

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ABHIJNANA-SAKUNTALAM

EDITED WITH AN INTRODUCTION, SANSKRIT COMMENTARY (KUMARA-SANTOSHINI); LITERAL ENGLISH TRANSLATION; VARIAE
LECTIONES; NOTES: GRAMMATICAL, PHILOLOGICAL, LEGAL, EXPLANATORY, CRITICAL, HISTORICAL, INFORMATIVE, MEDICAL, BOTANICAL; APPENDICES: PROSODY, ANALYSIS
OF METRES, INDEX TO
SLOKAS, INDEX TO
APOTHEGMS
ETC.

BY

RAMENDRA MOHAN BOSE

*M. A. (Cal.) M. A. (Dac.), Calcutta University Medallist ;
Senior Professor of Sanskrit Feni College, Feni ;
Examiner in Sanskrit, Calcutta University.*

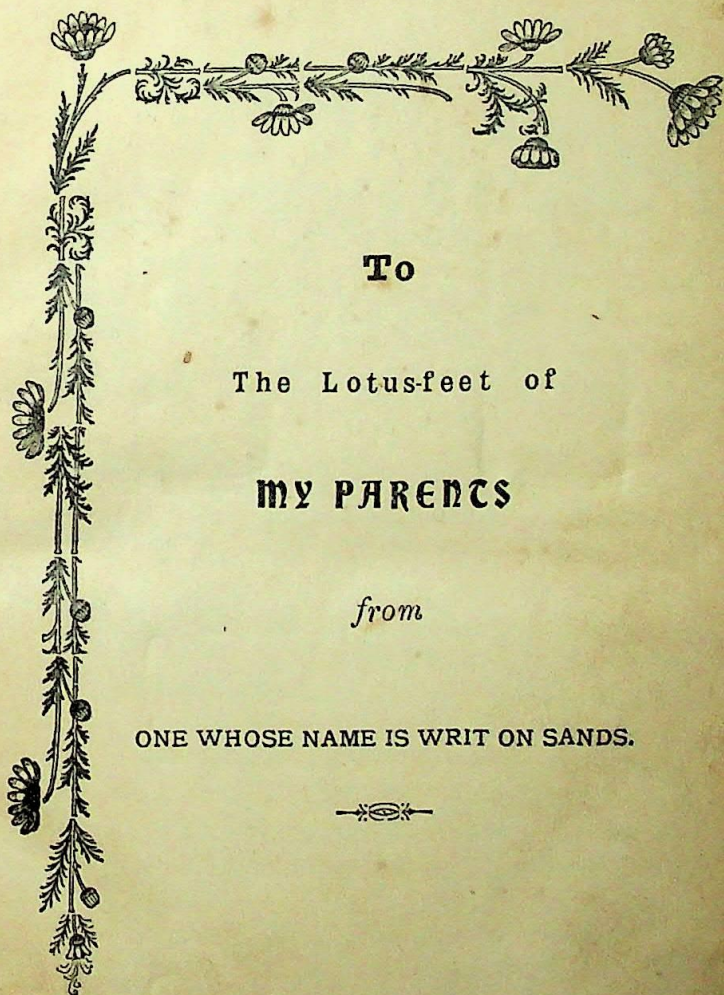
PRICE Rs. 4-8-0 ONLY

ATMA RAM & SONS

CC-0. Educational and Pastoral Collection.

LAHORE

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

To

The Lotus-feet of

MY PARENTS

from

ONE WHOSE NAME IS WRIT ON SANDS.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

P R E F A C E.

In bringing out an edition of a work like *Sakuntala* at this time of the day, when not the spade-work of research but more or less complete editions from erudite sources are available, an apology must necessarily be grounded on the sincere purpose of the compiler to pass the work into greater circulation by throwing into an easily digestible form the results of all previous labours. To a serious student of this great classic, notwithstanding all that has been accomplished hitherto in this direction, there still seems to present a real difficulty in bringing together the mass of materials that the scholars have severally gathered, for it cannot be contended that the stage of original work here is now passed. I had myself felt the difficulty in my University days, and have since felt the need of another compilation of the kind attempted here in course of lecturing to the B. A. classes of my College. In the present edition, which has its genesis in my class-notes of some years back, I have endeavoured to obviate this difficulty, although for the reason mentioned above I have had to incorporate my bit of independent work, small as that is.

The text of *Sakuntala* has come down to us in as many different versions as the scriptions the original text was copied in. The German scholars have conveniently classified them in accordance with the characters of these manuscripts as Bengali, Devanagri, Kashmiri and South India recensions. They widely differ from one another, and of these some seem older than the nineteenth century.

As regards the original itself, it is supposed to be now irretrievably lost.

In spite of the difference that exists among these various recensions, the many points of resemblance between the Bengali version on the one hand and the Kashmiri and the South India recensions on the other have been noticed, thus inviting a natural discrimination between these and the Devanagari recension which very considerably and materially differs from the other group and particularly from the Bengali reading. Scholars too are far from being unanimous on the relative merits of the various recensions. The first introduction of *Sakuntala* into the distinguished circles of Europe—notably those of Goethe, Herder and other early nineteenth century celebrities of Germany—by Sir William Jones was in Latin and English renderings of the Bengali version.* Thence it lent itself to other translations in various European languages with the result that it may be said to have been established in reputation, and Sir John Lubbocks (Lord Averbury afterwards) has given it a place among his "Hundred best books of the world".

Here in this country Pandita Is'vara Candra Vidyāsāgara and Dr. Monier-Williams are responsible for the first modern editions of *Sakuntala* with different readings. Vidyāsāgara drew from eight manuscripts and Williams from a far larger collection.

Next year Dr. R. Pischel (Kiel, 1877) brought out a very carefully compiled edition basing himself on the Bengali recension. While Pischel would have nothing to do with the South India version, Williams "consulted other

* "TIGCCO Prof Satya Vrat Shastri Collection.
This translation was finished in my gardens on the Ganges, Aug. 17. 1788."

Bengali Mss., but rarely admitted readings from them unless supported by some one of the Devanagri". Elsewhere he observes, "The copyists in Bengal have been Pandits whose 'cacoëthes' for amplifying and interpolating has led to much repetition and amplification". Now, it is obvious that the predilection attributed by Williams to the Pandits of Bengal may easily be discovered in those of other places. It would seem again that it has not occurred to the learned editor that the fact of king Bhoja, Mammata Bhatta and other non-Bengali authorities in the past having freely drawn upon the Bengali version for illustrations in their authoritative works does not appear to lend countenance to his theory of this special 'cacoëthes'. Natural presumption here would undoubtedly be that there must have been older versions of the play which had fed the works of these authors as well as the Bengali versions. This would again appear to suggest that the interpolations, if there had been any, had occurred earlier than the times of the Bengali recension. Prof. Ryder of California University on the other hand confesses to an as emphatic preference for the Bengali version, and thinks the Devanagri to be a mere abridged edition, as, say, *Laghu-kaumudi* is an abridged edition of *Siddha'nta-kaumudi*, *Brihat-katha'-manjari* of *Brihat-katha'* and *Ka'damvari-katha'-sa'ra* of *Ka'damvari*.*

* "Several versions of the text have been preserved; it is from the "larger" of the two more familiar ones that the translation in this volume has been made. In the warm discussion over the matter certain technical arguments of some weight have been advanced in favour of this choice; there is also a more general consideration which seems to be of importance. I find it hard to believe that any lesser artist could pad such a masterpiece, and pad it all over, without making the fraud apparent on almost every page. The briefer version, on the other hand, might easily grow out of the longer, either as an acting text or a school book"

With a detached perspective and maintaining one's judgment open on such controversial issues it may be asserted without fear of contradiction that none of the extant versions is free from the sort of addition and alteration Dr. Monier-Williams so bitterly complains of. The proper attitude should therefore seem to be one of mere usefulness based on a critical perception of the several degree of complication in the different recensions. With such an open view Dr. Monier-Williams might have profited from his consultation of the Bengali Mss.,—although one cannot shirk the admission of a greater degree of liberty with the original in them—, and then we might have had from him a more perfect work with better readings. There is no doubt that his ignorance of the far-famed brilliant commentary of Rāghabha Bhatta had worked as a handicap and prevented him from exercising that discretion.

Of late interesting discussions have been set afoot on the possibility of constructing a definite, standard text of the play.* Meanwhile the readings given by late-lamented Principal S. Ray of Vidyāsagar College, Calcutta, may be allowed to hold the field. The work of Prof. Gajendragadkar as well as that of Mr. Kale in this direction have also been admirable and deserve best recognition. Another name not the less recognised in this field is that of Prof. P. N. Patankar, whose contribution to the collection and examination of the various readings is admittedly the most comprehensive and thorough. In editing my readings I have fully availed myself of the fruits of their labour, and have, besides

* Vide "The text of Śakuntala"—a paper read at the First Oriental Prof. Satya Vrat Shastri Collection Conference, Poona, 1919, by B. K. Thakore, published by Taraporewalla and Sons, Bombay, 1922.

carefully compared the readings of celebrated oriental scholars like my revered teacher Prof. B. B. Gosvāmi, M. M. Nyáyapancānana, Bhuban Basāk, Haridās Siddhānta-bāgis'a, as well as those of the famous commentators like Rāghava Bhatta, S'ankara, Candra-s'e'khara, Kātyavema and others. I have also derived valuable help in this matter of readings from rhetoricians like Dhananjaya, author of *Das'arupaka*, Visvanātha Kavirāja of *Sa'hitya-darpan*, Mammata Bhatta of *Ka'vyaprakāśa*, King Bhoja, author of *Sarasvatī-kantha'varana*, and also from grammarians Nages'a Bhatta, Durgādās and others who have drawn upon the play for illustrations in their technical works.

At this stage I would like to indicate the lines on which I have worked in preferring my readings as they appear here in the text. I do not pretend at any comprehensive principle in my selection, but I feel that I have spared no pains in justifying to myself the readings I have adopted.

Firstly then, it should be noted that no word or passage in the text has been taken on surmise, but must have occurred in that very order in some recension or other. Secondly, what has been accepted in all the extant versions has been accepted by me as unquestionable. The next general dictum that I have followed is that what appears in most of the versions should be accepted if there is no objection on the lines adumbrated hereafter. Thus, solitary readings are to be preferred if supported by exactly similar adaptations in other works of the poet. Readings consonant with stage directions have to be preferred to others which explicitly violate them. Those readings which are plainly defective or incongruous with the sense of the passages related thereto, or pleonastic, or

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
 have rivals in improved meaning have to be rejected in favour of solitary readings which are perfect. Particularly in the case of selection of certain words and phrases which are known to be favourite with the poet, especially if any of them happen to be archaic, the readings accepting such may be taken as genuine. The evidence deducible from acceptance by rhetoricians has to be weighed in the light of foregoing principles and are to be rejected or accepted accordingly. And when all is said and done, I feel, as no doubt others working in this field have felt, an unexorcisable phantom of uncertainty hovering over the readings. I feel much improvement might yet be accomplished here and there.

It now remains to mention briefly the general plan of the present work. In the first place, I have anticipated a natural objection to regional publication of a play of such universal recognition as *S'akuntala* enjoys. I have, accordingly, avoided not only Bengali character but even Bengali renderings throughout the book. The commentary has been framed on the basis of Rāghava Bhatta, Vidyāsāgar and Nyāyapancānana, and has been simplified to the extent where without sacrificing the inevitable profundity of the more important parts of the text it may be made helpful even to casual readers of the great work. For the benefit of advanced students observations on the technique, prosody and other details have been placed at the end of Commentary. In the matter specially designed for such serious students I have embellished my studies with relevant extracts from Rāghava Bhatta and other reputed commentators. I gratefully acknowledge in this connection my obligation to Prof. Haridāsa Siddhanta, the veteran Pandit and author

of many works, who has kindly permitted me to incorporate in this book a portion bearing on rhetoric from his own edition of the play.

Grammar is the very life of Sanskrit. It has accordingly been treated at some length and claims to form the chief interest of the present work. For ready reference the student will find with each *sutra*, the corresponding number for *Asta'dhya'yi* and *Kaumudi*. I have also freely made use of *Prabha'*, a recent grammatical publication by Prof. Devendranath Vidyaratna M. A. which is a popular, standard work much in request among students. Where a glossary has been necessary the supporting lexicon has been invariably mentioned and quoted from. Difficult grammar, rhetoric and other details of the kind have been clapped between brackets, and may easily be omitted on the first reading. The student will find here an abundant collection of what are commonly known as 'parallel passages'. These are mainly of two kinds. It is well known that repetition of favourite ideas, words and phrases forms one of the specialities of Kālidās, and the entire works of Kālidāsa have accordingly been laid under contribution to furnish illustration of such repetition. Besides these, parallel passages from English, Bengali and other Sanskrit works have been freely introduced.

One of the most formidable tasks for a Sanskrit compiler—one which exercises his utmost ingenuity—is confessedly the English translation of the text. Here I have striven to fulfil the dictum enunciated by my late uncle **Prof. Kunjalal Nag M. A.** who commanded a wide reputation as an Anglo-Sanskrit scholar. He held, that "translation should be a faithful reproduction of syntactical structure, even at a little cost of idiom, so

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
 that re-translated it may be almost exactly in the words of the original text". Words which are, however, absolutely necessary for the English rendering but do not occur in the text have been given in italics and placed within brackets.

The topics which it has not been possible to touch in the commentary itself without sacrificing its integral character have been discussed in detail in the *Notes*. There a considerable body of historical, mythological, legal and other references have been placed, and these, it is hoped, will go a great way in clarifying the intention of many an involved passage in the text. In fact, they will be found to form a particular feature of this book. I should here specifically refer to my indebtedness to the work of Sir Monier Williams for suggestive criticism, although I have had to differ from him in several places. The other suggestions and opinions that I have discussed, accepted or regretfully rejected have been duly credited to their authors in their proper places. And while I have not regarded it necessary to attach a separate bibliographical list to the book, let me express here my sincerest obligation to the authors whom I have laid under contribution in one way or another. Endeavour has been made to lend this work a thorough-going character; yet I am painfully conscious of the possibility of many shortcomings that must still remain.

My erstwhile colleague Prof. Giridhar Chakravarty M. A. B. L. deserves my first thanks for encouraging me at the very beginning to undertake the labour of this compilation. Dr. B. B. Dutta, M. A., B. L., P. R. S., Ph. D., another of my former colleagues, and Prof. C. Mitra M. A., B. C. S. of my college have seen through the

Mss. and my pupil S'rimân Anil Chandra Banerji B. A. has copied out a goodly portion of them for the Press. Prof. Mitra has also given me an indispensable aid in correcting the proof-sheets. I have also been able to secure valuable help from my colleague Prof. Gopal Haldar M. A. B. L. in writing the Introduction, while a brother of mine, who is an officer in the Forest Department, has furnished me with many botanical names for use in the book. I have also derived help from my colleagues Profs. S. Sen. M. A. and N. Ganguli M. A., & Pandit Kurunatha Nayāya-Vyākaraṇatirtha of the local Tol in various ways. To all these friends, who have been so kind to me, profuse and unstinted in their help, I owe an acknowledgment of my deepest gratitude.

Finally, there is an apology to make. Owing to protracted illness it has not been possible for me to get even with the printer's devil, and the result has been that the book is interspersed with typographical errors, which even the *Errata* given at the close may not have been able to cover. I can only hope, the very unwelcome legion will not be there to taint a future reprint, should it ever come. As it stands, however, they may easily be detected and rectified by the students themselves with the slightest help from the teachers. A very cursory glance will show that the work of transliteration, undoubtedly a matter of paramount importance in annotated editions of Sanskrit books, has not been satisfactory in the present volume, owing to utter lack of facility for it in the press I have had to work with. Suggestions for improvement in both form and matter of this edition will be gratefully received.

Feni College,

4th March 1935

Ramendra Mohan Bose

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

IMPORTANT ABBREVIATIONS

- Atmp.*—Atmanepada.
Amaru.—Amaru-s'ataka.
A. R.—Anargha-rāghava.
Apte.—Apte's Sanskrit to English dictionary.
B.—Bengali recension.
Bhatti.—Bhatti kāvya.
B. manorama.—Bāla-mano-
Bh.—Bhoja. [ramā.
C.—Candras'ekhara (commentator).
Cf.—Compare.
Ch.—Chapter.
D.—Sāhitya-darpana.
Dr. Burkhard.—Dr. Burkhard's Kashmirian recension.
Ed.—Edition.
G.—Prof. B. B. Gosvami.
H. S.—Pandita Haridāsa Sidhāntabāgis'a.
K.—Kāṭayavema (commentator).
Kira't.—Kirātārjuniya.
K. S. B.—Kāvya-lankāra-sutra-Vritti (*Vamana*).
Kumar.—Kumarsambhava.
l, n.—line, note.
M.—Monier-William's Ed.
m.—Masculine.
Maha'bha'r.—Mahābhārata.
Ma'javik—Mālavikāgnimitra
Malli.—Mallinatha.
Ma'lati.—Mālati-mādhava
Manu.—Manu-saṁhitā.
Megha.—Meghaduta.
Mriccha.—Mricchakatika.
Mudra.—Mudrā-rākshasa
N.—Nyāyapancānana.
Naisadh.—Naisadha-carita.
n.—Neuter.
P.—Dr. Pischel.
Prk.—Pra'krita.
Prof. G.—Prof. Gajendra-kadkār.
Prmp.—Parasmaipada.
R—Raghava-bhatta (commentator).
Raghu.—Raghuvansa.
Ra'ma'.—Rāmāyaṇa.
Ritu.—Ritu-saṁhāra.
R. V.—Rig-veda.
S.—South India recension (commentator Abhirāma).
S—S'ankara (commentator)
Sis'u.—Sis'upal-badha.
S. K.—Sidhānta-Kaumudi.
S. Kalpadruma.—Sabda-Kalpadruma.
Uttar.—Uttar-Rāmacarita
V.—Pandit Vidyāsāgara's Ed.
Vart.—Vārtika.
Veni.—Veni-saṁhāra.
Vikramorvasiya.
Y.—Yājñavalkya-smṛiti.

INTRODUCTION

Ka'lidā'sa—His life and writings.

The individuality and personal history of Kālidāsa, "the brightest luminary in the firmament of Sanskrit literature," is shrouded in obscurity. The poet also, purposely as it were, observes perfect taciturnity about his identity. Even the most strenuous search in his vast works or in their exegesis by well-known commentators has failed to discover even a solitary passage that may unfold a chapter of his life.

The story extant about him describes him as having begun his life as an impossible booby, who, nevertheless, got married to a highly learned princess by the machination of some scholars. These Pundits had long been meditating revenge upon the princess for having utterly defeated them in a literary bout, and now succeeded in foisting upon her an unlettered idiot as her husband, having undoubtedly boosted him up as a young man of remarkable scholarship and outstanding parts. He, however, was turned out of the palace by his royal bride on the very night of marriage, when his real character was revealed by his failing to pronounce 'उट्ट', and mumbling 'उट्ट' and 'उट्ट' instead. * Thus dismissed, he wandered

* उट्टं लुप्यति 'उ' वा. 'व' वा. तच्छेदना निविड-नितम्बा ।

about and did askesis to please Sarasvati, the Goddess of Learning, or the Goddess Kâli, as another tradition has it. The Goddess invoked appeared before him and granted him in grace a divine boon of knowledge and poetical powers. Thus endowed with high knowledge and powers, he went back to his royal wife and asked to be admitted to her presence. Inquired about his business, he to the utter amazement of his consort, to whom the word was conveyed, replied in correct Sanskrit, "अस्ति कश्चित् वाग्विशेषः ।" The princess however would not admit him until he could satisfy her with incontrovertible evidence of learning, and this he did later on by writing books beginning with each of the words uttered in that speech. Thus were born the four immortal works, कुमारसम्भव, मेघदूत, रघुवंश and अट्टसंहार ।† In his later life the tradition connects him with the great literary figures—the "gems"—of the court of Vikramāditya.‡ "Though it has not proved possible", says Prof. Ryder, "to identify this monarch with any of the known rulers, there can be no doubt that he existed and had the character attributed to him. The name 'Vikramāditya'—Sun of Valour—is probably not a proper name, but a title like Pharaoh or Tsar. No doubt Kālidāsa intended to pay a tribute to his patron, the Sun of Valour, in the very title of his play *Urvashi Won by Valour* (विक्रमोर्वशीयम्)"*

† "अस्ति उत्तरस्यां दिशि &c"—*Kumar. I. I*; "कश्चित् कान्ता-विरह-गुरुणा" &c.—*Megh. I. I*. "वागर्थाविव संप्रज्ञौ" &c.—*Raghu. I. I*; "विशेषस्यः स्पृहणीय चन्द्रमाः" &c.—*Ritu. I. I*.

‡ धन्वन्तरि-चपणकाऽमरसिंह-शङ्ख-वेतालभट्ट-घटखर्पर-कालिदासाः । रत्नानि वै वररत्ननिव विक्रमस्य ॥—*Jyotribida'varānam*.

* Compare also "अमरसिंहसिंहस्य विक्रमोर्वशीयम्"—*Vikram. "विक्रमसहिष्णा वर्धते भवान्"—Ibid.*

The zeal and enthusiasm with which he describes the temple of Mahākāla, the Sipra and many other things of Ujjain, the exhortation of the Yakshas **Birth-place** to the clouds not to go to Alakā without visiting Ujjain, are, according to many, sufficient proof of his having been an inhabitant of Ujjain.†

Recently, however, there has been made by some students of the great poet an attempt to prove that Kālidāsa was a Bengali by birth. It has **Kalida's** been advanced in support of this contention—a Bengali? that *Ka'lidā'sa* is a common Bengali name, and that his birth-place is somewhere in *Navadvīpa*. But the validity of such an argument is to be questioned when the name *Ka'lidā'sa* is often met with amongst the Gazeratis.* One fact, however, strikes us much,—though any deduction from it must be hazardous,—that, in all the vast range of his works Kālidāsa mentions the name of Bengal only once.† Not even the brilliant bridal assemblage in the sixth canto of *Raghuvans's* is adorned by any Bengali prince, although the potentates of the neighbouring kingdoms, such as, Anga,

† “मत्तोऽधुना कृतिरियं सति सालवेन्द्रे श्रीविष्णुमार्क-वृषराजवरे समासीत् ॥”
 “यद्राजधान्यञ्जयिनी महापरी सदा महाकाल-महेश-योगिनी”—*Jyotirvidya-raranam*.

* Vide also “*Indian daily news*” of the 18th July, 1921, where is mentioned the name of one *Seth Lakshmināra'yana Ka'lidā'sa* who offered *Maha'tma* Ga'ndhi 10000 square yards of lands in the *Thana district*.

† “वद्वान्प्रदाय तरसा नेता नौसाधनीयताम् । निचखान जयसम्मानं महा-
 सासीत्तरप मः”—*Raghuv* 11. 36.

Kalinga, Avanti, Magadha are described with gusto and to the minutest details. †

Dr. Bhau Daji, however, identifies Kālidāsa with Mātrigupta (sixth century), the friend of Vikramāditya, and opines that his birth place was in Or, a Kashmiri? Kashmir, and that he is the only Sanskrit poet who describes a living saffron flower, the plant of which grows in Kashmīr. He is also supposed by Dr. Bhau to have known the pinches of poverty. ‡ But others think his condition must have been the very reverse of this, as nowhere in his works is there the slightest indication of his having ever been frowned upon by the goddess of fortune.

Dr. Bhau also thinks that he belonged to the Brāhmaṇa caste and was a *Gauda Sa'rasvata*, but he has not adduced sufficient reason in support of his hypothesis.

The consensus of scholarly opinion regarding the poet's religious persuasion appears definitely in favour of the contention that he was a S'aivāite, though by no means a sectarian. In the opening stanzas of each one of his plays he has invoked S'iva.* The last

† *Vide Raghu. VI. s'l. 20-79.*

‡ "शैतेनोद्धृतस्य मासमशिवं चित्ताण्वे मञ्जतः । शान्ताग्रिं स्फुटिताधरस्य धमतः चुत्थाम-कुचेर्मम ॥ निद्रा क्वाप्यवमानितेव दयिता सन्तद्य दूरगता । सत्पाव-पतितपादितेव वसुधा न जीयते शर्वरी ॥"—*From Ra'jatarangini, supposed to be written by Ka'lida'sa alias Ma'trigupta.*

* एकैश्वर्ये स्थितोऽपि प्रणतबहुफलं स्वयं कृत्तिवासाः—*Ma'la'vik.* "स स्थानुः स्थिरभक्ति-योग-सुलभो निःश्रेयसायास्तु वः"—*Vikram.* "चटाभिसानुभिरवतु वत्सभिरष्टाभिरष्टौशु"—*See Satya Nra.* Shastri Collection.

stanza of *S'akuntala* has a direct reference to S'iva.† In *Kumara-sambhava*, S'iva himself is the hero of the play and in *Megha-duta* we have a powerful description of a shrine dedicated to S'iva. But that he was not a dogmatic sectarian is plain enough from his ardent and devout references to Vishṇu in *Raghu*,‡ and also from his catholic views on the trinity—Brahmā, Vishṇu, S'iva—pointedly expressed in *Kumara-sambhava*.‡ Hence it may be safely concluded that Kālidāsa was, in matters of religion, what William James would call “*healthy-minded*”, and emphatically not a “*sick soul*”.

Kālidāsa seems to have made a ‘grand tour’, at least in the northern part of India, from the Vindhya to the Himalayan Plateaus. His accurate description of the kingdoms of Bengal, Behar, Orissa with their sea-coasts and many others, as well as the striking

An extensive traveller

delineation of the operations in burning the ground before sowing, a custom prevalent in Konkan, unmistakably point to the conclusion that he had personally seen those places and scenes.* “It is the mountains that impress him most deeply. His works are full of the Himalayas. Apart from his earliest drama and the slight poem called “*The Seasons*,” there is not one of them which is not fairly redolent of mountains.”† This also would seem to corroborate the idea of the poet’s wide travels.

† “ममापि च वपयतु नीललोहितः”—*Ibid. Act. VII. s'l. 38.*

‡ *Raghu. Canto X, s'l. 14—37.*

‡ *Kumar. II. 4 ; VII, 44. P. 940, n. 8, l, 14—17. Infra.*

* *Raghu. IV. 36—85 ; XIII. 2—63 ; Purva-Megh. 12-64.*

† *Prof. Ryley's Prof. Sanyal's Prof. Sanyal's Prof. Sanyal's*

The following books have been attributed to Kālidāsa :
 (1) *Kumā'ra-sambhavam*, (2) *Megha-dutam*, (3) *Raghu-vans'am*,
 (4) *Abhijna'na-Sakuntalam*, (5) *Vikramorvasiyam* (6)
Ma'la'vika'gnimitram, (7) *Ritu-sanha'rah*, (8) *S'ringa'ra-rasa'-*
shtakam (9) *Nalodayam*, (10) *Setu-bandham*, (11) *Kuntessvara-*
dautyam, (12) *S'ruta-budhah* (13) *Pushpa-vā'na-bila'sam*, (14)
S'ringa'ra-lilakam (15) *Jyotirvida'varanām* (16) *Ratna-*
ko'sa (17) *S'ringa'ra-sa'ra-ka'vyam*. The first seven

of these according to the scholars,
His works both eastern and western, are undoubtedly
 his, though regarding the seventh,
 "Kālidās's authorship has been doubted without very
 cogent argument", says *Prof. Ryder*. "The question is
 not of much interest, as *The Seasons* would neither add
 greatly to his reputation nor subtract from it". Of late
 this question has been taken up by *S'ree Aurobindo* in
 his *Age of Ka'lidāsa*, and he has conclusively proved its
 genuineness. Regarding (11) we are at present not in
 a position to say anything definitely as the book has
 not yet been recovered. The Kashmirian scholar Kshe-
 mendra mentions it in his *Aucitya-bica'ra-carca'*.
 According to the majority of scholars *Setu-bandham* has
 also little claim to Kālidās's authorship. The rest as
 well as certain small things, such as, *Odes* to the Ganges,
 Kāli, Lakshmi etc. may be curtly dismissed as not his
 despite the nominal identity of the authors of 1, 2, 3, and
 (15) propounded by *Jyotirvida'varanām*.* Likely enough.
 these were products of some later pseudo-Kālidāsas

* काव्यवयं सुमतिकृत् रघुवंशपूर्वं जातं यतो ननु कियत्कृतिकर्मवादः । ज्योति-
 विंदाभरण-काव्यविधान-शस्त्रे ज्योतिविदास-कावितो हि ततो बभूव ॥

"Who were more concerned for their work than for personal fame".*

In making an estimate of Kālidāsa as a poet it is almost needless to remark that his works abundantly testify to a profound scholarship and a versatile poetic genius which in its wide-ranging luminous display exalts thought, delights the heart and purifies both of dross. A thorough

perusal of his works will show that he

Kālidāsa

the poet

was an erudite scholar, who was not only acquainted with the literature of his age but also with the important branches of

Indian literature, such as, the various systems of philosophy, the Upanishads, Medicine, ancient laws (of Manu, A'pastamba etc.), Grammar, Rhetoric, Prosody and Dramatics, sure indications of which abound in his works. The second canto of *Kumara sambhavam*, for example, contains a smooth and easy handling of the different schools of Hindu philosophy. He was a keen student of the intricate problems of society and had an intimate knowledge of the many conflicting sentiments and emotions of the human heart. The vast range of constructive and reproductive powers of his imagination, as one may find in the 13th canto of *Raghu-vans'am* is, to say the least, amazing.

His literary style is particularly chaste and simple and lucid and melodious. "It has not in the least the laxity of the sacred poems nor the extravagant colouring of the later poems, and though characterised by brevity, perspicuity runs through every vein of his poetry". Its charac-

* Rājas'ekhara in his *Suktimukta'vali* mentions the existence of three Kālidāsas. Cf. "एकोऽपि जीयते हन कालिदासी

न केनचित् । महादे उल्लिख्यते कालिदासवर्गी किम् ॥

teristic feature is a complete freedom from all artificiality, of laboured jingling compounds, involved constructions, the trick of puns which sparkle in straggling heaps in the works of later poets. The style never reflects any conscious premeditation or effort or even subsequent improvement. Kālidāsa is, if anything, the master of felicitous expression and aptest similes and metaphors. Dr. Wilson does not assuredly speak in hyperboles when he says, "it is impossible to conceive language so beautifully musical and magnificently grand as many of the verses of Bhavabhuti and Kālidāsa". He is commonly referred to as *the poet of love*; yet it must nevertheless be admitted that he could depict with unfailing success the other sentiments too. We find everywhere in his works the suggestion of what is grand and sublime, but he had the power of delineating all shades of character from the utterly divine to the hardly human.

Among the European students of Kālidāsa, Sir William Jones, assisted by his teacher Rāma Locana, was the first to bring out a literal translation of *'Sakuntala'* into Latin, which was reproduced in English (Aug. 17. 1788). These translations were enthusiastically received everywhere in Europe. It was translated into German by George Forster in 1791. Jones' translation **The Western estimate.** was quickly caught up almost simultaneously with Froster, by H. West for a Danish version in 1793. The French of the same work was produced by A. Bruguière ten years later. Prosters' translation was reproduced in Dutch by E. M. Post, Haarlem, almost immediately after Forster's publication itself. The Italian rendering by L. Dorini, based on the French of A. Bruguière came out in 1815, while the

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Swedish by I. E. Ekelund, who consulted Jones and Forster both, appeared six years later. The famous French edition by M. Chézy came out in 1830. In course of next twenty years another noted *Danish* version by Hammerich and the successive German translations by Dr. Boehtlingk, Hirzel, Riickert and Meier had placed the fame of the play on a popular basis. Meanwhile Herder and Goethe had received the Froster translation with acclamation, the second edition of which was brought out by Herder in 1803, and in his introductory remarks he bestowed lavish encomiums on the plays of Kālidāsa. "Since that day", says Prof. Ryder, "as is testified by new translations and reprints of the old, there have been many thousands who have read at least one of Kālidās's works; other thousands have seen it on the stage in Europe and America."

Goethe's now much too famous lines on *S'akuntala** remain for ever a monumental testimony to the greatness

* Willst du die Blüte des frühen, die Früchte des
 spätern Jahres,
 Willst du, was reizt und entzückt, willst du, was sättigt
 und nährt,
 Willst du den Himmel, die Erde, mit einem Namen
 begreifen,
 Nenn'ich, Sakontala', Dich, und ist alles gesagt.
(Written between May 17 & July 1, 1791.)
 Wilt thou the bloom of springtide, the fruit of the year
 that doth wither?
 Wilt thou what charms and pleasures? Wilt thou what fills
 and keeps fed?
 Wilt thou the earth and the heaven in one name mingle
 together?
 I name, Sakuntala, thee, and so is everything said.

[Translated by Roby Dutta M. A. (skt.) Cal ; M.A.
(Med. & Mod. Langs. Trip.) Christ's Camb.]
CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

of a poetical work as may only be appraised by a great poet. Dr. Macdonell has drawn pointed attention to the influence it had on Goethe. "It is a fact worth noting" says he, "that the beginning of one of the most famous European Dramas has been modelled on that of a celebrated Sanskrit play. The prelude of *Sakuntala* suggested to Goethe the plan of the Prologue on the stage in *Faust*, where the stage-manager, the merryandrew and the poet converse regarding the play to be performed,"[†] Later on, when Prof. Chezy sent a copy of his edition of *Sakuntala*, Goethe, then an old man of eighty, in acknowledging with thanks the receipt of the book wrote to him, on Oct. 1, 1830, *inter alia*, as follows: "*The very first time that I became aware of this unsathomable work it excited in me such an enthusiasm and attracted me in such a manner that I could not cease studying it again and again. Yes, indeed, I felt myself called upon to undertake the impossible task of adapting it to the German stage, even if only imperfectly.*" * * * *

I realise only now the profound impression that this work had made upon me at that time. Here appears to us the poet in his highest role as the exponent of the most natural condition, of the finest habits, of the purest moral endeavours, of the worthiest majesty, and of the most earnest contemplation of God: but at the same time he remains to such an extent the lord and master of his creation, that he even ventures to risk vulgar and ridiculous contrasts which, however must be regarded as the necessary connecting-links in the whole scheme of things". *

† History of Sanskrit Literature, P. 476.

* From a translation of the original German letter by Dr. D. P. Roychowdhury in his "Sir William Jones and his translation of Kalidasa's *Sakuntala*," P. 11. Also Winter-nitz, Geschichte der indischen Literatur, Band III, P. 214.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Speaking of *S'akuntala* Dr. Monier Williams, that industrious oriental scholar and editor, remarks, "No composition of Kālidāsa displays more the richness and fertility of his poetical genius, the exuberance of his imagination, the warmth and p'lay of his fancy, his profound knowledge of the human heart, his delicate appreciation of its most refined and tender emotions, his familiarity with the workings and counter-workings of its conflicting feelings—in short, more entitles him to rank as the "Shakespeare of India". Schiller in a letter to Humboldt writes, "In the whole range of Grecian antiquity there is no poetical representation of beautiful womanhood or of beautiful love that could even remotely compare with *Sakuntala*."*

Again, as has been pointed out by late Mr. Harinath De, Bengal's most distinguished linguist, 'the idea of the cloud being employed as a messenger has been imitated in German poetry by Schiller, who, in his drama *Maria Stuart* puts the following appeal in the mouth of the captive Scottish queen :

'Eilende Wolken ! segler der Luefte
Wer mit euch wanderte, mit euch schiffte
Gruesset mir freundlich mein Jugendland'

[Hurrying clouds ! Ye sailors of the air,
—O that one could wander and sail with you !
Greet kindly on my behalf the land of my youth.] †

It is not possible to refer here to all such countless remarks of high appreciation poured forth by renowned Western scholars such as, Humboldt, Schlegel Lassen,

* Winternitz, Geschichte der indischen Literatur, Band III. S. 215 Anm.

† Introduction to '*Ka'lidā'sa*' by Prof. Rājendranātha Vidyābhūṣaṇa

Wilson, Sylvain Le'vi and others. It would be a pity to miss the excellent observations of Prof. A. W. Ryder of California, who has himself brought out an admirable translation of Kālidās's important works. In the next three topics we propose to base our remarks on those of Prof. Ryder † maintaining generally the very language of the learned critic.

'No other poet in any land has sung of happy love between man and woman in the same large way as Kālidāsa has sung. Each one of his works is a love-poem whatever more it may be. Yet the theme is so infinitely varied that the reader never wearies. If one were to doubt from a study of European literatures, comparing ancient with modern works, whether roman-

Ka'lida'sa—tic love ever is the expression of a natural
the singer of instinct, and is not rather a morbid sur-
happy love vival of decaying chivalry, he has only
 to turn to India's independently growing
 literature to find the question settled. Kālidāsa's love
 poetry rings as true in our ears as it did in his country-
 men's fifteen hundred years ago'. Love in Kālidāsa is
 comparatively simple, though always deep, earnest, true,
 at times impassioned. Ebb and flow, secret meanderings,
 muddy whirls are not to be found in the storm-tossed
 or smooth-flowing crystal flood of his love. It may often
 seem to be too good for this planet of ours, but it is
 always the one for which the soul of man yearns, dreams
 and seeks. It is all light, pure and steady, never be-
 dimmed into a smoky flame, never flaring up into a lurid
 glare, a ruddy incandescence of intolerable heat as in
 Browning.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'It is perhaps an inevitable consequence of Kālidāsa's subject and his manner of handling it, that his women appeal more strongly to a modern reader than his men. The man is the more variable phenomenon, and, though

manly virtues are the same in all countries and in all ages, emphasis has always been variously laid on some of them in preference to others. But the true woman seems timeless, universal. We know of

no poet, unless it be Shakespeare, who has given the world a group of heroines so individual yet so universal; heroines as true, as tender, as self-less as are Indumati, Sitā, Pārvati, the Yaksha's bride and S'akuntalā'.

One other thing sharply arrests the attention of a student of Kālidāsa. "It would be difficult to find any-

where lovelier pictures of childhood than those in which our poet presents the little Bharata (Sarva-damana), A'yus, Raghu, Kumāra.

It is a fact worth noticing that his children are all boys. Beautiful and all-important as his women are, he never does more than glance at a little girl".

As in the works of most great poets, ancient or modern, in those of Kālidāsa 'too' Nature plays an all too indispensable part. But again, as each of these great poets has associated himself with nature with a bias and

an insight characteristic to him and to no other, so too Kālidāsa has an altogether different consciousness about the various presentation of external nature;

a study of which seems to reassure one about the amplitudinous breadth of Nature's vision coupled with an un-

failing intimacy with her inner spirit, which lifts up a work like *S'akuntala* to the very primal dignity of Nature's own. Nature in Kālidāsa has always her double aspect. He loves to tell out with an assiduity and relish, unintelligible to the matter-of-fact moderner, each little detail of a natural scenery, as if, there is not a sapling, not an yeanling, not a boulder, not the smallest brook, not the drabdest gray of colour, not the faintest throb of sound but has a meaning that enriches the enchanted existence in his world. More like Tennyson in this than any other European poet, his wealth of observed fact and form of nature is as inexhaustible as accurate in the details.

But the outer aspects of nature derive all their magnetic virtues from the poet's inner perception of Nature-life. Indeed, this faith in life of nature must have been so living and dynamic in him as to impel him to a creation in *S'akuntala* of an animated world of nature cut off clean from human influences—a world, however, none the less complete, varied, sweet or real on that account. This perception of life in nature has, however, to be very properly distinguished from that of some modern poets, who are in a great measure responsible for a sympathetic understanding of nature common in these days. Kālidāsa was not a poet of nature in the sense in which Wordsworth, Shelley or Keats was. Neither a high moral sense, nor an abstract idealism, nor a powerful æsthetic sensuousness characterises his knowledge of Nature. In his works nature is too stolidly real to be so sublimated; but she is simply Nature, a separate entity, a distinct personality, who associates with man as any other human being does in every-day life of

common fellowship, yet at all points touching man with her soul. Man loses his way and enters her domain and wanders about as in a dream. There the conviction grows on him as on Dushyanta that the trees and the flowers and the brooks and the creatures all around are instinct with conscious personal life, each an individual capable of human fellowship. Civilisation artificial with its cross-fetters of man-made laws drops off from him like a scale, and he lives and moves in utter freedom in a newer civilisation of Nature's own, where the conflicts of individual existence have subsided in the harmony of self-impelled movements of a deeper, natural life.

While we are on this subject of Nature, it is worth while to point to a wonderful balance and fullness in

Balance in Ka'lida'sa's Character	of Nature and the equally glorious life of Man balance themselves and enter in his composition in a perfect
--	---

chemical process. It is hard to find another poet to compare him with in this. 'Even Shakespeare with all his insight into the charms of Nature is primarily a poet of the human heart. This can hardly be said of Kālidāsa, as it cannot be said of him that he is primarily a poet of Nature.' He is both at the same time, and at no moment can it be said of him that he is principally the one and not the other. The point we are endeavouring to make is beautifully illustrated in *The Cloud Messenger*. The first half of this wonderful poem is ostensibly a description of external nature, yet every line there palpitates with the throb of a beating heart; the latter half is a picture of the human heart with all its tender and moving emotions, but the picture

is framed in nature's beauty. So exquisitely and dexterously is the mingled fabric woven that nobody would like to separate the constituents nor commit himself to a preference for either of the two parts over the other.

In all his many works there is hardly any mention of the poets who preceded Kālidāsa in time. There is only one place where the names of three poets occur, viz., Bhāsa, Saumillaka and Kaviputra.* Nothing is definitely

known about the last two persons beyond that Prof. Bhide identifies them with 'Ramila' and 'Somila', the court-poets of Sudraka, as mentioned by the poet Rājas'ekhara.† So we cannot ascertain with any amount of certainty the influence exerted by the writings of these two poets on Kālidāsa. But a perusal of the works of Bhāsa, recently discovered by Mahāmahopādhyāya T. Ganapati S'āstri MA of Trivandrum, will seem to indicate that our poet is indebted to his writings for very many fine ideas. Such of them as occur in *Sa'kuntala'* have been pointed out in proper places. Inquisitive readers might profitably refer to S'āstri's Introduction to *Svapnabha'savadatta* and *Pratima'* in this connection.

It must be noted here that we keep ourselves absolutely open in regard to the controversy that has been aroused

* * * प्रद्योतयः सां भास-सौमिल्लक-कविपुत्रादीनां प्रबन्धान्तिकस्य वर्तमानकविः कालिदासस्य कृतौ किं कृतौ बहुमानः—*Mala'vik. Act. I.*

† तौ शूद्रक-कथाकारौ रस्यौ रामिल-सौमिलौ । काव्यं ययोर्द्वयोरासीत् अर्ध-नारी नरोपमम् ॥ Also भासो रामिल-सौमिलौ साहसिकौ साहसांकः कविः &c.—*Sa'rngadharapadhati, (Rājashekhar)*—No. 188.

on this question.* The alleged works of Bha'sa have been, in the first place, discredited altogether as spurious. A class of scholars have definitely set their faces against the acceptance of these works as products of Bhâsa. They have pointed to the fact that there is no mention of the author in any of these plays. There are others who while preferring to remain indecisive on the question of their authenticity are of opinion that they must have been the works of an author who came later than Kâlidâsa, and who it is, and not Kâlidâsa, that must be held the debtor. A third class of critics relegate these plays to an even inferior position of mere dramatic anthologies collated from various masterpieces for the popular *Keralâ* stage in South India. European as well as Indian scholars may be found in each of these schools

* "The plays of Bhâsa"—A. Banerjee S'astri. J. R. A. S. July, 1921. The Journal of the Behar and Orissa Research society, March, 1923—Ibid. "On the relationship between Mriccha. and Cârudatta" (Proceedings of the First Oriental Conference, Poona)—Belvelkar. J. R. O. S. 42 (Studies in Bhâsa III).—Dr. Sukthankar. Bhâsa riddle: A proposed solution—Ibid J. B. B. R. A. S. Vol. I. 1. 137-138. The Sanskrit Drama—Dr. Keith. 'कवि भास औ तद्रचित नाटकै'—(महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका Sept. 1920)—Kane. "Thirteen newly discovered dramas attributed to Bhâsa" (Indian Antiquary. Decem. 1916)—Bhattanatha. 'Bhasa Studien'—Dr. Max Lindenan. "भास कौ चामास" (विविध ज्ञान विस्तार पत्रिका—April, 1916)—Raddi. Memoirs of the Archaeological Survey of India, No. 28. Bhasa and the Authorship of the 13 Trivandrum plays—Hirananda S'astri. Plays ascribed to Bhâsa, their authenticity and merits—Devadhar. Bhâsa. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Biharoty.

of opinion; and all that may be said at this stage on this controversy is that it is still in far too nebulous state to warrant a text-maker to hitch on to any of these beliefs. We have thought it accordingly advisable to proceed on the assumption of their authenticity, while the controversial storm should subside and a definite conclusion is arrived at.

Opinions vary as to the relative superiority of Kālidāsa and Bhavabhūti. Leaving aside the disputations of the Pundits, we shall in the following lines note the chief difference between the two. * Undoubtedly both were great poets. But what gives Kālidāsa the position of preeminence among poets is the versatility of his genius. In drama as well as in epic and lyric poetry he is equally in his best. Himself a poet of a high order, Bhavabhūti could not completely divest himself of the magical influence of Kālidāsa's poetry, and his great indebtedness to his illustrious predecessor for many of his finest ideas and images is brought out by a careful study of his masterpiece the Uttar-Rama-caritam. But even where he has borrowed, he has not failed to leave the stamp of his own genius. The materials he borrowed are presented in a manner all his own, and the touch of his imagination so transforms them that they appear, not as mere repetitions and reproductions, but as entirely novel and original. The difference between the two great artists, however, comes out most prominently in their manner of depicting

* "कवयः कालिदासाद्याः भवभूतिर्मेघाकविः" ॥ "तरुः पारिजाताद्याः ख. ही-
वकी महातरुः C+O. पञ्चरस्य मेघाकविः भवभूतिविशिष्यते" ॥ "जलो हासः कवि-
कुलगुरुः कालिदासो विद्वांसः" ॥

natural sights and sounds and the play of passions and sentiments, as well as in the nature of imagery used by each. In Kālidāsa, the descriptions are characterised by a terseness and power of suggestion that adds to the charm of his poetry, while Bhavabhuti is painfully elaborate and profuse in his descriptions. With the true insight of an artist Kālidāsa finishes his picture with just a few significant touches, leaving the details to be supplied by the imagination of the reader. Bhavabhuti, on the other hand, spares no pains to make his picture complete even to the minutest detail, so that the reader has hardly to exercise his imagination to understand and appreciate it. "The former *suggests* or *indicates* the sentiment, while the latter *expresses* in forcible language. The characters of the latter overcome by force of passion, often weep bitterly, while those of the former simply shed a few tears, if they do so at all. In the language of Sanskrit critics Kālidāsa's *rasa* is conveyed or *abhihyaktya* by the *lakshya* or the *vangya* sense of words, while Bhavabhuti's is conveyed by "*Vā'cya*" sense. *

The other distinguishing feature of Kālidāsa's poetry is the aptness and the beauty of his similes and it is here that he stands without a rival. Kālidāsa compares the familiar and the concrete to other familiar and concrete object, and that is why his similes have a direct appeal to the mind of the reader. Bhavabhuti, on the other hand, delights in comparing the familiar and the concrete to the remote and the abstract, with the result that his similes appear to be rather farfetched and obscure and can not readily fascinate the reader.

"There is more passion in the thought of Bhavabhuti than

in those of Kālidās, but less fancy. There are few of the elegant simillitudes in which the latter is so rich and there is more that is commonplace and much that is strained and obscure. In none of his dramas does Bhavabhuti make any attempt at wit and we have no character in either of his three dramas approaching the Vidushaka. On the other hand he expatiates more largely in the description of human emotions and is perhaps entitled to even a higher place than his rival as a poet" †

The date of Ka'lida'sa.

There are conflicting opinions regarding the actual dates of Kālidāsa. He has been dragged by the scholars from century to century from 800 B. C. to 1200 A. D. * *M. Hippolyte Fauche.* who published a French translation of the complete works of

† Dr. H. H. Wilson.

* Hippolyte Fauche—800 B. C.

Sir. W. W. Hunter—57 B. C.

Principal S. Ray, }
Mr. Nandargirkar } —Before the birth of Christ.
Prof. R. N. Apte }

Dr. Peterson—Near the beginning of the Chirstian Era

Dr. Jacobi of Bonn—350 A. D.

Dr. Lassen, Monier Willians—300 A. D.

Dr. Weber. C. H. Tawney—400 A. D.

Dr. Macdonell—Not later than 5th Century A. D.

Mrs. Manning—502 A. D.

Dr. Bhaudaji, K. B. Pathak, Mahāmahopādhyāya }
H. P. S'āstri, R. C. Dutta, Harināth Dey } —Sixth
Dr. Max Muller, Dr. Fergusson, General } Century
Cunningham, Dr. Kern. } A.D

Dr. Wilson—Tenth Century A. D.

Dr. Bantley—Twelfth Century A. D.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Dr. Max Muller opines * that in consequence of the incessant incursions of the Huns, Scythians and other foreigners, there was a *literary Renaissance Theory* *interregnum* during the first two centuries

A. D. He believes that Sanskrit went to sleep, for nearly six centuries from the rise of Buddhism in the fifth century B. C. to the establishment of the Gupta Empire in the fourth century A. D. Dr. Muller's view is that in the middle of the sixth century, the reign of the king Vikramāditya of Ujjain, whose court is said to have been adorned by nine gems, of whom Kālidāsa was the chief, was the Augustan age of Sanskrit Literature. But this theory has been totally exploded by the *Girna'ra* and *Nā'sika* inscriptions, and by the epigraphical evidences which not only prove conclusively that Sanskrit Literature flourished before the Christian era but show incontrovertibly that it was not dormant but that it continued in culture during the succeeding centuries. †

The Renaissance theory of Dr. Muller is chiefly based upon the hypothesis of Mr. Fergusson who holds that Vikrama Era was founded in 544 A. D. by the king Vikramāditya to commemorate his victory over the S'akas in the battle of Korur dating the commencement of the era 600 years back to 57 B. C. But this hypothesis of Fergusson has been exploded by the research of Dr. Fleet who has shown that the Vikrama era of 57 B. C. far from being founded in 544 A. D. had already been in use a century before under the name of Mālava era. Besides no S'akas could have been driven out of western

* India, what can it teach us.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.
† Dr. Macdonell's *History of Sanskrit Literature*.

India in the middle of the sixth century, because that country had been already conquered by the Guptas more than a hundred years before. Lastly it turns out that though other foreigners, the Huns, were actually expelled from western India in the first half of the Sixth Century, they were driven out not by Vikramāditya but by a king named Yasodharma Vishnubardhana. Hiouen

Thsang, the Chinese traveller mentions

Digna'ga Theory

two individuals *Aryasanga* and *Vasubandhu* who lived about 541 A. D. A certain Dignāga was Vasubandhu's pupil. Dr. Muller and some others are of opinion that Dignāga, a hatred rival of our poet, has been mentioned by Kālidāsa in the 14th stanza of *Meghadutam* * in terms of banter. † Hence, "we shall probably" says Dr. Muller, "now feel confident in placing Kālidāsa in the middle of the Sixth Century". But against this Dr. Macdonell remarks—"The explanation to begin with, is extremely dubious in itself. Then it is uncertain whether Mallinātha (following Dakṣiṇāvarta) † means the Buddhist teacher Dignāga. Thirdly, little weight can be attached to the Buddhistic tradition that Dignāga was a pupil of Vasubandhu, for this statement is not found till the sixteenth century. Then the assertion that Vasubandhu belongs to the sixth century depends chiefly on the Vikramāditya theory

† "दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलीपान्—Megh XIV.

‡ दिङ्नाग इति कीदृश्याचार्यः कालिदास-प्रवक्ष्यान् अन्यवैकीयमयं इति स्थूलहस्ताभिनये ईवयति—Dakṣiṇāvarta. 'अदेदमप्यर्थान्तरं धनयति-रसिको निबुली नाम महाकविः कालिदासस्य महाध्यायः * * * कालिदास-प्रवक्ष्यान् परिहर्ता * * * दिङ्नागानाम् * * * दिङ्नागाचार्यस्य कालिदास-प्रतिपक्षस्य &c.
—Mallinātha.

and is opposed to the Chinese evidence which indicates that works of Vasubandhu were translated in A. D. 404. Thus every link in the chain of argument is very weak. Again if Dignāga be naturally a hatred rival of Kālidāsa and be ridiculed in a contemptuous way in that s'loka as Mallinātha observes, the plural number in the way seems to be quite unjustifiable and a serious incongruity.* Moreover, one has to explain why Ballabha Deva, one of the oldest commentators, does not touch the question at all.

Dr. Bhau Daji identifies Kālidāsa with Mātrigupta (as mentioned by Kalhana, the author of Rājatarangīni) who was placed for a short period on the throne of Kashmere † by Harsha Vikram of Ujjain after the death of Hiranya (Sixth Century A. D.). Dr. Ka'lida'sa Bhau himself, however, does not appear to be certain of his doctrine of the identity. His language meekly presses the suggestion forward and leaves it to take its own chances at the hands of the critics. One very striking thing is this that Kalhana mentions Mātrigupta but he does not name a single of the renowned works of our poets. Again, it has also been said that *Setubandham* is a work actually written by Mātrigupta on the occasion of building a pontoon bridge across the Vitasta (Hydaspes) by Pravarasena, son of Toramana. But no reliable evidence has been forthcoming to identify Pravarasena and his work of building the bridge. All that there is in this connection is loose tradition. Bānabhatta's assumption

* दिङ्नागानां गौरवे बहुवचनम्—Mallinātha.

† This according to Dr. Bhau, corresponds with the tradition that pleased with Kālidāsa the king gave him half the kingdom.

of this Prāvarasena with the book *Setubandham* * leads us nowhere. For neither, the author of *Ka'vya'dars'a* (Dandi) nor that of *Sa'hityadarpana* (Viś'vāna'tha Kavirāja) makes mention of Kālidāsa as being the author of this book. Rāma Sarmā has, it is known, found an allusion to the disputed authorship somewhere in *Va'ra'nasidarpana* of Sundara, but then the Kālidāsa he refers to may be any of the three Kālidāsas known to Rājas'ekhara, the probability being definitely against our poet. Kālidāsa and Mātrigupta are certainly two different persons as they are differently quoted by Kshemendra, other writers and commentators.

commentators.
Mr. K. B. Pathaka and others in vain lay stress upon
some internal evidences in the book
Sixth Century for placing the poet in the sixth century.
Theory For the mention of Hunas + in the

The names of Huna and various other Mleccha tribes we find even in the Mahābhārata and the Rāmāyaṇa. † Prof. R. N. Apte has shown that just beyond the threshold of India (*Bactria*) the Hunas had a powerful Kingdom from 300 B. C. to the end of the 1st or 2nd Century A. D. The same

* कीर्तिः प्रवरसेनस्य प्रयाता कुमुदोज्ज्वला ।

सागरस्य परं पारं कपिसेनेव सेतुना ॥

† 'तव हृन्नावरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम्'—Raghu. IV. 68.

॥ चीनान् शकांस्तथा चीडान् वर्वरान् वनवासिनः ।

वार्षेयान् दारदूनांश्च कृणान् हिमवतांस्तथा ॥ —Mahābhārata.

—मृगतस्यासृजत् काचीन् शरभांश्चैव पार्श्वतः । पौष्टान् किरातान् ययमान्

सिंहलान् वर्वरान् खशान् ॥ चिनुकाश्च पुलिन्दाश्च चीनान् हुनान् *

ससर्ज फोनतः सा G5-9-P105. Sanyal Vrat Shastri Collection.

scholar has shown that the supposed astronomical referencies have really no astronomical significance at all. It has also been argued that the word *Ja'mitra* (*Kumar, VII. I.*) is taken from the Greek "*Diametron*" which was borrowed by A'ryabhatta (499 A. D.) in his astronomical works. This

Sk. Ja'mitra places Kālidāsa after A'ryabhatta. Principal and S. Roy has clearly proved that *Ja'mitra* (a **Gr. Diametron** pure sanskrit word) does not suit the context in the sense of Gr. Diametron.*

Mr. Harināth De, the renowned linguist finds covert references to the Gupta Kings in the works of our poet. Hence the poet must have flourished during the reign of Candragupta (II) Vikramāditya and that of his son Kumāra Gupta. The following references according to him are sufficient to corroborate the above statement.

'आ-समुद्र-क्षतीशानाम् &c.'—Raghu. I. 5. (*Kings beginning with समुद्रगुप्त*) । "तस्मै सभ्याः सभायां च गोप्ते गुप्त-तमेन्द्रियाः"—Ibid. I. 55.

'अन्वास्य गोप्ता गृहिणीसहायः'—Ibid. II. 24. (*Direct reference to the Gupta Dynasty*). "तनुप्रकाशेन विचये-तारका प्रभात्कल्पा शशिनेव शर्वरी"—Ibid. III. 2. (*Ref. to चन्द्रगुप्त*) "इच्छाय-निर्घादिभ्यः तस्य गोप्तुर्गुणोदयम् । आ-कुमार-कथोदघाते शालिगोष्ठी जगुर्गुणः"—Ibid. IV. 20.

(*Ref. to कुमारगुप्त*) 'सगुप्त-मूल-प्रत्यन्तः युद्धपाणि रयान्वितः । षड्विधं बल-मादाय प्रतस्थे दिग्-जिगीषया' ॥—Ibid IV. 26. (*The victory and horse-*

sacrifice of Raghu identified with the conquest and horse-sacrifice of Samudra Gupta). It is very

easy to see that the supposition is based on a very weak hypothesis, for, if we take into account the fancy of the Sanskrit writers for the use of the root 'गुप्त' instead

+ For detailed discussion, vide S. Introduction to *Sa'kuntala* P. 46.

of 'रत्न', it will not be very difficult to prove the most antique Sanskrit works as belonging to the Gupta period.

Examining the contents of the Mandasor Inscription discovered by Dr. Fleet, Dr. Macdonell **Mandasor Inscription.** opines that *Vatsubhatti*, the composer of these 40 stanzas to commemorate the consecration of a temple of the Sun at Das'apura, must have *intimately* known our poet and utilised his works immensely. The inscription is dated 473 A. D., hence Kālidāsa cannot be placed later than the 5th century A. D. This is also corroborated by the

Ka'lida'sa cannot be placed later than the 5th Century. following facts: The King Bhōja in his *Sarasvati-Kantha-varana* quotes from *Bha'maha*, the great rhetorician (who is believed to have flourished in the 5th century), who in his turn quotes from Kālidāsa. Again the commentator *Avinita* wrote his commentary on the 15 cantos of Bhāravi's *Kira'ta'rjunyam* in 470 A. D. Thus Bhāravi cannot be placed later than the 5th Century A. D. which fact places Kālidāsa in an earlier period still.

It now remains to examine the orthodox view regarding the age of Kālidāsa. A time honoured tradition makes Kālidāsa the court-poet of some Vikramāditya in the 57 B. C. The author of *Jyotirvidya'varanum* identifies himself with Kālidāsa, the author of *Raghuvans'am Kuma'rasambhavam* and *Meghadutam* and the court-poet of Vikramāditya, and says that this present work of his was begun in 33 B. C.—

“वर्षे सित्त्वर-दर्शनाम्बर-गुणैर्याते कालौ सम्मते ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.” ॥

[सिन्धु, हस्ती-अष्टौ । सिन्धु, हस्तीति शब्दकल्पद्रुमः ॥ दर्शनानि षट् ।
अश्वरं गन्धम् । गुणास्त्रय सत्त्व-रज-तमांसि । अङ्गस्य च वामा गतिरिति ज्योतिर्विदां
नियमः । तथा च कलि-गुगारभात् अष्टषष्टात्तर-वि-सहस्र-वर्ष-वन्दे (३०६८) अतीते
माधव-संज्ञिते वैशाखे मासे ज्योतिर्विदाभरण-ग्रन्थः कृतः । इदानीन्तु (१८२३ ख्रिष्टाब्दे)
कलिंगताब्दाः ५०२४, ततश्च ३०६८ संख्यासु हतासु १८५६ वर्षसंख्या अवशिष्यन्ते ।
ततोऽपि च १६२३ ख्रिष्टाब्द-संख्यासु हतासु ३३ वत्सरान्तिष्ठन्ति । एवञ्च सति
ख्रिष्ट-जन्मन स्त्रयस्त्रिंशत् वत्सरपूर्वे ज्योतिर्विदाभरण-रचनारम्भ इति सिद्धम्"] *

A careful study of the language, and astronomical refer-
ences will clearly show that ज्योतिर्विदाभरण is a book of much
later date and written by some pseudo-Kālidāsa. Besides,
there is considerable difference in language and style
between this book and *Raghuvans'am* or *Kuma'rasambhavam*.
But then, a pertinent question would suggest itself as to
why this deception should have been played by the
author of this book. What made the early era with
which he would like himself to be associated so danger-
ously attractive? The only plausible explanation is that
there was a Kālidāsa who wrote *Raghuvans'am*, *Kuma'ra*.
and *Meghaduta* and that he lived before the birth of
Christ, and that the author of ज्योतिर्विदाभरण assumes the
name of Kālidāsa and identifies himself with the author
of *Raghuvans'am*, with the hope that his book might
pass for one of that famous Kālidāsa's.

The terra-cotta meddallion found by Dr. Marshall in a
village named Bhita, near Allahabad †
pictures a scene which looks exactly like
the opening scene of *'Sakuntala'*, where
the king Dushyanta was entreated by two
hermits not to kill the stag and
of the
Sunga Dynasty.

* Pandita Haridāsa Sidhāntabāgis' Collection.
† Report of the Archaeological Survey of India 1909-10.

Sākuntalā was watering the plants. The medallion has been assigned to the Sunga period (185 B. C.—73. B. C.). This fact also corroborates the orthodox theory. *

Internal evidence from the works of Kālidāsa will also point to the same conclusion.

Peculiar Law of Inheritance. In the Sixth Act of *Sākuntalā* the king Dushyanta is informed by his minister that the property of a certain

merchant Dhanamitra by name, who died childless, will revert to the state and not to his widow. ** This sort of peculiar law of inheritance is of very antique date and the prevalence of such custom at the time of the poet places him before the birth of Christ.

The infliction of capital punishment on prigs stealing gems † also tends to the same conclusion.

Penalty for Theft. The frequent deviation from Pāṇini's Grammar, the preponderancy of Vedic ‡ forms and the absence of pun and long compounds which are the peculiar traits of the later poets such as Bhavabhūti, Bāṇavatta and others, places him also in a very early date.

* It must be noted that the identification of the scene has been disputed by the Archæological authorities though without cogent arguments.

† Act. VI. P. 604, n. 8. ** Act. VI. P. 728, n. 4.

‡ 'आत्मनो वधमर्हता' कासी विद्वत्सङ्घः—Vikram. Act. V. I.

† P. 209, n. 1; P. 258, n. 1; P. 345, n. 1; P. 481, n. 7; P. 502, n. 1; P. 604, n. 8; P. 631, n. 3; P. 696, n. 3. P. 840, n. 3.

As'vaghosha, the author of *Buddha-carita*, *Saurindana-ka'vya*, and *Sutra'lanka'ra* &c must have lived some time in the beginning of the Christian-era, for a Chinese translation of *Buddha-carita* and *Ka'lida'sa*. had appeared in the 5th century A. D. as appears from the writings of Hiouen T'sang and I-Tsing. A careful perusal of his works will show his skill of adapting others thoughts. He has not only borrowed ideas from Bhāsa * but has also numerous passages similar to those in Kālidāsa's works. This led the occidental scholars such as Cowell † Keith ‡, and Hillebrandt †† to think that Kālidāsa borrowed from As'vaghosha. But Principal Roy's research has totally demolished this theory and has conclusively proved the indebtedness of As'vaghosha to Kālidāsa and the priority of the latter to the former. We need only add the evidence of style to demarcate between the two authors. As'vaghosha is doubtless simple and practically shorn of artificiality in style. But while he would freely employ like Bhutti alliteration and verbs in लुङ्, लिट् and desiderative, ** Kālidāsa is sparse in his use of these little tricks and gives no evidence of deflecting the spontaneous flow of his style in such forced channels.

* Cf. काष्ठदप्रिर्जायते मय्यमानाद् भूमिस्तीय खन्यमाना ददाति सीत्सा-
हानां नास्तीत्यर्थं नराणां मार्गारब्धाः सर्वयत्राः फलन्ति—Pratijñā-yaugan-
dharāyana *Act. I. 18* and “काष्ठं हि मय्यनन् लभते इत्याशं भूमिं
खनन् विन्दति चापि सीयं निर्वन्धिनः किञ्चन् नास्तीत्यर्थं &c.—*Buddha-
carita*, Canto XIII.

† *Buddha-carita*. Preface.

‡ *Classical Sanskrit Literature* P.

** Vide *CCO Prof. Satya Vrat Shastri Collection* Kālidāsa, P. 160.
Cantos I, II, IV and V.

In *Ma'la'vik.* mention is made of historical persons such as Pushpamitra, Agnimitra, and Vasumitra. Pushp(y)amitra, In 185. B. C. Pushpamitra, the General Agnimitra and of the Maurya Kings * slew his master Vashumitra. Brihadratha, usurped his throne and founded what is known as the Sunga dynasty which lasted till 73. B. C. He was a great ruler, conquered several countries and had a tough struggle with the Greeks under Menander. His son Angnimitra was made the Governor of Vidis'ā, capital of दशार्ण. † Pushpamitra performed the famous horse-sacrifice (अश्वमेध) and the duty of guarding the horse was entrusted to Agnimitra's son, who discharged its successfully and well by vanquishing certain Yavana troops who ventured to challenge him. "The performance of the solemn rite probably was witnessed" says Dr. Smith, "by the celebrated grammarian Patanjali, who alludes to the event in terms which imply that it occurred in his time." From the mention of these persons and the close resemblance of the above facts with the horse sacrifice of Dālipa and the conquests of Raghu, one would like to believe that Kālidāsa was a contemporary of those persons. From the peculiar form of the *Bharata-va'kyā* of the *Ma'la'vik.* ‡ the learned Commentator Kātyāyana opines that the play was written and staged during the reign of the King Agnimitra or, in other words, Kālidāsa was his court poet. †† Again, the concluding phrase of the

* Cf. 'मीर्यसचिवं विमुञ्चति' &c.—*Māhāvik.* Act. I. 7.

† The modern Bhilsa in Scindia's territory. Megh. 24; 25.

‡ त्वं मे प्रसादमुमुखी भव देवि नित्यमेतावदेव सगये प्रतिपद्येतीति ।

आशास्यमत्यधिगमात् प्रभृति प्रजानां सम्पद्यते न खलु गोपतिरिति ।

†† सर्वनाटकप्रयोगान्ते भरतेन सर्वकाल साधारणो आशीर्वाचने कर्तव्ये सति अथ प्रजागामाशासकमिदं प्रति गोपः अप्रिमिवस्य कथयन् तत्काल-राज्योपवचनम् इति सत्यव्यम्—Kātyāyana.

भरतवाक्य, viz., 'गोपत्रि अग्निमित्रे' being in the locative (*nominative absolute*) argues the present existence of a ruler named Agnimitra. Besides, the opening sloka of the same play * conveys indirectly the same impression. There is presumably a pun on the word 'पुराणम्', and the suggestion is clear that the dramatist intends to make a departure from the well-known principle of 'नाटकं ख्यातवत् स्यात्', and introduces a reigning monarch as the hero of his play instead of some personality from past history. All this supported by the Bhita Medallion makes out an irresistible case for the orthodox theory.

The Play.

Like the two other greatest Indian poets, viz, S'ri Harsha † and Bhavabhuti, † Kālidāsa wrote only three dramas** of which *Abhijñāna-Sakuntalam* is a love drama and belongs to that class of 'Rupaka' which is known as नाटक ।

It is based on the well-known story of Dushyanta and S'akuntalā, as it is told in the **Source of the play.** A'diparva of the Mahābhārata (ch. 67-74), a succinct survey of which is given below.

Dushyanta, king of *Pratistha'na* and scion of the lunar dynasty, in course of his hunting excursion came to the hermitage of Kanva who was at that time out for gathering fruits; but his adopted daughter S'akuntalā, alone in the cottage, hospitably received him. At the sight of her, the king was smitten

* पुराणमित्येष न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यनवद्यम् ।
सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्गजन्ते, भुदः परप्रत्ययनेयवृद्धिः ॥

† Ratnāvali, Nāgānanda, Priyadars'ikā.

† Mahāvira-carita, Uttar-carita, Malati-māhātmyam.

** Malavikāgnimitra, Vikram. and S'akuntalam.

with love and asked her about her parentage, whereupon she herself made a clean breast of all about her birth-story. Knowing her to be a king's daughter, the king without any further ceremony asked for her hand in marriage. The king promising to appoint her son as his successor, she gave consent and was consequently wedded according to the Gándharva form of marriage. The king apprehending sage's anger, † as permission had not been sought from him very soon left the hermitage.

A little after the sage returned to the cottage and divining what had transpired in his absence gratulated S'akuntalá on her choice. ** The king when he returned to his capital dared not send for S'akuntalá, being afraid of the sage's anger. †† In the meantime S'akuntalá who was pregnant gave birth at the end of three years to a son, who even at the age of six years became very turbulent and harassed the wild beasts and consequently he was named "Sarvadamana." ‡ At this time the sage thought it high time for him to go to his father's place and be duly installed as Yuvarája (heir-apparent.) §

† भगवांस्तपसा युक्तः श्रुत्वा किं न करिष्यति ।

एवं स चिन्तयन्नेव प्रविशेश स्वकं पुरम् ॥ ७१२१

** मुहूर्तायते तस्मिन् कण्ठोऽप्याश्रममागमत् ७१२४

विज्ञायाथ च तां कण्ठो दिव्यज्ञानी महातपाः । उवाच भगवान् प्रीतः
पश्यन् दिव्येन चक्षुषा ॥ ७१२५ ॥

† कुमार देवगर्भाभिः स तवाय व्यवर्धत । ऋषेर्भयात् दुष्यन्तः स्मरन्नेवाह्वयत्तदा ॥ ७१५

‡ सिंहव्याघ्रान् वराहाय महिषां गजां क्षयाः । वषथ हृत्ते बलवानाश्रमस्य
समीपतः ॥ * * सर्वदमनः सर्वं हि दमयत्यसौ । स सर्वदमनो नाम कुमारः
समपद्यत ॥ ७१६—८

§ तं कुमारं विदधुः कर्णं चास्यातिमातृपुम ।

समयो यौवराज्याय इत्यब्रवीच्च शकुन्तलाम् ॥ ८—१०

Consequently S'akuntalā with Sarvadāmana being escorted by some disciples went to the king's place. The king remembering every thing, yet perhaps, through fear of public censure denied having any connexion with her.† At that critical juncture an aerial voice corroborated the statement made by S'akuntalā and enjoined the king to welcome her as his legal wife. Then the king received S'akuntalā, made her the chief queen and Sarvadāmana became the Yuvarāja. Such a simple and unromantic story is certainly suited to that old time when the Mahābhārata was written, for its author merely intends to relate a bit of past history and he did it in a dry and unostentatious way. But our poet like Shakespeare who rarely originated the main plot of his dramas, handled this prosaic story of the Mahābhārata so ingeniously and with such innovations that the dry skeletons of the Mahābhārata-story have been, as it were filled with flesh and breath and vitalised for ever.

Even at the outset we have ample instance of his foresightedness. In the original, the king in course of his hunting excursions, accompanied by his big army, minister and hierophant * came to the hermitage of Kanva and he at once entered it and kept the whole party waiting outside all the while he talked with S'akuntalā and married her,—as their presence

† सोऽयं सुतैव तदाक्य तस्या राजा क्षत्रपि । अत्रवीरं क्षरामीति कस्य
त्वं दृष्टतापसि । धर्मकार्यसंबन्धं न क्षरामि त्वया सह ॥ गच्छ वा तिष्ठ वा
कामं यदापीच्छसि तत्कुरु ॥ २९—३० ॥

* सामाख्यो राजानिहानि सोऽपनीय नराधिपः । पुरोहित-सहाय्य-जगन्नाथ-
मुत्तमम् ॥ ७०।३२

might hamper the further progress of the plot. In *Sākuntalā*, however, the entrance of the king is perfectly natural. The king while keenly pursuing a deer outstripped his retinues and came to the said hermitage. This straying away of the king from his army has been utilised by our poet in depicting a dramatic *finis* of the first act, for the retinues not finding the king, rummaged the whole forest, entered the hermitage of Kanva and made a great row while the king was deeply absorbed in conversing with *Sākuntalā* and her friends. The king perhaps liked to prolong his conversation *ad infinitum*, but there was a call from his higher duty of succouring the distress and though unwilling he at once left them only to remove the chaotic condition of the hermitage and thus to pacify the denizens of the penance-wood.*

Again in the original *Sākuntalā* received her guests, exchanged words with the king and herself gave a detailed account of her parentage. † Her nature thus depicted smells a bit coquettish. But our poet, who certainly possessed the faculty of imagination in a higher degree, felt the necessity of some companions for dramatic action and thus created the two sweet innocent disinterested friends in the form of *Anasuyā* and *Priyamvadā*, the conversation with the king being carried on through these friends. Even a superficial reader cannot but be amazed with the dramatic ingenuity which is manifested in the method in which the said conversation with occasional jokes was carried on. Again *Sākuntalā*'s love

* P. 142—148, l. 13.

† उवाच हसन्ती वाक्यं * * ॥ यथायमागमी मया यथा चेदमभूत् पुरा । शब्दराजन् यथातत्त्वं यथास्मि दक्षिता मुनेः ॥
CC-0. Prof. Satya Yrat Shastri Collection.

for the king at the first sight, her surprise at the change of her feeling antagonistic to penance-life and her bashfulness have also been delightfully depicted. The king's amazement at the beauty of S'akuntalā, the gradual disclosure of his passion for the girl, his dramatic approach near the two, when S'akuntalā was attacked by a bee have also been artistically delineated.

In the original as soon as the king became aware of S'akuntalā's parentage, he proposed to marry her. * She however requested the king to wait a few minutes till her father who had gone out to gather fruits, would come back. † Our poet however considering a few hours to be too small a space of time to persuade a girl, quite ignorant of love affairs, to consent to marry a *novus homo*, deliberately made Kanva absent from the field of play for several months on a pilgrimage to Soma-tirtha. This transmutation of Kanva's absence for a few minutes into several months is also a clear sign of our poet's foresight, for it prolongs the king's stay in the hermitage to protect the sacrifices of the ascetics disturbed by the malignants and thus enables the king to progress with his love affairs. Before solemnizing the Gāndharva marriage of the two haphazardly as is found in the original, our poet created the second and third acts with a view to depicting the gradual love-lorn condition of our hero. With a view to breaking the dull monotony of the scene by some comic element and also

* सुव्यक्तं राजपुत्री त्वं यथा कल्याणि भावसे । भार्या मे भव सुयोगि त्रुहि
किं करवाणि ते ॥ ७३११

† कलाहारी गती राजन प्रिय म इत सारवान् । संपरीक्षस्व स
मां तुभ्यं प्रदास्यामि ॥ ७३१५

to stopping the hunting excursion and devising some means for king's progressing with the amorous affair with S'akuntalā, Vidushaka, the jester-confident of the king is introduced, though he has been wisely kept within his bounds and made to play a much smaller part in this drama than in the earlier works of Kālidāsa.

In the third act and its prologue, we have a vivid picture of the love-sick king, and S'akuntalā afflicted with love-malady. Even in such a stage her innate bashfulness, the conflict of emotions in her heart when confronted with two opposing duties and her modesty please us extremely. Unlike the original where the wedlock of the two were settled by this condition that the son of S'akuntalā would be the possessor of the throne, our poet has dispensed with this sort of selfish bargain. *

In the original Kanva though aware of the Gāndharva marriage and the pregnancy of S'akuntalā, kept her in his hermitage for *nine years* and then made preparations for sending her to her husband's place. S'akuntalā who seemed not to have any eagerness to meet her husband—nay—who was rather unwilling to leave the hermitage, thought that her *hasty* removal was due to the turbulent nature of his son who was disturbing the peace of the penance-grove. † Besides, a great incongruity prevails in

* प्रदाने पौरुषेण ग्रहणं मे समर्थं प्रभो ॥ * * मयि जायते यः पुत्रः
स भवेत्त्वदनन्तरम् ॥ युवराजो महाराज सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । यद्येतद्देवं दुष्यन्त
पुत्रो मे संगमस्त्वया ॥ ७२।१५-१७

† एकस्मिन् कुरुते पापं फलं भुङ्क्ते महाजनः । मया निवारितो नित्यं न
करोषि वचो मम ॥ निःसृतान् कुक्षरान्नित्यं बाह्व्यां संप्रमथ्य वै । वनं च
लोड्यन्नित्यं सिंहव्याघ्रगणैश्च तम् ॥ एवं विधानि चान्यानि कृत्वा वै पुरुषन्दन ।
रुषितः भगवांस्तत् तस्माद्देवो विवासीति ॥ ७३।१८-२०
हृत्तेविषो । पादपुत्रे वसिष्ठानि भर्षणेः भावितात्मनः ॥—२५।६६

the speech and action of the sage Kanva, for there is no justification for what made him—an avower of the principle that a married woman should not stay for a long time in her relative's house† —keep S'akuntalā in the hermitage for such a long period. Kālīdāsa; however, noticing all these incongruities, sent S'akuntalā the very day he was aware of the marriage‡ and also before her son was born. Obviously the king's character is thus made to appear in a better light and a greater probability is given to the whole story. ✓ The parting scene of *Sakuntala* from the hermitage where she had resided so long and where every creeper and plant was bound by the tie of love and affection is poet's all own.

In the fifth act or the public repudiation of S'akuntalā there is a greater deviation from the original. In the *Mahabharata* the king deliberately feigns ignorance of the Gāndharva marriage and repudiates his forest-bride with abuses. * Kālīdāsa, however, with a view to absolve him from the moral responsibility in his rejection of S'akuntalā, ingeniously introduced the episode of Durbāsa's imprecation clouding the king's memory. Certainly this is the greatest of all his innovations. "That there may be an ultimate recovery of memory, the curse is so modified as to last only until the king shall see again the ring which he has given to his bride. To the Hindu, curse and modifications are matters of frequent occurrence; and

† नारीणां चिरवासी हि बान्धवेषु न रोचते—Ibid. ३५।६

‡ अथैव ऋषि प्रतिरक्षिताम्—&c. P. 384, l. 2.

* सोऽयं शुल्वैव तदाकं तस्या राजा अरन्धि ॥ अथर्ववेद न अरामोति

कल लं दुष्टतापसी । धर्मकामार्थप्राप्तं न शक्नोति ॥ गच्छ वा
CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection

विद्व वा कामं यदापीच्छति तत्कुरु ।

Kālidāsa has so delicately managed the matter as not to shock even a modern and western reader with a feeling of strong improbability. Even to us it seems a natural part of the divine cloud that envelops the drama, in no way obscuring human passion, but rather giving to human passion an unwonted largeness and universality". * We shall presently deal at length with the deeper meaning of this curse,—how it rectifies S'akuntalā by puri-

Durba'sa's curse fying her of the gross materialism of her
develops love for love and how it ennobles the character
flesh into com- of Dushyanta and develops an earthly
mingling of souls. love into divine love. Almost every

line of Act VI and VII save the idea of the turbulent nature of Sarvadamana, is original and is depicted in a masterly way. † Such is the charm and mastery of this concluding part of the play that even Bhavabhūti in his masterpiece has found it worth his while to somewhat closely follow the model. In *Uttara-ra'ma-carita* Sitā's banishment and the pathetic wailing of her royal husband, the supernatural element, the scenic description, the surge of affection and yearning towards the unknown child of one's own loins must have derived much of their pathos and splendour from the inspiration awakened by this portion of *Sakuntalā*.

The story given in the Padma-purāṇa, Svarga-khanda, is almost exactly the same as it is found in the drama of S'akuntalā. The king's pursuing of a stag ‡

* A. W. Ryder, Kālidās, P. 101.

† In this connexion vide P. 356, Remarks.

‡ कदाचित् मृगयां राजा स जगाम वलैर्हतः । * स्यन्दनमारुह्य * * ॥
 अथारण्ये ददशासीत् मृगमिच्छन्तमृगिणम् । व्रतं शक्यमासीत् ॥ वृत्तार्थः मृगमात्तशरासनः ॥
 मृगोऽपि मृगवांस्तस्मिन् उत्प्रेनेन मद्वावशाः । धावत्वेव ततो राजा मद्वावयोऽनुधावति ॥

The story of (P. 26—38), the importunities of the Padma-puraṇa disciples of Kaṇva not to kill a stag of materially the the hermitage * (P. 41, 42), the meeting same. of the king with S'akuntalā and her friends when they were watering the plants † (P. 62), Anasuyā's description of the birth and parentage of S'akuntalā, ‡ (P. 115), Dushyanta's marriage with S'akuntalā according to the Gāndharva system * * (P. 326, 343), his presentation of his signet-ring to S'akuntalā †† (P. 363, 377), the imprecation of the choleric sage Durbāśa § (P. 353), Priyamvadā's propitiation of the sage Durbāśa §§ (P.

* ततः कण्वश्यामाश्यासि स्वयं प्रति महावत्तः । संदधे शरमत्ययं शब्दमेदिन माय वै ॥ तं तथा संहितशरं कण्वशिष्या सुदूरतः । अश्ववन्नाशमसृगः न हन्तव्यः महीपते ॥

† प्रत्याप्यातसमुद्योगमृणातः स महीपतिः । तीक्ष्मन्वेपथ्यं कन्या ददर्शाऽस्मरसां समाः । स्नानरूप-चटैः कच-विन्यस्तैः सरसः पयः । आहत्य सिञ्चतीर्षाणाः वन्या-नाशमप्रादपन् ॥ तामां मध्ये अतिरम्याङ्गी कन्या नाम्ना शकुन्तला * *

‡ सख्यवाच—राजन्वी गाधितनयः विद्यामित्रो महामनाः । ब्रह्मण्यार्थी तपस्तेपे बहुवर्षसहस्रकम् ॥ तद्गृहा भयमपन्नः शक्रः संमन्वा देवतैः । मेनकां प्रेषयामास तपोविघ्नाय पार्थिवः ॥ * * सेनकापि च तं गर्भे विमुच्य गहने वने ॥ * शकुन्तरथ गर्भोऽसौ ररचे पृथिवीपते ॥ * * कण्वस्तु सुमहातेजाः कन्यां वीक्ष्य वने स्थिताम् ॥ अनुकम्पाः स्वसुतात्वे कल्पयामास सुन्दरीम् ॥

* * गात्रवेन च मां वीरविवाहेन वृणोतु च । विवाहानां हि रम्भीरुगात्रवैः श्रेष्ठ उच्यते ॥

†† * * मनसा चिन्तयन् प्रायात् दत्त्वा चाप्यङ्गलीयकम् ॥

§ तपोधनयः कीपाशु शशाप क्रोधेनो मुनिः ॥ Also P. 356, Remarks.

§§ प्रियंवदा * समागम्य पाद्यादिकृतसेचया । प्रसादयामास मुनिं मूर्ध्ना तच्चरणं गता ॥

* न किञ्चिदभिजानाति न भवांस्तेन सत्कृतः । नावज्ञानाच्च गर्वाच्च तद्वान् चानुमहति ॥—ततः प्रसूती दृष्ट्वा साः पाह्यं शापात्कृतं राजर्षेः स्तब्धदेव भविष्यति । प्रियंवदे वृषी यावदभिजानं न पश्यति ॥

362), Kāṇva's sending of S'akuntalā to her husband's place accompanied by Sāradvata and Sārngarava, Gautami &c, * (P. 416), his address to the denizens of the hermitage † (P. 419), king's astonishment at the sight of a beautiful woman in the midst of hermits ‡ (P. 518) and his non-recognition of S'akuntalā ** (P. 540), the latter's inability to produce the signet ring †† (P. 551), the priest's proposal of keeping S'akuntalā in his own house until delivery ‡‡ (P. 577), S'akuntalā's removal by Menakā in the shape of a light, while she bemoaning her ill-luck was following the priest to his house §§ (P. 582), the ring-episode where the token

* इति तस्य वचः श्रुत्वा गौतमी च प्रियंवदा । मुनि शङ्करवः शिष्यस्तथा शारदतो मुनिः ॥ शकुन्तलां पुरस्कृत्य पत्यानं प्रतिपेदिरे ।

‡ अथ गुह्यताम्रं हरिणान् हरिणाङ्गनाः । उवाच कण्वः प्रेमाद्रौ मुञ्चन्मुक्ता मुहुः । युष्माकं परमप्रमृणा वासितेयं सुता मम ॥ सर्वे कुरुत कल्याणं सुखं यातु शकुन्तला । इति सर्वाननुज्ञाप्य कण्वो मतिमतां वरः ॥

† प्रपच्छ च मुनी केयं सुन्दरी जगदुद्भवा—ॐ०.

** इति श्रुत्वा स वचनं शपेनास्तमितधृतिः ॥ अत्रवीप्र खरामि त्वां कस्य त्वं दुष्टतापसि । धर्मकामार्थसंघन्धं न खरामि त्वया सह ॥

†† कुतः प्रियंवदे साध्वि अभिज्ञानमिहानय । * प्रियंवदा तु नीचैस्तां जगाद शृङ्गलीचनाम् । कर्णान्तिकं समासाद्य पतितं ते तदम्भसि ॥

‡ यावत् प्रसवमेतां तु वासयेऽहं निजालये ॥ प्रसवे सति कलाणीं स्वयमेव शङ्खीष्यसि ॥ इत्युक्त्वा गौतमी ब्रह्मन् सान्त्वयित्वा शकुन्तलाम् । स्वयङ्हायैव तां जेतुं विमना उपचक्रमे ॥

§§ सा चापि मुक्तकण्ठं वै रुदती शृङ्गलीचना । शनैः शनैर्गौतमं तमनुगतं प्रचक्रमे ॥ एतस्मिन्नन्तरे विप्र मेनकाऽसरसां वरा । तेजोरूपा व्योमसध्यात् तडित्पातं पपात सा ॥ किमिदं किञ्चिदं चित्रमिति जल्पत्सु सर्वतः । शकुन्तला समादाय अङ्गमारीप्य सत्त्वरा ॥ अन्तरं विभगाद्विभक्तिं न लक्षितम् ।

ring was found in possession of a fisherman who was bound on a charge of theft § (Act VI प्रवेशक), king's repentance at the sight of the ring ** (610, l. 27), the story of the merchant Dhanamitra (धनहन्त्रि—B) who died in a ship-wreck (P. 725-26) and one of whose wives was enceinte † (730), enhancement of king's grief at the story of the aforesaid merchant and also at his own childlessness * (P. 731, l. 8, 738.), Indra's invitation of the king for chastising the disturbing Dānavas † (P. 758-764), reunion of Dushyanta with S'akuntalā and her son Sarvadamana who was tormenting a lion-cub in the hermitage of Mārica ‡ (P. 829-131)—all these facts of the drama we find in the *Padmapurana* only a few of the *Dramatis Personæ* such as the Vidushaka, Anasuyā, chamberlain, Sānumati, portress are absent. We are astonished

§ तव राजभटः कथिदृष्टमावध्य धीवरम् । दण्डेन ताडयन्मुयैर्वचोभिः समतर्जयत् ॥ राजाभरणमेतदे यत्त्वया चोरितं कृण्वत् &c.

** यावद्राजा स पश्यति । निपतन्ति स्म नेत्राभ्यां तावदेवाश्रुविन्दवः ।

† नाम्ना धनहन्त्रिमहाधमः । विपन्नः सागरे— ॥ स चानपत्यस्तथैषा नावो रवौः प्रपूरिताः । तत्रैव कौषमङ्गलि— ॥—जानन्त्य यदि काचित् भवेद् भार्या गर्भिणी वणिजः क्वचित् ॥ * * अत्रैव नगरे राजन् भार्या तस्य विलासिनी । अन्तः-सत्त्वा वणिक्पुत्री वर्तते च पतिव्रता ॥

* हिमणेनेव शीकेन दहन्ते स्म ततोऽत्रवीत् । एवमेव मसाप्यन्ते सम राज्यस्व दुर्गतिः ॥ * * अन्तःसत्त्वा महाभागा या मे भार्याप्युपस्थिता । उपेक्षिता प्रसादेन मन्दभाग्येन सा मया ॥ अत ऊर्ध्वं मया दत्तं पानौयं विविधानि च । पास्यन्ति पितरः कौण्ठिन्यासिन मलीमसम् ॥

† अयासी देवराजिन समाहृत ययौ दिवम् । त्रिदिवेशैरवध्यानां निधनाय सुरहिषाम् ॥

‡ बालम् तावदेगेन प्रविश्य गहनं वनम् । निवस्य पञ्च पक्षास्यां कृताभिः समुपानयत् ॥ अत्रैव हिमन्तेना कालं दत्ता । समुव्रताः &c.

to find that scholars are not rare even in India, who do not hesitate to opine that Kālidāsa drew his materials from the Padma-purāṇa. This Purāṇa is fraught with bigoted sectarianism and (like the Brahma-baibarta Purāṇa) contains the name of *Ra'dha*, which is not only unknown in the Mahābhārata, but also in such Vaishṇava works as Harivans'a, Kurma-purāṇa Vishṇu-purāṇa and S'rimad-bhāgabat. Certainly this book, at least as it has reached us in its present state, is of recent date. Even if we accept that the Purāṇa kernel in it is very old, still the story of Sākuntalā in it is surely a later interpolation. For the story is very defective and so full of inconsistency that it cannot be accepted as having been composed by Vyāsa, the eminent writer of the Mahābhārata. It is surely the production of some tyro who had both the Mahābhārata and our play before him. This will be evident even from the language and idiom of the story of the *Padma-purāṇa*. The interpolator has, as already shown, closely followed the story of our poet. Only the absence of Kapva for gathering fruits and Sākuntalā's extraction of the promise from the king as to her son being made the prince, have been taken verbatim from the Mahābhārata. Of the many defects of the story of the *Padma-Purāṇa*, we shall mention only a few which will disclose the capacity of the interpolator.

Priyamvadā both in the drama and also in the *Purāṇa* plays an important part. It is she who gave the king a detailed description of her friend's birth, it is she who was aware of Durbāsā's imprecation and propitiated the sage who ordained that the curse would cease and Sākuntalā would be recognised by the king as soon as some token of recognition could be shown.

Again Priyamvadā according to the *Purāṇa* was allowed to accompany S'akuntalā to the court of Dushyanta. The king, of course, could not recognise S'akuntalā owing to the sage's curse, but the interpolator does not give any reason for king's failure to recognise Priyamvadā. This is certainly awkward, for the imprecation affects S'akuntalā but it should have no effect on Priyamvadā. Besides as, in the *Mahābhārata*, there is here even no insinuation that the king intentionally did not recognise Priyamvadā (and also S'akuntalā) for fear of public calumny. There is another glaring defect that Priyamvadā who knew every thing about the Gāndharva marriage, spoke not a single word on behalf of S'akuntalā. Again she was fully conscious of the loss of the ring * upon which depended the future of S'akuntalā, and that this ring had dropped and was lost in the water when S'akuntalā had placed it in her hand while performing her ablution, but it is very curious that she did neither herself search for the ring nor disclose the matter to her friend or to the sages. S'akuntalā also in a very strange way, after ablution, forgot clean to look after the souvenir ring. Even a superficial reader will understand the unnaturalness of the incident if he compares all these with the steps taken by the king Raghu to find out an *amulet* which by chance had slipped into the waters of Sarayu. * Besides the author of the *Purāṇa* in

* प्रियंवदाकरं न्यस्य अभिज्ञानाङ्गं लीयकम् । स्नातुं सरस्वतीतीव्रमगाहृतं
सुलीचना ॥ प्रियंवदा तु तदगृह्य वसनाञ्जनमभ्यतः । श्रावदन्त्यस्तवती तावत्पपात
सलिले बिभ्रज ॥ प्रियंवदा मिया तस्यै वृत्तान्तं न न्यवेदयत् । शकुन्तलापि तत्सूच्यै
प्रपञ्चापि न विवृता ॥

describing the story of Rāma followed not the Rāmāyana but the *Raghu-vans'am* in its outlines. Sometimes he even paraphrases the wordings of Kālidāsa. This, we think, is sufficient to show that the story of S'akuntalā has been interpolated into the *Pura'na* by a lesser writer of later date.

The Central Significance Of The Play.

"Wouldst thou the young year's blossoms
 and the fruits of its decline,
 And all by which the soul is charmed,
 enraptured, feasted, fed,
 Wouldst thou the earth and heaven itself
 in one sole name combine ?
 I name thee, O S'akuntalā ! and all
 atonce is said".*

—So says Woolfäng Von Goethe of *Sakuntala'*. The insight of Goethe told him what *S'akuntala'* was—not merely patches of oriental romance, colourful, delicate, and gorgeous, strung round the central figure of a heroine, coy and delicate, beautiful and charming, but above all sweet and firm. Such undoubtedly S'akuntalā is—and indeed much more—a lily of our valley in all its bloom and beauty and freshness. Had she been merely "a creeper of the forest"—she might have peers but she is more. She is not Miranda, the simple maiden nursed on a sea-girt isle in the company of enslaved nature-spirits like Ariel. She is an embodiment of love that purges itself of the wanton abandon of youth and ripens into the mature steadfastness and dignified bliss of love.

spiritual. Her life starts as all earthly lives in raptures and pangs, in forgetfulness of the beyond and immersion in the immediate and in a surrender to the senses. It is so far of the earth, earthy. But a little insight should warn you that she is not to stop here,—her birth and life and training must carry her beyond these. And so her life opens up wide vistas and new,—arid deserts of nothingness and void when all the treacherous bloom and bliss fade away and depart, intense agony of a life first brought face to face with the unmasked reality of the earthly love—then the emerging of the soul in its purity in the Abode of Bliss, in which it is calm, solemn like a prayer and dignified like a goddess. She has passed through the portals of fleshly pleasures to which human steps are bound, she has passed out of the deep and dismal shadow of desertion and dejection in which earthly love must end, and thus through austere *tapasya* of years and years she at last stands out under the full view of Heaven, as Love stands revealed only when desires have been conquered, earthly brilliance has been replaced by the effulgence of Heaven and the lover has known that the truest way of Love is through *tapasya*.

Sakuntalā's life is destined by fate to be the battleground of this grand and noble passion. She is the daughter of a *Rishi*, but she has for her mother an *Apsaras*, and her birth has been possible by a temporary lapse of the ascetic. She is her mother's child—has the beauty and the grace and the gaiety of a heavenly nymph. But is she not truly and more truly enough—the daughter of a *Rishi* as well? That strain of asceticism, steadfast ardour for truth does she too share. And Copyrighted by Arya Samaj Foundation Collection of Shastri of Kauva, she has

the happiest rearing up that could be desired for her. It is the hermitage of a householder-saint in which the womenfolk are the helpmates of their ascetic husbands, and Nature a true and loyal companion, where peace reigns supreme, flowers bloom in easy naturalness and the deer and other animals are, as it were, man's next kith and kin. The girlhood of S'akuntalā is not hedged in with *don't's*,—she is not a child brought up in isolation and in ignorance of the world and its ways. To her the *Nava-mallikā* is a sister, the young frolicking doe a playmate and at her approach the *Kes'ara* tree brightens up ;—these keynotes to her character are supplied by Kālidāsa himself in opening her story. But she is not to be a mere Miranda. She has for her companions Anasuyā and Priyamvadā—hermitage girls no doubt but not unlettered in the delicate *affaire de cœur*. To her they impart their knowledge as also all their sincerest friendship of maiden days. So S'akuntalā has had a mind, simple and sincere, but she has been prepared also for being a joyful companion to her future husband, whoever the fortunate man may be. She is young, enjoys being so, as at the very outset we can see, and shares the glow and fervour of all young hearts. She has not been shut out from these natural human sentiments,—she has never been taught that love is a forbidden fruit. She is not a hot-house growth nor is she a parasitical blossom. She has her roots deep in the soil she loves. And hence she has a longing for enjoying the supreme joy of a woman's life, and a heart prepared in the natural environments of the hermitage for giving away the bliss without reserve. This proves to be her fall. She has not the shrewd business sense of the world that she must bargain when the beloved

offers the cup of joy full. The spirit of bargain is foreign to her and the dictates of heart are too sacred to her to be questioned. She drinks it to the dregs without fore-sight and without fore-thought. To the god of love she is only a delicate doe and an easy victim—just as the friends of her life, the deer of the hermitage, are to the gallant king. When she gives, she gives herself away full and complete, pays Love royally. This simplicity of heart, this noble sincerity leads her to her doom and to her salvation as well. Love that is forgetful of its own deep significance is too selfish to be happy. It does not widen the realm of the spirit, nay it narrows itself down to the bonds of flesh and thus calls down on itself the inexorable curse of flesh. Such was S'akuntalā's love too—it did not lack decorum, it lacked poise; it had enough of fire but less of light. Hence it is that she loses that balance of her nature and the balance of her life. Look at the third act and prelude to the fourth act of the drama. It is the record of a soul cut away from the steady anchorage, tossed about by a stormy passion. It is the account of a love, however powerful, not great, for it is selfish and forgetful of the world, indeed, forgetful of its own sublime mission.

So the curse of Durbāsā is not a mere accident, it is the nature of her love that calls it down on itself. It is fate's decree, but her character is her own fate, as the poet has amply hinted. Yet it is her character again that will triumph over the curse. Shadows hover round her, but she is all unconscious of the impending doom. In spite of the riotous experience of her heart she remains the simple hermitage girl, her soul still retains the unconsciousness of Sāvatara at Shook in the 'Lopovana'.

The fourth act is a vindication of her own character and a vindication of the hermitage which has moulded it. The sage Kanva, Gautami, the two girl mates, the deer the creeper, all that has formed the back-ground of her life appears in that great moment in their proper perspective—co-eval and co-equal with her very self. Men and women, animal and plant lives all seem at this moment of inconceivable separation keenly alive to the loss they are going to sustain. The loss is not of one thing out of a number of things, but of a limb,—probably of the very heart,—of a living organism. The pain of the separation quickens into an overpowering consciousness the severed, bleeding limbs of the *tapovana*. And the voiceless cry of her seems to pierce through the grief-laden atmosphere. The fourth act is Kālidāsa's triumph in pure poetry as well as in dramatic technique, the irony of the situation making the pathetic farewell doubly so.

And the crash comes on the reader not at all suddenly. The opening verse of *Hānsapadikā* reminds one of the much too gay character of the king. Virtuous and noble he, nevertheless, confesses to a laxity and inconstancy in love, not uncommon among young princes in those days,—सक्तकृत-प्रणयीयं जनः। Here too, we are to note how Durbāsā's curse, as it affects Dushyanta, springs out of king's own nature. The poet's dramatic insight quickly glimpses the possibilities in the innovation of the curse of the choleric sage. The projection of what is evil in nature out into the form of a foreign agent, while it preserves nature's law and course, lessens much of its sickening criminality and saves the drama from sinking into absolute squalor. For Sakuntala the curse is to lead

to a spiritual re-awakening in which she is to go forward, for the king Dushyanta it is to effect a spiritual re-birth in which he should discover higher values of love and life.

The sixth act brings S'akuntalā's disillusionment. It is the invariable tragic comment on the second and third acts. Curtain could easily have dropped here, if the poet had not to delineate a character like S'akuntalā. Western dramatists have given us heroines with such tragic endings. But Kālidāsa is different, and her heroine has a different history and different character. She does not drag her heavy steps back to the old *tapovana* to lighten her heart in the groves of *Nava-mallikā* or weep by the streams of *Mu'lini*. The old place would not have been the proper background for this figure shrouded in unutterable grief. It must be full of reminiscences utterly out of tune with the present experience. Away, far away from the tumult of those stored impressions in Kanva's hermitage, away from its crowd of innumerable associates of former joys and hopes and aspirations, she must fly to the very heart of blank solitude and in a fathomless stillness and silence nurse her lonely riven heart all alone. The element in her character that has brought her dire and stark disillusionment sustains her through the transcending of her fate. The strong urge of love which led her to first youthful abandon now sustains the soul in its next deeper strain when it makes for its calm, self-denying, austere career. Her noble origin and destiny she remembers in these times and she discovers that love to be true and never-failing must have its basis on a life of discipline and denial, that love must transcend the bonds of the senses. Her love has always

been mighty, she longs to see it great. Only *tapasya* can make it so, her earthly charms wear away, gaiety is suppressed and she is revealed in Act. VII at last invested with the dignity of a mother, calm, pure and holy as a steady flame. Her character is her salvation,—it is the salvation of Dushyanta too. The libertine is reborn in the world of Love—that of courtly gallantry vanishes like a shadow in light. The seventh act is the story of the soul in travail—till it is born worthy of the vision of a true Love worthy of S'akuntalā. Such is S'akuntalā—a soul's pilgrimage from earthly delights to heavenly bliss, Love's flowing into spiritual joy and *epithalamium* of Earth and Heaven.

Principal Characters In The Play.

✓ **Dushyanta.** The hero of the piece is Dushyanta, a scion of the illustrious line of Puru. Kālidāsa depicts him as an ideal man and an ideal king. In him we have a hero of the धीमता type, and our poet has represented him as gifted with all those noble qualities which go to make such a hero, viz, generosity, self-restraint, fortitude, courage, modesty, amiability, righteousness and graceful bearing.

Young and handsome, the king is gifted with a physique which commands the admiration of all who come in contact with him. His charioteer finds in him a second Pinākin, his general compares him to a mountain-roaming elephant unaffected by the stress and strain of the chase * and Aditi is full of admiration for his well-built body. †

Overflowing with youthful vigour he takes a keen interest in all pastimes which involve severe physical strain and hardship. With all his manly qualities, he is not lacking in those finer accomplishments which make a man charming and agreeable. Of sweet address and graceful bearing, Priyavādā finds in him a delightful companion and a pleasant talker.* He has a culture and refinement worthy of his position and takes a lively interest in such fine arts as music and painting. Natural sights and sounds have always a great fascination for him, and so keen are his powers of observation that even the minutest details cannot escape his notice. †

As a man he is an embodiment of all that is noble and divine in human nature. The preeminent traits of his character are his nobility of mind, his sense of honour and his wonderful self-control. And these come out prominently in his conduct towards Śakuntalā during their first meeting in the hermitage. Though fascinated by her youthful charms, he struggles hard to keep the unholy desire under control until he has ascertained her parentage and other facts relating to her. He is a dutiful and obedient son, and his tender regard for the feelings of his mother expresses itself in his solicitude when he receives a command from her to return to the capital, just after he has given his word to the hermits to protect them against the oppressions of the demons. ‡ He is an ideal husband and a passionate lover. According to the custom of the times he had a large harem, and though his love towards Śakuntalā was essentially distinct from that shown towards his other wives, he was not

unkind and never failed in his duties towards them. † He had great consideration for their feelings and tried his best not to hurt them in any way either by deed or word. An incident in the sixth act admirably brings out this trait of the king's character. Writhing in the agonies of remorse after the cessation of Durvāsā's curse, the king tries to beguile himself a little by portraying his beloved on the canvas when he is informed of the approach of Queen Vasumatī ; he removes the picture in great haste lest the same might offend her. *

As a king, he has a lofty sense of the duties and responsibilities of that exalted position. The paramount ruler of a vast country, he considers his kingdom as his household and looks after the welfare of his subjects with a fatherly tenderness and care. He is always ready to relieve the distressed and to protect the good against the oppressions of the wicked. He is a mighty monarch who holds the entire earth under his sway by his prowess, and the fact that even Indra, the king of gods, occasionally seeks his help bears testimony to his uncommon military genius. Though commanding respect and obedience from all classes of his subjects, he has the greatest reverence for Brahmins and ascetics. He is always anxious to see that their rites and practices are performed without let or hindrance and whenever any interruption or obstruction is apprehended, he is ready to protect them at all costs. So great is his regard for the hermits that at the very mention of the name he withdraws the arrow he was going to put to the bow-string and enters the hermitage in an humble attire and

leaves his retinue outside lest he should disturb the tranquillity of the place and cause inconvenience to the inmates of the hermitage.† He is a just and upright ruler personally supervising the affairs of the state with a view to ensure the proper administration of justice. His decision with regard to the disposal of the deceased merchant's property testifies to his strong sense of justice. * But nowhere are the strength of his character and his unflinching devotion to virtue brought out into such prominent relief as in his conduct towards S'akuntalā when, accompanied by Gautamī and the disciples of Kaṇva, she appears at the king's court as his wedded wife. Under the influence of Durvāsā's curse the king does not remember his marriage with her and consequently refuses to accept her in spite of the assurance given him by S'akuntalā herself and the disciples of Kaṇva. Nothing can make him swerve even an inch from the path of virtue.

S'akuntalā. In S'akuntalā, the heroine, we have a picture of an ideal woman. And the exquisiteness of the picture is to be found in the fact that S'akuntalā combines in herself physical charm with the beauty of the soul, passion with goodness, love with virtue—in short, (in the words of Goethe) she *"combines the young blossoms of the Spring with the ripe fruits of Autumn."* How admirably this combination of Heaven and Earth has been effected will become apparent if we compare the two contrasted pictures of the heroine presented by the poet at the beginning and at the end of the drama. In the first act we find S'akuntalā as a hermit's daughter, full of youth, beauty and vivacity, "subtle and evasive, throbbing with love, veiled with reserve," with "her two

† P. 57, l. 22, 23; P. 58, l. 3—4. * P. 726, l. 2—4; P. 730, l. 7.

companions running over with playfulness, the newly flowering forest-creeper, the bee intoxicated with perfume and the fascinated king peeping from behind the trees." At the end of the drama she appears as the image of patience and goodness, penitent and sober, invested with the dignity of a mother, clad in a dusty robe, her face pale with austerities and her soul purified by her long penance.

Born of a nymph-mother and a hermit father, S'akuntalā is possessed of a beauty that is not to be found among mortals, * a beauty that is quite natural and has nothing artificial about it. She looks exquisitely charming even in her simple garments. Like "a violet by a mossy stone half-hidden from the eye", she dwells among hermits far away from the artificialities of town-life. Sweet and lovely as a flower, she is quite ignorant of the wiles of the world. Simplicity and purity are deep-seated in her nature, and these were the direct outcome of her trustfulness—a virtue which was the cause at once of her downfall and her redemption. It was her trustfulness which allowed her to be carried away by the passion of love without the least suspicion, resulting in her humiliation and disgrace. It was again this trustfulness which sustained her through the most trying period of her life and kept her "constant to patience, forgiveness and loving kindness" and ultimately leads to her reunion with her lover. A daughter of Nature brought up in an atmosphere of freedom, she still presents a picture of feminine modesty and timidity. So great is her modesty that, though consumed by her passionate love for the king, she keeps it concealed from her dearest friends.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Her timidity and shyness are revealed in her conduct towards the king when left alone in his company.* The sweetest side of her character is her kind and affectionate nature. Brought up in the hermitage where peace and love reigned supreme, she had learnt to love the entire creation. Her heart is overflowing with the milk of human kindness which extends not merely to the animals in the hermitage, but also to the trees and creepers therein.† She regards them as her kith and kin and is interested in their joys and sorrows. She can not drink water without watering the trees and creepers; she never plucks a tender leaf even to decorate herself, and her joy knows no bounds when the trees first put forth their blossoms.‡ It is at the time of her departure for her husband's place that her innate affection for every creature in the hermitage fully reveals itself. Though eager to meet her lover, she finds it difficult to tear herself away from the hermitage.†† With a heavy heart she bids farewell to the trees and creepers of the hermitage and entrusts them to the care of her friends. She is anxious for the doe that has her confinement near at hand and asks her father to send her information of her safe delivery. When she starts from the hermitage, the motherless fawn whom she brought up with motherly tenderness does not leave her, and with tearful eyes she gently caresses it and persuades it to remain in the hermitage.§

A child of Nature, she is "obedient to Nature's impulses like plants and flowers." At the first outburst of passion on the occasion of the king's visit, she could not restrain herself and allows herself to be carried away

* P. 324-329. † P. 65, 1. 6. ‡ P. 410, 1. 10-11. § P. 437, 51. 14. CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. 9. †† P. 427, 1.

by it. Her love for the king is so absorbing that her lover became all the world to her and she forgets every thing except the loved one. With all the impetuosity of her passion her sense of righteousness and feminine dignity is remarkable. When Dushyanta repudiates his marriage with her and accuses her of falsehood, modesty and sighness give place to rage and indignation. She is an embodiment of the Hindu ideal of a woman. Despite her righteous indignation at the king for his disavowal of the marriage and her consequent humiliation, her affection for him is not in the least diminished; and with a resignation characteristic of a Hindu wife, she blames her destiny, and not the king, for her miseries. The parting advice of her foster-father with regard to the duties of an ideal Hindu wife is firmly rooted in her mind and she tries to realise that ideal in her own life. Abandoned by her husband she leads a life of penance and rigid self-discipline and finally comes out of the trial in all her glory and purity.

Kanva. Kanva, the foster-father of S'akuntalā presents a perfect picture of a typical ascetic who combines divine vision with practical wisdom, rigid self-discipline with a susceptibility to the softer sentiments of the human nature. Underneath the calm and unruffled surface we find a strong under-current of human passion which reveals itself in the parental affection for his adopted daughter. It was an accident that he found S'akuntalā deserted by her parents and it was out of pity that he carried the helpless infant to his hermitage. Though he is thus only the foster-father of S'akuntalā, his affection for her is genuine and real. He brings her up like his own daughter and is anxious to give her away in

marriage to a husband worthy of her. It was out of his solicitude for her welfare that he was away from the hermitage on a pilgrimage to the sacred waters to pacify her evil stars at the time when the king visited the hermitage. On his return he learns with satisfaction the fact of S'akuntalā's marriage with the king and like a true father immediately arranges to send her to her husband's place. But nowhere is the intensity of his affection better revealed than at the time of S'akuntalā's departure from the hermitage. With all his asceticism and self-control he finds it very difficult to part with S'akuntalā. The very thought of separation perturbs his mind, his heart is smitten with anguish. But his asceticism and self-control soon restore the equilibrium and throughout the rest of the pathetic scene we find him calm and collected and not overwhelmed with grief like any ordinary parent. Though leading the life of an ascetic far away from the turmoil of the world, he is not ignorant of the affairs of the world and has a clear grasp of the duties and responsibilities of a non-ascetic life.* His parting advice to S'akuntalā and his message to the king are wonderful specimen's of worldly wisdom and perfect knowledge of men and things. His advice to S'akuntalā is really "*an excellent compendium of every wife's duties*" and portrays in an elegant and forceful language the Hindu ideal of womanhood. The message he delivers to the king through his disciples is another instance of his remarkable power. The whole message is couched in a language which is remarkable for its restrained and dignified tone with due deference to the

* P. 451, l. 9.

king as the lord of the earth. We have a last glimpse of the sage after the departure of S'akuntalā when consoling the weeping companions of S'akuntalā he enters the hermitage with a heavy heart, though not without an inward feeling of relief at the thought of having sent S'akuntalā to her husband.†

S'ārṅgarava and S'āradvata.

S'ārṅgarava and S'āradvata are two of Kaṇva's disciples, and the fact that they are selected for the momentous task of escorting S'akuntalā to her husband's place shows that they occupied a position of preeminence among the disciples. * Of the two again, S'ārṅgarava seems to be the older and maturer in wisdom, because it is he who is placed at the head of the party and it is to him that Kaṇva delivers the message for the king. The two disciples, however, differ widely in their disposition and temperament. S'ārṅgarava is haughty, conceited, easily excitable and impatient of contradiction, while S'āradvata is sober, considerate and self-possessed. The former regards the ascetic life as the best and looks down upon other orders of life, while the latter, though realising the supremacy of the ascetic life, is full of consideration and sympathy for the life of the ordinary people. The sight of the king's court creates different impressions in the minds of the two. S'ārṅgarava compares the place to a house which is in flames and should immediately be shunned, while S'āradvata pities the condition of the people there, whom he regards as asleep and in fetters. † When the king fails to remember his marriage with S'akuntalā and is in a state of hesitation, S'ārṅgarava grows impatient and considers the king's silence as an

indication of the perversity born of power. * Again, when the king disbelieves the story of his marriage even after the assurance given by the ascetics and S'akuntalā herself and expresses his inability to accept her as his wedded wife, his self-control gives way to indignation and wrath and he charges the king with meanness and insincerity.† Sāradvata's self-possession and practical wisdom save the situation all throughout. It is Sāradvata who suggests that S'akuntalā should speak for herself in order to convince the king of the marriage. ‡ After the king's repudiation of the marriage, when S'ārngarava indulges in a vehement expression of his wrath by uttering imprecation on the king for his meanness and insincerity and by rebuking S'akuntalā for her thoughtlessness, Sāradvata with his characteristic coolness, asks S'ārngarava to put a stop to that altercation and asks the party to depart leaving S'akuntalā whom the king as her husband and lord could accept or reject just as he liked. §

Anasuya' and Priyamvadā'.

Anasuyā and Priyamvadā, the two companions of S'akuntalā are "*the best types of sincere sisterly affection.*" They are of the same age as S'akuntalā, and their beauty is not much inferior to hers. † What endears them most to us is their disinterested and sincere attachment to S'akuntalā who is to them all in all, the centre of all their thoughts and anxieties. The sole aim of their existence seems to be nothing other than ministering to the happiness of their friend in every possible way. They help her in watering the plants and in looking after the trees and

* P. 533, s'l. 18. † P. 543, s'l. 20. ‡ P. 543, l. 17. § P. 568 l. 12, s'l. 26. CC+D. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

creepers of the hermitage entrusted to her care by her foster-father. Their anxiety at the state of her health when she is smitten with love which, out of modesty, she conceals from her friends, their importunate entreaties to her to reveal to them the cause of her affliction, their ingenious contrivance of the secret interview between their friend and her lover, themselves keeping guard over the meeting while the two lovers are engaged in delightful conversation—all these go to show their genuine affection for S'akuntalā. When they overhear the curse of Durvāsā upon their friend who was oblivious of everything else in her overpowering passion for the king, their anxiety knows no bounds and they try their level best to appease the sage and ward off the curse. Though they are eager to see their friend united with her lover, yet it is with great sorrow that they part with her and return to the hermitage which bereft of S'akuntalā, has now lost all its charms for them.

The two friends, however, form a contrasted pair. Priyamvadā is more vivacious, gay, saucy and quickwitted, while Anasuyā is more thoughtful and grave. Priyamvadā is characterised by strong feeling and is prone to act on the impulse of the moment without bothering much about the future; while Anasuyā is characterised by maturer understanding and is very considerate and cautious and thinks more of the future than the present. The mutual attraction between S'akuntalā and Dushyanta is hailed with great joy by Priyamvadā who tries to bring about a speedy union between the lovers to complete the happiness of their friend, while Anasuyā cares more for the future consequences of the union than the immediate happiness of S'akuntalā and tries to ascertain

by clever talks with the king, the possibility of happiness resulting out of the union. When they overhear the curse of Durvāsā, both are, no doubt, greatly shocked ; but while Priyamvadā is bewildered and at a loss to ascertain what to do Anasuyā soon recovers self-possession and tries to think out the means of warding off the curse.

DRAMATIS PERSONÆ

MEN

(i) All Speakers of Sanskrit.

Sutra-dhāra—The Manager of the play.

Dushyanta—The Hero, king of Hastināpur.

Vatāyana—His chamberlain.

Somarāta—His chaplain.

Mātali—Indra's charioteer.

Kās'yapa (Kaṇva)—Chief hermits, Foster-father of S'akuntalā.

Vaikhānasā, S'ārngarava, S'aradvata, } —His disciples.
Gautama, Nārada

Mārica (Kas'yapa)—A divine sage, father of Gods and Demons.

Gālava—His pupil.

King's charioteer, General, Two hermit boys, Two court-bards in the tiring-room (वैतालिकौ); a disciple of the sacrificial priest. (यजमान-शिष्यः)

(ii) Speakers of High-class Prakrita.

Bharata (सर्वदमन)—Son of Dushyanta by S'akuntalā.

Māthavya—King's jester.

Raivataka—King's porter.

Karabhaka—A messenger of the Queen mother.

Mitrāvasu (S'yāla)—Head of the Police (King's brother-in-law.)

(iii) Speakers of Low-class Prakrita.

Sucaka, Jānuka—Constables.

Kumbhika—A fisherman.

WOMEN

All Speakers of High-class Prakrita.

Natī—Wife of Sutrādhārā.

S'akuntalā—The Heroine, Foster-daughter of Kaṇva.

Anasuyā, Priyamvadā—Her maiden friends.

Gautamī—Hermit Matron of Kaṇva's hermitage.

Aditi (Dākṣhāyaṇī)—Wife of Mārīca.

Parabhritikā, Madhukarikā, } Maids in the king's service.
Caturikā—

Sānumatī—An invisible Nymph, friend of Menakā.

Vetravati—A portress.

Suvratā and her friend—Two hermitesses of Mārīca's
hermitage.

Persian women (यवनौ)

PERSONS SPOKEN OF.

Dowager Queen (*Mother of Dushyanta*), Hansapadikā & Vasumatī (*Queens of Dushyanta*), Taralikā (*Handmaid of Vasumatī*), Piś'una (*Prime Minister & Treasurer of Dushyanta*), Dhānamitrā (*Head of the seafaring Merchant-guild*), Maghaban (*Indra*), Paulamī (*His wife*), Jayanta (*His son*), Kālanemi and his descendants (*Giants, foes of the Gods*), Nārada, & Durvāsā (*Sages*), Kauś'ika, Visvāmitra (*Natural father of Sakuntalā*), Mārkaṇḍeya (*Little son of a sage, playmate of Sarvadāmana*), Vriḍḍha S'ākalya (*An aged hermit in Ma'rica's hermitage*), Menakā (*A Divine nymph, mother of Sakuntalā*).

मङ्गलाचरणम्

यस्त्वे लोक्यपतिः स्वयञ्च तनयः स्वार्थ-सिद्धिप्रदः
शैलेशः श्वशुरः स्वखा धनपतिः भार्यान्नपूर्णा पुनः ।
जातो लोक-हिताय सोऽपि भगवान् भिक्षुस्त्वसौ शङ्करो
वाङ्मा-कल्पतरुः सदा विजयतां कारुण्य-रत्नाकरः ॥

क्व नाटकं साधु शकुन्तलाख्यं
व्याख्यानशक्तिः क्व च मन्दबुद्धेः ।

रत्नाकरं शोषयितुं विगालं

समुत्सृजः शुक्तिकयास्मि मोहात् ॥

वाग्देवीं जनकं तथाच जननीं नत्वा गुरुं भक्तितो
ग्रन्थं वीक्ष्य शकुन्तलीयमनिशं प्राच्यं प्रतीच्यं बहु ।
पर्यालोच्य विभिन्न-पाठमपि च प्रख्यात-टीकाकृतां
विद्वद्-राघव-कृष्णनाथ-प्रमुखाणामाशयं सादरम् ॥

सरल-मति-नवीन-विद्यार्थिनां

लघु-समय-सुबोध-हेतोरयं ।

निरतिशय-परिश्रमादल्पधी

र्विरचयति कुमार-सन्तोषिणीम् ॥

वाणी-श्रेष्ठ-सुतस्य भारतरवेः श्रीकालिदामात्मनः

पाठद्वैधतमसमावृत-पथे सत्काव्य-कुञ्जे यदि ।

तत्त्वार्थं विचरिष्यतां गुणवतां खद्योत-तुल्या मम

टीकेयं विकिरेत् प्रभा-कणमपि क्लेशो भवेत्सार्यकः ॥

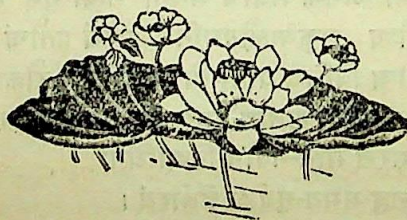
यदि च विविधदोषः सम्भवेदत्र सङ्गि

गुणपरवश-चित्तेनैव गृह्येत लोकैः ।

कुसुम-रस-विमृग्धैः किं समिष्येत भृङ्गै

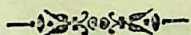
र्णरस इह हंसैः क्षीरमध्याच्च नीरम् ॥

श्रीरामेन्द्र-मोहनः

॥ श्रीः ॥

अभिज्ञान-शकुन्तलम् ।

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या, वहति विधिहुतं या हवि, या च होत्री,
ये द्वे कालं विधत्तः, श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
यामाहुः सर्ववौज-प्रकृतिरिति, यया प्राणिनः प्राणवन्तः,
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरौशः ॥ १ ।

The form that is the first work of the creator (*i.e. Water*); the form that conveys (*to the gods*) duly offered clarified butter (*i.e. Fire*); the form that is the sacrificer; the two forms that define time; the form that has sound for its property and pervades the universe (*i.e. Ether*); the form which is called the source of all essences (*i.e. Earth*); the form by which all that is living possesses breath (*i.e. Air*),—let S'iva, known by these eight sensible forms, preserve you (*all*).

Reading :—‘प्रपन्नः’—R ; V ; M ; S ; प्रसन्नः—B ; ‘सर्वभूत’ M ; S ; ‘सर्ववौज’ R ; V ; B.

अथ तवभवान् कविः कालिदासः यथारम्भे प्रारम्भितपरिसमाप्तये ‘आशीर्नमस्त्रिया-
वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्’ इत्याद्याऽऽलङ्कारिक-वचन-प्रामाण्यात् अभिमतदेवमूर्ति-
विशेषान् कौर्तयन् आशीर्वचनरूपाम् ईशश्रुतिं विदधाति येति ।

अन्वयः—या स्रष्टुः आद्या सृष्टिः (यद्वा या सृष्टिः स्रष्टुः आद्या), या विधिहुतम्
हविर्वहति, या च होत्री, ये द्वे कालं विधत्तः, श्रुतिविषयगुणा या विश्वं व्याप्य स्थिता,
यां सर्ववौजप्रकृतिः इति आहुः, यया प्राणिनः प्राणवन्तः, प्रत्यक्षाभिः अष्टाभिः

तनुभिः प्रपन्नः ईशः वः अवतु । व्याख्या—‘या’ सलिलरूपा तनुः ‘स्रष्टुः’ प्रजापतेः
 ब्रह्मणः ‘आद्या’ प्रथमा ‘स्रष्टिः’ कृतिः । [तथा चोक्तं मानवे, “सोऽभिध्याय शरीरात्
 स्वात् सिञ्चतुः विविधाः प्रजाः । अप एव सस्रजोऽदौ तासु बीजमवावृजत्” । १।८] [यद्वा
 ‘या’ अक्षुपा ‘स्रष्टिः स्रष्टुः’ ब्रह्मणः अपि ‘आद्या’ आदौ भवा, ब्रह्मणः अपि प्राक् वर्तमाना
 आसीत् ; अत्राः एव ब्रह्माण्डस्य ब्रह्मण्य जातत्वात् । तथाच मनुः “तदण्डमभवत्
 हैमं सहस्रांशु-सम-प्रभम् । तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोक-पितामहः” । १।९] ‘या’
 वङ्गिरूपा तनुः ‘विधिना’ शास्त्राऽनुसारेण (‘विधिर्ना नियतौ कल्पे विधाने परमेष्ठिनि’
 इति मेदिनी) ‘हुतम्’ देवोद्देशेन यज्ञाग्नौ क्षिप्तम् ‘हविः’ हुतम् ‘वहति’ देवान् प्रापयति
 इत्यर्थः [अविधिहुतम् भस्मीभवति, अतएव विधिहुतम् इत्युक्तिः । अन्यथा हवनीयस्य
 एतद्वाभिचारात् अयंपौनरुक्त्यं स्यात्] ‘या च होतौ’ होमकर्तौ यजमानरूपा । ‘वे दे’
 सूर्या-चन्द्रमसौ मूर्तौ ‘कालं विधत्तः’ राविन्द्विरूपं समयविभागं कुरुतः । त्रिपूर्वा
 धाञ् करणार्थं वर्तते । श्रूयते अनया इति ‘श्रुतिः’ कर्णः (‘श्रुतिः श्रोत्रे तथाऽऽच्चाये
 वातोयां श्रोत्रकर्मणि’ इति विश्वः), तस्याः ‘विषयः’ गोचरः ज्ञेय इति यावत् (‘विषयः
 गोचरे देशे तथा जनपदेऽपि च । प्रबन्धादयस्य यो ज्ञातः तव रूपादिके पुमान्’ इति
 मेदिनी) ‘गुणः’ शब्दाख्यः (‘गुणस्तु आवृत्ति-शब्दादि-जिह्वा-न्द्रियाऽमुख्य-तन्तुषु’ इति वैजयन्ती)
 यस्याः सा ‘श्रुतिविषयगुणा’ शब्दगुणा, ‘या’ आकाशरूपा तनुः (तथा चोक्तं मनुना, “आकाशं
 जायते तच्चात् तस्य शब्दगुणं विदुः” १।७५, अपिच, “पृथ्वी पञ्चगुणा, तीर्थं चतुर्गुण-
 मयानलः । विगुणः, द्विगुणः वायुः, विषदेकगुणम् स्मृतम्” इति) ‘विश्व’ समयं जगदिदं
 ‘व्याप्य स्थिता’ तिष्ठति । ‘यां’ पृथ्वीरूपां तनुं ‘सर्वबीजानां प्रकृतिः’ धीनिः मूलकारणम्
 इति यावत् (‘प्रकृतिर्गुणसामिन् स्यात् अमात्यादिस्वभावयोः । धीनौ लिङ्गे पौरवर्गे’
 इति मेदिनी) ‘इति आहुः’ । वदन्ति विद्वांस इति शेषः । (‘हवः पञ्चानाम् आदित
 आहो हवः’ ३।४।८४ इति वर्तमानकाले ‘उम्’ आहोऽऽदेशश्च । निपातेन अभिहित-
 त्वात् प्रकृतिरिति प्रथमा न तु द्वितीया) । ‘यया’ अनिलरूपया मूर्त्या ‘प्राणिनः’ जन्मिनः
 (‘प्राणी तु चेतनो जन्मी’ इत्यमरः) ‘प्राणवन्तः’ हन्मरुतवन्तः बलवन्तश्च इत्यर्थः [‘प्राणी
 हन्मरुते बोलि कायजोवेऽनिलि बलि’ इति मेदिनी, अतः न पौनरुक्त्यम् । पुनरुक्तवदाभासी
 ‘जलकारः’] ‘ताभिः’ प्रत्यक्षादिभिः चक्षुरादिभिः इन्द्रियैः ज्ञेयाभिः ‘यष्टाभिः तनुभिः’

कायैः (‘तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात् विष्वक्त्वे विरली कृशे’ इति नान्तेषु विश्वमेदिन्यौ) ‘प्रपन्नः’ प्राप्तः अस्तीति विज्ञातः ‘ईशः’ शिवः (‘ईशः स्वामिनि रुद्रे च स्यादीश हलदण्डके’ इति मेदिनी) ; शिवस्य अष्टमूर्तित्वं शास्त्रेषु उक्तं यथा—(“जलं वज्रिः तथा यष्टा सूर्या-चन्द्रमनौ तथा । आकाशं वायुरवनी मूर्तयोऽष्टौ पिनाकिनः”) ‘वः’ रङ्गागतान् युष्मान् सर्वान् ‘अवतु’ रक्षतु [एक्यकार सर्वसमुच्चये । अन्त्यदीपका-ऽलंकारः । ‘ये द्वे कालं विधत्तः’ इत्यनेन चन्द्राङ्गत्वे चोक्तम् । यदाहुः—‘चन्द्रनामाङ्गिता कार्या सा रसानां यती निधिः’ । स्रग्धरा वृत्तम् ।]

Voice :—प्रपन्नेन ईशेन यूयम् अव्यध्वम् ।

NOTES.

1. या सृष्टिः स्रष्टुः आद्या—This refers to ‘Water’ which is the first creation of Brahman (Com.), but others argue that nowhere in the S’astras water is said to be the first creation. The true sense of Manu’s S’loka can be gathered from the commentary which remarks—“अपां सृष्टि श्रेयं महदहङ्कारतन्मावक्रमेण बोद्धव्या”—Kulluka Bhatta 1. 9.

Manu also in S’loka 1. 78, says that water was produced from तेजस् । In fact Manu is not expected to say anything contradictory to the S’ruti (‘वेदार्थीपनिबन्धृत्वात् प्राधान्यं हि मनोःस्रुतम्—Brihaspati) which has—“तस्माद् वा एतस्मात् आत्मनः आकाशः संभूतः । आकाशात् वायुः । वायो रयिः । अग्ने रापः । अद्भ्यः पृथिवी”—Taittiriya Upanishad. Of course the following lines favour the first explanation, “तस्य अर्चतः आपोऽजायन्त”—Brihadaranyaka ; “ततः समुद्रः अ’वः”—Rig-Veda; “आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्”—Taittiriya Brahmana ; but these have been reconciled by S’ri S’ankaracharya thus :—“तस्य अर्चतः आपः रसात्मिकाः अजायन्त । तत्र आकाश-प्रभतीनाम् वयाणाम् उत्पत्यन्तरम् इति वक्तव्यम्” । So water not being the first creation, recourse is to be taken

to the second construction. We know that Brahma was born in a golden egg in water which existed *immediately* before his birth (Com.) Here is a विरोधाभास अलङ्कार, for water being a created thing cannot exist before the creator (ब्रह्मा) but the solution is this that the water is not the creation of ब्रह्मा (masculine) but of the ब्रह्मन् (neuter) *i.e.* of the Supreme Soul, परमात्मन् ।

2. वहति &c—refers to fire, which is considered to be the carrier of oblations to the gods. *cf.* 'अग्निमुखाः वै देवाः'; 'जातवेदा देवेभ्यो हव्य' वहति—S'ruti; हूयते इति हु+इसि ('अर्चि-गृचि-हु-सपि-च्छादि-च्छदियः इसिः,' उ—273.)=हविः anything thrown into fire. हु लट् जुहोति; लुङ् षडौषीत्, लिट् जुहाव, जुहवास्वभूव, शट् जुह्वत् ॥

3. विधिहुतम्—*cf.* "यथाविधिहुताग्नीनम्"—Raghu 1. 6. For the force of विधि see Com.

4. होवो—हु+वच् (खुल् वच् 3. 1. 133)+डौप् स्त्रियाम् (सन्नेभ्यो डौप्, 4. 1. 5). During the performance of the sacrificial rites a sacrificer is regarded as a portion of S'iva. *Cf.*—

'यथा च ब्रह्मान्तमिमं सदोगतस्त्रिलोचनैकांशतया दुरासदः । तवैव सन्देश-हराद विशाम्यति; शृणोति लोकेश तथा विधीयताम्' ॥ Raghu III. 66.

5. वे द्वे कालम् &c.—The Moon has nothing to do in regulating the time ('अहोरात्रं विभजते सूर्यो मानुषदैविके'—Manu 1. 65), still Kalidasa here follows the popular notion according to which the sun regulates the day, while the moon regulates the night.

6. श्रुतिविषयगुणा—refers to आकाश which has only one property viz. sound. Excepting this and 'यथात्मनः शब्दगुण गुणज्ञः'—Raghu

XIII. I, there is no reference to the Nyaya Philosophy in Kalidasa's work. Prof. Apte is of opinion that the poet might have borrowed the idea from the Sankhya Philosophy. Hence Kalidasa might have lived before the development of the Nyaya Philosophy.

7. आहुः—इ+उस् (लट् अन्ति)—Vide Com. cf. 'यानम् आहुः तदासीनं त्वामुत्पापयति इयम्'—S'is'u. II, 57. Also 'वेदान्तेषु यमाहुः एकपुरुषम्'—Vikram I.1; Kalidasa here refers to आत्मवाक्य in support of the existence of God, against the scepticism of the Buddhists. सर्वबीजप्रकृतिः इति—This refers to the earth, cf. 'इयं भूमिर्हि भूतानां शाश्वतौ योनिरुच्यते'—Manu; रया has been barred by the presence of the Nipata इति in connection with which प्रकृति has become उक्त, hence १मा। cf. अभिधानं तु प्रायेण तिङ्कृतद्वितसमार्हः। कश्चित् निपातेनाभिधानम्। "विषवृक्षोऽपि संवर्धं स्वयं हेतुमसाम्प्रतम्"—Bhattoji, 537; Also "अमुं नारद इत्यबोधि सः" quoted by Nages'a Bhatta.

8. यया प्राणिनः (5. 2. 115) प्राणवन्तः (8. 2. 9)—To remove tautology, explain प्राणिनः as "creatures that are born" and प्राण in the sense of 'Breath' (Com.) यया=वायुरूपया मूर्त्या, hence 'धान्येन धनवान्' इतिवत् अभेदे करणे श्या or say हेतौ श्या।

9. प्रत्यक्षाभिः—'प्रत्यक्षं स्याद्विन्द्रियकम् अप्रत्यक्षमतीन्द्रियम्' इत्यमरः। अचक्षु इन्द्रियम् प्रतिगताः इति प्रत्यक्षाः, अत्यादयः &c.—इति प्रादिसमासः Vart. 2. 2. 18. Or अक्षि means इन्द्रिय cf. "वृत्तिविषये अक्षिशब्दः इन्द्रियमात्रपरः"—Jnanendra Bhikshu on S. K. 676; hence अक्षाम् इन्द्रियाणाम् अभिमुखम् इति प्रत्यक्षम्। समासान्त टच् comes in by the Gana Sutra 'प्रतिपरसमनुभ्योऽञ्च्' 5. 4. 107. Next तत् आसाम् अस्ति इति प्रत्यक्षाः, 'अग्निं आदिभ्य अच्' 5. 2. 127 इति अच्। cf. परीक्षा क्रियते इत्येति शास्त्रेण वाच्येति Bhattoji, 676.

Ordinarily the नैयायिकs do not consider आकाश and वायु as प्रत्यक्ष, but as अनुमेय । The Vedantins however hold that as शब्द is प्रत्यक्ष to the श्रुति's, so आकाश may be considered as प्रत्यक्ष । The नव्यनैयायिकs consider वायु also as प्रत्यक्ष cf. 'वायुर्हि स्पर्शशब्द-धृतिकर्मैः अनुमीयते, विजतीयस्पर्शेन विलक्षणशब्देन दृष्टादिना धृत्या शाखादीनां कम्पनेन च वायोरनुमानात् । * * * नवीनास्तु वहिरिन्द्रियद्रव्यप्रत्यक्षमादि न रूपं कारणं प्रमाणाभावात्, किन्तु चाक्षुषप्रत्यक्षे रूपं स्पर्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमन्वयवातिरेकात् * * * तस्मात् प्रभां पश्यामीतिवत् वायुस्पर्शामौति प्रत्ययसंभवात् वायोरपि प्रत्यक्षत्वं संभवत्येव ।

—Muktavali.

10. प्रपन्नः (*known*) is better than प्रसन्नः (*pleased*) in which case, also when प्रपन्न is explained as युक्त (*Raghava*), the epithet प्रताचाभिः has no force. प्रपन्नः means चिन्तितः, प्राप्तः, but in most cases श्रवणागतः, cf. 'शशि मां त्वां प्रपन्नम्'—Gita II. 7. 'देवि प्रपन्नार्तिहरे प्रसीद'—Chandi. Here the second meaning seems to be suitable, for the inference of the existence of शिव is drawn from eight forms which are प्रताच ।

11. अष्टाभिः—cf. 'पृथिवी सलिलं तेजः वायुः आकाशमेव च । सूर्याचन्द्रमसौ सोमयाजी चेत्यष्टमूर्तयः'—Yadava quoted by Mallinatha under Raghu II. 35. Also, 'अष्टाभिर्भ्यस् कृत्स्नं जगदपि तनुभिः विधत्ते नाभिमानः' Malavik. I. 1; 'सूर्योजलं महीवज्रिर्वायुराकाशमेव च । दौचितो ब्राह्मणश्चन्द्र इत्येता अष्टमूर्तयः'—Kurma Purana, Ch. X. 25; 'भूमिरापीऽनली वायुरात्मा वीर्यं रविः शशी । इत्यष्टौ सर्वलोकानां प्रताचा हरमूर्तयः'—Vayu Purana; 'सूर्योजलं महीवज्रिर्वायुराकाशमेव च । दौचितो ब्राह्मणः सोम इत्येता स्तनवः क्रमात्'—Vishnu Purana.

12. ईशः—'शश्व रीशः पशुपतिः शिवः शशी महेश्वरः'—Amara. ईश + क कर्तरि by इगुपधनाप्रतीकः कः 3. 1. 135 ; ईश लट् ईष्टे, लुङ् ऐशिट्, लिट् ईशाच्छक्रे ; शानच् ईशानः ।

(नान्यन्ते) सूत्रधारः (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य)— आर्ये,
यदि नेपथ्यविधानमवसितम्, इतस्तावदागम्यताम् ।

(After the recitation of benediction), Stage-manager,—
(Looking at the tiring room),—Good Lady, if your tiring is
finished, please come this way.

नान्दान्ते इति—अथ नान्दीलक्षणम्—“आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यन्मात् प्रयुज्यते ।
देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥ मङ्गल्य-शङ्ख-चन्द्राब्ज-कीक-कैरवशंसिनो
पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टाभिर्वा पदैरुक्त” ॥ इयं च पद्मवल्लोसञ्ज्ञा नान्दी । तदुक्तं
नाट्यदर्पणे—“यस्यां धीजस्य विन्यासी ह्यभिधेयस्य वस्तुनः । श्लेषेण वा समासीत्या
नान्दी पद्मवल्लोति सा” । एतादृश्याः ‘नान्दाः’ मङ्गलक्रियायाः ‘बन्ने’ अवसाने ;
‘सूत्रे’ नाटकौयकथासूत्रं धारयति इति ‘सूत्रधारः’ नटानां नेता (‘सूत्रधारः पठेत् नान्दीं
मध्यमं स्वरमाविधि’ ०. ब्रह्मसंहिता) प्रतिष्ठति इति शेषः । सूत्रधारलक्षणम् यथा—

(“नाटकीयकथाभूतं प्रथमं येन सूच्यते । रङ्गभूमिं समाक्रम्य सूत्रधारः स उच्यते” इति) । ‘नेपथ्यम्’ विषयवचनाख्यानम् । तस्याभिमुखम् ‘प्रवलीक्य’ इति कविवचनम् । (‘नेपथ्यं’ तु प्रसाधने रङ्गभूमौ विषयभेदे” इति हैमः) ‘आर्ये’ इति भार्या प्रति संबुद्धिः । (“पत्नी चार्येति संभाषा” इति भरतवचनात्) । ‘नेपथ्यं’ मघीविषयः । यदाह भरतः—(“रामादि-व्यञ्जकी वेषो नटे नेपथ्यमिष्यते”) । तस्य ‘विधानं’ कार्यम् अवसितम् समाप्तं ‘यदि’ तर्हि ‘इतस्तावत्’ अस्मिन् रङ्गमञ्चे ‘आगम्यताम्’ भवत्या इति शेषः ।

NOTES.

1. नान्द्यन्ते—Def. of नान्दी, see Com. नन्दयति स्तुत्या देवादीन् आनन्दयति इति नन्दा, पचादित्वात् अच् (3. 1. 134), ततश्च ‘प्रजादिभ्यश्च’ (5. 4. 38) इति स्त्रिये अच्. टिड्डाङ्—(4. 1. 15) इत्यादिना स्त्रियामौ—*a benediction* in which the deities are said to delight. This is recited in the beginning of the play. cf. ‘रङ्गविघ्नोपशान्तये नान्दीमादौ प्रयोजयेत्’ । नान्दी is of four kinds :—“नमस्कृतिर्माङ्गलिकी आशीः पत्रावली तथा । नान्दी चतुर्धा निर्दिष्टा नाटकादिषु धीमता” ॥ Here the नान्दी is of the पत्रावली type, since the plot is slightly hinted at. Commentators are of different opinions as to the true meaning of the expression ‘नान्द्यन्ते सूत्रधारः’ । Jagaddhara in Venisanhara remarks thus :—“नान्द्यन्ते सूत्रधारः । ननु इदम् असङ्गतम् । नहि नान्दी-पाठानन्तरम् सूत्रधारः रङ्गभूमिं प्रविशति । किन्तु प्रविश्य पठति । न च अन्ये नैव नान्दी पठनीया । सूत्रधारपठनीयत्वेन तस्य उक्तत्वात् । ‘सूत्रधारः पठेत् एनां मध्यमं स्वरमाश्रितः’—इति वचनात् । उच्यते । नान्दी तावत् रङ्गप्रवेशानन्तरम् सूत्रधारैरेव पठनीया, नान्द्यन्ते सूत्रधार इति सूत्रधारसाम्यात् स्थापकं प्रयोगः । तदुक्तं तत्रैव । “नान्दीं प्रयुज्य निष्क्रामित् सूत्रधारः सहातुगः । स्थापकः प्रविशेत् पथ्यात् सूत्रधार-गुणाकृतिः ॥ पूर्व्वरङ्गं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते । प्रविश्य तद्वदपरः काव्यमास्थापयेन्नटः” ॥ इति । अतएव कृतवचित् । पुस्तके “नान्द्यन्ते स्थापकः इति पठः । कश्चित् नावश्यं नान्दी सूत्रधारण

पठनीया, किन्तु मङ्गलार्था येन केनचित् पठ्यते। सूत्रधारस्य रङ्गपूजार्थं प्रविष्ट इति स एव पठति। तदुक्तं—“नान्यस्य यदनुष्ठानं तत् सूत्रं स्यात् सवीजकम्। रङ्ग-
 दैवत-पूजाकृतं सूत्रधार उदीरितः” ॥—इत्याहुः। तन्न। “सूत्रधारः पठेदेनां मध्यमं
 स्वरमाश्रितः” इति भरतविरोधात्। तव सूत्रधारस्य उपलक्षणे प्रमाणाभावात्। अन्ये तु
 नान्यवसाने सूत्रधारः प्रविशति वदति वा। तदन्ते सूत्रधारस्यैव श्रुतत्वात् सापि तेनैव
 पठनीया। प्रथमं च सूत्रधारी न उक्तः। मङ्गलार्थं देवता-नमस्तारादिः एव विधानात्
 इत्युच्यते।” The gist is as follows :—Here the stage-direction should
 have been नान्यन्ते सूत्रधारः वदति, or प्रविशति or प्रविश्य पठति ; other-
 wise the sentence remains incomplete. But then two questions
 would naturally arise :—who recites the नान्दी and when does
 the सूत्रधार enter the stage ? The only positive answer is this, that
 the सूत्रधार, in the very beginning of the play, enters the stage and
 himself recites the नान्दी। No other person is expected to
 recite it as that will go against the injunction of Bharata.
 But even then another question arises :—why does the stage-
 direction follow नान्दी and not precede it ? The only
 explanation is that the stage direction सूत्रधारः प्रविशति etc. is
 not used at the very outset, because nothing but *auspicious*
 words can begin a work. As for instance, Panini begins his
 अष्टाध्यायी with ‘ह्रस्वरादैश्च,’ putting ह्रस्व as *indicative of prosperity*
 in the beginning, though properly speaking it should have
 been ‘अदैश्च, ह्रस्वः’ like ‘अदेङ् गुणः’।

2. सूत्रधारः—‘वर्तनीयतया सूत्रं प्रथमं येन सूच्यते। रङ्गभूमिं समाक्रम्य
 सूत्रधारः स उच्यते’ इति संगीतसर्वस्वम्। Literally it means the holder of
 the thread, hence the manager or the chief actor who is in
 charge of directing the stage business and who takes a leading

part in the prologue (प्रस्तावना) । Originally, some scholars opine, the term might have been applied to the wirepuller and the drama developed out of such exhibition.

3. नेपथ्याभिमुखम् etc.—निनी नेत्रस्य, ने नेत्रुर्वा पथम् । संज्ञापूर्वकत्वात् 'न क्रैवः—Bhanuji ; suitable to the eye or men ; 'नेपथ्य' स्यात् जवनिका रङ्गभूमिः प्रसाधनम्' इत्यजयपालः । Here it means 'the Green-room', also 'dressing or painting' (मणिवेष—*vide Com.* on नेपथ्यविधानम् etc.)

4. अवसिबम् etc.—please come this way if you have finished your dressing or painting ; or if all the different actors are ready after having finished their toilet, so that we may begin the play. अव-सो + क्त कर्मणि=अवसितम्, सो becomes सि by 'यति-स्यति-मा-स्याम् इत्, ति किति' 7. 4. 40 ; लट् स्यति, लिट् ससी, लुङ् असात् असासीत् ।

(प्रविश्य) नटी—अज्जउत्त, इयम्हि [आर्यपुत्र, इयमस्मि] ।

(*Entering*) Lady manager—Here I am, my lord.

सूत्रधारः—आर्य, अभिरूप-भुयिष्ठा परिषदियम् । अद्य खलु कालिदास-ग्रथित-वस्तुना अभिज्ञान-शकुन्तल-नामधेयेन नवेन नाटकेन उपस्थातव्यमस्माभिः । तत् प्रतिपात्रम् आधीयतां यत्रः ।

Manager—Good Lady, this auditorium is mostly of learned persons. We shall have to entertain them to-day with (*the representation of*) a new play, entitled, *Abhijnana Sakuntalam*, the plot of which has been composed by *Kalidasa*. So (*special*) care should be taken regarding all *Dramatis Personæ*.

Reading :—'आर्यपुत्र'—R. V. B. 'आर्य'—S. M. 'शकुन्तलनामधेयेन'—R. V. B. 'शकुन्तलाख्येन'—M. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

प्रविश्येति । 'नटी' सूत्रधारस्य पत्नी 'प्रविश्य' रङ्गभूमिमागत्य कथयति । 'आर्यपुत्र' स्वामिन् 'इयमस्मि' एषाहम् आगता इति । ['सर्वस्त्रीभिः पतिर्वाच्य आर्यपुत्रेति यौवने' इति भरतः ; अत्र नाटके कवेः प्रायः सौरसेनी भाषा एवाऽभिमतस्ति] ।

सूत्रधार इति । 'इय' परिषत् सभा 'अभिरूपैः' वृधैः पण्डितैः इति यावत् 'भूयिष्ठा' बहुला । अत्र सभायां बहवः विपश्चितः समायाता इति भावः । ['अभिरूपः वृधे रम्ये' इति मेदिनी-शाश्वतौ ; अनेन सभ्यप्रशंसा] । 'अद्य खलु अस्माभिः कालिदासेन' तदाख्येन कविना 'ग्रथितम्' उपनिबद्धं 'वस्तु' पदार्थः इतिवृत्तम् इति यावत् यस्य तेन कालिदासीपनिबद्ध-विषयेण, 'अभिज्ञानशकुन्तलम्' इति 'नामधेय' (५।४।२६) नाम यस्य तेन, 'नवेन' अनभिनीतपूर्वेन 'नाटकेन' रूपकविशेषेण उपस्थातव्यं रङ्गागत-सामाजिकानां चेतः रञ्जयितव्यम् इत्यर्थः । 'तत्' तस्मात् हेतोः पावे पावे 'प्रतिपात्रं' (२।१।६) सर्वानभिनेतृन् अधिकृत्य इति भावः । ('पात्रं तु कुलयोर्मध्ये पश्ये नृपतिमन्दिनि । योग्यभाजनयो र्यञ्जभाण्डे नाय्यानुकर्तरे' इति हैमः) 'यद्' ('यज-याच-यत-विच्छ-प्रच्छ-रचो नङ्' ३।३।८० इति यतते नङ्) 'आधीयतां संस्थाप्यतां क्रियताम् । सर्वेव कुशीलवा यथा सावधानाः सन्तः स्वः स्वः नियोगमनुतिष्ठन्ति तथा क्रियताम् इति भावः ।

NOTES.

1. आर्यपुत्र—ऋ + ण्यत् कर्मणि = आर्यः ('ऋ-हलो-ण्यत्' ३. 1. 128). Lit. the venerable one. Vasistha defines it thus—"कर्तव्यसाचरन् काम-मकर्तव्य मनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताच्चरे यः स आर्य इति श्रुतः ।" Bharata's definition is as follows—"कुलं शीलं दया दानं धर्मः सत्यं कृतज्ञता । अदोह इति येष्वेतत् तान् आर्यम् संप्रचक्षते" । Vachaspati Mis'ra however derives it thus—"आरात् धर्मात् वर्तते" इति आरात् + यत् = आर्यः निपातने ; again 'आरात् याताः दूरं गता याप्यत्वादिदोषेभ्य' इति आर्या इति मालतीमाधवे जगद्धरः । 'आयाता दूरं गता भान्तत्वादिदोषेभ्य इति आर्या इति रङ्गनाथः । However, आर्यपुत्र is here an honorific title used by a woman in addressing her husband. (*Vide-Commentary*) Satya Vrat Shastri Collection.

2. अभिरूपभूयिष्ठा—This is a eulogy to the audience and this is quite necessary. Cf. “तव पूर्वं पूर्ववद्भः सभापूजा ततः परम्। कथनं कविसंज्ञादेः नाटकस्याऽप्यऽथाऽऽमुखम्”—Darpana; भूयिष्ठा—अतिशयेन बह्वी इति बहु + इष्टन्; next बहु is replaced by ‘भू’ by ‘बह्वीः लोपः, भू च बह्वीः’ 6. 4. 158. and then इ of इष्टन् becomes यि by ‘इष्टस्य यिट् च’ 6. 4. 159, thus भू + यिष्ठ = भूयिष्ठ, next स्त्रियामाप्।

3. परितः सौदन्ति अथ इति परि + सद + क्तिप् अधिकरणे = परिषत् an assembly. ‘सदिरप्रतेः’ 8. 3. 66 इति घलम्।

4. कालिदासगथित etc.—काल्याः दासः = कालिदासः, ई is shortened by ‘व्यापीः (ङी + आप्) संज्ञा-च्छन्दसी बहलम्’ 6. 3. 63. Cf. ‘नूनं नीचजनैः सङ्गः हानये, सुरसेविता। दासयोगेन सा काली दृश्यते क्रस्वतां गता’ ॥ वस्तु—the plot of the play.

5. अभिज्ञान &c.—अभिज्ञायते अनेन इति अभि + ज्ञा + ल्युट् करणे = अभिज्ञानम्, a sign of recognition, here the token ring; शकुन्तैः लाता इति शकुन्त + ला + क [by ‘घञर्थे क-विधानम्’ Vart. 3. 3. 58.] = शकुन्तला। Cf. “निर्जने तु वने यस्मात् शकुन्तैः परिवारिता। शकुन्तलेति नामास्याः कृतञ्चापि ततो मया”—Mahabharata, Adiparva. Now अभिज्ञानेन स्मृता इया तत्; अभिज्ञान-स्मृता शकुन्तला = अभिज्ञानशकुन्तला, स्मृता being dropped by “शाकपार्थिवानां सिद्धये उत्तरपदलोपस्य उपसंख्यानम्” Vart. 2. 1. 60.; never say मध्यपदलोपी कर्मधारय which is wrong. For the sutra has उत्तरपद which means the last member of the first Samasa. Cf. ‘उत्तरपदशब्दः समासचरमावश्ये रुदः’—Nages’a Bhatta. By transference of epithet (अभेदीपचारात्) it means नाटकम् (Bhattoji on Pan. 4. 3. 87 and Tattwabodhini thereon). The word is neuter being an attribute of नाटकम्। Next ‘क्रस्वो लुपः’ परिषदिवत् Vrat Shastri Collection इति अतः सरस्य क्रस्वलम्;

hence अभिज्ञानशकुन्तलम् (नाटकम्) —The drama which tells us how S'akuntala was recognised by a ring. The rule 'अधिकृत्य कृते यन्त्रे' 4. 3. 87 or ['शिशुकन्द-यमसम-द्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यः कः,'] 4. 3. 88, in case अभिज्ञानशकुन्तलम् is explained by a Dvandwa Compound as follows—अभिज्ञानञ्च शकुन्तलाच=अभिज्ञानशकुन्तलम् (*Singular—Vart. 2. 4. 2. Neuter—2. 4. 17*), when it means 'The token ring and S'akuntala] has no scope for affixing अष् or क्, for then the form would be 'अभिज्ञान-शकुन्तलम्' or 'अभिज्ञानशकुन्तलीयम्'. अष् or क् will not be dropped by 'लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम्' Vart. 4. 3. 83, as it is not an आख्यायिका (*prose work*) like वासवदत्ता etc. But others argue that आख्यायिका does not exclusively mean a prose work but it means a poetical work too. This is perhaps also the view of Katyayana, as will be inferred from the use of the plural number in आख्यायिकाभ्यः. This view is endorsed by Goyichandra & Tarkavachaspati. Cf. also 'आख्यायिका गद्यपद्यप्रबन्धे' इति तर्कवाचस्पतिः शब्दचिन्तामणिश्च—quoted by Goswami.

6. नाम एव नामधेयम् । स्थाथे धेयः । 'भारुप-नामभ्यो धेयः' Vart. 5. 4. 25.

7. नाटकेन—नाटयति इति नट चुरादि+ण्वल् कर्तरि=नाटकम् (3. 1. 133; 7. 1. 1.). "नाटकं ख्यातवत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् । विलास-झा-दिगुणवदयुक्तं नानाविभूतिभिः ॥ सुखदुःख-समुद्भूतिनाना-रस-निरन्तरम् । पञ्चादिका दशपरा-स्वाङ्गाः परिकीर्तिताः ॥ प्रख्यातवंशी राजर्षिः धीरीदातः प्रतापवान् । दिव्योऽथ दिव्याऽदिव्यो वा गुणवान् नायको मतः ॥ एक एव भवेदङ्गी शङ्करो वीर एव वा ॥ अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्ये निर्वह्योऽद्भुतम् ॥ चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्यव्यापृत-मूर्तयाः । गोप-विप्र-मणिक-विद्या-व्या-क्रीडि-भिरम्" ॥ Darpana Ch. VI.

8. प्रतिपादम् &c.—Cf. 'तदुच्यतां पादवर्गः स्वेषु स्वेषु पाठेषु असंमूढैः भवितव्यम्' Vikram. Act I.

नटी—सुविहिदप्यश्रोत्रदा ए अज्जस्स न किम्पि परिहाइस्सदि
[सुविहित-प्रयोगतया आर्यस्य न किमपि परिहास्यते] ।

Lady Manager—On account of my lord's judicious management nothing will be found defective.

सूत्रधार :—आर्ये, कथयामि ते भूतार्थम् ।

आ परितोषाद्दिदुषां न साधु मन्ये प्रयोग-विज्ञानम् ।

बलवदपि शिञ्चितानामात्मन्य-प्रत्ययं चेतः ॥ २ ॥

Manager—Good Lady, I shall tell you the (*exact*) truth. I deem no skill in acting perfect, till the learned (*expert*) are satisfied. The mind of those that are vastly instructed (*or the mind of the learned though strong*) has no confidence in itself.

Reading :—‘परिहास्यते’—R ; V ; M ; B. ‘परिहापयिष्यते’—S.

नटीति ॥ ‘आर्यस्य सुविहितः’ (७।४।४२) सम्यक् अनुष्ठितः ‘प्रयोगः’ अभिनयः येन, तस्य भावः सुविहितप्रयोगता (‘तस्य भावस्त्वतलौ’ ५।१।११८) तथा, ‘न किमपि परिहास्यते’ न न्यूनं भविष्यति । किमपि दीपस्पृष्टं न भविष्यतीति नट-सुतिः । [परिहास्यते इति जहातेः कर्मकर्तरि लृटि रूपम्] ।

सूत्रधार इति । ‘भूतं’ सत्यं (‘भूतं आदौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीबं विष्कृते । प्राप्ते ह्येव समे सत्ये देवयोऽन्य-न्तरे तु ना’ इति मेदिनी) ‘अर्थे’ वस्तु तत्त्वम् इति यावत् (‘अर्थोऽभिधेय-रै-वस्तु-प्रयोजन-निवृत्तिषु’ इत्यमरः) ‘ते’ तुभ्यं कथयामि ।

आ इति ॥ अन्वयः—विदुषाम् आ परितोषात्, प्रयोगविज्ञानम् साधु न मन्ये । बलवदपि शिञ्चितानामात्मन्य-प्रत्ययं चेतः ॥

व्याख्या—‘विदुषां’ विपश्चिताम् ‘आपरितोषात्’ परितोष मयादीकृत्य । यावत् परितोषः न भवति इत्यर्थः । (‘आङ् मर्यादावचने’ १।४।८६, इति कर्मप्रवचनीयत्वे ‘पञ्चम्याङ्-परिभिः’ २।३।१०, इति ५मी; ‘आङ्मर्यादाभिर्विध्योः’ २।१।१३, इति समासस्य विभाषितत्वात् न समासः, समासपक्षेत् ‘आपरितोषम्’ इति स्यात्) ‘प्रयोगस्य’ अभिनयस्य ‘विज्ञानं’ नैपुण्यं ‘साधु’ सुन्दरं निर्दोषम् इति यावत् (‘साधुः वार्धुषिके चारौ सञ्जने चाभिधेयवत्’ इति विश्वः) [‘पर्यायोक्तमलङ्कारः’] । तथाचोक्तं भामहेन ‘पर्यायोक्त प्रकारेण यदन्वेनाऽभिधीयते । वाच्य-वाचक-शक्तिभ्यां श्रुत्येनावगमात्मना’ [‘न मन्ये’ । तत्समर्थकमाह ‘बलवदि’ति । ‘बलवत्’ अधिकमपि (‘बलवत् सुष्ठु किमुत स्व-त्य-तौव निर्भरे’ इत्यमरः) ‘शिक्षितानां’ पुरुषाणां (विशेषण-साव-प्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ’ इति वामनः) ‘चेतः’ चित्तं, [यद्वा ‘शिक्षितानां चेतः बलवदपि’ सुदृढमपि,] ‘आत्मनि’ स्वविषये ‘अप्रत्ययम्’ अविश्वासि [अत्र ‘अर्थान्तरत्वासीलङ्कारः’ ‘श्रुत्यनुप्रासश्च । विश्वासस्य चेतोर्धर्मत्वेनार्थ-पौनरुक्त्य’ स्यात् । विश्वासाऽभावस्य विधेयत्वात् ‘अविस्मृत—विधेयांशता’ । तद्दोषपरिहाराय “स्वस्मिन् प्रत्येति न चेतः” इति पठनीयम् । आर्या जातिः ।]

Voice—प्रयोगविज्ञानं मन्यते । चेतसा अप्रत्ययेन (भूयते) ॥

NOTES.

1. सुविहित &c.—वि + धा + क्त = विहितः, धा is changed into हि by ‘दधाति: हि:’ 7. 4. 42; सुष्ठु विहितः = सुविहितः प्रादितत्, well-directed.
2. परिहास्यते—Either in the कर्मकर्तृवाच्य, or in the कर्मवाच्य in which case ‘किम्’ is उक्ते कर्मणि प्रथमा । Cf. ‘तदेव अक्षत्ती न किञ्चित् परिहास्यते’—Mudra., Act I. हा लट् जहाति; शट् जहत्; लिट् जही; लुङ् अहासीत्; लोट्—‘जहाहि’, ‘जहीहि’ and ‘जहिहि’ (‘आ च ही’ 6. 4. 117.); क्तः हीनः (8. 2. 45-).

3. ते—This is, an instance of क्रियायोगे चतुर्थी (by the rule of Vamana—‘क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्’). Cf. ‘तस्मै शंसं प्रणिपत्य नन्दौ’; राजे निवेदयामास’ and Prof. Satya Vatsasri Collection.

such cases under 'कर्मणा यममिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्' I. 4. 32. Tattwabodhini explains these by 'क्रियार्योपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः 2. 3. 14; Thus 'ते कथयामि' त्वां बोधयितुम् इत्यर्थः। 'राज्ञे निविदयामास' राजानं प्रीणयितुं बोधयितुं वा, and so on.

4. भूतार्थम्—भूत lit. means which has exactly happened, hence true (*Vide Com.*),

5. विदुषाम्—विद + विकल्पो शब्दस्थाने वसुः = विद्वस्: ('विदे: शतुर्वसु: 7. 1. 36.), तेषाम्। Optional form—'विदत्' with शब्द।

6. बलवदपि etc.—Either, connect बलवत् अपि with शिक्षितानाम्, (*the mind of those that are vastly trained,*) or with चेतः (*the mind of the learned though very strong.*)

7. अप्रत्ययं चेतः—Here we have the fault named 'अविच्छेद-विधेयांशत्व' as the verbal portion has not been properly considered (विच्छेद)। Cf. "विधेयस्यांशस्य विमर्शाभावेन गुणीभूतत्वम् अविच्छेद-विधेयांशत्वम्"—Darpana. Ch. VII. If the predicate is not mentioned at all or a subordinate or wrong position is assigned to it, we have the above-mentioned fault. Hence if 'अप्रत्ययम्' is substituted by 'न प्रत्येति' then there arises no doubt as to the true nature of अप्रत्ययम् i. e. whether it is a part of the predicate or an attribute of the subject. For similar idea cf. 'प्रायः प्रत्ययमाधत्ते स्वगुणेषूत्तमादरः'—Kumara. VI. 20.

नटी—एवं णिदम्। अनन्तरकरणिज्जं दाव अज्जो आणवेदु
[एवमेतत्। अनन्तर-करणीयं तावत् आर्य, आज्ञापयतु]।

Lady Manager—Quite so. Let my lord command what is to be done.

सूत्रधारः—किमन्यदस्याः परिषदः श्रुतिप्रसादनतः ?
तदिममेव तावत् अचिर-प्रवृत्तमुपभोग-क्षमं ग्रीष्मसमयमधिकृत्य
गीयताम् । सम्प्रति हि—

सुभग-सलिलाऽवगाहाः पाटल-संसर्ग-सुरभि-वनवाताः ।

प्रच्छाय-सुलभ-निद्रा दिवसाः परिणाम-रमणीयाः ॥ ३ ॥

Manager—What else but pleasing the ears of the audience? So please sing, touching this very late-returned enjoyable summer-tide. For, now are the days charming towards the close, when exhilarating are baths in water, when the sylvan gales turn fragrant in contact with Patala flowers (roses) and when sleep creeps softly on beneath the deepening shade.

Reading :—‘तदिममेव’—R ; B ; V. ‘तदमुमेव’—S. ‘नन्विममेव’—M.

नटीति । ‘एतत्’ भवान् यद् वदति तत् ‘एवम्’ सत्यमित्यर्थः । ‘आर्यः अनन्तरम्’
अधुना, यत् ‘करणीयम्’ कर्तव्यम् तत् ‘आज्ञापयतु’ आदिशतु इति ।

सूत्रधार इति । ‘अस्याः परिषदः’ सभायाः, समवेतानां सामाजिकवर्गाणां
इत्यर्थः ‘श्रुतेः’ कर्णस्य ‘प्रसादनतः’ सन्तोषात् ‘अन्यत्’ अपरम् ‘किं करणीयमस्ति’ ?
न किमपि इति भावः । (‘अन्याऽऽस्तादितरते’—२।३।२९ इति पञ्चमी) ॥ ‘तत्’
तस्मात् हेतोः ‘अचिरं’ ‘प्रवृत्तः’ प्रारब्धः तम्, (‘अत्यन्तसंयोगे च’ २।१।२९ इति
द्वितीयया सह समासः) ॥ अतएव ‘उपभोगस्य’ चन्दनाऽवगाहनाऽऽद्युपभोगस्य ‘क्षमः’
योग्यः, तम् ; ‘इमम् ग्रीष्मसमयम्’ निद्राघर्तुं [यस्य रसान् । यस्य अदने । आतो मक्,
घातोः ग्रीष्मावः, पुगागमयः ; ‘ग्रीष्मः’, १४९ ; इति ऊणादिसूत्रेण निपातितः] ‘अधिकृत्य’
आश्रित्य ‘गीयताम्’ इति । [‘ऋतुञ्च कञ्चित् प्रायेण भारतीं वृत्तिमाश्रितः’ इति
दर्पणीनोः ऋतुग्रहणम्] ॥ ‘सम्प्रति हि’ इत्यत्र अवधारणे । (‘हि हेतावधारणे’
इत्यमरः) ॥

सुभगेति ॥ अन्वयः ॥ न किमपि परिवर्तनम् । व्याख्या—‘सुषु’ अतिशयेन ‘भगः’ यवः (‘भगशब्दः यशो-ज्ञान-वीर्य-यवा-र्क-योनिषु’ इति धरणिः) येषु तादृशाः प्रीतिप्रदा इत्यर्थः । ‘सलिले’ जले ‘अवगाहाः’ निमज्जनानि यत्र तादृशाः ; ‘पाटलानां’ पुष्पभेदानां (‘पाटलं गीलावाख्य-पुष्पम्’ इति केचित्’ इति शब्दकल्पद्रुमः) ‘संसर्गेण’ सम्बन्धेन ‘सुरभयः’ सुगन्धयः (‘सुगन्धे च मनोज्ञे च सुरभिर्वाच्यवन्मत्’ इति विश्वः) ‘वनवाताः’ वनानिलाः येषु तादृशाः ; प्रकृष्टा ‘ह्याया’ अनातपः यस्मिन् (‘ह्याया सूर्य-प्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बम् अनातपः’ इत्यमरः) तानि प्रच्छाद्यानि वृक्षमूलानि इत्यर्थः । तेषु ‘सुलभाः’ (३।३।१२६) अकृच्छ्रेण लभ्या ‘निद्राः’ येषु, (अनेन रतश्रमहरत्वे ध्वन्यते) तादृशाः ‘दिवसाः’ निदाघवासराः ‘परिणामे’ दिवसावसाने ‘रमणीयाः’ मनोरमाः [‘कृत्य-ल्युटौ बहुलम्’ ३।३।१२३ इति बाहुलकात् कर्तरि अनीयर्; सहस्रपेति समासः ; बहुव्रीहिसमासो तु ‘रमणीय-परिणामाः’ स्यात् २।३।३५]; भवन्तीति शेषः । सर्वविशेषणैः प्रकृत-स्त्रीय-परिश्रम-खेदविनोदः ध्वन्यते [परिकरालंकारः । ‘विशेषणसामिप्रायत्वे परिकरः’ इति तल्लक्षणात् । श्रुतिव्यनुप्रासौ । स्वभावोक्तिश्च । आर्या जातिः ।]

Voice :—०वगाहैः ०वनवातैः ०निद्रैः दिवसैः ०रमणीयैः (भूयते) ।

NOTES.

1. सुभग &c.—भग means यव, effort, hence सुभग means ‘that for which great effort is made’, hence delightful enough to lead men to such efforts. (Com.). ‘अ’ of ‘अवगाह’ can be optionally dropped according to the grammarian Bhaguri.—“वष्टि भागुरिरञ्जोपम् अवाऽप्योरुपसर्गयोः । आपञ्चापि हलन्तानां यथा वाच । निशा दिशा ।” Cf. ‘पूर्वापरतोयनिधिं वगाह्य’—Kumara I. 1. ‘भुजङ्ग-पिहितहारं पातालमधि-तिष्ठति’—Raghu I. 10. ‘स्थिता वहस्येव पुरं मघोनः’—Bhatti I. 6. and so on.

2. पाटल &c.—पाटल, according to some, means ‘Rose’.
CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.
Raghava Bhatta explains सुरभि as मनोज्ञ, otherwise, according

to him, पौनरुक्त्य or tautology will arise, as fragrance is implied by पाटलसंसर्ग ।

3. परिणामरमणीयाः—‘एतेन शुभाऽऽयतित्वं दीव्यते’ इति राघवभट्टः i. e. the word suggests that Dushyanta will have pleasant days at the end. Cf. ‘विशेषणैः स्पृहनीयचन्द्रमाः सदावगाह्यतवारिसञ्चयः । दिनान्तरमयः अभ्युपशान्तमन्मथो, निदाघकालोऽयमुपागतः प्रिये’—Ritu., 8.

नटी—तह [तथा] । (गायति)—

Lady Manager—Quite so: (Sings):

ईसीसि-चुम्बिआइ भमरेहिं सुउमार-केसर-सिहाइ ।

ओदंसयन्ति दअमाणा पमदाओ सिरीस-कुसुमाइ ॥ ४ ॥

[ईषदीष-चुम्बितानि भ्रमरैः सुकुमार-केशर-शिखानि ।

अवतंसयन्ति दयमानाः प्रमदाः शिरीषकुसुमानि ॥]

Sympathetic ladies are making ear-trinkets of S'irisha flowers, which are gently kissed by the drones and the tips of whose filaments are (*extremely*) delicate.

सूत्रधारः—आर्ये, साधु गीतम् । अहो राग-वद्ध-चित्तवृत्ति-रालिखित इव सर्वतो रङ्गः । तदिदानीं कतमत् प्रकरणमाश्रित्य एनम् आराधयामः ?

Manager—Beautifully sung, my lady. The audience, with its minds rivetted on your strain, appears all round, as it were, painted (*in a portrait*). Now, which prakarana (*a variety of Drama*) shall we take up to greet them ?

नटीति । ‘तथा’ यत् भवान् आह तदेव करोमि । यौगमधिकृत्य एव गायामि इति भावः ।

ईषदिति ॥ अन्वयः ॥ दयमानाः प्रमदाः सुकुमारकिशरशिखानि, भ्रमरैः
 ईषदीपमुत्थितानि, शिरीषकुसुमानि अवतंसयन्ति [यद्वा प्रमदाः * * * दयमानाः (सत्यः)
 अवतंसयन्ति] । व्याख्या—‘दयमानाः’ सदयाः ‘प्रमदाः’ युवत्यः ‘सुकुमाराः’ कोमलाः
 (सु काव्यते इति कमेः किदुञ्चोपधायाः उः—४२५; इति धारन्, उल्ले च; ‘सुकुमारं
 तु कोमलं मृदुलं मृदु’ इत्यमरः) ‘किशराणां’ किञ्चस्कानां (‘किशरं’ हिङ्गुनि क्लीवं
 किञ्चस्केन स्त्रियां पुमान् । सिंह-सटायां पुत्रागे वकुले नागकिशरं’ इति मेदिनी)
 ‘शिखाः’ अश्रमाणाः येषां तानि शिरीषकुसुमानि इत्यनेन नायिका शकुन्तला लक्ष्यते ।
 पुनः कोमलत्वात् ‘भ्रमरैः’ भृङ्गैः (‘अति-कमि-भमि—चमि—’ उः—४१९; इति
 करण्) ‘ईषदीपत्’ मन्दमन्दम् किशराणां सौकुमार्यात् ईषमुत्थनं भ्रमराणां, सक्तमुत्थनेन
 षट्सत्वात् द्विरुक्तिः । (‘प्रकारे गुणवचनस्य’ ८।१।१२; इति प्रकारे द्विर्भावः; यद्वा
 ‘नित्य-व्रीहयोः’ ८।१।४; इति नित्यर्थे द्विरुक्तिः) ‘उत्थितानि’ स्पृष्टानि ‘शिरीषकुसुमानि’ ।
 [‘भ्रमरैः’ कामुकैः दुष्यन्तैः इति भावः । तथा चोक्तं मेदिन्यां “भ्रमरः कामुके भृङ्गे”
 इति । अतः अनेन नायक-नायिकयोः क्षणस्थायिसम्बलनं व्यज्यते] । ‘अवतंसयन्ति’
 अवतंसं कर्णभूषणं कुर्वन्ति (‘पुंसि उत्तंसाऽवतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शिखरे’ इत्यमरः ।
 ‘तत् करोति तदाचष्टे’ इति गणसूत्रात् णिच्; ततो लटि रूपम्) यद्वा ‘प्रमदाः’ प्रकृष्टः
 सदः यासां ता युवतयः ‘दयमानाः’ सकृपाः । ‘अकठोरं स्पृशन्त्या इति यावत् इति
 राघवः । ‘अवतंसयन्ति’ ॥ [अनेन मेगकादिभिः सुरनारीभिः दयया शकुन्तलायाः
 परिपालनं व्योच्यते, तत् तु पञ्चमाङ्गावसाने द्रष्टव्यम् । वृत्त्यनुप्रासः काव्यलिङ्गश्च ।
 गीतिः कृन्दः] ।

सुवधार इति । ‘आर्ये, साधु’ सुन्दरं (‘कृ-वा-पा—’ उः—१; इति उञ्) यथा
 तथा ‘गीतं’ भवत्या गानं कृतम् । ‘अहो’ इति विस्मये (‘अहो ही च विस्मये’ इत्यमरः)
 ‘रङ्गः’ लक्षणाया नाट्यालयस्थितः प्रेक्षकः जनः ‘रागेण’ गीतस्य भाष्येण ‘बद्धा’ संयता
 आकृष्टा इति यावत् ‘चित्तवृत्तिः’ यस्य तथाभूतः सन् ‘सर्वतः’ सर्वासु दिक्षु इति
 समग्र्यां तमिल् (‘इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते’ ५।३।१४,) ॥ ‘आलिखितः’ चित्राङ्गितं ‘इव’
 आसौ । सुमधुरगीतश्रवणेन सर्व एव प्रेक्षकाः तन्मयचित्ता निपन्दाः सन्तः चित्रव्यसा
 इव प्रतिभासि ।

इति दानीम्) 'कतमत्-प्रकरणम्' रूपकविशेषम् 'आश्रित्य' अवस्था 'एन' सामाजिकवर्गम् 'आराधयामः' तीषयाम् इत्यर्थः, ३।३।३३।

Voice—प्रमदाभिः दयमानाभिः अवतंस्यन्ते ।

NOTES.

1. अवतंसयति—अवतंस्यते अनेन इति अव + तंस + घञ् करणे = अवतंसः ear-ring ; तंस (तसि) is a सौवधातु and as such is only used in making Sutras. It means to decorate, "तसि सौवः मूषार्थः"—Bhanuji ; optional form—वतंसः (*Now see Com.*)

2. सुकुमारकेशर &c.—There is difference of opinion as to the spelling of केशर । Raghunath quotes from गदसिंह—'श्टायां केशरी दन्तः'—To mean 'manes' (of lions) स is dental. But 'केशरी इन्नन्तः तालव्यमध्योऽपि' इति महेश्वरः । Medini (*Com.*) is of the same opinion. Purushottama Deva, author of Viswakosha, opines that there is no such spelling as केशर । Bhanuji follows suit. Raymukuta differs—'आन्दील-कुसुम-केशर-शरीण-मुखी' इति वासवदत्तायां तालव्यमध्यदर्शनात् इति मुकुटः ॥ cf. 'अमी शिरीषप्रसवावतंसाः'—Raghu XVI. 61 ; 'तेनाऽमर-वधूहसैः सदयालूनपल्लवाः'—Kumara II. 14.

3. रागवद्ध &c.—राग—when derived with घञ् in the करणवाच्य, upadha न will be elided by 'घञि च भावकरणयोः' 6.4.27. But there is no elision of न in the अधिकरणवाच्य—'नेह, रजन्ति लोका यस्मिन् स रङ्गः'—Prabha.

4. कतमत्—किम् + उतमच् by ('वा वहुनां जाति-परिप्रये उतमच्' ; 'वहुनां मध्ये जातिधर्मेण एकस्य निर्धारणे उतमच्-प्रत्ययो भवति ; जातिनिर्धारणे किं ? भवतां की देवदत्तः ? ' Prabha under 5. 3. 93.). In the neuter अदत् comes

5. प्रकरणम्—One of the ten kinds of रूपक e. g. 'नाटकमय प्रकरणम् भाषा-व्यायोग-समवकार-डिमाः । ईहामृगाऽङ्ग-वीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश'—Darpana. Again प्रकरण has been defined thus—'भवेत् प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम् । शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा वणिक् ॥ सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः । नायिका कुलजा क्वापि वेश्या क्वापि वयं क्वचित् ॥ तेन भेदास्त्रयस्तस्य तत्र भेदस्तृतीयकः । कितव-द्युत-कारादिविट-चेतक-सङ्कुलः ॥' शेषं नाटकवत्—Ibid. प्रकरण generally contains ten acts. Here the term 'प्रकरण' has been, purposely, and nicely too, used to show that the Manager himself was also captivated by the melodious music and forgot what he had already told Nati i. e. that they were going to stage a नाटक and not a प्रकरण; cf. 'अथ खलु कालिदासग्रथित-वस्तुना अभिज्ञान-शकुन्तल-नामधेयेन नवेन नाटकेन' &c. Hence प्रकरण here cannot be taken as a synonym of नाटक । Nati also reminds him that they are going to stage a नाटक (and not प्रकरण); cf. प्रथममेव आज्ञप्तम् अभिज्ञानशकुन्तलं नाम अपूर्वं नाटकम् (*Infra*).

6. एनम्—इदमोऽन्वादेशे (*repetition*) द्वितीयायाम् एनादेशः 'द्वितीया-टौ-स्त्वेनः' 2. 4. 34; इति सूत्रात् ॥ "किञ्चित् कार्यं विधातुम् उपात्तस्य कार्यान्तरम् विधातुम् पुनरुपादानम् अन्वादेशः । यथा अनेन व्याकरणम् अधीतम्, एनम् कन्दोऽध्यापयेति" Bhattoji, 351; Bharatamallika, however, admits the existence of a different एनशब्द—'इदमः समानार्थकस्य एनशब्दस्य रूपम्' ॥

नटी—एणं अज्जमिस्सोहिं पढमं एव्व आणत्तं अहिस्साण-सउन्दलं नाम अपूर्वं नाडयं पओए अहिकरीअदु त्ति [ननु आर्यमिश्रैः प्रथममेव आज्ञप्तम् अभिज्ञानशकुन्तलं नाम अपूर्वं नाटकं प्रयोमे अधिक्रियताम् इति] ॥

Lady Manager—Well, has it not been ordered by your honour, in the very beginning, that the new drama, Abhijnana-S'akuntala by name, be enacted on the stage?

सूत्रधारः—आर्ये, सम्यक् अनुबोधितोऽस्मि । अस्मिन् क्षणे विस्मृतं खलु मया । कुतः ?—

तवस्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।

एष राजिव दूष्यन्तः सारङ्गेणाऽतिरंहसा ॥ ५ ॥

(निष्क्रान्ती)

इति प्रस्तावना ।

Manager—I am right well reminded, my lady. I quite forgot it this moment, for, by the sweet melody of your song I was perforce led away, exactly as this king Dushyanta by the dappled gazelle too fleet. (*Exeunt*).

End of the Prologue.

Reading :—‘दूष्यन्तः’—R ; V ; M. दुष्मन्त —B ; Bhagabata ; Mahabharata ; Trikandasesha ; प्रस्तावना R ; V ; M ; B ; स्थापना—S.

नटीति । ‘ननु’ इत्यवधारणे प्रश्ने वा (‘प्रश्नावधारणाऽनुशासनाऽऽमन्त्रणे ननु’ इत्यमरः) ‘आर्याश्च’ अभ्यर्हिताश्च ‘मिश्राश्च’ पूज्याश्च तैः ‘आर्यमित्यैः’ मान्यैर्भवन्नित्यर्थः । (‘पूज्ये मिश्रवचनं नित्यं बहुवचनात्’ इति रङ्गनाथः ; ‘स्यात् उत्तरपदे मिश्रस्त्रिषु श्रेष्ठार्थगोचरः’ इति) ‘प्रथममेव’ आदौ एव (‘प्रथमम्’—उः—७५७, इति अमरः ; ‘प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत्’ इति मेदिनी) । ‘अभिज्ञानशकुन्तलं नाम’ ‘अपूर्वम्’ : अनभिनीतम् ‘नाटकं’ ननु प्रकरणम् ‘प्रयोगे’ अभिनये ‘अधिक्रियताम्’ प्रयुज्यताम् ‘इति आश्रयम्’ रङ्गं प्रविष्टायामेव मयि, नाटकस्याभिनये सन्दिग्ध कथमिदानीं प्रकरणस्य अभिनयस्य अभिज्ञानशकुन्तलं नाम

सुवधार इति । 'सम्यक्' 'अनुवोधितः' स्मारितः 'अस्मि' भवामि । 'अस्मि' इति अहमर्थे अन्यथं वा । ['अस्मि' इत्यस्मदर्थानुवादे अहमर्थेऽपि इति गणव्याख्याने । दासि कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां पादप्रहार इति सुन्दरि नास्मि दूये इति प्रयोगात्] । 'अस्मिन् चणे' मुहूर्ते 'विष्कृतं खलु मया' । 'कुतः' इति हेतुमाह तवेति ॥ अन्यथः ॥ हारिणा तव गीतरागेण, अतिरहसा सारङ्गेण एष राजा दुष्यन्त इव, प्रसभं हतः अस्मि । व्याख्या—साधु हरति चित्तम् इति 'हारी' ('साधुकारिणि उपसंख्यानम्' वाः— ३।१।७८; इति णिनिः) तेन मनोहारिणा इत्यर्थः । 'गीतरागेण' सङ्गीतमाधुर्येण 'अति' सातिशयं 'रंहः' वेगः यस्य ('रंहस्तरसी रयः स्यदः । जंवः' इत्यमरः) तेन वेगवता 'सारङ्गेण' मृगेण ['चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः श्वले विपु' इत्यमरः; सारम् अङ्गम् यस्य—'शकन्वादिषु पररूपम्' वाः—६।१।८४; यद्वा सारं गच्छति इति खच् 'गमिः सुपि वाच्यः' वाः—३।१।३८] 'एषः' पुरतः दृश्यमानः 'राजा' दुष्यन्त इव प्रसभं वलात् ('ह्रीवे तु प्रसभं हटः' इति वोपालितः) 'हतः' आसक्तचित्तः विषयान्तरम् प्रापितः इति यावत् 'अस्मि' भवामि यद्वा 'अस्मि' पूर्ववत् अस्मदर्थे अव्ययम् । राजपचेतु 'हतः' स्व-सेनायाः दूरं प्रचावितः । [रसनाकाव्यलिङ्गम् उपमाच । श्रुति-वृत्त्यनुप्रासी । श्लोकः वृत्तम् ।]

Voice :—हतेन मया भूयते एतेन राजा दुष्यन्तेनेव ।

निष्क्रान्ताविति । निष्क्रान्ताच्च निष्क्रान्तश्च इति 'निष्क्रान्तौ' रङ्गमञ्चात् वहिर्गतौ ('पुमान् स्त्रिया' १।१।६७; इति पुंलिङ्गैकशेषः) । प्रस्तावनेति । तल्लक्षणं तु दर्पणे "नटी विदूष-की वापि पारिपार्श्विक एव वा । सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत् कुर्वते ॥ चिदैर्वाक्यैः स्वकार्योक्त्यैः प्रस्तुतालेपिभिर्मिथः । आमुखं तव विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा" ॥ अथ तु अवलगिताख्यः प्रस्तावनाभेदः प्रयुक्तः । तल्लक्षणं यथा—"यद्वैकत्र समावेशात् कार्यमन्यत् प्रसाध्यते । प्रवीणे खलु तज्ज्ञेयं नाम्नाऽवलगितम् बुधैः" ॥

NOTES.

1. अर्थमित्रैः—In a drama नटी shall address the manager as आर्य; 'वाच्यी नटीसूत्रधारौ आर्यनाम्ना परस्परम्' - Dārpana. मित्र is a title of respect (CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.) belonging to मताज्ञादि class; 'मतस्त्रिकीर्त-

धर्मिणाः स्युः प्रकाण्ड-स्थल-भित्तयः । हस्त-पाश-तटाः पाद-पाश-मचर्चिकादयः ॥

Hence पूर्वनिपात is regulated by 'प्रशंसावचनेय, 2. 1. 66. Or, say आर्याणां मिथाः प्रधानाः श्रेष्ठाः, तैः । 'प्रधाने मिलिते मिथः'—धरणिदासविप्रः ।

2. अनुबोधितः &c.—बुध is Bhwadi Prmp. and Atmp. and also belongs to Divadi Atmp. Cf. 'बोधते धर्मविद्यां यः क्षत्रविद्यां च बोधति । नित्यम् अद्यात्म-युक्तात्मा ब्रह्मविद्यां च बुध्यते'—Halayudha. 'अस्मि', here and in the following verse, can be taken as an अव्यय in the sense of 'अहम्' । Cf. 'एवम् "त्वाम् अस्मि वच्मि" इत्यत्र अस्मि इत्यहमर्थे तिङन्त-प्रतिरूपकम् (अव्ययम्)'—Jnanendra Bhikshu. Read also Mallinatha's discussion under 'आ संसृतेरस्मि जगत्सु जातः'—Kirata III. 6.

3. अस्मिन् चणो विस्मृतम् &c.—This is an explanation for the use of 'प्रकरण' instead of नाटक in 'इदानीं कतमत् प्रकरणम्' &c.

4. एष राजिव दुष्यन्तः &c.—राजृ दीप्तौ+कनिन् ('कनिन् यु-इ-षि —" उः-162;); वैष्ण, father of पृथु, was a notorious king and he was slain like Charles I by his subjects. But his son पृथु was a very good king and he was the first man to get the epithet राजा, on account of his pleasing his subjects. Cf. 'पृथुं वैष्णं प्रजा दृष्ट्वा "रक्ताः" इति यदश्रुवन् । ततो राजेति नामाऽस्याऽनुरागादजायत ।' Also, 'पित्राऽपरञ्जितास्तस्य प्रजास्तेनाऽनुरञ्जिताः । अनुरागात् ततस्तस्य नाम राजिव-भाषत ।' Vishnupurana I. Ch. xiii. दुष्यन्त (B) is the reading of the Purana and the Mahabharata, but दुष्यन्त preserves the alliteration with दुष्यताम् in "स स पापादृते तासां दुष्यन्त इति दुष्यताम्", Act vi. 23. It is difficult to choose between the two sets of readings.

5. सारङ्गेण—It can be spelt with 'श' also. 'शारङ्गः चातकी ख्यातः शबले हरिणोऽपि च इति तास्योद्देशः'—अथर्वशास्त्र-संग्रहः. दन्त-पादिसावल्यादिय'

इति भरतः। Kalidasa generally uses this word in the sense of deer. It is also used by him, though rarely, in the sense of चातक। Cf. :—‘प्रवृद्ध इव पर्जन्यः सारङ्गैरभिनन्दितः’, Raghu xvii. 15.

6. प्रस्तावना—Vis'wanatha quotes this very S'loka as an instance of प्रस्तावना of अवलगित variety, (*Darpana Ch. VI*) ; but Raghava Bhatta calls it प्रयोगतिशय।

—0—

प्रथमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति मृगानुसारी सशरचापहस्तो राजा रथेन सूतश्च) ॥

(Then enter in a chariot, chasing a deer, the king with a bow and arrow in hand and the charioteer).

सूतः— (राजान्म् मृगञ्चावलीक्य) —आयुषन्—

कृष्णसारे ददच्चक्षुस्त्वयि चाधिज्यकामुर्के ।

मृगानुसारिणं साक्षात् पश्यामीव पिनाकिनम् ॥ ६ ॥

Charioteer—(Looking at the king and the stag);

O Long-lived Sir, flinging my gaze on the stag and on you with your bow strung, I see, as it were, the Pinaka-holder (Siva) pursuing the deer in a visible form.

तत इति । 'ततः' प्रस्तावनायाः अन्ते 'सशर-चाप-हस्तो' धृतधनुर्बाणः मृगं साधु अनुसरति (वा. ३।२।७८) इति 'मृगानुसारी राजा' दुष्यन्तः 'सूतश्च' सारथिश्च ('सूतश्च सारथौ तच्छि, क्षत्रियाद् ब्राह्मणीमुते । बन्दि-पारदयोः पुंसि प्रसूते प्रेरिते विषु' इति विश्वमेदिन्यौ) 'रथेन' सहाय्ये श्या [विनापि तद्योगं तृतीया । "वृद्धो युना तल्लक्षणश्च देव विशेषः", १।२।६५ ; इति निर्देशात्,] इति भट्टोजीदीक्षितः ।] 'प्रविशति' [अत्र "ततः प्रविशति" इत्यारभ्य द्वितीयाङ्के "उभौ परिक्रम्योपविष्टौ" इत्यन्ते सार्धाङ्गेन मुखसंधिः । तल्लक्षणं तु दर्पणे "यव बीज-समुत्पत्तिर्नार्थ-रस-सम्भवा । प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितम्" ॥ आरम्भ-बीजशोर्लक्षणे पुनः तद्वैव— "भवेदारम्भ औत्सुक्यं यन्मुख-फलसिद्धये" इति । यथाव "राजा—भवतु । तां द्रक्ष्यामि" ॥ "अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यद्विस्मयति । फलस्य प्रथमो हेतुर्वीजं तदभिधीयते ॥" यथाव "पुत्रमेव-गुणीपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि" इति । यथा च "वैखानसः—इदानीमेव दुहितरं शकुन्तलाम् अतिथिसत्काराय नियुज्य" इति शिवधर्मश्रुतिः ।]

सूत इति । सूतस्य संस्कृतं पाठ्यं [“पुरुषाणां सनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम्” इति दर्पणः; अतः “आयुष्मन् इति वाचस्तु रथो सूतेन सर्वदा” इति भरतीकीः ‘आयुष्मन्’ इति संबुद्धिः ।]

कणेति ॥ अन्वयः ॥ कृष्णसारि अधिज्यकार्मुके त्वयि च चलदत् (अहम्) मृगानुसारिणं साक्षात् पिनाकिनं पश्यामि इव । व्याख्या—‘कृष्णः’ च ‘सारः’ श्वलः विविधवर्णस्य इति ‘कृष्णसारः’ (‘वर्णां वर्णेन २।१।६९; इति समासः) तस्मिन् धावमाने मृगे, ज्यान् अधिगतम् इति ‘अधिज्यम्’ (‘अत्यादयः क्रान्तायर्थे द्वितीयया’ वाः १।१।७९; इति प्रादिसमासः) गुणसमन्वितं ‘कार्मुकं’ कर्मणि युद्धाय प्रभवति यत् (‘कर्मणः उक्ञ्’ ५।१।१०३) धनुः यस्य, तस्मिन् ‘अधिज्य-कार्मुके त्वयि’ दुष्यन्ते ‘च चतुः ददत् अर्पयन्, (‘नाऽभ्यन्तात् शतुः’ ७।१।७८; इति नुमभावः । ‘च-कारेण तुल्यकालता द्योत्यते । ततश्च एकस्य चतुर्थो युगपत् अनेकव वर्तमानत्वात् विशिषाऽलंकारः ।) ‘मृगानुसारिणं’ दक्षयज्ञे हरिणरूप-धर-पलायमान-यागानुसारिणं ‘साक्षात्’ प्रत्यक्षं मूर्तिमन्तम् इति यावत् (महाक्षेण सः च । तमतति । क्तिप् ३।२।१७८; ‘साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः’ इत्यमरः) ‘पिनाकिनं’ पिनाकः अजगवः नाम धनुः अस्य अस्ति इति पिनाकी (५।३।११५); (‘पिनाकीऽस्ति रुद्रचापे पांशुवर्षविशुल्योः’ इति मेदिनी) तं शिवं, ‘पश्यामीव’ [इत्युत्प्रेषा । अथ नोपमा । ‘नोपमानं लिङ्गन्ते’, इति भासहोक्तेः । ‘ददच्चक्षुः’ ‘पश्यामीति’ क्रियाद्वय-यङ्गणश्च । उपमायां तु “पिनाकिनमिव साक्षात् पश्यामि” इत्येवं योजने ददच्चक्षुरित्यनेन पौनरुक्त्यमेव । श्रुति-वच्यनुप्रासौ । श्लोकः कुन्दः]

Voice :—ददता मृगानुसारी साक्षात् दृश्यते इव पिनाकी ।

NOTES.

1. अङ्कः—‘प्रस्तर्निष्क्रान्त-निष्क्रान्तपादोऽङ्क इति कीर्तितः’—Darpana. Ch. vi. In a Sanskrit drama an act means that period at the end of which ‘all the *Dramatis Personæ* leave the stage.’

2. सूतः—A mixed class of men.—‘चतुर्विधां विप्रकन्यायां सूतः भवति जातितः’—Manu x. 2. Also see Com. The Sutas. (सारथि) though they are charioteers (Cf. ‘सुतानाम्

अथसारथ्यम्—*Ibid.* x. 47.) are endowed with multifarious qualifications. *Cf.* 'निमित्त-शकुन-ज्ञानी ह्यग्निचाविशारदः । हयाऽऽयुर्वेदतत्त्वज्ञः भूरिभागविशिष्यवित् ॥ स्वामिभक्तो सहोत्साहः सर्वेषाञ्च प्रियंवदः । शूरय कृतविद्यश्च सारथिः परिकीर्तितः ॥' Matsya Purana, Ch. CLXXXIX.

3. आयुष्मन्—The charioteer is to address the occupant of the car (रथी) as आयुष्मन् (*Vide Com.*)

4. कृष्णसारि—सार (*variegated*) includes black colour (कृष्ण) also, hence tautology. (*Cf.* सद्रव-मुक्ता-फल-वच्चभास्त्रि—Bhatti 1. 7, where रत्न includes मुक्ता (*pearl*) and वच्च (*diamond*).] To avoid difficulty say श्रवत्वेऽपि कृष्णवर्णस्य आधिक्यद्योतनार्थं 'कृष्ण' इत्यस्य पृथग्निर्देशः ।

5. स्रगानुसारिणम्—This refers to the Horse-sacrifice of Daksha, where all gods but S'iva were invited. In course of the sacrifice, words of insult were uttered against S'iva in the presence of Sati, wife of S'iva. Mortified at this Sati renounced her body on the spot. Next there came S'iva, highly indignant, dispersed the sacrifice, killed Daksha, drove away the guests and pursued the 'Yajna' that fled through the air in the guise of a fleet gazelle. The Mahabharata (सौप्तिक पर्व) gives a different story. It was the gods that instituted the sacrifice where no portion of the offering was offered to S'iva and this was the cause of his ire. *Cf.* 'सौऽकल्पमाने भागे तु कृत्तिवासा मखेऽमरैः । * * * 'ततः क्रुद्धः महादेवस्तदुपादाय कार्मुकम् । आजगामाऽयं तत्रैव यत्र देवाः समीजिरे ॥ * * * ततः स यज्ञं विल्याध रौद्रेण हृदि पविषा । अपक्रान्तस्ततो यज्ञो स्रगो भूत्वा स पावकः' &c. *Cf.* the idea with 'विद्रुत-क्रतु-स्रगानुसारिणं येन बाणमसृजद्र वषभध्वजः'—Raghu xl. 44; vide also Vayu Purana Ch. xxx. 156-157. where वीरभद्र by the order of S'iva pursued the deer.

राजा—सूत, दूरसमुना सारङ्गेण वयम् आकृष्टाः । अयं पुनरिदानीमपि—0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

ग्रीवाभङ्गाऽभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः

पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतन-भयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।

दर्भैर्धार्ज्वलीढैः अशम-विहतमुख-भ्रंशिभिः कौर्णवत्कर्मा

पश्योदग्रप्लुतत्वाद् वियति बहुतरं स्लोकमुर्व्यां प्रयाति ॥ ७ ॥

तदेषः कथमनुपतत एव मे प्रयत्न-प्रेक्षणीयः संवृत्तः ?

King—Charioteer, we have been brought far by this dappled hart. Even now—flinging glances, ever and anon, on the chasing car gracefully by bending the neck, having, with the major portion of his hind-half, entered his fore-frame dreading the descent of the arrow, having his path strewn with half-chewed Darva grass, falling from his mouth, agape through exhaustion—behold, how he, by reason of his lofty bounds, is treading mostly in the air and very little on the earth. How is it that he has become hardly visible, though I am pursuing him (*closely*) ?

Reading :—‘वृद्धदृष्टिः’—R. V. M. S. ‘दत्तदृष्टिः’—B.

राजति । हे ‘सूत’ वयम् (‘अस्मादो द्वयोश्च’ १।१।५८ इति द्विवचनार्थे बहुवचन-प्रयोगः) ‘अमुना सारङ्गेण दूरं’ विप्रकटमध्वानम् ‘आकृष्टाः’ प्रापिताः ।

अयमिति ॥ अन्वयः ॥ पश्य, अयं पुनः इदानीमपि अनुपतति स्यन्दने मुहुः ग्रीवाभङ्गाभिरामं दत्तदृष्टिः (सन्), शरपतनभयात् भूयसा पश्चार्धेन पूर्वकायं प्रविष्टः (सन्), अशम-विहत-मुख-भ्रंशिभिः अर्धाऽवलीढैः दर्भैः कौर्णवत्कर्मा (सन्) उदग्र-प्लुतत्वाद् वियति बहुतरम् उर्व्यां स्लोकं प्रयाति । व्याख्या—‘पश्य’ इत्यस्य सम्पूर्णवाक्यं कर्म । यद्वा ‘पश्य’ इति विधायि । (‘पश्य’ इति अव्ययं प्रशंसार्थं विधायार्थं च शब्दरत्नावल्यां दृश्यते), ‘अयं’ पुरतो दृश्यमानः कृष्णसारः, ‘पुनरिदानीमपि अनुपतति’ पद्यात् धावति ‘स्यन्दने’ रथे (स्यन्दते धावति इति युच् । ‘चलनशब्दाद्यात् अकर्मकात् युच्’ १।१।१४८ ; ‘स्यन्दनं तु स्तुतौ नीरे तिनिशे ना रथेऽस्त्रियाम्’ इति मेदिनी) ‘मुहुः’ वारंवारं (‘पानिपुण्य भ्रशाय च सद्यो वा स्यान्मुहुः पदम्’ इति वैजयन्ती) ।

‘ग्रीवायाः’ कन्वरायाः ‘भङ्गेन’ परावर्तनेन ‘अभिरामं’ रस्यं यथा तथा, ‘दत्ता’
 न्यस्ता ‘दृष्टिः’ चतुः (‘स्त्रियां क्तिन्’ ३।३।८४ ; इति करणे क्तिन् । ‘दृष्टिः ज्ञानेऽस्ति
 दर्शने’ इति हेमः) येन सः, कियद्दूरे स्यन्दनो वर्तते इत्याशयेन मुहुर्मुहुः परिवर्त्य
 विलोकयन् इत्यर्थः । ‘शरस्य’ वाणस्य ‘पतनभयात्’ पतनाऽऽशङ्कया, ‘भूयसा’
 (६।४।१६८ ;) आधिक्येन ‘पथार्धेन पूर्वकायं प्रविष्ट’ इव [इति गम्योत्प्रेक्षा ।]
 अस्मिन् भागे एव शरः पतिष्यति इति वासेन सङ्कुचितपथज्ञाग इति हृदयम् । (अपरः
 अर्धः इति पथार्धः, ‘पथात्’ ५।३।३२ ; इति सूत्रेण ‘अर्धोत्तरपदस्य दिक्-पूर्व-
 पदस्याऽपरशब्दस्य पथभावो वक्तव्यः’ इत्युक्ता ‘अर्धं विनापि पूर्वपदेन पथभावो वक्तव्यः’
 इति वार्तिकेन पथार्ध इति सिद्धम्, यद्वा ‘पथात् अर्धः’ इति पथार्धः इति षष्ठोदरादित्वात्
 साधु ६।३।१०८ ;) ‘शमेण’ धावन-जन्यक्लेशेन ‘विवृतं’ व्याप्तं यत् ‘मुखम्’ आननं
 (खन्यते इति मुखम् । ‘डित्खनेर्मुट् चीदात्तः’ उः—७०८ ; इति खनतेः अच्,
 आदेः मुडागमः) तस्मात् ‘भंशिभिः’ अधः पतद्भिः ‘अर्धम्’ अपरिसमाप्तं यथा स्यात्
 तथा ‘अवलीढैः’ चर्वितैः ‘दर्भैः’ कुशैः ‘कौर्णवर्त्मना’ चिह्नितमार्गः सन्, ‘उदयम्’
 उन्नतं ‘प्रुतं’ लम्पः यस्य, तस्य भावः, उदयप्रुतत्वं तस्मात्, ‘वियति’ आकाशे
 [विपूर्वात् यमेः ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ ३।२।७५ ; इति क्तिप् । ‘क्वौच गमादीनाम्’
 वाः—६।४।४० ; इति मलोपे तुक् ६।३।७१ ; यद्वा ‘वि’ विश्रुत एति व्याघ्रोति इति
 इणः शट् ३।२।२४ ;] ‘बहुतरम्’ अधिकतरम् ‘उर्व्यां’ पृथिव्यां ‘सौकम्’ अल्पं
 प्रयाति । अनेन गमनस्य प्रकर्षः उक्तः । [भयाभूयेति, यतियातीति क्लेश-श्रुति-व्यनु-
 प्रासाः । शमेण इत्यव रसनाकाव्यलिङ्गम् । तल्लक्षणं यथा—‘प्रत्युत्तरोत्तरार्थं यत् पूर्वा
 पूर्वार्थहेतुतः । रसनाकाव्यलिङ्गं तत्’ इति । स्वभावोक्तिश्च । स्वधरा वृत्तम् ।]
 तदिति । ‘मे’ (‘क्लानां कर्तरि वा’ २।३।७१ ; इति प्रेक्षणीय इत्यस्य कर्तरि षष्ठी
 पाचिकी) ‘प्रयत्नेन’ आयासेन ‘प्रेक्षणीयः’ दर्शनीयः ‘संवत्तः’ जातः । ‘कथम्’ इति साध्यप्रश्ने ।

Voice :—दत्तदृष्टिना प्रविष्टेन कौर्णवर्त्मना प्रयायते ।

NOTES.

1. अयं पुनः etc—‘अयम्’ is expected to take रया, being the object of ‘पश्य’; while ‘आयायति’ it is to take

१सा। To avoid difficulty parse 'पश्य' as an अव्यय (Com.) Or justify the use of प्रथमा विभक्ति by the dictum "अपादान-संप्रदान-करणाऽऽधार-कर्मणाम्। कर्तृयान्योऽन्य-सन्देहे परमेकं प्रवर्तते॥" In case of any doubt regarding the application of विभक्तis, that which is posterior in the above order has the prior claim; here in the Karika कर्तृकारक is mentioned after कर्मकारक, hence १सा should be used. Strictly speaking this कारिका is not necessary as the arrangement of कारक in Panini's grammar is sufficient for the removal of all doubts. Panini's order is as follows :—

'ब्रुवम् अपाये अपादानम्'	I. 4. 24 ;
'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्'	I. 4. 32 ;
'साधकतमं करणम्'	I. 4. 44 ;
'आधारोऽधिकरणम्'	I. 4. 46 ;
'कर्तृरौचित्यतमं कर्म'	I. 4. 49 ;
'स्वतन्त्रः कर्ता'	I. 4. 54 ;

This being the order, now apply the dictum 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' I. 4. 2, which will give the same result. In fact the whole sentence 'अयं विद्यति बहुतरं सौकमुष्यं प्रयाति' is the object of पश्य (Com.) पुनः implies भेद, difference; 'पुनरप्रथमे मतम्। अधिकारे च भेदे च तथा पदान्तरेऽपि च'—इति मेदिनी। Though he has been running for a long time, there is no difference in his speed.

2. स्यन्दने—स्यन्दन. lit. means that which runs fast (Com.) hence a chariot. Mark the propriety of the word.

3. दत्तदृष्टिः— is better than 'बद्धदृष्टिः' which requires that the gaze of the stag is to be fixed on the car, which is highly improbable with his running in full speed for life. Besides 'मुहुः' goes against it.

4. पशार्धेन—‘धान्येन धनवान्’ इतिवत् अर्धे करणे इया, for it is the पशार्धे which was considerably drawn by the antelope (to avoid the descent of arrows) but our poet identifies the antelope with the hind-part.

5. शरपतनभयात्—‘विभाषागुणस्त्रियाम्’ 2. 3. 25 इति हेतौ पञ्चमी। The hinder part of the body was specially drawn in, for it is the hinder part that will be wounded when the arrow is hurled from behind.

6. पूर्वकायम्—चौयते अन्नादिभिः इति चि + घञ् करणे कायः (‘निवासचित्ति-शरीरोपसमाधानेषु आदिषु कः’ 3. 3. 41.) पूर्व implies a certain part (अवयव) of the body, hence एकदेशी समासः (पूर्व कायस्य) by ‘पूर्वाऽपर—’ 2. 2. 1. and this bars इष्टीत्।

7. दर्भैः कौर्णवर्मा—Strictly speaking such uses are faulty as दर्भैः has been left out unconnected, though it is primarily connected with कौर्ण (8. 2. 42.) Cf. ‘रामस्य दासभार्या’। Still these are considered to be correct when the relation is easily understood. (‘सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः’—Vide Mahabhashya. 2. 1. 1.) Similar instances :—(a) ज्ञाताशयस्तस्य ततो व्यतानीत्—Bhatti I. 11. (b) ‘आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशगमः’—Raghu I. 15. (c) ‘तवाऽवज्ञतिज्ञं समबोधयन् माम्’—Raghu XIII. 25. (d) ‘क्षेत्रावहा भर्तुः अलक्षणाहम्’—Raghu XIV. 25.

9. अवलीढैः—अव + लिङ् + क्त कर्मणि अवलीढाः eaten; ‘हीढः’ 8. 2. 31. इति हस्य ढत्वम्। लट् लीढि लीढः लिहन्ति। लेबि। लीट्, लिह्, लङ् अलेट्। लुङ् अलिचत्।

Remarks—This stanza has been quoted by Mammata Bhatta as ६६-०१. Prof. Satya Narayan Collection.

सूतः— आयुषन्, उद्धातिनी भूमिरिति मया रश्मिसंय-
मनाद्रथस्य मन्दीकृतो वेगः । तेन मृग एष विप्रकृष्टान्तरः ।
सम्प्रति सम-देश-वर्तिन स्ते न दुरासदो भविष्यति ।

Charioteer—O Long-lived Sir, the ground being undula-
tory I have lessened the speed of the car, by tightening the
reins. Hence the distance of the deer (*from us*) has
become very great. Now that you are on even ground
it will not be difficult to overtake him.

Reading :—‘उद्धातिनी’—R. V. B. ‘उत्खातिनी’—M. S. Raghava
has ‘स’वृत्तः’ after विप्रकृष्टान्तरः । ‘समदेशवर्तिनस्ते’—R. V. M. S.
‘समदेशवर्ती न ते’—B.

राजा—तेन हि सुच्यन्ताम-भीषवः ।

King—Then do slacken the reins.

सूत इति । अस्मिन् प्रदेशे ‘भूमिः उद्धातिनी’ खलनयोग्या (‘उद्धातः कथ्यते
पादखलने समुपक्रमे’ इति विश्वः, तत्र मत्वर्थाय इतिः) क्वचित् उन्नता क्वचित्
अवनता इत्यर्थः । ‘इति’ हेतोः मया ‘रश्मीनां’ प्रयद्वाणां (‘अश्रोति रश् च’ उः—
४८५ इति सिः । ‘रश्मिः पुमान् दीधितौ स्यात् पञ्च-प्रयद्धारपि’ इति मेदिनी)
‘संयमनात्’ आकर्षणात् रथस्य [रमन्ते अनेन इति ‘हनि-कुपि-नी-रमि-काशिम्यः कथन्’
उः—१६७; ततः ‘अनुदात्तो’— ६।४।३७ इति मलीपः] ‘वेगः मन्दीकृतः’ अल्पीकृतः
‘तेन’ हेतुना ‘एषमृगः विप्रकृष्टम्’ अतिदूरं (‘नेदिष्टमल्लिकारामं, स्याद्दूरं विप्रकृष्टकम्’
इत्यमरः) ‘अनन्तरं’ देशाऽवकाशरूपं यस्य तादृशः संवृत्तः । भवतः सकाशात् मृगस्य
व्यवधानम् अतिमहत् जातमित्यर्थः । ‘सम्प्रति’ इदानीं ‘समे’ उद्धातरहिते देशे ‘वर्तते’
यः तयाविधस्य ‘ते’ तव, अयं मृगः ‘दुरासदो’ दुष्प्रापः ‘न भविष्यति’ (‘न लोकाऽ-
व्ययनिष्ठाखलार्थदणाम्’ २।३।३८ इति निषेधात्, अत्र शेषे षष्ठी ।)

राजेति । ‘तेन हि’ तस्मात् हेतोः ‘अभीषवः’ रश्मयः (‘इषेः किञ्च’ उः—१३
इति उः; ‘अभीषुः प्रयद्हे रश्मी’ इति मेदिन्यमरौ । ‘अभीषुः’ इत्यपि साधु, कन्दसि
अस्य प्रचुरप्रयोगात्) CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection.

NOTES.

1. उद्वातिनी—उद्वातः = stumbling of feet (Com). Then सत्वर्धे इति or say 'उत्' ऊर्ध्वं हतुं शीलमस्या इति उत् + हन + णिनि ताच्छीलो (3. 2. 74.) स्त्रियां ङीप्; 4. 1. 5.

2. समदेशवर्तिनः ते—This reading is to be preferred as the reading of the Bengali recension gives the stag scope enough for occupying the even ground which but increases the distance, while with the former reading the king gets the opportunity. Of course समदेशवर्ती न ते may also be rightly justified, if समदेशवर्ती refers to the king's chariot. Next 'ते' (indeclinable) is to be explained as 'त्वया'. Cf. 'ते मे शब्दौ निपातेषु'—Vamana i.e. the indeclinables 'ते' and 'मे' mean 'त्वया' and 'मया'. Hence construe thus—'सम्पत्ति' यतः तत्र रथः 'समदेशवर्ती' अतः स. श्वगः 'न ते' त्वया 'दुरासदः भविष्यति'।

3. ते न दुरासदः—कर्तृषष्टी is barred by 2. 3. 69 as दुरासदः (3. 3. 126.) contains खल्, hence शेषे षष्टी 2. 3. 50 ['सर्वोऽयं कारकषष्ठाः प्रतिषेधः, शेषे षष्टी तु स्यादेव'—Bhattoji, 627.]

सूतः—यथाज्ञापयत्यायुष्मान् । (रथवेगं निरूप्य) आयुष्मान्,

पश्य पश्य—

मुक्तेषु रश्मिषु निरायत-पूर्वकाया

निष्क्रम्य-चामर-शिखा निभृतोर्ध्व-कर्णाः ॥

आत्मोद्धतैरपि रजोभिरलङ्घनीया

धावन्यमी भृगजवाक्षमयेव रथ्याः ॥ ८ ॥

Charioteer—As the long-lived Sir commands. (*Gesticulating; speed of the car.*) Behold, long-lived Sir, behold. The reins being loose and the horses with their fore-frames fully

outstretched, with their yak-tail crests (*on their heads*) motionless, and their ears erect and still, and not outfluffed even by the dust raised by themselves are galloping, as if jealous of the speed of the antelope.

Reading :— ‘यथा’—B. ‘यत्’—R. V. M. The last three lines of the S’loka, occur in the Bengali recensions: thus—
स्वेषामपि प्रसरतां रजसामलङ्घ्याः । निष्कम्प-चामरशिखायूतकर्णभङ्गा धावन्ति
वर्त्मनि तरन्ति नु वाजिनस्ते ॥

सूत इति । ‘रथवेगं निरूप्य’ हस्तपादादिसञ्चालनेन नाटयित्वा इति कविवचनम् । ‘पश्य पश्य’ इति विस्मये द्विरुक्तम् (‘विवादे विस्मये हर्षे’ खेदे दैन्येऽवधारणे । प्रसादने संभवे च द्विस्त्रिरुक्तं न दुष्यति’ इति) ।

भुक्तेष्विति ॥ अन्वयः ॥ रश्मिषु सुक्तेषु अमी रथाः स्रगजवाऽचमया इव निरायत-
पूर्वकायाः निष्कम्पचामरशिखाः निभृतौर्ध्वकर्णाः आत्मोद्धतैरपि रजोभिः अलङ्घनीयाः (सन्तः)
धावन्ति । व्याख्या—‘रश्मिषु’ प्रगल्भेषु ‘सुक्तेषु’ शिथिलितेषु (‘यस्य च भावेन भाव-लक्षणम्’
१।३।३७ इति सप्तमी) ‘अमी रथाः’ रथवाहकाः अथाः (‘तद्वद्वति’ रथयुगप्रासङ्गम्’
४।४।७६ ; १६२७ इति यत् ; ‘रथः वोढा रथस्य यः’ इत्यमरः) ‘स्रगस्य’ पलाय-
मानहरिणस्य ‘जवः’ वेगः (‘जु’ इति सौतः धातुः ३।२।१५० ; ‘चतुदोरप्’ ३।३।४७
इति अप् ; ‘जवो वेगवति द्विषु ; पुलिङ्गन्तु भवेत् वेगे चोडपुपे जवा मता’ इति
मेदिनी) तस्मिन् ‘अचमया’ ईर्ष्यायां सीदुम् अशक्ततया इति यावत् ‘इव’ [इति
हेतुत्वेन] (‘ईर्ष्या अचमा’ इति ‘क्रुधदृष्ट्या—’ १।४।३७ इति सूत्रव्याख्यायां
दीक्षितः) । ‘निःश्रेष्ठेण आयतः’ विस्तारितः ‘पूर्वकायः’ येषां तादृशाः, ‘निष्कम्पाः’
स्थिराः (अतिवेगात् कम्पो न लघाते) ‘चामराणां’ चमराख्यस्रगविशिषाणां पुच्छलीम-
निर्मित-व्यजन-विशिषाणां शोभायं शिरसि वज्रानां ‘शिखा’ अग्रभागा येषां तादृशाः,
(‘चामरा चामरं व्यालव्यजनं रोमगुच्छकम्’ इति रभसपालः) ‘निभृतौ’ निश्चली ‘ऊर्ध्वौ’
उन्नतौ च ‘कर्णौ’ येषां तादृशाः, ‘आत्मभिः उद्धतैः’ उद्धापितैः ‘अपि’ (नेम्यु-व्यतिस्तु
सुतराम् इत्यपि-शब्दार्थः) ‘रजोभिः’ धूलिभिः (रञ्जयति इति ‘भूरञ्जिभ्यां कित्’ उः-६६६ ;
इत्यसुन्) ‘अलङ्घनीया’ अतिक्रमणीयाः सन्तः ‘धावन्ति’ । विशेषण-चतुष्टयेन वेगातिशयो-
क्यर्थः । [स्वभावोक्तिस्तु Prof. Satya Vrat Shastri Collection.]

Voice—०पूर्वकायै ०चामरशिखैः ०कर्णैः अलङ्घनीयैः अमौमिः रथैः धाव्यते ।

NOTES.

1. निरूप्य—Having gesticulated. Cf. 'पदान्तरैः स्खलितं निरूप्य' 'शङ्खारलज्जां रूपयति'; 'भूयो रथवेगं निरूपयति' and so on.

2. निरायतपूर्वकाया &c.—The four attributes indicate great speed of the steeds.

3. निष्कम्प-चामर &c.—चमर+अण् स्त्राथे ('प्रज्ञादिभ्यश्च' 5. 4. 38.) Optionally चामरा with टाप् 4. 1. 4 (Com); चामर is a kind of fan made of the white bushy tail of chamara (*Yak* or *Bos Grunniens*) and was used for whisking flies. It was in ancient times used by the kings (Vide भोजराजकृत-युक्तिकल्पतरु) and was also placed as an ornament between the ears of the horses. Cf. 'चित्रवस्तुमिवाचलं ह्यशिरस्यायामवक्षामरम्'—Vikram 1. 4.

4. निश्चत &c.—निश्चत generally means विनीत ('निश्चत-विनीत-प्रथिताः समा' इत्यमरः) and sometimes निर्जन as in 'निश्चतनिकुञ्जगृहं गतया निशि रहसि'—Gitagovinda; निश्चत meaning 'still' is not unusual with Kalidasa. Cf. 'निष्कम्पवृक्षं निश्चत-विरिफं मूकाण्डजं शान्तमगप्रचारम्' Kumara. III. 42; also Ibid. VI. 2. Megh. II 7. 'उर्ध्व' can be spelt without 'व' also as is sanctioned by Medini.

5. आत्मीयैः &c.—The steeds were moving with such speed that they left the dusts far behind them before they could rise to the height of their backs. This also suggests that the wind was favourable.

6. सगजव &c.—'जवःस्यात् वेग-वेगिनीः' इति हेमः । It means both speed and speedy, in the latter sense it is to be derived not with अप् but with अच् in the कर्तृवाच्य 3. 1. 134 Vide also the Vart. under the Vedic Sutra 3150A.

7. रथ्या :—Pl. number of रथ्यः which means horse. Remember रथ्या (Fem.) means path, from रथ् + शब्द-Collection. Bengali 'रथा' r

४. Compare the idea with 'अनेन रथवेगेन पूर्वप्रस्थितं येनतंत्रमपि आसादयेद्यम्' Vikram, Act. १.

राजा—सत्यमतीत्य हरितो हरींश्च वर्तन्ते वाजिनः ।

तथाहि—

यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलताम्

यदद्वा विच्छिन्नं भवति कृतसन्धानमिव तत् ।

प्रकृत्या यद्वक्रं तदपि समरेखं नयनयोर्

न मे दूरे किञ्चित् क्षणमपि न पार्श्वे रथजवात् ॥ ८ ॥

सूत, पश्येनं व्यापाद्यमानम् । (शरसन्धानं नाटयति) ।

King—In sooth, the horses are (*now*) outstripping the coursers of the Sun (*Harit*) and Indra (*Harī*). For, because of the speed of the car, that which is minute to the view presently assumes magnitude; that which is really disjointed seems at once to be joined together; that which is naturally bent appears straight to (*my*) eyes; nothing remains afar nor anear even for a moment. Charioteer, see him killed (*Gesticulates aiming of the shaft*.)

Reading :—‘यदद्वा’—B. ‘यद्वे’—R. M. S. ‘यदन्तः’—V. ‘मे दूरे * * * न पार्श्वे’—R. B. M. S. ‘मे पार्श्वे’ * * * न दूरे’—V.

राजिति । ‘सत्यम्’ उत्प्रेक्षाद्यीतकमिदम् । ‘वाजिनः’ नम अघाः [अवश्यं व्रजति । व्रज गती । ‘आवश्यकाऽऽधमर्ण्ययोः णिनिः’ ३।३।१७० इति णिनिः ; यदा वाजा वेगाः पक्षाः वा सन्ति अस्य इति इनिः ५।२।११५] ‘हरितः’ सूर्यायान् (हरति तमः स्वभासा इति हरित् इति यास्कः ; ‘ह-सृ-रुद्धिभ्य इतिः’ उ-१०२ ‘सूर्याय’ वाताट-हरितौ समौ इति विकारशेषः), ‘हरीन्’ इन्द्रायान् (‘यमानिलेन्द्रचन्द्राऽर्कविण्णसिंहाऽश्ववाजिषु । युकाऽद्विकपिमिकेषु हरिर्ना कपिले विषु’ इत्यमरः) ‘च अतीत्य’, वेगेन पराजित्य ‘वर्तन्ते ।
CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.
‘तथा हि’ यतः—पूर्ववाक्येदाव्याप्तिं वदेति ।

यदिति ॥ अन्वयः ॥ रथजवात्—आलोके यत् तूष्मं सहसा तत् विपुलतां व्रजति, यत् अज्ञा विच्छिन्नं तत्कृतसन्धानमिव भवति, यत् प्रकृत्या वक्रं तदपि नयनयोः समरेखं क्षणमपि न किञ्चित् मे दूरे न पार्श्वे । (रथजवात् इति सर्वेण अन्वयः) । व्याख्या—‘रथस्य जवात्’ वेगात् (हेत्वर्थे ५मी २।१।२७) ‘आलोके’ दर्शने (‘आलोकस्तु पुमान् धोति दर्शने वन्दिभाषणे’ इति मेदिनी) ‘यत् तूष्मम्’ अतिचुद्रं दृश्यते दूरत्वात् ‘तत्’ वस्तु ‘सहसा’ अकस्मादेव, तन्मित्रेव क्षणे इति यावत् । ‘विपुलतां’ पृथुलतां ‘व्रजति’ लभते । समीपागमनात् स्थूलं दृश्यते इत्यर्थः (पुल महत्त्वे । ‘इगुपधैति ३।१।२५ क । ‘विपुलः पृथुलिङ्गाधि मेरुपश्चिमभूधरे’ इति विश्वमेदिन्यौ) [‘तूष्मं विपुलतां व्रजती’ति विरोधाभासालङ्कारः] ‘यत्’ वस्तु ‘अज्ञा’ तत्त्वतः सत्यमित्यर्थः ‘विच्छिन्नं’ द्विधाभूतं दृश्यते, ‘तत्’ वस्तु ‘सहसा कृतं सन्धानं’ संयोगः मिश्रननिति यावत् यच्च तत् अविभक्तम् ‘इव भवति’ प्रतिभाति इत्यर्थः । ‘यत्’ वस्तु ‘प्रकृत्या’ स्वभावेन (‘प्रकृति गुणसाध्ये स्यात् अमात्यादि-स्वभावयोः’ इति मेदिनी ; ‘प्रकृत्यादिभ्योपसंख्यानम्’ वा :— २।१।१८ इति श्या) ‘वक्रं’ कुटिलं ‘तदपि सहसा नयनयोः सम्मुखे एव न तु वस्तुतः’ ‘समा’ तुल्या ‘रेखा’ यस्य तत् ‘समरेखं’ ऋजु इत्यर्थः, प्रतीयते इति शेषः । [खभावोक्तिरलङ्कारः । उत्प्रेक्षा च] ‘क्षणमपि मुहूर्तमपि न किञ्चित्’ किमपि वस्तु ‘मे दूरे’ (‘दूरान्तिकार्थः’ षष्ठी अन्यतरस्याम्’ २।१।३४ इति इष्टौ, पक्षे ५मी) तिष्ठति ‘न पार्श्वे’ निकटे तिष्ठति (‘पार्श्वोऽवयवमर्धे स्याच्चक्रोपायसमीपयोः’ इति धरणिदासः) [यथासंख्यालङ्कारः । रथजवादिति हेतुश्च । यदायदेति वतिवतेति नयनयोरिति द्वेकानुप्रासस्य वच्यनुप्रासेन सह संसृष्टिः । ताभ्यां च सह श्रुत्यनुप्रासस्य एकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकारः । शिखरिणी वृत्तम्]

Voice—येन मूच्छेण तेन विपुलता व्रज्यते । येन विच्छिन्नेन तेन कृतसन्धानेन (भूयते ।) स्तेति । ‘एने’ स्रग् ‘व्यापाद्यमानं’ (व्याङ्पूर्वात् शिञ्जन्तात् पदधातोः कर्मणि शानच्- ३।१।३१) मया निहन्यमानम् इत्यर्थः । ‘नाटयति’ नाट्येन दर्शयति इति कविवचनम् ।

NOTES.

1. हरितो—Corresponding to the Greek. *Charites*. (Derivation see. Com;) but Max Muller derives it from *to shine*, (Cf.

वृष्णि, वृत्) which, he says, has been replaced by हृ in classical sanskrit. Sayana explains हरित् as सूर्यरश्मयः which are considered as the seven horses of the Sun (R. v. 150, 8; 115, 4). Hence the sun is called हरिदश्च ('भास्वद्विस्वत्-सप्ताश्व-हरिदश्चो-णारश्मयः' इत्यमरः)।

2. हरीन्—The horses of Indra are named Hari. Vide Dr. Wilson's R̥gveda, P. 7. note. (R. v. 1. 16. 1; 101, 10; 52, 8.) and hence Indra is called हरिहय ('जम्भेदौ हरिहयः स्वाराण्-नमुचिस्दनः' इत्यमरः), also हरिवाहन in Vikram. III. Raghava Bhatta takes हरित् in the sense of green ('पालाशीहरितोहरित्'—Amar) and explains 'च' in the sense of अपि—'चोऽप्यर्थे। वेगेन सूर्याश्च अपि एभिर्जिता। अन्येषां का गणना इत्यपिशब्दार्थः।

3. तथाहि—This brings forth reasons for the justification of the exaggeration in सत्यम्।

4. सहसा—Goes with 2nd & 3rd lines also; all of a sudden, hence it is suggestive of great speed.

5. अद्वा—तत्त्वतः, so says Amar 'तत्त्वेतु अद्वाऽक्षसा द्वयम्'—which is really disconnected; अन्तः means मध्ये—which is disconnected in the middle. The former seems to be preferable.

6. कृतसम्भानं सहसा इति भावः। सम्-धा+ल्य ट् भावे=सम्भानम्—Joining together.

7. पार्श्वे—पर्शुणां समूहः इति पर्शु+णस् by 'पर्शो णस् वक्तव्यः,' वा:- 4. 2. 43; [सित्वात् 1. 4. 16; पदत्वेन भत्वाऽभावात् 'भौर्गुणः' 6. 4. 146; इति न]—A collection of ribs in the part of the body below the armpit, hence side in general. 'पार्श्वमन्तिके। कचाधीऽवयवे चक्रोपान्ते पर्शुगणेऽपि च' इति हैमः।

8. न मे दूरे &c.—Cf. the idea with 'अथ पुरुजवयोगान्ने दयद्दूरसंस्थं दयदसिरयेण पातमुवाविभागम्'—Bhatta II. 55.

नेपथ्ये—भो भो राजन्. आयस-मृगोऽयं न हन्तव्यो, न हन्तव्यः ।

(In the tiring room) Ho ! Ho ! King ! The stag belongs to the hermitage. It should not be killed, it should not be killed.

सूतः (आकर्ण्योऽवलोक्य च)—आयुष्मन्, अस्य खलु ते बाण-पथ-वर्तिनः कृष्ण-सारस्याऽन्तरे तपस्विनः उपस्थिताः ।

Charioteer (*Hearing and observing*)—Long-lived Sir, (some) anchorites have come in between the antelope that is (now) within the range of your dart (and yourself).

राजा (ससम्भ्रमम्)—तेन हि प्रगृह्यन्तां वाजिनः ।

King—(*Distractedly*) Then indeed let the horses be reined in.

सूतः—तथा । (रथं स्थापयति) ।

Charioteer—As you command. (*Stops the car*).

Reading—‘बाणपथ’-V. M. ‘बाणपात’-R. B. S.

नेपथ्ये इति । अप्रविष्टमेव यज्वनिकान्तरे वदति तत् नेपथ्ये इत्युच्यते [अन्तर-सन्धिश्चायम्, प्रकृतार्थसूचकत्वेन । ‘स्वप्नी दूतश्च लेख्य नेपथ्योक्तिस्तथैवच । आकाश-वचनञ्चेति ज्ञेयाह्यन्तर-संभय’ इति मातृगुप्तपादाः] । ‘आयसस्य’ कक्षास्यस्य (आयस्यति अव इति घञ् ३।३।१८; ‘नीदालीपदेशस्य—’ ७।३।३४ इति इङि नः) । ‘मृगः अयं न हन्तव्य’ इत्यत्र संभमे द्विकृतिः ।

सूत इति । ‘बाणस्य पथ्याः’ बाणपथः । (‘ऋक्पुरवधूः पथामानवे’ ५।४।७४ इति समासान्त-ग्रहणम्), तस्मिन् वर्तते यः तस्य, बाणगोचरस्य ‘कृष्णसारस्य अन्तरे’ मध्ये (‘अथ अन्तरेऽन्तरा । अन्तरेण तु मध्ये स्युः’ इत्यमरः), ‘तपस्विनः’ तापसाः (‘तपः सहस्राभ्यां वौनौनौ’ ५।२।१०२) ‘उपस्थिताः’ ।

राजेति । ‘कृष्णिनः प्रगृह्यन्तां’ प्रयत्नाऽऽकर्षणेन स्थिरौक्यन्ताम् । (प्र-पूर्वात् गृह्णातेः कर्मणि लोट्) ।

NOTES.

1. बाणपथ &c.—The Samasa is either with पथिन् (Com.) or with 'पथः' which is अकारान्त Cf. 'बाटः पथश्च मार्गश्च'—Trikandas'esha, & Suvutichandra. 'त्वचि त्वचः किरोपि स्यात् किरो प्रोक्तः पथः पथि' इति द्विरपेयु विश्वः । This indicates extreme proximity.

(ततः प्रविशति आत्मना-द्वितीयो वैखानसः) । वैखानसः
(हस्तमुद्यम्य)—राजन्, आश्रम-मृगोऽयं न हन्तव्यो, न हन्तव्यः ।

न खलु न खलु बाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्

मृदुनि मृगशरीरे तूलराशाविवग्निः ।

क्व वत हरिणकानां जीवितञ्चातिलोलं

क्व च निशित-निपाता वज्र-साराः शरास्ते ॥१०॥

तत् साधु कृतसन्धानं प्रतिसंहर सायकम् ।

आर्त-त्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्तुमनागमि ॥११॥

(Then enter a hermit with two others.) Hermit (Raising his hand.)—King, the deer belongs to the hermitage, it should not be killed, it should not be killed. Not indeed this dart should be allowed to descend on the tender body of this fawn—not indeed to be allowed, like fire on down in masses. Where is the existence of these poor fawns all fickle and (*ponder*) where are your adamant shafts with keen tips? Withdraw, therefore your arrow that has been well-aimed. Your weapon is to protect the distressed and not to smite the innocent.

Reading :—‘सशिवी वैखानसः’—B. V. ‘आत्मना-द्वितीयो वैखानसः’—R. M. S. ‘तूल’—B. ‘पथ’—R. S. M. ‘तत् साधु’—R. V. M. ‘तत् साधु’—B. ‘वः शस्त्रम्’—R. B. M. ‘तत् शस्त्रम्’—V. R & S omit the last two lines of S'1. 10.

ततइति । 'ततः' स्थापिते स्यन्दने इत्यर्थः । 'आत्मना-तृतीयो' इत्याम् अन्याया सह इत्यर्थः । [आत्मनश्च ६।३।६; ८६३ इति आत्मन्-शब्दात् परवर्तिन्याः तृतीया-विभक्तेः अलुक् स्यात्, पूरणार्थक-प्रत्ययान्ते परपदे सति ।] 'वैखानसः' तापसः ('वैखानसः वनेवासी वानप्रस्थश्च तापस' इति वैजयन्ती । अश्रुतपन्नोऽयं शब्दः) ।

वैखानस इति । अस्य संस्कृतं पाठ्यम् । [तदुक्तमादिभरते—“परिव्राणमुनिशक्त्येषु तापस-श्रोत्रियेषु च । द्विजा ये चैव लिङ्गस्थाः संस्कृतं तेषु योजयेत्” ।] 'हस्त' दक्षिण-हस्तम् 'उद्यम्य' उत्तोल्य निषेधार्थमितिभावः । ('राजन् इति ऋषिभिर्वाच्य' इति भरतीक्तेः) 'राजन्' इति संवृद्धिः ।

नेति ॥ अन्वयः ॥ मृदुनि अस्मिन् सगशरीरे अयं बाणः तुलराशौ अग्निरिव न खलु सन्निपात्यः । हरिणकानाम् अतिलोलं जीवितञ्च वत क, निश्चितनिपाता वज्रसारा कृतसंधानः शरः 'तूलाणां राशौ' समूहे 'अग्निरिव' 'न खलु न खलु सन्निपात्यः' प्रयोक्तव्यः । (खलु इत्यनुनये । अत्र समूहे प्रसादने वा हिरुक्तिः । 'निषेध-वाक्यालंकारे जिज्ञासाऽनुनये खलु' इत्यमरः ।) 'हरिणकाणां' अनुकम्पितानां हरिणानाम् (अनुकम्पायां ऋस्ते वा कन्) 'अतिलोलम्' अतिचञ्चलं 'जीवितञ्च' जीवनञ्च 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते' इति) 'वत' इति निन्दायां [निन्दायां विस्मये वत' इति अभिधानरत्नमाला । 'वत' इति अनुकम्पायां वा । 'वत खेदेऽनुकम्पायां हर्षे संशोधनेऽभ्युते' इति अजयपालः] । 'क' कुव । 'निश्चिताः' तौष्णः ('शब्दो रन्त्यतरस्याम्' ७।४।४१ इति इकारोऽन्तादेशः, पचे निश्चतः) 'निपाताः' अग्निरिव येषां तादृशाः, 'वज्रस्य' सार इव 'सारः' बलं येषां ते 'वज्रसाराः' अतिकठिना इत्यर्थः ('सारी बले स्थिरांश्च मज्जि पुंसि जले घने । न्याये क्लौवं विषु वरे' इति मेदिनी) तथाविधाः 'ते शराश्च' पुनः 'क' कुव [कृति, वीसयोर्महदन्तरं सूचयति । विषमालङ्कारः । मालिनीवृत्तम् ।]

तदिति ॥ अन्वयः ॥ तत् साधुकृतसंधानं सायकं प्रतिसंहर । वः शस्त्रम् आर्तवाणाय अनागसि प्रहर्तुं न । व्याख्या—'तत्' तस्मात् सग्रे शरनिपातस्य अवैधत्वात् 'साधु' सम्यक् 'कृतं संधानं' धनुषि संयोजनं यस्य तथाविधं 'सायकं' बाणं 'प्रतिसंहर' प्रत्याहृत्य तूष्णीं प्रापयत्यर्थः ।

पौडितानां 'वाणाय' रचनाय ('तादर्थ्ये चतुर्थी वाचा' वा: १।४।४४ इति ४र्थी)
अविद्यमानम् 'आगः' अपराधः यस्य तस्मिन् 'अनागसि' निरपराधे ('पापाऽपराधयोः
आगः' इत्यमरः । 'इन् आग् अपराधे च' उ:-६६१ इत्यसुन्) 'प्रहृतं' न इति [व्यतिरेकः ।
उभयविधेयं काव्यलिङ्गम् । साधुसवेति तर्तुवास्वेति ऐक-श्रुत्यनुप्रासौ । श्लोकीवृत्तम्] ।

Voice :—०कृतसन्धानः सायकः प्रतिसंक्रियताम् ।

NOTES.

1. वैखानसः—Vachaspati derives it as follows—वि + खन + उ =
विखः; अन् (to live) + असुन् = अनस्, विखायते अनस्य इति विखानसाः ।
ततः स्वार्थे अणि, वैखानसाः । But this is farfetched. Let us proceed
as follows :—ब्रह्मन् is called विखनस् in the Bhagabata. Cf. "न
खलु गोपिकानन्दो भगवानखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् । विखनसार्थि तो विश्वगुप्तये
सख उदेयिवान् सात्त्वतां कूले ॥ Bhagabata 10th. Skanda, Ch. 31 quoted
by S'. Kalpadruma. Hence विखनसः विखनसस्य वा इमे वैखानसाः । Those
who have renounced the world for Brahman, hence ascetics.

2. राजन्—The king is to be addressed as राजन् by the
hermits. ('राजन् इति ऋषिभिर्वाच्यः सोऽपत्य-प्रत्ययेन च'—*Darpana*.)

3. तूलराशौ—This is better than the reading पुष्पराशौ, as
तूल on account of its combustible nature, fits in well with
the idea of fire. This is a common expression in Sanskrit
literature. Cf. 'तन्मे दहति गावाणि तूलराशिर्भिवानलः'—Mahabharata, Bana-
parva. 'अग्निं प्राप्य यथा सद्यः तूलराशिर्विजश्यति'—Dwatrins'at-puttalika,
Story xv. Raghava prefers the reading पुष्पराशि as great
impropriety of the act is brought out by comparing the deer
to a collection of flowers. 'अनेन तस्याऽतिक्रीमलत्वं ताडनाऽनर्हत्वं च
सूचितम्' । The great poet Rabindranath also prefers this
reading. Cf.—

“सुद ए सृग्देहे मेरोना शर ।

आगुन् देवे के हे फुलिर पर ॥” (सङ्कलन—P. 114.)

4. खलु—Signifies entreaty.

5. वत—Either in censure or in entreaty.

6. निश्चित &c.—नि + शी + क्त कर्मणि = निश्चितः or निश्चातः (Com.)

शी लट् श्यति, लिट् श्यौ, लुङ् अशात्, णिच् शाययति । निपाताः—करणे घञ्, the parts by which the arrows fall i. e. the edges.

7. वज्रसाराः—The poet purposely uses the word वज्र here to show that the king's power is equal to that of Indra. Cf. ‘अस्याऽधिज्ये धनुषि विजयं पौरुषते च वज्रे’ Act II. 15.

8. क—क—This expression is an instance of विषमालंकार and is frequently employed to express vast disparity between two things and ideas. Cf. ‘क सूर्यप्रभवो वंशः क चात्यविषया मतिः’—Raghu I. 2; ‘क मेघः, संदेशार्याः क पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापनीयाः’—Megh. I. 5; ‘भाष्याग्निः कातिगम्भीरः काहं मन्दमतिस्ततः’—Kaiyata; ‘तपः क वत्से क च तावकं वपुः’—Kumara v. 4; ‘क भूपतीनां चरितं क जन्तवः’—Kirat. I. 6; ‘क रुजा हृदय-प्रमाथिनी, क्व च ते विश्वसनीयमायुधम्’—Malavik. III. 2; क्व वयं क्व परीचमन्मथो मृगशवैः समसेधितः जनः’—S’akuntala Act II. 18.

9. वः शस्त्रम्—This is to remind the king of the past practice of his ancestors.

10. अनागसि—विवचया ॐ । On such cases Hari remarks—“अनेकशक्तियुक्तस्य विश्वस्य अनेककर्मणः । सर्वदा सर्वथा भावात् कुचित् किञ्चित् विवक्ष्यते” ॥ Cf. ‘रुद्रौजसा न प्रहृतं त्वयाऽस्याम्’ Raghu II. 54; ‘तस्मिन् प्रजहुः युधि सर्वएव’ Ibid. VII. 59.

राजा—एष प्रतिसंहतः । (यथोक्तं करोति) ।

King—Here, it is withdrawn (Does as said.)

वेखानसः—सदृशमेतत् पुरु-वंश-प्रदीपस्य भवतः ।

जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव ।

पुत्रमेवंगुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि ॥ १२ ॥

Hermit—This is highly becoming of you, the light of the Puru's race. This is extremely befitting you, whose birth is in the dynasty of Puru. May you get a son possessing like virtues and lording over the whole world.

राजा (सप्रणामम्)—प्रतिगृहीतम् ।

King (*Bowing*)—Accepted.

राजिति ॥ 'एष' अविलम्बेन 'प्रतिगृह्यतः' तूष्णीं स्थापित इत्यर्थः ।

वेखानस इति ॥ 'पुरीः' ययातिः पुत्रस्य यो 'वंशः' तस्य यः 'प्रदीपः' यश्चा वीर्येण च प्रदीपवत् उद्दीपकः प्रकाशक इति यावत् । तस्य 'भवत एतत्' ऋषि-वाक्यात् शरस्य प्रतिसंहरणं 'सदृशं' युक्तम् ।

जन्मेति ॥ अन्यथः ॥ यस्य पुरीः वंशे जन्म, तस्य तव इदम् युक्तरूपम् । एवं-गुणोपेतं चक्रवर्तिनं पुत्रम् आप्नुहि । व्याख्या—'यस्य ते पुरीः' तदाख्यस्य राजर्षेः 'वंशे जन्म' तस्य तव 'इदं' ब्राह्मणाऽनुवर्तित्वं 'युक्तरूपम्' अतिशयेन युक्तं ['प्रशंसायां रूपम्' ५।३।६ इति रूपम्; युक्तरूपत्वे प्रथम-चरणार्थ-हेतुत्वापादानात् काव्यलिङ्गम्] 'एवं' ईदृशैः विनयादिभिः 'गुणैः उपेतम्' अन्वितं 'चक्रवर्तिनं' सार्वभौमं ('चक्रवर्ती सार्वभौम' इत्यमरः) 'पुत्रम् आप्नुहि' लभस्व । [श्लोकः कन्दः] ।

Voice—अनेन युक्तरूपेण (भूयते) एवं-गुणोपेतः पुत्रः चक्रवर्ती आप्नताम् ।

NOTES.

1. एषः—Implies instantaneous action.

2. पुरुवंशप्रदीपः—Just as a lamp lights up a place, so you have made the race of Puru illustrious. Puru was the son of Yayati who was imprecated by S'ukracharya to be old in his youth but was allowed after a great deal of im-
CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

sons who would take it. All other sons refusing, Puru consented to take his decrepitude. After a thousand years Puru was given back his youth. Yayati was highly pleased with his behaviour and conferred upon him a boon that he would be the ancestor of a famous royal dynasty.

3. पुवम् &c.—पुत्—वै+क् कर्तरि=पुवः (3. 2. 3).—‘पुत्रासौ नरकात् यस्मात् वायते पितरं सुतः । तस्मात् पुव इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा’ इति पान्नि स्वर्गखण्डे द्वतीयाध्याये । Cf. ‘पुवं लभस्वऽऽत्मगुणानुरूपम्’—Raghu v. 34. The birth of सर्वदसन is hinted very ingenuously here as the आशीर्वाद of a Brahmin cannot but be fulfilled. (*Vide notes in Act IV. Infra.*)

4. चक्रवर्तिनम्—चक्रे भूचक्रे राजमण्डले वा वर्तितुं शीलमस्य इति ताच्छील्ये 3. 2. 78 णिनिः । “अतिरक्तः करो यस्य ग्रथिताऽङ्गुलिकी सद्दुः । चापाङ्गुश-
ङ्कितो यस्य चक्रवर्ती भवेद्भुवम्” । It means a paramount lord of the earth. Dusyanta’s son सर्वदसन (भरत) the twentieth king from Puru was one of the Seven चक्रवर्तिस. Cf. ‘भरताङ्गुन-मात्माद-
भगीरथ-युधिष्ठिराः । सगरो नहुषश्चैव सर्वेते चक्रवर्तिनः’ ॥

वैखानसः—राजन्, समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम् । एष खलु कण्वस्य कुलपतेरनुमालिनोतीरमाश्रमो दृश्यते । न चेद-
न्यकार्याऽतिपातः, प्रविश्य प्रतिगृह्यताम् आतिथेयः सत्कारः ।
अपि च—

रम्यास्तपोधनानां प्रतिहत-विघ्नाः क्रियाः समवलोक्य ।

ज्ञास्यमि कियद्भुजो मे रक्षति सौर्वी-किणाङ्क इति ॥ १३ ॥

Hermit—Oh King, we are out in quest of faggots ; yonder, on the banks of the Malini is seen the hermitage of Kanwa, the patriarchal sage (*lit. the teacher and supporter of ten thousand disciples*). If any other duties are not transgressed,

deign to enter (*it*) and accept the hospitality due to guests. Moreover—Surveying the sacrifices of the ascetics, performed without (*any*) let and (*therefore*) pleasant, you will perceive how far your arm scarred by the bowstring protects (*the people*).

Reading :—‘कण्वस्य’ R. B. M. S. ‘काश्यपस्य’—V. ‘उपमालिनी’—M. Williams substitutes ‘महर्षेः’ for ‘कुलपतेः’।

वैखानस इति । ‘समिधां’ यज्ञकाष्ठानाम् ‘आहरणाय’ २।१।१५, संग्रहायै ‘वयं प्रस्थिताः’ (कर्तरि क्तः, ३।४।७२) । ‘एष खलु अनुमालिनीतीरं’ (‘यस्य चायामः’ २।१।१६। इति अव्ययीभावः । तीर-दैर्घ्य-सदृश-दैर्घ्योपलक्षित इत्यर्थः यद्वा विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः ‘तृतीयासप्तम्यो बहुलम्’ २।४।८४ इति पक्षे अभावो न स्यात् तत्र पक्षे ‘अनुमालिनीतीरं’ इत्येवं स्यात्), ‘कुलपतेः’ बहुश्रित्यपीपकस्य मुनिकुलेश्वरस्य (तथाचोक्तं पात्रे, ‘आचार्यो बहुश्रित्याणां मुनीनामग्रणीस्तु यः । व्रत-यज्ञादि-कर्माब्धः स वै कुलपतिः स्मृतः’) ‘कण्वस्य’ तन्नाम्नः मुनेः (‘कण्वं पापे, मुनौ पुंसि’ इति मेदिनी) ‘आयमो दृश्यते’ । ‘चेत्’ यदि ‘अन्यस्य कार्यस्य अतिपातः’ अतिक्रमः व्याघात इत्यर्थः (‘पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपालय’ इत्यमरः) ‘न स्यात्’ तर्हि अत्रायमे ‘प्रविश्य’ अतिथये साधुः इति ‘आतिथेयः’ (४।४।१०४) अतिथियोग्यः ‘सत्कारः’ अभ्यर्थना ‘प्रतिगृह्यतां’ स्वीक्रियताम् । [‘वैखानसः—राजन् समिदाहरणाय’—इत्यादिना ‘सत्कारः’—इत्यन्तेन ‘उल्लेखः’ नाम नाव्यालंकारः उपलक्षितः । तल्लक्षणं तु दर्पणे ‘कार्यग्रहणमुल्लेखः’] ।

रम्या इति ॥ अन्वयः ॥ तपोधनानां प्रतिहतविघ्नाः रम्याः क्रियाः समवलीक्य ‘मौर्वीकिणाङ्गः मे भूजः कियत् रचति’ इति अपि ज्ञास्यसि च । व्याख्या—‘तपोधनानां वैखानसानां प्रतिहृताः’ निवारिताः ‘विघ्नाः’ अन्तरायाः यासां ताः, अतएव ‘रम्याः’ क्रियाः’ यागदिकर्माणि । आरम्भ-शिक्षा-देवतादि-पूजनं संप्रधारणम् अर्थानां विचारचेष्टा च अतएव बहुवचनम् । [तथाचोक्तममरेण—‘आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं सम्प्रधारणम् । उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ॥’] ‘समवलीक्य’ स्वयं सम्यक् दृष्ट-
 नतु चरमुखेण, “राजा पश्यति चराभ्याम्” इति भारतवचनात् । सुवो दृष्टविशेषः ।

तस्याः विकारः इति 'सौर्वी' ज्या इत्यर्थः ('सौर्वी' ज्या शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः। 'अवयव च, प्राण्यौ-प्रधि-वचेत्यः' ४।१।२३ इति अण्। स्त्रियामौप्) तस्याः 'किणः' ज्याघातचिह्नः ('किणः' शुष्कव्रणोऽपि च' इति विकारङ्शेषः) स एव 'अङ्कः' भूषणम् ('अङ्कः' भूषण-लक्ष्मण इति हैमः) यस्य तादृशः 'मे भुजः' (एकवचनेन पराऽनपेक्षत्वं ध्वनितम्) 'कियत्' [किं-शब्दात् परिमाणार्थे वतुप्। 'किमिदंभ्यां, वो चः' ५।२।४० इति वस्य घादेशश्च ७।१।२] किं परिमाणं 'रचति इति' अपि 'ज्ञास्यसि' २७४३ [पूर्वाधेः परिकरालंकारः। इत्थनुप्रास-श्रुत्यनुप्रासौ। 'किणाङ्के' ति पुनरुक्तवदाभासः। काव्यलिङ्गमपि। आर्या जातिः]।

Voice—ज्ञास्यते ०भुजेन रच्यते ०किणाङ्केन इति।

NOTES.

1. समिदाहरणाय &c.—सम् + इन् + क्तिप् = समित्। 'काष्ठं दार्विन्धनं लेधः इधमेधः समित् स्त्रियाम्' इत्यमरः। लट् इन्वे; लिट् इधे, इधाश्चक्रे; लुङ् ऐन्विष्ट, क्तः इङ्ङः। समिदाहरणं कर्तुम् इत्यर्थः। Hence ४र्थो by 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्यान्निः' 2. 3. 14. Mark how ingeniously our poet takes away the hermit with the plea of collecting faggots, thus giving the king an opportunity of entering the hermitage and also of meeting alone with S'akuntala.

2. कण्वस्य कुलपतेः—कण्वस्य is preferable to काश्यपस्य as the mention of proper name instead of the family one is more suitable to the present occasion—'मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादि-पोषणात्। अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः'—quoted by Vidyasagara. Cf. also the definition of the Padmapurana in the Com.

3. आतिथेयः सत्कारः—अतति गच्छति इति अतिथिः 'चत-व्यञ्जि—' उः 45०. इति इयिन्। Lit. one who is habitually an itinerant. Or, अविद्यमाना तिथिः यस्य—who comes without any previous notice. 'अज्ञात-पूर्ववर्गहागती व्यक्तिः'—S'ridhar Swami. Again we have the following—'यस्यैव शरीरं सत्यं व्रतं शान्तिरिति च कथा गृहमायाति

सोऽतिथिः कथ्यते कुर्वैः ॥ एकरात्रिन्तु निवसेत् अतिथिः गृहिणी गृहम् । अत ऊर्ध्वं निवसन् स अयागतः प्रकीर्तितः ॥” Cf. also Manu IV. 102. अतिथिषु साधुः इति अतिथि + ङञ् by ‘पव्यतिथिवसतिस्वपते ङञ्’ 4. 4. 104 = अतिथियः ; सत्कार—सत् (आदरार्थं अव्ययम्) + कृ + घञ् कर्मणि भावे वा । गतिसमासः । For सत् is a गति by ‘आदराऽनादरयोः सदसतौ’ 1. 4. 63.

4. तपोधनानाम्—तपः एव धनमिव यस्य—Kalluka Bhatta. तपः is not धनम् actually, but it is as dear as धनम् ।

5. क्रियाः—For the force of the plural number see Com.

6. ‘कियद्भुजः मे रञ्जति’ &c.—Mark the construction. Indirect narration is absent in Sanskrit. ज्ञास्यसि—Opt. Atmp. Vide discussions under 1. 3. 76 ; 2743 made by Bhattoji.

राजा—अपि सन्निहितोऽत्र कुलपतिः ?

King—Is the Patriarch present there ?

वेखानसः—इदानीमत्र दुहितरं शकुन्तलाम् अतिथिसत्काराय सन्दिश्य, देवमस्याः प्रतिकूलं शमयितुं सोमतीर्थं गतः ।

Hermit—Having recently bade his daughter S’akuntala entertain guests, he has gone to Somatirtha, with a view to appeasing her froward destiny.

राजा—भवतु, तामिव पश्यामि । सा खलु विदितभक्तिं मां महर्षेः कथयिष्यति ।

King—Well, even her I will see. Surely she will speak of my devotion to the sage.

राजति । ‘अपि’ इति प्रश्ने (‘गर्हा-समुच्चय-प्रश्न-शङ्का-संभावनास्वपि’ इत्यमरः) ‘कुलपतिः’ कखः ‘अव’ तपोवने ‘सन्निहितः’ किं वर्तते किं ? (सन्निहित इति दधातिः अविवक्षिते कर्मणि कर्तरि क्तः । ‘दधातिः हिः’ १. ४. ४२ इति धा-धातोः स्थाने ‘ङि-धातुः’ आदेशः) ।

वखानस इति । 'अतिथीनां सत्काराय' पूजा 'सन्दिश्य' आदिश्य (अनेन मुनेर्जीवित-सर्वस्वं ध्वनते) । 'अस्याः' शकुन्तलायाः 'प्रतिकूलं' विपरीतं क्रुद्धमित्यर्थः 'दैवं' भाग्यं 'शमयितुं' निवारयितुं 'सीमतौर्थे' प्रभासतीर्थम् (इति विकाराङ्गशेषः) । राज्ञि । 'भवतु' इति अङ्गीकाराद्योक्तकसव्ययम् । ['अस्तु इति निषेधाऽस्याऽङ्गीकारयोः । भवतु इति अनुवत् इति गणकारः] 'सा खलु विदिता' ज्ञाता भक्तिः कथं अनुरागः यस्य तं 'विदितभक्ति' ['कर्मसाधनस्यैव भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठात् भवानीभक्तिरित्यादौ कर्मसाधनत्वात् पुंवद्भावप्रतिषेधः । दृढभक्तिरित्यादौ तु भावसाधनत्वात्, पुंवद्भावसिद्धिः पूर्वपदस्य' इति स्वरस्वती-कण्ठाभरणे भोजराजः] 'मां सहर्षेः' (विवचावशात् षष्ठौ) 'कथयिष्यति' विज्ञापयिष्यति । ['जन्म यस्य' इत्यादिना 'तां द्रष्टुमि' इत्यन्तेन मुखसंघेः 'उपचप' इति प्रथमनङ्गम् उपचिषम् । तल्लक्षणं तु दर्पणे—'काव्यार्थस्य समुत्पत्तिः उपचपः इति च्युतः']

NOTES.

1. दुहितरम्—S'akuntala was given the charge of receiving the guests, inspite of the presence of so many learned disciples. This shows that she was the all in all of the sage's life. Besides merits that will accrue from the reception of guests may avert her adverse destiny. (*See next.*)

2. दैवमस्याः प्रतिकूलम् &c.—This suggests that S'akuntala though forsaken by the king, will again be reunited with him. शम+निच् will give two forms शमयति and शमयति but when preceded by any उपसर्ग, वृद्धि is barred, thus प्रशमयति and not प्रशमयति । दैव means actions performed in a previous birth. "पूर्वगन्मकृतं कर्म तदैवम् इति कथ्यते"—Yajnavalkya. The reaction of दैव can both be diminished or increased. Cf. 'दैवं वर्धयितुं शक्यं क्षयं कर्तुं सलीलया' इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डम् । Also 'प्रतिकूलं यथादैवं पौरुषेण विहन्यते । सङ्गलाचारयुक्तानां नित्यमुत्थानशौचिनाम्' इति मत्स्य-पुराणे १८५ अध्यायः ।

3. सोमतीर्थम् &c.—It is another name of प्रभासतीर्थम् (Com.) which is a place of pilgrimage in Kathiwar in western India, near the temple of Somnath. Here Soma was cured of consumption inflicted on him by the imprecation of Daksha. 'यत्र तत्र' तपस्तेन सोमेन सुसहात्मना । पञ्चवर्षसहस्राणि एकपादेन तिष्ठति ॥ पञ्चवर्षसहस्राणि तथैवीर्ध्वमुखः स्थितः । एवम्भूतः पुनः पञ्चपञ्चमौन-व्रतस्तथा ॥ तथैवैकेन पादेन दशपञ्च च तिष्ठति । एवमुग्रं तपःकृत्वा कान्तिमान-भवच्च सः ॥ समाऽपराधमुक्त्य ब्राह्मणानां पतितस्तथा । प्राप्नोति यन्महाभारी सोमतीर्थे कृतोदकः' ॥—Barahapurana. Our poet shows his foresightedness by keeping Kanwa out of the hermitage; for his absence not only helps Dushyanta in the progress of his love affair but also affords a chance for the demons to obstruct the sacrifices (तत्रभवतः कण्वस्य महर्षेः असानिध्यात् &c. Act. II.) in consequence of which, the king who was at a loss to know how to re-enter the hermitage to make further progress in his love affair, was requested by the hermits to enter the hermitage for their chastisement.

4. तामेव पश्यामि—'वर्तमानसामौप्ये वर्तमानवत् वा' 3. 3. 133. इति भविष्यदर्थे लट् ।

5. विदितभक्तिम्—Sixteen words such as भक्ति, प्रिया, कान्ता, चान्ता &c form the प्रियादि group with which there can be no पुंवद्भाव of the first member by 'स्त्रियाः पुंवद्, भाषित-पुंस्काद् अन्-ऊङ्, समानाधिकरणे स्त्रियाम् अ-पूरणी-प्रियादिषु' 6. 3. 34; 831. Some grammarians following Bhoja opine that भक्ति of the प्रियादि class is to be derived with क्तिन् in the कर्मवाच्य when it will mean *the object of worship*, hence the rule of prohibition (in विदिता) does not apply, as it is derived with क्तिन् in the भाववाच्य । 'इह द्रव्यार्थक-प्रिया-प्रभृति-शब्द-साहचर्यात् भज्यमान-द्रव्यार्थकस्य कर्मवाच्य-क्ति-प्रत्ययान्तस्य भक्तिशब्दस्य ग्रहणं बोद्धव्यं', भाववाच्य-साधिते तु पूर्वपदस्य पुलिङ्गता स्यादिति ॥—Prof. Satya Vraha Shastri Collection. 3. 34. Vide (Com.)

Bhattoji, however, following Kas'ika remarks,—‘सामानं नृकम् । दृढं भक्तिः यस्य स दृढभक्तिः’—831. Cf. ‘गुरोर्भवान् दर्शित-शिष्यभक्तिः’—Raghu. II. 40. Vile also Malli. on ‘दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे &c.’—Ibid. XII. 19. ‘दृष्टभक्तिर्भवान्या’ Megh. 39. “मूर्ध्वैः विदितभक्तिम्”—An instance of ‘सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समसः’ । Vide notes on ‘दर्मेः कोर्णवर्त्ता’ । Cf. ‘त्वया कृतनामधेया’—Infra. The root विद् has been variously conjugated thus :—‘वेत्ति सर्वाणि शास्त्राणि, गर्वा यस्य न विद्यते । विन्दे धर्मं सदा सद्भिः, तेषु पूजां स विन्दति’—Halayudha.

वैखानसः—साधयामस्तावत् । (सशिष्यो निष्क्रान्तः) ।

Hermit—(So) we go now (*Exit with disciples*).

राजा—सूत, नादयाऽखान् । पुण्याश्रम-दर्शनेन आत्मानं पूनीमहे ।

King—Charioteer, urge the horses on; we shall sanctify ourselves with a sight of the holy hermitage.

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (भूयो रथवंगं निरूपयति) ।

Charioteer—As the long-lived Sir commands. (*Again notices the speed of the car.*)

राजा—(समन्तादवलोक्य) सूत, अकथितोऽपि ज्ञायते एव अयम् आभोग स्तपोवनस्येति ।

King—(*Looking around*). Charioteer, though not spoken to, these are indeed known as the environs of the penance-grove.

सूत—कथमिव ? CHARIOTEER—How is it ?

Reading :—‘आभोगः तपोवनस्य’ B. M. S. ‘आश्रमाभोगः’—R. ‘आश्रमः तपोवनस्य’—V.

वैखानस इति । ‘साधयामः’ गच्छामः (‘प्रायेण खल्लकः सार्धर्गमे, स्थाने प्रयुज्यते’ इति विश्वनाथः) ‘तवतु’ इति वाक्यात् इति

विरहित्वात् तथाविधाः 'सृगाः शब्द' रयस्य घर्घरध्वनिस् अश्रुतपूर्वमपि 'सहन्ते' शृण्वन्ति
नतु पलायन्ते इत्यर्थः। क्वचित् 'च तोयाधाराणां' जलाशयानां 'पन्यानां' ५।४।८
'वस्फलानां' वृक्षलवङ्गनिर्मितानां मुनिवस्त्राणां 'शिखाभ्यः' अन्तेभ्यः 'निस्यन्दानां' ८।३।७२
प्रसृतजलानां वा 'रेखाः' धाराः ताभिः 'प्रक्षिताः' चिक्षिताः दृश्यन्ते इति शेषः।
[च-कारः पूर्ववाक्य-वय-समुच्चये। स्वभावोक्तिः, क्रियासमुच्चयालंकारः काव्यलिङ्गञ्च।
वृत्त्यनुप्रासः श्रुत्यनुप्रासश्च। शार्दूलविक्रीडितं कन्दः]।

सूत इति। 'सर्वम् उपपन्नम्' अयं तपोवनस्य आभोग इति यत् भवता उक्तं
तत् युक्तियुक्तमेव इत्याशयः।

Voice—नीवारान् भटान् (पश्यामि)। प्रस्निग्धान् सूचयति (इदं) उपलान्।
०गतिभिः सृगैः शब्दः सञ्चति ०पथं रेखाङ्कितं (पश्यामि)।

NOTES.

1. नीवाराः—'स्वयम् उत्पन्नत्वात् चेविभिः न व्रीयन्ते ये ते नीवारा सृणधान्यानि'
—Prabha. नि+वृ+घञ् कर्मणि=नीवाराः ('नौ वृ धान्ये' 3. 3. 48.) Next
'उपसर्गस्य घञ् अमनुष्ये बहुलम्' 6. 3. 122. इति दीर्घः। When the
meaning is not paddy, घञ् will not be available and अप्
will come in by "गृह-वृ-वृ-निश्चि-गमय" 3. 3. 58. Cf. 'धान्ये किम् ?
नीवरा कन्या'—Bhattoji, 3221. The root वृ (also व्री) is variously
conjugated Cf. "यो व्रीणाति जययिष्यं रणमुखे, धर्मं वृणीते अश्वरे। तेजोभिः
जगदऽऽवृणोति, वरति ज्ञातीन् यथाहं धनैः॥ सत्कौर्तिञ्च वृणाति, यो वरयति
चेमं, यशी व्रीयते युद्धे वारयति द्वियो, नि-वरते निथं प्रजीपद्रवम्" 1.—Halayudha.

2. इङ्गुदीफल &c.—The Botanical name of Ingudi is
Negelia Putranjiva; 'जीयापुता' इति तु वङ्गदेशीयाः प्रसादेन वदन्ति।
तस्य तु पुत्रजीव इत्यादीनि नामानि प्रसिद्धानि—S'. Kalpadruma. The hermits
used its fruits for extracting oil. Cf. 'ता इङ्गुदी-सह हस्तप्रदीप
मास्तीर्ण-मेध्याजिन-तल्पमन्तः—Raghu. XIV, 81. The stone-slabs are
excessively oily with its fruits, and this fact suggests
that a hermitage is near.

3. शब्दं सहन्ते—This is significant and corroborates the previous conjecture of the king. A little before a deer was running away at the sight of the king, but here the case is the reverse, as herds of deer are roaming freely and do not run away at the sight of men. This shows that they are domesticated by some hermits. For such a sense of security from molestation is only possible in a hermitage.

Cf. 'क्षुद्रान् न जचुर्हरिणान् विशश्वसे पचिगणैः समन्तात्'—Bhatti. II. 25. 'इह भीतभयास्तपोऽनुभावाञ्जहति व्यालमृगाः परेषु वृत्तिम्'—Kirat. For different conjugations of सह Cf. 'साहयति आहवे चीमं, सहति द्रविणव्ययम्। अन्यायं सहते नासौ, सहति चितिरक्षणे'—Halayudha.

4. ०निष्यन्द &c.—नि + स्यन्द + घञ् भावे = निःस्यन्दः or निष्यन्दः। 'घ' is optional in the case of अप्राणि by 'अनु-वि-पर्य-भि-निभ्यः स्यन्दतेः अप्राणिषु' 8. 3. 72. This s'loka is quoted by आनन्दवर्धन in his धन्यालीक।

5. Remarks—Jimutavahana in *Nagananda*, in a somewhat similar manner ascertained a certain place as a penance-grove. Read 'नायक, सस्यगुपलक्षितम्। तपोवनमेवैतत्। कुतः। वासोऽर्थं दययेव नाति पृथवः कृत्तास्तरूपां त्वची, मग्नलक्ष्यजरत्कमण्डलु-रजःस्वच्छं पयोनिर्भर'। दृश्यन्ते वृटितञ्जिताश्च वटुभिः सौम्याः कचित् मेखला नित्याकर्णतया शुकेन च पदं साम्प्रानिदं पश्यते'। Act I. 10.

राजा—(स्तोकमन्तरं गत्वा) तपोवन-निवासिनामुपरोधो मा भूत्। एतावत्येव रथं स्थापय यावदवतरामि।

King—(*Advancing a little*). Let there be no disturbance to the denizens of the penance-wood. So stay the chariot here that I may alight.

सूतः—धृतीः प्रयेहाः। अथ तत्रागच्छामि।

Charioteer—The reins are held in. Let the long-lived Sir get down.

राजा (अवतीर्य)—सूत, विनीत-वेप्रेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम । इदं तावत् गृह्यताम् । (सूतस्य आभरणानि धनुश्च उपनीय) सूत, यावदायस-वासिनः प्रत्यवेक्ष्य अहमुपावर्ते, तावदाद्र-पृष्ठाः क्रियन्तां वाजिनः ।

King—(Alighting). Charioteer, penance-woods should be entered in a humble guise This then, please hold. (Delivering his ornaments and the bow to the Charioteer). Charioteer, by the time I return after visiting the denizens of the hermitage, let these steeds have their backs wet with water.

सूतः—तथा । (निष्क्रान्तः) । Charioteer—As your Majesty commands. (Exit.)

Reading—‘सूतस्य’—B. R. M. ‘सूताय’—V. ‘उपनीय’—M. S. ‘उपनीय अर्पयति’—B. R. V. ‘प्रवेष्टव्यानि’—B. R. M. V. S. ‘प्रवेष्टानि’—D.

राजिति । ‘सौकं’ स्वल्पम् ‘अन्तरम्’ दूरं ‘गत्वा’ आह इति कविवाक्यम् । तपसः वनं ‘तपोवनम्’ (अश्ववासादिवत् तादर्थ्ये षष्ठीसमासः) तस्मिन् ये ‘निवसन्ति’ तपस्विनः, तेषां कर्मणि षष्ठी ‘उपरीधः’ षोडश ‘मा भूत्’ इति हेतोः ‘एतावति एव’ इयति दूरे एव नातःपरं ‘रथं स्थापय’ स्थिरीकुरु । ‘यावत्’ इत्यवधारणे ।

राजिति । ‘तपोवनानि नाम’ [‘नाम कोपेऽभ्युपगमे विषये स्मरणेऽपिच । सम्भाव्य-कृतसा-प्राकाश-विकल्पेऽपि दृश्यते’ इति मेदिनी ॥ अतः अभ्युपगमे प्राकाशे वा नामशब्दः अत्र प्रयुक्तः, यद्वा अभ्यस्तस्य आचारस्य स्मरणात् अत्र नामशब्दः स्मरणार्थं वर्तते] ‘विनीतः’ नमः यो ‘वेपः’ वस्त्रादिः तेन ‘प्रवेष्टव्यानि’ । [‘विनीते’ त्यादिना नीतिनामा नाद्यालंकारः उक्तः तावत्तुल्यं वा दर्शयते—‘विनीतः’ शब्देण वर्तनम्] । ‘सूतस्य’ (शिवे षष्ठी) ‘उपनीय’ उपहृत्य आह इत्यर्थः । ‘प्रत्यवेक्ष्य’ दृष्ट्वा । ‘उपावर्ते’

प्रत्यागच्छामि । 'तावत्' सदागमनपर्यन्तं 'वाजिनः' अथाः 'आर्द्रानि' जलसिक्तानि 'पृष्ठानि' येषां तद्योक्ताः ।

NOTES.

1. उपरोधः &c.—उप + रुध् + घञ् करणे = उपरोधः । रुध् लट् रुणद्धि, रुन्धे । लिट् रुरीध, रुरुधे । लुङ् अरौत्सीत्, अरुधत्, अरुद्ध । 'मा भूत्'—लुङ् is used here in the sense of future tense by 'माङ्ङि लुङ्' 3. 3. 175, 2219, and the augment 'अ' is prohibited by 'न माङ्ङि योगे' 6. 4. 74. Cf. 'मा भूत् आयमपीडा इति परिमेशपुरःसरौ'—Raghu 1. 37.

2. विनीतवेषेण—विनीत means शुद्ध *i. e.* not gaudy. Cf. "देवाभिगमने चैव सङ्गले नियमे स्थिते । वेषस्तवभवेत् शुद्ध ये चान्ये प्रयता नराः" । Also 'विनीतवेषाऽऽभरणः पश्येत् कार्याणि कारिणाम्'—Manu VIII. 2. 'क्याप्यभिख्या तयो रासीत् व्रजतोः शुद्धवेषयोः'—Raghu 1. 46.

3. नाम—It has the force of स्वीकार or स्मरण (*admittance or remembrance of the injunction of the Scriptures or of the practices of the great*) or प्राकाश्य (*as is well-known*).

4. नूतस्य—'कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्' 1. 4. 32. does not apply here. Read 'कथं रजकस्य वस्त्रं ददाति', 'राज्ञो दण्डं ददाति', 'घ्नतः शूद्रं ददाति' ? अभिप्रैत्यस्य अनवचितत्वात्—Prabha. Hence शेषे षष्ठी ।

5. उपनीय (अर्पयति)—We have omitted अर्पयति, as in a stage direction, only verbal indeclinables (क्ताच्, ल्यप् &c.) and present participles (शब्द &c.) come in the middle of a speech.

6. उपावर्ते—लट् is used here in the sense of future tense by 'यावत् पुरा-निपातयोः लट्', 2783.

राजा (परिक्रम्याऽवलोक्य च)—इदमाश्रमद्वारम् । यावत् प्रविशामि । (प्रविश्य निमित्तं सूचयन्),

शान्तमिदमाश्रम-पदं, स्फुरति च बाहुः, कुतः फलमिहास्य ।

अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥ १५ ॥

King—(*Walking and seeing.*) This is the door-way to the hermitage. I will go in. (*Entering and showing an omen.*) Peaceful is the atmosphere of this hermitage and yet my (*right*) arm throbs. Where is the possibility of its fruition here? Or things, destined to be, have doors everywhere.

नेपथ्ये—इदो इदो सहीओ [इत इतः सख्यौ] ।

(*In the tiring room.*)—This way, friends, this way.

राजति । 'द्वारं' प्रवेशमार्गः । 'निमित्तं' दक्षिण-हस्त-स्फुरण-रूपं 'सूचयन्' अभिनयन् चाह इति ('निमित्तं हेतु-लक्षणीः' इत्यमरः) ।

शान्तेति ॥ अन्वयः ॥ इदम् आश्रमपदं शान्तम् । बाहुश्च स्फुरति । इह अस्य फलं कुतः ? अथवा भवितव्यानां द्वाराणि सर्वत्र भवन्ति । व्याख्या ।—'इदं' मया प्रविश्यमानम् 'आश्रमपदम्' आश्रमस्थानं ('पदं व्यवसिति-वाण-स्थान-लक्षाऽङ्गि-वस्तुषु' इत्यमरः) 'शान्तं' शमप्रधानं ['वा दान्त-शान्त-पुर्ण-दन्त-स्पष्ट-च्छन्न-ज्ञप्ताः' ७।२।२७, पक्षे 'शमितम्' । अत्र कुत्रापि सांसारिक-धर्मस्य प्रसरो नास्ति इत्यर्थः] । 'बाहुः' दक्षिणो मे भुजः 'च स्फुरति' स्पन्दते [अत्र च-शब्दः समुच्चयं विरोधश्च द्योतयति] 'इह' अत्राश्रमे 'अस्य' दक्षिणबाहुस्पन्दनस्य 'फलं' वरस्त्रीलाभरूपं 'कुतः' कथं सम्भवति, न कथमपि इत्यर्थः । [दक्षिणबाहुस्पन्दने वरस्त्रीलाभः स्यात् । तथा चोक्तमद्भुतसागरे—'वामेतर-भुज-स्पन्दः वर-स्त्री-लाभ-सूचक' इति] । 'अथवा' इत्युच्ये । 'भवितव्यानाम्' अवश्यम्भाविनां पदार्थानां 'द्वाराणि' उपायाः, आगमनोपाया इत्यर्थः । ('द्वारं निर्गमेऽभ्युपायेः' इति हेमः) 'सर्वत्र भवन्ति' । शान्ताश्रमेऽपि न तेषां कश्चित् व्याघात इति भावः । [अर्थान्तरन्यासः । उक्ताऽऽक्षेपालंकारः । प्रथमयतौ वृत्त्यनुप्रासः उत्तरत्र श्रुत्यनुप्रासः । अन्तप्रदले 'भविष्येति' 'वितवन्ती'ति छेकानुप्रासश्च । आर्या जातिः । अत्र परिकरनात् द्वितीयमङ्गम् उपचक्षितम् । तल्लक्षणं तु दर्पणे—'समुत्पन्नार्थ-बाहुल्यं जेषु'—CC-0. P. K. S. Vrat Shastri Collection.]

Voice—स्फुर्यते च बाहुना ।

NOTES.

1. निमित्तम्—An auspicious omen in the shape of the throbbing of the right arm.

2. सूचयन्—This stage direction is meant for the audience. The fact that his right arm was throbbing should be gesticulated and showed to them.

3. स्फुरति च बाहुः—बाधते इति बाध (बिलोडने) + उ = बाहुः (अर्जि-दृशि-कम्—'उः—27.) Here the right arm is meant, as the throbbing of the right side of the male is good. Cf. "वासभागस्तु नारीणां श्रेष्ठः, पुंसां तु दक्षिणः । दाने देवादिपूजायां स्यन्दे शङ्कारणेषुपि च" इति निमित्तनिदाने ॥ Also "यावा सलाभाऽङ्घ्रितल-प्रकम्पे, पुंसां सदा दक्षिण-देह-भागे । स्त्रीणाञ्च वामावयवे प्रजातः स्यन्दः फलानि प्रदिश्यवश्यम्"—*Basantaraja Sakuna* quoted by Hemadri on Raghu. xiv. 49. Then again the throbbing of the right hand of a man prognosticates marriage with a beautiful woman (*Com*). Cf. 'अयं मां स्यन्दितैः बाहुराश्वासयति दक्षिणः'—Vikram. III. 9. 'वामेतरः संशयमस्य बाहुः' &c.—Raghu. vi. 68. 'अभिमतफलशंसी चारु पुस्कोर बाहुः'—Bhatti. I. 27. 'तस्य स्फुरति पौलस्यः सीता-संगम-शसिनि । निचखानाधिक-क्रोधः शरं सव्येतरं भुजे'—Raghu. XII. 90.

4. अथवा—Denotes अथपि i. e. it introduces an alternative to correct the previous statements. Cf. 'अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन् पूर्वस्मिन्'—Raghu. I. 4. 'अथवा मृदु वस्तु हिंसितुम्'—Ibid VIII. 45. 'दीर्ये किं न सहस्रधाऽहम् अथवा रामेण किं न दुष्करम्'—Uttar. vi. 40.

5. भवितव्यस्य द्वाराणि &c.—Cf. 'को नाम पाकाभिमुखस्य जनुर्द्वाराणि देवस्य पिपातुमिष्टे'—Bhababhuti. 'द्वीपादन्यन्मादपि मध्यादपि जलनिधेदिशोऽप्यन्तात् आनीय भट्टिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः'—Ratnavali, Prologue.

6. इतः &c.—"अधिकानां सुखीनां च सौख्येनैव प्रकौर्तिता" इति भरतोक्तः
CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.
आसां सौख्येनैव भाषा ।

राजा (कर्णं दत्त्वा)—अये, दक्षिणेन वृक्षवाटिकाम् आलाप
इव श्रूयते । यावदत्र गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) अये,
एतास्तपस्वि-कन्यकाः स्वप्रमाणाऽनुरूपैः सेचन-घटैः बालपादपेभ्यः
पयो दातुम् इत एवाभिवर्तन्ते । (निपुणं निरूप्य) अहो मधुरमासां
दर्शनम् ।

शुद्धान्त-दुर्लभमिदं वपुरांशम-वासिनी यदि जनस्य ।

दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यान-लता वन-लताभिः ॥ १६ ॥

यावदिमां ह्यायामाश्रित्य प्रतिपालयामि । (विलोकयन् स्थितः) ।

King—(Listening.) Hark ! to the right of the bower of trees something like speech is heard. I will go thither. (Walking and looking around). Lo ! the maidens of the anchorites are approaching this very way, with water-pots proportionate to their size, with a view to watering the saplings. (Marking closely). Oh ! how graceful they look. If such a body, rare even in (my) seraglio, be possessed by one living in a hermitage, then indeed are the creepers of the garden out-done in points of excellence, by the woodland creepers. I will wait remaining in this shade. (Stands gazing).

राजति । 'अये' इति सम्भ्रमे ('अये कोपि विपादे च सम्भ्रमे स्मरणेऽपिच' इति इति मेदिनीकरः) 'दक्षिणेन वृक्षवाटिकाम्' ('एनपा द्वितीया च' २।१।३१ ; 'एनपेति योगविभागात् पठौ अपि' इति दीक्षितः, ६१०। अतः पठौ अपि साधुः) पुण्योद्यानस्य दक्षिणे भागे इत्यर्थः । 'आलापः' आभाषणं 'श्रूयते इव' । सन्त्ये तत्र केचित् आलपन्ति अतः सदैव गन्तुं युक्तम् इति भावः । 'एताः तपस्विनां' तापसानां 'कन्यकाः' कुमार्यः 'स्वासां प्रमाणस्य अनुरूपैः' स्व-शक्ति-योग्यैः चूटैरित्यर्थः । 'सेचनार्था घटाः' 'सेचन-घटाः' (उत्तरपदलोपी कर्मधारयः ७३६ ; 'इत्यभूत-लुचणौ' २।१।२१ इति ३या) । तैः 'बालपादपेभ्यः' चूटवृक्षेभ्यः 'पयोदातुम्' इत एव' यथाहं स्थितोऽस्मि-

तन्नागे एव 'अभिवर्तन्ते' आगच्छन्ति । 'निपुणम्' अवधानेन सह 'निरूप्य' दृष्टा
आह । 'अहो' इति विस्मये ('अहो ही च विस्मये' इत्यमरः) । दृश्यते यत् तत्
'दर्शनं' ३।३।११३ रूपम् । 'मधुरं' प्रियं नयन-सुभगमिति यावत् ('मधुरं' रसवत्
स्वादु प्रियेषु मधुरः अन्यवत्' इति विश्वः) ।

शुद्धान्ति ॥ अन्वयः ॥ यदि आयमवासिनः जनस्य इदं वपुः शुद्धान्तदुर्लभं, (तदा)
उद्यानलताः वनलताभिः गुणैः दूरीकृताः खलु ॥ व्याख्या—'यदि आयमे वसति'
यः तस्य विलास-वेष-भूषादि-रहितस्य तपोवनमिवासिनः 'जनस्य' सामान्यस्य लीकस्य
'इदं' मनोमोहकरं 'वपुः' शरीरं लावण्यं वा ('वपुः' शरीरं लावण्ये जले दीप्तौ च
सञ्जने' इति केशवः । जाताविकवचनम्) 'शुद्धान्ति' (अपि) राज्ञः अन्तःपुरे अपि
('शुद्धान्तोऽन्तःपुरे गुह्यकचभेदे च भुपतेः' इति अजयपालः) 'दुर्लभम्' ['अत्र विशेषे
प्रसूते सामानस्योक्तेः अप्रसूतप्रशंसा'] तदा अति यत्नेन परिपालिता 'उद्यानस्य लताः'
अयव-लालिताभिः 'वनलताभिः' 'गुणैः' सौगन्ध्यादिभिः 'दूरीकृताः' तिरस्कृताः 'खलु'
इति निश्चये वाक्यालङ्कारे वा । [उद्देश्य-प्रतिनिर्देश्यत्वात् अत्र कथित-पद-दीप्ताभावः ।
केकवच्यनुप्रासौ । निर्देशनालंकारश्च । न तु दृष्टान्तः, निरपेक्षयोः वाक्ययोः विस्म-
प्रतिविम्बभावे दृष्टान्तस्य उक्तेः । नापि प्रतिवस्तूपमा । 'प्रतिसूपमा तु सा । सामानस्य
विरिकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः' इति प्रकाशकार-कृतलक्षणात् । इयमायां ।

यावदिति । 'प्रतिपालयामि' आगमनं प्रतिपालयन् अवतिष्ठे इत्यर्थः ।

Voice—अनेन वपुसा ०दुर्लभेन भूयते । वनलताः उद्यानलताः दूरीकृतवत्यः ।

NOTES.

1. कन्यकाः—कन्या एव कन्यका । कन् स्वार्थे । Optionally कन्यिका ।
कन्यिका is sanctioned by the lexicon शब्दरत्नावली of मधुरेशपण्डित ।
Generally it means a girl aged 10 years. Cf. 'अष्टवर्षा भवेत्
गौरी, नववर्षा तु रोहिणी । दशमे कन्यका प्रोक्ता, अत ऊर्ध्वं रजस्वला' इति स्मृतिः ।
But here it has a general sense.

2. स्वप्रमाण-CC-0. Prof. Sanyal Varanasi Collection. अनुपमं रूपं । असंशयं
प्राक्तनयोपपत्तेः स्तनम्बधौति मवाप्ससि त्वम्—Raghu. xiv. 78.

3. गृह्यन्त &c.—Here the intended sense will not be clear unless we supply the word 'अपि' after it, (*Com.*) hence we have the fault अनभिहितवाच्यतादीष *i. e.* what is intended, is not clearly expressed by suitable words.

4. वपुः—Either: body or beauty.

5. यदि—Implies the king's unwillingness to admit the existence of such a nonpareil beauty in a hermitage.

Remarks—The figure in this S'loka is निर्दर्शना (*Com.*) The student must note the difference between प्रतिबलूपमा, दृष्टान्त and निर्दर्शना which are somewhat similar in nature. The first two are but different ways of stating resemblance between two sentences. In प्रतिबलूपमा the resemblance is of the nature of *identity* while in दृष्टान्त it is of that of *similarity*. When the relation between two propositions or objects failing to be one of identity, is reduced to one of similarity, the figure is निर्दर्शना। Unlike दृष्टान्त the two statements in it are not two independent sentences.

(ततः प्रविशति यथोक्तयापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला) ।

शकुन्तला—इदो इदो सखीभ्यो [इत इतः सख्यौ] ।

(Then enter S'akuntala with her two female friends, engaged in the aforesaid manner). S'akuntala—This way, this way, (*my*) friends.

अनसूया—हला सउन्दले, तुवत्तो वि ताद-कस्सवस्स इमे असम-रुक्खया पियदरेत्ति तक्केमि । जेण णोमलिआ-कुसुम-पेलवा वि तुमं एदाणं आलवाल-पूरणे णिउत्ता [हला शकुन्तले, त्वत्तोऽपि तात-काश्यपस्य इमे आयम-वृक्षकाः प्रियतरा इति तर्कयामि । येन नवमल्लिका-कुसुम-पेलवापि त्वम् एतेषाम् आलवाल-पूरणे निष्ठिता]

Anasuya—Dear S'akuntala, methinks these plants in the hermitage are dearer even than you, to Father Kas'yapa; for though delicate as the Jasmine flower, you have been employed in filling their basins.

शकुन्तला—ए केवलं ताद-णिओओ एव, अस्ति मे सोदर-
सिणेहो वि एदेषु [न केवलं तात-नियोग एव, अस्ति मे सोदर-
स्नेहः अपि एतेषु] । (वृक्ष-सेचनं रूपयति) ।

S'akuntala—Surely (*that*) is not merely my father's command, (*but*) I too cherish a fraternal affection for them. (*Represents watering trees*).

Reading :—‘येन’—R. V. B. M. ‘यदनेन’—S. ‘पेलवा’—R. V. B. M. ‘पेशला’—S. ‘न केवलम्’—R. V. S. B. ‘हला अनसूये, न केवलम्’—M.

तत इति । ‘ततः’ वृषे अन्तरिति इत्यर्थः । उक्तम् अनतिक्रम्य ‘यथोक्तं’ तत् अस्ति अस्य इति अत्रा यथोक्तः । तथाविधः ‘व्यापारः’ यस्याः सा यथोक्त-व्यापारा वृक्षसेचनार्थं घटहस्ता इति भावः ।

अनसूयेति । ‘हला’ इति सख्याः आमन्त्रणपदं (‘हण्डे, हञ्जे हलाऽऽज्ञाने नौचां चेटी’ सखीं प्रति इत्यमरः), ‘ततःकाश्यपस्य’ कण्वस्य ‘इमे’ पुरः स्थिताः ‘आयमवचकाः’ (‘ऋत्वे’ प्राश्नः इति कः । कन् इति केचित् । स प्रमाद एव) ‘त्वतोऽपि राशश्च प्रियतरा’ अतिशयेन वज्रभा ‘इति तर्कयामि’ । एषु आयमवचेषु कण्वस्य यादृशी ममता, त्वयि तु तादृशी न, इत्येव मम धारणा इत्याशयः । ‘येन’ यस्मात् हेतोः ‘नवमल्लिका-कुसुमम्’ इव ‘पेलवा’ कीमला ‘अपि’ (‘पेलवं कीमले तनौ’ इति शाश्वतः) । ‘आलवालस्य’ जलाधारस्य (‘आलवालं विदुः धाराधारणं द्रवतोऽश्वसः’ इति) ‘पूरणे नियुक्ता’ आज्ञप्ता ।

शकुन्तलेति । ‘तातस्य’ पितुः [‘दूतनिभ्यां दीर्घय’, उः—२७७ इति क्तः । ‘अनुदात्तो—’ ६।४।३७ इति नलीपः । ‘तातः अनुकम्पेय पितरि’ इति हेमचन्द्रः] ‘नियोगः’ आदेशः । न केवलं पितुराशया वृक्षसेचनं प्रवृत्तम् किन्तु ‘मे सोदरेषु’

भाटयु यः 'स्नेहः' प्रीतिः स 'एतेषु' वृक्षकेषु 'अस्ति' । भाट-स्नेहात् च सिञ्चामि इति भावः ।

NOTES.

1. हला—This is used to address a friend of equal rank or a maid-servant. (*Com.*) Cf. 'समानाभिस्तथा सख्यौ हला भाष्या परस्परम्'—Bharata.

2. लतः—'पञ्चमी विभक्तेः' 2. 3. 42. इति प्रमी ।

3. नवमल्लिका &c.—The word पेलव (*lean*) which in later lexicon's means कीमल, is a very happy epithet with Kalidasa, inspite of the fact that all the rhetoricians have prohibited the use of पेलव in literature as it is expressive of obscene ideas. Cf. 'पाणिः पल्लवपेलवः । पेलवशब्दस्य आद्याचरे अश्लीले' इति दर्पणे सप्तमपरिच्छेदः । Sarasvati-Kanthavarana also cites the following S'loka as an example of वाक्यगतत्रीडाव्यञ्जका-श्लीलता—'विद्यामभ्यस्यती रात्रावेति या भवतः प्रिया । वनिता गुह्यकेशानां कथं मे पेलवं धनम्' । Constant use of such a prohibited word, is according to many, a clear proof of his flourishing at an early period when rules of grammar and rhetorics were not observed strictly. Mark that नवमल्लिका blooms in the spring, (Raghu. ix. 42.) whereas नवमालिका in Autumn. (Ritu, III. 18.) Vide also, notes at the end of Act I. The former is whitish, the latter being red in colour.

4. आलवालपूरणे—आ सञ्जन्तात् जलस्य लवं (विन्दुम्) आलाति (गृह्णाति) इति आ + लव + आ + ला + क । 'कप्रकरणे मूलविभूजादिभ्यः उपसंख्यानम्' वा :— 3. 2. 5 ; 2919—Bhanuji. "अश्वसां यत्र धारणम् । स्यादाऽऽलवालमा-
ऽऽलवालमाऽऽवापः' इत्युक्तम् ।

holding water. The act of watering the saplings of the hermitage generally devolves upon the hermit-girls. Cf. Raghu. 1. 51.

5. न केवलम् &c.—The idea is — I would have watered these plants even in the absence of my father's order to that effect, for I cherish a fraternal affection for them.

6. सोदरस्त्रेहः—The derivation of the word सोदर puzzles many. Evidently सोदरः means समानम् उदरम् अस्य but the rule 'विभाषा उदरे' (6. 3. 81; 1016.) cannot change समान into स as the word उदर is not accompanied by the affix यत्। Then again there is a rule 'समानस्य कन्दसि अमूर्ध-प्रभृत्युदकेषु,' (6. 3. 84; 1012.) which changes समान into स but that is restricted to the Vedas only. Hence Bhattoji following Vamana says—'समानस्य' इति योगो विभज्यते। तेन 'सपचः' 'साधर्म्य' 'स्वजातीयम्' इत्यादि सिद्धम् इति 'काशिका' (i); 'अथवा सह-शब्दः सट्टशब्दचनः अस्ति। [Cf. 'सह साकल्य-सादृश्य-योगपथ-समृद्धिषु' इति विग्रहः—quoted by Bhanuji.] सट्टशः सख्याः समखी इति यथा। तेनायम् अस्त्वपदविग्रही बहुव्रीहिः, (ii). Hence समानम् उदरं यस्य सः सोदरः by (i), i. e. by the rule 'समानस्य' obtained from the योगविभाग of the rule (6. 3. 84.), or सट्टशम् उदरम् यस्य सः सोदरः by (ii),—Bahuvrihi of the अस्त्वपद-विग्रह-नित्यसमास class. Haradatta Mis'ra, however, rejects (i) and explains all these by (ii). Cf. समाना जातिरस्य 'वोपसर्जनस्य' ६।३।८२; ८४८ इति सभावः। समानशब्दस्य तु समानजातीय इत्यादि भवति। योगविभागे तु तस्य नित्यत्वात्, नैतत् सिध्यति। अतएव भाष्य-वार्तिकयोः योगविभागस्य नोपन्यासः—Padamanjari.

राजा—कथमियं सा कख-दुहिता। असाधुदर्शी खलु तत्त्व-
भवान् काश्यपः, य इमाम् आश्रम-धर्मे नियुङ्क्ता।

इदं किलाऽव्याज-मनोहरं वपुस्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।
 ध्रुवं सनीलो-त्पल-पत्र-धारया शमी-लतां छेत्तुमृषिर्यवस्यति ॥१७॥
 भवतु । पादपाऽन्तरित एव एनां विस्मयां पश्यामि । (तथा
 करोति) ।

King—Can this be the daughter of Kanva? Undiscriminating must his holiness Kas'yapa be, (*since*) he has appointed her to the duties of the hermitage. The hermit who hopes to make this guilelessly graceful form, inured to penance, surely strives to cleave (*in twain*) a S'ami branch with the edge of the petal of a blue-lotus. Well, remaining concealed by the trees, I will gaze at her unreserved. (*Does so*).

शकुन्तला (स्थित्वा)—सहि अणसूए, अदि-पिणहेण दक्कलेण
 पिअंवदाए णियन्तिद म्हि । सिढिलेहि दाव णं [सखि अनसूए,
 अतिपिणहेण वल्कलेन प्रियंवदया नियन्तिताऽस्मि । शिथिलय
 तावदेतत्] ।

S'akuntala—(*Having stopped*). Friend Anasuya, I am hard-pressed with a bark (*cloth*) fastened very tightly by Priyamvada. Just loosen it.

अनसूया—तह [तथा] । (शिथिलयति) । Anasuya—
 Very well. (*Loosens it*).

प्रियंवदा (सहासम्)—एतय पओहर-वित्थारइत्तअं अत्तणो
 जोअणं उवालह [अत्र पयोधर-विस्तारयित्वा आत्मनो यौवनम्
 उपालभस्व] ।

Priyamvada—(*Laughing*). In this case, rather blame your youth which has swelled up your bust.

राजिति । 'कय' हर्षे सभ्रमे वा । 'इयं सा' वैखानस-वर्णिता यद्देशनाभिलाषी समागतीऽहम् । 'कण्ठस्य दुहिता' कन्या इति चेत् 'तत्रभवान्' पूज्यः 'काश्यपः अस.धुदर्शी खलु' नूनं स न सुविवेचक इति भावः । 'यः' (यच्छब्दस्य उत्तर-वाक्यगत-त्वेनोपादाने सामर्थ्यात् पूर्ववाक्ये तच्छब्दस्यार्थत्वम्, अतएव पूर्ववाक्ये तच्छब्दस्य अनपेक्षा) 'इमां' कुसुम-पेलवां शकुन्तलाम् 'अ.ग्रमस्य धर्मे' कठिने तपयरणे 'नियुङ्क्ते' व्यापारयति वक्ष्यमाण-श्लोके अस.धुदर्शित्वे कारणं निदिशति ।

इदमिति ॥ अन्ययः ॥ यः ऋषिः अश्वज-मनोहरम् इदम् वपुः तपःचमं साधयितुम् इच्छति, सः भ्रुवं नीलोत्पल-पत्र-धारया शमूलतां क्लृप्तुं व्यवस्यति किल । व्याख्या—‘य ऋषिः’ कण्वः (ऋषति जानाति ब्रह्म इति ‘इगुपधात् कित्’ उः—५६८ इतीन् । ‘ऋषि वेदे वसिष्ठादौ दौधितौ च पुमान् अयम्’ इति मेदिनी) ‘अश्वजम्’ आहार्य-शोभा-रहितञ्च मनोहरं मनमोहकरञ्च, निसर्गसुन्दरम् इत्यर्थः । ‘इदं’ पुरःस्थितं ‘वपुः’ शरीरं ‘तपसः चमं’ योग्यं (चमते इति चमम् । नन्दिग्रहि-पचादिभ्यः— ३।१।२३४ इति अच्) ‘साधयितुं’ कर्तुम् ‘इच्छति’ अभिलषति ‘स’ कण्वः ‘भ्रुवं’ नियतं (‘स्थिरे नित्ये नियते च भ्रुवं क्लीवं प्रकीर्तितम्’ इति मेदिनी) ‘नीलोत्पलस्य’ इन्द्रीवरस्य यत् ‘पत्रम्’ अतिकोमलं तस्य ‘धारया’ पार्श्वभगेन ‘शम्याः’ वृचविशेषस्य (‘शमी सक्तुफलायां च शिम्बिकायां च वस्तुलौ’ इति मेदिनी) ‘लतां’ शाखां (‘व्रततिष्ठु लता ख्याता, लता शाखा च शाखिनी’) ‘क्लृप्तुं व्यवस्यति’ उद्यच्छते ‘किल’ इत्यरूची (‘किल संभाव्य-वार्तनीः । ह्रस्व-रूच्योः अलीके च’ इति हैमः) [‘अभवन् वस्तुसम्बन्धः उपमापरिकल्पकः । निदर्शना’ इति लक्षणात् समस्तवाक्ये निदर्शनालंकारः । ‘अश्वजमनोहरम्’ इत्यत्र विभावना च । श्रुत्यनुप्रास-वृत्त्यनुप्रासयोः एकवाचकानुपवेशरूपः संकरः । भ्रुवम् इत्युत्प्रेचा । वंशस्थविलं वृत्तम् । अनेन अभिप्रायरूपं भूषणम् उपन्यस्तम् । तथाचोक्तं दर्पणे—‘अभिप्रायस्तु सादृश्यात् भूतार्थस्य कल्पना’] ।

भवत्विति । 'भवत्' काश्यपः साधुदर्शी नवेति विचारिणालम् । इदानीं 'पादपैः' वृक्षैः 'अन्तरितः' प्रच्छन्नः सन् 'एनां' शकुन्तलां 'विस्मयाम्' अत्र कीदृषि नास्ति इति विश्वासयुक्ताम्, अतः स्वच्छन्दतः आलपन्ती ('समौ विस्मय-विश्वासौ' इत्यमरः) । 'तथा करोति' वृक्षान्तरितः सन् पश्यति ।

शकुन्तलेति । 'अतिपिनङ्गेन' दृढबद्धेन ('आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनङ्ग्याऽपिनङ्गवत्' इत्यमरः) 'वल्कलेन' वृक्षत्वचा 'नि-यन्त्रिता' नितरां पीडिता । अतः 'एतत्' वल्कलं 'तावत्' आदौ 'शिथिलय' शिथिलं कुरु ।

प्रियंवदेति । 'अत्र' अस्मिन् नियन्त्रण-विषये 'आत्मनः' स्वकीयस्य 'पयोधरयोः' स्तनयोः 'विस्तारयित्' विस्तारम् आपादयित् 'यौवनं' युनः भावं ('हायनान्त-युवादिभ्यः अण्' ५।१।१३०; 'अन्' ६।४।१६७ इति प्रकृतिभावः) । 'उपालभस्व' तिरस्कुर्व ('यः सनिन्द उपालभ्य स्तव स्यात् परिभाषणम्' इत्यमरः) ।

NOTES.

1. कथमियम्—The king could not first recognise S'akuntala. Later on he could know her from her reply to Anasuya, thus कथम् expresses delight accompanied by surprise.

2. असाधुदर्शी—With (णिनि) । One who does not take a correct view of things.

3. तवभवान्—स भवान् इति तवभवान्, इति सहसुपेति समासः । It is a honorific address and is generally used with respect to persons who are *absent*, while अवभवान् is used with persons that are *present*. The affix वल् is used in the sense of प्रथमा by 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' 5. 3. 14; 1963. 'भवत्-प्रभृति-शब्दयोगेऽभिधानम् । भवान्-दीर्घायु-दैवानां प्रिय-आयुषम् इति भवदादयः'—*Prabha*.

4. अव्याज &c.—वि + अज + घञ् करणे = व्याजः ('हलश्च' 3. 3. 121.) —artificial—'व्याजः शाठ्येऽपदेशे च' इति विश्वः—अव्याजेन मनोहरम्—fascinating without the interference of art.

5. नियुङ्क्ते—Atemp. by 'स्वराद्यन्तो-पसृष्टात् इति वक्तव्यम्'—Vart. 1. 3.
 64. युज preceded by an उपसर्ग beginning or ending with a vowel, becomes आत्मनेपदी। Cf. 'कथं केवलात्—प्रजासु वृत्तिं यम् अयुङ्क्त वेदितुम्। कर्तृभिर्प्राये भविष्यति'।—*Prabha*. युज is variously conjugated thus—"नियुङ्क्ते भूमिपालान् यो, नियोजयतिरचकान्। नियोजयति सामन्तान् स्वयमात्मनि युज्यते"।—*Halayudha*.

6. नीलोत्पल &c.—नीलोत्पल is a kind of water-lily (not lotus. 'नीलसंप्ला इति भाषा'—S'. *Kalpadruma*.) This is purposely selected by the poet on account of its exceedingly tender nature. It blooms in the moonshine ('अङ्गि अम्भोजं, निशायां विकशति कुसुदम्'—*Darpan. Ch. VII.*) and hence too tender to endure the rays of the sun.

7. शमीलताम्—लता here means twig or branch (*Com*). The tree is supposed to contain fire inside. Cf. 'निधान-गर्भांश्च सागराऽम्बरां शमीमिवाऽभ्यन्तर-लीन-पावकाम्। नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं, वृषः ससत्त्वां महिषीममन्यत' ॥ *Raghu III. 9*. Also, 'अग्निगर्भां शमीमिव'—*Act IV. 4. infra.* and notes therein; 'गुह्यान् वेणून् च विविधान् शमीवल्लीस्थलानि च'—*Manu VIII. 247*. This tree has been mentioned purposely, as its branches are always required by the ascetics for kindling fire. The S'loka is quoted by *Vis'vanatha* in *Sahitya-Darpan. Ch. vi*; Cf. *Kumar v. 4*.

8. भवतु—An अव्यय generally used when a topic is taken up leaving aside the old one. (*Vide Supra*.)

9. एनां विस्रब्धां पश्यामि &c.—This act of the king is not at all unbecoming. For the girls here are unmarried, hence they can be minutely observed. Elsewhere our hero remarks 'भवतु।

अनिर्बन्धनीय पर-कलवम्' Act. v, where कलव means a married woman. Besides the king waited for a suitable opportunity to meet his hostess lest she is confused. Cf. "नायकः--कः दीपः। निर्दोषदर्शनाः कन्यका भवन्ति। किन्तु कदाचित् अस्मान् दृष्ट्वा कालभावसुलभात् साध्वसात् न चिरमिह तिष्ठेत् तदनन्तरं तमाल-जलान्तरेण पश्यामः"—*Nagananda. Act I.* वि + स्वप्न + क्त कर्तरि = विस्रम्भा at ease. The reading विग्रम्भा seems to be wrong for it means 'forgotten'. Cf. 'स्वप्न विग्रम्भा। दन्तादिरयम्। तलव्यादिषु प्रसदि गतः'—*Bhattaji. 2346.*

10. अपिपिनङ्गेन—अपि - नह + क्त कर्मणि = अपिपिङ्गम् or पिपिङ्गम् according to *Bhagiri*. Vile notes on अवगाह। नह—लट् नहति, नहति। लिट् ननाह, नेहे। लुङ् अनात्सीत्, अनङ्।

11. नियन्त्रिता = नि - यन्त्र + ('तत् करोति तदाचष्टे' वाः—२५७३) णिच् + क्तः कर्मणि। Tied up, pinioned—शियिलं कुरु इति शियिल + णिच् + लोट्, हि = शियिलय a denominative verb.

12. पयोधर &c.—धरति इति धरः। पयसः धरः = पयोधरः। 'अण्' is not available (by 'कर्मणि अण्' 3. 2. 1.) as then the form will be 'पयोधारः'। Cf. *Kumar. 1. 40.*

13. उपालम्भस्व = उप + आ + लभ + लोट् स्व। Read 'दुर्वादः स्यात् उपालम्भ स्तव यः स्तुतिपूर्वकः। सीलुगहनं सनिन्दतु यस्तव परिभाषणम्'—*Jatadhara.*

Remarks :—From the above conversation it will be noticed that Anasuya by nature is very meek and does at once what she is requested do. But Priyamvada is vivacious and saucy and she at once retorts any charge brought against her.

राजा—कामम् अननुरूपमस्या वपुषो वल्कलम्। न पुनर-
क्षारश्चिद्यं न पृथयति। कुतः—

सरसिजमनुविहं शैवलेनापि रम्यं

मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।

इयमधिक-मनोज्ञा वस्त्रलेनापि तन्वी

किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥ १८ ॥

King—Granted that the bark is ill-suited to her figure, yet it is not that it does not foster the beauty of an ornament. Because—a lotus even though fretted by moss, is charming. The speck though dark, enhances the beauty of the cold-rayed (*moon*). This slender-bodied one is all the lovelier even with (*her*) bark (*garment*). To graceful forms what indeed is not an embellishment ?

Reading :—‘वपुषी वस्त्रलम्’—B. M. ‘ययसी वस्त्रलम्’—R. V. S.

राजति । इदं ‘वस्त्रलम्’ अस्याः शकुन्तलायाः ‘वपुषः’ शरीरस्य ‘कामम्’ अत्यर्थं, रूपमनुगतम् इति अनुरूपं योग्यं, तत् न भवति इति ‘अनुरूपं’ सर्वथा अयोग्यं, यद्वा ‘अनुरूपम्’ अयोग्यम् इति ‘कामं’ सदा स्वीकर्तव्यं (‘कामं प्रकामेऽनुमतौ’ इति विश्वप्रकाशः) । ‘पुनः’ इति भेदे [‘पुनरप्रथमेन तम् । अधिकारे च भेदे च तथा पदान्तरेऽपि च’ इति मेदिनी ।] ‘अलंकारस्य’ भूषणस्य ‘त्रियं’ शोभां ‘न पुष्यति’ न वर्धयति इति ‘न’ । वर्धयत्येव इत्यर्थः । [‘संभाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ’ इति वामनः] ।

सरसिजमिति ॥ अन्वयः ॥ शैवलेनापि अनुविहं सरसिजं रम्यम् । लक्ष्म मलिनमपि हिमांशोः लक्ष्मीं तनोति । वस्त्रलेनापि तन्वी इयम् अधिकमनोज्ञा । मधुराणाम् आकृतीनां किमिव हि न मण्डनम् । व्याख्या—‘शैवलेन’ इत्येन जलनौलिकया नाम तृणभेदेन [(जले) शीते तिष्ठति । ‘शीङ्गो-धुक्-लक् वलञ्-वलन्-वालनः’, उः—४८६ ; ‘शैवल्यैव शैवालः शैवली जलनौलिका’ इति वाचस्पतिः] । ‘अपि’ इति गर्हायाम् (‘अपि संभावना-प्रत्य-शङ्का-गर्हा-समुच्चये’ इति विश्वः) ‘अनुविहं’ वेधितं [विहः स्यात् विभे सदृशे बाधिते विभु इति विश्वसोदरः] । प्रकृतं तदथाऽसंभवात् संसृज्यते लक्ष्यते ।

अन्तरा अन्तरा संसक्तम् इति भावः]। 'सरसिज' पद्मं 'रस्य' मनोहरम्। 'लक्ष्म' चिह्नं कलङ्ग इति यावत् कर्तृ, ('लक्ष्म चिह्न-प्रधानयोः' इत्यमरः) 'मलिनमपि' कृष्णवर्णमपि ('मलिनं कृष्णदीपयोः' इति हेमः) 'हिमांशीः' चन्द्रस्य ('हिमांशुचन्द्रमा शब्द इन्दुः कुमुदवान्ववः' इत्यमरः) 'लक्ष्मी' शोभां ('लक्ष्मेर्नुट् च', उः—४४८ इति ई, तस्य च सुट्। 'शोभा-सम्पत्ति-पद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिव दृश्यते' इति शाश्वतः) 'वस्त्रलेनापि' तुच्छेन इति अपेक्षार्थः। [पूर्ववत् गर्हायाम् अपि]। 'तन्वी' कृशाङ्गी ('वीती गुणवचनात्' इति विकल्पे ईप् ४।१।४४) 'इयं' पुरोदृश्यमाना शकुन्तला 'अधिकं मनोज्ञा' मनोहरा इति सहसुपेतिस्मासः। एतानि सर्वाणि समालोच्य मन्येऽहं 'मधुराणां' स्वभावतः शोभनानां मनोज्ञानाम् इति यावत् ('मधुरौ स्वादु-शोभनौ' इति व्याङ्गिः) 'आकृततीनां' किमिव हि मण्डनं भूषणं 'न'? अपि तु सर्वं भूषणतां प्रपद्यते इति। (इव इति वाक्यभूषायाम्। 'इवेति ईषदर्थो-पभो-तुप्रेक्षा-वाक्यालङ्कारेषु' इति वर्धमानः)। [अथ द्वितीयचरणे उपमानस्य कर्तृत्वात् कर्तृ-प्रक्रमभङ्गः। वाक्यवयं पद-कदम्बकात्मकं द्वितीयं तु क्रियाकारकान्वितेत्येतद्रूपम्। तेन वाक्य-प्रक्रमभङ्गोऽपि। अतः "विधुरपि परिभिन्नो लक्षणा लोभनीयः" (इति विद्याशुचिः) यद्वा "शिशिर-किरणमाली शोभनो लक्षणापि" इति पठनीयम्। अथवापदेव साधारणधर्मस्य रस्य-लक्ष्मी-विस्तार-मनोज्ञ-पदैः अभिधानात् माला-प्रतिबलूपमा। अन्तर्प्रचरणे अर्थान्तरन्यासः। इत्थनुप्रास-च्छेकानुप्रासयोः संसृष्टिः। मालिनीवृत्तम्। अनेन 'माधुर्यं' नाम अयवजोऽलंकार उक्तः। तल्लक्षणं तु दर्पणे (तृतीय-परिच्छेदे)—'सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता' इति। अनेन 'प्रसिद्धि'र्नाम भूषणमुपलक्ष्यम्। तल्लक्षणं तु तदैव-'प्रसिद्धिः लोकसिद्धार्थः उत्कृष्टै रयसाधनः इति]।
Voice—मलिनेन लक्षणा लक्ष्मीः तायते (तन्यते वा)।

NOTES.

1. कामम् अनुरूपम्—Either say 'Exceedingly unsuitable' or 'granted that it is unsuitable' (Com.) Cf. *Kumar. V. 44*.

2. न पुनः &c.—पुनः implies भेद (Com.). It modifies what is admitted by कामम्।

3. वपुः—Raghava reads 'वयसः' for 'वपुः' considering perhaps the previous speech of Priyamvada which refers

to S'akuntala's youth, but 'वयसः' is preferable as in the following S'loka the king refers to her form (आकृति) and not to her age (वयस्)।

4. न-पुष्यति &c.—Two negatives make an affirmative (*Com.*) Cf. 'प्रत्युवाच तस्यैर्नि तत्त्वतस्त्वां न वेद्मि पुरुषं पुरातनम्'—*Raghu. XI. 85*. 'न च परिचितः न चाप्यगम्यः'—*Malavik. I. 11*. 'नादण्डो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति'—*Manu. VIII. 335*. Vide also, *Megh. 63, 106. Raghu. VI. 30. S'is'upal. I. 35. Vikram. II. 10*. The root पुष primarily means 'nurture' hence secondarily it means 'possess' or 'exhibit'. Cf. 'सम्योदयः साधः इवैषवणे पुष्यति अनेकं सरयुप्रवाहः'—*Raghu. XVI. 58*. 'पुष्यवतिः फलोपेतैः' कायावतिः मनोरमैः। एवमादिभिः आकीर्णः ग्रियं पुष्यति अयं गिरिः'—*Ramayana, Ayodhyakanda*. There the commentator Rama remarks 'पुष्यति वर्धयति'। Vide also, *Kumar. VII. 18, 78. Ibid. I. 25. Raghu. VI. 58, XVIII. 32; IV. 11; III. 32. Kumar. I. 25*.

5. सरसिजम्—सरसि जातम् इति सरसि+जन+उ कर्तरि ('सप्तम्यां जनेर्ङ' 3. 2. 97.)=सरसिजम् or सरोजम्। The seventh case-ending is optionally dropped by 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' 6. 3. 14. This is a योगरूढ word, hence etymologically though it means anything that grows in water or a pond ['सरः नीर-तङ्गयोः'] yet by usage it means lotus only.

6. अणुविद्धम्=अणु+व्यध+क्त कर्मणि (व्यध्=विष् 6. 1. 16; 2412.) encased लट् विध्यति। लिट् विव्याध। लुङ् अव्यात्सीत्।

7. लक्ष्मी—Unlike नदी, लक्ष्मी has Visarga in the nominative singular. Cf. "अवी-तन्वी-तरी-लक्ष्मी-ह्री-श्री-धीनाम् ऊणादितः। स्त्रीलिङ्गानाम् असीयान् न स-लोपः कदाचन।" But compare again "बाला निदाघलक्ष्मीव तापयन्त्येव केवलम्"।

8. किमिव &c.—For similar idea, Cf. 'यया प्रसिद्धैर्मधुरं शिरोरुहैः
जटाभिरप्येवमभूत् तदाननम् । न षट्पदयोगिभिरिव पङ्कजं, सशैवालसङ्गनपि
प्रकाशते'—*Kumar. V. 9*. 'बह्वी सर्वास्व-वय्यासु रानणीयकमाकृतिविशेषाणाम्'—
Act. VI. Infra. 'स्वभावसुन्दरं वस्तु न संस्कारमपेक्षते'—*Dristanta-s'ataka*,
49. 'पतन्ति नाग्निन् विशदाः पतविणो धृतेन्द्रचापा न पथोदपङ्क्तयः । तथापि पुष्पाति
नभःश्रियं परां न रम्यमाहार्यमपेक्षते गुणम्'—*Kirat. IV. 23*. 'सपेदे यस्यसखिलोद्गमः
विभूषा रम्याणां विकृतिरपि श्रियं तनोति'—*Ibid VII. 5*.

शकुन्तला (अग्रतोऽवलोक्य)—एसो वादेरिद-पञ्चव-ङ्गुलीहिं
तुवरेदि विश्व केशर-रक्खुओ । जाव गं सम्भावेमि [एव वातेरित-
पञ्चवाऽङ्गुलिभिः त्वरयति इव सां केशर-वृक्षकः । यावत् एनं
सम्भावयामि] । (परिक्रामति) ।

S'akuntala' (*Looking forward*.)—Yonder Vakula tree with
its breeze-stirred-tendrils-fingers is beckoning me, as it were,
in haste. I will just honour it. (*Walks round*).

प्रियंवदा—हला सउन्दले, एत्थ एव दाव मुहुतसं चिट्ठ ।
जाव तुण उवगदाए लदा-सणाहो विश्व अग्रं केशर-रक्खुओ
पडिभादि [हला शकुन्तले, अत्र एव तावत् मुहूर्तकं तिष्ठ । यावत्
त्वया उपगतया लता-सनाथ इव अग्रं केशर-वृक्षकः प्रतिभाति] ।

Priyamvada'—Dear S'akuntala' ! do thou stand at this
very place for a moment. For with thee by (*its side*),
this Vakula tree appears as if wedded to a creeper.

शकुन्तला—अदो क्खु पियंवदा सि तुमं [अतः खलु
प्रियंवदासि त्वम्] ।

S'akuntala'—(*And*) for this reason indeed you are
named Priyamvada. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

राजा—प्रियमपि तथ्यमाह शकुन्तलां प्रियंवदा । अस्याः खलु ।
अधरः किसलय-रागः कोमल-विटपाऽनुकारिणौ बाहू ।
कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सज्जम् ॥ १८ ॥

King—Priyamvada has told S'akuntala a truth though (*it is*) a compliment. Indeed—her (*lower*) lip has the redness of a fresh sprig; her arms imitate tender twigs and her youth, alluring as flowers, pervades all her limbs.

शकुन्तलेति । 'वातेन' वायुना 'हरिताः' संचालिताः 'पल्लवा' एव 'अङ्गुल्यः' ताभिः, 'केशरवचकः' बहुलवचकः ('अङ्गुल्यः' ५।१।८ इति कः) 'मां त्वरयति' जलसेचनार्थम् आह्वयतीव । ['पल्लवाङ्गुलिभिः' इत्यत्र रूपकम् । 'अङ्गुली-संचालनेन त्वरयति' इत्यनेन उत्प्रेक्षा च] । 'संभावयामि' बहुमानं करोमि, जलसेचनेन संवर्धयामि इति भावः [संभावना वासनायां गौरवे ध्यानवर्धयामि इति अजयपालः] ।

प्रियंवदेति । 'अतः' बहुलतले 'मुहूर्तक' स्वल्पकालं 'तिष्ठ' अपेक्षस्व । 'यावत्' इति स्तुती ['यावत् कात्स्न्येऽवधारणे प्रशंसायां परिच्छेदे मानाधिकार-संभवे' इति भानुजिह्वत-मेदिनी] 'उपगमया' सञ्चलितया । 'लतया' सनायः युक्त इव 'प्रतिभाति' दृश्यते [अनेन शकुन्तलाया लतासादृश्यं प्रदर्श्य तत्-सौन्दर्यं वर्णितम्]

शकुन्तलेति । 'अतः' अनेन प्रियवचनेन 'खलु' इत्यवधारणे 'तं प्रियंवदा' सधुरं भाषमाणा 'अस्मि' ('प्रियवशे वदः खच्' १।१।११; २८।३ इति खच्) ['अथैव तावत्' इत्यादिना 'अतः खलु' इत्येतदनेन निरुक्तिर्नाम भूषणगुपक्षितम् । तल्लक्षणं तु दर्पणे—'पूर्वसिद्ध्यर्थ-कथनं निरुक्तिरिति कौल्यते'] ।

राजेति । यत् प्रियं प्रायेण हि तत् असत्यं, न क्वाऽपि तूभयोः युगपत् समागम इति प्रियेण सत्यस्य विरोधः अपि-शब्देन व्यज्यते । किन्तु अस्मिन् क्षेत्रे 'प्रियंवदा शकुन्तलां प्रियमपि' सधुरमपि 'तथ्य' न तु अतृप्तम् 'आह' कथयति ।

अधर इति ॥ अन्वयः ॥ अस्याः—खलु अधरः किसलयरागः, बाहू कोमल-विटपाऽ-नुकारिणौ, कुसुममिव लोभनीयं यौवनम् अङ्गेषु सज्जम् । व्याख्या—यत् प्रियंवदया लतात्वम् आरोपितम् अयुगपत् कथयति शकुन्तलायाः 'अधरः'

भोष्ठः ('अथरस्तु पुमानोष्ठेऽनूध्वेऽपि वाच्यवत्' इति मेदिनी) 'किसलयस्य' नूतनपर्णस्य 'रागः' रक्तिमा इव 'रागः' रक्तिमा यस्य ('सप्तम्यपुमानपूर्वपदस्य उत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः' वाः-८३० ॥ इति उद्भुत्त्ववत् उत्तरपदलोपो बहुव्रीहिः) तादृशः । 'वाहू' भुजौ 'कीमलौ' नखौ 'विटपौ' स्कन्धोर्ध्वशाखि ('स्कन्धादूर्ध्वं' तरीः शाखा कटप्रो विटपौ मत' इति कात्याः) तथोः 'अनुकारिणौ' सदृशौ इत्यर्थः ('तस्य चाऽनुकरोतीति शब्दाः सादृश्यसूचका' इति कात्यादर्शे २।५.७-६५) 'कुसुममिव लोभनीयं' चित्ताकर्षकं 'यौवनं' तारुण्यम् 'अङ्गेषु' सर्वगतेषु 'सन्नद्धम्' आविर्भूतम् इत्यर्थः । ['अथ अङ्गेषु इति बहुवचनेन वदने कान्तिमत्ता, मयनयोः तरलता, * * * वचसि स्तनीञ्चूभणं, नाभौ गभीरता, जघनादीनां मांसलत्वं, गतौ सविज्ञासत्वम् इत्यादि ध्वनितम्' इति राघव-पादाः । अथ समासगा आर्थी, समासगा गौणी, पूर्णा श्रौती इत्युपमानां संसृष्टिः । 'वाहू सदुल-विटपाविव प्रतनू' इति पठित्वा उद्देश्य-प्रति-निर्देश्य-प्रक्रम-भङ्गः समाधेयः । अनेन पदोच्चयनाम भूषणम् उपचिह्नम् । तल्लक्षणं तु दर्पणे—'सञ्चयोऽर्थानुरूपो यः पदानां स पदोच्चयः' । इयमार्या] ।

NOTES.

1. वातेरित &c.—ईर + क्त कर्मणि = ईरिताः waved. लट् ईरयति । लिट् ईरयामास । लुङ् ऐरित् । Cf. 'वसन्तः पवनचालिताभिः पल्लवाङ्गुलीभिः त्वरयतीव भवन्तम्'—*Malavik. Act. III.*

2. संभावयामि—सम् + भू means 'to think well of', hence 'to honor'. Cf. *Raghu. V. II. Sak. VII. 4.*

3. मुहूर्तकाम्—हुक्का (कौटिल्यगतौ) + क्त याहुलकात् by 'अङ्गि घृसि—' लः-३७६ । मुडगमय । Then 'राज्ञीपः' 6. 4. 21. इति छलोपः । 'हलि च' 8. 2. 77. इति दीर्घः । Or "लिङ् चोर्ध्वसौहर्तिके" 3. 3. 164. इति पाणिनि-निर्देशात् वा मुहूर्तः—*Bhanuji.*

4. oसनायः—Lit. नाथिन सह वर्तमानः सनायः but here it means 'united with'. Cf. 'भक्तिशोभासनायं चित्तिविरचितशय्याम्'—*Kumar. VII. 94.*

5. प्रियमपि तथ्यम्—Cf. 'कृच्छं महतीर्णं इति प्रियाहं तामुचतुसे प्रियमपि यमिष्या'—*Raghu. XII. 66.* Prof. Satya Vrat Shastri Collection. —*Ibid. VIII. 92.*

‘सुलभाः पुरुषाः राजन् सततं प्रियवादिनः । अप्रियस्य च पयस्य वक्ता भोक्ता च दुर्लभः’—*Ramayana. III. Ch. 37. 2.*

6. अधर &c.—According to some अधर means the lower lip, while ओष्ठ means the upper one, but the majority use both indiscriminately for the lower and upper lips. Read—यथा ‘रदनच्छदौ दशनवाससी’ उभयत्र वर्तते तथा ओष्ठाऽधरोऽपि उभयत्रेति नयनानन्दः । रायमुकुटोऽप्याह ‘उपरवर्ती अधोवर्ती च ओष्ठः अधरोऽपि एवम्’ । *Vide S. Kalpa-druma P. 18.*

7. कीमलविटप &c.—विटप has been variously derived by Bhanuji thus—(i) विटान् पाति ‘इति पातोऽनुपसर्गे कः’ 3. 2. 3. (ii) विटानां पानम्, पा पाने घञर्थे कः (*Vart. 3. 3. 58.*) (iii) वेडति (षाक्रींशे) इति ‘विटप-विटप—’ उः—४३२ इति कपन् ।

8. लोभनीयम्—आहलकात् कर्तरि णीयर् । 3. 3. 113. attractive, tempting. The king’s latent desire to possess S’akuntala is made somewhat patent by this epithet. कुसुमम्—जात्यै कवचनम् ।

9. सत्रङ्गम्—Cf. ‘लतेव सत्रङ्गमनीश-पत्न्या’—*Raghu. II. 7.*

अनसूया—हला सउन्दले, इयं सत्र्यंवर-वहू सहकारस्य तुष्ट किद-णामहेत्या वणजोसिणि त्ति णोमलिआ । णं विमुमरिदा सि [हला शकुन्तले, इयं स्वयंवर-वधूः सहकारस्य त्वया कृत-नामधेया वनज्योत्स्नेति नवमल्लिका । एनां विस्मृतासि ?]

Anasuya—Dear S’akuntala ! here is the Jasamine, named by thee, ‘Vanajyotsna’ (*Lit. the moonlight of the grove*), the self-chosen bride of the mango-tree. Hast thou forgot it ?

शकुन्तला—तदा अन्ताणं वि विस्मरिस्सं [तदा आत्मानमपि विस्मरिष्यामि] । (लतामुपेत्य अवलीक्य च), हला रमणीये क्व,

काले इमस्य लता-पादप-मिथुनस्य वदन्तरो संवृत्तो । नव-कुसुम-
लोवणा वनजोसिणी, वद-पल्लवदाए उवहोअ-कवसो सहआरो
[हला रमणीये खलु काले अस्या लता-पादप-मिथुनस्य व्यतिकरः
संवृत्तः । नव-कुसुम-यौवना वन-ज्योत्स्ना, वद-पल्लवतया उपभोग-
क्षमः सहकारः] ॥ (पश्यन्ती तिष्ठति) ।

S'akuntala—Then even my own self I'll forget. (*Going up to the creeper and looking.*) Dear S'akuntala ! in a (very) delightful season, indeed the union between the pair of a tree and a creeper has taken place. The Forest-moon-light has (*blooming*) youth (*marked with*) new flowers and the mango-tree with its newly put-forth tendrils is (*quite*) capable of enjoyment. (*Stands looking at it.*)

Reading :—‘वद’—B. M. V. S. ‘क्लिग्ध’—R.

अनसृयति । ‘इयं’ पुरोदृश्यमाना ‘सहकारस्य’ आत्मस्य (‘आत्मन्मूली रसालोऽसौ सहकारीऽतिमौरभ’ इत्यमरः) स्वयं वृणीते या सा ‘स्वयंवरा’ (‘संज्ञायां भृतृवृजि—’ श।श.४६; २८६० इति खच्) ‘स्वयंवरा चासौ ‘वधू’श्चेति ‘स्वयंवरवधूः’ । ‘वनज्योत्स्ना इति त्वया कृतं विहितं ‘नामधेयं’ (वा—५।४।३५) यस्याः सा ‘नवमल्लिका’ लता । ‘एनां’ नवमल्लिकां ‘विमृता असि’ किम् । [‘ज्ञानार्थत्वात् वर्तमाने क्तः । जलं वृष्टी देव इतिवत् कृषिदन्वतीऽपि कर्तरि क्तः वक्तव्य’ इति न्यायपञ्चाननपादाः] ।

शकुन्तलिति । ‘रमणीये काले’ यथायोग्यवेलायाम् इत्यर्थः । ‘लतायाः’ वनज्योत्स्नायाः ‘पादपस्य’ रसालस्य च यत् ‘मिथुनं’ एकं स्त्रीपुंसयुगलम् इत्यर्थः (‘मिथुनं न द्वयोः राशिभेदे स्त्रीपुंसयुग्मके’ इति सिद्धिनी) तस्य, ‘व्यतिकरः’ मिलनं ‘संवृत्तः’ जातः । ‘नव’ प्रथमोद्भूतम् अतएव मनीहरं ‘कुसुमं’ पुष्पं, रजोदर्शनं च, एव ‘यौवनं’ यस्याः तादृशी, ‘वनज्योत्स्ना’, ‘सहकारः’ रसालः ‘वद्धाः’ सम्भूय जाताः ‘पल्लवाः’ यस्य । तस्य भावः तया, सद्भात-किशलयतया [इति नायक-न्यवहारात् सनातोक्तिः] । ‘उपभोगक्षमः’ योग्यः ।

NOTES.

1. स्वयंवरवधू &c.—This sort of mock marriage has been elsewhere described by Kalidasa. Cf. 'मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च नन्विमौ'—*Raghu*. VIII. 61. Also vide *Act*. IV. 12.

2. वनज्योत्स्ना—ज्योतिरस्ति अस्याम् इति ज्योतिस् + न मत्वर्थे = ज्योत्स्ना (निपातनात्) by 'ज्योत्स्ना-तमिस्ना—' 5. 2. 114.

3. एनां विष्मृता—षष्ठी in connection with स्मृ (2. 3. 52) is not available owing to the absence of the idea of शेषविवक्षा here. Read 'शेषे किम् ? कर्म-विवक्षया द्वितीयैव, मातरं स्मरति, माता स्मर्यते'—*Prabha*. The root स्मृ may be regarded as a गत्यर्थे one, hence कर्तरि क्त by 3. 4. 72, or better say विष्मृतम् इति भावे क्तः । विस्मरणम् इत्यर्थः । Then विष्मृतम् अस्ति अस्या इति अर्थ आदित्वात् अच्'—Vide *Raghu*. XIX. 2.

4. मिथुनस्य व्यतिकरः—भेद्यति इति मिथ (संगमे) + उनन् by 'क्षुधि पिशि मिथिभ्यः कित्'—उः 342 = मिथुनम् couple. वि + अति + क्त + घ अधिकरणे = व्यतिकरः union. Cf. 'तीर्थे तीर्थ-व्यतिकरभवे'—*Raghu*. VIII. 95. 'रत्नच्छायाव्यतिकरः'—*Megh*. V. 15. Vide also *Sis'upal*. IV. 53; VII. 28.

प्रियंवदा—अणसूए, जाणासि किं सउन्दला वणजोसिणिं अदिमेत्तं पेक्खदि त्ति [अनसूए, जानासि किं शकुन्तला वनज्योत्स्नाम् अतिमात्रं प्रेक्षते इति] ।

Priyamvada—Do you know, Anasuya, why S'akuntala looks so intently at Vanajyotsna ?

अनसूया—ए क्व विभावेमि । कहंहि [न खलु विभावयामि । कथय ।]

प्रियंवदा—जह वणजोसिणी अणुरूपेण पात्रवेण संगदा,
अवि णाम एव्वं अहं वि अत्तणी अणुरूपं वरं लभेअ त्ति
[यथा वनज्योत्स्ना अनुरूपेण पादपेन सङ्गता, अपि नाम
एवमहमपि आत्मनः अनुरूपं वरं लभेय इति] ।

Priyamvada—"As Vanajyotsna is united with a fit tree,
so may I too get a consort becoming me", (*she thinks.*)

शकुन्तला एमो गूणं तुह अत्तगदो मनोरहो [एष नूनं
तव आत्मगतो मनोरथः] । (कलसमावर्जयति) ।

S'akuntala—This, surely, is the wish in your own mind.
(*Inverts the pitcher.*)

Reading—'जानासि किम्'—R. B. V. S. 'जानासि किं निमित्तम्'—M.

प्रियंवदेति । 'किं' कस्मात् हेतोः । 'अतिमात्रं' सातिशयम् औत्सुक्येन सह ।

अनस्येति । 'न खलु विभावयामि' हेतुमवधारयामि । जानासि चेत् मां
'कथय' निवेदय ।

प्रियंवदेति । 'अनुरूपेण' योग्येन 'पादपेन' सहकारवृत्तेण सह 'सङ्गता' मिलिता ।
'अपि' इति प्रश्ने । 'नाम' इति संभावनायाम् । तद्योगे च लिङ् । किमेवं सम्भवेत्
यत् 'अहमपि' (अपिः अत्र समुच्चये) 'आत्मनः अनुरूपं' योग्यं 'वरं' वोढारं भर्तारम्
इति यावत् ('वरो जामातरि वृत्तौ देवतादेरभीक्षिते' इति मेदिनी) 'लभेय इति'
मनसि निधाय वनज्योत्स्नाम् अतिमात्रं प्रेक्षते इत्यर्थः । [राजा—'कथमियम्'
इत्याद्येतदन्तेन 'विलोभनं' नामाङ्गम् उपचिन्तम् । तल्लक्षणं तु दर्पणे—'गुणाख्यानं
विलोभनम्' ।]

शकुन्तलेति । 'नूनं' निश्चितम् 'एषः' त्वया वनज्योत्स्नावलीकने कारणत्वेन उदीरितः
'तव आत्मानं' मनः 'गतः' स्थितः (स्या समासः । २।१।२४) 'मनोरथः' अभिलाषः ।

'आवर्जयति' सेचनार्थम् । Satya Vrat Shastri Collection.

NOTES.

1. अपि नाम—अपि implies a query while नाम implies संभावना । The two together indicate a wish and introduce a question as to whether it will be satisfied. It has the sense of (a) 'is it likely', may it be; (b) 'would that,' 'I wish that'—*Apte*. Cf. 'अपिनाम भवदुपाध्यायजमानस्य निवृत्ता' &c.—*Prasanna Raghava*; 'तदपिनाम रामभद्रः पुनरपि इदं वनम् अलङ्घयितुं'—*Uttar. Act. II*. 'अपि नाम दुरात्मा राक्षसी गच्छते'—*Mudra. Act. I*; 'अपि नामाऽहं पुरुषा भवेयम्'—*Vikram. Act II*. It has a different sense in Janaki-parinaya (*Vide Bombay Ed. P. 236.*), where it introduces a question but does not involve the wish as it does here and also generally. The next अपि implies समुच्चय *i. e.* I too.

2. मनोरथः—Desire is so termed, as it carries the mind of a man from one place to another as does a chariot carry a man from one place to another.

3. आवर्जयति = आ-वृज् + णिच् + लट् ति । Inverts the pot in order to pour out its contents. Cf. 'आवर्जिताऽष्टापदकुम्भतीर्थैः'—*Kumar. VII. 10*. But आवर्जन generally means 'bending'. Cf. 'अपि त्वदावर्जितवारिसम्भृतम्'—*Kumar. V. 34*. 'शाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः'—*Raghu. XIII. 24*, also *Ibid. XIII. 17*; *XVI. 19*. 'आवर्जो दृष्टौ'—*Megh. I 49*.

राजा—अपि नाम कुलपतेरियम् असवर्ण-क्षेत्र-सम्भवा स्यात् ?
अथवा कृतं सन्देहेन ।

असंशयं क्षत्र-परिग्रह-क्षमा, यदार्यसस्यामभिलाषि मे मनः ।

सतां हि सन्देह-पदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥ २० ॥

तथापि तत्त्वत एनामुपलक्ष्य ।

King—Can it be that the girl is sprung from a wife of an unlike caste of the chief of the patriarch? Or away with misgivings! She is doubtless fit to be married by a Kshatriya since my noble mind has a longing for her. For to the good, in matters that are subjects of doubts, the promptings of their inner mind are decisive proofs. Nevertheless I will test her rightly.

राजिति । 'अपि नाम' किमेवं सम्भवेत् यत् 'इयं' शकुन्तला 'कुलपतेः' कण्वस्य 'असंशय' (६।३।८५) ब्राह्मणात् भिन्नं चवियादि यत् 'चित्रं' कलत्रं ('चित्रं शरीरे विद्यते सिद्धस्थान-कलत्रयोः' इति विश्व-मेदिन्यौ) तस्मात् 'सम्भवः' उत्पत्तिः यस्याः तादृशी । 'स्यात्' (संभावनायां लिङ्) 'अथवा' इति पचान्तरे । 'सन्देहेन कृतम्' अलं 'कृतमिति निवारण-निषेधयोः' इति भोजकृत-सरस्वती-कण्ठाभरण-वृत्तौ । 'गम्यमानापि क्रिया कारक-विभक्तौ प्रयोजिका' इति कौमुदीवचनात् ५६८ करणे तृतीया । राघवस्तु आह—'वारणार्थयोगे तृतीया,' तत्र, तादृशत्वाभावात्] ।

असंशयमिति ॥ अन्वयः ॥ असंशयम् (इयम्) चवपरिग्रहचमा, यत् मे आर्ये मनः अस्याम् अभिलापि । सन्देहपदेषु वस्तुषु सताम् अन्तःकरणप्रवृत्तयो हि प्रमाणम् । व्याख्या—'असंशय' नियतम् इयं शकुन्तला, चतः नाशात् वायते इति 'चवः' चविय इत्यर्थः ('चवः चवियराजन्यौ' इति नाममाला) तस्य, 'परिग्रहः' स्त्रीत्वेन अङ्गीकारः ('परिग्रहः कलत्रे च मूलस्त्रीकारयोरपि । शपथे परिवारे च राष्ट्र-यन्त्रास्य-भास्करे' इति अजयपालः) तस्य 'चमा' योग्या । इयं निःसन्देहं चवियपत्नी भवितुम् अर्हति इति भावः । [अथ सत्परिग्रहचमा इति वक्तव्ये चवेति सामान्योक्तेः अप्रस्तुतप्रशंसा] । 'यत्' येन हेतुना 'आर्ये' कदापि नासत्पथप्रवृत्तम्, अतएव येष्टम् इत्यर्थः । 'मे' पुरुवंशीत्पन्नस्य जितेन्द्रियस्य मनः 'मनः अस्यां' शकुन्तलायाम् 'अभिलापि' सस्युहं वोढुं मिच्छुः इत्यर्थः । [महापुरुषाणाम् आत्मप्रशंसायां न दीपः । यथा रामायणे—आर्यरामस्य रामत्वं पश्यन्तु हरियूयपाः] । 'सन्देहस्य पदेषु' स्थानेषु ('पदं व्यवसित-व्राण-स्थान-लक्ष्यऽङ्गि-वस्तुषु' इत्यमरः) सन्देहविषयभूतेषु 'वस्तुषु' पदार्थेषु, कर्तव्यम् अकर्तव्यं वा इति संशयास्यदेषु विषयेषु इत्यर्थः, 'सतां' शुद्धशीलानाम्

‘अन्तःकरणस्य’ चेतसः ‘प्रवृत्तयः’ गतयः ‘हि’ इत्यवधारणे (‘हि’ हेतावधारणे इत्यमरः) ‘प्रमाणं’ सत्याऽवृत्तयोः मानदण्डस्वरूपम् । [‘संदेहपदेषु वस्तुषु’ इत्यत्र पुनरुक्तवदाभासनामाऽलंकारः । अर्थान्तरन्यास—काव्यलिङ्गाऽनुप्रासाः । अनेन ‘परिन्यास’ इत्यङ्गमुपचितम् । तल्लक्षणं तु दर्पणे ‘तन्निवृत्तिः परिन्यासः’ । वंशस्थविलं वृत्तम्] ।

तथापीति । ‘तथापि’ शकुन्तलायाः मत्परिग्रहयोग्यत्वे निर्णीतं सत्यपि ‘तत्त्वतः’ तद्विषयं स्पृष्ट्वा ‘एनाम् उपलभ्यते’ ज्ञास्ये । इयं ब्राह्मणतर-क्षेत्र-सम्भूता नवेति अवगमिष्यामि । [अनेन पूर्वनिर्णयेण अपरितीषः सूचितः] ।

NOTES.

1. अपिनाम&c.—The previous conversation between Anasuya and Priyamvada gives the king an occasion for thinking about the possibility of his being a ‘अनुरूप वर’ ।

2. असवर्णक्षेत्रसम्भवा—समानः वर्णः यस्य तत् ‘सवर्णम्’ । समान when compounded with वर्ण is changed to ‘स’ by the sutra “ज्योतिर-जनपद-रात्रि-नाभि-नाम-गोत्र-रूप-स्थान-वर्ण-वधो-वचन-वस्तुषु” 6. 3. 85; 1013. Mr. Kale & Prof. Gajendragadkar have committed *serious* mistakes in explaining the formations of सवर्णे with the help of योगविभाग of the sutra ‘समानस्य कन्दसि’ &c. 6. 3. 84. For योगविभाग should never be taken recourse to, when the formation of a word can be accounted for by an *independent* sutra. Vide notes on सोदर *supra*. क्षेत्रम्—a wife. न सवर्णम् असवर्णम् । असवर्णं क्षेत्रम्=असवर्णक्षेत्रम् a wife not of the same class. तस्मात् सम्भवः यस्याः सा=असवर्णक्षेत्रसम्भवा । This is an instance of व्यधिकरणं बहुव्रीहि sanctioned by Va'mana—‘अवर्ज्यो हि बहुव्रीहिः व्यधिकरणः जन्माद्युत्तरपदः’—In case of such word as जन्म, सम्भव, प्रभव &c. व्यधिकरणं बहुव्रीहि is unavoidable. But in this particular case, we can avoid it if we derive सम्भव with अपि In the अपादान-वाच

—‘सम्भवति अस्मात् इति सम्भवः’ *i. e.* origin, hence ‘असवर्णक्षेत्रे सम्भवः यस्याः सा’ इति समानाधिकरणः बहुव्रीहिः। Vide *Manu. III, 12 & 13*.

3. कृतं सन्देहेन—‘कृतम्’ is an अव्यय having the sense of अलम्। ‘कृतं युगे, अलमर्थे स्याद्विहिते हिंसिते विपु’—*Medini*. Raghava says वारणार्थयोगे तृतीया but there is no such sutra. Better say करणे तृतीया। Vide Com. and Mallinatha on ‘अलं महीपाल तव श्रेणे’ in *Raghu. II, 24*.

4. सतां हि &c.—प्रमाण is always neuter singular. Cf :—वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीलं च तद्विदाम्। आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरिव च—*Manu. II, 6*; also मनीषुद्धिरहङ्कारश्चित् करणमान्तरम्। प्रमाणं नित्यमर्थादा शास्त्रेषु सत्यवादिनि ॥ This stanza and its latter half have been quoted in *Das'arupaka* and in तन्त्रवार्तिक of *Kumarila Bhatta* [*Benares Ed. P. 133.*] respectively.

शकुन्तला—(ससम्भ्रमम्) अम्भो, सलिल-सेत्र-सम्भ्रमुग्गदो णोमलित्रां उज्जिभ्रम वअणं मे महुअरो अहिवट्ठइ [अम्भो, सलिल-सेक-सम्भ्रमोद्धतः नवमल्लिकाम् उज्जिभ्रत्वा वदनं मे मधुकरः अभिवर्तते]। (भ्रमर-वाधां रूपयति)।

S'akuntala—(*In a flurry.*) Dear me, stirred up by the disturbance caused by the sprinkling of water, a drone leaving the Jasmine is making towards my face. (*Gesticulates annoyance from the drone*).

राजा। (सस्मृहमवलोक्य)—

चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं
रहस्याऽऽख्यायीव खनसि मृदु कर्णाऽन्तिक-चरः।

करौ व्याधुन्वत्याः पिवसि रति-सर्वस्वमधरं

वयं तत्त्वान्विधानं मधुकरे हतोऽस्व खलु कृती ॥ २१ ॥

King—(*Looking wistfully.*) We, through search for truth (*about her*), are undone. O drone, thou indeed art lucky (*here*). (*For*) many a time thou touchest her tremulous eyes with rolling corners ; flitting by her ears thou hummest gently as if to whisper some secret (*of love*). Despite her waving the hands thou kissest her lip which is the be-all of (*sexual*) pleasure.

Reading :—‘अभिवर्तते’—R. V. B. M. अभिभवति—S. ‘चलापाङ्ग’ दृष्टः—R. ‘चलापाङ्गां दृष्टिम्’—B. M. S. V ‘करौ’—R. B. V. ‘करम्’—S. M. ‘कर्णान्तिकचरः’—B. M. S. V. R’s Com. ‘कर्णे अन्तिकचरः’—R.

शकुन्तलेति । ‘ससम्भ्रमं’ समयं [‘संभ्रमः साध्वसेऽपि स्यात् संवेगादरयोरपि’ इति मेदिनी] । ‘अन्नो’ इति विद्यये (‘विद्यये दुःसहे अन्नो नित्यं स्त्रीभिः प्रयुज्यते’ इति भरतः) ‘सलिलस्य सेकेन’ सेचनेन यः सम्भ्रमः सञ्चलनं तच्चात् ‘उद्गतः’ उल्लितः ‘मधुकरः’ भ्रमरः ‘नवमल्लिकां’ वनज्योत्स्नाम् ‘उन्मिता’ विहाय ‘वदनम् अभि’ लक्ष्मी-कृत्य ‘वर्तते’ आगच्छतीत्यर्थः । (‘अभिरभागे’ १।४।८१ ; ५५३ इति अभिः कर्म-प्रवचनीय-संज्ञा । ततः ‘कर्मप्रवचनीय-युक्ते द्वितीया २।३।८ इति रया) । ‘भ्रमरात् बाधां’ पीडां [‘पीडा बाधा व्यथा दुःख’ मित्यमरः] ‘निरूपयति’ अभिनयति । भ्रमर-पतन-परिजिहिर्षया हस्तलेपादि करोति इति भावः ।

राजति । स्पृहया सह वर्तमानं ‘सस्पृहं’ सत्क्षणम् ।

चलेति ॥ अन्वयः ॥ (हे) मधुकर, वेपथुमतीं चलापाङ्गां दृष्टिं बहुशः स्पृशसि, रहस्याऽऽख्यायैव कर्णान्तिकचरः (सन्) नृदु स्वनसि ; करौ व्याधुन्मत्याः रतिसर्वस्वम् अधरं पिवसि ; वयं तत्त्वान्वेषात् हताः ; त्वं खलु कृती । व्याख्या—हे ‘मधुकर’ भ्रमर त्वं वेपथुः कम्पः अस्ति यस्याः तां वेपथुमतीं सकम्पाम् अपि च ‘चलः’ सञ्चलः ‘अपाङ्गः’ नेवान्तः यस्याः तां सञ्चलप्रान्ताम् (‘अपाङ्गः त्वङ्गघ्नेन स्यात् नेवान्ते तिल-केऽपि च इति मेदिनी) तादृशीं ‘दृष्टिं’ चक्षुः (करणे क्तिन् ३।३।८४ ; ‘दृष्टिं ज्ञानेऽस्मि दर्शने’ इत्यमरः) ‘बहुशः’ बहुवारान् (‘बहुत्वार्थात् शस्कारकात् अन्यतरस्याम्’ ५।४।४२) ‘स्पृशसि’ स्पर्शसि इत्याशयः । ‘रहस्यं’ गोपनीयं (‘रहस्या स्त्री नदीभेदः

गोपनीयेभिर्धेयवत्' इति मेदिनी) तस्य 'आख्यायी इव' वक्ता इव [इत्युत्प्रेक्षा] ।
 'कर्णयोः अन्तिके' निकटे चरति इति 'कर्णान्तिकचरः' सन् 'मृदु' अस्फुटं
 यया स्यात् तथा 'स्वनसि' गुञ्जसि [इति स्वभावोक्तिः] अनेन कपोलस्पर्शानुभवः
 व्यज्यते । 'करौ' हस्तौ 'व्याधुन्वत्याः' भ्रमरनिरासाय इतस्ततः कम्पयन्त्याः 'अस्याः'
 शकुन्तलायाः 'रतिसर्वस्व' कामसारभूतम् 'अधरं' निखीलं 'पिवसि' चुम्बसि ।
 [तथा चोक्तं—'कामिनाम् अधरस्वादः सुरतात् अतिरिच्यते' इति] 'वयम्' अहम्
 ('अधरो द्वयोश्च' १।१।५ इति बहुवचनम्) 'तत्त्वस्य' किमियं चतुःपरिग्रहचमा
 न वा इति स्वरूपस्य 'अन्वेपात्' विचारणात् 'हता' भग्नमनसः जाता ('मनोहताः
 प्रतिहतः प्रतिवहः हतय सः' इत्यमरः) 'त्वं' खलु कृतौ कृतकार्य इत्यर्थः
 भूमायै इति । ['वयं हता खं कृतौ' इति व्यतिरेकः] । नीलोत्पलादिभान्ता भान्तिमान् ।
 मधुकरी नायक-व्यवहार-समारीपात् समासीति । 'त्वं' कृतौ इत्यत्र चरणवयं हेतुत्वे-
 नोपात्तम् इति काव्यलिङ्गम् । आदावाक्यद्वये रसनाकाव्यलिङ्गम् । लक्षणं तु उक्तं
 प्राक् । श्रुत्यनुप्रासय । शिखरिणी वृत्तम् । अत्र प्राप्तिर्नाम अङ्गम् उपचिन्तम् । तत्तत्क्षणं
 तु दर्पणे 'प्राप्तिः सुखागमः'] ।

Voice—ओष्ठिः वेपथुमती स्पृश्यते । ओआख्यायिना स्वनते । ओचरेण
 ओसर्वस्वः अधरः पीयते । अन्माभिः हतैः, लया कृतिना (भूयते) ।

NOTES.

1. वदनमभिवर्तते &c.—This shows that S'akuntala had a lotus-like face and her breath had also the fragrance of a lotus. Hence she is a *woman of Padmini-type*, which is defined as follows—
 'भवति कमलनेत्रा नासिकाद्वद्रस्या अविरलकुचयुग्मा दीर्घकेशी कृशाङ्गी । मृदुवचन
 सुशीला नृत्यगीतानुरक्ता सकलतनुसुवेषा पद्मिनी पद्मगन्वा'—*Ratimanjari*
 quoted in *Kalpadruma*. P. 585. Either take अभि as a
 कर्मप्रवचनीय (Com), or, say, उपसर्गवशात् अभिवर्तते इत्यस्य सकर्मकत्वम् ।
 उञ्जित्वा—उञ्ज् लट् उञ्जति । लिट् उञ्जामास । लुङ् औञ्जीत् ।

2. ससुहृन्मवलीक्य—The king is jealous of the bee on account of its dallying with S'akuntala.
 CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

3. आधुवत्याः—‘वि’शेषण ‘आ’ समन्तात् धुवती (धू+शतृ+डौप्) तस्याः। ‘नुम्’ in the Fem. does not come in as ‘आत् शी नथोः नुम्’ 7. 1. 80 ; 445, does not apply. ‘अवर्णान्तात् शब्दात् किम् ? (शृणु शतृ) शृण्वती, (कुरु शतृ) कुर्वती’—*Prabha*. The root धू has been variously conjugated thus “धुनोति चम्पकवनानि, धुनोत्यशोकम्। चूतं धुनाति, धुवति स्फुटितास्तिमुक्तम्। वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परङ्गुणं धत् कानने धवति चन्दनमञ्जरी” —*Halayudha*.

4. रहस्याख्यायी—आख्यातुं शीलमस्य इति—आ+चच्+णिनि कर्तरि=आख्यायी। चच् is changed into ख्या when आर्धधातुक-प्रत्यय follows by ‘चचिङ्; ख्याञ्’ 2. 4. 54; 2436. Haradatta in *Padamanjari* admits the existence of an independent ख्या Dhatu while *Nyasakara* and *Bhattoji* differ. ‘ख्या प्रकथने। अयं सार्वधातुकमादविषयः’ 2463 ; (a) ‘इदमसार्वधातुकविषयमिति आविद्यादयः। अन्ये तु सामान्येन मन्यन्ते’—*Dhaturuipa Kalpadruma*.

5. अधरं पिवसि—Cf. ‘अधरमधु वधूनां भाग्यवन्तः पिवन्ति’—*Kirat*.

6. वयं &c.—कृती—Generally means ‘learned’ ‘कृती स्यात् पण्डिते योग्ये’ इति हेमः। But here it means successful. Mallinatha (Vide *Kirat*. II. 9.) following Vardhamana derives it with इनि by ‘इष्टादिभ्यश्च’ 5. 2. 88 ; (अनेन कृतम् इति कृतौ)। Bhanuji also suggests the same as an alternative. But it is strange that neither Vrittikara nor Bhattoji includes कृत in the इष्टादि class. Besides इष्टादि is not an अकृतिगण। Hence say कृतम् इति भावे क्तः। कर्म इत्यर्थः deed. तदस्ति अस्य इति भूसार्थे प्रशंसार्थे वा इनिः by ‘अतः इनिठनौ’ 5. 2. 115 ; ‘वयम्’ is used for ‘अहम्’ in spite of its attribute ‘हताः’—for reasons vide discussions under ‘एते कृतवन्तः’—*Prachin Satya Vrat Shastr* Collection.

गोपनीयेभिर्धियवत्' इति मेदिनी) तस्य 'आख्यायौ इव' वक्ता इव [इत्युत्प्रेक्षा] ।
 'कर्णयोः अन्तिके' निकटे चरति इति 'कर्णान्तिकचरः' सन् 'मृदु' अस्फुटं
 यया स्यात् तथा 'स्वनसि' गुञ्जसि [इति स्वभावोक्तिः] अनेन कपोलस्पर्शानुभवः
 व्यज्यते । 'करौ' हस्तौ 'व्याधुन्वत्याः' भस्मरनिरासाय इतस्ततः कम्पयन्त्याः 'अस्याः'
 शकुन्तलायाः 'रतिसर्वस्व' कामसारभूतम् 'अधरं' निम्नोष्ठं 'पिबसि' चुम्बसि ।
 [तथा चोक्तं—'कामिनाम् अधरस्वादः सुरतात् अतिरिच्यते' इति] 'वयम्' अहम्
 ('अघदो दयोय' १।२।५२ इति बहुवचनम्) 'तत्त्वस्य' किमियं चतुःपरिग्रहचमा
 न वा इति स्वरूपस्य 'अन्वेपात्' विचारणात् 'हता' भग्नमनसः जाता ('मनोहताः
 प्रतिहतः प्रतिवद्धः हतय सः' इत्यमरः) 'त्वं' खलु कृतौ कृतकार्य इत्यर्थः
 भूमाये' इनिः । ['वयं हता त्वं कृतौ' इति व्यतिरेकः । नौलीतृपलादिभान्ता भान्तिमान् ।
 मधुकरे नायक-व्यवहार-समारोपात् समासीक्तिः । 'त्वं' कृतौ' इत्यत्र चरणवयं हेतुत्वे-
 नोपात्तम् इति काव्यलिङ्गम् । आद्यवाक्यद्वये रसनाकाव्यलिङ्गम् । लक्षणं तु उक्तं
 प्राक् । श्रुत्यनुप्रासय । शिखरिणी वृत्तम् । अत्र प्राप्तिर्नाम अङ्गम् उपचिन्तम् । तल्लक्षणं
 तु दर्पणे 'प्राप्तिः सुखागमः'] ।

Voice—ओष्ठिः वेपथुमती स्पृश्यते । ओआख्यायिना स्वन्यते । ओचरेण
 ओसर्वस्वः अधरः पीयते । अस्माभिः हतैः, त्वया कृतिना (भूयते) ।

NOTES.

1. वदनमभिवर्तते &c.—This shows that S'akuntala had a lotus-like face and her breath had also the fragrance of a lotus. Hence she is a *woman of Padmini-type*, which is defined as follows—
 'भवति कमलनेत्रा नासिकाचुद्रन्म्रा अविरलकुचयुग्मा दीर्घकेशी कृशाङ्गी । मृदुवचन
 सुशीला नृत्यगीतानुरक्ता सकलतनुसुवेशा पद्मिनी पद्मगन्धा'—*Ratimanjari*
 quoted in *Kalpadruma*. P. 585. Either take अभि as a
 कर्मप्रवचनीय (Com), or, say, उपसर्गवशात् अभिवर्तते इत्यस्य सकर्मकत्वम् ।
 उञ्जित्वा—उञ्ज् लट् उञ्जति । लिट् उञ्जामास । लुङ् उञ्जीत् ।

2. ससृहमवलोक्य—The king is jealous of the bee on account of its dallying with Sakuntala.
 CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

3. व्याधुत्वयाः—‘वि’शेषण ‘या’ समन्तात् धुत्वती (घू+शृ+ङीप्) तस्याः। ‘नुम्’ in the Fem. does not come in as ‘आत् शौ नद्योः नुम्’ 7. 1. 80 ; 445, does not apply. ‘अवर्णान्तात् शब्दात् किम् ? (शृणु शृत्) शृण्वती, (कुरु शृत्) कुर्वती’—*Prabha*. The root घू has been variously conjugated thus “धुनीति चम्पकवनानि, धुनीत्यशोकम्। चूतं धुनाति, धुवति स्फुटिताऽतिमुक्तम्। वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून् यत् कानने धवति चन्दनमञ्जरि” —*Halayudha*.

4. रहस्याख्यायी—आख्यातुं शीलमस्य इति—आ+चच्+णिनि कर्तरि=आख्यायी। चच् is changed into ख्या when आर्धधातुक-प्रत्यय follows by ‘चचिङ्ः ख्याञ्’ 2. 4. 54; 2436. Haradatta in *Padamanjari* admits the existence of an independent ख्या Dhatu while *Nyasakara* and *Bhattoji* differ. ‘ख्या प्रकथने। अयं सार्वधातुकमात्रविषयः’ 2463 ; (a) ‘इदमसार्वधातुकविषयमिति आविद्यादयः। अन्ये तु सामान्येन मन्यन्ते’—*Dhaturupa Kalpadruma*.

5. अधरं पिवसि—Cf. ‘अधरमधु वधूनां भाग्यवन्तः पिवन्ति’—*Kirat*.

6. वयं &c.—कृती—Generally means ‘learned’ ‘कृती स्यात् पण्डिते योग्ये’ इति हेमः। But here it means successful. Mallinatha (Vide *Kirat*. II. 9.) following Vardhamana derives it with इनि by ‘इटादिभ्यश्च’ 5. 2. 88 ; (अनेन कृतम् इति कृती)। Bhanuji also suggests the same as an alternative. But it is strange that neither Vrittikara nor Bhattoji includes कृत in the इटादि class. Besides इटादि is not an आकृतिगण। Hence say कृतम् इति भावे क्तः। कर्म इत्यर्थः deed. तदस्ति अस्य इति भूमाये प्रशंसार्थे वा इनिः by ‘अतः इनिठनौ’ 5. 2. 115 ; ‘वयम्’ is used for ‘अहम्’ in spite of its attribute ‘हताः’—for reasons vide discussions under ‘एते क्ताः’—Prof. Satya Vrat Shrivastava Collection.

शकुन्तला—ए एसो धिटो विरमदि । अखदो गमिस्सं
[न एष धिटो विरमति । अन्यतो गमिष्यामि] (पदान्तरे स्थित्वा ।
सट्टट्ठिचेपम्) कहं इदो वि आअच्छदि । हला परित्ताअह मं
इमिणा दुव्विणिदेण महुअरेण अहिहुयमाणं [कथम् इतोऽपि
आगच्छति ? हला परिवायेयां माम् अनेन दुविनीतेन मधुकरेण
अभिभूयमानाम्] ।

S'akuntala—This impertinent (*creature*) doesn't stop.
I'll go elsewhere. (*Moving a few steps and glancing
around.*) What ! even here it is coming ! Save me, my friend,
I am being assailed by this ill-bred drone.

उभे (सस्मितम्)—का वयं परित्तादुं । दुस्सन्दं अक्रन्द ।
राअ-रत्तिदव्याइं तपोवणाइं णाम [का वयं परिदातुम् ।
दुष्यन्तमाक्रन्द । राज-रत्तितव्यानि तपोवनानि नाम] ।

Both (*Smiling*)—Who are we to defend (*you*) ! Cry on
Dushyanta (*to your aid*). Penance-groves are said to be
protected by the kings.

राजा—अवसरोऽयम् आत्मानं प्रकाशयितुम् । न भेतव्यम् ।
(अर्धोक्ते स्वगतम्) राज-भावस्तु अभिज्ञातो भवेत् । भवतु ।
एवं तावदभिधास्ये ।

King—Here (*indeed*) is a chance for showing myself.
Don't be frightened. [*Half-uttering ; aside.*] (*In this way*)
my kingship will be disclosed. Well, this then will I say.

शकुन्तला—(पदान्तरे स्थित्वा । सट्टट्ठिचेपम्) कहं इदो वि
मं अनुसरदि [कथम् इतोऽपि मामनुसरति]

S'akuntala—(*Stepping aside and glancing around.*) What !
even here it is following me.

Reading—‘दृष्टः’—R. S. ‘दृष्टः’—M. B. V. ‘न मेतव्यम्’—R. B. V. M. ‘न मेतव्यम्। कः कोऽव भोः’—S. S reads ‘अथवा’ before ‘राजभावः &c’.

शकुन्तलिति । ‘एष दृष्टः’ दुर्विनीतः धृष्णक इति यावत् (‘दृष्टे धृष्णग् वियातय’ इत्यमरः) । ‘कथम्’ इत्याद्यर्थे अव्ययम् । ‘दुर्विनीत’ अशिष्टेन । ‘अभिभूयमानां’ पीडयमानानाम् ।

उभेइति । ‘परित्यातुं’ परित्यागे इत्यर्थः (‘अव्ययकृती भावे’ इति परिभाषीकोः) ‘वयम्’ आवाम् (‘अस्मदी इयोश्च’ १।२।५८) ‘का’ भवाम इति शेषः । वयं परित्याग-विषये असमर्था इति भावः । ‘दुष्यन्तं’ तन्नामधेयं राजानम् ‘आक्रन्द’ आत्मत्वाणाय उच्चैः आह्वय (‘आक्रन्दः क्रन्दनाऽऽह्वाने निवदारणयुद्धयोः’ इति मेदिनी) । तपोवनानि राज्ञः विषयस्थितानि, अतस्तेनैव तानि ‘रचितव्यानि’ ‘नाम’ इति प्राक्ताश्चे (‘नाम-प्राकाशे-सम्भाव्य-क्रोधीपगम-कुत्सने’ इत्यमरः) ।

राजिति । ‘आत्मानं’ स्वं ‘प्रकाशयितुं’ दर्शयितुम् ‘अयम् अवसरः’ अवकाशः समय इति यावत् (‘काल-समय-वेलासु तुमुन्’ ३।३।१६७; ३।२८ इति तुमुन्) ‘न मेतव्यम्’ इत्युक्ता नृपेण ‘कः कोऽव भोः ! धनुर्धनुः’ एवस्त्विधं किञ्चित् वक्तव्य-मासीत् । (अनुरूपोक्तिः षष्ठाङ्गे द्रष्टव्या) किन्तु ‘अधे’ पूर्वार्धे ‘उक्ते’ सति अवशिष्ट मनुजार्थं ‘स्वगतम्’ आह । अधुना गच्छेयं चेत् मम ‘राजभावः’ नृपस्वभावः (‘भावः सत्ता-स्वभावाऽभिप्राय-चेष्टात्म-जन्मसु’ इति मेदिनी) । ‘अभिज्ञातः भवेत्’ ता मां नृपं मन्येरन् इति नृपस्य आशङ्का ।

NOTES.

1. दृष्टः विरमति—धृष्योति इति धृष्-प्रागल्भ्ये+क्त कर्तरि [3. 4. 72; 3086.] = दृष्टः by ‘धृषि-शसौ वैयाख्ये’ 7. 2. 19; 3059. “निलज्जाऽर्थे क्त-क्तवत्-प्रत्यये परे, धृष्-धातोः शस्-धातोश्च इट् आगमो मा भूत्”—*Prabha*. Hence दृष्टः, (प्रागल्भः) विशस्तः (निलज्जः), otherwise, धर्षितः (पराभूतः), विशस्तः (विशेषेण हिंसितः) ॥ रम् with वि, आ, परि, is परस्मैपदौ by ‘व्यांपरिभ्यो रमः’ 1. 3. 83. In the *Bhagabat Gita* रम् without any उपसर्ग is used as परस्मैपदौ. *Ch. X. 9.*

2. दुर्विनीतेन—Wanting in decorum. This supplies the king an opportunity for making his appearance before the girls. and he uses the same word in his next speech. Cf 'कः पौरवे वसुमती' शासति शासितरि दुर्विनीतानाम् ॥ 'हला परित्रावियाम्' &c.—Here is a sly reference to the king's endeavour to kiss S'akuntala in spite of her protests. *Vide Act III. 13 & 14.* Cf. also 'हला अशरणास्मि अन्यतरा युवयोरागच्छतु' *Act III. Infra.*

3. परित्रातुम्—तुमुन् is used in the भाववाच्य and hence though an अव्यय it is equivalent to a noun *i. e.* 'परित्राणम्'. What are we in the matter of (*your*) protection? Cf. 'का वयं भट्टिनी' निद्योजयितुम्—*Bhababhuti.*

4. नाम—प्राकाश्ये—It is well known.

5. प्रकाशयितुम्—3. 3. 167. (Com).

6. न सेतव्यम्—Mark the fault of not mentioning any stage direction here, though 'न सेतव्यम्' is pronounced loudly. On this Mr. Kale remarks—"The king says this impulsively or rather the words escape his mouth and so there is no stage direction before these; nor are the words heard by S'akuntala' and her friends, as these are uttered by the king without going forward".

7. खगतम्—This stage direction means that the speech following it will be intended for the audience only and not for those that are actually present on the stage. It is defined by Vis'vanatha thus—'अथाव्य' खलु यद्वत्तु तदिह खगतं मतम्—(*Darpan. Ch. VI.*) 'सर्वथाव्यं प्रकाशं स्यात्, अथाव्य' खगतं मतम्—*Das'arupaka.* अस्मि + वा = To speak. *Vide Kumar. III.*

राजा (सत्वरमुपसृत्य)—

कः पोरवे वसुमतीं शासति शासितरि दुर्विनीतानाम् ।

अयमाचरत्यविनयं मुग्धासु तपस्वि-कन्यासु ॥ २२ ॥

(सर्वा राजानं दृष्ट्वा किञ्चिदिव सन्धान्ताः) ।

King—(*Advancing hastily.*) Who is it that behaves rudely towards the innocent (*young*) hermit-girls, whilst Paurava (*a descendant of Puru*) the chastiser of the ill-behaved, is ruling the earth? (*All appear some-what distracted on beholding the king.*)

अनसूया—अज्ज, ए क्व, किं वि अच्चाहिदं । इअं णो पिअसही महुअरेण अहिहूयमाणा कादरीभूता [आर्य, न खलु किमपि अत्याहितम् । इयमावयोः प्रियसखी मधुकरेण अभिभूयमाना कातरीभूता] । (शकुन्तलां दर्शयति) ।

Anasuya—Revered Sir, nothing indeed very dangerous. This, our dear friend, being assailed by a drone, has got helpless. (*Points to Sakuntala*).

क इति ॥ अन्वयः ॥ दुर्विनीतानां शासितरि पोरवे वसुमतीं शासति, कः अयं मुग्धासु तपस्विकन्यासु अविनयम् आचरति । व्याख्या—‘दुर्विनीतानां’ दृष्टानां ‘शासितरि’ दण्डादिना शासके ‘पोरवे’ पुरुवंशीये दुष्यन्ते ‘वसुमतीं’ प्रथिवीं ‘शासति’ रक्षति सति [‘यस्य च भावेन भावलक्षणम्’ २।१।२७; ६३४ इति सप्तमी] यहा वसुमतीं शासनं पोरवम् अनादृत्य, ‘पठ्ठी चानादरे’ २।१।३८; ६३५ इति सप्तमी] । ‘कीडयम्’ इति क्रोधिनोक्तिः । ‘मुग्धासु’ रम्यासु अचतुरासु वा [‘तपस्वि’ शब्देन अत्यन्ताऽसंभाव्याऽविनयस्थानत्वं व्यज्यते । अत्र अप्रस्तुतप्रशंसा । ऐकवच्यनुप्रासौ । अनेन दण्डलक्षणं संध्यङ्गान्तरमुपचितम् । तल्लक्षणं यथा—‘दण्डस्त्वविनयादीनां दृष्ट्या श्रुत्या च तर्जनम्’ ॥ आर्यो जातिः] । ‘किञ्चिद् इव’ इति ईषदर्थे [‘ईषदर्थोपमेोत्प्रेक्षावाक्यभूषणयोः ३३०’ इति उर्ध्वसान्] ।

अनसूयेति । 'अत्याहितं महद्भयम् । ('अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च' इत्यमरः) अकातरा कातरा भूता इति 'कातराभूता' ('कृ-भ-स्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्चि'; ५।४।५०। २११७; 'अभूततद्भावे इति वाच्यम्' इति कात्यायनः । 'अस्य च्चि' ७।४।२८; २११८ इति अवर्णस्य ईकारः) ।

Voice—अविनय आचर्यते केन अनेन ।

NOTES.

1. कः पौरवे &c.—This indirect method is purposely resorted to, so that the girls may not know him to be the king.

2. शसितरि—Derive it with टच् [(ख् लृट्चौ' 3. 1. 133.), for if टन् is used (by 'टन्' 3. 2. 135.) षष्ठी in दुर्विनीतानाम् will be barred by 'न लोकाऽव्ययनिष्ठाखलर्थदणाम्' 2. 2. 69.

3. मुग्धासु—Innocent, guileless. This adds to the serious nature of the crime. Vis'vanatha's definition of मुग्धा is as follows—'प्रथमाऽवतीर्ण-यौवन-मदनविकारा रतौ वामा । कथिता मृदुयमाने समधिक-लज्जावती मुग्धा'—*Darpan. Ch. III.* Again Das'arupaka has—'मुग्धा नववयःकासा, रतौ वामा, मृदु क्लृधि'—"The inexperienced has the desire of new youth, is coy in love and gentle in anger"—*Dr. Haas.* The authors of 'Rasamanjari,' 'Rasaratna-hara' 'Bhashabhushana' mention two varieties of मुग्धा ।

4. तपस्वि &c.—For the force see Com.

5. आर्य न खलु &c.—Mark that it was Anasuya', who first gathered courage to address the king. आर्य means a noble-minded person who performs his duty. (*Vide Def.*

as the duty of the king or the king's officer is to succour the distressed. Cf. *Raghu. II. 53* ; 'सर्वस्यास्य यथाव्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम्'—*Manu. VII. 2* ; also *Ibid. X. 80*.

6. अत्याहितम्—'अतीव आधीयते स्म मनसि इति अत्याहितम्'—*Bhanuji.*—What is seriously felt by the heart, hence, a great calamity. Cf. 'अत्याहितं, न खलु सावशेषः विषविकारः भवेत्'—*Mulavik. Act. IV.* 'पाण्डु पुनैर्न किमप्यत्याहितमाचेष्टितं भवेत्'—*Veni. Act. II.*

राजा—(शकुन्तलामभिमुखो भूत्वा)—अपि तपो वर्धते ?
(शकुन्तला साध्वसादवचना तिष्ठति) ।

King (*Turning to S'akuntala.*)—Is your penance thriving ? (*S'akuntala* stands silent through nervousness.)

अनसूया—दानीं अतिथि-विसेस-लाहेण । हला सउन्दले,
गच्छ उडङ्गं फल-मिस्सं अग्घं उवहर । इदं पादोदङ्गं भविस्सदि
[इदानीम् अतिथि-विशेष-लाभेन । हला शकुन्तले गच्छ उडजम् ।
फल-मिस्सम् अर्घ्यमुपहर । इदं पादोदकं भविष्यति] ।

Anasuya'—(Yes, they prosper), now by the acquisition of a noted guest. O my S'akuntala', go to the cottage (and) bring a (respectful) offering mixed up with fruits. This will serve as the water (to wash his) feet.

राजा—भवतीनां सूनृतयैव गिरा कृतमातिथ्यम् ।

King—Even by your courteous words, the rites of hospitality have been rendered.

राजति । 'अपि' इति प्रश्ने । 'साध्वसात्' भवात् ('दर-वासौ भीतिर्भीः साध्वसं भयम्' इत्यमरः) 'अवचना' निरुत्तरा तिष्ठति ।

अनसूयति । 'अतिथीनां विशेषः' उत्तमः ('न निर्धारणे' २।२।१० इति सूत्रस्य नावकाशः) तस्य 'आसीत्' प्राप्ता । भवादृशस्य विशिष्टस्य अतिथेः आगमनेन 'इदानीं'

तपो वर्धते' । [अनेन अनुवृत्तिनासा नाठ्यालंकारः उपलक्षितः । तल्लक्षणं तु दर्पणे—
'प्रययादनुवर्तनम् अनुवृत्तिः'] । 'उटज' पर्णशालां ('मुनीनां तु पर्णशालीटजीऽस्त्रियाम्'
इत्यमरः) । 'फलेन मित्रैः' सम्पृक्तैः ('करञ्जी करवी मियः सम्पृक्तः खचितः समा' इति
हेमचन्द्रः । तृतीया समासः २।१।३१) 'अर्धम्' अर्चनद्रव्यम् 'उपहर' अस्मै देहि ।
'इदं' सेचनार्थं कलसस्थितं जलं 'पादोदकं' पाद-प्रक्षालनार्थं जलं 'भविव्यति'
['ननु पायसेव प्रयमसुपयुज्यते नतु अर्धम्, इत्यत आह इदमिति न्यायपञ्चाननपादाः] ।

राजिति । 'भवतीनां सूरतया' प्रियसख्येन ('सूरतं मङ्गलसिपि स्यात् प्रियसख्ये
वचस्यपि') 'गिरा' वाचा 'एव आतिथ्यम्' अतिथिसत्कारः 'कृतम्' । अलम् अर्वादिना
इति भावः ।

NOTES

1. शकुन्तला साध्वसाद्वचना—&c.—The king first of all addressed S'akuntala as she is the hostess but being addressed face to face she is highly distracted. साधु सम्यक् अस्यति विचिपति चित्तं यत् तत् साधु + अस् + अच् पचादित्वात् 3. 1. 134— which completely upsets the mind, i. e. confusion, fear. Ra'yemukuta's derivation is साधून् अस्यति इति अच् । But Bhanuji remarks that अच् is not available on account of 'कर्मण्यण्' 3. 2. 1 ; 'तत्र । तस्मात् साधूनाम् असनम् साध्वसम्' ।

2. इदानीम् अतिथि-विशेष &c.—This reply of Anasuya bespeaks great presence of mind on her part. This time also Anasuya' speaks on behalf of agitated S'akuntala. विशेष means 'excellent', hence अतिथीनां विशेषः, अतिथिविशेषः means a distinguished guest. विशेष in Sanskrit often suggests excellence—'विशेषोऽवयवो द्रव्ये द्रष्टव्यो-त्तम-वस्तुनि'—इति शब्दार्णव quoted by Mallina'tha under Megh 57. Cf. also कदली-विशेषान् Kumar. 2. 30. पद्मविशेषम् पवित्रम् । Raghv. XVI.

40. Here the rule 'न निर्धारणे' 2. 2. 10 does not apply, as according to *Kaiyata*, the commentator of *Maha'bh'asya*, निर्धारण requires the presence of three things, viz. (i) The class from which निर्धारण is made; (ii) the quality by which निर्धारण is made; (iii) the things of which निर्धारण is made. Here we have only two things. Read :—'अथ कथं पुरुषोत्तम' इति । यस्मात् निर्धार्यते, यद्य एकदेशो निर्धार्यते, यद्य निर्धारण-हेतुः, एतत्-वितय-सन्निधाने एवायं निषेध इति कैयटः । अन्येतु 'पुरुषेषु उत्तम' इति निर्धारण-सप्तम्याः 'संज्ञायाम्' 2. 1. 44 इति समासः । * * * तन्मन्द्म् । 'संज्ञायाम्' इति समासस्य नित्यत्वेन स्वपद-वियद्वाऽसंगति-प्रसङ्गात् । तस्मात् कैयटीक्त-समाधानमेव समीचीनमिति नव्याः—*Tattvabodhini* under 704. Vide also *Kaiyata's* भाष्यप्रदीप on 5. 3. 57; 2005.

3. अर्धम् उपहर—Anasuya' is now drawing S'akuntala's attention to her duty of receiving guests as enjoined by Kanva. अर्हते पूज्यते अनेन इति अर्ह+घञ् करणे by 'हलश्च' 3. 3. 121. Next 'ह' is changed to 'घ' by 'न्यङ्कादीनाञ्च' 7. 3. 53. It will be very interesting to know that 'अर्ध' will be of spelt by the सामवेदी with 'य' and is to be considered as *neuter*, while the follower of the other Vedas will spell it without 'य' and consider it *masculine*—'अयं शब्दः सामगानां सर्ववाभिलाषे स-यकारी नपुंसक-लिङ्गेनैव प्रयोज्यः' । अन्यवेदिनां नि-र्यकारः पुंलिङ्गेन प्रयोज्य इति शाङ्कतत्वम्—Vide *S. Kalpadruma*. P. 52. अर्ध is the combination of eight things thus—'आपः चिरं कुशाग्रच्च दधिसर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गार्धः प्रकीर्तितः' ॥ इति तन्त्रे ॥ श्रीदत्त in his 'आचारादर्श' quotes a passage from देवीपुराण, which defines it differently thus :—'रक्त-वित्वाचतेः पुं-लिङ्गेनैव प्रयोज्यः । सामान्यः सर्वदेवानामर्धोऽयं परिकीर्तितः' ॥

Mark that water is not mentioned here at all. In case of absence of any of the above mentioned articles, it should be substituted mentally.—‘अभावे दधिदुर्वादिः मानसं वा प्रकल्पयेत्’—*Ibid.* Again *Kas'ikhanda* substitutes मधु, रक्तकरवी and रक्तचन्दन instead of तण्डुल, यव and सिद्धार्थक (*mustard*)—‘आपः चिरं कुशायाणि घृतं मधु तथा दधि । रक्तानि करवीराणि तथा रक्तञ्च चन्दनम् । अष्टाङ्गः एषः अर्घः वैभानवे परिकीर्तितः’ ।

4. सूत्रतया—*Rayamukuta* derives सूत्र thus सुट् नृत्थन्ति जना अनेन हर्षात् इति सु + नृत + क करणे मूलविभूजादित्वात्—*Vart.* 3. 2. 5. This is defective as that Sutra is applicable only in कर्तृवाच्य—“तत्र । तस्य कर्तरि विधानात्”—*Bha'nuji*, hence the latter suggests ‘घञर्थे कः’ but that is also open to objection, as नृत is not included in the Sutra ‘घञर्थे क-विधानं स्या-स्त्रा-पा-व्यधि-हनि-युध्यर्थम्’ । *Vide* 3. 3. 58. Hence perhaps he takes the help of ‘हलश्च’ 3. 3. 121 which gives ‘संज्ञायां घञ् in the करणवाच्य । No गुण, by ‘संज्ञा-पूर्वको विधिः अनित्यः’ (*optional*). Next ‘अन्येषाम् अपि दृश्यते’ 6. 3. 137 ; 3539. इति दीर्घः । To avoid cumbrousness proceed thus—सुष्टु ऊणयति प्रीणयति इति सन् by क्तिप्, (3. 2. 76). Next सन् च ऋता च = सूत्रता सत्याऽप्रिया इत्यर्थः (*Com*).

5. आतिथ्यम्—अतिथये इहम् इति अतिथि + ज्ञा by ‘अतिथे ञः’ 5. 4. 26; 2094.

प्रियंवदा—तेण हि इमस्मिं पच्छाय-सीअलाए सत्त-वस्स-वेदिआए सुहुत्तअं उपविसिअ परिस्सम-विणोदं करेदु अज्जो [तेन हि अस्यां प्रच्छाय-गीतलायां सप्तपर्ण-वेदिकायां सुहुत्तकम् उपविश्य परिस्सम-विणोदं करोतु आर्यः] ।

Priyamvada'—Then on this shady cool platform (*round*) the Saptaparna tree, let your honour assuage his fatigue by sitting for a while.

राजा—नूनं यूयमपि अनेन कर्मणा परिश्रान्ताः ।

King—Surely you too must have been fagged by this employment.

अनसूया—हला सउन्दले, उद्दं णो पज्जुवासणं अदिहीणं ।
एहि उवविसम्ह [हला शकुन्तले, उचितं नः पर्युपासन-
मतिथीनाम् । एहि उपविशामः] । (सर्वे उपविशन्ति) ।

Anasuya'—Dear S'akuntala', it is our duty to sit by the side of the guest. Come let us sit (*here*). (*All sit down*).

Reading :—S omits नूनम् ।

प्रियंवदेति । प्रकृष्टा काया यव सा 'प्रच्छाया' । तादृशी चासौ 'शीतला' च इति 'प्रच्छायशीतला' तस्याः । 'सप्तपर्णस्य' हृच्चविशेषस्य ('सप्तपर्णीविशालत्वक् शारदी विषमच्छदः' इत्यमरः) । 'वेदिकायां' तद्गृहच-मूल-स्थित-परिकृत-भूम्याम् । 'मुहूर्तकं' स्वल्पकालं [कालाऽध्वनीरत्यन्तसंयोगे' २।३।५ इति २या] । 'परित्यजस्य' पथपरित्यजस्य 'विनीदं' प्रशमं 'करोतु' ।

राजिति । 'अनेन' जल-सेचन-रूपेण 'कर्मणा नूनं' निश्चितं 'यूयम् अपि परिश्रान्ताः' । अतः युष्माभिरपि मयासार्धं सप्तपर्णवेदिका सेवितव्या इति हृदयम् ।

अनसूयेति । 'पर्युपासनं' समीपे उपवेशनादिना अभिप्रायाऽनुवर्तनम् । 'सर्वा' च नार्यः 'सर्वथ' राजा इति सर्वे । 'पुमान् स्त्रिया' १।२।६७ इति पुलिङ्गकशेषः ।

NOTES

1. सप्तपर्ण—A kind of tree so termed because it has seven leaves per stalk. It is also called विषमच्छद (*having an odd number of leaves*), शारद (*as it blooms in Autumn*)

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.
and विशालत्वक् (*having a broad bark*).

2. वेदिका—‘स्यात् वितर्दि’ स्तु वेदिका—*Amar.* A quadrangular raised seat meant for various purposes. ‘मङ्गल-स्थानार्थ’ निर्मिता वेदिका इति केचित् । ‘दारु-परिवृता चतुरस्रा विश्राम-वितर्दिः इत्यपरे’ ॥ देवाऽऽगारादीं काष्ठादि-चतुष्पिकायाम् इत्यन्ये’—*S. Kalpadruma.* P. 1419.

3. पर्युपासनम् = परि + उप + आस + लुट् भावे—Sitting near (a guest) for his diversion.

शकुन्तला (आत्मगतम्)—किं णु क्व इमं पेक्षित्व तपोवण-विरोहिणो विश्रामस्त गमनीयं हि संवृत्ता [किं न खलु इमं प्रेक्ष्य तपोवन-विरोधिनो विकारस्य गमनीया अस्मि संवृत्ता] ।

S’akuntala’ (*Aside.*)—How it is that at the sight of this (man) I have become susceptible to an emotion, incompatible with the penance-wood ?

राजा (सर्वा विलोक्य)—अहो सम-वयो-रूप-रमणीयं भवतीनां सौहार्दम् ।

King (*Looking at them all.*)—Oh ! How pleasing is your friendship on account of equal age and beauty !

प्रियंवदा (जनान्तिकम्)—अनसूय को णु क्व एसो मधुर-गम्भीराकृदी, चउरं पिअं आलबन्दो, पहाव-वन्दो विअ लक्खीअदि [अनसूये को नु खलु एष मधुर-गम्भीराकृतिः चतुरं प्रियम् आलपन् प्रभाववान् इव लक्ष्यते]

Priyamvada’ (*Aside to Anasuya.*)—Anasuya ! who’s he, indeed, pleasing and dignified in mien, speaking cleverly and sweetly, and seeming to have majestic power.

Reading :—‘मधुर-गम्भीराकृतिः चतुरम्’—B. ‘चतुर-गम्भीराकृतिः मधुरम्’—M. ‘चतुर-गम्भीराकृतिः चतुरम्’—R. ‘प्रभाववान् इव लक्ष्यते’—R. V. B. M. , प्रभवन् दाक्षिण्यमपि करिष्यति—Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

शकुन्तलिति । 'किम्' इति कुत्सायां जिज्ञासायाश्च, ('किम् कुत्सायां वितर्के च निषेध-प्रत्ययोरपि' इति मेदिनी) । 'नु' इति वितर्के (तथा च मेदिनी 'नु वितर्काऽ-वमानयोः') । 'खलु' इत्यवधारणे । सर्वं वितर्क-गर्भाऽऽत्मगत-प्रश्नमुत्तरयति । 'तपोवनस्य विरोधिनः' विरुद्धस्य 'विकारस्य' आत्यसत्रासि-जनानुचितस्य अन्यथाभावस्य सदनभावस्य इत्यर्थः 'गमनीया' विपरीतभूता 'संवृत्ता अस्मि' जातास्मि ? [अनेन अस्या 'भावो' नामाङ्गजो विकार उक्तः । तल्लक्षणं यथा दर्पणे—'निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथम-विक्रिया'] ।

राजति । 'अहो' इत्याद्यर्थे । 'समे' तुल्ये 'वयोरूपे', तास्यां 'रमणीयं' शोभनं जातं 'भवतीनां सीहाटं' प्रणयः ।

• प्रियंवदेति । 'जनान्तिकम्' अप्रकाश [इति विकारशेषः] । 'की नु' इति वितर्क-गर्भः प्रश्नः । 'खलु' इति वाक्यभूषणम् । 'सधुरा' सनीमोहकरा 'गम्भीरा' च दूरधि-गमा अवृथ्या इति यावत् 'आकृतिः' यस्य तादृशः । 'चतुरं' निपुणं ('सन्दि-वाग्मिषि—' उः ४० इति उरच्) 'प्रियं' सुन्दरम् 'आलपन् प्रभावः' प्रतापः विद्यते यस्य स 'प्रभाववान्' प्रतापशाली इत्यर्थः । ('स प्रतापः प्रभावय यत्तेजः कीशद-ण्डजम्' इत्यमरः) ।

NOTES.

1. किं नु खलु—For the force see Com. S'akuntala is at a loss to know the cause of her being subject to an emotion inconsistent with the penance-grove (किम्). Though not compatible with religious vows it is no doubt (खलु) present in her mind. Hence she endeavours to find out the cause (नु) of such an anomaly.

2. विकारस्य गमनीया &c.—This is the first manifestation of feeling in S'akuntala who, previous to this, was without any emotion (Com).

3. सीहाटम्—The derivation of the word puzzles many. Mallinatha in *Kumar. Canto IV* in explaining—'चणसिद्धहौहद' seems to derive सीहाट from सुहृत्, and सीहाट from सुहृदय, and

this, indeed, is the right process. 'सुष्ठु हृदयं यस्य सः सुहृदयः'—a man having a good heart. 'सुहृदयस्य' भावः कर्मवा, इति सुहृदय + अण् । ['हायनान्त-युवादिव्यः अण्—5. 1. 130 ; 1795.] = सुहृत् + अण्, as 'हृदय' is changed into 'हृत्' in connection with अण् by 'हृदयस्य हृद-लेख-यद्-अण्-लासेषु' 6. 3. 50 ; 989. Next we expect उभयपदवृद्धि by the Sutra 'हृदभगसिन्धुन्ते पूर्वपदस्य च' 7. 3. 19 ; 1133. But owing to the परिभाषा 'लक्षण-प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य (256 ; 807 ; 2353.) the rule (7. 3. 19.) cannot operate upon this सुहृत्, the *original* form of which is सुहृदय । Thus उभयपदवृद्धि being barred, we get not सौहार्द, but सौहृद with उत्तरपदवृद्धि by the rule 'तद्धितेषु अचाम् आदिः' 7. 2. 117 ; 1075. Read 'हृद् इति प्रतिपदोक्तस्य उल्लेखात् हृदादेशस्य सौहृदम् इत्येके'—*Prabha under 7. 3. 19*. Now there is a different word 'हृत्' meaning 'हृदय' [हरते क्प् 3. 2. 178 ; तुक्—6. 1. 71. 'चित्तं तु चिती हृदयं स्वान्तं हन्मानसं मनः' इत्यमरः] । This time there is no difficulty, hence सुष्ठु हृत् यस्य सः सुहृद । Now *this* सुहृद also like सुहृदय belongs to युवादि class ; hence सुहृदः भावः कर्म वा इति सुहृद + अण् (5. 1. 130.) = सौहार्दम् by 7. 3. 19. Read—सुहृदय-शब्दात् अण्, सौहृदम् । हृच्छब्दान्तत्वाभावात् न उभयपदवृद्धिः । * * * सुहृच्छब्दात् अण् । सौहार्दम् । क्लीबलिङ्ग-हृच्छब्दोऽपि अस्ति"—*Prabha under 6. 3. 50, page 430*. For सौहार्द see *Raghu. XIV. 15, Malati. I. 40. Megh. I. 15. Kumar. IV. 6*.

5. जनान्तिकम्—'Personal Address'—*Dr. Haas*. 'Personal address is mutual conversation in the presence of other persons by shouting out to others in the middle of a story by the hand with three fingers raised'—*Ibid*. Of course the speech will be heard by the audience. *Das'arupaka* and *Darpan* define it thus—'विपत्ताक-करेणान्यान्

अपवायाऽन्तरा-कयाम् । अन्योन्याऽऽमन्त्रणं यत् स्यात् तज्जनान्ते जनान्तिकम् ॥ *Sangita-ratnakara* defines 'विपताक' thus—'स एव विपताकः स्यात् वक्रिताऽनामिकाऽङ्गुलिः' ।

6. मधुरगम्भीर &c.—Because his आकृति is मधुर (*charming*) hence अधिगम्य (*accessible*), and because it is गम्भीर (*grave*) hence अधृष्य (*inaccessible*). Compare this with the description of दिलीप, in *Raghu. 1. 16*. 'अधृष्याऽधिगम्यश्च यादीरवरिवार्षवः' । Mr. Kale prefers the reading 'चतुरगम्भीराकृतिः मधुरम् आलपन्' because अनसूया in her next speech repeats the word मधुर । Cf. 'आर्यस्य मधुरालापजनितः' &c. But then चतुर being properly an epithet of man, by सूक्ष्मता, is to be transferred to the body (आकृति) and should mean 'sweet'. It is difficult to choose between these two readings.

7. प्रभावः—Don't derive it as प्र+भू+घञ्, for—घञ् is not available after भू in connection with any उपसर्ग by 'त्रि-शौ-भूवी-तुपसर्गे' 3. 3. 24. "अनुपसर्गे किम् ? 'प्रभवः' 'प्रणयः' 'प्रशयः' । कथं प्रभावः राज्ञः इति ? प्रकृतः भाव इति प्रादिसमासः"—*Bhattoji*, 3195.

अनसूया—सहि मम वि अस्थि कौतुहलं । पुच्छिस्सं दावणं । [सखि ममापि अस्ति कौतुहलम् । प्रख्यामि तावदेनम्] । (प्रकाशम्) अज्जस्स महुरालाव-जणिदो वीसम्भो मं मन्तावेदि । कदमो अज्जेण राणसि-वंसो अलङ्करोअदि, कदमो वा विरह-पज्जुससुअ-जणो किदो देसो, किं णिमित्तं वा सुउमारदरो वि तवोवण-परिस्समस्स अत्ता पदं उवणीदो [आर्यस्य मधुरालाप-जनितो विस्त्रम्भोः मां मन्त्रयते । कतमः आर्येण राजर्षि-वंशः अलङ्कियते । कतमो वा विरह-पर्युत्सुक-जनः कृतो देशः । किं निमित्तं वा सुकुमारतरोऽपि तपोवन-परिश्रमस्य आत्मा पदम् उपनीतः] ।

Anasuya'—I, too, my friend, have (*the same*) curiosity. Well, I'll just ask him. (*Aloud*) The confidence, produced by the sweet words of your worship, urges me (*to ask*)—Which line of royal saints is adorned by your worship? Which country has its folk rendered anxious, on account of (*your*) separation and for what purpose, though rather tender has (*your*) self been exposed to the toil (*of visiting*) a penance-grove?

Reading:—‘तपोवन-परिश्रमस्य’—B. S. M. ‘तपोवनगमन-परिश्रमस्य’—R.

अनसूयेति । ‘कौतूहलं’ (‘रम्य-वस्तु-समाखीके लीलता स्यात् कुतूहलम्’ इति दर्पणः । स्वार्थे अण् । ५।४।३८) । लं यत् ज्ञातुम् इच्छसि, तज्ज्ञाने समापि अभिलाषः अस्ति इति भावः । ‘प्रकाशस्’ उच्चैः राजानम् आह [‘सर्वथाव्यं प्रकाशं स्यात्’ इति दर्पणः] । ‘मधुरेण आलापेन जनितः’ उत्पादितः ‘विस्मयः’ विस्वासः (‘विस्मयः केलिकलहे विश्वासे प्रणयेऽपि च’) ‘मन्त्रयते’ मुखरयति, वाक्यप्रयोगे नियोजयति इति खौद्वय-परिहारः । ‘कृतमः’ अनेकेषु प्रख्यातेषु की वा ‘राजर्षीणां वंशः अलङ्घियते’ भवता जन्म-परिश्रमेण अनुगृहीत इत्यर्थः । ‘कृतमः’ अनेकेषु सुप्रसिद्धेषु देशेषु की वा ‘देशः विरहेण’ अधुना भवता विद्योगेन ‘पर्युत्सुकाः’ शीत्कण्ठाः ‘जनाः’ यस्मिन् तथाविधः कृतः ; कुल भवतः निवास इति सरलार्थः । ‘किं निमित्तं वा सुकुमारतरोऽपि अतिकोमलोऽपि (‘सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु’ इत्यमरः) ‘आत्मा’ देहः (‘आत्मा कलिवरे यत्र स्वभावे परमात्मनि’ इति धरणि-दासः) ‘तपोवन-परिश्रमस्य’ आश्रमाऽऽगमन-जन्म-क्लेशस्य ‘पदं’ स्थानम् ‘उपनीतः’ प्रापितः । [तपोवन-पदेन नात्यधिक-प्रयोजनत्वं सूचयति । अतएव परिश्रम-पदम् । फलान्तराभावात् परिश्रम-मात्रम् इति भाव इति राघवचरणाः] ।

NOTES.

1. मन्त्रयते—मन्त्र generally means ‘to speak privately’ ; ‘मन्त्रि गुप्त-परिभाषणे’—here it is in the ordinary sense of ‘talking’ Cf. ‘किमपि हृदये क्लृप्ता मन्त्रयेथि’—*Infra*. Sometimes it is used in *Primp*. ‘किमेकाकिनो मन्त्रयसि’ *Act. VI. Infra*. ‘अहं मन्त्रये—

I talk; in the causal form 'विस्मयः मां मन्त्रयते'—unreserve urges me to talk. Mark the extremely courteous address of Anasuya. Cf. 'तथापि कल्याणकरौ निरं ते मां श्रोतुमिच्छा मुखरौ करोति'—*Kirat. III. 9*.

2. राजर्षिवंशः &c.—Anasuya seems to recognise the king.

3. किं निमित्तम्—जिमिदा स्नेहने is दिवादि। क्त comes in the active voice by 'जीतः क्तः' 3. 2. 197 ; 3088. (जि-शब्द-लोपि-धातोः परः, वर्तमान-काले क्त-प्रत्ययः स्यात्)—*Prabha*. Thus नि + मिद + क्त = निमित्तम् निपातनात्। We do not get the form निमित्रम् by 'रदाभ्यां निष्ठाती नः पूर्वस्य च दः' 8. 2. 42 ; 3016. For Panini himself writes निमित्त in the rule "क्तु-क्रमीरनात्मनेपद-निमित्ते" 7. 2. 36 ; 2323.

4. विरहपर्युत्सुक &c.—Cf. "तत् कथय आगमनेन अपुण्यभाक् कतमो विजृम्भित-विरह-व्यथः श्यतां नीतो देशः"—*Harshacharita*, also 'तमाहितौ-त्सुक्यमदर्शनेन' &c.—*Raghu. II. 73*. This is a clear proof of the kings being loved by the people in ancient times.

5. (आयेण) आत्मा पदम् उपनीतः—The sentence is in the passive voice. आत्मा being the प्रधानकर्म (*direct object*) of नी takes १मा, while there is no change in एनम् (*indirect object*). Cf. 'गौणे कर्मणि दुह्यादेः, प्रधाने नौदृक्प्रवहाम्'।

शकुन्तला (आत्मगतम्)—हिअअ मा उत्तमम्। एसा तुए चिन्तिदाइ अणसूया मन्तेदि [हृदय मा उत्ताम्य। एषा त्वया चिन्तितानि अनसूया मन्त्रयते]।

S'akuntala (*Aside*).—O heart, be not impatient. Here is Anasuya speaking to your thoughts.

राजा (आत्मगतम्)—कथमिदानीम् आत्मानं निवेदयामि, कथं वा आत्मापहारं करोमि । भवतु । तावदेतां वक्ष्ये । (प्रकाशम्) भवति, यः पौरवेण राज्ञा धर्माधिकारे नियुक्तः, सोऽहम् अविव्र-क्रियो-पलम्भाय धर्मारण्यमिदम् आयातः ।

King (*Aside.*)—How shall I now make myself known or how make a self-disguise? Well, thus will I say to her. (*Aloud.*) Honoured maiden, I am the person that is appointed in the Department of (*the superintendence of*) Religion, by his majesty, the descendant of Puru, and I have come to this sacred grove, to ascertain, if rites are (*going on*) without let.

Reading :— 'चिन्तितानि'—B. R. V. 'चिन्तितम्'—M. S.

शकुन्तलेति । 'मा उच्चात्य' सा खिद्यत । ('मास्म माऽनं च वारणे' इत्यमरः । देवादिकात् तमेर्लोट् । "कथं मा कुरु गर्वम्, मा भवतु ? मा शब्दीऽयं, न माङ्" इति प्रभा) । 'मन्त्रयते' वदति । [अनेन हावलक्षणः विकारः उक्तः । तल्लक्षणं तु दर्पणे—'भू-नेवादि-विकारैस्तु समीगेच्छा-प्रकाशकः । भाव एवाऽल्पसंलक्ष्यविकारः हाव उच्यते'] ।

राजेति । 'आत्मानं' निजस्वभावं ('आत्मा कलेवरे यत्र स्वभावे परमात्मनि' इति धरणिदासः) 'निवेदयामि' कथयामि । आत्मनः परिचयं दास्यामि इत्यर्थः । 'आत्मनः' स्व-स्वभावस्य राजभावस्य इति यावत् 'अपहारं' गोपनं 'करोमि' विधास्यामि । 'भवति' इति संबुद्धिः । [तथाचोक्तं मानवे 'परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बद्धा च योनिताः । तां ब्रूयात् भवति, इत्येव सुभगे, भगिनीति च'—२।१२६] । 'पौरवेण राज्ञा' दुष्यन्तेन धर्माधिकारे तपश्चरणादीनाम् अवलक्षणार्थं 'यः नियुक्तः' 'सोऽहं' कथित् राजपुरुष इति आत्म-गोपनम् । पक्षान्तरे, 'पौरवेण' पुरुवंशीतृपत्रेन 'राज्ञा' दुष्यन्तपित्रा 'यः' मल्लक्षणः जनः 'धर्माधिकारं' राज्ये 'नियुक्तः' अभिषिक्तः 'सोऽहं' दुष्यन्त इति तु आत्म-निवेदनम् । 'अविव्राः' विव्ररहिता या 'क्रिया' इज्यानुष्ठानानि तासाम् 'उपलम्भाय'

अनुभवार्थम् ('उपलभ स्वनुभवः' इत्यमरः) सम्यक्ज्ञानाय इत्यर्थः। [यत् स्त्रीषः। यदाह भोजराजः। एकदृष्टेण वाक्येन द्वयोर्भेदनसर्थयोः। तन्त्रेण यत् शब्दज्ञैः स्त्रीष इत्यभिप्रेक्षितः]।

NOTES.

1. मा उताम्य—लुङ् is not used here by 'माङि लुङ्' 3. 3-175 as we have here मा and not माङ्। For detailed discussion see notes in *Act. IV. Infra.* कथम् वा आत्मापहारम् &c.—The king is in a fix, for he wanted to conceal his real character and at the same time refrain from speaking a lie which is prohibited by the S'astras—'सत्यं व्रथात् प्रियं व्रथात्' etc. *Munu IV.* In fact, if he lies, rightly he will be called 'आत्मापहारकः'। For Manu says—'योऽन्यथा सन्तमात्मानम् अन्यथा सत्सु भाषते। स पापकृत्तमः लोके स्तेन आत्मापहारकः'—*IV. 255.* Hence, he takes recourse to a quibble, but that also misleads the girls. He repeats the same process elsewhere a little after and also at the end of Act, II, on the eve of Vidusaka's departure from the forest. Hence he comes under the charge of deception. But we can absolve him from this and justify his character, as mendacity in certain cases is not considered a sin by the S'astras. Cf.—विषयभेदे सिध्दाभाषये दोषाभावः। शर्मिष्ठीवाच। 'न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन् न विवाहकाले। प्राणस्यत्यये सर्वधनापहारे पञ्चाश्रुतानि आहुरपातकानि'—*Mahabharat. Yama* echoes the same with a slight difference in the first line—'न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु वाक्यं न च मैथुनार्थे' &c. *Vide S. Kalpadruma P. 1031.*

2. भवति—The king has rightly addressed her with 'भवति' as she is not yet married in any way (Com.).

Or take it as a verb and construe thus 'यः पौरवेण राज्ञा धर्माधिकारे नियुक्तः भवति' सोऽहम् etc.

3. पौरवेण राज्ञा—(i) By Dusyanta. Also (ii) By a king of the Puru line *i. e.* Dusyanta's father.

4. धर्माधिकारे—(i) In supervising religious rites (ii) In the seat of judgment *i. e.* throne. Cf. 'समः शत्रौ च मिते च सर्वशास्त्र-विशारदः । विप्रमुख्यः कुलीनश्च धर्माधिकरणो भवेत्'—*Matsya Puran, Ch. 189*. Again 'धर्मशास्त्राऽनुसारेण अर्थ-शास्त्रनिरूपणम् । यदाऽधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तत्' ॥ इति वीरमिवोदये कात्यायन-वचनम् ।

5. अविघ्न-क्रियो-पलम्भ &c.—उप + लभ् + घञ् भावे = उपलम्भः । An augment नुम् comes in by 'उपसर्गात् खल् घञोः' 7. 1. 67.

6. धर्मारण्यम्—Mr. Kale wrongly calls it a compound of शाकपार्थिवादि (मध्यपदलोपी) class. Prof. Gojendragadkar also here and in many other places wrongly uses the term मध्यपदलोपी । Mark that the Sutra has 'उत्तरपद' and not 'मध्यपद' । Nages'a Bhatta remarks—'उत्तरपद-शब्दः समास-चरमाऽवयवे रुद्धः, पदे इत्येव सिद्ध उत्तर-ग्रहणात्' (*Vide Laghu-Sabdendu-s'ekhara under 739*. 'अलुक् उत्तरपदे' 6. 3. 1. and our notes on 'अभिज्ञान-शकुन्तलम्' *Supra*.) In fact the last member of the first compound is dropped. 'शाकप्रियः' । इति बहुव्रीहिः । तस्य पार्थिव-शब्देन समासे कृते, पूर्वसमासे यदुत्तरपदं 'प्रियः' इति तस्य लोपः । तथा 'देवब्राह्मणः' इत्यत्र 'देवस्य पूजकः,' देवपूजकः, इति पूर्वखिन् षष्ठी समासे यदुत्तरपदम् इति तस्य लोपः ज्ञेयः—*Tattvabodhini under 739*. Hence धर्मस्य इदम् = धर्मार्थम् । धर्मार्थम् अरण्यम् = धर्मारण्यम् ; here अर्थम् (इदम्) which is the उत्तरपद of the first compound, is dropped. This is शाकपार्थिवादिवत् उत्तरपदलोपी कर्मधारय । Read also—'शाकः प्रियः' *CC* Prof. Satya Vrat Shastri Collection. शाकप्रियः । शाकप्रियश्चासौ पार्थिवश्च

इति वियहे बहुव्रीहि-गर्भ-विशेषण समासः । तत्र पूर्वखण्डे बहुव्रीहौ उत्तर-पदस्य प्रिय-शब्दस्य लोपः—*Balamonorama. P. 515*. Or simply say धर्मस्य अरण्यम् इति धर्मारण्यम्, अन्धघासादिवत् षष्ठी समासः 698.

अनसूया—सणाहा दाणिं धम्म-चारिणी [सनाथा इदानीं धर्म-चारिणः] । (शकुन्तला शृङ्गार-लज्जां नाटयति) ।

Anasuya—The workers of piety have now a guardian. (S'akuntala betrays amorous bashfulness).

सख्यौ—(उभयोराकारं विदित्वा जनान्तिकम्) हला मउन्दले, जइ एय्य अज्जो तादो सखिहिदो भवे [हला शकुन्तले, यदि अत्र अद्य तातः सन्निहितो भवेत्] ।

The friends—(Noticing the demeanour of the two—Aside to S'akuntala)—Dear S'akuntala, if (our) sire were (but) here to-day.

शकुन्तला—तदो किं भवे [ततः किं भवेत्] ।

S'akuntala—Thus what would happen ?

सख्यौ—इमं जीवित-सर्वस्वेण वि अदिहि-विसेसं किदुत्थं करिस्सदि [इमं जीवित-सर्वस्वं नापि अतिथि-विशेषं कृतार्थं करिष्यति] ।

The friends—This noted guest, even with his life's all, he would honour.

अनसूयेति । 'इदानीं' भवदागमनेन 'धर्मचारिणः' तापसाः 'सनाथाः' सहायवत्त्व इत्यर्थः । ['वयम्' इति विशेषे वक्तव्ये 'धर्मचारिण' इति सामान्योक्तिः अप्रस्तुत-प्रशंसा । अतिशयोक्तिश्च ध्वनिता] । 'शृङ्गार-लज्जा' नृपे अनुरागजन्त्यां लज्जां 'नाटयति' अवनतेन शिरसा, लज्जितया च दृशा दर्शयति [तल्लक्षणं यथा—'परास्फुलीकृतं शीघ्रं परावृत्तम् उदीरितम्' । तत्कार्यं कोपलज्जादि कृतं वक्तापसारणं इति । अत्र लज्जाऽनुभवे

नाथ-शब्दस्य पतिरिति व्यङ्ग्योऽर्थः निमित्तम् । अनेन हिला नाम अङ्गजः विकार उक्तः । तल्लक्षणं - तु दर्पणे 'हिलाऽत्यन्तसमाजल्य-विकार स्यात् स एव च' ।

सख्याविति । 'उभयोः' शकुन्तलाया दुष्यन्तस्य च 'आकारम्' ['आकारः वहिराकृतिः' इत्यमरः] परस्पर-स्निग्धभावोक्तं 'विदित्वा' ज्ञात्वा 'जनान्तिकं' राज्ञः अन्तर्गतम् । यतः "मिथोऽभिगामिपद्माऽप्यवस्तात् गततारका । परितोर्ध्वपुटा दृष्टिः लज्जायां खञ्जिता मता" ॥

सख्याविति । 'जीवितस्य' जीवनस्य (भावे क्तः) यत् 'सर्वस्व' धनं शकुन्तलारूपं तेन, तदर्पणेन 'अपि अतिथि-विशेषं' विशिष्टातिथिं 'कृतार्थं' लक्ष्मणनोरथं 'करिष्यति' कुर्यात् इत्यर्थः [अत्र जीवित-सर्वस्व-शब्देन विषय-निर्गणनात् शकुन्तलायाः उक्तेः पताकास्थानकम् अनेनीकम् । तल्लक्षणमादिभरते—'सहसैवार्यसंपत्तिः नायकस्योपकारिका । पताका-स्थानकं संधौ प्रथमे तन्मतम्'] ॥

NOTES.

1. शकुन्तला शङ्कारलज्जाम् &c.—सनाथा may mean (i) having a protector, (ii) having a husband. S'akuntala takes it in the second sense and hence exhibits amorous bashfulness. For the first sense Cf. 'आश्रमोऽयं त्वयाक्रान्तः सनाथ इव साम्प्रतम्'—*Ramayana. III. Ch. VII. 8.*

2. आकारम्—Vide Com.—external gesture giving an insight into one's mental thought.

3, कृतार्थं करिष्यति—It seems that the friends have guessed the king's love towards S'akuntala.

शकुन्तला—(सकृतक-कोपम्) तुम्हे अवधे । किं बि हिञ्चए करिअ मन्तेध । ए वो वञ्चणं सुणिस्सं [युवाम् अपेतम् । किमपि हृदये कृत्वा मन्तयेथि । न युवयोः वचनं श्रोष्यामि]

S'akuntala (*With seeming anger*).—Avaunt! With something in your heart you are speaking (*thus*). I won't listen to your speech.

राजा—वयमपि तावद्भवत्योः सखीगतं पृच्छामः ।

King—I too ask something regarding your friend.

सख्यो—अज्ज, अणुगहो एव्व इअं अव्वभयणा [आर्य,
अनुग्रह एव इयम् अभ्यर्थना]

The friends—Revered Sir, this request is indeed, (*an act of*) condescension.

राजा—भगवान् काश्यपः शाश्वते ब्रह्मणि स्थित इति प्रकाशः । इयञ्च वः सखी तदात्मजा इति कथमेतत् ?

King—It is well known that the almighty Kas'yapa is living in eternal celibacy and this your friend is his daughter ; how is this ?

Reading :— 'सकृतक-कोपस'—B. Others omit it. 'ब्रह्मणि वर्तते'—M. 'ब्रह्मणि स्थितः'—B. R. V. S. 'प्रकाशः'—R. B. V. M. 'प्रकाशम्'—R.

शकुन्तलेति । 'कृतकः कविमः' [कृतकः स्यात् पुमान् कृष्णखपरं चाप्यसम्भवे । पुत्रभेदे कविमे च विष्णु इति शब्दाभिः] यः 'कोपः' तेन सहितं यथा स्यात् तथा । 'अपेतं' दूरीभवतम् । 'किमपि' अलीकं यत् मन हृदये नास्ति तत् तव 'हृदये कृत्वा' निधाय 'मन्त्रवेधे' एवं वदथः । "नाहं युवयोर्वचनं श्रोष्यामि" जनान्तिकमेतत् ['राजा—आत्मगतम्' इत्यादिना एतदन्तेनीदाहरणं नाम भूषणमुपचितम् । तल्लक्षणं तु दर्पणे 'यव तुल्या-र्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् । साध्यतेऽभिमतयार्थं स्तुदाहरणं मतम् ॥]

राजिति । 'वयमपि' अहमपि १।१।५८ 'अपि' इति समुच्चये । 'सखीं गतं' (२या समासः १।१।२४) सखी-विषयकं किमपि 'पृच्छामः' यथा त्वं पृच्छसि तथाऽहञ्च प्रत्यामि इति अपेक्षार्थः ।

सख्याविति । 'अभ्ययेना' याज्ञा [इति कुमारं मन्त्रिनाथः] प्रश्न-याज्ञा इत्यर्थः । ['याज्ञा-भिचाड्यनाऽर्चना' इत्यमरः । 'न्यास-ग्रन्थी युच्' १।३।१०७; ३२८४ इति युच्] राजिति । 'भगवान्' पूज्यार्थकोऽयं ['पूज्ये तव भवान् अवभवांय भगवानपि' इति]

'शाश्वते' नित्ये ('शाश्वतसु' भुक्ते नित्ये सदातन-सनातनोः इत्यमरः) 'ब्रह्मणि' तपसि

ब्रह्मचर्ये इति यावत् ('वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म, ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' इत्यमरः) 'इति प्रकाशः' अतिप्रसिद्धः ('प्रकाशः अतिप्रसिद्धे स्यात् प्रहासाऽऽतपयोः स्फुटि' इति विश्वः) 'इयं च' इति पञ्चान्तरे । 'वः सखी' शकुन्तला 'तस्य आत्मजा' कन्या 'इत्येतत् कथम्' ? अदारस्य कथं कन्योत्पत्तिः स्यात् इति राज्ञः प्रश्नाभिप्रायः ।

NOTES

1. किमपि—Something improbable.
2. अभ्यर्थना—अभ्यर्थना or अर्थना means 'a request'. Cf 'अभ्यर्थना-इभयेन साधुः' &c. *Kumara. I. 52. Naisadh. V. 112*.
3. शश्वते—शश्वत् means 'again and again'—'अभीष्ट' शश्वदनारते' इत्यमरः and it is an अव्यय । By 'तत्तभव' 4. 3. 53, we have शश्वत् + अण्, but अण् is 'भ' ['यचि भम्' I. 4. 185] so 'त्' is to be dropped by the Vartika 'अव्ययानां भ-सवि टि-लोपः' 1324. But Bhattoji remarks—"The elision is optional". 'अनित्योऽयं अव्ययानां टि-लोपः । 'वहि-षट्ठि-लोपविधानात्' 1077; 1324. Thus we get शश्वतः । The derivation is after Bhanuji. Ordinarily शश्वत् being a कालवाचक word the *regular form* is 'शश्वतिक' with ठञ् । ['कालात् ठञ्' 4. 3. 11.] Panini also uses it in 'येषाञ्च विरोधः शश्वतिकः' 2. 4. 9. But शश्वत is allowed as it has been used by Katyayana himself. Cf. 'शश्वते प्रतिषेधो वक्तव्यः' ।
4. प्रकाशः—Well-known, celebrated. Cf. *Raghu III. 48 XVIII. 21*, where Malli. has 'प्रकाशः प्रसिद्धः' ।
5. भवत्योः सखीगतम्—An instance of सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । Vide notes on 'दुर्भैः कौर्णवर्मा' ।
6. तदात्मजा—Mark that the king purposely uses the word 'आत्मजा' (*born of one's own person*) instead of कन्या, to find out the real truth. CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

(अपादाने अप्) उत्पत्तिहेतुं ('प्रभवो जन्ममूले स्यात् जन्महेतौ पराक्रमे' इति मेदिनी)। 'उन्मितायाः' पितृभ्यां परित्यक्तायाः अस्याः 'शरीरस्य' देहस्य 'संवर्धनादिभिः' पालनादिभिः 'तातकाश्रयः' कथः 'अस्याः पिता' संवत्तः [तथाचोक्तं भारते— 'शरीरकृत् प्राणदाता, यस्य चाऽन्नानि भुज्यते। क्रमेणैते वयोऽप्युक्ताः पितरो धर्म-शासने' इति]।

राजति। 'उन्मिता-शब्देन' इयं शकुन्तला पितृभ्यां परित्यक्ता इति कथनेन 'कौतूहलं जनितम्' उत्पादितम्। 'आ मूलात्' सर्वम् अनुक्रमेण इत्यर्थः (समासस्य विभाषितत्वात् न समासः। 'मूलसाद्येऽपि फलमयोः' इत्यमरः)।

NOTES.

1. कौशिकः—Refers to विश्वामित्रः। According to the Ramayna (*Vide Ch. II. 32; VI. 34; LVII. 18 & 19.*) he is the *great-grandson* of Kus'a or Kus'ika (*Kus'a—Kus'ana'bha—Gadhi—Vis'vamitra*). The Vishnupurana does the same, except that it makes him the *grandson* of Kus'amba instead of Kus'ana'bha. The Mahabha'rata (*Vide Adiparva Ch. CXCI.*) however makes him the *grandson* of Kus'ika. (*Kus'ika—Gadhi Vis'vamitra*).

2. गोवनामधेयः—गोव has a technical meaning in grammar as will be evident from the sutra of Panini viz. 'अपत्यं पौत्र-प्रभृति गोवम्' 4. I. 162. "पाणिनि-व्याकरणस्य अपत्यार्थक-प्रत्यय-प्रकरणे गोव-शब्दस्य * * * * कश्चित् पारिभाषिकार्थः अस्ति, स उच्यते। जनस्य पौत्र-प्रपौत्र-वृद्ध-प्रपौत्रादि अन्तरापत्यं गोवम् उच्यते"—*Prabha. P. 225.* " * * * कौशतः गोवशब्दस्य सन्तति-वाचकत्वात् पुत्रस्याऽपि गोवत्वे प्राप्ते पौत्रादियद्वहणात् इद्वहशास्त्रे पुत्रस्य न गोवत्वम् * * * यस्य य पौत्र-दिः तस्य तन्नोवमिति"—*Balamananorama*. Hence any offspring of the progenitor from the grandson downwards will be termed गोवम् (गोवं) पुमान्।

Thus कौशिक is a गोत्र। Again विश्वामित्र's name was कौशिक। Hence गोत्र and नामधेय become identical in the case of विश्वामित्र (*Now see Com.*).

3. महाप्रभावः—Apart from his power of creating a second world or of rescuing S'unas's'epa from the clutches of Indra, there is a sly hint that he had the power of weapons. Vide the meaning of प्रभाव in the Com.

4. शरीरसंवर्धनादिभिः * * अस्याः पिता &c.—Cf. 'प्रजानां विनयाऽऽधानात् रचणाद् भरणादपि। स पिता, पितरसासां केवलं जन्महेतवः'—*Raghu. I. 24.*

5. अस्ति श्रुयते—अस्ति is an indeclinable in the sense of 'so it is' or merely as an expletive. Cf. 'अस्ति सिंहः प्रतिवसति च'—*Panchatantra.*

अनसूया—सुणादु अज्जो। पुरा किल तस्स राएसिणो उग्गे तवसि वट्टमाणस्य किं वि जाद-सङ्केहिं देवेहिं मेणआ णाम अच्छरा पेसिदा णिअम-विग्घ कारिणी [शृणोतु आर्यः। पुरा किल तस्य राजर्षे, उग्गे तपसि वर्तमानस्य, किमपि जात-शङ्कैः देवैः मेनका नाम अप्सराः प्रेषिता नियम-विघ्न-कारिणी]।

Anasuya'—May your honor listen. Formerly, when that royal sage, was in dire austerities, a nymph, Menaka' by name, as it is said, was sent to him as an interruption to his devotion, by the Gods whose fear was somehow aroused.

राजा—अस्ति एतत् अन्य-समाधि-भीरुत्वं देवानाम्।

King—There is this dread of the gods about other (people's) devotion.

अनसूया—तदो वसन्तो-दार-समये से उन्मादवन्तं रूपं पेक्खिअ [ततो वसन्तो-दार-समये अस्या उन्मादयित्वा रूपं प्रेक्ष्य]—

(अर्धाङ्गे स्निग्धापिस्त्विति) Vrat Shastri Collection.

Anasuya'—Then seeing her intoxicating beauty at the pleasant spring time—(*Half-uttering, stops on account of bashfulness.*)

राजा—परस्तात् गम्यत एव । सर्वथा अप्सरः-सम्भवेष्वा ।

King—The rest is understood quite. At all events she is born of a nymph,

अनसूया—अहम् [अथ किम्] ।

Anasuya'—Yes.

Reading :—‘पुरा’—B. V. S. ‘गौतमीतीरे पुरा’—R. M.

अनसूयेति । ‘पुरा’ अतीतकाले (‘स्यात् प्रवक्षे चिरातीते निकटऽऽगामिके पुरा’ इत्यमरः) ‘किल’ इति वार्तायां (‘वार्ताग्रामरुचौ किल’ इति विकाशशेषः) ‘उये’ कठोरे ‘तपसि वर्तमानस्य’ तपय्याम् आचरतः । ‘नियमस्य’ व्रतस्य संयमस्य इति यावत् (‘नियमो यन्त्रणायाश्च प्रतिज्ञानियये व्रते’ इति मेदिनी) ‘विघ्नकारिणी’ व्याघातं करोति या सा ‘मेनका नाम अप्सराः’ स्वर्वेश्या [“अपसु निर्मथनादेव रसात् तस्मात् वरस्त्रियः । उत्पेतुः मनुजयेष्ठ तस्मात् अप्सरसोऽभवन्” इति रङ्गनाथ-धृत-रामायण-वाक्यम्] ‘किमपि’ केनचित् कारणेन ‘जातशङ्कैः भोतैः’ ‘देवैः प्रेषिता’ प्रेरिता ।

राजेति । ‘अन्वेष्वा’ जनानां ‘समाधिः’ नियमात् ध्यानात् वा (‘समाधिः ध्यान-निवाक-नियमेषु समर्थने’ इति विश्वः) । ‘उपसर्गे घोः किः’ ३।३।८३ ‘भौरत्वं’ भयम् ।

अनसूयेति । ‘वसन्तेन’ ऋतुविशेषेण ‘उदारः’ रमणीयः यः ‘समयः’ कालः, तस्मिन् । ‘उन्मादयित्’ यत् दृष्ट्वा जना उन्मत्ता भवन्ति तादृशम् इन्द्रियाणामुन्मत्तताकारि ।

राजेति । ‘परस्तात्’ इतः परं यत् संघटितं तदित्यर्थः । ‘गम्यते’ बुध्यते ‘एव’ । [अनेन ‘अनुक्तसिद्धि’ नाम भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं यथा दर्पणे ‘विशेषार्थोऽतिविस्तारोऽनुक्तसिद्धिरुदीर्यते’] । ‘अथकिम्’ इति स्वीकारे [इति शब्दरत्नावली] ।

NOTES.

1. पुरा—Implies both past and future (Com.) Hence sometimes लट् also comes in connection with पुरा in a future sense by the rule—

हरिणीं सुराङ्गनाम्—*Ibid.* VIII. 79; 'नालं विकर्तुं जनितेन्द्रशङ्क', सुराङ्गना-
विधमर्चयितानि—*Ibid.* XIII. 42.

7. वसन्तीदार &c.—Some read 'अवतार' for Prakrit 'ओदार', as the vernal season is often personified. Cf 'पश्यतु भवान् वसन्ता-
वतारसूचकम्'—*Vikram. Act. II.* 'वसन्तावतारसूचकानि रक्ताशोक &c.—
Malavik. Act. III. 'वसन्तावतार-सर्वस्व-भूत किं न चूतप्रसवः' &c.—*Ibid.*
Act. III. Note that चैव and वैशाख (and not फाल्गुन) make
वसन्त। 'मधुः माधवश्च वासन्तिकावतुः' इति मलमासतत्त्वधृता श्रुतिः ॥ 'ह्री ह्री
मार्गदिमासौ स्यादतुः' इत्यमरः ॥ 'मासैः माघाद्यैः क्रमात् षट्चतस्रः श्रुताः' *i. e.*
Two months together make one ऋतु, beginning from the
month of अग्रहायण (मार्ग) or माघ।

8. अस्याः उन्मादयित—षष्ठी is not barred as उन्मादयित is derived
with तच्। Cf. the idea with 'मासै मधौ मधुकर-कोकिलभङ्गनादैः नार्यः
हरन्ति हृदयं प्रसभं नराणाम्' *Ritu. IV. 24.*

9. परस्तात् &c.—Mark the suggestive power of Kalidasa.
He does not give a vivid description of what occurred, in the
pleasant spring time.

10. अथकिम्—Implies assent. Cf. 'अङ्गीकारेऽपि चाथकिम्' इति
हारावली।

राजा—उपपद्यते।

मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः।

न प्रभा-तरलं ज्योति रुदेति वसुधा-तलात् ॥ २३ ॥

(शकुन्तला अधोमुखी तिष्ठति)।

King—That's (quite) right. How else, amongst mortal
women, could such a beauty have its birth? The flash

that is quivering with effulgence does (*never*) spring from the surface of the earth. (*Sakuntala stands with down-dropt look.*)

राजा (आत्मगतम्)—हन्त, लब्धाऽवकाशो मे मनोरथः ।

King—(*Aside.*) Ha ! my longing has found scope.

राजति । 'उपपद्यते' युज्यते । यत् असुरःसम्भवेष्टा इत्युक्तं तत् योग्यमेव, अन्यदा कथम् अस्याः ईदृशं रूपं स्यात् इति भावः ।

मानुषीष्विती ॥ अन्यः ॥ मानुषीषु अस्य रूपस्य सम्भवः कथं वा स्यात् । प्रभा-तरलं ज्योतिः वसुधा-तलात् न उदेति । व्याख्या—'मानुषीषु' मानवी-गर्भ-जातासु नारीसु 'अस्य ईदृशस्य अलौकिकस्य रूपस्य सम्भवः' उत्पत्तिः कथं वा स्यात् अपि तु न स्यादेव (सभावनायां लिङ् । 'कथं वा' इति निपात-समुदायः निषेधे) 'प्रभामिः' दौमित्रिभिः 'तरलं' चञ्चलम् उज्ज्वलं वा (तरते बाहुलकात् आलच् । 'तरलं' चञ्चलं षिङ्गे भास्करेऽपि तिलिङ्गकम् इति विश्वमेदिन्यौ) 'ज्योतिः' विद्युतादि 'वसुधायाः तलात्' भूपृष्ठात् 'न उदेति' न प्रकटीभवति । भूतलात् यथा विद्युत् नोत्पद्यते, मानवीगर्भात् तथेदृशं रूपं न समुद्भवति । 'शकुन्तला अधीमुखी तिष्ठति' गिज-रूप-स्तुति-श्रवणेन । तेन उत्तमत्वं ध्वनितम् । [पूर्वार्धे विशेषे प्रस्तुते सामान्योक्तेः अप्रस्तुतप्रशंसा । उपमानवाक्ये प्रसिद्धत्वात् निषेधोक्तिः । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ । अत्र एकाप्युत्पत्ति-क्रिया पौनरुक्त्य-निरासाय सम्भवी-दय-पदाभ्यां पृथक् निर्दिष्टा इति प्रति-वस्तूपमालंकार इति केचित् । वस्तुतस्तु भिन्न एवात्र सम्भवाद उदय-पदार्थः । तथा चात्र उपमानक्रियायाः अपि प्रतिबिम्बनाद् दृष्टान्तो नामालंकारः । तदुक्तं प्रकाशे 'दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनादिति । प्रतिवस्तूपमा-दृष्टान्तयोः अयमेव भेदः यदैकस्याः क्रियायाः पृथक् निर्देशे प्रतिवस्तूपमा, दृष्टान्तः पुनः क्रियाया अपि साम्यावगमे इति महामहोपाध्याय-न्यायपञ्चाननपदाः । अत्र निदर्शनं नाम भूषणम् उपचिह्नम् । तल्लक्षणं यथा दर्पणे—'यदार्थाणां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम् । परपञ्च-द्वय-दासार्थं तन्नि-दर्शनमुच्यते' । श्लोकी वृत्तम्] ।

राजति । 'हन्त' इति द्विषे ('हन्त' द्विषे इत्युक्त्या यां वाक्यान्त-विषादयोः' इत्यमरः)

‘मे मनोरथः’ शकुन्तलागतः अभिलाषः इदानीं तु ‘लब्धः’ प्राप्तः ‘अवकाशः’ अवसरः येन तादृशः । इयं शकुन्तला अप्सरःसंभवा अपि च राजदुहिता, अतः सा मे उदाहयोग्या इति हर्षकारणम् ।

Voice—सम्भवेन कथं भूयते प्रभा—तरलेण ज्योतिषा उदीयते ।

NOTES.

1. मानुषीषु—मनोः अपत्यं स्त्री इति मनु + अच् + डीप् = मानुषी तासु । The augment पुक् comes in by ‘मनोजातौ अच् यतौ पुक् च’ 4. 1. 161, with यत् we get मनुष्य । डीप् comes in by ‘टित्-ट-अण् अच् —’ 4. 1. 15.

2. रूपस्य सम्भवः—Ra'ghava explains रूपस्य as ‘one having beauty.’ ‘रूपं विद्यतेऽस्मिन् अस्य वा । मत्वर्योऽयोऽर्शभादिभ्यः अच् । तेन रूपवतः इत्यर्थः । अन्यथाऽस्य इत्यनेन अर्थपौनरुक्त्यं स्यात्’ ।

3. प्रभातरलं ज्योतिः—Either lighting with which fair ladies are generally compared (*Vikram. IV. 1.*) or any bright thing as the sun, the moon &c. ‘ज्योतिश्चन्द्रादिः’—Raghava. Cf. ‘प्रभामात्रं हि तरलं दृश्यते न तदाश्रयः’—*Kavya'dars'a II. 129.*

4. लब्धवकाशः &c.—Because she is extremely beautiful also because she is a Kshatriya's daughter hence there is no hindrance in the way of her being married to him. After this all excepting (B) read ‘किन्तु सख्याः परिहासोदाहृतां वरप्रार्थनां श्रुत्वा धृतद्वैधीभावकातरं मे मनः’—‘But having heard of the prayer for a husband as referred to in jest by her companion, my mind is distracted owing to divided thoughts’? The above passage has been omitted by us, as the sentence involves grammatical fault, for owing to the presence of the word ‘धृत’ in ‘धृतद्वैधीभावकातरम्’, ‘चि’ in द्वैधीभाव &c.

becomes redundant. For a similar idea Cf. “कथमियम् एवासी विद्यावती
दुहिता मलयवती । अथवा रवाकरात् ऋते कृतश्चन्द्रलेखायाः प्रसूतिः—*Na'ga'nanda*.
Act. II. Prof. Gajendragadkar remarks that चि and the
proper meaning of अभूतत्वाव have proved a stumbling block
to hosts of lesser men. But it seems to us that he himself
has not understood these, for चि actually comes when the
change is *real* and not *metaphorical* as he has it.

प्रियंवदा—(सस्मितं शकुन्तलां विलोक्य, नायकाभिमुखी
भूत्वा)—पुणो वि वक्तु-कामो विश्व अज्जो [पुनरपि वक्तु कामः इव
आर्यः] । (शकुन्तला सखीमङ्गल्या तर्जयति) ।

*Priyamvada' (Smilingly looking at Sakuntala' and then
turning towards the hero.)—Your honor seems to be desirous
of speaking again. (Sakuntala threatens her friend with finger.)*

राजा—सम्यगुपलक्षितं भवत्या । अस्ति नः सच्चरित-श्रवण-
लोभात् अन्यदपि प्रष्टव्यम् ।

King—Rightly guessed by your ladyship. Through my
longing for hearing the tale of the good, there is still
something to be asked.

प्रियंवदा—अलं विश्वारिअ । अणिअन्तणाऽणुओओ तव
सुस्सिअणो नाम [अलं विचार्य । अनियन्त्वाऽनुयोगः तपस्वि-जनो
नाम] ।

*Priyamvada'—Away with scruples. Hermit-folk may be
asked any question without any reserve.*

प्रियंवदेति । 'नायकस्य' दुष्यन्तस्य । 'अभिमुखी' अभिगतं मुखं यस्याः सा
अभिमुखी [प्रादिभ्यः धातुजस्य वाच्यी वा चोत्तरपदलोपः] वाः २।२।२४, ८३० इति
बहुव्रीहिः । जीप् ८५० Prof. Satyaji Prasad Basu Collection राजानं संबोध्य इत्यर्थः ।

‘वक्तुं कामः’ यस्य तादृशः । शकुन्तला दुष्यन्तस्य आलापे गुशूषुरपि सखीं प्रियंवदां
 ‘अङ्गुल्या’ तर्जय्या ‘तर्जयति’ भर्त्सयति [अनेन ललितनामा अङ्गविकारः दर्शितः ।
 “प्रियजन-कथा-गुशूषुरपि वहिः तदन्यथा इति ललितम्” इति शङ्करः] ।

राजति । ‘सम्यक्’ साधु यथार्थम् इति यावत् (‘सम्यक् स्याद् वाच्यलिङ्गस्तु मनीषे
 सङ्गतेऽपिच’ इति विश्वः) ‘भवत्या उपलक्षितम्’ अवबुद्धम् । ‘सतां’ साधूनां ‘चरितस्य
 श्रवणं’, तस्मिन् ‘लीभः’ अभिलाषः तस्मात् (हेतौ पञ्चमी २।३।२५) । ‘नः’ (१।२।५६)
 मम । ‘प्रष्टव्य’ जिज्ञासितव्यम् ।

अनसूयेति । ‘अलं विचार्य’ (‘अलं खल्लोः प्रतिषिध्योः प्राचां क्ता’ ३।४।१८ इति
 तुमुन्-प्रत्ययार्थे क्ता-प्रत्ययः) विचिकित्सया किं प्रयोजनम् । ‘तपस्विजनः’ तापसाः,
 ‘अनियन्त्रणः’ अप्रतिबन्धः, ‘अनुयोगः’ प्रश्नः (‘प्रश्नानुयोगः पृच्छा च’ इत्यमरः) येषु
 तथाविधः, सकल-प्रशासक इत्यर्थः । ‘नाम’ इत्यभ्युपगमे, प्राकाशे वा [‘नाम कीपे-
 भ्युपगमे विख्याये स्मरणेऽपिच । संभाव्य-कुत्सा-प्राकाश-विकल्पेष्वपि दृश्यते’ इति मेदिनी] ।

NOTES:

1. सञ्चितम् &c.—Mark the naughtiness of Priyamvada who wants to annoy S'akuntala by continuing the conversation.

2. वक्तुं कामः—वक्तुं (वचने) कामः यस्य सः । The म् of वक्तुम् disappears by the maxim ‘लुप्तेदवश्यमः कृते तु’-काम-मनसोरपि । समी वा ततद्विद्योर्मांसस्य पचियुङ्वञीः ॥ Quoted by *Tattvabodhini* under 6. 3. 109. 1034.

3. तर्जयति—The root तर्ज् is अनुदात्तेत् as it drops इ (an अनुदात्त vowel), so we expect आत्मनेपद here by the rule ‘अनुदात्तङित आत्मनेपदम्’ 1. 2. 12; 2157. But Bhattoji remarks “चचिङ् व्यक्तायां वाचि । इकार अनुदात्तः युज्यते । ङकारस्तु अनुदात्तैव प्रयुक्तम् आत्मनेपदम् अनित्यम् (प—६७) इति ज्ञापनार्थः”—2435, 2326, 2513. The substance is—The अनुदात्तेत् roots are not always आत्मनेपदी, as will be evident from Panini's attaching an

additional ॐ to चच्चि which has already an इ i. e. an अनुदात्त vowel. This ॐ suggests the optional nature of the case. According Nages'a and others however, such uses are erroneous as the above *Parivasha* (97) is not found in the महाभाष्य। Read 'इदञ्च साधव-मतानुरोधेन । परे तु ज्ञापकत्वं भाष्याऽनुक्तम्, स्फाद्यत्रित्यादि तु असंभवं इति वदन्ति'—*Lakshmana S'astri*. S'akuntala, though willing to hear all that her lover had to say, yet by outward gestures appeared to be the reverse (Com.)

4. अलं विचार्य—Here व्यप् (Com.) comes in, owing to the presence of अलम् having the sense of प्रतिषेध। 'अलं भूषण-पर्याप्ति-वारणेषु निरर्थके' इति विश्वः।

5. अनियन्त्रण &c.—नियन्त्रण means restriction. अव्ययमानं नियन्त्रणं यस्मिन् सः अनियन्त्रणः unrestricted ; अनुयोग means question, hence any question may be asked of the hermits.

6. नाम—Implies अभ्युपगम (admission)—I admit that you have the right to ask, or take it in प्राकाश्ये—It is well known that &c. (*Vide. Com.*)

राजा—इति सखीं ते ज्ञातुमिच्छामि—

वेखानसं किमनया व्रतमा प्र-दानात्

व्यापार-रोधि मदनस्य निषेवितव्यम् ।

अत्यन्तमेव सदृशे-क्षण-वल्लभाऽऽभिः

आहो निवत्स्यति समं हरिणाऽङ्गनाभिः ॥२४॥

King—This, as to your friend, I like to know. Will the monastic ~~not~~ ^{not} opposed to the course of love, be observed

by her until betrothal or will this one, beloved to these does, owing to similar eyes, actually stay for ever with them—the mates of stags.

Reading :—‘अत्यन्तमेव सदृशे’—B, V. अत्यन्तमेव मदिरे—R. S. अत्यन्त-मात्मसदृशे—M.

राजैति । ‘ते सखीं’ शकुन्तलासम्बन्धिनम् ‘इति’ एवंविधं वक्ष्यमाणं विषयं ‘ज्ञातुमिच्छामि’—

वैखानसमिति ॥ अन्वयः ॥ किम् अनया मदनस्य व्यापार-रोधि वैखानसं व्रतम् आ प्र-दानात् निषेवितव्यम् । आहो, सदृशे-चण-वल्गुभा (कर्त्री) अत्यन्तमेव आभिः हरिणाङ्गनाभिः समं निवत्स्यति । (कचित् ‘सदृशेचणवल्गुभाभिः हरिणाङ्गनाभिः समं निवत्स्यति’ इत्यन्वेति । तन्न हृदयम् । कर्तुरभावात्) व्याख्या—‘किम्’ इति प्रश्ने । ‘अनया’ शकुन्तलया ‘मदनस्य’ कामस्य ‘व्यापारं’ प्रवर्तनं रोद्धुं शीलमस्य इति ‘व्यापाररोधि’ ‘वैखानसं’ तपस्विसम्बन्धि ‘व्रतं’ नियमादि ब्रह्मचर्यम् इति यावत् । ‘आ प्र-दानात्’ ‘प्र’कृष्टाय उत्तम-प्रकृतये राज्ञे ‘दानं’ तस्मात् । प्रदानादि-विशिष्टं विवाहं मर्यादीकृत्य इत्यर्थः । [समासस्य विभाषितत्वात् समासः पाचिकः । २।१।१३ पचे आ-प्रदानम् । ‘पञ्चम्यपाङ् परिभिः’ २।१।१० इति पञ्चमी] ‘निषेवितव्यम्’ आचरितव्यम् इति प्रथमः प्रश्नः । ‘आहो’ अथवा (‘आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमुत च’ इत्यमरः) ‘सदृशे’ तुल्ये ‘ईचणे’ नेत्रे यासां तादृशीनां हरिणीनां ‘वल्गुभा’ सदृश-नेत्रत्वात् एव दयिता शकुन्तला (‘वल्गुभी दयितेऽप्यच्चे सल्लचण-तुरंगमे इति मेदिनी । ‘विशेषण-मात्र-प्रयोगो विशेष्य-प्रतिपत्तौ’ इति वामन-वचनात् विशेषण-मात्र-प्रयोगः) ‘अत्यन्तमेव’ यावज्जीवमेव ‘आभिः’ पुरतः स्थिताभिः [‘इदमस्तु सन्निष्टकम्’ इत्युक्तिः] हरिणाङ्गनाभिः आश्रय-मृगौभिः ‘समं’ सदृ (‘समं सहाये तुल्ये च’ इत्यजयपालः) तपोवने इत्यर्थः । ‘निवत्स्यति’ स्थास्यति इति द्वितीयः प्रश्नः । यदि कश्चित् राज्ञे देया तदा विवाह-पर्यन्तमेव अस्याः तपोवने वासः, तदनन्तरम् अविरोधौ कामोपभोगः । पश्चान्तरे यदीयं कश्चित् तापसाय दत्ता स्यात् तदा मृग-मिश्रुनवत्-कामोपभोग-वर्जिता तपोवने एव स्थास्यति इति हृदयम् । [समशब्दस्य तुल्यवाचित्वे उपमा । हल्यनुप्रासश्च । वसन्ततिलका हस्तम्] ।

Voice—सदृशेचणवल्गुभाभिः निवत्स्यते ।

NOTES

1. निषेवितव्यम् = नि + सेव + तव्य कर्मणि । सेव gets cerebral 'ष' by 'परि-नि-विभ्यः सेव-सित—' &c. 8. 3. 70.

2. अत्यन्तमेव—अतिक्रान्तम् अन्ते नाशं यस्मिन् कर्मणि तत् यथा स्यात् तथा to the end *i. e.* through her life एव is emphatic and implies परिभव (disapproval)—'एवौपम्ये परिभवे ईषदर्थेऽवधारणे'— *Haima*. The king disapproves S'akuntala's living with the deer for ever. The reading आत्मसदृशेक्षण &c. is wanting in this sense of एव though it, unlike Raghava's reading 'मदिरिचणवल्लभा' &c. gives reasons (though not adequate) for S'akuntala's being 'वल्लभा' to the deer.

3. सदृशेक्षणवल्लभाभिः = सदृशेक्षणवल्लभा + आभिः । The former refers to S'akuntala and the latter, to the does (हरिणाङ्गनाभिः) Vide. Com. समानः इव पश्यति इति समान + दृश + कञ् ('त्यद-आदिषु दृशोऽनालीचने, कञ् च' 3. 2. 60.) = सदृशः । पचे किन् । सदृक् । सदृचक्षुः । 'समान' is changed to स by 'दृग्दृश्वतुषु' 6. 3. 89. ईचण—Eyes—करणे ल्युट् । 'ईचणं दर्शने दृशि'—*Medini* S'akuntala was much liked by the does as she had eyes similar to theirs and hence she may continue to live in the hermitage, owing to their confidence and love for her. 'सदृशेक्षणवल्लभाभिः' may also be taken as *one compound* word and an adjective to हरिणाङ्गनाभिः, in which case it becomes very *significant* as it gives sufficient reason for S'akuntala's prolonged stay in the hermitage. The does were very dear to S'akuntala, as they possessed eyes similar to that of her. Hence it is quite natural that she

should like to pass her days amongst those who are very dear to her. But only fault of this explanation is this that the sentence is left without any nominative.

4. अङ्गनाभिः—अङ्गानि (कल्याणानि) सन्ति आसाम् इति अङ्ग+मत्वर्थे न ['अङ्गात् कल्याणि नः' *Vart. 5. 2. 100*] = अङ्गनाः in the Feminine gender. 'अन्यथा अङ्गवती'—*Prābha*.

5. निवत्स्यति—At the sight of S'akuntala, the idea of marriage flashed in the mind of the king, as a little before his right arm had throbbed. Next from the conversation of the three girls he could know that S'akuntala' would be given in marriage. (Cf. एवमहमपि आत्मनः वरं लभेय &c.) A little after S'akuntala's life story was narrated to the king from which he gathered the fact that she was born of a nymph mother by a Kshatriya. Hence there is no hindrance to his getting her. But all of a sudden two doubts arose in his mind. This S'loka is asked for the solution of these two doubts viz. (i) Whether she is to be given in marriage to a Kshatriya, in which case the king has a chance. (*Interpretation of the first two lines*) (ii) Whether she is to be married to a hermit youth, so that she may live always in the hermitage in the company of the does. (*Interpretation of the last two lines*)—Vide Com. Some explain—whether she is to be married (*after observing ब्रह्मचर्य until betrothal*) or she is to observe ब्रह्मचर्य for life. But this explanation seems to go against the saying of प्रियंवदा i. e. 'यथा वनज्योत्स्ना अनुसूयण पादपेन सङ्गता अपि नाम एवमहम् विप्रसूया'—*Perpetual celibacy*

of S'akuntala' was intended by Kanva, then he would have surely mentioned it to the members of his house at least and Priyamvada' would not have given any insinuation of marriage in that way *even in joke*. The idea that she may be given to a hermit youth also occurs to Vidushaka. Cf. 'मा कस्यापि तपस्विनः इङ्गु-दी-तैल-चिकण-शौर्षस्य हस्ते पतिष्यति'—*Act. II. Infra.*

प्रियंवदा—अज्ज धम्म-चरणे वि पर-वसो अञ्जं जणो । गुरुणो
उण से अनुरूप-वर-प्पदाणे संकप्पो [आर्य, धर्मचरणेऽपि पर-वशः
अयं जनः । गुरोः पुनरस्याः अनुरूप-वर-प्रदाने सङ्कल्पः] ।

Priyamvada—Revered Sir, this person is in another's power even in religious practices. Her father's intention however, is to give her away to a suitable bridegroom.

राजा (आत्मगतम्)—न खलु दुरवापेयं प्रार्थना ।

भव हृदय साभिलाषं सम्प्रति सन्देह-निर्णयो जातः ।

आशङ्कसे यदग्निं तदिदं स्पर्श-क्षमं रत्नम् ॥ २५ ॥

King (*Aside.*)—This (*my*) suit is indeed not unattainable. Do cherish (*thy*) wish, (*my*) heart. Now is (*thy*) misgiving solved (*completely*). This, that thou darest as fire, is a gem capable of being touched.

शकुन्तला (सरोषमिव)—अणसूए, गमिस्सं अहं [अनसूये,
गमिष्याम्यहम्] ।

S'akuntala (*With seeming anger.*)—Anasuya, I will go.

प्रियंवदेति । 'धर्मचरणेऽपि' एतदाश्रमवासित्वेन सामान्यतः प्राप्तं यङ्गमानुष्ठानं
तत्रापि पराधीनः, का कथा विवाहकूपस्य व्यापारस्य इति अपरेरर्थः । अनेन पूर्वपद्ये
यत्कर्तृत्वोपात्तं तस्मिन्निर्णये साक्षात् प्रतीतिः कुतश्च नास्ति इति भावः ।

‘गुरो’ पितुः (‘गुरुः पिता गुरुर्विप्रः गुरुर्देवः पुरोहितः’ इति गदसिंहः) ‘पुनः
अस्याः’ शकुन्तलायाः ‘अनुरूपः’ योग्यः ‘वरः’ जामाता (‘वरी जामातरि व्रतौ देवतादे
रभौषिते’ इति मेदिनी) तस्मै, ‘प्रदाने संकल्पः’ इच्छा । [अनेन उत्तराऽलंकारः ।
‘उत्तरेण प्रश्नोत्तरयन उत्तरम्’ इति तल्लक्षणात् । ‘राजा—वयमपि इत्यादिना एतदन्तेन
युक्तिनामाङ्गमुपचिप्तम् । तल्लक्षणं यथा दर्पणे ‘सम्प्रधारणमर्थाणां युक्तिः’] ।

राजति । ‘इयं प्रार्थना’ शकुन्तला-लाभेच्छा ‘दुरवापा’ दुर्लभा (अवाप्नोतिः कर्मणि
खल् ३।३।१२६) । ‘नूनम्’ इत्यवधारणे ।

भवेति ॥ अन्वयः ॥ हृदय, सम्प्रति सन्देहनिर्णयो जातः । साभिलाषं भव ।
यद् अग्निम् आशङ्कसे, तदिदं स्पर्शचमं रत्नम् । व्याख्या—हे ‘हृदय सम्प्रति सन्देहस्य’
किमियं मुनिकन्या चवियकन्या वा मदुवाच्या न वा इत्याकारस्य संशयस्य ‘निर्णयः’ समाधानं
जातः [तेनाव काव्यलिङ्गम्] । तस्मात् हेतोः ‘साभिलाषम्’ अभिलाषेण स्पृहया सह
वर्तमानं यथा स्यात् तथा ‘भव’ । ‘यत्’ वस्तु त्वम् ‘अग्निम् आशङ्कसे’ अनलभयात्
यत् स्पष्टं त्वं नोत्सङ्कसे [इति व्यस्तरूपकम्] ‘तदिदं’ वस्तु ‘स्पर्श-चमं रत्नमिति
[व्यतिरेक-रूपम्] । अथच ‘स्पर्शचमम्’ उपभोग्यं ‘रत्नम्’ कन्या-रत्नम् इत्यर्थः [‘जातौ
जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते’ इति यादवोक्तेः) । [विशेषे प्रस्तुते सामान्यनिर्देश-
रूपा अप्रस्तुतप्रशंसा । इत्यनुप्रासश्च । अत्र समाधान-नामकम् अङ्गम् उपचिप्तम् ।
तल्लक्षणं तु दर्पणे ‘बीजस्याऽऽगमनं यत्तु तत् समाधानं मुच्यते’ । इयमार्या] ।

Voice—साभिलाषेण भूयताम् । यत् अग्निः आशङ्कते तेन अनेन स्पर्शचमेण
रत्नेन भूयते ।

NOTES.

1. न खलु दुरवापा &c.—Because S'akuntala, is a Khastriya girl, besides she is not betrothed to any body and her father wishes to give her to *any suitable husband*, the king thinks that he has a chance. Mark the force of two negatives न & दूर । CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

2. **आशङ्कसे &c.**—Sakuntala would be quite untouchable, like the flame of fire, to the king, if she were a Brahmin girl or betrothed to a Brahmin hermit.

अनसूया—किं णिमित्तं [किं निमित्तम्] ।

Anasuya—For what reason?

शकुन्तला—इमं असंवद्घ-प्लवाङ्गिणं पित्र्यवदं अज्जाए गौदसीए
णिवेदयित्तुं [इमाम् असंवद्घ-प्रलापिनीं प्रियंवदाम् आर्यायै
गौतम्यै निवेदयिष्यामि] ।

S'akuntala—I shall report (*against*) this random-raving Priyamvada to revered Gautami.

अनसूया-सहि, ए जुत्तं अकिद-सक्कारं अदिहि-विसेसं
 विसज्जिअ सच्छन्दो गमणं [सखि, न युत्तम् अकृत-सत्कारम्
 अतिथि-विशेषं विसृज्य सच्छन्दतो गमनम्] । (शकुन्तला न
 किञ्चिदक्ता प्रस्थितैव) ।

Anasuya—Friend, it is not meet to depart at will leaving a noted guest unwelcomed. (*S'akuntala goes away without saying anything.*)

अनसूयेति । 'किं निमित्तं' क्त्वात् हेतोः इत्यर्थः ('निसित्त-पर्याय-प्रयोगे सर्वासां प्रायोदर्शनम्' वाः -६०८ इति प्रथमा ।)

‘विद्युज्य’ परित्यज्य, ‘स्वस्याः कन्दः’ अभिप्रायः (‘अभिप्रायः कन्द आशय’ इत्यमरः) इति ‘स्वच्छन्दः’ (‘वृत्तिमात्रे सर्वनाम्नः पुंवद्भावः’ इति पुंवद्भावः) तेन, इति तृतीयायां तसिः (‘तसि प्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्’) स्वेच्छया इत्यर्थः। ‘गमनं न युक्तं’ न्याय्यम्। [अनेन ‘उपदिष्टं’ नाम नाट्यालंकारः उपचिह्नितः। तल्लक्षणं यथा दर्पणे—‘उपदिष्टं सनीहारि वाक्यम् शास्त्राऽनुसारतः’]।

NOTES

1. असंबद्ध &c.—सम + बन्ध + क्त कर्मणि = सम्बद्धम् connected, coherent. न of बन्ध is elided by ‘अन् इदितां हल उपधायाः क्ङिति’ 6. 4. 24 ; 4150. ‘ककार-लोपित्यये ङ-कारलोपि-प्रत्यये च परे सति, व्यञ्जन-वर्णान्त-धातोः उपधा न-कारः लुप्यते। इकार-लोपि-धातोः न-कार-लोपः सा भूत्’—*Prabha*. न संबद्धम् असंबद्धम् disconnected, hence incoherent. Next चिनि—see Com.

2. गीतयै—गीतनीं बोधयितुम् इति ‘क्रियार्थो-पपदस्य च कर्मणि स्थानिनः’

2. 3. 14. इति ४र्थी। This is after *Tattvabodhini*.

3. न युक्तम् &c.—An अतिथि should always be welcomed. So says Manu ‘आसनाऽशन-शय्याभिरतिः मूल-फलेन वा। नास्य कस्यचित् वसेत् गेहे शक्तिर्तोऽनर्चितोऽतिथिः’ IV. 29. Mark the argument. A guest should by all means be respected. But this one is an अतिथिविशेष (illustrious guest), hence the importance.

राजां—(ग्रहीतुमिच्छन् निगृह्यात्मानम्। आत्मगतम्)—
अहो चेष्टा-प्रतिरूपिका कामि-जन-मनो-वृत्तिः। अहं हि—

अनुयास्यन् मुनि-तनयां सहसा विनयेन वारित-प्रसरः।

स्थानादनुचलन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः ॥ २६ ॥

King—(Wishing to seize her yet restraining himself—*Aside*.)—Ah! the activity of the mind of a lover has a counterpart in his (p/sing) restraint not to pursue

the sage's daughter suddenly, (*but*) my course arrested by (*the sense of*) modesty, I seem to have returned back after having gone, though I have not moved from this place.

प्रियंवदा (शकुन्तलां निरुध्य)—हला ए दे युक्तं गन्तुं [हला न ते युक्तं गन्तुम्]

Priyamvada—(*Stopping Sakuntala*) Friend, you should not go.

शकुन्तला—(सम्भ्रमेदम्)—किं णिमित्तं [किं निमित्तम्] ?

Sakuntala (*Knitting her brow.*)—For what reason ?

प्रियंवदा—रुक्म-सेत्रणे दुवे धारयि मे । एहि दाव अत्ताणं मोआवेहि, तदो गमिस्समि [वृत्त सेचने द्वे धारयि मे । एहि तावदात्मानं मोचय, ततो गमिष्यसि] । (बलादेनां निवर्तयति) ।

Priyamvada—You owe me the watering of two trees. Come (*and*) free yourself (*from debts*) and then shall you go. (*Forcibly turns her back*).

Reading :—‘चेष्टाप्रतिरूपिका’—R. V. S. ‘चेष्टानुरूपिणी’—B. ‘चेष्टाप्रतिरूपिका’—M. ‘कामिजनः’—R. B. V. S. ‘कामिनः’—M. ‘मोचय’—B. ‘मोचयित्वा’—R. M. S.

राजिति । ‘यहीतुं’ प्रस्थितां शकुन्तलां बलात् निवर्तयितुम् ‘इच्छन् आत्मानं निगृह्य’ ग्रहणेच्छायाः प्रतिरोधं कृत्वा इत्यर्थः । ‘अहो’ इति विस्मये [‘विकल्पे विस्मयेऽप्यहो’ इति रुद्रः] ‘कामिजनानां’ मदनसक्तानां ‘मनसः इतिः’ प्रवर्तनं ‘चेष्टायाः’ कायिक-व्यापारस्य (‘चेष्टा कायिक-व्यापार’ इति मुख्यबोध-टीकायां दुर्गादासः) ‘प्रतिरूपिका’ समधर्मिनी, चेतसः यादृशीऽभिलाषः प्रवर्तते, चेष्टा अपि तु तदनुरूपा स्यात् इति भावः ।

अनुयास्यन्ति ॥ अन्वयः ॥ मुनितनयां सहसा अनुयास्यन्, विनयेन पुनः वारित-
प्रसरः, अहं स्थानात् अनुचलन् अपि गत्वा प्रतिनिवृत्त इव हि । व्याख्या—‘मुनि-
CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

तनयां' प्रस्थितां शकुन्तलां 'सहसा' हठात् अविचारितम् इति यावत् ('अतर्किते तु सहसा' इत्यमरः। तव भानुजिः 'अतर्किते अविचारिते')। 'अनुयास्यन्' अनुगतुम् उद्यतः सन् 'विनयेन' जितेन्द्रियतया इति यावत् ('इन्द्रियाणां जयं प्राह विनये भरती मुनिः' इत्युक्तः) 'वारितः' रुद्धः 'प्रसरः' वेगः ('प्रसरः प्रणये वेगे' इति विश्वः) यस्य तादृशः, 'अहं स्थानात्' आसनात् 'अनुचलन् अपि' अत्रैव स्थितोऽपि इत्यर्थः, 'गत्वा प्रतिनिवृतः' प्रत्योगतः 'इव' [इत्युत्प्रेक्षा। 'अनुचलन् गतः' इति विरोधाभासः। काव्यलिङ्गमनुप्रासश्च। अनेन 'परिभावना' इत्यङ्गम् उपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं तु दर्पणे 'कुतूहलोत्तरा वाचः प्रोक्ता तु परिभावना' इति। आर्या जातिः]।

Voice—अनुयास्यता वारितप्रसरेण अनुचलता प्रतिनिवृत्तेन भूयते।

शकुन्तलेति। 'समुद्भेद' भृकुटीं कृत्वा इत्यर्थः।

प्रियंवदेति। 'इ' द्विसंख्यकम् 'वृचसेचने' जल-सिञ्चन-रूप-कार्ये 'मि' ('धारिरुत्तमर्णः' १।४।३३ इति चतुर्थी) 'धारयसि'। त्वदर्थं मया 'हौ वृचकौ सितौ, तन्मूल्यं सद्य' प्रदाय, यदा मदर्थं वृचक-द्वयम् अभिसिञ्चा आत्मानम् अनृणां कृत्वा गच्छ इति भावः। 'बलात्' इति ल्यब्लोपि पञ्चमी ५२४।

NOTES

1. चेष्टा—प्रतिरूपिका &c.—प्रतिगतं रूपम् अस्या अस्यां वा प्रतिरूपा exact image यद्—Next स्वार्थे कण्। चेष्टायाः प्रतिरूपिका the exact image of physical movement Cf. सुवल्प्रतिरूपकमव्ययम्, तिङन्त-प्रतिरूपकम्—*Tattvabodhini*. Sir Williams' reading is bad. चेष्टानुरूपिणी may do, if it means 'like a physical effort'.

2. कामिजन &c.—काम + अतिशयने इनि = कामिनः (Cf. 'भूमनिन्दा-प्रशंसासु-नित्ययोगेऽतिशयने। ससर्गेऽस्तिविवचायां भवन्ति मतयादयः'—*Vart.* 1894.) Those that have intense desire. In an impulsive nature the ideas are often actualised. Here owing to the ardour of love in the king's mind and the intensity of his desire his mental effort appeared to him like a physical

one, *i. e.* though he did neither leave his seat nor follow the girl, still it appeared to him that he had actually pursued the girl and returned.

3. मुनितनयास् सहसा अनुयास्यन्—This is Raghava's construction which we have followed, for thoughtlessness resulted in the desire to follow the girl. मुनि is significant. To approach a fair sex rudely is bad but it is worse in the case of a hermit. तन्यते विस्तार्यते वंश इति तन् + कयन् [‘वलिमलितनिभ्यः कयन्’ उः—540.]

4. सधृमेदम्—Sir Williams remarks—The धृमेद or the bending of the brow was one of the acts of feminine coquetry called ‘सुकुमार’। Cf. ‘धृमेदमात्रेण पदात् सवीनः प्रभंशयां यो नहुषं चकार’—*Raghu. XIII. 36*. Also vide notes ‘ध्रुवोः मेदात्’ *Act. V. 23. Infra*.

5. आत्मानं मोचय—Contrast the naughtiness of Priyamvada with the simple request of Anasuya. मुच्, though transitive, is here used intransitively (*to be free from*) by the maxim ‘धातोर्र्थान्तरे वृत्ते घात्वर्थेनोपसंयहात्। प्रसिद्ध्याविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया 2701. Vide *Bhartrihari's* वाक्यपदीय page 234. आत्मानम्—स्या by ‘गतिबुद्धि’ &c. 1. 4. 52.

राजा—भद्रे, वृक्ष-सेवनादेव परिश्रान्तामत्रभवतीं लक्ष्ये ।

तथा ह्यस्याः—

स्रस्तांसा-वतिमात्र-लोहित-तली वाहू घटो-त्क्षेपणाद्

अद्यापि स्तन-वेपथुं जनयति श्वासः प्रमाणाऽधिकः ।

वहं कर्ण-शिरीष-रोधि वदने घर्माऽभ्रमां जालकं

वन्द्यं सप्रेमिनीवैकल्यवतिवशः पर्याकुला मूर्धजाः ॥२७॥

तदहमेनामगृणां करोमि । (अङ्गुलीयं दातुमिच्छति ।
उभे नाम-मुद्राऽक्षराणि अनुवाच्य परस्परमवलोकयतः) ।

King—Good maiden, I find her (*already*) exhausted even with watering the trees. For—By reason of raising the pitcher, her arms have their shoulders drooping and their palms extremely rufescent; her inordinate breathing even now produces heaving in her breast; on her face have gathered drops of perspiration obstructing (*the play*) of the Sirisha flowers in her ears and the fillet of hair being constantly loosened, her tresses restrained with one hand, are dishevelled. I will therefore free her from debt. (*Desires to give his ring. Both reading the letters of the signet-ring look at each other.*)

Reading :—‘वद्ध’—B. M. S. ‘सस्त’—R. V.

सस्तांसाविति ॥ अन्वयः ॥ घटीत्त्वेपणात् (अस्याः) बाहू सस्तांसौ अतिमाव-
लोहित-तली, प्रमाणाधिकः श्वासः अद्यापि स्तनवैपथ्यं जनयति, वदने कर्णशिरौषरोधि
घर्मांशसं जालकं बद्धं, यन्मे संसिनि मूर्धजाय एकहस्तयमिताः पर्याकुलाः । व्याख्या—
‘घटस्य’ सेचन-घटस्य, ‘उत्त्वेपणात्’ उन्नमनात्, ‘अस्याः’ शकुन्तलायाः ‘बाहू सस्तौ’
नतौ ‘अंसौ’ (‘असि सन् उः ७०८; ‘अंसः स्तन्वे विभागे स्यात्’ इति हेमः) स्वभावतस्तु
नतौ । अधुना त्वतिनतौ इत्यर्थः । [‘घटीत्त्वेपणात्’ इति हेतुः सर्वत्र योज्यः] ।
‘अतिमाव’ पूर्वधात् अधिकम् ‘लोहितं’ रक्तम् (‘रुहे रथ लो वा’ उः-३८१ इति
इतन्) ‘तलं’ कर-तलं यथोः तादृशी जातौ । [‘तल-शब्दः एकदेशेन भीमः भीमसेनः,
गोदा गोदावरी इतिवत् कउ-तलमाह बाहुसान्निध्यात्’] । ‘प्रमाणात्’ स्वमात्रायाः अधिकः
बादशाऽङ्गुलाधिक इत्यर्थः [‘तथाचीक’—‘दिहं वाप्य स्वनाङ्गीभिः प्रमाणं कुरुते बहिः ।
बादशाऽङ्गुलमानेन तस्मात् प्राणः समीरितः’ इति] । ‘श्वासः’ निश्वासावायुः ‘अद्यापि’
इदानीमपि ‘स्तनयोः वैपथ्यं’ कुचकम्पं (‘ट्रितोऽथुच्’ १।१।८८ इति अथुच्) ‘जनयति’
उत्पादयति । किञ्च ‘वदने’ मुखे कपोले इत्यर्थः । (‘वदने’ मुखमुच्यते’ इत्युक्तेय
वदन इत्युक्तिः) ‘कर्णयोः शिरौष’ भूषणार्थं परिहितं शिरौषपथं ‘रोजुं’ स्वीरिकर्तुम

शौलं यस्य तथाविधं 'वर्माभ्रमां' स्वेदी-दकानां ('वर्मः स्यात् आतपे ग्रीष्मे उष्ण-
स्वेदाभ्रसीरपि' इति विश्वः) जालमिव इति 'जालकम्' ('इवे प्रतिहृतौ' ५. १. २६
इति कन्) 'वद्धं' धृतम् 'वन्धे' कवौरवन्धने 'संसिनि' भृशं विगलति सति ('बहुलम्
आभीक्ष्ण्यं' ३. १. ८२ इति णिनिः) मूर्ध्नि जायन्ते ये ते 'मूर्धजाय' केशा अपि
('सप्तम्यां जने डः' ३. १. ८७) 'एकेन हस्तेन' (७. २. ६) अन्यहस्तस्य घट-धारणे व्याघृतत्वात्
'यमिताः' बद्धाः, अतएव 'पर्याकुलाः' इतस्ततः विचित्राः [पूर्ववाक्यसमुच्चये स्वभावोक्तिः ।
सर्वत्र 'घटीत्क्षेपणात्' इति हेतोः उक्तैः आदिकारक-दीपकालङ्कारः । सप्तं संसिनी
इति अर्थावृत्ति-पदावृत्तिः अलङ्कारः । काव्यलिङ्गं च । स्तनवेपथुजगनेन हेतुना श्वासस्य
प्रमाणाधिकत्वं साध्यम् इत्यनुमानालंकारश्च । अनुप्रासः । "अद्यापि स्तनवेपथोय जनकः
श्वासः प्रमाणाधिकः" इति पठित्वा द्वितीयपादस्य श्वाससामानाधिकरण्याभावात् विशेषण-
त्वाभावरूपः प्रक्रमभङ्गः समाधेयः । अनेन 'दिष्टम्' इति भूषणम् उपचक्षितम् ।
तल्लक्षणं यथा दर्पणे 'दिशकाल स्वरूपेण वर्णना दिष्टमुच्यते' । शार्दूलविक्रीडितं हतम् ।
तदिति । 'तत्' यत् इयं हचसीचने इदानीम् अशक्ता तस्माद् हेतोः 'अनुणास'
वृणमुक्ताम् । ['प्रियंवदा शकुन्तलां निरुद्धा' इत्यादिना 'इच्छति' इत्यन्तेन कारणं
नामाङ्गम् उपचक्षितम् । "करणं पुनः । प्रकृतार्थसमारम्भः"] । 'अनुवाच्य' पठित्वा
परस्परम् अन्योन्यम् 'उभे' अनसूया-प्रियंवदे ।

Voice—प्रमाणाधिकेन श्वासेन स्तनवेपथुः जन्यते ।

NOTES.

1. भद्रे—This is purposely used to please Priyamvada so that she may give up her demand.

2. लोहिततलौ—Remember that the feminine forms of लोहित are 'लोहितौ' and 'लोहिता' by the rule 'वर्णात् अनुदात्तात् तोपधात् तो नः' 4. 1. 39. तल stands for करतल i. e. palm. 'विनापि प्रत्यथं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपोः वक्तव्यः' Vart 5. 3. 83; 2035. 'दिवदत्तः दत्तः, सत्यभामा भामा, भीमसेन भीमः'—*Prabha*. On account of the constant lifting up of the opposite vowels in Sanskrit, Monier

Williams explains तल in the sense of the *forearm*, as pots, being placed on the waist, are held up by the forearm.

3. प्रमाणधिक—abnormal i. e. of a length more than 12 fingers or slightly more than six inches. (*Com.*)

4. यद्गं कर्णश्रीषरोधि &c.—कर्णस्थं श्रीषम् इति कर्णश्रीषम् इति शक-
पार्थिवदित्वात् उत्तरपदलोपी समासः। Ra'ghava has मध्यपदलोपी समासः।
So has Prof. Gajendragadkar, but this is wrong. (*Vide*
discussion under घर्मारणम् Supra.) श्रीष is generally used by
women as ear-trinkets. Cf. 'कृतं न कर्णापि तद्वत् सखि श्रीषमागण्ड-
विलम्बिकेशरम्'—*Act. VI. 18*. 'च्युतं न कर्णादपि कामिनीनां श्रीषपुष्पं सहसा
पपात'—*Raghu. XVI. 48*. 'चारु कर्णे श्रीषम्'—*Megh. II. 2*. also
Raghu. XVI. 61. कर्णश्रीष + रुध् + णिनि ताच्छीत्ये 3. 2. 78.—
Obstructing the oscillation of the S'irisha flowers which
adhere to the face on account of perspiration. Hence यद्गम्
is better than रुध् which suggests the idea of downward
flow of perspiration, while we want the formation of the
clusters of drops (जालक)। Besides रुध् has already been
used in the first line.

5. जालकम्—*Vide (Com.)* Ra'ghava is unwilling to take it
in the sense of समूह। 'यदि समूहमात्रं व्यङ्ग्यं स्यात्तदा घर्माश्रमां मण्डलम्
इत्येव व्रूयात्'। Cf. 'तस्य कर्कश विहारसंभवं स्वेदमाननविलग्न-जालकम्'—*Raghu.*
IX. 68.

6. अंगुलीयकम्—अंगुली भवम् इति अङ्गुलि + कः by 'जिह्वा-मूलाऽङ्गुलिः
कः' 4. 3. 62 ; 1441. But क = ईय (7. 1. 2.), hence अङ्गुलीयम्
Next स्वार्थे कन्।

7. नाममुद्रा &c.—मुद्र + अ भवि = मुद्रा। 'गुरीय हलः' 3. 3. 103 ;
3280. इति अ. 1. Sealing or stamping. नामः मुद्रा नाममुद्रा the

stamping of the name, *i. e.*, the name stamped, by the maxim 'भावानयने द्रव्याऽनयनम्' ।

8. अनुवाच्य—अनु + वच् + णिच् in drama means 'to read to oneself.' Cf. 'अनुवाचितलेखमसात्यमवलोक्य'—*Mudra. Act. I.* 'देवी—अनुवाचय तावदेतत् । यद्विदुः तत् श्रोष्यामि'—*Vikram. Act. II.* also 'राजा—गृहीत्वा अनुवाच्य'—*Ibid.*

9. परस्परम्—On reading the name दृश्यन्त in the signet ring, each looks at the other in wonder. Hence the reciprocity of action (कर्मव्यतिहार)। Cf. 'परस्पर-करणमपि कर्मव्यतिहार उच्यते'—*Kaīyata*; also *vide Prabha under I. 3. 14*. So we get द्विव of पराम् by the Vart. 'कर्म-व्यतिहारे सर्वनाम्नः द्वे वाच्ये, समासवच्चयद्वयम्'—To denote reciprocity of action, a pronoun is doubled, hence we get *hypothetically* पराम् पराम् (अवलोकयतः)। The doubled elements are compounded or not compounded according to usage. But there is no समासवद्भाव in पराम् पराम् owing to the use of बहुल in the Sutra. Hence Bhattoji says—'बहुल-ग्रहणात् अन्य-परयोर्न समासवत्' 2147. Next 'असमासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपः सुर्वक्तव्यः', *i. e.*, when there is no समासवद्भाव, the first element is always exhibited with 'सु' (ः) in lieu of its own case term, hence पराम् पराम् । Then feminine टाप् (ष्वा) disappears by the Ka'rika 'द्वलद्वये टावभावः क्लीबे चाद्धिरहः स्वमीः । समासे सौरलुक् चेति सिद्धं बाहुलकात् वयम्'—2147. Hence we get परः परम् = परस्परम् । 'अथ कक्षादित्वात् 8. 3. 48 विसर्गस्य सः'—*Bhattoji*.

राजा—अलम् अस्मान् अन्यथा सम्भाव्य । राज्ञः प्रति-
ग्रहीष्यम् ।

King—Don't suppose that I shall receive a royal gift.

प्रियंवदा—तेण हि ण अरिहदि एदं अङ्गुलीअञ्चं अङ्गुली-
विओअञ्चं । अज्जस्स वओणेण अरिणा दाणिं एसा [तेन हि
नार्हत्येतत् अङ्गुलीयकम् अङ्गुली-वियोगम् । आर्यस्य वचनेन
अनृणा इदानीमेषा] । (किञ्चिद् विहस्य) हला सउन्दले, मोइदा
सि अणुअम्पिणाः अज्जेण अहवा महाराएण । गच्छ दाणिं [हला
शकुन्तले, मोचिताऽसि अनुकम्पिना आर्येण अथवा महाराजेन ।
गच्छ इदानीम्] ।

Priyamvada'—Then surely it ought not to part from
your finger. At your worship's word she is now freed from
debt. (*Laughing slightly*). Dear S'akuntala' you are freed
by this kind gentleman or (*perhaps*) by (*his most*) mighty
Highness.

शकुन्तला (आत्मगतम्)—जइ अत्तणो पहविससं [यदि
आत्मनः प्रभविष्यामि] । (प्रकाशम्), का तुमं विसज्जिदव्वस्स
रुन्धिदव्वस्स वा [का त्वं विसष्टव्यस्य रोद्धव्यस्य वा] ।

Sakuntala'—(*Aside.*) If I were my own mistress. (*Aloud.*)
Who are you to release or detain (*me*) ?

Reading :—‘प्रतिगहोऽयम्’—B. S. ‘प्रतिगहोऽयम् इति राजपुरुषं माम-
वगच्छ’—M. ‘परिगहोऽयम् इति राजपुरुषम् मामवगच्छत’—R. V. ‘अङ्गुली
वियोगम्’—R. B. V. M. ‘अङ्गुलीवियोगस्य’—S.

राजति । ‘अन्यथा’ अन्यप्रकारेण, यतः अङ्गुलीयं दुष्यन्त इति नामाङ्कितम्,
अतः अयमेव महाराजः दुष्यन्तः इत्याकारेण, ‘अलं सम्भाव्य’ एवंविधेन विचारेण
अलम् । (‘अलंखल्लीः प्रतिषिधयोः प्राचां क्ता’ ३।४।१८) । ‘राजः’ दुष्यन्तस्य ‘अयं
प्रतिगहः’ एतत् दुष्यन्तसंकाशात् स्वीकृतं मया (‘प्रतिगहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे
पतदग्रहे । योगेभ्यो विधिवद्वयं तद्ग्रहे च ग्रहान्तरे’ इति मेदिनी) इति आत्मानं

गोपयति । 'अथच राज्ञः' दुष्यन्तस्य सकाशात् 'अयं प्रतिग्रहः' (प्रियंवदायाः) इति सत्यमाह आत्म-निवेदनार्थम् ।

प्रियंवदेति । 'तेन हि' यतः राज्ञः सकाशात् एतत् लब्धम् अस्मादेव हेतोः । 'न अर्हति' अयुक्तमित्यर्थः । 'अनृणा' ऋणमुक्ता ('तस्माद् नृड्, अचि' ६।३।७४) अत इदानीमियं स्वच्छन्दतः गन्तुं शक्ता । नृपस्य वचन-भङ्गा दुष्यन्तोऽयम् इति सूचतुर-प्रियंवदाया परिज्ञातम् तेन आह आर्येण महाराजेन वत्यादि ।

शकुन्तलेति । यद्यहं मम देहस्य कर्त्री स्याम् तदा गच्छेयम् । अधुना आत्मा मे परवशीभूतः, अतोऽहं गमनाय नालम् इति सरलार्थः । 'विस्मटव्यस्य' (विपूर्वात् सृजतेः तस्य-प्रत्ययः भावे । 'अव्यय-कृत-प्रत्यया भाववाच्ये भवन्ति' इत्युक्तोः) । अतः 'विस्मटव्य' नाम विसर्जनं, तस्य विसर्जनस्य सम्बन्धे, 'रीडव्यस्य' रोधनस्य सम्बन्धे वा 'त्वं का' न कापि इत्यर्थः [अनेन उद्भेद-नामकम् अङ्गम् उपचिपत् । तल्लक्षणं तु दर्पणे-बीजार्थस्य प्ररोहः स्यादुद्भेदः । दशरूपके तु 'उद्भेदः गूढमेदनम्' इति । राजभावस्य गूढस्य उद्भेदनात्] ।

NOTES.

1. राज्ञः प्रतिग्रहीत्यस्—The king is still anxious to remain incognito and again takes the help of a quibble to mislead the girls. The sentence is an *elliptical one*. First, it means,—It is a gift (*to me*) from the king (*Dushyanta*)—'राज्ञः प्रतिग्रहः अयं मे'; hence he is an able officer of the king who has perhaps given him this in recognition of his good service and thus his previous speech, viz, 'यः पौरवेण राज्ञा धर्माधिकारि नियुक्तः' is corroborated. Next it means—This is a gift (*to you*) from the king (*Dushyanta himself*)—राज्ञः प्रतिग्रहः अयं प्रियंवदायाः ।

2. किञ्चित् विद्वस्य &c.—Priyamvada' is too shrewd to be hounded by the wordings of the guest and she is almost sure that the

enamoured of their friend. This is inferred from the king's presentation of the ring. Hence comes her smile, which is significant You (*with seeming anger*) wanted to leave this place, so do that now if you like, knowing full well that the guest is kind (अनुकम्पिना) to you *i. e.* loves you.

3. विसृष्टव्यस्य रोद्धव्यस्य = विसर्जनस्य रोधनस्य, as the तव्य here is भावे (*Com.*) According to Sir Williams 'विसृष्टव्यस्य' and 'रोद्धव्यस्य' are instances of a peculiar *Prakrita Idiom* the equivalents of which in Sanskrit will be 'विसर्जनाय' and 'रोधनाय'।

राजा (शकुन्तलां विलोक्य आत्मगतम्) — किं नु खलु यथा वयम् अस्याम्, एवम् इयमपि अस्मान् प्रति स्यात्। अथवा लब्धाऽवकाशा मे प्रार्थना। कुतः ?—

वाचं न मिश्रयति यद्यपि महचोभिः

कर्णं ददात्यवहिता मयि भाषमाणे।

कामं न तिष्ठति मदानन-सम्मुखीयं

भूयिष्ठमन्य-विषया न तु दृष्टिरस्याः ॥ २८ ॥

King (*Surveying 'Sakuntala'—Aside.*)—May it possibly be that she is (*affected*) towards me as I am towards her? Or rather, my desire has obtained scope. Because,—Although she does not mingle her words with mine, she leans her ear (*all*) heedful when I speak. Granted that her eyes stand not my gaze, still it is not cast long upon other things.

Reading :—‘सम्मुखीयं’—B. ‘सम्मुखीना’—R. V. ‘सम्मुखी सा’—S. M. ‘अभिमुखं’—R. CG. V. M. ‘अवहिता’—B.

राजेति । 'किं नु खलु' इति वितर्कगर्भप्रश्नः । 'खलु' इति वाक्यालंकारः ।
 'यथा वयम्' अहम् 'अस्यां' शकुन्तलायाम् अनुरक्ता 'एवं' तद्वत् 'किमियं' शकुन्तला
 अपि अस्मान् प्रति' मां प्रति ('लक्षणे-त्य'भूताऽऽख्यान-भाग-वीप्सासु प्रति-पर्य-अनवः'
 १।४।६० इति प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वम् । तथैव २या च २।१।८) अनुरक्ता 'स्यात्'
 न वेति इति वितर्कः । 'अथवा' इति पदान्तरः । 'कुत' इति लभ्याऽवकाशत्वे हेतुमाह ।

वाचमिति ॥ अन्वयः ॥ इयं यद्यपि मङ्गलोभिः वाचं न मिश्रयति, (तथापि) मयि
 भाषमाणे अवहिता कथं ददाति । कामं सदानन-सम्मुखी न तिष्ठति, अस्या दृष्टिस्तु
 भूयिष्ठम् अन्यविषया न । व्याख्या—'इयम्' शकुन्तला 'यद्यपि मम वचोभिः'
 वाक्यैः सह 'वाचम्' स्वकीयं वाक्यं 'न मिश्रयति' मया सह साक्षात्
 आलापं न करोति इति भावः, तथापि मयि भाषमाणे २।१।३७ सखीभ्यां कथयति सति
 'अवहिता' दत्तमनःसंयोगा सती कथं ददाति' आकर्णयति शृणोतीत्यर्थः । 'कामम्'
 इत्यनुमतौ । एतदपि मयाऽनुमन्तव्यम् यत् 'मम आननस्य सम्मुखी' भूत्वा इयं
 शकुन्तला 'न तिष्ठति', 'अस्याः दृष्टिः' नयनं 'तु' इति भेदे । ('तु पादपूरणे
 भेदे समुच्चयेऽवधारणे' इति मेदिनी) 'भूयिष्ठम्' अतिशयेन 'अन्यविषया न' सदानन-
 व्यतिरिक्तविषया न, अन्तरा अन्तरा सामवलीकयति इति भावः । अतोऽहम् मन्ये
 शकुन्तलापि मयि अनुरक्ता । [वसन्ततिलका वृत्तम् । छेकवच्यनुप्रासौ । अनेन मुग्धया
 नायिकायाः विलासः नाम भावः उक्तः । तल्लक्षणं तु दर्पणे—'यान-स्थानाऽऽसनादीनां
 मुख-नेत्रादि-कर्मणाम् । विशेषस्तु विलासः स्यादिष्ट-सन्दर्शनादिना' । अनुरागेऽङ्कितं च ।
 तथाचीकृतं मदनीदये 'विकारो नेत्रवक्त्रस्य तदाक्य-श्रवणादरः । अन्य-व्याजेन तदीचा
 अनुरागेऽङ्कितं भवेत्' । अतः प्राप्तिर्नाम अङ्गमुपचित्रम् । लक्षणे तु उक्तं प्राक्] ।

NOTES

1. मिश्रयति—मिश्रं करोति इति मिश्र + णिच् + (लट् ति) by 'मुख-मिश्र-
 शृण-लवण-व्रत-वस्त्र-हज-कल-कृत-तूलेभ्यो णिच्' 3. 1. 19. She does not
 mingle her speech with mine. This raises doubts in
 the king's mind.

2. कामम्—'अकामानुमतौ कामम् असूयो-पगमेऽपि च'—*Rudra*. Granted
 that ; I admit that. Prof. Raghavrat Shastri Collection as अन्वयम् i. e.

'for a great length of time'. But then 'तु' is not in consonance with it.

3. सम्मुखीयम्—is certainly better than सम्मुखीना as the latter leaves out the nominative इयम् which is necessary. Sir Williams' स for इयम् is to be rejected as तदग्र्यः implies परोचा । Cf. 'तदिति परोचे विजानीयात्'. Raghava's अभिमुखं is superfluous, as 'कर्णं ददाति' itself means '*turn her ear towards.*'

(नेपथ्ये)--भो भो स्तपस्विनः, सन्निहितास्तपोवन-सत्त्व-रक्षायै भवत । प्रत्यासन्नः किल मृगया-विहारी पार्थिवः दुष्यन्तः ।

तुरग-खुर-हतस्तथाहि रेणु विटप-विषक्त-जलाऽऽद्र-वल्कलेषु ।

पतति परिणताऽरुण-प्रकाशः शलभ-समूह इवाश्रम-द्रुमेषु ॥२८॥

अपिच—

तीव्राऽऽघात-प्रतिहत-तरु-स्कन्ध-लग्नैक-दन्तः

पादाऽऽकुष्ट-व्रतति-वलयाऽऽसङ्ग-सञ्जात-पाशः ।

मूर्तो विघ्नस्तपस इव नो भिन्न-सारङ्ग-यूथो

धर्मारण्यं प्रविशति गजः स्यन्दनाऽऽलोक-भीतः ॥३०॥

(सर्वाः कर्णं दत्त्वा किञ्चिदिव सम्भ्रान्ताः) ।

(*In the green room*). Ye hermits! be at hand to protect the denizens of the penance-grove. Close at hand, it is reported, is the lord of the earth, Dushyanta, amusing (*himself*) with the hunting excursion. For the dust, raised by the hoofs of the steeds and having the (*faded*) sheen of sun-set is falling on the trees of the hermitage, like a swarm of locusts, on the boughs of which are hung robes of bark, wet with water. Moreover, terrified at the sight of a chariot, an elephant,—having one of his tusks

fixed on the shoulder of a tree, which has been struck off with a violent blow,—having been tangled (*as it were*) in a net of creepers dragged along by his feet, and—having scattered herds of deer, is entering the sacred grove, like an embodied hindrance to our rites. (*Listening all are somewhat distracted.*)

Reading :—‘तीव्राघातप्रतिहततरुस्कन्धलग्नैकदन्तः’—M. Rs Com. ‘तीव्राघातादभिमुख तरुस्कन्धलग्नैकदन्तः’—B. ‘तीव्राघातप्रतिहततरुः स्कन्धलग्नैकदन्तः’—R. V. ‘पादाकृष्ट’—R. V. M. ‘प्रौढाकृष्ट’—B. ‘सङ्गसञ्जात’—R. V. M. ‘सञ्जनाञ्जात’—B.

नेपथ्ये इति । जवनिकान्तराले कस्यचिदुक्तिः इयम् । ‘तपोवनस्य आश्रमस्य ‘सत्त्वानां’ जन्तूनाम् (‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ उः-५५५ इति सीदतेः त्वन् ; ‘सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसाय-स्वभावयोः । पिशाचादौ आत्मभावे बले प्राणेषु जन्तुषु’ इति हेमचन्द्रः) ‘रचायै’ रचणाय (तादर्थ्ये ४र्थी) ‘सन्निहिताः’ समीपस्थाः । ‘स्रग्धा-विहारी’ आखेटार्थं परिभ्रमन् ‘पार्थिवः’ राजा ‘दुष्यन्तः’ प्रत्यासन्नः, समुपस्थितः ‘किल’ इति वार्तायाम् (‘वार्तायाम् अरुचौ किल’ इति विकारणशेषः) [‘राजा प्रत्यासन्नः’ इत्यनेन ईतेः भीतिः प्रदर्शिता । तथाचोक्तं ‘अतिवृष्टिः अनावृष्टिः शलभा मूषिका खगाः । प्रत्यासन्नाथ राजानः षड्गते ईतयः स्मृताः’ । ‘दुष्यन्त’ इति राजनामश्रवणात् शकुन्तलायाः प्रोत्साहनात् भेदलक्षणम् अङ्गम् उपक्षिप्तम् । तथा चोक्तं ‘भेदः संहतिभेदनम्’ । केचित् ‘भेदः प्रोत्साहना’ इति वदन्ति” इति साहित्यदर्पणे षष्ठाध्याये विञ्चनाथपादाः] ।

तुरगेति ॥ अन्वयः ॥ तथाहि तुरगखुरहतः परिणतारुणप्रकाशः रेणुः शलभसमूह इव विटपविषक्तजलाद्रवस्कलेषु आश्रयद्रुमेषु पतति । व्याख्या—‘तथाहि’ नृपस्यसमागतत्वात् हि ‘तुरगाणाम्’ अश्वानाम् [अनेन सेनाबाहुल्यं ध्वनितम्] ‘खुरैः हतः’ उत्क्षिप्तः । ‘परिणतः’ अस्ताचलीन्मुखः यः ‘अरुणः’ सूर्यः (‘अर्तय’ उः—३४७ इति उन्नन् । ‘अरुणः स्फुटरागे च सूर्ये सूर्यस्य सारथौ’ इति धरणिदासः) । तत्र ‘प्रकाशः’ स्फुटः प्रकाशः इति अत्राह्वयः । ‘स्फुटे’ इति विश्वः)

तद्वदर्थः इत्यर्थः । 'रेणुः' धूलिः, 'श्लभाः' पतङ्गाः ['समौ पतङ्गश्लभौ' इत्यमरः] श्लतेः 'क्ष-श्ल-कलि-गर्दिभ्योऽभच्' उः—४०८ इति अभच्] तेषां 'समूह इव' [अनेन रेणोर्वहुलत्वं घनत्वं च ध्वन्येति] 'विटपेषु' शाखासु 'विषक्तानि' शोषणार्थं लम्बितानि 'जलेन आर्द्राणि' सिक्तानि 'वष्कलानि' येषां तथाविधेषु 'आयसद्रूपेषु' तपोवनवृक्षेषु 'पतति' । धूलीभिः वारिसिक्तानि वष्कलानि यावन्न मलिनीकृतानि तावत् तानि भट्टति आनीयन्ताम्, अन्यथा तानि भूयः प्रचालितव्यानि स्युः [वृत्त्यनुप्रास उपमा च । अथ पार्यव-प्रत्यासन्नत्वे कारणे प्रस्तुते तत्कार्ये रेणुहुलनादिकमुक्तम् इति अप्रस्तुतप्रशंसा । कार्यस्याऽप्रस्तुतत्वात् न पर्यायोक्तम् । पर्यायोक्ते तु कारणवत् कार्यमपि प्रकृतमेव, तव कारणपेचया तद्वर्णनमतिचमत्कारकृदिति स्थितमाकरे । काव्यलिङ्गं च । पुष्पिताया वृत्तम्] ।

Voice :—हतेन ओप्रकाशिन रेणुना * ओसमूहेन इव * * पत्यते ।

तीत्रेती ॥ अन्यथ ॥ स्यन्दनाऽऽलोकभीतः तीव्राऽऽघात-प्रतिहत-तरुस्कन्ध-लग्नैक-दन्तः, पादाऽऽकृष्टव्रतति-वलयाऽऽसङ्ग-सञ्जात-पाशः भिन्न-सारङ्ग-यूथः गजः, नः तपसी मूर्त्तौ विघ्नः इव, धर्मारण्यं प्रविशति । व्याख्या—'स्यन्दनानां रथालाम्, अट्टचराणाम् इत्यर्थः 'अवलोकितेन' दर्शनेन (आलोकितु पुमान् द्योते दर्शने वन्दिभाषणे' इति मेदिनी) 'भीतः' सन्तस्तः सन्, 'तीत्रेण' अतिप्रचण्डेन 'आघातेन' प्रहारेण 'प्रतिहतः' । (अतएव भयः) यः 'तरुः', तस्य 'तरिः' स्कन्धे लग्नः संसक्त 'एकः दन्तः' यस्य तादृशः । 'पादेन आकृष्टः' यो 'व्रततीनां' लतानां 'वलयः' मण्डलं ('वलिमलितनिभ्यः कथन्' उः—५४८) तस्य 'आ' समन्तात् 'सङ्गेन' संयन्नेन 'सञ्जातः' समुत्पन्नः 'पाशः' रज्जुः यस्य तादृशः । लतावलीं पादेन आकर्षयन् जालवद् इव लक्ष्यमाण इति भावः । 'भिन्नानि' विद्रावितानि 'भृगाणां यूथानि' हन्तानि दलानि इति यावत् ('यूथं तीर्थकसमूहेऽपि हन्तमविऽपि भाषितम्' इति विश्वः) येन तादृशः । कश्चित् 'गजः नः' अस्माकं 'तपसः तपयथायाः 'मूर्तः' मूर्तिमान् देहधारी इत्यर्थः । ('मूर्तः स्यात् विषु मूर्च्छन्ति कठिने मूर्तिमत्यपि' इति विश्वः) 'विघ्न इव धर्मारण्यम्' (अश्वघातादिवत् तादर्थ्यं पठ्योसमासः) 'प्रविशति' [विशेषणचतुष्टयेन लराऽतिशयोच्यते] । रथस्य पूर्वो न कदापि दृष्टः । अतः तद्वर्णनं सदृशं भयसज्जितम् ।

ततः पलायन-सौकर्ये विधातुं यत् यत् मार्गे स्थितमासीत् तत् सर्वं तेनैवोत्पाटितम् ।
 दन्ताघातेन भयः कथित् तरु-स्कन्धः तस्य दन्ते एव लग्न आसीत् । मर्दित-लता-गुह्यानि
 पाद-निपन्नानि सन्ति निगरवत् प्रतिभान्ति । मृग-यूथानि च तद्वयेन इतस्ततः विद्रुतानि ।
 तन्मन्ये तपसः प्रयुहः गजरूपं धृत्वा आप्यमं प्रविशति । [‘विघ्न इव’ इत्युत्प्रेक्षा ।
 पूर्वश्लोकीकक्रमेण अप्रस्तुतप्रशंसा च । पूर्वार्धे ह्यन्यनुप्रास-श्रुत्यनुप्रासयोः एकवाचकाऽनु-
 प्रवेशलक्षणः संकरः । उत्तरार्धे श्रुत्यनुप्रासः परिकराऽलंकारयः । अत्रापि भयानकी रसः ।
 मन्दाक्रान्ता वृत्तम्] ।

Voice :—०दन्तेन ०पाशेन ०यूथेन ०भीतेन मूर्तेन विघ्नेन इव धर्मारण्यं
 प्रविश्यते ।

NOTES

1. ०सत्तरचाये—तादर्थ्ये ४र्थी । Don't say 'तुमुर्थाच्च भाववचनात्' 2. 3.
 15; 582 इति चतुर्थी for here तुमुन् cannot be substituted
 without altering the word 'तपोवनसत्त्व' in as much as it is
 in a compound. *Hari Dikshita* and his followers account
 for ४र्थी in such cases by the Vartika. The author of *शब्दरत्न*
 finds fault with Mallinatha as he asserts ४र्थी in 'द्विषां विघाताय'
 &c. Kirat I. 3. by the rule 2. 3. 15. प्रत्यासन्न &c.—This prog-
 nosticates a bad omen, vide Com. किल—is either in नियय
 or in वार्ता । Surely the king is near as the dusts are settling
 on the trees ; or it is reported' etc.

2. मृगयाविहारी—मृग अन्वे षणे + णिच् स्वार्थे + श भावे निपातनात् = मृगया
 by 'परिचर्या-परिसर्या-मृगयाऽष्टाध्यानाम् उपसंख्यानम्'—Vart. 3. 3. 101.
 Next ताच्छौल्ये णिनिः 3. 2. 78.

3. तुरग &c.—तुरेण वेगेन गच्छति इति तुर + गम् + उ कर्तरि = तुरगः
 steed. 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते'—Vart. 3. 2. 48. इति उः । 'तुरगौ अश्वगन्धायां
 मुरगश्चित्-वाजिनो'—*Medini*. 'इत' means निषिष्टः—struck up, and

hence उल्यापितः—tossed up. From this is inferred that the king is out a-hunting.

4. विटप-विपत्त &c.—विटप means a branch. 'शाखायां पक्षे सवे विस्तारे विटपोऽस्त्वियाम्' इति रभसपालः । विपत्त—सञ्ज preceded by वि gets the cerebral प by 'उपसर्गात् सुनोति सुवति—' 8. 3. 65.

5. परिणतारुण&c.—Evidently this refers to रेणु । It may also be taken as an adjective to शलभ-समूह—The flight of locusts having the colour of the setting sun.

6. ०द्रुमेषु—द्रु means branch. ('समुदाये वृक्षाः शब्दाः अवयवेष्वपि वर्तन्ते' इति न्यायात् 'द्रु' शाखा) । स अस्ति अयम् इति द्रु + म सत्वर्थे । 'दु-द्रुभ्यां मः' 5. 2. 108. 'द्रुमस्य पादपे पारिजाते किम्पुरुषेश्वरे'—*Haima*.

7. तीव्राघत&c.—तीव्रः आघातः=तीव्राघातः a violent stroke तेन प्रतिहतः—struck back, as the elephant came in violent collision through fear. तादृशः यः तरुस्कन्धः a trunk of a tree so struck back, (*hence broken*). 'तस्मिन् लग्नः' stuck or fixed सहसुपेति समासः । तादृशः एकः दन्तः यस्य—having one of his tusks thrust into the trunk of a tree, which was struck back with a violent blow. The idea is—The elephant was rushing through fear, he collided violently with the trunk of a tree, *which was broken*, and clung to the tusk, but such was the hurry that the tusker had no time to extricate it. Raghava's स्कन्धलग्नैकदन्तः means that his (*right*) tusk stuck fast on his (*right*) shoulder as he was running with his face turned (*to the right*), to see how far the chariot had come. But then haste or terror is not implied. The reading of the Bengali recension is to be the same for the same reason.

8. पादाङ्गटव्रतति&c.—व्रतति is variously derived by *Bhanuji* thus (i) प्रतनोति इति तनु विस्तारि + क्तिच् by 'क्तिच् कौच संज्ञायाम्' 3. 3. 174 = प्रततिः or optionally व्रततिः पृषोदरादित्वात् पस्य वः 6. 3. 109. 'प्रततिः व्रतति स्तथा'—*Halayudha*. (ii) व्रजन्ति तति अस्याः। पृषोदरादित्वात् 6. 3. 109; श्रीभीमराजस्तु 'व्रज' धातुम् स्वीकृतवान्। ततो बाहुलकात् अति। व्रततीनाम् वलयानाम्, आसङ्गः—clinging of creeper-coils i. e. clinging creeper-coils, by the maxim 'भावानयने द्रव्यानयनम्'। As the elephant was rushing, many creepers coiled and coiled round his feet like a noose, but he had no time to stop and clear his feet from those obstacles, owing to excessive fright and haste.

9. मूर्तः—मूर्च्छ् + अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः, 3. 4. 72. incarnate. Then च्छ after र is dropped by 'राद-लीपः' 6. 4. 21. Next इट् is barred by 'आदितय' 7. 1. 16. Thus we have मूर् + क्त and expect 'मूर्श' but transformation of त into न (8. 2. 42.) is barred by 'न ध्या-पु-मूर्च्छि-मदाम्' 8. 2. 57.

10. विघ्नः—Note that विघ्न is masculine while अविघ्न is neuter. 'अविघ्नमस्तु ते'—*Raghu*. 1. 91; also *Ibid*. XI. 19.

11. स्यन्दनालीकक्षीतः—This shows that the tusker did not belong to the king's army but was a wild one.

12. धर्मारण्यम् प्रविशति—The tusker has not yet entered the penance-grove, so there is time yet for precaution.

Remarks :—The retinues of Bharata with horses and chariots, while searching for him terrified the denizens of the forest in a similar way. Read the Ramayana. (अथोपनिषद् १०४ सर्ग ४०-४४) GC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

राजा (आत्मगतम्)—अहो धिक्, पौरा अस्मदन्वेषिण
स्तपोवनम् उपरुन्धन्ति । भवतु, प्रतिगमिष्यामस्तावत् ।

King (*Aside*).—O Fie, the citizens coming in quest of
me are disturbing the penance-grove. Well, I will just
go back.

सख्यौ—अज्ज, इमिणा आरख्यअवुत्तन्तेण पज्जाउल म्ह ।
अणुजाणाहि णो उड्ढअ-गमणस्स [आर्य, अनेन आरख्यक-वृत्तान्तेन
पर्याकुलाः स्मः । अनुजानीहि नः उट्ठज-गमनाय] ।

The friends—Revered Sir, we are greatly terrified by
this report of the wild animal (*elephant*). Allow us (*therefore*)
to return to the cottage.

राजा—(ससम्भ्रमम्) गच्छन्तु भवत्यः । वयमपि आश्रम-पौंड्रा
यथा न भविष्यति तथा प्रयतिष्यामहे । (सर्वे उत्तिष्ठन्ति) ।

King (*Distractedly*).—Go, noble (*ladies*). I too shall so
arrange that no trouble will happen to the hermitage.
(*All rise up*).

सख्यौ—अज्ज, असम्भाविदा-दिहि-सक्कारा भूयोवि पेक्खण-
णिमित्तं लज्जंमो अज्जं विस्सविट्ठं [आर्य, असम्भाविताऽतिथि-
सत्काराः भूयोपि प्रेक्षण-निमित्तं लज्जामहे आर्यं विज्ञापयितुम्] ।

The friends—Revered Sir, not having discharged the dues
of a guest well, for another visit we are ashamed to request
your worship.

Reading :—‘पौराः’—R. B. V. M. ‘सैनिकाः’—S. ससम्भ्रमम्—R. M.
S. ‘ससम्भ्रमम्’—V. ‘सत्काराः’—V. S. ‘सत्कारं’—R. B. M.

राजति । ‘अहो’ इति धिगर्थे (इति मेदिनी) । ‘पौराः’ नागरिकाः ।
‘उपरुन्धन्ति’ पीडयन्ति ।
CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

सख्याविति । 'आरण्यकस्य' गजस्य 'वृत्तान्तेन पर्याकुलाः' भीताः । 'नः' अस्मान्
उद्रेभ्यः तृणैभ्यः जायते इति 'उटजः' पर्णशाला, तस्मिन् 'गमनम्' (सुप्तसुप्ता), तस्यै
(तादर्थ्ये ४र्थी) 'अनुजानीहि' अनुज्ञां देहि ।

राजति । 'प्रयतिष्यामहे' चेष्टिषे ।

सख्याविति । 'न सम्भावितः' कृतः 'अतियेः सत्कारः' पूजनं याभिः, तादृश्यः
वयम् 'आर्यं भूयोऽपि' पुनरपि 'प्रेक्षण-निमित्तम्' अवलोकनार्थं 'विज्ञापयितुं' निवेदयितुं
'लज्जामहे' । पुनरागच्छेत् चेत् वयमतौव सन्तुष्टा भवाम इत्यर्थः व्यङ्ग्यः ।

NOTES.

1. धिक् पौराः &c.—'पौराः' refers to the retinues of the king that accompanied him from the cities in his hunting excursions. Note that 'पौराः' is the nominative of 'उपरुन्वन्ति' but in connection with 'धिक्' it is expected to take रया । Still प्रथमा विभक्ति is used here. For reasons, vide discussion under "अयं पुनः—&c." S'l. 7. Supra, or say 'आत्मनः पीडायां न'; here धिक् refers to his ownself. Cf. 'किमाह सीता दशवक्त्र-नीता हा राम, हा देवर तात मात'—इति विदग्ध-मुख-मण्डनम् । Vide also *Tattvabodhini* under 544.

2. आरण्यक &c.—अर्यते गम्यते आपदेः इति ऋ + अन्त्य = 'अरण्यम्' by 'अर्तेर्णिच्' उः—398, or say रणे साधु इति रण + यत् = रण्यम् (*big field*) fit for fighting. न रण्यम् = अरण्यम् a forest, not fit for fighting. Next अरण्ये भव इति अरण्य + वृज् = आरण्यकः by 'पथ्य-अध्याय-त्याय-विहार-मनुष्य-हस्तिषु इति वाच्यम्' Vart 4. 2. 129. Hence 'आरण्यकः * * * मनुष्यः, हस्ती वा'—*Bhattoji*. Also *Act. II. 13. Infra*. But say आरण्यः पयः [अरण्य + ण by 'अरण्याद् णः', Vart 4. 2. 104.] and not आरण्यकः पयः । Thus Sir Williams' 'by this forest incident' for

3. उत्तिष्ठति—As upward motion is implied here hence no चात्मनेपद by 'उदोऽनुर्ध्वं कर्सेणि' 1. 3. 24.

4. असमावित &c.—The girls could not manage a hearty reception, thus they took the guilt on themselves, indirectly making a strong appeal to the king for a revisit. Cf. 'अद्य या मम गोविन्द जाता त्वयि गृह्णागते । कालेनैषा भवेत् प्रीति सवैवागमनात् पुनः—*Kavyadars'a*.

5. विज्ञापयितुम्=विज्ञापने । This sort of construction has been noted before. Vide notes on 'का वयं परित्रातुम्'—*Supra*.

राजा—मा मैवम् । दर्शनेनैव भवतीनां पुरस्कृतोऽस्मि ।

King—Nay, not so. I have been honoured by the very sight of your ladyships.

शकुन्तला—अणसूए, अहिणअ-कुस-सूइए परिक्वदं मे चलणं, कुरवअ-साहा-परिलगं च वक्कलं । दाव परिपालेध मं । जाव णं मोआवेसि [अनसूये, अभिनव-कुश-सूच्या परिच्छतं मे चरणं, कुरवक-शाखा-परिलगं च वक्कलम् । तावत् परिपालयतं मां, यावदेनत् मोचयामि] । (राजानमवलोकयन्ती सव्याजं विलम्ब्य सह सखीभ्यां निष्क्रान्ता) ।

S'akuntala'—Anasuya', my foot is pricked (*deep*) by a new-grown blade of Kus'a-grass and my bark-garment is entangled (*fast*) in a Kuravaka (*Amaranth*)—branch. Do wait me till I disentangle it. (*Proceeds, with her two friends, gazing at the king and delaying under some pretexts*).

Reading.—The speech of S'akuntala' has been omitted by R. & S. CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

राजेति । 'एव' इत्यवधारणे । ('एव औपम्ये परिभवे ईषदर्थेऽवधारणे' इति हैमः) । 'पुरस्कृतः' पूजितः (पुरस्कृतः पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽग्रतः कृते' इत्यमरः । अतः अतिदिसत्कारः न कृतः एवं मा वादिष्ट ।

शकुन्तलेति । 'अभिनवा' अचिरीद्वता या 'कुशस्य सूचिः' शिखा अग्रभागः इति यावत् ['स्त्री सूचिः नृत्यभेदे च व्यधनी-शिखयोरपि' इति रत्नकोषः] तथा, 'मे चरणम्' ('चरणोऽस्त्री बह्वृचादौ मूले गीत्वे पदेऽपि च । भ्रमणे भ्रमणे चापि नपुंसक उदाहृत' इति मेदिनी) । 'परिचतं' विद्धम् । 'कुरवकस्य' वृचविशेषस्य 'शाखासु मे' उत्तरीयभूतं 'वल्ललं परिलग्नं' संसक्तम् । अतः नाहं गन्तुं समर्था । अस्मात् 'यावत् एनत्' १४।३४ वल्कलं 'मीचयामि' शाखाभट्टं करोमि, 'तावत्' तत्कालपर्यन्तं 'मां परिपालयतं' युवाम् अपेक्षयाम् ।

NOTES.

1. पुरस्कृतः=पुरस्-कृ + क्त कर्मणि । 'पुरोऽव्ययम्', 1. 4. 67 इति गतित्वम् । 'नमस् पुरसीर् गत्योः', 8. 3. 40 ; 154. इति सत्वम् । Put in the van, *Raghu. II. 80*; therefore 'respected'. (*Vide Com.*)

2. अनसूये &c.—Mark that S'akuntala requests Anasuya' and not 'Priyamivada' as she is in the habit of enjoying fun at the expense of the poor girl. 'परि' is emphatic both in 'परिचतम्' and 'परिलग्नम्' ।

3. कुरवक—According to Williams, it is 'a kind of *Baslena* with purple flowers and connected with sharp prickles'. 'कुरवकः शोणाऽम्बानभिंटीप्रभेदयोः' इति मेदिनी । According to Ray *Mukuta* कुरवक is also correct. Cf. 'किरातिके कुरु कुरवकाचितां चिताम्' इति बाणः । Also 'कुरवका रवकातरतां ययौ इति रघुः (*IX. 29.*)—quoted by *Mukuta* 'चूडापाशे नवकुरवकम्'—*Megh. 65.* 'कुरवक-द्रुम-सञ्जरीणाम्'—*Ritu. VI. 18.* Vide also notes in *Act. VI. Infra.* Raghava has omitted this speech of S'akuntala' but we think it is necessary

as it is referred to in the next Act—'शाखासु वत्कलमसक्तमपि द्रुमाणास्'—II. 12. *Also see next.*

4. सव्याजम्—व्यजन्ति चिपन्ति अनेन इति वि + अज + घञ् करणे ('हल्य' 3. 3. 121.) = व्याजः pretext. घञ् is an आर्धधातुक प्रत्यय, still अज is not replaced by the root 'वि' by the rule 'अजेर् लृ-भवञ्-अपोः' 2. 4. 56; लिट् विवाय, लुङ् अवैषीत्, लृप् प्रवायकः। Note that in *Vikram.* in a similar circumstance Urbas'i also carries with almost same pretexts. Read 'उर्वशी—अहो लताविटपे एकावली वैजयन्तिका मे लग्ना। (सव्याजं परिवृत्य। राजानं पश्यन्ती)। चित्रलेखि मीचय, तावदेनाम्' *Act. I.* This also corroborates the genuineness of the passage omitted by Raghava.

राजा (निश्वास्य) —मन्दौत्सुक्योऽस्मि नगरगमनं प्रति। यावदनुयायिकान् समेत्य नातिदूरेऽतपोवनस्य निवेशयामि। न खलु शक्नोमि शकुन्तला-व्यापारात् आत्मानं निवर्तयितुम्। मम हि—

गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्थितं चेतः।

चौनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य ॥ ३१ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)।

King (*Sighing*).—I have been dull in my eagerness to return to the city. I will join my followers and encamp them at no great distance from the penance-grove. In sooth, I cannot turn myself away from the affair (*regarding*) S'akuntala. Onward moves my body while backward runs the restless mind, like the China silk-cloth of a banner, born against the wind. (*Exeunt Omnes.*)

Reading :—‘नातिदूरे’—R. S. M. ‘अतिदूरे’—B. ‘नातिदूरेण’—V. ‘शकुन्तलाव्यापारात्’—R. V. M. ‘शकुन्तलादर्शनव्यापारात्’—B. ‘असंस्थितम्’—B. V. ‘असंस्तुतम्’—R. M. S.

राजति । ‘नगरगमनं प्रति’ (‘कर्मप्रवचनीययुक्ते च’ २।३।८ इति २या) ‘मन्द’ शिथिलम् ‘औत्सुक्यम्’ उत्सुकस्य भावः, उत्कण्ठा इति यावत् (‘गुणवचन-ब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च’ ५।१।१२४ इति षाज्) यस्य तादृशः । ‘अनु’ पश्चात् यावा’ गमनम् अस्ति एषास् इति ‘अनुयाविकाः’ अनुचरा इत्यर्थः । तान्, ‘समेत्य’ तैः सह मिलित्वा इति भावः, ‘नातिदूरे’ समीपे ‘निवेशयामि’ स्थापयामि (‘दूरान्तिकार्थेभ्यो षष्ठी अन्यतरस्याम्’ २।३।३४, इति तपोवनस्य इत्यत्र षष्ठी, पक्षे षष्ठ्यौ) । यतः ‘शकुन्तलायां’ शकुन्तलाविषये यो ‘व्यापारः’ प्रवृत्तिः तस्मात् ‘आत्मानं निवर्तयितुम्’ परावर्तयितुं ‘न शक्नोमि’ न समर्थोऽस्मि । ‘खलु’ इति निन्दये ।

गच्छतीति ॥ अन्वयः ॥ प्रतिवातं नीयमानस्य केतोस्त्वि मम हि शरीरं पुरो गच्छति, चीनाऽंशुकमिव असंस्थितं चेतः पश्चात् धावति । व्याख्या—‘प्रतिवातं’ वातम् अभिलक्ष्यौक्त्य वातसंस्पर्शम् इत्यर्थः (‘लक्षणैर्नाभि-प्रती आभिसुख्ये’ २।१।१४ इति अव्ययीभावः) ‘नीयमानस्य’ न स्वयं गच्छत इत्यर्थः । ‘केतोः इव’ पताकाया इव (‘चायः किः’ उः—७३ इति तुः) ‘मम हि शरीरं’ देहः (अथच केतुपक्षे पताका-दण्डः) ‘पुरः’ शनैः अग्रे ‘गच्छति’ । ‘चीनांशुकं’ चीन-नाम-देश-जातं चर्मवस्त्रमिव (‘अंशुकं चीत्तरीयञ्च दुकूलं चर्ममस्त्रियास्’ इति अमरमाला) ‘असंस्थितं’ चञ्चलं मम हि ‘चेतः पश्चात्’ शकुन्तलाभिमुखं (अथच केतुपक्षे विपरीत-दिशं) ‘धावति’ वेगेन गच्छति [संयन्त्रेऽसंबन्धलक्षणा असंयन्त्रे संबन्धलक्षणा च इव्यतिशयोक्तिः । वच्यनुप्रास उपमाच । इयमार्था] । इति श्रीमदभिज्ञान-शकुन्तल-टीकायां कुमार-सन्तोषिण्यां प्रथमोऽङ्कः ॥

Voice :—शरीरेण गम्यते । असंस्थितेन चेतसा चीनांशुकेन इव धाव्यते ।

NOTES.

1. नगरगमनं &c.—नगाः (पर्वता इव प्रासादादयः) सन्ति अत्र इति नग + मतर्धे र [‘नग-पांसु-पाण्डु-भण्’ Prof. Satya Vrat Shastri Collection] । Neuter

by usage. *Tattvabodhini* quotes *Haradatta Mis'ra*, who rightly objects to the necessity of this Vartika—‘नगश्चोऽयम् अस्मादिषु पठ्यते इति वृज्-कृन्—(४।१।८०) आदिनृतिष्वस्य सिद्धत्वात् अस्मात् रोऽयं न वक्तव्यः’ i. e. we get मत्वर्थे ‘र’ after नग as it has been included in अस्मादि class by the Sutra “वृज्-कृन्-क-ठज्-दल-से-निर-ठज्-ण-य-फक्-फिज्-इज्-अ-कक्-उकोऽरीहण-कशाश्च-श-कुमुद-काश-तण-प्रेचाऽश्म-सखि-सङ्काश-बल-पच-कर्णे-सुतङ्गम-प्रगदिन्-वराह-कुमुदा-दिभ्यः” 4. 2. 80; 1292. Hence by this Sutra we have अस्मर, नगर, पामर, कन्दर and so on; thus the mention of नग in the afore-said Vartika is useless.

2. अनुयाविकान्—अनुयावा (*pursuance*) अस्ति अस्य इति अनुयावा + ठन् = अनुयाविकः Factotum तान् ।

3. नातिदूरे = न अतिदूरे, but the form expected is अनतिदूरे by ‘तस्मात् रुड् अचि’ 6. 3. 74. *i. e.* In a compound न before a vowel becomes अन् । This न, however, is different from नञ् though it possesses the meaning of नञ्, and it enters into a compound and the Samasa is a सुप्सुपा one. Thus the महाभाष्य has—“नञर्थस्य न-शब्दस्य सुप्सुपेति समासः” । *Vide Malli. on Kirat. 1. 19.* “नैकधा” इत्यादौ तु न-शब्देन सह सुप्सुपेति समासः—*Bhattoji. 756.* Optionally ओदूरम्, ओदूरेण, ओदूरात् by ‘दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च’ 2. 3. 35; also ओदूरे by ‘सप्तम्यधिकरणे च’ 2. 3. 36. The king cannot help thinking of S’akuntala, hence he is unwilling to encamp at a great distance, but wants to be near the hermitage. Thus ‘नातिदूरे’ is better than ‘अतिदूरे’ ।

4. धावति—The root स्र meaning ‘to move fast’ is replaced by the root ‘धौ’, by the rule ‘पा-त्रा-भा-स्या-न्ना-दाण-दृश्-अर्ति-सर्तिशद-सदां, पिब-जिघ्र-धम-तिष्ठ-भन-यच्छ-पद्म-च्छ-धौ-शोय-सदां. 7. 3. 78. Hence *Bhattoji*

says "श्रीघ्नगती तु 'पात्राभे' ति धौरादेशः"—(S. K. 2382.) Also 'पत्तिर्धावति' । 'यमदृतीऽपि धावति' । 'धावति पयादसंस्थितं चेतः' । "अनतिविगे रु-धातीयेया 'तामनुसर सरसीरुहलोचन' । 'धनुषः प्रसरति बाणः' (स्वभावतः गच्छति) । अन्यथा, 'गाण्डीवधन्वनी बाणा अभिधावन्ति शात्रवान्"—*Prabha. P. 504.*

5. असंस्थितम्—Raghava has असंस्तुतम् 'not familiar,' but in that case an additional 'इव' is to be supplied after it and the sentence will mean, *my mind refuses to go with my body, as though it is not familiar with it.* But this would be going too far, and such an over-estimate mars the beauty of the poem. Hence असंस्थितम्—restless (owing to wind, and anxiety about Sakunlala') seems to be better. Mark that *Bharavi* also has a similar idea with असंस्थितम्—'असंस्थितामादधिरे विभावसीर्विचित्र-चीनांशुक-चारुतां लिपः'—*Kirat. XVI. 58.*

6. चीनांशुक &c.—The poet mentions it in *Kumar*, 'चीनांशुकैः कम्पितकेतुमालम्'—*VII. 3.* In the *Tantras* and *Mahabharata*, the Chinas are mentioned among the *Dashyus* of the north and the east of India—'काश्मीरन्तु ससारय कामरूपात् तु पश्चिमे । शीटान्तदेशे देवेशि मानसेशाच्च दक्षिणे । मानसेशात् दक्षपूर्वे चीनदेशः प्रकीर्तितः' इति शक्ति-सङ्गम-तन्त्रम् । Perhaps this name is a later interpolation in the oldest books such as the *Mahabharata*, for *Maxmuller* informs us, that according to the Chinese scholars, the name *China* is of modern origin and only dates from the *Thsin dynasty* or from the famous emperor *Shi-houng-ti*, 247 B. C. However silken clothes were at one time largely imported from China. *Bhababhuti* also mentions it in *Malati-Madhava Act. VI. 5.* also vide *Amaru. 75.* केतु here means both the staff and the flag.

Time-analysis of Act I.—The play commences on the first week of the Summer season (Cf. अचिर-प्रवृत्तम् यौगसमयम् etc. *Prologue*) and our king was perhaps out a-hunting by the end of the spring. We say spring, because Dushyanta's hunting excursion has a striking resemblance to that of Das'aratha, made in the spring (Cf. *Raghu. IX. 48, 49, 55, 59.* Also. Cf. 'दिवसाः परिणाम-रमणीयाः'—*S'ak. Prologue.* 'सुखाः प्रदोषाः दिवसाय रम्याः । सर्वे प्रिये ! चारुतरं वसन्ते'—*Ritu. VI. 2.* 'रम्य-प्रदोष-समयः स्फुटचन्द्रहासः'—*Ibid. 35.*) Besides the mention of full-bloomed नवमल्लिका flowers corroborates our conclusion, as it blooms in spring. (Cf. 'बालातिमुक्तलतिकाम्'—*Ritu. VI. 17.* नवमल्लिका = माधवी = अतिमुक्तक = फलिनी ; 'पुष्पञ्च फलं नवमल्लिकायाः'—*Ibid. 5.* 'कुसुम-समृत्तया नवमल्लिका &c.'—*Raghu. IX. 42.* 'गणकुसुमजीव्वा वणजीसिन्धि'—*S'ak. Act. I.* 'सहकारः फलिनी च' etc.—*Raghu. VIII. 61.* Vide also *Sak. Act. II. 8.*) नवमल्लिका generally grows upon a mango-tree. Mark also that नवमल्लिका is a different flower (of the *Autumn*). Its colour is *red* like that of कङ्कलि or अशोक flower. Cf. 'कङ्कलिपुष्पचिरा नवमल्लिकाय'—*Ritu. III. 18.*) Dushyanta in course of hunting, met the ascetics a little late in the morning, when they were going to collect sacrificial faggots for the morning sacrifice. (Cf. 'समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम्') Some of them had perhaps already performed their morning ablution, as the paths to the reservoir were marked with water dripping from the fringes of the bark-garments. (Cf. 'तीयाधारपथाय वस्त्रल-शिखानियन्दरेखादिताः') Some again had commenced sacrifices, as the king was requested to see the rites personally (Cf.

‘तपोधनानां क्रियाः समवलीक्य’ &c). Hence the girls came to water the plants in the morning. (*Act. IV. 9. Infra.*) The conversation of the trio continued till the rays of the sun caused them to sit under the shade of the Saptaparna tree. (*Cf. ‘प्रच्छाद्यशीतलायां सप्तपर्णवेदिकायां etc.’*) This was noon. The first act did perhaps continue for not more than three or four hours, since the bark-garments already found wet, were not fully dried up. (*Cf. ‘विटपविपत्तजलाद्रवक्ललेषु’ &c. Act I. 28.*)

द्वितीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति विषसो विदूषकः)।

(*Then enter Vidushaka in a malancholy mood.*)

विदूषकः (निश्वास्य)—भो दिष्टं । एदस्मि मित्रा-शीलस्मि रस्मो वस्मस्-भावेण णिव्विणो ह्मि [भो दिष्टम् । एतस्य मृगया-शीलस्य राज्ञः वयस्य-भावेन निर्विणोऽस्मि] । अयं मयो, अयं वराहो, अयं सहूलो, त्ति मज्झण्णे वि गिह्म-विरल-पाअव-च्छाआसु वण-राइसु आहिण्डीअदि [अयं मृगः, अयं वराहः, अयं शार्दूल, इति मध्याह्ने अपि ग्रीष्म-विरल-पादप-च्छायासु वन-राजिषु आहिण्डीअते] । पत्त-संकर-कसाआइं कडुआइं गिरि-णइ-जलाइं पौअन्ति [पत्त-संकर-कषायाणि कटुकानि गिरि-नदी-जलानि पीयन्ति] । अणिअद-वेलं सुसंसे भूइइओ आहारो

अण्हीअदि [अनियत-वेत्तं शूल्य-मांस-भूयिष्ठः आहारः अश्रुते ।
तुरगाऽनुधावण-कण्डिद-सन्धिणी रत्तिस्मि वि मे णिकामं सइदव्वं
णत्थि [तुरगाऽनुधावन-कण्डित-सन्धेः रात्रावपि मे निकामं शयितव्यं
नास्ति] । तदो महन्ते एव्व पच्चूसे दासीए-पुत्तेहिं सउणि-लुद्धणहिं
वण-ग्गहण-कोलाहलेण परिबोधिदा ह्मि [ततः महति एव
प्रत्यूषे दास्यापुत्रैः शकुनि-लुब्धकैः वन-ग्रहण-कोलाहलेन
प्रतिबोधितोऽस्मि] । एत्तएण दाणिं वि पीडा ण णिकमदि
[इयता इदानीमपि पीडा न निष्कृमति] । तदो गण्डस्स
उवरि पिण्डओ संवुत्तो [ततो गण्डस्य उपरि पिण्डकः संवृत्तः] ।
हिओ किल अह्मेसु ओहीणेषु तत्तहोदो मिआणुसारिण अस्सस-पदं
पविट्ठस्स तावस-कण्णआ सउन्दला मम अधण्णदाए दंसिदा [ह्यः
किल अस्मासु अवहीनेषु तत्रभवतो मृगाणुसारिण आश्रम-पदं
प्रविष्टस्य तापस-कन्यका शकुन्तला मम अधन्यतया दर्शिता] ।
संपदं णअर-गमणस्स मणं कहं वि ण करेदि [साम्प्रतं नगर-
गमनाय मनः कथमपि न करोति] । एव्वं चिन्तअन्तस्स
मे पहादा अच्छिस्सु रअणो [एवं चिन्तयतः मे प्रभाता अह्णोः
रजनी] । का गदी । जाव णं किदाचार-परिकम्वं पेक्खामि
[का गतिः । यावदेनं कृताचार-परिकर्माणं प्रेक्षे] । (परिक्लम्याऽ-
वलोक्य च) एसो बाणासन-हत्थाहिं जवणीहिं वण-पुप्फ-माला-
धारिणीहिं पडिवुदो इदो एव्व आअच्छदि पिअ-वअस्सो [एष
बाणासन-हस्ताभिः यवनीभिः वन-पुष्प-माला-धारिणीभिः परिवृत
इत एव आगच्छति प्रिय-वयस्यः] । होदु । अङ्ग-भङ्ग-विअलो

विश्र भविष्य चिद्विस्तम्, जड एव विनाम विस्तमं लहेय
[भवतु, अङ्ग-भङ्ग-विकल इव भूत्वा स्थास्यामि, यदि एवमपि
नाम वियमं लभेय] । (दण्डकाष्ठमवलम्ब्य स्थितः) ।

Vidusaka (*Sighing*).—O (*my evil*) luck ! I am worn out by the companionship of this sport-loving king. 'Here is a deer', 'There is a hog', 'Yonder runs a tiger', in this way we have to roam even in the noon-tide through long forest-tracts, with summer-thinned tree-shades. The waters of the mountain rivulets, brown owing to the admixture of leaves, (*and hence*) bitter, are drunk. Meals, mostly (*comprised*) of spit-roast meats, are swallowed at irregular hours. With my joints all bruised by pursuing (*the king*) on horse-back, there is not sufficient sleep even at night. Then I am awakened, even at the earliest dawn, by the whoreson—the bird-catchers, with their (*wild*) halloo of taking a forest. With all these, even now my troubles do not come to an end. A (*fresh*) boil has formed on the top of the abscess. Indeed yesterday when we were lagging behind, his majesty entering the region of the hermitage in pursuit of a deer, was shown by my ill luck, the hermit's little daughter (*named*) S'akuntala. Now (*he*) does not think of returning to the city at all. Even as I was musing thus, night passed away (*and*) the dawn broke upon my eyes. What is to be done ? I will just see him when he has finished his usual (*morning*) duties and decorations. (*Turning and looking about.*) Here is coming, my dear friend, in this very direction, surrounded by bow-handed Yavana girls, wearing wreathes of wild flowers. Very well, appearing as if palsy-crippled I will stay (*here*), if even thus I may get (*some*) respite. (*Stands leaning on his wooden staff*).

Reading :—‘दिष्टम्’—B. M. ‘दृष्टम्’—R. V. ‘दृढम्’—S. ‘अटवी-
तोऽटवीम्’—S. M. ‘अटवीतोऽटवी’—B. R. V ; G omits it.
‘कटुकानि’—R. V. M. B. ‘कटुकानि’—S. R’s. Com. ‘एवमेव चिन्तयतः
मे प्रभाता अक्षीः रजनी’—B. Pischel, Ryder. ‘अद्यापि तस्य तामेव
चिन्तयतः अक्षीः प्रभातामासीत्’—R. V. M. S. ‘शकुनि’—B. R. V. M.
‘शगणि’—S. ‘पिण्डकः’—R. B. V. ‘पिण्डिका’—M. ‘पिटका’—S. ‘नगर-
गमनाय मनः कथमपि’—R. B. M. V. ‘नगरगमनस्य कथामपि’—S. ‘कृताचार-
परिकर्माणम्’—M. ‘कृताचारप्रतिकर्माणम्’—S. ‘कृताचारपरिक्रमम्’—R. V.
‘कृतदारपरिग्रहम्’—B.

तत इति । [विदूषकलक्षणं तु सुधाकरि—“विकृताऽङ्ग-वचो-वैधैः हास्यकारी
विदूषकः” । ‘वयस्यकथाटुवटुः स एव च विदूषकः । अन्तःपुरचारी राज्ञां नर्माऽमात्यः
प्रकीर्तितः’ ॥ इति सागरोऽपि तल्लक्षणं जगाद्] । [अस्य प्राकृतं पाठ्यम् । तथा
चोक्तं—‘विदूषक-विटादीनां पाठ्यं तु प्राकृतं भवेत्’ इति] । ‘विपश्यः’ खिण्य इव
प्रतीयमानः । विपण्यत्वे हेतुर्वक्ष्यमाणः ।

विदूषक इति । ‘भो दिष्ट’ दुर्भाग्यम् । एतेन स्व-भाग्यं विदूषकेन निन्दते ।
‘सृगयाशीलस्य’ आखेट-समासकृतस्य ‘एतस्य राज्ञः’ दुष्यन्तस्य, वयसा तुल्यः इति वयस्यः
४।४।८१ (‘वयस्यः स्निग्धः सवयाः’ इत्यमरः), तस्य भावः, तेन, सिग्धत्वेन सीहार्देन
इति यावत् । ‘निर्विणः’ अत्यर्थं क्लेशितः ‘अस्मि’ । ‘श्रीमैत्रेय’ आतपेन ‘विरला’
पद्माणां पतनेन स्वत्या ‘पादपस्य हाया’ अनातपः यासु, तादृशीषु ‘वनानां राजिषु’
येषीषु [‘वीथ्यालि-रावली-पत्ति-त्रेणीलिखास्तु राजयः’ इत्यमरः] । ‘अयं सृगः’
पलायते; इतः ‘अयं’ कथित् ‘वराहः’ सुकरः अपि पलायते; ततः ‘अयं शार्दूलः’
व्याघ्रः वहिर्गच्छति ‘इति’ इवं प्रकारेण अस्माभिः सध्याङ्गेऽपि आहिण्यते’ भ्रम्यते ।
(हिडि गत्यनादरयोः इति गतार्थत्वात् भावे लट्) । ‘पद्माणां’ वृथात् गलितानां
पद्मानां ‘सङ्करेण’ व्यतिकरेण मिश्रणेन इति यावत् । ‘कषायाणि’ आलोहितानि
[‘कषायो रसभेदे स्यादङ्गरागे विलिपने । निर्यासे च कषायोऽप्यस्य भौ लोहितेऽन्यवत्’
इति विश्वः] । पक्ष-० कर्त्तव्यं नैवेद्यादिनां गिरिप्रसवणानां ‘जन्मानि

पौयन्ते । 'शूल्य' शूले संस्कृतं ('शूलाकृतं भटितं च शूल्यम्' इत्यमरः । 'काषाव' इति पारस्य-भाषा ।) यत् 'नांस' तेन 'भूयिष्ठः' बहुलः 'आहारः' शोदनः, 'अनिघता' अनिवारिता 'वेला' समयः ('वेला काले च सीनायाम् अन्धः कूलविकारयोः' इति मेदिनी) यस्मिन् कर्मणि तत् यथा स्यात् तथा 'अग्र्यते' भुज्यते । 'तुरगेण' अश्वेन यत् 'अनुवाचनं' राज्ञः पद्यादुपगमनं, तेन 'कण्डिताः' कुटिताः जातव्यथाः इति यावत्, 'सन्ध्यः' प्रत्यङ्ग-संयोग-स्थलानि यस्य तादृशस्य 'मे' ('कृत्यानां कर्तरि वा' २।३।७१ इति षष्ठी) । 'निकासं' पर्याप्तं ('कामं प्रकाशं पर्याप्तं निकामेष्टं यदेकस्मिन्' इत्यमरः) 'शयितव्य' शयनं ('कृदभिहिता भावो द्रव्यवत् प्रकाशते' इति न्यायात्) 'नास्ति' । 'दास्याः पुत्रैः' तस्य उद्दिष्टादयित्वात् गालिप्रदानमेतत् । निन्दार्हः इत्यर्थः ['पुत्रेऽन्यतरस्याम्' ६।१।२२ इति कुत्सायां षष्ठा अनुगभावः पक्षिकः] । 'शकुनयः' तित्तिरि-कुक्कुट-प्रभृति-पक्षिणः, येषाम् उच्चैः उड्डयने सामर्थ्यं नास्ति तेषां, न तु सिंह-व्याघ्र-प्रभृति-वृहत्-जन्तूनां 'लुब्धकाः' घातकाः व्याधा सैः । [अतः "वनयहणे पक्षिणां घातकाः ये जनान्तेषां क उपदोग इति निपुणं निरूप्यापि न निर्णयितम् ; तत्-कीलाद्वलय पक्षिणः सुतुप्तन-हेतुः, अतः पक्षि-हृगयार्थं कीलाद्वलय नोपदोग" इत्याशङ्का पराक्ता] । 'वनयहणस्य' वन-शोदनस्य 'कीलाद्वलयः' रवः 'कलकलः' कीलारलस्तुमूलीः व्याकुली रवः इति हलायुधः) । तेन 'प्रतिषेधितोऽस्मि' जागरितः भवामि । अतो नृपस्य मैत्री विदूषकस्य पान-भीजन-शयन-विहरणादिषु कुवापि न सुखकरी । 'इदानीन्' इति वाक्यभूषायां 'इयता अपि' एतत् परिमाणं क्लेशदत्ता अपि पीडा न निश्च्य मति' नास्पृगच्छति । 'गण्डस्य' स्कोटकस्य 'उपरि पिण्डकः' विस्कोटकः 'संवृत्तः' जातः [अयमाभाषकः । एकस्मिन् वृक्षेने वृक्षनान्तरम् उपस्थितम् इति हृदयम्] । तदेव स्पष्टयति । 'ह्यः' पूर्वस्मिन् दिवसे 'अस्मात् अवहीनेषु' राज्ञः अतिदेशेन गमनात् तस्य पश्चात् स्थितेषु 'मृगानुसरणे' मृगमनुसृत्य इत्यर्थः (प्रकृत्या-दिभ्योपसंख्यानम्' इति श्या) 'अश्वम-पद' तथोवन-भूनिं 'प्रविष्टस्य तवभवती' दुष्यन्तस्य इत्यत्र विवक्षया चतुर्थी स्थाने षष्ठी, 'तापसकन्यका शकुन्तला मम अधन्यतया' कवीर्दुर्भाग्येन 'दर्शितः' । 'मृगानुसरणे' शकुन्तला संबोध्य 'कथमपि' महता प्रयत्ने नापि 'नगरगमनस्य' नगरगमनाय ['चतुर्थ्याः षष्ठी' इति प्राकृते चतुर्थी स्थाने

पट्टी] 'मनो न करोति' सर्वथैव अनिच्छुक इत्यर्थः । 'एवमेव' अनेन प्रकारेण 'चिन्तयतः' स्वकीय-दुरदृष्टं विभावयतः 'मे अक्षणीः' मिषतोः एव नयनयोः [यस्य च भावेन भावलक्षणम्] २।३।३७, यद्वा 'पट्टी चानादरे' २।३।३८ इति सप्तमी] 'रजनौ प्रभाता' । 'का गति' स्व-दुरदृष्ट-परिहरणे असमर्था वयमित्यर्थः । 'एन' राजानं 'कृतं' सम्पादितम् 'आचारः' प्रातःकृत्यादि 'परिकर्म च' कुङ्कुमादिना शरीर-शोभा इति भरतः । येन ('परिकर्म अङ्गसंस्कार' इत्यमरः) तथाविधं 'प्रेक्षे' पश्यामि । 'एष' मे 'प्रियवयस्यः' दुष्यन्तः 'वनपुष्पाणां माला' स्वजः 'धारयन्ति' या ताभिः, 'वाणाः' शरा अस्यन्ते क्षिप्यन्ते अनेन इति 'वाणासनं' धनुः हस्ते यासां ताभिः [“प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठा-सप्तम्यौ”—वाः २।२।३७ इति हस्त-शब्दस्य परनिपातः] 'यवनौभिः' पारसीक-रमणीभिः 'परिवृतः' संवेष्टितः सन् । अथ यवन्यो नाम संचारिका-पर्यायः [तल्लक्षणं यथा मातृगुताचार्ये कृतम्—“गृह-कक्षा-विचारिण्यः तथोपवन-सचराः । यामेषु च नियुक्तानां याम-शुद्धि-विशारदाः । संचारिकास्तु ताज्या यवन्योऽपि मताः कचित्”] । 'भवतु' आगच्छतु स इत्याशयः । 'अङ्गानां भङ्गेन' रुग्विशेषेण ('भङ्ग स्तरङ्गे भेदे च रुग्विशेषे पराजये । कौटिल्ये भयविच्छित्योः' इति हेमः) 'विकलः' जड 'इव मूला स्यास्यामि' । 'यदि एवमपि नाम' अनुष्ठाय विश्रमं ७।३।३४ 'लभेय' प्राप्नुयां [संभावनायां लिङ्] ।

NOTES.

1. विदुषकः &c.—'कुसुम-वसन्ताद्य-भिधः कर्म-वपु-वेष-भाषाद्यैः । हासकारः कलहरतिः विदुषकः स्यात् स्वकर्मज्ञः'—*Darpan*. Vidushaka is the humorist and confidant of the hero (*generally of the kings*.) His chief duty is to excite laughter, by his crooked form, quaint dresses and repartees of wit and to help the hero in his love-intrigues. विषयः—Dejected 2271.

2. दिष्टम्—The jester is bewailing his own ill-luck. Raghava has 'दृष्टम्' । Have you seen my miseries? Cf.—(देख्ले देख्ले वौदि वेटर आकेलुटा एकुवारा देख्लो शक्यो) But the former seems to be better.

3. वयस्य &c.—वयसा तुल्यः इति वयस् + यत् = वयस्यः ('नौ-वयो-धर्म-विष-मूल-सीता-तुलाभ्यः, तार्य-तुल्य-प्राप्य-वध्याऽऽनाम्य-नम-समित-समितेषु' 4. 4. 91. a friend. तस्य भावः—friendship. तेन, हेतौ श्या।

4. निर्विष्यः—निर् + विद् + क्त कर्तरि ; 'निर्विष्यस्य उपसंख्यानम्' 8. 4. 30 ; 2835 इति शत्वम्—Disgusted.

5. मध्याङ्गेऽपि—'अङ्गः मध्यम् इति "संख्या-विसाय-पूर्वस्य-अङ्गस्य अहन् अन्यतरस्याम् डौ" ६।३।१११ इति ज्ञापकात् एकदेशि-समासः'—*Bhanuji*. That is, the rule of एकदेशिसमास (viz. पूर्वाऽपराऽधरो-त्तरमेकदेशिना एकाधिकरणे, 2. 2. 1.) does not mention मध्य, so the form expected here is अर्हमध्यम् by षष्ठीसमास । But in the Sutra 6. 3. 111 mentioned above, Panini, himself mentions 'सायाङ्गः' though 'साय' is not included in the Sutra. Hence Bhattoji says—'सर्वोऽप्येकदशः अङ्गा समस्यते । संख्याविसायेति ज्ञापकात्'—712, i. e. any word meaning part is compounded with अहन् in the एकदशी समासः । Next अहन् becomes 'अङ्ग' by 'अहोऽङ्ग एतेभ्यः' 5. 4. 88. 'परवल्लिङ्ग' इद-तत्पुरुषयोः' 2. 4. 26. is barred by 'रावाङ्गाहाः पुंसि' 2. 4. 20; hence the word मध्याङ्ग is masculine.

6. ग्रीष्मविरल &c.—ग्रीष्मेण विरला = ग्रीष्मविरला, सहस्रपेतिसमासः । 'पादपस्य छाया' इति पादपच्छाया or पादपच्छायम् ['विभाषा सेना-सुरा-काया-शाला-निशानाम्' 2. 4. 25.] । ग्रीष्मविरला (or ग्रीष्मविरलं) पादपच्छाया (or पादपच्छायम्) यासु । Mark that elsewhere Kalidasa speaks of the shade of trees being thick—'प्रच्छाय-सुलभ-निद्रा दिवसाः परिणाम-रमणीयाः'—*Act I. Supra*.

7. Raghava, Vidyasagar and some others read 'आहिण्डते अटवीतः अटवी' after 'वनराजिषु' but 'अटवीतः अटवी' seems to be redundant, for, that they were wandering from forest to

forest, can be inferred from वनराजि which includes several पटवौः.

8. पत्र-सङ्कर-कषायाणि &c.—सम् + क्त + अप् भावे ३।३।५७ = संकरः com-mingling, intermixture 'संकरोऽपि चटुत्कारे चित्र-धृत्याधिकेषुच । सन्नाजर्ण्या विरुद्धानाम् एकाधिकरण-स्थितौ' इति शब्दाभिः—*Quoted by Nayapanchanana.* Water was कषाय i. e. brown (*Vide com.*) on account of the admixture of fallen leaves. कषाय also means 'having acrid taste' Cf. 'यो वक्तुं परिशीलयति, जिह्वां स्तम्भवति, कण्ठं वध्नाति, हृदयं कषति पीडयति स कषायः'—*S'usruta Sanhita*, but this meaning is not suitable here, for then कटुकानि becomes superfluous, With the reading 'कटुणानि' (*lukewarm*) 'कषाय' may be rightly explained as 'astringent'.

9. गिरिनदी &c.—गिरिसम्भवा नदीः = गिरिनदी or गिरिणदी (शाकपा-र्ध्वादिः) a mountain rivulet तेषाम् The ण is optional by 'गिरिनद्या-दीनां वा'—Vart 8. 4. 10 ; 1054.

10. अनियतवेलम् &c.—नि + यम् + क्त कर्मणि = नियता, (6. 4. 37 = मलोपः) restrained, hence settled न नियता = अनियता not settled, hence irregular. (*Now see Tika*).

11. शल्य &c.—शल्यं संकृतम् इति शल + यत् = शल्यम् ('शलीखाद यत्' 4. 2. 17.) roasted on spits. It is prepared thus—'कालाखण्डादिमांसानि ययितानि शलाकया । घृतं सलवणं दत्त्वा निर्धूमे दहने पचेत् । तत् तु शल्यम् इति प्रीतं पाक-कर्म-विचक्षणैः' । It was much relished in old times. Read 'शल्यं पलं सधातुल्यं रुच्यं वद्विकरं लघु । कफवातहरं हृष्यं किञ्चित् पित्तकरं तु तत्'—*Bhabaprakas'a*. Goswami wrongly refers to the rule 'शलात् पाके' 5. 4. 65 इति यत्—for that gives डाच् and not यत् ।

12. अश्नते—We have rendered 'अशीषहि' by 'अश्नते' though all other commentators have 'भुज्यते' । अश्—To eat, लट् अश्नाति ;

लिट्, पाश् ; खुड्, पाश्चैत् । Note that the Brahmins freely partook of meat in old times.

13. तुरगानुधावन &c.—कण्ठित means dislocated. The jester was not an expert rider like the king, so it is quite natural that he would feel pain in his body by the jerking, as he tried to keep pace with king, Mr. Kale has—'by running (*on foot*) after the king's horse,' but we don't understand how far it is possible for one to keep pace with an expert rider like Dushyanta on foot.

14. प्रत्युषे—प्रत्युषति रुजति कामुकान् प्रति + ऊष + कः ('इगुपधाऽज्ञाप्रौक्तिरः कः' 3. 1. 135) = प्रत्युषः (*masculine*) dawn (*as it troubles the lover by putting an end to their enjoyment*). प्रत्युषः (*masculine*) is also correct according to the commentator Mathures'a. Again प्रत्युषस् (*neuter*), also प्रत्युषम् are correct.

15. दासीपुत्रैः—दस्त्री is optionally dropped giving the form दासीपुत्रैः 6. 3. 22. It is merely an epithet of contempt. 'स्वरूपाख्यानं तु दासीपुत्र एव' *i. e.* the son of a female slave. शकुनिलुब्धकैः &c.—used contemptuously. Vidusaka means to say that his sleep is disturbed by these rascals, who earn their livelihood by killing *petty* birds such as francoline partridge, wild cocks &c. that cannot fly up very high, and they dare not approach to kill tiger, lion & other big games.

16. वनयहण &c.—वनयहण is a technical term of hunting. The hunters surround the forest, obstruct all the passages of coming out and then they shout and fling stones or send the hunting dogs. Prof. Satya Vihar Das has to pass all the day

on horse-back and even before the last part of the night, he can't have a wink of sleep on account of pain in his joints. But even when he has but a short nap he is roused by the rumpus of the birds-catchers. Thus he gets no pleasure in eating (आहार), drinking (पान), sporting (विहार) and sleeping (शयन). Surely he is to be pitied.

17. गण्डस्य उपरि &c.—It is a proverbial phrase (Cf. 'गोदेरु सपरु विष्फोट'—*Bengali Proverb*) meaning, "one woe succeeding another," "misery added to misery." 'मर्म-स्थान-व्रणस्योपरि व्रणान्तरम्'—*Dhundhiraja Cf.* "राक्षसः—अयमपरो गण्डस्य उपरि स्फोटः"—*Mudra Act. V.* 'तावदेषोऽपरो गण्डस्योपरि पिण्डकः संवृत्तः'—*Vidhas'alabhanjika.*

18. अवहीनेषु—अव + हा (त्यागे परस्मैपदौ, 2597) + क्त कर्मणि = अवहीनाः lagged behind तेषु, भवे सप्तमी ।

19. अधन्यतया—धनं लब्ध्वा इति धन + यत् ("धनगणं लब्ध्वा" 4. 4. 84.) = धन्यः Fortunate तस्य भावः = धन्यता Fortune, hence अधन्यता = दुर्भाग्यम् misfortune, 'अधन्यता शकुन्तलां दर्शयति' (*Active*) 'अधन्यतया शकुन्तला दर्शिता' (*Passive*). Mark that this line also supports our reading "भो दृष्टम्" ।

20. कृताचार-परिकर्माणं &c.—आचार = performances of religious duties, here of the course, the reference is to the morning duties—'उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः । हुताग्निर्ब्राह्मणांयार्च्यं प्रविशेत् स शुभां सभाम्'—*Manu. VII. 145.* परिकर्म—decoration with cosmetics such as कुङ्कुम &c. (*Vide Com.*)

21. बाणासन &c.—बाण + अस् + ल्यट् करणे ['करणाधिकरणयोश्च' 3. 3. 117.] = बाणासनम् a bow or say बाणानाम् आसनम् ।

22. वनपुष्पमाला &c.—Evidently the garlands were made of (wild) flowers. *वनपुष्पाणि* = वनपुष्पाणि । Beware of मध्यपदलोपी

समास which is wrong. Mark that poet does not say 'वनमाला' which is a quite *different thing*. Cf. "आजानुलम्बिनी माला सर्वतुङ्ग-मीज्वला । मध्ये स्थूलकदम्बाद्या वनमालेति तत् स्मृता"—*S'abdamala*.

23. यवनीभिः—We have three feminine forms from यवन viz. (i) यवनी (यवनस्य पत्नी) । (ii) यवनानी (यवनानां लिपिः । 'यवनादलिप्याम्'—*Vart. 4. I. 49.*) (iii) यवानी (दुष्टः यवः इति औषधिविशेषः । 'यवाद दीपे'—*Ibid.*) In old times Yavana women were employed as attendants of the kings. These must be '*Persian girls*,' as Kalidāsa [*in Raghu IV. 60. & 61.*] has described *Persian women* as Yavanas. Cf. 'पारसीकां स्तुती जेतुं प्रतस्थे स्थूलवर्त्मना * * * यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुनदं न सः' ॥ Almost every orientalist from the time of *Sir William Jones*, to that of *Dr. Muller*, says that यवन exclusively means *the Greek*. In the *Mahābhārta*, *Adiparva*, the Yavanas are described as the descendants of तुर्वसु, son of ययाति । Cf. 'यदोस्तु जाता यदव, सुर्वसी यवनाः स्मृताः । According to *Manu* and *Bodhayana* they were originally Kshatriyas, but became outcasts by neglecting the vedic rites—'ते चात्मधर्म-परित्यागात् स्नेच्छन्ते ययुः' । It was the custom of the Yavanas to get their heads wholly shaved. Cf. (यवनानां शिरः सर्वे, काश्चीजानां तथैव च । पारदा मुक्तकेशाश्च, पह्लवाः श्मश्रुधारिणः' ॥) This, the national custom of the Greeks, could never sanction ; for when *Demosthenes* got his head shaved, he sought to conceal himself in a cell, in order that he might not appear in the public. In fact like the '*Bactrian*' of the Greeks and the Romans, Yavana was a very *elastic* term with the Hindus who applied it to the various foreigners, who from time to time invaded India i. e. the Persians, Greeks, Bactrians, Scythians &c. Mr. Balfour has rightly observed (*Encyclopædia of India*)—"Doubtlessly

Yavana is a term not exclusively applied to the Greeks." (Vide also 'Indo Aryan' by Dr. Rajendra Lal Mitra).

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्ट-परिवारो राजा) । राजा (आत्मगतम्)—

कामं प्रिया न सुलभा मनस्तुतज्ञाव-दर्शनाऽऽश्वासि ।

अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभय-प्रार्थनां कुरुते ॥ १ ।

(स्मितं कृत्वा) एवमात्माऽभिप्राय-सन्धादिते-ष्ट-जन चित्त-वृत्तिः प्रार्थयिता विडम्बते ।

(Then enter the king attended by retinues as described). King (Aside).—Granted that my beloved is not to be easily obtained, yet my mind feels comforted, by beholding her indications of love. Even when love has not yet achieved its object, reciprocity of solicitations gives delight. (Smiling) Thus judging his desired person's feeling by his own wishes, the suitor is deluded.

Reading :—‘दर्शनाश्वासि’—B. M. D. S. दर्शनायासि—R. V.

तत इति । निर्दिष्टम् अनतिक्रम्य इति ‘यथा निर्दिष्टम्’ (अश्वधीभावः) ‘यथानिर्दिष्टं’ परिवारः ६।१।२२ सेवकवर्गः यस्य तादृशः । सगयावैषधारिणीभिः, यवनीभिः परिहृत इत्यर्थः ।

काममिति ॥ अन्वयः ॥ प्रिया न सुलभा कामम्, तु मनः तद्भावदर्शनाऽऽश्वासि । मनसिजे अकृतार्थेऽपि उभय-प्रार्थना (कर्त्रे) रतिं कुरुते । व्याख्या—‘प्रिया’ शकुन्तला ‘न सुलभा’ अतायासलभ्या ‘कामम्’ एतत् तु मया अनुमत्तव्यम् [‘अकामानुमती कामम्’ अशुशीपगमेऽपि च’ इति रुद्रः] । तर्हि सुदुर्लभं वस्तुनि यत्रेनालम् इत्याशङ्कं निराकर्तुमाह मन इति । ‘तु’ इति आशङ्कीक्येदे । ‘मनः’ मनः अन्तःकरणं ‘तस्याः’ शकुन्तलायाः ‘भाव-दर्शनेन’ गमन-वेलायां असकृत् मदभिमुखमवलीकनादिरूपम् अनुरागलक्षणं दृष्ट्वा ‘आश्वासि’ आश्वासं भवति । किञ्चित् दुःखोपशमः भवति इति भावः । तत्रेतुम् आह । ‘मनसिजे’ कामे [सप्तम्यन्तैर्लोकेत्यनेन] ‘अकृतार्थे’ अपि ‘असिद्धे’ अपि ‘उभयोः’ इति बहुलम् ६।१।२२ इति सप्तम्या ‘असुक्’ ‘अकृतार्थे’ अपि ‘असिद्धे’ अपि ‘उभयोः’

परस्परस्य 'प्रार्थना' अन्योन्याभिलाषः, तस्या मद्दिषयिणी, मम च तद्दिषयिका इत्याशयः ।
 'रतिं कुरुते' प्रीतिम् उत्पादयति । [अथ अर्थान्तरन्यासात्कारः । उद्गटादिमते
 सामान्य-विशेष-भावे एव अर्थान्तरन्यासाऽङ्गीकारात् अथ काव्यलिङ्गमेव । येषां मते कार्य-
 कारण-भावेऽर्थान्तरन्यस स्तेषां मते एतद्व्यतिरिक्त-विषयत्वं काव्यलिङ्गस्य इत्यवधेयम् ।
 अथ कामाऽचरितार्थायां रत्युत्पादनम् इत्यापतती विरुद्धतया भाषमाणत्वात् विरोधा-
 लंकारः । यदुक्तं प्रकाशि—'विरोधः सोऽविरोधः विरुद्धत्वेन यद्वचः' । सुरतार्थतया
 विरोधः । अनुरागार्थतया परिहार—इति न्यायपञ्चाननपादाः । 'रतिः कामस्त्रियां
 रागे सुरतेऽपि रतिः स्मृता' इति धरणिदासः । सुत्यनुप्रासश्च । आर्या कन्दः]

'स्मितं कृत्वा' ईषत् हसित्वा, ['स मनाक् स्मितम्' इत्यमरः] । अलौकिकेऽपि
 सत्यबुद्धिः कामिनामिति भावः । तदेव विशदयति । एवमिति । 'एवम्' अनेन प्रकारेण
 'आत्मनः' स्वस्य 'अभिप्रायेण' अभिलाषाऽनुसारेण 'सम्भावित्वा' अनुमिता 'दृष्टजनस्य'
 दयितजनस्य 'चित्त-वृत्तिः' येन तयाविधः 'प्रार्थयिता' कामी 'विडम्बते' [इति कर्मकर्तरि]
 उपहासास्पदं भवति इत्यर्थः । [विशेषे प्रस्तुते सामान्योक्तेः अप्रस्तुतप्रशंसा] ।

Voice :—०प्रार्थनया रतिः क्रियते ।

NOTES.

1. मनस्तु&c.— तु=Notwithstanding. S'akuntala is not easily obtainable, I admit this against my wish (कामम्) and this knowledge should have caused uneasiness and despair, yet it does not. कामम्—Signifies king's unwillingness to admit that S'akuntala is not easily obtainable.

2. तद्भाव&c.— भाव=emotion of love, तस्याः भावः । तस्य दर्शनम् observation from gestures of S'akuntala, or explain दर्शन (दृश्+णिच्) as 'exhibition'. Next तद्भावदर्शन+आ+इस+णिनि (सधुकारिणि) कर्तरि, deriving encouragement by the observation of her feelings. Raghava and Vidyasagara have 'तद्भावदर्शनायासि' । (नायिकायाः भावाः चेष्टाः, तासां दर्शने आयासि । सखेदं प्रयत्नपूर्वकं जालसम् रति) i. e. my mind is eager to know the disposition of her heart. But we doubt whether Collections yet any

such eagerness on the part of the king, after he has uttered 'अथवा लब्धाकाशा मे प्रार्थना'। कुतः। वाचं न मिथयति यद्यपि महर्षिभिः &c. *Act. I. S'l. 28.* Again एवमात्माभिप्रायसम्भाविते &c. does not fit well with this reading, for this requires the presence of तद्भावदर्शन, while ०दर्शनायासि means that there is not तद्भावदर्शन, but only a fervid desire for it. Again *Vis'vanatha Kaviraja* also quotes this very S'lōka in *Sahitya Darpana* as an instance of 'विलास' ('समीक्षा रतिभोगार्था विलास इति कथ्यते'—*Ch. VI.*) with the reading—'तद्भावदर्शनायासि'। Mark also that the stage direction 'स्मितं कृत्वा' which is caused by his *overconfidence*, loses all its force with the reading ०दर्शनायासि।

3. अकृतार्थे=[न] कृतः अर्थः येन यस्य वा—not having gained (*its*) object तस्मिन्।

4. उभय-प्रार्थना—प्र + अर्थ + युच् भावे = प्रार्थना ('एदास-यन्त्रो-युच्' 3. 107)। उभयोः प्रार्थना=उभय-प्रार्थना In a compound 'उभ' is replaced by 'उभय'। "उभ-शब्दात् वृत्ति-विषये नित्यमयच् स्यात् स्वार्थे। तेन उभयत, उभयत, उभय-पच-विनौत-निद्रा इत्यादि सिद्धम्"—*Tattvabodhini.* उभ is *dual* and assumes the gender of the noun it qualifies (उभ-शब्दः द्विवचिष्ठस्य वाचकः। अतएव नित्यं द्विवचनान्तः 217.) But उभय is generally neuter and is used in both *Singular* and *Plural*, and has no dual according to *Kaiyata*. But *Haradatta* differs. ('उभशब्दस्य द्विवचनं नास्ति इति कैयटः॥ अस्तीति हरदत्तः'—*Bhattoji. 217.*)

5. स्मितं कृत्वा—The smile is very significant. The king all the while thinks that S'akuntala loves him and hence interprets all her movements as having reference to himself. Lover as he is, he should naturally desire that S'akuntala should reciprocate his passion But in, sooth, there is no positive proof of her love. Hence his case will be extremely awkward in case his guess is falsified.

hence the smile. (*Vide also note no. 2.*) The word 'स्मित' is generally used with an 'उत्तमानायक' and it has a technical meaning—'ईषद्विकसितैः दन्तैः दटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः । अलक्षित-द्विज (tooth)-हारम् उत्तमानां स्मितं भवेत्' ॥—*Quoted by Bhanuji.*

6 आत्माभिप्राय &c.—अभि + प्रीज् + घञ् (3. 3. 18) = अभिप्रायः desire ('अभिप्रायः कृन्दः आशयः'—*Amar.*) । सम् + भू + णिच् + क्त कर्मणि = सम्भविता judged इटजनः—beloved (कर्मधा) । चित्त-वृत्तिः—working of the mind. Next आत्माभिप्रायेण सम्भविता (श्यातत्) = आत्माभिप्राय-सम्भविता judged by his own desire. आत्माभिप्रायसम्भविता इटजन-चित्तवृत्तिः येन (बहुव्रीहिः) तादृशः (प्रार्थयिता)—(*The suitor*) who has judged, the working of the mind, of his beloved person by his own desire. एवम्—in this way विडम्ब्यते—made ridiculous.

स्निग्धं वोक्षितमन्यतोऽपि नयने यत् प्रेरयन्त्या तया

यातं यच्च नितम्बयोगुरुतया मन्दं विलासादिव ।

"मा गा" इत्युपरुद्धया यदपि सा सासूयमुक्ता सखी

सर्वं तत् किल मत्परायणमहो कामी स्वतां

पश्यति ॥ २ ॥

The tender glance that she stole at me, even when directing her eyes towards other (*objects*); the slow steps that (*she took*) through the heaviness of her buttocks, as though for grace's sake; also the (*way*) in which the friend (*Priyamvada*) was replied in (*words of*) spite, when stopped saying 'You must not go'—all these indeed had reference to me. Oh! A lover sees his own self (*everywhere*).

विदूषकः (यथास्थित एव)—भो वप्रसस्, ए मे हस्त-पात्रा पसरन्ति । वात्रामित्तएण जत्रावीअसि । जअदु जअदु भवं [भो वयस्य, न मे हस्त-पादं प्रसरति । वाज्जात्तेण जाप्यसे । जयतु जयतु भवान्] ।

अभिज्ञानशकुन्तलम्

Vidushakā (*Standing as before.*)—Ho friend! my hands and feet cannot move. (*So you*) are greeted with words (*of victory*) alone—'May you be victorious'.

Reading :—'प्रेरयन्त्या'—B. M. 'प्रेषयन्त्या'—R. V. S. 'यदपि सा'—R. V. M. S. 'यदपि तत्'—B. M. 'कामी'—R. V. M. S. 'कामः'—B. 'जायसे'—B. M. V. 'जापयिष्यामि'—R. 'जयौ क्रियसे'—S. 'जयतु जयतु भवान्'—B. Omitted by others.

स्निग्धमिति ॥ अन्वयः ॥ अन्यतोऽपि नयने प्रेरयन्त्या तथा यत् स्निग्धं वीक्षितम्, नितम्बयोः गुरुतया विलासादिव यच्च मन्दं यातम् 'मा गाः' इत्युपकुञ्चया सा सखी सासृयम् यद् अपि उक्ता, तत् सर्वं मत्परायणं किल । व्याख्या—'अन्यतोऽपि मद्वातिरिक्ताऽन्यस्मिन् विषये 'नयने प्रेरयन्त्या' व्यापारयन्त्या 'तथा' शकुन्तलया 'यत् स्निग्धं' प्रीतिपूर्णं 'वीक्षितं' व्याजावलीकनम् । 'नितम्बयोः' कटि-पद्माङ्गागयोः, 'गुरुतया' दुर्भरत्वात् ('गुरुत्वा गौप्यतौ श्रेष्ठे गुरुः पितरि दुर्भरे' इत्यमरः) 'विलासादिव' वल्लभाऽवलीकन-भाव-विशेषात् इव । तदुक्तं ('तात्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्ग-क्रियादिषु' इति । तात्कालिकः दयितऽवलीकनादिभवः इति न्यायपञ्चाननपादाः) 'यच्च 'मन्द' धीरं 'यतः' चलितम् । (नितम्बयोरिति द्विवचनेन मध्य-निश्चतःगौरवाऽऽधिक्यं यौवनी-ज्वलनं च ध्वनितम्) । 'मा गाः' ('इणो गा लुङि' २।४।४५ इति लुङि इण्-धातु-स्थाने गा-धातुः आदेशः । 'माङि लुङ् १।१।१७५ इति भविष्यति लुङ् । 'न माङ् योने' ६।४।७४ इति अडागम-निषेधः) इतः मा गच्छ 'इति' अनेन प्रकारेण 'उपकुञ्चया' निषिद्धया शकुन्तलया 'सा सखी' प्रियंवदा 'सासृयं' सकीर्णं 'यदपि उक्ता', का त्वं विस्मयस्य रीड्यस्य वा इति कथिता, 'तत् सर्वं' अहम् एव परम् अयनम् आश्रयः यस्य तत् ['परायणमभिप्रेते तत्परे परमाश्रये' इति वैजयन्ती] 'मत्परायणं' मामेव लक्ष्यकृतम् इति भावः । 'किल' इत्युक्तौ ('वातायाम् अरुचौ किल' इति विकारशेषः) । 'अहो' आश्चर्यं 'कामी स्वताम्' आत्मीय-तां, सर्वत्र स्वाभिप्रायरूपतां 'पश्यति' ('स्वः स्यात् पृथि आत्मनि आत्मैव, विषु आत्मीय, स्वस्थिपाने' इति मेदिनी) । 'विलासादिव' इत्युक्तेन । तेन संभाव्यमानत्वात् ।

मध्य-कारक-दीपकाऽलंकारः, हेतु-स्वभावोक्ती च । नयनेयेति यान्तायातमिति तथायेति
 केकानुप्रासः । नयनेयेति यतीयादिति यातयेति तस्यैवैकवाचकाऽनुप्रवेश-लक्षणः सङ्गरः ।
 स एव वच्यनुप्रासेनाऽपि पूर्वार्धे । उत्तरार्धे तु वच्यनुप्रासः । शार्दूलविक्रीडितं कन्दः ।

Voice :—प्रेरयन्ति विक्षितवती यातवती । 'मागायि' इत्युपरुद्धया तां सखीं
 यदुक्तवती । तेन सङ्केषेण ०परायणेन (भूयते) । कामिना स्वता दृश्यते ।

विदूषकइति । 'यथास्थितः' यष्टिमवलम्ब्य स्थितः । 'भो वयस्य' ('विदूषकेण
 वक्तव्यो वयस्येति च भूपतिः' इत्युक्तेः वयस्येति संवृद्धिः) । हस्तौ च पादौ च
 इति 'हस्तपादम्' ('द्वन्द्व्य प्राणि-तुर्य-सेनाङ्गानाम्' २।४।२ इति एकवचनं नपुंसकत्वञ्च)
 'न प्रसरति' अशौर्वचनावसरे ब्राह्मणानां दक्षिण-हस्तीनीलनं प्रसिद्धं, किन्तु तुरगा-
 ऽनुधावन-कण्डित-सन्धित्वात् हस्तीनीलने नाहं शक्तः । अस्मात् 'वाङ्मात्रेण वाक्येन एव
 (मयूरव्यंसकादिः) 'जाप्यसे' [जयतेः यन्तात् कर्मणि लट्] जय इति शब्दम्
 उच्चारयिष्यामि इत्यर्थः ।

NOTES.

1. स्निग्धं बोधितम् &c.—स्निह + क्त कर्तरि अकर्मकत्वात् 3. 4. 72.

Then by 'वा द्रुह-मुह-णुह-णिहाम्' (8. 2. 33) 'ह' is changed into
 'घ' optionally, hence स्निग्धः and स्नीदः (8. 2. 31). The king is
 here describing the actions of S'akuntala, which he
 construes as having direct reference to himself. स्निग्धदृष्टिः
 has been thus defined—"विकाशि स्निग्धमधुरा चतुरे विधति भुवौ ।
 कटाक्षिणी साभिलाषा दृष्टिः स्निग्धाभिधीयते" ।

2. नितम्बगुरुतया &c.—This is considered to be a great
 beauty of females by the Sanskrit poets. Cf. 'साक्रान्ता
 जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयम्'—*Amaru.* 34 ; also *Megh.* 82.

3. विलासादिव—विलास dalliance, coquetry. It has been
 (thus defined by *Vis'vanatha Kaviraja*—'यानस्थानाऽऽसनादीनां
 मुख-नेत्रादिकर्मणाम् । विशेषस्तु विलासः स्यात् इष्ट-सन्दर्शनादिना' ॥—*Darpana.*

Ch. III. 'गमनऽऽसन-प्राणि-माद-चेष्टा-सन्निधिं नयन-धर्मां च कर्म । दयितोपगमे
 यदप्रयत्नात् क्रियते नूनमयं' विलास उक्तः ॥—*Bharata.*

4. सा गा:—For reference vide the conversation between Priyamvada and S'akuntala, after S'l. 16, *Act I. Supra*.

5. साम्नाम् उक्ता &c.—अस्ज् belongs to कण्डादि class, hence यक् by 'कण्डादिभ्यः यक्' 3. 1. 27. The affix 'अ' is attached by 'अ प्रत्ययात्' 3. 3. 102, giving the form अस्ना—reproach. 'अस्ना तु दोषारोपः गुणेष्वपि'—*Amar*. 'गुणेषु दोषाऽऽविकरणम् अस्ना'—*Kas'ika Vritti* under 1. 4. 37. Cf. 'आये' व्रजामोऽन्यत इत्यथैनां । वधूरस्ना कुटिलं ददर्श—*Raghu. VI. 82*.

6. किल—Used ironically and is indicative of dissatisfaction (*Com*). Hence it will signify the opposite of what is expressed *i. e.* nothing is intended for me.

7. वयस्य—This is the usual way of addressing the king by a jester (*Com*).

8. जायसे—जि + णिच् + लट् से कर्मणि। 'जि' is changed into 'जा' by 'क्रीड्-जीनां णौ' 6. 1. 48. Next पूक् comes in by 'वर्ति-ह्री-व्री-री-कृयी-चाय्-आतां पुग् णौ' 7. 3. 36, as it is now considered an आकारान्त root. जि is here *intransitive* and means 'to prosper'; Cf. "जय उत्कर्षप्राप्तिः । अकर्मकोऽयम्"—*Bhattoji. 2330*.

राजा—कुतोऽयं गात्रोपघातः ?

King—Whence is this paralysis (*on your*) limbs ?

विदूषकः—कुदो किल सञ्जं अच्छी आउलीकरिअ अस्सु-
कारणं पुच्छसि [कुतः किल स्वयमस्मि आकुलोकृत्य अशु-
कारणं पृच्छसि] ।

Viduhśaka—Why, indeed having yourself pricked (*my*) eye, you ask the cause of (*my*) tears ?

राजा—न खल्ववगच्छामि ।

King—I do not indeed understand (*you*).

विदूषकः—भो वयस्स, जं वेदसो कुञ्ज-लीलं विडम्बेदि
तं किं अत्तणो पहावेण णं णइ-वेअस्स [भो वयस्य, यत्
वेतसः कुञ्ज-लीलां विडम्बयति तत् किमात्मनः प्रभावेण ननु
नदी-वेगस्य] ।

Vidushaka—Ho friend ! is it through its own strength
or by the force of the stream, that the cane imitates
the appearance of the *Kubja-plant* (or the gait of a hunch-
back) ?

Reading :— M reads 'भिद्रार्थमभिधीयताम्' after 'न खल्वगच्छन्मि' ।

'ननु'—R. V. M. S. 'अथवा'—B.

राजति । 'गात्राणाम् उपघातः' रोगविशेषः (इति राजनिर्घण्टः) वैकृत्यम्
इति यावत् ।

विदूषक इति । 'स्वयम्' आत्मना 'अस्मि' चक्षुः अर्थात् मदीयम् 'आकुलीकृत्य'
अनाकुलं आकुलं कृत्वा, अङ्गुलि-निवेशनेन जलपूर्णं कृत्वा इति भावः । 'अश्रुणः वायोऽस्य
'कारणं कुतः' कस्मात् इति 'पृच्छसि किल' इत्यरुचौ ['वार्तायाम् अरुचौ किल'
इति विकारदृष्टिः] ।

विदूषक इति । 'वेतसः' जल-लताविशेषः 'कुञ्जस्य' हृत्प्रभेदस्य न्युञ्जस्य वा ('कुञ्जः
हृत्प्रभेदे ना, न्युञ्जे स्यात् वाच्यलिङ्गकः' इति मेदिनी), 'लीलां' क्रियां चेष्टाम्
इति यावत् ('लीला विलास-क्रिययोः' इत्यमरः) 'विडम्बयति' अनुकरोति, तद्वद्वक्र-
पृष्ठः भवति इति 'यत्' 'तत्' किम् आत्मनः 'वेतसस्य' 'प्रभावेण' सामर्थ्येण । किमिति
प्रश्ने । 'ननु' किंवा 'नदीवेगस्य' प्रभावेण इत्यर्थः । ननु इति परमताऽऽक्षेपे ('नन्विति
परमताऽऽक्षेपाऽनुज्ञे-षणऽऽपृष्ट-प्रतिवचनेषु' इति दण्डनाथः) । एतेन त्वया एव इदं कृतम्
इति भावः [दृष्टान्तालंकारः] ।

NOTES.

1. किल—Indicates *अरुचि* (Com.) I disapprove your query
as you yourself are the cause of my distress.

2. कुञ्जलीलाम्—कु ईपत् उजम् आर्जवस्य । शकत्वादिषु पररूपम्—Vart.
6. 1. 94 इति साधुः humpback or कुञ्ज is a kind of aquatic plant (*Botanical name*—‘*Trapa Bispinosa*’) which is crooked in shape (*Vide. Com.*)

3. प्रभावेन—भू + घञ = भावः । The root भू will not take घञ् when preceded by any उपसर्ग by ‘त्रि-णौ-भूवोऽनुपसर्गे’ 3. 3. 24. Next प्रकृष्टः भावः प्रभावः (प्रादितत्) ॥ तेन ‘प्रभावेन’ or ‘प्रभावेण’ optionally by ‘प्रादिपदिकान्त-नुम्-विभक्तिषु च’ 8. 4. 11; 1055. Cf. “प्रभावेन प्रभावेण । श्रीभावेन श्रीभावेण । हरिभाविना हरि-भाविणा । प्रायेन प्रायेण”—*Prabha P. 561*.

4. ननु—Is indicative of disapproval (परमताच्चेप) of the first alternative. (*Com.*)

राजा—नदीवेगस्तत्र कारणम् ।

King—The cause there-of is the river-current.

विदूषकः—मम वि भवं [ममापि भवान्] ।

Vidushaka—So is your highness of mine.

राजा—कथमिव ?

King—How possibly ?

विदूषकः—एवं राज-कज्जाणि उज्जिभ्रत एवारिसे आउल-पदेशे वण-चर-वृत्तिणा तु ए होदव्वं । जं मच्चं पच्चहं मावद-समुच्छारणे-हिं संखोहिअ-संघि-वं गाणं मम गत्ताणं अणीमो ह्मि संवृत्तो । ता पसोद मे । एकाहमि दाव विस्ममीअदु [एवं-राज-कार्याणि उज्जिभ्रत्वा एतादृशे आकुल-प्रदेशे वन-चर-वृत्तिना त्वया भवितव्यम् । यत् सत्यं प्रत्यहं श्वापद-समुत्सारणेः संक्षोभि । सन्धि बन्धानां मम गात्राणाम् अनौशोऽस्मि संवृत्तः । तत् प्रसोद मे । एकाहमि दाव विस्ममीअदु ।

Vidushaka—Neglecting your kingly duties, you are to live so much as a fowler, in such a dreary region, that I am, forsooth, no (*longer*) master of my own limbs, the bandages of the joints of which have been sorely shaken by daily pursuit after beasts of prey. So be pleased with me ; take rest just even for one day.

Reading :—M reads 'अमानुष—संचारे' before 'आकुलप्रदेशे' ।
'प्रसादयिष्यामि विस्मृतं माम् * * * * विग्रमितुम्'—R. V. M. S. 'प्रसीद मे * * * विग्रम्यताम्'—B.

राजिति । 'कथमिव' अहं ते गावीपवातकारणम् ? 'इव' इति वाक्यभूषायाम् ।
विदूषक इति । 'राज-कार्याणि' राज्ञः कर्तव्याणि 'उन्मिक्त्वा' विहाय 'त्वया एतादृशे' मनुष्यदुःसंचारे 'आकुलप्रदेशे' आपदसङ्कुलस्थाने 'एवं' ईदृशं 'वनचरवृत्तिना' किरातेन इव 'भवितव्यम्', 'यत् सत्यं' असंशयं 'प्रत्यहं' प्रतिदिनं 'आपदानां' हिंस्रपशूनां ('आपदो ना हिंस्रपशौ' इति शब्दाभिः) 'समुत्सारणैः' अनुधावणैः 'संचोभिताः' झथौभूताः व्यथिता इत्यर्थः । 'सन्वियन्ताः' संयोग-स्थलानि येषां तथाभूतानां 'मम गावाणाम् अनौशः' अस्वामी 'अस्मि' अहं 'संवृत्तः' जातः । शरीरसञ्चालने अशक्तोऽस्मि जातव्यवत्वात् इति भावः । 'तत्' तेन हेतुना 'मे' मां प्रति 'प्रसीद' प्रसन्नी भव । आखेटात् विरती भव इति भावः ।

NOTES

1. आकुलप्रदेशे &c.—'आकुल' means 'आपदाकुल'—Occupied by wild beasts. It also means '*restless*'—(व्यस्त or व्याकुल) । Vidushaka seems to use it purposely in a *double* sense, hinting at S'akuntalā, who has made the mind of the king restless.

2. यत् सत्यम्—These two together mean 'To speak the truth', 'In sooth', 'Really'. Cf. 'सूत्रधारः—अर्थे, यत् सत्यं, सयापि नीपलक्षितः'—*Mudra. Act. I.* 'यत् सत्यं स्वर्गायते इदं स्थानम्'—*Mriśha. Act. IV.* 'एतादृशसंशया दो वचनस्य यत् सत्यं कल्पितमिव मे हृदयम्'—*Veni. Act. I.*

3. प्रत्यहम्—अहनि अहनि इति प्रत्यहम् । We have टच् (in a अन्वयी-भाव) after जाल् words by 'अन्य' 5. 4. 108. But the टच् is again made *optional* if the word happens to be neuter by 'नपुंसकाद्, अन्यतरस्याम्' 5. 4. 109. So प्रत्यहः is also correct. In the ७नी 'अम्' is optional by 'द्वतीया-समर्थोः बहुलम्' 2. 4. 84. hence प्रत्यहे, प्रत्यहम् ॥

4. आपद &c.—गुणः पदानि=आपदानि the feet of a dog. 'अ' is replaced by 'आ' before the word 'पद' by 'युनो दन्त-दंष्ट्रा-कर्ण-कुन्द-वराह-पुच्छ-पदेषु दीर्घो वाचः'—*Vart. under 1049*. Then आपदानि इव पदानि येषां ते 'आपदाः'—having dog-like feet. Hence any *clawed* animal (such as tiger, lion etc.) as opposed to *hoofed* animal (such as horse etc.) 'ब्याघ्रादयः वनचराः पशवः आपदाः मताः'—*Kes'ava*.

5. गावाणाम् अनीशः—इष्टी by 'अधीगयेदयेशां कर्मेणि' 2. 3. 52.

6. एकाहमपि—एकम् अहः इति एकाहः । We expected that 'अहन्' should be replaced by 'अह' because it is compounded with a संख्यावाचक word by 'अङ्गोऽङ्ग एतेभ्यः' 5. 4. 81; 790. But that is barred by 'उत्तमैकाभ्याश्च' 5. 4. 90; 794. Next समासान्त टच् comes in by 'राजाहःसखिभ्यः टच्' 5. 4. 91; 788. Masculine by 'रावाङ्गाहाः पुंलि' 2. 4. 29; 814.

राजा (स्वगतम्)—अयं चैवमाह । समापि काश्यप-सूता मनुष्मृत्य मृगया-विक्ष्वं चेतः । कुतः—

न नमयितुमधिज्यमस्मि शक्तो धनुरिदमाहित-सायकं मृगेषु ।
सह-वसतिमुपेत्य यैः प्रियायाः कृत इव सुध-विलोकितो-

पदेशः ॥३॥

King (*Aside*).—So says this fellow. I, too, thinking of the daughter of Kas'yapa, have got a hunting-sick mind. For, I am not able to bend this bow (too!)—strung, with shaft set against the deer, by which enjoying

the companionship of my beloved, instruction in sweet (or artless) glances was, as it were, imparted (to her.)

Reading :—‘अस्मि शक्तः’—R. V. M. S. ‘उत्सहिष्ये’—B. ‘मुग्ध-
विलोकितोपदेशः’—R. V. M. S. ‘लोचनकान्तिसंविभागः’—B.

राजति । ‘काश्यपस्य’ काश्यस्य ‘सुतां’ शकुन्तलाय ‘अनुसृत्य’ (स्थितस्य)
‘मगपि चेतः’ मनः ‘सहयायां विह्वल’ विह्वलं विरक्तम् इति यावत्, जातम्
इत्यर्थः । कुत इति हेतुमाह ।

नेति ॥ अन्वयः ॥ अधिज्यम् आहितसायकम् इदं धनुः मृगेषु नमयितुं न
शक्नोऽस्मि, यैः प्रियाया सहवसतिम् उपेत्य मुग्धविलोकितोपदेशः कृत इव ।
व्याख्या—‘ज्यां’ मौर्वीम् अधिरूढं (‘ज्या मौर्वीं ज्या वसुंधरा’ इति शाश्वतः)
इति ‘अधिज्यं’ सगुणम्, ‘आहितः’ संस्थापितः ‘सायकः’ बाणः यस्मिन् तत् ‘इदं’
मासकं ‘धनुः’ शरासनं, ‘मृगेषु’ हरिणेषु ‘नमयितुं’ मृगान् लक्ष्मीकृत्य कर्णान्तम्
आक्रुष्टुं ‘न शक्तः’ समर्थः ‘अस्मि’ [व्ययमपि विधेयम् । अतएव नार्थपौनरुक्त्यम्] ।
‘यैः’ (यदृशस्य उत्तरपदस्थित्वात् तदृशस्य अनपेक्षा) हरिणैः ‘प्रियायाः’
शकुन्तलायाः ‘सह-वसतिम्’ एकवास्यस्थानं [‘वसतिः स्यात् अवस्थाने निशायां
सदनेऽपि च’ इति हैमः] ‘उपेत्य’ लब्ध्वा, शकुन्तलाया सह उपित्वा इत्यर्थः ।
‘मुग्धानि’ सरलानि चित्ताकर्षकाणि इति यावत् ‘विलोकितानि’ वीक्षणानि (‘नपुंसके
भावे क्तः’ ३।३।११४) तेषाम् ‘उपदेशः’ कृत इव [इत्युत्प्रेक्षा । उत्तरार्धार्थस्य
शत्रुभावे हेतुत्वेनोपात्तात् काव्यलिङ्गम् । इत्यनुप्रासेन सह श्रुत्यनुप्रासस्य संचष्टिः ।
नकारादीनां धोङ्घवर्णानां दन्तानां सत्त्वात् श्रुत्यनुप्रासः । पुष्पिताया वृत्तम् ।
‘एवमात्माभिप्राय—’ इत्यादिना एतदन्तेनाऽनुसृतिः द्वितीयाऽवस्था सूचिता ।

Voice :—शक्तेन न भूयते । ये * * * उपदेशं कृतवन्तः ।

NOTES

1. अनुसृत्य—Mark the peculiar construction ; ‘अनुसृत्य’ has
its nominative ‘अहम्’ understood, while ‘चेतः’ is the nomina-
tive of the finite verb ‘भवति’ understood. For similar use
Cf. ‘सुरतानि च तानि त रहः’—Kumar.

IV. 17; 'दोलिपान्तरं राज्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितम् । पूर्वं प्रधूमितो राज्ञां हृदये-
त्रिखिखितः'—*Raghu. IV. 2.* To justify एककर्तृ कत्व (३३२०) supply such
word as 'स्थित' 'त्वयसित' &c. after the infinite verb (ल्यप्) । *Vide*
our detailed discussion under Sl. 9. Infra.

2. नमयितुम्—नम + णिच् + तुमुन् सावे = नमयितुम् or नामयितुम् by
'मितां ऋत्तः' 6. 4. 92. The उपधा of सकारलोपी Dhatus ['घटादथी
मितः'—*Ganasutra under 2353.*] are not lengthened, when णिच्
follows. But when not preceded by any उपसर्ग, the उपधा
of नम is optionally lengthened by 'ज्वल-ह्वल-भल-नमाम् अनुपसर्गात्
वा । एषां मित्व' वा । ज्वलयति ज्वालयति । उपसृष्टे तु नित्व' मित्वम् ।
प्रज्वलयति । कथं तर्हि 'प्रज्वालयति' 'उन्नामयति' इति ? घयन्त्यात् 'तत्करोति'
(वा:—१।१।२६) इति णौ'—*Bhattoji, 2353.*

3. 'सह' एकत्र 'वसतिः' = सहवसतिः सहसुपेति समासः २।१।४ ताम् ।
मुग्ध &c.—मुह + क्तः = मुग्धः or मूढः optionally by 'वा दुह-मुह-गृह-णिहाम्'
8. 2. 33 ; मुग्ध means guileless hence charming. The deer got
the advantage of living in the company of my beloved
and in return instructed her in casting artlessly sweet glances.
For a similar idea, Cf. 'प्रवातनीक्षोत्पलनिर्विशेषम् अधीर-विप्रेक्षितमादतःक्ष्या ।
तया गृहीतं तु रुगाङ्गनाभ्यः ततो गृहीतं तु रुगाङ्गनाभिः'—*Kumar. I. 46.*

विदूषकः (राज्ञो मुखं विलोक्य)—अतभवं किं वि हिअए
करिअ मन्तोदि । अरखे मए रुदिअं आसि [अतभवान् किमपि
हृदये कृत्वा मन्त्रयते । अरखे मया रुदितम् आसीत्] ।

Vidushaka (*Looking at the king's face.*)—Your honor is
deliberating (something) with some (idea) in your mind.
Mine was (only) a cry in the wilderness.

राजा (सस्मितम्)—किमन्यत् । अनतिक्रमणीयं मे
सुहृद्वाक्यम् इति स्थितिः ।

King (*With a smile.*)—What else ? A friend's request ought never to be transgressed (*and*) hence do I stay.

विदूषकः (सादरं)—चिरं जीव [चिरं जीव] । (गन्तुमिच्छति) ।

Vidushaka (*Contentedly.*)—May you live long. (*Wishes to go.*)

राजा—वयस्य तिष्ठ । सावशेषं मे वचः ।

King—Friend, wait (*a bit*). My speech is not yet finished.

विदूषकः—आणवेदु भवं [आज्ञापयतु भवान्] ।

Vidushaka—Let your majesty command.

राजा—विश्रान्तेन भवता ममापि एकस्मिन् अनायासे कर्मणि सहायेन भवितव्यम् ।

King—Having rested, you will be my help-mate in a matter which is not fatiguing.

विदूषकः—किं मोदस्व-खज्जिआए । तेन हि अयं सुगृहीतो जणो [किं मोदस्व-खज्जिआयां । तेन हि अयं सुगृहीतः जनः] ।

Vidushaka—(*Is it*) in crushing (*a few*) sweetmeats ? Then indeed this person has been rightly chosen.

राजा—यत्नं वक्ष्यामि । कः कोऽत्र भोः ।

King—In what I will tell you. Ho ! who is there ?

(प्रविश्य) दौवारिकः (प्रणम्य)—आणवेदु भट्टा [आज्ञापयतु भर्ता] ।

(*Entering.*) Warder (*Bowing.*)—Let my liege (*be pleased*) to command.

Reading :—‘अरण्ये मया रुदितम् आसीत्’—R. V. M. ‘अरण्ये खलु मया रुदितम्’—B. ‘मीदकखादिकायाम्’—B. V. M. ‘मीदकखण्डिकायाम्’—R. S. R; M, S & C read ‘क्षणः’ for ‘जनः’।

विदूषक इति। ‘रुदितम्’ इति भावे निष्ठा। रीदनम् इत्यर्थः। त्वयि मदविज्ञापनम् अरण्ये रीदनमिव व्यर्थं जातम् इति भावः।

राजति। ‘स्थितः अस्मि’ मृगया-विरतः तिष्ठामि।

राजति। अवशिष्यते इति ‘अवशिषः’। कर्मणि घञ्। तेन सह यतमानं ‘सावशिषम्’ असंपूर्णम् इत्यर्थः।

राजति। ‘विश्रान्तेन’ विगत-श्रमेण। ‘अविद्यमानः आयासः’ क्लेशः (इति हिमचन्द्रः) यस्मिन् तादृशे अक्लेशकरी ‘कर्मणि’ व्यापारे ‘सहायेन’ अनुचरेण [‘अनुप्रावः सहाययाऽनुचरः अभिसरः समाः’ इत्यमरः] ‘भवितव्यम्’।

विदूषक इति। ब्राह्मणस्य सुकरं कर्म न हि भोजनादृते इति मत्वा पृच्छति। ‘मीदकानां’ खाद्यविशेषाणाम् (‘मीदकः खाद्यमेदेऽस्त्री हर्षके पुनरन्ववत्’ इति मेदिनी। ‘मीया’ इति भाषा—इति शब्दकल्पद्रुमः) ‘खादनं’ भक्षणम् इति ‘मीदकखादिका’ (‘धाल्यनिर्देशे खलु वक्तव्यः’, वाः—३३१०८ इति खलु) तस्यां, ‘किं’ मया सहायेन भवितव्यम्? ‘तेन हि’ इत्यवधारणे। ‘अयं जनः’ अहम् इत्यर्थः ‘सृष्टहीतः’ तव व्यापारे योग्यतम इत्यर्थः (‘यहीऽलिटि दीर्घः’ ७।३।३७ इति दीर्घः)।

प्रविशति। [‘नौचेपु प्राकृतं भवेत्’] इत्युक्तेः दौवारिकस्य प्रकृतं पाठ्यम्।

NOTES

1. अरण्ये मया &c.—‘अरण्ये मया रुदितं (इति यत् तत्) आसीत्’। This is the construction. The whole means something done in vain; for lamentation in a wilderness will end in smoke, as there is no chance of its being heard by any body. Cf. ‘प्रोक्तं शब्दाविहीनस्य अरण्यरुदितोपमम्’—*Panchatanytram*. ‘अरण्यरुदितं कृतं श्रवणरीरमुद्दिष्टम् &c.’—*Nilis’ataka*. ‘तदलम् अधुनाऽरण्य-रुदितः’—*Amaru*. 76. मया gets no value by ‘तदलम्’-निष्ठा-स्वार्थ-रूपम् 2. 3. 69 CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

2. सुहृद् &c.—सुहृद् means a friend no matter whether he is vile-hearted or otherwise. Cf. 'सुहृद्द्वन्द्वौ मित्रात्मिवयोः' 5. 4. 150. It has been a very happy expression here. Cf. 'अत्याग-सहनीयसुः, सदैवानुमतः सुहृत्' ।

3. मोदक-खादिकायाम्—मोदयते इति मुद + णिच् + खल् कर्तरि by 'खल्' लृटौ 3. 1. 133. = मोदकः । Next मोदकानां खादनम् इत्यर्थे मोदक + खाद + खल् = मोदकखादिका—'धात्वर्थनिर्देशे खल् वक्तव्यः' Vart. 3. 2. 85. "धात्वर्थः क्रिया; निर्देशः कथनम् । आसनम् आसिका, शयनं शयिका"—*Prabha. P. 109.* According to भावप्रकाश, मोदक is thus prepared—'धूमसीनु द्रवीभूतान् प्रक्षिपेत् भर्तरीपरि । पतन्ति विन्दवस्तस्मात् तान् सपकान् समुद्धरेत् । सितापाकिन् संयोज्य कुर्यात् हस्तेन मोदकान्' । It must have been a favourite food at the time of Kālidasa, for he elsewhere mentions thus—'इमेहिं उवहारिहिं मोदरहिं अज्जमाणवणं कच्चुइ अणयेध'—*Vikram.*

4. दौवारिकः—द्वारि नियुक्तः इति द्वार + ठक् by 'तत्र नियुक्तः' 4. 4. 69. —दौवारिकः; 'व' is replaced by 'वौ' by 'द्वारादीनाञ्च' 7. 3. 4. A दौवारिक should speak in Prakita. भट्टा (भर्ता) is the usual way for a menial to address the king. Cf. 'भट्टैति चाधमैः'—*Darpan.*

5. Ragava and others read 'चणः' for 'जनः' in 'सुगृहीतो जनः' । In that case explain 'चणः' as 'leisure'. Hence 'my leisure is at your disposal, i. e. I pledge my word to your work—*Apte.* Or चण technically means "an invitation of a Brahmin"—(specially in a *Sradha* ceremony). Hence—your invitation has been well accepted (by me). It is difficult to choose between the two sets of readings.

राजा—रैवतक, सेनापतिस्तावत् आहूयताम् ।

King—Bairataka, let the General of the army be summoned.

दौवारिकः—तह [तथा] । (निष्क्रम्य सेनापतिना सह पुनः प्रविश्य) एतो अस्मा-वअणु-कण्ठो इदो दिस्स-दिट्ठी एव्व भट्ठा चिट्ठइ । उवप्पदु अज्जो [एष आज्ञा-वचनो-त्कण्ठः इतः दत्त दृष्टिरेव भर्ता तिष्ठति । उपसर्पतु आर्यः] ।

Warder—As your majesty commands (*I obey*). (*Exit and re-entering with the General*). Here stands his majesty with his eyes fixed this very way, eager to give out his words of command. Your honor may approach (*him*).

सेनापतिः (राजानमवलोक्य)—दृष्ट-दोषाऽपि स्वामिनि मृगया केवलं गुणायैव संवृत्ता । तथाहि देवः—

अनवरत-धनु-ज्याऽऽस्फालन-क्रूर-पूर्व

रवि-किरण-सहिष्णु क्लेश-लेशैरभिद्रुम् ।

अपचितमपि गात्रं व्यायतत्वादलक्ष्यं

गिरि-चर इव नागः प्राण-सारं विभर्ति ॥४॥

(उपेत्य) जयतु स्वामी । गृहीत-श्वापदमरणम् ।

किमन्यदाऽवस्थीयते ।

General (*Looking at the king.*)—Although found fault with, hunting, in our Lord, has been productive of benefit alone. For, his majesty, like a rock-roving tusker, possesses a body, which is the very essence of strength; the fore-part of which is hardened by the continual pulling of the bowstring; which is capable of enduring the rays of the sun; (*and*) is unaffected by the slightest fatigue (*and*) which though rendered thinner, is not perceived (*to be such*) though bulkiness. (*Approaching.*) Victory to our Lord. The beasts of prey have been tracked in the forest. Why does (*sire*) then stay elsewhere?

Reading :—‘गुणाय एव’—B. ‘गुण एव’—R. V. M. S. ‘क्रूरपूर्वम्’—R. V. M. S. ‘क्रूरकर्मा’—B. ‘सहिष्णु’—R. V. M. S. ‘सहिष्णुः’—B. ‘क्लेश’—M. ‘स्वेद’—R. B. V. S. ‘अभिन्नम्’—R. V. M. S. ‘अभिन्नः’—B. ‘किमन्यवाऽवस्थीयते’—R. V. B. ‘किमिति स्थीयते’—M. ‘किमन्यवाऽवस्थीयते’—S. ‘किमन्यदवस्थीयते’—R’s Com.

राजिति । ‘दैवतक’ इति दौवारिकाऽभिधानम् । ‘सेनापतिः’ सैनिकाऽध्यक्षः । ‘आहूयताम्’ आहूय आनीयताम् [आङ्पूर्वात् ह्यतेः कर्मणि लोट्] ।

दौवारिक इति । ‘आज्ञायाः वचने’ उच्चारणे, ‘उद्गतः’ उन्नमितः ‘कण्ठः’ ग्रीवा यस्य तादृशः । ‘उपसर्पतु’ भर्तुः निकटस्थी भवतु ।

सेनापतिरिति । सेनापतेरपि संस्कृतं पाठ्यम् । ‘दृष्टाः दीषाः’ क्रूरताप्रभृतीनि दृष्टवानि यत् तादृशी ‘अपि मृगया’ आखेटः ‘स्वामिनि’ प्रभौ दुष्यन्ते ‘केवलं गुणाय’ गुणम् आधातुम् ‘एव संवत्ता’ जाता । कामं मृगया दीषवङ्गुला तथापि राजनि दुष्यन्ते तु सा केवलं गुणपरिणामिनी भूता ॥ वक्ष्यमाणश्लोके तदेव विवृणोति ।

अनवरतेति ॥ अन्वयः ॥ गिरिचरः नागः इव देवः अनवरत धनुर्ज्याऽऽस्ता लन-क्रूरपूर्वं, रविकिरणसहिष्णु, क्लेशश्लेशैः अभिन्नम्, अपचितमपि व्यायतत्वात् अलक्ष्यं प्राणसारं गात्रं विभर्ति । व्याख्या—गिरिषु चरति इति ‘गिरिचरः’ [‘चरेष्टः’ १।२।१६] पर्वतविहारी [अनेन स्वातन्त्र्यं सूचितम्] । नगे भवः ‘नागः’ ४।१।५३ गजः [‘नागः मतङ्गजे सर्पे पुंनाने नागकेशरे’ इति हैमः] ‘इव देवः’ दुष्यन्तः ‘अनवरतं’ सततं ‘धनुषः’ कार्मुकस्य ‘ज्यायाः’ गुणस्य [‘ज्या मौर्वी ज्या वसुन्धरा’ इति शाश्वतः] । ‘आस्त्रालनेन’ आकर्षणेन ‘क्रूरः’ कठिनः (‘क्रूरं भयंकरं ज्ञेयं इति शाश्वतः’) । ‘आस्त्रालनेन’ आकर्षणेन ‘क्रूरः’ कठिनः (‘क्रूरं भयंकरं ज्ञेयं इति शाश्वतः’) । ‘क्रूरौ कठिन-निर्भयौ’ इति धरणिदासः) ‘पूर्वः’ पूर्वभागः यस्य तादृशम्, [अनेन दनुजास्त्र-प्रहार-क्षमं बलं ध्वन्यते] । ‘रवेः किरणान्’ रश्मीन् ‘सहिष्णु’ सोढुं समर्थम् (अनेन दुःख-सहिष्णुत्वम्) । ‘क्लेशस्य’ शमकान्तेः ‘श्लेशैः’ अनुमात्रेणापि ‘अभिन्नम्’ अस्यष्टम् (अनेन शम-जयित्वम्) । ‘अपचितमपि’ क्लेशमपि सत् व्यायतत्वात् दीर्घत्वात् विशालत्वात् इति यावत् [व्यायतं व्यापृते दीर्घे इदं

‘आतिशयेऽन्यवत्’ इति मेदिनी) ‘अलक्ष्यम्’ कृशत्वेन न ज्ञायमानम् [अनेन महा-
पुरुषलक्षणं शालप्रांशुत्वादि]। ‘प्राणस्य’ बलस्य (‘प्राणः हन्मार्कते वीले काव्यजीविनले
बले’ इति मेदिनी) ‘सार’ स्थिरांशमिव (‘सारी बले स्थिरांशे च मज्जि पुंसि
जले घने’ इति मेदिनी) ‘गात्रं वपुः’ ‘विभर्ति’ धारयति। [नाग-गात्रपक्षेऽपि
विशेषणानि योज्यानि]। ‘अनवरतं धनुषा’ पियाल-द्रुमेण ‘संस्पृष्टाः’ ‘ज्या’ भूमिः
(‘शकपार्थिवादित्वात् ‘संस्पृष्टा’ इत्यस्य लोपः। ‘धनुः पियाले ना, नस्त्री राशिभेदे
शरासने’ इति सालेषु मेदिनी) तस्यां पियाल-द्रुम-भूमौ यत् ‘आस्फालनं’ घर्षणं
तेन ‘कूरः’ कठिनः ‘पूर्वः’ पूर्वभागः यस्य। अन्यानि विशेषणानि स्पष्टानि।
[क्विक-वृत्ति-श्रुत्यनुप्रासाः। परिकराऽलंकारः। श्लेष उपमा च। “शिखरि-चर-करीव
प्राणसारम्” इति पठित्वा प्रयोग-नियम-भङ्गः परिहर्तव्यः। यतः इवाऽऽद्यः यत्पुरः
यूयस्ते तस्यैवोपमानत्वं कल्पयन्ति। सालिनी वृत्तम्]।

उपल्येति। ‘गृहीताः’ परिज्ञाताः ‘आपदाः’ लक्षणया आपदानाम् अवस्थानानि
यव तादृशं जातम् ‘अरण्यम्’।

Voice :—देवेन दुष्यन्तेन गिरिचरेण नागेन इव भियते।

NOTES.

1. सेनापति:—has been defined thus :—“कुलीनः शीलसम्पन्ने न
धनुर्वेद-विशारदः। हस्ति-शिचाऽश्व-शिचासु कुशलः श्लक्ष्ण-भाषणः। निमित्ते शकुन-
ज्ञाने वेत्ता चैव चिकित्सिते। कृतज्ञः कर्मणां शूरः स्यात् क्लेशसह च्छत्रजुः।
व्यूह-तत्त्वविधानज्ञः फल्गु-सार-विशेषवित्। राज्ञ सेनापतिः कार्यः ब्राह्मणः क्षत्रियोऽप्येव”
—*Matsya Purana (Rajadharma) Ch. 189*. When पति comes at
the end in a Samāsa, then it is considered as ‘घि’ by
‘पतिः समास एव’ 1. 4. 8 and is declined like मुनि, विधि etc.
Sometimes however the word पति even though uncompounded,
is used as a घिसंज्ञक word. Cf. ‘पतिना नीयमानायाः पुरः शुक्रो न
दुष्यति’—Quoted by Prabha. ‘रामाय रामचन्द्राय रामभद्राय वेधसे। रघुनाथाय
नाथाय सीतायाः पतये नमः’—*Ramayana*. ‘जगते जगन्निधि क्लीवे च पतिते
पतौ। एतत्-पञ्चसापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते’—*Paras'ara Sanhita*.

Some consider these as erroneous, others opine that there is a different पतिशब्दः । Read 'अवाहुः । पतिः इत्याख्यातः पतिः 'तत् करोति तदाचष्टे' (2572) इति णिचि टि-लोपे, 'अचः इः' (५८८) इत्यौणादिक इ-प्रत्यये, 'शेरणिटि ६।४।५१' इति णि-लोपे निष्पन्नोऽयं पति-शब्दः । 'पतिः समास एव १।४।८' इत्यत्र न गृह्यते । लाक्षणिकत्वात्—*Tattvabodhini under 257*.

2. दृष्टदोषा—Which is known to produce evil consequences. In fact hunting has been included amongst several vices (व्यसन). Cf. 'मृगयाचाः स्त्रियः पानम् वाक्पारुष्यार्थदूषणे । दण्डपारुष्यमित्येतत् हेयं व्यसन-सप्तकम्'—*Hemchandra*. Vide also *Manu. Ch. VII. 47-48*. Cf. 'दृष्टदोषमपि तत्र सोऽप्यजत्'—*Raghu. XIX. 49*.

3. स्वामिनि—The General being a servant of the king uses the expressions स्वामिन्, देव &c. Cf. 'राजा स्वामीति देवेति भूलैः'—*Darpan*. खम् ऐश्वर्यम् अस्ति अस्य इति स्व + मत्वर्थे आनिच् ['स्वामिन् ऐश्वर्ये' 5. 2. 126] इति स्वामिन् ।

4. गुणाय एव—'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' २।१।४ इति कर्मणि ४र्थी (*Vide Com.*) This reading is better than 'गुण एव' as मृगया has already been termed 'दृष्टदोषा' ।

5. अनवरतधनुः &c.—Although 'ज्या' has been separately mentioned, yet there is no tautology, for there is hardly any exercise from the pulling of the bowstring (ज्या) if it is not firmly attached to the bow. (*Raghu III. 59; XII. 103*) This epithet is also to be applied to both the king and the tusk. In the case of the former—धनुः=a bow, ज्या=bow-string, आस्कालन=pulling. Again in the case of the latter धनुः=Piyala tree, ज्या=earth, आस्कालन=rubbing. (*Now see Com.*) (*Like an elephant*) the fore-part (of whose body) was roughened on account of its rubbing (its body) against the ground of Piyala-tree, our majesty has a frame, the fore-part of which has been tightened by the continual pulling of the bowstring.

6. संहिणु—सीद, शीलमस्य इति सह+इणच् by 'अलं कृञ्-निराकृञ् प्रजनीत्-पचीत्-पदी-न्मद-रुच्य्-अपतप-वतु-बुध-सह-चर इणच्' 3. 2. 136.

7. क्लेशलेशैः—*is better than खेदलेशैः*. Absence of *sudor* is not a good sign of health, for Physical exercise must always be accompanied by perspiration, unless there is any obstruction to the *sweat glands*. Cf. 'तस्य कर्कशविहारसम्भवं खेदमाननविलग्रजालकम् । आचचाम सतुषारशीकरी भिन्नपल्लवपुटी वनानिलः ॥'—*Raghu. IX. 68*.

8. अपचितम्—This is from 'चि' धातु and means '*wasted*,' '*reduced in bulk*' but अपचित meaning 'पूजित' is from 'चाय' धातु । Vide 'अपचितश्च' 7. 2. 30. Cf. 'तवापचितवलाः प्राणिनः भवन्ति सूर्य-यललात्'—*Sus'ruta*.

9. जयतु स्वामी—Means स्वामिनं प्रणतोऽस्मि । *Mammta Bhatta* remarks—'जयत्यर्थेन नमस्कार आचिष्यते' ।

राजा—मन्दोत्साहः कृतोऽस्मि मृगयाऽपवादिना माधव्येन ।

King—My zeal has been dulled by Mádhavya denouncing hunting.

सेनापतिः (जनान्तिकम्)—सखे, स्थिर-प्रतिबन्धो भव । अहं तावत् स्वामिन श्रित्त-वृत्तिम् अनुवर्तिष्ये । (प्रकाशम्) प्रलपत्येष वैधेयः । ननु प्रभुरेव निदर्शनम् ।

मेद-श्छेद-कृशोदरं लघु भवत्युत्थान-योग्यं वपुः

सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमञ्चितं भय-क्रोधयोः ।

उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले

मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामोदृग्विनोदः कुतः ॥५॥

General (*Aside*).—Friend, be steady in (*your*) opposition. I will but sail close to the humour of our lord. (*Aloud*). This block-head is surely your majesty himself is

(*our*) example. The body, with (*its*) belly growing attenuated from the reduction of fat, becomes light (*and*) capable of (*high*) exertion. The minds of animals, agitated by anger and dismay, are noticed too. The superiority of the archers lies in the fact that their arrows succeed in (*hitting*) a moving mark. Falsely indeed do they call hunting a vice. Where else is (*to be found*) such pleasure?

Reading :—‘प्रतिबन्धो’—R. V. M. S. ‘प्रतिज्ञो’—B. ‘प्रलपति’—B. M. ‘प्रलपतु’—R. V. S. ‘वैधेयः’—B. M. V. S. R’s Com. ‘वैधेयः’—R.

राजोति । ‘मृगयाम्’ आखेटकम् ‘अपवादितु’ निन्दितुं शीलमस्य (वदेः णिनिः) तेन आखेट-निन्दकेन । (‘अपवादस्तु निन्दायामाज्ञाविस्मययोरपि’ इति मेदिनी) ‘माधव्य’ इति विदूषकाऽभिधानं तेन । ‘मन्दः’ हीनः ‘उत्साहः’ मृगयां प्रति आग्रहः यस्य तादृशः ।

सेनापतिरिति । ‘स्थिरः’ दृढ़ः ‘प्रतिबन्धः’ रोधनं मृगया-प्रतिबन्ध इत्यर्थः यस्य तथाविधः । ‘स्वामिनः’ दुष्यन्तस्य ‘चित्तवृत्तिम् अनुवर्तिष्ये’ अर्थात् कुन्दोऽनुवर्तनं कृत्वा अहं मृगयां स्तोष्यामि, त्वं पुनः दृढ़ं प्रतिवधानं । अनेन प्रभोः प्रीणनं मृगया-निवर्तनञ्च हयमपि सिध्यत् । प्रायेण स्वामिनः सेवकवन्दैः अनया रीत्या वक्ष्यन्ते इत्यपि सुचतुरकविना परिदृष्टम् । ‘प्रकाशं’ (‘सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात्’ इति दर्पणः) । ‘वैधेयः’ मूर्खः विदूषकः (‘अज्ञे मृद-यथाजात-मूर्ख-वैधेय-बालिशाः’ इत्यमरः) ‘प्रलपति’ उन्मत्तवत् अनर्थकं वक्ति [‘प्रलापोऽनर्थकं वचः’ इत्यमरः] तत्र आस्थां मा कार्षीः इति भावः । ‘ननु’ इति आक्षेपः । मृगयागुणवले ‘प्रसुरैव’ स्वयं ‘निदर्शनं’ दृष्टान्तः (इति नानार्थटीकायां भरतः) ।

मेद इति ॥ अन्ययः ॥ वपुः मेदश्च दक्षशोदरं लघु उत्थानयोग्यं भवति । सत्त्वानां भय-क्रोधयोः विकृतिमत् चित्तमपि लक्ष्यते । यत् चले लक्ष्ये इषवः सिध्यन्ति धन्विनां स च उत्कर्षः । मृगयां मिथ्या एव व्यसनं वदन्ति । ईदृक् विनोदः कुतः । व्याख्या—वपुः मृगयाशीलस्य जनस्य शरीरं, ‘मेदसां’ वसानां

(‘मेदिनु वपा वसा’ इत्यमरः) ‘केदिन’ जयेण ‘कशम्’ अस्थूलम् ‘उदर’ यस्मिन् तादृशम्, अतएव ‘लघु’, अतएव ‘उत्थानस्य’ सर्वेषु कर्मसु उद्यमस्य [‘उत्थानम् उद्यमे तन्ने पौरुषे पुस्तके रणे’ इति मेदिनी] ‘योग्य’ समर्थं ‘भवति’। सत्त्वानां जन्तूनां (‘सत्त्वं’ द्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसाय-स्वभावयोः। पिशाचादौ आत्मभावे बले प्राणेषु जन्तुषु’ इति हेमचन्द्रः) ‘भये क्रीधे’ च विक्रतिसत् विकारयुक्तं ‘चितम्’ [अपि’ इति पूर्ववाक्यसमुच्चये] ‘लक्ष्यते’ दृश्यते। प्राणभयेण पलायमानानां जन्तूनाम् ईदृशं चित्तं, क्रीधे च ईदृग् इति ज्ञायते। ‘वट् चले’ चञ्चले धावसाने इति यावत् ‘लक्ष्ये’ शरव्ये (‘लच्’ लक्ष्य’ शरव्य’ च’ इत्यमरः) ‘इषवः’ शराः ‘सिध्यन्ति’ सफला भवन्ति धन्विनां धानुष्कानां (‘धन्वी धनुष्मान् धानुष्की निपद्मस्त्री धनुर्धरः’ इत्यमरः) ‘स च उत्कर्षे’ नैपुण्यातिपयः। [‘च’ इति समुच्चये। तेन क्रिया-समुच्चयालङ्कारः]। बहुगुणानां निमित्तभूताम् ईदृशीं ‘स्रगयां मिथ्या’ अकारणम् ‘एव व्यसनं’ पापं कामजं दोषमिति यावत् [‘व्यसन-त्वशुभे सक्तौ पानस्त्री स्रगयादिषु। दैवानिष्टफले पापे विपत्तौ निष्फलीद्यमे’ इति मेदिनी]। ‘वदन्ति’ विद्वांसः इति शेषः। ‘ईदृक् विनोदः’ कौतुकं ‘कुतः’ न कुतोऽपि सम्भवति इति भावः। [स्रगयायाः व्यसनत्वाभावे पूर्ववाक्यत्रयं हेतुत्वेनोपात्तम् इति काव्यलिङ्गम्। वृत्त्यनुप्रासश्च। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। अनेन पद्येन पूर्वोक्तेन ‘अनवरत’ इत्यादिना च त्रिव्यङ्गं ‘सुदवं’ नामोपचिप्तम्। तल्लक्षणं तु दर्पणे—दोषा गुणा गुणा दोषा यत् स्युर्मृदवं हि तत्’। पुनः, ‘जयतु स्वासी’ इत्यादिना एतदन्तेन ‘दाचिण्यं’ नाम भूषणमुपचिप्तम्। तल्लक्षणन्तु तत्रैव—‘दाचिण्यं चेष्टया वाचा परचित्ताऽनुवर्तनम्’]।

Voice ;— कशोदरेण लघुना व्योग्येन वपुषा भूयते। ‘चित्तं लक्ष्यन्ति’ स्रगयाशीलाः। इषुभिः सिध्यन्ति। स्रगया उद्यते। ईदृशा विनोदेन (भूयते)।

NOTES.

1. सखे, स्थिरप्रतिपत्त्य &c.—The commander-in-chief too was tired of hunting, but considering his position he could say nothing openly to the king, hence he sought the help of the jester who is much favoured by the king and is thus

the fit person to oppose him. अहं तावत् &c.—For a similar idea Cf. 'प्रभुचितमेव हि जनीऽनुवर्तते'—*Sis'upala*. XV. 41.

2. वैधेयः—वि + धा + यत् कर्मणि = विधेयम्, विधानम् इत्यर्थः। तस्य अयम् (अधिकारी) इति विधेय + अण् (4. 3. 120.) = वैधेयः one who is yet to learn the injunction of the scriptures, hence a foolish person. *Raghava* reads 'वैधेयः' (विधवायाः पुत्रः—a bastard) but he himself remarks 'क्वचित् वैधेय इति पाठः। स श्रेयान्। मूर्ख इत्यर्थः।

3. ननु &c.—निदर्शनम् = instance, illustration. Vide *Raghu*. VIII. 45; *Sis'upal*. II. 50. and *Malli*. thereon; ननु—disapproves the grumbling of Vidushaka against मृगया।

4. मेदश्छेद &c.—मिदं स्नेहेन + असुन् by 'सर्वधातुभ्यः असुन्' उः—638. According to *Bharata*, and *Chakrapani Datta*, author of *Shabdachandrika* it is also अकारान्त। 'यन्मांसं साग्रिना पक्वं तन्मेदः इति कथ्यते'। It means fat, the proper seat of which is the belly. Cf. 'मेदीहि सर्वभूतानाम् उदरेष्वस्थिषु स्थितम्। अतएवोदरे हृदिः प्रायो मेदस्त्रिणो भवेत्—*Bhavaaprakas'a*. The general means to say—Just as the performance of physical exercise reduces fat, so also their non-performance increases it. Cf. 'अव्यायाम-दिवास्वप्न-श्लेष्मलाहार-सेविनः। सधुरोऽन्नरसः प्रायः स्नेहान्मेदो विवर्धयेत्—*Ibid*. कृश + क्तः = कृशः by 'अनुपसर्गात् फल-चौव-कृशोच्चाघाः' 8. 2. 55. Cf. 'तपःकृश शान्तुप्रदकुम्भहस्ताः'—*Bhatti*. II, 20. उत् + स्था + ल्युट् भावे = उत्थानम् [by 'उदः स्था-स्तम्भोः पूर्वस्य' 8. 4. 61.] = उद्योग activity 'उद्योगे च तथोत्थानम्'—*Dharanidasa*.

5. धन्विनाम्—धवि गतौ + कनिन् [by 'युङ्धि—'उः—१६२], = धन्व (॥); or धन्वन् (॥); 'धन्वा तु मरुदेशे ना स्त्रीवं चापि स्थलेऽपि च' इति मेदिनी। Next मतर्धे इति (5. 2. 115). Or धन्व अस्ति अयस इति इतिः by ब्रीह्यादिभ्यश्च 5. 2. 116. *Bhanuji* follows *Vardhamana* who includes धन्वन् under the ब्रीह्यादि (= यजादि) class. For similar ideas, Cf. जितयमलं व्यायाम आस-मेद-कफ-वैद्यः। चलाश्चरिषु लसिषु बाणसिद्धिरनुत्तमा'

— *Kamandaka*. 'परिचयं चल-लक्ष्य-निपातने भयरूपोऽयं तदिद्वितीयोधनम् । अमजयात् प्रगुणां च करोत्यसौ तनुमतीऽनुमतः सचिवै र्ययौ'—*Raghu*. IX. 49.

6. व्यसनं वदन्ति—Refers to 18 kinds of व्यसन mentioned by Manu. Cf. 'मृगयाऽची दिवास्त्रपः परिवादः स्त्रियोमदः । तीर्थविकं वृथाया च कामजी दशकीगणः ॥ पैशुन्यं साहसं द्रोहः, ईश्याऽसूर्यार्थदूषणम् वाग्दण्डं च पारुष्यं क्षोभजोऽपि गणोऽष्टकः' ॥ *Ch*. VII. 47—48.

विदूषकः (सरोषम्)—अवेहि रे उच्छाह-हेतुश्च । अन्तर्भवं पकिदिं आपसो । तुमं दाव अडवीदो अडवीं आहिण्डन्तो णर-णासिआ-लोलुवस्स जिस्स-रिच्छस्स कस्स वि मुहे पडिस्ससि [अपेहि रे उत्साह-हेतुक । अवभवान् प्रकृतिमापन्नः । त्वं तावत् अटवीतः अटवीमाहिण्डमानः नर-नासिका-लोलुपस्य जीर्णक्षस्य कस्यापि मुखे पतिष्यसि] ।

Vidushaka (*Wrathfully*.)—Get out ! you inciter. His majesty has returned to (*his*) natural state. You wandering from forest to forest, will surely fall into the mouth of some worn-out bear, greedy of human noses.

राजा—भद्र सेनापते, आश्रम-सन्निकर्षे स्थिताः स्मः । अतस्ते वचो नाभिनन्दामि । अद्य तावत्—

गाहन्तां महिषा निपान-सलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं

काया-वह-कदम्बकं मृग-कुलं रोमन्थमभ्यस्यतु ।

विस्त्रब्धं क्रियतां वराह-ततिभिर्मुस्ता-क्षतिः पल्लवे

विश्रामं लभतामिदञ्च शिथिल-ज्या-बन्धमस्मदनुः ॥ ६ ॥

King—Good General, we are in the proximity of a hermitage. So I do not approve of your conduct. To-day then, let the lions plunge into the water of the puddles,

having splashed it repeatedly with their horns; let the race of deer, forming groups under shades, practise rumination; let the nibbling of sedges be performed quietly by the herds of boar in the pool (and) let the bow of ours with the grip of the string loosened, enjoy repose.

Reading :—R, S and V omit 'अपेहि रे उत्साहहेतुकः' । S omits 'नर' from 'नरनासिकालोलुपस्य' । 'विस्मयम्'—R. V. M. S. 'विस्मयैः'—B. 'ततिभिः'—V. M. S. Nagojibhatta. 'पतिभिः'—Bhoja, Vamana. Mammata Bhatta. R. B.

विदूषक इति । 'रे' इति सम्बोधनविशेषः ['सखीघनेऽङ्ग, भीः पाट्याट्, है, है, हंहोऽरे, रेऽपि च' इति हेमचन्द्रः] 'उत्साहस्य' उद्यमस्य 'हेतुः' कारणं ('कृत्सिते' ५।३।७४ इति कः) । 'अपेहि' दूरं गच्छ । 'अनभवान्' राजा 'प्रकृति' स्वभाव ('प्रकृतिर्गुणसाम्ये' स्यात् अभात्यादिस्वभावयोः) इति मेदिनी) 'आपन्नः' प्राप्तः । त्वया उत्साहितोऽपि महाराजाऽयं मृगयां न गमिष्यति, प्रकृतिस्थत्वात् । 'अटवीतः अटवी' वनात् वनान्तरम् 'आहिण्डमानः' भाम्यन् 'नराणां नासिकायां' नासिकाभरणे इत्यर्थः । 'लोलुपस्य' लोलुभस्य 'कस्यापि जीर्णस्य' वज्रभल्लकस्य 'मुखे पतिष्यसि' मरिष्यसि च इति भावः ।

राजिति । 'भद्र' सेनापते आश्रमस्य सन्निकर्षे' निकटे 'स्थिता स्मः' वर्तमाने । 'अतः' हेतोः 'ते वचनं न अभिनन्दामि' आदिष्वे ।

गाहन्तामिति ॥ अन्वयः ॥ महिषाः निपानसलिलं शङ्कैः मुहुः ताडितं गाहन्ताम् । मृगकुलं क्षायाबद्धकदम्बकं रोमन्थम् अभ्यस्यतु । वराह-ततिभिः विस्मयं पल्ले मुस्ताक्षरिः क्रियताम् । इदम् अव्यञ्जनस्य शिथिल-ज्या-बन्धं (सत्) विश्रामं लभताम् । व्याख्या :—'महिषाः' लुलापाः ('कृताभिषेके भूपाले लुलापः महिषः श्रुतः' इति रुद्रः) 'निपानस्य' कूप-समीपस्थ-जलाशयस्य ('आहावस्तु निपानं स्यात् उपकूपजलाशये' इत्यमरः) 'सलिलं शङ्कैः मुहुः' पुनः पुनः 'ताडितम्' आलोडितम् यथास्यात् तथा 'गाहन्ताम्' वासाभावात् सलिले यथेच्छं निमज्जनमुखं लभन्ताम् । 'मृगकुलं' हरिणयूथं 'क्षायाम्' गडगम् उडगराहस्यात् रचितं 'कदम्बकं' संहतिः ['क-कदि

कडि-कटिथोऽम्बु' उः—६११, स्वार्थे कन् ५।४।५ 'स्त्रियात् संहतिवृन्दं निकुलं कदम्बकम्' इत्यमरः] येन तत् ; 'रीमन्य' गलित-चर्वणम् 'अभ्यस्यतु' करोतु इत्यर्थः । 'वराहाणां' सूकराणां 'ततिभिः' श्रेणीभिः 'विस्रब्धम्' निर्भयं यथा स्यात् तथा 'पल्लवे' वेशन्ते, चुद्रजलाशये इति यावत् ('वेशन्तः पल्लवोऽस्त्री' इति वाचस्पतिः) 'मुस्तानां' दण्डभेदानां 'चतिः' मृलोत्पाटनं 'क्रियतां' विधीयताम् । 'इदम् अस्माकं धन्यं शिथिलः' श्लथः 'ज्यायाः' गुणस्य 'बन्धः' यस्मिन् तयाभूतं सत् 'विश्रामं लभताम्' अव्यापारं तिष्ठतु । पशुवधात् विरमंतु इति भावः । ['विस्रब्धं' कुरुताम् वराह-समितं मुस्ताचतिं पल्लवे' इति पठित्वा तृतीयपादस्य प्रक्रमभङ्गः समाधेयः । 'शङ्कः' कामरवृन्दमनु सरसी भूमाहतं गाह्यताम्' इति पठित्वा लिङ्ग-वचनप्रक्रमभङ्गः समाधेयः । 'अभ्यस्यताम्' इति पठित्वा द्वितीयपादस्यः आत्मनेपदप्रक्रमभङ्गश्च परिहर्तव्यः । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ । स्वभावोक्तिः । पादद्वये क्रियासमुच्चयः । वस्तुस्वाभाव्यादाभासत्वात्काल्यलिङ्गं व्यङ्ग्यम् । कार्यकारणयोः समकालत्वेनोक्तिः अतिशयोक्तिश्च । शार्दूल-विक्रीडितम् वृत्तम्] ।

Voice :— महिषैः गाह्यताम् । कदम्बकेन स्रगकुलेन रीमन्यः अभ्यस्यताम् । वराहततयः मुस्ताचतिं कुर्वन्तु । ज्यायन्तेन अस्मद्वनुपा विश्रामः लभ्यताम् ।

NOTES

1. नरनासिकालीलुपस्य &c.—In the sense of गह्रां, यङ् is used after लुप by 'लुप-सद-चर-जप-जभ-दह-दश-गृभ्यो भावगर्हायाम्' 3. I. 24; hence गर्हितं लुपति इति लुप+यङ्+णच् (3. I. 134) कर्तरि=लीलुपः । 'निन्दायां किं ? क्रिया-समभिव्याहारे मा भूत् । नेह, पुनः पुनः (अतिशयेन वा) लुपति'—*Prabha*, P. 105. Bears are said to be fond of human nose—'चट्टा हि प्रायेणादौ नासिकामेव हिन्दन्तीति प्रसिद्धिः'—*Nayapanchanan*. Williams also quotes from *Das'akumaracharita*—'भङ्गुका मनुष्याणां नासिकां गृह्णन्ति' ।

2. निपान &c.—Take it in the sense of a pool, (as चपलपुजलाशय i. c. c. 0. Prof. Sanyalrao Shastri Collection) is not possible in a forest. Kalidasa elsewhere also mentions

निपान in a forest Cf. 'निपानवन्मृगवयोऽपचितं वनम्'—*Raghu. IX. 53.* 'शृङ्गैः मुहुः ताडितं गाहन्ताम्'—Mark the *prolepsis* here, for the buffaloes cannot splash the water before bathing. 'कुलम्' means a physical group. Cf. 'कुलं जनपदे गोत्रे स्वजातीयगणेष्वपि'—*Medini*, while 'कदम्बक' means a collection of individuals, hence there is no *tautology*. One herd (कुल) may form several groups (कदम्बक) in different places.

3. रोमन्यमभ्यस्यतु—To avoid प्रक्रमभङ्ग, 'अभ्यस्यतु' should be replaced by 'अभ्यस्यताम्' ('उपसर्गाद् अभ्यस्यतुञ्जी वेति वाच्यम्'—*Vart. I. 3. 30.*) as in all other lines आत्मनेपदी verbs have been used. This is according to *Mammata Bhattā*. रोगस्य मयः = रोमन्यः, पृथोदरादित्वात् 6. 3. 109 साधुः—*Bhanuji*. Rumination is a *sine qua non* in the case of certain beasts, as it is supposed to cure their diseases.

4. वराहततिभिः—For प्रक्रमभङ्गदोष see Com. This reading is certainly better than वराहपतिभिः, because पति has got no significance. To preserve symmetry with the first two lines (Cf. महिषाः, मृगकुलम्), it is quite natural, that the poet should speak of swine in general. Elsewhere in *Ritusanghara* our poet uses the word 'वराहयूथ' in expressing exactly similar ideas, Cf. 'समद्रमुक्तं परिशुक्तकर्दमं, सरः खनन्नायतपीयसण्डलैः * * *

वराहयूथो विशतीव भूतलम् I. 17. Again in *Raghu* we have वराहकुल, Cf. 'जयाह च द्रुतवराहकुलस्य मार्गम्' (*Vide Hunting Excursion of Das'aratha, IX. 59*) 'पल्लवीतीर्णवराहयुयानि'—*Ibid. II. 17*. But *Bhoja & Vamana* read 'वराहपतिभिः'. *Mammata* also endorses this reading, as he removes the प्रक्रमभङ्गदोष by substituting 'सूकरवराः' for 'वराहपतिभिः'. (Cf. 'विस्मया रचयन्तु सूकरवराः मुक्ताचति'—*Kavya-prakas'a*; for स (*dental*) vide notes on 'विस्मयकार्यो'—*Act. V. Infra*.)

5. विश्रामम्—वि + श्रम + चञ् does not give विश्राम as the हञि is barred by 'नोदात्तोपदेशस्य मानस्यनाचसे' 7. 3. 34. Hence Bhattoji remarks—विश्राम इत्यपि निमित्तम् Collection and Raghava

following Vamana says 'विश्रान्तिम् इति पठनीयम्'। *Vallavadeva* is of the same tenor. Cf. 'विश्रामशब्दः कवीनां प्रमादजः' hence he reads 'विश्रान्तिहेतोः' in *Megh. I. 26*. Tattvabodhini however opines that the form—विश्राम may be available as follows :—वि+श्रम+णिच्+अच्—Now वृद्धि is not barred by (7. 3. 34;) but then 'मितां ऋस्वः' 6. 4. 92 stands against it. But 'वा' follows from the previous sūtra 'वा चित्तविरागे' 6. 4. 91, attaching optionality to 'मितां ऋस्वः'। Read "श्रमेः उदात्तोपदेशात् चञि वृद्धिः दुर्लभत्वात्। यदि तु 'धूर्यान् विश्रामय' इत्यादिवत् णिचि वृद्धिमाश्रित्य णिजन्तात् 'एरच्' १।१।५६; क्रियते, तदा रूपं सिद्ध्यति। न च णिचि अपि वृद्धिनिषेधः शङ्क्यः। "नोदात्तोपदेशस्य" ७।१।३४ इत्यत्र कृति इत्यनुवृत्त्या णिचि निषेधाऽभावात्। न चैवमपि 'मितां ऋस्वः' १।१।५२ स्यादिति शङ्क्यम्। 'वा' इत्यनुवर्त्य व्यवस्थित-विभाषाऽऽश्रयेन ऋस्वाभावासिद्धेः"—*Jñanendra Sarasvatī under 3185*. Some wrongly refers to the rule "नोदात्तोपदेशस्य" ७।१।३४ here for the prohibition of वृद्धि, since this rule is applicable in the case of कृत् only, whereas णिच् is not कृत् (*vide* तत्त्वबोधिनी quoted above); For avoiding cumbrousness proceed as follows :—श्रम एव श्रामः। 'प्रज्ञादिभ्यश्च'—5. 4. 38. इति अण्। प्रज्ञादिः आकृतिगणः। Next विगतः श्रामः यस्मिन् स विश्रामः। 'श्रीहर्षस्तु विश्रामी विश्रमथेति द्विरूपकोषे उक्तवान्'। भरत also does the same in his द्विरूपकोष। Kalidasa uses 'विश्रम' also. Cf. 'अथवा अविश्रमीऽयं लोकोत्तन्नाधिकारः'—*Act. V. Infra*. 'यदि एवमपि नाम विश्रमं लभेय'—*Act. II. Supra*; 'पयात् पुर्वैरपहतभरः कल्पते विश्रमाय'—*Vikram. III. I*. For विश्राम Cf. 'विश्रामहेतोः'—*Megh. 25*; 'विश्रामाय प्रसरति रवेरंशजाले कराले'—*P. R, V. 25*; 'विश्रामः हृदयस्य'—*Uttar. I. 39*; 'मनुष्यालीकप्रवेशविश्रामशाखिनम्'—*A. R, I. 10*; The student may well read the remark of Mallinatha on 'विश्रामहेतोः'—*Megh. I. 26*, where he defends the word by quoting the sūtra 'विश्रामी वा' of the *चान्दोग्य* but in fact no such sūtra occurs in the said grammar. Perhaps he

was thinking of the जैनेन्द्र sutra 'वियामो वा' 5. 2. 41. Read also S'akatayana IV. 1. 233. and Hemchandra IV. 3. 56.

सेनापतिः—यत् प्रभविष्णवे रोचते ।

General—As my lord pleases.

राजा—तेन हि निवर्तय पूर्वगतान् वन-ग्राहिणः । यथा न मे सैनिकास्तपोवनम् उपरुन्धन्ति तथा निषेद्धव्याः । पश्य—
शम-प्रधानेषु तपोधनेषु गुढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः ।

स्पर्शानुकूला इव सूर्य-कान्ता स्तदन्य-तेजोऽभिभवाद्भवन्ति ॥ ७ ॥

King—Then recall the forward-gone forest surrounders. My soldiers should be so cautioned that they do not disturb the penance-grove. Know—That in hermits, in whom quietism predominates, there is a lurking flame having the potency of burning. Like solar-gems agreeable to the touch this (*flame, they*) manifest when provoked by other energies.

सेनापतिः—यदाज्ञापयति स्वामी ।

General—As my lord commands.

Reading :—‘इव’—R. V. M. S. ‘अपि’—B. ‘तदन्य’—R. V. M. S. ‘तेह्यन्य’—B. ‘वमन्ति’—R. V. M. S. ‘दहन्ति’—B.

सेनापतिरिति । ‘प्रभविष्णवे’ ३१।१३८ प्रभुत्वशीलाय (‘रुच्यर्थानां प्रीयमाणः’
१।४।३३ इति ४र्थी) ।

राजिति । ‘तेन हि’ हेतुना ‘पूर्व गतान्’ १।१।२४ प्रस्थितान् ‘वनग्राहिणः’
अरण्यवेष्टकान् ‘निवर्तय’ प्रत्यावर्तय । सेनायां समवेता इति ‘सैनिकाः’ (‘सैनिकः
सैन्यरचे च स्यात् सेना-समवेतके’ इति मेदिनी) । ‘उपरुन्धन्ति’ आग्रसपीडां
जनयन्ति ।

शमेति ॥ अन्वयः ॥ शमप्रधानेषु तपोधनेषु दाहात्मकं तेजः गुढम् अस्ति हि
स्पर्शानुकूलाः सूर्यकान्ताः इव अन्यतेजोऽभिभवात् तत् (ते) वमन्ति । व्याख्या—‘शमः’
शान्तिः ‘प्रधानं’ मुख्यं येषां तादृशेषु शान्तिपरेषु तपोधनेषु तापसेषु ‘दाहः’

दाहणम् 'आत्मा' स्वभावः ('आत्मा कलेवरे यत्र स्वभावे परमात्मनि' इति धरणिदासः) यस्य तथाविधं ('शिषात् विभाषा' ५।४।१५४ इति समासान्तः कप्) दहनसमर्थम् इत्यर्थः। 'तेजः' शक्तिः अग्निः इत्यर्थः ['अधित्तेपाऽवमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत्। प्राणान्त्येऽपि असहनं तत्तेजः समुदाहृतम्' इति भरतः]। 'गूढं' प्रच्छन्नम् 'अस्ति हि' इत्यवधारणे। 'स्पर्शस्य अनुकूलाः' योग्याः, स्पर्शं सत्यपि अदाहकाः इत्यर्थः। 'सूर्यकान्ताः' मणिमेदाः यथा 'अन्येषां' सूर्यादीनाम् 'तेजसः' 'अभिमतः भवः' भवनं प्राप्तिः सख्यम् इति यावत्, तस्मात् घर्षणात् इत्यर्थः। 'तत्' गुप्ततेजः 'वसन्ति'। 'इव'। तद्वत्। 'स्पर्शः' अनुकूलः येषाम् आपदादिनाशकत्वात्। 'ते सूर्यवत् कान्ता' मनोहराः तपस्विनः 'अन्येषां' नृपादीनां 'तेजसा अभिभवः' पराभवः, तस्मात् 'तत्' गुप्ततेजः 'वसन्ति' प्रकटयन्ति। ['वसन्ती' त्यत्र गौणवत्या अस्त्रीलतापरिहारः। श्लेषोपमा। अनुमानं काव्यलिङ्गञ्च ऐकान्त्यनुप्रासौ। उपजातिः वृत्तम्]।

Voice :— गूढेन दाहात्मकेन तेजसा भूयते। तैः स्पर्शानुकूलेः स्पर्शकान्तैरिव तत् यम्यते।

NOTES.

1. प्रभविष्यवे—प्रभवितुम् शीलमस्य इति प्र+भू+इष्णच् कर्तरि ('भूवय' 3. 2. 138)=प्रभविष्णुः one who is in the habit of lording it over others (*hence in this case also your wish will prevail*). Now इष्णच् after भू is allowed in the Vedas only, hence Bhattoji's remarks—'हृन्दसौत्येव। भविष्णुः। कथं तर्हि "जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वेषवम्" इति। निरङ्कुशः कवयः' 3।1।8.

2. पूर्वगतान्—पूर्वे गताः पूर्वगताः रयातत् 2. 1. 24, तान्। 'गतपूर्वान्' is also allowed from the similarity of 'भूतपूर्व' used by Panini himself in 'भूतपूर्वे चरट्' 5. 3. 53. Vide S. K. 650.

3. सेनिकाः—सेना समवेति (एकाशीभूय प्राप्नोति) यः सः सेना+ठक् ('शेनायाः वा' 4. 4. 43) = सेनिकः, पदं पुनः।

4. पञ्चतेजः &c.—(i) Military power (*as opposed to Brahmanical power*) (ii) Rubbing. Vide also Com ; पञ्चमी by 'इती'
2. 3. 25 or 'ल्यब्लोपे' कर्मणि प्रसी—Vart. 2. 3 28 ; अभिभव
प्राप्य इत्यर्थः ।

5. वमन्ति—Dandi says that such words as वमन, वात
(vomitting), निष्पूत (spitting) etc. when used in their *literal*
sense (मुख्यव्या) incurs वाच्यतादोष and such uses are objection-
able in good composition, but when they are used in their
metaphorical sense (गौणव्या) then their presence beautifies
the composition. 'Cf. निष्पूतोद्गीर्ण-वान्तादि-गौणवृत्ति-व्यपाययम् । अतिसुन्दर-
मन्त्रं वाच्यकचां विगाहते । पद्मानि शर्काशु-निष्पृता पीत्वा पावकविप्रषः । भूयो
वमन्तीव मुखैः उद्गीर्णाऽरुण-रेणभिः ॥ इति हृदयमहयानु निष्ठीवति वधूरिति' ॥
Cf. also 'निष्पूतश्चरणोपरागमुलभः लाचारसः'—*Act. IV. 5* ; compare
the similar idea—"न तेजस्तेजस्वी प्रसृतमपरेषां प्रसहते । स तस्य स्वभावः
प्रकृतिनियतत्वादकृतकः । मयूखैरग्नानं तपति यदि देवो दिनकरः । किमाग्नेयो
यावा निरुत इव तेजांसि वमति" ॥ *Uttar. Act. VI. 14*. Also "यद-
चेतनोऽपि पादैःस्पृष्टः प्रज्वलति सवितुरिन कान्तः । तत्तेजस्वी पुरुषः परकृतनिकृति
कथं सहते" ॥ *Nitis'ataka 29*.

विदूषकः—गच्छ भो दासीपुत्र । धंसदु दे उच्छाह-वुत्तन्तो
[गच्छ भो दास्यापुत्र । ध्वंसतां ते उत्साह-वृत्तान्तः] ।
(निष्क्रान्तः सेनापतिः) ।

Vidushaka—Avaunt ! You whore-son. Down with your
incitation.

राजा—(परिजनं विलोक्य) अपनयन्तु भवत्यो मृगया-वेषम् ।
रेवतक, त्वमपि स्वं नियोगमशून्यं कुरु ।

King (*Looking at the attendant*).—Please doff (*your*) hunt-
ing attires. Raivataka, you too attend your own duties.

परिजनः— जं देवो आणवेइ [यत् देवः आज्ञापयति] ।

Attendant—As your majesty commands. (*Exit.*)

विदूषकः—किदं भअदा णिमिच्छिअं । सम्पदं इमस्मिं
पादव-च्छाया-विरइद-विदाण-सणाहे सिला-अले उबविषदु भवं
जाव अहमि सुहासीणो होमि [कृतं भवता निर्मच्चिकम् ।
साम्प्रतम् अस्मिन् पादप-च्छाया-विरचित-वितान-सनाथे शिलातले
उपविशतु भवान्, यावदहमपि सुखासीनो भवामि] ।

Vidushaka—Even the (*last*) fly has been driven off by you. May you now take your seat on that slab of stone, furnished with a dais, made by the boughs of (*yonder*) tree, while I, too, will be seated at ease.

राजा—गच्छाग्रतः ।

King—Go forward.

विदूषकः—एदु भवं [एतु भवान्] । (उभौ परिक्रम्य
उपविष्टौ) ।

Vidushaka—Come along, your highness (*Both turn round and sit.*)

राजा—माधव्य, अनवास-चक्षुःफलोऽसि येन त्वया दर्शनीयं
न दृष्टम् ।

King—Madhavya, you have not as yet derived (*any*) profit from your eyes, as what deserves to be seen has not been seen by you.

विदूषकः—णं भवं अगदो मे वट्टइ [ननु भवान् अग्रतो मे
वर्तते] ।

Vidushaka—Oho, your honor is before me.

राजा—सर्वः कान्तमात्मीयं पश्यति । अहं तु ताम् आश्रम-
लताम-भूतां शकुन्तलामधिकृत्य ब्रवीमि ।

King—Every one fancies (*his*) own as charming. But I am speaking apropos of S'akuntala, the ornament of (*this*) hermitage.

विदूषकः (स्वगतम्)—होदु । से अवसरं ण दाइस्सं [भवतु ।
अस्मी अवसरं न दास्यामि] । (प्रकाशम्) भो वअस्स, दे
तावस-कखआ अवमत्थणीया दीसति [भो वयस्स, ते तापस-
कन्यका अभ्यर्थनीया दृश्यते] ।

Vidushaka (*Aside.*)—I will not give him encouragement.
(*Aloud.*) Ho companion! it appears that an ascetic-girl is to be courted by you (*at last*).

Reading :—‘गच्छ भो’ &c.—Omitted by R. V. S. ‘ध्वंसतां’—
R. V. B. ‘ध्वंसित’—M. ‘ध्वंस्यताम्’—S. ‘पादप-च्छाया-विरचित-वितान-सनाथे
शिलातले’—B. M. ‘पादपच्छायायां विरचितलतावितानदर्शनीयायाम् आसने’—R. V.
‘पादपच्छायायाम् अविरल-लतावितानसनाथे आसने’—S. ‘दर्शनीयम्’—R. B. V.
S. ‘द्रष्टव्यानां परम्’—M. ‘आत्मीयम्’—B. M. V. ‘आत्मानम्’—R. S.

विदूषक इति । ‘ते उत्साहस्य वृत्तान्तः’ गृहीतश्चापदमरणम् इति वार्ता
(‘वृत्तान्तस्तु प्रकरणे कार्त्तुं वार्ता-प्रकारयो’ इति हेमः) ‘ध्वंसतां’ नाशं गच्छतु
(प्रायणाऽयम् अकर्मकः) ।

राजति । ‘परिजनं’ मृगया-वेष-धारि-यवनी-हृन्दम् । ‘अपनयन्तु’ त्यजन्तु ।
[अनेन यवनीपरिहारः] । ‘त्वमपि स्वम् आत्मनः’ नियुज्यते अस्मिन् इति
‘नियोगः’ (अधिकरणवाच्ये घञ् ३।३।१२१) तम्, हाररक्षा-रूपाधिकारस्थानम् ।
‘अश्वत्थं कुरु’ हार-समीपं गत्वा स्वकर्तव्ये अवधानं देहि इति भावः ।
[अनेन दौवारिक-परिहारः] ।

विदूषक इति । 'निर्मलिक' परिजनापसारिण जनराहित्यं 'कृतम्' इति । 'साम्प्रतम्' इदानीम् 'अस्मिन् पादपस्य छाया' लक्षणया छायाकारकः वृक्षपल्लवः, तेन विरचितं यत् 'वितानम्' उल्लोचः ('वितानं यज्ञ उल्लोचि विस्तारि पुनपुंसकम्' इति मेदिनी) तेन 'सनाथि' युक्ते 'शिलातले' शिलायां, पाषाणशृङ्गे इति यावत् । 'सुखिन आसीनः' उपविष्टः ('ईदृ आसः' ७।२।८३ इति ईकारः) । गात्रीपघातात् चणमपि अहम् उपवेशनं विना स्थातुं न शक्नोमि । अपिच त्वदुपवेशनात् ऋते मदुपवेशनं मयुक्तम् । अतः शीघ्रमुपविश इति हृदयम् ।

राजिति । 'न अवाप्त' लब्धं 'चक्षुषीः फलं' येन तथाविधः 'असि' त्वम् [सर्वनाम-प्रतिरूपकम् अव्ययम्] । 'येन' हेतुना 'त्वया दर्शनीय' दर्शनाहं मनोहरं शकुन्तलारूपं वस्तु इत्यर्थः । 'न दृष्टम्' नावलोकितम् । यदि नेवाभ्यां दर्शनीयं न दृष्टं तर्हि तयोः क उपयोगः ? ['राजा—माधव्य अनवाप्तचक्षुः फलीऽसि' इत्यारभ्य तृतीयाङ्क-समाप्ति-पर्यन्तं प्रतिमुखसंधिः । तल्लक्षणं तु दर्पणे 'फलप्रधानोपायस्य सुखसंधिनिवेष्टिनः । लक्ष्याऽलक्ष्य इवोद्भेदः यत्र प्रतिमुखश्च तत्'] ।

विदूषक इति । 'ननु' इत्याक्षेपे । 'भवान् मे अग्रतः' सम्मुखे 'वर्तते' । भवन्तं मुक्त्वा अन्यः कः सुन्दरः विद्यते । अतः स्वदर्शनेन मया चक्षुःफलम् अवाप्तम् इति विदूषकस्य वाक्याशयः ।

राजिति । 'सर्वः आसीद्यं' स्वजनं स्नेहवशात् 'कान्तं' सुन्दरं पश्यति । 'आश्रमस्य ललाम' भुषणं ['प्रधान-ध्वज-शङ्ख-पु-पुण्ड्र-वालधि-लक्ष्मसु । भूषा-वाजि-प्रभावेषु ललामं स्यात्, ललाम च' इति रुद्रः] तेन 'भूतां' तुल्यां ('सहस्रपा' १।१।४ इति समासः । 'युक्ते ज्मादौ ऋते भूतं प्राण्यतीते समे विषु' इत्यमरः) ।

विदूषक इति । 'अवसरम्' वर्णनावसरं (यद्वा अभिलाष-प्रसरम्) । अद्विचकलीतृपन्नस्य 'ते' तव 'तापसकन्यका' ब्राह्मण-कन्या 'अभ्यर्थनीया' प्रार्थनीया 'दृश्यते' । नितान्तगर्हितमेतत् इति भावः ।

NOTES.

1. 'अ'सताम्—'अस्मिन् चक्षुः' belongs to Bhavani (Atmp.) and is generally intransitive, though its transitive use is not

rare. Cf. 'येन ध्वस्तमनीभवेन वलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतः' । 'स्वनिधोगम् अग्र्यम्' &c.—Frequently used in Dramas to mean 'attend your business.' This is a courteous way of saying "please go now". Cf. 'सखि, अनुतिष्ठ आत्मनो निधोगम्'—*Malavika. Act. I.* 'त्वमपि स्व निधोगम् अग्र्यं कुरु'—*Act. VI. Infra.* 'राक्षसः—त्वमपि स्वाधिकारमग्र्यं कुरु'—*Mudra. Act. II.*

2. निर्मचिकम् = नचिकाणाम् अभावः (अभावार्थे अन्यथीभावः २।१।६)—devoid of flies, i. e. absolutely lonely, as all the attendants have been sent away. Hence you can freely talk to me now, without being overheard. Cf. 'साम्प्रतं निर्मचिकं मे प्रियवयस्यस्य'—*Vidhas'alavanjika. III. Vide also Act. VI. Infra.*

3. पादप &c.—पादपस्य छाया (दृष्टीतत्), तथा विरचितम् (श्यातत्), तादृशं त्रितानम् (कर्मधा), तेन सनादम् (श्या तत्) तस्मिन् । 'छाया' by लक्षणा means 'वृक्षशाखा' (*Vide Com.*) which obstructs the rays of the sun and thus forms a dais overhead. Though it was early morning and the rays of the sun are not very keen still perhaps the jester is unwilling to have them, as *basking* in the *morning sun* is prohibited by the S'astras. Cf. 'बालातपः प्रेतधूसः वज्रं भित्रं तथासनम्'—*Manu. Ch. IV. 69.* where *Kalluka Bhatta*, quotes *Medhatithi*—'प्रथमोदिताऽऽदित्यतापः बालातपः । स च सुहृत्तव्यं यावत् इति मेधातिथिः' ।

4. शिलातले—तल means both 'स्वरूप' and 'अधः' । 'अधः स्वरूपयोऽस्त्री तलम्' इत्यमरः ; Hence शिलातले = शिलायाम् (शिलापृष्ठे इत्यर्थः) । Similarly भूमिलम्, करतलम् but वृक्षतले—under the tree.

5. ननु भवान् &c.—ननु is in *अक्षेपे* (*disapproval*). I am beholding you, the worthiest object to be seen, in my front—how is then your remark 'अनवान्नचक्षुःफलोऽसि' ? Cf. 'यदृच्छया सकृदप्यवश्ययोः पथि स्थिता सुन्दरि यस्य नेत्रयोः'—*Vikram. Act I. 9;*

6. आश्रमललामभूता—ललाम is both 'अकारान्त' and 'नान्त' । Cf. 'कन्याललाम कमनीयम् अजस्य लिप्ताः'—*Raghu. quoted by Khiras'vami and Raymukuta.* Hence ललामभूता = ललामभूता

The समास is 'सुप्सुपा' as 'भूत' is not included in the Sutra 'पूर्व सट्ठश-समीनार्य-कलह-निपुण-मिश्र-शब्दाः' 2. 1. 31. But *Haradatta* in such cases takes recourse to 'योगविभाग' of the main Sutra. Thus in explaining 'मन्यौ-दन-सक्तु-विन्दु-वज्र-भार-हार-वीवध-गाह्वेषु च' 6. 3. 60 he remarks 'उदकेन मन्यः' इति विग्रहे 'द्वितीया' इति योगविभागात् समासः'। [Again Cf. 'सुराष्ट्रत्रय इति । 'सप्तमी' इति योगविभागात् समासः'—

Jnanendra Bhikhu under 5. 4. 104. 'अध्ययणे पुण्यम् अध्ययनपुण्यम् । 'सप्तमी' इति योगविभागात् समासः—*Vamana*, 6. 2. 152.] *Mahabhashya* however does not sanction योगविभाग in such समास. Hence *Nāges'a* remarks 'सुप्सुपा इत्युचितम्'। *Malli* also takes 'प्रत्यर्थिभूतान्' in *Kumara*. 1. 59 as an instance of सुप्सुप् Samasa. But even if ललामभूत be taken as such, still it cannot escape a serious difficulty. For 'भूत' has the meaning 'तुल्य' only when it is final in a compound (उत्तरपद) Hence 'ललामेन भूता' cannot mean 'ललामेन तुल्या' as भूत is not here a final member in a compound. *Bhanuji* in commenting on "निभ-संकाश-निकाश-प्रतीकाशीपमादयः—*Amar*" remarks—['अमी निभादयः उत्तरपदस्या एव सट्ठशवचनाः वाच्यलिङ्गाः स्युः । यथा 'पितृनिभः' पुत्रः ; 'मातृनिभा कन्या'। Also—'आदिना भूत-रूप-कल्पादयः । यथा पितृभूतः, मातृभूतः पितृरूपः, पितृकल्पः']। Thus being the case, say 'ललामेन इव (तुल्या) इति 'ललामभूता' इति अस्वपदविग्रहः नित्यसमासः Cf. "सामान्यमिव सामान्यभूतम् । भूतशब्द उपमाधे । यथा पितृभूतः इति"—*Kaiyata*.

7. तापसकन्यका &c.—The jester reminds the king of the injunction of the S'astras, prohibiting Khatriya's marriage with a Brahman's daughter. *Vide Manu. III. 12-13*.

राजा—सखे, न परिहार्ये वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्तते ।

सुर-युवति-सम्भवं किल मुनेरपत्यं तदुज्झिताऽधिगतम् ।

अर्कस्योपरि शिथिलं च्युतमिव नव-मल्लिका-कुसुमम् ॥८॥

King—Friend, never does the mind of Puru's descendants incline towards a forbidden object. The sage's daughter is, I hear, (*or really*) born of a celestial nymph, but found (*by him*) when abandoned,—like a Jasmine-flower severed (*from its stalk*) and fallen on the Arka tree (*Asclepias or Calotropis Gigantea*).

विदूषकः—(विहस्य) जह कस्मवि पिण्ड-खज्जुरेहिं उज्ज्वेजिदस्स तिनिलीए अहिलासो भवे, तह इत्थिआ-रअण-परि-भोइणो भवदो इअं अब्भत्थणा [यथा कस्यापि पिण्ड-खज्जुरैः उज्ज्वेजितस्य तिनिल्याम् अभिलाषो भवेत्, तथा स्त्री-रत्न-परिभोगिणो भवत इयमभ्यर्थना]

Vidushaka (*Laughing*.)—Just as one, surfeited with dates, may long for tamarind, so enjoying the (*very*) gems of women, your honor is 'paying this court.

Reading :—‘स्त्री’—R. V. S. ‘अन्तःपुरस्त्री’—B. M. ‘०परिभोगिणः’—B. ‘०परिभाविणः’—R. V. M. S.

राजैति । ‘पौरवाणाम्’ पुरुवंशीधराजानां ‘मनः परिहर्ष्ये’ परिहर्तुं यीर्ये अनुचिते इत्यर्थः (‘ऋहलीर्यत्’ ३।१।१२४ इति कर्मणि णत्) ‘न प्रवर्तते’ न धावति ।

सुरेति ॥ अन्वयः ॥ शिथिलम् अर्कस्य उपरि च्युतं नवमल्लिकाकुसुममिव उज्झिता-ऽधिगतं सुरयुवतिसम्भवं किल तत् मुनेरपत्यम् । व्याख्या—‘शिथिलं’ हन्तात् श्लथम् ‘अर्कस्य’ वृक्षभेदस्य (‘अर्को दुर्भेदे स्फटिके ताम्रे सूर्ये विडौजसि’ इति । ‘आकन्द’ इति भाषा) । ‘उपरि च्युतं’ पतितम्, ‘नवमल्लिकाः कुसुममिव’ पुष्पमिव ‘उज्झितम्’ आदौ ^{CGMPrefSatsyaVratShastriCollection} ~~समीक्षा~~ ^{समीक्षा} ~~परिभोगिणः~~ ^{परिभोगिणः} ‘अधिगतं’ कच्चेन प्राप्तं

‘सुर-युवतिः’ मेनका नाम असराः, तस्याः ‘सम्भवः’ उत्पत्तिः यस्य तादृशम् ।
 ‘किल’ इति वार्तायाम् । ‘तत्’ मदभिलाषितं वस्तु ‘मुनेः’ कण्वस्य ‘अपत्यम्’
 मन्ततिः । [‘अर्कास’ इत्यनेन मुन्युपमानेन तदीयत्वस्य अत्यन्ताऽसंभावनीयत्वं
 व्यज्यते] । मेनकगर्भसम्भूता इयं शकुन्तला । जनन्या त्यक्ता सती मुनिना कण्वेन
 पालिता । अतो न मे परिहार्या इति भावः [उपमालंकारः । श्रुतिवच्यनुप्रासौ ।
 ‘युतमभिनवमल्लिकाप्रसूनमिव’ इति पठित्वा प्रयोग-प्रक्रमभङ्गः समाधेयः । इयमाया ।
 अत्र आख्यानं नाम नाट्यालंकारः । “आख्यानं पूर्ववत्तुक्तिः” इति दर्पण-लक्षणात्] ।

विदूषक इति । ‘पिण्डखर्जुरैः’ सुमधुरैः खर्जुरविशेषैः ‘उद्देजितस्य’ भुक्ता
 भुक्ता समुत्पन्न-जिह्वाऽरुचेः ‘कस्याऽपि’ जनस्य ‘तित्तिल्याम्’ अस्त्ररस-युक्त-चिन्तायाम्
 [‘अम्बिका चाऽऽम्बिका चिन्ता तित्तिङ्गीका च तित्तिला’ इति चन्द्रः] ‘अभिलाषो
 भवेत्’ (संभावनायां लिङ्) ‘तथा’ तद्वत् ‘स्त्रीरवानि’ अन्तःपुरस्थानि ललना-
 श्रेष्ठानि (‘रवं’ स्वजाति-श्रेष्ठऽपि मणावपि नपुंसकम्’ इति मेदिनी) ‘परिभीक्तः’
 शील यस्य तथाविधस्य ‘भवतः’ ‘इयं’ तुच्छ-वनवासि-रमणी-सम्बन्धिनी
 ‘अभ्यर्थना’ याच्ना ।

NOTES

1. न परिहार्ये &c.—Cf. ‘का त्वं-युमे कस्य परिग्रहो वा किंवा
 मदभ्यागमकारणं ते । आचक्षते सत्वा वशीनां रघूणां मनः परस्त्री-विमुख-प्रवृत्तिः’ ॥
Raghu. XVI. 8.

2. सुरयुवति &c.—युवन् + ति स्त्रीयाम् (‘यूनस् ति’ 4. 1. 77) =
 युवतीः । ‘युवन्-शब्दात् परः, स्त्रीलिङ्गे तद्धित-ति-प्रत्ययो भवति । युवतिः । अतद्धिति
 किम् ? ‘ऋन्ने ल्यो ङीप् 4. 1. 5. युनी । युवती-शब्दस्तु शब्द-प्रत्ययान्त-युवच्छब्द-
 स्त्रीलिङ्गे ‘उगितय’ 4. 1. 6. इति ङीप्—*Prabha under 4. 1. 77.*
 Generally it means a young woman, and sometimes woman
 in general ‘प्रमदार्थंति विज्ञेया युवतिश्च तथा श्रुता’—*Bhaguri.*

3. किल—Either अवधारणे (certainly) or वार्तायाम् (I am told)
Raghava has ‘किल इति प्रसिद्धौ ।

4. अपत्यम्—न पतन्ति पितरः येन जातेन इति युक्तं पत् बाहुलकात्
 यः । यद्वा ‘अप्तादयश्च’ उः—५६१ इति यक्—*Bhamuji.*

५. उन्मिता &c.—(आदौ) उन्मिताम् (प्रयात्) अधिगतम् (इति ज्ञातः) अनुत्तिष्ठत् समासः) = उन्मिताऽधिगतम्। The समास is made according to the rule पूर्वकालिक-सर्व-जरत्-पुराण-नव-केवलाः समानाधिकरणेन' 2. 1. 48.— abandoned by her parents and afterwards found by Kanva. Hence the girl being असवर्णचेतसश्चत्वा may be wedded by the king. Thus the jester's attack falls to the ground. But our jester is not one to be easily silenced, so he again laughs (विहस्य) and attacks the queer taste of the king.

६. पिण्डखर्जुरैः—A Kind of date growing in the western parts of India, very sweet to taste. Cf. 'पिण्डखर्जुरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत्। * * *। खर्जुरीवितथ शीतं मधुरं रसपाकयोः। स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं चतुर्ग्रहं गुरु' ॥—*Bhava-prakas'a*. उद्वेजित = उद + विज + णिच् + क्त कर्मणि—palled, got tired. ख means श्रेष्ठ (Com.) The idea is—You have no *real love* for the girl, but you being temporarily tired with the beauties of your seraglio, are longing for the woodland-girl, exactly as a man surfeited with too much of sweets wants some jam or jelly for a change only. Raghava's 'उपरिभाविणः' (i. e. one scorning the jewels of women) is bad, as it does not fit well with 'खर्जुरैः उद्वेजितस्य'।

राजा—न तावदेनां पश्यसि येन एवमवादीः।

King—You have not seen her (and) hence you talk thus.

विदूषकः—तं कखु रमणिज्जं जं भवदो वि विमूह्यं उप्पादेदि [तत् खलु रमणीयं यत् भवतोऽपि विस्मयम् उत्पादयति]।

Vidushaka—That must indeed be attractive, which causes wonder even to your majesty.

राजा—यस्य, किं बहुना—

चित्ते निवेश्य परिकल्पित-सत्त्व-योगा

रूपोच्चयेन मनसा विधिना कृता नु ।

स्त्री-रत्न सृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे

धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः ॥८॥

King—Friend, why say much ? (*When I*) consider the omnipotence of the creator and her (*beautiful*) form, she appears to me to be another (*extraordinary*) creation of a gem of woman, combined with life by the creator after having delineated (*her*) in a picture, or perhaps mentally fashioned (*by him*) with (*all*) the heaped-up beauties.

Reading :—‘चित्ते’—B. V. M. S. ‘चित्ते’—B. ‘सत्त्वयोगा’—R. V. S. ‘सत्त्वयोगात्’—M. सर्वयोगात्—B. ‘मनसा विधिना कृता नु’—R. V. M. S. ‘घटिता मनसा कृता नु’—Bh. R’s Com.—विधिना विहिता कृताङ्गी—B.

राजिति । ‘एना’ शकुन्तलां ‘तावत् न पश्यसि’ ‘येन’ हेतुना ‘एवम् अवादीः’ वदसि (वर्तमानार्थे लुङ् प्रत्ययः । वैदिकीय प्रयोगः १।४।६) ।

राजिति । ‘किं बहुना’ अलम् अतिपञ्चवितेन । समासेन ब्रवीमि । अनेन प्रत्यङ्गवर्णना कर्तुं न शक्य इत्युक्तम् ।

चित्र इति ॥ अन्वयः ॥ धातुः विभुत्वं तस्याः वपुश्च अनुचिन्त्या (स्थितस्य) मे, सा विधिना चित्ते निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा, मनसा नु रूपोच्चयेन कृता अपरा स्त्रीरत्नसृष्टिः प्रतिभाति । व्याख्या :— ‘धातुः’ ब्रह्मणः ‘विभुत्वं’ निर्माण-नैपुण्यं ‘तस्याः’ शकुन्तलायाः ‘वपुश्च’ समनोद्धरं शरीरञ्च ‘अनुचिन्त्या’ विभाव्य (स्थितस्य) ‘मे सा’ शकुन्तला विधीयते अनेन इति ‘विधिः’ ब्रह्मा (‘उपसर्गे घोः किः’ १।१।२२ ; ‘विधिः ब्रह्मा-विधानयोः’ इति हेमचन्द्रः) तेन । ‘चित्ते निवेश्य’ आदौ आलिख्ये समर्थं अङ्गित्वा, पश्चात् ‘परिकल्पितः’ निवेशितः ‘सत्त्वस्य’ प्राणाणां (‘सत्त्व’ द्रव्यं चित्तं व्यसाय-स्वभावयोः । पिशाचादौ आत्मभावे

बले प्राणेषु जन्तुषु' इति हेमचन्द्रः) 'योगः' सत्त्वन्वः यस्याः सा कृतप्राणयोगा इत्यर्थः। [सन्त्ये आदाविद्यं चिदापिता, पद्यात्तु जीवन-संयोगं प्रापिता, अन्यथा ईदृश-रूप-लावण्यस्याऽसंभाव्यत्वं स्यात्]। 'ननसा नु' किंवा चित्तेन करणेन ('नु स्यात् प्रथे विकल्पार्थेऽप्यतीताऽनुनयार्थयोः' इति विद्वाः) 'रूपणां' सौन्दर्याणाम् 'उच्चयेन' एकत्र समवेशेन, उपदानकारणेन च, 'कृता' निर्मिता 'अपरा' अन्या 'स्त्रीरवस्य' रमणौघेष्ठस्य ('जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्वत् इति कथ्यते' इति यादवः) 'सृष्टिः' कृतिः 'प्रतिभाति' समधारणा इत्यर्थः। मानसी कृतिः इति किम्? अन्यथा कर-तुलिकादि-स्पर्शेन माधुर्य-हानिः स्यात्। [अनेन सौकुमार्ये ध्वनितम्। तथाचोक्तं—'यत्स्पर्शासहताङ्गेषु कोमलमपि वस्तुनः। तत् सौकुमार्यम्' ॥ संदेहालङ्कारश्च। 'अपरासृष्टिः' इत्यत्र सुन्दोपसुन्द-दैत्य-वधार्थे ब्रह्मणा तिलोत्तमा-नाम आद्यं स्त्रीरवं सृष्टम् इति भारत-वार्तागुप्तमेव। काव्यलिङ्गम्। सुतिष्ठत्यनुप्रासी। 'अपरा सृष्टिः' इति भेदरूपाऽतिशयोक्तिः। "अयं राजा अपरः पाकशंसनः" इति दर्पेणोदाहरणवत्। वसन्ततिलकावृत्तम्]।

Voice :— विधिः सत्त्वयोगां कृतवान्। तथा अपरया ०सृष्ट्या प्रतिभायते।

NOTES.

1. न तावत् एनां पश्यसि &c. = न * * पश्यसि * * * वदसि—Note the queer construction; the previous action (दर्शन) is in the *present tense* while the subsequent action (वचन) is in the *past tense*. In fact it is a *Vedic use* and 'अवादी' the लुङ् form, has been used in the sense of present tense by the Vedic Sutra 'कृन्दसि लुङ् लङ् लिट्' 3. 4. 6; i. e. in the Vedas लुङ्, लिट् & लङ् can be used for any tense. Thus अवादी = वदसि। Cf. 'अद्यममार। स्मियते इत्यर्थः'—*Prabha*. For a similar instance see *Buddhacharita* (of *Asvaghosha*)—'यदा बहिर्गच्छति प्रार्थिवात्मजस्तदा अभवत् हारम् अपाहतं स्वयम्'—*Ch. VIII. 46*.

2. परिकल्पित &c.—सत्त्वयोग = infusion of life; परिकल्पितः सत्त्वयोगः यस्याः = परिकल्पितसत्त्वयोगा—one who is inspired with life (*by the creator*), CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

3. रूपोच्चयेन—With a collection of all that is beautiful. It is the *material cause* (समवायिकारण)। For a similar idea, Cf. 'सर्वोपमा-द्रव्य-समुच्चयेन यथा प्रदेशं विनिवेशितेन। सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्ना-देकस्थसौन्दर्यदिदृच्छयेव'—*Kumar. I. 32*. Vide also the description of 'Urbas'i' in '*Vikram. Act. I. 8; Mulati. Act. I. 33*.'

4. मनसा कृता नु &c.—नु suggests an alternative (विकल्पे, Com.) मनसा—करणे श्या। 'This is the *instrumental cause* (निमित्त-कारण)। The idea is—The creator was so very particular about such a flaw-less beauty that he did not even touch her with hands or brush, but created her mentally, so that her beauty might not be tarnished by touch. For a similar idea, Cf. 'मन्ये च मातङ्ग-जाति-स्पर्श-दोष-भयात् अस्युशता इयमुत्पादिता प्रजपतिना, अन्यवाक्यमियम् अकृष्टता लावण्यस्य। नहि कर-तल-स्पर्श-क्लेशितानाम् अवयवानाम् ईदृशी भवति कान्तिः'—*Kadamvari [H. S. Edition P. 42.]*

5. स्त्रीरवच्छटिः अपरा—रमन्तेऽश्विन् इति रम + न ['रमेक्ष च', उः— 301] = रवम्, स्त्रीणाम् रवं (येष्टम्) = स्त्रीरवम्। This refers to the creation of तिलोत्तमा (आद्या स्त्रीरवच्छटिः) by the *creator himself* for the destruction of the demons 'सुन्द' and 'उपसुन्द'। Read 'श्रीभगवानुवाच ॥ तिलोत्तमा नाम पुरा ब्रह्मणा योषिदुत्तमा। तिलं तिलं समुद्भूत्य खानां निर्मिता शुभा' ॥ १ ॥ *Mahabharata*. (अनुशासन-पर्वे उमा-महेश्वर-नामाध्यायः)। In the *Adiparva* (2. 11. 15.) however, she is said to be created by विश्वकर्मा by the order of Brahma. Read " * * * सा प्रयत्नेन सहता निर्मिता विश्वकर्मणा। * * * तिलं तिलं समानाय खानां यद्विनिर्मिता ॥ तिलोत्तमेति तत्तस्या नाम चक्रे पितामहः"—*Ibid.* The poet means to say that this S'akuntala is the *second* (अपरा) matchless creation of the most perfect beauties of the creator. Other explain 'अपरा' as अविविचमाना परा यस्याः—That which has no match, i. e. *nonpareil*.

6. धातुः विभुत्वम् &c.—विभुत्वम् = All-powerfulness, omnipotence. The idea is—Because the creator is all powerful, hence only

it has been possible for him to create such a nonpareil beauty. Despite his omnipotence, the creator had to paint an out-line of her faultless figure first and later on he infused life-breath into it, or methinks the creator created her mentally. (*For reasons vide note 4.*) For the same idea differently expressed, Cf. 'या तत्र स्यात् युवति-विषये सृष्टिराद्येव घातुः'

—*Uttara Megha. 22.* Dr. Wilson quotes the following from Milton describing *Eve*—"Oh, Fairest of creation! last and best of all God's works"—*Paradise Lost, Bk. IX. 896.* The construction of the fourth line is a very knotty one, as 'अनुचिन्ता' has its nominative (अहम्) understood, while the nominative of 'प्रतिभाति'—the finite verb, is a different word 'स'। This goes against the rule 'समान कर्तृकयोः पूर्वकाले' 3. 4. 21; 3320, i.e. the nominative of the infinite verb with क्ताच् (also ल्यप्) and that of the finite verb must be the same. For such anomaly, Cf. 'रथस्थं वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते'। Also *Vikram. II. 10.* The difficulty is removed by the grammarians by considering such verbs as 'स्थित', 'उद्यत', 'व्यवसित' &c. to be understood after the infinite verb. Read—"इह 'पुनं दृष्ट्वा दुःखं भवति'; 'शृङ्गे दृष्ट्वा दुःखं भवति'; 'पापं कृत्वा अनुतापः स्यात्'; रथेन वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते' इत्यादौ 'स्थितस्य' इति पदम् अध्याहार्यम् (उच्यम्)" —*Prabha*; Also, 'श्रीशैलशिखरं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते' इत्यादौ समान-कर्तृकता-निर्वाहाय 'स्थितस्य' इत्यादि यथायथम् अध्याहार्यम्—*Jnanendra Bhikshu.*

Now see the construction.

7. According to *Raghava Bhatta*, there is the fault named—'समाप्तपुनरावृत्ता' in this s'loka, as the sentence seems to be complete in the third line, [Cf. 'नाशयन्तः घनभ्रान्तं तापयन्तः विद्योगिनः। पतन्ति शशिनः पादा, भासयन्तः जसातलम्' ॥ अत्र चतुर्थ-पादो वाक्यसमाप्तावपि पुनरावृत्तः—*Darpan. Ch. VI.*] and the fourth line seems to be a separate sentence. Hence he remarks

'तृतीय-चतुर्थ-चरणयोः व्यत्ययपाठेन समाप्तपुनरात्तदोषः परिहृतव्यः' i. e. the 3rd and 4th lines should change places.

विदूषकः—जइ एखं पच्चादेगो दाणिं रूववतीणं [यदि एवं, प्रत्यादेश इदानीं रूपवतीनाम्]

Vddushaka—If so (*all the*) beauties are put to shame.

राजा—इदञ्च मे मनसि वर्तते ।

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहे

अनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादित-रसम् ।

अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं

न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥ १० ॥

King—This again occurs to my mind. Her spotless beauty is (*like*) a flower (*as yet*) un-smelt, a tender sprout not (*yet*) torn by finger nails, a gem not (*yet*) perforated, fresh mead whose flavour is not (*yet*) tasted, (*or*) like the very fruit of pious deeds not (*yet*) divided. I know not whom the creator will resort to as the enjoyer in this case.

Reading :—‘अनाविद्धम्’—R. V. M. ‘अनामुक्तम्’—S. B.

विदूषक इति । ‘रूपवतीनाम्’ सुन्दर-ललना-वन्दानां ‘प्रत्यादेशः’ निराकृतिः ।

[‘प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशः’ निराकृतिः’ इत्यमरः] ।

अनाघ्रातमिति ॥ अन्वयः ॥ अनघं तद्रूपम् अनाघ्रातपुष्पम् (इव), कररुहेः अलूनं किसलयम् (इव), अनास्वादित-रसं नवं मधु (इव) । अखण्डं पुण्यानाञ्च फलमिव विधिः इह कं भोक्तारं समुपस्थास्यति न जाने । व्याख्या :— ‘अनघम्’ अपाप दोषलेशशून्यम् इति यावत् [‘अनघो निर्मलाऽपाप-मनोज्ञेषु अभिषेधवत्’ इति मेदिनी], तस्याः शकुन्तलायाः ‘रूपं’ सौन्दर्यं [तल्लक्षणं यथा—‘अङ्गान्यभूषिताभ्येव केनचिद्भूषणादिना । येन भूषितवद् भानि तद्रूपमिति कथ्यते’ इति छन्दोगोक्तमभिः] अनाघ्रातम् अग्रहीतगन्धं अथः प्रशुद्धितं वृत्तस्थितम् इत्यर्थः ।

‘पुष्पं’ कुसुममिव । ‘कररुहैः’ नखैः (‘पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः) । ‘अलूनम्’ अक्लिन्नं ‘किसलय’ नवपल्लवम् इव । ‘अनाविद्धम्’ वेधरहितं देहसंसर्गेणऽदूषितम् इति भावः । ‘रत्नमिव’ । ‘न आस्तादितः’ उपभुक्तः ‘रसः’ माधुर्यं ‘नवं मधु’ चौद्रं पुष्परसम् इति यावत् (‘मधुः चैत्रे च दैत्रे च, मये पुष्परसे मधु’ इति हट्टचन्द्रः) । ‘पुण्यानां’ पवित्राऽऽचरणानाम् ‘अखण्डम्’ अविभक्तं ‘फलमिव’ इत्यहं मन्ये इति भावः । ‘विधिः’ ब्रह्मा ‘इह’ शकुन्तलायाः सौन्दर्यविषये ‘कं’ जनं ‘भीक्ता’ संभोगादिकारिणं ‘समुपस्थस्यति’ उपगमिष्यति । ‘न जाने’ (‘अनुपगमात् ज्ञः’ १।३।७६ इति कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम्) । [मालीपमालकारः । तथाचीकं दर्पणे—‘मालीपमा यदेकस्य उपमानं बहु दृश्यते’ इति । श्रुतिवचनमुप्रासी । अत्र गुणकीर्तनं नाम नान्यलक्षणम् । तल्लक्षणं यथा दर्पणे—“गुणानां कीर्तनं यत् तदेव गुणकीर्तनम्” । शिखरिणी वृत्तम्] ।

Voice :— भीक्ता कः विधिना समुपस्थास्यते । इति मया न ज्ञायते ।

NOTES.

1. प्रत्यादेशः—Eclipsing, putting to shade (Com.) Cf. ‘प्रत्यादेशः रूपगर्वितायाः शिवः’—*Vikram. Act I.*

2. अलूनम् &c.—लु + क्त कर्मणि = लूनम् । (‘त्वादिभ्यः’ 8. 2. 44 इति ‘त’ इत्यस्य ‘नः’) । लुङि अलावीत्, अलाविष्ट । (*A twig*) not culled and made into earrings, hence अभुक्त (*unenjoyed*). Cf. ‘तेनासरवधूहसौ सदयालून-पल्लवाः’—*Kumar. II. 41.* करे रोहति इति कर + रुह + क्त कर्तरि [इगुपधाज्ञाप्रौकिरः कः’ 3. 1. 135] = कररुहः nail.

3. आ + व्यध् + क्त कर्मणि = आविद्धम् bored ; ‘य’ of व्यध becomes ‘इ’ (सम्प्रसारण) by ‘ग्रही-ज्या-वयि-व्यधि-वष्टि-विचति-व्यति-वृच्छति-भ्रजतीनां’ इति च’ 6. 1. 16 ; न आविद्धम् = अनाविद्धम् not bored for using as an ornament, hence अभुक्त । This reading is certainly better than ‘अनामुक्त’; as it is an excellent epithet for a *virgin*.

4. अखण्डम् &c.—Not cut in twain hence not yet partaken of.

5. समुपस्थस्यति &c.—The ordainer will approach or resort to (with a view to enjoying such a beauty).

उप + स्था does not mean 'देवपूजा' &c.—(I. 3. 25.), hence पातनेपद is not available.

6. For a similar idea, Cf. "काकार्यं शशुलक्षणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्यते सा । दीषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोऽपि कान्तं मुखम् ॥ किं वचन्तापकल्पयाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा । चेतः स्वास्थमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥"—Quoted by Mammata Bhatta.

Rem rks :—This s'loka occurs in 'शृङ्गारशतक' of *Bhartrihari* (650. A. D. according to the Chinese traveller I Tsing), with a little variation in the 3rd and 4th lines. * * * 'अखण्ड' पुण्यानां फलमिव भवद्रूपमनवम् । न जानि भोक्तारम् कमिह समुपस्थास्यते इति । Most probably this (also 'भवन्ति नमा' &c. *Act. V. 12 Infra*; also 'प्रारभ्यते खलु' &c.—*Mudra. II. 17, 18.*) are interpolations by the copyist on *Bhartrihari*. This s'loka has also been quoted by *Dhananjaya* as instance of 'शोभा' ('रूपयौवन-लालित्य-भोगाद्यै रङ्गभूषणम् शोभा प्रीतिः').

विदूषकः—तेन हि लघु परिक्ताग्रदु र्गं भवं । मा कस्मिन् तवम्सिणो इङ्गुदी-तैल-चिक्कण-सोसस्म हस्ये पडिस्सदि [तेन हि लघु परिक्ताग्रतामिनां भवान् । मा कस्यापि तपस्विनः इङ्गुदी-तैल-चिक्कण-शीर्षस्य हस्ते पतिष्यति] ।

Vidushaka—Then, indeed, let your honour rescue her at once, so that she may not fall into the hand of some hermit with his head unctuous with Ingudi oil.

राजा—परवती खलु तवभवती । न च सन्निहितोऽत्र गुरुजनः ।

King—But her ladyship has a master; moreover her father is not present here.

विदूषकः—अथ भवन्तम् अन्तरेण कीदृशो मे दिदि-राश्रो [अथ भवन्तम् अन्तरेण कीदृशः अस्याः दृष्टिरागः] ।

Vidushaka—Regarding your majesty, what sort of sight-passion has she got ?

राजा—निसर्गादेवाप्रगल्भस्तपस्वि-कन्या-जनः । तथापि तु—
अभिमुखे मयि संहतमौचितं हसितमन्य-निमित्त-कृतोदयम् ।
विनय-वारित-वृत्तिरतस्तया न विवृतो मदनो न च

संहतः ॥ ११ ॥

King—An ascetic's daughter is indeed shy by nature. Yet (*when*) I faced (*her*), her glance (*towards me*) was withdrawn, (*and*) she smiled as if it was occasioned by some other cause (*unconnected with me*). Hence her love, with its progress checked by modesty, was neither unveiled nor smothered.

Reading :—‘तैलचिक्कण’—B. M. ‘तैल-मिश्र-चिक्कण’—R. S. V; S reads ‘भारग्यकस्य’ after—o‘शीर्षस्य’ । ‘अथ’—B. M. ‘अत्र’—R. V. ‘भवन्तम् अन्तरेण’—R. V. M. S. ‘तत्रोपरि’—B. ‘ईक्षितम्’—B. M. V. ‘ईक्षणम्’—R. ‘कृतोदयम्’—R. V. M. S. ‘कथोदयम्’—B.

विदूषक इति । ‘एना’ शकुन्तलां ‘लघु’ शीघ्रं (‘अथ शीघ्रं त्वरितं लघु चिप्रमरं द्रुतम्’ इत्यमरः) ‘परिवायतां’ रचतु । ‘इङ्गुदीतिलेन चिक्कणं’ मसृणं (‘चिक्कणं मसृणं क्षिग्धम्’ इत्यमरः) ‘शीर्षे’ मस्तके यस्य तथाविधस्य ‘कस्यापि तपस्विनः हस्ते’ सा ‘पतिष्यति’ इति ‘मा’ (वारणार्थकमव्ययम् एतत् । ‘माघा’ मासलं च वारणे’ इत्यमरः) । माभूत् इत्यर्थः ।

राजिति । ‘परवती’ पराधीना (‘परतन्त्रः पराधीनः परवान् नाथवानपि इत्यमरः) । ‘न सन्निहितः’ अवाग्रमे उपस्थितः ‘गुरु’ एव ‘जनः’ पिता इत्यर्थः (‘गुरुः पिता गुरुः विप्रः गुरुदेवः पुरोहितः’ इति गदसिंहः) अद्यात् कथमेनां तूर्यं परिणेष्यामि इति भावः ।

विदूषक इति । ‘अथ’ इति विकल्पे (‘अथाथो संशये स्याताम् अधिकारे च मङ्गले । विकल्पान्तरात्पञ्च-कार्यान्तरात्पञ्च-मसृणये’ इति मेदिनी) ‘भवन्तम्

अन्तरेण' प्रति 'अस्याः' शकुन्तलायाः 'दृष्टिरागः कौटुशः' सा त्वयि अनुरक्ता न वेति भावः ।

राजति । 'निसर्गादेव' स्वभावादेव ('निसर्गः सृष्टौ स्वभावे च' इति हेमः) । 'अप्रगल्भः' अतिशङ्का लज्जाशीला इति यावत् ('निःशङ्कता प्रयोगेषु बुधैरुक्ता प्रगल्भता' इति उज्ज्वलनीलमणिः) 'तथापि तु' अप्रगल्भत्वेऽपि इति श्लोकेन अन्वति ।

अभिमुख इति ॥ अन्वयः ॥ मयि अभिमुखे ईदृशितं तथा संहतम् । अन्य-निमित्तकतोदयं हसितम् । अतः तथा विनयवारितवृत्तिः सदनः न विवृतः न च संहतः । व्याख्या—'मयि' दुष्यन्ते अभिमुखे' शकुन्तलायां दत्तदृष्टिपाते सति 'ईदृशितं' लीचनं ('कृदभिहितो भावः द्रव्यवत् प्रकाशते' इति न्यायात्) 'तथा' शकुन्तलाया 'संहतम्' अन्यत्र प्रेरितम् [अनेन शङ्कारलज्जा ध्वन्यते] । 'अन्यत्' मद्भिन्नं 'निमित्त' कारणं, तेन 'कृतः' जनितः 'उदयः' आविर्भावः यस्य तद्वत् तथा 'हसित' हास्यं कृतम् । [अनेन अनुरागः ध्वनितः] । 'अतः तथा' शकुन्तलाया 'विनयेन' स्वशिचया लज्जया इत्यर्थः ['विनयः शिचाप्रणत्योः विनया तु श्लीषधौ' इति हेमचन्द्रः] वारिता रुद्धा 'वृत्तिः' प्रसारः यस्य स 'सदनः' कामः 'न विवृतः प्रकटितः' 'न च संहतः' गुप्तः [इति विरोधाभासः । यथासंख्यमलंकारस्य । हृद्यनुप्रासः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम्] ।

Voice—ईदृशितं संहतवती हसितवती । ०वृत्तिं सा सदनं न विवृतवती न संहतवती ।

NOTES

1. सा कस्यापि तपस्विनः &c.—The jester re-echoes the thought which once did actually strike the king. Cf. 'वैखानस किं * * * अत्यन्तमेव सदृशेक्षणवत्तमाभि राक्षी निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः' *Act. I. 24. Supra.* For similar idea, vide *Malati. II. 6.*
2. परवती—परः स्वामी अस्यास्ति । मतुप् । ५।२।५४—*Bhanuji* ; having a master, hence dependent. Cf. 'भवानपीदं परवान्वेति महान् हि यव आवदेवदारौ'—*Raghu. 0. Pr.* of Satya Vrat Shastri Collection.

3. अथ—Implies विकल्प (*alternative*). The idea is—Even though she is dependent and her father is absent, some plans may be chalked out, in case she loves you.

4. भवन्तम् अन्तरेण—Raghava rightly holds that अन्तरेण cannot be used with २या, when the meaning is 'towards,—“* * * इति द्वितीया इति तु यत् स धम एव । तस्य 'अन्तराऽन्तरेण युक्ते' २. ३. ४, इत्यत्र सूत्रे निपातस्यैव ग्रहणात्” । *Jnanendra Sarasvati* too remarks—'प्रतिपदीकृत्वात् निपातयोरेव ग्रहणं, न तु टावन्त-द्वितीयान्तयोः'—*Tattvabodhini*. But Panini's rules were not strictly adopted when Kalidasa flourished, hence he uses २या with अन्तरेण though it means 'Towards' here and elsewhere. Cf. 'देवीं वसुमतीम् अन्तरेण महदुपालभनं' &c.—*Act. V. Infra*.

5. अप्रगल्भः—'प्रगल्भः प्रतिभान्विते'—*Amar*. प्र + गल्भ + पचाद्यच् (३. १. १३४. कर्तरि) = प्रगल्भः Bold, forward (*Com*). अप्रगल्भः—unobtrusive. Cf. 'स्त्रीभूषणं चेटितम् अप्रगल्भं चारुण्यवक्राण्यपि विचोतानि—*Bhatti. II. १५*.

6. हसितम्—This is defined by *Ma'trigupta* thus 'विकासित-कपोलान्तम् उत्फुल्लाऽमल-लोचनम् । किञ्चिन्नचितदन्ताऽयं हसितं तद्विदो विदुः' ॥ This is a sign of उत्तमनायिका । Cf. 'उत्तमस्य समुद्दिष्टं स्मितं हसितमेव च' ।

7. न विवृतः &c.—The inference is drawn from 'वाचं न निग्रयति &c. *Act. I. २८. Supra*.

विदूषकः—एण क्खु दिट्ठ-मेत्तस्स तुह अङ्गं आरोहदि [न खलु दृष्ट-मात्रस्य तव अङ्गम् आरोहति] ।

Vidushaka—Surely she couldn't have got up on your lap at the (*first*) sight.

राजा—मिथः प्रस्थाने पुनः शालीनतयापि कामम् आविष्कृतो भावस्तत्रभवत्या । तथाहि—

दर्भाऽङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकारणं

तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।

आसीद्विद्वत्त-वदना च विमोचयन्ती

King—But at our mutual parting, (*her*) feeling (*towards me*) was clearly manifested by her ladyship, inspite of (*her*) bashfulness. For—Proceeding only a few steps, the slender one paused without any occasion, alleging that (*her*) foot was pricked by a Kusha-blade; and with backward-turning face she stood disentangling her bark-robe though not (*really*) caught in the boughs of trees.

विदूषक इति । 'खलु' इति जिज्ञासायां ('खलु स्याद् वाक्यभूषायां जिज्ञासायाश्च सान्वने' इति मेदिनी) । दृष्ट एव 'दृष्टमात्र' ('मयूरव्यंस-कादयश्च' २।१।७२ इति अखण्डविग्रहः नित्यसमासः) तस्य ।

राजिति । 'मित्रः' अन्वोऽन्व ('मित्रः अन्वोऽन्व' रहस्यपि' इत्यमरः) 'प्रस्थाने' गमनारम्भे 'पुनः' इति भेदे ('पुनरप्रवृत्ते सतत् । अधिकारे च भेदे च तथा पचान्तरेऽपि च' इति मेदिनी) । 'तदभवत्वा' शकुन्तलाया 'शालीनतया' अष्टतया लज्जया इत्यर्थः 'अपि' इति गद्गद्याम् । 'कान्' अन्वये 'भावः' अनुरागः 'आविकृतः' प्रकटीकृतः ।

दर्भेति ॥ अन्वयः ॥ तन्वी कतिचिदेव पदानि गत्वा अकारणं दर्भोऽङ्कुरेण चरणः क्षतः इति स्थिता, द्रुमाणां शाखासु असक्तमपि वस्त्रं विमोचयन्ती विवृतवदना च आसीत् । व्याख्या—'तन्वी' चीणाङ्गी सा शकुन्तला ('वीतीगुण-वचनात्' ४।१।४४ इति ङीष् वैकल्पिकः) 'कतिचिदेव पदानि गत्वा' । ('अनेन उत्कण्ठाऽतिशयः ध्वनितः') 'अकारणं' अनवसरे अकस्मात् इत्यर्थः ('कारणं' स्तम्भे तद्वस्त्रं बाणोऽवसर-नीरयोः' इति मेदिनी) 'दर्भोऽङ्कुरेण' कुशसूच्या, (न तु दर्भेण । तस्य सत्त्वे व्याजः न स्यात् । अङ्कुरस्य अदृश्यमानतया व्याज-संभवात्) । 'चरणः क्षतः' विदीर्णः 'इति' उक्ता 'स्थिता' मम दर्शनार्थं गमनात् विरता 'द्रुमाणां' कुरवक-वृक्षाणां 'शाखासु असक्तमपि' अलग्नमपि 'वस्त्रं' विमोचयन्ती विटपात् सुक्तं कुर्वती सती, 'विवृतं' परावृतं मद्दर्शनार्थं 'वदनं' मुखं यस्याः तादृशी 'आसीत्' [विरोधाभासः हेतुः । श्रुतिव्यनुप्रासी । 'दिग्दर्शनं' 'दानिदर्शनेति' हेकाऽनुप्रासीऽपि । वसन्ततिलका वृत्तम् । अथाऽनुरागेऽङ्कितमित्य-धिकृत्य उक्तं रत्नविजयिणी—'तिलकायां रत्नं आकृतिं उल्लेख्य दर्शनम्' इति] ।
Voice :— तन्वा स्थिता । विमोचयन्त्या विवृतवदना अभूयत ।

NOTES

1. खलु—Implies जिज्ञासा (Com). The idea is—Are you doubtful about her love, because she did not sit in your lap?

2. पुनः—Indicates भेद (Com). i. e. If the indications mentioned in Sl. 11 are deemed unsatisfactory, the following with certainly appear corroborative.

3. शालीनतया—शाला (लक्षण्या शालाप्रवेशम्) अर्हति या सा शालीना लज्जाशीला इत्यर्थः। शाला + घञ् = शालीना by the rule 'शालीन-कौपिने अष्ट-कार्ययोः' 5. 2. 20; 1821. (ख = ईन, 7. 1. 2;) Vide *Prabha. P. 307*. "इमौ ख-प्रत्ययान्तत्वेन निपात्येते। रुद्धिश्चादितौ कथंचित् व्युपाद्याविति नावाऽवयवार्थे अभिनिवेशः कार्यः"।—*Tattvabodhini*. According to महाभाष्य however, शालाप्रवेश + घञ् = शालीनः the word 'प्रवेश' being elided by निपातन। "प्रवेश-शब्दस्य अवतरण-शब्दस्य चोत्तरपदस्य लोपे शालीन-कौपीनशब्दौ निपात्येते"—*Ibid*. One who deserves not to go outside but to be inside a room. ('अप्रागल्भ्याद् अन्वय गन्तुमशक्तः, शालासिव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः'—*Jnanendra Bhikshu*)—hence bashful, modest. Cf. 'निसर्गशालीनः स्वीजनः'—*Malavik. Act. IV*; *Raghu. VI. 81*; *XVIII. 17*; *Sisupal. XVI. 83*.

4. अकारण—Without any occasion for so doing. कारण = अवसर।

5. का संख्या येषां ते इति किम् + डति ('किञ्च संख्या परिभाषे डति च' 5. 2. 41) = कति, शब्द विभक्ति is dropped by 'षड्भ्यो लुक्' 7. 1. 22; 'डति च' 1. 1. 25; (एकवचन-द्विवचनयोः डतिः न प्रयुज्यते—*Prabha*), hence always plural.

विदूषकः—तेन हि गहीद-पाहेभ्यो होहि। किदं तुण् उववणं तवोवणं ति चेक्षामि [तेन हि गृहीत-पाथेभ्यो भव। कृतं त्वया उपवनं तपोवनमिति प्रवृत्तं]।

Vidushaka—Then be provided with viaticum. I perceive that the penance-grove has been transformed by you into a pleasure-garden.

राजा—सखे तपस्विभिः कैश्चित् परिज्ञातोऽस्मि । चिन्तय तावत् केनाऽपदेशेन पुनराश्रम-पदं गच्छामः ।

King—Friend, I have been recognised by some hermits. So devise on what pretext I may (*once*) again go to the region of the hermitage,

विदूषकः—को अवरो अवदेसो तुह्याणं राश्राणं [कः अपरः अपदेशः युष्माकं राज्ञाम्] । णिवार-च्छट्-भाअं अह्माणं उवहरन्तु त्ति [नीवार-षष्ठ-भागम् अस्माकम् उपहरन्तु इति] ।

Vidushaka—What other pretext (*is wanted*) for you kings ? (*Go and say*)—‘let the (*hermits*) bring our sixth part of the wild rice’.

राजा—मूर्ख, अन्यमेव भागधेयम् एते तपस्विनो निर्वपन्ति, यो रत्न-राशीनपि विहाय अभिनन्द्यते । पश्य—

यदुत्तिष्ठति वर्णेभ्यो नृपाणां क्षयि तन्नम् ।

तपः-षड्-भागमक्षय्यं ददात्यारण्यका हि नः ॥ १३ ॥

King—Fool ! these hermits pay quite a different kind of tribute, which is welcomed, setting aside even heaps of jewels. See — The wealth of the kings, that proceeds from the (*four*) castes is perishable, (*whereas*) the denizens of the forest pay us the sixth part of (*their*) penance which is really imperishable.

Reading :—‘पुनराश्रमपदं गच्छामः’—B. M. ‘सकृदपि आश्रमे वसामः’—R. V. S. ‘अन्यभागधेयम् एते तपस्विनो निर्वपन्ति’—CC-O. Prof. Sanyal Collection. ‘अन्यभागधेयमेतेषां रक्षणे निपतति’—R. S. V. ‘तन्नम्’—B. ‘तत् फलम्’—R. V. M. S.

विदूषक इति । 'तेन हि' यदि शकुन्तलया ईदृशीभावः प्रकटितः तर्हि 'गृहीतं' पयि साधु इति 'पाथेयं' पयिसम्बलं येन तादृशः 'भव' । पुनराश्रमं गच्छ इति उदयम् ।

राजति । 'परिज्ञातः' अवगतः 'अस्मि' अहं 'कैश्चित् तपस्विभिः' । 'अपदेशेन' व्याजेन ('अपदेशः पुमान् लक्ष्ये निमित्त-व्याजयोरपि' इति विश्वः) । [अव तापनं नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम् । "उपायादर्शनं यत् तापनं नाम तद्ववेत्" इति दर्पण-लक्षणात्] ।

विदूषक इति । 'अस्माकं' राजयाज्ञं 'निवारस्य षष्ठभागम् उपहरन्तु' मन्त्रं देहि 'इति' क्लृप्त्वा प्रविशतु इति भावः ।

राजति । 'अन्य' भिन्नम् 'एव' भागधेयं भागं करम् इति यावत् ('भाग-रूपनामन्थी धेयः', वाः—५।४।२५ ; 'भागधेयः करो वलिः' इत्यमरः) 'निर्वपन्ति' प्रददति, 'यो रवाणां राशीम्' समूहान् 'अपि विहाय' परित्यज्य 'अभिनन्द्यते' सादरं गृह्यते । तेन लघोक्तः व्याजः न युक्तः । वक्ष्यमाणश्लोके तदेव प्रतिपादयति ।

यदिति ॥ अन्यः ॥ नृपाणां वर्णेभ्यो यत् धनम् उत्तिष्ठति तत् चयि । आरण्यकाः नः अचय्यं हि तपः षड्भागं ददति । व्याख्या—'नृपाणां' मादृशानां 'वर्णेभ्यो' ब्राह्मणादिभ्यः 'यत् धनं' भागधेय-रूपं वित्तम् 'उत्तिष्ठति' लभ्यते 'तत् चयि' चौरादिना नश्वरम् । 'आरण्यकाः' वनेवासि-तपस्विनः 'नः' अस्माभ्यम् 'अचय्यं हि' चौरादिना अनयत् 'तपसः षट्' षष्ठः 'भागः' तपः षड्भागः ('वृत्ति-लिषये संख्या-शब्दस्य पूरणार्थत्वम् ज्ञेयम्') तम्, अप्रत्यक्षभावेन 'ददति' । [व्यतिरेकाऽलंकारः । 'चित्तय' इत्यादिना एतदन्तेन विलासी नामाङ्गमुपचितम् । तल्लक्षणं तु—'समीहा रतिभोगार्था विलास इति कथ्यते' । अपिच 'मूर्खं इत्यनेन प्रत्यक्ष-निष्ठुरोक्तेः वज्रं नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम् । "प्रत्यक्षनिष्ठुरं वज्रम्" इति दर्पणलक्षणात् । श्लोकीवृत्तम्] ।

Voice :— येन धनेन उल्लीयते तेन चयिणा भूयते । आरण्यकैः अचय्यः षड्भागः नः दीयते ।

NOTES

1. गृहीत-साधेय-पयि साधु इति पयिन् + दञ्ज ('पय्' अतिथि-वसति-स्वपते ङञ् ४. ४, १०४) = पाथेयः viaticum. The jester means to

say—Like an itinerant you must have some provision for your journey (*of love*) i. e. in order to progress in your love affairs, you must not damp your ardour but should again visit the penance-grove.

2. नीवार-षष्ठ-भागम्—The jester refers to the king's practice of taking one-sixth of the produce such as rice, fruits &c. as sanctioned by the scriptures. Read—‘पञ्चाशत्भागः आदयः राजा पशुहिरण्ययोः । धान्यानामष्टमो भागः, षष्ठः द्वादश एव वा ॥ आददीय षष्ठभागं द्वा-मांस-सधु-सर्पिषाम् । गन्धौषधि-रसानाञ्च पुष्प-मूल-फलस्य च ॥ पत्र-शाक-दणानां च चर्मणां वैदलस्य च । सन्नायानाञ्च भाख्डानां सर्वस्याऽऽमस्यस्य च’—*Manu quoted by S'abdakalpdruma. P. 153. Vide also Raghu. V. ४; XVII. 65.* By ‘षष्ठाष्टमाभ्यां ज च’ 5. 3. 50 ‘ज’ and ‘च’ प्रत्ययस्य are added after षष्ठ in the sense of ‘भाग’, giving the forms ‘पाठ’ and ‘पठ’, hence ‘षष्ठ’ can be taken here as a भागवाचक word and (*not* पूरणवाचक), so षष्ठी समास is not barred by ‘न पूरण-गुण-सहितार्थ-सदृ’—&c. 2. 2. 11 ; 705.

3. अत्यमेव भागधेयम्—भागधेय in the sense of ‘tax’ is masculine and in the sense of ‘luck’ is neuter. Cf. ‘भागधेयं सतं भाग्ये, भागप्रत्यययोः पुंसान्’—*Medini.*

4. निर्वपन्ति = निर + वप् + अन्ति । लिट् उवाप, उपे । लृट् वसति-ते । लुङ् अवाप्सीत् अवप्त । क्तः उत्तः ।

5. उत्तिष्ठति—It does not mean ‘to get up’, still ‘उदोऽनूर्ध्वं कर्मणि’ 1. 3. 24. does not apply here, as the rule has been amended by *Katyana* thus—‘ईहायाम् इति वक्तव्यम्’ 2691. i. e. उत् + स्था must mean ईहा (चेष्टा) or effort. Read ‘नेह । ग्रामात् शतम् उत्तिष्ठति’—*Bhattoji* Also ‘इच्छापूर्विका चेष्टा ईहा । सा च ग्रामाकृतम् इत्यत्र नास्ति’—*Tattvabodhini.* ‘A hundred is yielded by the village i. e. the income (धनम्) is hundred.

6. चधि—चि + धि + शि + क् + क्त = चिधिक्षिक्त्वा भिन्ना-भ्यम्-परिभू-प्रसूयय’ 3. 2. 157].

7. तपःषड्भागम्—According to Manu, the King is entitled to have one sixth of merit, arising from penance. Read 'सर्वतो धर्मषड्भागी राज्ञो भवति रचतः । अधर्मादपि षड्भागी भवत्यस्य ह्यरचतः ॥ यदर्चते यद्यजते यद्ददाति यदर्चति । तस्य षड्भाग-भाग् राजा सम्यग्भवति रचणात्'—*Mann. VIII. 304-5*. The समास in तपःषड्भागम् is a bit difficult, for षट् being 'संख्यावाचक' can only enter into कर्मधारय समास by 'दिक् संख्ये संज्ञायाम्' 2. 1. 50 when it is a संज्ञाशब्द (*appellative*), which is not the case here. The same difficulty arises in such words as 'एकाहः' 'द्वौन्द्रिये,' 'विभागः,' 'चतुर्वर्णः' द्विपदाश्रितविधिः, 'शतांशः' । According to *Bhanuji* in such cases 'एक' 'द्वि' 'त्रि' &c. mean by लक्षणा—'प्रथमः,' 'द्वितीयः,' 'तृतीयः' respectively, hence they no longer being संख्यावाचक words, the rule in question has no application. 'त्रि' [तृतीया] योवनावस्था-दशा सदा येषाम् इति विदशाः । द्वि-शब्दस्य तृतीयार्थता विभागवत् (विभाग-शेषास्तु निशापु च चणम्—*Kumar. V. 5*.)—*Bhanuji. (Vide. Com. also.)*

8. अचक्ष्यम् चेतुम् शक्यम् इति चि+यत् कर्मणि निपातने=चक्ष्यम् ('चक्ष्य-जयौ शक्यार्थे' 6. 1. 81.) Otherwise the forms would have been 'चैयम्' (अहं कृत्यवचनम्) 3. 3. 169.)

नेपथ्ये—हन्त सिद्धार्थो स्त्रः ।

(*In the green room.*) Oh joy! we have succeeded in our object.

राजा—(कर्णं दत्त्वा)—अये धीर-प्रशान्त-स्वरे स्तपस्विभिर्भवितव्यम् ।

King—(*Listening.*) Hark! with this deep and tranquil voices hermits must be there.

(प्रविश्य) दीवारिकः—जेदु जेदु भट्टा । एदे दुवे इसि-कुमारम् पडिहार-भूमिं उवडिदा [जयतु जयतु भर्ता । एतौ द्वौ ऋषि-कुमारौ कीर्तिहार-भूमिं उवडिदौ] ।

(*Entering*). Warder—Victory to our Lord. Here are arrived two hermits boys at the gate-way.

राजा—तेन हि अविलम्बितं प्रवेशय तौ ।

King—Then usher them in without delay.

दौवारिकः—एसो पवेसेमि [एषः प्रवेशयामि] । (निष्क्रम्य ऋषिकुमारकाभ्यां सह प्रविश्य) इदो इदो भग्नन्ता [इत इतो भवन्तौ]

Warder—Here I am introducing (*them*). [*Exit and re-entering with two young hermits*]. This way, Holy Sirs, this way.

नेपथ्ये इति । 'हन्त' इति हर्षे । ('हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः' इत्यमरः) 'सिद्धः' सफलः 'अर्थः' प्रयोजनम् ययोः तौ तथोक्तौ आवा 'स्वः' भवावः ।

राजेति । 'अये' इति सम्भ्रमे । ('अये क्रीडे विषादे च सम्भ्रमे स्मरणेऽपि च' इति मेदिनी) । 'धीराः' आसन्दाः गम्भीरा इति यावत् । 'प्रशान्ताः' स्थिराय ये 'स्वराः' तैः उपलक्षितैः ('इत्यभूतलक्षणे' १।१।२१ इति द्वितीया) 'तपस्विभिः' (गौरवे बहुवचनम्) 'भवितव्यम्' ।

दौवारिकेति । 'प्रतिहारस्य' हारस्य 'भूमिः' तां, हारदेशमित्यर्थः । ('प्रतिहारो शरि हाःस्थेः हाःस्थितायां तु योषिति' इति मेदिनी) । उपपूर्वक-स्था-धातु रव सकर्मकः ।

NOTES.

1. हन्त—Implies joy, as the hermits who have come to see the king finds him inside (*and not away on an hunting excursion*).

2. धीरप्रशान्त &c.—Because the sound is धीर and at the same time प्रशान्त so it prognosticates the advent of some hermits. Note that our poet *skillfully* introduces the ascetics as soon as the king utters आरब्धकाः &c

(उभौ राजानं विलोकयतः) । प्रथमः—अहो दीप्तिमतोऽपि विश्वसनीयता अस्य वपुषः । अथवा उपपन्नमेतदस्मिन् ऋषिभ्यो नातिभिन्ने राजनि । कुतः—

अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये

रक्षा-योगादयमपि तपः प्रत्यहं सञ्चिनोति ।

अस्यापि द्यां स्पृशति वशिनश्चारण-द्वन्द्व-गीतः

पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राज-पूर्वः ॥ १४ ॥

(Both look at the king). First—Oh radiant as it is, trust-inspiring is his form. Or this is just what should be in a king, not differing much from the sages. For—Lodging has been taken up by him, too, in an As'rama, enjoyable by all (people). He, too, accumulates penance every day by his protection (of his subjects), and of him, the controller of (all) passions, too, the sacred appellative of 'Muni' only preceded by the word 'Royal', and chanted by a pair of minstrels, constantly touches the heaven.

Reading ;—‘एतदस्मिन्’—B. M ; ‘एतत्’—R. V. ‘ऋषिभ्ये नातिभिन्ने’—R. V. S. ‘ऋषिकल्पे’—B. M.

अहो इति । ‘अहो’ विस्मये [‘अहो ह्री च विस्मये’ इत्यमरः] । ‘दीप्तिमतो-
ऽपि’ तेजोयुक्तस्याऽपि ‘अस्य’ राज्ञः ‘वपुषः विश्वसनीयता’ अभीतिप्रदत्वम् । ‘अथवा’
नैतदार्थम् । ‘ऋषिभ्यः’ (‘अन्यारादितरर्त्तेदिकश्चब्दाश्च-तर-पदाऽऽज् आहियुक्ते
१।१।२० इति ५मी) ‘नातिभिन्ने’ सदृशे ‘राजनि’ दुष्यन्ते ‘एतत् उपपन्नम्’ युक्तमेव ।

अध्येति ॥ अन्वयः ॥ अमुनाऽपि सर्वभोग्ये आश्रमे वसतिः अध्याक्रान्ता ।
रक्षायोगात् अयमपि प्रत्यहं तपः सञ्चिनोति । वशिनः अस्यापि केवलं राजपूर्वः
पुण्यः मुनिरिति शब्दः चारण-द्वन्द्व-गीतः मुहुः द्यां स्पृशति । व्याख्या—‘अमुना’
दुष्यन्तेन ‘अपि ऋषिभ्यो नैव सर्वः प्रज्ञावाग्मनुजैः भोग्ये उपजीव्ये आश्रयकृते

‘आश्रमे’ गृहस्थाश्रमे ‘वसतिः’ निकेतनं गृहम् इति यावत् (‘वसतिः’ स्यात् स्त्रियां वासे यासिन्वाच्च निकेतने’ इति मेदिनी) ‘अध्याक्रान्ता’ अवलम्बिता । (मुनिपत्ने, ‘सर्वेः’ वट्टभिः ‘भोय’ अध्ययनार्थम् आश्रयणीये ‘आश्रमे’ मठे (‘आश्रमः ब्रह्मचर्यादी वानप्रस्थे वने मठे’ इति मेदिनी ‘वसतिः अध्याक्रान्ता’)) । ‘रचायोगात्’ प्रजापरिपालनात् ‘अयमपि’ ऋषिरिव ‘प्रत्यहं तपः’ षष्ठांशरूपम् सुकृतं ‘सञ्चिनोति’ अर्जयति (तथाचोक्तं सगुना—‘सर्वतः धर्मपङ्क्त्यागो राज्ञो भवति रचतः’)) । (मुनिपत्ने, ‘रचार्य’ शरीर-रचणार्थम् । योगोऽष्टाङ्ग सन्निसितम् ‘तपः’ चान्द्रायणादि ‘संचिनोति’ करोति) । ‘वशिनः’ जितेन्द्रियस्य ‘अस्यापि’ ऋषिरिव ‘केवलं राजन्’ इति शब्दः ‘पूर्वः’ यस्मात् तथाविधः राजर्षिः इत्यर्थः । ‘पुण्यः’ पवित्रः ‘मुनिरिति शब्दः’ आत्मा, राजमुनिः राजर्षिः इत्यादुपाधिः इत्यर्थः । ‘चारण्योः’ स्तुति-पाठवाच्योः ‘इन्हेन’ स्त्री-पुरुष-युगलेन (‘इन्हे’ रहस्यं कलहे तथा मिथुनयुग्मयोः’ इति मेदिनी) ‘गीतः’ सन् ‘मुडः’ प्रतिचरणं ‘द्यां’ स्वर्गं ‘स्पृशति’ अधिरोहति अतः सर्वथा अयं राजा मुनिकल्पः । मुनिस्तु ऋषिरुच्यते अथन्तु राजर्षिः इति भेदः । [ऋषिधर्मप्रदर्शनात् अत्र तुल्ययोगिताऽलंकारः । तल्लक्षणं यथा—‘विवर्चितं गुणोत्कर्षं यत् समीकृत्य कस्यचित् । कौतनं स्तुतिनिन्दार्थं सा स्मृता तुल्ययोगिता ॥ व्यतिरेकः श्लेषश्च । अत्र ‘अध्याक्रान्ता—’ इत्यादिन् बहून् प्रसिद्धान् सामान्यधर्मान् अनुक्त्वा ‘केवलं राजपूर्व’ इत्यनेन विशेषोक्तेः विशेषणं नाम नाकालक्षणमुक्तम् । तल्लक्षणं यथा दर्पणे—“अर्थान् सिद्धान् बहुनुक्त्वा विशेषोक्तिर्विशेषणम्” इति । मन्दाक्रान्ता वृत्तम्] ।

Voice :—असौ वसतिम् अध्याक्रान्तवान् । अनेन तपः सञ्चियते । द्यौः स्पृश्यते । गीतेन पुण्येन मुनिरिति राजपूर्वेषु शब्देन ।

NOTES.

1. **पद्मो**—Implies astonishment on the part of the bard as they found practically no difference between the king and the sage. But though august in appearance he can be approached with confidence. Cf. ‘अथानुसन्धिनायादीरवरिवाच्यैः’—*Raghu. I. 10.*

2. नातिभिन्ने—An instance of सुप्तसुप् compound otherwise the form would have been 'अनतिभिन्ने'. *Vide S. K. 756.*

3. आद्यमे—Refers to (i) तपोवन in the case of ऋषि and (ii) गृहस्थायस in the case of 'राजन्'।

4. सर्वभोग्य—(i) Which is the resort of all students. (ii) which is resort of three other आश्रमस i. e. in which one can do good to all people of the other three A's'ramas. Hence Manu remarks—'यथा वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः। तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्व आश्रमाः'—III. 2; 'यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम्। तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम्'—*Ibid VI. 90.* 'कालीं ह्ययं संक्रामितुं द्वितीयां सर्वोपकारचमनायमं ते'—*Raghu. V. 10.* This is the first point of resemblance with a sage.

5. रचायोगात्—योग means प्रयोग (*application*) in the case of the king; 'योगः अपूर्वार्धसंप्राप्ती संगतिध्यानयुक्तिषु। वपुः स्वीये प्रयोगे च विष्कन्मादिषु भेषजे' इति मेदिनी। i. e. by his engagement in protection; or explain योग (*when final in a compound*) as "on account of" i. e. on account of his protection (*of his subjects*). Cf. 'स प्रीतियोगात् विकसनं सुखयौः'—*Kumar. VII. 55.* 'सान्निध्ययोगात् किल तत्र शचाः'—*Raghu. VII. 3*; The king is the owner of a sixth part of तपः (*merit*) for which vide notes on तपः षड्भागम्—*Supra.* In the case of मुनि, रचा=शरीररचा—preservation of his body (i. e. *physical health*). (The sages) practise penance (तपः) for the preservation of his body (*Com*). This is the second point of similarity.

6. वशिनः—The sages are surely the controller of passion so was the the king; besides he was also to control the vicious propensities of the wicked. This is the third point of similarity.

7. चारणद्वन्द्व—Celestial choristers—a kind of गंधर्व whose duty was to amuse the denizens of heaven by panegyrics. "गन्धर्वाणां

सती लीकः परतः शतधीजनात् । देवानां गायनास्ते चारणाः स्तुतिपाठकाः—
Padmapurana, Sargakhanda. चारण has been defined thus
 by संगीतरत्नाकर—‘किंकिनी वाद्यवेदी च हतो विकटनर्तकैः । मर्मज्ञः सर्वरागेषु
 चतुरारणो मतः’ ॥ इह—ह्री ह्री इति इहम्; हि is duplicated and
 the form is obtained by निपातन; ‘इह’ रहस्य-मर्यादावचन-व्युत्क्रमण-
 यज्ञपाव-प्रयोगाभिव्यक्तिषु’ 8. 1. 15 इति साधुः—*Bhanuji*. ‘दिशब्दस्य द्विवचनं
 पूर्वपदस्य अन्तावो अलम् उत्तरपदस्य नपुंसकत्वं च निपात्यते’—*Bhattoji*.
 It may also be used as masculine for Panini uses it as
 such in ‘चार्ये इहः’ 2. 2. 29.

8. केवलं राजपूर्वः—This is the point of difference. In *Raghu*.
 II. 58 Dilipa is addressed as ‘राज्याश्रममुनि’ । Cf. ‘तमातिथ्यक्रियाशान्त-
 रथचोभपरिश्रमम् । प्रपच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं मुनिः’

द्वितीयः—गौतम, अयं स बलभित्सखो दुष्यन्तः ?

Second Hermit—Gautama, is this Dushyanta, the friend
 of the slayer of Bala.

प्रथमः—अथकिम् ।

First Hermit—Yes.

द्वितीयः—तेन हि—

नैतच्चित्रम् यदयमुदधि-श्याम-सीमां धरित्रीम्

एकः कृत्स्नां नगर-परिच-प्रांशु-बाहुर्भुनक्ति ।

आशंसन्ते समितिषु सक्त-वैरा हि दैत्यैर्

अस्याधिज्ये धनुषि विजयं पौरुहूते च वज्रे ॥ १५ ॥

Second Hermit—Well, then it is no wonder, that this
 one, with arms long as the (iron) bar of the city-gate,
 alone rules the whole earth with the conser for it is murky
 bourn. For when hostilities are commenced with the demons,

the gods expect victory in battles from his braced bow as much as in the thunderbolt of Indra.

Reading :—‘समितिषु सुराः’—B. V. M. ‘सुरयुवतयः’—R. S. ‘वज्रवैरा’
—R. V. ‘सक्तवैराः’—B. M.

द्वितीयेति । ‘वलं’ तदाख्यम् असुरं भिन्नवान् इति वलमिन् [‘सत्-स-विष-दुष्ट’-
इत्यादिना क्तिप् ३।२।६१] तस्य सखा (समासान्तः टच् ५।४।२१) । अत्र काका
प्रश्नः व्यज्यते [‘वलाराति शचिपतिः’ इत्यमरः] ।

द्वितीय इति । ‘तेन हि’ दुष्यन्त्वन्वैव हेतुना ।

नैतदिति ॥ अन्वयः ॥ नगर-परिघ-प्रांशुबाहुः अयमेकः उदधि-श्याम-सीमां
कृत्स्नां धरिवीम् भुनक्ति इति यत् एतत् न चिवम्, हि दैत्यैः सुराः समितिषु
अस्य अधिज्ये धनुषि पौरुहूते वज्रे च विजयमाशंसन्ते । व्याख्या—‘नगरस्य’ लक्षणया
नगर-द्वारस्य [अनेन अत्यन्त-दैर्घ्या ध्वनितम् । अत्र नगरपदेन नगरद्वारे
लक्षणाकरणात् तत्र च रुद्रिप्रयोजनाभावात् नियार्थत्वदीयः । स च “एकः
कृत्स्नामवति नगर-द्वार-कीर्ल-प्रवेष्ट-” इति पठित्वा समाधेयः] । ‘परिघः’ अर्गलः
[‘परिघः योगभदेऽस्त्रविशेषेर्गल-घातयोः’ इति मेदिनी] स इव ‘प्रांशू’ दीर्घौ
[‘दीर्घं प्रांशू विशालञ्च’ इति धनञ्जयः] ‘बाहू’ यस्य सः, अतिदीर्घबाहुर्हित्यः
‘अयम्’ दुष्यन्तः ‘एकः’ एकाकी अत्य-साहाय्यमन्तरेण इत्यर्थः । ‘उदधिः’ समुद्र
एव ‘श्यामा’ कृष्णवर्णा ‘सीमा’ प्रान्तभागः यस्याः तादृशी ‘कृत्स्नां’ सकलां
‘धरिवीं’ पृथिवीं ‘भुनक्ति’ पालयति (‘भुजोऽनवने’ १।३।६६ इति परस्मैपदम्)
इति ‘यत् एतत् न चिवम्’ विषयावहम् । [‘उदधिश्श्यामसीमाम्’ इत्युक्ते
एकदेशेऽपि तत्संभवात् ‘कृत्स्नाम्’ इत्युक्तम्] । कुत इति हेतुमाह । ‘हि’ यस्मात्
‘दैत्यैः’ असुरैः सह ‘सक्ता’ प्रसक्ता प्रवृत्तम् इति यावत् ‘वैर’ शत्रुता येषां
तादृशाः ‘सुराः’ देवाः ‘समितिषु’ संपरायेषु युद्धेषु इति यावत् (‘समितिः
संपराये स्यात् सभायां संगमेऽपि च’ इति मेदिनी) ‘अस्य’ दुष्यन्तस्य ‘अधिज्ये’
सर्व्वे आरोपितगुणे इति यावत् ‘धनुषि’ चापे, ‘पौरुहूतस्य’ इन्द्रस्य इदम् इति
‘पौरुहूतम्’ ऐन्द्रं तन्निष्पन्नं ‘वज्रे च विजयं’ समरे शरीणां पराभवम् ‘आशंसन्ते’

इच्छन्ति । [यत्र पूर्वाधौ 'नगर-परिच-मांगु-वाहुः' इत्यनेन भुजसहायेन सर्वे शवो हता इति कारणे वक्तव्ये, समसोर्वीज्य-लक्षणं कार्यमेवोक्तम् इति पर्यायीक्ताऽलंकारः । वृत्त्यनुप्रासः । हि-शब्देन हेतुत्वेन उपादानात् काव्यलिङ्गम् । नगरेत्यादिविशेषणे लुप्तोपमाच । वज्र धनुषीः द्रव्ययोः समुच्चितत्वात् समुच्चयाऽलंकारः इति यत् राघवभट्टपादैरुक्तम्, तन्न । वस्तुतः अप्राकरणिकस्यापि वज्रस्य धनुः सौसादृश्याय सुराणां विजयाशंसन-विषयत्व-रूपैक-धर्मस्योत्पादनात् दीपकाऽलंकारः । 'अध्याक्रान्ता' इत्यादिना एतदन्तेन राज्ञः प्रशंसनात् 'पुष्य' नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम् उपविष्टम् । तथाचीकृतं दर्पणे—“पुष्यं विशेषवचनं मतम्” इति । रुन्दाक्रान्तावृत्तम्] ।

Voice :— अनेन सीमा धरित्री एकेन कृतज्ञा भुज्यते इत्यनेन चित्रेण न भुज्यते । सुरैः सक्तवैरैः विजयः आश्रयते ।

NOTES

1. वलभित्—The slayer of the demon Bala i. e. Indra. The word वल occurs in the Rigveda and some identify it with the Belus of Babylon. Read “If we now compare the Indian narrative with the records of cuneiform inscriptions, there can scarcely remain a doubt that the Vala of the Rigveda was the Belus or Bel of the inscriptions—that the lofty capital of Vala, in the Rigveda, was the lofty citadel of Bel in the inscriptions”—Aryan Witness, P. 61.

2. उदधिश्चाम &c.—उदकानि धीयन्ते अत्र इति उदक + धा + कि अधि-करणे [‘कर्मण्यधिकरणे च’ 3. 3. 93] = उदधिः । उदक becomes ‘उद’ when ‘धि’ follows by ‘पिष-वास-वाहन-धिपु-च’ 6. 3. 58. Bhanuji remarks ‘उदकस्य उदः संज्ञायाम्’ 6. 3. 57 इति वा । But if उदधि is formed by 6. 3. 57, the next Sutra, 6. 3. 58. becomes useless. श्यामा सीमा = श्यामसीमा blue boundary. The word is either ‘सीमन्’, or ‘सीमा’ with उप [‘उपधायाः पत्यन्तस्याम्’ 1. 3. 13] । धरित्रीम् धरति इति ध + इत् कर्तरि [‘पृथिव्यादिभ्यः ण्वीदी’ ८. 622.] Next गीरादित्वात्

डीप् [‘विदगौरादिभ्यश्च’ 4. 1. 41] = धरितौ earth, Lit the supporter of all; this (*supporter of all*) is again *supported* (मुनक्ति) by the king, hence the propriety of the word.

3. एकः कृतज्ञाम् &c.—Cf. ‘स वेलावप्रवलयो परिरक्षीकृतसागराम् । अनन्व-
शामनामुर्वो’ शशसैकपुरीनिव’—*Raghu. I. 30.*

4. नगरपरिघ &c.—For derivation of नगर vide discussion under ‘मन्दौत्सुक्योऽस्मि नगरगमनम्’ &c. *Act. I. Supra.* परिहृत्यते अनेन इति परि + हन् + अप् करणे परिघः—(*iron*) bar of the (*city gates*); ‘हन्’ is changed to ‘व’ by ‘परौ घः’ 3. 3. 84. The optional form is ‘पलिघ’ by ‘परेश्च घाङ्ङ्योः’ 8. 2. 22. Cf. ‘भुवमेकवौरपुरार्गल-
दीर्घमुजो बुभोज’—*Raghu. XVIII. 4.* ‘गुरुपरिघकपाटसंज्ञता’—*Buddha-
charita. I. 82.* A warrior’s strength is measured by his capacity in wielding a bow for which long arm and muscular strength are of primary importance.

5. आशंसन्ते—Expect, hope for; ‘आ + शंस’ in the sense of wish (आङःशसि इच्छायाम्) is आत्मनेपदी । Cf. ‘स्वकार्यमिद्धि पुनराशशंसे’—*Kumar. III. 57.* ‘संगमं चाशशंसिरे’—*Bhatt. XIV. 70.* ‘मनोरथाय नाशंसे किं बाहो स्यन्दसे मुधा’—*Act. VII. 13. Infra.* ‘तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय’—*Mahabharat.* ‘इत्याशशंसे करणैरवाह्यै’—*Raghu. quoted by Raghava.* To mean ‘to tell’ it is *Prmp.* Vide *Kumar III. 14.*

6. सनितिषु—ससयन्ति अस्याम् इति सम + इ + क्तिन् अधिकरणे (3. 3. 94) = सनितिः that in which the soldiers proceed in a line, i. e. a battle. सुराः—(समुद्रोद्यिता) सुरा एवाम् इति सुरा + अर्शभादिभ्याम् अच् (5. 2. 127.) = सुराः । The Gods are so called owing to their addicting to liquor. *Raghunatha* quotes form the *Ramayana* ‘सुरापरिग्रहात् देवाः सुराख्या इति विश्रुताः’ । सनितिषु सुराः is better than ‘सुरयुवतयः’ as it is quite unnatural on the part of the ascetics to think of the *celestial females*. Besides enmity exists between the demons and the gods (*and not the*

सुरयुवतौ)। Again 'power of fighting' as inferred from 'सक्तवैरा;' will not be in consonance with the nature of the celestial women who were quite different from the *Amazons*—the masculine women of the Greek mythology. 'सक्तवैरा:'—'*When hostilities are commenced*', thus the epithet is very significant as it is indicative of the *imminent* cause of 'आशंसा'।

7. 'अस्याधिष्ठे धनुषि' &c.—According to *Raghava* 'अस्य धनुषि' has been purposely put before 'पौरुहते वज्रे' for the extolment of the glory of the king and also to show that the Gods had greater confidence in his bow than in the thunderbolt of Indra. Cf. 'निदधे विजयाशङ्कां चापे सीतां च लक्ष्मणे'—*Raghu. XII. 44*. 'उपस्थितसंपराधोः महेन्द्रोऽपि मध्यमलीकात् सवहुमानमानाय तमेव विजयसेनामुखे नियुक्ते'—*Vikram. Act. I. Also Act. VI. 3; & VII. 26. Infra*. 'पुरु' प्रचुरम् 'हुतम्' आह्वानम् यज्ञेषु अस्य, यद्वा 'पुरुणि' वहूनि 'हुतानि' नामानि अस्य इति पुरुहूतः—one who is often invoked (*in sacrifices*) or one who has various names. Take it as an instance of अधिकरणे सप्तमी or अनादरे सप्तमी। Cf. 'दिवोऽपि वज्राऽऽयुध-भूषणाय हवीयते वीरवती न भूमिः'—*Bhatti. II. 38*.

उभौ (उपगम्य)—विजयस्व राजन्।

Both (*Approaching*.)—Be victorious, O King.

राजा (आसनात् उठ्याय)—अभिवादये भवन्तौ।

King (*Rising from his seat*.)—I salute you both.

उभौ—स्वस्ति भवते। (फलानि उपहरतः)।

Both—Hail to your highness. (*They present fruits*.)

राजा (सप्रणामं परिगृह्य)—आज्ञामिच्छामि।

King (*Accepting them with a bow*.)—I wish for a command.

उभौ—विदितो भवानाश्रमसदामिहस्थः,। तेन भवन्तं

प्रार्थयन्ते— CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Both—Your highness is known to the denizens of the hermitage as being here ; (*they*) therefore request your honor—

राजा—किम् आज्ञापयन्ति ?

King—What do (*they*) command ?

उभौ—तत्रभवतः कण्वस्य महर्षेरसान्निध्यात् रक्षांसि न इष्टिविघ्नमुत्पादयन्ति । तत् कतिपयरात्रं सारथिद्वितीयेन भवता सनाथीक्रियतामाश्रम इति ।

Both—Because of the absence of his holiness the great sage Kanva, fiends are creating disturbance to our sacrifices. So for a few nights, let the hermitage be made to have a lord by your honor with your charioteer as your second.

राजा—अनुगृहीतोऽस्मि ।

King—I am (*much*) favoured.

Reading :—‘आज्ञामिच्छामि’—B. M. आज्ञापयितुमिच्छामि—R. S.

उभाविति । ‘स्वन्ति’ मङ्गलं ‘भवते’ (‘नमः स्वस्तिस्वाहास्वधास्त्र्यम् वषट्कारिणाञ्च’ २।१।१६ इति ४र्थी) इत्युक्ता तौ कानिचित् ‘फलानि’ राज्ञे ‘उपहरतः’ प्रयच्छतः । रिक्ताहस्तेन राजदर्शनम् निषिद्धम् इति अरणात् ।

उभाविति । ‘इहस्थः’ अत्राश्रमे स्थितः । आश्रमे सीदन्ति ‘आश्रमसदः’ ३।२।६१ तपोवननिवासिनः, तेषाम् ‘विदितः’ परिज्ञातः (‘तस्य च वर्तमाने’ २।१।६७ इति कर्तरि षष्ठी) ।

उभाविति । ‘अत्रभवतः’ पूजनैयस्य सन्निधिः एव ‘सान्निध्यम्’ सपीपस्थितिः [‘कचित् स्वार्थिकाः प्रकृतितः लिङ्गवचनानि अतिवर्तन्ते’ इति वामनः । अतः क्लीबत्वम्] ‘न सान्निध्यात्’ कण्वस्य असनीपस्थितत्वात् । ‘इष्टे’ १।१।५ यज्ञस्य ‘विघ्न’ व्याघातम् उत्पादयन्ति जनयन्ति । ‘सारथिः’ द्वितीयः यस्य तेन सारथिनावसहायेन । कतिपय-रात्रं (‘काळाध्वनोरत्यन्तसंयोगे’ २।१।५ इति २या) । असनायः सनाथः क्रियताम् इति सनाथीक्रियताम् ।

७।४।३२ इति अकारस्य ईत्वम्)। अत्रायमे एव अवस्थाय राक्षसान् दूरीक्रियताम्। अत्र 'उपन्यासनाम प्रतिमुख-सन्धेरङ्गम् उपचितम्। तथाचोक्तं दर्पणे—“उपन्यासः प्रसादनम्” इति]।

NOTES

1. फलानि &c.—Because there is the maxim that kings should not be approached with empty hands—“रिक्तपाणिस्तु न पश्येत् राजानं देवतां गुरुम्। नैमित्तिकञ्च दैत्यञ्च फलेन फलमादिशेत्”—*Quoted by Nayapanchanana. Cf. 'व्यलङ्घ्यद विन्ध्यमुपायनानि पश्यन् पुलिन्दैरुपपादितानि'—Raghu. XVI. 32. 'यायावराः पुण्यफलेन चान्ये प्राणचरुरन्या जगदर्चनीयम्'—Bhatti. II. 20. 'ह्रियङ्गवीनमादाय घोषद्वान् उपस्थितान्'—Raghu. I. 45. Vide also द्वाविंशत्पुत्तलिका—7th story.*

2. प्रार्थयन्ते—‘प्रार्थयन्ते आग्रससद इति विभक्ति-विपरिणामेन संभव्यते’—*Raghva. i. e. the nominative is 'आग्रससदः' & this is obtained from 'आग्रससदाम्' by 'विभक्तिविपरिणाम'।*

3. किमाज्ञापयन्ति—The sages used the word ‘प्रार्थयन्ते’ (*request*) but the king at once corrected it by substituting ‘आज्ञापयन्ति’ (*command*). This sort of interruption bespeaks great humility on the part of the king.

4. कण्डस्य महर्षेः &c.—This shows that the fiends were afraid of the great spiritual power of the sage and that they did not dare to enter the hermitage in his presence. Hence his absence is highly advantageous both to the demons and the king. सम् + नि + धा + कि भावे [‘उपसर्गे घोः किः’ 3. 3. 923.] = सन्निधिः। Next स्वार्थे षञ्। सान्निध्यम्। रक्ष्यते हविः एभ्यः इति असुन् अपादाने (उः 938) = रक्षासि (‘भौमादयोऽपादाने’—3. 4. 74.)। इज्यते अनया इति यञ् + क्तिन् कारणे [3. 2. 63.] = इष्टिः, sacrifice, oblation ‘वचिस्वपियजा-दीनां क्तिनि’ 6. I. 15. इष्टि derived as ‘इष + क्तिन्’ means ‘desire’.

Cf. 'इष्टिः सतामिकादिपि संयहस्तीकयागयोः'—*Medini*. विहन्वते अनेन इति वि + हन् + क ('वज्रयै कविधानम्'—*Vart.* 3. 3. 58.) = विघ्नः obstacles.

5, कतिपयरात्रम्—No satisfactory derivation of कतिपय is available. As it denotes संख्या some commentators consider it to be a संख्यावाचक (*numeral*) word. But this is wrong, for *Vamana* remarks—'कथिपयश्चे न संख्या'. From 'कतिपयाः रात्रयः' the form expected is 'कतिपयरात्रिः' but the समासान्त अच् comes in by the special Sutra 'अच्' got by योगविभाग of the Sutra 'अच् प्रत्यन्वपूर्वात्सानलोच्चः' 5. 4. 75. Read. — 'अच्' इति योगविभागात् अन्यत्वापि—*Bhottoji* 943. Hence 'कतिपयरात्रः'. The word is singular and is expressive of an aggregate. Again as 'कतिपय' is not a *numeral*, so 'अहः सर्वकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रिः' 5. 4. 87, or 'संख्यापूर्वं रात्रं क्लीवं'—*Vart.* 814. does not apply. Masculine by 'रात्रास्त्राः पुंलिङ्गः' 2. 4. 29.

6. सारविद्वितीयेन—सरति अक्षान् इति स (अन्तर्भावितार्थः) + वयिन् ['सर्तेर्निञ्च', उः—531]। For other particulars see notes on 'सूत' *Att. I. Supra*. तेन द्वितीय or स द्वितीयः यस्य तेन। This shows that he alone is more than sufficient for the situation. Cf. 'सेनां परिच्छेदस्तस्य हयसेवार्थसाधनम्। शास्त्रेष्वङ्गुलितादुद्धिसौर्वी धनुषिचातता ॥'—*Raghu. I. 19*.

विदूषकः (अपवार्यः)—एसा दाणीं भवदो अणुऊलो गलहस्तो [एष इदानीं भवतोऽनुऊलो गलहस्तः]।

Vidushaka—Now you are collared (*this way*) to your advantage (*i. e. now you have a request though difficult, still favourable to you.*)

राजा (स्मितं कृत्वा)—रैवतक, महचनात् उच्यतां सारथिः
सवाणामनं रथमुपस्थापयेत्ति।

King (*Smiling*).—Raivataka, let the charioteer be addressed in my name thus, "Bring (*me*) the chariot with the bow."

दीवारिकः—जं देवो आणवेदि [यत् देवः आज्ञापयति] ।
(निष्क्रान्तः) ।

Warder—As your majesty commands. (*Exit*).

उभौ (सहर्षम्)—

अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं त्वयि ।

अपन्ना-भय-सत्त्वेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः ॥ १६ ॥

Both (*Joyfully*).—This is highly becoming you, who imitate your ancestors. The descendants of Puru, are initiated in the sacrifice (*vouchsafing*) protection to the distressed.

राजा (सप्रणामम्)—गच्छतां पुरो भवन्तौ । अहमपि अनुपदम् आगत एव ।

King (*With a bow*).—Be pleased to go ahead. I will just follow straightway.

Reading :—‘एष इदानीं भवतीऽनुकूलः गलहस्तः’—B. M. ‘एषा इदानीं ते अनुकूला अभ्यर्थना’—R. V. M. S.

विदूषक इति । ‘अनुकूलः गलहस्तः’ इत्येषा लौकिकीक्तिः । ‘गले’ प्रसभात् हस्तदानेन यत् प्रेरणं स ‘गलहस्तः’ । तथा च ‘एष’ अर्थात् इदानीं तव तपोवन-गमनार्थं ऋषिभि र्यां प्रार्थना कृता सा यद्यपि राक्षसादिभिः सह विग्रहयुक्तत्वात् ‘गलहस्तवत्’ अमनोरमा तथापि शत्रुनाशदर्शनादिपक्षे “अनुकूलः” कार्यसाधक इत्याशयः ।

राजति । ‘मिदं कृत्वा’ उक्तविदूषकवाक्यश्रवणात् । ‘महवचनात्’ महवचनमवलम्ब्य इति ‘लघुप्रीति’ ५८३ पञ्चमी ।

अनुकारिणीति ॥ अन्वयः ॥ पूर्वेषाम् अनुकारिणि त्वयि इदं युक्तरूपम् । पौरवाः अपन्ना-भय-सत्त्वेषु दीक्षिताः खलु । व्याख्या—‘पूर्वेषां’ प्राचीनानां पुरुवंशीयानाम्

‘अनुकारिणि’ अनुवर्तिनि सदृशे इत्यर्थः । [‘तस्य आनुकरीतीति शब्दाः सादृश्यसूचका’ इति देखी) । ‘त्वयि’ दुष्यन्ते ‘इदं’ भयवाणाऽङ्गैकरणम् ‘युक्तरूपम्’ योग्यं [‘प्रशंसायां रूपम् ५।१।६ इति रूपम्] यतः ‘पौरवाः’ तव पूर्वपुरुषाः ‘आपन्नानां’ विपद्युक्तानां भीतानाम् इत्यर्थः (‘आपन्नः सविपत्तौ च प्राप्तेऽपि काव्यलिङ्गक’ इति-विश्वेन्द्रियौ) ‘अभयं’ लक्षणया अभयदानम् इत्यर्थः । तदेव ‘सवाणि’ वागाः [‘बहुभ्यः दीयते यत्र ळ्यन्ति प्राणिनः बहु । कर्तारो बहवः यत्र तत् सवनित्यभिधीयते’ इति नीलकण्ठ-धृठ-वचनम्] तेषु, विपद्युक्तेभ्यः अभयदानरूपेषु यज्ञेषु इत्यर्थः । ‘दीक्षिताः’ कृतदीक्षाः [इति रूपकम्] । भीतेभ्यः अभयदानं त्वदीयं कूलव्रतं त्वया तु तत् सर्वया अनुकृतमिति सरलार्थः । [‘खलु’ यच्चादित्यनेन पूर्वार्धे प्रति हेतुत्वात् काव्यलिङ्ग-मिति । श्लोकोवृत्तम्] ।

राजेति । ‘अनुपदम्’ भवत्पादविन्यासं लक्ष्मीकृत्य, अनन्तरमेव इत्यर्थः [‘पादद्वये पादमुद्रां सुप्तिकृत्ते पदं भवेत्’ इति चौरस्वामी] । ‘आगतः’ (‘आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या’ वाः—३०५२ इति भविष्यदर्शदीपकः क्त-प्रत्ययः) तूर्णमेव गमिष्यामि इत्याशयः ।

NOTES

1. अनुकूल &c.—कूलम् अनुगतः इति अनुकूलम्, ‘towards the bank hence ‘favourable agreeable as wind, fate &c.’—Apte. गलहस्तः—“Seizing by the throat, throttling, collaring”—Ibid. As the name implies, it is obvious that गलहस्त is not something relishable but one may pocket this sort of insult in a profitable (अनुकूल) circumstance as for example a criminal will certainly prefer collaring to his being handed over to the guardian of peace. Here the king is requested to fight against the Rakshasas—a task which will surely not be liked by many, but our hero likes it, as it gives him an opportunity to re-enter the hermitage and possibly to have his much coveted interview with his beloved. Thus the task is well termed as ‘अनुकूलः गलहस्तः’! This is the best reading, for this humorous way of putting things is quite befitting a joker.

2. स्मितं कृत्वा—The previous jolly remarks produces smile in the king. (Com).

3. इदम्—This helping of the distressed.

4. आपन्न &c.—त & द=न, 8. 2. 42—Distressed. सत्र means a big sacrifice (Vide Com). Remember 'सत्रा' (अव्यय) means with ('सह')। पुरः—The word is obtained from पूर्व with 'असि' used in place of the 7th case in 'स्वार्थे'। Read—"सतसायन्तेभ्यो दिशिदृष्ट्यो दिग्दिशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थे 'अस्माति' प्रत्ययः स्यात् * * * अस्मात्स्वार्थे असिप्रत्ययः"—Bhattoji. By 'पूर्वाऽधराऽवराणाम् असि पुर' अध् अवयवौ धाम्

5. 3. 39; 1975. 'पूर्व' is changed into 'पुर'। 'स्यात्पुरः पुरतोऽयतः'—Amar.

5. आगतः—Mark the peculiar use of क्त which has a future sense. Vide Com and Cf. 'अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः'—Gita. I. 9. 'नटौ * * * मम पुनर्नन्दभागाया एका एव दुहिता। सापि त्वया कनिष्ठपि देशान्तरे (दत्ता)। कथमेवं दूर-देश-स्थितेन भर्ता सह अस्याः पण्यग्रहणं (भविष्यति) इति अनया चिन्त्या आत्मापि मे न प्रतिभाति तत् किं पुनर्नतितव्यम्—Ratnavali. (Prologue).

उभौ—विजयस्व। (निष्क्रान्तौ)।

Both—Be victorious. (Exit.)

राजा—माधव्य, अप्यस्ति शकुन्तला-दर्शने कुतूहलम्।

King—Madhavya, have (you any) curiosity to see S'akuntala.

विदूषकः—पटुमं सपरिवाहं आसि। दाणिं रक्खस-वुत्तन्तेन विन्दुबि ण अवसेसिदो [प्रथमं सपरिवाहम् आसीत्। इदानीं राक्षस-वृत्तान्तेन विन्दुः अपि न अवशेषितः]।

Vidushaka—At first it was brimful. Now by the news of the fiends' war, it is left.

राजा—मा भैषीः । ननु मत्समीपे वर्तिष्यसे ।

King—Don't fear, you shall keep close to me.

विदूषकः—एस रक्खसादो रक्खिदोम्हि [एष राक्षसात् रक्षितः अस्मि] ।

Vidushaka—Here I am saved from fiends.

(प्रविश्य) दौवारिकः—सज्जो रथो भट्टिणो विजय-पत्थाणं अवेक्खदि । एस उण णअरादो देवीणं आणत्तिहरओ करभओ आअदो [सज्जो रथो भर्तुं विजय-प्रस्थानमपेक्षते । एष पुनर्नगरात् देवीनाम् आक्षिपिहरः करभकः आगतः] ।

Warder (*Entering*).—The car (*is*) ready (*and*) awaits your majesty's victorious expedition. Here again from the town, from her revered highness, an order-bearer Karabhaka, is come.

राजा (सादरम्)—किम् अम्वाभिः प्रेषितः ?

King (*Eagerly*).—What ! sent by my (*revered*) mother ?

दौवारिकः—अह इ' [अथ किम्] ।

Warder—Yes.

राजा—ननु प्रवेश्यताम् ।

King—Well, usher him.

दौवारिकः—तह [तथा] । (निष्क्रम्य करभकेण सह प्रविश्य) एसो भट्टा, उवसप्प [एष भर्ता । उपसर्प] ।

Warder—All right. (*Going out and re-entering with Karabhaka*). Here is my lord. Approach.

Reading :—पद्माभिः—B. R. V. M. अजभिः—S. 'राक्षसादक्षि मोक्षि' R. V. S. 'सर्व चक्ररथो भूतोऽस्मि'—B. M.

2. कितं कृत्वा—The previous jolly remarks produces smile in the king. (Com).

3. इदम्—This helping of the distressed.

4. आपन्न &c.—त & द = न, 8. 2. 42—Distressed. सत्र means a big sacrifice (Vide Com). Remember 'सत्रा' (अव्यय) means with ('सह')। पुरः—The word is obtained from पूर्व with 'असि' used in place of the 7th case in 'स्वार्थे'। Read—"सत्रसायन्तेभ्यो दिशिर्दृढेभ्यो दिग्दिशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थे 'अस्नाति' प्रत्ययः स्यात् * * * अस्नात्यर्थे असिप्रत्ययः"—Bhattoji. By 'पूर्वाऽधराऽवराणाम् असि पुर' अच् अवयवेषाम्'

5. 3. 39; 1975. 'पूर्व' is changed into 'पुर'। 'स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः'—Amar.

5. आगतः—Mark the *peculiar* use of क्त which has a *future* sense. Vide Com and Cf. 'अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः'—Gita. I. 9. 'नटी * * * सम पुनर्मन्दभागाया एका एव दुहिता। सापि त्वया कश्चिन्नपि देशान्तरे (दत्ता)। कथमेवं दूर-देश-स्थितेन भर्ता सह अस्याः पणियहणं (भविष्यति) इति अनया चिन्तया आत्मापि मे न प्रतिभाति तत् किं पुनर्गतितथ्यम्—Ratnavali. (Prologue).

उभौ—विजयस्व। (निष्क्रान्तौ)।

Both—Be victorious. (Exit.)

राजा—माधव्य, अप्यस्ति शकुन्तला-दर्शने कुतूहलम्।

King—Madhavya, have (you any) curiosity to see S'akuntala.

विदूषकः—पदमं सपरिवाहं आसि। दाणिं रक्खस-वुत्तन्तेन विन्दुवि ण अवसेसिदो [प्रथमं सपरिवाहम् आसीत्। इदानीं राक्षस-वृत्तान्तेन विन्दुः अपि न अवशेषितः]।

Vidushaka—At first it was brimful. Now by the news of the fiends not even a drop of S'akuntala's blood remains.

राजा—मा भैषीः । ननु मत्समीपे वर्तिष्यसे ।

King—Don't fear, you shall keep close to me.

विदूषकः—एष रक्खसादो रक्खिदोहि [एष राक्षसात् रक्षितः अस्मि] ।

Vidushaka—Here I am saved from fiends.

(प्रविश्य) दौवारिकः—सज्जो रथो भट्टिणो विजय-पत्थाणं अवेक्खदि । एष उण णअरादो देवीणं आणत्तिहरओ करभओ आअदो [सज्जो रथो भर्तुं विजय-प्रस्थानमपेक्षते । एष पुनर्नगरात् देवीनाम् आक्षतिहरः करभकः आगतः] ।

Warder (*Entering*).—The car (*is*) ready (*and*) awaits your majesty's victorious expedition. Here again from the town, from her revered highness, an order-bearer Karabhaka, is come.

राजा (सादरम्)—किम् अम्बाभिः प्रेषितः ?

King (*Eagerly*).—What ! sent by my (*revered*) mother ?

दौवारिकः—अह इ' [अथ किम्] ।

Warder—Yes.

राजा—ननु प्रवेश्यताम् ।

King—Well, usher him.

दौवारिकः—तह [तथा] । (निष्क्रम्य करभकेण सह प्रविश्य) एसो भट्टा, उवसप्य [एष भर्ता । उपसर्प] ।

Warder—All right. (*Going out and re-entering with Karabhaka*). Here is my lord. Approach.

Reading :—अम्बाभिः—B. R. V. M. अज्जभिः—S. 'राक्षसादक्षि मोक्षि' R. V. S. तव चकरवो भूतासि—B. M.

विदूषक इति । 'परिवाहण' जलीच्छासिन 'सह' 'सपरिवाहम्' । आदौ शकुन्तलादर्शने मम कुतूहलम् पयःपुर इव सञ्चलितम् अभूत् । ('परिवाही जलीच्छासे महीभृद्योग्यवस्तुनि' इति मेदिनी) । 'राक्षसाणां वृत्तान्तेन' वार्ताया हेतुना कुतूहलस्य 'विन्दुरपि न अवशेषितः' अणुमात्रमपि न वर्तते ।

राजिति । 'मा-भैषीः' भयं सा वार्षीः । ['साङ्ख्यलुङ्' १।१।१७५ इति भविष्यत्-कानि लुङ् । 'न मां योगे' ६।४।२४ इति अडागमनिषेधः] ।

दौवारिक इति । 'सञ्जः' तपोवनगमनार्थं सञ्जीकृतः । 'विजयाय' राक्षसानां जयाय । 'प्रस्थानम्' युद्धयात्रायां । 'पुनः' इति मेदि । 'देवीनां' राज्ञः मातुः (गौरवे बहुवचनम्) 'आज्ञातिम्' सन्देशम् 'हरति' धारयति इति 'आज्ञातिहरः' १।२।६ दूत इत्यर्थः । 'करभक' इति भृत्यनाम ।

राजिति । 'ननु' इति संभवे ('ननु प्रश्ने परकृतौ अधिकारे च संभवे' इति मेदिनी) । 'प्रवेक्ष्यमानम्' इति मृदुभर्त्सनाद्योक्तकः । किमर्थं विलम्बयसि इत्याशयः ।

NOTES

1. सपरिवाहम्—परितः वहनम् इति परि + वह + घञ् भवि, [3- 3- 18.] = परिवाहः [also परीवाहः 6. 3. 122.] 'जलीच्छासाः परीवाहाः'—*Amar.* overflowing (of a tank &c.)—*Apte.* 'निर्गमनमार्गवाची परीवाहशब्दः' अल्पस्य लचकः निर्गमन-संयत्नेन आधिक्यं लचयति । यदधिकं भवति तन्निर्गच्छति'—*Raghava.* Cf. 'आनन्दपरिवाहिणा चक्षुषा'—*Act. IV. Infra.* 'अहो रागपरिवाहिणी गीतिः'—*Act. V.* 'पूरोत्पीडेः तडागस्य परिवाहः' प्रतिक्रिया—*Uttar. III. 28.* Also *Raghu. VIII. 73. Sis'upal. XVI. 51.*

2. वर्तिष्यसे—Optionally वर्तस्यसि by 'वृद्धभ्यः स्य-सन्तोः'—*r. 3. 92,* "(लुङ् प्रत्यये), स्य-प्रत्यये, सन्-प्रत्यये च परे, वृत्त-वृद्ध-स्यन्-धातुभ्यः परे आत्मने-पदप्रत्ययो वा स्यात्"—*Prabha.* Next इट् is barred by 'नवभ्यः चतुर्थ्यः'—*7. 2. 59.*

3. एषः राक्षसात् &c.—The jester says so, fancying that he is already attacked by the demons.

King—Here (*is*) the commission of the hermits to be executed (*and*) there the command of my superior (*not to be neglected*). Both are invariable. How is this to be remedied ?

विदूषकः—तिसङ्कु विष्य अन्तरा चिह्न [दिग्ङ्कु रिव अन्तरा तिष्ठ] ।

Vidushaka—Stay half-way between, like Tris'anku.

Reading :— 'पुत्रपिण्डपालनः नाम'—B. M. 'प्रवृत्तपारणो मे'—R. 'निवृत्तपारणो मे'—S. 'प्रयुक्तपारणो मे'—V. 'अन्तरा'—B. M. 'अन्तराली' R. V. S.

करभक्त इति । पुत्रस्य पिण्डः पाल्यते अनेन इति 'पुत्रपिण्डपालनः' ['करणाधिकरणयोग्य' ३३१२७ ; ३२३६ इति करणे ल्युट् । 'युवोरनाफी' ७११२] 'उपवासः' अहीरादभोजनाभावः [तथाचीकम् । 'उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तुवासी गुणैः सह । उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः' ।] राज्ञः अनपत्य-तया पिण्डलीपभयम् । अतएव एवंविधस्य उपवासस्य आवश्यककालम् । 'अवश्यम्' निश्चितम् ['नूतम् अवश्यम् नियये हयम्' इत्यमरः] 'सम्भावयितव्या' आगत्य सम्मानयितव्या ।

राजिति । 'हयमपि' तपस्विनाम् विद्वन्निवारणं, मातुराज्ञा च, 'अनतिक्रमणीयम्' अलङ्घनीयम् । 'प्रतिविधीयम्' प्रतिवर्तय्यम् ।

विदूषक इति । 'दिग्ङ्कुः' ईकाकु-वंशोद्भव-शुभ्र-राजपुत्रः 'इव' द्वावापृथिव्योः 'अन्तरा' मध्ये अन्तरीचे इति यावत् 'तिष्ठ' ।

NOTES

1. आज्ञापयति—आ + ज्ञा + णिच् + लट् ति = आज्ञापयति । 'पुक्' comes in by 7. 3. 36. Mark that when a person in a higher station says something to a person in a lower station 'आज्ञापय' is used, but when the case is the reverse 'विज्ञापय' is used. Cf. "राजा—विज्ञापयति ?"—*Act. II. Supra*. "विदूषकः—

किं तवभवती आज्ञापयति ?—*Vikram. Act. II.* “गणदासः । भद्रे विज्ञाप्यतां देवी परमनिपुणा &c.”—*Malavik. Act. I.*

2. पुत्रपिण्ड &c.—The queen mother was fasting so that her son might beget a son as otherwise the king will not be freed from his debt to his forefathers. Read ‘कृणु देवस्य यागेन, ऋषीणां पाठकर्मणा । सन्त्या पित्रलोकाणां शोधयित्वा परिव्रजेत् ॥ ‘ऋणानि दीनपात्राच्च ततो सीजे मनो दधे’ । “नूनं मतःपरं वंशाः पिण्डविच्छेद दर्शिनः &c.—*Raghu. I. 66; also Ibid VIII. 26; Manu. III. 216; IX. 132, 136, 140; Y. I. 159.* According to the commentators *Chandras'ekhara* and *Katayavema*, this ceremony is also known as ‘*Patravaraja* in which various presents including sweetmeats are given to a son. This is the best reading as Dushyanta's childlessness exercises great influence in the *moral elevation* (*vide introduction*) of the king's character in the *sixth act*. Cf. ‘कष्टं खलु अनपत्यता &c.—*Act VI.* also *Sl. 13, 14 & 16.* It will be interesting to note that यजुर्वेदी is to use पिण्ड in the *neuter*, whilst छन्दोग is to use it in the *masculine*. Cf. “यजुर्वेदिनां पिण्ड-शब्दे नपुंसक-लिङ्गेन प्रयुज्यते । यथा—‘यवनिकं पिण्डं दद्यादसावेतत्’ इति श्राद्ध-विवेक-धृत पिण्ड-पितृयज्ञीय काव्यायन-वचने पिण्डविशेषणे ‘एतत्’ इति नपुंसक-निर्देशात्,— ‘भायैतैतच्च वै पिण्डं यज्ञदत्तस्य पुरक्तम्’—इति ऋष्यशृङ्ग-वचनेऽपि तथा दर्शनात् । छन्दोगानां पिण्ड-शब्दः पुंलिङ्गेन प्रयुज्यते, ‘दर्भेषु नधु सधु सन्धिल्यचवसी-सदन्तः’ इति जपित्वा दीं स्वीन् पिण्डान् दद्यात्’ इति गोभिल-सूत्रे ‘पिण्डान्’ इति पुंलिङ्ग-निर्देशात्”—*S'radhatattvam. quoted by Kalpadruma.*

3. विशङ्कः—A celebrated king of the solar race, king of Ayodhya and father of *Haris'chandra*. He was so named on account of his committing three sinful acts. वीणि शङ्कूनि [शङ्कू, तुल्यानि पाषाणि इत्यर्थः] यस्य सः । Read “पितृयापरितोषेण, गुरोर्द्रोषी-
CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.
दधेन च । यशोचितोपयोगाच्च निर्विघ्नस्य व्यतिक्रान्तः ॥ १०८ ॥ *Vayupurana,*

Ch. 87. also vide *Harivans'a. Ch. XII. 18-19*. He loved his person to an inordinate degree and wanted to go to heaven without shaking off his mortal coil, by the performance of a sacrifice. [‘तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना यजेयमिति राघव । गच्छेयं स्व-शरीरेण देवतानां परां गतिम्’—*Ram. 57. 12*]. Vas'istha refused this absurd project—‘अशक्यम्’ इति चाप्युक्तः वशिष्ठेन महात्मना—*Ibid. 13*. Next he approached his sons, who also refused and cursed him to be a *chandala*. [‘प्रख्यातोऽसि दुर्मेधो गुरुणा सत्यवादिना । तं कथं समतिक्रम्य शास्त्रान्तरम् उपेयिवान् ? * * * शिषुः परम-संकुञ्चाद्यण्डालत्वं गमिष्यसि] । Vis'vamisra however celebrated the sacrifice for him, but the gods did not take part in it. So he by his own power caused the king go up. [पश्य मे तपसी वीर्यं स्वार्जितस्य नरेश्वर । एष त्वां स्वशरीरेण नयामि स्वर्गभोजसा’—*Ibid. 60. 3*. ‘दिवं जगाम काकुत्स्थः सुनीनां पश्यतां तदा’—*60. 6*.] But Indra with the other gods said ‘*Fall, Tris'anku fall down.*’ [सर्वैः सुर-गणैरिदं वचनम् अत्रवीत् । दिशङ्को ! गच्छभूयस्त्वं नासि स्वर्गगतालयः—*60. 17*.] Tris'anku falling down, his downfall was arrested by Vis'vamisra saying—‘*Stay Tris'anku, stay there*’ [एवमुक्तो महर्द्रेण विशङ्क-रपतत् पुनः ।—*60. 18*. ‘तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य त्रीशमानस्य कौशिकः । रोषमाहा-वयत् तीव्रं ‘तिष्ठ’ ‘तिष्ठ’ चाब्रवीत् ॥ 60, 207.] Thence forward that unhappy king remained suspended in the region of the stars.

राजा—सत्यम् आकुलीभूतोऽस्मि—

कृत्ययोर्भिन्न-देशत्वात् द्वैधीभवति मे मनः ।

पुरः प्रतिहतं शैले स्तोतः स्तोतोवहो यथा ॥ १७ ॥

(विचिन्त्य) सखे, त्वम् अश्वया पुत्र इति प्रतिगृहीतः । अती भवान् इतः प्रतिनिवृत्य, तपस्वि-कार्य-व्यग्र-मानसं मामावेद्य तत्रभवतीनां पुत्र-कृत्यम् अनुष्ठानमिति ।

King—In sooth, I am embarrassed. Owing to the differences of the places of the two duties my mind is divided in twain, like the current of a burn, struck against a fore-(lying) hillock. (*Musing*) Friend, you have been regarded as a son by my mother. So returning from here (*and*) announcing that my mind is engrossed with the business of the sages, it behoves you to discharge the offices of a son for her highness.

विदूषकः—ए कञ्चु मं रक्खो-भीरुअं गणेशि [न खलु मां रक्खो-भीरुअं गणयसि] ।

Vidushaka—You mustn't, indeed, count me as one afraid of the demons ?

राजा (सस्मितम्) —कथमेतत् भवति सम्भाव्यते ।

King (*Smiling*).—How is that in your worship possible ?

विदूषकः—जह रात्राणुण गन्तव्वं तह गच्छामि [यथा राजाऽनुजेन गन्तव्यं तथा गच्छामि] ।

Vidushaka—But I will go as becomes a king's younger brother.

राजा—ननु तपोवनोपरोधः परिहरणीय इति सर्वाननुया-
त्रिकान् त्वयैव सह प्रस्थापयामि ।

King—Indeed I shall send back all my retinues even with you as (*all*) disturbance to the penance-grove has to be avoided.

विदूषकः—(स्वर्गम्) —तेण हि युवराजो हि दाणीं संवुत्तो [तेन हि युवराजोऽस्मि इदानीं संवृत्तः] ।

Vidushaka (*Strutting*).—Then indeed I have become the heir-apparent. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Reading :— 'शैले'—R. V. S. शैले:—B. M. 'गच्छामि'—R. V. S. 'गमिष्यामि'—M. B.

राजति । अनाकुलः 'आकुलः' अस्त्रिरः 'भूतः' इति 'आकुलीभूतः' कर्तव्य-निर्धारयितुम् अशक्तः 'अग्नि' अहम् इत्यर्थे अव्ययम् ।

कृत्ययोरिति ॥ अन्वयः ॥ कृत्ययोः भिन्नदेशत्वात् मे मनः, पुरः शैले प्रतिहतं स्त्रीत्ववहः स्त्रीतः यथा, द्विधी भवति । व्याख्या—'कृत्ययोः' कार्ययोः तपस्त्रिकार्यस्य साहकार्यस्य च इति भावः । ['कृत्यो विविधि कार्ये च, कृत्या क्रिया दिवौकसः' इति रभसपालः । ३।१।११०—१२०] 'भिन्नः' पृथक् 'देशः' स्थलं ययोः, तयोर्भावः 'भिन्नदेशत्वम्' तस्मात्, युगपत् पृथक् प्रदेशे कर्तव्यत्वात्, 'मे मनः' द्विधीभूतं मानसं 'पुरः' अग्रे 'शैले' पर्वते 'प्रतिहतं' अवरोधं प्राप्तं 'स्त्रीतः' वहति या सा 'स्त्रीत्ववह' ३।२।७६ नदी, तस्याः 'स्त्रीत्ववहः' नद्याः 'स्त्रीतः' यथा प्रवाहः इव, अवरोधं द्विधं भवति इति 'द्विधीभवति' कर्तव्यनिर्धारणे असमर्थो भवति इति भावः । [वृत्त्यानुप्रास-स्त्रीकानुप्रासयोः संछटिः । उपमा च । श्लोकोद्धतम्] ।

Voice :— द्विधीभूयते मे मनसा प्रतिहततेन स्त्रीतसा यथा ।

विचिन्त्यति । 'पुत्र इति' पुत्ररूपेण 'प्रतिगृहीतः' स्त्रीकृतः सततमनुसहचरत्वात् इति भावः । 'प्रतिनिवृत्त्य' मगरी प्रस्थाय 'तपस्त्रिणां' तापसानाम् इष्टि-रक्षण-रूपे 'कार्ये' व्ययम् आकुलं ('व्ययी व्यासक्त आकुलि' इत्यमरः) 'मानसं' यस्य तादृशं 'मान्सा' आदिभ्यः अस्त्रायै ज्ञापयित्वा ।

विदूषक इति । 'रजोभ्यः भीरुः' भयशील [इति सहसुपति समासः] । ततः स्वार्थे कृत्सितार्थे वा कः ।

विदूषक इति । 'गच्छामि' गमिष्यामि ('वर्तमानसमीप्ये वर्तमानवद्वा' ३।३।१११ इति भविष्यदर्थे लट्) ।

विदूषक इति । 'उपरोधः' पीडा । 'अनुयाविकां' अनुचरान् । 'प्रस्थापयामि' प्रेरयामि ।

NOTES

1. कृत्ययोः—कृ + कृत्य् ['विभाषा कृष्योः' ३. 1. 120] = कृत्यस्, or कृत्य + कप् ['अदुपधात् चाकृपिचते' ३. 1. 120] = कृत्यत् । Now see 'Tika'. CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Bhanuji.

2. दैधीभवति—दिप्रकारम् इति दि + धमुञ् by [‘दि-वीथ्य धमुञ्’—5. 3. 45.] = दैधम् । ‘Then स्वार्थे डः by [‘धमुञ्-यन्तात् स्वार्थे ड-दर्शनम्’ *Vart. 1991.*] Next मत्वर्थे ञच्, दैधम्—having two divisions.

3. शैली—शिलानां समूहः (4. 2. 37) यदा शिलाः सन्ति अत्र इति शिला + ञण् = शैलः, तस्मिन् । We have preferred the *singular* number as with the other reading the river-current will be divided into *several* parts. For similar idea Cf. ‘नद्या इव प्रवाही विषम-शिला-शङ्कट-च्छलितवेगः । विघ्नितसमागमसुखः मनसि-शय शतगुणीभवति’—*Vikram.*

III. 8. Mark that the simile is a bit defective as, the causes of ‘दैधीभवन’ of मनस् and ‘सीतस्’ are different [*i. e.* ० भिन्नदेशत्व । शैलप्रतिहतत्व । *Now see Kavyadarsa II. 51-56.*] । सीतोवहः—सीतस् + वह + क्तिप् कर्तरि [‘क्तिप् च’ 3. 2. 76.] = सीतोवहः, streamlet तस्याः ।

4. रचोभौरुक्कम्—Some take it as a case of पञ्चमीतत्पुरुष by the rule ‘पञ्चमी भवेत्’ 2. 1. 37. But this is *wrong*. For though ५मी विभक्ति is available with ‘भयवाचक’ words ५मी समास is allowed with ‘भय’ ‘भौत’ ‘भौति’ and ‘भौ’ only. [‘भय-भौत-भौतिभौभिः इति वाच्यम्’—*Vart. 699.*] Read “भय इति स्वरूपग्रहणम् । न भयस्य । प्रमाणाभावात् । “भयभौत—” इति वार्तिकारम्भाच्च । तेन ‘वक्तात् वासः’ इत्यादौ समासः न । कथं तर्हि ‘भौशोपरतः’ ‘शासनिर्गतः’ इत्यादिप्रयोगाः । * * * ‘सुप्तसुप्त’ इत्यनेन वा तदुपपत्तिरिति”—*Jnanendra Sarasvati.*

राजा—(आत्मगतम्) चपलोऽयं वटुः । कदाचित् अस्मत्-प्रार्थनामन्तःपुरेभ्यः कथयेत् । भवतु । एनमेवं वक्ष्ये—(दिदूषकं हस्ते गृहीत्वा । प्रकाशम्) वयस्य, ऋषि-गौरवात् आश्रमं गच्छामि । न खलु सत्यमेव तापस-कन्यायां समाभिलाषः । पश्य—

क्व वयं क्व परोक्ष-मन्मथो मृगशर्वाः सममेधितो जनः ।

परिहास-विजयितं भवेत्प्रासादार्थम् । क्व वयं क्व परोक्ष-मन्मथो मृगशर्वाः सममेधितो जनः ॥ १८ ॥

King (*Aside*.)—This (*Brahmin*) chap is a chatterbox. He might perchance betray my suit to the inmates of the seraglio. Well, to him thus I'll speak. (*Holding Vidushaka by the hand—Aloud*.) Friend, I am going to the hermitage (*solely*) out of respect for the ascetics. In sooth, I have got no predilection for the hermit's daughter. Observe—Where are we and where is a creature brought up with fawns and a stranger to (*the influence*) of love. Take not in earnest, my friend, the (*light*) word uttered in jest,

विदूषकः—अह इ [अथ किम्] । (निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

Vidushaka—Just so. (*Exeunt ambo*).

द्वितीयोऽङ्कः ।

(*End of the Second Act.*)

राजति । 'अयं वटुः' माणवकः [बालकः मानवः बालः किशोरः षट् रित्यमि] इति शब्दब्रह्मली] 'चपलः' चञ्चलः वाचाटः इति भावः । 'कदाचित्' इति सम्भावना-द्योतकः । 'अस्माकं प्रार्थनां' शकुन्तलाविषये ममामिलापं 'अन्तःपुरेभ्यः' लक्षणया अन्तःपुर-स्थित-महिषीभ्यः 'कथयेत्' (संभावनायां लिङ्) । 'वक्ष्ये' इति कर्तृभिप्राये आत्मनेपदम् । अनेन वचनेन निर्वोधं विदूषकं वक्ष्यामि इति भावः । 'ऋषिगौरवात्' तपस्विषु भक्तिवशात् तेषां कर्म सम्पादयितुम् इत्यर्थः ।

कंति ॥ अन्वयः ॥ वयं क्व मृगशावैः समम् एधितः परीचमन्मथः जनः क्व ! सखे, परिहास-विजल्पितं वचः परमार्थतः न गृह्यताम् । व्याख्या—'वयं' सादृशाः विषया-सक्त-मानसाः जनाः 'क्व' कुत्र वर्तन्ते । 'मृगशावैः' हरिणपोतैः 'समं' सह 'एधितः' वृद्धिं प्राप्तः, अतएव 'परीचः' इन्द्रियाणाम् अगोचरः 'मन्मथः' कामचिन्ता ['मन्मथो कामचिन्तायां कपिल्ये कुसुमायुधे' इति मेदिनी] यस्य सादृशः कामकलाऽनभिन्नः 'जनः' शकुन्तलारूपः 'क्व' कुत्र वर्तते [द्वौ क्व-शब्दौ नष्टदन्तरं सूचयतः] । अतः प्रणयस्याऽवकाशः नास्ति इति हृदयम् । हे 'सखे परिहासेन' नमं-चक्षणेन कौतुकेन इति यावत् ['द्रव-कैलि-परिहासाः क्रीडा खेला

च नमं च' इत्यमरः] 'विअल्पितम्' कथितम् 'वचः' शकुन्तलायाम् अनुरागकथन-
रूपं 'परमाथेन' सत्यरूपेण [धान्येन धनवान् इतिवत् अमेदे करणे वतीया]
'न गृह्यताम्' अवगम्यताम् । [पुनरुक्तवदाभासः । वृत्त्यनुप्रासः । काव्यलिङ्गम्
पदार्थवाक्यार्थरूपेण । आद्ये अर्धे विधमालङ्कारभेदः, सङ्कीर्तित्व । वृत्तमेतत्
सुन्दरी (वियोगिनी वा) । राघवभट्टस्तु एतत् 'वैतालीयम् वृत्तम्' इत्याह । "राजा
स्वगतम्" इत्यादिना एतदन्तेन 'संवतिः' नाम सन्ध्यन्तराङ्गमुपचितम् । तल्लक्षणं
यथा—'संवतिः स्वयमुक्तस्य स्वयं प्रच्छादनं भवेत्' । विपर्यय-नाम नाव्य-
लक्षणञ्च—"विचारस्य अन्यथाभावः सन्देहात्तु विपर्यय" इति दर्पणलक्षणात्] ।
इति श्रीमदभिज्ञान-शकुन्तल-टीकायां कुमारसन्तोषिण्यां
द्वितीयोऽङ्कः ॥

Voice :— अस्माभिः (भूयते) एषितेन जनेन (भूयते) । गृह्णाण ।

NOTES.

1. वटुः—Lit. a boy, youth, often used like the English word 'chap' or fellow'. Cf. "निवार्यतामालि किमप्ययं वटुः पुनर्विवचुः स्फुरितोत्तराधरः"—Kumar. V. 83. Here a Brahmin boy. Cf. "वटवचः (हे वटो + वचः) मया दृष्टः वारिवारणमस्तके । तावत्तव न गच्छामि यावत् सोऽपि न गच्छति"—Vidagdhamukhamandanam. 'वटु' is also correct. Cf. 'चाणक्यवटुः' ।

2. कदाचित्—'कदाचित्-शब्दः सम्भावनां द्योतयति'—Nayapanchanana. Cf. 'कदाचित् अनभिमत-अर-विकार-दर्शन-कुपितोयं शापाभिज्ञां करोति माम् अदूर-क्षोपा हि मुनिजनस्य &c.—Kadamvari Ist. Part. Also, कदाचिदसौ वैलक्ष्यादध्यानालीक्यापसर्पत्येव तच्चतुर्ध्वं पि पाश्वे'ष्ववहिता &c.—Ibid. 2nd. Part.

3. हस्ते गृहीत्वा—Properly speaking the case should have been an 'instrumental one'. But the poet uses it in the 'locative' by विवक्षा । Hence we have the following Karika—

"व्याददाने चतुर्थी स्यात् दर्शने कथनेऽपि च । आदायकरणे योगे सप्तमी कैश्चिद्विधेत्"

Hari quoted by the commentator Sumatibijaya under Raghv. CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

II. 21. Cf. 'आलाने गृह्यते हस्ती'—*Mrichakatika*; 'रश्मिषु इव आदाय नगेन्द्रसक्ताम् निवर्तयासास नृपस्य-दृष्टिम्'—*Raghu. II. 28*. गीतमीहस्ते विसर्जयिष्यामि'—*Act. III. Infra*. 'विदूषकः—गृहीतस्य त्वया परकीयैः हस्तेः शिखण्डके'—*Act. V. Infra*.

4. वक्ष्ये—*Atmp.* because the benefit goes to the king.

5. वयम्—Refers to the kings in general who are always accustomed to deal with city-bred beauties, thoroughly acquainted with all the arts of fascination.

6. परोक्षः—अचि means any इन्द्रिय। Cf. 'वृत्तिविषये अचिशब्दः इन्द्रियमावपरः'—*Tattabodhini under 676*. Then *Bhattoji* says 'अचिः परम् इतिविग्रहे समासाल्ल-विधानसामर्थ्यात् अव्ययीभावः'। Hence पर + अचि + (समासाल्ल) अच् by the *Gana Sutra* 'प्रतिपरसमनुभ्योऽल्लः'। The form expected is 'पराचम्' but *Bhattoji* again remarks—'परोक्षे लिट्' (2171) इति निपातनात् परस्य ओकारादेशः'। Hence परोक्षम्। Next मत्वर्थे (अर्शआदि) अच् will give 'परोक्षः'। Read "परोक्षा क्रिया इत्यादि तु अर्शआद्यचि"—*Ibid.* मननम् इति मन् + क्तिप् भावे [by 'संपदादिभ्यः क्तिप्' *Vart. 3. 3. 94*. 'न' is dropped by the *Vart.* 'गत्यादीनाम् इति वक्तव्यम्'—*6. 4. 40*. and 'तुक्' comes by 'ऋस्वस्य पिति कृति तुक्' *6. 1. 71*.] = मत् consciousness. मयतीति 'मय' (विलोडने) + पचादि अच् कर्तरि, *3. 1. 134*. = मयः। 'मतः' [चित्तनस्य] 'मयः' = मन्मथः Destroyer of consciousness. The derivation is according to *Bhanuji Dikshita*. Read "यस्मात् प्रमथ्य चेतस्व जातोऽस्माकं तथाविधैः। तस्मात् मन्मथ-नाम्ना त्वं लोके ख्यातो भविष्यसि"—*Kalika Purana. II. 4*. Mark that परोक्षमन्मथः is used in a double sense viz, (i) One unacquainted with love matters. (ii) One who is inwardly in love.

7. परमावेष्ट—The king requests the jester not to take seriously what was said before (i.e. the fact that he was enamoured of a hermit girl). For she being a woman brought

up in the forest and having no culture and art, has no power to please a king who has a peculiar taste accruing from his association with beautiful accomplished ladies. Mark that the duplicity of the king does not stigmatise his character. — *For reasons see notes on 'यः पौरुषेण राजा' &c. — Act. I. Supra.* Note also that the king does not like to offend any of his consorts for whom at present he has practically no real love. For this दक्षिण of our king — *Vide. Act VI. 5. Infra,* also 'अन्यसंक्रान्तहृदयोऽपि प्रथमसंभावनाम् अपेक्षते' — *Sanumati's speech. Act. VI.*

Remarks :—Our poet very skillfully introduces the summons of the queen mother, with a view to removing Vidushaka from the scene of Dushyanta's courtship with S'akuntala which plays an important part in the development of the plot. From the last verse, the jester is made to believe that the alleged love between the king and S'akuntala is sham. Thus the last shadow of S'akuntala's affair is blotted out of his memory. The Jester's ignorance of the Gandharva marriage, is a *sine qua non* as the slightest knowledge in him would give rise to an impossible situation in the 5th Act by baffling the imprecation of Durbasa. For he being a veritable babbler would have told others about it and himself being an eye-witness would have surely remembered her face.

Time-analysis of Act II.—The Second Act commences early in the morning of the next day after the events described in Act. I. ('ज्ञः किल अस्मासु अवहीनेषु ' &c.' एवमेव चिन्तयतः मे प्रभाता अक्षीः रजनी' — *Vidushaka's speech*). The season is the same ('श्रीमद्विरलपादपच्छायासु')। The conversation of Vidushaka & the king ended late in the noon (अस्मिन् पादप-च्छायाविरचितवितानसनावे &c.)।

तृतीयोऽङ्कः

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति यजमान-शिष्यः) ।

शिष्यः (कुशानादाय)—अहो महानुभावः पार्थिवो दुष्यन्तः ।
येन प्रविष्टमात्र एव आश्रमं तत्रभवति निरुपपन्नानि नः कर्माणि
संवृत्तानि ।

का कथा बाण-सन्धाने ज्या-शब्देनैव दूरतः ।

हुङ्कारिणैव धनुषः स हि विद्वानपोहति ॥ १ ॥

यावदिमान् वेदिसंस्तरणार्थम् दर्भान् ऋत्विग्भ्यः उपहरामि ।
(परिक्रम्याऽवलोक्य च । आकाशे)—प्रियंवदे कस्येदमुशूराऽनु-
लेपनम् मृणालवन्ति च नलिनौ-पत्राणि नीयन्ते । (श्रुतिमभिनीय)
किं ब्रवीषि ? आतप-लङ्घनात् बलवदस्वस्था शकुन्तला । तस्याः
शरीर-निर्वापणाय इति । तर्हि प्रियंवदे, यत्रादुपचर्यताम् । सा हि
तत्रभवतः कुलपतेरुच्छसितम् । अहमपि तावद्दैतानिकं
शान्त्युदकम् अस्य गौतमीहस्ते विसर्जयिष्यामि । (निष्क्रान्तः) ।

विष्कम्भकः । (Prelude.)

(Then enter a disciple of the sacrificial priest.) Disciple
(Gathering Kus'a-grass.)—Oh, of great puissance is king
Dushyanta ! For immediately on his entrance into
the hermitage, our rites have become free from let. What

speak of aiming the dart? For, by the mere twang of his bow-string from afar, he removes all impediments as if with an (*angry*) roaring of the bow. I will just deliver these turfs to the sacrificer for strewing on the altar. (*Turning round, looking about—In the air*) Priyamvada! for whom are these *vetiver* (*cuscus*)-salve and (*these*) fibrous lotus-leaves being carried? (*Gesticulating listening.*) What! do you say “(*These are*) for cooling the body of S’akuntala, who is extremely indisposed owing to a sun-stroke.” Then let her be carefully attended. She is indeed the (*very*) life of the revered patriarch. Meanwhile I too will send (*for her*) evil-averting sacrificial water through the hands of Gautami. (*Exit.*)

Reading:—‘महानुभावः’ पार्विवी—R. V. ‘महाप्रभावी राजा’—B. M. S. ‘प्रविष्टमदि’—R. V. ‘येन प्रविष्टमदि’—B. M. ‘निरुपपन्नानि’—B. M. S. ‘निरुपद्रवानि’—R. V. ‘संवृत्तानि’—B. M. S. ‘प्रवृत्तानि भवन्ति’—R. V. ‘उपहरामि’—B. M. S. ‘उपनयामि’—R. V. ‘श्रुतिमभिगीय’—B. V. M. S. ‘आकथ्य’—R. ‘यत्रादुपचर्यताम्’—B. M. S. ‘त्वरितं गत्यताम्’—R. V. ‘भगवतः’ ‘कुलपतेः’—S. ‘भगवतः कथस्य’—R. V. तवभवतः कुलपतेः—B.

तत इति । ‘यजमानस्य’ कस्यचित् यष्टः. (‘यष्टा च यजमानस्य’ इत्यमरः) ‘शिशुः’ छात्रः [व्यप्—३।१।१०८; ‘शास् इद् अङ्-हलीः’ ६।४।३४; २४८६]। शिशु इति । ‘अहो’ इति विस्मये (‘अहो ही च विस्मये’ इत्यमरः) । ‘महान् अनुभावः’ प्रभावः [‘अनुभावः प्रभावे स्यात् निश्चये भावसूचके’ इति विश्वः] यस्य तादृशः । ‘तवभवति’ पूज्ये । ‘प्रविष्टः एव’ इति प्रविष्टमात्रम् (सयूरव्यंसकादित्वात् नित्यसमासः) तस्मिन् । ‘निर्गता उपपन्नाः’ उत्पन्नाः विघ्नाः इति यावत् [‘उपपन्नः सैद्धिक्ये विघ्नोत्पातघोरपि’ इति मेदिनी] येषां तानि । [अथ राक्षस-निराकरणे कारणे वक्तव्ये कार्यरूपकर्म-निरुपपन्नवतीकः पर्यायोक्तासङ्गारः] ।

धनुषः हुङ्कारेणैव विज्ञानपीडितः । व्याख्या—‘वायानां’ शराणाम् ‘सन्धाने’ योजने ‘का कथा’ तत्कथापि नास्ति । शरसन्धानं नापेक्षते इति भावः । ‘स हि’ राजा ‘दूरतः’ दूरात् ‘ज्यायाः’ धनुर्गुणस्य ‘हुङ्कारेण’ ३३१०६ इम् इति ध्वनिना ‘इव विघ्नान्’ यज्ञ-नष्टकारि-राक्षसान् ‘अपीहति’ दूरीकरोति । [‘का कथा’ इत्यत्र अर्थापत्तिः । ‘हुङ्कारेण इव’ इत्यत्र समासोक्तिगर्भोत्प्रेक्षा, धनुषश्च तन्-त्वारोपात् । पय्यावक्त्रं वृत्तम्] ।

Voice :— तेन विघ्ना अपीहन्ते ।

यावदिति । ‘यावत्’ इति वाक्यालङ्कारः । विद्यते पुण्ड्रम् अस्याम् इति ‘विदिः’ परिष्कृताभूमिः (‘ह-पिधि-हृदि-वृति—’ उः—५६८ इति ‘इन्’) तस्याः ‘संस्तर-नार्थम्’ आच्छादनार्थम् ‘ऋत्विग्भ्यः’ याजकीभ्यः [‘आग्नीध्यायाः धनैर्वायौ ऋत्विजी याजकाश्च ते’ इत्यमरः] ‘उपहरामि’ संगृह्णामि तेभ्यो ददामि ।

आकाशे इति । [तल्लक्षणं यथा दशरूपके—“किं ब्रवीष्ये वमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत् । श्रुत्वेवाऽनुक्तमप्येकं सत् स्यादाकाश-भाषितम्” ॥] ‘उशीरस्य’ वीरणाऽऽख्य-वृण-मूलस्य [‘स्याद् वीरणं वीरतरम्, मूलेऽस्य उशीरम-स्त्रियाम्’ इत्यमरः ॥ ‘खम्’ इति भाषा, इति शब्दकल्पद्रुमः ॥ “विशेःकित्”, उः—४७९ इति ईरन्] ॥ ‘अनुलिपनम्’ (करणे ल्युट् ३३११७) ‘मृणालवन्ति’ विसृज्यमानानि (‘मृणालं नलदे लौवं, पुनपुंसकयोर्विसे’ इति मेदिनी । कालन्-प्रत्ययः उः—११८) ‘नल्विनी-पवाणि’ पद्मपर्णानि । ‘श्रुतिमभिनीय’ प्रत्युत्तरम् अश्रुतमपि श्रुतमिति प्रदर्श्य । ‘आतपेण’ सूर्यकिरणेन ‘लङ्घनात्’ अभिभवात् सौरीतापवशात् इति भावः । ‘बलवत्’ अतीव ‘अस्वस्था’ पीडिता ‘शरीरस्य निर्वापणाय’ तापोपशमार्थम् ‘यवात्’ यवम् अवलम्ब्य ‘उपचर्यताम्’ सेव्यताम् । ‘सा हि’ शकुन्तला ‘कुलपतेः’ कण्वस्य ‘उच्छ्वसितम्’ जीवनमेव [अजहलिङ्गत्वात् उद्देश्यविधेयोः लिङ्गाऽनैक्यम्] । ‘वितानस्य’ इदं ‘वैतानिकं’ यज्ञीयं (‘वितानं यज्ञजलीचे वित्तारे पुनपुंसकम्’ इति मेदिनी) ‘शान्तुगदकम्’ अरिहृत्नाशकं मन्त्रपूतम् अवश्यदीदकम् । ‘गीतसौहृते’ विवचावशात् आधारत्वम् । [“गीतमौ नाम कण्वस्य भगिनी इति कथ्यते” इति काट्यवेम-श्रीनिवासादिः] विसृज्यमानानि परायण्यानि [अजवेर्णिच् स्वार्थे] ।

विष्कम्भक इति ॥ तल्लक्षणं तु दर्पणे—[वृत्त-वर्तित्वमानानां कथांशानां निदर्शकः ।
संचितार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्गस्य दर्शितः ॥ मध्येन मध्यमाभ्यां वा पाठाभ्यां
सम्प्रदीजितः । शुद्धः स्यात् स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यमकल्पितः] । तदयमेककृतशुद्धः ।

NOTES

1. यजमान &c.—यजते इति यज + शानन् ["पुङ् यजोः शानन्" 3. 2. 128.]
or [शानच् by 3. 2. 124.] = यजमानः । शास् + क्त्वं कर्मणि ["एति-स्तु-शास्-इ etc.
- 3. 1. 109] = शिष्यः । 'आ' = 'इ' by 'शास्-इद-अङ्-हली' 6. 4. 34 and 'स'
= 'व' by 'शासिवसिचसीनाच्च' 8. 3. 19.

2. प्रविट्मात्र एव = प्रविट्मात्रे + एव by 'लीप शक्यस्य' 8. 3. 19 ;
निरुपपन्नानि—उपपन्न means obstruction, calamity. *Vide Raghu. II.*
48; Kumar. IV. 49.

3. हुङ्कारिण—हुम् + कारः = हुंकारः ["वर्णात्कारः"—*Vart. under 3. 3.*
108.] Read "अकारः, ककारः, मकारः, वकारः, चकारः, हुङ्कारः, एवकारः,
फट्कारः, शित्कारः, फुत्कारः, चित्कारः । कार-प्रत्ययस्य धातोः अवहितत्वेऽपि
अधिकारयलात् कृतसंज्ञा । तेन कृतप्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वम्, प्रयोजनाभावात्
ककारस्य न इत्संज्ञा ।"—*Prabha, P. 169.* 'हुङ्कार' means any sound of
defiance. Cf.—"अनुहुङ्कुरते घनञ्चनि न हि गोमायुरुतानि केसरौ"—*Sis'upal.*
XVI. 25. "हुङ्कारगर्भैः द्विषतां शिरोभिः"—*Raghu. VII. 58; Kumar.*
V. 54. Here however the 'bow' is compared to 'Rudra' and
the ज्याशब्द to हुङ्कार of Rudra. *Kalidasa* elsewhere in *Kumar.*
II. 26. refers to Rudra's making हुङ्कारः । Cf.—"आवर्जितजटा-
मौलिविलम्बिशशिकोटयः । रुद्राणामपि मूर्धानः चतहुङ्कारशसिनः" ॥

4. अपोहति = अप + उह + लट् + ति । It is optionally *Atmp.* by
the rule "उपसर्गादस्यलूहोः वेति वचनम्"—*Vart. 2701.* But here the
king removes obstacles, the benefit of which is enjoyed by
the sages, so *Prmp.*

5. ऋत्विग्यः—ऋतो ऋतौ यजति इति ऋतु + यज् + क्तिन् ["ऋत्विक् दधक्
CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

सग—&c. 3. 2. 59] = चत्विक् निपातने । One sacrificing at prescribed times. Cf.—‘अग्रावेद्यम् पाकयज्ञान् अग्निष्टोमादिकान् मखान् । यः करोति व्रतो यस्य स तस्यर्विग् इहोच्यते” ॥—*Manu. II. 143.*

6. आकाश—This is same as आकाशभाषितम् । “अप्रविष्टैः सहासापः भवेदाकाशभाषितम्”—also see Com. This stage-direction is used when there is only one actor present in the stage who pretends to see some one passing by at a distance to whom he puts some question and simulates to hear something in reply which he repeats for the sake of the audience by asking the question “किं ब्रवीषि” &c. This is necessary for the avoidance of unnecessary introduction of a new character.

7. उशीर &c.—उशीर (*cuscuta*) is a kind of fragrant grass-root renowned for its cooling properties which have been described as follows :—‘अस्य गुणाः घर्म-दौर्गन्ध्य-दाहोपित्तरोग-नाशित्वम्’ इति राजवल्लभः । Also ‘शीतलत्वम्, मोहभ्रमापहत्वम्’ इति राजनिर्घण्टः—*Vide S. Kalpadruma. P. 124.* Again ‘फलनीलीधूसेव्याम्बुहेमपत्रम् * * * * सेव्यम् उशीरम्’—*Charaka Samhita*. मृणाल has also soothing properties. Cf.—* * * ‘शीतान् शीतलतरैश्च शयानसेवम् हासिः मृणालबलयेः अवला स्पृशेयुः’—*Sus'ruta Samhita*. आतपलङ्घनात्—From an attack of the sun. अनिर्वापणाय—For soothing. For this sense of निर् + वा, Cf. ‘अङ्गानि * * * निर्वापय’—*Ratnavali. III. 11. Raghu. XII. 63 & XIX. 56.*

8. The reading ‘भगवत कण्वस्य’ has been rejected by us, for it is not meet that a disciple should utter the name of his preceptor. Cf.—‘आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिष्ठपण्यस्य च । श्रेयस्नामी न गृह्णीयात् श्रेष्ठपुत्रकण्वस्यो’ इति कर्मयोगसूत्रम् ।

9. उच्छ्वसितम्—उत् + श्स् + क्त भावे, 'breath, the very life'—*Apte*. Cf. "एकैव सत्यानपि पुत्रपङ्क्तौ, चिरस्य दृष्टेव मृतोत्थितेव । आसन्न-पाणियद्वयेति पिबोरुना विशेषीच्छ्वसितं बभूव" । *Kumar. VII. 4.*

10. शान्तादकम् &c.—शान्तादकम् is the evil-averting holy water of the sacrifice like the 'canbenite' of the Roman Catholics. This sentence has been very cleverly put in the mouth of the disciple by our poet to serve an important purpose, for which vide 'इदो इदो अज्जा गौदमी &c. at the close of *Act. III.* गौतमीहस्ते'—For case-anomaly see notes on "विदूषकं हस्ते गृहीत्वा" etc. at the end of *Act. II.* विसर्जयिष्यामि—वि + सृज ordinarily means 'to send', 'despatch'. Cf. 'भोजनं दूती राघवे विच्छटः'—*Raghu. V. 39.* Hence शिच् here is in स्वार्थे ।

11. विष्कम्भकः—Prelude. "*Explication*"—*Dr. Hall.* It is a *dialogue* or *monologue* carried on between characters other than the chief ones, which connects the preceding with the subsequent act by informing the audience of what has occurred in the interim, either by direct statement or by indirect suggestions. It is 'गृह्य' when carried on by one or more *minor* (सध्यम्) characters, and 'सङ्कीर्ण' when by characters *minor* as well as low (नीच) । Here it is गृह्य । It makes us know that the king, true to his promise, went to the penance-grove and drove away the fiends; and his lady-love S'akuntala also like his ownself is suffering from love-sickness. The word is from 'क्वम्भ' Dhatu (*to bind firmly together*). Read—'विष्कम्भति प्रजारिष्टं, विष्कम्भाति यमाङ्गयम् । विष्कम्भोति परीदोगं तपः शौर्यवलेन यः'—*Halayudha, 8r.*

(ततः प्रविशति कामयानाऽवस्थो राजा) । राजा (निःश्वस्य)—

जाने तपसो वीर्यं सा बाला परवतीति मे विदितम् ।

अलमस्मि तवो हृदयं तथापि नदं निवर्तयितुम् ॥ २ ॥

(Then enter the king in the air of one in love.) King (Sighing).—I know the potency of penance and I do know that that girl has a master. And yet I cannot turn away (my) heart from her.

Reading :—‘कामयान’—R’s Com; V. ‘समदन’—B. M. ‘कामयमान’—R. S.

ततः इति । ‘कामयानस्य’ सञ्जात-मन्मथस्य ‘अवस्था’ इव अवस्था यस्य तादृशः ।

जाने इति ॥ अन्वयः ॥ ‘तपसी वीर्यं जाने । सा वाला परवती इति मे विदितम् । तथापि इदं हृदयं ततो निवर्तयितुम् अलं न अस्मि ।’ व्याख्या—
‘तपसः वीर्यं’ शक्तिं ‘जाने’ कृद्धाः सन्तः तपःप्रभावेण ऋषयः दीपिणं मां दग्धुं समर्थाः, तन्मे विदितम् अस्ति । अतः शकुन्तला यन्मातृ ग्रहणीया न भवति इति भावः । ‘सा वाला’ शकुन्तला (‘प्रकान्त-प्रसिद्धाऽनुभूतार्थेषु यच्छब्दः तच्छब्दं नापेक्षते’) ‘परवती’ पराधीना ‘इति मे विदितम्’ (‘तस्य च वर्तमाने’ इति कर्तरि षष्ठी, २।३।६७ ; ३।२।१८८ ; यद्वा ‘मे’ इति ‘मया’ इत्यर्थे अव्ययम् । तथा चोक्तं वामनेन—“ते मे शब्दौ निपातौ, त्वया, मया इत्यर्थे”) । अतः पितरि अननुमोदिते नोद्वाद्या । एवं चेत् अस्या अनुरागेण अलम् इति वितर्कयन् आह ‘तथापि’ अभिलाष-सिद्धिः दूरापा इति जानन्नपि ‘इदं’ ‘हृदयम्’ कर्तुं । ‘ततः’ शकुन्तलायाः (“वारणार्थानामौषितः” १।४।२७ इति पञ्चमी) ‘निवर्तयितुम्’ ३।४।६६ परावर्तयितुम् ‘अलम्’ समर्थः (‘अलं भूषण-पर्याप्ति-शक्ति-वारण-वाचकम्’ इति वैजयन्ती) ‘न अस्मि’ । [प्रसङ्ग धर्पणित्वाभावे कार्यं प्रसूते, यत् अप्रसूतं तपसी वीर्यं जाने इति कार्यमुक्तम् सा अप्रसूतप्रसंसा । वेदन-क्रियायाः हृदय-निवर्तनक्रियायाश्च विरोधः । तदाभापस्तु रतिस्वाभाव्यात् । श्रुतिवृत्त्यनुग्राहौ । आर्था जातिः । पूर्वार्धे प्रक्रमभङ्गदोषः] ।

Voice :—वीर्यं ज्ञायते । विदितेन (भूयते) । मया अलं न भूयते ।

NOTES

1. कामयान &c.—कामयान = Libidinous. This is perhaps the original reading, for Kalidasa uses it elsewhere thus—“तस्य

पाण्डु, वदनात्पभूषणा, सावलम्बगमनां सदुत्सवना । राजयज्ञपरिहानिरायथी, कामयान-
समवस्थया तुलाम् ॥ *Raghu. XIX. 50.* This is a *Vedic* form, for
कम् takes 'णिङ्' स्वार्थे by "कर्मणिङ्" 3. 1. 30; 2310, and शानच्
comes next and the form expected in भाषा is 'कामयमान' by
"भानिनुक्" 7. 2. 82.—"अकारान्त-शब्दात् परवर्तिनः आनुप्रत्ययात् पूर्व' सकारा-
गमी भवति ।"—*Prabha, P. 491.* But सुमागम has been barred
by "सर्वे विधयः छन्दसि वैकल्पिकाः"—*Bhattoji. Mallinatha* also follow-
ing *Vamana* remarks :—कामयति विषयान् इच्छति कामयानः । कर्मः शिङ्गन्तात्
शानच् । अनित्यम् आगम-शासनम् इति सुमागमाभावभावः । एतदेवाश्रित्यैव उक्तं
वामनेनापि—'कामयान-शब्दः सिद्धः अनादित्य' । *Raghava* unnecessarily ex-
plains it thus—'कान्तस्य यान उद्भूतन चारीहणे वा या अवस्था अभिलाषाया
स्ता यस्य सः' *i. e.* whose state is the vehicle of love.

2. जानि—"अनुपसर्गात् ज्ञः" 1. 3. 76. इति कर्तृभिमिप्राये क्रियाफले आत्मवे-
पदम् ।

3. निवर्तयितुम्—नि + वृत् + णिच् + तुसुन् by "पर्याप्तिवचनेषु षष्ठमर्थेषु"—
3. 4. 66.

4. परवती—Dependent. Cf. 'भगवन्, परवानक्षयं जनः'—*Raghu. VIII. 81.*

(मदन-बाधां निरूप्य) । भगवन् कुसुमायुध, त्वया चन्द्रमसा
च विश्वसनीयाभ्यामतिस्वीयते कामि-जन-सार्धः । कुतः—

तव कुसुम-शरत्वं शीत-रश्मि-त्वमिन्दोर

द्वयमिदमयथार्थं दृश्यते मन्त्रिषु ।

विस्तृजति हिम-गर्भे रग्निमिन्दुर्मशुखम्

त्वमपि कुसुम-बाणान् वज्र-सारी-करोषि ॥ ३ ॥

(*Gesticulating pangs of love.*) Almighty god of flowery
shafts ! the whole guild of lovers are being overreached by
CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

thee and the moon, who are (*apparently*) deserving of confidence. For—Your flowery shafts and the cold rays of the moon, both appear untrue for (*men*) in my plight. The moon with frost-wombed beams discharges fire, and you also make your flowery shafts, hard as adamant.

मदनेनेति । 'मदनेन' कासदेवेन कृतां 'वाधां' पीडां 'निरूप्य' अभिनीय चाह इति कविवचनम् । 'हे भगवन् कुसुमायुध' कन्दर्प (तथाचीकृतं दर्पणकारिण- 'मौर्वीरोलम्बमाला धनुरथविशिखा कौसुमाः पुष्पकेतोः') 'त्वया चन्द्रमसा' चन्द्रेण 'च विश्वसनीयाभ्यां' विश्वास-स्थानाभ्याम्, आयुधानां कुसुमघटितत्वात्, रश्मिनां शीतलत्वाच्च । 'कामिजनानां' कामिनां 'सार्यः' समुहः ('सार्यः वणिक्समूहे स्यात् अपि संघातमात्रके' इति मेदिनी) 'अतिसन्धीयते' प्रतार्यते ('वञ्चनाति-सन्धानं व्यलीकञ्च प्रतारणम्' इति हेमचन्द्रः) ।

तवेति ॥ अन्वयः ॥ तव कुसुमशरत्वम्, इन्दोः शीतरश्मित्वम्, इदं द्वयं महिषेषु अययार्थं दृश्यते । इन्दुः हिमगर्भं मयुखैः अग्निं विस्फुजति, त्वमपि कुसुमबाणान् वज्रसारीकरोषि ॥ व्याख्या—'तव कुसुमानि' एव 'शराः' यस्य तस्य भावस्तत् । 'इन्दोः' चन्द्रस्य 'शीता' हिमाः ('वेतसे बहुवारे ना गुणे शीतम् हिमे विषु' इति रभसपालः) 'रश्मयः' किरणाः यस्य तस्य भावस्तत् । शराणां सौकुमार्यं, रश्मिनां शीतलत्वम् 'इदं द्वयम्' उभयं 'महिषेषु' विरहितेषु इत्यर्थः (अथ मयि विशेषे प्रस्तुते सामान्यस्य उक्तेः अप्रस्तुतप्रशंसा) न यथार्थम् 'अययार्थं' विपरीतार्थम् । (विरुद्धार्थः अथ नञ् । तथा चीकृतम्—'तत्समादृश्यम् अभावस्य तदन्वयत्वम् तदल्पता । अप्राशस्तां विरोधस्य नञर्थः षट् प्रकीर्तिताः' ॥) 'दृश्यते' अनुनीयते इत्यर्थः । तद्वैतुमाह ! 'इन्दुः हिमं तुहिनं गर्भं' येषां तैः 'हिमगर्भैः' शीतलैः 'मयुखैः' किरणैः 'अग्निं विस्फुजति' वर्षति (गुणद्रव्ययोर्विरोधम्) । 'तमपि कुसुमबाणान् वज्रस्य सारः' स्थिरांशः इव 'सारः' येषां ते 'वज्रसाराः' । अवज्रसारान् वज्रसारान् करोषि इदं करोषि इत्यर्थः । [अथ अययार्थं प्रति परार्धवाक्यार्थद्वयस्य हेतुत्वात् वाक्यार्थ-हेतुकं काव्यलिङ्गम् । रूपकोपमा । विप्रलम्बसम्भाव्यात्, आभासत्वम् इति विरोधाभासात्कारणः । कुसुमेषु यदणत्वमपि तत् तद्विरुद्ध-दुःखदत्तेन प्रकरोपयोगीति

परिणामस्य । द्वेक-वचनमुप्रासी । अत्र गुणातिपातनाम नाट्यलक्षणम् पक्षिप्तम् । तल्लक्षणं यथा दर्पणे—“गुणातिपातः कार्यं यद्विपरीतं गुणान् प्रति” । मालिनीवृत्तम्] ।

Voice :— इदम् अयथार्थं पश्यति (जनः) । इन्दुना अग्निः विसृज्यते । त्वया कुसुमवाणः वचसारीक्रियन्ते ।

NOTES

1. अतिसन्धीयते - अति + सम् + धा means 'to deceive' (Com). Cf. “परातिसन्धानमधीयते वैर्विद्यति ते सन्तु किलाप्तवाचः” - *Act. V. 24. Infra.* कामिजनसार्थ seems to be *tautologous*. Either say ‘कानिसार्थः’ or ‘कामिजनः’ । Cf. ‘क.मिजनमनोवृत्तिः’ - *Act. I. 26.*

2. कुसुमशरत्वम् - According to the poetic convention (कवि-समयप्रसिद्धि) the arrows of Cupid consist of flowers (*Vide Darpana quoted in the Com.*) five in number. Read “एवं चिन्त्यतः तस्य ब्रह्मणोमुनिसत्तमाः । मनसः पुरुषो वल्गु रविर्भूतः विनिरुतः । पञ्चपुष्पायुधः योगी पुष्प-कीदण्डमण्डितः ॥ हर्षेण रीचनाख्यं च मोहनं शेषनं तथा । मारणञ्चेति संज्ञाभिर्मुनिमोहकरण्यापि ॥ *Kalika Purana. II.* Also “समोहनोन्सादनौ च शेषणस्तापनस्तथा । स्तम्भनयेति कामस्य पञ्चवाणाः प्रकीर्तिताः” ॥ “अरविन्दमशोकश्च चुतश्च नवमल्लिका । नीलीतुपलश्च पञ्चैतेपञ्चवाणस्य सायकाः” ॥ Again we have “अरविन्दमशोकश्च शीरिषं चुतमुत्पलम् । पञ्चैतानि प्रकीर्यन्ते पञ्चवाणस्य सायकाः” ॥

3. शीतरश्मित्वम्—श्लै + क्तः [3. 4. 72] = शीतः । ‘य’ becomes ‘इ’ (सम्प्रसारण) by [“द्रव्यमूर्तिस्पर्शश्रेयः” 6. 1. 24.] । ‘इ’ is lengthened by [“हलः” 6. 4. 2.] । Thus ‘शीतः स्पर्शः’ but ‘शीनं (घनीभूतम्) घृतम्’ । ‘अन्त्य श्यानः (सङ्घ चितः) वृद्धिकः’ [8. 2. 47.] । लट् श्यायते । लुङ् अश्यास्त ।

4. अयथार्थम् - Here नञ् is विरुद्धार्थवाचक *i. e.* expresses an opposite sense.

5. हिमगर्भः &c. - It is *queer* that the king refers to the unbearable ~~ness~~ of the moon-light at noon-tide. This is due

to his being 'कामार्ता'. Cf. "कामार्ता हि प्रकृतिरूपया येन चित्तनेषु"—*Megha. 1. 5.* For similar idea Cf. 'लोकानन्दकरोऽपि चन्द्रवदने वैरागते चन्दमाः'—*Puspa-bana-vilasa, 8.*

6. *Raghava* notices 'प्रक्रमभङ्गदोष' in the last half of this S'lōka, for in the first half the moon is mentioned *after* 'Cupid', while the order is *reversed* in the second half. "उत्तरार्धे प्रक्रमभङ्गः। विरहिणो राज्ञः वचनम् इति परिहृतव्यः" *i. e.* the प्रक्रमभङ्ग is not a fault here, as the king is a विरही। He also suggests an amendment in case the critics are not satisfied with the aforesaid defence. "त्वमिदं कुसुमशायान् वज्रसारान् विवत्से। विवृजति स च वज्रि शीतगर्भे नयुखैः। इति वा पाठः।" There is no कथितपददोष as repetition of the words has avoided the fault 'प्रतीतित्ववधान' ("इन्दुशब्दानुपादानां कथितपददोषाभावस्य स्वीकृते भवति")। Cf. — "उदेति सविता ताम्रः ताम्र एवास्तमेति च"—*Darpana, Ch. VII.* where ताम्र has been twice mentioned but that is not a fault. Some however for these defects consider this S'lōka suprious. Cf. the idea of the S'lōka with that of *Malavik. Act. III. 2.*

(सखेदं परिक्रम्य)। क्व नु खलु संस्थिते कर्मणि सदस्यै-
रनुज्ञातः खिन्नमात्मानं विनोदयामि। (निःस्वस्य)। न च प्रिया-
दर्शनादृते शरणमन्यत्। यावदेनामन्विष्यामि। (सूर्यमवलोक्य)।
इमामुप्रातप-वेलां प्रायेण लता-वलयवत्सु मालिनी-तीरेषु ससखी-
जना शकुन्तला गमयति। तत्रैव तावद् गच्छामि। (परि-
क्रम्याऽवलोक्य च)। अनया बाल-पादप-वीथ्या सुतनुरचिरं गतेति
तर्कयामि। कुतः—

सखीलान्ति न तावद्वन्धन-कोषास्तयावचित-पुष्पाः।

चौर-सिन्धुविषासो दृश्यन्ते किमन्य-च्छ दाः ॥ ४ ॥

(*Pacing dejectedly.*) The sacrifice being over, dismissed by the (*assembled*) priests, where shall I possibly soothe my fatigued self? (*Sighing.*) What else but a sight of (*my*) darling is my recourse? I will seek her. (*Glancing at the sun.*) This extremely sultry hour S'akuntala usually passes with her friends in the creeper-bowered banks of Malini. I will just go there. (*Turning round and looking.*) Methinks the fair-figured (*maiden*) has passed by this corridor of young trees not long ago. For—The sheaths of (*blossom*)-stems whence flowers have been culled by her, are not yet closed, and yonder fragments of (*tender*) leaf-lets are seen (*still*) unctuous with milky saps.

Reading :—‘खिन्ननात्मानम्’—B. ‘ग्रमन्नात्मम्’—R. M. V. S. ‘न च प्रियादर्शनात्’—B. ‘किं नु खलु प्रियादर्शनात्’—R. V. M. S. ‘अनया &c. and the following S'l. occur in B, M. Ryder, but omitted by R. V. S.

कति । ‘कर्मणि’ यद्ये यन्नरक्षण-कार्ये वा ‘संस्थिते’ अवसिते निष्ठां गते इति यावत् । ‘सदस्यैः’ [‘तव साधुः’ ४।४।२८ इति यत्] विधिज्ञैः तापमैः (‘सदस्याः विधिदर्शिनः’ इत्यमरः) ‘अनुज्ञातः’ यागस्य निष्ठां गतत्वात् विश्रमाय समादिष्टः ‘खिन्न’ खिदप्राप्तम् ‘आत्मानं क्व नु खलु’ कुत्र स्थित्वा ‘विनीदयामि’ विनीदेन कौतुकेन क्रोधम् अपहरामि इति भावः । ‘न च प्रियायाः’ शकुन्तलायाः ‘दर्शनात् ऋते’ विना (‘पृथक् विनाऽन्तरिणेतं हि रुड् नाना च वर्जने’ इत्यमरः) ‘अन्यत् शरणम्’ आश्रयः । [‘ततः प्रविशति’ इत्यादिना एतदन्तेन उद्देशः नाम पञ्चमावस्था सूचिता । तल्लक्षणं तु ‘मनसः कम्प उद्देशः’ इति] । ‘प्रायेण’ बाहुल्येन न तु सर्वदा (‘प्रायश्चान्शने मूल्यं प्राये वाहुल्य-तुल्ययोः इति विश्वः) ‘लतानां वलयानि’ वेष्टनानि निकुञ्जानि इति भावः । तानि सन्नि येषां तादृशेषु लताकुञ्जसनाथेषु ‘मालिन्याः तीरेषु’ तीर-स्थितेषु भूभागेषु । [एकवाक्यानाम् बहुवचननिर्देशः । “भाद्र-क्षण-चतुर्दश्यां यावत् आक्रमते जलम् । तावद्भर्तुं विजानीयात्, तदन्यत् तीरमुच्यते” इति प्रायश्चित्ततत्त्वे] । ‘सखीजनेन’ अनन्यप्रियंवदाभ्याम् च ‘सह’ । ‘उग्रः’ दुःसहः ‘आतपः’ सूर्यकिरणः

यत्र तथाविधां 'विलां' समयं ('विला काले च सीमायाम् अर्थः कूलविकारयोः' इति मेदिनी) 'गमयति' यापयति । 'सुतगुः' सुन्दरदेहा शकुन्तला ('तनुकार्ये त्वचि स्वा स्यात् विष्वये विरले कृमि' इति मेदिनी) 'अनया बालपदपानां वीर्या' पङ्क्त्या ('वीर्यो पङ्क्तौ च गृहार्हे च रूपकान्तर-वर्त्मनोः' इति मेदिनी) । यद्वा 'बालपादपसनाया वीर्या' वर्त्मन् (शक- पार्थिवादिः) तथा । [अत्र 'विचारी' नाम नाव्यलक्षणमुपनिषत् । तल्लक्षणं यथा दर्पणे — "विचारी युक्तवाक्यैः यदप्रत्यचार्यसाधनम्"] ।

सम्मीलन्तीति ॥ अन्वयः ॥ तथा अवचितपुष्पाः यन्मनकोपाः न तावत् सम्मीलन्ति । अमी कसलयच्छेदाय चीरन्निग्धा दृश्यन्ते । व्याख्या — 'तथा' शकुन्तलया 'अवचितानि' क्षिन्नानि 'पुष्पाणि' कुसुमानि येभ्यः तादृशाः 'यन्मनकोपाः' प्रसव-यन्मनकोपाः वृन्तकोपा इति यावत् ('वृन्तं प्रसवयन्मनस्' इत्यमरः) इदानीमपि 'तावत्' इति साकल्ये ('यावत् तावच्च, साकल्येवधौ मानेऽवधारणे' इत्यमरः) 'सम्मीलन्ति' सम्मीलिता भवन्ति । बहु-पूर्वं सद्ये तु सम्मीलन्ति एव इत्याशयः । 'अमी' पुरतः स्थिताः पल्लवानां 'केदाः' शकलाः ('इति मेघदूत-टीकायां मल्लिनाथः) 'चीरेण' निर्यासेन, द्रवेण (इति शब्द-रत्नावली) 'निग्धाः' उच्चाः, बहुपूर्वं केदेन तु चीरशीपणात् पल्लवकेदस्य रुचता एव स्यादित्याशयः । [तुल्ययोगिता-समुच्चययोः एकाग्रयानुप्रवेशरूपः सङ्गरः । आर्या जातिः] ।

Voice :—०पुष्पैः सम्मील्यते । (पहम्) अमून् ०च्छेदान् ०निग्धान् पश्यामि ।

NOTES

1. संस्थिते—Generally 'संस्थित' means 'dead' "परामुप्राप्तपञ्चल-परित-प्रेत-संस्थिताः । मृतप्रसूतौ विष्वेते"—*Amar*. Cf. 'नृपतिर्व्यजनादिभिः तमी नुनदे सा तु तथैव संस्थिता"—*Raghu*. VIII. 40. 'प्रमदामनुसंस्थितः' शुचा नृपतिः सन्निति वाच्यदर्शनात्—*Ibid*. 72. But here Kalidasa uses it in the sense of 'finished, completed'. Cf. 'सद्यः संतिष्ठते यज्ञः तथा-शीघ्रम् इति स्थितिः'—*Manu*. V. 98, where Kulluka remarks 'संतिष्ठते समाप्तम् एति'. CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

2. बालपादपवैद्या—वैद्यी (or वैद्यि) means 'road' (*Kirat. VII. 17.*) or 'row' (*Vide. Com.*) Hence, either (i) by the road decorated with young trees, or (ii) by the row of young trees *i. e.* the road having &c. [by transference of epithets].

3. सन्धौलन्ति = To close. Cf. 'उपान्तसंसीलित लोचनो वृषः'—*Raghu. III. 26*; *XIII. 10*. Also read 'निलन्ति प्रत्यहं यस्य वाजिवारणसम्पदः । सौलन्ति रिपुनारीणां सुखपद्मवनानि च'—*Halayudha, 145*.

4. किसलयच्छेदाः—छेद means 'a bit, cut or fragment. Cf. 'विसकिसलयच्छेदपाथियवन्त'—*Megh. 11*; 'कण्डच्छेदपरम्परा'—*Raghu. XII. 10*; *Kumar. I. 4*; *Malati. I. 22*. Hence either (i) fragments of tender twigs or (ii) mutilated tender twigs (छिन्नाः किसलया इत्यर्थः by the maxim 'भावानयने द्रव्यानयनम्')।

(संस्पर्शं रूपयित्वा) । अहो प्रवात-सुभगोऽयम् उद्देशः ।

शक्यमरविन्द-सुरभिः कण-वाही मालिनी-तरङ्गाणाम् ।

अङ्गैरनङ्ग-तर्प्तिः अविरलमालिङ्गितुं पवनः ॥ ५ ॥

(परिक्रम्यावलोक्य च) । हन्त ! अस्मिन् वेतस-परिच्छिन्ने

लता-मण्डपे सन्निहितया शकुन्तलया भवितव्यम् । तथाहि—

अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघन-गौरवात् पश्चात् ।

हारिण्य पाण्डु, सिकते पद-पङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा ॥ ६ ॥

(*Gesticulating the touch of the breeze.*) Ah ! breezy-sweet is this spot. The lotus-fragrant breeze, wafting the ripple-sprays of Mālini, can be embraced closely by limbs inflamed by the limbless (*cupid.*) (*Turning round and observing.*) In this cane-enclosed creeper-arbour, S'akuntala must be close by. For—In the white sand at the door, is seen a fresh row of foot-steps, raised in front and depressed behind, on account of the heaviness of her hips.

Reading :—'शक्यम्'—V. R. M. S. 'शक्यः'—B. 'अविरलम्'—V. R. M. S. 'निर्दयम्'—B. 'शकुन्तलया'—B. S. 'तथा'—R. V. M.

ग्रहणम्) 'पुरस्तात्' पादस्य अग्रभागे 'अभ्युपगता' अग्रभीरा । 'जवनस्य' स्त्रीकन्याः
पुंरीभासस्य ('जवनं स्यात् स्त्रियाः शीणि-पुंरीभागे कटावपि' इति मेदिनी) 'गौरवात्'
वैपुल्यात् 'पश्यात्' पादस्य पश्चिमभागे अर्थात् गुल्फप्रदेशे 'अवगाढा' निम्ना [इति
स्वभावोक्तिः] 'अभिगवा' सद्यःकृता सुव्यक्ता वा 'पदपत्तिः' पादचिह्नवली ('पदं शब्दे'
च वाको च व्यवसायप्रदेशयोः । पादतद्विज्ञयोः स्थानवाणशरीरवस्तुनोः' इति विश्व-
मेदिनी) 'दृश्यते' [इति प्रत्यचालंकारः । तयाचोक्तं सरस्वतीकण्ठाभरणे भीमराजिन
"प्रत्यचम् अचञ्जं ज्ञानम्" । उदाहृतं च "वीक्ष्यते स्य शनैर्नववन्ध्या" इति ॥ अनेन
पथा लतामण्डपं प्रविष्टा इति कारणं वक्तव्यं यत् तत्कार्यरूप-पदपत्तिवर्णनम् तत्
पर्यायोक्तम् । हेतुश्च । लतामण्डपे शकुन्तलासङ्गात् अनुमानालंकारः । उपमाना-
लंकारश्च । श्रुत्यनुप्रासः । 'न च प्रियादर्शनात्' इत्यादिना एतदन्तेन 'परिसर्पणं' नाम
प्रतिमुखसन्धेरङ्गनुपदिष्टम् । "इष्टनटानुसरणं परिसर्पणं कथ्यते" इति दर्पण-लक्षणात् ।
'आर्या जातिः'] ।

Voice—अभ्युपगताम् उगाढाम् उनवाम् उपत्तिं पश्यामि ।

NOTES

1. शक्यम्—The forms शक्यम्, युक्तम् &c. are frequently used as *predicative* words with *infinitive* in a *passive* sense, the real object of the infinitive being in the *nominative* case. On the authority of the *Mahabhashya* (*Vide Com.*) they differ in gender, or number or both from the noun they qualify. *Vamana* in his *Kavyalankara* Sutra (V. 2. 23.) also remarks 'शक्यम् इति रूपम् वि (= विरुद्ध)-लिङ्ग-वचनस्यापि कर्माभिधायं सामान्योपक्रमात्' ॥ For similar use Cf. (i) नहि दिग्भृता शक्यं त्यक्तुं कर्माश्लेषतः—*Gita. XVIII. 11.* (ii) 'अस्य धीजनां प्रेक्षसाक्षात् शक्यम् उत्कृष्टाविनी-दयितुम्'—*Vikram. Act. III.* (iii) 'शक्यम् औपधिपतेर्नवोदयाः * * * केतुम् अय-नख-चक्षुटैः कराः'—*Kumar. VIII. 62.* (iv) 'शक्यम् अङ्गलिभिः पातुं वाताः केतकशन्विनः'—*Ramayana. IV. 28. 8.* (v) 'विभूतयः शक्यम् अवाप्तुम् उन्निताः'—*Subhashita.* (vi) 'एवं हि प्रणयवती च शक्यम् उपेक्षितुं

कृपिताः—*Malati. III. 3. (vii)* 'तत् युक्तम् अस्या अभिलाषः अभिनन्दितुम्'
 —*Sak. Act. III. Infra.* It is needless to say that the reading "शक्यः" of the Bengali recension is also *correct* and simplifies the construction but 'शक्यम्' is more idiomatic. For 'शक्यः'
 —Cf. 'शक्यः वारयितुम् जलेन हुतभूक्'—*Nitis'ataka. II.* 'शक्यः अस्य मनुः भवता विनेतुम्'—*Raghu. II. 49.* "वनपरिमलगन्धः केन शक्यः वरीतुम्"—*Sis'upal. XI. 34*; "सस्यलम्पटवलीवर्दी न शक्यः वारयितुम्। अन्यकलत्रप्रसक्तः न शक्यः वारयितुम् ॥ दूतप्रसक्तमनुष्यः न शक्यः वारयितुम्। योऽपि स्वाभाविकदीयो न शक्यः वारयितुम् ॥"—*Mricha. III. 3.* 'देवौ च सिद्धिरपि लङ्घयितुम् न शका'—*Ibid.*

2. वेतसपरिचिन्त—परि + चिप् means "to surround" (*with ditches generally*) hence *Amar* has 'परिचिन्तं तु निवृत्तम्'। There *Bhanuji* remarks 'हि परिखादिना वेष्टितस्य'। Cf. 'गंगास्नोतः परिचिन्तम्'—*Kumar. VI. 38.* 'महार्णवपरिचिपं लङ्कायाः परिखालङ्घम्'—*Raghu XII. 66.*

3. अयुवता &c.—Some notice the fault of 'वर्ण्य-क्रमभङ्ग' here, as the king will first notice the hind-part of the foot-prints of S'akuntala who had entered the bower leaving the foot-prints outside. So "जघन-गौरवात् पश्चात् अवगाढा"—this line should have been mentioned first. But the king is supposed to be in the opposite side of the entrance of the bower, so that he will first see the *front* part of the foot-step. Read "अथ राजा लता-मण्डप-द्वारि न गतीऽस्ति। तत् पृष्ठ-भागे एवास्ति। अतएवं पद-पङ्क्तौ दृष्टिः पतितता। पदपङ्क्तिश्च प्रवेश-सूचिका। अतएव पूर्वं पुरीभागस्य पश्चात् पयादागस्य वर्णनम् इति वाक्य-प्रक्रम-भङ्गः नाशङ्कनीयः"—*Raghava.*

4. अवगाढा जघनगौरवात्—This is a good sign. Cf. 'गूढो सणिश्च शुभदो जितान्धश्च गुरुः शुभः'—*Garuda Purana.* Cf. also 'श्रीश्रीभारात् अलसगमना &c'—*Megha. II. 19.* 'पयाव्रता गुरुनितम्बतया ततोऽस्याः दृष्टेन वाक्पदपङ्क्तिरलङ्कितवादा'—*Puram. Act. IV. 8.*

यावत् विटपान्तरेण अवलोकयामि । (पक्रियं तथा कृत्वा सहर्षम्) । अये ! लब्धं नेत्र-निर्वाणम् । एषा मे मनोरथ-प्रियतमा सकुसुमाऽऽस्तरणं शिला-पट्टमधिशयाना सखीभ्यामुपास्यते । भवतु । श्रोष्यामि आसां विसृज्य-कथितानि । (विलोकयन् स्थितः) ।

I will just peep through the interstice of the boughs. (*Turning round and doing the same with transport*). Lo! the bliss of my eyes is obtained. Here is the beloved of my heart, reclining on a flower-strewn slab of stone (*and*) attended by her two companions. Good, I will listen to their unreserved talk. (*Stands looking at her*).

(ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला) ॥
सख्यौ (उपवीज्य । सस्नेहम्) — हला सउन्दले, अवि सुहाअदि
दे णलिणी-पत्त वादो [हला शकुन्तले, अपि सुखायते ते नलिनी-
पत्त-वातः] ।

(Then enter, with her two friends, S'akuntala described as before). Friends (Fanning her affectionately).—Dear S'akuntala ! is the wind of the lotus-leaf soothing to you ?

शकुन्तला—(सखेदम्)। किं वोअग्रन्ति मं सहीओ [किं वीज-
यतो मां सख्यौ]। (सख्यौ विषादं नाटयित्वा परस्परमवलोकयतः)।

S'akuntala (*Wearily*).—What ! do you fan me, my friends ?
(*The friends, gesticulating alarm, look at each other.*)

राजा—बलवदस्त्रस्थ-शरीरा शुकुन्तला दृश्यते । (सवितर्कम्) ।
तत् किमयमातप-दोषः स्यात्, उत यथा मे मनसि वर्तते ।

King—Seriously ill in body S'akuntala appears. (*With a guess.*) Is it then the fault of the sunshine, or (*is it*) as (*it*) occurs in my mind?

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Reading :—‘उपास्यते’ – B. ‘अन्वास्यते’ – R. V. M. S. ‘सुखायते’ – B. M. ‘सुखयति’ – R. V. ‘सुखाय ते’ – S.

यावदिति । ‘विटपाजाम्’ वेतसशाखानाम् ‘अन्तरेण’ पतान्तरवर्तिना अवकाशेन ।
अये इति । ‘अये’ इति हर्षे । ‘नेवयोः निर्वाणं’ निर्वातिः सुखम् इति यावत्
‘(निर्वाणं निर्वातौ सोवे विनाशे गजमज्जने’ इति मेदिनी) ‘मया लब्धं’ प्राप्तं । ‘एषा
मे मनोरथानां प्रियतमा’ शकुन्तला ‘कुसुमानाम् आस्तरणेन’ उत्तरच्छदेन सह वर्तमानं
‘शिलापट्ट’ १।४।४६ प्रस्तरपीठं (‘पट्टः पेषण पाषाणे त्रणादीनाञ्चयन्नेन । चतुष्पथे
च राजादिशामनान्तर-पीठयोः’ इति मेदिनी) ‘अभिधायानां’ विश्रामाय शयिता ‘सखीभ्याम्
उपास्यते’ सेव्यते परिचर्यते (‘उपसनम् आसने । शृशूषायां शराभ्यासेऽपि’ इति हेमः ।
‘उपासनं शृशूषायां च हिंसने’ इति विश्वः) । ‘आसां’ विस्मय-कथितानि’ विश्राम-
पूर्णालापान् ‘श्रीष्यामि’ (‘विस्मयः केलिकलहं विद्वासे प्रणये वधे’ इति विश्वः) ।

सख्यविति । सुखमिव आचरति इति ‘सुखायते’ किम् ? [‘कर्तुः काङ्क्षणीपथ’
३।१।११; २६६५ इति काङ्क्ष । ङित्वात् आत्मनेपदम् । [तथाचोक्तं हलायुधेन—
“शब्दादयो यं विषयाः सुखयन्ति नरापदम् । सुखायते यिया नित्यं, विद्यया यय
सुख्यति’ इति] । ‘अपि’ इति प्रत्ये ।

शकुन्तलिति । हे ‘सख्यौ’ ‘विजयतः’ पद्मपत्रवातेन माम् उपास्यते ‘किम्’ इति
प्रत्ये । [अनेन तापाधिकाम् । तेन अन्यविषयाऽसंवेद्यत्वम् च ध्वनितम् । अनेन ‘विधृतम्’
नामाङ्गम् उपचिपसम् । तथाचोक्तम् धनञ्जयेन ‘विधृतम् स्यादरतिः’ इति । दर्पणकारसते तु
सख्योरनुनयाऽग्रहणात् अत्र विधृतं नामाङ्गम् । तथाचोक्तं—‘कृतस्याऽनुनयस्यादी विधृतं
त्वपरिग्रहः’] । ‘सख्यौ विषाद’ खेदं ‘जाटयित्वा’ अभिनीय [धृतेन शिरसा विषण्णया
दृष्ट्या च इति ज्ञेयम्] ।

राजिति । ‘यंलवत्’ अतीव असंख्यं पीडितं ‘शरीरम्’ यस्याः तादृशी । किम्
इति वितर्के । ‘आतपस्य दीपः’ सूर्य-ताप-जनितः व्याधिः ‘उत’ अथवा ‘यद्या मे मनसि
वर्तते’ कामजनितः व्याधिः यथाहं कामिस्वभावानुरूपं सन्भावयामि ।

NOTES

1. नेव-निर्वाणम् – निर्वाति इति निर + वा (गति वसनयोः) + क्त कर्तरि (3-
4. 72.) = निर्वाणम् [निर्वाणोऽवति 8. 3. 50] when the sense is that

of *absence of air*, the form is 'निर्वातः'। Cf. 'निर्वातन्तु गतादिले - *Amar*. 'निर्वाण' generally means '*blown out*'. Cf. 'निर्वाण दीपे किमु तैलदानम्'। 'निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणास्' - *Veni. I. 7*. 'ग्नैः निर्वाणमाप्नोति निर्विघ्न इवानलः' - *Mahabhar. Raghu. XII. 1*. Next '*absolute extinction*' or '*annihilation of individual or worldly existence*,' which is deemed by the *Buddhists* as the *Magnam Bonum* or the highest felicity. *Prof. Goldstucker (Vide Panini and his place in Sanskrit Literature.)* opines that this meaning was not in vogue at the time of *Panini*; and he uses the *Sutra 8. 2. 50* of *Panini* as one of his many arguments to show the *anteriority* of *Panini* to *Buddha*. But निर्वाण in this very sense occurs in the *Gita*. Cf. 'स्थित्वास्थान्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमश्नुते' - *II. 72*, but it is doubtful whether the *Gita* was originally a portion of the *Mahabharata* which is certainly anterior to *Buddha*. For the above sense in classical literature Cf. 'प्रसक्ते निर्वाणे हृदयं परितोषं वहसि किम्' ? - *Malavik. Act. III. 1*. 'कुर्वन्ति द्यामुत्पतन्तः स्रारतस्त्रलीकस्त्रीगावनिर्वाणमव' - *Sis'upal. IV. 23*; *Veni. III. 21*; *Kirat. XI. 69*. Cf. 'नेवनिर्वाणम्' with *Bhababhuti's 'लक्ष्मीः इयम् अमृतवर्तिनयनयोः &c. Uttar. I. 39*.

2. सकुसुमाक्षरणम् - This has the power of counteracting the effect of heat - 'कुसुमाक्षरणादीनां दाहशान्तिकारत्वम् आह सुसुतः' - *Nayapanchanana*.

3. ततः प्रविशति &c. - A peculiar kind of stage-direction. 'प्रविशति' here means 'दर्शकानाम् दृष्टिपथे प्रविशति'। *S'akuntala* being indisposed cannot enter the stage walking. So the trio are disclosed by the raising up of a curtain concealing them from the view of the audience.

4. किं वीजयतः &c. - *S'akuntala's* fever due to love-sickness is so very great that she does not even feel that she is

being fanned. Cf. 'नायिका सखि, सा वीजय । उषाः खलु एषः कदली-
दलसारतः'—*Nagananda. Act. II.* 'सखि' अपनय इमानि नलिनीपत्राणि
मृणालवलयानि च, अलमेतेन, कक्षादकारेण आयसयसि'—*Ratnavali.*

5. विषादम् &c. — Cf. 'या दृष्टिः पतितापाङ्गा विस्तारितपुटद्वया । निमेषिण्य-
स्तारा च विषया सा विषादिनी'—*Quoted by Raghava.*

(साभिलाषं निर्वण्य) । अथवा कृतं सन्देहेन ।

स्तनन्धस्त्रीशीरं प्रशिथिल-मृणालैक-वलयम्

प्रियायाः साबाधं किमपि कमनीयं वपुरिदम् ।

समस्तापः कामं मनसिज-निदाघ-प्रसरयोः

न तु ग्रीष्मस्यैवं सुभगमपराङ्गं युवतिषु ॥ ७ ॥

(*Surveying passionately.*) Or away with misgiving.
Ineffably fascinating is the indisposed frame of (*my*) beloved,
with (*the unguent of*) vetiver applied to the bosom, and
with the single lotus-stalk bracelet quite loosened. Granted
that the suffering (*caused by*) the (*excess*) of love and
the advance of summer-tide is alike with young maidens,
nevertheless the injury (*caused by*) the sultry weather is
not so fascinating.

Reading :— 'साभिलाषं निर्वण्य'—B. R. M. S. 'विचिन्त्वा'—V.
'प्रशिथिल'—M. B. S. 'शिथिलित'—R. V. 'किमपि कमनीयं'—V. R.
'तदपि कमनीयं'—M. B. S.

साभिलाषमिति । 'साभिलाषं' सखिसम् 'निर्वण्य' दृष्ट्वा ('निर्वर्णनं तु निध्यानं
दर्शनालीकेक्षणम्' इत्यमरः) । 'अथवा' इति पक्षान्तरः । 'सन्देहेन अयमातपदीपः
कामसन्तापी वा इति संशयेन 'कृतम्' अलम् । नूनमयं सारव्याधिः, इति हृदयम्
['कृतम्' इति निषेध-निवारणयोः' इति वर्धमाणाः] वक्ष्यमाणश्लोके तदेव विशदयति ।

सनेति ॥ अन्वयः ॥ प्रियायाः साबाधं स्तन-न्धस्त्रीशीरं, प्रशिथिल-मृणालैक-वलयम्
इदं वपुः किमपि कमनीयम् ॥ of. *Śrīmad Veda Śāstra Collection*

श्रीमस्य अपराद्धं तु एवं सुभगं न। व्याख्या—‘प्रियायाः’ शकुन्तलायाः ‘आ’ समन्तात् ‘बाधया’ पीडया ‘सह’ वर्तमानं, कातरम् इत्यर्थः [‘पीडा बाधा व्यव’ इत्यमरः। आडा पीडयाः सर्वाङ्गत्वं व्यञ्जते]। अस्मादेव हेतोः ‘स्तनयोः’ पयोधरयोः ‘न्यस्तम्’ आरोपितम्, तापोपशमार्थं दत्तम् (‘आहितं निहितं न्यस्तम्’ आरोपितमिति स्मृतम् इति हलायुधः) ‘उशीरं’ वीरण-मूलानुलेपनं यन्निन् तादृशम्। ‘प्रश्लिखिलं’ तापाधिक्यात् विशेषणं अतीव शब्दं ‘मृणालस्य एकं’ केवलं ‘वल्लयं’ यस्मिन् तथोक्तम् (एकमित्यनेन वलयान्तराऽसहत्वं ध्वन्यते) ‘इदं’ पुरतः परिदृश्यमानं ‘वपुः’ देहः ‘किमपि’ लोकोत्तरचमत्कारि ‘कमनीयं’ कान्तिजन्यम्। ‘युवतिषु’ तरुणीषु विषये ‘मनसिजः’ कामः ‘निदाघः’ यौग्यः (‘निदाघः यौग्यकाली स्यात् उष्ण-स्वेदाऽ-स्व-नोरपि’ इति मेदिनी) तथोः ‘प्रसरौ’ आधिक्ये तथोः [‘इत्थात् परं सुप्रमाण-शब्दः प्रत्यकमभिसम्बध्यते’ इति न्यायात् प्रसरस्य उभयेन सह अन्वयः इति विद्याभूषिपादाः] ‘तापः’ सन्तापः ज्वाला इति यावत् ‘घनः’ तुल्यः ‘कामन्’ इति स्वीकर्तव्यम् (‘अकामानुमती कामम् अनुशीपगमेऽपि च’ इति रुद्रः)। ‘शौभस्य’ अपराद्धम् ३।३।११४ अपराधः (‘हृदनिहिता भावो द्रव्यवत् प्रकाशते’ इति न्यायात्) ‘तु’ इति भेदे। ‘एव’ सुभगं सुन्दरं ‘न’। ‘न तु’ न एव; ‘तु’ इति अवधारणे वा (‘तु पादपूरणे भेदे समुच्चयेऽवधारणे। पञ्चान्तरे विशेषे च प्रशंसायां विनियुते’ इति मेदिनी)। [व्यतिरेकालंकारः। द्वैक-इति-सुवचनप्रासाः। ‘युवतिषु’ इति सामान्यनिर्देशत् अप्रस्तुतप्रशंसा। सुखतादिरूप-कारणाभावेऽपि रमणीयता-रूप-कार्योत्पत्तेः विभावनालंकारः। अथच साक्षात्तल-रूपकारणे सत्यपि कुरूपत्व-कार्यानुत्पत्तेः विशेषोक्तिः। अनयोः सन्देह-संकरः। शिखरिणीवृत्तम्]।

NOTES

1. प्रश्लिखिल—‘प्र’ is intensive. Bracelets are generally slack and owing to extreme emaciation and languor of her person, Śakuntala’s lotus-stalk-bracelet has become extremely lax. Raghava and Vidyasagara read ‘श्लिखिल’ and explain it as ‘श्लिखिलं सञ्जातम्’ (5. 2. 36.). But then it will imply that originally it was not lax, which fact however goes against the practice.

2. सवाधस्—The root 'वाध' is Atmp. Cf. 'क्षणं विश्राम्यताम् जाला ! स्तब्धे यदि ते वाधति । न वाधते तथा स्तब्धः यथा "वाधति." वाधते'—(attributed to Kalidasa).

3. किमपि—The two अन्त्य together mean indescribable—Apte. The reading 'तदपि' (despite her distress) is not in consonance with the last line.

4. मनसिज &c.—प्रसर action, excess. This is to be connected both with 'मनसिज' and 'निदाघ' (Com).

5. समन्तापः—Like heat, कास also is the cause of giddiness, loss of appetite &c. Read "तथाच गरुडपुराणम् । कासाद् भस्मीकृतिर्दाहः क्षी-निद्रा-धी-धृति-चयः"—Quoted by Naya-panchanana.

6. अपराद्धम्—भावे क्तः । It has been cleverly used in lieu of ताप as the girl is quite innocent.

7. According to *Raghava* the last line is faulty as the word ग्रीष्म has been substituted for निदाघ of the third line, the presence of which word would not have constituted 'कथितपदतादोष', as for example 'उदेति सविता ताम्रः ताम्र एव अस्तमेति च'—Quoted by *Vis'vanatha Kaviraja*. Thus he remarks 'अत यद्यपि कथितपददोषमिदं 'ग्रीष्मपदं' पदे उपाति, तथापि तत् नीचितम् । अत्र उद्देश्य-विवेयभाव-विषयतया तदेव दातव्यं भवेत् । 'उदेति सविता ताम्रः, ताम्रः एव अस्तमेति च' इतिवत् । Next he suggests an alternative reading :—तेन "निदाघस्तैतादृग् युवतिषु न तापस्तु सुभगः" इति पठनीयम् । अभिन् पाठे षष्ठी-दोषोऽपि परिहृतः ।

प्रियंवदा (जनान्तिकम्)—अणसूयै ! तस्मै राणसिणो पदम-
दंसणादौ आरहिअ पज्जुस्सुया विअ सउन्दला । किं णु क्व,
से तस्मिंसित्तो अअं आतङ्को भवे [अनसूयै ! तस्य राजर्षेः
प्रथम-दर्शनात् आरभ्य पर्युत्सुका इव शकुन्तला । किं नु
खलु अस्मात्समितिः अयमातङ्को भवेत् ।]

Priyamvada—(Aside.) Anasuya, S'akuntala appears to have been (*somewhat*) troubled since her first interview with the king. May it be that this affliction of hers is on his account?

अनसूया—सहि, मम वि एरिसी आसङ्गा हिअअस।
होदु। पुच्छिस्तं दाव रं [सखि, ममापि ईदृशी आशङ्का
हृदयस्य। भवतु। प्रच्यामि तावदेनाम्]। (प्रकाशम्) सहि,
पुच्छिदव्या भि किम्पि। बलवं क्व, दे सन्दावो [सखि,
प्रष्ट्यामि किमपि। बलवान् खलु ते सन्तापः]।

Anasuya—Friend, my mind too (*has*) a similar suspicion. Very well, I will ask her (*at once*). (*Aloud.*) Friend, you are to be asked something. Your indisposition (*is*) really (*very*) serious.

शकुन्तला (पूर्वार्धेन शयनादुत्थाय)—हला, किं वक्तुकामाऽसि
[हला, किं वक्तुकामाऽसि]।

S'akuntala (*With the fore-part of her body, rising from the couch.*)—Dear, what d'you wish to speak?

अनसूया—हला सउन्दले, अण्णभन्तरा क्व अहं मअण-
गदस्त वुत्तन्तस्त। किन्तु जादिसी इदिहास-णियन्थेषु कामअ-
माणणं समवस्था सुणीयदि तादिसीं दे पेक्खामि। कहेहि
किं णिमित्तं दे सन्दावो [हला शकुन्तले, अनभ्यन्तराः खलु
वयं मदनगतस्य वृत्तान्तस्य। किन्तु यादृशी इतिहास-निबन्धेषु
कामयमानानां समवस्था श्रूयते तादृशीं ते प्रेक्षे। कथय
किंनिमित्तं ते सन्तापः]। विशारं क्व परमस्यदो अजाणिअ
अणारब्धो परिआरसत्त [विकारं खलु परमार्थतः अज्ञात्वा
अनारब्धः प्रतिकारस्य]।

Anasuya—Dear Sākuntala, we are indeed strangers to the affairs of love. But yours, I suspect is the same (*pitiable*) condition, as is heard of love-sick (*persons*) in historical stories. Tell us from what proceeds your fever? Without tracing the disease to its real nature, there is surely no applying a remedy.

Reading :—‘पर्युत्सुका’—B. R. M. V. ‘पर्युत्सुकमना आपन्ना’—S. ‘शयनादुत्थाय’—B. R. M. ‘पृथग्शय्यामुदस्य’—V. ‘अनभ्यन्तराः खलु * * * * मदनगतस्य’—R. V. M. S. ‘अलभ्यन्तराः * * * * ते मनीगतस्य’—B. ‘समवस्था’—S. ‘अवस्था’—B. R. V. M.

प्रियंवदेति । ‘पर्युत्सुका’ उत्कण्ठितहृदया ‘इव लक्ष्यते’ । ‘किम्’ इति प्रश्ने । ‘न’ इति वितर्के । ‘खलु’ वाक्यभूपायाम् । अतः ‘किं न खलु’ इति समस्तपदेन वितर्कगर्भप्रश्नः आचिष्यते । ‘अस्याः’ शकुन्तलायाः ‘अयम् आतङ्कः’ रोगः (‘आतङ्कः रोग-घन्ताप-शङ्कासु मुरजध्वनौ’ इति मेदिनी) ‘सः’ दुष्यन्तः एव ‘निमित्त’ कारणं यस्य यस्मिन् वा तादृशः ।

अनसृयेति । ‘बलवान्’ प्रबलः । सहती ते शरीरबाधा । अस्मादेव मदप्रज्ञा-वशकत्वमित्याशयः ।

शकुन्तलेति । ‘पूर्वाभिन’ शरीरस्य इति शेषः । ‘शयनात्’ शय्यात् ‘उत्थाय’ आह । शयनाद् उत्थानं तु पीडा-गोपनार्थम् । ‘वक्तुं कामः’ इच्छा यस्याः तादृशी (‘तुम्येदवश्यमः कृत्यं तुं काम-मनसीरपि’ इति तुमः सकारलोपः) ।

अनसृयेति । ‘मदनगतस्य’ कामविषयकस्य ‘हृत्तान्तस्य’ वार्तायाः ‘न अभ्यन्तरा’ अनभिज्ञाः (तस्यां निव्यारोपमिया अज्ञानप्रकाशनपूर्वप्रश्नः) ‘खलु’ इति नियये । ‘इतिहासे’ ये ‘निबन्धाः’ आख्यानादयः तेषु, ‘कामयमानानां’ जातमदनानाम् । ‘समवस्था’ स्थितिः ‘ते’ तवावस्थाम् इत्यर्थः ‘तादृशी’ तथाभूतां ‘प्रेक्षे’ सर्वथा मदनादेव ते ईदृशी समवस्था जाता इति नो धारणा । ‘विकारं’ रोगं (‘विकारी विकृतौ रोगोऽपि’ इति विश्वः) ‘परमार्थतः’ स्वरूपतः ‘अज्ञात्वा प्रतिकारस्य’ प्रतिविधानस्य चिकित्सायाः ‘खलु’ नियतम् ‘अनारम्भः’ आरम्भः न सम्भवति । रोगं तत्त्वतः ज्ञात्वा एव औषधं व्यवहस्यते उक्तं, औषधस्त्वपरिज्ञानम् इति ।

NOTES

1. पर्युत्सुका—Absentminded, agitated. Cf. 'कालाक्षमलम् औत्सुक्यम् मनस्तापञ्चरादिकृत्'—*Quoted by Malli. under Raghu. V. 67.* Vide also notes on 'पर्युत्सुकी भवति &c'—*Act. V. 2. Infra.*

2. आतङ्कः = आ + तकि (कृच्छ्रजीवने) to live in distress + घञ् भावे (3. 3. 18) or करणे घञ् (3. 3. 121). The regular affix expected was 'अ' by ['गुरोय हल्' 3. 3. 100], hence घञ् is irregular (याहलकात्)।

3. बलवान् खलु &c.—This totally refutes *Prof G's* theory that the use of 'बलवत्' as an adjective is *un-kalidasian*. Cf. also 'बलवान् खलु मे अभिनिवेशः'—*Act. III. Infra.* 'सन्मोह मे तदा बलवान्'—*Act. VII. 24. Infra.*

4. अनभ्यन्तरा &c.—अभिगता अन्तरम् = अभ्यन्तरा: within the pale of ; 'न अभ्यन्तराः'—not familiar with. 'वयम्' refers to the hermit-girls in general.

5. इतिहासनिबन्धेषु—इत्येवं 'ह' क्तिन् (*Thus it was in past times*) = इतिह narration of past events. Cf. 'पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यम् इतिहास्यग्रम्'—*Amar.* 'इतिह' आत्ते अक्षिन् इति इतिह + आस + घञ् ['हल्य' 3. 3. 121] = इतिहासः a book having the narration of past events. Don't say इतिह + अस (अस्ति) + घञ्, for अस् with घञ् will be changed into 'भू' (2. 4. 52). *Vardhamana* has 'इतिह इति लोकप्रवादागमयोः' i. e. इतिह means tradition, stories current in the world. Hence इतिहास means a systematic collection of stories and traditions. But the definition of इतिहास is a bit different. Cf. 'धर्मायकाममोचाणाम् उपदेशस्तन्वितम्। पूर्ववत्तन् कथा युक्तम् इतिहासं प्रवर्त्तते'—*Quoted by Nilkantha in his commentary of the Mahabharat.*

6. समवस्था—This is the reading of the South Indian recension and is certainly *better* than the other reading. For the word is a *Kalidasian peculiarity*, as it is generally used

by our poet in the sense of 'पदस्था' (a pitiable) condition. Cf. 'त्वया उपस्थित-विधोगस्य तपोवनस्यापि समवस्थां प्रेक्षस्व'—*Act. IV. Infra.* 'प्रतिधोजयितव्य बल्लकौ-समवस्थाम्'—*Raghu. VIII. 41.* 'कामधानसमवस्थया तुलाम्'—*Ibid. XIX. 50.* 'वदनेन सुवदनाया हे समवस्थे जणादृढे'—*Malavik. Act. IV. 7.* 'राजा—निराकरणविक्षावायाः * समवस्थाम्'—*Act. VI. Infra.*

7. परमार्थतः—तसि here is in the sense of करण । Cf. 'प्रयोगानुसारं सर्वाभ्यः प्रकृतिभ्यः परः सर्वासां विभक्तीनां स्थाने तस्मिन् प्रत्ययोभवति'—*Prabha under 5. 3. 7*; also 'मन्त्रीहीनः स्वरतो वर्णतो वा मित्याप्रयुक्तः न तमर्थमाह' &c.—शिक्षा of Panini.

राजा—अनसूयामपि अनुगतो मदीयस्तर्कः । नहि स्वाभि-
प्रायेण मे दर्शनम् ।

King—Even Anasuya has been followed by my suspicion. My view was not then (guided) by my own intention.

शकुन्तला (आत्मगतम्)—बलवं क्खु मे अहिणिवेसो ।
दाणीं वि सहसा एदाणं ण सङ्गणोमि णिवेदिदुं [बलवान्
खलु मे अभिनिवेशः । इदानीमपि सहसा एतयोर्नशक्नोमि
निवेदयितुम्] ।

S'akuntala (*Aside.*)—Mighty, indeed is my anxiety (to conceal or to reveal). Even (asked by them) I cannot all of a sudden disclose (it) to them now.

प्रियंवदा—सहि, सुष्ठु एमा भणादि । किं अतणो आतङ्कं
उवेक्खसि । अण्णदिवसं क्खु परिहीअसि अङ्गेहिं । केवलं
लावण्य-मइ काया तुमं ण मुञ्चदि [सखि, सुष्ठु एमा भणति ।
किमात्मन आतङ्कमुपेक्षसे । अनुदिवसं खलु परिहीयसे अङ्गेः ।
केवलं लावण्यमयी काया त्वा न मुञ्चति] ।

Priyamvada—Friend, right well does she say. Why d'you neglect your affliction? Day by day indeed, you're getting * thinner in limbs, only the glimmering of loveliness leaves you not.

Reading :—‘अनसूयामपि अनुगती’—B. R. V. S. ‘अनसूययापि अवगती’—M. ‘न हि स्वाभिप्रायेण’ &c.—Omitted by M. & S. ‘सखि सुष्ठु’—V. ‘सखि, शकुन्तले सुष्ठु’—R. M. S. ‘सुष्ठु’—B.

राजिति । ‘नदीय तर्कः’ अस्याः विकारः कानज एव इति संशयः ‘अनसूयाम् अपि अनुगतः’ अनसूयाहृदये समुपस्थित’ इति भावः । अस्मादेव हेतोः ‘मे दर्शनम्’ अनुमान’ ‘स्वस्य’ निजस्य ‘अभिप्रायेण’ कामी स्वतां पश्यति, इति न्यायेन ‘न हि’ इत्यवधारणे ।

शकुन्तलेति । ‘बलवान्’ अतिप्रबलः ‘मे अभिनिवेशः’ अकथने आग्रहातिशयः । लज्जया व्याधिकारणं गोपयितुमिच्छामि । ‘इदानीमपि’ सखीभ्याम् अधुना पृष्टाः पीडाहेतुः अवश्यवक्तव्यः, तथापि इति अपेक्षः । ‘सहसा’ अकस्मात् एतयोः (विवक्षया धर्मोत्थाने पठौ) ‘निवेदयितुं’ प्रकाशयितुं ‘न शक्नोमि’ । यद्वा ‘बलवान्’ सखीभ्यां कथने ‘मे अभिनिवेशः’ ‘इदानीमपि’ अधुना सखीभ्यां पृष्टाहम्, अतः अयमेव समुचितावसरः प्रकाशयितुं, तथापि लज्जया वक्तुमस-सर्थास्मि इति भावः ।

प्रियंवदेति । ‘अनुदिवसं खलु’ प्रतिदिनमेव (वैपरीत्येऽप्यथैवभावः) ‘अङ्गैः परिहीयसे’ चीणा भवसि । पूर्वं स्वभावतः एव कृशा अधुना ततोऽपीति भावः [जहतिः कर्मणि प्रयोगः, कर्मकर्तरि वा) ‘केवलं लावण्यमयी’ लावण्यपूर्णा (‘तत् प्रकृतवचने मयट्’ ५।४।२१ इति प्राउर्याथे मयट्) ‘आया’ कान्तिः (‘आया सूर्यप्रिया कान्तिः’ इत्यमरः) ‘त्वां न मुञ्चति’ परित्यजति स्वभावसुन्दरत्वात् इति भावः ।

NOTES

1. मेऽभिनिवेशः &c. — Either to conceal or to reveal. See Com.
2. लावण्यमयी—मयट् has the sense of abundance. Cf. ‘आनन्दमयं ब्रह्म’ । For the definition of ‘लावण्य’, read *Mallī's* CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

quotation from भूपाल (*Kumar. I. 25.*) — 'मुक्ताफलैषु कषायामन्तराल-
निवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लवण्यमिहोच्यते ॥' This is also found
in 'उज्ज्वलनीलमणि' ।

3. कषाया = क्षी + कर्तरि ण ['श्वाऽऽद्-वाधा-ऽऽश्रु-संस्व-अतीण-अव-सा-ऽवह-लिह-क्षिप-
अस्य' 3. 1. 141 ; 2903]. क्षी is considered आकारान्त ['आद् एच् उपदेश-
श्रिति' 6. 1. 45]. Next there is the augment 'य' ['आती युक्,
चिण्कृती' 7. 3. 33]. or say, 'सा-क्षा-शसिथो यः' उः—559.

राजा—अवितथमाह प्रियंवदा । तथाहि—

क्षाम-क्षाम-कपोलमाननमुरः काठिन्य-मुक्त-स्तनं

मध्यः क्लान्ततरः प्रकाम-विनतावंसौ क्विः पाण्डुरा ।

शोच्या च प्रियदर्शना च मदन-क्लिष्टेयमालच्यते

पत्राणामिव शोषणेन मरुता स्पृष्टा लता माधवी ॥ ८ ॥

King—Not untruly spoke Priyamvada. For—Indeed, her
face has its cheeks excessively emaciated; her bosom has
its breasts relieved of hardness; her waist (*has become*)
thinner; the shoulders are extremely drooping, (*and*) pallid
(*is her*) complexion. Tortured by love, she appears regrettable,
yet sweet to view, like the creeper Mādhavi struck by
the leafage-drying wind.

Reading :—'क्लिष्टा'—R. V. M. S. 'क्लाना'—B.

राजिति । 'अवितथम्' सत्यम् । यस्तु प्रियं वदति, प्रायेण स न सत्यं वदति ।
इयं प्रियंवदापि सत्यवचना इति विरोधः । [नाम्ना विरोधाभासः] । 'त्वया शङ्खः
परिहीयसे' इति प्रियंवदाया उक्तीः सत्यत्वं प्रतिपादयितुम् आह 'तथाहीति' ।

क्षमिति ॥ अन्वयः ॥ (अस्याः) आननं क्षामक्षाम-कपोलम् । उरः काठिन्य-
मुक्तस्तनम् । मध्यः क्लान्ततरः । अंसौ प्रकामविनती । क्विः पाण्डुरा । मदनक्लिष्टा
इयं पत्राणां शोषणेन मरुता स्पृष्टा लता माधवी इव, शोच्या च प्रियदर्शना
च आलङ्घ्यते । व्याख्या—अस्याः 'आननं' वदने 'क्षामक्षामी' पूर्वे क्लृप्ता अधुना

कृशतरौ 'कपोलौ' गण्डौ यस्मिन् तथाविधं जातम् । 'उरः' वचःस्थलं 'काठिन्येन'
 दार्ढ्येन 'सुकौ स्तनौ' यव तथाविधं जातम् । तापाधिक्येन स्तनयुगलं श्वथीभूतम्
 इत्यर्थः । 'मध्यः' कटिदेशः स्वभावादेव क्लान्तः अधूना 'क्लान्तरः' सातिशयेन
 चीणः संवत्तः । 'अंसौ' स्तनौ ['असिः सन्' उ:- ७०६ । 'अंसः' स्तन्ये विभागे
 स्यात्' इति हैमः] 'प्रकामम्' अत्यर्थं 'विनती' प्रणती विस्मयौ इति यावत्
 ['विनतः प्रणते भुग्रे शिचिते चाभिधेयवत्' इति मेदिनीकरः] । 'कविः' कान्तिः
 ('शोभा कान्तियुतिः कविः' इत्यमरः) 'पाण्डुरा' पाण्डुवर्णा जाता ['पाण्डुरः
 रक्तपीतस्तु, पाण्डुरः सुकृतीतकः' इति शब्दिक-नरसिंहः] । अतः 'मदनेन क्लिष्टा'
 पीडिता 'इयं' शकुन्तला 'पवाणां' शोषयतीति 'शोषणः' तेन शोषकेण ('करणाधि-
 करणयोश्च' ३।३।११७ इति करणे ल्युट्) 'मरुता' पश्चिमवायुना 'स्पृष्टा' अभिमृता
 'माधवी' अतिमुक्तकः ('वैशाखे माधवः कृष्णे माधवी चातिमुक्तके' इति रत्निदेवः)
 'लता इव शोच्या' शोचनीया 'प्रियदर्शना च' मनोरमा च [इति विरोधालंकारः ।
 'शोच्या' अनुकम्पाह्वा इति विरोधाभासः] । 'आलक्ष्यते' दृश्यते (अथ माधवीशब्देन
 प्रियदर्शनत्वम् उक्तम्, लतामात्रस्यैव कार्यसम्भवात्) । ['मदनेन क्लिष्टा' इति
 शोच्यत्वे हेतुत्वेनोपादानात् काव्यलिङ्गम् । उपमानुप्रासौ । वचम् तु शर्दूल-
 विव्रीडितम् । 'वक्तुं चामकपोलयुग्मश्चनुरः' इति 'क्लान्तरोऽस-युग्ममधिकं
 'नखं कविः' इति पठित्वा उद्देश्यप्रतिनिर्देशप्रक्रमभङ्गः समाधेयः । तेन प्रकाम-
 यि-शब्दयोः अर्थपौनरुक्त्यं अथच एक-वचनान्तप्रयोगमध्ये "अंशौ" इति द्विवचनप्रयोग-
 रूप-भङ्गप्रक्रमता दोषश्च परिहृतम् । "संस्पृष्टा दलशोषणेन मरुता सा माधवीव
 प्रिया" इति पाठे इव-प्रक्रमभङ्गः लताशब्दस्याऽवकरत्वं च परिहृतं भवति] ।

Voice :—क्लिष्टा स्पृष्टा माधवी लतामिव शोच्या दर्शना मालचयानि ।

NOTES

1. चामचाम &c.—क्षे (भादि) + क्तः कर्तरि = चामः [चायो मः ८. २. ५३].
 Next duplication by 'प्रकारे गुणवचनस्य' ८. १. १२ ; "सादृश्यं द्योत्ये
 गुणवचनस्य हे सलक्ष कर्मधारयवत् * * * पटु पटुः । पटुः सदृशः । ईषत्पटु रिति
 यावत्"—*Bhat* ००२५१७. 'गुणगुणरूपमिति । गुणसदृशमित्यर्थः । ईषच्छुल्लमिति

यावत्—*Balamanorama*. Here however the duplication is meant to *intensify* the sense. (*Vide Com.*) Then by “कर्मधारयवत् उत्तरेषु” (8. 1. 11.) the form is treated as a कर्मधारय। Cf. “निकासं चामाङ्गी सरसकदलीगर्भसुभगा”—*Malati*. II. 2. “वपुःचामंचारं वहति रमणीयञ्च भवति”—*Ibid.* III. 9; *Act VII. 21. Infra*.

2. प्रकामविनतौ &c.—‘प्रकास & वि of विनत have the *same* meaning, hence there is *tautology*. To avoid it vide the reading suggested in the Com. पाण्डुरः—पाण्डुत्वम् अस्ति अस्य इति पाण्डु + मत्वर्थे रः [‘नगःपाण्डु-पाण्डुभ्यः रः’—*Vart.* 5. 2. 107] a mixture of white and yellow colour. “सितपीतसमायुतः पाण्डुवर्णः प्रकीर्तित” इति सुभृतिः।

3. मरुता—सृष्ट्यन्ते अनेन विना इति सृ + उति [‘सृगोरुति’ उः - 94] = मरुत्। मरुत (अकारान्त) is also correct. Cf. ‘मरुतःस्पर्शनः प्राणः समीरी मारुतो मरुत्’ इति विक्रमादित्य-कोषः, व्याडिय। Mark the *propriety* of the word here.

4. लता माधवी &c.—Cf. ‘मालाविकाप्येषु अनुभूतमुक्तेव मालतीमाला स्नायमाना लक्ष्यते’—*Malavik. Act. III*.

शकुन्तला (निःश्वस्य)—सहि! कस्मै वा अस्मै कद्दुस्सं। किन्तु आत्मासद्वृत्तिश्चा दाणिं वो भविस्सं [सखि, कस्य वा अन्यस्य कथयिष्यामि। किन्तु आयासयित्री इदानीं युवयोः भविष्यामि]।

S’akuntala (*Sighing*).—Friend, to whom else shall I speak it out? But then I shall be the cause of trouble to you.

उमे—अदो एव णिव्वन्धो। सिण्ण-जण-संविभत्तं हि दुक्खं सज्ज-वेदणं होदि [अतएव निर्वन्धः। सिग्ध-जन-संविभत्तं हि दुःखं सज्ज-वेदनं भवति]।

Both—And for this reason indeed, is our impotunity.
The pangs of sorrow become endurable when shared with
loving friends.

राजा—

पृष्टा जनेन सम-दुःख-सुखेन बाला

नेयं न वक्ष्यति मनोगतमाधि-हेतुम् ।

दृष्टो विवृत्य बहुशोऽप्यनया सदृशम्

अत्रान्तरे श्रवण-कातरतां गतोऽस्मि ॥ ८ ॥

King—Questioned by persons, who equally share her pain
and pleasure, it cannot be that the girl will not speak out the
cause of (her) mental throe. Though (full) many a time,
gazed at (me) athirst, by her by turning back, I have at this
moment, become nervous of hearing (her reply).

Reading :—‘किन्तु आयासयित्री’—B. M. ‘आयासयित्री’—R. V. S.
‘अतएव’—B. ‘अतएव खलु’—R. V. M. S omits ‘स्निग्धजन’ from
‘स्निग्धजनसंविभक्तम्’ । ‘अत्रान्तरे’—R. V. M. S. ‘अतोत्तरे’—B.

शकुन्तलेति । ‘कस्य वा अन्यस्य’ (अत्र चतुर्थीस्थाने ६४१ । ‘चतुर्थ्याः षष्ठी’
इति प्राकृतप्रकाशः) ‘किन्तु इदानी’ पीडाकारणम् उक्त्वा इत्यर्थः । ‘युवयोः’
(‘कर्तृकर्मणोः कृतिः’ २।३।६५ इति कर्मणि ६४१) ‘आयासयित्री’ क्लेशजनयित्री ।

उभे इति । ‘अतएव’ यदर्थं त्वं न कथयसि तस्मादेव हेतोः इति भावः ।
‘निर्वन्तः’ परिज्ञाने आग्रहातिशयः आवधीरिति । [यदेवाऽकथने कारणत्वेन निवृत्तं
तदेव कथने हेतुत्वेनोपात्तम् इति व्याघातालंकारः । ‘सीकर्येण कार्यं विरुद्धा
क्रिया च’ इति लक्षणात्] । ‘दुःखं स्निग्धजने’ तस्मात्पदे जने ‘संविभक्त’ सम्यक्
विभज्य अर्पितं सत् ‘सञ्जा’ भारलाघवात् सीदुं शक्या ‘वेदना’ यातना यस्य
तादृशं भवति बहुभिरुद्धमाणो भार इव इत्याशयः [अर्थान्तरन्यासः] ।

पृष्टेति ॥ अन्यथः ॥ इयं बाला समदुःखसुखेन जनेन पृष्टा (सती) मनोगतम्
आधिहेतुं न वक्ष्यति न । अनया बहुशः विवृत्य सदृशं दृष्टोऽपि अत्रान्तरे

श्रवण-कातरतां गतीऽस्मि । व्याख्या—‘इयं बाला’ अल्पवयाः शकुन्तला (अनेन कैतवानभिज्ञत्वं ध्वन्यते) ‘दुःखं सुखं’ दुःखसुखं (पक्षे दुःखसुखे । विप्रति-
 पितृचानधिकरणवाचि’ १।४।१३ इति पाक्षिकः समाहारः) । ‘समं’ तुल्यं ‘दुःखसुखं’
 यस्य तेन । शकुन्तलायां सुखितायां यः सुखी भवति, दुःखितायां यो दुःखितो
 भवति इत्यर्थः । तेन ‘जनेन’ प्रियसखिजनेन ‘पृष्टा’ जिज्ञासिता सती ‘मनीगत’
 हृदयस्थितम् ‘आधिः’ मानस-व्यथायाः [इति पौनरुक्त्यम् । तथाचोक्तसमरेण
 ‘पुंस्याधिः मानसी व्यथा’ इति] । ‘हेतु’ न वक्ष्यति’ इति ‘न’ अपितु
 प्रकाशयिष्यति एव । ‘अनया’ शकुन्तलाया ‘बहुशः’ बहुवारान् (‘बहुल्याऽर्थात् शस्-
 कारकाद् अन्यतरस्याम्’ ५।४।४२ इति शस्) ‘विद्वत्’ यौवाभङ्गेन परावृत्य ‘सदृश’
 दृष्टोऽपि’ प्रथमाद्वाऽवसाने तपोवनं प्रतिगच्छन्त्याः अस्याः अनेकवारं अनुरागचिह्नं
 प्रत्यचीकुर्वन्नपि ‘अवान्तरं’ इदानीं ‘श्रवणे’ तदुत्तराकर्णने ‘कातरतां’ भीतिं
 ‘गतीऽस्मि’ किम् अनुकूलमननुकूलं वा वक्ष्यति इति भयं प्राप्तीऽस्मि इति भावः ।
 [‘समदुःखसुखेन’ इत्येव हेतुत्वेनोपात्तम् इति काव्यलिङ्गम् । अत्र कारणाभावेऽपि
 कातरता रूपकार्योत्पत्तेः विभावना, अथच सामिलाप-बहुतर-दर्शनरूपकारणे
 सत्यपि शकुन्तलायः अवस्था निर्णयरूपकार्योऽनुत्पत्तेः विशेषीकृतिः । अनयोः सन्देहसंकरः ।
 केकवचिस्तुत्यनुप्रासाः । वसन्ततिलुकावचम्] ।

Voice :— पृष्टया अनया बालया मनीगतः आधिहेतुः वक्ष्यते । दृष्टेनापि
 गतेन भूयते (मया) ।

NOTES

1. क्तिन् आयासयित्री &c. — The idea is — If I tell at all I must tell none but you. But then you will be put into difficulty. Raghava omits क्तिन् । आ + यसु (चवे) + णिच् + टच् कर्तरि (३. १. १३३) = आयासयिष्यति । Next डीप् [‘अद्वेभ्यः डीप्’ ४-१. ५७] ।

2. क्षिप्रजन &c. — For similar idea, Cf. ‘कस्य तावत् इमं हताशं निवेद्य सख्यवेदनमिव दुःखं करिष्यामि’ — *Priyadarśika*. ‘आवेद्य ममास्तीयं पुत्रं दुःखं सदुःखम् ।

V. 9. 'वेदना' generally means 'knowledge'. According to मेदिनी it might mean 'pain' also. Kalidasa however elsewhere uses it in this sense. Cf. 'अवेदनाज्ज कुलिशचतानाम्'—*Kumar. I. 20*; 'प्रवलाभात्मकतेन वेदनाम्'—*Raghu. VIII. 50*. विद (चितनाऽऽख्याननिवासपु चुरादि) + युच् (3. 3. 107) or विद (ज्ञाने अदादि) + युच् ('घट्टि वन्दि विदिभ्यश्च'—*Var. 3. 3. 107*) = वेदना ।

3. समदुःखसुखिन—The usual form is सुखदुःखम् । Cf. 'अहेतुं सुखदुःखयो रणयुगं सर्वास्ववस्थाम् यत्'—*Uttar. I. 39*. For the sake of metre दुःख has been placed first. Mark also that Kalidasa usually writes 'दुःखसुख'। Cf. 'समदुःखसुखः सखीजनः प्रतिपञ्चन्द्रनिभोऽयमात्मजः'—*Raghu. VIII. 65*. 'समदुःखसुखः पीयते लीचनाभ्याम्'—*Vikram. Act. 1.*

4. बाला—According to *Rajaballava* a girl of 16 years.

5. मनोगतमाधिहेतुम्—Mark the tautology. आधि means 'mental agony' (*Com.*) न—न व वक्ष्यति—For the force of two negatives, vide notes on 'न पुनरलङ्कारश्चिन्तय न पुष्यति'—*Act. I. Supra*.

6. अवातरे &c.—This nervourness of the king is quite natural, as his fate will be decided by the disclosure of S'akuntala's cause of agony.

शकुन्तला—सहि ! जदो पहुदि मम दंसण-पहं आअओ सो तपोवन-रक्खिदा राएसी—[सखि, यतः प्रभित मम दर्शन-पथ मागतः स तपोवन-रक्षिता राजर्षिः—] । (अर्धेति लज्जां नाटयति) ।

S'akuntala—Friend, ever since that royal sage, the guardian of the penance-grove, came within the range of my sight—(*Gesticulate's bashfulness when half-uttered*).

उभे—कधेदु कधेदु पिअसहो [कथयतु कथयतु प्रियसखी] ।

Both—Speak, dear friend speak.

शकुन्तला—तदो पट्टि तद्देण अहिलासिण एतदवस्य च्छि
संवृत्ता [ततः प्रभृति तद्देतेन अभिलाषिण एतदवस्थासि संवृत्ता] ।

S'akuntala—Since then, I have been brought to this
plight, with my desire having gone to him.

राजा (सहर्षम्)—श्रुतं यत् श्रोतव्यम् ।

स्मर एव ताप-हेतुर्निर्वापयिता स एव मे जातः ।

दिवस इवाभ्य-श्यामस्तपाऽत्यये जीव-लोकस्य ॥ १० ॥

King (*Joyfully.*)—I have heard what is worth hearing.
Love who was, indeed, the cause of (*my*) agony, has (*now*)
himself become my cooler; just as a day dark with clouds
(*becomes both tormentor and comforter*) of the leaving creation
towards the close of summer.

Reading :—‘कथयतु &c’—Omitted by R. & V. ‘अभ्यश्यामः—
B. M. ‘अर्धश्यामः’—R. V. S.

शकुन्तलेति । ‘यतः प्रभृति’ यस्मात् कालात् आरभ्य [“अपादानि पञ्चमी” १।१।१८
इति सूत्रे ‘कार्तिकाः प्रभृति’ इति भाष्यप्रयोगात् प्रभृत्यर्थयोगे ५मी]—इति दीक्षितः
५६५] । ‘मम दर्शनस्य’ दृष्टेः ‘पथः’ (‘वाटः पथस्य मार्गश्च’ इति त्रिकाण्डशेषः) तम् ।

स्मर इति ॥ अन्वयः ॥ तपाऽत्यये जीवलोकस्य अभ्यश्यामी दिवस इव स्मर एव मे
तापहेतुः स एव निर्वापयिता जातः । व्याख्या—‘तपस्य’ शीघ्रस्य (‘शीघ्र उष्णकः ।
निदाघ उष्णोपगम उष्ण उष्णागम स्तपः’ इत्यमरः) ‘अत्ययः’ अन्तः अवसानम् इति
यावत् (‘अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रेऽत्युत्पाते नाशदण्डयोः’ इति मेदिनी) तस्मिन् वर्षारम्भे
इत्यर्थः । ‘जीवलोकस्य’ प्राणिनां संघस्य ‘अभ्यः’ जलदैः ‘श्यामः’ कृष्णः (‘त्रिषु श्यामी
हरित्कण्ठी श्यामा स्यात् शरिवा निशा’ इत्यमरः) ‘दिवस इव’ जलदावृतदिनमिव
इत्यर्थः । ‘स्मर’ काम ‘एव मे’ मम दुष्यन्तस्य ‘तापस्य’ मानससन्तापस्य ‘हेतुः’ कारणम्
(पक्षे उष्णतायां हेतुः) । ‘स’ तादृशः तापकर्ता स्मरः, दिवसस्य ‘निर्वापयिता’ सन्तापम्
उष्णताच्च निराकृत्य प्रीतिप्रदः ‘जातः’ संवृतः (अनेककर्मकत्वात् कर्तरि वर्तमाने
क्तः) । जलदजालावृतः दिवसः यथा दृष्टः प्राक् नश्यन् सन्तापयति, तदनन्तरं स

एव दिवसं तैरेव जलदैः वृष्टिं कारयित्वा तेषां सन्तापं पुनः निवर्तयति । तद्वत् अस्याः शकुन्तलायाः उक्तेः प्राक् कामीऽपि मां भृशं सन्तापयति स्म, अद्युना तदुन्मथनन्तरं स एव मे प्रीतिपदः जातः [यः सापहेतुः स एव निर्वापयिता इति विरोधाभासः ।] अनेन व्याघातालंकारी व्यङ्ग्यः । "यया साधितस्य तथैवान्येनऽन्याकरणं व्याघातः" इति लक्षणात् । उपमा वक्ष्यनुप्रासश्च । आर्या जतिः ।]

NOTES

1. तापहेतुः—Applicable to both 'अर्धश्यामदिवस' and 'अर' । A cloudy day produces great heat but it is most oppressive just on the eve of the shower. Similarly cupid was extremely painful when S'akuntala was just going to make a clean breast of the whole affair. Cf. 'तपति प्राहृषि नितरामभ्यर्च-जलागमी दिवसः'—*Ratnavali. III. 10.*

2. निर्वापयिता (अ० ३१६)—After a great shower the cloudy day becomes extremely delightful. Similarly by the declaration of S'akuntala cupid gave comfort to the king.

3. अर्धश्याम—अर्ध means cloud. 'अर्धं मेवे च गगने घातुमिदं च काचने' *Medini*. In mathematics it means a zero or cypher. अपो विभक्तिं इति अप् + भृ + क (मूलविभृजादित्वात् ३. २. ५.), or अर्ध (गती) + अच् (३. १. १३४); or न भंशन्ति आपो यस्मात् इति नञ् + भृ + उ (अधःपतने) + डः ('अन्येभ्योऽपि दृश्यते'—*Var. 3. 2. 101*) = अर्धम् । अर्ध is the हेतु of श्यामत्व । Raghava's अर्धश्याम does not seem to be a good reading. According to his view the day which in the morning is cloudless, produces heat on account of the bright rays of the sun, and when it is clouded in the evening it becomes delightful. It is evident that his meaning is forced, and unlike 'अर' which is the cause of both 'ताप' and 'निर्वाण', 'अर्धश्यामत्व' is the cause of 'निर्वाण' only and 'अर्धश्यामत्व' is the cause of 'ताप' । Again in this reading the cause of श्यामत्व is *CC-0. P. 101. S. 101. S. 101. S. 101.* which is not desirable. Kalidasa's else-

where also speaks of 'चन्द्रश्यामदिवसः' Cf. 'निवश्यामा दिशो दृश
मानसीत्सुकवैतसाम्'—*Vikram. IV. 14*; 'अयमेकपदे तथा वियोगः प्रियया
चोपनतः सुदुःसहो मे । नववारिधरोदयादहोभिः भवितव्यञ्च निरातपद्भिः रम्यैः'—
Ibid. IV. 3; 'मनो जह्रुः निदाघान्ते श्यामाभा दिवसा इव'—*Raghu. X. 83*.

शकुन्तला—तं जह्रु वो अणुमदं तह वट्टह जह्रु तस्स
राएणिणो अणुकम्पणिज्जा होमि । अणुहा अवस्सं सिञ्चह मे
तिलोदअं [तत् यदि युवयो अनुमतं, तथा वर्तेयां यथा तस्य
राजर्षेः अनुकम्पनीया भवामि । अन्यथा अवश्यं सिञ्चतं मे
तिलोदकम्] ।

S'akuntala—If (*that's*) approved by you, do so that I
may be commiserated by that royal sage. Otherwise you
must needs pour me sesame-water.

राजा—संशयच्छेदि वचनम् ।

King—Doubt—severing (*is her*) word.

प्रियंवदा (जनान्तिकम्)—अणसूए, दूरगअ-सम्महा अक्खमा
इअं काल-हरणस्स । जस्मिं बह-भावा एसा, सो ललाम-
भूदो पौरवाणं । ता जुत्तं से अहिलासो अहिणन्दिदुं [अनसूये,
दूरगत-सन्मया अलमा इयं काल-हरणस्य । यस्मिन् बह-भावा
एवा, स ललाम-भूतः पौरवाणाम् । तत् युक्तमस्या अभिलाषः
अभिनन्दितम्] ।

Priyamvada (*Aside.*)—Anasuya ! far advanced in love, she
cannot brook loss of time. He, on whom her affection
is fixed, is the *top trinket* of the Pauravas. Therefore, her wish
deserves to be commended.

Reading : CC-0 Prof. Satya Vrat Shastri Collection भारत नाम्—B.
'अदमिद्यतमिदानीम्'—S.

अकृन्तकीति । 'बुवधीः अनुमतं' दुष्यन्तं प्रति नसेदनभिलाषकरणं सम्प्रतिसिद्धेः ।
 ('तस्य च वर्तमानं २।३।६० इति कर्तरि षष्ठी) 'तस्य राजर्षेः' दुष्यन्तस्य
 ('कृत्यानां कर्तरि वा' २।३।७१ इति षष्ठी पाचिकौ) 'अनुकम्पनीया' दयापादम् ।
 [अनेन श्रमनामकाङ्क्षमुपचिन्तम् । तल्लक्षणं तु--'तस्योपगमनं यत्तु श्रमनं तदुदाहृतम्'
 इति] । 'अन्यथा' यदि स राजर्षिः नयि अप्रसन्ना भवेत् तदा 'अवश्यं मे तिलोदक'
 प्रेताय दशमे दिवसे देयं जलाञ्जलिं 'सिञ्चतम्' । तेन ममास्त्रीकारे मरिष्यामि इति भावः ।
 प्रियंवदेति । 'दूरं गतः' प्रसूतः 'मग्नयः' दुष्यन्तेन सह सङ्गमाभिलाषः यस्याः
 तादृशी । 'बहुभावा' दत्ताभिप्राया अनुरक्ता इति यावत् । 'ललाम' भूषणम् ('विषे
 धामनि भूषायां ललानेति वृधेमतम्' इति अनेकार्थकोषः) 'इव' इति 'ललामभूतः
 [इति अस्वपदविग्रहनिवृत्तमासः । विस्तरस्तु पूर्वं द्रष्टव्यः] भूषण-स्वरूप इत्यर्थः । 'तत्'
 तच्चात् हेतोः 'अस्याः अभिलाषः' अनुरागः 'अभिनन्दितुं युक्तम्' [सामान्योपक्रममात्
 नपुंसकम् । "अकथम् अरविन्दसुरभिः" इत्यादीनां व्याख्यानावसरे विस्तरेण उक्तम्] ।

NOTES

1. अन्यथा—Either if the royal sage takes no compassion on me or if no steps are taken by you.

2. तिलोदकम् = तिलमिश्रम् उदकम् । Beware of मध्यमपदलोपी कर्म-
 धारय which is wrong. Vide *Tattvabodhini* under 739. Unlike
 यवोदक which is offered to the gods, तिलोदक is offered to the
 deceased persons. Cf. 'कुर्वादहरहः आह्वम् अन्नाद्येनोदकेन वा । पथीमूलफाले-
 नपि पितृभ्यः प्रीतिमावहम्'—*Mans.* III. 82, where *Kulluka* remarks
 'अन्नाद्येनेति तिलैः ब्रीहिभिः यवैः इत्यादिः उपादानम्' । Again 'तेषां दत्त्वा तु
 हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकम् । तत् पिण्डाय' प्रयच्छेत् स्वधैषामस्त्विति ब्रुवन्'—*Ibid*
 III. 223. Vide also *Raghu.* VIII. 68 and *Malli.* thereon.

3. संशयच्छेदि वचनम्—The king was free from all doubts
 about S'akuntala's love towards him when she declared
 her love to her dearest friends (ततः प्रभृति तद्वृत्तेन &c.—see
 before). Hence he uttered 'सुतं यत् श्रोतव्यम्' । But all on a
 sudden a *QC. O. Prof. Sarva* in his mind whether the two friends

would approve of her choice. But when she made her friends understand that her death would be inevitable without the king (अन्यथा सिद्धत &c.) the latter was sure about her friend's approval of her choice, and he joyfully uttered 'This declaration removes all doubts about the action of the friends'. Mark that सेश्य cannot refer to the king's doubt about S'akuntala's love.

4. अभिलाषः युक्तम् &c.—Vide notes on 'शक्यं पवनः'—*Supra*. Also Cf. 'भवति, युक्त' नामावभवतः प्रियवयस्योऽशीकोऽयं वामपादेन ताडयितुम्—*Malavik. Act. III*. अभिलाष means अनुराग longing of love. Vide 'अभिलाषः सुदीरितेन्द्रियः—*Kumar. IV. 41 and Mallinatha* thereon 'अभिलष्यति साधनामुदयं सदैव यः । साधुलोकोऽपि निःसीमं तस्याभिलषति प्रियम्'—*Halayudha, 227*.

अनसूया—तह जह भणसि [तथा यथा भणसि] ।

Anasuya—What you say is quite true.

प्रियंवदा (प्रकाशम्)—सहि. दिष्टिआ । अणुरूढो दे अहि-
णिणसो । साअरं उज्जिभय कहिं वा महाणइ ओदरइ । को
दाणीं सहआरं अन्तरेण अदिमुत्त-लदं पल्लविदं सहेदि [सखि,
दिष्ट्या । अनुरूपस्ते अभिनिवेश । सागरं वर्जयित्वा कुत्र वा
महानदी अवतरति । क हदानीं सहकारमन्तरेण अतिमुक्ता-
लतां पल्लवितां सहते] ।

Priyamvada (*Aloud.*)—Friend, luckily your attention is worthy (*of you.*) Leaving the sea, whereto shall a great river descend? What now, but a mango tree, deserves the Jasmine creeper (*Saty*) *Vaidya* Collection.

राजा—किमत्र चित्रं यदि विशाखे शशाङ्क-लेखामनुवर्तते ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

King—What wonder here if the twin stars Vis'akha follow the hare-specked moon's streak?

अनसूया—को उण उवाओ भवे जेण अविलम्बितं णिहुअं
अ सहीए मणोरहं सम्पादेह [कः पुनरुपायो भवेत् येन
अविलम्बितं निभृतञ्च सख्या मनोरथं सम्पादयावः] ।

Anasuya—But what should be the way by which speedily yet secretly (*we*) may accomplish (*our*) friend's desire?

प्रियंवदा—णिहुअं ति चिन्तणिज्जं भवे, सिग्घं ति सुअरं
[निभृतमिति चिन्तनीयं, शीघ्रमिति सुकरम्] ।

Priyamvada—"Secretly" should need deliberation, "speedily" is easily done.

अनसूया—कहं विअ [कथमिव] ।

Anasuya—How possibly?

प्रियंवदा—अं सो राएसो इमस्सिं सिणिह-दिट्ठीए सूह-
आहिलासो इमाइं दिअहाइं पजाअर-किसो लक्खोअदो
[ननु स राजर्षिरस्यां स्निग्ध-दृष्ट्या सूचिताभिलाष इमान्
दिवसान् प्रजागर-कणो लक्ष्यते] ।

Priyamvada—Why! that royal sage (*too*) with a kind sight betraying his wish for her, appears these days, to be reduced, through sleeplessness.

Reading :—'अनुवृत्ते'—R. V. S. 'अनुवृत्त्याः'—M. 'ते अनुवृत्ते'
—B. 'वर्जयित्वा'—M. V. 'उञ्चित्वा'—R. S. B.

प्रियंवदेति । 'दिष्ट्या' भाग्येन (द्वितीयान्ताप्रतिष्ठापकमव्ययमेतत् । 'दिष्ट्या'
समुपजीवं च इत्यानन्दे' इत्यमरः) । 'अभिनिवेशः' अनुराग इत्यर्थः । 'अनुवृत्ते'
शोभ्यः । 'पल्लवाः' जाताः अस्याः इति पल्लविता [तदस्य संजातं तारकादिभ्यः

इतच् ५।२।३३ इति इतच् । अनेन उपभोगयोग्यता सूचिता] तादृशीन् 'अतिमुक्तलतां
साधवीलताम्' ('अतिसुक्तः पुण्ड्रकः स्यात् वासन्ती साधवीलता' इत्यमरः) 'सधते'
स्त्रीयत्वेन परिगृह्णाति इत्यर्थः । [अथ सालादृष्टान्तालंकारः] ।

राजिति । 'विशाखे' तन्नाम्नौ तारके ['द्वि-दैवत्वात् विशाखयोः द्वित्वम्' इति
राघवचरणः] 'शशाङ्कलेखां' चन्द्रकलाम् 'अनुवर्तते' अनुगच्छतः । सर्वथा युक्तमेव
अनसूयाप्रियंवदयोः शकुन्तलायाः अनुवर्तनम् इति भावः । [अथाऽप्रलुतप्रशंसा] ।

अनसूयेति । 'निष्ठतम्' अन्तर्यामिन् 'मनोरथं' मनोरथविषयभूतं दुष्यन्तसंगमं
'सम्पादयावः' विधास्यावः ('वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' ३।३।२३ इति लट्) ।

प्रियंवदेति । 'सुकरम्' अनायासेन सम्पादनीयम् (करोतिः खल् ३।३।२३) ।

प्रियंवदेति । 'ननु' इति आक्षेपे (इति हेमचन्द्रः) । 'इमान् दिवसान्'
शकुन्तलादर्शनाद् आरभ्य अथ यावत् ['कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे २।३।५ इति २या
'दिवः कित्' उः- ४०८ इति असच् । 'वा तु क्लीवे दिवसयासरौ' इत्यमरः) ।
'स्निग्धा' स्नेहपूर्णा 'दृष्टिः' अवलोकनं तया, 'अस्यां' शकुन्तलायां 'सूचितः' आपितः
'अभिलापः' अनुरागः येन यस्य वा तादृशः । 'प्रजागरात्' प्रकर्षेण जागरणात्
(इति हलायुधः) शकुन्तला-गत-चिन्तया निद्राभावात् 'कृशः' ८।२।५५ क्षीणशरीरः
'लक्ष्यते' । अतः तस्यापि आसक्तिसत्त्वात् शीघ्रमिति सुकरम् इति भावः ।

NOTES

1. दिव्या—An अव्यय ['*strictly the instrumental singular of*
दिष्टि—*Apte*. Cf. Beng. 'अगत्या' from अगति] used as an exclamation
of joy or congratulation, luckily, how glad I am. Cf. 'दिव्यास्य
ते कुचिगतः परः पुमान्'—*Bhagabat*. 'दिव्या प्रतिहतं दुर्जातं'—*Maluti. Att.*
IV. Uttar. I. 37. Veni. II. 12.

2. सागरं वर्जयित्वा &c.—Cf. 'शशिनमुपगतेयं वीसुदी मेघमुक्तं । जल-
निधिमनुरूपं जङ्गु कन्यावतीर्णां'—*Raghu. VI. 85.*

3. अतिमुक्तलताम्—This is another name of Jasmine (साधवी)
and is so called owing to its pearl-like whiteness. अतिक्रान्तः

मुक्तां शीघ्रात् 'अथादय—वा २।२।१८ इति तत्पुरुषः । 'शोस्त्रियो—' १।१।४८
इति ह्रस्वः—*Bhanuji*.

4. विशाखी—Of the 27 stars of Indian astronomy विशाखा is the 16th. We have dual here because generally it refers to two stars Cf. 'पद्मी संध्यतस्तव सुयीवः प्रवर्गश्चरः । विशाखयोर्मध्यगतः संपूर्णं द्वय चन्द्रनाः'—*Ramayana*. Reference is here to two friends. The idea is—Like the two stars 'विशाखा' and 'राधा' following the moon, the two friends Anasuya and Priyamvada will act according to the desire of their friend. लिखा means a thin line. (*Vide Kumar. I. 47; VII. 16 & 87. Kirat. XVI. 2. Megh 44.*) It is purposely used here to bring out the idea of S'akuntala's emaciated condition. The word 'शशाङ्क' with 'लिखा' at the end becomes *feminine* and admirably refers to S'akuntalā.

5. प्रजागरुक्षः—प्रकृष्टं जागरणम् इति प्र + जाग्र + घञ् भवि = प्रजागरः sleeplessness, We have गुण (आर) and not वृद्धि (आर) by 'जायोऽ वि-विष्-णल्-ङित्स' 7. 3. 85. *Vide Prabha P. 505*. कृष्ण = कृष्ण + क्ल शर्मणि निपातनात् by 'अनुपसर्गात् फुल्ल-धीव-कथो-क्तावाः' 8. 2. 55. Cf. 'तपःकृष्णः शान्तादकुम्भहस्ताः'—*Bhatti. II. 20*.

राजा (आत्मानमालोक्य)—सत्यमित्यभूत एवास्मि । तथाहि—

इदमशिशिरैरन्तस्तापात् विवर्ण-मणीकृतं

निशि निशि भुज-न्यस्तापाङ्ग-प्रवर्तिभिरभूभिः ।

अनभिलुलित-ज्याघाताङ्गं मुहुर्मणि-बन्धनात्

कनक-वलयं स्रस्तं स्रस्तं भया प्रतिमार्यते ॥ ११ ॥

King (*Dying himself*)—So I have been, forsooth. For—This golden bangle (*which has*) its jewels (*now*) tarnished by (*my*) tears, hot on account of internal throe, and trickling down night after night from the corner of (*my*) eye placed on my (*left*) arm, is repeatedly pushed back by me as it slides down

from the wrist without touching the callosities caused by the bowstring.

Reading :—‘प्रवर्तिभिः’—M. B. ‘प्रसारिभिः’—R. V. ‘प्रसर्पिभिः’—S. ‘अनतिलुलित’—M. B. ‘अनभिलुलित’—R. V. S.

इदमिति ॥ अन्वयः ॥ निशि निशि भुज-न्यस्तापाङ्ग-प्रवर्तिभिः अन्तस्तापदशिशिरैः अश्रुभिः विवर्णमणीकृतं मणिवन्धनात् सस्तं सस्तम् इदं कनकवलयं मया अनभिलुलितन्यावाताङ्कं मुहुः प्रतिसार्यते । व्याख्या—‘निशि निशि’ प्रतिरात्रं (‘नित्य-वैश्वयोः’ ८।१।४ इति वैश्यायां द्विकृतिः । अनेन अथ यावत् निद्राभावः सूचितः) । ‘भुजे’ वामकरतले (रूपस्य दक्षिणसाचित्वात् न्यावाताङ्कः वामकरप्रकोष्ठे एव स्यात् अतः वामकरतलग्रहणम्) ‘न्यस्तः’ निहितः स्थापित इति यावत् (‘आहितम् निहितम् न्यस्तम् आरोपितमित्यमृतम्’ इति हलायुधः) यः ‘अपाङ्गः’ (वाम)-नेवान्तः (‘अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यात् नेवान्ते तिलकेऽपि च’ इति मेदिनी) तस्मात् ‘प्रवर्तने’ बहुलं निःसरन्ति यानि तादृशैः (‘बहुलमाभीक्ष्ण्यं’ ३।२।८ इति णिनिः) । ‘अन्तस्तापात्’ अन्तर्गत-मदन-सन्तापेन क्षतना ‘अशिशिरै’ शरैः (अनेन तापाधिकं व्यज्यते) ‘अश्रुभिः’ नयनजलैः ‘विगतः वर्णः’ कान्तिः येषां ते ‘विवर्णाः’ तादृशाः ‘मणयः’ यव तत् ‘विवर्णमणि’, अविवर्णमणि विवर्णमणि कृतम् इति विवर्णमणी-कृतम् (‘अस्ततस्तत्वे चिः’ ५।४।५० ; ‘चौ च’ ७।४।२६ इति दीर्घः) ‘मणिवन्धः’ प्रकोष्ठ-पान्थीः सम्मिथ्यानम् (इत्यमरटीकायां भरतः । ‘मणिवन्धः’ पाणिमूलम् (इत्यभिधानरत्नमाला) तस्मात् ‘सस्तं सस्तं’ वारंवारम् अथः विगलितम् ‘इदम्’ वामकरधृतं ‘कनकवलयं’ स्वर्णकटकं [‘वलयत् इत्येकवचनेन विरहितात् सर्वालकार-परित्यागः दीव्यते] ‘मया न अभिलुलितः’ स्पर्शेन विमर्दितः तत् यथा तथा ‘न्यायाः’ धनुर्गुणस्य यः ‘आघातः’ घर्षणं तस्य ‘अङ्कः’ चिह्नम् (‘उत्सङ्ग-चिह्नयोः’ इत्यमरः) यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात् तथा ‘मुहुः’ वारंवारं [‘दीनः पुन्ये भ्रष्टार्थे च सद्यो वा स्यान्मुहुः पदम्’ इति वैजयन्ती] ‘प्रतिसार्यते’ (‘अरतिः गृह्यन्तात् कर्मणि लट्’) उद्धृत्य स्वस्थानं स्थाप्यते । [अथ चौणाङ्गत्वात् प्रस्तुतेन कार्येण कनक-वलय-संस्पर्शेन तत्कारणीभूतं कार्यं प्रतीयते इति पर्यायीक-मङ्गलकारः । • स्वभावेति । इति सूत्रम् ।]

Voice :—अङ्कं प्रतिसारयामि ।

NOTES.

1. अशिशिरैः &c.—According to the poetic convention, tears of joy are *cold* and those of grief are *hot*, hence the—propriety of the epithet अशिशिरैः। Cf. 'आनन्दशीतामिव वायव्यदृष्टम्'—*Raghu. XVI. 44*. 'आनन्दजः शीतजमश्च वायव्ययोरशीतं शिशिरौ विभेद'—*Ibid XIV. 3*. 'दृष्यामास कैकेयी शोकोणैः पार्थिवान्शुभिः'—*Ibid XII. 4*. 'उणैः विरह-महतिमश्नुभिः यापयन्तीम्'—*Megh. II. 29*. Also *Raghu. XII. 62*; *XIX. 36*. Mark also that our poet uses the word वाय्व with reference to the tears of joy which are by themselves not so copious and flowing, as those arising from grief which are called अशु।

2. भुजवत् &c.—This and the following lines have been misunderstood by most of the modern annotators. *Sir Williams*, whom we have followed first offers the correct explanation. This king we have considered as passing several nights in a sitting posture, with his left arm (*palm*) raised to support his cheek. 'भुज' is explained as the *palm of the left hand*, for the king being a right-hand archer, the friction of the bowstring will produce callosities on the left-hand. Hence अपाङ्ग also means the outer corner of the left eye which was placed on his left palm.

3. अनभिलुलित &c.—अभि + लुल + क्त कर्मणि अभिलुलितः pressed, touched. 'लुल विमर्दन'—*Kavikalpadruma*. 'श्रीवधतुरयम्'—*Durgadasa*. 'The callosities were produced by the friction of the bow-string in the fore-arm a little below कफीनि' (*elbow*) and above the wrist-joint. Beware of the faulty explanation that the scar is produced actually on the wrist (मणिवन्ध)। Now bangles are always worn in the *fore-arm* (प्रकोष्ठ) which is nearest to the wrist joint. Mark that प्रकोष्ठ is a wide term meaning the entire hand from the elbow to the wrist joint (मणिवन्ध)। Cf. 'प्रकोष्ठमनन्तरं विपुलं कर्णवर्धनम्'—*Katya*,

‘रत्नप्रकीर्णार्पितं दिवत्काञ्चनमेकमेव वलयम्’—*Act. VI. 6. Infra.* ‘कनक-
वलयश्चरित्नाप्रकीर्णः’—*Megha. 2.* But because bangles are worn
on that part of प्रकीर्ण which is nearest to मणिवन्ध, प्रकीर्ण often
in Kalidasa is met with in the sense of मणिवन्ध। Cf. ‘ततः
प्रकीर्णे हरिचन्द्रनादिते &c’—*Raghu. III. 59.* where *Malinatha.*
says ‘प्रकीर्णे मणिवन्धे’। Again Kalidasa has clearly pointed out in
Malavik. that bangles are worn near the wrist joint (मणिवन्ध)
Cf. ‘वामं सन्धिसिन्धितवलयम्’—*Act. II. 6.* where *Katayavema* remarks
“सन्धिसिन्धितवलयं सन्धौ मणिवन्धे सिन्धितं निर्यालं वलयं कङ्कनं यस्य सः” ॥ Also
‘वामं सन्धिसिन्धितवलयम्’ &c.—*वाविशतपुत्तलिका*। Now the part of the
hand towards the elbow is *fatter* than the part nearer to
the wrist joint. Hence in natural condition the bangle
will always touch the callosities of the bowstring. The king
owing to uneasiness caused by the pangs of love used to
pass the whole night in a *sitting posture*. Thus owing to
constant wakefulness the king’s body was emaciated, hence
in a sitting posture with his cheek upon his palm the
bangle would slip down from its natural place towards the
elbow without touching the scar produced on the upper
part of the fore arm. *Raghava Bhatta* whom Mr. Kale,
Prof. G. and some others follow takes the king to pass
the night in a *lying posture*, the left arm being used as a
pillow. Mr. Kale remarks “whenever the king moved about,
the bracelet would slip down to मणिवन्ध on account of the
fore-arm being emaciated and the king had repeatedly to
push it back to its proper position in the hope that it
would remain firm there, but it did not”. Next he attacks
Sir Williams’ explanation. ‘But then if the hand was raised
to support the head there was no necessity for pushing
back the bracelet when once it sank to the elbow’. It is
very curious that he forgets that the same question may
also be put to him as there is no necessity of pushing

the bracelet back from the wrist towards the fore-arm whence it had once slipped. The thing is that all this is due to the absent-mindedness of the king. Elsewhere (*Act. III. 3.*) he, for a similar reason, refers to the unbearable-ness of the moon-beam at mid-day.

प्रियंवदा—(विचिन्त्य) हला मञ्जु-लेहो से करीअदु । इमं देव-सेवा-वदेसेण सुमनो-गोविदं करिअ से हत्यअं पावइस्सं [हला मद-न-लेखः अस्सै क्रियताम् । इमं देव-शेषाऽपदेशेन सुमनो-गोपितं कृत्वा अस्य हस्तं प्रापयिष्यामि] ।

Priyamvada (*Musing.*)—Well, let a *billet-doux* be composed for him. Having concealed it under flowers (*I*) will contrive to make it reach his hands, under the pretext of a wreath that has been offered to the deity.

अनसूया—रोअइ मे सुउमारो पओओ । किं वा सउन्दला भणदि [रोचते मे सुकुमारः प्रयोगः । किंवा शकुन्तला भणति] ।

Anasuya—I like (*this*) fine device. But what does S'akuntala say ?

शकुन्दला—को खिओओ तुम्हाणं विकप्पीअदि [को नियोगो वां विकल्पति]

S'akuntala—What advice of yours is (*ever*) altered by me ?

प्रियंवदा—तेण हि अत्तणो उवणास-पुव्वं चिन्तेहि दाव किम्पि ललिअ-पद-बन्धनं [तेन हि आत्मन उपन्यास-पूर्वं चिन्त्य तावत् किमपि ललित-पद-बन्धनम्] ।

Priyamvada—Then just think out some pretty string of words alluding to thy

शकुन्तला—हला चिन्तेमि अहं । अवधीरणा-भीरुं पुणो
वेवइ मे हिअग्रं [हला चिन्तयास्यहम् । अवधीरणा-भीरुं
पुनर्वपते मे हृदयम्] ।

S'akuntala—Dear, I shall think out. But my heart trembles, afraid of a refusal.

Reading :—‘देवशेषा’—V. S. ‘देवताशेषा’—M. C. ‘देवतासेवा’—B. ‘देवप्रसादस्य’—R. ‘देवता-व्यपदेशिन’—K.

प्रियंवदेति । ‘मदनस्य लेखः’ लेखं लिपिः इति यावत् (‘लेखो लेख्ये सुरे लेखा लिपिराजिकधर्मता’ इति मेदिनी) आत्मनः कामाऽऽविर्भाव-ज्ञापिका पत्रिका इत्यर्थः । ‘देवस्य’ देवताविशेषस्य ‘शेषा’ निर्माख्य [‘प्रसाददत्ता माता’ इति कुमारसम्भवे मल्लिनाथः ३।२२ ; ‘प्रसादान्नजनिर्माख्यदाने शेषेति कीर्तिता’ इति विश्वः) तस्याः ‘अपदेशिनः’ क्लेन । देवनिर्माख्यमिदं, भवता ग्रहीतुं युक्तम् इति क्लेन इति भावः । ‘सुमनोभिः’ पुष्पैः (‘स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं समम्’ इत्यमरः) ‘गोपितं’ प्रच्छन्नं कृत्वा ।

शकुन्तलेति । ‘वा’ युवयोः ‘नियोगः’ आज्ञा ‘विकल्पिते’ अन्यथाक्रियते । काका कथमपि न इत्यर्थः । [अत्र मनोरथो नाम नाटयलक्षणम् । “मनोरथस्वभिप्रायस्तीतिः भङ्गग्रन्तरेण यत्” इति दर्पणलक्षणात्] ।

प्रियंवदेति । ‘तेन हि’ वक्ष्यम् उपायः तुभ्यं रोचते तर्हि ‘आत्मनः’ स्वस्य ‘उपन्यासः’ उल्लेखः ‘पूर्वः’ आदौ यस्मिन् तत् स्त-नामाद्युल्लिख्य इति भावः । ‘ललितानां’ सुन्दराणाम् (इति मेदिनी) ‘पदानां बन्धन’ रचनां ‘चिन्तय’ विभावय ।

शकुन्तलेति । ‘अवधीरणा’ अवज्ञा (‘अवधीर इति अवज्ञायाम् अपदन्त्युदादिः’ इति कविकल्पद्रुमः । ‘ण्यासग्रन्थो युच्’ ३।३।१०४ इति युच्) ततः ‘भीरुकम्’ भीतम् [इति सुप्रसुपेति समासः ‘भय-भीत-भीति-भीभिरिति वाच्यम्’ ७०१ इति कात्यायनवचनात् न पञ्चमी-तत्पुरुषः । ‘दसौ भीरु-भीरुक-भीलुकाः’ इत्यमरः] ।

NOTES

1. मदनलेखः—A love letter describing the condition of a love-lorn person. ‘विरहिण्याः स्वावस्थाम्बुको निषङ्गो लेखो मदन-लेख इत्युच्यते’—

Raghava. This is one of the four ways mentioned by *Bharata* by which a maiden encourages the advance of her lover. Cf. 'लेख्य-प्रस्थापनः स्निग्धैः वीचितैः सद्-भाषितैः । दूतैः-सन्मेषयैः नार्या भावभि-व्यक्तिरिष्यते'—*Quoted by Nuyapanchanana. i. e. (i)* sending a love letter ; *(ii)* loving glance ; *(iii)* soft speech ; *(iv)* sending a female messenger.

2. देवशेषा &c.—शेषा means a garland or the remains of other offerings presented to an idol and distributed among the worshippers as a holy relic. Cf. 'माल्याचतादिदाने स्त्री शेषा' इति वैजयन्ती-केशवौ ॥ 'शेषा निर्माल्यदाने स्यात्'—हैन *quoted by Bhanuji*. Cf 'तथेति शेषामिव भर्तुराज्ञामादाय मूर्ध्ना मदनः प्रतस्थे' *Kumar. III. 22.* अपदेश pretext.

3. सुमनी &c—सुमनस् is generally feminine and is used in the plural number. (*Vide Amara. quoted in the Com.*) But some times like 'अप्सरस्', 'सिकता' &c. it is used in the singular number too. ('एते स्त्रियां बहुले स्युः एकत्वेऽपि क्वचिन्नताः') । Hence *Medini* used it in the singular number—'सुमनाः पुष्प-माल्ययोः स्त्रियाम्, ना धीरदेवयोः' । Cf. 'वेद्या प्रज्ञानसुमना इव वर्जनीया'—*Mricha*. Again धनञ्जयकवि uses it in the neuter gender 'पुंश्च सुमनः कसुमम्'—नाममाला *quoted by S. Kalpadruma*. 'सुमनस्' is also seen in a टावन्त from—"सुमनायाश्च पत्रेण पटीलारिष्टयोक्तया" *Sus'ruta Sanhita*.

4. उपन्यास-पूर्वम्—उपन्यास—Lit. placing near, hence reference, introduction.

5. अवधीरणा—According to *Vopadeva* अवधीर (अवज्ञायाम्) is चुरादि । 'आवधीरयत् साधुम् असाधुः'—*Durgadasa*. The root being चुरादि, युच् comes in (3. 3. 107). We have preferred the reading अवधीरणा as it is repeated in the following Verse. विभेति इति भी + शीलायें कृकन् ('कृकन्नपि' *Vart. 3. 2. 174*) = भीककम् । CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

राजा (सहर्षम्)—

अयं स ते तिष्ठति सङ्गमोत्सुको

विशङ्कसे भीरु यतोऽवधीरणाम् ।

लभेत वा प्रार्थयिता न वा श्रियं

श्रिया दुरापः कथमीप्सितो भवेत् ॥ १२ ॥

King (*Joyfully*).—That very one, from whom, O timid one, you are apprehending a repulse, is standing here, eager for a union with you. The seeker may or may not win fortune, (*but*) how can the (*person*) sought by fortune, be difficult (*for her*) to obtain ?

सख्य—अयि अत्त-गुणा-वमाणिणि ! को दाणिं सरोर-
णिव्वावइत्तियं सारदिअं जोसिणिं पडन्तेण वारेदि [अयि
आत्म-गुणाऽवमानिनि ! क इदानीं शरीर-निर्वापयित्रीं शरदीं
ज्योत्स्नां पटान्तेन वारयति] ।

Friends—O depreciator of thy (*own*) excellences ! Who would screen off the body-soothing autumnal moon-shine with the skirt of (*his*) garment ?

शकुन्तला (सस्मितम्)—नयोइदा दाणिं भिह [नियोजिता
इदानीमस्मि] । (उपविष्टा चिन्तयति) ।

S'akuntala (*Smiling*).—Now I set about (*it*). [*Sits up and muses.*]

अयनिति ॥ अन्वयः ॥ (हे) भीरु यतः अवधीरणां विशङ्कसे, स अयं ते सङ्गमोत्सुकः तिष्ठति । प्रार्थयिता श्रियं लभेत वा न वा । ईप्सितः श्रियाः दुरापः कथं भवेत् । व्याख्या—हे 'भीरु' अवज्ञा-भयशीले 'यतो' यस्मात् दुष्यन्तात् 'अवधीरणां' प्रत्याखानं 'विशङ्कसे' सन्दिह्यसि 'स अयं' दुष्यन्तः 'सङ्गमे सङ्गमेन वा उत्सुकः' १।१।४४ उत्कण्ठितः सन् तिष्ठति [युवापर-वरेण्योः व्यत्ययपाठेन उद्देश्यप्रतिनिर्देश-
CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

2. ईक्षितः = आप् + चञ् + क्तः । 'च' of a Desiderative becomes 'इ' by 'सन्त्यतः' 7. 4. 79 ; But in the case of 'आप्' it is 'ई' by "आप्-चञ्धाम् ईत्" 7. 4. 55.

3. इदानीम्—Used as an appellative (वाक्यालंकारे)—“इदानीं वाक्यभूषायां सम्प्रत्यर्थे च दृश्यते”

4. For a similar idea Cf. 'दिवं यदि प्रार्ययसे वृथा यमः पितुः प्रदेशा स्तव देवभूमयः । अयोपयन्तारमलं समाधिना न रवमन्विष्यति मय्यते हि तत्'—Kumar. V. 45.

राजा—स्थाने खलु विस्मृत-निमेषेण चक्षुषा प्रियामवलोकयामि । यतः—

उन्नमितैक-भ्रूलतम् आननसस्याः पदानि रचयन्त्याः ।

कण्टकितेन प्रययति मय्यनुरागं कपोलेन ॥ १३ ॥

King—Fitly indeed, with eyes that have forgot winking do I gaze on my darling. For,—While composing the lines, her face, with one creeper-like eye-brow raised up, speaks of her affection for me by means of her horripilated cheeks.

शकुन्तला—हला चिन्तितं मया गीत-वस्तु । असन्निहिदाणि पुनर्लेहण-साधनाणि [हला चिन्तितं मया गीत-वस्तु । असन्निहितानि पुनर्लेखन-साधनानि] ।

S'akuntala—Friends, the theme of a song is thought out by me. Not near at hand, however, are writing materials.

Reading :—‘कण्टकितेन प्रययति’—R. V. M. S. ‘पुलकाक्षितेन कथयति’—D. B., ‘चिन्तितं गीतवस्तु’—R. V. S. ‘चिन्तिता मया गीतिका’—M. B. ‘असन्निहितानि’—B. S. ‘न सन्निहितानि’—R. V. M.

राजति । ‘विस्मृतनिमेषेन’ निमेषेण ‘चक्षुषा प्रियां’ शकुन्तलां यत् ‘अवलोकयामि’ तत् ‘स्थाने’ युक्तम् (‘स्थाने तु वारणार्थे’ स्यात् युक्त-सदृश्योरपि इति मेदिनी) । वक्ष्यमाणशक्तिं तदेव प्रतिपादयति ।

उन्नमितेति ॥ अन्वयः ॥ पदानि रचयन्त्या अस्या उन्नमितेक-भु-लतम् आननं कण्टकितेन कपोलेन ययि अनुरागं प्रययति । व्याख्या—‘पदानि’ गीतिकास्य-शब्दान् (‘पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायप्रदेशयोः’ इति मेदिनी) ‘रचयन्त्या’ विचारपूर्वकम् उपनिबध्नन्त्याः ‘अस्याः’ शकुन्तलायाः ‘उन्नमिता’ उत्तोलिता ‘एका भुलता’ यच्चिन् तादृशम् ‘आननं’ कर्तृ, ‘कण्टकितेन’ रोमाञ्चितेन (‘कण्टकः घृदशब्दौ च कर्मस्थानकदोषयोः । रोमाञ्चे च दुमाञ्चे च कण्टको मकरेऽपि च’ इति विश्वः) ‘कपोलेन’ गण्डेन ‘ययि’ दुष्यन्ते ‘अनुरागं’ प्रीतिविशेषं ‘प्रययति’ प्रकटयति । [रोमाञ्चित-कपोलान्वयाऽनुपपत्त्या अनुरागप्रयनात् अर्थापत्यलंकारः । केचिदनुमान-लंकारमाहुः । भुलतम् इत्युपमा च उन्नमितस्य साधकत्वात् । अनुप्रासश्च । दर्पण-कारसते अथ क्रम-नास-गर्धसन्धेरङ्गमुपचिप्तम् । तल्लक्षणं यथा—‘भाव-तत्त्वोपलब्धिसु क्रमः स्यात्’ इदं च तेनैव उदाहृतम् । आर्या जातिः] ।

Voice :— भुलतेन आननेन अनुरागः प्रयते ।

शकुन्तलेति । ‘न सन्निहितानि’ ससौपर्यानि इति ‘असन्निहितानि’ (कचित् प्रसन्नप्रतिषेधेऽपि समासः, स्वयं सूत्रकृता तथैव कृतत्वात्) । ‘लेखनसाधनानि’ मयी-पत्र-लेखन्य इत्यर्थः ।

NOTES

1. स्थाने—Sakuntala had already betrayed her love to the king and that fact has been doubly corroborated now by her thrilling cheeks, hence the king remarks that his gaze on S'akuntala has been quite meet. But else where (Act. V. *Infra.*) when he could not recognise her, he remarked ‘भवतु, अनिर्वर्णनीयम् परकलवम्’ ।

2. कण्टकितेन—कण्टकः means horripilation (Com). कण्टकः अस्य सञ्जातः इति कण्टक + इतच् = कण्टकितः (5. 2. 36; तारकादि *is* आकृतिगण) Cf. ‘प्रीतिकण्टकितलवः’—Kumar. VI. 15; ‘आसीत् वरः कण्टकितप्रकोष्ठः’—Raghu. VII. 22. and Malli. thereon.

3. कपोलेन—Raghava justifies the singular thus—‘कपोलेन । यैव एका भुलता उन्नमिता तद्विगल्यकपोलस्य एव रोमाञ्चितलम् इत्येकवचनम्’ । ‘अनुरागं’ has thus been defined by the rhetoricians—“राग एव स्वसंवेद्यदशाप्राप्तौ प्रकाशितः । यावदाश्रयवृत्ति श्रोतु अनुराग इतीरितः” ॥

4. असन्निहितानि—सस् + नि + धा + क्त कर्मणि = सन्निहितानि near at hand, न सन्निहितानि = असन्निहितानि not close by, 'धा' = 'हि' ['दधाते: हि:' 7. 4. 42.] Here *negation* is *prominent* hence नञ् is प्रसङ्ग-प्रतिषेधः। So says *Vis'vanatha*—"अप्रधानं विधेयं प्रतिषेधे प्रधानता। प्रसङ्ग-प्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ्" ॥ Therefore ससास should not have been made here. But this is not strictly observed by old writers. Panini himself has made ससास with प्रसङ्गप्रतिषेध नञ्। Cf. 'आदिच उपदेशे अशिति' 6. 1. 45; 2370, where *Tattvabodhini* remarks 'अशिति प्रसङ्गप्रतिषेधः इत्याह नतु शिति इति'।

5. लेखनसाधनानि—Many European scholars headed by *Dr. Bhuler* opine that the Indians originally did not know how to write, as there is no mention of scripts in ancient Sanskrit Literatures. They further add that Sanskrit scripts originated from the letters of the *Moabite stones* and *Assyrian weights* which were introduced in India at about 800 B. C. But Panini (800 B. C. according *Dr. Gold Stucker*) gives the formation of two words 'लिपिकर' and 'लिविकर' (3. 2. 21) in his grammar and in his धातुपाठ writes 'लिख—अचर विन्यासे, अङ्ग-चिह्न करणे &c. Even written books were known in his time. (*Vide. I. 3. 75; IV. 3. 87; IV. 3. 116.*). S'akatayana a pre-paninian grammarian gives the derivation of लिपि (उ: 4. 120.) Besides mention of writing & scripts are often met with in the old Pali texts such as the पिटकः, निकायः and जातकः। *Dr. Aufhret* and *Late Umes'a Chandra Vidyaratna*, the redoubtable Vedic Scholar have independently of each other pointed out that the अचर in the *Rig Veda* (1. Mandala Hymn CLXIV, Verses 24 & 27) cannot but mean, 'measuring speech' 'Syllable' or 'letter'. Again from a perusal of the Vedic literature we know that the Vedas were stolen by the *Panis* and recovered by *Prof. Balyanrasi Shastri*. It was known to the ancient Aryans how could these be stolen?

प्रियंवदा—इमस्मिं सुओदर-सिणिङ्गे एलिणी-पत्ते णहेहिं
णिक्खित्त-वण्णं करेहि [अस्मिन् शुकोदर-स्निग्धे नलिनी-पत्रे नखैः
निक्षिप्त-वर्णं कुरु] ।

Priyamvada—On this lotus-leaf charming as a parrot's
breast, have the letters engraved with (*your*) nails.

शकुन्तला (यथोक्तं रूपयित्वा)—हला, सुणुह दाणिं सङ्ग-
दयं ण वेत्ति [हला, शृणुतमिदानीं सङ्गतार्थं न वेति] ।

S'akuntala (*Gesticulating as described.*)—Now, my friends,
listen if it is consistent in sense or not.

उभे—अवहिद म्ह [अवहिते स्वः] ।

Both—We are all heed.

शकुन्तला (वाचयति)—

तुज्झ ण आणे हिअअं मम उण मअणो दिवा वि रत्तिमि ।

णिग्घिण तवद् बलीअं तुइ वुत्त-मनोरहाइ अङ्गाइ ॥ १४ ॥

[तव न जाने हृदयं मम पुनर्मदनो दिवापि रात्रावपि ।

निर्घृण तपति बलीयस्त्वयि वृत्तमनोरथाया अङ्गानि] ।

S'akuntala (*Reads out.*)—O ruthless one ! I know not your
heart, but day and night cupid exceedingly heats my limbs
with my yearning centred on you.

Reading :—‘स्निग्धे’—P. ‘सुकुमारं’—R. B. V. M. S. ‘निक्षिप्तवर्णं
कुरु’—R. V. M. S. ‘आलिख्यताम्’—B. ‘रात्रावपि’—R. V. ‘रात्रिमपि’—
B. M. ‘मदनः’—B. ‘कामः’—R. V. M. ‘मनोरथायाः’—B. C. V. M.
‘मनोरथानि’—R. ‘अभिमुखमनोरथं हृदयम्’—S.

प्रियंवदेति । ‘शुकस्य उदरम्’ इव ‘स्निग्ध’ मनोरमं (‘वा वृह-मुह-शृह
‘विहाम’ ८११३८-८. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

करुणैः (‘नमोऽङ्गपादवन्दे—’ ६।३।७५ इति साधुः) ‘निक्षिप्ताः’ न्यस्ताः ‘वर्णाः’
 सत्तराणि यस्य तादृशम् ।

तवेति ॥ अन्वयः ॥ (हे) निर्घृण तव हृदयं न जाने । त्वयि वृत्तमनीरथायः
 मम पुनः मदनः दिवा अपि रात्रावपि अङ्गानि बलीयः तपति । व्याख्या—
 “निरस्ता घृणा” दया यस्य स तत्सम्बोधने ‘निर्घृण’ निर्दय (‘घृणा जुगुप्साकृपयोः’
 इति विश्वः । ‘षिट्भिदादिभ्यः अङ्’ ३।३।१०४ इति ‘घृणीतेः अङ्’) ‘तव
 हृदयं न जानं’ । ‘त्वयि’ विषये ‘वृत्तः’ संज्ञातः ‘मनीरथः’ अभिलाषः यस्याः
 तादृश्या ‘मम’ पुनः ‘मदनः’ कामः ‘दिवा अपि’ दिवसे च (‘दिवाशब्दोऽधिकरण-
 वचन’ इति वामनः) ‘रात्रौ अपि’ यामिन्यां च, सर्वाणि ‘अङ्गानि’ ‘बलीयः’
 सातिशयं (क्रियाविशेषणमितत्) ‘तपति’ पीडयति । अस्मादेव चतुर्विधेण त्वया
 राज्ञा ममेतत्तापशान्तिरग्रेणैव करणीया इत्याशयः । [अनुमानालंकारः । उद्गा-
 थावत् । यद्येकं “पूर्वञ्च चीतञ्च सत्ता तीसन्ति उभय संभणिषा । सी
 उग्गाहा मुञ्जी पिंगलकी इदिदृठा सदृष्टि-सत्तांगी” इति । अर्थात् ‘पूर्वार्धे’ चीतरार्धे
 मावा विशदिति उभयोः संभणिता । स उद्गाथा इदञ्च पिंगलः कथयतीटा षष्ठि-
 सावाङ्गौ । संस्कृते त्वियम् गीतिरुच्यते । तल्लक्षणं यथा श्रुतबोधे—आर्यापूर्वार्धसमं
 द्वितीयमपि भवति यव हंसगति ! कुन्दोविदसादानीं गीतिं तामस्तवाणि ! भाषन्ते ॥’]

NOTES

1. न जाने &c.—This simple stanza is quite befitting Śākuntala who is brought up in a penance-grove.

2. दिवापि &c.—Day and night I am agonised by cupid but I don't know whether you are also so tormented. In case you are in my condition, please come to me at once.

3. निर्घृण—घृणा means दया, hence the propriety of the word. The duty of a Kshatriya (also of a king) is to protect one from danger. ‘चतात् किल त्रायते इत्युद्गः चवस्य शब्दः

भुवनेषु रुद्रः’—Raghu. II. 53.) but cupid is doing injury to me, still you are not coming to protect me. Cf. the speech of

Priyamvadā—‘आपन्नस्य विषयवासिनी जनस्य आर्तिहरणी राज्ञा भवितव्यम् इति एषोः वो धर्मः’—*Act. III. Infra.*

4. For a similar idea Cf. ‘स्वामिन् संभाविता यथाहं त्वयाज्ञाता । तयानुरक्तस्य यदि नाम तथोपरि ॥ ननु नम लुखितपारिजातशयनीये भवन्ति । नन्दन-वनवाता अप्यल्पकाः शरीरके’—*Vikram. II. 12-13*;

Remarks—The metre is ‘उदगाथा’ । In the first half as well as in the second half there should be in each, thirty मात्राs in the उदगाथा metre and altogether therefore there are to be sixty मात्राs in the complete stanza. (*Vide Appendix.*) For तपति Cf. “तपत्यादित्यवत् धाम्ना तप्यते यः परंतपः । तपते रिपुराङ्गं यः तापयति अहितां दिशम्”—*Halayudha, 29.*

राजा (सहस्रोपस्थत्य) —

तपति तनुगात्रि ! मदनस्त्वामनिशं मां पुनर्दहत्येव ।

ग्लपयति यथा शशाङ्कं न तथा हि कुमुदतीं दिवसः ॥ १५ ॥

King (*Suddenly coming forward.*)—O slender-limbed one ! cupid does but warm you; but, in sooth, he consumes me incessantly. The day indeed does not so cause the water-lily to fade as it does the hare-speck’d (*moon*).

सख्यौ (विलोक्य सहर्षमुत्थाय)—सा अदं अविलम्बिणी मनोरथस्य [स्वागतमविलम्बिनी मनोरथस्य] (शकुन्तला अभ्युत्थातुमिच्छति) ।

Friends (*Looking at him and rising joyfully.*)—Welcome to our scarce-lingering desires ! (*Sakuntala desires to rise.*)

Reading :—‘विलोक्य सहर्षमुत्थाय’—B. M. S. ‘सहर्षम्’—R. V.

तपतीति ॥ अन्वयः ॥ (हे) तनुगात्रि ! मदनः अनिशं त्वां तपति, मां पुनर्दहत्येव । दिवसो यथा शशाङ्कं ग्लपयति कुमुदतीं न हि तथा । व्याख्या—हे ‘तनुगात्रि’ शौणाङ्गि शकुन्तले (पुनः ‘तनुगात्रि’ ५११) ‘मदनः’ कामः ‘अनिशं’ निरन्तरं ‘त्वां तपति’ केवलं तापपदी भवति [इत्येतत् कृशाङ्कत्वेन प्रति हेतुः] । अतः काव्यनिद्रम् ।

‘मां’ कठिनशरीरं पुरुषं ‘पुनः दहत्येव’ भस्मीकरोत्येव [पुनरितिपदेन स्वस्य तापातिशयोच्यते अतः त्वदपेक्षया अहमेव अधिकं क्षिप्त इत्याशयः] तथाहि ‘दिवसः यथा’ यादृक् ‘शशाङ्क’ चन्द्र ‘ग्लपयति’ ग्लानिम् आपादयति, मलिनौकरोति ‘कुमुदती’ कुमुदिनी ‘नहि तथा’ तादृक् ग्लपयति इति शेषः [शकुन्तला-कुमुदयोः दिवस-मदनयोः शशाङ्क-दुष्यन्तयोश्च विश्वप्रतिविम्बभावाच्चेपात् दृष्टान्तालंकारः। तपति दहती-त्यनेक-क्रिययोः मदन इत्येक-कर्तृकारकत्वात् दीपकम्। शशाङ्क-कुमुदयोः नायक-नायिका-व्यवहार-समाप्तीपात् समाप्तीक्तिः। ग्लपयति इत्येकया क्रियया शशाङ्क-कुमुदयोः कर्मत्वेन अभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिता च। अनुप्रासश्च। तनुगाव्रीति पुनरुक्तवदाभासः। मदयति आह्लादयति इति मदनः हर्षदः। स कथं तपति दहतीति विरोधाभासश्च। आर्या जातिः]।

Voice—मदनेन त्वं तप्यसे। अहं दह्ये। दिवसेन शशाङ्कः न ग्लप्यते न कुमुदती।

सख्याविति। ‘अविलम्बिनः’ नामग्रहणमत्रि एव उपस्थितस्य ‘मनोरथस्य’ मनोरथ-विषयीभूतस्य अभिसमतजनस्य भवतः इति भावः। ‘स्वागतं’ शीभनमागतम् अस्तु इति शेषः।

NOTES.

1. तनुगावि—तनु चौण गावं यस्याः सा तनुगावी; ‘तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात् विष्वले विरले क्लेशे’—*Medini*. The optional form is ‘तनुगावा’ [‘अङ्गावकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्’—*Vart. 511*.]

2. ग्लपयति—Cause to fade; ग्लै (हर्षचवे) + णिच् + लट् ति = ग्ला + णिच् + ति [ग्लै = ग्ला, ‘आदेच उपदेशे अशिति’ ०. 1. 45.] Next ‘पुक्’ comes in after ‘आकारान्त’ roots when made causal by ‘अर्ति-झी-झी-री-क्त-यू-आय्’ आतां पुक् णौ 7. 3. 37, hence ‘ग्लापयति’ option-ally ‘ग्लपयति’ (when not preceded by any उपसर्गे) by ‘मितां ऋजः’ ०. 4. 92.

3. कुमुदतीम् :—कुमुदानि सन्ति अस्याः इति कुमुद + ड्मतप् स्त्रियाम् [कुमुद-नडवेतसेभ्यो ड्मतप् ०. 2. ०२] अस्याः कुमुद-शक्तिः अस्याः शक्तिः अस्याः शक्तिः replaced by ‘व’ as it is preceded by ‘द’, a third latter of a वर्गे by [‘भयः’ ०. 2. ०.]

4. मनोरथस्य—The friends consider the king as the desire of S'akuntala incarnate.

5. Contrast the foregoing *simple* and *natural* speech of S'akuntala (*Sl. 14.*) with the speech (*Sl. 15.*) of the king *having a tint of artificiality.*

राजा—अलमलमायासेन

सन्दष्ट-कुसुम-शयनान्याशु विमर्दित-मृणाल-वलयानि ।

गुरु-परितापानि न ते गात्राण्युपचारमर्हन्ति ॥ १६ ॥

King—Away with your effort. Your limbs, with (*their*) excruciating pain, which have just stuck to the couch of flowers and have crushed the bracelet of lotus-stalks, are not meet for formalities.

अनसूया—इदो सिला-तलेक-देशं अलंकरेदु वयस्स [इतः शिला-तलेक-देशमलंकरोतु वयस्यः] । (राजा उपविशति) ।
(शकुन्तला सलज्जं तिष्ठति) !

Anasuya—Deign, my friend, to adorn a part of the stone-slab (*by sitting down*). (*The king sits down. S'akuntala feels bashful*).

Reading :—‘विमर्दितमृणालवलयानि’—B. ‘विवर्णितं’—C. ‘क्लान्तविसमङ्ग-सुरभीणि’—R. M. V. S; M & Dr. Burkhard read ‘अगुग्गलु’ for ‘अलंकरतु’ । ‘सलज्जा’—R. V. M. S. ‘सलज्जम्’—B.

राजति । ‘अलम् अलम्’ इति द्विरक्तिः आदरातिशयं ध्वनयति ।

सन्दष्टेति ॥ अन्वयः ॥ गुरुपरितापानि आशु सन्दष्ट-कुसुम-शयनानि विमर्दित-मृणाल-वलयानि ते गात्राणि उपचारं न अर्हन्ति । व्याख्या—‘गुरुः’ महान् ‘परितः’ सर्वतः ‘तापः’ संतापः येषु तादृशानि, अतएव ‘आशु’ शीघ्रं ‘सन्दष्ट’ सम्यक् लग्नं ‘कुसुम-शयनं’ पुष्पशय्या येषु तादृशानि, ‘विमर्दितं’ संघर्षितं निषेधितम् इति यावत् ‘मृणालवलय’ यैः तादृशानि ते गात्राणि उपचारं न अर्हन्ति ।

प्रदर्शनाथे शिष्टानुष्ठेयम् अभ्युत्थानादिकमित्यर्थः ('उपचारस्तु सेवायां व्यवहारोपचर्ययोः' इति हैमः) 'न अर्हन्ति' यतः गात्राणानुत्थापने कुसुमशय्यापि अङ्गलम्ना उत्तिष्ठतीति भावः [काव्यलिङ्गमनुप्रासाः । आर्या जातिः] ।

Voice—शयनैः ०वलयेः ०परितापैः गात्रैः उपचारः न अर्हन्ति ।

NOTES

1. सन्दट &c.—सम् + दन् + क्त कर्मणि = सन्दट् । लट् दशति । Desiderative 'दिदङ्क्षति' । Ordinarily सम् + दिग् means to bite, sting, and it is transitive. Cf. 'सन्दटाधरपल्लवा'—*Amaru*. 32. But our poet often uses it intransitively to mean 'clung', 'stuck' or 'adhered closely.' This intransitive use is due to the change of meaning by an well known कारिका—"धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंयन्तात् । प्रसिद्धे-रविवचातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया"—*Kaumudi*. 2701. Cf. 'भूषिष्ठसन्दट्शिखं कपोले'—*Raghu*. XVI. 48. 'सन्दटवस्त्रेषु अवलानितस्त्रेषु'—*Ibid*. XVI. 65. 'उरसा सन्दटसर्पत्वच'—*Act*. VII. *Infra*.

2. उपचारम्—Formalities of reception such as 'rising up' 'speaking words of welcome' 'customary obeisance' &c. Cf. 'अस्त्रलितोपचारम्'—*Raghu*. V. 20. 'ततश्चोपचाराऽनन्तरम् एकासनीपविष्टेन'—*Malavik. Act*. I. 'उपचाराङ्गलिखितहस्ताया'—*Raghu*. III. 11. 'रामभद्र इत्येव मां प्रत्युपचारः'—*Uttar. Act* I.

3. वयस्य—Mark the new address of Anasuya. She supposes that it is sure that the king will marry their friend S'akuntala. On a similar instance चित्रलेखा addressed the king पुरुरवाः as 'वयस्य' Cf. 'वयस्य निरुत्तरैषा । सम्प्रतं मम विज्ञाप्य' श्रूयताम्'—*Vikram. Act*. III.

प्रियंवदा—दुवेणमि वी अस्मोखाणुराधो पञ्चक्खो । सखो-
सिणेहो उण मं पुणरुत्तवादिणीं करेदि [हयोरपि युवयोः
अन्योऽन्यानुरागः प्रत्युत्तः । सखी सखेः सख्यार्थः पुनरुत्त-
वादिनीं करोति] ।

Priyamvada—Your mutual love is perceptible to both of you. Still affection for (*my*) friends prompts me to be the speaker of something in excess.

राजा—भद्रे, नैतत् परिहार्यम् । विवर्चितं हि अनुक्तमनु-
तापं जनयति ।

King—Good lady, this should not be suppressed. For what is intended to be spoken, if not spoken, causes remorse.

प्रियंवदा—आवण्णस्म विसअ-णिवासिणो जनस्स अत्ति-हरेण
रण्णा होदव्वं त्ति एसो वो धम्मो [आपन्नस्य विषय-निवासिनो
जनस्यार्ति-हरेण राज्ञा भवितव्यमित्येष युष्माकं धर्मः] ।

Priyamvada—Your (*special*) royal office consists in the removal of the misery of the distressed persons living in your dominion.

राजा—नास्मात् परम् ।

King—None higher (*or other*) than this.

प्रियंवदा—तेण हि इअं णो पिअसहो तुमं उद्दिस्सिअ
इमं अवत्थन्तरं भअवदा मअण्ण आरोविदा । ता अरिहसि
अव्भुववत्तीए जीविदं से अवलम्बिदुं [तेन हि इयमावयोः
प्रियसखी त्वामुद्दिश्य इदमवस्थान्तरं भगवता मदनेन आरोपिता ।
तदर्हसि अभ्युपपत्तौ जीवितमस्या अवलम्बितुम्] ।

Priyamvada—And so, this our dear friend, on your account, has been reduced to this (*changed*) plight by the almighty cupid. Therefore you ought to sustain her life by (*showing*) favour.

राजा—भद्रे, साधारणोऽयं प्रणयः । सर्वथा अनुगृहीतोऽस्मि ।

King—Good lady, common to us both is this suit. I am in every way favoured (*by you*).

प्रियंवदेति । 'युवयोः अन्यस्मिन् अन्यस्मिन्' यः 'अनुरागः' प्रेम सः 'हृथोरपि प्रत्यक्षः' युवाम् उभावपि परस्परानुरागं जानीय इत्याशयः । 'पुनरुक्तवादिनीम्' निरर्थकभाषिनीम् । उदितस्यार्थस्य पुनर्वचनं यथा भोधैव तथा प्रत्यक्षीभूतस्यार्थस्य वाक्येन प्रकाशः नूनं निरर्थकः । तथापि शकुन्तलायाः प्रेम्णा भवेदमुच्यते इत्याशयः ।

प्रियंवदेति । 'विषये' जनपदे स्वराष्ट्रे इति यावत् ('विषयः गोचरे देशे तथा जनपदेऽपि च' इति मेदिनी) 'वसति' यः तस्य 'विषयवासिनः आपन्नस्य' विषयुक्तस्य ('आपन्नः सविपत्तौ स्यात् प्राप्तेऽपि च वाच्यलिङ्गकः' इति विश्वमेदिन्यौ) जनस्य 'आर्ति-हरण' पीडा-विनाशकेन (आर्तिं पीडां हरति इति 'हरतेः अनुद्यमने अच्' ३।१।८ इति अच् । अण् प्रत्ययस्य वाधा । 'आर्तिः पीडा धनुष्कोट्योः' इत्यमरः) ।

राजिति । 'अस्मात्' आपन्नस्य आर्तिहरणात् 'परं' श्रेष्ठम् अन्यत् कृत्यं नास्ति ।

प्रियंवदेति । 'तेन हि' यतः आपन्नः प्रजापालनम् एव राज्ञः धर्मः । 'भगवता' महाशक्तिशालिना । 'त्वाम् उद्दिश्य' त्वदर्थम् 'अवस्थान्तरम्' विकार-विशेषम् 'आरोपिता' प्रापिता । 'तत्' तस्मात् हेतोः 'अभ्युपपत्त्याः' अनुग्रहेण ('अभ्युपपत्ति रनुग्रहः' इत्यमरः) । 'जीवितम्' जीवनम् (भावे क्तः) 'अविलम्बितुं' रचितुम् ।

राजिति । 'अयं प्रणयः' इयं याज्ञा ('प्रणयः प्रसरः प्रेम्नि याज्ञा विश्वरूपयोरपि' इति मेदिनी) 'साधारणः' उभयोरपि समानः ['साधारणः समानश्च' इत्यमरः] तव सखी यथा समानुग्रहं प्रार्थयते तथा मयापि स्वजीवनं रचितुं तस्या अनुग्रहः प्रार्थ्यते इत्याशयः ।

NOTES

1. अन्योन्य &c.—अन्यस्मिन् अन्यस्मिन् (or अन्यस्य अन्यस्य) अनुरागः इति व्यतिहारात् द्वित्वम् । Though *reciprocity of action* is meant, still समास is barred in the case of अन्य and पर । *Vide notes under परस्परम् Act. I. Page 137.*

2. पुनरुक्तवादिनी &c.—पुनरुक्त means 'Excess' (अधिक) hence *superfluous*. Cf. 'देवस्यैव स्थानचिह्नानि पश्यन्तो क्षणितवती दिवसमिति तथा उष्णमुष्ण मायातं पुनरुक्तं निश्चयासे'—*Kadamvari*. 'ग्रहस्य वाचा पुनरुक्तयेव' CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.
—*Raghu. II. 68. & V. 34.* नौद्वारमालमलिनः पुनरुक्तसाम्नाः.—*S'is'upal.*

XI. 64. 'अभिव्यक्तायां चन्द्रिकायां किं दीपिका पौनरुक्त्येन'—*Vikram. Act. III*; 'मुक्तावली विरचनम् पुनरुक्तम्'—*Ibid. Act. V*. The idea is—You know full well that S'akuntala loves you and S'akuntala also knows that you love her. Hence anything said by a third person will be in excess; i. e. superfluous. Compare this with the speech of Gautami—'एकैकस्य च चरिते भणतु किमेक एकस्मिन्'—*Act. V. 16. Infra*.

3. अस्मात्—५मी in connection with परम् having the sense of अधिकम्। Panini himself has used ५मी in connection with अधिक in 'यस्मादधिकम्, यस्य चेश्वरवचनं, तव सप्तमी' 2. 3. 9.

4. भगवता—This is significant. It suggest the omnipotent nature of cupid and hence the necessity of protection for poor S'akuntala. भग+मत्वर्थे मतुप्=भगवान् तेन। 'म' of 'मत्तुप्' after 'अकारान्त' words is replaced by 'व' by the sutra 'मादुपाधायाम् मतोर्व अयवाद्विभ्यः' 8. 2. 9. 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः त्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षष्ठां भग इतीहना'—*Vishnupurana*.

5. अवस्थान्तरम् आरोपिता—अवस्थीयते इति अव + स्था + अङ् भावे = अवस्था। 'अङ्' comes in by 'आतश्चोपसर्गे' 3. 3. 106; 3283, as 'स्था' is अकारान्त and also preceded by an उपसर्ग। But 'स्था' is to take not 'अङ्' but 'क्तिन्' in the भाववाच्य by the special rule "स्था-गा-पा-पचो भावे" 3. 3. 95; 3273. Still 'अङ्' may be used as *Panini himself* uses as such in "पूर्वपरावरदक्षिणीत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम् असंज्ञायाम्" 1. 1. 34; 218. Read "कथम् 'आस्था' 'संस्था' इति। व्यवस्थायाम् इति ज्ञापनात्"—*Bhattoji*. 'अवपूर्वात् तिष्ठतेः अङ्'। 'व्यवस्थायाम्' इति ज्ञापनात्—*Bhanuji*. आ + रुह + णिच + क्त कर्मणि = आरोहिता has been led; optionally 'आरोपिता' by 'रुहः पौन्यतरस्याम्' 7. 3. 43; 2599.

6. साधारणः—Common, applicable to both of us. साधारणेन सह वर्तमानः इति साधारणः। सह becomes स by दीपसर्जनस्य 6. 3. 82.

Next स्वार्थे अञ् by 'आयोध्रसाधारणादञ्' 5. 4. 25. This is *Bhanuji's* derivation. *Jnanendra Sarasvati* however proceeds as follows—
समानं धारणस् अस्याः साधारणी । अनेकं प्रति अविश्रितसंख्यो भूम्यादिः । पृथोदरा-
दित्वात् समानस्य सभावः । विभाषाप्रकरणात् अत्रभावे टाप् । साधारणं भूमिः ॥
ननु अत्रभावपक्षे समानस्य स-भावेऽपि साधारणं इत्येव स्यात् त्ववादिवृद्धिरिति चेत् ।
अवाहुः । 'साधारणादञ्' इत्यत एव निपातनात् समानस्य स-भावविधानाद्वा इट-
सिद्धिरिति—*Tattvabodhini under 2073*. Cf. 'साधारणीभूषणभूष्यभावः'
—*Kumar. I. 42*. साधारणीऽयमुभयोः प्रणवः—*Vikram. II. 16* also
Raghu. XVI. 5.

शकुन्तला (प्रियंवदामवलोक्य)—हला, किं अन्तेउर-विरह-
पञ्जुस्सुअस्स राएसिणो उवरोहेण [हला, किमन्तःपुर-विरह-
पर्युत्सुकस्य राजर्वेरुपरोधेन] ।

S'akuntala (*Looking at Priyamvada.*)—Friend, why do
you press the royal sage who is pining away in separation
from the ladies of the seraglio.

राजा—

इदमनन्य-परायणमन्यथा हृदय-सन्निहिते ! हृदयं मम ।

यदि समर्थयसे मदिरक्षणे ! मदन-बाण-हतोऽस्मि हतः पुनः ॥१६॥

King—O you with bewitching eyes and ever residing in
my heart, if you judge this heart of mine which is devoted
to none else, as otherwise, then struck by the shaft of
cupid. I am struck again.

अनसूया—वअस्स, बहु-वत्तहा राआणो सुणीअन्ति । जह
णो पिअसही वन्नुअण-सोअणिज्जा ण होइ तह णिव्वाहेहि
[वयस्य, बहु-वत्तभा, राजानः श्रुयन्ते । यथा आवयोः प्रियसखी
वन्नु-जन-शोचनीया न भवति तथा निर्वाह्य] ।

३३५

Reading :— 'प्रियंवदाम्'—R. V. M. S. 'अनसूयाम्'—B. 'किम्

शकुन्तलिति । 'अन्तःपुराणां' ५।४।७४ लक्षणया तवस्थ-राजदाराणां 'विरहेण पर्युत्-
सुकः' उत्कण्ठितः तस्य 'राजर्षेः उपरोधेन' अवरोधेण, राजर्षिम् अनुसूय्य इत्यर्थः ।

इदमिति ॥ अन्वयः ॥ (हे) मदिरैक्षणे, हृदयसन्निहिते, यदि हृदमनन्यपरायणं मम हृदयम् अन्यथा समर्थयसे, मदनवाणहतः अस्मि पुनः हतः । व्याख्या—‘मदिरा’ मत्तखञ्जनः (इति शब्दरत्नावली) तस्या इक्षणे इव ‘ईक्षणे’ नयने यस्याः तत्सम्बुद्धौ, हे चञ्चलनयने [अनेन परममुन्दरतया त्वयि एव नितराम् आसक्तिः इति द्योत्यते] ‘हृदये’ ममान्तःकरणे ‘सम्यक् निहिता’ सम्यक् स्थिता तत्सम्बुद्धौ, हे मम मानसविहारिणि! यो यस्य सन्निहितः स तस्य तत्त्वं जानाति । त्वं मम हृदयस्य सन्निहिताः अतः तादृशी सत्यपि ‘यदि इदम् न अन्या’ नारी ‘परायणम्’ आश्रयः यस्य तथाविधं (‘सर्वनाशः वृत्ति-मात्रे पूर्वज्ञावः’ ७२८) केवलं त्वयि शुक्ललायास्य आसक्तम् इतिभावः । ‘मम हृदयम् अन्यथा’ अन्यप्रकारेण अन्यासक्तम् इत्यर्थः । ‘समर्थयसे’ कल्पयसि, तदा ‘मदन-वाणेन हतः’ विद्धः सन् ‘अस्मि’ अहं ‘पुनः हतः’ मारितः विरुद्धमनःप्रवृत्ति जातः इत्यर्थः (‘मनोहतः प्रतिहतः प्रतिवृद्धी हतस्य सः’ इत्यमरः) । अतः पिष्टपेषणं मनुचितम् इति भावः । [अथ अनन्यपरायणत्वं प्रति हृदयसन्निहिते इतिपदस्यार्थः हेतु-रिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । हृदयहृदयेति हृतीहतइति लाटानुप्रासाः । दूतविलम्बितं वृत्तम् । अनेन ‘साम’ इति सम्यन्तराङ्गमुपचिन्तम् । तल्लक्षणं तु—‘तव साम प्रियं वाक्यं सानुवृत्तिप्रकाशकम्’ इति] ।

पाकं सानुवृत्तिप्रकाशकम्' इति] ।
 अनस्येति । 'बहवः बलभाः' पद्याः विधां तादृशाः ('प्रियसी दयिता कान्ता
 प्राणेशा बलभा प्रिया' इत्येवम्) च सा' इति हेमचन्द्रः ।

यद्वा 'बहूणां' स्त्रीणां 'वत्सभाः' प्रियाः इति वा विग्रहः । तेन सर्वासु पद्वीषु तुल्या प्रीतिः न स्यात् अत उच्यते 'यथा' येन प्रकारेण 'आवयोः प्रियसखी' शकुन्तला 'वत्सुजनानां' अस्मदादीनां 'शोचनीया' अस्या एव दारुण-दुःखश्रवणे शोकविषया 'न भवति तथा' तेन प्रकारेण 'निर्वाहय' कुरु ।

Voice—समर्थ्यते । ०हतेन भूयते हतेन ।

NOTES

1. उपरोधेन—उपरोध means *disturbance, trouble*. Cf. 'तपोवन-निवासिनाम् उपरोधः सा भूत्'—*Act. I. Supra*. 'अनुग्रहः खल्वेष नोपरोधः'—*Vikram. Act. III*, hence here it means 'to trouble by undue request'. Why do you make an undue request and put him into trouble ?

2. अनन्य &c. — परा अशते अस्मिन् इति परा + अय + ल्युट् अधिकरणे = परायणम्; 'परायणम् आभित्तिं स्यात् तत्पराश्रययोरपि' इति मेदिनी । last resort. We have cerebral 'ण' by the rule 'कृत्य् अचः' 8. 4. 29. Read 'उपसर्गस्थ-रकार-पूर्वक-धातोः पववर्तिनः कृत्य-प्रत्ययस्थ-स्वरवर्ण-पूर्वक-नकारस्य नित्यं णत्वं' भवति । प्रयाणं प्रमाणं परिमाणम्—*Prabha under 8. 4. 29*.

3. हृदयसन्निहिते—You are well or firmly (सत्) placed (निहित) in my mind and hence it is but quite natural for you to know what is going in my heart.

4. समर्थयसे—Think, regard. Cf. 'समर्थये यत् प्रथमं प्रियां प्रति'—*Vikram. IV. 39*. 'अनुपयुक्तमिवमात्मानं समर्थये'—*Act. VII. Infra*.

5. मदिरचणे—मदिरा according to शब्दरत्नावली means मत्तखड्गन । ईक्षते आभ्याम् इति ईक्ष + ल्युट् करणे = ईक्षणे two eyes; 'मदिरायाः' मत्त-खड्गनस्य ईक्षणे = मदिरचणे इतत्; मदिरचणे इव ईक्षणे यस्य = मदिरचणे (बहुव्री) by the Vart. 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य उत्तरपदलोपय वक्तव्यः' 2. 2. 24, on which *Patanjali* remarks 'सप्तमीपूर्वस्य उपमानपूर्वस्य च बहुव्रीहिवक्तव्यः, उत्तरपदस्य च लोपः वक्तव्यः' । Hence the उत्तरपद 'ईक्षणे' of the first समास (i. e. मदिरचणे) is dropped. Vide also our notes on *अभिज्ञानशकुन्तलम्*—P. 12. Or say माद्यति आभ्याम् इति मदि (हृषे) + किरच् ['दिपि']

नदिमुदि—'उ: 51]=मदिरे मादयित्णी (*bewitching*) ईक्षणे यसा: सा ।
In dramas however मदिरा has a technical meaning as given
by आदिभरत—"आधूर्णमानमध्या या चामा चाञ्चिततारका । दृष्टि विक्कसिता-
पाङ्गा मदिरा तरुणे मदे" ॥ Again *Sangitakalika* defines it thus
'सौष्ठवेनाऽपरित्यक्ता स्मिरापाङ्गमनीहरा । वेपमानाऽन्तरादृष्टि मंदिरा परिकीर्तिता' ॥
Quoted by Hemadri on *Raghu. VIII. 68*; Cf. *Vikram. IV. 22*; The idea is—It is hardly possible for any person
to avoid the influence of your fascinating eyes, so I am
not an exception.

6. मदनवाणहती &c.—Cf. 'हतमपि च हन्ति एव मदनः'—*Vairagya Sataka 18*.

7. बहुवल्लभा: राजान: &c.—This is an instance of अप्रस्तुतप्रशंसा ।
Anasuya indirectly says that Dushyanta has many wives.
In case of इतत् 'वल्लभ' (*m*) in बहुवल्लभा means 'dear' and in
बहुव्रीहि, 'वल्लभा' (*fem.*) means wife.

8. तथा निर्वाह्य—Cf. the request of चित्रलेखा on behalf of
उर्वशी,—'तद्यथैयं मे प्रियसखी स्वर्गस्य नीतृकण्ठते तथा वयस्येन कर्तव्यम्'—*Vikram. Act. III*.

राजा—भद्रे! किं बहुना,

परिग्रह-बहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे ।

समुद्र-रसना चोर्वी सखी च युवयोरियम् ॥ १७ ॥

King—Good lady! why say much? Despite the mul-
titudes of wives, two (*only are*) the main prop (*or glory*)
of my line—the earth girded with oceans, and this friend
of yours.

उभे—निव्वद म्ह [निर्वृते स्वः] । (शकुन्तला हर्षं सूचयति) ।

Both—We are satisfied. (*Sakuntala shows joy*).

प्रियंवदा (सदृष्टिक्षेपम्)—अणसूए ! जह एसो इदो दिस्स-
दिस्सो उस्सओ मिअ-पीदओ मादिअ अणो सिदिअहि, संजोएम

णं [अनसूये ! यथा एष इतो दत्तदृष्टिः उत्सुको मृगपीतको
मातरम् अन्विष्यति । एहि, संयोजयाव एनम्] । (उभे प्रस्थिते) ।

Priyamvada—(Casting about a glance.) Anasuya ! there the little fawn anxiously casting (its) eyes hitherward, is seeking its dam. Come, let us make it meet (her). (Both start.)

Reading :—‘रसना’—B ; M. ‘वसना’—R. V. S’ ‘रशना’—S.

परिग्रहेति ॥ अन्वयः ॥ परिग्रहवहुत्वेऽपि हे मे कुलस्य प्रतिष्ठे समुद्ररसना उर्वी
च, युवयोः इयं सखी च ॥ व्याख्या—‘परिग्रहाणां’ कलवाणां [‘परिग्रहः कलवे च
मूलस्वीकारयोरपि । शपथे परिवारे च राहु-वक्रास्थ-भास्करे’ इति अजयपालः] ‘बहुत्वेऽपि’
आधिक्येऽपि, बहुषु पत्नीषु सतीषु अपि इत्यर्थः । ‘हे मे कुलस्य’ वंशस्य ‘प्रतिष्ठे’
स्थितिहेतू गौरवहेतू वा [‘प्रतिष्ठा गौरवे स्थितौ’ इति हेमः] । के च ते हे इत्यत
आह—‘समुद्रः’ उदधिः ‘रसना’ काञ्ची मेखला इति यावत् यस्याः तादृशी ‘उर्वी
च’ पृथिवी च (‘सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुन्धरा’ इत्यमरः) ‘युवयोः इयं सखी’
शकुन्तला । ‘च’ इति [ससख्ये । अत्र उर्वीति लिङ्गसाम्येन उर्यां च स्त्रीव्यवहार-प्रसारीपात्
समासोक्तिः । दीपकानुप्रासौ । अत्र ‘दाक्षिण्य’ नाम नाट्यलक्षणञ्च उक्तम् ।
“दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा परचित्तानुवर्तनम्” इति दर्पणलक्षणात् । श्लोकवृत्तम्] ।

उभे इति । ‘निवृत्ते’ आनन्दिते ‘स्वः’ भवावः [‘सख्यौ—सहर्षे स्वागतम्’ इत्यादिना
एतदन्तेन प्रगमनं नामाङ्गमुपचिह्नम् । तल्लक्षणं यथा दर्पणे—‘प्रगमनं वाक्यं स्यादुत्त-
रोत्तरम्’] ।

प्रियंवदेति । ‘सदृष्टिचेपम्’ इत्यनेन धूर्तायाः प्रियंवदायाः निर्गमन-व्याजाऽन्विषणं
सूच्यते । ‘यथा’ इति अनुमान-धीतकः [‘यथाशब्दस्तु निर्दिष्टसुख्यधीगाऽनुमानयोः’
इति विश्वः] । ‘उत्सुकः उत्कण्ठितः ‘मृगपीतकः’ हरिणशियः (‘पीतः शिशौ वह्नि
च गृहस्थानि च वाससि’ इति मेदिनी) ‘संयोजयावः’ मावा सह मिलितं कुर्वः [निर्गमन-
व्याज-वचनमिदम् । अनेन पर्याधीतनामकः अलङ्कार उक्तः । तल्लक्षणं यथा काव्यादर्श-
‘अर्थमिदमनाख्याय साक्षात् तस्यैव सिद्धये । यत् प्रकारान्तराख्यानं पर्याधीतं तद्विष्यते’ ॥
अधिवल-नाम सख्यलक्षणं प्रोच्यते । “अधिवलमिति यः” इति दर्पण-
लक्षणात्] । ‘प्रस्थिते’ प्रस्थातुमारब्धे (‘आदिकर्मणि, क्तः कर्तरि च’ ३।४।१२) ।

NOTES

1. परिग्रह &c.—‘परि’ साकल्येन ‘गृह्यते’ स्वीक्रियते इति परि + ग्रह + अप् कर्मणि [‘ग्रह-वृद्ध-निश्चि गमय’ 3. 3. 58] or ‘अच्’ [by ‘विभाषा ग्रहः’ 3. 1. 143; 2905; “पक्षे अच्”—*Bhattoji*]=परिग्रहः wife, Mark that the king owing to his exuberance of joy considers S’akuntala as already wedded to him; हे प्रतिष्ठे—प्रति + स्था + अङ् अधिकरणे (‘आतथोपसर्गे’ 3. 3. 106)=प्रतिष्ठा [षत्वम् by 8. 3. 65; 2270] support, mainstay glory. Cf. ‘कलववन्तम् आत्मानम् अवरोधि महत्यपि । तया मेने मनस्विन्या लज्जया च वसुधाधिपः ॥’—*Raghu. I. 32.*

2. समुद्ररसना—रसना means काञ्ची, a kind of ornament used by women round their waists. As the sea encircles the earth, hence secondarily the sea is called the ‘रसना’ of the earth. “रसनं निखने स्वादे रसना काञ्ची जिह्वयोः”—इति अजय-धरणी । *Amar* has रशना with the *Palatal* ‘श’ । Cf. ‘स्त्रीकथ्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा’ । Again *Bhattoji* remarks ‘रशना’ means *girdle* (काञ्ची), while ‘रसना’ means *tongue* (जिह्वा) । Read ‘रशना काञ्ची । जिह्वावाची तु दन्तासकारवान्’—उः 242. But *Jnanendra Sarasvati* remarks ‘काञ्चीवाची तालव्य-शकारवान् । जिह्वावाची तु दन्ता-सकारवान् । इत्येषा व्यवस्था भूति-प्रयोगाभिप्रायेण उक्ता । वस्तुतस्तु तालव्य-शकारवान् रशना-शब्दोऽपि ‘काञ्चा’ जिह्वायां च, तथा दन्ता-सकारवान् रसना-शब्दोऽपि अर्थद्वये बोध्यः’ । Kings are often described as husbands of the sea-girt earth. Hence according to *Hemcandra* ‘सागरमेखला’ is a synonym of पृथिवी । Cf. ‘अनेन पाणौ विधिवद्वृहती महाकुलीनेन महीव गुर्वी । रवाऽनुविद्धाऽर्णव-मेखलायाः दिशः सपत्नी भव दक्षिणसाः’—*Raghu. VI. 63.* ‘कृतसीतापरित्यागः स रवाकरमेखलाम् । वसुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम्’—*Ibid. XV. 1.* ‘वसुधेयमवेक्ष्यतां त्वया वसुमत्या हि वृषः कलत्रिणः’—*Ibid. VIII. 83.* ‘आसी-माथ पितामही तव मही माता ततोऽनन्तरम् । संप्रत्येव हि सास्त्रराशि-रशना जाया जयोद्भूयते’—*Subhashitabali.* ‘रवाकर-वर्ज-मेखलायैव परी’ &c.—*Das’a-*

kumara. 'ततः स रत्नाकरमेखलामिलाम्' &c.—*Ibid*. 'समुद्रसना साक्षात् प्रादुरासीत् वसुधरा'—*Raghu XV. 83*; *Raghava* reads 'वसुधरा' for 'वसुधरा'. This idea though not so common as the previous one is not at all rare. *Hemcandra* has 'सागरावधरा' as a synonym for 'वृधिवी' which *Kalidasa* has used in *Raghu. III. 9*. Cf. 'निधानगर्भासिव सागरावधराम्' &c.

3. सदृष्टिचेपम्—*Priyamvada* was seeking some opportunity to go away with *Anasuya* (Cf. संयोजयावः) thus providing the lovers with a free scope of conversation. Hence they went away with the pretext of uniting the dearling with its dam. This is पर्यायोक्त अलंकारः (*Periphrasis, Com.*) Cf. 'दशत्यसौ परभतः सहकारस्य मञ्जरीन् । तमहं वारयिष्यामि युवाभ्यां स्त्रैरमास्यताम् ॥ सङ्गमय्य सखीं युनां सङ्गते तद्रतीसवम् । निर्वर्तयितुम् इच्छन्त्या कथाप्यपश्यतं ततः'—*Dandi 296-297*. Cf. also 'बकुलावलिं केषु वालाशोकवचस्य पल्लवाणि लङ्घयति हरिणः । एहि निवारय एनम्'—*Malavik. Act. IV*. कुवलयानन्द कारिका—P. 63.

शकुन्तला—हला असरणं हि । अस्मदरा वो आश्रच्छदु
[हला अशरणाऽस्मि । अन्तरा युवयोरागच्छतु] ।

S'akuntala—Friends, I am (*alone*) unprotected. Do either of you come.

उभे (सस्मितम्)—पुहवीए जो सरणं सो तुह समीपे
वट्टइ [पृथिव्या यः शरणं स तव समीपे वर्तते] । (निष्क्रान्ते) ।

Both (*Smiling.*)—He who is the world's help is at your side. (*Exeunt.*)

शकुन्तला—कहं गदाओ एव्व [कथं गते एव] ।

S'akuntala—How now ! (*They are*) gone indeed !

राज—मुन्दरि ! अलमावेगेन । नन्वयमाराधयिता जनस्ते
सखीभूमा वर्तते । तदुच्यताम्—

किं शीकरैः क्लम-विनोदिभिराद्र-वातं

सञ्चालयामि नलिनी-दल-तालवृन्तम् ।

अङ्गे निधाय करभोरु ! ययासुखं ते

संवाहयामि चरणवुत पद्म-ताम्रौ ॥ १८ ॥

King—O fair ! don't be distressed. This person, the adorer of thee, is indeed here (*to take*) the place of your friends. Then tell (*me*)—Shall I move the fan of lotus-leaf whose breeze is cool with langour-removing water-sprays ; or O ye with tapering thighs, shall I shampoo your lotus-coppered feet soothingly by placing them in (*my*) lap ?

Reading :—‘तव समीपे’—R. V. M. S. ‘ते सखीभूतौ’—B. ‘शीकरैः’—B. ‘शीतलैः’—R. V. M. S. ‘विनोदिभिः’—R. V. M. S. ‘विमर्दिभिः’—B. ‘वातं’—B. ‘वातान्’—R. V. M. S. ‘सञ्चालयामि’—B. ‘सञ्चारयामि’—R. V. M. S. ‘वृन्तम्’—B. ‘वृन्तैः’—R. V. M. S.

शकुन्तलेति । ‘अशरणा’ असहाया एकाहीत्यर्थः । [‘शरणं गृह्णन्ति च धरन्ति च योरपि’ इति मेदिनी] ।

राजिति । ‘आवेगेन’ उद्देगेन चिन्तया ‘अलम्’ (‘गम्यमानापि क्रिया कारक-विभक्तौ प्रयोजिका’ इति कारणे श्या) । ‘ननु’ इत्यनुनये । ‘अयं’ मत्स्वरूपः ‘भाराधयिता’ सेवकः ‘सखीभूतौ’ सखीस्थाने [‘भूमिः क्षितौ स्थानमात्रे’ इति हेमः] ‘वर्तते’ अतः अहमेव ते यद्यच्छं परिचर्यां करोमि, खेदं माकार्षीः इत्याशयः ।

किमिति ॥ अन्वयः ॥ क्लमविनोदिभिः शीकरैः आद्र-वातं नलिनीदल-तालवृन्तं सञ्चालयामि किम् ? उत (हि) करभोरु ! ते पद्मताम्रौ चरणौ अङ्गे निधाय यथासुखं संवाहयामि । व्याख्या—‘क्लमं’ शरीरसन्तापं ‘विनोदयन्ति’ विशेषेण नाशयन्ति ये तैः ‘क्लमविनोदिभिः’ खेदापहारकैः ‘शीकरैः’ अम्बु कणैः (‘शीकरः अम्बु-कणा मृताः’ इत्यमरः) ‘आद्राः’ सज्जलाः ‘वाताः’ यस्य तादृशं, ‘नलिन्याः’ दलं पद्मपत्रं [‘पत्रं पलाशं कदम्बं दलं पद्मं कदम्बं पुमान्’ इत्यमरः] ‘एव

Voice—* * * सञ्चाल्यते ।

1. हलाचशरणऽपि &c.—Cf. 'नायिका--हञ्जे चतुरिके, कथं माम् एकाकिनौ मुञ्चिन्वा गच्छसि'—*Nagananda. Act III.*

2. अन्यतरा—*Rayamukuta* derives this word with 'उतर,' on which *Bhanuji* remarks "इयोः निर्धारणे उतरच्' प्राशस्त इति मुकुटलु अपाणिनीयः" ॥ The reason is that among 35 members of सर्वनाम [1. 1. 27 ; 213 ;] 'उतर' and 'उतम' प्रत्ययस occur. It 'अन्यतर' is derivable with 'उतर', then *Panini* would not have mentioned 'अन्यतर' separately in that list. Consequently अन्यतर cannot be derived with उतर-प्रत्यय। Hence *Bhattoji* following *Kaiyata* considers it to be an 'अव्यतपन्न' (*primitive*) word. 'केवलयोः (उतरे उतमयोः) सन्नायाः एतेनानामात्' *Satyavijaya* *Sanskrit* *Do* *on* *वृत्ति* *स्वभावात्* हि वद-
विषये निर्धारणे वर्तते—217. Again *Jnanendra Sarasvati* on 5. 3. 92

२०४७, remarks— 'ननु इयोः एकस्य निर्धारणे उतरच् भवति, तर्हि 'इयोः अन्यतरः द्वेवदन्तः' 'ययोः अन्यतरः' 'तयोः अन्यतरः' इत्येवापि प्राप्नोति ॥ अवाहुः ॥ निर्धार्यमाण-वाचिभ्यः एवायं प्रत्ययोऽभिधानस्वाभाव्यात् । तेनात्र नातिप्रसङ्गः । *Vide also B. Manorama on 217. Bhanuji* however likes to derive it with स्वर्ये 'तरप्' by निपातन, as *Panini* himself has used such 'तरप्' in 'अल्पाच् तम्' २. २. ३४. "अन्ये एव, 'अल्पाच् तरम्' इतिवत् स्वर्ये तरप्" ।

३. शीकरः—With water sprays, *Kumar. I. 15; II. 52; Raghu. V. 42, IX. 68; 'सीकरः दन्तादिरयम्' इति धनपालादयः—Bhanuji.*

४. करभोरु—करभ is the outer-ridge of the hand from the wrist to the root of the little finger (*metacarpus*). करभ इव ऊरुः यस्या सा करभोरु—a lady whose thighs resemble the back of the forearm (i. e. taperingly round). According to others whose thighs are tapering like the trunk of an elephant (करभ = a young elephant). 'ऊङ्' comes in after 'ऊरु' when comparison is implied and it is the उत्तरपद by the rule 'ऊरु-त्तरपदाद् औपस्ये' ४. १. ६९. Next it is shortened in the Vocative case. *Vide Raghu. VI. 83; XIII. 18. Sis'upal. X. 69; Amaru. 69. Bhatti. IV. 17.*

५. ०तालवृन्तम्—तालवृन्तम् technically means any fan (*Com.*)

६. संवाहयामि—सन + वह + णिच् means 'to shampoo'. 'संवाहनम् सदनं स्यात्'—*Amar. 'अशिशिलपरिरमैर्दत्तसंवाहनानि'—Uttar. I. 24.*

७. पद्मताम्रौ—ताम्रः गुणः अस्ति अस्य इति ताम्र + मत्वर्थे मतृप् = ताम्रः copper-coloured; मतृप् disappears by the *Vart.* 'गुणवचनेभ्यः मतृप् लुगिष्टः' १८९७ after गुणवाचक words. Next 'उपमानानि सामान्यवचनैः' २. १. ५५ इति समासः । Red foot is a good sign. *Read—'पाणि-पादतली रक्तौ नितान्तर-नखानिच । तालुक्तेऽधरजिह्वाच सप्तर्क्तं प्रशस्यते'—Sa'mudrika.*

शकुन्तला—ए माणणीयेषु अन्ताणं अवराहयिस्सं [न माननीयेषु आत्मानम् अपराधयिष्मामि] । (उत्थाय गन्तुमिच्छति) ।

S'akuntala—No, I will not make myself an offender towards those who deserve respect. (Gets up and wants to go).

राजा—सुन्दरि, अपरिनिर्वाणो दिवसः । इयञ्च ते समवस्था ।

उत्सृज्य कुसुम-शयनं नलिनी-दल-कल्पित-स्तनाऽऽवरणम् ।

कथमातपे गमिष्यसि परिधा-पेलवैरङ्गे ॥ १८ ॥

(बलादेनां निवर्तयति) ।

King—O Fair ! not yet (*fully*) quenched (*is*) the day, and such is your (*physical*) condition. Leaving this flowery couch in which lotus-leaves serve as coverings for (*your*) bosom, how will (*you*) go out in the sun with (*your*) limbs (*too*) exhausted by suffering ? (*Forces her to turn back.*)

शकुन्तला—पौरव, रक्त्वं विण्यं । मञ्चण-सन्तता त्रि णहु
अत्तणो पहवामि [पौरव, रञ्ज विनयम् । मदन-सन्ततापि नहि
आत्मनः प्रभवामि] ।

S'akuntala—O scion of Puru ! Keep to decorum. Though tormented by love, I am not mistress of myself.

Reading :—‘अपरिनिर्वाणः’—B. M. S. S’, ‘निर्वाणः’—R. V. ‘समवस्था’—B. ‘शरीरावस्था’—R. V. S. M. ‘स्तनावरणम्’—R. V. S. ‘स्तनावरणा’—B. M. ‘विनयम्’—B. M. S. ‘अविनयम्’—R.

शकुन्तलेति । ‘माननीयेषु’ पूज्येषु (गौरवे बहुवचनम्) । ‘आत्मानं’ स्व
‘न अपराधयिष्यामि’ भवत्करकमलाभ्यां मन्दर-स्पर्शेन अपराधिनं करिष्यामि ।
राजेति । हे ‘सुन्दरि’ (‘रूपयीवनसम्पन्ना सुन्दरी परिकीर्तिता’ इति रघुनाथ-
धृतराष्ट्रः । अनेन एवंविधायां अवस्थायामपि सौन्दर्यं परित्यागः नास्ति इति
दर्शितम्) ‘दिवसः अपरिनिर्वाणः’ इदानीमपि अनवसितः । अतएव प्रखरातपः
इत्याशयः । [‘निर्वाणोऽवाते’ ८।२।५० इति निष्ठा-णत्वम्] ।

उत्सृज्येति ॥ अन्वयः ॥ नलिनीदलकल्पितस्तनावरणं कुसुमशयनं उत्सृज्य
परिधापेलवैः च ॥ कथम् आतपे गमिष्यसि । व्याख्या—‘नलिनीदलैः’ पद्मपत्रैः
‘कल्पितं’ जलं ‘स्तनयोः’ ‘आवरणम्’ तापशान्त्यर्थं माच्छादनं यच्चिन् । [अनेन]

तापातिशयो व्यज्यते ।] तादृशं । 'कुसुम-शयनं' पुण्यमयीं शय्याम् 'उत्सृज्य'
विहाय 'परिबाधया' पीडया 'पेलवानि' कृशानि दुर्वलीभूतानि इत्यर्थः ('पेलवः
कोमले तनौ' इति शाश्वतः) तादृशैः 'अङ्गैः' उपलक्षिता ['इत्यम्भृतलक्षणे' २।३।२१ ;
'हेतौ' २।३।२३ इति वा श्या] त्वं 'कथं' केन प्रकारेण 'आतपे' रौद्रे 'गमिष्यसि' ।
स्वस्थोऽपि जनः आवरणादिना शरीरम् अनाच्छाद्य आतपे गन्तुम् न शक्तः ।
त्वं तु प्रहत्या तत्त्वज्ञी, सम्प्रति नितरां पीडिता । अतस्ते आतपे गमनमयुक्तम्
इत्याशयः । [अतपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासयोः पूर्वाधेयं एकवाचक-
प्रवेशानुलक्षणः संकरः । उत्तरार्धेतु श्रुतिवृत्त्यनुप्रासयोः संस्पष्टिः । दन्तपानाम् औष्ठ्यानां
च पह्नां सङ्गावात् । अतः पेलवैरित्यत्र 'पर्यायं' पठित्वा व्रीडाञ्छीलता दोषः समाधेयः ।
अतः हेतुर्नाम नाट्यलक्षणम् "हेतुर्वाक्यं समासीकृतमिष्टहेतुदर्शनात्" इति दर्पणलक्षणात् ।
इयमायां] ।

Voice—गंस्यते ।

शकुन्तलेति । 'विनयं' शिष्टां शिष्टा-निवन्धनं शिष्टाचारमित्यर्थः ['विनयः शिष्टा-
प्रणव्योः, विनया तु बलीषधी' इति हेमचन्द्रः] 'रज्ज' पालय । यतः 'मदनेन सन्तप्ता'
पीडिता 'अपि नहि आत्मनः प्रभवामि' प्रभुः इव आचरामि ('सर्वप्रातिपदिकेभ्यः
क्विप् वा वक्तव्यः' वाः—२६६५, इति क्विप्) । सर्वथा गुरुजन-पराधीनत्वात् स्वेच्छया
किमपि कर्तुं' नाहं शक्ता इति भावः । 'आत्मन' इत्यत्र शेषे षष्ठी ।

NOTES

1. आत्मानम् अपराधयिष्यामि—अप् + राध + णिच् + लृट्, स्यामि = अपराधयि-
ष्यामि offend against. In the non-causal form we have 'आत्मा
अपरात्स्यति' and in the causal form अपराध् being intransitive आत्मा
(the nominative in the non-causal form) becomes कर्म (object)
by the famous rule "गतिबुद्धि" &c.—I. 4. 52 ; 54°.

2. सुन्दरि—Because even in such a stage there is no
decrease in her loveliness. 'चिद गौरादिभ्यश्च' 4. 1. 41. इति डीप् ।
समवस्था = अवस्था. A favourite word of Kalidasa. Vide notes
CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.
Supra. Page 277, n. 6.

3. परिवाधा = परि + वाध + अ भावे ['गुरीञ हल्' 3. 3. 105.] = suffering. The root 'वाध' is always *Atmp.* Cf. 'चणं विश्राम्यतां जात्र-स्कन्वे यदि ते (वाधति) । न (वाधते) तथा स्कन्वः यथा (वाधतिः) (वाधते)' ॥ —attributed to Kalidasa. *Raghava* has परितः समन्तात् वाधा पीडा यस्याः सा—One who is suffering from all directions.

4. आत्मनः प्रभवामि—I can not act as a master of my ownself. i. e. I have not the power of disposing of myself, so that your wishes may be fulfilled. प्रभुः इव आचरामि इति प्रभु + कृप् + लट् मि (*Vart.* 2665, *Com.*) = प्रभवामि or simply say प्र + भू + लट् मि । प्र + भू means 'to be of' generally used with gen. & sometimes with dative or loc. Cf. 'यदि प्रभवामि आत्मनः'—*Act. I. Supra.* 'प्रभवति निजस्य कन्यका-जनस्य महाराजः'—*Malati. Act. IV.* 'तत् प्रभवति अनुशासने देवी'—*Veni. Act. II.*

राजा—भोरु ! अलं गुरुजन-भयेन । दृष्ट्वा ते विदित-धर्मा
तत्प्रभवान्नात्र दोषं ग्रहीष्यति कुलपतिः । अपिच—

गान्धर्वेण विवाहेन बह्वो राजर्षि-कन्यकाः ।

श्रूयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चाभिनन्दिताः ॥२०॥

King—O timid one ! away with (*your*) fear for (*your*) superiors. On knowing it, the revered patriarch, who is aware of the (*holy*) law, will not find fault with it. More over—Full many a daughter of the royal-seers, is reported as wedded by the Gandharva form of marriage and (*even*) congratulated by (*their*) fathers.

शकुन्तला—मुञ्च दाव रं । भूयो वि सखीजनं अणुमानयिष्यं
[मुञ्च तावत् माम् । भूयोऽपि सखी-जनमनुमानयिष्यामि] ।

S'akuntala—Do release me. I shall again attend to my friends (*i. e. ask their opinion*).

राजा—भवतु । मोक्ष्यामि ।

King—Well, I shall release.

Reading :—‘राजर्षिकन्यकाः’—R. V. M. S. ‘अथ मुनि-कन्यकाः’—B. ‘अभिनन्दिताः’—R. V. M. S. ‘अनुमोदिताः’—B.

राजति । हे ‘भीरु’ भयशीले [‘ऊङ् उतः’ ४।१।६६ इति ऊङ् । ततः ‘अन्वार्थनद्योर्ङस्वः’ ७।३।१०८ इति सम्बुद्धौ ऋस्वः] ‘गुरुजनात्’ पितुः (‘गुरुः पिता गुरु विप्रः गुरुर्देवः पुरोहितः’ इति गदसिंहः) ‘भयेन अलम्’ । ‘ते’ तव सम्बन्धे ‘दृष्टा’ सर्वे यथायथं ज्ञात्वा ‘विदितधर्मा’ ५।४।१२४ श्रुतिस्मृत्याचारज्ञ इति भावः, ‘तत्रभवान्’ पूज्यः ‘कुलपतिः’ कण्वः ‘अत्र’ अस्मिन् गान्धर्वविवाहे ‘दीष’ न ग्रहीष्यति । गान्धर्वविवाहस्तु शास्त्रसम्मतः, पिता ते शास्त्रज्ञः अतः नूनं स इमं विवाहमनुसंस्यते इति भावः ।

गान्धर्वेणति ॥ अन्वयः ॥ बह्व्याः राजर्षिकन्यकाः गान्धर्वेण विवाहेन परिणीताः, ताः पितृभिः अभिनन्दिताय श्रूयन्ते । व्याख्या—‘बह्व्याः’ प्रचुराः नैका इवा ‘राजर्षीणां कन्यकाः’ कुमार्यः ‘गान्धर्वेण’ अन्योन्यरुचिसम्पन्नेन शास्त्रसम्पन्नेन ‘विवाहेन’ [‘आमुरी द्रविणादानात्, गान्धर्वः समयात् मियः’ इति याज्ञवल्क्यसंहिता १।१६१] ‘परिणीताः’ ऊढाः, तदन्तरं ‘ताः’ राजर्षिकन्यकाः ‘पितृभिः’ गुरुजनैः ‘अभिनन्दिताः’ न दूषिता अपि तु अभ्यनुमोदिताः ‘च श्रूयन्ते’ पश्य पुरा नीलध्वज-राज-कन्या स्वाहा-देवी वज्रिना गान्धर्वेण विधिना ऊढा पयात् तत्पिवापि ज्ञातव्यत्वात्नेन अभिनन्दिता च । अत एतद्विषये न केवलं शास्त्रमेव मानमपि आचार एव । [श्लोको वृत्तम् । अत्र ‘विवाहेन’ इति प्रकस्य ‘परिणीता’ इत्यभिधानात् प्रकृतिविषयो भग्न-प्रकमता-दीषः । स च “विवाहिताः श्रूयन्ते ताः” इति पठित्वा समाधेयः । अत्र ‘उपदिष्टं’ नाम भूषण पक्षिणम् । तल्लक्षणं यथा दर्पणे—“उपदिष्टं मनोहारि वाक्यं शास्त्रानुसारतः” ।

NOTES.

1. विदितधर्मा—विदितः धर्मः येन सः विदितधर्मा । ‘अनिच्’ comes in after ‘धर्म’ by ‘धर्मादनिच्’ केवलात् 5. 4. 124; i. e. when ‘धर्म’ is preceded by a *single* member in a Bahubrihi compound. ‘केवलात् पूर्वपदात् ७. ३. १०. प्रो. अर्थात् तद्वलात् बहुव्रीहिः अनिच् स्यात्’—*Bhattoji*. Next he remarks ‘केवलात् किम् ? परमः स्वः धर्मः यस्य इति विपक्ष-

बहुव्रीहौ मा भूत् 863 i. e. in this विपद-बहुव्रीहि, 'परमः' and 'स्वः' these two words precede 'धर्मः', hence 'अनिच्' cannot be applied. Such uses like 'भन्दिग्ध-साध्य-धर्मः', 'परम-स्व-धर्मः' &c. are justified as follows—First 'सन्दिग्ध' and 'साध्य' are compounded in कर्मधारय samasa and then 'सन्दिग्ध-साध्य' (one compound word) is compounded with 'धर्मः' as before. 'सन्दिग्धयासौ साध्यश्चेति कर्मधारयः। 'सन्दिग्धसः' धर्मः यस्य इति कर्मधारय-गर्भः बहुव्रीहिः। एवञ्च सन्दिग्ध-साध्य-शब्दस्य केवलपूर्वपदत्वात् तवानिच् निर्वाध इति भावः'—*Balamanorama*. 'एवं तु परम-स्व-धर्मः' (परमस्वः धर्मः यस्य) इत्यपि साध्वेव—*Bhattoji*. Others however opine that 'अनिच्' comes after 'धर्मः' when it is not compounded with any other word i. e. when it exists singly. Hence they seem to take 'केवलात्' as also an adjective of धर्मः। Read 'केवलात् किम् ? पदान्तरेण समस्तात् धर्मशब्दात् मा भूत्। 'मुनेः धर्मः' मुनिधर्मः,, 'कृतः मुनिधर्मः येन स कृतमुनिधर्मः। परम-हितः धर्मः यस्य सः परम-हित-धर्मः। यदा तु विपद-बहुव्रीहिः तदा नायं नियमः। तेन, परमः स्वः धर्मः यस्य स परमस्वधर्मः'—*Prabha on 5. 4. 124*. But the majority is against this view. "प्राचा तु उत्तरपदमपि विशेषितम्। प्रसादकृतापि केवलात् इति धर्म-शब्दस्य पूर्वपदस्य च विशेषणमिति व्याख्यातम्। तदुभयमपि चिन्ताम्। आहतौ मानाभावात्। धर्मपद-विशेषण प्रयोजनाभावाच्च। न च धर्मशब्दान्तं यवोत्तर-पदं तद्वावृत्तिः फलमिति वाच्यम्। तत्र बहुव्रीह्यवयवीभूत-पूर्वपदात् परत्वस्य धर्मपदे असंभवादिवदीपत्वात्"—*Tattvabodhini*.

2. दीर्घं ग्रहीष्यति—Because he is versed in the S'astras and and knows that this sort of marriage is sanctioned by the scriptures. ग्रह + लृट् सति = ग्रहीष्यति ; 'ग्रहोऽल्लिटि दीर्घः' 7. 2. 37 इति ङट् दीर्घः।

3. गान्धर्वेण &c.—गान्धर्व is one of the eight forms of marriages sanctioned by the S'astras. Cf. 'ब्राह्मी देवस्यैवाऽऽर्षः प्राजापत्य स्याऽऽसुरः। गान्धर्व-राक्षसी वान्शी पशुविवाहमसौ धर्मः'—*Vishnupuran*.
III. Ch. 10. In this form of marriage the sanction of the

superiors is not necessary, the *mutual consent* of the lovers being sufficient. 'इच्छयाऽन्योन्य-संयोगात् कन्यायाश्च वरस्य च । स तु गान्धर्वः विज्ञेय मैथुन्यः कामसंभवः'—*Manu. III. 32*. 'वरवध्वीः अन्योन्यप्रीत्या यो विवाहः स गान्धर्व-स्त्वतीयः'—*Nilakantha. P. 1909*. Only *Kshatriyas* are entitled to have this sort of marriage. 'गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्मो च वस्य तौ वृत्तौ'—*Manu*. The reading मुनिकन्यकाः is to be rejected, as शकुन्तला was the daughter of a 'राजर्षि' and not a 'मुनि'।

4. अनुमानयिष्यामि—I shall take counsel with my friends. अनु + नन् (*Caus.*)="to ask the consent of". Cf. 'अनुमानातां महाराजः'—*Vikram. Act. II*.

शकुन्तला—कदा [कदा] । S'akuntala—When ?

राजा—

अपरिच्यत-कोमलस्य यावत् कुसुमस्यैव नवस्य षट्पदेन ।

अधरस्य पिपासता मया ते सदयं सुन्दरि ! गृह्णते

रसोऽस्य ॥ २१ ॥

(मुखमस्याः समुन्नमयितुमिच्छति । शकुन्तला परिहरति नाय्येन)

King—(*Then only*) when the flavour of your lip, all unhurt by touch, and tender, O fair (*damsel*) ! is gently sipped by (*my*) thirsty self, as is done of the juice of new blossom by the six-footed (*drone*).

(*Attempts to lift her face up. Sakuntala gesticulates avoidance.*)

(निपथ्ये)—चक्रवाक-बहुए ! आमन्तेहि सहअरं । उवडिदा रअणी [चक्रवाक-बधूके ! आमन्त्वयस्व सहचरम् । उपस्थिता रजनौ] ।

(*In the post scenium.*)—O sheldrake bride ! bid farewell to (*thy*) mate—CO-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Reading :—'यावत्'—R. V. M. 'चावत्'—M. S.

अपरिचतेति ॥ अन्वयः ॥ (हे) सुन्दरि, यावत् षट्पदेन नवस्य कुसुमस्य इव,
 पिपासता मया अपरिचत-कीमलस्य अथ ते अधरस्य रसः सदयं गृह्यते । व्याख्या—
 हे 'सुन्दरि यावत्' ('यावत् तावच्च साकल्येऽवधौ सानेऽवधारणे' इत्यमरः) । यदवधि गृह्यते
 तदनन्तरं सोऽयमिति भावः । 'षट्पदेन' भस्मरेण 'नवस्य' सद्यः प्रस्फुटितस्य
 'कुसुमस्य इव' भस्मरी यथा कुसुमस्य मधु यावत् न पिवति तावत् न मुञ्चति तद्वत्
 इत्यर्थः । 'पिपासता' पातुम् इच्छुना 'मया न परिचतः' दष्टः इति 'अपरिचतः'
 अनास्तादितपूर्वः 'कीमलः' मृदुः च । तादृशस्य 'अथ ते अधरस्य रसः' स्वादः ('रसो
 गन्धरसोऽदौ तिकादौ विषरागयोः' इति विश्वः) 'सदयं' सानुकम्पम् (अनेन बाला-
 लालन-कौशलं ध्वनितम्) 'गृह्यते' पीयते उपभुज्यते इति यावत् । [श्लेषवाच्यो-
 पमा । स्वस्य इति सदसुन्देति कैकहच्यनुप्रासाः । इयं सालभारिणी] ।

Voice—षट्पदः पिपासन् अहं रसं गृह्णासि ।

चक्रेति । हे अनुकम्पिते 'चक्रवाकस्य वधु' कीकप्रिये, ('अनुकम्पायाम्' ५।३।७६
 इति कः । 'कीकयकयक्रवाकी रयाङ्गाऽऽथाह्वय नामकः' इत्यमरः) 'सहचरम् आभन्वयस्व'
 हे शकुन्तलि दुय्यन्तम् आपृच्छस्व इति प्रकृतौ व्यङ्गीर्त्यर्थः । 'रजनी उपस्थिता' गीतसी
 अस्यामेव दिशि आगच्छति इत्यर्थोऽपि व्यङ्गः ["इयम् अप्रस्तुतप्रशंसा । तेन, शकुन्तलि !
 प्रियम् आपृच्छस्व, इति प्रकृतौ गत्यः अर्थः—इति यत् राघवपादैः उक्तं तत्र मनोरमम् ।
 यतः अप्रस्तुतेन अर्थेन प्रस्तुतार्थावगमे एव अप्रस्तुतप्रशंसायाः अवसरः । अथ सभ्यायां चक्र-
 वाक-सिन्धुन-विघटितं प्रस्तुतं, सभ्या च समागता । नापि सनासोक्तिः यतः प्रस्तुतवर्णनेनाऽ-
 प्रस्तुतावगमे तस्याः प्रसक्तिः, नाव शकुन्तला-दुय्यन्त-विघटनम् अप्रस्तुतम् । तस्मात्
 अथ अव्यक्तशक्तिमूलः वस्तुध्वनिः । अनेन चतुर्थ-पताकास्थानकमुक्तम् । तथाचोक्तं विश्व-
 नाथेन "यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यमिन् तत्तुङ्गीन्यः प्रयुज्यते । आगन्तुकेन भावेन पताका-
 स्थानकान्तु तत् ॥ द्वार्थी वचनविन्यासः सुद्विष्टः काव्ययोजितः । प्रधानार्थान्तराद्येपी
 पताकास्थानकं परम् ॥ दशरूपकमते अथ द्वितीयपताकास्थानमुक्तम्] ।

NOTES

1. नाट्येन पताका-स्थानक-संज्ञायाः आवश्यकता । This is necessary as the rules of dramaturgy do

not allow kissing on the stage. Read 'दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्यम्
अन्यत् प्रीडाकरञ्च यत् । शयनाऽधर-पानादि नगराद्यवरोधनम् ॥ स्नानानुलिपने चैभि-
वैजितो नाति विस्तरः"—*Darpan. Ch. VI.*

2. चक्रवाकवधुके &c.—This hint made by the friends, is meant for Sākuntala. 'क' comes after चक्रवाकवधू to mean अनुकम्पा । (*Vide comments on हरिणक P. 43.*) You are certainly to be pitied, as time for your separation has arrived. चक्रवाकवधू + क = चक्रवाकवधुका, 'क' of वधु is shortened by the rule ['किङ्णः' 7. 4. 13;

834. 'क-प्रत्यये परे तत्पूर्ववर्त्तो आकारः ईकारः ऊकारश्च ऋस्वी भवति । ज्ञा-ज्ञका, कुमारी-कुमारिका, वधू-वधुका'—*Prabha*. चक्रवाक is a kind of goose (*Anas Casarca*) and the poetic convention is this that these birds move together forming couples, during the whole day but they are doomed to pass the night separated, on account of the imprecation pronounced upon them by *Ramachandra* whom they had taunted while he was bewailing for Sita. As soon as the night comes in, they call each other piteously standing on the opposite sides of a river. The following synonyms are proofs of their constancy and connubial affection. 'भूरिप्रेमा । इन्द्रचारी । राविविश्वे पगामी'-*Kalpadruma. Cf. Raghu. VIII. 55.*

3. आसन्नयस्त्र—आ + मन्त्र means to 'bid farewell'. Cf. 'लताभगिनौ वनज्योत्साम् आसन्नयिष्ये'—*Act. IV. Infra* : 'ते हिमालयमासन्ना पुनः प्राप्य च शलिनम्'—*Kumar. VI. 94*. Sometimes it means simply 'to say' *Vide Bhatti. IX. 98*.

शकुन्तला (कर्णं दत्त्वा, ससम्भ्रमम्)—पौरव, असंसर्गं मम शरीर-वृत्तान्तो-वलम्बस्व अज्जा गौदमो इदो एव आगच्छति । दाव विडवा-न्तरिदो होइ [पौरव, असंशयं मम शरीर-वृत्तान्तो-पलम्भाय, आर्य्य गौतमी इत एव आगच्छति । तावत् विटपाऽन्तरितो भव] ।

S'akuntala (*Leaning her ear; distractedly.*)—O scion of Puru! undoubtedly venerable Gautami is coming even in this direction, to have a report of my health. Meanwhile get (*yourself*) concealed behind the branches.

राजा—तथा (आत्मानमावृत्य तिष्ठति) ।

King—All right. (*Stands hiding himself.*)

(ततः प्रविशति पात्रहस्ता गोतमी सख्यौ च) ।

(*Then enter Gautami with a bowl in hand and the friends.*)

सख्यौ—इदो इदो अज्जा गोदमी [इत इत आर्या गोतमी] ।

Friends—This way, venerable Gautami, this way.

गौतमी (शकुन्तलामुपेत्य)—जादे, अवि लघु-सन्दावाइं दे अङ्गाइं [जाते, अपि लघु-सन्तापानि ते अङ्गानि] ।

Gautami (*Going up to Sakuntala.*)—My child, do your limbs have their sufferings abated?

शकुन्तलेति । 'ससंभवं' सभयम् । 'शरीरवृत्तान्तस्य उपलम्भाय' सस्यक परिज्ञानाय (इति तादर्थ्यं चतुर्थी । 'उपलम्भ स्वनुभवः' इत्यमरः) 'तावत्' यावत् सा नागच्छति तत्कालम् इत्यर्थः । [अनेन-विरोध नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तद्वचनं यथा दर्पणे—'विरोधः व्यसनप्राप्तिः' । अत्र स्वाभिष्टात् च्युतिः एव व्यसनम्] ।

गौतमीति । 'जाते' हे पुत्रि ! 'लघुः' अल्पः मन्दोद्भूत इति यावत्, 'सन्तापो' वेद्यं तानि । 'अपि' इति पृच्छायाम् ।

NOTES

1. शरीरवृत्तान्त &c.—उप + लभ + घञ् भावे = उपलम्भः, ascertaining. The augment 'न' comes in by 'उपसर्गात् खल्-घञौ' 7. 1. 67 *Gosvami* unnecessarily refers to the rule 'लभेश्च' 7. 1. 64 ;

2. अन्तरितः—अन्तरम् अन्तर्धानं करोति इति अन्तरात् + क्त कर्मणि अन्तरितः or अन्तरम् अन्तर्गतस्य इति अन्तर + इतच्, जातार्थे, concealed.

3. पावहसा—This refers to the speech of Kanva's disciple in विश्वम्भक of *Act. III. Supra*. “अहमपि तावत् वैतानिकं शान्तादकम् अस्यै गीतमीहस्ते विसर्जयिष्यामि” । *Vide P. 257, n. 10.*

4. जाते—Vocative case. In dramas ‘जात’ (*darling*) is often used as an affectionate term of address for a child. Cf. अयि जात, कथयितव्यं कथय—*Uttar. Act. IV.*

शकुन्तला—अज्जे, अत्थि मे विसेमो [आर्ये, अस्ति मे विशेषः] ।

S'akuntala—Revered mother, there is a change for the better in me.

गीतमी—इमिणा दम्भोदण्ण शिराबाधं एव दे सरीरं भविस्सदि [अनेन दर्भोदकेन निराबाधमेव ते शरीरं भविष्यति] । (शिरसि शकुन्तलामभ्युक्ष्य) वच्चे, परिणदो दिअहो । ता एहि, उटजं एव्व गच्छम्ह [वत्से, परिणतो दिवसः । तदेहि, उटजमेव गच्छाम्] । (प्रस्थिताः) ।

Gautami—With this turf-water your body will be quite free from all ailments. (*Sprinkling S'akuntala on the head.*) My child, far-spent is the day. So come; we'll go to the cottage. (*They set out.*)

शकुन्तला (आत्मगतम्)—हिअअ ! पडमं एव्व सुहोवणदे मणोरहे कादर-भावं ण मुच्चसि । साणसअ-विहडिअस्स कहं दे सम्पदं सन्दावो [हृदय ! प्रथममेव सुखोपनते मनोरथे कातर-भावं न मुच्चसि । सानुशय-विघटितस्य कथं ते साम्प्रतं सन्तापः] । (पदान्तरे स्थित्वा, प्रकाशम्) लदावलअ ! सन्दाप-हारअ ! आमन्तेमि तुमं भूओवि परिभोअस्स [लतावलय ! सन्ताप-हारक ! आमन्तये त्वां भयोऽपि परिभोगाय] । (दुःखेन निष्क्रान्ता शकुन्तला सहैतराभिः) ।

S'akuntala—(*To herself.*) My heart ! even at first, at the ready presence of (*thy*) desired object, (*thou*) didst not give up (*thy*) anxiety. Regretfully separated, why is now this thy fever ? (*After a few steps, stopping—Aloud.*) O bower of creepers, the soother of (*my*) suffering ! (*I*) bid you farewell, yet (*hoping*) again to enjoy (*thee*). (*Exit S'akuntala sorrowfully along with others.*)

शकुन्तलेति । 'विशेषः' पूर्व-सन्तापस्य किञ्चिद्विषयं, स्वल्प उपशम इत्यर्थः ।

गौतमीति । 'दर्भेण क्षिप्तं' दर्भक्षिप्तं, तादृशम् 'उदकं' दर्भोदकम् (उत्तरपटलोपी कर्मधारयः) तेन । 'निर्गता आवाधा' पीडा यस्मात् तादृशं पीडारहितम् । 'अभ्युक्ष्य' जलसेचनं कृत्वा । 'परिणतः' अवसान-नैकद्यः प्राप्तः [आदिकर्मणि क्तः] ।

शकुन्तलेति । 'मनोरथे' मनोरथस्य विषयीभूते दुष्टाले 'सुखिनः' दूतौ-सं प्रेषणाद्य-गुणानामावात् अनायासेन 'उपनते' स्वयमुपस्थिते सति 'कातरभाव' भीकृत्व 'नैव मुञ्चसि'..[एवकारो भिन्नक्रमः] । 'अनुशयेन' पद्यातापेन 'सह विघटितस्य' विधोजितस्य 'ते सन्तापः' अधुना 'कथं साम्प्रत' उचितं [साम्प्रतमुचितेऽधुना इति यादवः] यद्वा 'साम्प्रतम्' इदानीं 'कथम्' किमर्थं ते सन्तापः । हे 'लतावलय' निकुञ्ज, पले तदन्तरालस्थितं दृश्यन्त । हे 'सन्तापहारक' एकव कथाप्रदानात्, अथवा सम्भोगाश-जननात् इत्यर्थः । 'सम्भोगाय' [तादर्थ्यं, 'तुमर्थाच्च-भाववचनात्' २।३।१५ वा चतुर्थी] 'सामन्त्र्य' आह्वयसि । [अनेन मनोरथ-नामाङ्गमुपचिप्तम् । तल्लक्षणं यथा—'मनोरथस्तु व्याजेन विक्षित-निवेदनम्' इति । अकस्मादेव दुष्टालस्य गुणवदर्थसम्पत्तेः परम-प्रीतिकरणाच्च अत्र प्रथम-पताकास्थानमुक्तम् । तल्लक्षणं यथा दर्पणे—'सहसैवार्थसम्पत्तिः गुणवत्युपचारतः । पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्तितम्'] ।

NOTES

1. अस्ति विशेषः—विशेष is a change for the better as opposed to विकार a change for the worse. Cf. 'अस्ति मे इदानीं विशेषः'—*Malavik. Act. IV.* परिणतः About Shashin Collection to its close.
2. सुखोपनते Cf.—'यद् उपनतं दुःखं सुखं तत्'—*Vikram. Act. III.*

3. सानुशय &c.—अनु + शी + अच् भावे (3. 3. 56.) or अनु + शी + च करणे [‘पुंसि सज्ञायां चः प्रायेण’ 3. 3. 118.] = अनुशयः (पश्चात्तापः) regret. ‘भवेदनुशयः हेपि पश्चात्तापानुबन्धयोः’—विश्व quoted by Mall. in *Sisupal.* II. 14. वि + घट (to join) + णिच् + क्त कर्मणि = विघटितम् disjoined hence separated. सानुशय (repentant) may also be taken as an independent word addressed to the bower (लतावलय) and ‘विघटितस्य’ will then be an attribute of “ते” । सम्प्रतम्—Either now or proper. (Com.)

4. लतावलय &c.—This is meant for both Gautami, & the king who is concealed among the लतावलय which is सन्ताप-हारक, because it allays the heat of the sun (चातपसन्तापः) while the king is so called because he removes the pangs of love (सदनसन्तापः) । Vide Com. For similar scene of bidding farewell, Cf. “मातरमनुगच्छन्ती कुमारी,—“राजहंसकुलतिलक ! केलिवने सदलिकोपागतं भवन्तमकाण्ड एव विस्तृज्य मया जनन्यनुगमनं क्रियते, तदनेन भवन्मनोरागीऽन्यथा सा भूत्” इति सरालमिव कुमारमुद्दिश्य वदन्ती पुनः पुनः परावृत्त-दीननयना निजमन्दिरमगात्—*Das'akumar. P. 83. (C. U. Ed.)*

राजा (पूर्वस्थानमुपेत्य । सनिःश्वासम्)—अहो विघ्नवत्यः
प्रार्थिताऽर्ध-मिहयः । मया हि—

मुहुर्ङ्गुलि-संवृताऽधरोष्ठं, प्रतिषेधाऽक्षर-विक्षवाऽभिरामम् ।

सुखमंस-विवर्ति पक्ष्मलाच्याः कथमप्युन्नमितं न
चुम्बितं तु ॥ २३ ॥

क्व न खलु सम्प्रति गच्छामि । अथवा, इहैव प्रिया-
परिभुक्त-मुक्ते लतावलये मुहूर्तं स्थास्यामि । (सर्वतोऽवलोक्य)—

तस्याः पुष्पमयी शरीर-लुलिता शय्या शिलायामियं

लान्ती मन्मथ-लेख एषः नलिनो-पत्र नखैरर्पितः ।

हस्ताद्भ्रष्टमिदं विसाऽभरणमित्यासज्जमानेक्षणो

निर्गन्तुं सहसा न वतस-गृहादीनां शिः शून्यादपि ॥ २३ ॥

King (*Coming up to the former place and sighing.*)—Ah! how full of obstacles is the accomplishment of the desired objects. For—By me, the face of that lovely-eyelashed-eyed (*maiden*), the lower-lip wherein was covered with (*her*) fingers and which was a little flurried when (*uttering*) the syllables of denial (*and hence looked extremely*) beautiful and which was turned repeatedly towards the shoulder—was indeed raised somehow but not kissed.

Where indeed will (*I*) go now? Or I'll tarry here for a while, in this creeper-arbour, (*once*) occupied but (*now*) deserted by my beloved.

(*Looking all around.*) Here on this stone-slab, is her flowery couch, crushed down by her body. This is the faded *billet-doux*, committed to the lotus-leaf with nails. This is an ornament of the lotus-stalk, slipped down from (*her*) hand. With my eyes thus rivetted (*on these*), I cannot tear myself away from (*this*) house of canes all at once though (*it is quite*) empty.

Reading :—‘वुञ्चितं तु’—D. C. B. M. R. S. ‘वुञ्चितं तत्’—V. ‘परिमुक्तमुक्ते’—R. V. M. S. ‘परिमुक्ते’—B. ‘आसज्जमान’—B. ‘आसज्जमान’—R. V. M. S. ‘ईशीऽस्मि’—B. ‘शक्नोमि’—R. V. S. ‘शक्नोऽस्मि’—M.

राजेलि । ‘अहो’ इति विषादे । ‘प्रार्थितस्य’ आकाङ्क्षितस्य ‘अर्थस्य’ वस्तुनः (‘अर्थोऽभिधेय-नै वस्तु-प्रयोजन-निवृत्तिषु’ इत्यमरः) ‘सिद्धयः’ प्राप्तयः ‘विघ्नवत्यः’ विघ्न-बहुलाः । तदेव वक्ष्यमाणीदाहरणेन स्पष्टयति ।

मुहुःरिति ॥ अन्ययः ॥ पञ्चलाद्याः अङ्गुलि-संघताधरोष्ठं प्रतिषेधाच्चर-विक्रवाभिरामं मुहुः अंसविवर्ति मुखं मया कथमपि उन्नमितं हि न तु चुञ्चितम् । व्याख्या—‘पञ्चाणि’ नेवलीमानि (‘पञ्च सूत्राणि सूत्राणि किञ्चत्के नेवलीमनि’ इति विश्वः) सन्ति अनयोः इति ‘पञ्चाली’ प्रशस्तलीमयुक्ते (‘सिध्मादिभ्यश्च’ ५।२।२७ इति लच्) ‘अलिणी’ यस्याः ‘पञ्चलाक्षी’ [यच्च ५।४।१।१ इति लृट्] कस्याः शकुन्तलायाः चुञ्चन-निवारणाय ‘अङ्गुलिभिः’ करार्यः ‘संघतम्’ समाच्छादितम् ‘अधरश्च’ ओष्ठश्च

इति 'अधरीष्टम्' ('ओष्ठत्वयोः समासे वा', वा—७८, इति पादिकं पररूपत्वम्।
 'इदञ्च प्राणितूर्पसेनाङ्गानाम्' २।४।२ इति एकवद्भावः नपुंसकत्वञ्च) यत्किन् ताडशम्।
 'प्रतिषेधस्य' चुम्बन-निषेधस्य 'अधरेः' सा माऽलम् इत्याकारैः वचनैः 'विक्रव' व्याकुलम्
 अतएव 'अभिरामं' रमणीयम् ('अभिरामं रमणीयं सौम्यञ्च सुन्दरम्' इति धनञ्जयः)
 यद्वा प्रतिषेधाच्चरस्य' यत् 'विक्रवम्' अस्यष्टीच्चारणम्, तेन 'अभिरामम्' ["विक्रव-
 शब्दः धर्मपरः" इति राघवपादाः] 'मुहुः' पुनः पुनः 'अंसे' स्तन्वीपरि ('अंसः
 स्तन्वे विभागे स्यात्' इति हैमः) चुम्बन-परिजिहिर्षया 'विवर्तते' परावर्तते' इति
 'अंसविवर्ति' मुखं कथमपि महता कृच्छेन 'उन्नमितं' नयन-परिष्कार-करण-व्याजेन
 ऊर्ध्वोन्नतं 'न तु चुम्बितं तच्च चुम्बनं गौतम्यागमनेन प्रतिकुञ्जम्। ('तु' इति
 पद्यात्तापे। तेन तावन्मात्रचुम्बन-लाभेनापि कृतकृत्यता स्यादिति ध्वन्यते। अर्थान्तर-
 न्यासः। स्वभावोक्तिश्च। श्रुतिवच्यनुप्रासी। कथमपीत्यस्यार्थे प्रति विशेषण-वयार्थस्य
 हेतुत्वोपादानात् काव्यलिङ्गम्। मालभारिणी वृत्तम्। औपच्छन्दसिकम् अस्य नामा-
 न्तरम्। अत्र पद्यात्तापो नाम नाव्यालङ्कार उपचिन्तः। तल्लक्षणं यथा दर्पणे—"मोहा
 वधैरितार्थस्य पद्यात्तापः स एव तु"]।

Voice—अहं मुखम् उन्नमितवान् न तु चुम्बितवान्।

केति। आदौ 'परिभुक्तं' पद्यात् 'मुक्तम्' इति 'परिभुक्तमुक्तं' तस्मिन् ('पूर्व-
 कालैक—'२।१।४८ इति स्नातऽनुलिप्तवत्समासः)। 'मुहूर्तम्' इति अत्यन्तसंयोगे रथा।

तस्या इति ॥ अन्वयः ॥ तस्याः शरीरलुलिता शिलायाम् इयं पुष्पमयी शय्या।
 तस्याः नखैः अपिर्तः नलिनीपत्रे एष क्लान्ती मन्मथलेखः। तस्याः हस्तात् अष्टम्
 इदं विसाभरणम्। इति आसज्जमानेक्षणः ('अहं') शय्यादपि वेतसगृहात् सहसा
 निर्गतुं न ईशोऽस्मि। व्याख्या—[तस्या इति सर्वत्र संवध्यते]। 'तस्याः' शकुन्तलायाः
 'शरीरेण' अनङ्ग-सन्तप्त-देहेन 'लुलिता' विमर्दिता ('लुल' विमर्दने' इति कविकल्पद्रुमे
 'शरीरदेवः। 'सौव धातुरयम्' इति दुर्गादासः) इतस्ततः क्षिप्ता इत्यर्थः। 'शिलायां'
 प्रसारोपरि 'इयं' दृश्यमाना 'पुष्पमयी' नतु पल्लवमयी, तेषां ततोऽपि सदुत्वात्। 'शय्या'
 ['संज्ञायां समज—'३।३।८८ इति कप। 'अयङ् यि—' ७।४।२२ इति शीघ्रातोः
 ईकारस्याने अय्-शब्दादेशः]। तस्याः 'नखैः' ६।३।७५ करैश्च, अपिर्तः मन्मथलेखः।

‘नलिनीपदे’ पद्मपरणे ‘एषः क्लान्तः’ शुक्लप्रायः [अतएव गौतम्या नं परिलक्षितः]
 ‘मन्मथ-लोलः’ प्रेमलिपिः । तस्याः ‘हस्तात् धष्टं’ विगलितं इदं विद्याभरणं मृणाल-
 वलयम् ‘इति’ इत्यम् ‘आ’ समन्तात् ‘सज्जमाने’ लग्ने ‘ईचणे’ गयने यस्य तथोक्तः
 अहं ‘शून्यादपि’ शकुन्तलया विरहितादपि ‘वितसगृह्यात्’ वज्र-ल-वेष्टितात् निकुञ्जात्
 ‘सहसा’ अकस्मात् ‘निगन्तुं’ बहिर्यातुं ‘न ईशोषि’ न शक्नोऽपि [हेत्वनुप्रासौ । अत्र
 निर्गमण-कारणे शून्यत्वे सति यः सद्भावः सा विशेषीक्तिः । अथच तदसद्भावस्य
 कारणस्याऽभावेऽपि गमनाभावः तत्कार्यसुक्तम् इति विभावना । अशून्यात् का कथा
 शून्यादपि इत्यस्यापतनात् अर्थापत्तिश्च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अस्य तुर्य-चरणे
 पुष्पं नामाङ्गमुपलभ्यम् । तल्लक्षणं यथा दर्पणे—‘पुष्पं विशेषवचनं मतम्’ ।

Voice—आसज्जमानेचणेन ईशेन मया भूयते ।

NOTES

1. विघ्नवत्यः—विघ्नयते अनेन इति वि + हन् + (वचर्ये) क करणे (Vart. 3. 3. 58.) = विघ्नः Impediment. Next विघ्न + सतुप् भूमाथे [‘भूमनिन्दा-प्रशंसासु—’ 1894.] ‘म’ is replaced by ‘व’ after अकार (8. 2. 9). Hence ‘विघ्नवती’ in the feminine gender. Full of obstacles. Cf. ‘श्रेयांसि बहुविघ्नानि’ । The idea contained in ‘अहो विघ्नवत्यः—&c.’ is supported by the next S’loka.

2. मुहुः—Raghava connects it with ‘अङ्ग-लि-संहरताऽधरोष्ठम्’ i. e. again and again covering the lips with her fingers. But our idea is this that when S’akuntala’s face was raised (मुखमस्याः समुन्नमयितुमिच्छति) for kissing she covered her face with fingers, and with a view to avoiding the *pertinacious* attempts of the king for kissing (नार्थेन परिहरति), she turned her face sometimes to the right and sometimes to the left, so we think (मुहुः) should go with ‘असंविवर्ति’ । In that case ‘णनि’ of ‘असंविवर्ति’, attached in the sense of ‘आभीक्षा’ 3. 2. 81. is also justified.

3. ० अधरोष्ठ-अधर-मुखा-Prof. Satya Narayana Shastri Collection.
 समाहारः (Com.) we have ‘अधरोष्ठम्’ or ‘अधरोष्ठम्’—Vart. 79.

Read 'समास इति किम्? तिष्ठ देवदत्तौष्ठं पश्य'—*Kaśika*. Others however take 'अधर' to be a synonym of 'ओष्ठ' [*Vide our discussions under 'अधरः' किसलयरागः—Act. I. P. 79. n. 2.*]. Hence to avoid *tautology*, explain अधरः (अनुवर्त्तः) ओष्ठः=अधरोष्ठः lower lip. 'अधरस्तु पुमान् ओष्ठ, हीनेऽनुवर्त्ते च वाच्यवत्'—*Medini*.

4. प्रतिषेधाच्चर &c—प्रतिषेधाच्चर means words of prohibition, *i. e.* 'न समाधरस् चुम्बनीयम्' [उन्नमनीयम्]—"My lips must not be kissed"—S. & C. 'अलम्, अलम्, सा इति प्रवृत्तिभिः'—by such expressions as "enough", "enough", "don't"—*Katayavema*. अचर may be explained as a syllable or a letter. विकृत्य = (i) powerless or (ii) confusion (वैकृत्य)—*Raghava*. अश्विवर्ति = तिर्यक्कृतम् इति चन्द्रशेखरः *i. e.* turned on one side. It may also mean "revolving on the shoulders"—*Williams*.

5. पञ्चलाक्ष्याः—'Of one who has eyes with beautiful eyelashes'.—*S'ankara. i. e.* whose eye-lashes are brown like the leaf of a lotus.—*Candra Sekhara*. The epithet is significant. 'अनेन चुम्बनार्थमुन्नमने योग्यताश्च निता'—*Raghava*.

6. तु—Signifies remorse (पश्चात्ताप). The idea is—I would have considered myself fortunate even if I had but a kiss and nothing else. Hence 'तु' is better than 'तत्' which does not express regret. (*Vide the remarks of Raghava quoted in our commentary.*)

7. पुष्पमयी—Full of flowers. *Prof. G.* seems to be inaccurate when he explains it by विकारि मयट्, for there is no 'विकार' of 'पुष्प' here. In fact 'मयट्' is used here in the sense of "abundance" (प्राचुर्ये) by 'तत् प्रकृत-वचने मयट् 5. 4. 21; 2089, where *B. Manorama* says 'अपूपमयमिति । प्रचुरोऽपूपइत्यर्थः । यवागूसयीति । प्रचुरा यवागूरित्यर्थः' । लुलिता—Pressed down (*Com.*) Cf. 'कर्णवधुलुलितसगाकुलम्'—*Raghu. XIX. 25*.

8. आसज्जमानेक्षण—आ + असज्ज (गतौ) + आसज्जमाना rivetted. *Raghava, Vidyasagara* and others permit the Gana-

kara read 'आसन्नमान' in the कर्मवाच्य, considering 'सज्ज' to be *exclusively* परस्मैपदौ। But it is frequently used in the *Atmp.* by the old writers, and many grammarians (including भाष्यकार -see next) sanction it. Read "षसज् (सज्ज) गतौ। सज्जति। अयम् आत्मनेपदौ अपि। सज्जते"—*Bhattoji*, 2291. *Durgadasa* is also of same tenor. Cf. also "हेतुमति च" ३११२६ इत्यत्र "यदभिप्रायेषु सज्जते" इति भाष्य-प्रयोगात् अयमात्मनेपदौ अपि। अतो अस्यात्मनेपदं दृश्यन्ती वर्धमान-चौरस्वाम्यादय एव दुष्टाः—*Vidya'nidhi*. "कीदृशत्वेन निवसने मे सज्जते"—*Act. IV. Infra*; "बचोऽपि परुषाचरं न च पदेषु संसज्जते"—(*Sak. Act. V. Beng. Ed.*) quoted by *Durgadasa* in his 'धातुदीपिका'। "गुणा गुणेषु वर्तन्त इति सत्त्वा न सज्जते"—*Gita. III. 28*. 'प्रकृतेर्गुण-संमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु'—*Ibid* 29.

(आकाशि)—भो भो राजन् !

सायन्तने सवन-कर्मणि संप्रवृत्ते

वेदिं हुताशनवतीं परितः प्रकीर्णाः।

कायाश्चरन्ति बहुधा भयमादधानाः

सन्ध्या-पयोद-कपिशाः पिशिताऽशनानाम् ॥२५॥

(*In the air.*)—O king, the vesper sacrificial-rite being fairly begun, the shadows of the cannibals, brown as evening clouds, scattered all around the altar with its (*sacred*) fire (*kindled*),—are flitting about inspiring consternation in various ways.

राजा (आकर्ण्य सावष्टम्भम्)—भो भोस्तपस्विनः ! मा भैष्ट।
मा भैष्ट। अयमहमागत एव। (निष्क्रान्तः)।

King (*Listening, proudly.*)—Ho ! Ho ! ye hermits ! fear not. Fear not. Here I am coming (*This said, goes out*).

तृतीयोऽङ्कः। (Third Act).

Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Reading :—‘प्रकीर्णाः’—B. M. R’s Com. ‘विस्तीर्णाः’—S. ‘प्रयस्ताः’—R. V. S. ‘संस्थापयोद’—R. V. M. S. ‘संस्थाकूट’—B. ‘भी भी &c—’ B. Omitted by others. ‘अयमहम्’—B. *Dr. Burkhard*. R. S. ‘अयमयम्’—M. ‘आगत’—B. Others have “आगच्छामि” ।

सायंतन इति ॥ अन्वयः ॥ सायंतने सवनकर्मणि संप्रवृत्ते, हुताशनवतीं वेदिं परितः प्रकीर्णाः संस्थापयोद-कपिशः पिशिताशनानां छायाः बहुधा भयमादधानाः चरन्ति । व्याख्या—सायं भवम् इति ‘सायन्तनं’ ४।३।२३ तस्मिन् संस्थाकालीने [“यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति, यदग्नये च प्रजापतये च सायं प्रातर्जुहोति” इति श्रुतेः सायन्तन इति] ‘सवन-कर्मणि’ यज्ञकर्मणि (‘सवनं त्वध्वरे स्त्रः सोमनिर्दलेऽपि च’ इति मेदिनी) ‘सं’ सत्यक् ‘प्रवृत्ते’ प्रचलिते न तु केवलं कर्मारम्भे (भावे ७भी) ‘हुताशनवतीम्’ अग्निसनायां ‘वेदिं परितः’ वेद्याः समन्तात् (‘अभितः परितः समया निकषा हा प्रतियोगेऽपि दृश्यते’, वा :—१।४।४८ इति २या) ‘प्रकीर्णाः’ इतस्ततः विचिताः ‘संस्था-पयोदः’ सायंकालीन-मेघ इव ‘कपिशः’ श्यावाः कृष्णपीतवर्णाः [‘श्यावः स्यात् कपिशः’ इत्यमरः] ‘पिशितं’ मांसं (‘पिशितं मांसं पिशिता मांसिका’ इति हैमः) ‘अशनं’ येषां तादृशनानां राक्षसानां ‘छायाः’ प्रतिविव्वानि (‘छाया स्यात् आतपाभावे प्रति-विव्वाऽर्कयोषितोः’ इति मेदिनी) ‘बहुधा’ बहुप्रकारेण ‘भयम् आदधानाः’ भौतिम् उत्पादयन्तः ‘चरन्ति’ इतस्ततः भ्रमन्ति [परिप्रेति पिशापिशैति केक-वृत्ति-श्रुत्यनुप्रासा उपमा च । ‘हुताशनवतीम्’ इत्यनेन छाया-दर्शः उक्तः । अतो नापुष्टार्थलदोषः । वसन्ततिलका वृत्तम् । अत्रापि भयानकीरसः] ।

राजिति । अवष्टम्भेन सह इति ‘सावष्टम्भ’ औजिलेन सह । सगर्वमित्यर्थः । [‘एभि स्तम्भे’ । ‘स्तम्भ रोधने’ (सौवः) वा । ‘अवाञ्छाऽऽलम्बनाऽविदूरयोः’ ८।३।६८, २२७३ इति षः—इति भानुजिः] । ‘अयमहम् आगतः एव’ तूर्णमहमागमिष्यामि इत्यत्र “आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या”, वा :—३०५२ इति भविष्यदर्शयतीतकः क्त-प्रत्ययः] ।

॥ इति श्रीमदभिज्ञान-शकुन्तल-टीकायां कुमार-सन्तोषिण्यां तृतीयोऽङ्कः ॥

Voice—प्रकीर्णाभिः आदधानाभिः कपिशैः विचिताभिः कर्ष्येति ॥

NOTES

1. सायंतने—सायं भवम् इति सायम् + क्तु, or क्तुल् by सायं चिर् प्राप्ते प्रगे अन्त्येभ्यः क्तु-क्तुलौ, तुट् च' 4. 3. 23; 1391. This also attaches an augment तुट् (त्) before the affix. Hence the form is सायंतनम् (टित् = 1. 3. 7. लिट्—1. 3. 3; यु = अन 7. 1.1.) The feminine form is 'सायंतनी' by 'टित्ढाण—4. 1. 15; 470.

2. संप्रवृत्ते—Progressing well. Generally the demons come to the place of sacrifice when the rites have progressed well and the smokes can be seen from afar. Cf. 'दक्षिणदिष्टं कृतमार्त्विजैः तत् यातुधानैः चिचिते प्रसर्पत्'—*Bhatti. II. 20.*

3. हुताशनवतीम्—अग्राति इति अशनः, नन्द्यादित्वात् ल्यः. (3. 1. 134.) Next हुतस्य अशनः हुताशनः (इतत्)—Fire who eats what is poured as an oblation. or हुतम् हविः (भावे क्तः) अशनम् यस्य सः। Next मतुप्। Don't say हुतम् अग्राति यः सः, as that will give 'हुताग्रः' with 'अण्' by 'कर्मण्यण्' 3. 2. 1; 2913.

4. सभ्या &c.—कपिशः "*Ape-coloured*"—*M.* "Brown or yellowish black". "कपिः वर्णविशेषः। सोऽस्यास्ति। लोमादित्वात् (5. 2. 100.) शः"। 'कपिः मर्कटः। तद्वर्णत्वादिति वा * * कृष्ण-पीतस्य हे"—*Bhanuji.*

Time-analysis of Act III.—In the last act we have seen the king starting for the hermitage of Kanva to fight against the Rakshasas but his mere presence accompanied by the twang of his bow-string was sufficient to dispel them. Still at least *one day* he must have lived there. After this we find both S'akuntala, ['क्षान्त्यस्तोशीरं प्रशियिलमृणालैकवल्यम्' &c. also 'क्षामक्षामकपीलमाननमुरः' &c.] and our king ['इदमशिशिरैरन्तःस्थापात्'—*ॐ*, also 'न नु स राजर्षिः अस्यां क्षिब्धदृष्ट्या सूचिताभिलाष इमान् दिवसान् प्रजागरुक्कणः लक्ष्यते'] much emaciated and reduced in health [*Cf. the present health of the king with 'अपचितमपि शर्वं व्याधत्वादलक्ष्यम्। गिरिचर इव नागः प्राणसारं विवर्ति'*—*II. 4.*]. At least *two weeks* may be supposed to have elapsed before the pangs of love could have produced such a *remarkable*

change is their persons. The summer (ग्रीष्म) season is continued even in this act. ('न तु ग्रीष्मस्यैव सुभगमपराहं युवतिषु'; 'किमव चित्रं यदि विशाखे अशाङ्कलेखामनुवर्तेते' 'किमयमातपदीषः'; 'आतपलङ्घनात् बलवत् अस्वस्था शकुन्तला'; 'दिवसद्वयश्चामः तपात्यर्थः') The act begins in the noon (Cf. 'इमाम् उयातपर्विलां प्रायेण लतावलयवत्सु' &c;) and the amorous affair of the king and S'akuntala continues till afternoon ('राजा—सुन्दरि! अपरिनिर्वाणो दिवसः') and ends in the evening (Cf. वत्से परिणतो दिवसः; 'आमन्वयस्व सहचरम्, उपस्थिता रजनी'; 'सायन्तने संवनकर्मणि संप्रवृत्ते' ॐ).

चतुर्थोऽङ्कः

विष्कम्भकः

(ततः प्रविशतः कुसुमाञ्जल्यं अभिनयन्त्यौ सख्यौ) ।

अनसूया—हला प्रियंवदे, जइवि गन्धर्वेण विवाह-विहिणा निर्वृत्त-कल्याणा सउन्दला अणुरूप-भर्तु-गामिणी संवृत्तेति निर्वृत्तं मे हिअअं, तह वि एत्तिअं चिन्तणिज्जं [हला प्रियंवदे, यद्यपि गान्धर्वेण विवाह-विधिना निर्वृत्त-कल्याणा शकुन्तला अनुरूप-भर्तु-गामिनी संवृत्तेति निर्वृत्तं मे हृदयं, तथापि एताव-चिन्तनोयम्] ।

(Then enters the Prof. Sanyant [Prof. Sanyant] gesticulating the culling of blossoms.)

Anasuya—Dear Priyamvada, though my heart is comforted, because S'akuntala, with her happiness achieved by the Gandharva mode of marriage, has become united with a husband worthy (*of her*), nevertheless this much is to be thought of.

प्रियंवदा—कहं विप्र [कथयस्व] ।

Priyamvada—What's that ?

अनसूया—अज्जो सो राएसि इडिं परिसमाविअ इसीहिं विसज्जिओ अत्तणो एअरं पविसिअ अन्तेउर-समागदो इदोगदं वुत्तन्तं सुमरइ वा न वेत्ति [अद्य स राजर्षिरिष्टिं परिसमाप्य ऋषिभिर्विस्मृतः आत्मनो नगरं प्रविश्य अन्तःपुर-समागतः इतोगतं वृत्तान्तं स्मरति वा न वा इति] ।

Anasuya—After concluding the sacrifice and being discharged by the sages to-day, whether that royal-sage, having entered his capital and met with the ladies of seraglio, would remember or not, the incidents that transpired here.

Reading :—‘नाटयन्तौ’—R. V. S. ‘अभिनयन्तौ’—B. M. ‘विधिना’—R. V. ‘विवाहविधिना’—B. M. S. D ; B has ‘०भागिनी’ for ‘०गामिनी’ ।

[अथ चतुर्थाङ्गादि-पञ्चम-मध्ये “यथोक्तं करोति” इत्यन्तेन गर्भसंघिकृतः । तल्लक्षणं यथा आदिभरते—“उद्वेदस्तस्य बीजस्य प्राप्तिरप्राप्तिरेव च । पुनर्यान्वेषणं यत्र स गर्भः परिकीर्तितः” ॥ पूर्वसंध्यं पक्षिप्राप्तिः । दुर्वाससः शापात् अप्राप्तिः । पुनस्तस्य प्रसादेन अभिज्ञान-दर्शनेन पुनः प्राप्तिरिति ।—इति राघवचरणाः ॥ दर्पण-कारमते तु एतदारभ्य षष्ठाङ्क-समाप्ति-पर्यन्तो विमर्ष-सन्धिः । “यत्र मुख्य-फलीपाय उद्भिद्रः गर्भतोऽधिकः । शापाद्यैः सान्तरायय सविमर्ष इति श्रुत्” ॥ इति लक्षणात्] ।

गत इति । ‘शकुन्तला’ Pradyumnaya वक्रशस्त्रिणी चिनोतिः भावे ‘एरच्’ ३१३५ इति अच् । ‘हस्तादाने चिरस्तेवे’ ३१३४० इति चञि क्ते

‘अवचाय’ इति भाव्यम् । परन्तु कविना अयं प्रयोगः विवक्षाहितुना उपेक्षितः ।
‘कविनानेन बहवः अपाणिनीयाः वैदिकाश्च प्रयोगा प्रयुक्ताः, तस्य सूत्राचीनत्वात्] ।

अनसूयेति । ‘शकुन्तला गान्धर्वेन’ तदाख्येन ‘विवाह-विधिना’ परिणय-व्यापारेण
‘निर्वृत्त’ सम्पन्नं ‘कल्याणं’ विवाह-मङ्गलं यस्याः तथोक्ता सती, ‘अनुरूप’ योग्यं ‘भर्तारं’
साधु गच्छति (इति गमेः साधुकारिणि ३।२।७८ णिनिः । ‘अनुभादित्वात् ८।४।८८ नणत्वम्)
या तादृशी ‘संवृत्ता’ जाता ‘इति’ हेतुना ‘निर्वृत्त’ सुखितं चिन्तारहितम् इत्यर्थः ‘ने हृदयं
तथापि एतावत्’ अयिसं वक्ष्यमाणं ‘चिन्तनीय’ विवेचनीयम् ।

अनसूयेति । ‘इष्टि’ यागं (यजतेः क्तिन् । सम्प्रसारणञ्च ६।१।१५) ‘अन्तःपुरैः’
लक्षणाया अन्तःपुर-स्थिताभिः पत्नीभिः ‘समागतः’ मिलितः सन्, ‘इतीगतम्’ अवस्थं
शकुन्तला-परिणय-व्यापारं ‘स्मरति ३।३।३१ ; २७८८ न वा इति’ एतत् एव चिन्तनीयम् ।
(अनेन वक्ष्यमाणेन दुर्वाससः शपेन राज्ञः नायिका-विस्मरण-कारणं सूचितम्) ।

NOTES.

1. कुसुमावचयम्—अवचयनम् इति अव + चि + अच् भावे = अवचयः cull-
ing. But the formation of this word is a grammatical
irregularity according to Panini. For, the rule ‘हस्ताऽऽदाने चिः
अस्तेये’ 3. 3. 40; 3212, requires ‘घञ्’ to be used after ‘चि’, causing
‘वृद्धि’ of the radical vowel, when *culling is made from close
quarters* i. e. when something is taken with the hand,
excepting the cases of stealth (अस्तेये) । Read ‘चयनीय-पदार्थस्य
हस्त-चयनार्थे, चि-धातोः परः, कर्तृभिन्न-वाच्ये घञ्-प्रत्ययः स्यात्, न चेत् तत् चयनं
चौथे भवति’—*Prabha*. Hence the regular form is ‘अवचाय’ and
not ‘अवचय’ । Cf. ‘अविरत-कुसुमावचाय-खेदात्’—*Sis’upal. VII. 71* ;
‘अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं कुरुध्वम् अथ अस्मि करोमि सख्यः’—*Mammata Bhatta*.
Vaman also condemns the form ‘अवचय’ and ‘अवतर’ । Cf. अवतारा-
वचाय-शब्दयोः दीर्घ-व्याख्यासी बालानाम्—*Kavyalankar Sutra Vritti. V.*
2. 40; *Haradatta Mis’ra* in his *Padamanjari* first of all,
justifies the uses of अच् thus—‘हस्तादाने इति किम् ? हस्त-शिखरे पुष्प-प्रचये
करोति’, i. e. when the flowers are cut from the crown and are

culled not directly with hands but by means of a stick. Later grammarians such as *Bhattoji* and others, all follow *Haradatta*. (*S. K. 3212*.) *Raghava Bhatta* however remarks thus—‘As the flowers were out of reach, they were culled by *climbing the tree*’ but this does not seem to be at all proper for young girls like *Anasuya* and *Priyamvada*. *Kalidasa* has already used ‘चवचाय’ in *Malavik*. Cf. ‘वयस्य एषा कुसुमावचय-व्यय-हस्ता सख्यस्ते इरावत्याः परिचारिका चन्द्रिका समागच्छति’—*Act. IV*, and there ‘हस्त’ has been explicitly used which fact also totally demolishes the previous arguments. In fact it is a *Vedic form* which might have been in vogue in our poets’ time. (*Com.*) *Bhavabhuti* also following *Kalidasa* has used the same. Cf. ‘ततः प्रविशति पुण्यावचय-व्यया सकरुणौत्सुक्यमाकर्णयन्ती सीता’—*Uttar. Act. III. P. 44. Gosvami's Edition*.

2. अभिनयन्ती—*Raghava* reads ‘नाटयन्ती’ but a little after we have ‘अनसूया—ननु प्रियसख्याः शकुन्तलायाः सौभाग्य-देवता अर्चनीया । प्रियंवदा—युज्यते । (वदेव कर्मभिनयतः)’ । Hence our reading seems to be better.

3. गान्धर्वेण—This is a lawfull marriage. Vide *P. 328, n. 3*.

4. निर्वृत्त-कल्याणा &c. —निर + वृत् (वर्तने) + क्त कर्तरि = निर्वृत्तम् per formed. ‘सिद्धे निर्वृत्त-निष्पन्नौ’—*Amar*. Mark that निर्वृत्तम् (निर + वृत् + क्त कर्तरि) means ‘satisfied’. Cf. ‘निर्वृत्ति स्तः’—*Act III. Supra*.
 5. भर्तृगामिनी—Note that ‘न’ is not changed into ‘ण’ by ‘कुमति च’
 8. 4. 12. (*Com.*) Vide notes on ‘हस्तिनापुर-गामिन ऋषयः’ &c. *Act. IV. Infra*.

5. इष्टिम्—इज्यते इति यज् + क्तिन कर्मणि = इष्टिः sacrifice (य = इ, by ‘वचि-स्रपि-यजादीनां किति’ 6. 1. 15 ; 2409.)

6. अथ ऋषिभिः विष्टः &c.—*Anasuya* rightly thinks that the king may forget *Sakuntala* when he will be amidst the inmates of his royal seraglio. This is but a *repetition* of her apprehension, which was already fully expressed in the last act. Cf. ‘वयस्य, बहु-वह्ना राजानः युज्यन्ते । यथा आवधोः प्रियसखी

अभुजन-शीचनीया न भवति तथा निर्वाह्य।—*Act. III. P. 314*. इतीगतं वृत्तान्तम्—Incidents that transpired here. स्मरति=स्मरयति, 'वर्तमान-सामौघ्ये वर्तमानवदा' 3. 3. 131; वृत्तान्तः has not taken the षट्ठी विभक्ति in connection with स्मरति by 'अधीगर्ह्यदेशं कर्मणि' 2. 3. 52; 613 as the idea of शेषत्व is absent. 'शेषे इति किम्? स्मरं स्मरति'—*Kas'ika. Vide P. 81, n. 3*.

Remarks—According to *Raghava* 'गर्भसन्धि' begins from the beginning of the fourth act and extends to the middle of the fifth act. (*Com.*) But an authority like *Visvanatha Kaviraja* considers it to be a case of विमर्षसन्धि—'यद्ये मुख्य-फलोपाय उद्भिन्नः गर्भतोऽधिकः। शपायैः सान्तरायय स विमर्ष इति श्रुतः। यथा शाकुन्तली चतुर्थो-द्धादौ 'अनसूया—पिबवदे! जइवि गान्धर्वेण * * * चिन्तयिञ्ज' इत्यत आरभ्य सप्तमाङ्की-पञ्चितात् शकुन्तला-प्रत्यभिज्ञानात् प्रागर्ग्यसञ्चयः शकुन्तला-विस्मरण-रूप-विधालिङ्गतः'—*Darpan. Ch. VI*. According to this view प्रतिमुख-सन्धि seems to end with 'स्निग्धजनसंविभक्ति' हि दुःख सञ्चवेदनं भवति'—*Act. III. P. 282*. and 'गर्भसन्धि' begins with *Sl. 9. Act. III* and extends up to the close of the same act.

प्रियंवदा—एष दाव वीसद्धा होहि [अत्र तावत् विस्मया भव]। ए तादिमा आकिदि-विसेमा गुण-विरोहिणी होन्ति। किन्दु तादो दाणिं इमं वुत्तन्तं सुणिअ ए आणे किं पडिअञ्जि-स्सदि त्ति [न तादृशा आकृति-विशेषा गुण-विरोधिनी भवन्ति। किन्तु तात इदानीम् इमं वृत्तान्तं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यते इति]।

Pryamvada—In this, now be trusting. Never are such noted forms opposed to worth. But (*I*) cannot say what father (*Kanva*) will do now, on hearing of this affair.

अनसूया—जह अहं देक्खामि तह तस्स अणुमदं भवे [यथा अहं पश्यामि तथा तस्य अनुमते भवेत्]।

Anasuya—So far as I see, it will be approved by him.

प्रियंवदा—कहं विअ [कथमिव]

Priyamvada—Why so ?

अनसूया—गुणवदे कस्यथा पडिवाटणिज्जेत्ति अअं दाव पढमो सङ्गप्पो । तं जइ देव्वं एव संपादेदि, णं अण्णअसेण किदत्थो गुरुअणो [गुणवते कन्यका प्रतिपादनीया इत्ययं तावत् प्रथमः संकल्पः । तं यदि दैवमेव सम्पादयति, ननु अण्णसेन कृतार्थो गुरुजनः] ।

Anasuya—The first resolve (*of parents*) is to give away a daughter to an accomplished (*bridegroom*). If fate itself brings about the same, why ! the parents have (*their*) objects fulfilled without (*any*) trouble.

प्रियंवदा—एवणं देवं । (पुष्पभाजनं विलोक्य)—सहि ! अवइदाइं बलि-कम्म-पज्जत्ताइं कुसुमाइं [एवमेतत् । सखि ! अवचितानि बलि-कर्म-पर्याप्तानि कुसुमानि] ।

Priyamvada—So it is. (*Looking at the flower basket.*) Friend ! flowers sufficient for the rite of worship have been culled.

अनसूया—णं पिअसहीए सउन्दलाए मोहग-देवअा अच्चणीआ [ननु प्रियसख्याः शकुन्तलायाः सौभाग्य-देवता अर्चनीया] ।

Anasuya—But the (*guardian*) deity of S'akuntala's fortune (*is*) also to be propitiated.

प्रियंवदा—जुज्जदि (युज्यते) । (तदेव कर्माभिनयतः) ।

Priyamvada—Just so. (*Both gesticulate the same act.*)

(नेपथ्ये)—अयमहं भोः ।

(In the postscenium.)—It is I, ho there !

अनसूया (कर्णं दत्त्वा)—सहि ! अदिधीणं विअ णिवेदिदं
[सखि ! अतिथीनामिव निवेदितम्] ।

Anasuya (Leaning her ear.)—Friend ! the voice is like that of a (revered) guest.

Reading:—‘किन्तु’ is inserted by the Mackenzie Mss, supported by K. ‘अप्रयासेन’—R. V. S. ‘अन्यायासेन’—M. Omitted by B. ‘अभिनयतः’—B. ‘आरभते’—R. V. M. S. ‘अतिथीनाम्’—R. V. S. ‘अतिथिना’—B. M.

प्रियवदेति । ‘विस्रम्भा’ विश्वास-गुणा (‘समौ विस्रम्भ-विश्वासौ’ इत्यमरः) । ‘तादृशा’ दुष्यन्त-सदृशा ‘आकृतीनां विशेषाः’ उत्कृष्टा आकृतयः इत्यर्थः । गुणविरोधिनः’ गुण-विस्रम्भादिनः, गुणहीना ‘न भवन्ति’ अर्थात् कृत-कार्य-स्मरणादिकं धर्मं न त्यजन्ति इत्यर्थः । [तथाचीकं वृहत्संहितायां वराहण ‘प्रायो विरूपाम् भवन्ति दोषा यवाकृतिस्तव गुणा वसन्ति’ ॥ अग्निपुराणेऽप्युक्तं “यवाकारस्तौ गुणा” इति] । अतः स्तम्भिन् वञ्चना-विस्मरणादिकं न सम्भाव्यते इत्युच्यते । ‘किन्तु इदानीं’ ताः ताऽनुज्ञां विनैव सम्पादिते विवाहे ‘इमं वृत्तान्तं’ शकुन्तलायाः आत्मदान-वार्तां श्रुत्वा ‘तातः’ कण्वः ‘किं प्रतिपत्स्यते’ किं मंस्यते इति ‘न जाने’ तातस्य अयं विवाहः अनुमतः भवेत् न वेति मे संशयकुलं मन इत्यर्थः ।

अनसूयेति । ‘यथा’ इति धीग्यताया [‘यथेति धीग्यता-वीसा-पदार्थानुवृत्ति-सादृश्येषु’ इति दण्डनाथः] ‘पश्यामि’ जानामि (दृशिरव ज्ञानार्थः । धीग्यतया अहं जानामि) ‘तथा तस्य अनुमतं’ अनुमोदितं ‘भवेत्’ । ‘कन्यका गुणवते’ कुल-श्रीलादि-सम्पन्नाय पावाय (‘विशेषण-मात्र-प्रयोगो विशेष्य-प्रतिपत्तौ’ इति वासनोक्तेः) ‘प्रतिपादनीया’ देया ‘इति प्रथमः’ प्रधानः मुख्य इत्यर्थः (‘प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत्’ इति मेदिनी) ‘सङ्कल्पः’ अभिलाषः, कन्यकाया गुरुजनस्य इति भावः । (तथा चीकं ‘कन्या वरयते रूपं, माता वित्तं, पिता श्रौतं !’ आत्मवाः कुलमिच्छा, मिष्टान्नमंतरं जनाः ॥)

कन्यकायाः सौभाग्य-दैवतम् एव 'सम्पादयति' सफलं करोति 'ननु' इति अवधारणे ।
 'अप्रयासेन' चेष्टां विना एव 'कृतार्थः' सकलकामः 'गुरुः' एव 'जनः' पिता
 इत्यर्थः ('गुरुः पिता गुरुर्विप्रो गुरुर्देवः पुरोहितः' इति गदसिंहः); अस्मादेव
 पितुः रोष-सन्देहः न कार्यः ।

प्रियंवदेति । 'पुण्याणां भाजनं' पात्रम् । 'वलिरूपं पूजोपहाररूपं 'कर्म' ।
 ('वलिः दैत्योपहारयोः' इति हैमः) । तदर्थं 'पर्याप्तानि' प्रभूतानि । 'अवचितानि'
 उद्वृष्टानि । अतः अधिकेन किम् ?

अनसूयेति । 'ननु' इति आक्षेपे प्रश्ने वा । 'सुभगायाः भावः' इति सौभाग्यम्
 ('हृद-भग-मिन्ध्व-अन्ते पूर्वपदस्य च' ७।३।१८; ११।३३ इति उभय-पद-वृद्धिः) 'सौभाग्यस्य'
 पति-प्रेमास्पदत्व-रूपस्य भाग्यवत्वस्य 'देवताः', या अर्चिताः स्त्रीणां प्रेमास्पदत्वं
 निष्पादयन्ति, तादृशः देवताः इत्यर्थः (इति विद्यासागरचरणाः) । पट्टीका-गौरी
 प्रभृतयः - (इति शङ्करपादाः) । 'अर्चणीया' यतः तदर्चनेन शकुन्तलायाः
 पतिगृहे सौभाग्यं स्यात् ।

अनसूयेति । 'निवेदितं' निवेदनम् ('नपुंसके भावे क्तः' ३।३।११४) 'अतिथीनाम्'
 इति शेष-विषयज्ञा पट्टी । पक्षे द्वितीया ।

NOTES

1. आकृति-विशेषाः &c.—आकृतिः is external feature. 'इङ्गितः हृदगतो
 भावः, आकारः बहिराकृतिः' । विशेष means 'the best'. (Vide notes on
 इदानीम् अतिथिविशेष-लाभेन—Act. I. P. 86, n. 2.) आकृतीनां विशेषाः इतत्, the
 best features i. e. persons having best features. ('भावानयने
 द्रव्यानयनम्') । This is not a case of निर्धारण । Vide. P. 87, n. 2.

2. न गुणविरोधिनाः &c.—The idea is—Excellent features and
 inner qualities are always concomitant. The one can be in-
 ferred to exist from the presence of the other. Hence
 though I may not be acquainted with the inner qualities
 of Dushyanta, yet this much can be said from seeing his
 excellent feature—That he will not prove false to S'akuntala.
 For similar idea Cf. 'यदुच्यते पार्वति ! पापशत्रवे, न रूपमित्यव्यभिचारि

सङ्ख्यः । तथाहि ते शीलमुदारदर्शने ! तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् — *Kumar.*

V. 36. 'घोषोन्नतं सुखमपाङ्गविशालनेत्रं, नैतद्भि भाजनम् अकारण-दूषणानाम् ।

नागेषु गीषु तुरगेषु तथा नरिषु, नहि आकृतिः सुसदृशं विजहाति शीलम् — *Mriccha.*

IX. 16. "वाजिके ! कल्याणिनी तवाविसंवादिनी अपचत्ता बालभावे अय्याकृतितिरियम् —"

Kadambari. P. 568. 'स्यमाकृतिः न व्यभिचरति शीलम्' *Das'akumar.* 'आकार-

सदृश-प्रज्ञः' — *Raghu I. 15.* 'गणदासः — आकृति-विशेष-प्रत्ययात् एनाम् अनूनवस्तुकां

संभावयामि' — *Malavik. Act. 1.* 'आकारसदृशं चेटितमस्य कथयति' — *Act. VII.*

Infra. Also, 'There is no ill that can dwell in such a temple'

— *Shakespeare.* "Therefore whenever that thou doest behold, A

comely corpse with beautie, faire endewed, Know this for

certaine, that the same doth hold, A beauteous soule'. * *

For all that fair is, is by nature good" — *Spencer.* प्रतिपत्स्यते

— It might be translated "what he will think of the matter",

"what he will do," whether he will ratify it" — *Williams.*

3. गुणवते कन्यका &c. — Anasuya now brings forth reasons in support of her inference. Generally when a person is learned and at the same time possesses money, he is considered to be a suitable (अनुरूप) bridegroom, and to such a person a daughter should be 'given in marriage. In this particular case Dushyanta has both, so there is no reason why the marriage should not be approved of by the superiors.

4. अप्रयासेन — Here नञ् (= अ) has the sense of 'अभाव', hence अप्रयास means "entire absense of exertion". Cf. 'नञ्भावे निषेधे च स्वरूपार्थेऽप्यतिश्रमे । ईषदर्थे च सादृश्ये तद्विरुद्ध-तदन्ययोः' — *Medini.*

5. गुरुजनः — Certainly refers to Father Kás'yapa. Cf. "गुरोः पुनरस्याः अनुरूपः वरप्रदाने सङ्ख्यः" — *P. 127.*

6. ननु — Disapproves (परमताच्चेप) the statement that sufficient flowers have been culled, or take it as a mere query.

7. अभिनयतः — *Raghava & M* read 'आरभते' but then the word 'पुनः' is to be placed before it, as *Shastri* Collection will imply the

first beginning of culling flowers, which goes against the previous statement—‘अपचितानि वलिकर्म पर्याप्तानि’ &c. अयमहं भोः—The construction of this Elliptical sentence is thus—‘अयम् अहम् आगतः, भोः कोऽव वर्तते’। After salutation a Brahman should address his superiors saying “असौ नामाहमस्मीति स्व नाम परिकीर्तयेत्”—*Manu II, 122*; “स्व-नाम प्रोच्य अहमभिवादये”—*Gautama*. But if any person, through his ignorance of Sanskrit, does not understand the mode of salutation, in which mention is made of the name, a wise man should say to him “It is I” and so should he address all women. ‘नामधेयस्य ये केचित् अभिवादं न जानते। तान् प्राज्ञः अहमिति द्रुयात् स्त्रियः सर्वा स्तथैव च’—*Manu II. 123*. In the salutation the word ‘भोः’ is to be uttered at the end, for ‘भोः’ is held by sages to have the same property with names (*fully expressed*). Cf. ‘भोः शब्द’ कीर्तयेदन्ते स्वस्य नामोऽभिवादने। नामां स्वरूपभावो हि भोभावः ऋषिभिः स्मृतः—*Manu II. 124*; ‘असौ अहम् भोः इत्यात्मनो नामादिशेत्’—*S’ankhaya-yaṇa*, quoted by *Kulluka Bhatta*.

8. अतिथीनां निवेदितम्—‘कावस्य-हसितम्’, ‘मयूरस्य वृत्यम्’, इति सखम्ब-विवक्षया षठी, कारक-विवक्षया तु ‘कावेण हसितम्’—*Prabha*; hence ‘अतिथिना निवेदितम्’ seems to be a better reading.

प्रियंवदा—एवं उडजे ससिंहिदा सउन्दला [ननु उटजे सन्निहिता शकुन्तला]। (आत्मगतम्) आं, अज्ज उणं हिअएण अससिंहिदा [आम्, अद्य पुनः हृदयेन असन्निहिता]।

Priyamvada—Well, near the cottage is S’akuntala. (*Aside.*) Ah! to-day however not with her heart near.

अनसूया—होदु, अलं एत्तिण्हिं कुसुमेहिं [भवतु, अलम् एतावन्निः कुसुमैः]। (प्रस्थिते)।

Anasuya—Well enough of these blossoms. (*They set out.*)

नेपथ्ये—आ अतिथि-परिभाविनि ।

विचिन्तयन्ती यमनन्य-मानसा

तपोधनं वेत्सि न मामुपस्थितम् ।

स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन्

कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतामिव ॥१॥

(In the tiring room.)—Ah ! (ye) affronter of guests ! The very person of whom thou thinkest, with a mind heedless of anything else, and reckest not me, who (am) rich in penance (and) have arrived near,—should not though reminded, recognise thee, just as a bed-lamite [or a drunken man] (does not recall) the speech, uttered previously (by himself.)

Reading :—‘आम्’—B. ‘तपोधनम्’—R. V. M. ‘तपोनिधिम्’—B. S.

प्रियंवदेति । ‘ननु’ इत्यवधारणे (‘ननु’ प्रत्येऽपि अनुनये अनुज्ञानेऽपि अवधारणे’ इति विश्वः) । ‘उत्तजे’ पर्णशालायां ‘सन्निहिता’ ‘समीपवर्तिनी’ शकुन्तला’ सा एव यथाकर्तव्यं विधास्यति, नावधीः कस्याश्चित् गमनावश्यकता इत्यर्थः । ‘आम्’ इति स्मरणार्थकमव्ययम् । अद्यः ‘पुनः’ दुष्यन्तस्य ‘स्वनगर-प्रस्थितत्वात् तद्विरहितेन ‘हृदयेन असन्निहिता’ समीपे अविद्यमाना । ‘हृदयेन’ इत्यत्र अभेदे करणे वृत्तीया । तस्या हृदयम् असन्निहितम् इत्यर्थः ।

अनसूतेति । ‘कुसुमैः अलम्’ [‘गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका इति करणे श्या, ५६८] ।

नेपथ्ये इति । ‘आः’ इति कोपे (‘आः स्मरणेऽप्यकारणे कोप-संतापयोरपि’ इति मेदिनी) । ‘अतिथिं परिभवति’ न आद्रियते वा सा ‘अतिथि-परिभाविनी’ तत्सम्बन्धी ; ८४१३४ (‘आमादरः परिभवः’ इत्यमरः) ।

विचिन्तयन्तीति ॥ अन्यः ॥ अनन्यमानसा यं विचिन्तयन्ती (त्वम्) तपोधनं माम् उपस्थितम् न वेत्सि, सः, प्रमत्तः प्रथमं कृतामिव ॥

न स्मरिष्यति । व्याख्या—‘अनन्यमानसा’ (वा:-८३०) अनन्यचिन्ता तदेकाग्रचिन्ता
 सती, ‘यं’ जनं दुष्यन्तम् इत्यर्थः । ‘विचिन्तयन्ती’ ७।१।८१ विशेषण भावयन्ती
 सती, त्वं ‘तपोधन’ [तप एव धनमिव यस्य इति कुल्लु, कभट्टः] तपस्विनं
 (अनेन अत्मनोऽस्तिमहत्वं, अनादरे दोषाधिक्यं व्यज्यते) ‘मां’ दुर्वाससम् ‘उपस्थित’
 स्वेच्छया अवाशमे आगतमपि ‘न वेत्सि’ नानुभवसि, न सत्करोषि इति भावः,
 ‘सः’ तव चिन्तास्पदभूतः दुष्यन्तः ‘प्रसक्तः’ उन्मत्तः ‘प्रथमम्’ उन्मादावस्थायाः
 पूर्वं ‘कृताम्’ उच्चारिताम् ‘कथामिव बोधितोऽपि’ वचनैः स्मरितोऽपि ‘सन् त्वां
 न स्मरिष्यति’ कृतसम्पर्कतया नानुभविष्यति । [स त्वां स्वयं न स्मरिष्यत्येव परं
 बोधितोऽपि त्वां न स्मरिष्यति इति अपेक्षार्थः । राजपक्षेऽपि विशेषणानि
 योज्यानि] ‘प्रसक्तः’ अनवधानः जनः (‘प्रमादोऽनवधानता’ इत्यमरः) । तेन
 असमर्थदोषः परिहृतः । ‘पूर्वं’ कृताम् अङ्गीकृताम् इत्यर्थः [काव्यलिङ्गीपमा-श्लेषाः ।
 तथैतौयेति मनमानेति न समन्विति प्रप्रेति कैकयच्यनुप्रासाः । वंशस्थविलं वृत्तम्] ।

Voice :—०मानसया विचिन्तयन्त्या उपस्थितः तपोधनः अहं न विद्ये ।
 तेन बोधितेनाति प्रसक्तेन कृता कथा त्वं न स्मरिष्यसे (स्मरिष्यसे वा)

NOTES

1. अद्य पुनः &c.—Priyamvada utters this speech aside to herself. This is necessary. For, hearing the call of the guest, Anasuya says to Priyamvada ‘Friend’ a guest has come, let’s go. Next Priyamvada replies—‘S’akuntala is in the cottage. There is no need of hurry’. But simultaneously with this speech she *remembers* (आम्) that the king has left the hermitage that very day and consequently she must be sad and pensive and may not do the needful. Still at one breath Priyamvada liked not to contradict her previous remark. Hence the speech is aside.

2. भवतु &c.—भवतु is an अव्यय which is generally used to modify some statement made before. Here it modifies the remark of Priyamvada, i. e. ‘ननु उटजे सन्निहिता शकुन्तला’ । The

latter speech being uttered *aside*, is not noticed by Anasuya who opines: "the call has come not from an ordinary guest but surely from an honoured guest, (अतिथीनां निवेदितम्—*Mark the plural number.*) so we should not entirely depend upon S'akuntala, but should immediately hasten towards the cottage". This is the force of भवतु।

4. अतिथि-परिभाषिण—*Gosvami* and some others have cerebral 'ण' here, which is चित्ता, for the rule 'न भा-भू-पू-कमि-गमि-व्यायी-वेपाम्' ३. ४. ३४ ; २८४९ prohibits णत्वविधान। Read "उपसर्गस्थ-रकारात् परिवर्तिभ्यः भा-प्रभृति-सप्त-धातुभ्यः परवर्ति-कृतप्रत्ययस्थ-स्वरवर्णात् परिवर्ति-नकारस्य णत्वं न भवति। प्रभानम् प्रभवनम्"—*Prabha*.

4. अनन्यमानसा &c.—अविद्यमानम् 'अन्यत्' (अवलम्बनम्) यस्य तत् 'अनन्यम्'। उत्तरपद is dropped by the *Vart.* 'नञोऽन्यार्यानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' ८३०. The word 'मानस' is formed with स्वार्थे अण् ५. ४. ३८ (इजादिभ्यश्च), hence the feminine is 'मानसी' with 'ङीप्' by 'टिङ्-ङ-अण्-अञ्-' ४. १. १५; Now तदन्तविधि being allowed in the case of स्त्रीप्रत्यय, we expect ङीप् (*i. e.* अनन्यमानसी in the feminine of अनन्यमानस) though the word मानस is final in a compound. Cf. कुरुचरी, मद्रचरी, &c. But 'ङीप्' is prohibited by the Sutra 'अन् उपसर्जनात्' ४. १. १४ ; ४६९. Read "टिङ्-टाण्-अञ् इति ङीप्। कुरुचरी मद्रचरी। अनुपसर्जनात् इति किम्। बहुकुरुचरा, बहुमद्रचरा मधुरा ॥ जातेरिति ङीप्। कुक्कुटी, शुकरी। अनुपसर्जनात् इति किम्। बहुकुक्कुटा बहुशुकरा मधुरा। कथं पुनः उपसर्जनात् प्रत्ययप्रसङ्गः। तदन्तविधिना। आपितं च एतत्। अस्ति अत्र प्रकरणे तदन्तविधिरिति"—*Ka'sika*. 'बहुकुरुचरा इति बहुव्रीहिः अन्यपदार्थप्रधान सया च टिदन्तस्योपसर्जनत्वात् ङीर् न इत्यर्थः'—*Tatpabodhini*. Vide (*S. K.*) *S'. C. Vasu's Ed. P. 291, notes on sutras ४०९ & ४७०.* 'सुश्रुत' say that

you can't think of your husband, but what I say is that on no account you should be negligent of your sacred duties, in this particular case, the reception of a hungry guest at noon-tide. Read 'अपि यज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञः च सर्वदा । नृयज्ञं पितृयज्ञं च यथाशक्ति न ह्यपयेत्'—*Manu. IV. 21*; 'नृयज्ञः अतिथि-पूजनम्'—*Ibid. III. 70*.

5. तपोवनम्—This explains why he deserves ready attention; refusal of an ordinary guest is a sin and in the case Durbasa, the penance incarnate, it should be considered an unpardonable one. (*Vide Com.*)

6. उपस्थितम्—This is also significant for the previous reasons. A sage of my stamp does not often frequent your place, however out of my own accord, I have graced your lodge, still you heeded me not. Thus the gravity of the insult.

7. त्वां (न स्मरिष्यति)—'अधीगर्हदयेशां कर्मणि' 2. 3. 52 does not apply as the idea of शेषत्व is absent. *Vide P. 346, n. 6*.

8. प्रसक्तः—प्र + मद् + क्त कर्तरि (3. 4. 72) = प्रसक्तः, । ['द' is not changed 'न' [द = न, 8. 2. 42] by 'न' ध्याख्यायाम् 'किंमदाम्' 8. 2. 57.] A "lunatic", in the case of the king, "careless".

9. कृतम्—"Uttered; in the case of the king it means 'अङ्गीकृतम्'—'promised'. The king will not remember what he had promised before. The reference is here to "एकैकमव दिवसे दिवसे" &c.—*Act VI. 12. Infra*.

Remarks:—Durbasa's curse in the पञ्चपराण is found as follows—'यं तं चिन्तयसे बलिमानसाऽनन्यत्रिणा । विस्मरिष्यति स त्वां वै अतिथौ सौमशालिनीम्' । Note that 'marriage ceremony', 'anathematisation' &c. are prohibited on the stage, but this prohibition holds good in all places, save and except विश्वम्भक; for otherwise the definition of विमर्षसन्धि becomes meaningless. [Cf. 'शापाद्यैः सान्त्वयाम्य स विमर्ष इति सूत्रः—*Dartanga Ch. VI*]. According to *Mahamahopadhyaya Ganapati Sastri*, the incident of the

curse of दुर्वासा and the happy union of the lovers at the hermitage of Maricha might have been suggested to Ka'idasa from *Avimaraka* नाटक of Bhasa in which the curse of चन्द्रभर्गव and the reunion of the lovers at door of Narada are described.

प्रियंवदा—हृद्वी हृद्वी । अप्रियं एव संवृत्तम् । कस्मिंपि पूज्यारिहे अवराद्धा सुख-हिअया मउन्दला [हा धिक्, हा धिक्, अप्रियमेव संवृत्तम् । कस्मिन्नपि पूजाहे अपराद्धा शून्य-हृदया शकुन्तला] ।

Priyamvada—Alas ! alas ! just the unwelcome (*thing*) has come about. Some respect-worthy (*person*) has been offended by the absent-minded S'akuntala.

अनसूया (पुरोऽवलोक्य)—ए कखु जस्मिं कस्मिंपि । एतो दुव्वासो सुलह-कोपो महेशो तह मविअ अविरल-पाद-तुवराए गइए परिणित्तो [न खलु यस्मिन् कस्मिन्नपि । एष दुर्वासाः सुलभ-कोपो महर्षिः तथा शत्रु अविरल-पाद-त्वरया गत्या प्रतिनिवृत्तः] ।

Anasuya (*Looking ahead*.)—Not indeed an ordinary person ! 'Tis the easily irascible sage Durbās', so cursing with a quick but short-stepped gait, (*he*) is turned back.

Reading :—‘अविरलपादत्वरया’—B. ‘विगचटुकोत्फुल्लदुर्वाया’—K. M.

‘विगचटुकोत्फुल्लया दुर्वाया’—R. ‘चटुकोत्फुल्लदुर्वाया’—S.

प्रियंवदेति । ‘हा’ इति विषादे । तस्यातिशये हिरुक्तिः । (‘हा विषादे च शोके च कुत्सा-दुःखार्थयोरपि’ इति मेदिनी) । ‘धिक्’ इति निन्दायाम् (‘धिक् निर्भर्त्सन-निन्दयोः’ इत्यमरः) । ‘अप्रियम्’ अनिष्टम् ‘एव संवृत्त’ संजातम् । ‘पूजाहे’ अर्चन-योग्ये अने ‘शून्य’ बाह्य-व्यापारात् निवृत्त हृदये यस्याः तादृशी ।

‘अपराधा’ अपराधवती इत्यर्थः (‘गत्यां कर्मक—’ ३।१।७२ इत्यादिना कर्तरि क्तः)।

अनस्येति । ‘न यस्मिन् कस्मिन्नपि’ न साधारणे अने इत्यर्थः । शकुन्तला अपराधा इति पूर्वेण अन्वयः । ‘दुर्वासा’ अवि-सुनि-पुत्रः शङ्करांशजातः [इति श्रीमद्भागवतम्] ‘तथा’ पूर्वोक्त-प्रकारेण ‘शम्भु’ अस्यै शपथं प्रदाय ‘अविरलाः’ घनाः ‘पादाः’ पादन्यासाः यस्यां तादृशी ‘त्वंरा’ यस्यां तथाभूतया ‘गत्या’ वेगेन ‘प्रतिनिवृत्तः’ आश्रमप्राप्तनात् इति शेषः ।

NOTES

1. शकुन्तला—In the wordings of *Loske*, her heart was, as it were, a *Tabula Rasa*. This epithet explains why she became a sinner (अपराधा)—a thing which is otherwise inconceivable.

2. पूजार्हे अपराधा—Cf. ‘ईप्सितं तदवज्ञानात् विद्धि सार्गलमात्मनः । प्रति-वध्नाति हि त्रेयः पूज्य-पूजा-व्यतिक्रमः’—*Raghu. I. 79*.

3. यस्मिन् कस्मिन्—The pronoun ‘यद्दशब्द’ accompanied by ‘कस्मिन्’ points to a *negligible something*. She has offended not a negligible person. Cf. ‘सुतो वा सुतपुत्री वा यो वा की वा भवाप्यहम्’—*Mahabharata*. ‘यस्मै कस्मैचिदास्यामि न तु अधरस्मै’; ‘यानि कानि च मित्राणि’—*Apte*.

4. दुर्वासाः—So called on account of his bad dresses. ‘दुः’ दुष्टं वासः अस्य । Or explain as ‘दुष्टः’ दुःसाध्यः वासः यस्य i. e. who may be made to stay with great difficulty. He is the son of *Atri* and *Anasuya*, and his wife is कन्दहारी, daughter of *और्व*. His anger like that of *Yamadagni* has already become proverbial.

5. महर्षिः—Explain महर्षिः इव महर्षिः इत्युपचारात्; for दुर्वासाः was not actually raised to the status of ‘महर्षिः’ । Read—‘भृगुर्मरीचिः अविद्य अङ्गिराः पुलहः क्रतुः । मनुर्देवीवसिष्ठश्च पुलस्तयेति ते दश । ब्रह्मणो मानसा स्तोते उत्पन्नाः स्वयमीश्वराः । परस्मैवाप्युच्यन्ते श्रुतानि तु तेषाम्’—*Matsya Purana. Ch. 120*.

6. शशा—Dilipa also was similarly cursed by 'सुरभि' for his not showing due respect to her. Cf. 'प्रदक्षिणक्रियाहर्षायां तस्यां त्वं साधु नाचरः ॥ अवज्ञानासि मां यस्मात् अतस्ते न भविष्यति। मत्-प्रसूतिमनाराध्या प्रजति त्वां शशाप सा'—*Raghu. I. 76 & 77.*

Remarks :—Here and in the following lines, in the *allotment of speeches*, we have followed the readings of the Bengali recension.

प्रियंवदा—को असौ हुत-वहादो पवददि दहिदुं । ता गच्छ । पादेसु पणमिअ णिवत्तेहि णं, जाव अहं अग्घोदअं उवकप्पेमि [कोऽन्यः हुतवहात् प्रभवति दग्धम् । तद्गच्छ । पादयोः प्रणम्य निवर्तय एनम्, यावदहम् अर्घोदकम् उपकल्पयामि]

Priyamvada—Who else but fire is able to consume? Hence run (*at once*) and throw yourself at (*his*) feet (*and* (*persuade*) him to come back, whilst I get ready water and (*other articles*) of worship.

अनसूया—तह [तथा] । (निष्क्रान्ता) ।

Anasuya—So I will. (*Exit*).

प्रियंवदा (पदान्तरे स्खलितं निरूप्य)—अम्भो, आवेअ-क्खलिदाए गईए पव्वमट्ठं मे अग्ग-हत्थादा पुप्फ-भाअणं [अम्भो, आवेग-स्खलितया गत्वा प्रभ्रष्टं मे अग्र-हस्तात् पुष्प-भाजनम्] । पुष्पोच्चयं रूपयति ।

Priyamvada (*After a few steps, representing a slip.*)—Alas! the basket of flowers has dropped down from the fingers of me—*Dr. S. Rat. Savitri Collection.* my feet slipping through agitation. (*Represents the culling of flowers*).

(प्रविश्य) अनसूया—सहि, पकिदि-वक्को सो कस्स अण्ण, णअं परिगिह्मदि । किं वि उण सानुक्कोसो किदो [सखि, प्रकृति-वक्कः स कस्य अनुनयं प्रतिगृह्णाति । किमपि पुनः सानुक्रोशः कृतः] ।

(*Entering.*) Anasuya—Friend, naturally crooked as he (*is*) whose supplication does he accept? Yet, he has been a little mollified.

प्रियंवदा (सस्मितम्)—तस्मिं बहु एदंपि । ता कहेहि कथं तण पसादिदो [तस्मिन् बहु एतदपि । तत् कथय कथं त्वया प्रसादितः] ।

Priyamvada—In his case, even that (*is*) much. Now tell (*me*) how he was propitiated by you.

Reading :—‘आविगख्वलितया गत्या’—B. R. M. V. ‘आविगख्वलितायाः’—S. ‘अग्रहस्तात्’—B. R. V. S. ‘हस्तात्’—M.

प्रियंवदेति । ‘बहति’ इति वहः (पचादित्वात् अच्) । हुतस्य वहः ‘हुतवहः’ अग्निः तस्मात् २।३।२८ ‘अन्यः’ इतरः ‘कः दग्धुः’ ज्वलितुम् ‘प्रभवति’ समर्थो भविष्यति [अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः] । ‘पादयोः प्रणय’ (‘वा ल्यपि’ ६।४।२८ इति अनुनासिक-लीपः पाक्षिकः । पने प्रणय) । ‘निवर्तय’ कुटीरमानय । ‘यावत्’ इत्यवधौ (‘यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे’ इत्यमरः) ‘अर्वम्’ पुजार्थं द्रव्यं (लक्षणं तु उक्तं प्राक्) ‘उदकम्’ पादयं च ‘उपकल्पयामि’ सञ्जीकरोमि ।

प्रियंवदेति । ‘अस्मी’ इति विष्मये [‘विष्मये अस्महे अस्मी नित्यं स्त्रीभिः प्रयुज्येते’ इति भरतः] । ‘आविगः’ दुर्वासी-नाम-श्रवणात् यः सम्भ्रमः, उत्कण्ठा इति यावत्, तेन ‘अग्रहस्तात्’ हस्तायात् ‘पुण्यस्य उच्यते’ उदग्रहणम् पुनरुत्तोलनम् इत्यर्थः ।

अनसूयेति । 'प्रकृत्या' स्वभावेन 'वक्तुः' कुटिलः । 'अनुनवं' प्रसादनं
 'प्रतिगृह्णाति' स्वीकरोति ('प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यगृहे पतङ्गु हि' इति मेदिनी)
 'किमपि पुनः' सहता प्रयत्नेन तु 'सानुक्रोशः' सक्तपः 'कृतः' ('कृपा दयाऽनु-
 कम्पा स्यात् अनुक्रोशोऽपि' इत्यमरः) ।

NOTES

1. अस्मी—A particle of surprise at something happening unexpectedly, uttered by women only. (*Vide Com.*)

2. पादयोः—(अव) द्वितीयार्थे (विवक्षया) सप्तमी—*Raghava*. Cf. 'त्वमपि एवं नलि वद'—*Nalopakhyan*. But "अवच्छेदे सप्तमी" is better. Cf. 'गृहीतव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत्'—*Canakya Satakam*.

3. अयहस्तात्—A peculiar kind of वर्मधारय compound where an अवयव (अय) and the अवयवौ (हस्त) are not identical. [Cf. नीलोत्पलम्, where 'नीलत्व' is identical with 'उत्पलत्व' or in other words, *blueness* pervades the entire *lily*]. Still अय & हस्त are *metaphorically* considered one and the same by लक्षणा । Hence it often means a finger or fingers taken collectively. Read 'अययासौ हस्तयेति सजानाधिकरण-समासः । 'हस्ता-
 याऽयहस्तयोः गुण-गुणिनो भेदाभिदाभ्याम्' इति वाचस्पतिः—*Quoted by Mallinatha under Kumar V. 63*. Similar forms may be met with in *Acts V & VI* of this drama, and *Act. I & IV* of *Malavik*. *Vide also Kirat. V. 29. Ritu I. 14. Raghu. VII. 7*. Our poet skilfully makes Priyamvadā stumble and does not allow her to go away for preparing अर्घ्यदक but engages her in collecting flowers. This is necessary as the rules of dramaturgy do not allow the stage to be kept devoid of all the actors. Hence she must stay there, until Anasuya comes and removes the anxiety of the audience as to the imprecation of Durbasas. According to *Raghava* this stumbling prognosticates Durbasa's refusal of coming again.

4. पृथोक्षयम्—Evidently here the flowers are collected with the hands, still 'घञ्' is not available by 'हस्तादाने च' 'चक्षेत्रे' 3. 3. 40. (*Vide P. 245, n. 1.*) owing to the *Vart.* 'उच्चयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः'—*Ka'sika* under 3. 3. 40. But this *Vart.* is spurious as it is not found in the *Mahabhashya*. Hence 'उच्चय' like 'अवचय' is also a *poetic license*. Read "हस्तादाने चरेत्तेये, इति घञ्विषयत्वात् कवीनामयं प्रामादिकः प्रयोग इति वक्तव्यदेवः"—*Malli. on Kumar. III. 61.*

प्रियंवदा—जदा शिवत्तिदं ण इच्छदि तदा पादेसु पडिअ विस्सुविदो मण—भअवं पढमं त्ति पेक्खिअ अविस्साद-तव-पहावस्स दुहिदु-जणस्य भअवदा एक्को अबराहो मरिसिदव्वो त्ति [यदा निवर्तितुं नेच्छति तदा पादेषु पतित्वा विज्ञापितो मया—भगवन् प्रथममिति प्रेक्ष्य अविज्ञात-तपः-प्रभावस्य दुहितृ-जनस्य भगवता एकोऽपराधो मर्षयितव्य इति] ।

Anasuya—When he refused to come back, (*he*) was thus implored by me by falling on his feet—'O omniscient one ! considering that it is the first offence of one who is as (*your*) daughter (*and is*) ignorant of the power of penance, (*this*) single fault has to be condoned by your holiness'.

प्रियंवदा—तदो तदो [ततस्ततः] ।

Anasuya—What, what next ?

अनसूया—तदो मे वअणं अण्णहा भदिदं, णारिहदि । किन्दु अहिण्णणा-भरण-दंणेण सावो शिवत्तिस्सदि त्ति मन्तअन्तो एव्व अन्तरिहदि [ततो मे वचनमन्यथा भवितुं नार्हति किन्तु अभिज्ञान-पराध-दर्शनेन शायो निवर्तिष्यते—इति मन्त्रयमाणः स्वयमन्तर्हितः] ।

Anasuya—"My word must not become otherwise, but at the sight of some ornament of recognition the execration shall turn back",—while he was so saying he vanished.

प्रियंवदा—सकं दाणिं अस्मसिदुं । अयि तेण राएसिणा सम्पत्थिदेण सणामहेअङ्किअं अङ्गुलीअअं सुमरणोअन्ति सअं पिणहं । तस्मिं साहोणोवाअा मउन्दला भविससदि [गक्य-मिदानोमाश्वसितुम् । अस्ति तेन राजर्षिणा सम्पस्थितेन स्वनामधेयाङ्कितम् अङ्गुलीयक स्मरणोयम् इति स्वयं पिनदम् । तस्मिन् स्वाधीनोपाया शकुन्तला भविष्यति] ।

Priyamvada—Now we can be reassured. There is the ring, with his name engraved on it, which for a *forget-me-not* was fastened on (*Sakuntala's finger*) by the royal sage himself when departing. In it *Sakuntala* will have the remedy at her own control.

Reading :—‘स्वयं’—R. M. V. ‘एव’—B. S ; B adds ‘शकुन्तलाहस्ये’ after ‘स्मरणोयमिति’ while K, R, and others omit it. S’ has ‘तस्माद्’ for ‘तस्मिन्’ ।

अनसूयेति । हे ‘भगवन्’ सर्वज्ञ (‘ज्ञानवैराग्ययोः योनौ भगवन्स्त्रीति भास्कर’ इति रुद्रः । ततः मतुप्) । ‘अविज्ञातः’ अविदितः तव ‘तपसः प्रभावः’ वत् यस्य, तादृश्यस्य ‘दुहितृजनस्य’ कन्यास्थानीयस्य (‘यथा सा कण्वदुहिता, तद्वत् तव दुहिता । अथच ‘दुहिता’ बालिका, अतएव अविज्ञात-तपः-प्रभावा’ इति राघवपादाः) ‘एकः अपराधः’ न तु बहुः ‘प्रथमम्’ [‘सामान्ये नपुंसकम्’, वाः-८२२, अन्यथा ‘इति’ इति निपातेन प्रथमा स्यात्] ‘मर्षयितव्यः’ सोद्व्यः [अव परिहारी नाम नाद्यालंकारः । “परिहार इति प्रीतिः कृतानुचितमाञ्जनम्” इति दर्पण-लक्षणात्] ।

अनसूयेति । ‘अनसूय’ निष्ठा । अभिज्ञायते अनेन इति ‘अभिज्ञानं’ स्मारकम् यत् किञ्चित् ‘अभरणम्’ अलंकारः तस्य ‘दर्शनेन’ अवलोकनेन ‘ज्ञापी’ विस्मृतिरूपः

अभिसम्पातः 'निवर्तिष्यते' निवृत्ती भविष्यति ('वृद्धयः स्व-सर्गः' १।३।६२ इति आत्मनेपदं पाचिकम्) 'इति' एवभूतं वाक्यं मन्त्रग्रमाणः कथयन् 'स्वयम्' आत्मना 'अन्तर्हितः' १।४।६५ अदर्शनं गतः। योगवलात् इति भावः।

प्रियंवदेति। 'इदानीं' सम्प्रति अनेन वाक्येन 'आश्वासितुम्' आश्वसम् आशुं 'शक्यम्'। आश्वासत्वे हेतुमाह। 'सम्प्रस्थितेन' गन्तुम् आरभमाणेन (आदिकर्मणि क्तः ३।४।७१) 'तेन' दुष्यन्तेन 'स्मरणीयं' स्मारकम् (करणे अनौयर् ३।३।११३) 'इति' हेतौ ['इति प्रकरणे हेतौ प्रकाशादि-समाप्तिषु' इति विश्वः] 'स्वयं पितृ' परिधापितं (अपिपूर्वात् नञ्छतेः क्तः। अपेः अकारस्य पाचिकः लीपः) 'स्वस्य नामधेयेन' नाम्ना 'अङ्कितं' चिह्नितम्। 'तस्मिन्' नृप-नाम-युति अङ्ग-रीयके, 'स्वस्य अधि, इति 'स्वाधीनः' ५।४।७ अनन्वपेक्षः, निजायत्त इति यावत् 'उपायः' शाप-प्रशमोपायः यस्याः तथाभूता।

NOTES

1. नेच्छति—Here 'न इच्छति' is equal to 'न ऐच्छत्' This sort of irregular (*Vedic*) use has been noted before. Vide notes on 'न तावदेनां येनैवमवादीः—*Act. II. P. 207*.

2. भगवन्—भग='knowledge'. The epithet means 'all-knowing', 'omniscient' and hence the propriety of the word. The idea is:—That the offence is but a solitary one and quite unintentional, is already known to you by your supernatural power. It is superfluous to remind you of that. Cf. 'उत्पत्तिश्च विनाशश्च भूतानामगतिं गतिम्। वेत्ति विद्यामविद्याश्च स वाच्यो भगवानिति'—इति विश्वपुराणे ६अंशे ५अध्यायः।

3. भगवता—This is also significant, for it explains his power of vanishing (स्वयमन्तर्हितः)। भग means eight kinds of ऐश्वर्य (*supernatural powers*) such as अणिमा, लघिमा &c.

4. मर्षयितव्यः—अर्हार्थे तस्य। You should forgive her, as forgiveness is the characteristic of the Brahmanas. 'क्षमा दद्याच्च विज्ञानं सत्यञ्चैव दत्तं श्रेष्ठम्।' अथ्यात्मनित्यताज्ञानमेतत् ब्राह्मणलक्षणम्—*Kurma-purana. Ch. XIV.*

5. अन्तर्हितः—Bodily disappeared. This is possible in the case of a योगी। Cf. 'अन्तर्धानं स्मृतिः कान्तिः दृष्टिः श्रोतज्ञता तथा। निजं शरीरमुत्सृज्य परकाय-प्रवेशनम्। अर्थाणां कन्दतः सृष्टि र्योगसिद्धेर्हि लक्षणम्'—*Y. III, 203-203*.

6. शापो निवर्तिष्यते—Cf. 'विष्णुस्तस्य राजर्षेस्तावदेव भविष्यति। प्रियंवदो वृषो यावदभिज्ञानं न पश्यति—*Padma-purana*.

7. स्मरणीयम्—That which reminds, (*Com.*) hence a forget-me-not, souvenir.

8. स्वाधीनोपाया—उप अशते गच्छति अनेन। 'हलश्च' 3. 3. 121 इति घञ् (उप + अय + घञ्)—*Bhanuji*; that by which one approaches near i. e. succeeds, hence remedy. स्वस्मिन् अधि इति स्वाधीनः। ७मीतत् by the rule 'सप्तमी शौण्डैः' 717, as 'अधि' is included in the शौण्डादि list. Cf. 'अधिशब्दः शौण्डादिरित्युक्तम्'—*Tattvabodhini* under 2079. Next 'ख' (= ईन 7. 1. 2) is always used after a समास where 'अधि' is a final member, by the rule 'अपङ्गल-ऽऽशितं ग्व-अलं कर्मा-लं पुरुषा-ऽभ्युत्तर पदात् खः' 5. 47; 2079. Again 'शौण्डा-दित्वात् अधिशब्देन समासः। ततः स्वार्थे खः'—*Balamanorama*. *Gosvami's* 'स्वस्याम् अधि' is a slip, for स्व meaning 'self' is never feminine. Cf. 'स्वः ज्ञात्या-त्मनोः, स्व'निजि धने'—*Hemachandra*. 'स्वः स्यात् पुंसि आत्मनि-ज्ञातौ, विषु आत्मोये, अस्त्रियां धने'—*Medini*. *Bhanuji* proposes two other alternative derivations :— (i) इन means प्रभु, a lord. 'इन' प्रभुम् अधिगत इति अधीनः। 'अत्यादयः क्रान्तादर्थे द्वितीयया'—*Vart. 2. 1. 28* इति समासः। Dependent 'अधीनः निम्नः आयत्तः'—*Amar*. Next स्वस्मिन् अधीनः। (ii) अधि (उपरि) इनः प्रभुः अस्य इति अधीनः। बहुव्रीहिः। One who has a master over, hence dependent. Next as before.

अनसूया—सहि, एहि। देव-कज्जं दाव से णिव्वत्तेह
[सखि, एहि देव-कायं तावत् अस्या निवर्तयामि] (परिक्रामतः)।

Anasuya'—Come friend ; let's then perform divine service (*for her*). (*They turn round.*)

प्रियंवदा (अवलोक्य)—अणसूए, पेक्व दाव । वाम-हस्तो-
बहिद-वअणा आलिहिदा विअ पिअसही । भत्त-गदाए चिन्ताए
अत्ताणं वि ण एसा विभावेदि । किं उण आअन्तुअं [अनसूये,
प्रेक्षस्व तावत् । वाम हस्तो-पहित-वदना आलिखिता इव प्रिय-
सखी । भर्तृ गतया चिन्तया आत्मानमपि न एषा विभावयति ।
किं पुनरागन्तुकम्] ।

Priyamvada' (*Espying.*)—Anasuya, just look (*this way*). With her face resting on (*her*) left hand, there sits our dear friend, as if painted (*in a picture*). Owing to (*her*) thought, centred in her husband, she is not conscious of her own self even; what then of a guest.

अनसूया—पिअंवदे, दुवेणं एव्व णो हिअए एमो वुत्तन्तो
चिट्ठु । रत्तिदव्वा क्व पकिदि-पेलवा पिअसही [प्रियंवदे,
द्वयोरिव आवयोर्हृदये एष वृत्तान्तस्तिष्ठतु । रक्षितव्या खलु
प्रकृति-पेलवा प्रियसखी] ।

Anasuya'—Priyamvada, let this occurrence slumber within our hearts alone. (*Our*) dear friend, tender by nature must be saved.

प्रियंवदा—को णाम उण्होदएण णोमलिआं सिञ्चेदि
[को नाम उण्होदकेन नवमल्लिकां सिञ्चति] । (उभे निष्क्रान्ते) ।

Priyamvada'—Who possibly would sprinkle the Nava-mallikā' with scalding water? (*Exeunt*)

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

इति विष्कम्भकः (*End of the Prelude*).

Reading :—‘इदानीम्’—M. S. ‘नाम’—R. V. ‘तावत्’—B. S reads ‘प्रवेशकः’ for ‘विष्कम्भकः’।

अनसूयेति । ‘निवर्तयावः’ निष्पादयावः ।

प्रियंवदेति । ‘भट’ शतया’ दुष्पान्तविषयिकया ‘चिन्तया । उपहितं’ न्यस्तम् । ‘आलिखिता’ निष्पन्दत्वात् चित्वापिता ‘इव’ । ‘एषा’ एवभूता शकुन्तला ‘आत्मानं’ स्वकीय-देह-व्यापारम् ‘अपि न विभावयति’ जानाति (‘विभावः स्यात् परिचित्ती कामस्योद्दीपनेऽपि च’ इति विश्वः), ‘किं पुनः आगन्तुकम्’ अतिथिम् (‘स्युः आवेशिक आगन्तुः अतिथिर्नागृहागते’ इत्यमरः) कथं विभावयेदित्याशयः ।

अनसूयेति । ‘रचितव्या’ इति पूर्ववाक्यं प्रति आर्थो हेतुः ।

प्रियंवदेति । ‘इदानीम्’ इति वाक्यालंकारे (‘इदानीं’ वाक्यभूषायां सम्प्रत्यये च दृश्यते’ इति मेदिनीकरः) । ‘कः सिञ्चति’ न कोऽपि इत्यर्थः [वैधर्म्येण दृष्टान्तालंकारः । ‘द्वयोः’ इत्यादिना एतदन्तेन शकुन्तलां प्रति शापाऽकथनव्याजिन ‘अभूताहरणं’ नाम अङ्गमुपचितम् । तल्लक्षणं यथा दर्पणे—‘व्यजाययं वाक्यमभूताहरणं मतम्’ । अथ अप्रस्तुतप्रशंसा च । विषयक-लक्षणमुक्तं प्राक् । “यद्यपि गान्धर्वेन विवाहविधिना” इत्यादिना वृत्तकथांशानां निदर्शनम् । “किन्तु अभिज्ञानाभरणदर्शनेन शापो निवर्तिष्यते” इत्यादिना वर्तिष्यामाण-कथांशानां निदर्शनम् ज्ञेयम् । अयमपि शुद्धविष्कम्भकः, केवलं प्राक्तेन कृतत्वात्] ।

NOTES.

1. वामहस्तीपहित &c.—Pensive women are by nature wont to sit with their faces resting on the left hands. ‘अथ वामहस्तग्रहणं स्त्रीस्वभावात्’—*Raghava*.

2. आलिखितः—आ + लिख means ‘to paint’, ‘to draw in a picture’. Cf. ‘आलिखित इव सर्वती रङ्गः’—*Act. I. P. 19*. ‘त्वामालिख्य प्रणयकुपिताम्’—*Megha. 103*; ‘कथञ्चित् आलिखन्’—*Raghu. XIX. 19*.

3. हयोरेव &c.—This is necessary for the future development of the plot. Young as the two friends were, they could not fully realise the true significance of the imprecations.

tion of the sage and consequently owing to their childish nature they depended much on the *efficacy* of the ring and did not deem it at all necessary to inform the sage Kanva of the curse. S'akuntala was of course unaware of it, as the information would but aggravate her mental agony. नाम implies सम्भावना ।

(ततः प्रविशति सुसोत्थितः शिष्यः) । शिष्यः—वेलोप-
लक्षणार्थम् आदिष्टोऽस्मि तत्रभवता प्रवासादुपावृत्तेन काश्यपेन ।
प्रकाशं निर्गतस्तावदवलोकयामि कियदवशिष्टं रजन्या इति ।
(परिक्रम्याऽवलोक्य च) हन्त प्रभातम् । तथाहि—

यात्येकतोऽस्त-शिखरं पतिरोषधीनाम

आविष्कृतोऽरुण-पुरःसरः एकतोऽर्कः ।

तेजी-द्वयस्य युगपदप्रसन्नो-दयाभ्यां

लोको नियम्यत इवैष दशाऽन्तरेषु ॥२॥

(Then enter a pupil just risen from sleep.) Pupil—I have been commissioned to observe the hour, by his reverence Ka's'yaya, who has (*lately*) returned from (*his*) sojourn. Gone out (*in the open air*), I shall see how much is left of the night. (*Turning round and looking.*) Oh! it has dawned (*already*). For,—In one quarter, the lord of the flora is approaching the summit of the setting-hill, while in another, the Sun is manifested with Aruna as his precursor. Thus by the synchronal decadence and fall of the two luminaries, people are instructed, as it were, in the vicissitudes of (*their*) career.

Reading : CC-0. Prof. Sanyal-Bat Shastri Collection, —Pischel.

M. S. 'इवेयः'—B. 'इवात्स'—R. M. V. S.

तत इति । आदौ 'सुतः' १।१।१५ पश्चात् 'उत्थितः' जागरितः (इति स्मृताः-
कुलितवत् सन्नासः १।१।४८) ।

शिव इति । 'वेलायाः' होमवेलायाः ['वेला कालविशेषे स्यात् वेला सिन्धु-समुद्रतौ'
इति गदखिहः] । ("अनुदिते कुक्षीति" इति श्रुतेः), सूर्योदय-कालस्य 'उपलक्षणाद्यै'
निरूपणार्थं 'प्रवासात्' प्रवासं कृत्वा इत्यर्थः । 'उपावृत्तेन' प्रत्यागतेन 'काश्यपेन'
'आदिष्टोऽस्मि' । 'प्रकाशं' कुटीरात् वह्निर्देशं 'निर्गतः' सन् । 'अवलीकयामि'
निरूपयामि । 'हन्त' इति नियमे (इति वर्षमासः) । 'प्रभातम्' (इति 'नर्तुसकै'
भावे क्तः' ३।३।११४) ।

यातीति ॥ अन्वयः ॥ शीघ्रधीनां पतिः एकतः अस्त-शिखरं याति । अरुण-पुरःसरः
अर्कः एकतः आविष्कृतः । तेजो-द्वयस्य युगपत् व्यसनो-दयाभ्याम् एष लोकः दशान्तरपु
नियम्यते इव । व्याख्या—'शीघ्रधीनां' लघुमेदानां ['शीघ्रः फलपाकान्ताः बहुपुष्प-
फलोपगा' इति मानवे १।४६] 'पतिः' चन्द्रः 'एकतः' एकस्यां दिशि, पश्चिमे गगने
इत्यर्थः [सप्तम्यर्थे तसिः । "तसिप्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्"] 'अस्तस्य'
पश्चिमाद्रेः अस्ताचलस्य इति यावत् ('अस्तचित्ते पश्चिमाद्रौ' इति हेमः) 'शिखरं'
याति' आश्रयति । 'अरुण' गरुडाऽयजः अनूरुः, पुरः अग्रेसरति गच्छति यः सः
'पुरःसरः' [अगमासौ इत्यर्थः] यस्य, तथाभूतः 'अर्कः' सूर्यः 'एकतः' अपरस्यां दिशि
पूर्वस्मिन् गगने इत्यर्थः । 'आविष्कृतः' आत्म-प्रकाशं कर्तुम् आरब्धवान्, उदयोन्मुखः जात
इत्यर्थः ['प्राकाशे प्रादुः आविः स्यात्' इत्यमरः । करोतिः विवचावशात् अकर्मकत्वम् ।
ततः कर्तरि क्तः ॥ यद्वा 'आदि-कर्मणि क्तः कर्तरि च' ३।४।७१ इति कर्तरि
क्तः] । 'तेजो-द्वयस्य' चन्द्र-सूर्ययोः 'युगपत्' एकदा समकालम् इति यावत् ('युगपत्'
इत्येककाले' इति तत्त्वबोधिनी । एकसमयोभयदर्शनेनैव नियमः कर्तुं शक्यते । न तु
क्रमिक-दर्शनेन इति 'युगपत्' इत्युक्तिः) यत् 'व्यसनं' तिरोभाव-रूप-ध्वंसः चन्द्रस्य,
['व्यसनं विपदि ध्वंशे' इत्यमरः] । यद्य 'उदयः' समुन्नतिः, आविर्भाव इति यावत्
['उदयः सम्पददुपलब्धिः पूर्वशैली समुन्नतौ' इति अजयपालः] सूर्यस्य इत्यर्थः ।
ताभ्याम् सितुभ्याम्, 'एष लोकः' संसारः, अस्याः दशाः 'दशान्तराणि' ('मयूरव्यस-
कादयश्च' १।१।७२ इति नित्यसमासः) अवस्थानानि इत्यर्थः ['दशान्तराणि' पञ्चदशान्तराणि]

वस्त्रान्ते भूषि पुंस्त्रियोः' इति रभसपालः) तेषु, भिन्नासु अवस्थासु 'नियम्यते' शिष्यते
 'इव'। व्यसनं सम्पन्नं चक्रवत् परिवर्तते। तेन युगपदेव कश्चिद्विपद्यते कश्चिदा सम्पद्यते।
 अतः विपदि दुःखं मा कारीत् स्यात् सम्पदि च हर्षात् गर्वितो न भवेत्
 इति उपदेश इति हृदयम्। [क्रियोत्पेचालंकारः। पूर्वार्धे यः अतिसम्पन्न-
 वैद्यक-सम्पन्नः सोऽपि नाशं याति, यय असमर्थमपि स्वाश्रितम् उदयं प्रापयन्नेव
 स्वयमुदयं लभेत इति सत्-पुरुष-द्वय-व्यवहार-समारोपात् समासोक्तिः। उत्तरार्धे तु
 निदर्शना व्यङ्ग्या। अपिच प्रभात-वर्णने प्रकृते उभयोरपि प्राकरणिकत्वाद् अरुण-
 पुरः-सरत्त्वस्य समानतया तुल्ययोगितापि। पुनः चन्द्रस्य व्यसनं, सूर्यस्य आविर्भाव
 इति व्यसनोदयाभ्याम् यथासंख्यम् अगृह्णित्वात् यथासंख्यालंकारीऽपि। हेतुश्च।
 कतोक्तो इति हयद्वयेति क्लृप्त-वृत्त्यनुप्रासौ। पूर्वार्धे "याति", "आविष्कृत", इति तिङ्-
 क्त-प्रत्यय-भेदात् भग्नप्रकृततादोषः। स च "आविर्भवति अपरतोऽरुण-सम्प्राप्नोऽर्कः" इति
 पठित्वा समाधेयः। अत्र दृष्टान्तनाम नाट्यालक्षणमुक्तम्। "दृष्टान्तं यस्तु पञ्चाधिसाधनाय
 निदर्शनम्" इति दर्पण-लक्षणात्। दम्बतिलका वृत्तम्]।

Voice :—०पत्या ०शिश्वरं यायते। ०पुरःसरिण अर्केण आविष्कृतेन (भूयते)
 आविष्कृतं वा। व्यसनोदयौ लोकात् नियच्छतः।

NOTES

1. हन्त—Implies निश्चय or it may be taken in the sense of सम्भ्रम regarding the unexpected प्रभातत्व of the night. 'हन्त वाकारम्भ-खेद-विषाद-हर्ष-संभ्रमे'—*Medini*.

2. ओषधीनां पतिः—ओषः श्लेषः दीप्तिर्वा धीयते अत्र इति ओष+धा+कि अधिकरणे (by 'कर्मण्यधिकरणे च' 3. 3. 93)=ओषधिः। Next by the *Vart.* 'कृदिकान्तात् अक्तिन्' 4. 1. 45; 'इ' is optionally lengthened. 'हनीषि ओषधी अपि'—*Bhanuji*. Properly it means an annual plant that dies when its fruits are ripe, hence any medical plant. (*Com.*) The moon is called the Lord (पति) of flora (ओषधि) as the herbs are supposed to thrive under its influence. [*Cf.* 'ओषधीषो निशीपतिः'—*Amar*.] The Puranic theory is this—
 In the dark fortnight, the moon wanes digit by digit

which is said to be drunk by the Gods and Pitris. The last digit *nourishes the plants* and their disposal takes place in the day of अमावस्या। Cf. 'प्रथमां पिवेत् वज्रिः, द्वितीयां पवनः कलाम्। विश्वेदेवाः तृतीयान्तु, चतुर्थीन्तु प्रजापतिः॥ पञ्चमीं वरुणयापि, षष्ठीं पिवति वासवः। सप्तमीम् ऋषयोदिव्या, वसवोऽष्टौ तथाष्टमीम्॥ नवमीं ऋषयश्च पिवन्तः कलामपि। दशमीं मरुतयापि, रुद्रा एकादशीं कलाम्॥ द्वादशीन्तु कणां विष्णुः, धनदय त्रयोदशीम्। चतुर्दशीं पयुपतिः कणां पिवति नित्यम्। ततः पञ्चदशीश्चैव पिवन्ति पितरः कलाम्। कलावशिष्टो निषीतः प्रविष्ट सूर्यमण्डलम्॥ अमायां विंशति रश्मौ अमावासी ततः क्षृता॥ पूर्वाह्ने विंशति चार्कं मध्याह्ने तु वनस्पतिम्। अपराह्ने विश्वपुंसु स्वयिनीं वारिसम्भवः॥ अपः प्रविष्टः सीमन् शेषया कलयेकया। तण-गुण-लता-वृक्षान् निष्पादयति चौषधीः॥ *Devi-purana.* (चन्द्र-चय-वह्निनामाध्यायः)॥
Vide also Vishnu-puran. II. 12; Raghu. XIV. 80. 'पुण्यानि चौषधीः सर्वाः सीमो भूत्वा रसात्मकः'—*Gita. XV. 13.* Regarding the implied significance Raghava remarks.—"Even the moon though he is the Lord of medical plants, has to die"—अति-दुःसह-मरणादि-विपत्ति-सहस्र-विनाशका औषधयः। तासां पतिः अपि अस्तशिखरं याति। इयमर्थम् अभिधीतयितुम् एतत्पद-व्यपदेशः।

3. आविष्कृतः &c.—This introduces a rhetorical difficulty. For 'क्ल' being 'कर्त्तृक,' 'क्ल' is added in the *passive voice*, but the previous sentence is in the *active voice*, thus प्रक्रम-मङ्गल-दोष arises. Against this we can say (i) that though 'क्ल' is *transitive*, still it can be used *intransitively* by the dictum—'धातोः पर्यान्तरे वृत्तेः धात्वर्थेनोपसंयहात्। प्रसिद्धेः अविबधातः कर्मणोऽकर्त्तृका क्रिया'—Quoted by Malli. under Kirat I, 1; also vide S. K. 270f. Hence 'क्ल' easily comes in the active voice (3. 4. 72); or say 'आदिकर्मणि क्लः, कर्तरि च' 3. 4. 72 इति कर्तरि क्लः॥ Some object to the application of the Sutra 3. 4. 72 as "the usual sign of such 'क्ल' (i. e. प्र) is here absent." But the

necessary. Cf. 'स कट' प्रकृतः, कर्तुम् आरब्धवान् इत्यर्थः। अथ प्र-शब्दः आदि-कर्म-धीतकः। कदाचित् प्र-शब्दाभावोऽपि आदि-कर्म-प्रयोगः दृश्यते। यथा घातवः पठिताः। घातुपाठ-सूच-लोक-गम-स्थिता इत्यर्थः। विप्र-शब्दं भुक्तः—*Prabli. under 3. 4. 72* But even then प्रकाशभङ्ग-दीप is not totally avoided. (*Vide discussions in the Com.*) Prof. G. and others following *Pischel* and *Williams*, take the whole as a compound word (आविष्कृता-रुण-पुरःसरः) which can be explained thus—आविष्कृतः अरुणः आविष्कृतारुणः। सः पुरःसरः यस्य तथाभूतः अर्कः एकतः आस्ते। But this reading is to be *rejected*, as in this explanation though 'व्यसन' is a future event, उदय becomes a past event and thus युगपत् loses its significance. For a similar idea, Cf. "अरुण इव पुरःसरः रविं पवन इवातिजवी जवागमम्। शुभम शुभमयापि वा नृणां कथयति पूर्वनिदर्शनोदयः"—*Harsha-carita*.

4. अरुण—Is the eldest son of 'विनता' and brother of 'Garuda.' विनता untimely hatched the egg and so अरुण was born with defective limbs (*i. e. without thighs*). Hence he is also called 'अनूरु'। 'विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तथा। जनयामास पुत्री हावरुणं गरुडन्तया ॥ विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः'—*Mahabharata*. 'गते तिरस्त्रीणम् अनूरुसारथेः'—*S'is'upal. I. 2*. अर्क—*is an apt expression* here as it is to be worshipped just now. अर्चते इति अर्च + वच् = अर्कः the sun.

5. तेजो-द्वयस्य युगपत् &c.—युवन्ति अग्निं काले इति इति यु + गपत् प्रत्ययः or युगं (द्वय) पश्यते (गच्छति) इति उट्—*Bhanuji*; simultaneous The time must be somewhere near the full-moon-day, when both the sun & the moon are visible. Cf. तावुभावपि परस्परं दृश्यते वधमान-पुष्पिणी न तेजोयुतौ पश्यन्ति तावदुभयौ पार्वशी शशि-दिशकराविव—*Raghu. XI. 82*.

6. निवस्यते &c.—The people are warned neither to be elated with joy in prosperity and nor to be mortified in adversity, as rise and decadence are but the order of nature and nothing of them remains for a long time. For similar idea, Cf. 'गगनतले प्रतिवसन्तो चन्द्रसूर्यावपि विपत्तिं लभन्ते * * * लोके कोऽप्युत्थितः पतति कोऽपि पतितोऽपि उत्तिष्ठति'—*Mriccha. Act. X.* 'कस्याप्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा । नीचैर्गच्छति उपरि च दश चक्र-नेत्रि-क्रमेण'—*Megha. II.* 49. 'उदय महिमाश्लिष्यति शीतांशुरन्तं हतविधिविलसितानां हौ विचित्रो विपाकः'—*Sis'upal. XI. 64.* 'नूनं सम्पत् तद्विलतेव सहस्रैर्बोदति नश्यति च'—*Das'akumara*; 'इहानि सर्वस्य यतः प्रसक्तानि अलाम-लाम-प्रभृतीनि लोके । अतोऽपि कैकान्तमुत्सोऽस्ति कश्चिन्नैकान्तदुःखः पुरुषः प्रयित्याम्'—*Buddha-carita. XI. 43.* "आसि वाञ्छिया लव ना तोमार दान, या दायी ताद भाल । विषादेर पाशे हरष रेखिऊ, आधारेर पाशे आली" ॥—*Ravindra-natha.*

अपिच—

अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुदती मे
दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीय-शोभा ।
इष्ट-प्रवास-जनिता न्यबला-जनस्य

दुःखानि नूनमति-साव-सु-दुःसहानि ॥ ३ ॥

Moreover—The hare-specked (*moon*) disappearing, that self-same lily whose (*nocturnal*) beauty has (*now*) become an object of memory, does no (*longer*) gladden my eye. Verily, the sorrows of the weaker sex, produced by the sojourn of the cherished one, are endurable with greatest difficulty.

Reading :—B has '०जनेन' for '०जनस्य' ।

अन्तर्हित इति ॥ अन्वयः ॥ शशिनि अन्तर्हिते सैव कुमुदती संस्मरणीय-शोभा (सती) मे दृष्टिं न नन्दयति । नूनम् अति-साव-सु-दुःसहानि दुःखानि

अति-माव-सुदुःसहानि । व्याख्या—‘शशनि’ चन्द्रे ‘अन्तर्हिते’ व्यवहिते दैशान्तर्
 गन्तुमुद्यते [आदिकर्मणि क्तः । ३।४।७२; तथाचोक्तं प्रभायाम्—“कदाचित् प्र-शब्दा
 ऽभावेऽपि आदिकर्म-प्रयोगः दृश्यते” इति । यतः स शशयुक्तः कलङ्की अतस्तस्य
 अन्तर्धानमुचितम् इति हृदयम्] । ‘सा एव’ पूर्वं विकसितकुसुमा न या काचन,
 अपि तु पृथिवी-रूपकारिणी ‘कुमुदती’ कुमुदिनी (‘कुमुदमङ्गलसंस्थी उन्मत्तुप’ ४।२।८७)
 ‘संस्मरणीया’ अतीततया स्मरणस्य विषयीभूता न तु प्रत्यक्षा ‘शोभा’ कान्तिः (‘शोभा
 कान्तिः द्युतिश्चरिः’ इत्यमरः) यस्याः तथाभूता सती, ‘मे’ तापसस्य ‘दृष्टिं’ नयनं
 (करणे क्तिन्) ‘न’ नन्दयति स्व-शोभा-द्वारा हर्षयति । ‘नूनं’ निश्चितम् ‘अवलाजनस्य’
 [इति सुदुःसहत्वेन उक्तम् । अन्यथा स्त्री-जनस्य इत्येव ब्रूयात् । जन-शब्देन जाति-
 मावग्रहणम्) ‘इष्टस्य’ वल्लभस्य ‘प्रवासेन’ विदेश-गमनेन विरहेण ‘जनितांनि उत्पा-
 दितानि’ दुःखानि अतिमावम् अत्यर्थं ‘सुदुःसहानि’ [‘अतिमाव-सु-शब्दौ दुःसहस्य
 अपि अशक्यानुष्ठानं बोधयतः’ इति राजवपादाः] । [अत्र पूर्वार्धे नायके दर्शनपथात्
 व्यतीति नायिकादृष्टिं न नन्दयति, इति ‘शशनि’ दुष्यन्ते ‘अन्तर्हिते’ असन्निहिते चैव
 ‘कुमुदती’ चैव शकुन्तला इति अर्थशक्त्या पलाकया वा व्यज्यते इति अर्थशक्तिमूलः
 वस्तुध्वनिः । स च वाच्यस्य अर्थान्तरन्यासस्य सिद्धौ अङ्गमिति ‘वाच्यसिद्धाङ्ग’ नाम
 गुणीभूत-व्यङ्ग्यम्, न समासोक्तिः नापि अप्रस्तुतप्रशंसा । इष्टेति जनिजनेति मतिमादिति
 छेक-वृत्ति-श्रुत्यनुप्रासाः । काव्यलिङ्गञ्च । वसन्ततिलका वृत्तम्] ।

Voice :—तथा कुमुदस्या शोभया दृष्टिः न नन्दयते । दुःखे ० सुदुःसहे भूयते ।

NOTES

1. शशनि—The moon is so called on account of its spot, having the shape of a hare. According to *Raghava*, it also refers to दुष्यन्त (*as he was born in the lunar dynasty*), and कुमुदती to ‘lily’ & शकुन्तला, while ‘अन्तर्हिते’ means ‘having disappeared’, and ‘having proceeded to the king’s place’. So here we have *third* पताकास्थान । We quote below *Raghava’s* comment in full. ‘कौ’ पृथिव्यां ‘सुदुःसह’ दुःखेण ‘कुमुद’ कुमुदपत्रेण ‘शशनि’ दुष्यन्ते * * चन्द्रवंशोद्भवत्वात् ‘अन्तर्हिते’ राजधान्यां प्रस्थिते इत्यादि पूर्वार्धे

सर्वं योज्यम् । तत्र अस्याः राजगृहं प्रति प्रस्थान-सूचकं तृतीयं पताकास्थानम् उपचित्रम् । तल्लक्षणमुक्तं माटगुप्ताचार्यैः—“अर्थोपचेपणं यत्र गूढं सविनयं भवेत् । श्लिष्ट-प्रत्युत्तरोपेतं तृतीयं तु तन्मतं तथा”—The pupil was totally unaware of the love affair of S'akuntala and the king. Being simply struck by the change of beauty in lily he : *unconsciously* recites the s'loka which of course insinuates the pangs of S'akuntala caused by the separation Dushyanta to the audience. Thus this is a beautiful instance of *Dramatic Irony*. Another instance of this is 'स्त्रीणाम् &c-' *Act V. 22 Infra*. The phrase अतिमाव-सुदुःसहानि involves tautology. Kalidasa elsewhere has used either अतिमावम् (Cf. 'सन्नासावतिमावं लोहिततलौ'—*Act. I. Supra*. 'मुनिव्रतस्वा-मतिमावकश्चिंताम्'—*Kumar. V. 48*; अतिमावभासुरत्वं पुषाति भानोः परियहा-दनलः'—*Malavik. I. 13*.) or 'सुदुःसह' (Cf. 'निवृटलघुभिर्मेवैः मुक्तवत्मा सुदुःसहः'—*Raghu. IV. 15*.) but not the two together.

Remarks :— After this in the French editions and in Bengali recensions of Mahamahopadhyaya Nayapanchanan, Bhuban Candra Basak and others, the following two s'lokas (*supported by Sankara*) are given. The second is undoubtedly authentic, as it has been quoted by the great rhetorician *Mammata Bhatta* in his *Kavyaprakas'a*. However we shall give the text, and the English translation only.

अपिच—

ककन्धूनामुपरि तुहिनं रञ्जयत्यय-सन्ध्या
 दार्भं मुञ्चत्युज-पटलं वीत-निद्रो मयूरः ।
 वेदि-प्रान्तात् खुर-विलिखितादुत्थितश्चैष सद्यः

पश्चादुच्चैर्भवति हरिः साक्षमायुजमानः ॥

Moreover—The early dawn impurples the dew upon the jujubes; the peacock whose sleep is over, quits the cottage-roof, thatched with darvas and this stag, just risen up from the border of the altar-ground, scratched by his hoofs, becoming high behind by stretching his limbs.

अपिच—

पाद-न्यासं छिति-धर-गुरोर्मु⁶र्ध्नि³ कृत्वा सुमेरोः⁵ ⁷ ⁴

क्रान्तं येन¹¹ चयित-तमसा मध्यसं धाम दिष्णोः² । ¹ ⁹ ¹⁰ ⁸

सोऽयं चन्द्रः¹² पतति¹³ गगनादख्य-शेषैर्मयुखैः¹⁶ ¹⁵ ¹⁴

अत्यारुढिर्भवति¹⁸ महताभयपत्रंश-निष्ठा ॥ ²⁰ ¹⁷ ¹⁹

Moreover—That very moon, by whom darkness being dispelled, the central region of Vishnu, was reached, after planting his steps on the summit of Sumeru, the lord of the mountains, is dropping down from the sky with a few rays (*still*) lingering therein. Excessive rise, even of the great, does but terminate in a deep fall.

[प्रविश्याऽपटीक्षेपेण] । अनसूया-जइ वि णाम विसअ-परम्मुहस्स जणस्स एदं ण विदिअं तहवि तेण रक्खा सउन्दलाए अणज्जं आअरिदं [यद्यपि नाम विषय-पराङ्मुखस्य जनस्य एतत् न विदितं तथापि तेन राज्ञा शकुन्तलायाम् अनार्यमाचरितम्] ।

(*Entering with a toss of the curtain.*) Anasuya—Though in fact to an unwordly person this (*is*) not known, still (*it can be said that*) ^{CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection.} king towards S'akuntala.

शिष्यः—यावदुपस्थितां होम-वेलां गुरवे निवेदयामि
[निष्क्रान्तः] ।

Pupil—I will just announce to the preceptor the arrival of the hour of oblation. (*Exit.*)

Reading :—‘अपटीक्षेपेण’—R. V. B. S. ‘पटाक्षेपेण’—M. K. ‘यद्यपि’—R. V. ‘एवम्’—B. M. K. ‘एवं च’—S. ‘पराङ्मुखस्य’—B. V. ‘पराङ्मुखस्यापि’—R. ‘पराङ्मुखस्याप्यस्य जनस्य नैतन्नविदितम्’—M. K. ‘आचरितम् इति’—B. M.—Others omit. ‘इति’ ।

प्रविश्येति । ‘पट्याः’ जवनिकायाः ‘क्षेपः’ अपसारणम् इति ‘पटी-क्षेपः’ । न पटीक्षेपः ‘अपटीक्षेपः’ तेन । शकुन्तलायाः दुःखेन अनन्यायाः आर्तत्वात् जवनिकाम् अनपसार्य एव [‘पटीक्षेपः न कर्तव्यः आर्तराजप्रवेशेन’ इत्युक्तेः] । राघवपादास्तु ‘अपटी’ जवनिका इत्याहुः । (‘अपटी काण्डपटीका प्रतिसीरा जवनिका तिरस्कारिणी’ इति अभिधानरत्नमाला) तस्याः ‘क्षेपेण’ उत्तोलनेन इत्यर्थः (‘नास्त्वितस्य पावस्य प्रवेशो निर्गमोऽपि च’ इत्युक्तेः । अनेन विष्ण्वन्धकान्तरस्याऽनपेक्षा) ।

अनसूयेति । ‘विषयात् पराङ्मुखस्य’ इन्द्रियमुख-विसुखस्य ‘जनस्य’ अस्मादृश्य अविज्ञातलोकाचारस्य (‘क्तस्य च वर्तमाने’ २।३।६७ इति षष्ठी) ‘एतत्’ सांसारिकाणां कौटुम्भम् आचरणम् आर्यं, कौटुम्भं वा अनार्यम् इति । ‘यदि’ इति पक्षान्तरे (‘पक्षान्तरे चेत् कौटुम्भम् आचरणम् आर्यं, कौटुम्भं वा अनार्यम् इति । ‘यदि’ इति पक्षान्तरे (‘पक्षान्तरे चेत् यदि च’ इत्यमरः) । ‘अपि’ इति गर्हायाम् । ‘न विदित’ (‘मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च’ ३।१।८८ इति वर्तमाने क्तः) । ‘नास’ इति सम्भावनायां ‘तथापि’ । (‘अपिरत्र समुच्चये’) ‘तेन राज्ञा’ दुष्यन्ते न ‘शकुन्तलायां अनार्यम्’ आर्यविगर्हितम् ‘आचरितम्’ इति निश्चितम् एव ।

NOTES

1. अपटीक्षेपेण—Either by the toss of a curtain, or without raising the scene (*Vide Com.*) This sort of stage direction denotes *precipitate entrance* on the stage which arises from fear, hurry, agitation &c. Exit or entrance must not be made, until some thing is conveyed to the audience. But entrance by अपटीक्षेप is allowed when any such previous

suggestion cannot be given. In this particular case Anasuya's entrance with a toss of the curtain avoids the necessity of having another वक्ता for the character of the pupil.

2. ०पराङ्मुखः—परा दूरे अस्ति गच्छति इति परा + अच् + क्तिन्
(‘अविग्-दृक्-खग्-दिग्-दिग्-अच्-युजि क्वाच्’ ३. २. ५९) = पराक् turned away, averse, पराक् मुखं यस्य स ‘पराङ्मुखः’—Lit. ‘with the face turned away from’. In this sense, Cf. ‘मातु न केवलं स्वस्याः शिष्योऽप्यासीत् पराङ्मुखः’—*Raghu. XII. 13*. For different use, vide *Raghu. X. 43; Ibid. XIX. 38. M. Chezy* wrongly attributes this epithet as refering to कण्व ।

3. अनार्यम् &c.—Anasuya is conscious of her ignorance regarding the affairs of the worldly people. She cannot judge whether the king's actions towards S'akuntala have been good or otherwise, still this much can be said that his action has not been worthy of an ‘आर्य’ ? Note that she does not say शत्रुम् or some such expression. An आर्य is one who does his duty, ‘who is as good as his word’ (‘कर्तव्यमाचरन् कामम्’ &c.—*Vasistha; vide P. 12, n. 1.*) Hence Anasuya calls him ‘अनार्य’ as the king has not kept his word by sending a messenger to escort S'akuntala to his palace in the appointed time. (*Vide Act VI. 13. Infra*).

Remarks :—The speech of Anasuya will not be heard by the pupil on the stage.

अनसूया—पण्डितुद्वापि किं करिष्यस् । ए मे उद्वेगेषु वि
णिग्-करणिज्जेषु हृत्पत्रा पसरन्ति । कामो दाणीं सकामो
होदु । जेण असत्त्व-सन्धे जणे सुव-हृत्पत्रा पिअसही पदं कारिदा
[प्रतिबुद्धापि किं करिष्यामि । न मे उचितेषु अपि निज-करणीयेषु
हस्तपादं पसरति । काम-हृत्पत्राणि पसरन्ति । येन
असत्त्व-सन्धे जने सुव-हृदया प्रियसखी पदं कारिता] । (स्मृत्वा)

अहवा दुःखाससो सावो एसो विश्वारेदि । अस्सहा कं सों
 राएसि तारिसाइं मन्तिअ एत्तिअस्स कालस्स लेहमेत्तं वि
 ण विसज्जेदि [अथवा दुर्वाससः शाप एष विकारयति ।
 अन्यथा कथं स राजर्षिः तादृशानि मन्त्रयित्वा एतावतः
 कालस्य लेख-मात्रमपि न विसर्जयति] । (विचिन्त्य) ता
 इदो अहिण्णाणं अङ्गुलीअन्नं से विसज्जेम । दुःखशीले तपस्वि-
 जणे को अम्भयीअदु । एं सखीगामी दोसो ति ववसिदा
 वि ण पारमि पवास-परिणित्तस्स ताद-कस्सवस्स दुस्सन्द-
 परिणीदं आवण्ण-सत्तं सउन्दलं णिवेदिदुं । इत्थंगए
 अस्हेहिं किं करणिज्जं [तत् इतः अभिज्ञानमङ्गुलीयकम्
 तस्मै विसृजावः । दुःखशीले तपस्वि-जने कः अभ्यर्थ्यताम् ।
 ननु सखीगामी दोष इति व्यवक्षितापि न पारयामि प्रवास-
 प्रतिनिवृत्त्य तातकाश्यपस्य दुष्यन्त-परिणीताम् आपन्नसत्त्वां
 शकुन्तलां निवेदयितुम् । इत्थंगति अस्माभिः किं करणीयम्] ।

Anasuy—Although wide awake what shall I do? Not
 even for *(my)* usual *(morning)* duties, do my hands and feet
 move. Let cupid be content by whom, to an unsooth
 -fast person, *(our)* pure-minded dear friend's steps were led.
(Recollecting.) Or is it the imprecation of Durbasas that is
 working change. Otherwise how's it that that royal sage,
 having assured us in that way, does not even send a letter
 for such a *(long)* time? *(Musing.)* We should, therefore,
 send him the keepsake-ring from here. But who amongst
 these hermits, inured to hardship, is to be requested *(to*
go as a messenger)? Because the blame is attributable
 to *(our)* friend, I am indeed unable, though

up mind, to report S'akuntala, married to Dushyanta and as *enciente*, to father Kas'yapa, returned from his sojourn. Under such circumstances what is to be done now?

Reading :—‘निज०’—R. V. M. ‘प्रभात०’—B. S. has simply ‘करणीयम्’। ‘शुद्ध’—B. M. V. ‘शून्य’—R. S. ‘०शापः’—B. V. M. ‘०कोपः’—R. S. C has ‘निर्दुःखशीतले’ supported by the oldest B. Mss. अनसूयति। ‘प्रतिबुद्धा’ सुमेरुवृत्तिता (कर्तरि क्तः)। ‘उचितेषु’ अभ्यक्षेपु (‘अभ्यक्षेऽपि उचितं न्याय्यम्’ इति यादवः) ‘निजकरणीयेषु’ प्रात्यहिकेषु पुण्य-चयनादिव्यापारेषु। ‘हस्तपादं’ (प्राण्यङ्गत्वात् इन्ने एकवचनः २।४।२) ‘न प्रसरति’ प्रवर्तते। ‘कामः’ मन्त्रयः ‘सकासः’ सफल-कामः। ‘येन’ कामेन ‘शुद्धं’ व्याजशून्यं ‘हृदयं’ यस्याः तादृशी सरलहृदया ‘सखी’ शकुन्तला (‘एष्यन्ते कर्तुं कर्मणः’ इत्युक्तेः सखी इत्यत्र प्रथमा) ‘असत्य-सन्धे’ असत्य-प्रतिज्ञे (‘सन्ध्या प्रतिज्ञा संध्यादा’ इत्यमरः। ‘आतश्चोपसर्गे’ ३।३।१०६ इति षड्) ‘पदं’ स्थानं (‘पदं’ व्यवसित-वाण-स्थान-लक्षणाऽङ्गि-वस्तुषु’ इत्यमरः) ‘कारिता’ प्रापिता। ‘स्रुत्वा’ दुर्वाससः शापवृत्तान्तं विभाव्य। ‘विकारम्’ अन्यथाभावं करोति इति विकारयति [‘तत् करोति तदाचष्टे’, गः—३।१।२५ इति णिच्। तथाचीत्तं “सतत्त्वतोऽन्यथाप्रया विकार इत्युदाहृतः। अतत्त्वतोऽन्यथा प्रया विवर्त इत्युदाहरितः”]। ‘अन्यथा’ दुर्वाससः शापविकाराभावे स ‘राजर्षिः’ दुष्यन्तः ‘तादृशानि मन्त्रयित्वा’ दिन-वयमध्ये त्वाम् हस्तिनापुरे नेष्यामि इति कथयित्वा ‘एतावतः’ सुदीर्घस्य ‘कालस्य’ (विवचया दृष्टी) ‘लिखमात्रमपि’ एकामपि लिपिकाम्, दूरित्वास्तां नेतृजन-प्रेषणम् इत्याशयः। ‘न विसर्जयति’ स्वनगरात् अवागमे प्रेरयति। तन्मध्ये मुनेः शाप एव एतादृक् विस्मरण-हेतुः। ‘तत्’ तस्मात् हेतोः शाप-निवारणाय इत्यर्थः। ‘तपस्विजने’ तापस-समूहानां मध्ये इत्यर्थः (‘यतश्च निर्धारणम्’ २।३।३१ इति सप्तमी) ‘दुःखं’ कठोरम् उपवासादिकम् ‘शीलयति’ नियतम् आचरति अभ्यस्यति इति यावत् यः तादृशे, (‘शील-कामिभक्ष्याचरिभ्यो णः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च वक्तव्यम्’ इति काशिका ३।२।१; २८१३) ‘कः’ वा जनः ‘अभ्यर्थ्यताम्’ राजसमीपे गमनाय अस्माभिः प्रार्थ्यताम्। [‘न कोऽपि तव गच्छेत्’ इति काकुः]। ‘सखीगामी’ शकुन्तलागतः ‘दीर्घः’ कथमज्ञातशीले जने शकुन्तला आश्रयमपि तवतो दीपस्य एव ‘इति’ हेतोः ‘तातकाश्रयस्य’ [‘पूज्ये

पितरि पुत्रे च तातशब्दः स्मृतो बुधैः" इति केशवः । सम्बन्धविवक्षया षष्ठी । निवेदयितुं 'व्यवसिता' सचेष्टा अपि [व्यवपूर्वात् स्यते; अकर्मकात् कर्तरि क्तः ३।४।७२ स्त्रियां रूपम्] 'आपन्नसत्त्वाम्' गर्भिणीम् इत्यर्थः ('आपन्नसत्त्वा स्याद् गुविण् अन्तर्वदौ च गर्भिणी' इति रघुटीकायां मल्लिनाथाः ३।८) 'निवेदयितुं न पारयामि' शक्नोमि यत्क्रोधस्यैव सम्भवादित्याशयः ।

NOTES.

1. काम इदानीम् &c.—Cupid is notorious for his taking delight in misleading the innocent girls in their love affairs, also in frustrating the desires of the lovers. Cf. 'अवृद्धफल-नौरसं प्रतिनिधाय तस्मिन् जने, समागम-मनोरथं भवतु पद्मबाणः कृतौ'—*Vikram. Act II. II.*

2. लेखमावमपि—Leaving aside the question of sending men to escort S'akuntala to his capital, the king is not despatching a letter even.

3. येन सखी पदं कारिता—The sentence is the passive form of 'य सखीं पदं कारितवान्' which again in the non-causal form will be thus—'सखी पदं कृतवती' । 'सखी' may be optionally replaced by 'सख्या' by 'हस्तोरन्यतरस्याम्' १. 4. 53, hence 'येन सख्या पदं कारितम्' is another form. According to some grammarians though इया is allowed in the active causal form, only प्रथमा will be retained in the passive voice. Cf. 'धर्मेणापि पदं शर्वे कारिते पार्वती' प्रति—*Kumar. VI, 14*; 'इरावती हञ्जे पश्य, कारितैव वकुलावलिकया एतस्मिन् पदं मालविका'—*Malavik. Act. III.* "पदम् + क्त in the causal must mean "to cause to have dealings or transactions with," "to cause to apply one self to," "to cause to take up a station," whence may easily flow the interpretation 'made to trust'.—*Williams.*

4. एतावतः कालस्य—This shows that a long time intervenes between the two actions of the prelude and the main scene. 'आपन्नसत्त्वाम्' also corroborates this. According to *Padmapurana*,

S'akuntala is now in the *seventh month of her pregnancy*. Read
 अथ तस्या सदा गर्भी राजर्षे स्तजसा भृतः । शशीव विग्रहे पक्षे वर्धतेऽथ दिने दिने ॥
 अत तां सप्तमे मासि गर्भे स्फूर्तिमुपेयुषि' &c.

5. विद्युज्जवः—Mark the dual number here. This is because Anasuya thinks that Priyamvada though absent, will not disagree to her proposal as it is only beneficial to S'akuntala.

6. दुःखशीले &c.—The epithet has been explained by *Apte* as '*hard to please, bad tempered, irritable*'. Cf. *Raghu III*, 6; The idea is :—The ascetics have always to perform daily duties and undergo various hardships. So practically they have no time (Cf. *Uttar. Act I*). Even if they have I would not like to impose an additional trouble upon them with a request to escort S'akuntala to the king's place. Besides I doubt whether ill-tempered as they are, they will at all be suitable messengers in love affairs. Note that Anasuya is quite right in her conjectures as will be corroborated by the conduct of शाङ्गरव in *Act. V. Infra*. तपस्वीजने has निर्धारणे ७मी । For similar construction, cf. पीरि जानपदे राजन्, न पश्यामि कश्चित् यो न शोचति ते सुतम्—*Ramayana*.

7. आपन्नसत्त्वाम्—सत्त्वम् आपन्ना = आपन्नसत्त्वा, २या समासः pregnant. आपन्न is placed first by 'प्राप्तापन्ने च द्वितीयया' 2. 2. 8 ; The optional form is सत्त्वापन्ना by 2. 1. 24 ; Cf. 'समसःपन्नसत्त्वा सा रजः आपाण्डु रविषः'—*Raghu. X. 59. Vide also Malli. under Raghu. III. 9.*

8. सखीगामी दोषः—This refers to S'akuntala's not properly receiving the great sage Durbasa, which gives rise to the imprecation, and forgetfulness on the part of the king. Anasuya is afraid of making a clean breast of the whole affair to Kanva, lest he would become angry with S'akuntala for her negligence. पारयामि—is either the causal form of 'य' meaning 'to conduct across', 'bring over', 'accomplish' * * and thence

'to be able'; or is a nominal form (नामधातु) from पार, 'the opposite bank (of a river), 'the other side', 'the end'—*Williams*.

(प्रविश्य) प्रियंवदा (सहर्षम्)—सहि, त्वर त्वर सउन्दलाए पल्याण-कोदुअं णिव्वत्तिदुं [सखि, तरस्स तरस्स शकुन्तलायाः प्रस्थान-कौतुकं निर्वर्तयितुम्] ।

(*Entering.*) Priyamvada (*With joy.*)—Make haste, friend, make haste, to perform the festive solemnities at S'akuntala's departure.

अनसूया (सविस्मयम्)—सहि, कहं एदं [सखि, कथमेतत्] ।
Anasuya (*With astonishment.*)—How's that, friend ?

प्रियंवदा—सुणाहि । दाणिं एव सुह-सइद-पुच्छिआ सउन्दला-सआसं गदम्हि [शृणु । इदानीं सुख-शयित-प्रच्छिका शकुन्तला-सकाशं गतास्मि] ।

Priyamvada—Listen ! I went just now to S'akuntala, to inquire if she had a comfortable sleep.

अनसूया—तदो तदो [ततस्ततः] ।

Anasuya—Then, what next ?

प्रियंवदा—दाव एणं लज्जा-वणद-मुहिं सअं ताद-कस्सवेण एवं अहिणन्दिदं—दिट्ठिआ धूमाउलिद-दिट्ठिणो वि जअमाणस्य पाअए एव्व आहुदी पडिदा । वच्चे ! सु-शिथ-परिदिण्णा विअ विज्जा असोअणिज्जासि संजुत्ता । अज्ज एव्व इसि-परि-रक्खिदं तुमं भत्तुणो सआसं विसज्जेमि त्ति [तावत् एनां लज्जाऽवनत-मुखी-परिषृज्य स्वयं तात-काश्यपेन एवमभिनन्दितम्—दिष्ट्या धूमाकुलित-दृष्टेरपि यजमानस्य पावके एव

आहुतिः पतिता । वत्से ! सुशिष्य-परिदत्ता इव विद्या
अशोचनीयासि संवृत्ता । अद्यैव ऋषि-प्रतिरक्षितां त्वां भर्तुः सकाशं
विसर्जयामि—इति ।

Priyamvada—Just then, Father Kas'yapa himself, having embraced her, who had her face down-dropt for shame, greeted her thus :— Luckily, the offering of the sacrificer has fallen directly into the fire, though (*his*) eyes were troubled by reeks. My child ! like knowledge imparted to a deserving student, you have become unregrettable. Even this very day (*I*) will send you to (*your*) husband's place escorted by anchorites.

Reading :—‘सुखशयित-प्रच्छिका’—V. S. ‘०पृच्छिका’—R. ‘सुखसुनिका-प्रच्छन-निमित्तम्’—B. ‘सुखशयितुं प्रष्टुम्’—M. R & S omit ‘स्वयं’ before तातकाश्वपेन । ‘धूमाकुलित’—R. V. धूमोपरुद्ध’—B. M. ‘धूमावरुद्ध’—S. ‘प्रति-रक्षिताम्’—R. M. ‘रक्षिताम्’—R. S. ‘परिगृहीताम्’—S. B.

प्रियंवदेति ॥ ‘प्रस्थाने’ भर्तृगृह-गमन-वेलायां यत् ‘कौतुकम्’ पारम्पर्या-गतमङ्गलं [‘कौतुकं नर्मणीच्छायाम् उत्सवे कुतुके मुदि । पारम्पर्यागतस्थितमङ्गलोद्वाह-स्वयोः’ इति हेमः] ‘निर्वर्तयितुं संपादयितुं ‘तरस्व’ । हर्षे आवेगे वा हिरुतिः ।

प्रियंवदेति ॥ ‘सुखेन शयितं’ यद्वा ‘सुखं’ सुखकरं ‘शयितं’ शयनं (भावे क्तः) इति ‘सुखशयितं’, तत् पृच्छति इति खुला [३।१।१०; ३।१७५] सुख-शयित-प्रच्छिका, प्रातर्गत्वा रात्रौ तव सुखशयनं जातं, न वेति इति या पृच्छति सा ‘सुख-शयित-प्रच्छिका’ इत्युच्यते ।

प्रियंवदेति ॥ ‘तावत् इत्यवधौ, अतान्तरे इत्यर्थः । ‘लज्जया अवनतं’ लज्जा-वनतं, तादृशं ‘सुखं’ यस्याः तादृशीम् । ‘परिष्वज्य’ वात्सल्यात् आलिङ्ग्य ‘एवं’ वक्ष्यमाणप्रकारम् ‘अभिनन्दितम्’ आनन्देन प्रशंसितम् । ‘दिष्ट्या’ इत्यानन्दे (‘दिष्ट्या’ समुपजीये च इत्यानन्दे’ इत्यमरः) । ‘यजमानस्य’ यजमानस्य कृता ‘दृष्टिः’ नयनं यस्य तादृशस्य अपि ‘यजमानस्य’ ३।१।१२४ होतुः ‘आहुतिः’ देवार्थं प्रक्षिप्तम्

आज्यादिकं 'पावके' ३१।१३३ यज्ञाप्रौ 'एव' न तु भूत्यां 'पतिता'। समायासं विनापि त्वं महाप्रतापशालिनि सत्पात्रे पतितासि इत्याशयः [अत्र पावक-पातीचिताया आहुतेरन्यत्र पातात् योग्य-कर्मणा प्रशंसितत्वेन समालङ्कारः। तथाचीकृतं दर्पणे- 'समं स्यादानुरूप्येण ज्ञाघा-योग्यस्य वस्तुनः' इति। अप्रस्तुतप्रशंसा च]। अतएव 'सुशिष्याय' मेधाविने 'परिदत्ता विद्या इव अशीचनीया असि' न खेदकारणं भवसि। अनसूयाय शिष्याय प्रतिपादितं वेदादिज्ञानं सुखसाध्यं भवति। त्वमपि तद्वत् सत्-पाव-प्रतिपादिता मम सुखकारणं भवसि। 'विसर्जयामि' प्रेरयिष्यामि इत्यर्थः [वर्तमान-सामीप्ये वर्तमानवद्वा' ३१।१३८ इति भविष्यति लट्]।

NOTES

1. कौतुकम्—कौतुक here has the sense of *customary auspicious festive solemnities*. Read 'मङ्गलार्थं सुधा-गैरिक-लेपादि यत् क्रियते तत् कौतुकम् उच्यते'—*Ca'ritrabardhana*. 'वैवाहिकैः कौतुकसंविधानैः'—*Kumar. VII. 2; VII. 25*. Kalidasa elsewhere has used it in the sense of 'हस्तसूत्र'—*Vide Kumar. V. 66; Raghu. VIII. 1*.

2. सुख-शयित-प्रच्छिका—सुखशयित + प्रच्छ + खल् कर्तरि स्त्रियाम्। "खल्" comes in by "तुमुन्-खलौ क्रियायां क्रियार्यायाम्" 3. 3. 10; 3175. Cf. "क्लृप्त् द्रष्टुं गच्छति, क्लृप्त् दर्शको गच्छति"—*Prabha*. Raghava has 'पृच्छिका with सम्प्रसारण but this is *wrong*, as the rule 'यद्विज्या—' &c. 6. 1. 16. does not apply here. *Gosvami* however justifies the reading thus "सुखशयितस्य पृच्छा यस्याः सा सुखशयिता-पृच्छिका। संज्ञायां कन्, कात् पूर्वस्येकारः"। But this is also 'चिन्ता', as व्यधिकरण बहुव्रीहि is not sanctioned by *Patanjali*—'समानाधिकरणानां बहुव्रीहिः * * * व्यधिकरणानां सा भूत्'—*Mahabhashya*. For similar idea cf. 'भृग्वेदीनं अनुगच्छन्तं सौखशयिनिकान् ऋषीन्'—*Raghu. X. 14*.

3. दिव्या—An indeclinable particle of joy (*Com.*) 'दिव्या प्रतिहतं दुर्जातम्'—*Malati. Act. IV*. 'दिव्या सीदयं महाबाहुः अस्त्रनानन्दवर्धनः'—*Uttar. I. CG. 0*. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

4. सुशिष्यरिदत्ता &c.—Knowledge should always be imparted to a deserving student. Cf. 'विद्यदेव समं कामं भर्तव्यं ब्रह्मवादिना । आपद्यपि हि धीरायां न त्वेनाम् इरिणेः वपेत् ॥ विद्या ब्राह्मणमेत्याह सेवधिक्षिप्य नक्ष साम् । असूयकाय मां सादा स्तथा स्यात् वीर्यवत्तमा—*Manu. II. 113, 114.* 'प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय प्रचीणदीपाय यथोक्तकारिणे । गुणान्वितायाऽनुगताय सर्वदा प्रदयमेतत् सकलं सुसुचये'—*Vedantasara, 27.* 'अवन्ययवाच्य बभूवुरव ते, क्रिया हि बभूवपहिता प्रसीदति"—*Raghu. IV. 29.* "देवी—यदा पूर्णमन्दमेधा शिष्या उपदेशं सज्जनयति तदाचार्यस्य दीपो नु" ॥ "राजा—* * * विनेतुः अद्रव्यपरिग्रहीपि बुद्धिलाघवं प्रकाशयति"—*Malavik. Act. I.* "नाद्रव्यं निहिता काचित् क्रिया फलवती भवेत् । न व्यापारशतेनापि युक्त्वत् पाठ्यते यक्तः"—*Hitopades'a.* Vide also *Uttar. II. 4. Nirukta of Yaska. II. 3-4, 14, Kurma Purana. Ch. I. 10 & II also Ch. 26, 16; A. R. Act. II. 10,*

अनसूया—अह केण सूइदो ताद-कस्सवस्स वुत्तन्तो [अथ केन सूचित स्तातकाश्यपस्य] वृत्तान्तः ।

Anasuyā—But by whom was the matter reported to father Kās'ya ?

प्रियंवदा—अग्नि-शरणं पविष्टस्म शरीरं विना कन्दोमइए वाणिआए [अग्नि-शरणं प्रविष्टस्य शरीरं विना कन्दे(मय्या वाण्या) ।

Priyamvada—By an incorporeal metrical speech, when he was entering the sanctuary of fire.

अनसूया (सविस्मयम्)—कहेहि [कथय] ।

Anasuya (*With wonder.*)—(*Do*) tell (*it*).

प्रियंवदा (संस्कृतमाश्रित्य)—

दुष्यन्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः ।

अवेहि तनयां ब्रह्मवर्णिनीं शमीमिव ॥ 8 ॥

Priyamvada (*Employing Sanskrit.*)—Know, O Brahman ! that like a S'ami tree, holding fire within, (*thy*) daughter holds for the good of the world, the energy deposited by Dushyanta.

अनसूया (प्रियंवदामाश्लिष्य)—सहि, पित्रं मे, पित्रं मे । किन्तु अज्ज एव्व सउन्दला गीअदि त्ति उक्कण्ठा-साधारणं परितोसं अणुहोमि [सखि, प्रियं मे, प्रियं मे । किन्तु अय एव शकुन्तला नीयते इति उत्कण्ठा-साधारणम् परितोषम् अनुभवामि] ।

Anasuya (*Clasping Priyamvada.*)—Friend, (*that's really*) a sweet news to me. But even to day S'akuntala is being taken away, so I feel joy in common with uneasiness.

प्रियंवदा—सहि, वंअं दाव उक्कण्ठं विणोदइस्सामो । सा तवस्सिणी णिव्वुदा होदु [सखि, आवा तावदुत्कण्ठां विनोदयिष्यावः । सा तपस्विनी निर्वृता भवतु] ।

Priyamvada—Friend, we will (*somehow*) console our uneasiness. Let that poor creature be sated.

Reading :—B has 'पुनः' for 'अय' । 'सूचितः'—R. V. M. 'आख्यातोऽयम्'—S. B. 'कुन्दोमया'—R. B. V. M. 'कुन्दोवत्या'—S. 'वाण्या'—R. V. S. 'वाचा'—M. B. ०साधारणं परितोषमनुभवामि—R. V. B. M. ०साधारणः मे परितोषः—S.

अनसूयेति । 'अय' इति पृच्छायाम् । 'तातकाश्यपस्स' कण्ठाय इत्यर्थः [“चतुर्थ्याः षष्ठी” इति प्राकृतसूत्रेण ४र्थोऽस्थाने षष्ठी] ।

प्रियंवदेति । 'शरीरं विना' अशरीरिण्या 'कुन्दोमया' श्लोकरूपया 'वाण्या' गीर्वाण्या संस्कृत-वाचा । [“आकाशे सरस्वत्या निवेदितः” इति शङ्करपादाः] । 'अग्निशरणं' केशाग्नि-गृहं [“शरणं गृह-रक्षित्रीः वध-रक्षणधीरपि” इति मेदिनी] 'प्रविष्टस्य' कण्ठस्य इति प्रागुक्तरीत्या ४र्थोऽस्थाने षष्ठी । इत्यन्तः सूचिते इति शब्दः ।

प्रियंवदेति । 'संस्कृतम् आश्रित्य' अवलम्ब्य देवभाषया इत्यर्थः । [तथाचोक्तं मातृगुप्तचरणैः—'यो ज्यं विदूषको-न्मत्त-बाल-तापस-योषिताम् । नीचानां षण्डकानाञ्च नीचग्रहविकारिणाम् । विद्वद्भिः प्राकृतं कार्यं, कारणात् संस्कृतं क्वचित्' । अत्र तु अशरीरिण्याः वाचोऽनुवाद एव कारणम् । यथास्थितस्यैव अनुवादः । स च संस्कृतमन्तरेण न सम्भवति इति संस्कृताश्रयणम्] ।

दुष्यन्तेनेति ॥ अन्वयः ॥ ब्रह्मन् ! दुष्यन्तेन आहितं तेजो भुवो भूतये दधानां तनयाम् अग्निगर्भां शमीमिव अवेहि । व्याख्या—'ब्रह्मन्' ! हे विप्र ('ब्रह्मा' विप्रः प्रजापतिः' इत्यमरः) महाराजेन 'दुष्यन्तेन आहितम्' निहितं निषिक्तम् इति यावत् ('आहितं निहितं न्यस्तम् आरोपितमिति श्रुतम्' इति हलायुधः) 'तेजः' युक्तः वीर्यं ['तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले युक्तेऽपि' इत्यमरः) 'भुवः' पृथिव्याः 'भूतये' मङ्गलाय ['भूतिः भस्मनि सम्पत्ति-हृत्ति-शृङ्गारयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी] । अनेन अस्य भावि-चक्रवर्तित्वं ध्वनितम्] 'दधानां' धारयन्ती 'तनयां' शकुन्तलाम् 'अग्निः गर्भे' यस्याः ['गङ्गादेः परा सप्तमी वाचा' वाः—८८८ इति सप्तम्यन्तस्य परनिपातः] । तादृशीं पावनौ 'शमीमिव अवेहि' जानीहि । [उपमानुप्रासी । अनेन मार्गेलक्षणम् अङ्गम् उपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं यथा दर्पणे—'तत्त्वार्थकथनं मार्गः' । श्लोको वृत्तम्] ।

Voice :— दधाना तनया अग्निगर्भां शमी इव अवेयताम् ।

अनसूयति । शकुन्तला अद्यैव पतिगृहं नीयते इति हेतोः 'उत्कण्ठया' दुःखेन ('रागे तु अलम्ब-विषये वेदना महती तु या । संशोषणी तु गात्राणां तामुत्कण्ठां विदुर्बुधाः') 'साधारणं' समानं संमिश्रमिति यावत् 'परितोषम्' आह्लादम् 'अनुभवामि' । शकुन्तलाया विरहे उत्कण्ठा, स्वामिसम्मिलने सन्तोष इति युगपद्वयम् ।

प्रियंवदेति । वयं येन केन प्रकारेण उत्कण्ठां विनीदयिष्यामः । 'सा तपस्विनी' अनुकम्पाह्वा ('तपस्वी तापसे, चानुकम्पे विषु' इति मेदिनी) 'निर्वाता' सुखिता 'भवतु' ।

NOTES

1. अग्निशरणम्—The sanctuary of three fires viz. 'गार्हपत्य' nuptial or household, 'दक्षिण' that placed towards the south 'आहवनीय' sacrificial fire is an important object of veneration.

tion with the Hindus, almost as much so as with the ancient Persians. Perhaps the chief worship recommended in the Vedas is that of Fire and the Sun “—Williams. Cf. ‘वेतामिधूमानिन्द्यकौर्ते:’—*Raghu. XIII. 37, Vide also Manu. II. 43, 231 ; III. 81, 84, 85, 171, 212 ; IV. 58. 38. 41, Indian Wisdom—P. 197-198.*

2. संस्कृतमाश्रित्य—Poets are allowed to use Sanskrit in the mouths of females (उत्तमा) whenever they like it. Cf. ‘संस्कृतं सम्प्रयोक्तव्यं’ लिङ्गिनीषु उत्तमासु च—*Darpana. (H. S. Ed.)* ‘उत्तमासु उत्कृष्ट-जातीयासु नारीषु संस्कृतं कविना यथेच्छं सम्प्रयोक्तव्यम्’—*Sidhantabagis’a.* Also Cf. ‘कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्यो भाषाविपर्ययः’—*Darpana. Ch. VI.*

3. तेजो दधानाम्—आत्मनेपद is here *irregular* as the क्रियाफल benefits the earth and not the agent. ‘तेजः शुक्रं इति चन्द्रशेखरः । Cf. *Raghu. VI. 75. Megh, 45.*

4. अग्निगर्भां शमीमिव—The S’ami tree is a kind of thorny acacia (*Acacia Suma*) the wood of which is very hard and is supposed to contain fire. The legend is this that Agni at the request of the God, took in himself the lustre of Siva but later on being unable to brook the sulphuric action of तेजस्, he first of all entered into waters to allay the terrible heat. The gods rummaged the whole world but could not find him out. In the meantime he was reported to the Gods by a frog who was much troubled by the intense heat generated by the presence of Agni. [रसातलतले देवा वसत्यग्निरिति प्रभो । सन्नापादिह संप्राप्तः पावकप्रभवादहम् २४]।

The fire, however, fled inside into the As’vatha tree, and cursed the frog to be bereft of the sense of taste. In his new abode he was informed by an elephant, who was also similarly cursed to have his tongue turned back. [प्रतीपा भवतां जिह्वा भविवीति भृगुश्च, २६ ।] Next Agni entered into the S’ami tree but this time also his presence was made known

to the Gods by a *parrot* as a consequence of which it lost its power of speech by the malison of Agni. (प्रविवेश शमीगर्भमयं वज्रसुषुप्तया * * * यत्केन ख्यापिता विप्र तं देवा समुपाद्रवन् । शशाप यत्कमग्निसु वाग्बिहीनो भविष्यसि * * * तवः प्रभृति चाप्यग्निः शमीगर्भेषु दृश्यते) ।

The Gods discovered him in the S'ami tree, which they thenceforth rendered sacred & made his permanent abode. *Vide Mahabharata अनुशासनपर्व Ch. 85. P. 1947. (B. Ed.)* Another story is this that Agni entered the S'ami tree, bringing afraid of the curse of the sage Bhrigu. *Vide Ibid, शल्यपर्व Ch. 48 सारस्वतीपाख्यान s'l. 12-18, also Adiparva Ch. VI. (पोलसपर्वणि अग्नि-शापे षष्ठः अध्यायः) । Sir Williams* writes thus :—"The legend is that the Goddess Parvati being one day under the influence of strong passion reposed on a trunk of this tree, whereby an intense heat was generated in the pith or the interior of the wood, which ever after broke into a sacred flame on the slightest attrition"—*Vide Act II. 7. Supra. Raghu. III. 9.* "By this it was indicated that S'akuntala would have a son in glory equal to Agni"—*S'ankara.*

5. उत्कण्ठा &c—उत्कण्ठा=anxiety (*Com*). Generally साधारण means common to two or more. Cf. 'साधारणोऽयं भूयभावः'—*Kumar. J. 43.* 'सा साधुसाधारणपार्थिवर्द्धः'—*Raghu. XVI. 5.* For derivation vide P. 313, n. 6. Here it means 'mixed with', 'co-extensive with'. For this sense cf. 'बीजस्य सहिः संसृष्टः आस-साधारणाऽनिलैः'—*Kumar. II. 42.*

6. तपस्विनी—Poor creature. Ordinarily the word तपस्वी means a hermit, who is necessarily a very poor man, depending upon others in all respects. Hence secondarily it has the sense of "one who is in need of help" or deserving pity (वराक) ।

अनसूया—तेषां हि एदसंसिं चद-साहावलम्बिते शारिण-समुगए एतए निमित्तं एव कालान्तर-कलमा निविता मए

(समालम्भन-हस्ता प्रविश्य) । अनसूया—सहि, एहि गच्छ ह
[सखि, एहि गच्छावः] । (परिक्रामतः) ।

Anasuya (*Entering with decorations in hand.*)—Come friend, let's go. (*Both turn round.*)

Reading :—‘तदिमां’—R. V. B. M. ‘त्वां त्वम्’—S. ‘मालिका’—R. V. M. ‘गुण्डा’—S. B. ‘हस्तसन्निहितां’—R. V. M. S. ‘पद्मपवस्रतां’—B. ‘गोरोचनां तीर्थमृत्तिकां इति ०समालम्भनानि’—R. V. M. गोरोचना * ०समालम्भनम्—B. ‘गोरोचना तीर्थमृत्तिका * इति ०समालम्भनानि’—S. ‘शङ्ख-वरमिश्राः’—R. V. M. ‘शङ्खरव-शारदतमिश्राः’—B. S. C. ‘शब्दायन्ते’—R. V. M. ‘शब्दायन्ते’—S. B.

अनसूयेति । ‘तेन हि’ तच्चाद यदि त्वरा तदेति यावत् । ‘चृतस्य’ आसस्य ‘शाखायां’ विटपे ‘अवलम्बिते’ अवस्थापिते ‘नारिकेरः’ नारिकेलः [इति शब्दरत्नावली] तस्य ‘समुद्रके’ सम्पुटके [खील् इति भाषा] ‘एतस्मिन् निमित्तमेव’ प्रस्थान-कौतुकम् सम्पादायतुमेव ‘मया’ कालान्तरचमा कालापगमेऽपि अस्माना, चिरकालस्थायिनी इत्यर्थः [‘ईक्षि-क्षमिभ्यां च’, वा :— २८१३ इति णः प्रत्ययः] ‘केशर-मालिका’ वकुल-माला ‘निक्षिप्ता’ न्यस्ता । ‘तत्’ तच्चाद हेतोः ‘इमां’ मालिकां ‘हस्तस्य सन्निहितां कुरु’ हस्तेन गृह्णाण इत्याशयः । ‘यावत्’ इत्यवधौ । ‘गोरोचना’ खनाम-ख्यात-पीत-द्रव्य-विशेषः । तीर्थमृत्तिका पुण्य-क्षेत्रानीता मृत्तिका ‘दूर्वाणां किसलयानि’ अङ्गूरा इति [निपातने अभिहितत्वात् प्रथमा] ‘मङ्गलार्थानि मङ्गलजनकानि ‘समालम्भनानि’ अर्पण करणानि (‘समालम्भनम् आलिपे तिलकेऽलंक्रतावपि’ इति राघवधृतः यादवप्रकाशः) ‘विरचयामि’ एकत्र करोमि इत्यर्थः ।

नेपथ्ये इति । ‘शकुन्तलायाः नयनं’ पतिगृह-प्रापणं । तथै इति तादर्थ्यं ४र्थो ।

प्रियवदेति । ‘हस्तिनापुर-गामिनः’ इत्यत्र ‘कुमति च’ ८।४।१३ इति शब्द-कर्तव्य इति यत् कैयिदुक्ता तत् प्रमाद एव । गामिन् शब्दस्तु क्षुभादिषु पठितव्यः स्वकृता ‘प्रष्टोऽयगामिनि’ । अथैव शकुन्तलायाः शब्दद्वारा कृतिगणः ।

अतयोक्तं वामनेन 'अविहित-लक्षणः णत्व-प्रतिषेधः जुभादिषु द्रष्टव्यः' इति] 'ऋषयः शब्दाग्रन्ते' आह्वयन्ते गौतम्या इति शेषः ।

प्रविश्येति । 'समालम्बनं हस्ते' यस्याः सा ['गङ्गादेः परा समसी वाच्या' ८८८ इति समस्यन्तस्य परनिपातः । गङ्गादिराकृतिगणः । काशिकाकार-मते तु एतादृशा समस्यन्तस्य परनिपाताः "वाऽऽहिताग्रादिषु २।१२।१८ इति सूत्रेणैव सिद्धाः । आहिताग्रादेराकृतिगणत्वात्] ।

NOTES

1. नारिकेर-समुद्रक &c. नारिकेर=Cocoanut. नारिकेल is the common name. Cf. 'बालस्य नारिकेलस्य जलं प्रायो विरेचनम्'—*Rajaballava*. 'नारिकेलसमाकाराः दृश्यन्ते हि सहज्जनाः'—*Hitopades'a*. समुद्रकः—a casket. "समुद्रः संपृटी ज्ञेयः"—*Halayudha*. समुद्रच्छति इति सम + उद् + गम + उ ['अन्त्येष्टि दृश्यते', वाः—२।१।४८] स्वार्थे कन्—*Bhanuji*. In fact there is no general rule for स्वार्थे कन् । But this is inferred from 'न सामि वचने' 5. 4. 5 ; 2077. Read—"केन पुनः स्वार्थिकः कन् विहितः । एतदेव ज्ञापकं भवति स्वार्थे कनिति"—*Kas'ika*. In *Prosody* however समुद्रक means an artificial stanza, the two halves of which exactly correspond in sound, though they differ in meaning. Cf. "स्यन्दना नो चतुरगाः सुरेभा वाविपत्तयः । स्यन्दना नो च तुरगाः सुरेभवा विपत्तयः"—*Kirat. XV. 16*. केशरमालिका—An auspicious flower-garland suspended round the neck of S'akuntala such as that described in *Raghu*. Cf. 'तया स्रजा मङ्गलपुष्पमय्या'—*VI. 84*.

2. गोरीचना—प्रथमा in connection with 'इति' । गोरीचना is prepared from the bile or urine of a cow or found in its head, and is used as a medicine, a yellow dye or a perfume. 'स्वनामख्यतपीतवर्णद्रव्यम् । तत् तु गोमस्तक-गुष्क-पित्तम्'—*S. Kalpadruma*.—"विशेषयेत् वस्तिगतं सगुको मूत्रं सपित्तं पवनं कफं वा । तदाश्मर्युपजायते च क्रमेण पित्तेष्विव रीचना गोः"—*Ma'dhava Kara*.

3. समालम्बनानि = सम् + आ + लम् + ल्युट् करणे । [नम् comes in by 'लभेय' 7. 1. 64, 2582. 'लभेय' अदादौ प्रत्यये शब्लिट् वर्जिते नुमागमो भवति"—*Kas'ika*.]

4. विरचयामि—ब्रह्मवैवर्तपुराण mentions the following lists of auspicious articles to be presented at the time of departure—
“दुग्धञ्च रोचनामाज्यममृतं पायसं तथा । शालग्रामं पद्मफलं स्वस्तिकं शर्करां मधु ॥
मार्जारञ्च ह्येन्द्रञ्च मेघपर्वतमूषकम् । मेघाच्छन्नस्य च रवेरुदयं चन्द्रमण्डलम् ।
कसुरीं कज्जलं तीर्थं हरिद्रां तीर्थघृतिकां । सिद्धान्नं सर्पपं दुर्वां विप्रमालञ्च
बालिकाम् &c.

5. शार्ङ्गरवमिश्राः—*Vide P. 24 n. 1*, where मिश्रा is a honorific tittle, or say श्या समास, S'arangerava and others.

6. हस्तिनापुर-गामिनः—हस्तिनापुरं गामिनः इति श्या तत्पुरुषः by the *Vart.* ‘गम्यादीनामुपसंख्यानम्’ 2. 1. 24. ‘गम्यादयश्च प्रयोगतः ज्ञेयाः’—*Tattva-bodhini*. The city of हस्तिनापुरम् [according to *Harivans'a* and *Puranas*, also ‘हस्तिनपुरम्,’ ‘हस्तिनीपुरम्’—*Hem-candra*; ‘हस्तिनपुरम्’ *Mahabharata*] was founded by *Hasti*, the 7th king from *Dushyanta* (दुष्यन्त > भरत > वितथ > मन्यु > बृहदिषु > सुहोत्र > हस्ती) । “बृहदिषीय दायादः सुहोत्रो नाम धार्मिकः । सुहोत्रस्यापि दायादो हस्ती नाम बभूव ह ॥ तेनेदं निर्मितं पूर्वं पुरैव हस्तिनापुरम्”—*Harivans'a*, *Pitrikalpa. Ch. 20*; *Vayu. & Vishnu-purana* read (बृहत्तृचवय दायादः सुहोत्रो नाम धार्मिकः—*Vayu. Ch. 99*; 165 also *Vishnu. IV. Ch. 18*.) in lieu of बृहदिषु । *Mahabharata* however makes हस्ती the great-grand-son of *Bharata* (दुष्यन्त-भरत-भूमन्यु-सुहोत्र-हस्ती) । ‘भरतः खलु काशियौमुपयेमे सार्वसेनीं सुनन्दां नाम । तस्यामस्य जज्ञे भूमन्युः ॥३२॥ भूमन्युः खलु दाशार्ही मुपयेमे विजयां नाम । तस्यामस्य जज्ञे सुहोत्रः ॥३३॥ सुहोत्रः खल्विष्ठाकुक्क्यामुपयेमे सुवर्णां नाम । तस्यामस्य जज्ञे हस्ती । यद्वदं हस्तिनपुरम् स्थापयामास । एतदस्य हस्तिनपुरत्वम् ॥ ३४ ॥ *Ch. 94*. Thus the mention of हस्तिनापुरम् before the birth of the future generations of *Dushyanta*, gives rise to *anachronism*. Our poet perhaps has used this name as it was quite wellknown to the people of his

time. This compound-word involves *knotty* points of *शब्दविधि*। For at the first sight it seems that because the उत्तरपद 'गामिन्' contains a letter of कवर्ग, followed by 'र' in the पूर्वपद, therefore 'न' of the last member must be changed into *cerebral* by 'कुमति च' 8. 4. 13; 1056. Read :—"If the second part of a compound contains a letter of the class 'क', the change (*into ण*) is *obligatory* even though the second part be not monosyllabic"—*S. C. Vasu*. But in a similar case *Panini* himself has used dental 'न' in the sutra 'प्रद्योत्य-गामिन्' 8. 3. 92; 2917. Hence the inference is this that 'गामिन्' at the final of a compound is an *exception* to the rule "कुमति च"। In that case 'गामिन्' is to be considered as belong to चुभादि class, although it is not actually mentioned in that list. For चुभादि in आकृतिगण (*Com.*) Later grammarians, lexicographers and classical writers seem to approve of this view. 'कथं प्र-पक्वानि फलानि, * * * अय-गामिनौ ? चुभादित्वात्'—*Prabha. P.* 561. "* * * आत्मनेपदं स्यात् कर्तृ-गामिनि क्रियाफले"—*Bhattoji* under 2564. "* * * जितश्च घातीरात्मनेपदं स्यात् कर्तृगामिनि क्रियाफले"—*Ibid.* under 2158. "कर्तृगामिन्येव फले आत्मनेपदं प्राप्तम्"—*Balamānorama* under 2688. "सर्ववृत्तौ विहिंसा ये ये च सर्वसहा नराः सर्वस्य प्रियभूताश्च ते नराः स्वर्ग-गामिनः"—*Karmalochana*. "विद्याविचारतत्त्वज्ञाः राज्ञः सन्मार्ग-गामिनः"—*Devipurana*. "मधुकरिके, विद्या-पार-गामिनाम्" &c.—*Malavik. Act. V.* where *Katayavema* observes 'विद्यापार-गामिनाम् अधीत-वेद-वेदाङ्गानाम्'। "वेदविक्रयिण्यैव वेदानाञ्चैव दूषकाः। वेदानां लेखकार्यं कर्तुं ते वै निरय-गामिनः"—*Padmapurana* (स्वर्गखण्ड) Ch. 34. Next *Purushottama Deva*, author of the famous lexicon *विश्वकोश*, makes 'सागर-गामिनौ' a synonym for 'नदी' which again has been used by our poet. Cf. 'महीधरं मार्गवशादुपेतं खीरीवद्वा सागर-गामिनौव"—*Rasika. VI.* 52 where *Mallinatha* has "सागर-गामिनौ

सागरं गन्त्री" ॥ Note that *Rajanirghanto* gives 'सागरगामिनी' as a synonym for "सूक्तैला". *Goicandra* in his *संचितसार-व्याकरण* approves of dental 'न' in such cases which he justifies by placing 'गमिन्' (in the उत्तरपद) in the युवादि list. [Cf. "युवादेर्न"-*Vart.* 1055.] But *Vamana* and *Jayaditya* hold a different view for they actually cite "वृष-गामिणी" with cerebral 'ण' as an example of 'कुमति च'. Vide *Kas'ika Vritti* under 8. 4. 13. It is needless to say that our view is to follow the majority. Curiously enough *Prof. G.* retains the reading 'शकुन्तला अनुद्धप भर्तृ गामिनी' (*Act. IV. P. 98.*) with dental 'न', though in this connexion he remarks "The reading 'हस्तिनापुर-गामिन' found in almost all the printed texts is incorrect."

7. शब्दायन्ते—शब्द' करोति इति 'शब्दायते' with क्यङ् by 'शब्दवैर-कलहात्मकत्वमेवेभ्यः करणे' 3. 1. 17; 2613. Next शब्दाय (नामघातु)+णिच्+लट् अन्ते कर्मणि=शब्दायन्ते made to respond. The reading शब्दायन्ते=शब्द' कुर्वन्ति, but this meaning is not intended here.

प्रियंवदा (विलोक्य)—एषा सुज्जीदए एव सिंहा-मज्जिदा पङ्क्तिच्छिद-णीवार-हत्याहिं सोत्थि-वाग्रणिकाहिं तावसीहिं अहि-णन्दिअमाणा सउन्दला चिट्ठइ । उपसप्यम्ह गं [एषा सूर्योदये एव शिंखा-मज्जिता प्रतीष्ट-नीवार-हस्ताभिः स्वस्ति-वाचनिकाभिः तापसीभिः अभिनन्द्यमाना शकुन्तला तिष्ठति । उपसर्पाव एनाम्] । (उपसपतः) ।

Priyamvada (*Looking*).—There stands S'akuntala at the earliest sun-rise, bathed to the crown of (*her*) head and gratulated by the hermit-matrons, carrying wild-rice in (*their*) hands and uttering benisons upon her. Let's go up to her. (*They move up*). Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

(ततः प्रविशति ययोद्दिष्ट-व्यापारा आसनस्था शकुन्तला) ।
(शकुन्तलां प्रति) तापसीनामन्यतमा—जादे, भर्तुणो बहुमान-
सूत्रं महादेव-शब्दं लहेहि [जाते, भर्तुर्वहुमान-सूचकं महादेव-
शब्दं लभस्व] ।

(Then enter Sakuntala resting on a seat and engaged as described.) One of the Hermitesses (To Sakuntala.)—My child, mayest thou obtain the title of "Great Queen", indicative of the high esteem of (thy) husband.

द्वितीया—वच्छे, वीर-प्रसविणी होहि [वत्से, वीर-प्रसविनी भव] ।

Second—Child, mayest thou give birth to a hero.

तृतीया—वच्छे, भर्तुणो बहुमदा होहि [वत्से, भर्तुर्वहुमता भव] । (आशिषो दत्त्वा गौतमीवर्जं निष्क्रान्ता) ।

Third—Child, mayest thou be (thy) husband's thought-much-of. (After bestowing blessing, exeunt all excepting Gautami.)

Reading :—'शिखामज्जिता'—R. V. 'शिखामार्जिता'—M. 'शिखामग्रा'
—S. 'कृतमज्जना'—B. 'प्रतीष्ट'—V. B. S. 'प्रतिष्ठित'—R. M.

प्रियंवदेति । 'सूयोदये' प्रातः'रेव' 'शिखायाः' चूडायाः 'मज्जः' (भावे घञ्) मज्जनं स्नानम् इति यावत् । तादृशः 'शिखामज्जः' अभ्यङ्गस्नानम् सज्जातः अस्याः [इति ताडका-
दिभ्यः इतच् प्रा० ३३] । 'प्रतीष्टाः' सङ्गलार्थं गृहीताः 'नीवाराः हस्ते' यासां ताभिः ।
'स्वस्तिवाचनं' माङ्गल्य-कर्मारम्भ-कालीन-सन्तोच्चारण-पूर्वक-तण्डुल-विकिरणम् [इति शब्द-
कल्पद्रुमे] तत् विधातुं प्रयोजनम् आसाम् इति स्वस्तिवाचनाः ['पुण्याह-वाचनादिभ्यः लुग्-
वक्तव्यः', वाः प्रा० ११२१ इति कृ-प्रत्ययस्य लोपः । ततः स्वार्थिक-कन्-प्रत्ययेन स्त्रियां
स्वस्तिवाचनिका-पदं सिद्धम्] तादृशीभिः 'तापसिभिः अभिनन्दमाना' संसृजमाना 'तिष्ठति' ।

ततः इति । 'आसनस्था शकुन्तला प्रविशति दर्शकानां नेतृपथं प्रविशति इति भावः ।
आसनस्थायाः पदं निम्नं निम्नमिति भावः ।

शकुन्तलामिति । 'बहुमानसूचकं' बह्वादरव्यञ्जकं 'महती देवी' महिषी ['देवी कृताभिषेकायाम्' इत्यमरोक्तेः] इति 'शब्दम्' आख्यां 'लभस्व' ।

द्वितीयेति । 'वीरं' ('स्थापितश्चि—' उ १७८ इति अयतेः रक्, विभावय) प्रसूते या सा 'वीरप्रसविनी' (इनि—३।१५७) ।

आशिष इति । 'गौतमो वर्जयित्वा' इति 'गौतमौवर्जम्' ("द्वितीयायाश्च" ३।४।५ इति णमुल् । 'तवहि परीसायाम् इति प्राथिकम्' इति पदमञ्जरीं हरदत्तमित्रः) ।

NOTES

1. शिखामञ्जिता—On the eve of the performance of यात्रादिमङ्गल-कर्म bathing is absolutely necessary, cf. 'अस्नानस्तु पुमानार्हो जप्यादि-हवनादिषु—*Smṛiti*. प्रतीष्ट &c.—प्रति + इष + क्त कर्मणि = प्रतीष्टः carried. 'प्रति + इष' means "to carry", cf. 'भर्तुः शासनं प्रतीष्य निष्क्रामामि'—*Act. VI*. (प्रवेशक) *Infra*. Williams reads प्रतिष्ठित and translates as 'consecrated'. 'Hallowed'—*Roby Dutta*. As to the carrying of नौवारा (*Manu. VI. 16.*) by the matrons, Raghava remarks 'एष्यहस्तानाम् आगमनम् अनुचितम् इति नौवारा इत्याद्युक्तिः' but this does not seem to be correct, for the matrons carried particularly paddy as it is a *sine qua non* in the ceremony named स्वस्तिवाचनम् । In this ceremony paddies are sprinkled with the following Mantras in the beginning of that rite. "तन्मदो यथा । 'अमुककर्मणि पुण्याहः भवन्ती ब्रुवन्तु' इत्युक्ते पुण्याहम् इति ब्राह्मणैः विरुक्ते, 'अमुककर्मणि ऋद्धिं भवन्ती ब्रुवन्तु' । ततः 'स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पुषा विश्वदेवाः । स्वस्ति नः स्यात्वीर्यं ऽरिष्टनेमिः । स्वस्ति नो बृहस्पतिः दधातु' इति पठित्वा तण्डुलान् विकीरेत् । प्रमाणं यथा व्यासः—'संपूज्य गन्धपुष्पाद्यैः ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् । ध्वये' कर्मणि माङ्गल्ये संग्रामाऽद्भुतदर्शने"—*S'. Kalpadruma P. 1843*. The gist is one of the Brahmans is requested to utter स्वस्ति and he utters स्वस्ति and sprinkles rice. Hence स्वस्ति इत्यस्य वाचनम् स्वस्तिवाचनम् । स्वस्तिवाचनम् प्रयोजनम् आसाम् इति स्वस्तिवाचनाः । The tadhita affix ह् is elided by the *Var.* "पुण्याह-वाचनादिभ्यः सुगु वक्तव्यः"—*Kas'ika. 5. 1. 111*. *Nett-0* स्वस्तिवाचनम् इति स्वस्तिवाचनम् । कन् स्वां ।

(*Vide P. 393, n. 1.*) and the required form is obtained in the feminine by the rule 'प्रत्ययस्यात् कात् पूर्वस्यात् इट्, आद्यमुपः' 7. 3. 44; 463. In *Vikram*, the jester is propitiated by a स्तुति-वाचन consisting of मोदक-शराव (*dish of sweetmeats*).

2. आसनस्था प्रविशति—*Vide P. 271, n. 3.*

3. अन्यतमा—*Vide P. 322, n. 2.*

4. महादेवी—देवी means a coronated queen (*Com.*) hence if the king confers the title of महादेवी on her who is not yet coronated, it would show his high esteem and regard. Cf. 'अपरिमितगुणकृष्टदयश्च अन्यवनितादुर्लभेण * * * महादेवीशब्देन परं प्रीतः प्रसादम् अकरोत्'—*Kadamvari. P. 658.*

5. वीरप्रसविनी—अज + रक् = वीरः । तं प्रसूते इति वीर + प्र + सू + इति ताच्छिल्पे (स्त्रियाम्) = वीरप्रसविनी [‘जि-ट्-चि-विश्रीण्-वमाऽव्यया-भ्यम्-परिभू-प्रसूभ्यश्’ 3. 2. 157; 3137.]

6 बहुमता—Note that the third matron wishes S'akuntala the love of her husband. ('मतिः बुद्धीच्छयोः' इति भानुजिह्वतः कोषः) ।

7. गौतमीवर्जम्—The णमुल् is here *anomalous*, for evidently it means गौतमीं वर्जयित्वा but as it does not signify परीक्षा or त्वरा (*haste*), the rule 'द्वितीयायां च' 3. 4. 53. does not apply. Thus णमुल् is not available. Some are of opinion that the idea of haste is not imperative in the sutra as Panini himself has णमुल् in 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' 6. 1. 58; 2950 where haste is not present. 'इह द्वितीयास्थले त्वरायां नानुवर्तते इति केचित्, तेन 'एकवर्जम्' इति सिद्धति'—*Prabha, vide also Com. Gosvami* suggests an alternative 'यद्वा गौतम्याः वर्जः वर्जनं यच्चिन् कर्मणि तत् यथा तथा इति बहुव्रीहिः' but this is *चित्पा*, as व्यधिकरणबहुव्रीहिः is not sanctioned by Panini. *Vide 385, P. n. 2.*

सख्यो (उपसख्य)—सहि, सह-मज्जनं दे होदु [सखि, सुख-मज्जनं ते भवतु]

Friend (*Approaching.*)—Friend, a bath in happiness be yours.

शकुन्तला—साअदं मे सहीणं । इदो णिसीदह [स्वागतं मे सखीभ्याम् । इतो निषीदतम्]

S'akuntala—Welcome to my friends. This way sit down.

उभे (मङ्गल-पात्राण्यादाय उपविश्य)—हला, सज्जा होहि । जाव मङ्गल-समालम्भणं विरएम् [हला, सज्जा भव । यावत् मङ्गल-समालम्भनं विरचयावः] ।

Both (*Taking up the propitiatory vase and sitting down.*)—Dear friend ! be ready (*now*). (*We*) will just perform the auspicious decorations.

शकुन्तला—इदंवि बहु मन्तव्वं । दुल्लहं दाणिं मे सही-मण्डणं भविस्सदि [इदमपि बहुमन्तव्यम् । दुर्लभमिदानीं मे सखी-मण्डनं भविष्यति] । (वाष्पं विसृजति) ।

S'akuntala—Even this (*is*) to be highly valued (*to day*). Henceforward decorations by (*my*) friends, will be rare occurrence for me. (*She shed tears.*)

उभे—सहि, उइदं ण ते मङ्गल-काले रोइदु' [सखि, उचितं न ते मङ्गल-काले रोदितुम्] । (अश्रूणि प्रसृज्य नाट्येन प्रसाधयतः) ।

Both—Friend, it i'l-becomes you to weep at an auspicious occasion. (*Wipe of her tears and by way of acting trim her.*)

प्रियंवदा—आहरणोइदं रुवं अस्सम-सुलहेहिं पसाहणेहिं विप्पआरीअदि [आभरणोचितं रूपम् आश्रम-सुलभैः प्रसाधनैः विप्रकार्यते] ।

Priyamvada – Your ornament-worthy beauty is marred
[*Lit. insulted*] by a hermitage's easily-found trimmings.

(प्रविश्य उपायन-हस्तौ) ऋषि-कुमारकौ—इदमलङ्करणम् ।
अलङ्कियतामत्र भवती । (सर्वा विलोक्य विस्मिताः) ।

(*Entering with ornaments in hand*). Two Hermit-boys –
Here is decoration. Let her ladyship be adorned. (*All
[women] looking at these are astonished*).

गौतमी—वच्छ णारअ ! कुदो एदं [वत्स नारद ! कुत
एतत्] ?

Gautami – My son Narada, whence is this ?

पथमः—तात-काश्यप-प्रभवात् ।

First—Through the (*miraculous*) power of Father Ka's'yapa.

गौतमी—किं माणसी सिद्धी [किं मानसी सिद्धिः] ।

Gautami – Is it a mental creation ?

Reading : – 'सुखमज्जनम्' – B. R. V. 'सुखमार्जनम्' – M. 'सुमज्जनम्'
– 'इदमपि' – R. V. M. 'उचितमपि' – R. B. 'भविष्यति' – B. V. M.
'भविष्यति इति' – R. 'विप्रकार्यते' – R. V. M. 'विप्रक्रियते' – S.
'विकार्यते' – K. 'विप्रलभ्यते' & विप्रतार्यते' – B; K has 'सृष्टिः' for 'सिद्धिः' ।

शकुन्तलेति । 'निषिद्धतम्' उपविशतम् ['सदिर प्रतेः' ८१३६ इति प्लवम्] ।

उभे इति । 'सज्जा' उद्भूयता 'भव' [सज्जतेः कर्तरि अच् । स्त्रियां टाप् । सज्जधातुः

आत्मनेपदी अपि इति भट्टोजिः] ।

शकुन्तलेति । 'इदं' प्रियसखीभ्यां प्रसाधनम् 'अपि बहुमन्त्रव्यम्' आदरातिशयेन
स्वीकर्तव्यम् । यत 'इदानीं' सम्प्रति पतिगृहं गतायां मयि 'सखीमण्डनं' सखीभ्यां
विरचितं नेपथ्य-विधानं 'मे' मम ['शेषे षष्ठी तु स्यादेव' इति दौर्ब्यतोक्तेः शेषे षष्ठी]
'दुर्लभं श.श.१२६ भविष्यति' । [बाष्प-विसर्जनेन भविष्यद्वियोगः सूचितः] ।

उभे इति । 'उचितं न रोदितुम्' इत्येव महाभारत-पद-उदः तुमुन् ।

प्रियंवदेति । 'आभरणोचितम्' अलंकारार्हं 'रूपम् आश्रमे' तपोवने 'सुलभानि' अनायास-लभ्यानि यानि 'प्रसाधनानि' विटप-किसलय्यादीनि अलंकरणानि तैः 'विप्रकार्यते' विकृतं क्रियते, दूष्यते इत्यर्थः ['आभरणोचितम्' इत्यनेन सूचितमाभरणम्, तद्द्वारा तदानयनकर्तृणामपि सूचनमार्थम् इति ऋषिकुमारयोः प्रवेशः' इति राघवचरणाः] ।

प्रविश्येति । 'उपायनं' उपहार-द्रव्यं 'हस्ते' ययोः तौ ['उपायनम् उपयाह्यम् उपहार स्तथोपदा' इत्यमरः । "गुडादेः परा सप्तमी"—वाः ८२८ इति सप्तम्याः परनिपातः] ।

गौतमीति । 'मानसी' मनःकृता 'सिद्धिः' निष्पत्तिः, प्राप्तिः अलङ्काराणाम् इत्यर्थः [तथा च तिथितत्त्व-धृतं—'तपोभिः प्राप्यतेऽभीष्टं नासाध्यं हि तपस्यतः । दुर्गमत्वं वथा लोको वहते सतिःसाधने'] ।

NOTES

1. सुखमञ्जनम्—The implication is—'May you hence-forward be plunged in the happiness, caused by the love of your husband.'

2. स्वागतम्—This is used in greeting a person, who is put in the *dative*. Cf. 'स्वागतं देव्यै'—*Malavik. Act I*. 'तस्मै प्रीति-प्रमुखवचनं स्वागतं व्यजहार'—*Megh. I. 4*. 'स्वागतं स्वानधीकारान् प्रभावे खलन्वय वः । युगपत् युगबाहुभ्यः प्राप्तेभ्यः प्राज्यविक्रमाः'—*Kumar. II. 18*.

3. वाष्पम्—*Amar.* and *Haima.* have it with *labial* व while *Medini* reads वाष्पम् with "अन्तरस्थ व" ।

4. रोदितुम् = रोदनम्, as तुमुन् is here भवि । Similar constructions have been noted before. *Vide P. 92, n. 3*.

5. विप्रकार्यते—वि + प्र + कृ + णिच् (स्वाधे) + लट् ते कर्मणि । "विप्र + कृ" means 'to insult'. Cf. 'तस्मिन् विप्रकृताः काले तारकेण दिवौकसः'—*Kumar. II. 1*. 'भर्तुः विप्रकृतापि'—*Sl. 18 Infra*. 'किं सत्त्वानि विप्र-करोषि'—*Act VII. Infra*. For a different sense vide *Kumar. VI. 95*.

6. मानसी सिद्धिः—This refers to कामावसायित्व, one of the eight सिद्धिः. By this one can obtain anything desired instantaneously. Cf. 'अणिमा सहिमा चैव लघिमा प्राप्तिरेव च । प्रकाम्यच्च तथेष्टिन्नं वशिष्ठश्च तथापरम् ॥ यत्नं कामावसायित्वं गुणानन्तान् अश्विनान् । प्राप्नोति यद्यौ नरव्याघ्र परनिर्वाण-

सूचकान् ॥ सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरोग्णियान्, शीघ्रत्वात् लघ्विमागुणः । महिमाऽशेषपूज्यत्वात्, प्राप्तिर्ना अप्राप्य मस्य यत् ॥ * * *”—*Markandeya Purana*. [दत्तात्रेयाऽलर्क-संवादे योगवद्भ्यः नामाध्यायः] । 'वैलीके सर्वभूतानां दुष्प्राप्य' समुदाहृतं तच्चापि भवति प्राप्य' प्रथमं योगिनां बलात् ७८.—*Vayu Purana*. [योगैश्वर्यनिरूपणं नाम त्रयोदशाध्यायः] । *Vide 365, P. n. 5. Yoga-dars'ana. III. 45.*

द्वितीयः—न खलु । श्रूयताम् । तत्रभवता वयमाज्ञप्ताः शकुन्तला-हेतोर्वनस्पतिभ्यः कुसुमान्याहरतेति । तत इदानीम्—

क्षौमं केनचिदिन्दु-पाण्डु, तरुणा माङ्गल्यमाविष्कृतं

निष्ठूतश्चरणी-पराग-सुभगो लाक्षा-रसः केनचित् ।

अन्येभ्यो वन-देवता-कर-तलै, रापर्व-भागोत्थितैर्

दत्तान्याभरणानि नः किसलयो-द्भेद-प्रतिद्वन्दिभिः ॥५॥

Second—Not indeed ! please listen. By his holiness we were ordered—'For S'akuntala's sake, from the forest-trees get flowers'. Then — (*At once*) by a certain tree, an auspicious moon-white silken robe was presented unto us ; while by another was exuded lac-juice fit for dyeing the feet with ; (*and*) from other (*trees, these*) ornaments were delivered by the palms of the Dryads, stretched out (*so as to be visible*) as far as the wrist, emulating with (*their*) burst-out leaflets.

Reading:—'मंगल्यम्'—S. 'मांगल्यम्'—R. V. B. M. 'उपपराग-सुभगो'—B. V. 'उपयोग-सुलभो'—S. उपभोग-सुलभो'—R. M. 'नः किसलय'—B. S'. 'तत्किसलय'—R. V. M. S. 'किसलयोद्भेद-प्रतिद्वन्दिभिः'—R. V. M. 'किसलयच्छाया-परिस्पर्धिभिः'—B.

द्वितीय इति । 'वयं तत्रभवता' काश्यपेन 'इति' अनेन प्रकारेण 'आज्ञप्ताः' । आज्ञा तु वक्ष्यते । 'शकुन्तला' एव 'हेतुः' कारणं तस्मात् ['निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायोदर्शनम्' इत्युक्तेः ६०८ इती ५मौ] 'कुसुमानि वनस्पतिभ्यः' वक्ष्येयः ['वनस्पति' इति ७. Prof. Sivas' Collection.]

चौममिति ॥ अन्वयः ॥ (तत इदानीं) नः केनचित् तरुणा इन्दुपाण्डु माङ्गल्यं
 चौमम् आविष्कृतम् । केनचित् चरणीपराग-सुभगो लाचारसः निष्ठूतः । अन्येभ्यः
 अपर्व-भागीत्यतः कसलयोद्भेद-प्रतिबन्धिभिः वन-देवता-करतलैः आभरणानि दत्तानि ।
 व्याख्या—‘ततः’ कुसुम-चयनार्थं प्रस्थितेषु अस्मासु ‘इदानीं’ सम्प्रति ‘नः’ अस्मभ्यं
 [संप्रदाने ४र्थी] ‘केनचित् तरुणा’ वृक्षेण ‘इन्दुवत्’ चन्द्रइव ‘पाण्डु’ सितं शुभम् इति
 यावत् [“पाण्डुः कुन्तीपतौ सिते” इति हेमः] अतएव मङ्गल-कर्मणि साधु इति
 ‘मङ्गल्यम्’ [‘तव साधुः’ ४।४।२८ इति यत्] । मङ्गल्यम् एव ‘माङ्गल्यम्’ [‘प्रज्ञा-
 दिभ्यश्च’ ५।४।३८ इति स्वार्थे अण्] ‘चौमं’ दुकूलम् [“अंगुकञ्च उत्तरीयञ्च दुकूलं
 चौमं मस्त्रियाम्” इत्यमरमाला] ‘आविष्कृतं’ खदेहात् आविष्कृत्य दत्तम् इत्यर्थः ।
 ‘केनचित्’ अपरेण वृक्षेण ‘चरणयोः उपरागः’ रञ्जनम् इत्यर्थः । तव ‘सुभगः’ सुन्दरः
 योग्य इत्यर्थः [‘सुन्दरेऽधिकभाग्ये च दुर्दिनेतर वासरे । तुरीयांशे श्रीमति च सुभगः’
 —इति न्यायपञ्चानन-धृत-शब्दार्णवः] ‘लाचारसः’ अलक्तक-द्रवः ‘निष्ठूतः’ उद्गीर्णः दत्त
 इत्यर्थः । [वाच्यार्थस्य गुणीभूतत्वात् नाश्वीलता-दोषापत्तिः] । ‘अन्येभ्यः’ वृक्षेभ्यः [इति
 अपादाने प्रमी । यदा ‘अन्यान् आयित्य’ इति ल्यब्लोपे कर्मणि प्रमी] ‘आपर्व-भागी-
 त्यतः’ मणिवन्धं यावत् निर्गतेः अतएव ‘कसलयानां’ नव-पल्लवानाम् ‘उद्भेदाः’ विकाशाः,
 उद्भिद्यमान-पल्लवा इत्यर्थः (भट्टानयने द्रव्याननयम् इति न्यायात् । लक्षणया रक्ततरल-
 कीमलत्वादि व्यञ्जम्) तेषां ‘प्रतिबन्धिभिः’ प्रतिस्पर्धिभिः, सट्टशैः इत्यर्थः । ‘वनदेवतानां
 करतलैः’ हस्तैः कर्तृभिः, ‘आभरणानि’ रत्नालंकारादीनि ‘दत्तानि’ [अत्र वनदेवता-
 करतल-दत्ताभरणेन तस्या आजन्मवैधव्य-सौभाग्ये आभरणानाम् अनर्घत्वादि च व्यज्यते ।
 प्रयमचरणे चतुर्थे च उपमालंकारः । श्रुतिव्यनुप्रासौ । अर्थावृत्तिर्हेतुश्च । अनेन
 निरुक्तिर्नाम भूषणम् । ‘पूर्वसिद्ध्यर्थकयनं निरुक्तिरिति कीर्त्यते’ इति दर्पण-लक्षणात् ।
 शार्दूलविव्रीडितं वृक्षम् । “अन्यैः तेः” इति पठित्वा कर्तृप्रक्रमः भङ्गः समाधेयः] ।

Voice :—कथित् तरुः आविष्कृतवान् । कथित् सुभगं लाचारसं निष्ठूतवान् ।
 ० भागीत्यतानि ० प्रतिबन्धीनि करतलानि दत्तवन्ति ।

NOTES

- वनस्पतिभ्यः—वनस्पति means a “Cryptogamia”, i. e. a tree which bears fruits without flowers, but here it has the sense of

trees in general. Cf. 'अपुष्याः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः'—*Manu. I. 47*. 'वानस्पत्यः फलैः पुष्यात्, तैरपुष्यात् वनस्पतिः'—*Amar. Vide also Com.* The form expected was वनपतिः (वनस्य पतिः) but an augment सुट् comes in by the rule 'पारस्कर-प्रभृतीनि च संज्ञायाम्' 6. 1. 157; 'संज्ञायाम् इति किम्? 'वनपति रयं व्याधः'—This fowler is the lord of the forest.

2. चौमम्—चुमायाः विकारः चौमम्, fine silk. According to शब्दरत्नावली, चौम is a synonym of शणज् or अतसीपट्, common flax. Cf. 'चौमं शणजेषु स्यात् अतसीजे नपुंसकम्', but according to others it means 'wove silk'. *Vide Raghu. X. 8.*

3. इन्दुपाण्डु—पाण्डु generally means 'yellowish white'. 'सितपीत समावृतः पाण्डुवर्णः प्रकीर्तितः'—*Subhūticandra*. 'पाण्डुस्तु पीतभागधः केतकी-धूलि-सन्निभः'—*Śabdarnava*. Here it may mean 'white' (*Com.*)

4. माङ्गल्यम्—मङ्गलमेव इति मङ्गल + स्वार्थे ञच् (5. 4. 38) = माङ्गल्यम्। Next माङ्गले धाधु इति माङ्गल + यत् (4. 4. 98) = माङ्गल्यम् auspicious (*Vide also Com.*) *Gosvami* and others have 'मङ्गल कर्मणि हितम्। मङ्गलशब्दात् ष्यञ्', but the sūtra 'तस्मै हितम्' 5. 5. 1. gives क् (= ईय 7. 1. 2) and not ष्यञ्। Thus the required form will not be available.

5. निष्कृतः—Such words as निष्कृत, उद्गार, वान् &c. (*Lit. omitted*) though ordinarily indicative of vulgar sense, when used metaphorically (poured) give a beautiful ('अतिसुन्दरमन्त्र'—*Dandi*) idea. Cf. 'अत्र उद्गारशब्दः गौणार्थत्वात् न जुगुप्सावहः। प्रत्युतः काव्य-शोभाकर एव। तदुक्तं दण्डिना &c.—*Mallinatha on Meghaduta I. 26. Vide P. 199, n. 5.*

6. लाचारसः—"A red dye prepared from an insect, analogous to the cochineal insect. This minute red insect is found in great numbers in the Palasa, Indian fig tree and some other trees. It punctures the barks, whence exudes a resinuous milky juice, with which it surrounds itself in a kind of nest and which when dry may be broken off and used for various purposes"—*Williams*.

"Largely used by women in ancient times as an article of decoration, especially for the sole of the feet."—*Apte. Cf. 'लाचारसं चरणकमलन्यासयोग्यम्'—Megh. II. 12. 'तनूनि लाचारञ्जितानि'—Ritu. VI, 13; also Kirat. V. 23.*

7. आपर्व &c.—पर्व means a 'joint'. 'यन्विना पर्वपरुषी'—*Amar.* पर्वणः भागः पर्वभागः wrist—*Katayavema.* आ पर्वभागेभ्यः = आपर्वभागम् [आङ्मर्यादाभिविध्योः] 2. 1. 13 इति अय्यथीभावः। As far as to the wrist. आपर्वभागम् उच्यताः इति 'आपर्वभागोच्यतः'। 'सहसुपा' २।१।४ इति समासः, तैः।

8. किसलय &c.—इह [vide *P. 228, l. 4.*] here has the sense of 'strife'. 'इह' रहस्ये कलहे तथा नियुनयुग्मयोः। Though ordinarily *neuter* it is sometimes seen as *masculine*. Cf. "चार्ये इहः" 2. 2. 29 इति निर्देशात् पुंस्यपि"—*Bhanuji.* प्रतिगतं इह प्रतिइहम् rivalry, emulation. Next by मत्वर्थे इनि we have प्रतिइहौ, a rival (*Now see Com.*) 'तत्' in तत् किसलय &c. is superfluous and is to be rejected.

Remarks :—On a similar way महाश्वेता got fruits for चन्द्रापीड—Cf. 'चीत्याय सा कन्यका भिक्षाकपालमादाय तेषामायतन-तटूणां तलेषु विचचार। अचिरेण च तस्याः स्वयं पतितैः फलैरपूर्यत भिक्षाभाजनम्। * * * आसीच्च तस्य चेतसि—नास्ति खल्वसाध्यं नाम तपसाम्। किमतः परम् आश्चर्यम्, यदत्र व्यगत-चेतनापि सचेतना इवास्यै भगवत्यै समतिसृजन्तः फलानि आत्मानुग्रहम् उपपादयन्ति वनस्पतयः'—*Kadamvari. P. 519. (H. S. Ed.)*

प्रियंवदा (शकुन्तलां विलोक्य)—हला, इमा ए अब्भुववन्ती ए सुइदा दे भक्तुणो गेहे अणुहोदव्या राजलच्छि [हला, अनया अभ्युपपत्त्या सूचिता ते भर्तुर्गेहे अनुभवितव्या राजलक्ष्मीः]। (शकुन्तला ब्रीडां रूपयति)।

Priyamvada (*Looking at Sakuntala.*)—By this favour is fore-shadowed the royal fortune that is to be enjoyed at your husband's place. (*Sakuntala represents shame.*)

प्रथमः—गौतम, एहो हि अभिषेकोत्तीर्णाय काश्यपाय वनस्पति-सेवां निवेदयावः ।

First—Come, come Goutama, we will impart the services of the trees to Father Kas'yapa, who (*must*) have finished his ablution.

द्वितीयः—तथा (निष्क्रान्तौ) । Second—Alright. (*Exeunt*).

सख्यौ—अए, अणुबहुत्त-भूषणो अअं जणो । चित्त-कम्म-परिअएण अङ्गेषु दे आहरण-विणिओअं करेह [अये, अनुपभुक्त-भूषणोऽयं जनः । चित्र-कर्म-परिचयेन अङ्गेषु ते आभरण-विनियोगं कुर्वः] ।

Friends—Alas ! we are unused to decorations. (*However*) we will arrange the ornaments on your limbs, by (*our*) acquaintance with the art of painting.

शकुन्तला—जाणे वो णेउणं [जाने वां नैपुण्यम्] । (उभे नाय्ये नालङ्कृतः) ।

S'akuntala—(*I*) know your skill. (*Both act decorating her.*)

Reading :—‘राजलक्ष्मीः’—B. V. M. S. ‘राजलक्ष्मीरिति’—R. ‘अभिषेकोत्तीर्णाय’—R. B. V. M. ‘अभिषेकावतीर्णाय’—S. ‘अनुपभुक्त’—K. M. V. Mackenzie Mss. ‘अनुपयुक्तः’—R. S. ‘अननुभूतः’—B. ‘अलङ्कृतः’—R. V. M. ‘अलङ्करोति’—S. ‘अलङ्कारान् विनियुञ्जते’—B.

प्रियंवदेति । ‘अनया अभ्युपपत्त्या’ वनस्पतिनाम् अनुग्रहेण (‘अभ्युपपत्ति रनुग्रहः’ इत्यमरः) ‘अनुभवितव्या’ उपभोग्या ‘राजलक्ष्मीः’ राजश्रीः (‘श्रीभा-सम्पति-पद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिव दृश्यते’ इति शास्त्रतः) ‘सूचिता’ अनुमापिता, ज्ञापिता इति यावत् । प्रथम इति । ‘अभिषेकात्’ ज्ञानात् उत्तीर्णः उत्पन्नः, तं बोधयितुम्

इत्यर्थः (कर्मणि ४र्थी २:३:१४) 'वनस्पतीनां सेवां' दुकूलादि-दानरूपां परिचर्यां ।

सव्याविति । 'अये' इति सध्रुमे ('अये क्रीधे विषादे सध्रुमे स्मरणेऽपि च' इति विश्वः) 'अयं जनः' अस्मादृश्यः जनः । किंविधः ? 'अनुपभुक्त' न परिहितं 'भूषणं' येन तथाविधः । कतमत् अलङ्करणं कतमस्मिन्नङ्गे परिधीयते तन्न जानीम इति हृदयम् । किन्तु 'चित्रकर्मणां परिचयेन' ज्ञानेन, अस्माभिः बहूनि आलिख्यानि अवलीकितानि, तत्र स्त्रीणाम् अङ्गेषु आभरणाणि चित्रितानि दृष्टानि, तदनुसारेण इत्यर्थः [इति विद्यासागरचरणाः] । चित्रे यथाभरण-प्रयोगः दृश्यते तेनैव प्रकारेण । यद्वा 'चित्रकर्मणः' आलिख्याङ्गस्य 'परिचयेन' अभ्यासेन [इति शिष्यपालटीकायां मल्लिनाथः १:७५] 'ते अङ्गेषु आभरणानां विनियोगः' विन्यासः, संस्थापनमिति यावत् 'कुर्वः' तां मृषयाव इत्यर्थः ।

NOTES

1. अभ्युपपत्त्या—The unexpected presentation of the ornaments is considered by Priyamvada as a condescension, but the ascetics call it a service (सेवा), rendered by the Dryads only to please the sage, as they were fully aware of his great power to command trees.

2. ब्रीडाम्—ब्रीड + प्र भावे = ब्रीडा bashfulness. ब्रीड is also correct. 'ब्रीडः अपि' (with घञ् भावे)—*Bhanuji*; 'ब्रीडीऽस्त्रीवे तपः लज्जा'—*Ravasa*.

3. अभिषेकीकृतीर्णाय—The sage was performing his ablution when the pupils were going to collect flowers and hence they now suppose that he must have finished his bath.

4. चित्रकर्म-परिचयेन—परिचय generally means 'acquaintance', 'knowledge'. 'संस्तुतः स्यात् परिचयः'—*Amar*. We shall decorate your body from our knowledge acquired from the observation of pictures (चित्रकर्म), painted by others; or चित्रकर्म may mean *portrait*, then 'परिचय' will mean 'practice'. For this sense Cf. 'हेतुः परिचय-स्थये वक्तुर्गुणनिकैव सा'—*Sis'u. II. 75*. where *Malli*. remarks 'परिचयस्थये अभ्यासदाह्ये'। Also *Raghu. IX. 49*. 'वर्णपरिचयं करोति'—*Att. CO. 20. Ind. Saty. Div. Shastri Collection* skill in the art of painting.

(ततः प्रविशति स्नानोत्तीर्णः काश्यपः) । काश्यपः—

यास्यत्यय शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया

कण्ठः स्तम्भित-वाप्य-वृत्ति-कलुषचिन्ता-जडं दर्शनम् ।

वैक्लव्यं सम तावदीदृशमहो स्नेहादरखीकसः

पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनया-विशेष-दुःखैर्नवैः ॥ ६ ॥

(इति परिक्रामति) ।

(Then enter Kas'yapa, risen from his bath). Kas'yapa—
Because S'akuntala will depart to-day, (my) heart is deeply
touched with melancholy; (my) voice is choked by suppressing
the flow of tears and (all my) senses are paralysed by
anxious thought. So great indeed through affection (is) the
affliction [*Helplessness—Robi Datta*] of me, a recluse in the
forest. How! (*bitterly*) alas! are the house-holders stung
by the pangs of the first separation from (*their*) daughters.
(*This said, walks round*).

Reading:—‘कण्ठः स्तम्भितवाप्यवृत्तिकलुषः’—R. V. M. ‘अन्तर्वायभरीपरीषि
गदितम्’—B. ‘ईदृशमहो’—V. S. ‘ईदृशमिदम्’—R. ‘ईदृशमपि’—B. M.
‘कथं नु’—V. M. S. ‘कथं न’—R. B.

यास्यतीति ॥ अन्वयः ॥ अयं शकुन्तला यास्यति इति हृदयम् उत्कण्ठया
संस्पृष्टम्, कण्ठः स्तम्भितवाप्यवृत्तिकलुषः, दर्शनं चिन्ताजरम् । अरखीकसी सम तावत्
स्नेहादीदृशं वैक्लव्यम्, अहो गृहिणः नवैः तनयाविशेषदुःखैः कथं नु पीड्यन्ते । व्याख्या
—‘अयं’ अस्मिन् अहनि ‘शकुन्तला’ पतिगृहं ‘यास्यति इति’ हेतोः [ननु याता,
नापि याति, अपि तु यास्यति इति भविष्यत्-कालौन-तद्गननं मनसि कृतमात्र एव
इति भावः] ‘सम हृदयम् उत्कण्ठया’ (उत्कण्ठा-लक्षणं तु उक्तं भाक्) दुःखेन
इत्यर्थः । ‘संस्पृष्टं’ सम्यक् भिन्नम् अभिभूतम् इति यावत् [समातिशयः दीव्यते] ।
‘कण्ठः’ स्वरः [“स्वरैरपि कण्ठ आख्यात” इति हारावली] ‘स्तम्भित’ अवरोद्धा या
‘वाप्य’ नेत्रजलस्य प्रसृतः प्रसृतः शक्तिः कालौन-तद्गननं मनसि कृतमात्र एव
‘कलुषः’ विकृतः

स्वर-भङ्गवान् इत्यर्थः [यत् "स्तम्भितया वाप्यवत्या कलुषः" इत्येवं प्रयोगः श्रेयान् । समासस्तु विधेयाविमर्ष-दीपसावहति । स्तम्भितत्वे कारणं पुरुषगतं धैर्यम् । प्रवृत्तस्य स्तम्भयितुम् अशक्यत्वात् वृत्ति-पदीपादानम् । एतेन स्फुटं वाचोऽप्रवृत्तिर्ध्वनिता] 'दर्शनं' तत्तन्द्रियजं ज्ञानम् ('दृष्टिः ज्ञानेऽणि दर्शने' इति कौषः) 'चिन्तया' शकुन्तला-गमन-रूपया 'जडं' स्व-स्व-विषय-ग्रहणे असमर्थम् । तेनाहं नयनाभ्यासीचितुं, कर्णाभ्यां श्रोतुं च न समर्थ इत्याशयः [तथाच शङ्कर-पादोद्धृतं भारत-वाक्यं 'निद्रा-नाशश्च चिन्ता च भ्रान्तिश्चोत्सुक-चेतसाम्'] । 'धरण्यम् श्रीकः' आययः यस्य ('श्रीकः सद्भाऽऽययश्चौकाः' इत्यमरः) तादृशस्य समत्वादि-यूत्यस्य वनवासिनः 'मम तावत्' इत्यवधारणे 'क्षीहात्' परिचरणादि-कर्म-सह-वासजात् समत्वात्, न तु अपत्य-क्षीहात् । अतएव प्रथम-चरणे शकुन्तला यासति इत्युक्तं न तु कन्यका इति भावः । 'इदृशम्' एवंविधं गुरुतरं 'वैक्ष्व' विद्योग-वैधूर्यं, 'अहो' इति करुणार्थसूचकम् ['अहो धिगये श्रीके च करुणार्थ-विषादयोः' इति सेदिगी] 'गृहिणः' कृत-दार-परिग्रहाः संसारिणः, न तु ब्रह्मचारिणः 'नवैः' प्रथमोत्पन्नैः [द्वितीय-वारादौ पूर्वानुभूतत्वात् न तथा दुःखम् इत्याशयः] 'तनयानां' आत्मजां न तु कृतक-कन्यानां, यो 'विज्ञेयः' विच्छेदः, तस्मात् यत् 'दुःखं' तैः । 'कथं' कोन प्रकारेण 'नु' इति प्रश्ने ['नु पृच्छायां विकल्पे च' इत्यमरः] 'पीडयन्ते' व्याकुलीक्रियन्ते । अनपत्यस्य आरण्यकस्य मे कृतक-तनया-विश्लेषेण एवं दुःखं यदि, मन्ये तेषां समत्ववतां-गृहस्थानां स्वाङ्ग-भूतानां कन्यानां विद्योग-वैधूर्यं नितरां दुर्वहम् । [वैक्ष्व्यं प्रति उत्कण्ठा-स्पर्श-रूपे एकचिन्तनं कारणे सत्यपि कण्ठ-कालुष्यादि-कारणान्तर-हयोपन्यासात् समुच्चयोऽलंकारः । परार्थे अर्थापत्तिद्वयम् । गृहिण इति व्यतिरेकः । केका-वृष्यनुप्रासौ । इति-शब्दोपादानात् हेतुरपि । "दृष्टिजडा चिन्तया" इति पठित्वा उद्देश्य-प्रतिनिर्देश-प्रक्रममङ्गः समाधेयः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्] ।

Voice :—शकुन्तलया यासति हृदयेन संस्पृष्टेन भूयते (यदा हृदयम् उत्कण्ठा संस्पृष्टवती) । कण्ठेन ०कलुषेण, दर्शनेन ०जडेन (भूयते) । ईदृशेन अनेन वैक्ष्व्येन भूयते, नवानि ०दुःखानि पीडयन्ति ।

NOTES

1. प्रविशति कायपः—This is the first time Kanva appears before the audience; though a strict performer of austerities

his first speech clearly gives vent to the softer feelings of his heart.

2. यास्यति—For the force of the लृट् (*Vide Com.*)

3. संस्पृष्टम्=Deeply touched. सम् is intensive.

4. कण्ठ &c.—*Vide (Com.)*. लम्बित (with णिच्) = suppressed, वृत्ति—appearance, flow. For a similar idea Cf. 'निरुद्धवायोदसन्नकण्ठम् उवाच कृच्छादिति राजपुत्री'—*Kirat. III. 38*. 'वायु-लम्बित-कण्ठत्वादनुक्तौ व वने गताः'—*Pratima of Bha'sa, Act. II. 17*. Kas'yapa with great patience suppressed the coming tears and hence his voice was hoarse. For the different conjugations of the root लम्ब read,—लम्बते पुरुषः प्रायो यौवनेन धनेन च। न लम्बति चित्तीशोऽपि न लम्बोति युवाप्यसौ —*Halayudha*. लुङ् अस्तम्भत् अस्तम्भीत्। क्तः स्तम्भः। क्ताच् स्तम्भित्वा स्तम्भा।

5. चिन्ताजड &c.—दर्शनम् refers to all the senses (*Raghava*). चिन्ता—continuous thinking of the same thing. जड—having no perception of external objects. Cf. 'चिता चिन्ता द्वयोर्मध्ये चिन्ता नाम गरियसी। चिता दहति निर्जीवं, चिन्ता तु सजीवं दहति'। (*Vide Com.*)

6. अरण्यौकसः—उच्यति (दिवादिः) समवेति अत्र इति उच्+असुन् [सर्वधातुभ्यः असुन्, उः—६३८]. By 'न्यङ्क् पादीनाच्च' 7. 3. 53, 'च' becomes 'क'. औकः is also 'अदन्त', for *Panini* himself uses as such. Read 'औकः उचः के' ७.३.३६ इति निपातनात् अदन्तोऽपि—*Bhanuji*. Cf. Greek. 'Oikos'—a house. Kas'yapa thought that he was above all emotions, but now he is surprised at his wrong belief; hence अहो in कल्याय (mixed with विषय). If he, a veritable recluse of the forest be subject to such worldly feeling, at the parting of one whom he had **only nurtured** from her childhood, [Mark that Kas'yapa uses the word शकुन्तला & not कन्यका in the first line] how greatly the worldly men are afflicted on such occasion [नवे—First time and not on every occasion], when they are separated from their **self-begotten daughter** (पौत्र्या). Note the difference between वैकन्य and पौन्यन्ते (*acute pain*).

Remarks :—This is one of the four best stanzas of this drama. The sentiments here have been so exquisitely and naturally delineated that the verse at once appeals to all and sundry. 'कानिदासस्य सर्वस्वमभिज्ञानशकुन्तलम् । शकुन्तले चतुर्थाङ्गः सव श्लोकचतुष्टयम्' ।

सख्यौ—हला सउन्दले, अवसिद-मण्डनासि । परिधेहि संपदं खोम-जुगलं [हला शकुन्तले, अवसित-मण्डनासि । परिधेहि साम्प्रतं खोम-युगलम्] । (शकुन्तला उल्याय परिधत्ते) ।

Friends—Dear S'akuntala, you have your decorations completed. Now don this pair of linen mantles. (*S'akuntala rises and wears them*).

गीतमौ—जादे, एतो दे आनन्द-परिवाहिणा चक्षुणा परिस्सजन्तो विद्य गुरु उबद्धिदो । आचारं दाव पडिबज्जस्स [जाते, एज ते आनन्द-परिवाहिणा चक्षुणा परिस्सजमान इव गुरुः उपस्थितः । आचारं तावत् पतिपद्यस्व] ।

Gautami—My child, here comes your father, embracing (you) as it were, with a joy-flowing eye. Just perform the customary (*salutation*).

(शकुन्तला सवीडं वन्दनां करोति) ।

(*S'akuntala bashfully salutes Kas'yapa*).

काश्यपः—वत्से !

ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव ।

सुतं त्वमपि सस्त्राजं सेव पुरुमवाप्नुहि ॥८॥

Kas'yapa—Child, mayest thou be highly honoured by (*thy*) husband, as was S'armishthá by Yajáti. As she got Puru, mayest thou also get an Imperial son.

गौतमी—भञ्जवं, वरी क्व, एसी । य आसिसा [भगवन् !
वरः खल्विदः । न आशीः] ।

Gautami—Almighty sir, a boon indeed this is,—not a mere benison.

काश्यपः—वत्से, इतः सद्योहुतानग्नीन् प्रदक्षिणीकुरुष्व ।
(सर्वे परिक्रामन्ति) ।

Kas'yapa—My child, do thou circumambulate these newly fed fires (*thrice*), keeping thy right side towards them. (*All turn round.*)

Reading :—‘०परिवाहिणा’—R. V. M. ०‘स्यन्दिना’—S. ‘०वाष्पपरि-
वाहिणा’—B. ‘शकुन्तला (सत्रीङ्म्) तात ! वन्दामि’—R. V. M. S. ‘शकुन्तला सत्रीङ्
वन्दनां करोति’—B. ‘भर्तु’—R. V. M. S. ‘पत्यु’—B. D. ‘सद्योहुतान् अग्नीन्’
—B. V. Taylor Mss. ‘सद्योहुताग्नीन्’—R. M.

गौतमीति ॥ ‘आनन्द’ साधु ‘परिवाहयति’ परितः प्रेरयति इति ‘आनन्दपरिवाहि’
तादृशेन आनन्दजः सु-विमुच्यता ‘चतुष्पा परिष्वजमानः’ आलिङ्गन्निव (इत्युत्प्रेक्षा) ‘गुरुः’
पिता कण्वः (‘गुरुः पिता गुरुर्विप्रः’ इति गदसिंहः) ‘उपस्थितः’ समीपे वर्तते ।
‘आचार’ वन्दनादिकं ‘प्रतिपद्यस्व’ अशुतिष्ठ ।

ययातेरिति ॥ अन्यः ॥ वत्से ! (त्वं) शर्मिष्ठा ययातेरिव भर्तुः बहुमता भव ।
त्वमपि सा पुरुषिव सम्भाजं सुतम् अवाप्नुहि । व्याख्या—हे ‘वत्से’ शकुन्तले त्वं
‘शर्मिष्ठा’ दानव-राजस्य वृषपर्बणः कन्या, ‘ययातिः’ नाहुषः (इति जटाधरः) तस्य, ‘इव
भर्तुः’ २।१।६७ स्वामिनः दुष्यन्तस्य महाराजस्य ‘बहुमता’ अत्याहुता ‘भव’ (इति आशिषि
लोट् । यथा वह्नीषु पवीषु विद्यमानासु सतीषु दानव-नन्दिनी शर्मिष्ठा भर्तुः पार्थिवस्य
ययातिः गौरव-भागिणी महाराजौपदं लब्धवती तथा त्वमपि भर्तुः पार्थिवस्य दुष्यन्तस्य
आदरणीया भव) । ‘त्वमपि सा’ शर्मिष्ठा ‘पुरु’ स्वनामधेयं चन्द्रवंश-प्रदीपम् ‘इव
सम्भाजं’ सार्वभौसं ‘सुतं’ पुत्रम् ‘अवाप्नुहि’ लभस्व । शर्मिष्ठायाः तनयः पुरुषश्च सापव-
भादेषु बहुषु सत्स्वपि सामान्यं लभे तदवत् तव पुत्रोऽपि चन्द्रवंशी भूयात् [अथ शर्मिष्ठा

बहुमता 'अभूत्', लं तु 'भव' इति, अपिच सा पुरुष 'अवातदती', लं तु 'अवाप्' हि' इति काल-भेदात् विधि-भेदाच्च भग्नप्रक्रस-दोष-द्वयम्, "चिरं जीवतु ते सृगुर्माकण्डेय-सुनिर्यया" इति दर्पणोदाहरणवत् । तच्च वक्ष्यमाणरीत्या समाधेयम्—"ययातिरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्वहुमता सती । सम्भाजं पुरुषवत् पुत्रं तत्समा त्वमवाप्' हि" इति सिद्धान्त-वागीशपादाः । क्रम-लक्षणसङ्गमुपचितम् । तल्लक्षणं यथा—"तत्त्वोपलब्धिः इष्टस्य क्रम इत्यभिधीयते" इति आशीर्वादच्छलेन तस्य वरत्वेन च कथनात् आशीर्लक्षणा नाद्यालं-कारोऽपि । तल्लक्षणं यथा दर्पणे । 'आशीरिष्टजनाशंसा' श्लोकऽयं तत्रैव षष्ठाध्याये उदाहृतः । श्लोकोक्तम्) ।

Voice :— शर्मिष्ठया इव बहुमतया भूयताम् तया पूरुरिव सम्भाट् सुतः अवाप्यताम् ।

गौतमीति ॥ 'एषः वरः खलु' इति अवधारणे ['तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरीमतः' इति भरतः । 'भगवन्' इति सम्बोधनेन अस्यः वचसः अनन्यथात्वं सूच्यते । [तथाचः—"नहीयर-व्याहृतयः कदाचित् पुण्यं लोके विपरीतमर्थम्' इति कूमारसम्भवे श्यसर्गे ६३ श्लोकः] 'न आशीः' केवलं अनियत-फला हितैषणा, ['आशीर्हितैषणा' इति हेमः । अपिच, 'वात्सल्यात् यत्र मान्येन कनिष्ठस्याऽभिधीयते । इष्टावधारकं वाक्यमाशीः सा परिकीर्तिता' इति] ।

काश्यप इति ॥ 'सद्यो हुतान् अग्नीन्' असिन्नेव क्षणे कृतहीमानलान् इत्यर्थः [समानि अहनि इत्यर्थे 'सद्यः परकृत्-परार्य-ऐषमः—' ५।१।२२ इति सूत्रेण सद्य इति अव्ययं निपातनात् सिद्धम्] 'अप्रदक्षिणान्' प्रदक्षिणान् 'कुरुष्व' दक्षिणावर्तनेन भ्रम इति भावः ।

NOTES

1. क्षीमयुगलम्—युगं लाति इति युग+ला+क कर्तरि 3. 2. 3; यद्वा, युगम् अस्ति अस्य इति 'सिन्धादयश्च' ५।२।२७ इति लच्, यद्वा 'वपादिभ्यश्च', उः—१११ इति युञ्+कलच्=युगलम् (*pair*)—*Bhanuji*.

2. शकुन्तला सत्रीङ्म् &c.—This is certainly better than the Devanagari reading, as in the latter case a stage direction "इति वन्दति" after S'akuntala's speech will be necessary.

3. ययातिः—The king Yayati of the lunar dynasty had two wives, देवयानी, daughter of युक्ताचार्य and शर्मिष्ठा, daughter of इक्ष्वाकु, the demon king. शर्मिष्ठा was originally sent with देवयानी as her maid-servant, still like शकुन्तला she was married by the king according to Gandharva form and later on she rose to be the chief queen, owing to her intrinsic virtues. युक्ताचार्य cursed the king to be prematurely old as he showed partiality towards शर्मिष्ठा। Now *vide p. 46, n. 2*; also *Matsya-purana Ch. 33. Mahabharata Adiparva, Ch. 70.*

4. सम्राजं—सत्यज्ञ राजते इति सम्+राज+क्तिप् (3. 2. 61.) Next by सन्वि we get सम्राज्, 'स' not being changed into अनुस्वार by a special sutra 'सौ राजि सनः कौ' 8. 3. 25. 'क्तिप्-प्रत्ययान्त-राज-धातोः पूर्ववर्ती सम्-शब्दस्य सकारः, सकार एव तिष्ठति, अनुस्वारः न भवति। सम्राट्। कौ किम्? संराजते'—*Prabha*. Hence the feminine form is सम्राज्ञी or सम्राज्ञा [and not "सम्राज्ञी" though it is met with in the Vedic literature. "सम्राज्ञी श्वशुरे भव"]। Some try to defend सम्राज्ञी as सम्राता राज्ञी but this also can give संराज्ञी only, as there is no क्तिप् here. सम्राट् means a paramount lord who has performed a राजसूय sacrifice. Cf. 'येनेष्टं राजसूयेन सण्डलस्येश्वरश्च यः। शान्तिं यः शान्त्या राज्ञः स सम्राट्'—*Amar. quoted by Malli. on Raghu. II. 5.*

5. भगवन्—implies that his utterings will not be otherwise. (*Com.*)

6. वरः खलु &c.—Sometimes a difference is made between आशीस् and वर, the former being taken to be merely an expression of one's good wishes, which may or may not bear fruit, while वर is a boon which is more permanent in character and is sure to come to pass. Cf. 'सनुष्टदेवतादीनाम् अवश्यभावि वचनं वरः। आशीस्तु कदाचित् फल-विधायिनी वाक्'—इति चन्द्रशेखरः ॥ Also 'लौकिकानां हि साधूनाम् अर्थं वागनुवर्तते। ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति'—*Uttar. I. 10.*

7. प्रदक्षिणीकृत्य—प्रगती दक्षिणे प्रदक्षिणः इति अव्ययीभावः समासः by the rule 'तिष्ठति प्रगतीनि च' 2. 1. 17. प्रदक्षिण belongs to तिष्ठति.

class. [*Vide* गणपाठ *Ch. II.*] Next अग्रदक्षिणं प्रदक्षिणं संपद्यमानं कुरुष्व इति प्रदक्षिण + च्चि + क्त + लोट् स् । Cf. 'प्रदक्षिणीकृत्य'—*Raghu. II. 21.* 'प्रदक्षिणीकृत्य इतं हुताशनम्'—*Ibid. II. 71.* 'प्रदक्षिण-प्रकसणात् कृशानः'—*Ibid VII. 24; Kumar. VII. 79; III. 14; IV. 25.* प्रदक्षिण means to go round *once* or *thrice* an object, worthy of veneration in a *clock-wise* direction, so that the right side is always turned to the object circumambulated. Cf. 'प्रसार्य दक्षिणं हस्तं स्वयं नम्रशिराः पुनः । दक्षिणं दर्शयन् पार्श्वं सनसापि च दक्षिणः । सकृत् त्रिधा वेष्टयेत् ता देव्याः प्रीतिः प्रजायते । स च प्रदक्षिणीज्ञेयः सर्वदेवीष-तुष्टिदः'—*Kalika'purana. Ch. 70.* According to *Tantra* however प्रदक्षिण means circumambulation *for three times and not once.* 'त्रिधा वेष्टयेत् सम्यक् देवतायाः प्रदक्षिणम् । एक-हस्त-प्रणामाय एकं वापि प्रदक्षिणम् । अकाले दर्शनं विष्णोः हन्ति पुण्यं पुराकृतम्'—*Tantra-sara.*

काश्यपः—वत्से !

असौ वेदिं परितः क्लृप्त धिष्ण्याः

समिहन्तः प्रान्त-संस्तीर्ण-दर्भाः ।

अपघ्नन्तो दुरितं हव्य-गन्धैः

वैतानास्त्वां वङ्गयः पावयन्तु ॥ ८ ॥

(शकुन्तला प्रदक्षिणं करोति) । प्रतिष्ठस्वेदानीम् ।

(सदृष्टि-क्षेपम्) क्व ते शार्ङ्गरव-मित्राः ?

Kas'yapa - My child, may yonder sacrificial fires, whose places are assigned round the altar, fed with faggots, having 'Darva' strewed at their margin, sanctify thee, after destroying (thy) sin by the perfume of the oblations. (*Sakuntala goes round the fires thrice*). Now set out. (*Casting a glance*). Where are S'arangarava and others ?

(प्रविश्य) शिष्याः—भगवन् ! इमे स्मः ।

Disciples (*Entering.*)—Here are we, holy sir !

Reading :— 'वत्से'—B; 'ऋक्षन्दसा आशले'—R. V. M. S. 'शकुन्तला प्रदक्षिणं करोति'—B. Omitted by M. R. and S. 'शिष्यः'—R. V. M. 'शिष्याः'—S. 'शिष्यौ'—B. 'पावयन्तु'—R. V. M. 'पालयन्तु'—B. K.S. C.

अस्मी इति ॥ अन्वयः ॥ वेदौ परितः समिदन्तः, ऋषिपुत्राः, प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः अस्मी वैतानाः वज्रयः, हव्यगन्धैः दुरितम् अपघ्नन्तः, त्वां पावयन्तु । व्याख्या—'वेदौ परितः' समन्ततः ['समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वग् इत्यपि' इत्यमरः । 'पर्यभिष्ठां च' ५।३।८ इति परि-शब्दात् तस्मिन् । 'अभितः परितः समया निकषा हा प्रतिशोभेऽपि दृश्यते', वा :—५।४।४ इति २या । अनेन सर्वस्यामेव दिशि हव्य-गन्ध-प्राप्ति-संभवः दर्शितः] 'समिदन्तः' समित्सम्बर्धिताः [अनेन अग्नीनां स्थायित्वं सूचितम्] 'ऋमानि' रचितानि' नियतं निर्दिष्टानि 'धिष्णानि' स्थानानि येषां तादृशः ['धिष्णां स्थानाऽयिसमस्त' इति मेदिनी], 'प्राग्नेषु' पार्श्वचतुष्टयेषु 'संस्तीर्णा' आकौर्णाः कृतविलेपाः इति यावत् । 'दर्भाः' कुशा येषां तादृशाः । 'अस्मी' पुरतो दृश्यमानाः, 'वितानस्य' यज्ञस्य इमे इति 'वैतानाः' यज्ञियाः ['वितानो यज्ञ उल्लोचे' इति मेदिनीकरः] 'वज्रयः' दक्षिणाग्नि-प्रभृतयः 'हव्यानां' देवोद्देशेन-दत्तानां घृतादीनां 'गन्धैः दुरितं' पापम् (इत्यमरः) 'अपघ्नन्तो' दूरीकुर्वन्तो 'त्वां पावयन्तु' पुनन्तु [पुनातेः स्वार्यं णिच् । आशिषि लोट्] । [अत्र विशेषणानां विशेष-विशेषाभिप्रायेण प्रयुक्तत्वात् परिकरालंकारः । "अत्र प्रथम-द्वितीय-पादौ वातोर्त्याः । द्वितीय-चतुर्थ-पादौ शालित्या इति उपजातिर्नाम वृत्तम् । * * * प्रयोगानुसारेण उपजातयो द्रष्टव्या इति हलायुधेनोक्ता"—इति न्यायपञ्चानन-चरणाः] । 'प्रतिष्ठस्व' प्रस्थानं कुरु ('समवप्रविभ्यः स्थः' २।६।८ इति आत्मनेपदम्) ।

Voice :—०धिष्णैः समिदन्तिः ०दर्भैः अपघ्नन्तिः अस्मीभिः वैतानैः वज्रभिः त्वं पावयस्व ।

शिष्या इति ॥ "देवाय मुनयश्चैव लिङ्गिनः साधकाश्च ये । भगवान् इति ते वाचाः सर्वैः स्तौयन्तु" इति ।

NOTES

1. Rāghava's stage-direction 'ऋक्कुन्दसा आशास्ते' is *redundant*, as it only states that the benediction is to be uttered in a *Rig-vedic Metre*. If this be allowed then before every *s'loka* a stage-direction explaining its metre would be necessary.

2. ऋक्प्रधियाः—धियते (धिष्णोति इति वा) इति धिप् (or धृप्) + एष अधि [*Unadi. 557.*] = धिष्णम् place, seat. In the latter case 'ऋ' irregularly becomes 'इ'. 'ऋकारस्य इकारः'—*Bhattoji*. This *infrequent* word has again been used by our poet 'न भौमान्येव धिष्णानि हित्वा ज्योतिर्मयान्यपि'—*Raghu. XV. 59*, where *Malli.* says 'धिष्णानि स्थानानि'।

3. ०संस्तीर्णदर्भाः—This strewing of दर्भ is necessary. Cf. 'दर्भाः पवितं पूर्वोक्ती हविष्याणि च सर्वशः। पवितं यच्च पूर्वोक्तिं विज्ञेयाः हव्यसम्पदः'—*Manu. III. 256*.

4. हव्यगन्धैः अपघ्नन्तः &c.—The efficacy of the sacrificial fire-smoke, of sanctifying the object with which it comes in contact, is elsewhere described by our poet. Cf. 'वेताग्निधूमायम् * * * ब्राह्म हविर्गन्धि रजोविमुक्तः समन्तं ते मे लघिमानमात्मा'—*Raghu. XIII. 38*; 'पुनानं पवनोद्धतैः धूमैराहुतिगन्धिभिः'—*Ibid. I. 53*.

5. वैताना वज्रयः—The reference is either to (i) the *triple* fires viz. गार्हपत्य (*placed in the middle of the western part of the altar*), आहवनीय, (*at the eastern end*), and दक्षिण (*at the south-western corner*); or (ii) the *four* Vedic fires—आहवनीय, मास्रलीय, गार्हपत्य and आग्नीध्रीय which are kindled at the four cardinal points, east, west, north and south. *Vide Indian Wisdom P. 205. & Sa'yana's Com. on the Rig Veda I. I. 4.* Also cf. "Thou four-eyed Agni, blazest as the protector of the worshippers &c."—*Rig Veda I. 31. 13. Manu. II. 23. and Dr. Wilson's Rig-Veda. P. 3. Notes.*

6. शिवाः—This is the reading of the *South India Recension* is the best. The reading with singular or dual

number must be rejected, as *several sages* escorted S'akuntala. Cf. "एते * * हस्तिनापुरगामिनः ऋषयः शब्दाद्यन्ते"—*P. 391*. 'एते खलु हिमगिरे-रूपत्यकारण्यवासिनः * * तपस्विनः'—*Act V*. (Speech of Kancuki). "राजा—वेववति ! किमुदिश्य काश्यपेन ऋषयः प्रेषिताः स्युः" । "प्रतिहारी—सुचरिताभिनन्दिनः ऋषयः" ॥ "ततः प्रविशन्ति शकुन्तलां पुरस्त्रय मुनयः" ॥ "रुदती प्रस्थिता * * निष्क्रान्ता सह पुरोधसा तपस्विभिश्च" ॥ 'पुरोहितः—देव परावृत्तेषु कण्व-शिष्येषु"—*Act. V. Infra*.

काश्यपः—भगिन्यास्ते मार्गमादेशय ।

Kás'ypa—Show the way to thy sister.

शार्ङ्गरवः—इत इतो भवती । (सर्वे परिक्रामन्ति) ।

S'árngarava—This way, your ladyship, this way. (*This said, all turn round*).

काश्यपः—भो भोः सन्निहितास्तपोवन-तरवः !!

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या

नाऽऽदत्ते प्रिय-मण्डनाऽपि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।

आद्ये वः कुसुम-प्रसूति-समये यस्या भवत्युत्सवः

सेयं याति शकुन्तला पति-गृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥ ८ ॥

(कोकिल-रवं सूचयित्वा)—

अनुमत-गमना शकुन्तला तरुभिरियं वन-वास-बन्धुभिः ।

परभृत-विरुतं कलं यतः प्रतिवचनीकृतमेभिरात्मनः ॥ १० ॥

Kás'ypa—Ho ! Ho ! ye neighbouring trees of the penance-grove ! She who doth never try to drink water first, until you are watered ; she who though fond of ornaments, doth never pluck (*your new*) tendrils, out of affection for you ; she whose (*greatest*) festivity is at the season of the first appearance of your blossoms,—even that same S'akuntala doth now proceed to her husband's abode. Let this be

NOTES

1. Rāghava's stage-direction 'ऋक्छन्दसा आशासे' is *redundant*, as it only states that the benediction is to be uttered in a *Rig-vedic Metre*. If this be allowed then before every s'loka a stage-direction explaining its metre would be necessary.

2. ऋत्तधिष्ण्याः—धिष्यते (धिष्योति इति वा) इति धिष् (or धृप्) + ण्य धि [Unadi. 557.] = धिष्णाम् place, seat. In the latter case 'ऋ' irregularly becomes 'इ'. 'ऋकारस्य इकारः'—*Bhattoji*. This *infrequent* word has again been used by our poet 'न भौमान्येव धिष्ण्यानि हित्वा ज्योतिर्मयान्यपि'—*Raghu. XV. 59*, where *Malli.* says 'धिष्ण्यानि स्थानानि'।

3. ०संस्तीर्णदर्भाः—This strewing of दर्भ is necessary. Cf. 'दर्भाः पवित्रं पूर्वाङ्गी हविष्याणि च सर्वशः। पवित्रं यच्च पूर्वोक्तं विज्ञेयाः हव्यसम्पदः'—*Manu. III. 256*.

4. हव्यगन्धैः अपघ्नन्तः &c.—The efficacy of the sacrificial fire-smoke, of sanctifying the object with which it comes in contact, is elsewhere described by our poet. Cf. 'वेताग्निधूमायम् * * * ब्राह्म हविर्गन्धि रजोविमुक्तः समग्र्युते मे लघिमानमात्मा'—*Raghu. XIII. 38*; 'पुनानं पवनोद्धृतैः धूसैराहुतिगन्धिभिः'—*Ibid. I. 53*.

5. वैताना वज्रयः—The reference is either to (i) the *triple* fires viz. गार्हपत्य (*placed in the middle of the western part of the altar*), आहवनीय, (*at the eastern end*), and दक्षिण (*at the south-western corner*); or (ii) the *four* Vedic fires—आहवनीय, माङ्गलीय, गार्हपत्य and आग्नीध्रीय which are kindled at the four cardinal points, east, west, north and south. *Vide Indian Wisdom P. 205. & Sa'yana's Com. on the Rig Veda I. I. 4.* Also cf. "Thou four-eyed Agni, blazest as the protector of the worshippers &c."—*Rig Veda I. 31. 13. Manu. II. 23. and Dr. Wilson's Rig-Veda. P. 3. Notes.*

6. शिष्याः—This is the reading of the *South India Recension* is the best. The reading with singular or dual

number must be rejected, as *several sages* escorted S'akuntala. Cf. "एते * * हस्तिनापुरगामिनः ऋषयः श्रद्धावन्ते"—*P. 391*. 'एते खलु हिमगिरि-रूपत्यकारण्यवासिनः * * तपस्विनः'—*Act V.* (Speech of Kancuki). "राजा—वेववति ! किमुदिद्य काव्येन ऋषयः प्रेषिताः स्युः" । "प्रतिहारी—सुचरिताभिनन्दिनः ऋषयः" ॥ "ततः प्रविशन्ति शकुन्तलां पुरस्त्य मुनयः" ॥ "रुदती प्रस्थिता * * निष्क्रान्ता सह पुरोधसा तपस्विभिश्च" ॥ 'पुरोहितः—देव परावृत्तेषु कण्व-शिष्येषु"—*Act. V. Infra.*

काश्यपः—भगिन्यास्ते मार्गमादेशय ।

Kás'ypa—Show the way to thy sister.

शार्ङ्गरवः—इत इतो भवती । (सर्वे परिक्रामन्ति) ।

S'árngarava—This way, your ladyship, this way. (*This said, all turn round*).

काश्यपः—भो भोः सन्निहितास्तपोवन-तरवः !!

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या

नाऽऽदत्ते प्रिय-मण्डनाऽपि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।

आद्ये वः कुसुम-प्रसूति-समये यस्या भवत्युत्सवः

सिधं याति शकुन्तला पति-गृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥ ८ ॥

(कोकिल-रवं सूचयित्वा)—

अनुमत-गमना शकुन्तला तरुभिरियं वन-वास-बन्धुभिः ।

परभृत-विरुतं कलं यतः प्रतिवचनीकृतमेभिरात्मनः ॥ १० ॥

Kás'ypa—Ho ! Ho ! ye neighbouring trees of the penance-grove ! She who doth never try to drink water first, until you are watered ; she who though fond of ornaments, doth never pluck (*your new*) tendrils, out of affection for you ; she whose (*greatest*) festivity is at the season of the first appearance of your blossoms,—even that same S'akuntala doth now proceed to her husband's abode. Let this be

approved by you all. (*Acting as if he heard the note of a cuckoo*). Here S'akuntala has been permitted to depart by the trees, (*her*) sylvan companion's; since the sweet warble of the cuckoo has, by them, been employed as a response of theirs.

Reading :—‘भोभो’—R. B. V. M. ‘हंही’—S. ‘अपीतेषु’—V. M. R. K. ‘असिक्तेषु’—B. ‘आद्य’—V. R. M. ‘आदौ’—B. ‘प्रसूति’—R. V. M. ‘प्रवृत्ति’—B. ‘यतः’—B. ‘यद्या’—R. V. M. S. ‘आत्मनः’—B. ‘ईदृशम्’—R. V. M. S. In B. S’l 9 has been assigned to शार्ङ्गरव ।

पातुमिति ॥ अन्वयः ॥ युष्मासु अपीतेषु या प्रथमं जलं पातुं न व्यवस्यति, या प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन पल्लवं न आदत्ते, वः आद्ये कुसुमप्रसूतिसमये यस्याः उत्सवी भवति, सा इयं शकुन्तला पतिगृहं याति । सर्वैः अनुज्ञाश्रयात् । व्याख्या—‘पीतं’ पानम् (पिबते: ‘नपुंसके भावे क्तः’ १।१।११४; ३०६० इति भावे क्तः) तत् अस्ति अस्य इति ‘पीतः’ पीतवान् इत्यर्थः । (‘अर्थ आदिभ्योऽच्’ ५।२।१२७ इति अच् प्रत्ययः) । ‘युष्मासु न पीतेषु’ अकृत-पानेषु अर्थात् युष्माकं मूले जलसेकेषु अकृतेषु (भावे ७मी) ‘या’ शकुन्तला ‘जलं प्रथमम्’ [इति पान-क्रियायाः विशेषणम्] । ‘पातुं न व्यवस्यति’ प्रथमं जलपानं न करोति इति भावः [‘व्यवस्यति’ इति वर्तमान-प्रत्ययेन अधुनापि एतदवस्थाया अपि तन्निर्वाह इति ध्वन्यते । एवम् अयिम-वर्तमान-प्रत्यययोः अपि व्यञ्जकत्वं योज्यम्’ इति राघवचरणः] ‘मण्डनं’ भूषणं ‘प्रियं’ यस्याः सा ‘मण्डन-प्रिया’ प्रिय-मण्डना वा [‘वा प्रियस्य’ ८२६ इति प्रिय-शब्दस्य पूर्वनिपातः पाञ्चिकः] तादृशी सती अपि ‘या’ युष्माकं ‘पल्लवं’ नव-किसलयं ‘न आदत्ते’ भवतंसादि कर्तुं न गृह्णाति [आङीदोऽनास्रविहरणे’ १।३।२०; २६८६ इत्यत्र आत्मनेपदम् इति यत् विद्यासुधिपादैः उक्तम् । तच्चिन्ताम् । यदाह वामनः— “अकर्तृभिप्रायार्थः अयमारत्ताः” ॥ “अकर्तृभिप्रायार्थमिदम्” इति ज्ञानेन्द्रस्वरसूतौ अपि ॥ अतः अत्र ‘स्वरितञितः कर्तृभिप्राये क्रियाफले’ १।३।७२ इत्यात्मनेपदम् इत्येव सुवचम् ।] ‘वः’ युष्माकम् ‘आद्ये’ प्रथमे ‘कुसुम-प्रसूत-समये’ पुण्योत्पत्ति-काले ‘यस्याः’ शकुन्तलायाः ‘उत्सवः’ परमानन्दः ॥

अतः 'सर्वैः' तपोवन-वृक्षैः एवाकीर्ण्य 'अनुज्ञायतां' तस्याः गमनम् अनुमन्यताम् । (प्रत्येकाऽनुज्ञादाने काल-विलम्बो भविष्यति इत्याशयः । 'पतिगृहम्' इत्यनेन अनुज्ञानस्य उचित-समयत्वं ध्वनितम्) । [तच्छब्दं प्रति शकुन्तलायाः स्नेहाचिन्तन-प्रतिपादन-कार्ये कारण-तयोपन्यासात् समुच्चयालंकारः । चेतन-व्यवहार-समारोपात् समासीक्तिः च । द्वैक-वृत्ति-श्रुत्यनुप्रासः । हेतुय । "गृह्णाति प्रियमण्डनापि न च या स्नेहाद्भवत्-पल्लवम्" इति पठित्वा द्वितीय-पादस्यः आत्मनेपद-प्रक्रम-भङ्ग-दोषः समाधेयः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्] ।

Voice :— यया व्यवसीयते, ०मण्डनया पल्लवः नादीयते, उत्सवेन भूयते, तया अनया शकुन्तलया पतिगृहं यायते, सर्वे अनुजानन्तु ।

कीकिलेति ॥ 'कीकिलरवं सुचयित्वा' इति नेपथ्य-गत-नट्येन । तेहि सुशिक्षिताः सर्वे विहग-कुजितं कुर्वन्ति ।

अनुमतेति ॥ अन्वयः ॥ इयं शकुन्तला वनवासवन्धुभिः तरुभिः अनुमत-गमना । यतः एभिः कलं परभृत-विरुतम् आत्मनः प्रतिवचनीकृतम् । व्याख्या—'इयं' पतिगृह-गमनीन्मुखी 'शकुन्तला' 'वने वासः' येषां ['शद-वास-वासिषु अकालात्' ३।३।१८ इति समस्याः लोपः पाचिकः । पक्षे 'वनेवासाः'] तादृशाः एव 'वन्धवः' [इति रूपकम्] तैः, 'तरुभिः अनुमतम्' अनुमोदितं 'गमनं' भर्तृगृह-प्रस्थानं यस्याः तादृशी जाता इत्यर्थः [सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः] । 'यतः' यस्मात् हेतोः 'एभिः' आश्रय-वृक्षैः 'कलम्' अव्यक्तमधुरं 'परेण' अपर-विहगेण काकेन इत्यर्थः । 'भृतः' शैशवे पालित इति 'परभृतः' कीकिलः ['वनप्रियः परभृतः कीकिल पिक इत्यदि' इत्यमरः] तस्य 'विरुतं' कूजितं ['तिरयां वासितं गतम्' इत्यमरः] 'आत्मनः' स्वस्य (जात्यैकवचनम्) । अप्रतिवचनं प्रतिवचनं कृतम् इति 'प्रतिवचनीकृतं' प्रत्युत्तरीकृतम् । [विरुतस्य प्रतिवचनेन रूपणात् प्रकृतीपयोगात् परिणामालंकारः । अनुप्रासश्च । अपरवक्त्रं वृत्तम्] ।

NOTES

1. भगिन्याः—This is the usual address. *Vide P. 106 (Com), P. 107, n. 2.*

2. आदेशश्च=दर्शय । अनेकार्थत्वात् धातूनाम् । This phrase is frequently used. Prof. Sarva Varat Shastri Collection. Cf. 'भवान्

प्रसीदमार्गम् आदिशयत्—*Vikram. Act III.* 'वेववति, अग्निशरणमार्गम् आदिशय'
—*Act. V. Infra.*

4. पातुं न प्रथम &c.—The idea is that she did never drink water only before watering the trees *first time* in the morning, for we cannot conceive her doing like this on every occasion, she was thirsty (*Vide Com. also*).

4. युष्मासु अपीतेषु—The root पा (*to drink*) is *transitive* and cannot admit of the past participle क्त in the *active voice*. But 'पा+क्त' in the passive voice will mean '*which is drunk*' but the trees cannot be drunk like water or some other liquid. This difficulty may be removed by the following ways :— (i) पा+क्त भावे=पीतम् meaning पानम्, (drinking) by the maxim.—'क्तमिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते'। Next पीतम् +मत्वर्थे अच् ['अश्न आदिभ्यः अच्' 5. 2. 127]=पीतः who has his drinking (*finished*). Such uses are sanctioned by *Patanjali*. Cf. 'अकारो मत्वर्थीयः। विभक्तम् एषाम् अस्ति इति विभक्ताः। पीतम् एषाम् अस्ति इति पीताः। भुक्तम् एषाम् अस्ति इति भुक्ताः इति सर्वत्र'—*Maha-bhashya*. (ii) The word पीत may be taken as equivalent to पीत-दुग्ध; the उत्तरपद has not been used as it is easily understood. Cf. 'उत्तरपद-लोपः अत्र द्रष्टव्यः। विभक्त-धनाः विभक्ताः, पीती-दकाः पीताः—*Ibid.* 'गन्धमानस्य अप्रयोग एव लोपोऽभिमतः'—*Kaiyata*. (iii) पीत by उपाचार (*transference of epithets*) may mean पीतजल, i. e. here the quality of the object is transferred to the agent. Read 'विभक्ताः भातरः' इत्यत्र च धनस्य यत् विभक्तत्वं तत् भातषु उपचर्यते। पीताः गावः, इत्यत्रापि उदकस्य पीतत्वं गोषु आरीर्यते। भुक्ताः ब्राह्मणाः, इत्यत्र अन्नस्य भुक्तत्वं ब्राह्मणेषु उपचर्यते'—*Kaiyata*. Paternal wealth is divided among the brothers, but the owners of the property, i. e. brothers are consequently said to be divided. Similarly water is drunk but the agent of drinking is, by a *periphrastic* way, said to be drunk.

(iv) Though the root पा is *transitive* it can be used *intransitively*. [*Vide notes on अविहितान्तरात्तर'—P. 371, n. 3.* Also S. K. 2701.] Hence कर्तरि क्तः। 'सकर्मकादपि अविवाचिते कर्मणि क्तः।

‘आशितः कर्तो’ ६।१।२०७ इत्यादौ यथा— *Malli. on ‘विदितः’ in Kirat. I. I.* ‘अग्निः अयम् आङ् पूर्वात् अविवक्षिते यमणि कर्तरि क्तः’—*Kas’ika. Panini* himself has used ‘कर्तरि क्त’ after ‘आ + अश्’ which is transitive.

5. आद्येवः कुसुमप्रसृतिसमये &c.—For ‘joy caused by the first show of flowers’, Cf. ‘आत्मसंवर्धित-तता-प्रथम-कुसुम-निर्गम-निवेदनागताम् उद्यानपालीम् अग्निषा-भरणदानेन सम्मानयन्तीम्’—*Kadamvari, P. 686.*

Remarks:—For the fine idea contained in this s’loka our poet is certainly indebted to the following s’loka of *Bha’sa*:—“यस्यां न प्रिय-मण्डनापि महिषी देवस्य सन्दीपरी । स्नेहात् लुम्पति पल्लवान् न च पुनर्वीजन्ति यस्यां भयात् ॥ वीजन्ती मलयानिला अपि करै रसृष्ट-वातद्रुमा । सियं शक्ररिपोः अशोक-वनिका भग्नेति विज्ञाप्यताम् ॥”—*Avishkanataka. Ch. IV.*

5. कोकिलरवं &c.—The note of cuckoo was made by some of the actors who are very expert in imitating any kinds of sounds. Read. “एषा रङ्ग-प्रवेशेन कलानां चैव शिचया । स्वरान्तरेण दद्याद् हि व्याहृतं तन्ममुच्यताम्”—*Ca’rudatta of Bha’sa. Act. I. 24.*

6. वनवास-बन्धुभिः &c.—Cf. ‘यत्तु दुमा अपि बन्धुवो मे’—*Uttar. III. 18.* ‘तन्धुभिः’ does not take षष्ठी by “कस्य च वर्तमाने” 2. 3. 67; 625, as ‘क्त’ in ‘अनुमत’ &c. has been used in the passive voice (अतीते) and not in the active one (वर्तमानकाले). Read “यदा वर्तमाने क्तः, तदा षष्ठी । समास-निषेधश्च । यदा तु भूते क्तः, तदा कर्तरि द्वितीया । यथा “पूजितः यः सुरासुरैः” इति । तस्याः ‘कर्तृकरणे कृता बहुलम्’ (२।१।१२; ६८४) इति समासः । न च तत्त-कौण्डिन्य-न्यायात् ‘वर्तमाने क्तः’ इह ‘भूते क्त’ बाधते इति वाच्यम् । “तेन” इत्याधिकारि ‘उपजाते’ (४।१।११५; १४८६) इति निर्देशेन अबाध-ज्ञापनात् । न च ज्ञानार्थ-मात्र-विषयकम् ज्ञापकम् । उदाहृत-प्रयोगानुरोधेन सामान्य-विषयकत्वस्यैव न्याय्यत्वात्”—*Maitreya Rakshita in his दुर्वटवृत्ति (अनुन्यास) ।* “पूजितः यः सुरासुरैः”, ‘त्वया ज्ञातो घटः’, इत्यत्र तु भूते क्त-प्रत्ययी बोध्यः । न च ‘मतिबुद्धि’—इत्यनेन भूत-क्तस्य बाधः शङ्कः । “तेन” इत्याधिकारि ‘उपजाते’ इति लिङ्गात् तदबाधज्ञापनात् इत्याहुः—*Bala-manorama.* The gist is:—*Panini* himself connects the sutra “उपजाते” with “तेन” [“तेन इत्येव । पाणिना उपजातं पाणिनीयम्”—*Bhattoji*], therefore नति, बुद्धि & पूजार्थक roots *CC-0. Prof. Sanyal Vrat-Shiksha Collection.*

hence their subjects may take तृतीया विभक्तिः। This is the view of the later schools (नव्याः), headed by *Bhattoji* and others. But *Haradatta Mis'ra* following *Kaiyata* is against this view. Read "स्यदेवं यदि भूते क्तः लभ्यः। न। नाप्राप्ते तस्मिन् आरभ्यमाणो वर्तमाने क्तः तस्य बाधको भवति। एवञ्च 'पूजितः यः सुरै-रपित्यचिकित्सीऽपशब्दः। 'त्वया ज्ञातो', 'मया ज्ञात' इति तु भवत्येव। 'तेन' इत्याधिकारी 'उपज्ञाति' इति निर्देशात्" — *Padamajari* under 2. 2. 12. Also *Kaiyata's Bhashya-Pradipa* on 3. 2. 118. Hence according to these two grammarians, तृतीया with ज्ञानार्थक roots may be allowed, but तृतीया with इच्छार्थक or पूजार्थक roots is absolutely wrong. Therefore the following uses are erroneous :—'अनुप्रास-धिया गौरैस्तद्विष्टं बन्धगौरवात्' — *Kavyadars'a* 'कलहं स रामसहितः कृतवान्' — *Bhatti*. 'स पूज्यकर्मा भूवि पूजितः दृष्टैः' — *Sus'ruta* while the following is quite right :—'जनैः अविदितविभवः भवानीपतिः' — *Kirata*.

7. परभृत — The cuckoo is so termed because the female ones are supposed to keep their eggs in the nests of crows which hatch them. 'अन्यैः द्विजैः परभृता खलु पोषयन्ति' — *Act. V. 22, Infra*. 'परभृतविरुतेय विलासनः &c' — *Raghu. IX. 43*; 'चूतवष्टि चिराभ्यासे मधौ परभृतोऽसुखी' — *Kumar. VI. 2*. Mark that the crow is called 'परभृत' (परं विभर्ति। कृप्)। कल (*adj.*) means 'sweet.' 'परभृत &c. — sweet warblings of the cuckoo. Cf. 'कलम् अचभृतासु भाषितम्, कलहंसीषु मदालसं गतम्' — *Raghu. VIII. 59*.

(आकाशि) —

रम्यान्तरः कमलिनी-हरितैः सरोभिः

काया-द्रुमैर्नियमिताऽर्क-मरीचि-तापः।

भूयात् कुशेशय-रजो-मृदु-रेणुरस्याः

शान्ताऽनुकुल-पवनश्च शिवश्च पन्थाः॥११॥

(*In the air.*)—May her path,—with its intervals made fascinating by the lotus-verdant pools, (and) with the glare of sun's rays moderated by the shadow-bearing trees,—have its dusts mollified as the lotus-pollens, and (*may it have*) gentle and favourable breeze, and be (*altogether*) blissful. (*All listen with astonishment*).

Reading :—‘मरीचि’—B. ‘मयूख’—R. V. M. S.

रम्यान्तर इति ॥ अन्वयः ॥ कमलिनौहरितैः सरोभिः रम्यान्तरः, कथाद्रुमैः नियमिता-
 र्कमरीचि-तापः, अस्याः पन्थाः कुशेशय-रजो-मृदु-रेणुः शान्तानुकुल-पवनश्च शिवश्च भूयात् ।
 व्याख्या—‘कमलिनौभिः’ पद्मिनौभिः ‘हरितैः’ श्यामलैः [इति शब्दरत्नावली । तद्गुणाः
 लंकारः] तादृशैः ‘सरोभिः’ कासारैः [‘कासारः सरसी सरः’ इत्यमरः । सरोभिः इति
 बहुवचनेन प्रतिपदं सरसः सत्वं द्योत्यते] ‘रम्याणि’ मनोहराणि ‘अन्तराणि’
 मध्य-प्रदेशः यस्य तादृशः । ‘कथा-प्रधानाः द्रुमाः’ ५।१।१०८ [उत्तरपदलोपी कर्मधारयः ।
 वृत्तमात्रेण सूर्य-ताप-निरासः कर्तुं न शक्यते इति कथाप्रधानत्व-विशेषणं, बहुवचनमपि ।
 तेन विश्रान्ति-स्थल-सत्वं व्यज्यते । विशेषण-प्रक्रम-भङ्गश्च निरस्तः] तैः, ‘नियमितः’
 दूरीकृतः, प्रशमित इति यावत्, ‘अर्कस्य’ सूर्यस्य ‘मरीचिः’ गभस्तिः किरण इति यावत्
 [‘मरीचिः मुनिभेदे ना, गभस्तौ अनपुंसकम्’ इति मेदिनी], तस्य ‘तापः’ यस्मिन् तथाभूतः ।
 ‘अस्याः’ शकुन्तलायाः । पथन्ते गच्छन्ति अनेन इति ‘पन्थाः’ मार्गः । ‘कुशे’ जले [‘कुशे
 रामसुते दर्भे योक्ते द्वीपे कुशं जले’ इति विश्वः] श्वेते इति [‘कुशेशयं’ कमलं [शतपथं
 ‘कमलं कुशेशयम्’ इत्यमरः । ‘अधिकरणे श्वेते’ ३।२।१५ ; २८२८ इति अच् । ‘शयवास-
 वासिषु अकालात्’ ६।३।१८ इति सप्तम्या अलुग्भावः पाचिकः] तस्य ‘रजांसि’ परागाः इव
 ‘मृदवः’ कोमला ‘रेणवः’ धूलयः [‘रेणुः स्त्रीपुंसयोः धूलौ, पुंलिङ्गः पर्पटे पुन’ इति
 विश्वमेदिन्यौ] यस्मिन् तादृशः (अनेन चरणाऽनुपघातो व्यज्यते) । ‘शान्तौ’ अवग-वाहित्वात्
 सौम्यः ‘अनुकुलः’ अविपरीतः सहगामी इति यावत्, ‘पवनः’ यस्मिन् तादृशः ‘च शिवश्च’
 शुभश्च सङ्कलकरश्च इति यावत् [‘शिवं मोक्षे शुभे भद्रे’ इति विश्वः ॥ ‘अशं आदिभ्यः अच्
 ५।१।१२७ इति अच्] ‘भूयात्’ [‘आशिषि लिङ्लोटौ’ ३।१।७३] [वायुमार्गयोरुभयोः
 प्राकरणिकत्वाद् तुल्ययोगित्वात्] ‘वायुमार्गयोरुभयोः’ [‘वायुमार्गयोरोभयोः’ इति तानात् समालंकारी

अङ्गः । परस्परपकारणात् अन्योन्यालंकारीऽपि । वृत्तिश्रुत्यनुप्रासी । उपमा-हेतु-
 परिकर-समुच्चयालंकाराः । वसन्ततिलका वृत्तम् ।]

Voice :— रस्यान्तरेण ०तापेन पथा ०रेणुना ०पवनेन शिवेन भविषीष्ट
 (भाविषीष्ट वा) ।

NOTES

1. आकाशे—*Vide P. 256, n. 6.* Here however the speaker is not visible. This sort of oracle (आकाशवाणी) at the time of one's departure bespeaks of good omen. Cf. 'आकाशवाणीं सङ्गीतां जयस्ते भवितेति च * * * चकार यावां भगवान् श्रुत्वा एवंविधं शुभम्'—*Brahma-baibarta Purana (Ganapati-khanda). Ch. 33.*

2. छायाद्रुमैः—This is to be discompounded as छायाप्रधानैः रुमैः in which case the qualifying attribute प्रधान will correspond to the adjective हरित् in the first line, hence विशेषण प्रकृत-भङ्ग-दोष does not arise at all. (*Vide com.*)

3. कुमेशय &c.—कुमेशय is a lotus. *Vide Com. and Raghu. VI. 18.* The idea is—let the pollens of lotuses, being blown by the wind, be deposited upon the dusts, thus making the path smoother and then the travellers walking there may not be troubled in any way. This also suggests the abundance of lakes, fraught with lotuses throughout the whole path. (*Com.*)

4. शान्तानुकुल' &c.—Wind blowing from behind (*i. e. favourable*) at the time of departure is also a good omen. 'शुभ-
 गन्धे च शब्दे च सानुकुले च मारुते । प्रस्थिते सर्वकार्याणां सर्वसिद्धिः भवं भवेत्'
 —*Pa'laka'pya* 'अभिमुख-पवनस्य कार्यसिद्धिकरत्वम्'—*Basanta-raj-s'akuna*.
 'वामे मधुरवाक् पत्नी, वचः पल्लवितोऽयतः । अनुकुली वहन् वायुः प्रयागे शुभशंसिनः'
 —*Quoted by Nayapanca'nana*. 'पवनस्य अनुकुलत्वात् प्रार्थनासिद्धिशंसिनः'—
Raghu. I. 42. सन्दं सन्दं नुदति पवनयानुकुली यथा त्वाम्—*Megh. I. 10.*
Sankara and Candras'ekhara explain 'शान्तः' as 'पाटञ्चरादि-शून्यः' *i. e.*
 free from thieves and high-way-men.

5. शिवाय पन्थाः—Cf. 'भद्र शिवाय पन्थान्'—*Uttar. Act. II*; 'पन्थानः
 ते सन्तु शिवाः'—*Hitopades'a*.
 CC-0 Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

गौतमी—जादे, सादि-जण-सिणिहाहिं अणुसाद-गमणासि
तपोवन-देवदाहिं । ता प्रणम भगवदीणं [जाते, ज्ञाति-जन-
स्निग्धाभिः अनुमत-गमनाऽसि तपोवन-देवताभिः । तत् प्रणम
भगवतीः] ।

Gautami—My child, you have your departure sanctioned
by the Dryads of the penance-grove who are as affectionate
as your relatives. So bow to the divine ones.

शकुन्तला (सप्रणामं परिक्रम्य । जनान्तिकम्)—हला
प्रियंवदे, गं अज्जउत्त-दंसणुस्सुआए वि अससम-पदं परिच्चन्तीए
दुक्खेण मे चलणा पुरदो पवट्टन्ति [हला प्रियंवदे, ननु आर्यपुत्र
-दर्शनोत्सुकाया अपि आश्रम-पदं परित्यजन्त्या दुःखेन मे चरणौ
पुरतः प्रवर्तते] ।

S'akuntala (*Turning round with a bow—Aside.*)—Dear
Priyamvada, eager as I am to see (*my*) lord, yet my feet
move onward sorrowfully as I am quitting the region of
the hermitage.

प्रियंवदा—ए केवलं तपोवन-विरह-कादरा सखी एव । तुए
उवट्टिद-विओअस्य तपोवनम्स वि दाव समवस्था पेक्ख दाव [न
केवलं तपोवन-विरह-कातरा सखी एव । त्वया उपस्थित-वियोगस्य
तपोवनस्यापि समवस्थाः प्रेक्षस्व तावत्] ।

उगलिअ-दम्भ-कवला मिआ परिच्चत्त-एवणा मोरा ।
ओसरिअ-पण्डु-पत्ता सुअन्ति असु विअ लदाओ ॥१२॥
[उल्लित-दर्भ-कवला मृगाः परित्यक्त-नर्तना भयूराः ।
असुत-पण्डु-पत्ता मुच्यन्त्यङ्गीव लताः ॥]

Priyamvada – It is not that (*our*) friend alone is grieved at the separation from the penance-grove. Just behold the (*troubled*) condition of the penance-wood whose separation from you is impending.

The deer have dribbled adown the mouthful of Kus'a-grass; the pea-fowls have given up their dancing; creepers with their brown leafage falling, are shedding tears, as it were.

Reading :—‘तत् प्रणम’—B. Others omit तत् । ‘दुःखिन’—R. V. M. K. ‘दुःखदुःखिन’—B. S. S’. ‘पुरतः प्रवर्तते’—R. V. M. ‘पुरमुखौ न निपततः’—B. ‘पुरमुखौ वर्तते’—S. ‘समावस्था’—Taylor Mss. ‘समवस्था’—R. M. S. ‘अवस्थाम्’—B. ‘उद्गलित’—R. V. M. S. ‘उद्गीर्ण’—B. ‘मृगाः & ‘मयूराः’—R. V. M. S. ‘मृगौ’ & ‘मयूरी’—B.

गौतमीति ॥ ‘जातिजनः’ यन्मृगं ‘इव स्निग्धाभिः’ स्नेहयुक्ताभिः इत्यर्थः [‘स्निग्धस्तु वत्सली वत्सः स्नेहयुक्तजने भवेत्’ इति शब्दरत्नावली] ।

शकुन्तलेति ॥ ‘आर्यपुत्र-दर्शने’ यद्वा ‘आर्यपुत्र-दर्शनेन उत्सुका’ इति सहसुपेति समासः [‘प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च’ २।३।४४ इति तृतीया सप्तमी वा] ।

प्रियंवदेति ॥ ‘त्वया उपस्थित-वियोगस्य’ आसन्न-वियोगस्य, न तु भूत-वियोगस्य नापि भावि-वियोगस्य इति उपार्थः [‘सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः’] ‘तपोवनस्य’ अचेतनस्यापि इति भावः ‘समावस्थाः’ दशा [इति रघुटीकायां मल्लिनाथपादाः ८।४१] ‘तावत् प्रेक्ष’ । समवस्था गायिकया कथयति ।

उद्गलितेति ॥ अन्यथः ॥ मृगाः उद्गलित-दर्भ-कवलाः, मयूराः परित्यक्त-नर्तनाः, लताः अपसृत-पाण्डु-पत्राः, अयूणि मुञ्चन्तीव । व्याख्या—मृगस्य मृगाय इति ‘मृगाः’ १।१।६७ ‘उद्गलिताः’ चर्विताः अपि मुखात् भटाः ‘दर्भ-कवलाः’ कुश-ग्रासाः येषां तादृशीः, ‘मयूर्यश्च मयूराय इति ‘मयूराः’ १।६।६७ त्वदगमन-दुःखेन परिहृतं ‘नर्तनं’ नृत्यं यैः तथाभूताः तिष्ठन्ति इति शेषः । ‘लताः’ त्वद्विरह-कातराः वज्रार्थः ‘अपसृतानि’ मुहुः च्युतानि ‘पाण्डूनि’ हरिणानि शुष्काणि इति भावः ‘पत्राणि’ ग्राम्यः तादृश्यः सत्यः, ‘अयूणि’ बाष्पाणि ‘मुञ्चन्ति’ विस्त्रजन्ति इव । इति प्रियंवदेति । तपोवनेन विरह-प्रतिपादन-रूप-कार्यं प्रति

कारण-वयोपन्यासात् समुच्चालंकारः । वन्दन-व्यवहार-समारोपात् समासोक्तिः ।
अनुप्रासश्च । आर्याजातिः ।]

NOTES

1. ज्ञातिजन &c.—*Bhanuji derives* ज्ञाति thus—जानाति । क्तिच् ३।३।१७४ ; ज्ञायति वा । क्तिन् ३।३।२४, *i. e.* attaching 'क्तिच्' in कर्तृवाच्य or 'क्तिन्' in करणवाच्य । Hence it seems that he considers ज्ञाति to be optionally feminine also, though it is generally masculine.

2. त्वया उपस्थित &c.—*Panini* sanctions इया समास with जनार्थक words. Cf. 'पूर्व-सदृश-समीनार्थ-कलह-निपुणमिश्रत्वाः' 2. 1. 31 ; 693 but there is no sutra which can enjoin इया विभक्ति with जनार्थक words, but the commentators opine that इया विभक्ति may be available by implication of the समास-sutra. Cf. "अथादेव वचनात् पूर्वादभिर्योगे द्वितीया भवति"—*Kas'ika*. "इदं सूत्रमेव समीनार्थ-शब्द-योगे द्वितीयायाः जापकम्"—*Prabha*. Hence 'त्वया' has इया in connection with "वियोग" which has the sense of जन ।

3. समवस्थाः—The word is a *Kalidasian peculiarity*. It is used by our poet in the sense of 'अवस्था' । *Vide P. 277, n. 6; P. 325, n. 2*. Also Cf. "द्वितीया—अस्ति खलु शोकप्रवादः आगामि सुखं दुःखं वा हृदय-समवस्था कथयतीति"—*Malavik. Act. V*. "द्वितीया—अतः खलु भर्तृदारिकाया इयं समवस्था संवत्ता"—*Ibid. Act. V*.

4. चञ्चलित &c.—Cf. 'मृगयदभान्दुरनिर्व्यपेचा लवागतिश्च' समबोधयन् माम्—*Raghu. XIII, 25*. "अधुनापि यत्र जलधरसमये * * * भगवतो रामस्य चापघोषस्य स्मरन्तो न गृह्णन्ति शय्य-कवलम् अजसम् अस्तुजल-लुलित-दीन-दृष्टयो वीक्ष्य यस्या दश दिशो * * * जानकी-संवर्द्धिता जीर्णमृगाः"—*Kadamvari P. 80*. For similar idea contained in the s'loka, Cf. 'हृत्वं मयूराः कुसुमानि हवा दर्भानुपात्तान्विजहृः हरिणः । तस्याः प्रपन्ने समदुःखभागम् अत्यन्तमासीत् रुदिते वनेऽपि'—*Raghu. XIV. 69*. The *Bengali* students may profitably compare this idea with *Kalidasa Kay's*—'अश्वकार वन्द्यावन्'.

beginning with "नन्दपुर-चन्द्र-विना वृन्दावन अन्यकार"। For the dancing of the pea-cock, vide *Ritu. II. 6, Megh. 46, 78; S'ringara Sataka—43*. The readings (सृगी & सयुरी) of the B. have been rejected, as these being not in consonance with 'लताः' (which has plural number) give rise to प्रक्रम-भङ्ग-दोष ।

Remarks :—In writing this stanza our poet might have in his mind the following s'loka of *Bha'sa*, at the time of *Rama's* leaving *Ayodhya*—'नागेन्द्रा यवसाभिलाषविमुखाः सास्त्रेक्षणा वाजिनः । ऋषायन्त्रमुखाः सङ्गवनितावालाश्च पौरजनाः ॥ त्यक्ताहारकथाः सुदीनवदनाः क्रन्दन्तः उच्चैर्दिशा । वामो याति यथा सदारसहजस्त्रासेव पश्यन्तामी—*Pratima. Act. III. 2.*

शकुन्तला (स्मृता)—ताद ! लता-वह्निणिञ्च वणजोसिणिं दाव आमन्तइस्सं [तात ! लता-भगिनीं वनज्योत्स्नां तावदा-मन्त्रयिष्ये] ।

S'akuntala (*Remembering.*)—I will just bid adieu to (*my*) tendril-sister, the Moon-light of the Grove.

काश्यपः—वत्से ! अवेमि ते तस्यां सोदर्या-स्नेहम् । इयं तावत् दक्षिणेन ।

Káśyapa—My child ! (*I*) am aware of thy sisterly affection for it. She is just on the right.

शकुन्तला (उपेत्य लतामालिङ्ग्य)—वणजोसिणि ! चूद-सङ्गता वि मं पञ्चालिङ्ग इदोगदाहिं साहा-बाहाहिं । अज्ज-पहुदि दूर-परिवट्टिणी दे क्व, भविस्सं [वनज्योत्स्ने ! चूत-सङ्गतापि मां प्रत्यालिङ्ग्य इतो गताभिः शाखा-बाहाभिः । अद्यप्रभृति दूर-परिवर्तिनी ते खलु भविष्यामि] ।

S'akuntala (*Approaching and embracing the creeper.*)—Forest-moon-light though united with the mango tree, do you

embrace me with your hitherward bough-arms. From this day forth (*I*) will indeed be far away from you.

Reading :—‘सीदार्थास्ते हम्’—V. ‘सीदायस्ते हम्’—M. R. S. ‘सीहाट्टम्’—B. ‘शाखावाहाभिः’—K. R. M. V. ‘शाखामयैः बाहुभिः’—B. ‘उपेत्य लतामालिङ्ग्य’—B. ‘लतामुपेत्य’—R. V. M. S.

शकुन्तलेति ॥ 'लताभगिनी' भगिनीत्वेन परिगृहीतां लताम् । [इति परिणाम-
लंकारः] । 'आमन्त्रयिष्ये' गमनकालीनं सभाषणं करोमि ।

काश्यप इति ॥ 'अवैमि' जानामि । 'सीदर्यायाः' ४।४।१०२ भगिन्याः यः 'स्नेहः'
तम् । 'तावत्' इत्यवधारणे ।

शकुन्तलिति ॥ 'चूतेन' प्राणनाथेन आसतरुणा 'सङ्गता' मिलिता 'अपि' इत्यनेन अन्य-वस्तुजनानां विस्मरणाशङ्का । 'इतीगताभिः' अस्यां दिशि प्रस्थाताभिः 'शाखा' 'एव' बाहाः बाहवः [इति विकारङ्-विवेक नाम अमरकोष-टीकायां रसानाथ-विद्यावाचस्पतिः] तैः । 'मां प्रत्यालिङ्ग' मया आलिङ्गिता त्वमपि माम् आलिङ्ग इत्यर्थः ।

NOTES

1. लताभगिनीम्— This idea of लता might have come to her mind from Priyamvada's uttering लता in the fore-going s'loka.

2. आमन्त्रयिष्ये - *Vide P. 331, n. 3.*

REMARKS : - Similar ideas occur in *Bhasa's Pratima-nataka*

Cl. "आपृच्छ पुत्रकृतकान् हरिणान् दुर्मांश्च । विन्ध्यं वनं तव सखीर्दयिता जताम्"
—Act. V. II.

3. अवैमि—अव + इ means 'to know'. It is an extremely favourite root with our poet. Cf. 'अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्तेः—*Raghu. II. 35*. 'अवेहि मां प्रीतश्चेतुः तुरङ्गमात्'—*Ibid. III. 63*. 'सर्वत्र नो वार्तम् अवेहि राजन्'—*Ibid. V. 13*. 'अवेहि मां गन्धर्वपते स्तनुजम्'—*Ibid. V. 53*. 'अवैमि जैनाम् अनघेति किन्तु'—*Ibid. XIV. 40*. 'अवैमि कार्यान्तरमानुषस्य'—*Ibid. XVI. 82*. 'अवैमि ते सारमतः खलु त्वाम्'—*Kumar. III. 13*. 'तद् अवैमि कौतवम्'—*Ibid. IV. 9*. 'अवैमि सौभाग्यमदेन वञ्चितम्'—*Ibid. V. 49*. 'सुखसञ्चिन्तम् अवेहि'—*Prof. Satya Narayan Shastri Collection.*

४, सोदर्या &c.—समानोदरे शयिता इति समानोदर + य [by 'सोदरात् यः' ४. ४. १०७; १०६०]. Now before the affix 'य' is added to the word, 'समान' of 'समानोदर' is *optionally* changed into 'स' by the rule 'विभाषोदरे' ६. ३. ८८; १०१७ giving the form सोदर्या। But when there will be no change then समानोदर will take 'यत्' (and not 'य' as Prof. G. has) by the rule "समानोदरे शयित औ चोदात्तः ४. ४. १६. १६५९. and the *uda'tta* will fall on the letter 'औ' but in the former case *uda'tta* will fall on 'य'। Read:—'समानोदरे शयितः' इत्यर्थे प्रत्ययात् प्राक्, समानस्य स-भावे कृते "सोदरात् यः" इति यः। स-भावाऽभाव-पक्षे तु "समानोदरे शयित औ चोदात्तः" इति यति 'समानोदर्यः'—*Tattabodhini*. Also 'सोदरात् यः। * * तित्त्वाभावात् प्रत्ययस्वरण अन्तोदात्तोऽयम्"—*B. Monorama*. 'शयितः' means 'स्थितः' remained. Cf. 'श्रीधातुः स्थित्यर्थे वर्तते। 'जलाशयः' 'कुशशयम्' इति प्रयोगात्"—*Tattabodhini*.

५. शाखावाहभिः—वाहा (*with labial व*) is extremely rare. Generally it is spelt as वाहा (*with अन्तःस्थ व*)। Cf. 'वाहा तु वाहौ स्यात्,—*Haima*; *Ravasa Pa'la* also has it as such in his विरूपकोष। *Pandita Sivadatta* quotes the following form अवाकरकौमुदी—'शाम्यन्ति भोगेन न जातु कामा न वाह्या वा सुतरः समुद्रः'। The form वाहा however has been noticed by *Rama'na'tha Vidya'bacaspati* in his famous commentary of *Amarkos'a* named त्रिकाण्डविवेक। Mark that the word वाहा has been preferred to वाहु as it suits very appropriately with शाखा।

काश्यपः—वत्से !

सङ्कल्पितं प्रथममेव मया तवार्थे

भर्तारमात्म-सदृशं सुकृतैर्गता त्वम्।

चूतेन संश्रितवती नवमल्लिकेयम्

अस्यामहं त्वयि च सम्प्रति वीतचिन्तः ॥ १२ ॥

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.
तदितः पन्थानं प्रतिपद्यस्व।

Kās'yapa—My child! thou hast obtained by dint of (*thy*) merit, a spouse worthy of thee—just as previously determined by me on thy account. This Navamallikā is (*also*) twined with the mango tree. Now I (*am*) free from solicitude for thee as well as for it. So set out on (*thy*) way hence.

शकुन्तला (सख्यावुपेत्य)—हला, एसा दुवेण वो हत्ये गिक्खे वो [हला, एषा हयोवां हस्ते निक्षेपः] ।

Sākuntala (*Going up to her friends.*)—Dear friends! She (*is*) in the hands of you both, a pledge.

उभे—अत्रं जणे दाणिं कस्स हत्ये समप्पिदो [अयं जनः इदानीं कस्य हस्ते समर्पितः] । (इति वाष्पं विहरतः) ।

Both—But to whose charge, are we now committed (*by thee*)? (*This said, shed tears.*)

Reading :—‘संश्रितवती’—K. R. M. ‘संस्तवती’—M's. Mss. ‘संस्तवती’—Colebrooke's Mss. The s'loka No. 12 is found in B as follows—* * तदर्थम् * * * स्वगुणैर्गतासि । अस्यास्तु सम्पत्ति वरं त्वयि वीतचिन्तः कान्तं समीप-सहकारमिदं करिष्ये ॥ ‘सख्यावुपेत्य’—B. ‘सख्यौ प्रति’—R. M. S. ‘इदानीम्’—B. S. Omitted by others.

सङ्कल्पितमिति ॥ अन्वयः ॥ मया तवार्थे प्रथममेव सङ्कल्पितम् आत्म-सदृशं भर्तारं त्वं सुकृतैर्गता । इयं नवमल्लिका चूतेन संश्रितवती । सम्पत्तिं अहम् अस्यां त्वयि च वीतचिन्तः । व्याख्या—‘मया’ तपोनिधिना ‘तवार्थे’ तव कृते, तत्-प्रयोजन-निमित्तं (प्रयोजनञ्च योग्यसमागम एव) ‘प्रथममेव’ आदावेव, दुष्यन्तस्य समाश्रमागमनात् प्रागेव ‘सङ्कल्पितं’ मनसा विभावितम्, ‘आत्मनः सदृशम्’ अभिजन-गुणैः सौन्दर्येण वयसा च तुल्यम् इत्यर्थः । ‘भर्तारं’ पति (केवलं तद्वरणात् न, अपितु विभुवन-भरणात् भर्तारम् इत्याशयः) ‘त्वं सुकृतैः’ प्राक्तन-पुण्यफलैर्न ‘गता’ लब्धवती असि [योग्य-समागमशान्तितीक्ष्णितुल्यगुणसन्नावात् भवतीति भावः] । इयं पुरतः स्थिता मया दत्ता गता चूतेन

आत्मयोग्येन आश्लेषेण सह 'संश्रितवती' संगतवती मिलिता इति यावत् । [अथ नायक-
व्यवहार-समारोपात् समासीक्तिः । उभयोः प्राकरणिकत्वात् तुल्ययोगिता च] । अतएव 'सम्पति'
अधुना 'अहम् अस्यां' नवमल्लिकायां 'त्वयि' तद्विषये 'च वीता' विशेषण गता 'चिन्ता' वर-
संग्रह-भावना यस्य तादृशः संवत्तोऽस्मि [योग्येन योग्य-समागमात् समालंकारः । परस्पर-
रोपकरणाद् अन्योन्यालंकारश्च । हेतुनुप्रासौ । वसन्ततिलकावृत्तम् ।]

Voice :—सङ्कल्पितः ० सदृशः भर्ता त्वया गतः । अनया ० मल्लिकया संश्रितवत्या
(भूयते) । मया वीतचित्तेन (भूयते) ।

शकुन्तलेति ॥ निचिष्यते यः सः 'निचिपः' न्यासः, स्थाप्यः इति यावत् । ["यथा
स्थाप्यः रक्ष्यते तथा इयम्" इति शङ्करपादाः] इतः परं युवाभ्याम् इयं निचिप इव यवती
रक्षणीया इत्यर्थः ।

NOTES

1. तवार्थे = तव + अर्थे = तव कृते—*Katayavema*. 'अर्थे' & 'कृते' are एकारान्त
indeclinables, meaning 'for the sake of'. Cf. Read "अर्थे कृते
अव्ययं तावत् तादर्थ्ये वर्तते इयम्" इति कोषसारः । Also cf. 'अन्ये च बहवः सूरामदर्थे
व्यक्तजीविताः—*Gita. I. 9*. 'गवार्थे ब्राह्मणार्थे च'—*Pancatantram I, 420*.

2. संश्रितवती—सम + श्रि + क्तः भावे = संश्रितम् [= संश्रयः *Vide P. 81; n. 3*]
तत् अस्ति अस्याः इति संश्रित + मत्वर्थे मतुप् + डौप् = संश्रितवती [म = व ४. 2. 9.] ।

3. अस्यां त्वयि च—Here is क्रम-प्रक्रम-भङ्ग-दोष in this s'loka, as
शकुन्तला has been mentioned after नवमल्लिका [*Vide P. 66. n. 3*; also *P. 156. Time-analysis in the middle*.] in the last
line, though she is mentioned first in the first two lines.
Raghava observes that S'akuntala's pet creeper has been
given importance by being put first and this is intentionally
done with a view to pleasing S'akuntala. For this will show
that the sage has tender affection for her beloved creeper.

'शकुन्तला-परिग्रहीता सा इति तस्याः सन्तोषोत्पादनार्थम् "अस्याम्" इति पूर्व-निर्देशः ।
तेन क्रम-प्रक्रम-भङ्ग-दोषोऽप्युत्पद्यते । अतः "अस्याम्" इति पठित्वा वा
परिग्रहीत्या । अस्मिन् पाठे ययासंख्यालंकारः—*Raghava Bhatta*.

4. विहरतः—Sheds tears. According to *Williams* however 'वि + हृ' here has the sense of "to wipe away".

काश्यपः—अनसूये, अलं रुदित्वा । ननु भवतीभ्यामेव स्थिरीकर्तव्या शकुन्तला । (सर्वे परिक्रामन्ति) ।

Kás'yapa—Weep not Anasuya; S'akuntala has indeed to be cheered by you both. (*All turn round*).

शकुन्तला (विलोक्य)—ताद, एसा उडअ-पज्जन्त-चारिणी गम्भ-हार-मय्यरा मिअ-बहु जदा अणघ-प्पसवा होइ, तदा मे कांवि पिअ-णिवेदइत्तिअं विसज्जइस्ससि [तात, एषा उटज-पर्यन्त-चारिणी गर्भ-भार-मय्यरा मृग-वधः यदा अनघ-प्रसवा भवति, तदा मे कमपि प्रिय-निवेदयितारं विसर्जयिष्यसि] ।

S'akuntala (*Looking*).—Father, when this doe, grazing close to the cottage (*and*) slow with the weight of (*her*) young, is safely fawned, (*you*) will send some one as an announcer of the happy news to me.

काश्यपः—वत्से ! नेदं विस्मरिष्यामः ।

Kasyapa—This (*I*) will not forget, my child ?

शकुन्तला (गति-भङ्गं रूपयित्वा)—अम्भो ! को एषु क्व, एसो णिवसणे मे सज्जइ [अम्भो ! कीनु खल्वेष निवसने मे सज्जते] (इति परावर्तते) ।

S'akuntala (*Representing a break of gait*).—O what, indeed is clinging to my garment ? (*This said, turns round*).

Reading :—'अनसूये प्रियंवदे'—B. 'अनसूये'—R. V. M; B has 'रुदितेन' for 'रुदित्वा' । 'गर्भमय्यरा'—R. V. M. S. 'गर्भभारमय्यरा'—B. 'अनघप्रसवा'—R. V. K. M. 'सुखप्रसवा'—B. 'विसर्जयिष्यसि'—R. V. M. 'विसर्जयिष्यसि'—B. 'विसर्जयिष्यसि'—R. S. 'सज्जति'—M. 'सज्जति'—B. 'विसर्जयिष्यसि'—B. 'विसर्जयिष्यसि'—R. S. 'सज्जति'—M. 'सज्जति'—B.

काश्यप इति ॥ 'अलं रुदित्वा' रीदनेन किम् ('अलं खल्वीः प्रतिषेधे प्राचां क्ता' ३।४।१८ इति तुमुवर्धे क्ता) 'ननु' इति प्रश्ने आक्षेपे वा । अस्थिरा स्थिरा कर्तव्या इति स्थितौ कर्तव्या ५।४।५० ; ७।४।३२ [तपोवन-विरह-खेद-रहिता विधेया इति शङ्करपादाः]

शकुन्तलिति ॥ 'एषा गर्भ-भारेण' भृणभारेण इत्यर्थः ['गर्भो भृणोऽर्भके कुक्षौ सस्यौ पनसकण्टके' इति मेदिनी] 'मन्थरा' मन्दगामी अलसगमना इति यावत् ['मन्दगामी तु मन्थरः' इत्यमरः] अत 'उटजस्य' पणेशालायाः 'पर्यन्तेषु' प्रान्तेषु 'चरति' या तद्याभूता 'मृगवधूः' मृगी 'अनघः' निर्विघ्नः ['दुःखैः नो-व्यसनेषु अघम्' इति रघुटीकायां मल्लिनाथ-धृत-यादव-वचनम्] 'प्रसवः' गर्भमोचनम् ['स्यादुत्पादे फले पुपे प्रसवो गर्भमोचने' इत्यमरः] यस्याः तादृशी 'यदा भवति' भविष्यति ३।३।१३१ ; 'तदा मे' मम समीपे 'प्रिय-निवेदयितारं' गुम्भ-सन्देह-वाहं 'विसृजयिष्यसि' प्रेरयिष्यसि ।

शकुन्तलिति ॥ 'गतिमङ्ग' पाद-स्खलनं 'रूपयित्वा' अभिनीय आह इति शेषः । 'परावर्तते' दर्शनाय परावृत्य अवलोकयति ।

NOTES

1. ननु—Implies query. Are you not to pacify S'akuntala? Why do you then weep? Or better take it in the sense of आक्षेप (*mild censure*). This sense of ननु is sanctioned by the 'अभिधानचिन्तामणि' of Hemcandra Jaina. Anasuya has been rightly asked not to weep as she is the oldest of the trio. Note that the sage Kas'yapa generally takes notice of अनमृया and always gives her prominence.

2. अनघ-प्रसवा—'अघ' means mishap (व्यसन), hence अनघ= safe; one whose delivery has been without trouble. Cf. 'इतो भविष्यति अनघप्रसूतेः अपत्यसंस्कारमयो विधिते'—*Raghu. XIV. 75*; 'कश्चित् मृगीणाम् अनघा प्रसूतिः'—*Ibid V. 7*.

3. सज्जते—Like many a old poet Kalidasa usually uses this root in आत्मनेपद । Read 'अयम् आत्मनेपदी अपि । सज्जते'—*Bhattoji, 2291. Vide P. 339, n. 8.*

काश्यपः— वत्स !

यस्य त्वया व्रण-विरोपणमिङ्गुदीनां

तैलं न्यषिच्यत मुखे कुश-सूचि विद्धं ।

श्यामाक-मुष्टि-परिवर्धितको जहाति

सोऽयं न पुन-कृतकः पदवीं मृगस्ते ॥ १३ ॥

Kās'yapa—My child, that same fawn, thy factitious son, upon whose mouth when pricked by the spine of kus'a-grass, thou wouldst besprinkle the sore-abating Ingudi oil and who was (*tenderly*) reared by thee, with handfuls of S'yámāka grains, does not forsake your path.

शकुन्तला—वच्छ, किं सहवास-परिच्छादणिं मं अणुबन्धेसि । अचिर-प्रसूतो-वरदाए जणणीए विणा विवड्ढिदो एव्व । दाणिंवि मए विरहिदं तुमं तादो चिन्तयिस्सदि । ता णिउत्तस्स[वि]त्स, किं सहवास-परित्यागिणीं मामनुबन्धासि । अचिर-प्रसूतो-परतया जनन्या विना विवर्धित एव । इदानीमपि मया विरहितं त्वां तातश्चिन्तयिष्यति । तन्निवर्तस्व । (इति रुदती प्रस्थिता) ।

S'akuntala—My fondling, why do you follow me, who am deserting (*your*) company? Deprived of (*your*) dam that died directly after bringing (*you*) forth, you indeed were carefully reared (*by me*). (*So*) even now deprived of me as you are, papa will think of you. Go you back therefore. (*This said, moves on weeping*).

Reading :—B reads 'अनुबन्धासि' for 'अनुसरसि' । 'अचिरप्रसूतोपरतय'—B. 'अचिरप्रसूतया'—R. M. V.

यस्येति ॥ अन्वय ॥ यस्य कुशसूचिविद्धे मुखे त्वया व्रणविरोपणम् इङ्गुदीनां तैलं न्यषिच्यत, सः श्यामाकमुष्टिपरिवर्धितको पदवतः सः ते पदवीं न जहाति ।

व्याख्या—‘यस्य कुशानां’ दर्भाणां ‘सूचिभिः’ सूचीवत् तीक्ष्णाय-देशैः ‘विद्धे’ ६।१।१६ जातव्रणे ‘मुखे त्वया’ अत्यन्तदयाद्वया [मातृभूतया इति अर्थान्तर-संक्रमितम्] ‘व्रणानां’ क्षतानां ‘विरोपणे’ ७।३।४३ विशेषकम् ‘इङ्कुदीनां’ तापसतरूणां [‘इङ्कुदी तापसतरुः’ इत्यमरः] ‘तैलं’ तत्फल-सम्भवः स्नेहः ‘न्यपिचत’ ८।३।६५ प्रादीयत । ‘सोऽयं’ पुरतोदृश्यमानः ‘श्यामाकानां’ धान्यभेदानां [श्यामं वनम् अकति गच्छति इति अण् ३।२।१ ; ‘श्यामाकः श्यामकोऽपि च’ इति अभिधानरत्नमाला] ‘मुष्टिभिः’ यासैः ‘परिवर्धितकः’ अनुकम्पया सद्यवेन प्रेषितः [‘अनुकम्पयायाम्’ ५।३।७२ इति कः, कैश्चित् अत्र अनेन सूत्रेणैव कन्-प्रत्ययो विहितः स प्रमाद एव । स्वयं भक्षयितुम् अशक्तस्य श्यामाकान् मुष्टौ गृहीत्वा अर्पितवती । ‘सोऽयम्’ इत्यादिना जन्मारभ्य यावत् मृगतत्वं प्राप्तः, तावत् त्वया एव वर्धित इति ध्वन्यते] अतएव ‘पुत्र-कृतकः’ २।१।७२ कृत्रिम-पुत्रः, पुत्रत्वेन अभिसम्यमान इत्यर्थः [‘कृतकः स्यात् पुमान् कृष्णखर्परं चाप्यसम्भवे । पुत्रभेदे कृत्रिमे विधु’ इति न्यायपञ्चानन-धृत-शब्दाब्धिः] । ‘मृगः ते पदवी’ पन्थानं ‘न जहाति’ न त्यजति । स्नेहवशात् त्वदनुयायी भवति । [मृगस्वभावोक्तिः । ‘पुत्रकृतक’ इति निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः । त्रिविरी तको तक इति ऐक-स्युति-वृत्त्यनुप्रासाः । वसन्ततिलका वृत्तम्] ।

Voice :—त्वं तैलं न्यपिचः परिवर्धितकेन ०कृतकेन तेन अनेन पदवी न हीयते ।

शकुन्तलेति ॥ ‘सह वास’ इति ‘सहवासः’ (सुप्तसुपेति समासः) यद्वा ‘सदृशः वासः’ इति सहवासः [अ-स्वपद-विग्रहः नित्यसमासः । ‘सदृशशब्दः सदृशवचनः अस्ति’ इति भट्टोजिः], तं साधु परित्यजति या तां सहवास-परित्यागिनीं [‘संपृचाऽनुरुधाऽऽड्यम्—’ इत्यादिना ३।२।१४२ इति घिणुन्] । ‘अचिरं’ सद्य प्रसूतं यया सा ‘अचिरप्रसूता’ चासौ ‘उपरता’ मृता चेति सा तादृश्या ‘जनन्या विना विवर्धित एव’ इति निश्चये । ‘मया’ कृतक-जनन्या इति भावः । ‘तातः चिन्तयिष्यति’ कृतक-मातरि मयि गतायां मत्तोऽपि अधिकं पिताकण्वः त्वाम् अवचिष्यते ।

NOTES

1. व्रण-विरोपणम्—‘That which causes a scar to cicatrize’. ‘ह’ of रुह is optionally change into ‘प’ when णिच् follows by ‘रुहः पोऽन्यरस्याम्’ 7. 3. 43; 2599. Hence with ल्यट्—‘रोहणम्’ or ‘रोपणम्’.

2. न्यपिचत—‘स’ of सिच् is replaced by ‘व’ after नि। Vide ‘उपसर्गात् सुनोति-सुवति—&c’ 8. 3. 65; 2270; and ‘प्राक् सिताद, षड्व्यवायेऽपि’ 8. 3. 63; 2276. उपरिवर्धितकः—‘परि’ here has the sense of ‘अतिशयेन’। शमाक &c.—The grain of a kind of grass of the genus *Panicum*.

3. पुत्र-कृतकः—One that is tended as a son; a factitious or adopted son. ‘कृतक’ means ‘कृत्रिम’, artificial. (i) कृतकः पुत्रः = पुत्र-कृतकः। ‘कृतक’ is placed *last* by the rule ‘मयूरव्यसकादयश्च’ 2. 1. 72. Cf. ‘व्यसकः मयूरः’ = मयूर-व्यसकः। मयूरव्यसकादि is आकृतिगण। Read ‘अविहित-लक्षणस्तत्पुरुषः मयूरव्यसकादिषु द्रष्टव्यः’—*Prabha. Prof. G.* and *K. B. Pathak* seem to be inaccurate when they take ‘कृतक’ in the ‘कड़र’ list, for ‘कृतक’ is not mentioned there. Besides this list is exhaustive and is not an आकृतिगण। (ii) पुत्रस्य-कृतम् [भावे क्तः, कार्यमित्यर्थः] = पुत्र-कृतम्। पुत्र-कृतम् इव कृतम् यस्य स ‘पुत्रकृत (कः)’। The उत्तरपद (कृत) of the first समास is dropped. Cf. ‘सतमो-पूर्वस्य च बहुव्रीहिवक्तव्यः, उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः’ = *Mahabhashya*. Next ‘शेषादिभाषा’ 5. 4. 154 इति समासान्तः कः। (iii) पुत्रः कृतः इति “पुत्रकृतः” सहसुपेति समासः। Next स्वार्थे (कन्), अनुकम्पायां वा कः। (iv) *Katayavema* suggests the following process—न पुत्रः = अपुत्रः, अपुत्रः पुत्रः सम्पद्यमानः कृतः = ‘पुत्रकृतः’ ‘इ’ being dropped as in ‘निपुणभूतः’, ‘पूगकृतः’, ‘कूशलभूतः’ ‘श्रेणिकृतः’ by the rule ‘श्रेणादयः कृतादिभिः’ 2. 1. 59; 738. Next कन्। *Prof. G.* and *Mr. Kale* consider this process to be *defective* as श्रेणादि is exhaustive and not आकृतिगण। But on a similar occasion *Mallinatha* quotes the view of *Sa’kātā’yana* a pre-paninian grammarian, according to whom श्रेणादि is आकृतिगण, hence no difficulty. Read [‘एकौघभूतम् ॥ “श्रेणादयः कृतादिभिः” इत्यर्थे कर्मधारयः। “श्रेणादिराकृतिगणः” इति शाकटायनः—*Malli. on S’is’upal. III. 35.*] Cf. ‘यस्योपान्ते कृतक-तनयः कान्तया वर्धितो मे बालमन्दारवृक्षः’—*Megh. II. 15*; ‘अमुं पुरः पश्यसि देवदारु’, पुत्रौकृतोऽसौ, वृषभध्वजेन—*Raghu. II. 36*; *V. 6. Uttar. I. 4.* “Tender attachment to natural object is one of the most pleasing features in the poetical composition of the Hindus.”

It is very frequently expressed and perhaps in few places with more beauty than in the drama of S'akuntala, where upon departing from the bower of her foster-father, she bids adieu to the plants, she had carefully tended and the orphan fawn she had reared"—*Dr. Wilson*.

4. सहवास = Company. The word may also be taken as an instance of बहुव्रीहि when it will mean a 'companion,' 'associate'. वि-वर्धितः—You were *carefully* (वि) brought up by me from your infancy when your own mother died. Now grown up as you are, you may be easily taken care of, by your grand-father, when I—only a foster-mother of yours will be away from you.

काश्यपः—वत्से, अलं रुदितेन । स्थिरा भव । इतः
पन्थानमालोकय ।

उत्पद्मणोर्नयनयोरुपरुद्ध-वृत्तिं

वाप्यं कुरु स्थिरतया शिथिलाऽनुबन्धम् ।

अस्मिन्नलक्षित-नतोन्नत-भूमि-भागे

मार्गे पदानि खलु ते विषमोभवन्ति ॥ १४ ॥

Kás'yapa—My child ! Away with weeping. Be calm. This way look on thy path. By (*means of*) firmness, dost thou repress (*Lit. 'lessen'*) the continuity of the tears that clogs the function of (*thy*) upturned-eyelashed eyes. Thy footsteps are, indeed going uneven upon (*thy*) route, the undulations of which have not been noticed (*by thee*).

शार्ङ्गरवः—भगवन् ! ओदकान्तं स्निग्धो जनोऽनुगन्तव्य इति श्रूयते । तदिदं सरस्तोरम्, अत्र नः सन्दिश्य प्रतिगन्तुमर्हसि ।

S'arngarava—Almighty sir ! it is enjoined that a kind friend should be escorted up to the brink of the (*first*) water,

Voice :— ०वृत्तिः वाप्यः ०वृत्तः क्रियताम् पदैः ०भूयते ।

शाङ्गैरव इति ॥ 'उदकस्य' लक्षणया जलाशयस्य 'फल्तः' प्रान्तः इति उदकान्तः, 'आ उदकान्तात्' इति 'ओदकान्तः' जलाशय-प्रान्तः मर्यादौक्त्य इत्यर्थः ['आङ्' मर्यादाभि-विध्योः २।१।१३ इति समासः प्राचिकः] ।

काश्यप इति ॥ चौरप्रधानः वृक्षः इति 'चौरवृक्षः' [उत्तरपदलोपी कर्मधारयः] उडुस्वर-वृक्ष (इति जटाधरः) । 'आययामः' सन्देशे विलम्ब-सम्भवात् तयात्वे च अनातप-देशाऽऽशयस्य आवश्यकत्वात् इति भावः इति सिद्धान्तवागीशपादाः ।

NOTES

1. वाप्यम्—According to *Katayavema* it means 'अश्रुणः पूर्ववस्था' i. e. the first stage of tears; the hot moisture that over-spreads the eyes, before the tear-drop is formed.

2. शिथिलानुवन्धम्—We have preferred this readings as the s'loka with this reading has been quoted by the *king Bhoja* in his 'सरस्वतीकण्ठाभरण' । 'अनुवन्ध' means 'प्रकृतस्यानुवर्तनम्' (*Amar.*)—'following closely after', hence 'continuity'. 'विषमौभवन्ति' = स्वलितानि स्युः—*S'ankara*.—"are liable to trip or stumble.

3. भगवन्—Cf. 'देवाश्च मुनयश्चैव लिङ्गिनः साधकाश्च ये । भगवन्निति ते वाचाः सर्वेः स्त्रीपुंनपुंसकैः'—*Bharata*.

4. ओदकान्तम् = आ(ङ्) + उदकान्तम् (*For Samasa vide com.*) "ङ्" is elided by the injunction of *Patanjali*. Cf. 'ईषदर्थे क्रिया-योगे मर्यादाभिबिध्यौ च यः । एतमातं ङितं विद्यात् वाक्यस्मरणयोरङित्'—*Maha'bha'shya* quoted by *Bhattoji*, *S. K.* 103; also Cf. 'आङ् ईषदर्थे अभिव्याप्ती सोमार्थे धातुयोगे च'—*Amar.* Hence this 'आङ्' is different form 'आ' which is "प्रगृह्य" by 'निपात एकाज् अनाङ्' 1. 1. 14; Cf. 'आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्ये अनुकम्पायां समुच्चये'—*Medini*. Thus सन्धि is not barred by 'प्लुता प्रगृह्या अचि, नित्यम्' 6. 1. 125; 90.

5. इति श्रूयते—This is enjoined in the holy writ. Cf. 'ओदकान्तं प्रियं ॐ नमो भगवते' *Satyavata Shastri's Collection*. *Kramadisa'vara* in his 'संचित-सार-व्याकरण' । "अतिथिं शीविषं दत्तमासीमान्तमनुव्रजेत् &c"—*Y. L.*

113 and the commentary thereon. 'आयान्तम् अयतो गच्छत् गच्छन्तम् तमनुव्रजेत्'—*Tantra-s'ara* (निगमकल्पद्रुमः) ।

6. चीरवृक्ष &c.—According to जटाधर, चीरवृक्ष means the glomerous fig tree (*Ficus Glomerata*) only. But according to others, the five trees namely *Ficus Indica*, *Ficus glomerata*, *Ficus Religiosa*, *Ficus Ramphi*, & *Ficus Infectoria* that exude a resinous milky juice from their barks and are large enough to afford abundant shade, are termed as such. Read "न्योषो-डुम्बराऽश्वत्थ-पारिश-वृक्ष-पादपाः । पच्यते चीरिणी वृक्षाक्षेपां त्वक् पञ्चलक्षणम् ॥"—*Ra'janirghanta*.

काश्यपः (आत्मगतम्)—किं नु खलु तत्रभवतो दुष्यन्तस्य युक्तरूपमस्माभिः सन्देष्टव्यम् । (इति चिन्तयति) ।

Kās'yapa (*Aside*.)—What message that would be most appropriate, can indeed be submitted to his honour Dushyanta ? (*This said, reflects.*)

शकुन्तला (जनान्तिकम्)—हला पेक्ष । णलिणी-पत्तन्दरिदं वि सहचरं अदेक्खन्ती आदुरा चक्कावइ आरडदि । दुक्करं क्व, अहं करेमि [हला पेक्षस्व । नलिनी-पत्तान्तरितमपि सहचरम् अपश्यन्ती आतुरा चक्कावकी आरटति । दुक्करं खल्वहं करोमि] ।

S'akuntala (*Aside to Anasuya*.)—Look (*here*) friends. The female sheldrake not perceiving her (*dear*) mate, even hid by a lotus-leaf cries (*aloud*). But I'm doing what's (*most*) difficult to do.

अनसूया—सहि, मा एवं मन्तेहि [सखि ! मा एवं मन्त्रयस्व] ।

एसा बि पिण्ण विणा गमेइ रअणिं विसाअ-दीहअरं ।

गरुअं बि विरह-दुक्खं आसा-बन्धो सहावेदि ॥ १६ ॥

[एषापि प्रियेण विना गमयति रजनीं विषाद-दीर्घतराम् ।

गुर्वपि विरह-दुःखसाशा-बन्धः साहयति ॥]

Anasuya—Say not so, my dear. Even she, forlorn of her beloved, passes away the night, made too long by her grief. The bond of expectation (*of meeting again*), makes the agony of separation, however severe, supportable.

काश्यपः—शार्ङ्गरव, ! इति त्वया सहवचनात् स राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्याऽभिधातव्यः ।

Kás'yapa—Sárngarva ! after presenting S'akuntala in front, that king should thus be addressed in my words, by you.

शार्ङ्गरवः—आज्ञापयतु भवान् ।

Sárngarva—Let your revered sir command.

Reading :—‘अपि सहचरम्’—R. V. S. ‘प्रियसहचरम्’—M. ‘खल्वहं करोमि’—S. ‘अहं करोमि इति’—R. M. V; M omits ‘इति’ before ‘त्वया सहवचनात्’ । B reads ‘अभिधातव्यः’ for ‘वक्तव्यः’ ।

काश्यप इति ॥ अतिशयेन युक्तम् इति ‘युक्तरूपम्’ [प्रशंसायां रूपम्] ३।३।६६ ; २०२१ ; इति रूपम्] । ‘दुष्यन्तस्य युक्तरूपम् यद्वा ‘दुष्यन्तस्य सन्देष्टव्यम्’ इत्यन्वयः । उत्तर-पक्षे तु ‘दुष्यन्तस्य’ इति विवचावशात् शेषे षष्ठी ।

शकुन्तलिनि ॥ ‘नलिन्याः’ एकेन ‘पत्नेय’ पण्येन ‘अन्तरितम्’ केवलं आच्छादित-विग्रहं, न तु विनष्टम् ‘अपि सहचरं’ चक्रवाकम् ‘अपश्यन्ती’ ७।१।८२ अनवलीकमाना ‘आतुरा’ विरह-कातरा ‘चक्रवाकी आरटति’ उच्चैः करुणं रोदिति । एषा तु प्रियजनस्य पत्वान्तरित-व्यवधानमपि सोढुं, न शक्ता ‘अहं तु’ इति भेदे । ‘दुष्करं करोमि’ एतावती वासरान् प्रियतमेन भर्ता विना बहुरं स्थितः ७।१।८२ नलिनी, प्रियतम, सुदुःखी ।

एवेति ॥ अन्वयः ॥ एषापि प्रियेण विना विषाद-दीर्घतरां रजनीं गमयति । आशा-
 बन्धः गुरुः अपि विरह-दुःखं साहयति । व्याख्या—‘एषा चक्रवाकी’ या अधुना
 क्षणकालमपि प्रियेण चक्रवाकेण विना न तिष्ठति सा ‘अपि’ इति अपेक्षितः । ‘प्रियेण’
 सहचरेण चक्रवाकेण ‘विना विषादेन’ विरह-वेदनया ‘दीर्घतराम्’ अधिकतर-दीर्घत्वे न
 प्रतीयमानां ‘रजनीं गमयति’ अतिवाहयति । अत एषा चक्रवाक-वधूरपि अतीव दुष्करं
 करोति इत्याशयः । [पुरा किल पद्मा-सरसी-तीरे सीता-विद्योग-विकलं राममवलोक्य चक्रवाका
 हसन्ति स्म । रामस्तु तदवलोक्य “ममैव युष्माकमपि यामिन्यां प्रिया-विद्योगो भविष्यति” इति
 शशाप इति अग्निविश्व-रामायण-वार्ताऽनुसन्धेया] ‘आशा’ पुनरपि प्रातः मां संगमयिष्यति
 इति विश्वासः, स ‘एव बन्धः’ पतन-निवारणं इति ‘आशाबन्धः’, ‘गुरुः अपि’ दुर्वहमपि
 [‘दुर्वहोऽपि गुरुः प्रोक्तः, गुरुः शिष्याधिकारक’ इति गदसिंहः] ‘विरहस्य विरहेण’ वा यत्
 ‘दुःखं’ तत् विरहिभिः ‘साहयति’ सहन-योग्यं करोति । [रूपक-शेषानुप्राणितोत्प्रेक्षा ।
 अर्थान्तरन्यासः । ‘अव आश्वासोऽलंकारः’ इति शङ्करपादाः । इयं गाथा ।]

Voice :— एतेन ० दीर्घतरा रजनी गम्यते ; ० बन्धेन साह्यते ।

काश्यप इति ॥ ‘पुरस्कृत्य’ अयतः संस्थाप्य । ‘अभिधातव्यः’ वक्तव्यः ।

NOTES

1. प्रेक्षस्व—The following sentence is its object. Sākuntalā means to say that her case is worse than that of चक्रवाकी ।

2. ० अन्तरितम्—अन्तरं करोति इति अन्तर + णिच् + क्त कर्मणि, concealed. Similar idea is expressed by our poet in *Vikram*. Cf. “सरसि नलिनौपदेशापि त्वमावतविग्रहां ननु सहचरीं दूरे मत्वा विरौपि समुत्सुकः” —Act. IV. 20.

3. दुष्करं खल्वहं करोमि—The idea is—The female Cakravaka cannot brook the separation (of her husband) caused by the intervention of a single lotus-leaf, but just think of my condition. What excruciating pain have I been suffering all the while when separated from my husband for a good length of time and also by a far cry. The bewailings of the female Cakravaka may be Prof. Satya Varanasi Collection.

evil. So goes the saying, "*coming evil casts their shadows before.*" Hence the separation of the female sheldrake from her mate *with its body hidden by a lotus-leaf*, foretells the future separation of S'akuntala from Dushyanta *with his mind shrouded by Durbasa's curse*. 'शाप-तिरोहित-दुष्यन्तम् अलसमाना—*Katayavema*. For दुष्करम् &c. cf. "दुष्करं खल्वहं करोमि"—*Sapnava'savadatta of Bhasa. Act. IV. P. 66*. 'दुष्करं कृतवान् रामो हीनो यदनयो प्रभुः । धारयति आत्मनो देहं न शोकेनावसीदति ॥—*Ramayana; Sundarukanda. ch. XV. 13*. 'अतिदुष्कर-कारिणी खलु अहं या ईदृशमपि आर्यपुत्रं पश्यन्ती अद्यापि जीवितं न पश्यामि"—*Naga-nanda Act. V. Williams* and some others read 'इति' after 'करोमि', thereby they seem to take 'दुष्करम् अहं करोमि' as the *actual* cry of the female sheldrake, which S'akuntala fancies she hears. "Friend, see! the poor female Cakravaka * * * calls to him thus—, hard is the lot I suffer"—*Williams*. But this does not seem to be a good reading.

4. मा मन्त्रयस्व—'लुङ्' is always to be used in connection with मा(ङ्) by 'माङि लुङ्' 3. 3. 175; 2220. Hence the use of 'लोट्' with 'मा' is considered faulty by *Vamana*. Others however opine that this 'मा' is *different* from "मा(ङ्)" Read. "कथं-मा भवतु तस्य पापं, मा भविष्यति इति ॥ अस्माभ्यः एवायम् ॥ केचिदाहुः अङ्दि अपरो मा-शब्दः विद्यते, तस्यायं प्रयोगः"—*Vamana*. 'कथं, मा कुरु गर्व, मा भवतु? मा शब्दोऽयं, न माङ्'—*Prabha*. 'मा अस्तु, इत्यादौ निषेधार्थक-मा-शब्दः अन्य एव, न तु माङ्'—*Tattvabodhini*.

5. रजनीम्—रजन्ति अनुरक्ता भवन्ति रागिणः अस्याम् इति रज + अनि = रजनी । 'चिपे किञ्च' (उः-२७२) इति चकारात् अनिः । कित्वात् न लीपः' 6. 4. 24.—*Bhanuji*. डीष् comes in by the *Gana-sutra* 'हृदिकारात् अक्षिन्' 4. 1. 45. Hence रजनिः is also correct. डीष् अभावे रजनिः अपि—*Bhanuji*. The idea is—The night in which lovers get pleasure, is made sorrowful in the case of this bird. Cf. 'स-व्यापारासङ्गिन न वथा पीडयन् विप्रयोगः । शङ्क रात्रौ गुरुतर रुचं निर्विनीदां सखीं

ते—*Megh. II. 27.* 'अविनोद-दीर्घयामा कथं नु राविः गमयितव्या'—*Vikram.*
III. 4. "विद्यापति कहे क्वाय्से गोडायवि हरि विने दिन-रातिया"—*Vidya'pati.*
 Mark that *opposite* effect is produced when the lovers are
 together. 'अविदित-गत-यामा रात्रिरेव व्यरंसीत्'—*Uttar I. 27.* 'नीता राविः
 चण इव मया सार्धम् इच्छारतेर्या । तामेव उच्यैः विरहमहतीम् अश्रुभिर्यापयन्तीम्'
 —*Megh. II. 28.*

6. आशावन्धः &c.—It is the tie of hope for future reunion
 that enables one to some how assuage one's pangs of
 separation. Hence according to *S'ankara* this verse is an
 instance of 'आशासालंकारः'. Cf. 'आशावन्धः कुसुमसदृशं प्रायशी हृद्जनानाम् ।
 सद्यःपाति प्रणयि-हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि ॥'—(*Megh. I. 10.*), quoted by
Katayavema. 'किन्तु तादृशमनुरागं दृष्ट्वा शक्यम् आशावन्धेन आत्मानं धारयितुम्'
 —*Vikram. Act. III.*

Also "कलाहीन हेरि चाँदे चकीर विषादे काँदे

पूरिमाय पावे पुनः वाञ्छित रतन ।

प्रकृति वरष शेषे बसन्ते येमन ॥

मलिन निर्भर धाय निदावे तपत काय

बाँचे शुधु पावे बले आवार वरषा ।

मोदेर कखनी किहे आके से भरसा" ॥

*Form a farewell address written on behalf of the students
 on the eve of the departure of the author's colleague.*

7. साहयति—विरहिभिः इति शेषः । *Vide P. 57, n. 3.*

काश्यपः—

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयम-धनानुच्चैः कुलञ्चात्मनः

तय्यस्याः कथमप्यब्रान्धव-कृतां स्नेह-प्रवृत्तिञ्च ताम् ।

सामान्य-प्रतिपत्ति-पूर्वकमियं दारिषु दृष्ट्या त्वया

भीष्मियत्समकालं न खलु तादृचं वधु-बन्धुभिः ॥१७॥

Kās'yapa—Having well considered us as rich in self-control, as well as the (*spontaneous*) exalted lineage of yours and the (*well known*) flow of attachment of hers towards you, not in any way brought about by her relatives, she ought to be looked upon by you with equal honor amongst (*your*) wives. Beyond this is dependent on destiny, nor indeed ought that to be prayed by a bride's relations.

Reading :—The first line thus occurs in *Williams' Mss.*

—‘अस्मान् साधु समीक्ष्य संयम-परान्’ &c.

अस्मानिति ॥ अन्वयः ॥ संयमधनान् आत्मनः उच्चैः कुलञ्च, त्वयि अस्याः कथमपि अवान्ववक्तृतां तां स्त्री ह-प्रवृत्तिञ्च साधु विचिन्त्र त्वया इयं दारिषु सामान्य-प्रतिपत्तिपूर्वकं दृष्ट्या । अतः परम् भाग्यायत्तं, तत् खलु वधून्मुभिः न वाच्यम् । व्याख्या—‘संयमः’ इन्द्रियनिग्रह एव ‘धनम्’ (इव) देशां तादृशान् ‘अस्मान्’ मद्भिधान् तपस्विनः ‘साधु’ सम्यक् ‘विचिन्त्र’ मनसा पर्यालोच्य ; ‘आत्मनः’ स्वस्य ‘उच्चैः’ उन्नतं विश्वविश्रुतम् इत्यर्थः । ‘कुलञ्च’ पुरुवंशीतृपत्तिञ्च [‘साधु विचिन्त्र’ इत्यनुषज्यते । तादृशकुलीतृपत्रस्य अलीक-प्रतारणादि-संभावना नास्ति, अतः शकुन्तलां प्रति यथा योग्यं सत्कारम् अनाचेष्टितं चेत्, तदा त्वयाऽमलवंशी मलिनीकृतः स्यात् इत्याशयः] ; ‘त्वयि’ दुष्पत्ते ‘अस्याः’ शकुन्तलायाः ‘कथमपि’ केनापि प्रकारेण ‘अवान्ववक्तृतां’ मित्रादीनां प्रयासं विनैव घटितां ‘ताम्’ तपोवने त्वया स्वयमेवाऽनुभूतपूर्वां [‘प्रकाश-प्रसिद्धानुभूतार्थेषु यच्छब्दः तच्छब्दं नापेक्षते’ इति प्रकाश-कारोक्तिः यच्छब्दस्य अनपेक्षा] ‘स्त्री ह-प्रवृत्ति’ प्रेम-प्रवाहं [‘प्रवृत्तिः वृत्त-वृत्तान्त-प्रवाहेषु प्रवर्तने’ इति हेमः] ‘साधु विचिन्त्र’ [इति पूर्ववत् अनुषज्यते अव । तेन कारक-क्रियादीपकम् । ‘अस्या त्वयि’ इत्यनेन तव दर्शनमारभ्य प्रतिक्षणोपचीयमान-राग-सागरत्वं ध्वनितम्, अतएव ‘तव अस्याम्’ इति न उक्तम् । इति राघवपादाः] । तथाभूतस्य नैसर्गिकस्य अनुरागस्य किदृशं प्रतिदानं युक्तम् इति सम्यग् पर्यालोच्य इति सरलार्थः । ‘त्वया’ दुष्पत्तेन ‘इयं’ शकुन्तला ‘दारिषु’ गृहीतासु गृहीयमाणासु च भार्यासु मध्ये ‘सामान्या’ साधारणी तुल्या इत्यर्थः [‘साधारणं तु सामान्यम्’ इत्यमरः] या ‘प्रतिपत्तिः’ गौरवं [‘प्रतिपत्तिः प्रवृत्ति च प्रागल्भ्यं गौरवमपि च’ इति मेदिनीकरः] सा ‘पूर्वा’ यस्मिन्

कर्मणि तत् यथा स्यात् तथा 'सामान्य-प्रतिपत्ति-पूर्वम्' तदेव इति 'सामान्य-प्रतिपत्ति-पूर्वकम्' [स्वार्थं कन् २०७७ ॥ यादृशेन गौरवेण अपरा वधूः आलीक्यते तादृशेन इति शङ्करपादाः] 'दृश्या' ज्ञातव्या । न तु कर्तव्या, यस्मात् तव नियोगाऽसंभवात् । 'अतः' अन्मात् 'परम्' अधिकं सौभाग्यं सहिषीत्वाऽभिषेकादिकं 'भाग्यस्य आद्यतम्' अधीनम् । 'तत् खलु' निश्चितं 'दध्नाः वृक्षभिः' पित्रादिभिः 'न वाच्य' न कथनीयम् । [अत्र 'मया एतन्न वक्तव्यम्' इति विशेषे प्रस्तुते यत् सामान्य-वचनं तेनाप्रस्तुत-प्रशंसा । खलुर्हेत्वर्थे सन्न काव्यलिङ्गमपि । तुल्ययोगिता इति केचित् । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ । शार्दूलविक्रीडितं कन्दः] ।

Voice—त्वम् एतां द्रव्यणि । भाग्यायत्नेन भूयते तत् ० दन्ववः न वच्चन्नि खलु ।

NOTES

1. अञ्चान् (संयमधनान्)—अञ्चान् = माम् *i. e.* it refers to Kanva alone, by the rule 'अञ्चदो द्वयोश्च' १. २. ५९. and in this case the qualifying attribute संयमधनान् should be taken *predicatively* (अञ्चान् संयमधनान् सप्त्यु विचिन्त्या &c.), as otherwise the *Vart.* 'सविशेषणानां प्रतिषेधः,' SrS, will stand against १. २. ५९. Cf. अहं ब्रवीमि, 'आवां देवः', वयं दुःसः वा । नेह, पटुरहं ब्रवीमि—*Prabha*. Also vide notes on 'एते वयं &c.—*Act. V. Infra. Raghava* explains 'संयमधनान्, thus 'अत्र सुत्यादि-पद-त्यागेन संयम-धन-शब्द-ग्रहणम् अङ्गीकाराऽनङ्गीकारयोः भयानुग्रही दर्शयति॥' You have married my daughter without my consent and it is but quite natural that you should be afraid of my latent anger (*Vide Maha'bha'rata quoted in the Introduction*). But self-controlled as we are, we have taken a proper consideration of the whole affair and have approved of your conduct. So considering our power and penances, we hope you will also properly receive S'akuntala. Another possible explanation is this:— You know very well that we are self-controlled (संयमधनान्) and hence we will in no case be incensed with fury even if S'akuntala be not treated properly. But then hard will be the lot of that poor girl. So we hope

least with common honor amongst your wives. *Sidhantabāḡis'a* has the following :—" * * * एतेन कन्यायाः पितृगृहात् प्रचुर-धनोपहार-प्राप्तौ तस्यामादरतिशयः यत् सर्वत्र प्रचलित स्तदत्र न सम्भवति । किन्तु सामान्य-प्रतिपत्तिपूर्वकाऽदर्शने तादृशानामन्वाकमाक्रोशात् तवानिष्टं भविष्यतीति सूचितम् ।"

2. उच्चैः कुलम् (स धु विचिन्त्या)—This is necessary, for such thoughts will impell him to act in a way befitting his noble race. He acting otherwise, the fame of his exalted race will certainly be sullied.

3. अवश्यव-कृतम्—Not forced by the influence of her relatives. This shows the deep nature of her love. *For a similar idea vide Uttar. VI. 12.*

4. ताम्—Refers to स्नेह-प्रवृत्ति (*flow of attachment*) previously experienced (अनुभूताम्) by the king in the hermitage; hence यच्छब्द is not necessary (*Com*). Cf. 'ते हि नो दिवसा गताः'—*Uttar. I. 19.*

5 सामान्य &c.—सामान्य = equal. 'सामान्या प्रतिपत्तिः' (कर्मधा) सा 'पूर्वा' यमिन् कर्मणि तत् 'सामान्यप्रतिपूर्वम्' (बहुव्रीहिः) । Next स्वार्थे कन् । "इदमेव निषेध-वचनं क्वचित् स्वार्थिकं कन् ज्ञापयति"—*Tattvabodhini under 2077. Vide P. 393, n. 1.* This round-about process is necessary as otherwise with समासान्त 'कप्' [by 'शिषाद् विभाषा' 5. 4. 154; 81] the form will be "सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकम्", the 'आकार' in 'पूर्वा' not being shortened by 'न कपि' 7. 4. 14; 835. Read 'कपि परे अणो ऋस्वी न स्यात् । कल्याणपञ्चमौकः पचः'—*Bhattoji*. This phrase may also be explained as 'सा+मा+अन्यप्रतिपत्तिपूर्वकम्' i. e. she should be looked upon with *special honor* and not with *equal honour* with your other wives. But this is quite *inconsistent* with the last line.

6 दारिण्य दृग्धा—दृग्+क्यप् ['ऋट् उपधाच्चाऽकपि-चृतेः', 2859]+टाप्=दृग्धा । दारयन्ति भातृण् (दृ विदारणे क्रादीन्)+णिच्+घञ् ['दारजारौ कर्तरि णिलुक् च'—*Var. 3. 3. 20*]=दाराः wives, are so called as they are supposed to create ill-feeling amongst brothers. 'दाराऽच्चत-ताज्जासृता बहुत्वञ्च' । दारा (आकारान्त *Rem.*) is also correct. "क्रीडा हारा तद्वा दारा वय एतं यथाक्रमम् । क्रीडा हारं च दारिण्यं शब्दाः प्रोक्ता मनोविभिः"—

Vya'ri, Suva'nka, & Hattacandra. अतः परम् &c.—Here he tells the reason why he does not demand higher rank or greater honor for S'akuntala (*Sankara*).

Remarks :—According to some this is the second best stanza, instead of 'अभिजनवतः भर्तुः &c'. *Sl. 19. Infra.*

शाङ्गरवः—गृहीतोऽयं सन्देशः ।

S'arngarava—This message has been (*well*) received.

काश्यपः (शकुन्तलां विलोक्य)—वत्से ! त्वमिदानीमनुशासनीयासि । वनौकसोऽपि सन्तो लौकिकज्ञा वयम् ।

Kas'yapa (*Looking at S'akuntala.*)—And, now (*my*) daughter, thou hast to be instructed. Though dwelling in the woods, we (*are*) acquainted with worldly affairs.

शाङ्गरवः—भगवन् ! न खलु धीमतां कश्चिद्विषयो नाम ।

S'arngarava—Almighty Sir, nothing, indeed, can possibly be outside the ken of the talented.

काश्यपः—सा त्वमितः पति-कुलं प्राप्य—

शुश्रूषस्व गुरुन् . कुरु प्रिय-सखी-वृत्तिं सपत्नी-जने.

भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मान्त्र प्रतीपं गमः ।

भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने, भोगेष्वनुत्सेकिनी

यान्तेऽयं गृहिणी-पदं युवतयो, वामाः कुलस्थाधयः ॥ १८ ॥

कथं वा गौतमी मन्यते ?

Kas'yapa—Having reached (*thy*) husband's house from here, —(*Thou*) shouldst (*always*) serve (*thy*) superiors; (*and*) act the part of a darling friend unto (*thy*) fellow-bride. Even if insulted (*by thy*) husband thou shouldst never, out of ire, show *CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection.* Be vastly courteous towards

(thy) attendants, (and) not puffed up with vanity in enjoyments. In this way do young women attain the position of house-wives, (while) the perverse (are) the pests of the race. Or how does Gautami think (of this advice)?

Reading:—‘शकुन्तलां विनीक्य’ & ‘भगवन्’—B. Omitted by others.
 ‘०वृत्तिन्’—R. V. M. S. ‘वृत्तस्’—D. S’. B. ‘भोगेपु’—B. Bh. S’. ‘भाग्येपु’
 —R. V. M. C.

शाङ्गैरव इति ॥ 'सन्देशः' संवाद [इति शब्दरत्नावली] ।

काश्यप इति ॥ 'अनुशासनीया' गार्हस्थ्य-विषये उपदिशनीया । 'लोकानां' संसारार्णां
अयमिति 'लौकिकी' य 'आचारः' तं जानन्ति ये तथाभूता अर्थात् गृहस्थलौक-समाजा-
चारज्ञा 'वयस' [जानातिः कः] ।

शाङ्करव इति ॥ 'खलु' इत्यवधारणे । 'धीमतां' बुद्धिमतां 'कश्चित्' अपिषयः ।
अगोचरः अज्ञात इत्यर्थः ['विषयो गोचरे देशे तथा जनपदेऽपि च' इति मेदिनी । तथाचीकृतं
भारते,—“पयः पश्यति गन्धेन, बुद्ध्या पश्यन्ति पण्डिता” इति] । 'नाम' इति सम्भावनायाम् ।

काश्यप इति ॥ 'सा' मया यथायथम् उपदिशनीया 'त्वं' शकुन्तला 'इतः' अस्मात्
तपोवनात् 'पत्युः कुलं' भवनं ['कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेश्चि च । भवने च तनौ
स्त्रीवम्' इति मेदिनी] 'प्राप्य' गत्वा—इति वक्ष्यमाण-श्लोक-क्रियाभिरन्वयः ।

शुश्रूषस्वेति ॥ अन्वयः ॥ गुरुन् शुश्रूषस्व, सपत्नीजने प्रियसखी-वृत्तिं कुरु, विप्रकृतापि
रोषणतया भर्तुः प्रतीपं मास्व गमः, परिजने भूयिष्ठ दक्षिणा भव, भोगेषु अनुत्सेकिनी
भव । व्याख्या—‘गुरुन्’ शुश्रूषस्व-प्रभृतीन् पूजनीयान् ‘शुश्रूषस्व’ १।३।५७ परिचर्यां
कुरु [‘परिव्रज्या तु शुश्रूषा परिचर्या उपासना’ इत्यमरः] ‘सपत्नी’ ४।३।७५ एव ‘जनः’
तस्मिन् [यद्वा ‘सपत्नीनां जने’ समूहे] ‘प्रियायाः सख्याः वृत्तिं व्यवहारं ‘कुरु’, ताभिः
सह कलङ्कं मा कार्षीः इति भावः । ‘विप्रकृता’ निरुक्ता अवसानिता इति यावत् [‘निरुक्तः
स्यात् विप्रकृतः’ इत्यमरः] ‘अपि रोषणतया’ कोपवशात् ‘भर्तुः’ पत्युः ‘प्रतीपं’ प्रतिक्लृप्तम्
[इति हेमचन्द्रः] ‘मास्व गमः’ मा याहि [‘मास्व मा अलं च वारणे’ इत्यमरः] ।
‘कोत्तरे लङ् च’ ७८७० Prof. Satya Prasad Shastri, Varanasi Collection, Varanasi

[इति आनन्दनहरी-श्लोक-व्याख्यायां श्रीगोपी-रसण-तर्कपञ्चाननः । ज.तावेकवचनम्]
 'भूयिष्ठम्' बहुल यथा स्यात् तथा 'दक्षिणा' उदारा अनुकूला इति यावत् ['दक्षिणे
 सरणीदारौ' इत्यमरः] 'भव', इतः तथोदारया इत्या परिजन-वर्गः नृजं सन्तुष्टी भूत्वा
 तवाजा-सम्पादने तत्परः स्यात्, तत्र गौरव-वृद्धि च कुर्वीत । 'भोगेषु' सञ्चक्षिषु 'अनुत्-
 सेकिनौ' पट्टता 'भव' । 'एवम्' अनेन आचरणेन 'युवतयः' ['युनस तिः' ४।१।७७ ;
 ५३१] 'गृहिण्याः' गृहलज्जाः 'पदम्' स्थानम् [शब्दम् इति शब्दरूपादाः] यद्वा 'गृहिणीति
 'पदम्' अधिकारम् । ['गृहिणी स्त्रियाम् । भार्यायाश्च गृह-कार्य-कुशलायाम्' इति
 शब्दाधिः] 'यान्ति' प्राप्नुवन्ति । 'वामा' यौवन-जनित-गर्भेण प्रतीपाः, प्रतिकूलाचारिण्य
 इत्यर्थः ['वासं धने, पुंसि हरे, कामदेवे पयोधरे । वस्तु-प्रतीप-सञ्चेषु द्विषु, नार्यां स्त्रियाम्'
 इति मेदिनी] 'कुलस्य' वंशस्य 'आधयः' पीडाः ['दन्वकं द्यसनं चेतः पीडासिधितानम्
 आधयः' इत्यमरः] व्याधय इव क्लेशदायिन्यः भवन्ति । अत उक्तरूपविपरीता सा भूरिति
 भावः । अत्र 'गृहिणीपदं यान्तीति' साधर्म्येण, 'वामा' इत्यादि वैधर्म्येण अर्थान्तरन्या-
 सः संलकारः । विषयानुसङ्गकारः । कार्य-भूतेन आधिना सह कारण-भूताया वामाया अभेदेन
 अभिधानात् हेतुनामालंकारः । रूपकानुप्रासश्च । अत्र उपदिष्टं नाम नाद्यालंकार
 उपचितम् । तद्वचनं यथा—'परिसंगृह्य शास्त्राथे यद्वाक्यमभिधीयते । विद्वन्मनीहरे
 ज्ञेयम् उपदिष्टं तदेव तु' ॥ शादूलविक्रीडितं वृत्तम्] ।

Voice :— गुरवः गृह्यन्ताम् ०वृत्तिः क्रियताम्, प्रतीपं गामि ०पदं यावते ।
 युवतिभिः वामाभिः आधिना भूयते ।

NOTES

1. वनौकसोऽपि &c.—वयम् refers to *Kanva* hence here also the attribute 'लौकिकज्जाः' should be taken *predicatively*.

2. गृह्यष्व = श्रु + सन् + लोट् स्व । *Atmp.* by 'जा-शु-सृ-दृशं सनः' I. 3. 57 ; 223I. Cf. "गृह्य-गृह्य-गृह्यपि च ते निवर्तयितव्या"—*Pratima-Nataka of Bha'sa. Act. I. P. 33*.

3. सपत्नी &c.—समानः पति यासां ताः सपत्न्याः । Ordinarily the word पति at the final of compound *optionally* takes the augment 'नुम्' and 'ङीप्' in the feminine ['गृह्यपत्ने 'सृष्ट' - ३०६ इति ङीप्'—*Balamono-* CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

rama.] by 'विभाषा-सपूर्वस्य' 4. 1. 34; 491. Thus 'स्थूलपतिः' ! स्थूलपदौ । 'वृषलपदौ । वृषलपतिः' &c. But the next sūtra 'नित्यं सपत्न्यादिषु' 4. 1. 33; 492; bars the previous one and makes 'डौप्' and 'नुम्' compulsory; and 'समान' becomes 'स' by निपातन । "सपत्न्यादिषु नित्यं पत्युः नकारादेशः भवति, डौप् तु लभ्यते एव । पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते वचनम्"—*Vamana*. 'समानस्य स-भावोऽपि निपात्यते'—*Bhattoji*. "इहगणं समान, एक, वीर, भाव, पुत्र, इति समानादयः पठिताः । अतः समान-शब्देनैव बहुव्रीहि-रुचितः । तस्य च निपातनादेव नित्यं स-भाव इति भावः"—*Balamanorama*. The word is very significant, as S'akuntala will have lots of co-wives. The king himself has admitted of this fact. Vide 'परिग्रह-बहुत्वेषु' &c. *P. 317. Sl. 17.*

4. विप्रकृता—'वि+प्र+क्त' means *to insult*. Cf. 'तस्मिन् विप्रकृताः काले ताडकेन दिवौकसः'—*Kumar. II. 1. Vide P. 402, n. 5.*

5. रीषणतया—रुप् + शीलार्थक युच् कर्तरि=रीषणा angry तस्याः भाव रीषणता anger तथा ।

6. प्रतीपम्—प्रतिगता आपः यस्मिन् तत् प्रतीपम्, against the current *i. e.* in a refractory way. 'अप्' takes the समासान्त 'अ' by 'सृक्' पूर्-अव-धू-पथामाऽनच् 5. 4. 72; 940. Next 'अप्' becomes 'ईप्' ['दान्तरूपसर्गेभ्यः अप ईत्' 6. 3. 97; 941]. For 'लुङ्' with 'मात्म' (*Vide Com*). Cf. 'आक्रुष्टापि न चाक्रोशेत् ताडितापि प्रसीदति'—*Skanda Purana*.

7. 'भोग्य'—*Raghava* reads 'भाग्येषु' but we have rejected it as our reading has the weighty support of सरस्वतीकण्ठा-भरण । Besides it gives the *direct* cause of pride (उत्सेक), while 'भाग्य' (*luck*) may be *ill* or *well*. Cf. 'पुरोहितः—सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि बाला, बाह्वृत्तेषां क्रन्दितुञ्च प्रवृत्ता'—*Act. V. 30. Infra*.

8. अनुत्सेकनी—Not puffed up with (*pride and haughtiness*—*Apte*.) Cf. 'अनुत्सेकः की लक्ष्याम्'—*Nitis'ataka. 63.*

9. वामाः—टुवम् (उड्गौरण) । वसति स्नेहम् इति वस+ण कर्तरि ['ज्वल्-इति-कस्-अन्तेभ्यः' 3. 1. 140; 2902; or optionally चञ् by 3. 3. 19] =वामः । Next स्त्रियाम् आप वामा । Or 'वामः' कामः अस्ति अस्या इति वाम+मलये अच् by 'अञ् आदिभ्यः अच्' 5. 2. 127. The word means either

(i) women (नारी) in general, or (ii) one acting in a refractory way (प्रतीक्षा) [*Vi e Com.*] Similar आधि means either (i) a curse or bane (पीडा), or (ii) main-stay, prop (अविष्टान) [*Vide Com.*]. Hence the last line can be explained in *two ways* thus (i) 'एवं युवतयः गृहिणीपदं यान्ति' । 'वासाः' (युवतयः) कुलस्य आधयः । In this way young women attain the status of a housewife. The perverse are the pests of the family. (ii) 'एवं युवतयः वासाः (नार्यः) कुलस्य आधयः (भूत्वा कालिन) गृहिणी पदं यान्ति'—In this way young women become the main-stay of their family (and in course of time) attain *छ. पदम् = शब्दम्* tittle—Sankara. 'प्रतिष्ठाम्'—*Candras'ekhara*.

Remarks :—The advice embodied in this s'loka is the noblest of its kind that can ever be given to young women on the eve of their entering into the family of their husbands; and it is considered to be one of the best four s'lokas. The first half of it is quoted by *Vis'vanatha Kaviraja* in his साहित्यदर्पण (*Ch. VI*).

गौतमी—एत्तिओ क्व, बहु-जणस्य उवदेसो । जादे, एदं क्व, सव्वं ओधारेहि [एतावान् खलु वधू-जनस्योपदेशः । जाते ! एतत् खलु सर्वसवधारय] ।

Gautami—Such 'indeed (is) the bride's motto. My child ! to all this, indeed, you'll pay heed.

काश्यपः—वत्से ! एहि परिपूजस्व मां सखीजनञ्च ।

Kas'yapa—Come, my child ! embrace me and (thy) friends.

शकुन्तला—ताद ! इदो एव्व किं पिअसहीओ णिवत्तिस्सन्ति [तात, इत एव किं प्रियसख्यौ निवर्तिष्येते] ।

S'akuntala—Father, is it even from here that (my) dear friends will

काश्यपः—वत्से ! इमे अपि प्रदेये । तत्र युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम् । त्वया सह गौतमी यास्यति ।

Kas'yapa—They too, my child, have to be given away. So it is not meet for them to go there. With thee, Gautami will go.

शकुन्तला (पितरसाक्षिण्य)—कहं दाणिं तादस्य अङ्गादो परिवभट्टा मलय-तटोन्मूलिआ चन्दन-लता विअ देसन्तरे जीविअं धारइस्सं [कथमिदानीं तातस्य अङ्गात् परिवभट्टा मलय-तटोन्मूलिता चन्दन-लतेव देशान्तरे जीवितं धारयिष्यामि] । (इति रोदिति) ।

S'akuntala (*Clasping her father.*)—How now, removed from (*my*) sire's lap like a sandal plant, up-rooted from the slopes of the Malaya (*Malbar hills*), shall I bear life in a foreign soil? (*This said, she weeps.*)

Reading—‘प्रियमख्यौ’—B. ‘प्रियंवदानुसूये सख्यौ’—S. ‘प्रियंवदामिथाः’ सख्यः—R. V. M. ‘एहि’—B. Omitted by others.

गौतमीति ॥ ‘एतावान्’ ५।२।३९ एतत्परिमाणः नाधिकम् इत्यर्थः ।

शकुन्तलेति ॥ निवर्तिष्येते आश्रमं प्रत्यावत्स्यतः [‘वृद्धयः स्य-सनीः’ १।१।२२ इत्यात्मनेपदं पाञ्चिकम्] ।

काश्यप इति ॥ ‘प्रदेये’ पावशात् कर्तव्ये । तस्मादेव अनूद्योः तयोः निसर्गकस्थाने गमनमयुक्तम् इति भावः ।

शकुन्तलेति ॥ ‘अङ्गात्’ क्रीडात् ‘परिवभट्टा’ विच्युता वियुक्ता इति यावत् । ‘मलयस्य तटाव्यकस्य अद्रेः’ ‘तटात्’ रोधसः ‘उन्मूलिता’ उत्खाता उत्पाटिता इति यावत् ‘चन्दनस्य लता’ शाखा (‘लता शाखा च शाखिनाम्’ इति शाश्वतः) अथ लक्षणया चन्दन-वृक्षकः इत्याशयः । स ‘इव’ देशान्तरे ७।५।४ अन्यदेशे, शकुन्तलापत्ने भर्तृगृहे ‘कथं केन प्रकारेण जीवितं जीवनं [भावः कः] धारयिष्यामि’ ।

NOTES

1. अवधारय—'Treasure up in thy heart', 'ponder well'—*Williams*. The reading 'प्रियंवदा मित्राः सख्यः' in the plural number is rejected, as S'akuntala had only two friends.

2. प्रदेये—For the force of 'प्र' cf. 'सकृत् कन्या प्रदीयते'—*Manu*. Mark also how skillfully the two friends are debarred from going, as their accompanying S'akuntala will interfere with the imprecation of Durbasa.

3. गन्तुम् = गम् + तुम् (अर्हार्थोपपदे) by 'शक-घृष-ज्ञा-ग्ल-घट-रभ-लभ-क्रम-सहाऽर्हार्थस्यैषु तुमुन्' 3. 4. 65; 3177.

4. सलज्जतट &c.—*Vide Raghu. IV. 46*. 'चन्दन-लता' here by लक्षणा means a delicate sandal-plant. "The Candana [*Gr. Sa'ntalon*, —*Sirium Myrtifolium*] is a large kind of myrtle with pointed leaves, the wood of which affords many highly esteemed perfumes, unguents &c. and is celebrated for its delicious scent". The tree is supposed to be infested by poisonous serpents. Cf. '* * दूष्यते कृष्णसर्प-शिशुनेव चन्दनः'—*Act VII. 18* and notes therein. 'भोगि-वेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम्'—*Raghu IV. 48; X. 42*.

काश्यपः—वत्से, किमेवं कातरासि—

अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणी-पदे

विभव-गुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला ।

तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं

मम विरहजां न त्वं वत्से ! शुचं गणयिष्यसि ॥ १८ ॥

(शकुन्तला पितुः पादयोः पतति) ।

Ka's'yapa—My child ! why art thou so troubled ? Being stationed in the honourable position of the house-wife of a high-pedigreed husband (and) at every moment distracted with his affairs, important by reason of excessive wealth ;

मानसत्वात् पितृश्रित्तायास्ते अंशसंरः न भविष्यति इति हृदयम् । चतुर्थ-चरणार्थं प्रति पूर्वोक्तद्वयं हेतुत्वेन योज्यम् । उपमा-समुच्चय-काव्यलिङ्ग-श्रुति-व्यनुप्रासाः । वृत्तं तु हरिणी नाम] ।

Voice :—स्थिताय आकुलया त्वया विरहजा युक् न गणयिष्यते ।

NOTES

1. अभिजनवतः—अभि जायते अभिन् इति अभि + जन + घञ् अधिकरणे [‘हलन्त्र’ 3-3. 121]—*Bhanuji*. Again elsewhere he attaches घञ् in कर्मवाच्ये—‘अभिजन्यते । कर्मणि घञ् ३३१८ । शि-क्षीपस्य स्थानिवत्वात्, जनिवध्योय, ६।३।३५ इति निषेधाद्वा वृद्धिर्न’—Thus वृद्धि being barred the form is अभिजन (*Now see Tika.*) High-pedigreed; *Raghava* gives another possible explanation—‘अथवा अभिजनपदेन तदुत्पन्ना जना लक्ष्यन्ते । तद्वतः तद्वज्जनवतः अभितः समन्ततो जनवतः स्वजनवत इति वा’ । Who possesses good many a person around him, hence the duties of a house-wife of such a person, as is to support a large family, must certainly be very great. *Bhanuji* also in one place, gives a similar derivation of अभिजन ।

2. प्राचीवार्कम्—वर्क is from अर्च ‘to worship’. Hence the idea is—As the sun is known and worshipped by all people, so also will your son be world-renowned and worshipped.

3. पावनम्—Suggests that Śākuntala, in spite of her co-wives, will have her son installed as a king, for the kings like fire are always pure (*Vide P. 54, n. 2.*) Not only he himself will be pure, but people uttering his name will also be purified.

4. न गणयिष्यसि &c.—This stanza bespeaks Kanva’s wonderful knowledge of human nature and psychology. Though a veritable recluse of the forest, he knows very well that females, on the eve of their departure from their father’s house, become exceedingly sad and think that they won’t be able to live separated from their parents; but these surmises have no conditions at all, and what actually occurs is quite

opposite to this: In their husband's house they hardly find any time to think of them.

Remarks :—This is the third best s'loka.

शकुन्तला (सख्यावुपेत्य)—हला, दुवे वि मं समं एव्वपरिस्सजह
[हला, वे अपि मां सममेव परिष्वजेशाम्] ।

S'akuntala (*Going up to her friends.*)—Dear, even both of you hug me synchronously.

सख्यौ (तथा कृत्वा)—सहि, जइ णाम सो राएसि पच्चहिणाण
-मन्यरो भवे, तदो से इमं. अत्त-णामहेयद्धिअं अङ्गुलिअअं दंसेहि
[सखि, यदि नाम स राजर्षिः प्रत्यभिज्ञान-मन्यरो भवेत्, तदा तस्मै
इदम् आत्म-नामधेयाऽङ्कितमङ्गुलीयकं दर्शय] ।

Friends (*Doing so.*)—If perchance, my friend, that royal
-sage be slow to recognize (*you*), then show him this ring,
marked with (*his*) own name.

शकुन्तला—इमिणा सन्देहेण वो आकम्पिद म्हि [अनेन
सन्देहेन वाम् आकम्पितास्मि] ।

S'akuntala—(*I*) shudder at this misgivings of you two.

सख्यौ—सहि ! मा भाआहि । अतिसिणेहो पावसङ्की
[सखि ! मा विभौहि । अतिस्रेहः पापशङ्की] ।

Friends—Don't fear, my friend ! Excessive affection (*is*)
apt to suspect evil.

शार्ङ्गरव (वल्लोक्य)—युगान्तरमारूढः सविता । त्वरतामत्र-
भवति ।

S'arngarava (*Looking.*)—The sun has ascended another
division (*of the sky*). Please make haste.

शकुन्तला (भूयः पितरमाश्लिष्य आश्रमाभिसुखीभूय च)—
ताद, कदा नु क्व, भुञ्जी तवीवणं पेक्षिस्सं [तात, कदा नु खलु
भूयस्तपोवनं प्रेक्षिष्ये] ।

S'akuntala (*Again clasping her father and facing the hermitage.*)—Father, when shall (I) see the penance-grove again?

Reading :—‘राजर्षिः’—B, others have ‘राजा’ । ‘सन्देहेन’—R. M. ‘सन्देहेन’—B. V. ‘अतिस्नेहः’—Taylor Mss. M. K. ‘स्नेहः’—B. V. R; B reads ‘पापमाशङ्कते’ for ‘पापशङ्कौ’ । युगान्तरमारुढः—C. R. M. V ‘दूरमधिरुढः’—B. ‘युगान्तमधिरुढः’—Mackenzie Mss, ‘गगनान्तरमधिरुढः’—Che’zy.

शकुन्तलेति ॥ ‘समम्’ युगपत् ‘परिष्वजेश्वरम्’ आलिङ्गितम् ।

सख्याविति ॥ ‘यदि नाम’ इति सम्भावनायाम् । ‘प्रत्यभिज्ञाने’ इयम् एव मया
परिणीता शकुन्तला इति संस्मरणे ‘मन्यरः’ शिथिलः असमर्थ इति यावत्, ‘भवेत्’,
‘तदा तस्मै’ तं दुष्प्रान्तं बोधयितुम् इत्यर्थः [“क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन” इति
४र्थो] ‘इदम् आत्मनः’ स्वस्य दुष्प्रान्तस्य ‘नामधेयेन’ २०६३ नाम्ना ‘अङ्कितम्’ चिह्नितम् ।
शाङ्करव इति ॥ “युगान्तर” यामान्तरम् [इति चन्द्रशेखरः] द्वितीय-प्रहरमित्यर्थः ।

NOTES

1. प्रत्यभिज्ञान &c.—प्रत्यभिज्ञान=Recollection (स्मृति) + Direct perception (अनुमति) । Cf. ‘प्रत्यभिज्ञानरव’ च रामाय दर्शयेत् कृती—*Raghu XII. 64.*

2. अतिस्नेहः &c.—अनेन अधिवल-लक्षणम् अङ्गम् उपपन्नम् । तल्लक्षणे यथा
—‘कपटे नाभिसंधानं ज्ञेयं चाधिवलं बुधैः’—*P. 318, l. 26.* Forsimilaridea cf.
‘प्रेमः पश्यति भयान्यपदसि’—*Kirat. IX. 70, quoted by Sankara.* ‘स्वर्गहो-
द्यानगतेऽपि स्निग्धे पापं विशङ्कते स्नेहात्’—*Nagananda. Act. V. 1.*

3. सा विभीहि—*Vide P. 446, n. 4.*

4. युगान्तरम्—According to चन्द्रशेखर, युग is equivalent to
प्रहर or याम *i. e.* a division of the day comprising one-eighth of
the sun’s diurnal revolution or three hours”. Hence the

time is just past nine. *Raghava* observes 'युगान्तरम् हस्त-चतुष्ठावधि । 'युगं हस्तचतुष्ठावधि' इति विश्वः *i. e.* the space of four cubits. *Dr. Boethlingk* translates—"The Sun has already entered the afternoon quarter of the heavens".

काश्यपः—श्रूयताम्,

भूत्वा चिराय चतुरन्त-मही-सपत्नी

दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य ।

भर्ता तदर्पित-कुटुम्ब-भरेण सार्धं

शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥ १८ ॥

Ka's'yapa—Listen. Having for a long time lived as fellow-bride of the earth, bounded by the four (oceans, or cardinal points, and) having settled (in marriage or placed on the throne) *Dushyanti*, without a rival (or with car unchecked), (thou) wilt again set foot in this tranquil hermitage along with (your) consort, by whom the burthen of the kindred (on thy side), shall have been (first) transferred to him.

Reading :—The Bengali edition reads this s'loka thus

* सदिगन्तमहीसपत्नी, * * प्रसूय । तत्संनिवेशितभरेण सहैव भर्त्या, * शान्ते * ॥

भूत्वंति ॥ अन्वयः ॥ चिराय चतुरन्त-मही-सपत्नी भूत्वा, अप्रतिरथं तनयं दौष्यन्तिं निवेश्य, तदर्पित-कुटुम्ब-भरेण भर्ता सार्धं शान्ते अस्मिन् आश्रमे पुनः पदं करिष्यसि ।

व्याख्या—'चिराय' दीर्घकालम् [इति हेमचन्द्रः] वाप्य, 'चत्वारः' चतुरर्णवाः [विशेषणनैव विशेष्य-प्रतिपत्तिः] ते 'अन्तः' प्रान्तः सीमा इति यावत् ['अन्तः' स्वरूपे

निकटे प्रान्ते निश्चय-नाशयोः' इति हेमचन्द्रः] यस्याः तादृशी या 'मही' विपुला पृथ्वी, तस्याः 'सपत्नी' प्रतिद्वन्दिनी 'भूत्वा' । अविद्यमानः 'प्रतिरथः' विपक्षः प्रतिद्वन्दी इति

यावत् यस्य सः । यद्वा 'प्रतिद्वन्तः रथः' यस्य स 'प्रतिरथः' न तादृशः । एवंविधं 'तनयं दौष्यन्तिं दृष्यन्त्यस्य अपत्यं 'निवेश्य' विवाह्य [इति रघोरेकादशे मल्लिनाथपादाः ।

तथाच हेमः—'निवेशः सैन्यदिन्यादि न्यासे रङ्गविवाहयोः' इति] 'तस्मिन्' पुदे 'अर्पितः'

मन्त्रः 'कुटुम्बानां' पीषा-वर्गीणां [कुटुम्ब पीषावर्गे च' इति अमरमाला] 'भरः' भरणं पालनभार इत्यर्थः येन, तादृशेन 'भर्या' पत्या दुष्प्रान्तेन 'सार्धं' सह, न पुनर्वैधव्यात् एकाकिनौ इत्याशयः। शान्ते' ७।२।२७ शमरसप्रधाने 'अस्मिन् आश्रमे पुनः पदं' स्थितिं वसतिं 'करिष्यामि'। वार्धके पुत्राय राज्यं प्रदाय अवागत्य वानप्रस्थधर्मे गृहीष्यामि इत्याशयः। [अथ तस्यां मही-सपत्नीत्वं, तस्यां तन्निवेशनं, तस्मिन् कुटुम्ब-भरण-निवेशनम् इति सालादौपकत्। सपत्नी इत्यनेन मत्स्यामपि पत्नीत्वारीपः व्यज्यते इति वस्तुना रूपकालङ्कारध्वनिः। वसन्ततिलका वृत्तम्]।

Voice :—सपत्न्या पदं करिष्याते (कारिष्याते वा)।

NOTES

1. चिराय—The modern philologists opine that the अव्यय were originally *declinable* words. This is evident from the following forms still in vogue—चिरम् (२या) चिरेण (३या) चिराय, (४र्थी) चिरात् (५मी), चिरस्य (६ष्ठी) [Amara and Hemcandra], चिरे (७मी) (Rayamukuta), also 'अन्तरम्' (२या) 'अन्तरेण' (३या) 'कृते', 'अर्थे', स्थाने (७मी) साक्षात् (५मी) and so on.

2. ०महीसपत्नी—The earth is frequently considered as a सपत्नी by our poet. Cf. 'रत्नाङ्गुविद्वाङ्मणवमेखलायाः दिशः सपत्नी भव दचिषसाः'—Raghu. VII. 63.

3. दौष्यन्तिम्—Trikaṇḍa's'esha has 'दौष्यन्तिम्'। दुष्यन्तस्य अपत्यम् पुमान् इति दुष्प्रान्त + इञ् by "अतः इञ्" 4. I. 95; This indirect reference to the son of Dushyanta is necessary, as an issue cannot be named until it is born.

4. अप्रतिरथम्—One who has no rival (रथ=रथिकः or रथी) or one whose car is unchecked. (Vide Com).

5. निवेश्य—"नि + विश् + णिच्" may mean (i) "To paint," Cf. 'चित्रे निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा—Act II. 19. P. 203. Malavik; III. 11. (ii) 'to encamp' (as an army). Cf. Raghu. V. 42; XVI. 37. (iii) "to install on the throne". Cf. 'स निवेश्य कुशावल्या रिपुनागाङ्गुशं कुशम्'—Raghu. XV. 97; (iv) "to get oneself married". Cf. 'तान्निवेश्य चतुरोपि तव च'—Raghu. VI. 57 where Malli. says 'निवेश्य विवाहः। निवेश्य

शिविरोद्वाह-विन्यासेषु प्रकीर्तितः' इति विद्मः' Again commenting on 'अहञ्चपि अनिविष्टो वै भीमसेनश्च पाण्डवः । पार्थेन विजिता चैषा रत्नभृता सुता तव'—*Mahabharata*, ch. 195, 24, *Nilakantha* remarks 'अनिविष्टः अकृत-विवाहः' । Here the fourth sense is approved by the commentator *Katayavema*, while *Raghava* prefers the third one, but as the idea of installation can be inferred from तदर्पित-कुटुम्ब-भरणे, the fourth sense seems to be preferable.

6. भर्ता तदर्पित &c.—A house-holder is to retire to a hermitage to observe 'वानप्रस्थ' with his wife (*or without her*) in his old age. Cf. 'पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा'—*Garuda Purana*, ch. 102; 'वानप्रस्थायसं गच्छेत् सदारः सान्निरेवच । निक्षिप्य भार्यां पुत्रेषु गच्छेत् वनमथापि वा'—*Kurma Purana*, ch. 27, 2; also *Manu VI*, 2-3; 206. This was invariably the practice with the kings of *Iksha'ku Dynasty*. Cf. 'सोऽभिसिच्यर्षभः पुत्रं भरतं पृथिवीपतिः । वानप्रस्थायसं गत्वा तपस्तेषु यथाविधिः'—*Kurma Purana*, ch. 39, 39. 'अहमपि सुनावय विन्यस्य राज्यम् विचरित-मृगयूथान्याश्रयिष्ये वनानि—*Vikram*, V. 17; also *vide Raghu*, I. 8; III. 70; VII. 71; XIX. 1; *Act VII*, 20 *Infra*; *Vayu Purana*, ch. 33, 52-53; 'करिष्यसि पदम्'—*Vide P*, 381. n. 2.

Remarks :—According to some this is the fourth best s'loka, instead of S'l. 21.

गौतमी—जादे, परिहोयदि दे गमन-वेला । ता शिवत्तेहि पिदरं । अहवा चिरेण बि पुणो पुणो एसा एवं नन्तइस्सदि । ता शिवत्तेदु भवं [जाते, परिहोयते ते गमन-वेला । तन्निवर्तय पितरम् । अथवा चिरेणापि पुनः पुनः एसा एवं मन्त्रयिष्यते । तन्निवर्ततां भवान्] ।

Gautami—My child, the time for thy departure is (*fast*) passing. So make (*thy*) father return. Or (*since*) even for a long time she will go on speaking like this again and again, let your reverence

काश्यपः—वत्से, उपरुध्यते मे तपोऽनुष्ठानम् ।

Kas'yapa—The prosecution of my penance is being interrupted (*by this detention*).

शकुन्तला (भूयः पितरमाश्लिष्य)—तवच्चरण-किसं ताद शरीरं ।
ता मा अदिमेत्तं मम किदे उक्कण्ठदु [तपश्चरण-कृशं तात-शरीरम् ।
तन्मा अतिमात्रं नम कृते उत्कण्ठस्व] ।

S'akuntala (*Clasping her father again*).—(*My*) father's body is (*already*) emaciated by penitential exercises, so grieve not too much on my account.

काश्यपः (निश्वास्य)—

शममेष्यति मम शोकः कथं नु वत्से ! त्वया रचित-पूर्वम् ।
उटज-हारि विरूढं नीवार-बलिं विलोकयतः ॥ २१ ॥

गच्छ । शिवास्ते सन्तुः पन्थानः ।

(निष्क्रान्ता शकुन्तला सहयायिनश्च) ।

Kas'yapa (*Sighing*).—How possibly, my child, will the grief of me, beholding the offering of Nivara, formerly made by thee, (*now*) germinating at the cottage-door, ever go to assuagement? Go, speeding to thee, be thy ways. (*Exeunt Sakuntala and the escorts*).

सख्यो (शकुन्तलां चिरं विलोक्य, सकरुणम्)—हृद्वी ! हृद्वी !
अन्तरिदा सउन्दला वण-राइहि [हा धिक् ! हा धिक् ! अन्तरिता
शकुन्तला वन-राजिभिः] ।

Friends (*Gazing long at Sakuntala, piteously*)—Alas ! alas ! lost (*is*) S'akuntala in the row of woods.

Reading :—'ते गमनवेला'—B. Others omit 'ते' । 'तन्निवर्तय'—
B. Others have simply 'निवर्तय' । 'मे तपोऽनुष्ठानम्'—B. Others omit

‘मे’ । ‘उत्कण्ठस्व’—M. उत्कण्ठितुम्—R. V; M & Colebrooke Mss. read ‘चरितपूर्वम्’ for ‘रचितपूर्वम्’ । ‘हार-विरुद्धम्’—R. B. M. ‘हारि विरुद्धम्’—V. ‘अन्तरिता’—B. ‘अन्तर्हिता’—R. V. M.

गीतमीति ॥ ‘परिहीयते’ ईदृशालोचनेन चीयते [जहाते: कर्मकर्तरि लट्] । शकुन्तलाकर्तृकं स्वेच्छया निवर्तनमसम्भवमाशङ्क्य आह ‘अथवा’ इति पञ्चान्तरे ।

काश्यप इति ॥ ‘उपरुध्यते’ बाह्यते । अतो नाहं विलम्बितुं समर्थ इति भावः ।

शकुन्तलेति ॥ ‘तपसः चरणेन’ अनवरत-तपोऽनुष्ठान-कार्येण ‘कृश’ चीणम् [‘अनुपसर्गात् फुल्ल-चीव-कृशो-क्तावाः’ ८१।५५; ३०३५ इति क्तः] । ‘मम कृते’ मदर्थे [‘अर्थे कृते अर्थ्यं तावत् तादर्थ्यं वर्तते इयम्’ इति कोषसारः] ‘मा उत्कण्ठस्व’ मा उत्सुकी भव [मा योगे लोट् । तथाचोक्तं तत्त्वबोधिण्यां—“मा अस्तु”, इत्यादौ निषेधार्थक-माशब्दः अन्य एव, न तु माङ्] ।

शममिति ॥ अन्ययः ॥ (अयि) वत्से, त्वया रचित-पूर्वम् उटजहारि विरुद्धं निवार-वलिं विलीकयतः मम शोकः कथं न शमम् एयति । व्याख्या—अयि ‘वत्से’ ! त्वया पूर्वं पक्षि-पशुणां भक्षणार्थं ‘रचितम्’ इति ‘रचितपूर्वम्’ [सुप्सुपेति समासः] भूतपूर्ववत् क्लान्त-शब्दस्य पूर्वनिपातः पाञ्चिकः । तथाचोक्तं दौचितेन—‘भूतपूर्वे चरट्’ ५३।५३ इति निर्देशात् भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः ६५०] ‘उटजस्य’ पर्णशालायाः ‘हारि’ हारदेशे एव न तु अन्यत्र । ‘विरुद्धम्’ इदानीम् अङ्कुरितं [‘विरुद्धस्तु सज्जाताऽङ्कुरितेऽन्यवत्’ इति विश्वः] ‘नीवारस्य’ ३।३।४८ धान्यभेदस्य ‘वलिम्’ उपहारं [‘वलिं दैत्यप्रभेदे कर-चामर-दण्डयोः । उपहारि पुमान् स्त्री तु जडया श्लथचर्मणि’ इति मेदिनी] ‘विलीकयतः’ हारिस्थितत्वात् सततमेव पश्यतः ‘मम’ काश्यपस्य [‘वाल्यात् आरम्य त्वत्कृतपरिपालनस्य इति अर्थान्तरसंक्रान्तत्वम् इति राघवपादाः] ‘शोकः’ तद्विरह-निवन्धन-विषादः ‘कथं नु शमं’ शान्तिम् ‘एष्यति’ महता कष्टेनैव शान्तिं प्राप्स्यतीति भावः । [पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । तदनुप्राणिता चार्थापत्तिः इत्युभयोरङ्गाङ्गि-भावेन सङ्गरः । आर्याजातिः] ।

Voice—शोकेन शम एष्यति ।

संख्याविति ॥ ‘वनानां राजिभिः’ श्रेणीभिः [‘वीव्याऽऽलिरावलि-पङ्क्तिः श्रेणी, लिखाश्च राजयः’ इत्यमरः] ‘अन्तरम्’ अन्तर्विम् [‘अन्तरमवकाशावधि परिधानाऽन्तर्धि-भेद-तादर्थ्यं’]

इत्यमरः] तदस्याः संज्ञातम् इति 'अन्तरिता' [तारकादिभ्य इत्च् प्रा३३६] तिरोहिता,
अदर्शनीया संज्ञता इत्यर्थः ।

NOTES

1. परिहीयते—'परि + हा' means 'to leave', hence here 'to pass away'. Cf. 'आर्यस्य न किमपि परिहास्यते'—*P. I. 4. S'l. 2* 'विभावरी परिहीणा'—*Bhatti. XIII. 1*. 'यथोक्तापि कर्मणि परिहाय विजितम्'—*Manu. XIII. 92*.

2. उपरुध्यते मे तपोज्ज्वलनम्—Cf. 'उपरुध्यते मे आश्रमवासधर्मः'—*Vikram. Act. V*. 'सङ्कटा ह्याहिताग्नीनां प्रत्यवायैः गृहस्थता'—*Uttar. Act. 1. 8*. From the quotation of *Vikram*. it will be evident that the Bengali reading with 'मे' is preferable.

3. शममेव्यति &c.—This is an extremely *pathetic* stanza and is considered to be one of the four *best s'lokas*. Kas'yapa is so deeply moved that he is about to shed tears but perhaps considering that act to be inauspicious [Cf. 'गुरुश्रीकाः कयमपि मारुदन् माङ्गलिकः'—*Bhatti. I. 27*.], he somehow checked them and his latent tears of grief are made patent by a deep sigh. [नित्यस्य]

4. उटजहारि—is significant. Because the grains will germinate at the entrance of the cottage, so they will always remind him of S'akuntala. Williams opines that नौवारवत्तिम् has a reference to भूतयज्ञ [*Manu. IV. 21; III. 80-87, 90, 92, 121*] but बलि therein is a *cooked food* ['प्रवृत्तीभौतिकः बलिः'—*Manu. IV. 74*.] hence it is *doubtful whether germination is possible from cooked rice*. Better take it to refer to rice-grains which are *usually* thrown by hermit girls as a *present* [i. e. *ford*; बलि=उपहार] to the beasts and birds. Cf. 'यासां बलिः सपदि मद्गृह-देहलीनां, हंसैश्च सारसगणैश्च विभक्तपुष्पः । तास्वैव पूर्व-बलिद्वयवाङ्मरुसु वीज-ञ्जलिः पतित कीटमुखावलीङ्गः'—*Ca'rudatta of Bhāsa. I. 2*. 'कृतासु निवार-विभागवत्तिपु ७०' शं मुद्रहस्तपट्टेः । हरद्वि रालीहितगनुमण्डलेः प्रवङ्गमेः सेवितशैल-कन्दरम्'—*Janaki-harana V. 3*. उटजहार-रोषिभिः

अपत्यैरिव नीवार भागधेयोचितैः स्रगैः—*Raghu. I. 50.* “यासां वलिः, सपदि मद्रुहदेहलीनां हंसैश्च सारसगणैश्च विलुप्तपूर्वः । * * * विरुद्धतणाङ्गुरासु &c.—*Mriccha. I. 9.*

Remarks :—According to *Sidhantabagis'a* the above s'loka contains समाप्तपुनरात्ता दोष (for which vide *P. 211, n. 7.*) in the first line i. e. ‘शममेयति मे शोकः कथम्’ seems to be a complete sentence; Read ‘अपश्यामति’—इत्यनेन वाक्यसमाप्तावपि पुनस्तदन्तर्गतस्य ‘मम’ इत्यस्य विशेषणतया ‘त्वया रचितपूर्वम्’ इत्यारभ्य द्वितीयार्धस्य पुनरात्तात् समाप्तपुनरात्ता दोषः । स च “निवर्तिष्यते शोकः” इति प्रथमचरण-पाठेन, ‘नीवार-वलि’ पश्यतो मे” इति चतुर्थचरण-पाठेन च समाधेयः । तादृशपाठे तु ‘मे’ इति विशेषस्यापि पुनरात्तात् नोक्तदोषः । समाप्त-वाक्यान्तर्गतस्य कस्यचिद्विशेषणतयैव पुनरुपादाने तद्दोषाङ्गीकारात्—*Sidhantabagis'a.*

काश्यपः (सनिःश्वासम्)—अनसूये ! गतवतौ वां सहधर्म-चारिणी । निगृह्य शोकम् अनुगच्छ माम् । (सर्वे प्रस्थिताः) ।

Kas'yapa (*With a sigh.*)—Anasuya ! gone is your fellow-worker of piety. (So) restraining (your) grief, do (you) follow me. (*All start to go.*)

उभे—ताद, सउन्दला-विरहिदं सुखं विअ तत्रोवनं पविसामो [तात, शकुन्तला-विरहितं शून्यमिव तपोवनं प्रविशामः] ।

Both—Father, (*we*) enter the penance-grove, empty as it were, being deprived of S'akuntala.

काश्यपः—स्रं ह-प्रवृत्तिरेदं दर्शिनो । (सविमर्शं परिक्रम्य) हन्त भोः ! शकुन्तलां पति-कुलं विसृज्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम् । कुतः—

अर्थो हि कन्या परकीय एव

तामद्य संप्रेष्य परिग्रहीतुः ।

जातो ममायं विशदः प्रकामं

प्रत्यर्पित-न्यास इवाऽन्तरात्मा ॥ २२ ॥

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

(निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

Kas'yapa—The course of affection views (it) thus. (*Pensively walking round.*) Ha! ho! S'akuntala being sent to (her) husband's home, (*natural*) serenity of mind has been achieved now. For—Verily a daughter (*is*) but another's property. Having sent her to-day to (her) husband, this inward soul of mine has become quite clear like one who has rendered a deposit (*to its owner*). [*Exeunt Omnes*].

॥ चतुर्थोऽङ्कः ॥

(*End of the Fourth Act.*)

Reading:—‘माम् अनुगच्छतम्’—B. ‘अनुगच्छ माम्’—V. ‘अनुगच्छतं मां प्रस्थितम्’—R. M. ‘तपोवनम्’—B. V. तपोवनम् कथम्—R; M; the last half of the 22nd s'loka thus occurs in B.—‘जातोऽस्मि सद्योविशदान्तरात्मा चिरस्य निचेपमिवापयित्वा’।

काश्यप इति ॥ धर्मं चरति या सा ‘धर्मचारिणी’ सह धर्मचारिणी इति ‘सह-धर्मचारिणी’ [इति सुप्तुपेति समासः]। ‘प्रस्थिताः’ चलितुमारब्धाः [‘आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च’ ३।४।७१; ३०५३]।

काश्यप इति ॥ ‘हन्त’ इति हर्षे [‘हन्तेति हर्षे विषादेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भे च’ इति तत्त्वबोधिनी] क्लेशविशेषस्य अत्ययात् हर्षः। स्वस्थस्य भावः ‘स्वास्थ्याम्’ सन्तोषम् [इति हेमचन्द्रः], सच्छन्दता निरुद्देश्यत्वम् इत्यर्थः। तत्कारणमाह कृत इति।

अर्थ इति ॥ अन्यथः ॥ कन्या परकीय एवहि, तामय परियहीतुः संप्रेषा (स्थितस्य) मम अयं अन्तरात्मा प्रत्यर्पित-न्यास इव प्रकाशं विशदी जातः। व्याख्या—‘कन्या’ दुहिता ‘परस्य अयम्’ इति ‘परकीयः’ अन्य-स्वामिकः ‘एवहि’ इति निश्चये। ‘अर्थ’ धनम् [यावत् कन्या पित्रालये तिष्ठति तावत् पिता तां न्यक्तं धनमिव सययं रचति इति भावः। अतः अवश्यसम्पदानौयत्वेन उपदेशात् अन्यदीयत्वस्य भावित्वेऽपि भूतवत् उपचारेण कन्यासामान्यस्य परकीयत्वोक्तिः ॥ “अत्र एव-शब्दस्य स्थितौ पुनः हि-शब्दस्य उपादानेऽपि,

“यः कौमारह्वरः स एव हि वरः” इति शब्द-द्वयेनैव अत्यन्ताऽवधारणसूचनात् न निरर्थकत्व-
CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection
दोषः इति सिद्धान्तवाजीश्रपादाः ॥ अतः तां तादृशीं परधन-भूतां कन्याम् ‘अयं परियहीतुः’

स्वामिनः सम्बन्धे [इति सम्बन्धमात्रविवक्षया पक्षी, यद्वा 'समीपम्' इत्यध्याहारेण व्याख्येयम्] 'संप्रेषा' प्रेरयित्वा (स्थितस्य) 'मम अयम् अन्तरात्मा' चित्तं 'प्रत्यर्पितः' पुनर्पितः 'न्यासः' निक्षेपः, न्यस्तं धनमिति भावः ['आहितं निहितं न्यस्तम् आरोपित-मिति स्मृतम्' इति हलायुधः] येन, तादृशः 'इव' [इत्युत्प्रेक्षा] 'प्रकाशम्' अत्यन्तं 'विशदः' विमलः [इति हेमचन्द्रः] चित्ता-निर्मुक्तः इत्यर्थः 'जातः' । [इदमेवोत्प्रेक्षायां न्यासेन सह साधर्म्यं ज्ञेयम् । इन्द्रवज्रा वृत्तम्] ।

Voice—कनाया परकीयेन एव अर्थेन भूयते । अनेन अन्तरात्मना न्यासेन विशदेन जातं (यद्वा जातेन भूयते) ।

NOTES

1. काश्यपः (सनिःश्रासम्) &c.—Mark that the sentiment of pathos (करुण रस) which is the prevailing sentiment of this act *begins* from the entrance of Kās'yapa and it *reaches its climax* here and *ends* with * * शून्यमिव तपोवनं प्रविशामः ।

2. स्रोहप्रवृत्तिः—प्रवृत्तिः=प्रवाहः=flow, 'प्रवृत्तिः कथिता वृत्तौ प्रवाही-दन्तयोरपि' इति विश्वः ।

3. परकीयः—परस्य अयम् इति पर+क्=परकीयः । The augment 'कुक्' comes in by the Gana-sutra 'कुग् जनस्य परस्य च' 4. 2. 138; 1362.

4. एव हि—The two together emphatically imply certainty or take 'हि' as expressive of हेतु । संप्रेषा has its कर्ता—(अहम्) understood, while जातः has a different nominative (अन्तरात्मा) । Thus the grammatical difficulty regarding the एककर्तृकत्व of च्वाच् and the finite verb, arises here (3. 4. 21.) To avoid this difficulty, construe thus—'तां संप्रेषा (स्थितस्य) मम अन्तरात्मा विशदः जातः । For detailed discussions *vide P. 211, n. 6 (middle)*.

5. प्रत्यर्पित-न्यासः—न्यास means 'a deposit' "पुमान् उपनिधिर्न्यासः प्रतिदानं तदर्पणम्" । To keep up another's deposit is a very difficult task, and perfect ease cannot be had until it has been returned to its real owner. S'akuntala was also, as it were, a trust (न्यासः) to Kanya-vrat Smarita Collection. she has been sent back to Dushyanta, he is feeling perfect satisfaction.

Remarks :—In writing this s'loka, Kal'idas seems to have the following s'loka of Bhasa in his mind. "सुखसर्वो भवेत् दातुं सुखं प्राणाः सुखं तपः । सुखसम्यग् भवेत् सर्वं दुःखं न्यासस्य रक्षणम् ॥ *Sapnavasavadattu. I. 10.* Our poet here through the mouth of Kāśyapa, gives vent to his *own view* about the proper nurturing of girls. According to him, until betrothal, a daughter seems to be looked upon with keener affection and greater attention than a male issue.

Time-analysis of Act IV—About three week's interval separates the विष्कम्भक of this act, from the third. In the interim the gandharva marriage was performed and S'akuntala had duly conceived. The prelude begins a bit late in the morning, when Anasuya and Priyamvada were culling flowers for worship and the king may be supposed to have left the hermitage on that very day early in the morning ('अथ स राजर्षिः इष्टं परिसमाप्य &c ; 'अथ पुनः हृदयेनासन्नहिता') । The month is probably the later part of ज्यैष्ठ्य, or the first part of A'shāda. The *act proper* begins early in the morning [हन्त प्रभातम् ॥ 'अन्तर्हिते शशिनि' ॥ 'प्रतिबुद्धापि किं करिष्यामि'] and the time is somewhere near the *full-moon* day when the moon and the sun are synchronously visible ['तेजोद्वयस्य युगपत् व्यसनी-दयाभ्याम्] । A *long time* intervenes between the main scene and the prelude ['अन्यथा कथं स राजर्षिः सादृश्यानि सन्नयित्वा एतावतः कालस्य लेखमात्रमपि &c ; 'आतुरा चक्रवाकी आरटति, दुष्करमहं करोमि'] । S'akuntala has shown *visible sign of pregnancy* (ननु सखीगामी दोष * * * दुष्प्रान्तपरिणीताम् आपन्नसत्त्वाम्) and hence it must be *at least five months* after the gandharva marriage. According to पञ्चपुराण S'akuntala is now in the *seventh* month of her pregnancy. [Vide P. 381, n. 4]. Hence the rainy season is past ['अपस्तता-पाण्डु पत्रा'] and the main scene commences in the autumn. (Cf. प्रवृत्तये कुलमेव वीहन्ति *Rām. II. 6* ; 'परित्यक्त-

नर्तना मयूराः—*Act. IV*; 'शिरसि वकुलमालाम्'—*Ritu. II. 14*;
 'कालान्तरक्षमा केशरजालिका'—*Act. IV*; 'वप्रश्च चारुकमलावतभूमिभागः'—
Ritu. IV. 3; 'स्यान्तरः कमलिनौहरितैः सरोभिः'; 'कुशेश्वरजी मृदुरेणुरसाः'
 —*Act. IV*; 'स्फुटकुमुददितानाम्'—*Ritu. IV. 21*; 'सैव कुमुदती मे
 दृष्टिं न नन्दयति'—*Act. IV*; 'नलिनौ प्रवान्तरितमपि * * चक्रवाकी आरटति'
 —*Act. IV*; 'सीम्नादमदहंसमियुनैव परिशोभितानि स्वच्छन्दानि फुल्लकमलीतपल-
 भूषितानि'—*Ritu IV. 11.*] On the *very day* of the commencement of
 the main scene, 'Sakuntala was sent to her husband's place
 by Kas'yapa who had arrived from his sojourn *on the previous*
night ('तव भवता प्रवासादुपावृत्तेन काश्यपेन'; अथैव ऋषिप्रतिरक्षितां त्वां भर्तुः
 सकाशं विसर्जयामि')। The act ends sometime between 9. A. M.
 and 12. P. M. (शार्ङ्गारवः—युगान्तरमारुहः सविता)।

पञ्चमोऽङ्कः

(ततः प्रविशत्यासनस्थो राजा विदूषको विभवतश्च
 परिवारः। नेपथ्ये वीणा-शब्दः)। विदूषकः (कर्णं दत्त्वा)
 —भो वयस्स ! सङ्गीद-मालव्भन्तरे अवहाणं देहि । ताल-
 लय-विसृज्या वीणाए सर-संजोओ सुणीयदि । जाणे तत्तहोदी
 हंसवदीआ वस्स-परिअअं करेदि त्ति [भो वयस्स ! सङ्गीत-
 शालाऽभ्यन्तरे अवधामं देहि । ताल-लय-विशुद्धायाः वीणायाः
 स्वर-संयोगः श्रूयते । जाने तत्रभवती हंसपदीका वर्ण-परिचयं
 करोतीति]

(Then enter on a seat, the king, the Jester and attendants according to rank. In the tiring room, the sound of a lyre). Vidushaka (Leang her ear.)—Ho friends! (please) pay heed to the interior of the music-saloon. A combination of notes of lyre, perfectly faultless with reference to (musical) timing and concord, is being heard. Methinks her ladyship Hansapadika is practising (her) notes.

राजा—तुणीं भव । यावदाकर्णयामि ।

King—Hush, that (I) may listen.

(आकाशे गीयते)—

अहिण्व-महु-लोलुबो तुमं तह परिचुस्विअ चुअ-मञ्जरिं ।

कमल-वसद-मेत्त-णिव्वुदो महुअर विसुमरिदोसि णं कहं ॥१॥

[अभिनव-मधु-लोलुपस्त्व' तथा परिचुस्व चूत-मञ्जरीम् ।

कमल-वसति-मात्र-निर्व' तो मधुकर ! विस्मृतोऽस्येनां कथम्] ।

(In the air is sung.)—O drone ! how is it that thou, eagerly hankering after fresh-honey, after having so kissed the mango-blossom, shouldst (at last clean) forget her, being contended with a mere stay in the lotus.

Reading :—‘०अभ्यन्तरे’—B. ‘०अन्तरे’—R. V. M. ‘अवधानं’—R. V. M. ‘कर्णे’—B. ‘अवधारणम्’—K. ‘ताल-लय-विशङ्काया वीणायाः’—B. Others have ‘कल-विशङ्कायाः गीतः’ । B has ‘हंसवती’ for ‘हंसपदिका’ । ‘०लोलुपस्त्व’—R. V. M. ‘०लीभमावितः’—B.

तत इति ॥ ‘परीवारः’ ६।१।२२ प्रतिहारी-प्रभृति परिजनः [‘परीवारः परिजने खल्लकोशे परिच्छेदे’ इति मेदिनी] ‘विभवतः’ पदमर्यादानुसारेण अभिनेतृ-वन्द्यस्य यावत् सम्भवति तावत् संख्यकः परिजन इत्यर्थः । (द्वितीयायां तसिः)

विदूषक इति ॥ ‘सङ्गीतस्य’ प्रेक्षणार्थ-वृत्त्य-गीत-वाद्य-रूपस्य [‘गीत-वाद्य-वृत्त्य-वयं नाद्य’ तौर्यविकच तत् । सङ्गीत प्रेक्षणार्थं स्यात् शस्त्रीति नाद्यधर्मिणा’ इति

अभिधानचिन्तामणिः] 'शाला' गृहं ('शाला तरुस्तन्वशाखा, शाला भवनमिषाते' इति शाश्वतः) अश्व-घासादिवत् तादर्थ्ये पठौ-संसासः ["ईश्वराणां यव नृत्यादिकं भवति सा सङ्गीतशाला" इति शङ्करपादाः] तस्याः अभ्यन्तरे मध्ये 'अवधानं देहि' एकाग्रमनसा शृणु इत्यर्थः । 'तालः' काल-क्रिया-मानं, 'लयः' गीत-वाद्ययोः साम्यं, ताभ्यां 'विशुद्धा' ताल-लयमधिकृत्य निरवद्या इत्यर्थः । तादृश्याः 'वीणायाः' 'स्वरसंयोगः' तत्सम्बन्धि-स्वरालापः श्रूयते आकर्ण्यते । 'जाने' मन्वे 'तवभवती हंसपदिका' तन्नाम्नी राज्ञी 'वर्णस' गीति-क्रमस्य ['गीतिक्रमे स्तुतौ भेदे वर्ण-शब्दः प्रयुज्यते' इति अभिधानरत्नमाला] 'परिचयम्' अभ्यासम् [इति शिशुपाल-टीकायां २।७५ मल्लिनाथपादाः] अर्थात् स्थाप्या-रोह्य-वरोही-सञ्चार्यात्मक-गानक्रियाभ्यासम् इत्यर्थः । 'करोति' विदधाति [तथाचीकं — 'गानक्रियोच्यते वर्णः स चतुर्धा निरूपितः । स्थाप्या-रोह्य-वरोही च सञ्चारी' इति] ।

अभिनवेति ॥ अन्वयः ॥ (हे) मधुकर, अभिनव-मधु-लीलुपस्त्वं चूतमञ्जरीं तथा परिचुम्ब्य कमल-वसतिमात्र-निर्वृतः (सन्) कथमेनां विष्कृतोऽसि । व्याख्या — हे 'मधुकर' वरुण [हे मधुर-सुरत-सुखकर कामुक दुष्प्रान्त इति च ध्वन्यते । तथाचीकं विद्व-प्रकाशे 'मधुव्रते मधुकरः कामुकोऽपि प्रकीर्तितः'] 'अभिनव' नूतनं यत् 'मधु' पुष्परसः ['मधुश्चैवे च दैत्ये च मर्यो पुष्परसे रसे मधु' इति हङ्चन्द्रः । अनेन शकुन्तलायां राज्ञः नूतन-प्रणय-रसोद्भूतम् । तथाचीकं प्राक् — 'मधु नवमनास्वादित-रसम्' २।१०] तस्य 'लीलुपः' लुब्धः 'त्वं चूतस्य' आमस्य 'मञ्जरीं' वल्लरीं ('मञ्जरी वल्लरी स्त्रियाम्' इत्यमरः । अन्यत्र चूतमञ्जरीवत् परमलीभनीयाम् । अनेन शकुन्तला ललितता) 'तथा' तादृशं सप्रणयं 'परितः' समन्तात् 'चुम्बित्वा' इति 'परिचुम्ब्य' वात्सायन-रचित-कामशस्त्रीक-सर्वस्थानेषु चुम्बनं विधाय इत्यर्थः । 'कमले' पद्मे [परिभोगानर्हे राजावरोधे इति गूढार्थः] 'वसतिः' वासः ['वासोऽपि वसतिः' इति त्रिकाण्डशेषः] 'एव' इति 'वसतिमात्रं' तेन, अर्थात् केवलमवस्थानेन परिणतप्रायत्वात् तादृश-मध्वभावात् रसमनास्वाद्य इत्यर्थः । 'निर्वृतः' सुखितः सन् 'कथं' किमपदिशेन 'एनां' चूतमञ्जरीं [तथा मां शकुन्तलां च इति व्यङ्ग्यम्] ['विष्कृतः असि' (ज्ञानार्थस्य गत्यर्थे पर्यवसनात् कर्तरि क्तः)] । [हितनुप्राप्तौ । नाव समाप्तीति, नापि अपस्तुतप्रशंसा । केवलम् अर्थशक्त्या सामाजिकवर्गीणां मनसि हंसपदिका शकुन्तला च उपविशति । अनेन दर्शयति प्रथम-पताकास्थानम् । तद्वत्त्वम्]

तु उक्तं प्राक्। अथ प्रच्छेदकार्थं लास्याङ्गीकृतम्। तथा च दर्पणोद्भूतं कविकण्ठहार-वाक्यं “अन्यासक्तं पतिं मत्वा प्रेमविच्छेद-मन्युना। वीणा-पुरःसरः गानं स्त्रियाः प्रच्छेदकी मतः। अपरवक्तं वृत्तम्]।

NOTES

1. विभवतश्च परिवार—परिवार्यते अनेन इति परिवारः (घञ् ३।३।१८) ‘उपसर्गस्य—&c’. ६।३।१२३ इति दीर्घः। Hence *optionally* परिवारः also. The words means attendant such as the portress &c. This word has been already used in *Act II*. Cf. ‘वयानिर्दिष्ट-परिवारो राजा’—*P. 168*. This part of the stage-direction has been omitted in Devanagar recension, but we think it is necessary, as otherwise the presence of *Vetravati* (*portress*) a little after cannot be accounted for.

2. सङ्गीतशाला—Mark that music and painting, (*for which vide Act VI. Infra.*) were *sin qua non* in the days of our poet. It was perhaps considered a part of accomplishment (*even of the noble ladies*) in the society.

3. तालः—Musical time or measure. लयः—Musical concord or harmony. विद्युद्वा—A song is called विद्युद्वा when it is sung faultlessly with reference to musical time and concord. Cf. “गैतयः पञ्च शुद्धाख्या भिन्ना गौरा निवेसरा। साधारणी विद्युद्वा स्यादवक्राललितैः स्वरैः”—*Sangita Ratnakara*. वीणायाः—वीणा (*lute*) is a kind of Sitar ordinarily consisting of *three* strings. A variety of this with *seven* strings is called परिव्रादिनी (*i. e. modern sitar*)—“सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिव्रादिनी”। Viná is a *very old* musical instrument, as mention of it along with Drum (दुन्दुभि) and of flute is made even in the *Rigveda*. A variety of it with *hundred strings* has been noticed by *Katyana* in his *Kalpasutra*. The sound of lyre was first noticed by the king, the song of *Hansapadika* following a little after is heard later on.

4. सप्तशब्दाः—शब्द refers to the seven sounds ‘ष’, ‘च’, ‘ग’, ‘म’, ‘प’, ‘ध’, ‘नि’ [Cf. the musical scales viz Dc, Re, Mi, Fa,

Sal, La, Ti, of the old *Latin* hymn in honor of *Jhon the Baptist*] first discovered by the Hindus. Cf. 'निषाद-ध्वज-गान्धार-परज-मध्यम-धैवताः । पञ्चमयेत्यसौ सप्त तन्वीकणोत्थिताः स्वराः'—*Amar*. These key-notes of music were taken from the sounds of beasts and birds. Read "पङ्कजं रौति मयूरोहि, गावो नर्दन्ति च ऋषभम् । अजा विरौति गान्धारं, कौक्षी नर्दति मध्यमम् ॥ पुष्पाधारणे काले कीकिली रौति पञ्चमम् । अश्वय धैवतं, रौति, निषादं रौति कुञ्जरम्"—*Narada*. Hence स्वर-संयोग means the permutations and combinations of various स्वराः । वर्णपरिचयम् &c. —Practising ष, ऋ, ग, म &c. *Vide P. 408, n. 4*. According to Williams वर्ण means a musical mode; these are numerous, personified either as male (रागः) or female (रागिणी). According to *Sankara* and *Candras'ekhara*, the वर्णस intended here are of four kinds, the first two corresponding with the division of the भावस or affections. "गीतिषु चत्वारवर्णाः भवन्ति यदाहभरतः ॥ स्थायी तथैव संचारी तथा रोहाऽवरोहिणी । वर्णाः चत्वारः एवैतेः कथिताः सर्वगीतिषु ॥"—*Williams*.

5. अभिनव &c.—गर्हितं लुम्पति इति लुप् + गर्हायें यङ् (२४३५) + अच् कर्तरि = लीलुपः greedy. "समौ लीलुप-लीलुभौः"—*Amar*.

6. चूतमञ्जरी &c.—An instance of *Drmaatic Irony*. Though *S'akuntala*—affair is not known in the harem, still the audience will find a hidden allusion to her. *Vide P. 374 n. 1. (middle)*.

7. कमलवसति &c.—You were once excessively fond of mango-blossom and consequently kissed her ever and anon. But now you seem to be quite satisfied, by having only a stay (वसति, *which suggests the absence of enjoyment*) in a lotus which must be full-blown and hence whose charm of youth is gone. For गूढार्थे *Vide Tika*. Now वसति-मात्रम् is a case of मयूरव्यंसकादि जित्यसमास, hence its further compound with 'निर्वृत' (*like words of तिष्ठन् class*) is barred. 'चकारः अत्र अवधारणार्थः । तेन "परम-मयूरव्यंसक" इत्यादि समासान्तरं न स्यात्"—*Tattva-bodhini* under *CC-0. Prof. Satya Prasad Shastri Collection*. *Bhoja* solves the difficulty by saying that they may lead and not follow

in a compound. ("नानेन समासः अयन्तु समस्यते एव")। In a similar way 'प्रदक्षिणीकृत्य'—*Raghu I. 21*; 'प्रदक्षिण-प्रक्रमणात्'—*Ibid. VI. 63*; 'जननान्तर सौहृदानि'—(*Infra*) are justified. In this particular place however we can avoid the difficulty by attaching the affix 'मावच्' in स्वार्थे (प्रसाधार्ये)। Bees are often described as confined in lotuses. 'गुह्यद्विरेषो ह्ययमस्युजस्यः'—*Ritu. VI, 14*; 'इदं रुणद्धि मां पद्ममन्तः कूजितघटपदम्'—*Vikram. IV. 21*.

8. विभृतः—Kalidasa frequently uses this in the *active voice*. 'अहो विभृतं मम हृदयम्'—*Vikram. Act. II*; प्रथमं पुनः पुनर्दर्शनेन विभृतासि'—*Ibid. Act. V*. 'सौधवाससुटजेन विभृतः संचिकाय, फलनिःस्पृहस्तपः'—*Raghu. XIX, 2*; 'अनस्या—एनां विभृतासि ?—*Act. I. Supra*. शाङ्करवः यदा तु पूर्ववत्तम् व्यासङ्गात् विभृतो भवान्—*Act. V. Infra. Now vide. P. 81; n. 3*.

Remarks :—The song of Hansapadika is introduced only to show that the imprecation of Durbasa has now produced a complete change in the king's mind. Thus the audience can preconceive how the king will deal with S'akuntala and her party. Besides Vidusaka's dismissal (see next) at this stage is necessary. For though the king at the end of the second act told the jester that there was not a jot of truth in S'akuntala-affair, still we have strong belief that had he been present when the party of S'akuntala approached the king, he would have surely contradicted the king's statement. The king, hearing Hansapadika's song, sends the jester to pacify her and thus an undesirable situation is nipped in the bud.

राजा—अहो ! राग-परिवाहिणी गीतिः ।

King—Oh, a strain overflowing with affection (*or passion*).

विदूषकः—भो वयस्य ! किं दाव गीदीए अवगतो अक्खरलो

[भो वयस्य ! किं तावत् गीत्या अवगतः अक्षरायः] ।

Vidushaka—Ho friend ! Do you comprehend the meaning of the wordings of the song ?

राजा (स्मितं कृत्वा)—सकृत्-कृत-प्रणयोऽयं जनः । तदस्या देवीं वसुमतीम् अन्तरेण महदुपालम्भनं गतोऽस्मि । सखे माधव्य ! मदचनादुच्चतां हंसपदिका निपुणमुपालब्धोऽस्मीति ।

King (*Smiling.*)—Once did I make love to this lady. So I have incurred a mighty censure (*from her*) apropos of the queen Vasumati. Friend Madhavya ! tell Hamsapadika using my word, that I have been cleverly reproved.

विदूषक—जं भवं आणवेदि [यत् भवान् आज्ञापयति] । (उत्थाय) भो वयस्य ! गृहीदस्स ताए परकिण्हिं हत्थेहिं सिहण्डए ताडीअमाणस्स अच्छराए वीद-राअस्स विअ णत्थि दाणिं मे मोक्खो [भो वयस्य ! गृहीतस्य तया परकीयैः हस्तैः शिखण्डके ताड्यमानस्य, अप्सरसा वीत-रागस्यैव नास्ति इदानीं मे मोक्षः] ।

Vidushaka—As your majesty commands. (*Rising.*) Ho friend ! (*Once*) caught hold of by her, through others' (*i.e. maids'*) hands by the hair-tuft, (*and*) being beaten (*to jelly*), there will be no liberation for me, as of a passionless (*hermit*) when captured (*unawares*) by a (*celestial*) nymph.

राजा—गच्छ, नागरिक-वृत्त्या सान्त्वयैनाम् ।

King—Go (*and*) pacify her in the fashion of a spark.

विदूषकः—का गइ [का गतिः] (इति निष्क्रान्तः) ।

Vidushaka—What help ? (*This said, goes out.*)

Reading :—B adds 'इत्यचरार्थः' after 'सकृत् &c.' 'महदुपालम्भनं गतोऽस्मि'—V. M. उपालम्भनम् गतोऽस्मि—B. 'महदुपालम्भम् अवगतोऽस्मि'—R.

‘तदयं देवी * * उपालम्भम् उपाल्लोऽस्मि—R’s Com. B reads ‘सम्यक्’ for ‘निपुणम्’। For ‘गृहीतस्य तया परकीयैः’ &c. B reads ‘गृहीतस्त्वया परकीयायां हस्ताभ्यां शिखण्डके अक्षभक्तः। तद्गीतरागस्य अशरणस्य नास्ति मे सोचः’। ‘संज्ञापय’—R. V. M. ‘मान्वय’—B.

राजिति ॥ ‘अहो’ इत्याद्यर्थे। ‘रागम्’ अनुरागं ‘परितः’ समन्तात् ‘वहति’ प्रवाहेण खवति इति। अनुराग-निष्यन्दिनी इत्यर्थः। यद्वा ‘रागस्य’ गान्धारादि-स्वरस्य [‘रागस्तु मातृस्ये लोहितादिषु क्लेशानुरागे च गान्धारादौ वृषेऽपि च’ इति मेदिनीकरः] ‘परिवाहः’ उच्छ्वासः अवाप्ति इति भावः।

विदूषक इति ॥ ‘तावच्छब्दः साकल्ये। ‘अचराणाम्’ वर्णानाम् ‘अर्थः’ गूढतात्पर्यं ‘किम् अवगतः’ किम् अववृद्धं त्वया।

राजिति ॥ गीतेः गूढ-तात्पर्यं स्वगामि इति वृषस्य ईषद्वास्यम्। ‘अयं जनः’ हंसपदिका-लक्षणः ‘सकृत्’ एकवारम् [‘एकस्य सकृच्च’ ५।४।१८ इति वारार्थे एक-शब्द-स्थाने सकृत् आदेशः। “सकृत् सहे-कवारयोः” इति अजयपालः] ‘कृतः’ दर्शितः ‘प्रणयः’ यस्मिन् तादृशः। ‘तत्’ तस्मात् हेतोः, एकवारमुपभुज्य विस्मरणात् ‘देवी’ वसुमतीम् ‘अन्तरेण’ वसुमतीम् अभिलक्ष्य ‘अस्याः’ हंसपदीकायाः ‘महत्’ उपालम्भनं तिरस्कारं (‘दुर्वादः स्यादुपालम्भ’ इति जटाधरः) ‘गतः’ प्राप्तिऽस्मि। ‘निपुणं’ सुकौशलेन उपालम्भोऽस्मि निर्भर्त्सितोऽस्मि इति मङ्गलनात् ‘मम वचनमनुसृत्य [ल्यबलोपेकर्मण्यधिकरणे च] वा-५८४ इति ५मी] ‘हंसपदिका’ उच्यतां त्वयेति शेषः [अनेन आत्मनो दक्षिण-नायकत्वं सुचितम्। तथाचोक्तं दर्पणे—“एषु त्वनेक-महिलासु समरागः दक्षिणः कथितः” इति]।

विदूषक इति ॥ ‘तया’ हंसपदिकया ‘परकीयैः’ ४।२।१३८ दास्यादीनां ‘हलैः’ शिखण्डके काकपचे चूडायामिति यावत् [‘काकपचः शिखण्डक’ इत्यमरः। शिखण्डो वर्धचूडयोः’ इति अभिधानचिन्तामणियः। शिखायाः अण्ड इव इति ‘इवे प्रतिकृतौ’ ५।१।२६ इति कन्। ‘शकन्वादिषु पररूपम्’ वा-६।१।२४] ‘गृहीतस्य’ धृतस्य ततः ‘ताडमानस्य’ आहत्यमानस्य ‘मे’ इदानीं वीतरागस्य विषयासक्ति-रहितस्य [विशेषण-भाव-प्रयोगः विशेष-प्रतिपत्तिः इति वामनः]। ‘अप्सरसां’ सर्वशेषा [‘अप्सरसु, अप्सराः

प्रोक्ताः, सुमनाः सुमनस्य च" इति द्विरूप-कोषात् एकत्वम् । तथाचोक्तं कविना रघुवंशे 'एका-प्सरः प्रार्थितयोविवादः' इति] गृहीतस्य इव 'मोचः' विदूषकपक्षे मोचनं, परिवारणम् । वीतरागस्य पक्षे निःश्रेयसं कैवल्यम् ['मोचः निःश्रेयसे वृत्तविशेषे मोचने श्रुतौ' इति हेमः] 'नास्ति' । [अत्र श्लोपोपमा] ।

राजेति ॥ 'नागरिकस्य' प्रवीणस्य प्रमदाजन-संभाषण-कुशलस्य 'वृत्तिः' व्यवहारः, तथा चातुर्येण इत्यर्थः । नीरसाऽसभ्यजनवत् सा गमः, परं सुसभ्य-रसिक-जनवत् 'एनां सान्त्वय' प्रसादश्च ।

NOTES

1. रागपरिवाहिणी—Overflowing with melody or passion. Cf. 'प्रथमं सपरिवाहम् आसीत्'—*P. 240. n. 1.*

2. अक्षरार्थः—The sense of the words *i. e.* letters put together. *Vide P. 304, n. 5.*

3. अयं जनः—Refers to the singer *i. e.* हंसपदिका । Williams supported by *Sankara* refers this to the king (सद्वरः). Ours seems to be the better meaning.

4. वसुमतीम् अन्तरेण—अन्तर here means "with reference to" and not 'विना' । According to *Williams* it means "on account of". In any case the use of 'द्वितीया here is *irregular*. Cf. 'प्रतिपदीकृत्वात् निपातयोः एव ग्रहणं, न तु टावन्त-द्वितीया-न्तयोः'—*Tattva-bodhini*. This sort of peculiar use in *violation* of Panini's rule has often been noticed by us. Cf. also 'विदूषकः—भवन्तमन्तरेण किट्टोऽस्या दृष्टिरागः'—*P. 217. n. 4.*

4. शिखाण्डके—For derivation vide Tika. The word means "the lock of hair-tuft on the crown of the head at tonsure". शिखाण्डक is also correct. 'शिखाण्डक-शिखाण्डकौ' इति वाचस्पति-संभूती । For सप्तमी in शिखाण्डके vide *P. 240. n. 3.* ग्रह + क्त कर्मणि = गृहीतः (र = ऋ ६।१।१६; 'ग्रहोऽल्लिटि दीर्घः' ७।१।३७ इति इट्; दीर्घः), caught hold of (in the case of विदूषक) seduced (in the case of वीतराग) ।

5. अयस्य—*Vide P. 117. n. 4.* According to the *Ramayana* they sprang up from the churning of the ocean (*i. e.*

water, अप् + सृ + सत्) but according to the Mahābhārata they are the daughters of *Kas'yapa* and *Pradha* 'इसं त्वहरसां वंशं विदितं पुण्यलक्षणम् । प्रधासूत महाभागा देव देववित्तः पुरा' ॥ Ch. 65. 48-49; vide *Kadamvari. P. 525-526* and *Vayu Purāṇa, ch 69*.

6. नीचः—Has double sense, viz. (i) liberation of the body from danger (ii) liberation of the soul from further transmigration.

7. नागरिक &c.—'नागरिक इत्या प्रवीणस्य रीत्या'—*Katayavama*. Hence the word नागरिक here seems to be *loose* in grammar, for when "cleverness" or "censure" is meant the form is 'नागरकः' with 'वृत्' by "नगरात् कुत्सन-प्रावीण्योः" 4. 2. 128; 1352, otherwise the form is 'नागरः'. Read "नागरकचौरः शिल्पी वा—*Bhattojī*: 'इह नगरे मनुष्येण संभाव्यत एतन्नागरकेण । प्रवीणा हि नागरका भवन्ति । कुत्सित-प्राविण्य-चौरिति किम् ? नागरा ब्राह्मणाः । कृतवादिषु तु संज्ञाशब्देन साहचर्यात् संज्ञा-नगरं पठ्यते । तस्मिन् नागरेयकम् इति प्रत्युदाहार्यम्'—*Vamana*. Of course 'नगरे नियुक्तः' may give 'नागरिकः' with ठक् by 'तव नियुक्तः' 4. 4. 69; 1620, but that will mean *city police*. Cf. 'ततः प्रविशति नागरिकः श्यालः'—*Act VI. Infra. Raghava* takes नागरिक-इति in a *technical* sense. 'नागरिक-इत्येति विपताकस्य सध्मना-तर्जनीभ्यां वक्राभ्याम् अधोमुखं कम्पिताभ्याम् इत्यर्थः' but this meaning is not intended here. Mark that Kalidasa deliberately repeats the word नागरिक elsewhere also. 'उर्वशी-साधु, आर्य नागरिकोऽसि'—*Vikram. Act II*. The king asked *Vidushaka* to approach the queen like a spark and dexterously pacify her by using pleasing words.

7. का गतिः—*Vidushaka* is sorry that he is to act against his wish. Cf. विदूषकः—(आत्मगतम्) का गतिः,—*Vikram. Act. II. also P. 158, l. 18*.

राजा (खगतम्)—किं नु खलु गीतार्थमाकर्ण्य द्रष्ट-जन-
विरहादनेऽपि बलवदुत्कण्ठितोऽसि । श्रेयसा-

रस्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्

पर्युत्सुको भवति यत्सुखितोऽपि जन्तुः।

तच्चैतसा स्मरति नूनमबोध-पूर्व

भाव-स्थिराणि जननान्तर-सौहृदानि ॥ २ ॥

॥ (इति पर्याकुलस्तिष्ठति) ॥

King (*Aside*.)—O why, indeed, on hearing what is sung have I been deeply agitated, even though I am not wrenched from a desired person? Or—When a being though happy, becomes perturbed on beholding (*some*) pleasing (*views*), or hearkening unto (*some*) sweet numbers, then certainly it recalls with its mind, without consciousness the likings of previous birth firmly-rooted in the heart (*or permanently impressed through association*). [*Stands all worried*].

Reading :—‘गीतार्थम्’—M. ‘गीतम्’—R’s com. गीतमिदं विधायम्—R. B. For ‘रस्याणि’—K has ‘रूपाणि’. ‘पर्युत्सुको भवति’—B. ‘पर्युत्सुकी भवति’—K. V. M., K. reads ‘स्थितानि’ for ‘स्थिराणि’.

राजति ॥ ‘किं नु’ इति वितर्कगर्भ-प्रश्ने । ‘खलु’ नित्ये । स तु उत्कण्ठा-विषये । ‘गीतं’ ‘अर्थं’ वस्तु [‘अर्थोऽभिधेय-रै-वस्तु-प्रयोजन-निवृत्तिषु इत्यमरः’] ‘आकर्ण्य’ श्रुत्वा, ‘इष्ट-जनस्य’ प्रियजनस्य ‘विरहात्’ विद्योगात् ‘ऋतेऽपि’ विनापि इत्येतत् महर्षेः शाप-प्रभावात्, वस्तुतस्तु तस्मादेव । ‘बलवत्’ अधिकम् [‘बलवत् सुष्ठु किमुत स्व-त्य-तौव च निर्भरे’ इत्यमरः] ‘उत्कण्ठितः’ पर्युत्सुकः ।

रस्याणीति ॥ जन्तवः ॥ रस्याणि वीक्ष्य, मधुरान् शब्दान् निशम्य च सुखितोऽपि जन्तुः पर्युत्सुको भवति इति यत्, तत् नूनं भाव-स्थिराणि जननान्तर-सौहृदानि अबोधपूर्वं चेतसा स्मरति । व्याख्या—‘रस्याणि’ मनोज्ञानि वस्तूनि इत्यर्थः [‘विशेषण-साधप्रयोगः विशेष्य-प्रतिपत्तौ’ इति वामनः । अतएव भग्नप्रक्रमदोषः] । ‘मधुरान्’ सुतिसुखदान् उत्कण्ठितः अपि [‘तदस्य संजाते तारकाविध्य इतच्’ ५।२।३६ ; नित्यसुखी अपि

विरहो भवति इति अपिशब्दार्थः] । 'जन्तुः' प्राणिमाते 'पर्युत्सुकः' सीत्कण्डः
 'भवति' इति 'यत्', 'तत् नूनम्' निश्चितं 'भावैः' वाचनाख्यैः संस्कारैः 'स्थिराणि'
 निश्रानि जन्म-सहस्रैरपि दूरीकर्तुमशक्यानि इति राघवपादाः, । यद्वा 'भावेन'
 स्वभावेन' स्थिराणि अक्षयाणि ['भावः सत्ता-स्वभावाऽभिप्राय-चेष्टाऽऽत्म-जन्मसु' इति
 मेदिनी] । अन्यत् जननं 'जननान्तरम्' पूर्वजन्म इत्यर्थः [मयूरव्यंसकादिः नित्य-
 समासः] तस्य सुहृदयस्य भावाः 'सौहृदानि' प्रणयादीनि [सुहृदय-शब्दात् अणिकृते
 सौहृदपदं सिद्धम् ५।१।१३०; ६।३।५०; ७।३।२१; अत्र मयूरव्यंसकादितेऽपि
 भोज-रीत्या समासान्तरम् । तथाचीकं गणकारेण—"भोजसु न चानेन समास इति
 वचनात् अयमन्येन सह समस्यते एव इत्याह—मयूरव्यंसक-प्रिय' इति] यस्मिन्
 कर्मणि तत् । 'बोधपूर्वं' ज्ञानपूर्वकं, तत्र भवति इति 'अबोधपूर्वं' यथा स्यात् तथा ।
 विषय-विशेष-ज्ञानाऽभावपूर्वं 'चेतसा' मनसा 'अरति' अतिपथम् आरोपयति, सम्यक्
 बोधस्तु न जायते । [अत्र विशेषे प्रस्तुते सामान्योक्तः अप्रस्तुत-प्रशंसा, तेन स्यादित्या
 रतेरविच्छेदो ध्वनितः । अत्र 'नूनम्' इति उत्प्रेचायाम् इति केचित् ॥ तत्र ॥ यतः
 जन्मान्तरीय-अरणं शास्त्रसिद्धये । काव्यलिङ्गम् । 'अबोधपूर्वं अरति' इति शब्दशक्तिमूलो
 विरोधाभासो व्यङ्ग्यः । अथच बोधरूप-कारणाभावेऽपि अरणरूप-कार्यात्पक्षे विभाव-
 नालंकारः । 'स्याम्येति युत्सु यत्सु इति नूनं ननेति छेद-वृत्ति-सुव्यनुप्रासाः ।
 वसन्ततिलका वृत्तम्]

Voice—सुखितेन जन्तुना पर्युत्सुकेन (भूयते) अर्थन्ते सौहृदानि ।

NOTES

1. ४८जनविरहादृष्टेऽपि &c—The king has become mysteriously anxious (उत्कण्ठित) as if he has had separation from some of his dear and near ones, but he cannot recollect any such separation. This shows that the imprecation of the sage has already told upon him. For similar uneasiness in Rama's mind on beholding the hermitage of Vamana, Cf. 'वामनाश्रमपदं ततः पावनं सुतस्यैकमेविवान् । उन्मनाः प्रथमजन्मचेष्टितानि
 अक्षरत्रपि वभूव राघवः—Raghu. XI. 22.

2. रस्याणि—Refers to वस्तुनि । Katayavema reads 'रस्याणि ।
3. पर्यत्सुको भवति—*Williams Vidyasagara* and others read 'पर्यत्सुको भवति' but this reading is to be rejected as 'चि' (*i. e.* the idea of अभ्युत्तङ्गाव) is redundant, that idea being already expressed by the affix 'इत्' in 'सुखित' । *Prof. G* however calls it a loose use of 'चि', as according to him 'चि' comes only when the sense is *metaphorical*. This is certainly inaccurate as the विन्नुनि *Sutrakara* (*Panini*), *Katyana*, and *Patanjali* all have 'चि' when the sense is "*real*" and not "*metaphorical*" *Vide 3. 1. 76, S. K. 2339*. Here the king is *really* agitated. उत्सुक has been thus defined—'कालचनत्वम् उत्सुक्यम् इष्टवस्तु-वियोगतः । तद्दर्शनात् रम्यवस्तु-दिदृक्षादिभ्यः'—*Sudhakara* quoted by *Raghava*.
4. चेतसा स्मरति—Though it is always the mind that recollects (स्मरति), still चेतसा is used to show that the idea of separation is coming to his mind, he himself not recollecting any such single instance of separation.
5. नूनम्—Some take it in the sense of उत्प्रेक्षा (*Com*). *Williams* also translates it as '*in all probability*' but this seems to be *inaccurate*; better take it in the sense of अवधारण (*i. e.* *certainly*, *Vide Com*.)
6. जन्मान्तर-सौहृदानि—For सौहृदानि *vide P. 101, n. 3*. Our poet here refers to the *transmigration of the soul*—the peculiar dogma of the Hindu and Buddhist philosophy. "Dim recollections of occurrences" and experiences of antenatal existence cling to the soul of an individual as a result of his deeds (वासना) like the *smell of garlic or onion* which remains behind clinging to the receptacle after the source of the smell is removed from it. These impressions though dormant, sometimes cross the mind and "the present condition of all human beings is supposed to derive its character of happiness or misery,

elevation or degradation from देव" i. e. actions done in the previous births (Cf. पूर्वजन्मकृते कर्म तदेवमिति कथ्यते—*Yājñavalkya*.) Read *Viveka'nanda's Lectures in the Chika'go Congress of Religion*. P. 5-6. For various other discussions on the subject of the responsibility of the soul regarding actions and their effects, read the *Bhā'shya of Sankara on Brahma Sutra III, I. I. & 8*. Our king may be supposed to have another new life after the imprecation of Durva'sha, hence he can not find out the reason of the agitation rising in his mind. Hearing a sweet song he is anxious for some one, but he does not know exactly who that person might be. For similar ideas—Cf. 'फलानुमेयाः संस्काराः प्राक्तना इव'—*Raghu*. I. 20; 'रतिस्मरौ नूनमिमावभूतां राज्ञां सहस्रेषु सद्याहि बाणा । गतिरमात्र-प्रतिरूपमेव जनी हि जन्मान्तर सङ्गतिज्ञम्'—*Ibid* VII, 15. There *Ma'linath* remarks—यद्यात्मनो जन्मान्तरसंज्ञतिज्ञं भवति । तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञा-भावेऽपि वासना-विशेष-वशादनुभूतार्थेषु मनः प्रवर्तिरस्तीत्युक्तम् । जन्मान्तर-साहचर्यमेवात्र प्रवर्तकमिति भावः । *Vide also Kadamvari* where महाश्वेता feels an agitation for पुण्डरीक on seeing some spots. The following lines from *Charles Dickens* and *Wordsworth* may be cited in this connection by way of illustrations;—"Thus a strain of gentle music, or the rippling of water in a silent place, or the odour of a flower, or the mention of a familiar word will sometimes call up sudden remembrances of scenes that never were in this life; which some brief memory of a happier existence long gone by would seem to have awakened; which no voluntary exertion of mind can recall"—*Oliver Twist*.

"Hence in a season of calm weather,

Though inland far we be,

Our souls have sight of that immortal sea
CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Which brought us, hither;

Can in a moment travel thither ;—
 And see the children sport upon the shore,
 And hear the mighty waters rolling ever more.
 Our birth is but a sleep and a forgetting.
 The soul that rises with us, our life's star—
 Hath had elsewhere its setting
 And cometh from a far ;
 Not in entire forgetfulness,
 And not in utter nakedness,
 But trailing clouds of glory do we come
 From God, who is our home"—
 —Ode on the Intimation of Immortality.

(ततः प्रविशति कञ्चुकी) । कञ्चुकी—अहो नु खलु
 द्रष्टृशीमवस्थां प्रतिपन्नोऽस्मि ।

आचार इत्यधिकृतेभ्य मया गृहीता
 या वेत्त-यष्टिरवरोध-गृहेषु राज्ञः ।
 काले गते बहुतिथे मम सैव जाता
 प्रस्थान-विक्षव-गतेरवलम्बनार्था ॥ ३ ॥

भोः, सत्यं धर्म-कार्यमनतिपात्यं देवस्य । तथापि इदानीमेव
 धर्मासनादुत्थिताय पुनरुपरोधकारि कख-शिष्यागमनमस्मै
 नोत्सहे निवेदयितुम् । अथवा अविश्रमोऽयं लोक-तन्त्राधिकारः ।
 कुतः—

भानुः सकृदयुक्त-तुरङ्ग एव, रात्रिन्दिवं गन्धवहः प्रयाति ।
 शेषः सदैवाहित-भूमि-भारः यष्टांश-वृत्तेरपि धर्म एषः ॥ ४ ॥
 यावन्नियोगमनुतिष्ठामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) एष देवः—

प्रजाः प्रजाः स्वा इव तन्वयित्वा,

निषेवते आन्तमना विविक्तम् ।

यूथानि सञ्चार्य रवि-प्रतप्तः

शीतं दिवा स्थानमिव हिषेन्द्रः ॥ ५ ॥

(उपगम्य) जयतु जयतु देवः । एते खलु हिमगिरे-

रूपव्याकाशरण्य-वासिनः काश्यप-सन्देशसादाय सस्त्रोका

स्तपस्विनः संप्राप्ताः । श्रुत्वा देवः प्रमाणम् ।

(Then enter a chamberlain i. e. a liveried servant.)
Chamberlain—Alas! is it, indeed, that to such state (of old age) I have got? Appointed in the king's seraglio, the same cane-staff which I assumed (at first) as a matter of form, has now after a long lapse of time, come to be a useful (crutch only) for the support of me whose step is faltering in walking.

Granted that a matter of sacred duty must not be deferred by his majesty, yet to him who has just now risen from the Judgement seat, I dare not announce the arrival of Kanva's disciples, which will again give (him) trouble. Or perhaps, without repose (is) this office of ruling a people. For—The sun has his coursers yoked but once; the scent-fraught (wind) blows day and night; S'esha, indeed, has the burthen of the earth unintermittently resting on (his head); even so is the duty of the enjoyer of the sixth part (of the produce of the soil).

Very well, (I) will do (my) duty. (Turning round and looking.) Here is his majesty, who having governed (his) subjects as his own offspring, is enjoying repose with a wearied mind, in solitude like an elephantine-monarch betaking himself to a cool place, scorched by the Sun,

after having conducted his herds (*to their pastures*) in the day time.

(*Going up.*) Victory, victory to your majesty. Here, indeed, have come some anchorites, living in woods of the *Snowy Mountain's valley*, with females (*in their company*) and bearing a message from Ka's'ypa. Having heard your majesty will judge (*what is to be done*).

Reading :—The entrance of the chamberlain has been given at the very opening of this scene in the Bengali recension. 'अधिकृतेन'—B. 'अवहितेन'—M. R. V. 'अवलखनाव्या'—R. V. 'अवलखनाव'—B. 'अवलखनार्थम्'—M. 'अविशम्'—R. V. 'अविशामः'—M. 'कुती विश्वामो लोकापालानाम्'—B. 'नियोगम्'—R. V. 'कण्ठनिधोगम्'—M. 'तन्वयित्वा'—B. K. R. M. 'हर्षयित्वा'—Mackenzie Mss. 'शान्वयित्वा'—M. Com. 'शान्तमनाः'—K. B. V. Mackenzie Mss. 'अशान्तमनाः'—R. 'शान्तमनाः'—R's Com; M Mss. 'दिवा'—R. M. V. 'गृहा'—B. 'हिमगिरिः'—R. B. 'हिमवती गिरिः'—V. M.

कञ्चुकीति ॥ 'कञ्च कः' चीलकः अस्ति अस्या इति 'कञ्चुकी' ['अत इतिउनी' ५।२।१२५ इति इन्] 'अन्तःपुराऽवध्यः । स तु वहिः सञ्चरन्तीनां पुरस्त्रीणां प्रेचक-पुरुषाऽन्तर-वारणाय राज्ञा स्वागारे यो वेदवरो नियुक्तः'—इति शब्दकल्पदुले । अही इति विषादि । 'नु' वितर्क । खल्ववधारणे ।

आचार इति ॥ अन्वयः ॥ राज्ञः अवरोधगृहेषु अधिकृतेन मया आचार इति या वेदयष्टिर्गृहीता, सा एव बहुतिथे काले गते प्रस्थान-विज्ञवगतेः नम अवलखनार्था जाता । व्याख्या—'राज्ञः' पुरुवंशीयस्य नृपतेः 'अवरोधगृहेषु' अन्तःपुरेषु 'अधिकृतेन' कञ्चुकिपदे नियुक्तेन तत्परिरक्षकेण इति भावः 'मया आचार इति' कञ्चुकिभिः सदैव हस्ते वेदयष्टिः गृहीतव्या इति नियमात् हेतोः ['इति प्रकरणे हेतौ प्रकाशादि-समासिषु' इति विश्वः] 'या वेदयष्टिः गृहीता' धृता 'सा एव' वेदयष्टिः वह्नां पूरणे 'बहुतिथे' ['बहु-पूग-गण-सङ्घस्य तिथक' ५।२।५२] 'काले' शैशव-वीनार-यौवनादिषु मये गतेः अतीते सति, सम्पत्ति पूरणार्थकाले, 'प्रस्थाने' स्थानान्तर-

गमनसमये 'विक्रवा' विह्वला ('विक्रवो विह्वल' इत्यमरः) 'गतिः' पाद-प्रक्षेपः यस्य तादृशस्य 'सम अवलम्बनं' भूयां पतन-वारणम् 'अर्थः' प्रयोजनं यस्याः तादृशी 'जाता' पूर्वे तु शोभायै वेवयष्टिः गृहीता, इदानीं तु सैव अवलम्बनार्था इति विवक्ष्यः [उत्तरार्धे वार्धक-गमन-लक्षण-कार्यारम्भे वेवयष्टेः सहाय्यतो-पादानात् समाहितम् । 'कार्यारम्भे सहायातिः' इति लक्षणात् । अथच 'एकस्या एव वेवयष्टेः अनेक-गोचरत्वात् विशेषालंकारः । त्यसायेति हितेह्येति गृहीतगृहीत गतेगत इति क्लृप्तश्रुत्यनुप्रासाः । वसन्ततिलका वृत्तम्] ।

Voice—अहम् अधिकृतः यां वेवयष्टिं गृहीतवान् तथा एव अवलम्बनार्थया जातम् यदा (जातया भूयते) ।

भोइति ॥ 'धर्मकार्ये' धर्मार्थे कर्म 'देवस्य' दुष्यन्तस्य (शेषे षष्ठी) अनतिक्रम-शैथिल्यम् ['पर्ययः अतिक्रम सन्निधौ अतिपात उपाल्ययः' इत्यमरः] 'सत्यम्' इति स्वीकरोमि इत्यर्थः ['सत्यं प्रवृत्त्युपगमे' इति मेदिनी] 'तथापि' अर्थात् अनुज्ञ-नीयत्वेऽपि 'इदानीमेव धर्मासनात्' विचारासनात् 'उत्थिताय' प्रारम्भ-विश्रमाय 'अस्मै' पुनः उपरीधं करोति' विश्रम-व्याघातरूपां पीडां जनयति यत् तत् 'कल्प-शिव्यागमनं निवेदयितुं' विज्ञापयितुं 'न उत्सहे' समर्थोऽस्मि । 'अथवा' पक्षान्तरे 'अयं लोकास्य' विभुवनस्य 'तन्त्र' धारणं परिचक्षणम् इति भावः [तन्त्रिः धारणे । वज्र ३।३।१८ ; यत्तु 'स्थापितञ्चि—', उः—१७८ इति रक् इति मुकुट आह । तत्र । उक्तघातीस्तव पाठाभावात् । तनोतेः रक् नलोप-प्रसङ्गात्—इति भानुजिः] तद्रूपः 'अधिकारः' कर्तव्यं कर्म ॥ यदा 'लोके' भुवने 'तन्त्राधिकारः' प्रधानाधिकारः ('तन्त्र' प्रधाने सिद्धान्ते स्ववचि परिच्छदे' इत्यमरः) 'अविश्रमः' विश्रान्ति-रहितः भवति । प्रजा-रक्षणे नियुक्तस्य कदापि विश्रान्तिर्न सम्भवति इत्याशयः । ['नीदात्तोपदेशस्य मानस्य-ऽनाचमेः' ७।३।३४ इति विश्रम-पदे वृद्धाभावः] ।

भानुरिति ॥ अन्वयः ॥ भानुः सकृत्पुनः-तुरङ्ग एव । गन्धर्वः रात्रिन्दिवं प्रयाति शेषः सदैवाहित-भूमि-भारः । षष्ठांशवृत्तेः अपि एष धर्मः । व्याख्या—सम्प्रति 'अविश्रमो राज-तन्त्राधिकारः' इति प्रपञ्चयति । 'भानुः' सूर्यः सकृत् जीवने एकवारं ['सकृत् सहैकवारयोः' इति अजयपालः] 'युक्ताः' नियोजिताः 'तुरङ्गाः' अश्वाः येन यस्य वा तयाविधः 'एव' भवति । सर्वदेव योजिताश्च न रथेन सञ्चरन्ते, न कदापि तान् विनोच

विश्राम्यति इत्यर्थः । 'गन्धवहः' वायुः । रात्रौ च दिवा च, तयोः समाहारः
'रात्रिन्दिवम्' अह्निशमम् ['अचतुर-विचतुर-सुचतुर-स्त्रीपुंस-धेत्वनङ्ङ-क-साम-वाङ्मनसा-
ऽक्षिभुव-दारगदी-वर्षीव-पदधीव-नक्तन्दिव-रात्रिन्दिव—' ५।४।७७ ; ८४५ इति सूत्रेण
निपातनात् साधुः । अत्यन्तसंयोगे २या, २।३।५ ; ८४५] 'प्रयायि' वहति । 'शेषः'
अनन्तः 'सदैव' अनिशमेव 'आहितः' न्यस्तः स्थापित इति यावत् ['आहितं निहितं
न्यस्तमारोपितमिति स्मृतम्' इति अभिधान-रत्नमाला] 'भूमि-भारः' पृथिवी-भारः यस्मिन्
तादृशः भवतीति शेषः (सामान्यक्रियानिर्देशात् अध्याहार-दोषाभावः । लट्प्रत्ययः
नित्यवृत्तत्वं द्योतयति) । 'पठंशः' पठभागः 'वृत्तिः' जीविका ['आजीवः जीविका वातां
वृत्तिः वर्तनजीवने' इत्यमरः । तयाचीकं मानवे—'सर्वतो धर्म-षड्-भागे राज्ञः भवति
रक्षत' इति] यस्य तादृशस्य राज्ञः 'अपि' इति समुच्चये । 'एष' एवमभूतः
अवियम-रूपः 'धर्मः' । [अथ एक एव अवियमरूपः सामान्यो धर्मः विभिन्न-शब्दैः पृथक्
पृथक् निर्दिष्टात् प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । सा चात्र मन्त्रारूपा । "विमल एव रवि
विशदः शशी" इति दर्पणीदाहरणवत् । "दुष्यन्तस्य इति विशेषे वक्तव्ये सामान्यवचनात्
अप्रस्तुतप्रशंसापि । कादाचित्कतुरङ्ग-मोचनादि-धर्मे-अपोहनात् शाब्दपरिसंख्यावयव इति
सिद्धान्तवागीशपादाः । श्रुत्यनुप्रासः । इन्द्रवज्रा वृत्तम्] । 'यावत्' इति वाक्यालङ्कारे
अवधारणे वा । 'निशीगं' स्वीयकर्तव्यं मुनिनिवेदनलक्षणम् 'अनुतिष्ठामि' पालयामि ।

Voice—गन्धवहेन प्रयायते ।

प्रजा इति ॥ अत्ययः ॥ एष देवः स्वाः प्रजा इव प्रजाः तन्वयित्वा आन्तमनाः (सन्)
यूयानि सञ्चार्य रविप्रतप्तः द्विपेन्द्रः दिवा शीतं स्थानमिव विविक्तं निषेधते । व्याख्या
—सम्प्रति आन्तं राजानं विशिनष्टि । 'एष' पुरतः दृश्यमानः 'देवः' दुष्यन्तः 'स्वाः'
स्वकीयाः 'प्रजा इव' सन्तत्य इव ['प्रजा स्यात् सन्ततौ जने' इत्यरः] अपत्य-
निर्विशेषम् इति भावः । 'प्रजाः' प्रकृति-पुञ्जान् 'तन्वयित्वा' पालयित्वा 'आन्तमनाः'
परिखेदितचेताः सन् 'यूयानि' हस्ति-कूलानि ['सजातीयैः कुलं यूयम्' इत्यमरः]
'सञ्चार्य' इतस्ततः भ्रमयित्वा (चरगति-भक्षणयोरिति धातुपाठे) 'रविणा' लक्षण्या आतपेन
'प्रतप्तः' भृशं पीडितः 'द्विपेन्द्रः' मजराजः 'दिवा' दिवसे शीतं वृक्षच्छायादिना
शीतलं 'स्थानमिव विविक्तं' विविक्तं प्रदूषितं [विविक्तं दूतविजनी इत्यमरः] 'निषेधते'

८।३।७०; १२७५ आश्रयति यस्यकोपसयोः छेक-इत्यनुप्रासयोश्च संसृष्टिः । श्रुत्यनुप्रासः ।
अथ उपेन्द्रवज्रावृत्तम् इति यत् राघवपादैः उक्तम् ॥ तत्र ॥ वस्तुतस्तु अस्मिन् श्लोके
इन्द्रवज्री-पेन्द्रवज्योः मेलनात् आख्यायानकौ इत्यपरनाम उपजाति-वृत्तम्] ।

Voice—यान्तमनसा रविप्रतप्तेन हिपन्द्रेण निषेव्यते ।

जयत्विति ॥ 'जयत्' इत्यनेन राजा संयोध्यः । [जयः सर्वेभ्यः उत्कर्षः । तेन
स्वापेक्षयापि उत्कर्ष-बोधनात् तस्य नमस्कार-व्यञ्जकता । तथाचोक्तं प्रकाशकारेण—
'जयत्यर्थेन नमस्कारः आक्षिप्यते' इति] । हिमप्रधानः गिरिः इति 'हिमगिरिः'
उत्तरपदलोपी कर्मधारयः) तस्य 'उपत्यका' आसन्नभूमिः [पर्वतस्यासन्नं स्थलम् उपत्यका,
आरुढं स्थलमधिका' इति भट्टोजिः । 'उपाधिव्यां त्यक्त्वा आसन्नाधिकृतयोः' ५।२।३४;
१८३५ इति त्यक्त्वा] तस्यां यत् 'अरण्य' तस्मिन् 'वासिनः' ('शय-वास-वासिषु अकालात्
६।३।१८; ८७६ इति सप्तमीसमासः) 'सन्देश' संवादम् [इति शब्दरत्नावली] 'आदाय'
ग्रहीत्वा 'सप्तोकाः' स्त्रीलोक-सहिताः ('नष्टतय' ५।४।१५३; ८३३ इति समासान्तः
कप्) 'संप्राप्ता' आगताः । तत् वाचिकं 'श्रुत्वा' 'देवः' महाराज एव 'प्रमाणम्'
कर्तव्य-निश्चयकृत् भवतु इति शेषः । महाराज एव अनन्तर-करणीयम् अवधारयतु ।

NOTES

1. कञ्चुकी—So yclept from the कञ्चुक or the long robe
he wore. (Com.) He is represented as an old man endowed
with various good qualities. He is defined in the आदिभरत
thus :—'अन्तःपुरचरो हृद्दः विप्री गुण-गणान्वितः । सर्वकार्यार्थ-कुशलः कञ्चुकी
त्वभिधीयते ॥ जरा-वैकृत्य-युक्तेन विशेद गावेण कञ्चुकी ।' *Matrigupta* defines
him thus—'ये नित्यं सत्यसम्पन्नाः कामदोषविवर्जिताः । ज्ञानविज्ञानकुशलाः
कञ्चुकीयास्तु ते स्मृताः' । On his first entrance he generally
gives vent to his despondency due to infirmities of old age.
Vide Vikram. Act. III, 1. Veni. S. Act. II. 7. and Ratnavali.
Act. II. 3; cf. also the phrase—'निन्दति कञ्चुककारं प्रायः युष्कृतकि-
नारो' i. e. a bad workman quarrels with his tools.

2. अधिकृतम्—*Ra. bhava* really अवहितम्—'carefully'. Of course
that enhances the alliteration, but the chamberlain certainly

began to use the cane-stick (आचार) from that very time when he was first *appointed* (अधिकृत) in the king's seraglio; but then as अधिकृत is to be connected with अवरोधग्रहेषु there is दूरान्वयदोष, though it is not *unusual* with our poet. Again 'अवहितेन' when connected with 'ग्रहीता', *prominently* brings out the present deplorable plight of the chamberlain. It seems difficult to choose between the two sets of readings.

3. वेवयुष्टिः—A cane-stick generally mounted with gold or silver cap. Cf. 'लताग्रहद्वारगतीऽयं नन्दी वासप्रकीर्णार्पित हेमवेवः"—*Kumar. III. 41*. "It is a badge of office like the gold stick or black rod in European court"—*Williams*.

4. अवलम्बनार्था—अवलम्बनम् एव अर्थः (प्रयोजनं) यस्याः तादृशी—The sole object of which is to support.

5. अनतिपात्यम्—Not to be delayed. *Vide P. 47, l. 20*.

6. सत्यम्—'It is true', 'it must be admitted'. (*Com.*) Cf. "सत्यम् अर्काच्च सीमाच्च परमध्यास्महे पदम्"—*Kumar. VI. 19*. The reading 'कामम्' also means the same thing.

7. अविश्रमः—*Vide P. 165, n. 5*.

8. लोकात्मनाधिकारः—The office (अधिकार) of protecting (तन्त्र) the subjects or the office of the head of the people (*Com.*)

9. ०तुरङ्ग—तुर (त्वरणे) + क (घञर्थे *Vart 3. 3. 58*.) or तुर + घञ् बाहुलकात् (*3. 3. 18*) = तुरः। 'संगापूर्वकत्वात् न गुणः'—*Bhanuji*. तुरेण वेशेन गच्छति इति तुर + गम + खच् ['गमेश' *3. 3. 47*]. Next by the *Vart*. 'खच्च वा डित् वक्तव्यः' we have तुरङ्गः। 'इह खच्चप्रत्ययो डकार-लोपिप्रत्ययवत् फलं ददाति'—*Prabha*. The augment मुम् comes in by 'अकृषिपदजन्तस्य मुम्' *6. 3. 67. 2942*.

10. राविन्दिवम्—This is *irregularly* formed with the augment नुम् after रावि and समासान्त अच् at the end. (*Com.*)

11. शेषः—The thousand-hooded snake of the Puranas who forms a couch of Vishnu at the end of every cycle and who supports the earth on its hoods at the request of Brahmā. Cf. 'इमां सहस्रं शैल वनोपपन्नां ससागर-ग्राम-विहारपत्तनाम्।

त्वं श्रेष्ठं सम्यक्चक्षितां यथावत्संगृह्य तिष्ठस्व यथाऽचला स्यात्—*Mahabharata, Adiparva*; 'फनासदृशं चतुर्बाहुं' किरीटिनम् । * * * यौसन्तम् अनन्तं पूजयेत् ततः—*Vabishya Purana* 'किं श्रेष्ठस्य भवत्यथा न वपुषि ज्ञानं लिपयेष्य यत्'—*Mudra. II. 18. Kumar. III. 13; VI. 68.*

12. षष्ठांशवृत्तिः—*Vide P. 222, n. 2; P. 223, n. 7.*

13. तन्वयित्वा—तन्व means 'to support, maintain as a family'—*Aple.* This shows that Dushyanta looked upon his subjects as forming members of his own family. This corresponds to संचार्यं (*having led them safely to the pastures.*)

14. श्रान्तमनाः—Fatigued in mind. This corresponds with रवि-प्रतप्तः । *Raghava* reads अश्रान्तमनाः and condemns the reading श्रान्तमनाः—'श्रान्तमनाः इति तुच्छेदे रविप्रतप्त इत्युपमानेन सह विरोधः स्यात्' Still it is obvious that his reading does not favour the simile and it is also less expressive than the reading of the Bengali recensions, which is certainly to be preferred, as a little after we have 'राजा एते क्लान्तमनसः पुनर्नवीकृताः अः—*Act V. Infra.*

15. दिवा—This makes it possible for the elephants to be seared by the rays of the sun and hence they betake themselves to a shady place.

Remarks:—After s'loka 3, the Bengali recension has the following which, it is needless to say, gives a very good sense. 'यावदभ्यन्तरगताय देवाय स्वमनुष्ठेय-काल-चेष्टां निवेदयामि । (स्त्रीकमन्तरं गत्वा) किं पुनस्तत् ?

(विविचिन्ता) आः ज्ञातम् । कलशशियास्तपस्विनी देवं द्रष्टुमिच्छन्ति । भोः ! चित्रमेतत्—

'चणात् प्रयोधमायाति लङ्घयते तमसा पुनः ।

निर्वास्यतः प्रदीपस्य शिखिं जरती मतिः ॥

"I will, as he is gone inside, inform his majesty of a dury, not letting time to be thrown away. (*Going a little distance.*) What now is it? (*Remembering.*) Ah yes! Kanva's pupils, hermits, wish to see his majesty. Ho! strange this is.

All in a while the sense returns;
 'Tis overrun by gloom again;
 Like flame of a lamp, ere out it burns,
 An old man's mind doth wax and wane"

—*Roby Datta.*

राजा (सविस्मयम्)—किं काश्यप-सन्देश-हारिणः सस्त्रीका
 स्तपस्विनः ?

King (*Astonished.*)—What ! anchorites with females,
 bringing a message from Kás'yapa !

कञ्चुकी—अथकिम् ।

Chamberlain—Even so, (*my liege*).

राजा—तेन हि मद्वचनात् विज्ञाप्यतामुपाध्यायः सोमरातः
 अमुनाश्चमवासिनः श्रौतेन विधिना सत्कृत्य स्वयमेव प्रवेश-
 यितुमर्हतीति । अद्यमप्येतान् तपस्वि-दर्शनोचित प्रदेशे प्रति-
 पालयामि ।

King—Then let (*our*) chaplain Somarāta be informed
 in my word, that he should himself introduce (*those*)
 hermitage-dwellers, after having received them in a manner
 after the Holy Writ; while I too shall await them here,
 (*staying*) in a place suited to the visit of the anchorites.

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रान्तः) ।

Chamberlain—As your majesty commands (*Exit.*)

राजा (उत्थाय)—वेत्रवति, अग्नि-शरण-मार्गमादेशय ।

King (*Rising.*)—Vetravati ! direct the way to the fire
 sanctuary.

प्रतीहारी—इदो इदो देवो [इत इतो देवः] ।

Portress—This way, my liege, this way.

राजा (परिक्रम्य, अधिकार-खेदं निरुध्य च)—सर्वः
प्रार्थितमर्षमधिगम्य सुखी सम्पद्यते जन्तुः । राज्ञान्तु चरितार्पता
दुःखोत्तरैव ;

श्रीत्सुख्य-मात्रमवसादयति प्रतिष्ठा ।

क्षिप्नाति लब्ध-परिपालन-वृत्तिरेव ।

नाऽति श्रमाऽपनयनाय यथा श्रमाय

राज्यं स्व-हस्त-धृत-दण्डमिवातपत्रम् ॥ ६ ॥

King (*Turns round, and gesticulating fatigue from office.*)—
Every creature is happy on attaining his wished for objects,
But the fulfilment of king's end (*is*) chiefly for troubles (*or is
only followed by fresh troubles.*) High dignity (*or success*)
puts an end to anxious longing merely; the very task of
guarding the thing acquired harasses. A kingdom (*the
administration of which is in one's own hand*) is not for the
removal of the great fatigue as for fatigue, like a parasol, the
handle of which is held in one's own hand.

Reading :—‘सविषयम्’—B. ‘सादरम्’—R. M. V. ‘काश्यपसन्देश’
—R. M. V. ‘कण्वसन्देश’—B. ‘सस्त्रीकास्तपस्विनः’—B, omitted by others;
‘अव’—R. V. M. ‘एतान्’—B. ‘स्थितः’—R. V. B. Omitted by B.
S’ reads ‘प्रतिष्ठाम्’ for ‘प्रतिष्ठा’ । ‘दुःखोत्तरा’—S. B. V. M. R’s
Com; ‘दुःखान्तरैव’—R. ‘अवसादयति’—R. V. ‘अवसादयति’—B. M. S’.
C. ‘वृत्तिरेव’—B. M. V. ‘वृत्तिरेनम्’—R ‘यथा श्रमाय’—V. B. ‘न च
श्रमाय’—M. R. K.

राजति ॥ ‘विषयेन’ सस्त्रीका इति श्रवणाद् आशयेन ‘सह’ ।

कञ्चु किति ॥ ‘अयकिम्’ इति स्त्रीकारे [‘अस्त्रीकारेऽपि चायकिम्’ इति
हारावली] , CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

राजेति ॥ 'महचक्रा' इति ख्यवर्णने ५मी । 'श्रीतेन' वेदीक्तेन । 'सत्कृत्य' पूजयित्वा ('आदरनादरयोः सद असती' १।४।६३; ७६४ इति गतिसंज्ञा) 'स्वयमेव इत्यनेन गौरवातिशयो दीयते । 'तपस्विनां' यत् 'दर्शनं' तस्य 'उचितः' तस्मिन् 'तपस्वि-दर्शनीचिते' पविते इत्यर्थः । एतान् तपस्विनः 'प्रतिपालयामि' प्रतीचिष्ये [वर्तमानसामीप्ये वर्तमान वद्वा' ३।१।१३१ इति भविष्यदर्थे वर्तमान-प्रयोगः] ।

राजेति ॥ 'अग्निशरण-मार्गं' वेताग्नि-गृह-पथं ['शरणं गृह-रक्षित्वोः वध-रक्षणयोरपि' इति मेदिनी] 'अःदेशय' प्रदर्शय । [तथाचोक्त—'अग्रागारगतः कार्ये पश्येत् वैद्य-तपस्विनाम् । पुरोहिताचार्यसखः प्रत्युत्तगम्याभिवाद्य च' इति] ।

राजेति ॥ यत्-कार्यस्य भावः यस्मिन् वर्तते स एव तस्य 'अधिकार' उच्यते अतः 'अधिकारस्य' प्रजापालनरूप-कर्तव्यस्य यः 'खेदः' क्लेशः, तं 'निरूप्य' नाय्येन अभिनीय आह । 'सर्वः जन्तुः' प्राणी 'प्रार्थितस्' आकाङ्क्षितस् 'अर्थे' द्रव्यम् 'अभिगत्य' लब्ध्वा । 'सुखी सम्पद्यते' जायते । 'तु' किन्तु 'राज्ञां चरितार्थता' अभिकाङ्क्षित-सिद्धिः 'दुःखम् उत्तरम्' उत्तमं, प्रधानम् इति यावत् ['उत्तरं प्रतिवाक्ये स्यात् ऊर्ध्वो-दीच्योत्तमे अन्यवत्' इति विश्वः] यस्यां तथाभूता । दुःखाधिका इत्यर्थः । 'एव' इत्यवधारणे ।

उत्सुक्येति ॥ अन्यथः ॥ प्रतिष्ठा उत्सुक्यमात्रम् अवसादयति । लब्ध-परिपालन-वृत्तिं क्लिष्टायेव । राज्यम् आतपत्रमिव स्वहस्त-धृतदण्डं श्रमापनयनाय न अति, यथा श्रमाय । व्याख्या—'प्रतिष्ठा' (कर्त्तुं) अर्थात् राज्ये प्रतिष्ठा, सिंहासनाधिरोहणम् [इति विद्यास्वधि-पादाः], यद्वा 'प्रतिष्ठा' प्रजापालनीतृपन्ना ख्यातिः, सर्वोत्कृष्टं गौरवम् [इति राघव-पादाः] । ('प्रतिष्ठा स्थानमात्रके गौरवे इति' विश्वः) । औत्सुक्य एव इति 'औत्सुक्यमात्र' कदा राजा भविष्यामि इत्यादिकं उत्कण्ठामात्रम् 'अवसादयति' निवर्तयति समाप्तिं नयतीत्यर्थः । 'लब्धस्य' प्राप्तस्य वस्तुनः राज्यस्य वा यत् 'परितः पालनं' सर्वतोभावेन रक्षणे, तत्र या वृत्तिः' व्यापारः अर्थात् सुशृङ्खलास्थापनाय कदाचित् अहीराव-जागरणं तत्रैव कदाचिदक्लिप्तधारावृष्टानुभव इत्यादिकम् एनं राजानं 'क्लिष्टाति एव' नूनं सातिशया पीडां जनयति । अस्मादेव हेतोः 'राज्यम्' (कर्त्तुं) 'आतपत्रमिव' क्वचिन्मिव 'स्वेन हस्तेन धृतः' कृतः 'दण्डः' दुष्ट-दमनम् यस्मिन्, एकत्र स्वयं कृत-शासनम् इति भावः । अन्यत्र स्वहस्तेन धृतः रक्षितः 'दण्डः' क्वचिन्मिव लभ्यते यस्य

सत् । [‘दण्डो यमे मानमेदे लगरे दम-सैन्ययोः’ इति विश्वप्रकाशः ॥ ‘यमस्य अपनयनाय’ नाशाय ‘न अति’ इति निपातः प्रशंसायाम् । न प्रशंसनीय इत्यर्थः । ‘यथा यमाय’ क्लेशोत्पादनाय [भवति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । अनुमानालंकार इति केचित् । श्रोतीपमा ययासंख्यं शेषय । अथच संबन्धेऽसंबन्धरूपाऽसंबन्धे संशय-रूपा इत्यतिशयोक्तिरपि । ऐक-वच्यनुप्रासयोः संसृष्टिः । श्रुत्यनुप्रासोऽपि । वसन्ततिलका वृत्तम्] ।

Voice—प्रतिष्ठया अवसायते । ०हत्या क्लिश्यते । राज्येन आतपत्वेण ०दण्डेन (भूयते) ।

NOTES

1. सविस्मयम्—The king is surprised to hear that the ascetics have come *accompanied by females* (Com.)

2. उपाध्यायः—उपेत्य अधीयते अस्मात् इति उप + अधि + इङ् + घञ् (अपादाने) [‘इङ्य’ 3. 3. 21; 3191]—*Bhanuji*. According to *Amara* any teacher is उपाध्याय, cf. ‘उपाध्यायोऽध्यापकः’ । But according to *Manu*, उपाध्याय is a religious preceptor who is inferior to an आचार्य and *instructs for wages, only* in a part of the *Vedas*. Cf. ‘एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । यो अध्यापयति इत्यर्थम् उपाध्यायः स उच्यते’—*II. 141* ‘उपाध्यायस्य पत्नी उपाध्यायानि, उपाध्यायी वा । यः स्वयमेव अध्यापिका तत्र डौष् वा वाच्यः । उपाध्यायी, उपाध्याया वा’—*Prabha*. अधीते, अध्यापिका तत्र डौष् वा वाच्यः । उपाध्यायी, उपाध्याया वा’—*Prabha*. अधीते, अधीजगे, अधीष्ट, अधागीष्ट, । णिचि (लुङि) अध्यापिपत् अधाजीगपत् ।

3. सत्कृत्य—Having honoured. Cf. सन्नावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा सञ्चब्दः पाठं युज्यते ॥ यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदुच्यते । कर्मचैव तदर्थीयं सदित्येवाऽभिधीयते’—*Gita. XVII, 26-27*.

4. अग्निशरण—The fire sanctuary (Com.) *Vide P. 388, n. 1*.

5. प्रतिहारि—A portress. Cf. ‘सन्धि-विग्रह-सम्बन्ध’ नानाकार्य-समुत्थितम् । निवेदयन्ति या कार्यं प्रतिहार्यस्तु ताः स्मृताः’—*Ma'trigupta*.

6. चरितार्थता—The state of having attained the wished for object. ‘The attainment of the throne’ (राज्यप्राप्तिः)—*Sankara*.

7. दुःखोत्तरा—उत्तर here means प्रधान, —“consisting chiefly of.” For this sense, cf. ‘सखीभिः अस्मिन्मौचित्याम् इमां’—*Kumar. V. 61*, also *Praghu* *Pratya* *Vidya* *Shastri* *Collection* *Madhvanatha* there in.

In the case of an ordinary mortal, the attainment of the wished for objects causes happiness, while in the case of the king, it but enhances troubles. Cf. 'Unhappy lies the head that wears a crown'—*Shakespeare*.

8. उत्सुक्यमावम्—Merely the longing (for possessing the throne).

9. प्रतिष्ठा = प्रति + स्था + अङ् भावे । It means (i) 'position', 'high authority', here 'attainment of the throne'. Cf. 'प्राणप्रच्युतिभीरुणा न च मया नात्मप्रतिष्ठार्थिना'—*Mudra. Act. II, 5*, 'ते गच्छन्तानु ये विपत्तिषु पुनस्ते तत् प्रतिष्ठाशया'—*Ibid Act, I. 14*. or (ii) 'glory' 'celebrity'. Cf. 'मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शश्वतीः समाः'—*Uttar. II. 5*. A man generally becomes extremely eager for the thing or the position which is mostly desired by him. But as soon as he is in possession of the thing or position in question, his former eagerness is no more seen. For a similar idea, Cf. "The hours we pass in happy prospects in view are mere pleasant than those supplied with fruition * * * for in the first case we cook the dish to our own appetite, while in the second nature cooks it for us"—*Vikar of Wakefield*. *Sankara* reads "प्रतिष्ठाम्" and places it in opposition to "अतुल्यमावम्", making 'राज्यम्' (*understood*) nominative of 'अवसादयति' । [This construction, however, gets a weighty support from the following line of *Vikram*.—"अद्याकन्तु प्रतिदिनमियं सादयन्ती प्रतिष्ठाम्"—*Act. III. 1*. Note also that owing to this very line, the reading 'अवसादयति' should be preferred to 'अवसाययति' । *Candras'ekhara* however censures this explanation and adopts the reading given in the text.

10. यथा शमाय—*Raghava* has "न च शमाय" but this is to be rejected as it contradicts the previous statement—"राज्ञां तु चरितार्था दुःखोत्तरैव" । *Katayavema* apprehending this anomaly repeats the first negative (नास्ति) before 'न च शमाय', the two negatives are here employed affirmatively i. e. to affirm

that royalty does but lead to personal fatigue. It is not for the removal of great fatigue and *not not for* fatigue—*Williams*. (*Vide P. 75, n. 4.*) अति—Implies प्रशंसा। cf. “अति-शब्दः प्रशंसायां प्रकर्षे लङ्नेऽपि च”—*Vis'va quoted by Bhanuji*.

11. ०धृतदण्डम्—In the case of the king ‘दण्ड’ means ‘dispensation of justice’, ‘chastisement.’ Cf. ‘यथापराधदण्डानाम्’—*Raghu. 1.6*. ‘कृतदण्डः स्वयं राजा लेभे शूद्रः सतां गतिः’—*Ibid XV. 53*. ‘सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्डोषु पातयेत्’—*Manu VIII, 126. Ibid VII. 22; 23; 24*; ‘वाग्दण्डं प्रथमं कुर्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम्। तृतीयं धनदण्डं वधदण्डमतः परम्’—*Ibid*. In the case of the umbrella it means ‘the handle’. Cf. ‘ब्रह्माण्डकवदण्ड &c’—*Das'akumara (opening verse)*; ‘तयोरुपर्यायत नालदण्डम् अधच लञ्जीः कसलातपवम्’—*Kumar. VII. 89*; ‘ह्रस्वेषु कनकदण्डः’—*Kadamvari*. If the office of governing the people is looked after by an able minister then it brings comfort and happiness; personal supervision, on the other hand, conduces only to misery like a parasol when carried in one's own hand.

12 आतपवम्—आतपात् वायते इति आतप + वै + कः by ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ 3. 2. 3. इति कः। This is *Bhanuji's* derivation, but it is *open to objection* as we have not ‘कर्मकारक’ in आतप। Cf. ‘आदन्तात् घातोः अनुपसर्गात् कर्मस्वरूपपदे कः स्यात्, न अण्’—*Bhattoji. 2914*. Hence according to *Raymukutamani*, ‘क’ comes by the *special rule* ‘सुपि’, obtained from the योगविभाग of the rule ‘सुपिष्यः’ 3. 2. 4. Umbrella was known to the Hindus from a very ancient time. The *Mahabharata* makes frequent mention of umbrella (*vide दानधर्म section*). *Panini* long before *Buddha* mentions umbrella (ह्रस्व) and gives its derivation in the sutra ‘इस्-मन-वन्-क्लिप् च’ 6. 4. 97; 2985; and अतिकारः both modern and ancient all follow the *Mahabharata* in praising the gifts of umbrella. For detailed discussion on various kinds of umbrella, *vide Jukaka-palan of the king Bhoja*.

(नेपथ्ये) वैतालिकौ—विजयतां देवः ।

(*In the postscenium.*) Two Bards—Victory to your majesty.

प्रथमः—

स्व-सुख-निरभिलाषः खिद्यसे लोक-हेतोः

प्रतिदिनमथवा ते वृत्तिरेवं-विधैव ।

अनुभवति हि मूर्धा पादपस्तीव्रमुष्णं

शमयति परितापं छायाया संश्रितानाम् ॥ ७ ॥

First—Indifferent to your personal comforts, (*you*) toil every day for (*the weal of thy*) folk. Or rather the course of your (*action is*) just of this kind. For the tree bears on (*its*) head the dreary heat, (*while*) it allays by (*its*) shade, the heat of the sheltered.

Reading :—B supported by K & S', read 'मृष्टिः' for 'वृत्तिः' ।

स्वसुखेति ॥ अन्वयः ॥ स्वसुख-निरभिलाषः प्रतिदिनं लोकहेतोः खिद्यसे । अथवा ते वृत्तिः एवंविधा एव । पादपोहि मूर्धा तीव्रमुष्णम् अनुभवति, छायाया संश्रितानां परितापं शमयति । व्याख्या—'स्वसु' निजस्य 'सुखे' आनन्दानुभवे निरभिलाषः निराकाङ्क्षः सन् 'लोकस्य' प्रजायाः भुवनस्य वा 'हेतोः' अर्थात् सुख-साधनार्थं, न एकाङ्क्षं, न पञ्चषादम् अपितु 'प्रतिदिनम्' निरन्तरम् 'खिद्यसे' परिश्राम्यसि, दुःखमनुभवसि इत्यर्थः । [अथ खिद्यसे इति खिद्य परितापे, अस्य तुदादिकस्य कर्मकर्तरि प्रयोगः इति राघवपादाः । एतत् तु वामन-सम्मतम् । तथाचोक्तं तेनैव काव्यालंकार-सूत्रवृत्तौ—'खिद्यते इति च प्रयोगः दृश्यते, सोऽपि कर्मकर्तरि एव द्रष्टव्यः, न कर्तरि' २।६ ; वस्तुतस्तु एतन्न मनीरमं, यतः दैवादिकः खिद्यधातुरपि विद्यते २५४३ ; अतः कर्तरि प्रयोग एव समिचीनः] 'अथवा' इति पूर्वाक्षेपे । 'ते वृत्तिः' वर्तनम् 'एवंविधा' परार्थे दैन्यानुभवाय 'एव' इति नियमे ॥ पाठान्तरपक्षे 'ते तव 'मृष्टिः' अर्थात् विधातृ-कर्तृक निर्माणम् ॥ हि तथाहि पादपः वृक्षः 'मूर्धा' आत्मनः अग्र-भागेण 'तीव्र'

दुःसहम् 'उष्णं' मध्याह्न-संभवम् आतपम् ['उष्णः स्यादातपे ग्रीष्मे' इति विश्वप्रकाशः]
 'अनुभवति' स्वयं प्रत्यक्षीकरोति किन्तु 'कायया' अनातप-दानेन 'संश्रितानां' अप
 उपविष्टानां अथच आश्रितानां 'परितः तापम्' एकत्र औष्णं, अन्यत्र खेदं, 'शमयति'
 नाशयति ('तापोऽभितापे दबल्यौ खेदे च' इत्यजयपालः)। [व्यवहारसमारीपात् समासोक्तिः।
 काव्यलिङ्गाऽऽक्षेप-दृष्टान्ताः ॥ 'भूर्धो' इत्यत्र पदांशगतः दुःश्रवत्वदोषः, "तद् गच्छ
 सिद्धौ कस्य देवकार्यम्" इति दपर्णोदाहरणवत्। स तु 'अनुभवति हि शाखी
 मस्तकेनीयमुष्णम्' इति पाठेन समाधेयः—इति सिद्धान्तवागीशपादाः। वृत्ति-श्रुत्यनु-
 प्रासौ। इयं मानिनी]।

Voice—० अभिलाषिणं खियते। इत्या एवविधया (भूयते)। पादपेन
 अनुभूयते। परितापः शम्यते।

NOTES

1. वैतालिकौ—'विविधोमङ्गल-गीति-वाद्यादिज्ञतस्तालशब्दः तेन व्यवहरन्ति ये'—
S. Kalpadruma. वैतालिक is a bard or panegyrist whose duty
 is to announce the fixed period of time and to praise the
 king and his ancestors with various kinds of song accom-
 panied by music. Cf. 'वैतालिकः खरज् ताले मङ्गल-पाठकेऽपि च'—
Hemcandra. 'तत्तत्प्रहरणयोग्यैः रागैस्तत्कालवाचिभिः स्त्रीकैः। सरभसमेव वितालं
 गायन् वैतालिको भवति'—*Bhavaprakas'a*. In the *Mudra*. वैतालिकस
 have been mentioned who do not seem to have been
 in the king's employment as they were remunerated later on.
 (*Act. III, 20*). Mahes'vara derives this word thus—"विविधेन
 तालेन शब्देन चरन्ति ते वैतालिकाः। 'चरति' ४।४।८ इति ठक्"। *Bhanuji*
 follows suit, but also suggests an alternative derivation thus—
 स प्रयोजनम् अस्य। "प्रयोजनम्" ३।१।१०६ इति ठक् वा। The first deriva-
 tion is *certainly* wrong as 'चरति' in the sutra means "to
 walk" or "to eat." Read. "द्वतीयान्तात् गच्छति भचयति इत्यर्थयोः" ठक्
 स्यात्। हस्तिना चरति हासिकः। शक्योऽयम्। द्वाभौ भचयति दाधिकः।—*Bhattoji*

1556. “चर गति-भचणयोः इति चरधातोः अर्थद्वये वृत्तिरिति भावः”—*Bala-manorama P. 794*. Also *Prabha P. 269*. The second may do, but the affix ‘ठक्’ is a *lapsus : calami* for ‘ठञ्’. Read “प्रकृतेः परः तद् अस्य प्रयोजनम्’ इत्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति”—*Prabha. P. 299*. ‘अस्य प्रयोजनमित्यर्थे प्रथमान्तात् ठञ् इत्यर्थः’—*Balamanorama*. But the usual method of deriving it is as follows—विविधः तालः वितालः; by लक्षणा it means ‘विताल-गान’ (*singing in different measures*), like *सदङ्ग* which is equivalent to ‘सदङ्ग-वादन’ (*सदङ्गी लक्षण्या तद्वानं शिल्पमेवाम्—Bhanuji.*) Hence वितालगानं शिल्पम् अस्य इति विताल+ठक् by ‘शिल्पम्’ 4. 4. 55; लक्षणा is necessary. *Janandra Sarasvati* remarks—‘मार्दङ्गिक इति । सदङ्ग-शब्देन सदङ्ग-वादनं लक्ष्यते । मुख्यार्थे तु प्रयोगः न भवति’ ॥ Also ‘क्रियासु कौशलं शिल्पम् । ननु मार्दङ्गिकः इत्युदाहरणं वक्ष्यति । तत्र सदङ्गं शिल्पम् इति कथं विग्रहः । सदङ्गस्य शिल्पत्वासम्भवात् । तवाह सदङ्ग-वादनमिति । सदङ्ग-वादनकविषयकम् इत्यर्थः । सदङ्ग-शब्दः लक्षण्या सदङ्गवादन-विषयक इति भावः’—*Balamonorama P. 803*.

2. विजयतां—‘वि-पराभ्यां जेः’ 1. 3. 19 इत्यात्मनेपदम् । But cf. ‘सत्यमेव जयते नावृतम्’—*S'ruti*. ‘कथं वनं बहु विजयते’ ? ‘बहुः विः’ पचौ यत्र तत् बहुवि इत्यर्थः—*S'ripati Datta*. बहुवि means ‘abounding with birds,’ hence no difficulty.

3. खिद्यसे—*Raghava* following *Vamana* unnecessarily takes it in the कर्मकलवाच्य, for in *all authoritative* धातुपाठs the root is included in the दिवादि list. Cf. ‘अथ दैन्ये दिवादौ रुधादौ च’—*Bhattoji, 2542*. ‘खिद दैन्ये । खिद्यते’—*Ibid 2513*; cf. किं नाम मयि खिद्यते गुरुः—*Veni. Act. I*. ‘स पुरषः यः खिद्यते नेन्द्रियैः’—*Hitopades'u.*

4. पादपः—According to *Raghava* the word is peculiarly appropriate here for it means ‘पादान् चरषाण् पाति रचति च’ *i. e.* the king also may be called पादप, as he protects his subjects who are, as it were, his पादs *i. e.* support, mainstay.

Remarks.—This *śloka* has been cited by *Dhananjaya* in his *Das'arupaka* as an instance of ‘निरमिज्ञाप्रता’.

द्वितीयः—

नियमयसि वि-मार्ग-प्रस्थितानात्त-दण्डः

प्रशमयसि विवादं, कल्पसे रक्षणाय ।

अतनुषु विभवेषु ज्ञातयः सन्तु नाम

त्वयि तु परिसमाप्तं वन्धु-कृत्यं प्रजानाम् ॥८॥

Second—With mace assumed, (you) restrain those that have taken to evil courses, compose (all) dissensions and tend for protection. Let there be relatives forsooth, in affluent circumstances (*lit. when fortunes are not narrow*) but in you are consummated the friendly duties apropos of (thy) folk.

Reading :—‘विमार्ग’—B. V. M. ‘कुमार्ग’—R. B supported by S’ read ‘संविभक्ताः’ for ‘सन्तु नाम’ ।

नियमयसीति ॥ अन्वयः ॥ आत्तदण्डः (सन्) विमार्गप्रस्थितान् नियमयसि, विवादं प्रशमयसि, रक्षणाय कल्पसे, प्रजानाम् विभवेषु ज्ञातयः सन्तु नाम, वन्धुकृत्यं तु त्वयि परिसमाप्तम् । ‘आत्तः’ ७।४।४७ गृहीतः ‘दण्डः’ राजदण्डः, तद्वारा दुष्ट-नियन्त्रणं इत्यर्थः । [‘दण्डो दमने सैन्ये’ इति अभिधान-रत्नमाला] येन तादृशः सन् ‘विमार्गेण’ विरुद्धेन पथा ‘प्रस्थितान्’ प्रचलितान् उन्मार्ग-गामिनः जनान् इत्यर्थः । ‘नियमयसि’ असन्मार्गात् परावर्तयसि [दण्ड-स्वरूपं यथाह मनुः—‘तस्माद्यै सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम् । ब्रह्मतेजोमयं दण्डम् असृजत् पूर्वमौन्दरः’ ७।१४ ; तत् प्रयोगविषये तद्वैव,—‘स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तिः स्यात् उग्रदण्डय शत्रुषु । सुहृत्सु किल स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमास्वितः’ ७।३२] ‘विवादं’ प्रजानां दायादयर्थे परस्पर-कलहं ‘प्रशमयसि’ सुविचारिण निवारयसि । ‘रक्षणाय’ रक्षितुं [‘तुमर्थाच्च भाववचनात् २।३।१५ इति ४र्थी] यथा रक्षति इति ‘रक्षणः’ पालक इत्यर्थः [‘नन्दिग्रहिपचादिभ्यः ल्युणिन्त्वच्’ ३।१।१३४, ‘नन्त्यादिः आह्वतिगणः’ इति प्रमा] तस्मै ‘कल्पसे’ सम्पद्यसे [कृपि सम्पद्यमानेच, वाः—५८० इति ४र्थी] CC-0. Prananthi, Visakhapatnam, India Collection. ‘ज्ञातयः’ वन्धुजनाः

‘सन्तु नाम’ इति कृतसायाम् । सभावनायाम् इति राघवपादाः । ‘बन्धूनां कृत्यं’ कार्यं विमार्गात् निवर्तनं, कलह-शमनं रक्षणञ्च । ‘तु’ इति पूर्वतो विशेषे । विभवे सति, विभवे असति च इत्यर्थः । ‘त्वयि’ दुष्यन्ते एव ‘परिसमाप्तम् साकल्येन पर्यवसितम् । त्वया एव प्रजानां हितं विहितं नान्येन इत्यर्थः [अथ पूर्वार्थार्थौ हेतुत्वेनीपात्तः । वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । नियमसीत्यादि-क्रियात्रयस्य ‘त्वम्’ इति एककर्तृकारकत्वात् दीपकालंकारः । बन्धुभ्योऽपि व्यतिरेक-कथनात् व्यतिरेकालंकारः व्यज्यते । पूर्वार्धे यमकम् । ‘रक्षसि त्वं विपद्भाः’ इति पठित्वा द्वितीय-पादस्य-आत्मनेपद-प्रक्रमभङ्गः परिहर्तव्यः । मानिनी वृत्तम्] ।

Voice—०दण्डेन ०प्रस्थिताः नियम्यन्ते । विवादः प्रशस्यते रक्षणाय क्लृप्यते । चातिभिः भूयताम् ०कृत्येन ०समाप्तेन भूयते ।

NOTES

1. नियमयसि—No वृद्धि with णिच् by ‘मितां ऋक्षः’ 6. 4. 92 ; without उपसर्ग however the forms are ‘यमयति’ and ‘यामयति’ ।

2. अङ् ॐ. आ + दा + क्तः कर्मणि = आत्तः, ‘दा’ becomes ‘त’ by ‘अचः उपसर्गात् तः’ 7. 4. 47, ‘खरात् किम् ? सन्दत्तम् । उपसर्गात् किम् ? प्रादिसमासे मा भूत् । अवदत्तं विदत्तञ्च, भावेन दत्तः भवदत्तः’—*Prabha. P. 514.*

3. प्रशमयसि = प्र + शमयसि completely check, settle, adjust.

4. रक्षणाय ॐ. रक्षणाय = पालकाय or रक्षणाय = रक्षितुम् । कल्पसे—‘become competent’, “to be adequate.” (*Com.*) For similar use cf. ‘सति शेषे फलाय कल्पते’—*Raghu. VIII, 40.* ‘पश्चात् पुनैरपहत-भरः कल्पते विश्रमाय’—*Vikram. Act III. 1; Kumar. V. 44; 79.*

5. नाम—Either in संभावना or प्राक्ताश्च । Kinsmen appear, as is wellknown, in times of abundant riches, or in कृतसा; it is certainly disgusting that kinsmen &c.

6. तु—Shows the difference i. e. you are friends both in weal and woe. Cf. ‘प्रजानां विनयाधानात् रक्षणात् भ्रष्टादपि । स पिता पितरभ्रातां केवलं जन्महेतवः’—*Raghu. I. 24.* Also *Act. VI. 23. Infra.*

7. बन्धुक्रयम्—CCc. Prof. Satya-Vrat Shastri Collection. च यस्मिन्निति स बन्धवः’—*Pancatantram.*

राजा (आकर्ण्य)—एते क्लान्त-मनसः पुनर्नवीकृताः स्मः ।
(इति परिक्रामति) ।

King (*Listening*).—Weary as (*I*) was in mind (*for pressure of duties*), (*I*) have been refreshed (*by these verses*). (*This said, turns round*).

प्रतीहारी—एसो अहिण्व-सम्भजण-ससिरीश्रो सस्मिहिद-होम-
धेणू अग्नि-शरणालिन्दो । आरुहदु देवो [एषः अभिनव-सम्भार्जन-
सश्रीकः सन्निहित-होम-धेनुः अग्नि-शरणाऽलिन्दः । आरोहतु
देवः] ।

Portress—Here (*is*) the terrace of the fire-sanctuary with the libation milch-cow (*standing*) close by, (*and looking*) beautiful with recent purification (*lit. sweeping*). Let (*my*) liege ascend.

राजा (आरुह्य परिजनांसावलम्बी तिष्ठन्)—वैत्रवति !
किमुद्दिश्य भगवता काश्यपेन मत्सकाशमृषयः प्रेषिताः स्युः ?

किं तावद्भिर्तिनामुपोद-तपसां विघ्नेस्तपोदूषितं
धर्मारण्य-चरेषु केनचिदुत प्राणिषु सञ्चेष्टितम् ।

आहोस्वित् प्रसवो ममाऽपचरितैर्विष्टम्भितो वीरुधाम्

इत्यारुढ-बहु-प्रतर्कमपरिच्छेदाऽऽकुलं मे मनः ॥ ८ ॥

King (*Ascending, stands leaning on the shoulders of the attendant*).—Vetravati, for what purpose could the anchorites be sent to me by the revered Ka's'yapa ?

Has the penance of the sages who have (*just*) commenced (*their*) penitential rites, been frustrated by impediments ? Or has any harm been inflicted by some one on lives that roam in the pious wood ? Or

may it be that the flowering of the creepers has been stunted by my misdeeds? My mind, with so many doubtful conjectures arising in it, has been perplexed owing to indecision.

Reading:—For 'सयीक' B. reads 'रसनीयः' ।

प्रतीहारीति ॥ 'सयीक' सुन्दरः ['श्रीषाहिभाषा' इति कप् पाचिकः ५।४।१५४ ; केचित् 'नटय' ५।४।१५३ इति कप् इत्याह ॥ तत्र ॥ श्री-शब्दस्य अनदीसंज्ञत्वात्] 'सन्निहिता' सेस्थापिता 'हीमाद्यां घेनुः' इति 'हीमघेनुः' (शाकपार्थिवादिः) यद्वा 'हीमस्य घेनुः' [इति अश्वघासादिवत् तादर्थ्यं षष्ठी समासः, ६८८] यस्य तादृशः (विशेषण-द्वयेन पावित्र्यातिशयो व्यज्यते) । 'अग्नि-शरणस्य अहिन्दः' वह्निर्दार-प्रकोष्ठः ['प्रघाण-प्रघणादिन्दा वह्निर्दार-प्रकोष्ठके' इत्यमरः] ।

किमिति ॥ अन्वयः ॥ किम् तावत् व्रतिनाम् उपोदृतपसां तपः विघ्नैः दूषितम् । एत धर्मारण्यचरेषु प्राणिषु केनचित् असत् चेष्टितम् । आहोस्त्रित् वीरुधां प्रसवः सम अपचरितैः विटम्भितः । इति आरुढबहु-प्रतर्कं मे मनः अपरिच्छेदाकुलम् । व्याख्या— 'किं तावत्' इति वितर्कः । 'व्रतिनां' चातुर्मास्यादि-नियमदत्तां तपस्विनाम्, अतएव 'उपोदृत' अलुदृतः ['उपोदः कथितोऽलुदृतं समासत्रे विवाहिते' इति धरणिदासः] 'तपः कृच्छादिकर्म' ['तपः कृच्छ्रादिकर्म च' इत्यमरः] येषां तेषां । 'तपो विघ्नैः' अन्तराय-कर्तृभिः राजसादिभिः इत्यर्थः [इयं साध्ववसाना लक्षणा] 'दूषितम्' विद्विषितम् । अर्थात् किं ते तत्प्रतिकार-प्रार्थनया अवोपस्थिताः इत्याशयः । 'एतः' अथवा 'धर्मारण्य' तपोवनं, तव 'चरन्ति' ये, तेषु 'प्राणिषु' जन्तुषु [धर्म-पदेन मुनीनां महत्त्वं सूचयता चेष्टितस्य अत्यन्तमनुचितत्वं ध्वन्यते] 'केनचित्' अविज्ञात-तपःप्रभाविण पामरादिना 'असत्' अनार्ये आचरितं किम् । 'आहो' इति विकल्पः । 'स्वित्' इति प्रश्ने । अथवा 'वीरुधां' खतानां 'प्रसवः' उत्पत्तिः, फल-पुष्प-पवादिः इत्यर्थः ['पुष्पं फलं च वृक्षाणां प्रसवं विदुः' इति धरणिदासः] 'सम' राज्ञः दुष्यन्तस्य 'अपचरितैः' असदाचरकैः पापैः इत्यर्थः । 'विटम्भितः' प्रतिबद्धं प्रापितः ['साम्भो' ८।१।६७ ; २२७२ इति पलम् । "विटम्भः प्रतिषेधे स्यात् प्रसेदे चास्यस्य च" इति मेदिनी] 'इति' अनेन प्रकारेण ['इति प्रकारेण द्वेते प्रकाशादि-समातिषु । निदर्शने प्रकारे स्यादनुकर्षे च संमतम्' इति विश्वः] ।

‘बहुवः प्रतर्काः’ संशयाः यन्निन् तादृशं ‘मि मनः’ ‘अपरिच्छेदेन’ निश्चयाऽभाविन ‘आकुलं’ चक्षुलं भवति इति शेषः [तपतप इति स्त्रिसत्री इति क्कागुप्रास-वृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः। अपरिच्छेदाकुलत्वं प्रति आबुद्धवहुप्रतर्कपदस्य आर्थो हेतुरिति पदार्थहेतुत्वं काव्यलिङ्गञ्च पट्टीमनस्योरभेदाच्च विभक्ति-प्रक्रमभङ्गः। विशेषण-प्रक्रमभङ्गोऽपि नाशङ्कनीयः। आदौ विशेषणद्वयं तत्तत्तदभाव इत्येव क्रान्त्य विवक्षितत्वात्। शार्दूलविक्रीडितं हृन्दः]।

Voice :—विप्रास्तयो दूषितवन्तः, कश्चित् असत् चेष्टितवान्। प्रसवेन विटभित्तन भूयते। ०कुलिन मनसा भूयते।

NOTES

1. एते क्लान्तमनसः (वयम्) ॐ.—Here there is another instance of our poet's deviation from the Paninian rules. The rule ‘अस्मदो द्वयीय’ 1. 2. 59 ; 818 allows the use of अस्मद् in the plural number for singular or dual. The Vart. ‘सविशेषणानाञ्च प्रतिषेधो वक्तव्यः,’ however restricts such uses, when अस्मद् is qualified by any adjective. Read “अस्मच्छब्दात् पर एकवचनार्थे विवचनार्थे च बहुवचन-प्रत्ययो वा स्यात्। अहं ब्रवीमि, आवां वृवः वयं वृमः वा। नेह, पटुरहं ब्रवीमि”—*Prabhu*. Later grammarians however justify the plural in certain cases by construing the epithet *predicatively*. Read ‘न च विधेयोऽर्थः विशेषणमित्यतिदेशो भवत्येव’—*Haradatta in Padamanjari*. ‘विधेयत्वात् भवत्येव’—*Bhattoji in Sabda-kaustava*. Hence the following uses may be deemed quite correct. ‘एते वयसनी दारा कथ्येयं कुलजीवितम्’—*Kumar*. ‘वयं क वनायमरचणीचिता’—*Kirat*. ‘अस्मन् च ध्रु संवसधनान्’—*P. 447, n. 1*. But in this particular case there is, it seems, no justification. Vide *P. 89, n. 6*.

2. अग्निरश्यालिन्दः—The समास is either with ‘अलिन्द’ or ‘आलिन्द’, a raised quadrangular place in the front of a house-door ‘अल्यते भूष्यते इति अल + किन्दच् बाहुलकात्। प्रज्ञाव्यणि आलिन्दोऽपि’—*Bhanuji*. Also ‘गृहेकदेशे आलिन्दः प्रवाणः प्रचणस्तथा’—*Amara-mala*.

3. दूषितम्—Defiled; hampered; when णिच् follows after दूष, then the गुण of उपधा (*i. e.* षी-कारः) becomes उकारः by ‘दोषो णो’ 6. 4. ७७-७९. *Prakasa* and *Prasasti* Collection. *Bhattoji*.

4. आहोस्वित्—Generally introduces a third alternative. 'स्वित् प्रश्वितर्कयोः'—*Haima*. 'किं द्विजः पचति आहोस्विद् गच्छति'—*Bhattoji*.

5. समापचरितैः &c.—Improper conduct on the part of the king is supposed to tell upon the produce of the soil and to create various calamities among the subjects. Read 'राज्ञोऽपचारात् पृथिवी स्वल्पशया भवेत् किल । अन्त्यायुषः प्रजाः सर्वाः दरिद्रा व्याधिपौडिताः'—*quoted by Raghava*. 'राजन् प्रजासु ते कश्चिदपचारः प्रवर्तते । तमन्वेष्ट्य प्रशमये भवितासि ततः कृती'—*Raghu*. XV. 47. 'अविधि ! न राजा-पचारमन्तरेण प्रजासु अकालमृत्युः सञ्चरति'—*Uttar*. II. 'राजदोषैः विपद्यन्ते प्रजाहि अविधिपालिताः । असद्वृत्ते हि नृपतौ अकाले म्रियते जनः'—*Ramayana*.

6. वीरुधाम्—वि + रुध + क्तिप् (3. 2. 178); 'अन्वेषामपि दृश्यते' 6. 3. 137 इति दीर्घः । वीरुध्—*Bhanuji*. 'दृशियहणम् अनुत्तरपदार्थम्' । तेन, विरुणद्धि आठ्ठणोति इति वीरुत् लता'—*Prabha under 6. 3. 137*; *Khirasvami* however seeing that वीरुध् is included by *Panini* in the णङ्कादि list remarks—विरोचते इति वीरुत् । वि + रुच + क्तिप् Next 'नहिठति—' ६।३।११६ इति दीर्घः । णङ्कादित्वात् ७।३।५३ कुत्वम् *i. e.* 'च' becomes 'ध' (not 'क') by निपातन (चकारस्य धत्वं निपात्यते) ।

7. अपरिच्छेदः—परिच्छेदः—Lit. 'what is cut all round,' hence accurately definable. न परिच्छेदः 'इति अपरिच्छेदः'—inconclusion. तेन आकुलम् । Cf. *Malati*. I. 31; *Raghu*. X. 28. *Manu* IV. 9.

प्रतिहारी—देवस्स भूअ-दण्ड-निव्वुदे अस्सम-पदे कुदो एवं । किन्दु सुअरिद-हिणन्दिणो इसीओ देवं सभाअइदुं आअदे त्ति तक्केमि [देवस्य भुज-दण्ड-निव्वृते आअमपदे कुत एवम् । किन्दु सुचरिताऽभिनन्दिन ऋषयः देवं सभाजयितुमागता इति तर्कयामि] ।

Portress—Your majesty with (*your*) strong arm, keeping satisfied the seat of the hermitage, how could this be? But methinks the anchorites, rejoicing at (*your*) good deeds, have come to pay homage to your majesty.

(ततः प्रविशन्ति गौतमी-सहिताः शकुन्तलां पुरस्कृत्य मुनयः । पुरस्त्रैषां कञ्चुकी पुरोहितश्च) ।

कञ्चुकी—इत इत भवन्तः ।

(*Then enter, along with Gautami, presenting Sakuntala, sages and in advance of them, the Chamberlain and the Chaplain*). Chamberlain—This way, this way, sirs.

शार्ङ्गरवः—शारद्वत !

महाभागः कामं नरपतिरभिन्न-स्थितिरसौ

न कश्चिद्वर्णानामपथमपकृष्टोऽपि भजते ।

तथापीदं शश्वत् परिचित-विविक्तेन मनसा

जनाकीर्णं मन्ये हुतवह-परीतं गृहमिव ॥१०॥

S'a'rngarava—S'a'radvata, I admit that that this illustrious monarch has never swerved from propriety (*and that*) none—not even the lowest of any classes, seek the path of wrong, yet with (*my*) mind ever familiarised to solitude (*I*) regard this (*place*) thronged with men, like a house encircled by fire.

Reading :—‘देवस्य’ &c.—B. Omitted by others. ‘०नन्दिनः’

R. V. M. ‘०चमिनन्दिनः’—B. S. ‘सभाजयितुम्’—R. V. M. B. ‘संभावयि-

तुम्’—S. ‘प्रविशन्ति’—R. V. M. S. ‘प्रविशतः’—B. ‘सहितौ’—B. ‘सहिताः’

—R. V. M. S. ‘पुरस्कृत्य’—R. V. M. ‘पादाय’—B. ‘कण्ठशिखी’—B.

‘मुनयः’—R. V. M. ‘महाभाग’—R. V. M. ‘महाभाग’—R. V. K.

महाभाग इति ॥ अन्वयः ॥ अभिज्ञ-स्थितिः पत्नी नरपतिः सहभाजः, वर्णानामपक्व-
 टीऽपि कथित् अपयं न भजते। कासम् । तथापि जनाकीर्णजिदं शब्दत् परिचित-विविक्ते न
 मनसा हतवह-परीते गृहसिव मन्थे । व्याख्या—‘अभिज्ञा’ अपरित्यक्ता ‘स्थितिः’ लोका-
 सयादा येन तादृशः संशोदा-पालकः [‘संस्था तु सयादा धारणा स्थितिः’ इत्यमरः] ‘पत्नी’
 पुरतीदृशमानः ‘नरपतिः’ दुष्यन्तः ‘सहभाजः’ प्रशस्तभाग्यवान् ‘कासम्’ इति स्वीकर्तव्यम्
 [‘पक्वान्गुसुतौ काममसृद्वापगलेऽपि च’ इति कद्रः] यद्वा ‘कासम्’ अतिशयेन ‘महाभागः’
 श्रेष्ठः इति राघवपादाः । नितरां भाग्यवान् इत्याशयः । तथा ‘वर्णानां’ ब्राह्मणादीनां
 मध्ये ‘अपक्वटीऽपि’ ज्ञात्वा कर्मणा वा अतिहीनोऽपि [का कथा उत्कृष्टवर्णानाम् इति
 अपिशब्देन द्योत्यते] ‘कथित् अपयम्’ अमन्त्रार्गं [न. पत्या इति लज्जसासः । ‘पथो
 विभाषा’ ५१४७२ ; २५७ इति पाठिकाः समासान्त-विधिः । ततः ‘अपयं नपुंसकम्’
 २१४१० ; ८४० इत्यनेन ‘अपत्याः’ ‘अपयं’ पदद्वयम् । तत्पुरुषात् इत्येव । अपथो
 देशः—इति दीक्षितः] ‘न भजते’ सेवते इत्यपि ‘कासम्’ स्वीकर्तव्यम्, ‘तथापि’ उद्देश-
 कारणे असत्यपि ‘जनैः’ लोकात्मभिः ‘आकीर्णं’ पूर्णम् ‘इदम्’ पुरीवर्ति स्थानं ‘शब्दत्’
 निरन्तरं ‘परिचितम्’ अत्यस्तं ‘विविक्तं’ विजनं स्थानं [‘विविक्तौ पूतविजनौ’ इत्यमरः]
 यस्य येन वा, तादृशेन ‘मनसा’ उपलब्धितोऽहं, मनसा हेतुना कारणेन वा (उपलक्षणे,
 हेतौ, कारणे वा तृतीयौ) ‘हतवहं’ अगलेन ‘परीते’ वेष्टिते भस्मीक्रियमाणे ‘गृहसिव’
 अविलम्बेन ‘त्याज्यं’ ‘मन्थं’ संभावये [अथ पूर्वार्धे राज-प्रजयोः साधुत्वरूपे कारणे सत्यपि
 निरुद्देशरूपकार्यान्तपत्तिः तद्विरुद्धमुद्दिनोक्त इति विशेषोक्तिः । अथच यदग्नि-परीतत्वं
 कार्यं तत्कारणाभावस्य तद्विरुद्ध-मतेन पूर्वार्धे उक्तेन विभावना । साधकवाधक
 प्रमाणाभावात् सन्देहसंकरः । “अपक्वटीऽपि” इत्यत्र अर्थापत्तिः । ‘मन्थे’ शब्दे
 भ्रवं प्राचीं नूतनित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दः इव-शब्दोऽपि तादृशः ॥
 इति दण्डशुक्तिः मन्थे-शब्दस्य उत्प्रेक्षा-द्योतकत्वेऽपि अत्र न तथा । तत्सामग्र्य-
 भावात् । उपमेयं गतार्थत्वात् । तेनाव मन्थे-शब्दस्य बुद्धित्वमावस्यः । अनुप्रासाः ।
 शिखरिणी वृत्तम्] ।

Voice :— अपक्वटीऽपि अपरित्यक्ता स्थितिः पत्नी नरपतिः सहभाजः, वर्णानामपक्व-
 टीऽपि कथित् अपयं न भजते । * * इव * गृहसिव, मया मन्थते ।

NOTES

1. सुचरिताभिर्दिनः &c.—The portress very skillfully uses the word 'सुचरित' to remove the king's doubt about his 'अपचरित' in the previous s'loka. The idea is—The country throughout is free from, let by the prowess of your massive arm and all are satisfied with your successful protection. Hence they must have come to gratulate you on your सुचरित ।

2. सभाजयितुम्—To congratulate; to render homage to. 'अयं हे आनन्दन-सभाजने'—*Amar.* quoted by *Malli.* under *Sis'u. XIII, 14*, 'सभाजयितुं सेवने प्रीतिदर्शने'—*Bopadeva* in *कविकल्पद्रुम* । 'सभाज प्रीति-दर्शनयोः । प्रीतिसेवनयोः रित्यन्वे । सभाजयति'—*Bhattoji. 1919. Cf.* प्रसन्नोद्भूतात्सुरसमी अपसभाजयत्—*Sis'u. XIII, 14*; 'सभाजने मे सुजनध्वंवाहः'—*Raghu. XIII. 43*; 'सभाजनाधीपगतान् सदिव्यान् सुनीन्—*Ibid. XIV. 18*; *Uttar. 1. 7*.

3. कामम्—Either granted that, or exceedingly. (*Vide Com.*)

4. महाभाग—'महान् भागः' भाग्यं यस्य सः । Very fortunate. Cf. "आरभ्योत्पतिम् आरभ्योः कञ्जी यस्य न भवेत् ॥ माञ्जवानुपज्ञा कीर्ति महाभागः स उच्यते ॥" Also *Manu. III. 192*.

5. अभिन्नस्थितिः—'स्थिति' is 'सर्वादा', correctness of conduct (*Com.*) अभिन्न=not transgressed, hence the whole epithet means 'not transgressing the proper bounds of duty'. Cf. 'स्थितिः अभिन्ना स्थितिसन्तम्'—*Raghu. III. 27*, where *Malli.* remarks 'स्थितिः अभिन्ना सर्वादापांशिकः' ।

6. अपयम्—नञ् has the sense of तदग्रत् i. e. other than (*the good path*). Cf. 'तत् सादृश्यम् अपभाव्य तदग्रत् तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधस्य नञर्थः षट् प्रकीर्तिताः' । *Now see Com.*

7. शब्दत् परिचित &c.—Perpetually familiarised with solitude hence S'arngarava is afraid of the place which was swarmed with people.

8. जनाकीर्णम्—Stands for जनाकीर्ण-स्थानम् by the dictum "विशेषणमात्र-प्रयोगः विशेष-प्रतिपत्तिः" *Kamara. On this Williams*

observes—“जनाकीर्णम्” may perhaps be used as in *Vikram. Act II*, for a substantive, meaning “a crowded thorough-fare”.

शारदतः—स्थाने भवान् पुर-प्रवेशादित्यभूतः संवृत्तः
अहमपि—

अभ्यक्तमिव स्नातः शुचिरशुचिमिव प्रवृद्ध इव सुप्तम्

वह्ममिव स्त्रैर-गतिर्जनमिह सुख-सङ्गिनमवैमि ॥ ११ ॥

S'a'radvata—It is but proper that you have become thus inclined, having entered the city. I too regard (*this*) people here given to pleasures (*in the same manner*) as the bathed (*looks upon*) one oil-stained, as the pure (*the*) impure, as the awake the drowsing, (*or*) as the free-moving the enchained.

शकुन्तला (निमित्तं सूचयित्वा)—अग्राहे, किं मे वामेदरं
णग्रणं विष्फुरदि [अहो किं मे वामेतरं नयनं विस्फुरति] ।

S'akuntala—(*Gesticulating an omen.*) Alack! Why does my right eyelid throb?

गौतमी—जादे । पडिहदं अमङ्गलं । सुहाइं दे भत्तु-कुल-
देवदाग्रो वितरन्दु [जाते ! प्रतिहतममङ्गलम् । सुखानि ते भर्तु-
कुल-देवता वितरन्तु] । (इति परिक्रामति) ।

Gautami—My child, averted (*be*) the ill. May the tutelary deities of your husband confer joy on you. (*This said, turns round.*)

Reading :—‘स्थाने’—B. M. S. K. ‘जाने’—R. V. For ‘इत्यभूतः संवृत्तः’ B. has ‘ईदृशः संवेगः’ । ‘अहमपि’—R. V. M. S. ‘अहं तु’—B. For ‘किमे’ S reads ‘किमिति’ । वामेतरम्—R. V. S. B. M. ‘वामं दक्षिणम्’—R’s com. ‘विस्फुरति’—R. V. M. B. ‘विकरोति’—S. ‘सुखानि’ R. V. B. S. ‘युष्मदि’—M.

अभ्यक्तमिति ॥ अन्वयः ॥ स्नातः अभ्यक्तमिव, शुचिः अशुचिमिव, प्रबुद्धः सुप्तमिव, स्वैरगतिः बद्धमिव, अहमपि इह सुखसङ्गिनं जनम् अवैमि । व्याख्या—‘स्नातः’ स्नानाभिषेकत्वात् निर्मलः जनः ‘अभ्यक्तमिव’ ज्ञानात् प्राक् तैल-मर्दनादिना मलिनमिव । [‘भूभि’ दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्ग-संगतम् । स्नीतोभिः तर्पयेत् बाहू अभ्यङ्गः स उदाहृत’ इति शुद्धित्व-धृत्युर्वेदवचनम् ॥ ‘आभाम्’ इति भाषा ॥ अनेन पाप-स्निग्धत्वं ध्वन्यते], ‘शुचिः’ विहित-काय-मनो-वाक्शौचः जनः ‘अशुचिमिव’ अपूतमिव [अनेन संसारे वर्तमानानां भोचाऽनुपयोगित्वं व्यज्यते], ‘प्रबुद्धः’ जागरितः [अविद्या-जित इति गूढार्थः] ‘सुप्त’ निद्राणं मायाच्छनम् ‘इव’ इत्याशयः [अनेन अज्ञानाविज्ञत्वं व्यज्यते । तथाचोक्तं श्रीमद्भगवद्गीतायां—‘यस्यां जायति भूतानि सा निशा पश्यती मुनेः’ २।६८] ‘स्वैरा’ इच्छानुरूपा स्वाधीना इति यावत् [‘स्वादीरेरिणोः’, वाः-७३ इति वृद्धिः] ‘गतिः’ गमनं यस्य सः स्वच्छन्दचारी ‘बद्धमिव’ शृङ्खलादिभिः बद्धनमापन्नमिव [अनेन प्रयत्न-संस्त्रानयने परवशंवदत्वं ध्वन्यते] ‘अहमपि इह’ अस्मिन् राजपुरे ‘सुखसङ्गिनं संसार-सुखासक्त-चेतसं ‘जनम् अवैमि’ जानामि [लोकानां सुखासक्तता-कथने तेषां समृद्धत्वं व्यज्यते] । त्वं तु नगरं जनाकीर्णं दृष्ट्वा उद्भिधः अहं पुनरत्र अविद्याच्छन्न-जनानां दशां किमाव्य नितरास् अनुकम्पितोऽस्मि इति हृदयम् । [मालीपमेयम् । तेन पारतन्त्र्यलक्षणी भिन्नोऽवावागम्यः सामान्यधर्मः । तुल्ययोगिता । द्वेक-हृदयनुप्राप्तौ । “स्नातोऽभ्यक्तमिव, * * प्रबुद्धः सुप्तमिव स्वैरगतिः संयतमिव” इति पठित्वा प्रक्रम-भङ्गः समाधेयः । आर्या जातिः] ।

Voice :—स्नातेन अभ्यक्त इव, शुचिना अशुचिरिव प्रबुद्धेन सुप्तइव, स्वैरगतिना बद्ध इव, मया इह सुखसङ्गी जनः अवैयते ।

NOTES

1. स्थाने—It is an अव्यय meaning ‘सत्यम्’ (शब्दरत्नावली) or ‘योग्यम्’ (अमरकोषः) । Cf. ‘स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत् प्रहृष्यति अनुरज्यते च’—*Gita. XI, 36*; ‘स्थाने प्राणाः कस्मिनां दूत्यधीनाः’—*Malavik. III. 14*. Also *Kumar. VII. 65*; *VI. 67. Raghu. VII. 13*.

2. अभ्यक्तमिव &c.—Mark how beautifully S'arngarava and S'aradvata are different from worldly people.

The former is disgusted with the bustle and tumult of the city-people, while the latter is aggrieved with their addiction to pleasure and consequent aversion to परब्रह्मचिन्ता। स्नातः—refers to देह-शुद्धि। Bathing purifies a man both *externally* and *internally*. Cf. 'स्नानं पवित्रसायुष्यम् अमस्वेद-मलापहम्'—*Raja-ballava*. 'नद्यां प्रत्येकशः स्नानं भवेत् गो-दानजं फलम्'—*Matsya Purana*. 'स्नोतसा वै नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते' इति विष्णुधर्मोत्तरि। Again a man annointed with oil is considered unclean, specially by one who has bathed. Cf. 'तेजोऽयङ्गे चित्ताधुमे नैयुने क्षौरकर्षणि। तावद्भवति चण्डाली यावत् स्नानं समाचरेत् ॥ Also "शिरः स्नातय तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत्"—*Manu. ch. IV. 83*. Also *Com.*

3. शुचिः—Refers to चित्तशुद्धि (*Com.*)

4. प्रबुद्धः—One who is awake *i. e.* who is endowed with तत्त्वज्ञान and free from non-knowledge (अविद्या)। सुप्तम्— is the reverse of प्रबुद्ध (*Vide Com.*) *i. e.* those that are devoid of तत्त्वज्ञान। Read the commentaries of S'ankara and S'rī'dhara on the Gita. II. 69.

5. अवैमि—For frequent use of this root *vide P. 431, n. 3.*

6. अग्रहे—Also अग्रो are generally used by women in विष्मय। Cf. 'विष्मये अग्रहे अग्रो नित्यं स्त्रीभिः प्रयुज्यते'—*Bharata*.

7. वामेतरम्—वामम् इतरत् यच्चात् सः। The समास is to be taken as a बहुव्रीहि when सर्वनाम-संज्ञा will be barred by 'न बहुव्रीहि' 1. 1. 29; 222. In a प्रसीतत्पुरुष the form will be 'वामेतरम्'। 'वामेतरस्तस्य करः प्रवर्तः'—*Raghu. II. 31*; The throbbing of the right side of a female prognosticates evil omen and vice versa. Cf. 'दक्षिण-चक्षुः-स्पन्दनं यस्तु-दर्शनमर्थ-लाभं वा ॥ वाम-चक्षुः-स्पन्दनं यस्तु-विच्छेदं घनहाणि वा ॥ स्त्रीणां सितत् फलमविक्षाणं दक्षिणं वैपरीत्यम्'—*Garga*. 'किं नेदं स्फुरादि दाहिणं नयणं'—*Mriccha. Act IV*. 'स्फुरादि दाहिणं लोचनं वेदति मे हिषय'—*Ibid. Act. VIII*. 'सख्यं च नेदं स्फुरति प्रमद्य'—*Ibid. Act IX. 10. Raghu. XIV. 49; Matsya purana ch. 215; Bṛhadaranyaka Upaniṣad P. 61, n. 3.* Like the Hindus, augury had also been cultivated as a

science in ancient *Rome*, as can be seen from *Plutarchs*, especially of his *Julius Cæsar*. For similar idea in *Shakespeare* Cf. "Desdemona—Mine eyes do itch; doth that bode weeping"—*Othello Act IV, scene 3*.

8. प्रतिष्ठम्—It is generally used to mean that an evil forbidden by a bad omen is averted. It corresponds to our Bengali 'बालाई', or 'पाट्'. Mark that the past tense is due to a strong desire.

पुरोहितः (राजानं निर्दिश्य)—भो भोस्तपस्विनः !
असावन्नभवान् वर्णायमाणां रक्षिता प्रागेव मुक्तासनो वः
प्रतिपालयति । पश्यतेनम् ।

Chaplain (*Pointing to the king*).—Ye anchorites, there is his majesty, the guardian of (*all*) grades and orders (*of life*), who having but just quitted (*his*) seat is awaiting you. See him.

शाङ्करवः—भो महाराजद्वय ! काममेतदभिनन्दनीयम् ।
तथापि वयमत्र मध्यस्थाः । कुतः—

भवन्ति नम्रास्तरेव फलागमे

नवाम्बुभि दूर-दिलम्बिनो घनाः

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः

स्वभाव एवैष परोपकारिणम् ॥ १२ ॥

S'a'rngarava—Ho mighty Brahmana! true this (*is*) commendable, still we (*are*) indifferent about that. For—The (*loftiest*) trees bend down by the appearance of fruit; clouds (*when pregnant*) with new water, hang very low; good men are (*never*) turned arrogant by riches. This (*is*) indeed the

Reading :—B reads 'महात्मन्' for 'महाब्राह्मण' । 'दूरविलम्बिनः'—R. V. B. S. 'भूरिविलम्बिनः'—Apte. M. K. 'फलोद्गमैः'—B. Niti-s'ataka; others read 'फलागमैः' ।

पुरोहित इति ॥ 'अवभवान्' पूज्यो । वर्णानाम् ब्राह्मण-वैश्य-क्षत्रिय-शूद्राणाम् 'आश्रमाणां' ब्रह्मचर्य-गार्हस्थ्य-वानप्रस्थ-सन्न्यासादीनां च ('कर्तृकर्मणोः कृतिः' २।१।६८ इति कर्मणि षष्ठी) 'रचिता' रचकः (तृच्-प्रत्यय-निष्पन्नोऽयं शब्दः । तृणा निष्पन्ने षष्ठी बाधिता स्यात् २।१।६८) 'प्रागेव मुक्तासनी' इत्यनेन विनयाऽतिशयो व्यज्यते । 'वः' युष्मान् 'प्रतिपालयति' प्रतीचते [इति भक्तप्रतिशयो व्यज्यते] ।

शाङ्गरव इति ॥ 'मधास्याः' निस्पृहा उदासीना इति : यावत् । एतदस्माकं वर्णनीयं न भवति इत्यर्थः ।

भवन्तीति ॥ अन्वयः ॥ तरवः फलागमैः नम्राः भवन्ति । घनाः नवास्त्रभिः दूर-विलम्बिनः (भवन्ति) । सत्पुरुषाः समृद्धिभिः अनुद्धताः (भवन्ति) । परोप-कारिणाम् एष एव स्वभावः । व्याख्या—'तरवः' वृक्षाः 'फलानाम् आ' समन्तात् 'गमः' प्राप्तिः । तैः । अर्थात् फलोत्पत्तिभिः 'नम्राः' अधोमुखः; विनीताय 'भवन्ति' । 'घनाः' ३।३।७७ मेवाः ['घनी मेवो घनः सान्द्रः कांस्यपाल-ध्वनि घनः । घनः स्वर्गः घनी नित्यो घनः स्यात् लौह-मुद्गर' इति गदसिंहः] 'नवानि' वर्षा-सम्भूतानि 'अस्त्रानि' सलिलानि तैः 'नवास्त्रभिः' जलपूर्णाः सन्तः, 'दूरं' गगनात् बहुदूरं भूतल-सन्निधिम् इत्यर्थः 'विलम्बते' इति 'दूरविलम्बिनः' अर्थात् अतिशय-वर्षाका भवन्ति । अथच विनीता भवन्ति इत्यनुयज्यते । 'सत्पुरुषाः' साधवः 'समृद्धिभिः' ऐश्वर्योत्कर्षैः 'अनुद्धताः' औन्नत्य-रहिता नम्रा इति यावत् । भवन्ति इत्यनुयज्यते [तेन क्रियादीपकम् । तुल्य-धोमिता इति केचित् । तरु-घनयोः अचतनयोः नम्रत्वात् दूरविलम्बितत्वाच्च वस्तुतो भिन्नाभ्याम् अस्मिन् अघावसिताभ्याम् अतिशयोक्तिः । विनयस्य साधारण-धर्मस्य नम्र-दूरविलम्बा-नुद्धत-शब्द-नोक्तेः मालाप्रतिवस्तूपमा । दूष्यन्त-लक्षणे विशेषे प्रकृते अप्रकृत-सत्पुरुषस्य वचनात् अप्रकृतप्रशंसापि । तुरीय-चरणे अर्थान्तरन्यासः । इत्यनुप्रासी च । वृक्षस्य विषयः] Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

NOTES

1. महाब्रह्मण—महत् when compounded (2. 1. 61.) with such words as सांस, शङ्ख, द्विज, &c. conveys a bad sense by the dictum, 'शङ्खं तैले तथा मत्स्ये वैद्ये ज्योतिषके द्विजि । यावायां पथि निन्द्रायां महच्छब्दो न दीयते' ॥ Hence महाब्रह्मण means a low Brahmana. But such an epithet can hardly be applied to the king's hierophant. Some may argue that in the aforesaid *Ka'rika*, the particular word 'द्विज' is mentioned, so the dictum has nothing to do with its synonym (*i. e.* ब्रह्मण) । Or most probably the *Ka'rika* is of *later origin* as our poet himself has compounded 'महत्' with some of the forbidden words in a good sense. Cf. 'सन्तानकाकीर्णं महापथं दक्षीनायुक्तैः कम्पितकेतुमालम्'—*Kumar. VII. 3* ; where 'महापथ' refers to the *principal high-road* and not the *passage to the next world* as we have in later Sanskrits. Cf. Also 'पृथ्वीमहाब्रह्मसमूहजुटः'—*Bhatti. I. 4.* पर्वद्वलान् महाब्रह्मैः—*Ibid. IV. 12.* In the present case, however, the epithet may be taken a bit *sarcastically* for S'a'rngarava did not like the sycophancy of the priest regarding the humility of the king.

2. मध्यस्थाः—Indifferent. The idea is—you may exaggerate humility on the part of the king but it does not affect us in the least ; we however consider it but natural to every benevolent person.

3. तरवः—According to *Raghava*, the word refers to the particular trees which bear fruits such as mango &c, cryptogamias (वनस्पति) as a whole being excluded. Read, 'अत्र तरु-शब्देन सामान्य-विशेषभाव-संबन्धेन चूत-प्रभृतयो विशेषा लक्ष्यन्ते, तत्सजातीय-बहुल-प्रतिपत्तियुक्तेषु । वनस्पति-प्रभृतिषु तदभावात् अर्थाऽसंगतिः ॥ किं च सत्पुरुषाणां विशिष्टानामिवोपमेयत्वात् तैः सङ्गीयमानतापि न संगच्छते । तर्हि उत्तर-वाक्येपि एतद्दीशावकाश इति चेत् ॥ न ॥ मेघादि-पदव्याजेन घनपदोपादानात् । केचनैतादृश-स्थले "वाच्य एवार्थो लक्ष्य" इति मन्यन्ते ॥ Satya Vrat Shastri Collection.

4. घनाः—हन् + अप् भावे [मूर्तीघनः] 3. 3. 77; 'काटिन्वार्ये हन् घातीः परः भाववाच्ये अप् प्रत्ययः स्यात्, हनधातु-स्थाने घन-धातुय आदेशः स्यात्'—*Prabha*, otherwise the form is "वधः" ॥

Remarks :—This s'loka, also "अनाद्रातं पुष्पम्" &c.—*Act. II. 10*, occur in *Bhartihari's* नीतिशतक (61) where 'उच्छ्रब्धैः' is substituted for 'उच्चगमैः'. Now see our remarks on P. 214.

प्रतीहारी—देव, प्रसन्न-मुख-वर्णा दीयन्ति । जानामि विसृज्य-कञ्जाग्रो इमीग्रो [देव, प्रसन्न-मुख-वर्णा दृश्यन्ते । जानामि विसृज्य कार्या ऋषयः] ।

Portress—My liege, the sages appear to have a placid appearance on (*their*) face. (*I*) believe, theirs is a peaceful errand.

राजा (शकुन्तलां दृष्ट्वा)—अथाऽत्रभवती—

केयमदगुणहनवती नाति-परिस्फुट-गरीर-लावण्या ।

मध्ये तपोधनानां किसलयमिव पाण्डु-पत्राणाम् ॥ १३ ॥

King (*Looking at 'Sakuntala'*).—But this noble lady—who could she be, possessed of a veil and with the glimmer of her person not fully displayed, (*standing*) amongst the anchorites, like a fresh bud in the midst of seared leaves ?

Reading :—'केयम्'—B. 'कास्वित्'—R. V. M. S.

प्रतीहारीति ॥ 'प्रसन्नाः' राक्षस-भय-विरहितत्वात् अकलुषिताः 'मुखस्य वर्णाः' रूपाः येषां तादृशाः ['वर्णः' स्वर्णे व्रते सुतौ । रूपे विजादौ युक्तादौ कुत्रायामचरे गुणे' इति हेमः] 'विसृज्य' शान्तम् उद्देग-गुण्य 'कार्यं' येषां तधाविधाः ['विसृज्य-सुदृष्टे व्यर्थे शान्त-विद्युत्प्रयोगे' इति शिवः] 'अनाद्रातं' शान्त-विरहितत्वात् इत्यादि-वितर्कस्य नाम्नावसरः इति हृदयम् ॥

केयविति ॥ अन्वयः ॥ अथ तपोधनानां मध्ये, पाण्डु पत्राणां (मध्ये) किसलयमिव अवगुणनवती नाति-परिस्फुट-शरीर-लावण्या अवभवती इयं का । व्याख्या—‘अयं’ इति संशय-क्षोभकः [‘अयादी संशये स्याताम् अधिकारे च सङ्गति’ इति मेदिनीकरः]। ‘तप’ एव ‘धनम्’ इव यस्य इति ‘तपोधनः’ [इति कुल्लु कभट्टः] तेषां पीत-वस्त्रा-परिहृताणां ऋषीणां मध्ये पाण्डुनां सितपीत-वर्णानां जीर्णानामित्यर्थः (‘सितपीत-समागुक्तः पाण्डु वर्णः प्रकीर्तितः’ इति सुभूतिः ॥ अपिच शब्दार्थे ‘पाण्डुस्तु पीतभागाद्यः वीतकी-धूम्रमनिभः’ इति] । ‘किसलयमिव’ नवीकृत-पल्लवमिव ‘अवगुणनं सश्रीमुख-प्रावारणं तद्वतो [‘अवगुणनञ्चावगुणिका’ इति शब्दाब्धिः] अतएव ‘नाति परिस्फुट’ न सम्यक् वहिरुद्भिन्नं ‘शरीरस्य लावण्यं’ कान्तिः यस्याः तथाविधा [‘नातिपरिस्फुटम्’ इति नञ्समासः इति यत् राघवपादै रक्तं तत् प्रसाद एव । तथाचीतं महाभाष्य-कारेण— “नञर्थस्य न-शब्दस्य सुप्सुपेति समासः” ॥ अपिच—“नैकधा इत्यादौ न-शब्देन सह सुप्सुपेति समासः” इति भट्टोजिः ६।३।७४ ; ७५८] । ‘अवभवती’ सान्त्वा ‘इयं’ अगतः स्थिताः नारी ‘का’ । मुनि-स्त्रियस्तु प्रायेण अवगुणिका इत्यन्ते । अती मुनीनां मध्यभागे अवगुणन-युक्ता इयं केति संशयः [अतीदमालंकारः । हेत्वनुप्रासौ । आर्दा जातिः] ।

Voice :— किसलयमेव लावण्या अवगुणनवत्या अवभवत्या अनया कय (भूयते) ।

NOTES

1. प्रसन्न &c.—मुख-वर्ण here means the “outward appearance” (*Apte.*) or the expression of the face.

2. विसृज्य—The root सृज् implies विश्वास and it is never to be spelt with *palatal* श as is found in some editions. The root सृज् however implies ‘प्रसाद’ and can be spelt also with *dental* स । ‘सृज् प्रसादे । तालव्यादिः दन्त्यादिश्च । यस्मिन्ते । सृज्यते’—*Bhattoji*. But *Bhanuji* remarks ‘सृज् विश्वासी । तालव्यादिश्च’ । This is evidently a slip. For *Bhattoji* remarks—‘दन्त्यादिरयम् । तालव्यादितु प्रसादे गतः’—*S. K.* 2346. Thus विसृज्य (with स) is the only form obtained with ‘क’ । *Medini*’s ‘विसृज्य’ (with

palatal ज) indirectly supports the reading विश्व, but it is doubtful whether it is in 'consonance' with Panini's grammar.

3. अवगुह्यवती—This suggests the existence of using veil by women at least by the ladies of rank in old times, which fact again corroborates the existence of अवरोध-प्रथा in some form or other. Of course it can't be denied that from the time of the Mahomedan conquest in India, *Purdah system* came to be observed more strictly. Cf. 'व्यसनेषु न कच्छेषु न युञ्जेषु स्वयंवरे । न क्रतौ न विवाहे च दर्शनं दूष्यते स्त्रियः' ॥ — *Ramayana*. "अयुरस्यायती यस्यायती यस्माच्छिरः प्रच्छादन-क्रिया । पूर्वदर्भेण सा कार्या मातुरभ्युदयार्थिभिः"—*Angira*. "भैयिलि ! अपनीयताम् अवगुह्यनम् । * * * भो भो पौराः ! शृण्वन्तु भवन्तः । स्वैरं हि पश्यन्तु कलवमेतद् वाष्प-कुलाक्षैर्वदनैर्भवन्तः । निर्दोषदृष्ट्या हि भवन्ति नार्यः यज्ञे विवाहे व्यसने वने च — *Pratima'natakam Act. I. 29. P. 36*. 'अदृष्टपूर्वा या नार्यः भास्करिणापि वेग्मसु । ददृष्टस्ता महाराज जना याताः पुरं प्रति'—*Mahabharata*. (शल्यपर्व) Read also the *speech of Draupadi* in महाभारत (सभापर्व), while she was dragged by दुःशासन in the Durbar Hall.

4. लावण्य—लावण्य is the pearl-like glimmer of the bodily complexion. *Vide P. 279, n. 2*. 'लवणा' means दीप्तिः according to मेदिनी and शब्दरावली । अच् comes in स्वार्थे or say लवण + यत् । The idea is—यथा लवणं विना न व्यञ्जनस्य आस्वादः तथा लावण्यं विना न रूपस्य साधर्म्यम् ॥

प्रतीहारी—देव, कुतुहल-गर्भो ण मे तर्को पसरदि ।
णं दंसणीया उण से आकिदी लक्खोअदि [देव, कुतुहल-गर्भो
न मे तर्कः प्रसरति । ननु दर्शनीया पुनरस्या आकृतिर्लक्ष्यति ।

Portress—My liege, my deliberation (also) pregnant with curiosity does not proceed (to a conclusion). Worth-seeing, however, her shape appears.

राजा—भवतु । अनिवर्णनीयं परकलत्रम् ।

King—Well, another's wife should not be minutely gazed at.

शकुन्तला (उरसि हस्तं दत्त्वा । स्वगतम्) — हिअअ ! किं एव्वं वेव्वसि । अज्जउत्तस्स भावं ओधारिअ धीरत्वं दाव अवलम्बस्स [हृदय, किमेवं वेपसे । आर्यपुत्रस्स भावमवधार्य धीरत्वं तावदवलम्बस्व] ।

S'akuntala' (*Placing her hand on her bosom, aside.*)—Why tremble so, my heart? Be composed now, considering the affection of (*my*) lord.

पुरोहितः (पुरो गत्वा)—स्वस्ति देवाय । एते खलु विधिव-
दर्चितास्तपस्विनः । कश्चिदेषामुपाध्याय-सन्देशस्तं देवः श्रोतुमर्हति ।

Priest (*Advancing.*)—Hail, your majesty. Here are indeed the anchorites received in due form. (*They bring*) some message from their preceptor. It behoves your majesty to hear it.

राजा—अवहितोऽस्मि ।

King—I am all attentive.

ऋषयः (हस्तमुद्यम्य)—विजयस्व राजन् ।

Hermits (*Raising the hands.*)—Be victorious, O king !

राजा—सर्वानभिवादये वः ।

King—(*I*) salute you all.

ऋषयः—इष्टेन युज्यस्व ।

Hermits—Be united with (*your*) cherished desires.

Reading :— 'अप्रतिहतः'—B. 'अप्रहितः'—V. 'अप्रतिहितः'—M.

'अचपहित'—R. 'अचपहित'—R's com ; S and some Devanagara
CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Miss. omit these altogether. Mackenzie Mss., supported by K. read 'प्रतिभाति' for 'प्रसरति'. 'ननु दर्शनैया'—R. M. S. 'दर्शनैया'—B. V. 'भावम्'—R. V. S. 'भावस्थम्'—M. 'तादृशं भावानुबन्धम्'—B.

प्रतिहारीति ॥ 'कुतूहलं' ज्ञानेच्छा 'गर्भे' मध्ये यस्य तादृशः 'मे तर्कः' इयं का भवितुमर्हति इत्यनुसन्धानं 'न प्रसरति' प्रसारं न लभते । नाहं निश्चेतुम् शक्त इति भावः ।

राजिति ॥ 'भवतु' इति निषेध-सूचकमस्ययम् । तथाच राघव-धृतम् ["अस्तु भवतु पूर्यते इति निषेधे"] 'न निर्वर्णनीयं' न निपुणं द्रष्टव्यं ('निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोके-क्षणम्' इत्यमरः । ३।१।२५; ३।१।२५] ।

शकुन्तलेति ॥ 'हस्तमुरसि' वचःस्थले 'दत्त्वा' [इति स्वभावोक्तिः] । हे 'हृदयं किमेवं वेपसे' कम्पसे । [अनेन भाविनमङ्गलं व्यज्यते । "अङ्गदक्षिण-भागेतु शस्त्रं प्रस्फुरणं भवेत् । अप्रशस्तं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च" इति सात्त्विके यात्रा-निमित्त-देह-स्यन्दनं नाम २१५ अध्यायः] । 'भावं' चित्तस्य स्नेहात्मिका वृत्तिः तादृशमनुरागम् ।

पुरोहित इति ॥ 'विधिवत्' यथाशास्त्रम् । 'सन्देशः' वाचिकम् ।

ऋत्रय इति ॥ 'इदमेन युजास्व' (आशिषि लोट्) अभिलषितमर्थम् अवाप्नुहि इत्याशयः ('इदमेन' इत्यत्र सहाय्यस्य शब्दस्य अप्रयोगेऽपि तृतीया । तथाचीकं दौचित्येन । "विनापि तद्योगं तृतीया 'वृद्धीयुना' १।१।६५; ६३१; इत्यादि-निर्दिष्टात्"] ।

NOTES

1. कुतूहल &c.—Words such as 'प्रहित', 'प्रतिहत' &c. are found after कुतूहलगर्भे in some manuscripts. But we have omitted all such words as these are either redundant or make out no good sense.

2. भवतु—Implies निषेध । *Vide Com.* and *P. 51. l. 4*. It may also imply अङ्गीकार । The king admits that the portress is right to say that S'akuntala's person is worth-seeing (दर्शनयोग्य) still he thinks another man's wife should not be scrutinised. Note that an unmarried girl can well be minutely observed specially in the *Shakuntala Collection. P. 71, n. 9*. Compare also * * निर्दिष्टदृश्या हि भवन्ति नार्यः यज्ञे विवाहे-व्यसने वनं

च"—*Pratima. of Bha'sa. Act. I. 29.* This speech of the king bears clear testimony to his high sense of morality.

3. हृदय किम्—This throbbing of the heart prognosticates the coming evil (*Com.*)

4. आर्यपुत्रस्य—Cf. 'सर्वस्त्रीभिः पतिर्वाच्य आर्यपुत्रेति यौवने'—*Bharata.*

5. उपाध्याय—Here it is not used in its *technical* sense, for which *vide P. 497, n. 2.*

राजा—अपि निर्विघ्न-तपसो मुनयः ।

King—Are the anchorites unmolested (*in the prosecution*) of (*their*) penances ?

ऋषयः—

कुतो धर्म-क्रिया-विघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि ।

तमस्तपति घर्मांशौ कथमाविर्भविष्यति ॥ १४ ॥

Hermits—You being the defender, whence can there be impediments to the religious observances of the good ? (*Or you being the guardian of the good, * * * to the religious observances*). The warm-rayed (*sun*) shining, how can darkness prevail ?

राजा—अर्थवान् खलु मे राज-शब्दः । अथ भगवान् लोकानुग्रहाय कुशलौ काश्यपः ।

King—(*Then*) my tittle of "Ra'ja" (*has*) indeed (*become*) significant. Is the revered Kas'yapa faring well to bless the world ?

शार्ङ्गरवः—राजन् ! स्वाधीन-कुशलाः सिद्धिमन्तः । स भवन्तमनामय-प्रश्न-पूर्वकमिदमाह ।

S'a'rngarava—O king ! men of superhuman powers have (*their*) welfare under their own control. He, with a previous

enquiry about (*your*) 'freedom from illness', says this to your highness.

राजा—किमाज्ञापयति भगवान् ।

King—What does his holiness command ?

Reading :—‘शाङ्गरवः—स्वाधीन &c’—B. V. S. ‘ऋषयः &c.’—M.R.

कुत इति ॥ त्वयि रचितरि (सति) सतां धर्म-क्रिया-विघ्नः कुतः । घर्मांश्चैतपति (सति) तमः कथम् आविर्भविष्यति । व्याख्या—‘त्वयि’ दुष्यन्ते ‘रचितरि’ परिपालके वर्तमाने सति ‘सतां’ सज्जनानां धर्म-क्रियासु । इज्याद्यनुष्ठानेषु ‘विघ्नः’ प्रत्युद्भूतः अन्तराय इति यावत् (सहस्रपेति समासः) ‘कुतः’ कस्मात् सम्भवति, न कुतोऽपि इत्याशयः । तथाच ‘घर्मा’ उष्णा ‘अंशवी’ किरणाः यस्य तादृशे सूर्ये [‘घर्मः’ स्यादातपे शीघ्रे उष्ण-स्वेदाभसीरपि इति विश्वः] ‘तपति’ किरणान् वितरति सति ‘तमः’ अन्धकारः ‘कथं’ केन प्रकारेण ‘आविर्भविष्यति’ न कथमपि प्रकटीभविष्यति इत्यर्थः [अत्र दृष्टान्तालंकारः स्फुट एव । पूर्वार्ध-परार्धयोः अर्थापत्ति-इत्यञ्च । हेत्वनुप्रासौ । अनेन उदाहरणं नाम नाट्यलक्षणाधीनचित्तम्—“यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् । साध्यतेऽभिमतयार्थं रुदुदाहरणं मतम्”—इति दर्पणलक्षणात् । श्लोको वृत्तम्] ।

Voice—०विघ्ने न तससा आविर्भविष्यते ।

राजिति ॥ ‘अर्थवान्’ सार्थकः [प्रशंसायां मतुप्, वाः-१८२४] ‘खलु’ इत्यवधारणे । ‘लीकस्य’ जनस्य भुवनस्य वा ‘अगुयहाय’ [तादर्थ्ये ४र्थी, यद्वा लोकानुग्रहं कर्तुमिति कर्मणि ४र्थी । ‘तुमुर्थाच्च भाववचनात् इति ४र्थी इति कैचित् । स प्रसाद एव] । ‘कुशली’ क्षेमवान् [‘पर्याप्ति-क्षेम-पुण्येषु कुशलं शिञ्चिते विषु’ इत्यमरः । “ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्” इति मनु-वचनात् २।१२७ कुशल-शब्दाऽवतारणा] ।

शाङ्गरव इति ॥ ‘सिद्धिमन्तः’ अणिमाद्यष्ट-सिद्धि-समन्विता योगिनः [विस्तरस्तु मार्कण्डेय-पुराणे दत्तवियस्यलंका-संवादे योगवृत्तभनामाध्याये द्रष्टव्यः] ‘स्वाधीन’ स्वैच्छामाव-मुलभं ‘कुशलं’ वेपां तादृशा भवन्ति । ‘अनामयम्’ आरोग्यम् [‘अनामयं स्यादारोग्यम्’ इत्यमरः] तस्य ‘प्रश्न पूर्वः’ यस्मिन् तत् यथा तथा [‘शेषात् विभाषा’ ५।१५४ इति कप् । तथाचाक्तं मानवे-ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्, चतुर्वन्धनामयमिति] ।

NOTES

1. सतां रक्षितरि—The king was a protector of the good, and of the evil-doer he was no friend. The poet expresses similar idea through the mouth of the king himself. Cf. 'येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना । स स पापादृते तासां दुष्यन् इति वृथताम्'—*Act. VI.*

23. *Infra. Raghava* however construes 'सताम्' with 'धर्मक्रिया' and remarks—'त्वं रक्षिता । त्वयि रक्षितरि सर्वे सन्तः । तेषां (अर्थात् सतां) क्रियामात्र-विघ्नीऽपि न संभाव्यते' । You being the protector, *all were righteous* and the rites which all of them performed were free from impediments. This also gives good meaning ; but do not the constant raids of the cannibals and the s'lo'ka (*IX, Supra*) support the existence of wicked persons in his kingdom ?

2. तमस्तपति &c—Cf. 'ऋते रविः क्षालयितुं क्षमते कः, क्षपातमस्तान्त्वमलीमसं नमः'—*Sis'u. I. 38*. 'तमांसि तिष्ठन्ति हि तावदंशुमान् न याति यावदुदयाद्रिमौलिताम्'—*Ma'la'vik* ; 'सर्वं नो वार्तमेवेहि राजन् नाथे कुतस्त्वयि अयुषं प्रजानाम् । सूर्ये तपस्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिहा'—*Raghu. V. 13*.

3. राज-शब्दः—Kalidasa seems to derive the word राजन् from रञ्ज, or thus राजते रञ्जयति प्रजा इति राज (धातूनामनेकार्थत्वात् रञ्जनमेवार्थः) + कनिन् Cf. 'यथा प्रह्लादनात् चन्द्रः प्रतापात् तपनी यथा । तथैव सोऽभूत् अन्वर्थः राजा-प्रकृति-रञ्जनात्'—*Raghu. IV. 12*. where *Malli.* remarks 'यद्यपि राजशब्दो राजतेः दौषार्थत्वात् कनिन् प्रत्ययान्तो, न तु रञ्जतेः, तथापि धातूनाम् अनेकार्थत्वात् रञ्जनात् राजा इत्युक्तं कविना' । In exactly similar way *Vishnupurana* (*Vide P. 25, n. 4*) and *Mahabharata* (*XII. 1032*) derive the word राजन् from रञ्ज 'to please.' ['रक्षिताय प्रजाः सर्वास्तेन राजेति शब्दयति] । The hermits however here compares the king to the sun, deriving राजन् from the root राज् "to shine," (*Unadi. 162*) which is the *real* derivation. "Dr. Boehtlingk remarks that in this case it little signifies whether the derivation be true or false." रक्षितरि—'रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानम् असृजत् प्रभुः'—*Manu. VII. 3*.

4. लोकानुग्रहाय—Dont account for the उर्ध्व विभक्ति here by 'तुमर्थाच्च भाववचनात्', for reasons *Vide P. 145, n. 1*

5. अपि कुशलो &c—This is how a Brahmana should be asked. So says *Apastamba*—'कुशलम् अवर-वयसं समान-वयसं वा विप्रं पृच्छेत्'। अनामयं चदिय चेमं वैश्यं आरोग्यं शूद्रम् ॥ कुशान् लाति गृह्णाति इति कुश + ला + क [शरा३]—कुशनः Lit. one who plucks the (*sharp*) blades of Kus'a-grass, hence 'skillful'. Next it means 'healthy', for one who is accustomed to roam by the river-side for plucking kus'as for the morning-sacrifice must be healthy by inhaling the salubrious morning breeze.

6. सिद्धिमलः—*Vide P. 402, n. 6.*

7. आज्ञापयति—Shows king's humility. *Vide P. 234, n. 3.*

शार्ङ्गरवः—यन्मियः समयादिमां मदीयां दुहितरं भवान्
उपायंस्त तन्मया प्रीतिमता युवयोरनुज्ञातम् । कुतः—

तमर्हतां प्राग्रहरः स्मृतोऽसि नः

शकुन्तला मूर्तिमती च सत्कृया ।

समानयंस्तुल्य-गुणं वधू-वरं

चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः ॥ १५ ॥

तदिदानीमापन्न-सत्त्वेयं प्रतिगृह्यतां सहधर्मचरणायिति ।

S'a'rngarava—By mutual pact, this my daughter, your highness took to wife; (*and*) that (*act*) of you two has been ratified by me with gladness. For—Thou art esteemed by us as the foremost of the worthy and S'akuntala, pious deed embodied. Uniting a groom and bride of equal merits, the creator has after a long time (*now first*) incurred no censure. So let this one, who is big with child, be accepted now for working piety together.

Reading:—समयात्—B. R. V. M. प्राग्रहरः—V. R's com. 'प्राग्रहरः'—B. 'प्राग्रहरः'—M. R. S. Colbrooke Mss.

supported by R. reads 'यत्' for 'नः' । 'मूर्तिमती च'—V. M. P.
'मूर्तिमतीव'—S. R. B.

शार्ङ्गरव इति ॥ 'मियः समयात्' 'त्व' मे पवी, 'त्व' मे स्वानी' इति परस्पर-
शपथ-पूर्वकं गान्धर्वेण विधिना इत्यर्थः ['समयः शपथाचारे सिद्धान्तेषु तथा धियः'
इति मेदिनीकरः ॥ "आसुरः द्रविणादानात्, गान्धर्वः समयात् मियः" इति याज्ञवल्क्यः]
'यत् भवान्' लोकानां पालयिता 'मदीयां' दुहितरम्' सादृश्यस्य मुनेः सुतां
शकुन्तलां ['सुता तु दुहिता पुत्री' इति त्रिकाण्डशेषः] 'उपाशंस' १।३।५६
भार्यात्वेन स्वीकृतवान्, विवाहितवान् इत्यर्थः 'तत्' तवीपयमनं 'प्रौतिमता' प्रसन्नेन
'मया अनुज्ञातम्' अनुमोदितम् ।

त्वमिति ॥ अन्वयः ॥ त्वं अर्हतां प्रायहरः नः स्मृतोऽसि । शकुन्तला च
मूर्तिमती सत्क्रिया । प्रजापतिः तुल्यगुणं वधू-वरं समानयन् चिरस्य वाच्यं न गतः ।
व्याख्या—'त्व' दुष्यन्तः 'अर्हतां' पूज्यानाम् ['अर्हः प्रशंसायाम्' ३।२।१३३ ; ३।१।२
इति अर्हधातोः परः प्रशंसायाम् शब्द] 'प्रायहरः' अग्रगण्यः श्रेष्ठ इति यावत्
['परार्ध्याऽय-प्रायहरः' इत्यमरः] 'नः' अस्माकं 'स्मृतोऽसि' ['मति-बुद्धि-पूजार्थेभ्यश्च'
३०८ इति वर्तमाने क्तः । 'क्तस्य च वर्तमाने' ६२५ इति कर्तरि षष्ठी । त्वमिति
एक-वचनेन प्रायहरेषु अपि अस्य अद्वितीयत्वं व्यज्यते] 'शकुन्तला च मूर्तिमती'
शरीर-धारिणी 'सती' पूज्या चासौ 'क्रिया' च इति 'सत्क्रिया' सत्कारभूता ['अनेन
च अखिल-जन-पूज्यत्वमस्या ध्वनितम् । अतएव तुल्यगुणत्वम् । सत्कारार्हस्य सत्कार-
लाभ युक्त एव इति सरलार्थः] 'प्रजापतिः' ब्रह्मा 'तुल्यगुणम्' समानगुणं, 'वधूश्च'
'वरश्च इति 'वधूवरं' ['सर्वोऽन्वो विभाषया एकवद्भवति' इति प्राहट्शरदं प्राहट्-
शरदौ, वधूवरं वधूवरौ—इति प्रभा] 'समानयन्' विवाहेण समानं कुर्वन्
['समानं सत्-समैकेषु त्रिषु ना नाभि मारुते' इति मेदिनी] 'चिरस्य' बहुकालात्
अनन्तरं ['चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरर्थका' इत्यमरः] 'वाच्यं' निन्दां
['वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' ७।३।७४ ; २८८३ इति चकारस्य ककार-निषेधः । 'वाच्यन्तु
कुत्सिते ह्येनो वचनार्हे न पुंसि तु । दूषणे पालने—' इति शब्दाभिः] 'न गतः'
न प्राप्तः । [समासकारः क्रियतेति च । पदार्थहेतुकं कालालिङ्गश्च इत्येतेषां गुणः

प्रधान भाविनाऽङ्गाङ्गिभावात् संकरः । “स्मृतोऽसि सत्क्रियेष यन्मूर्तिमती शकुन्तला” इति पठित्वा क्रमलक्षणे दीपः परिहरणीय इति राघवचरणाः] ॥ ‘तदि’ति वाक्यसहारे । ‘आपन्नसत्त्वा’ [इति बहुव्रीहिः, द्वितीया-समासीवा २।२।४] गर्भिणीत्यर्थः [‘आपन्नसत्त्वा’ स्यात् गुर्विण्य-लर्वादौ च गर्भिणी इत्यमरः] ‘इयं’ शकुन्तला ‘सहधर्म-चरणाय’ [तथाचोक्तं ‘सस्त्रीकं धर्ममाचरेत्’ इति । अनेन विधिवत् ऊढत्वं व्यज्यते] ‘प्रतिगृह्यतां’ स्वीक्रियताम् ‘इति’ भगवता काश्यपेनोक्तम् ।

Voice — त्वया प्रायहरणं नः स्मृतेन (भूयते) । शकुन्तलया मूर्तिमत्या सत्क्रियया (भूयते) । प्रजापतिना वाच्यं न गतम् ।

NOTES

1. दुहितरम्—दोषि इति दुह+तच्, [उः-260]=दुहित one who milked the cows in old times. डीप् is barred as it belongs to स्त्रादि class. Cf. ‘स्त्रातिस्त्र चतस्र ननान्दा दुहिता तथा । याता मातिति समैते स्त्रादय उदाहृताः’ ॥ Hence ‘स्त्रादित्वात् 4. 1. 10. न डीप्’—*Bhanuji*. According to *Ya'shu* दूरे हिता or दुर्हिता=दूहिता i. e. one who is placed at a distant place after marriage.

2. उपायंस—‘उप+यम्’ is आत्मनेपदी in the sense of ‘acceptance’ by ‘उपायसः स्वरणे’ 2729. *Vrittikar* however explains स्वरण in the sense of ‘marriage’. ‘स्वरण-शब्दे न भार्या-स्वीकारी गृह्यते इति वृत्तिकृत् ।

भट्टिस्तु स्वीकार-मतिरपि प्रायङ्क्त, उपायंस महास्त्राणि’—*Tattvabodhini*.

3. प्रायहरः—Almost all the editions have ‘प्रायसरः’ while Raghava in his commentary, supported by Vidyasagara, notices the reading ‘प्रायहरः’ which to us, seems to be the *real reading*. For though अयसर is often met with (*Vide Raghu. V. 71; IX. 23.*) प्रायसर is not found elsewhere. On the other hand our poet repeats the word ‘प्रायहरः’ in *Raghu.* and *Kumar.* Cf:—‘प्रत्ययहीत् प्रायहरो रघुणाम्’—*Raghu. XVI. 23.* ‘विश्रावसु-प्रायहरैः प्रवीणैः’—*Kumar. VII. 48.* प्रकृष्टम् अयम् । प्रायहरति । ‘हरतेरनुयमने अच्’ 3. 2. 9, 2923. (प्राय+ह+अच्)—*Bhanuji*. The word प्रायसरः also gives the same meaning and is irregularly formed, the usual

form:being 'प्राये सरः' । Read 'सूत्र अये इति एदन्तत्वमपि निपात्यते । कथं तर्हि, "यूयं तदयसर-गवित-क्षणसारम्" । बाहुलकात् इति हरदत्तः"—*Bhattoji under 3. 2. 18* ; 2932.

4. समानयन्—A nominal verb from 'समान' (*Com*). Thus the root is "अन्तर्निविष्ट-कर्म" *i. e.* the meaning of कर्म is included in the root, hence it cannot take a further कर्म (बधूवरम्) On this Sidha'ntabagisa observes :—ननु "अन्तर्निविष्ट-कर्मक-धातोः अकर्मकत्वम्" इत्युक्तेः 'समानयन्' इत्यस्य अन्तर्निविष्ट-कर्मकतया 'बधूवरम्' इत्यस्य कथं कर्मत्वम् इति चेत् । न उक्तानुशासने कर्मपदस्य प्राधान्येन विधेय-कर्मपरत्वात् उद्देश्य-कर्मस्थितौ बाधकानावात् । अत्र तु बधूवरमित्यस्य उद्देश्य-कर्मत्वात् । अन्यत्रापि एवं प्रयोगो दृश्यते यथा नैषधे—"कथं न सा मदगिरमाविजामपि स्वसेविनौमेव पविवशिष्यति" ॥

5. चिरस्य वाच्यम् &c.—वाच्यम् = censure, reproach. Vide *Raghu. VIII. 72* ; *VIII. 54* ; *S'is'upal. III. 58*. The creator is notorious for his uniting pairs of unequal merits. This fact will be corroborated by the following सुभाषित—“यः सुन्दरस्तद्वनिता कुरुपा, या सुन्दरी सा पतिरुपहीना । यत्रोभयं तत्र दरिद्रता च विधेर्विचितानि विचेष्टितानि” ॥ But in this particular case the match-making diety has made a happy choice by uniting two pairs of equal merits and thus has after a long time been freed from censure. Cf. 'परस्परैश्च स्पृहणीयशीलं', न चेदिदं हृदयशोभयिष्यत् । अस्मिन् ह्येव रूपविधानशब्दः, पत्युः प्रजानां विफलौऽभविष्यत्—*Kumar. VII. 66* ; 'चिरात् खलु युक्तकारौ विधिः स्यात् यदि युगलकमेतत् अन्योन्यानुरूपं घटयेत्'—*Na'ga'nanda* ; 'विधातुः व्यापारः फलतु मनोज्ञय भवतु'—*Ma'lati*.

6. सहधर्मचरणाय—तादर्थ्यं ४र्थो । Vide *P. 145, n. 1*.

गौतमी—अज्ज ! किंवि वत्तुकाम न्हि । ए मे वअणा-वसरो अत्थि । कहं त्ति [आर्य, किमपि वत्तुकामास्मि । न मे वचनावसरोऽस्ति । कथमिति] ।

णावेक्खिदो गुरु-अणो इमाए, ए तुए वि पुच्छिदो वन्धु ।

एककस्स च चरिण भयाद किं एक एकस्मिं ॥ १६ ॥

[नापेक्षितौ गुरुजनः अनया, न त्वयापि पृष्टो बन्धुः ।

एकैकस्य च चरिते भणतु किमेक एकस्मिन् ॥]

Gautami—Revered Sir, (I) wish to add a few words. (But) there is no room for my remark. For—By her the betters were not waited for, nor were (her) kinsmen conferred by you too. In such a *tete-a-tete*, (*lit. a transaction done singly by each*) what need another say to either ?

शकुन्तला (आत्मगतम्)—किं णु क्व अज्जउत्तो भणिस्सदि
[किं णु खलु आर्येपुत्तो भणिष्यति] ।

S'akuntalā (Aside.)—What will my lord say now ?

राजा (माशङ्कमाकण्य) —अये ! किमिदम् उपन्यस्तम् ।

King (In dread, listening worriedly)—Lo ! what is this presented (to me) ?

Reading :— For 'आये' B has 'भद्रमुख' । 'वचनावसरः'—R. V. M. B. 'वचनावकाशः'—S. 'नापेक्षितः'—R. V. M. B. 'नावेक्षितः'—S. In S' 16 we have adopted the reading of the Bengali recension. It has been differently read in other editions. * * न खलु पृष्ट्य बन्धुः । परस्परस्मिन्नेव * * भणामि किमेकैकम्—R. 'त्वया पृष्टः न बन्धुजनः'—R's. Com. 'एकक्रम एव कृते भणामि किमेकैकस्य'—S. 'एकैकमेवं चरिते किं भणत्वैक एकस्य'—M. S'. C. 'एकैकमेवं चरिते भणामि किमेकैकस्य'—V.

गौतमीति ॥ 'वक्तुं कामः' अभिलाषः यस्याः सा ['तु' कामसनसोरपि' इति सकारलोपः] ।

नापेक्षित इति ॥ अन्वयः ॥ अनया गुरुजनः नापेक्षितः । त्वया अपि बन्धुः न पृष्टः । एकैकस्य च चरिते भणतु किमेक एकस्मिन् ॥ व्याख्या—'अनया' शकुन्तलायाः परिणय-विधौ अस्मादृष्टः गुरुजनः पितादिः ['गुरुः पिता गुरुदिप्र' इति

गदसिंहः] न अपेक्षितः' परिगणितः' अर्थात् कथादीनाम् अनुसति-ग्रहणमकृत्वा स्वयमेव कर्तव्यं स्थिरीकृतम् । 'त्वया' दुष्यन्तेन 'अपि' इति समुच्चये । स्वस्य प्रकुन्तलाया वा 'बन्धु' ज्ञातिवर्गः 'न पृष्टः' जिज्ञासितः । अन्यत्र विवाह-व्यापारे वरपक्षः कन्या-कर्तारं पृच्छति, कन्यापक्षश्च तत्कर्तृमुखापेक्षी तिष्ठति इत्याशयः । एकस्य एकस्य इति 'एकैकस्य' एव 'चरिते' रहसि विहिते विवाह-कर्मणि 'एकः' इतरः सादृश्यः अन्योजनः ['एकं संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलीतरयो स्त्रिषु' इति मेदिनी] युवयोः उभयोः मध्ये 'एकस्मिन्' जने किं भणतु' वदतु । अपरस्य किमपि वक्तव्यं नास्ति इति भावः । [अतएव अर्थापत्तिरलंकारः । आर्या जातिः] ।

NOTES

1. न मे वचनावसरो &c—I want to say something to you. but I am afraid, whether there is any scope for the speech of me, a third person here, since the marriage has taken place out of reciprocal love, so much so that neither of you deemed it necessary to take a formal permission of your respective superiors. For a similar idea vide the speech of Priyamvada p. 310 and note 2, p. 370 (*last line*).

2. एकैकस्य—The reduplication is due to वीष्ठा (2140) and the *reduplicated* एकशब्द is considered बहुव्रीहिवत् by the rule 'एकं बहुव्रीहिवत्' 8. 1. 9; 2144 and it is to be treated as सर्वनाम । On this Bhattoji notes—"बहुव्रीहिवत् एकशब्दो बहुव्रीहिवत् स्यात् । तेन सुब्लोप-पुंवद्भावौ । एकैकमचरम् * * * 'न बहुव्रीहौ' १।१।२६; २२२ इत्यत्र पुनर्बहुव्रीहि-ग्रहणं मुख्य-बहुव्रीहि-लाभार्थम् । तेनातिदिष्ट-बहुव्रीहौ सर्वनामता अस्ति एव इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु भाष्यमते प्रत्याख्यानमेतत् । सूत्रमतेऽपि बहुव्रीह्यर्थे अलौकिके विग्रहे निषेधकं नतु बहुव्रीहौ इति इह अतिदेश-शङ्कैव नास्ति"—'एकैकस्यै देहि'—2144 ; The Devanagari reading with भनामि (R), is rejected as it violates the metre.

प्रकुन्तला (आत्मगतम्)—पावत्रो क्व, एसो वअणोवसासो

[पावकः खल्वेष्ट वक्तो पुन्याम्] ।

S'akuntalā (*Aside.*)—The very introduction of the speech (*is*) fire indeed.

शार्ङ्गरवः—कथमिदं नाभ । ननु भवन्त एव सुतरां लोक-
वृत्तान्त-निष्णाताः ।

सतीमपि ज्ञाति-कुलैक-संश्रयां

जनोऽन्यथा भर्तृ-सतीं विशङ्कते ।

अतः समीपे परिणेतुरिष्यते

प्रियाऽप्रियं वा प्रमदाः सवन्मुभिः ॥ १७ ॥

S'ringarava—How is this (*from you*)? Your highness is surely very well steeped in secular affairs (*and know that*) people suspect a (*married*) woman having her husband, living and residing exclusively in the family of her kinsmen, even though chaste to be otherwise. Hence a young woman is (*always*) preferred by (*her*) relatives to be near (*her*) husband, whether she is loved by him or not.

राजा—किञ्चात्रभवती मया परिणीत-पूर्वा ।

King—And what? Was this lady married by me before?

शकुन्तला (सविषादमात्मगतम्)—हिअत्र सम्पदं दे आसङ्गा
[हृदय साम्प्रतं ते आशङ्गा] ।

S'akuntalā (*Sadly aside.*)—O heart! your misgivings (*have proved*) right.

शार्ङ्गरवः—किं कृत-कार्य-द्वेषाद्वर्मं प्रति विमुखतोचिता राज्ञः ।

S'ringarava—On account of abhorrence for a deed (*formerly*) committed, is a disinclination becoming in a monarch?

राजा - कुतोऽयमसत्कल्पना प्रसङ्गः ।

King—Where (is) the occasion for this false supposition ?

शार्ङ्गरवः—मूर्च्छन्तमी विकाराः प्रायेणैख्य-मत्तेषु ॥ १८ ॥

S'ārngarava—Such affections (*"changes of purpose,"* *"fickleness of disposition"*—Williams) do generally prevail (*wax strong*) in those that are intoxicated with power (*of affluence*).

राजा—विशेषेणाऽधिक्षिप्तोऽस्मि ।

King—I am grossly censured (*by this speech*).

Reading :— 'पावकः खलु एषः'—M. Mackenzie Mss. inserts 'एषः' after 'खलु'; others omit 'एषः'. 'भवन् एव &c'—R. V. M.; D reads 'भवान् लोकवृत्तान्ते निष्ठातः'. B substitutes 'ननु' for 'एव'. 'प्रियाप्रिया वा'—D. R. B. 'तदप्रियापि'—K. R's com. V. M. 'तदुक्तितापि'—S. 'साम्प्रतम्'—R. B. V. M. 'साम्प्रतमुचिता'—S. 'विमुखतोचिता राज्ञः'—B. V. M. 'विमुखता कृतावज्ञा'—R. 'कृशावज्ञा'—S. 'प्रसङ्गः'—B. 'प्रश्नः'—R. S. M. 'मत्तेषु'—R. M. S. V. 'मत्तानाम्'—B.

शकुन्तलिति ॥ 'पावकः' अग्निः इव मर्मदाहक इत्यर्थः । 'खलु' इत्यवधारणे । 'वचनस्य उपन्यासः' आरम्भ [इति भिन्नरूपकम्] । आरम्भे एव अस्य वाक्यावली अभिवद्दाहक, शेषे न जानि अपरं वा किं भविष्यति इति हृदयम् ।

शार्ङ्गरव इति ॥ 'नाम' इति क्रोधे गर्हायां वा । ['नाम क्रोधेऽभ्युपगमे विचये अरण्येऽपि च । संभाव्य-कुत्सा-प्राकाश्य-विकल्पेष्वपि दृश्यते' इति मेदिनीकरः] । 'ननु' इति विशेषामन्त्रणे । 'सुतराम्' अतिशयेन ['किम्-एत्-तिङ्-अद्रव्य-घाट्-आमु, अद्रव्यप्रकर्षे' ५।४।११; २००४ इति आमु] 'लोकस्य वृत्तान्ते' आचारे 'निष्ठाताः' ८।३।७८ कुशला अभिज्ञा इति यावत् ['निष्ठातः कुशलैऽपि च' इति अजयपालः] ।

सतीमिति ॥ अन्वयः ॥ ज्ञातिकुलैक-संशयां भर्तृमती सतीमपि जनः अन्यथा विशङ्कते । अतः स्ववस्तुभिः प्रमदा प्रिया अप्रिया वा परिणेतुः समीपे दृश्यते । व्याख्या—'ज्ञातीनां' छिन्नादीनां ['कृतिः समीपे पितरि' इति मिश्रप्रकाशः] 'कुलं'

भवन् ['कुलं जनपदे गोवि सज्जतीयगणेऽपि च । भवन् च तनौ क्रीवम्' इति मेदिनीकरः] । 'एक' केवलः 'संशयः' निवासः यस्याः तादृशीं निश्रुत-पितृ-गृह-निवासिनीं ['एक' इत्यनेन कादाचित्कावस्थानं न निन्दनीयम् इत्यर्थः सूच्यते] भर्तृमतो विद्यमान-पतिकाम् नारीं ['विशेषण-साव-प्रयोगः विशेष-प्रतिपत्तौ' इति वामनोक्तः] 'सतीमपि' सः पुत्ररितानपि 'जनः' साधारण लोकाः 'अन्यथा' अन्यप्रकारेण नूनम् व्यभिचारिणीयम् येन पति-सकाशं न गच्छति, इति 'विशङ्कते' सम्भावयति ['अनौचित्य-परिहाराय कविना दीपादि-पदव्यागेन अन्यथापदं दत्तम्' इति राघवपादाः] एतत् तु लोक-व्यवहार-निष्ठातेन त्वया सम्यग् ज्ञातम्, 'अतः' एतादृश-लोकपरिवाद-परिहारार्थं 'स्वस्य यन्मभिः' पितादिभिः 'प्रमदा' युवतिः ['प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिश्च तथा कृता' इति भागुरिः] भर्तुः 'प्रिया अप्रिया वा परिणेतुः' स्वामिनः 'समीपे' स्थिता इति शेषः 'इष्यते' वाञ्छाते [अथ शकुन्तलायाः त्वत्समीपे स्थिति-योग्यता इति विशेषे प्रसूते यत् सामान्यवचनं तेनाऽप्रस्तुतप्रशंसा ॥ असत्यां का कथा सतीमपि इत्यर्थान्तरापतनात् अर्थापत्तिश्च । हेत्वनुप्राप्नोति । अनेन अर्थविशेषणनाम्ना नाश्यालंकारः उपचितः । तत्र चणं यथा दर्पणे—'उक्तस्यार्थस्य यत् स्यादुत्कीर्तनमनेकधा । उपालम्भ-स्वरूपेण तत् स्यादर्थविशेषणम्' इति ॥ वंशस्थविलं वृत्तम्] ।

राजति ॥ 'किम्' इति प्रश्ने । 'च' इति पदान्तरि ['च पादपूरणे पदान्तरि हेतौ विनियये' इति भानुजिहृत-विकाण्डशेषः] 'पूर्वं परिणीता' इति 'परिणीतपूर्वा' [सुप्सुपेति समासः 'भूतपूर्वं चरट्' ५।३।५१; १६६६ इति निदेशात् पूर्वशब्दस्य अग्रनिपातः । ६५०; प्रभाषां ३३२ पृष्ठे] ।

किमिति ॥ अन्वयः ॥ कृत-कार्य-हेतुत्वात् धर्मे प्रति विमुखता राज्ञः उचिता किम् । व्याख्या — 'कृतं' मनस आवेगवशात् आचरितं यत् 'कार्यं' गान्धर्व-विवाहरूपं, तत्र केनापि कारणेन यः 'हेतुः' मनसोऽरुचिः, तस्मात् हेतोः 'धर्मं प्रति विमुखता' धर्मघट्टता परिणयाऽनङ्गीकारः 'राज्ञः' सदैव येन प्रजावन्द्यः अधर्मात् निवर्तनीयः तस्य धर्मनियन्तुः रूपतेः सम्बन्धे [शिषे पठौ] 'उचिता' युक्ता [इति हेमचन्द्रः] किम्? [एकस्य श्रीकस्य प्रथमार्धमिदं परार्धं च राज-राज्यान्तरां वृत्त्यते । अथ राज्ञोऽपि लोकाभिधानात् अपवाद-आम विमर्शमन्त्रे रक्तमुपपन्नम् । "दीपप्रच्छः अपवादः स्यात्" इति दशरूपक-ज्ञचणात्] ॥

राजैति ॥ 'असती' अविद्यमाना अधर्मा वा या 'कल्पना' उद्भावेना तस्याः अर्थात्
मयेयं परिणीत-पूर्वा । सम्पति वीतस्पृहत्वात् परिणयाऽपलापय इत्येवंभूतायाः ।
'प्रसङ्गः' प्रस्तावः [इति कल्पदूसे] 'कुतः' । अपितु कुतोऽपि नित्यः ।
मूर्च्छन्तीति ॥ अन्वयः ॥ ऐश्वर्य-सत्तेषु प्रायेण अमी विकारा मूर्च्छन्ति ।
व्याख्या — 'ऐश्वर्येण धनमदेन सत्तेषु' युक्तायुक्त-विचार-हीनेषु जनेषु 'प्रायेण' बाह्यं न
'अमी विकाराः' एतादृशाः अवलिप-मूलाः प्रकृति-विपर्यया 'मूर्च्छन्ति' समुद्यन्ति
प्रादुर्भवन्ति इति यावत् ['मूर्च्छा मोह-समुद्योययोः' इति धातुपाठे २२८१] । [आदि-
कारकदीपक-संशय-हेत्वर्थान्तरन्यासाऽप्रस्तुतप्रशंसाऽनुप्रासाः । रोष-भाषणात् अत्र संपे-
नामाङ्गमुपचितम् । तल्लक्षणं यथा दशरूपके — "संफेटी रोषभाषणम्" । इयं गायी ।
राजैति ॥ 'विशेषण' आधिक्येन 'अधिष्ठितः' भवता स्मिन्नतः [अधिष्ठितः
प्रणिहिते कुत्सिते भर्त्सिते विषु' इति विश्वमेदित्यौ] । [अत्र मुनीनां तिरस्कारजनित-
स्वमानन-सहनात् छादन-नामाङ्गं मुपचितम् । तल्लक्षणं यथादर्पणे — "तदाहुः छादनं
पुनः । कार्यार्थम् अपमानादेः सहनं खलु यत्नवत्"] ।

NOTES

1. उपन्यासः—उपन्यास—Lit. means what is juxtaposed or placed near, hence an introduction ; preface. 'उपन्यासस्तु वाचस्पत्यम्'-
Amar. Cf. 'निर्यातः शनकौरलीकवचनोपन्यासमालीजनः'—*Amar.* 23.
For a bit different sense cf. 'आत्मन उपन्यासपूर्वम्'—*P.* 297, last line.

2. निष्णाताः—नि + स्ना + क्तः (3. 4. 72.) = निष्णातः ; The word means expert and the cerebral 'ष' is due to the rule 'नि-नदिभ्यां स्नातेः कौशले', 8. 3. 89 ; 3082 ; 'धातूनामनेकार्यत्वात् स्ना-धातुः इह नैपुण्यार्थकः'—*Bhamini-bilasha Prabha.* Cf. 'निष्णातोऽपि च वेदान्ते साधुत्व' नैति दुर्जनः—*Bhamini-bilasha* 1. 87. 'उत्तरं तरलतरङ्गलीला निष्णातैरथ सरसः प्रियासमूहैः'—*Sis'upal. VIII. 62. Bhattā. II. 26 ; Manu. VI. 30.*

3. ज्ञाति &c.—ज्ञाति means agnate relatives (*Com.*). The word 'एक' suggests that occasional stay of a woman in her father's house is not abominable.

4. भर्त्सनीयम्—भर्त्स here signifies 'प्रशंसा' । Cf. 'भूम-निन्दा-प्रशंसा' नित्ययोग्येति शायने । CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Var. 1894.

Hence the implication is this that if a husband happens to be of ill-character and behaves badly with his wife, then she, may well live with her parents without incurring any censure.

5. प्रियाप्रिया वा—*Williams* and *Vidyasagara* supported by *Katayavama* read 'तदप्रियापि' which has been rejected by us, as अप्रियत्व has not yet been proved; 'तद्' also has no propriety. Besides our reading has an weighty support of *Vis'vanatha Kaviraja* who quotes this very s'loka as an instance of पर्यविशेषण। (*Darpanu. ch. VI*).

6. प्रमदा—A young woman. The word suggests that the stay of an *old woman* in her father's place is not censurable.

7. विमुखतोचिता &c.—Dr. Bochtlingk prefers this reading of B and remarks 'कृतावज्ञा' is probably an interpolation from the margin.

8. एकस्या—Supposition (*based on falsehood*). In the present case it is three-fold *i. e.* the king actually *performed* the secret marriage; but somehow or other he has lost his former fancy for S'akuntala and hence he is intentionally feigning ignorance of S'akuntala. But the king says that all these assumptions are either false (*or unfair*). प्रसङ्ग means प्रस्ताव। cf. 'तद्वैव गङ्गा यमुना च तव गोदावरी तव सरस्वती च। सर्वाणि तीर्थानि वसन्ति तव यवाऽद्युतीदार-कथा-प्रसङ्गः'—quoted by *Sabda Kalpadruma*.

9. विकाराः—Affections or aberrations of the mind. 'स्वरूपा दन्वयात्वे विकारः'—*Sripati Datta*.

10. मूर्च्छन्ति = वर्धन्ते (*S'ankara*) 'व्याप्नोति'—*Katayavama*. The root मूर्च्छ generally means 'to loose strength' but here it means 'to grow strong' hence to prevail, appear &c.—मूर्च्छा मोह उच्छ्रये'—*Vopadeva*; 'उच्छ्रय' of *Satyamurti* *Sanskrit Collection* *संज्ञानव्यसने हराविति वृद्धः* (११५३)—*Durga'dasa*. 'न पादपोद्गमनशक्ति रंहः, शिथीयते मूर्च्छति

भारतस्य'—*Raghu. II. 34.* where *Malli.* remarks—'न मूर्च्छति' न प्रसरति ॥ 'तूयस्वने मूर्च्छति मङ्गलार्थे'—*Ibid. VI. 9.* 'हव्येषु मूर्च्छन्ति चन्द्रपादा' *Ibid. XVI. 18.* Also 'याज्ञाच्छ्वेन मूर्च्छन्ति वज्रणाः शशलाञ्छनेन । न च मूर्च्छति धेनासौ दृष्टः सहृदयः प्रभुः'—*Halayudha. 241.*

11. अधिचित्तः—'अधि + चिप्' implies 'to censure', 'to insult'. Cf. 'भवादृशेषु प्रसदाजनीचितं भवत्यधिचेप इवानुशासनम्'—*Kirat. I. 28.* 'अधिचेपः तिरस्कार' इति मल्लिनाथः ।

गौतमी (शकुन्तलां प्रति)—जादे ! मुहुत्तत्र मा लज्ज । अवणइस्सं दावे ते ओउगुहणं । तदो तुमं भट्ठा अहिजाणिस्सदि [जाति ! मुहूर्तकं मा लज्जस्व । अपनेष्यामि ते अवगुगुहणम् । ततस्त्वां भर्ता अभिज्ञास्यति] । (तथा करोति) ।

Gautami (*To Sakuntala*).—My child, lay aside your bashfulness for a moment. (I) will just put off your veil. (Your) husband will then recognize you. (*Does as said*).

राजा (शकुन्तलां निर्वर्ण्य आत्मगतम्)—

इदमुपनतमेवं रूपमक्लिष्ट-कान्ति

प्रथम-परिगृहीतं स्यान्नवेत्यव्यवस्थन् ।

भ्रमर इव विभाति कुन्दमन्त-स्तुषारं

न खलु सपदि भोक्तुं नापि शक्नोमि मोक्तुम् ॥१८॥

(इति विचारयन् स्थितः) ।

King (*Minutely surveying Sakuntala, aside*)—Not determining whether formerly accepted or not (*in marriage*), verily (I) am neither able just now to enjoy nor to abandon this beauty, thus presented (*to me*) with unimpaired loveliness, like a drone, at the break of day, the frosty-bellied kunda-flower. (*This said, remains pondering*).

Reading :— 'अव्यवस्यन्'—R's com. M. S. K. 'व्यवस्यन्'—R. V. 'अव्यवस्यन्'—B. 'विभाति'—R. V. S. M. 'निशान्ते'—B. The last line (B) is read in other recensions thus—'न च खलु परिभोक्तुं नैव शक्नोमि हातुम्'—R. S; V reads exactly this, only 'च' is placed after 'खलु' ।

गौतमीति ॥ 'अभिज्ञास्यति' ज्ञातामेव पुनः स्मरिष्यति । ['अनुभूतस्य पुनरनुभवः प्रत्यभिज्ञा' इत्युक्तेः] ।

इदमिति ॥ अन्वयः ॥ प्रथम-परिगृहीतं स्यात्, न वा, इति अव्यवस्यन् (अहम्) एवम् उपनतम् इदम् अक्षिप्त-कान्ति रूपम्, विभाति भ्रमरः अन्त-स्तुषारं कुन्दमिव, सपदि खलु न भोक्तुं नापि भोक्तुं शक्नोमि । व्याख्या—'प्रथमम्' आदौ ('प्रथमस्तु भवेदादौ' इति मेदिनीकरः) 'परिगृहीतं' भार्यात्वेन स्वीकृतं ['परिग्रहः काले च मूल-स्वीकारयोरपि । शपथे परिवारे च राहुवक्तृ-स्य-भास्करे' इति अजयपालः] 'स्यात् न वा, इति अव्यवस्यन्' चेष्टयापि अ-निश्चिन्तन् अहम् 'एवम्' अनेन प्रकारेण 'उपनतम्' आगतम् 'इदं' पुरीड्यमानम् 'अक्षिप्ता' अस्त्रानां निर्दोषा इति यावत् 'कान्तिः' लावण्यं यस्य तत् उज्ज्वल-शीभमित्यर्थः [अनेन प्रथमं तारुण्यं व्यनितम्] 'रूपं' सौन्दर्यं [रूपं विमोहने । ततः अच् ३।३।१३४; 'अन्येषामपि दृश्यते' ६।३।१३७ इति दीर्घः । 'रूपं तु श्लोकशब्दयोः । पश्चाद्वाकांशे सौन्दर्ये नानके नाटकादिके' इति हेमः] 'विभाति' प्रत्युषे (इति शब्दरत्नावली) 'भ्रमरः' षट्पदः 'अन्तः' मध्ये 'तुषार' हिमं ['तुषारादयश्च' उः ४२६ इत्यभरण, किञ्च] यस्य तादृशं 'कुन्दमिव' माध्यं पुष्पमिव ['कुन्दः माध्यंश्लो' इति मेदिनी], संपद्यते अभिन्नु इति 'सपदि' तत्क्षणं [सद्यः सपदि तत्क्षणे इत्यमरः] 'खलु' इत्यवधारणे 'न भोक्तुं' शक्नुनायाः अन्तःस्वत्वत्वात्, कुन्दस्य अन्तःतुषारत्वात् इत्याशयः । 'नापि भोक्तुं' शक्नोमि' मम शक्नुना-लावण्याऽऽकृष्ट-मानसत्वात्, भ्रमरस्य कुन्द-पुष्पस्य रस-स्तुब्धत्वात् इति द्वयम् ['अथ विभाति इत्युक्ते' सदनन्तरं रविकिरणैः तुषारं अपनीति मकरन्द-भोगः अवश्य एव । एवमिहापि अभिज्ञानदर्शनेन शापे अपनीति तत्स्वीकार अवश्य एव इति श्रुतगुण्या उपमया रतिः स्थायित्व-दायकं व्यनितम्' इति राघवपादाः । उपसर्गकारः । अथ "भ्रमर शक्नोति", "अहम्

शक्तीमि” इति पुरुष-भेदात् “लतेव राजसे तन्वि” इति दर्पणोदाहरणवत् प्रक्रमभङ्गः दीपः । स च “नापि भोक्तुं समर्थः” इति पाठेन समाधेयः इति सिद्धान्त-वागोश्रपादाः । अत्र संशयनामक भूषणमुपचिप्तम् । तत्त्वज्ञं यथा दर्पणे—‘संशयोऽज्ञात-तत्त्वस्य वाक्ये स्याद् यदनियय’ इति । मालिनी वृत्तम् ।

Voice :— अश्ववस्यता (मया) धमरेण न शक्यते ।

NOTES

1. एवम् उपनतम्—Arrived in such a manner *i. e.* as *enciente*. The king is already informed that S’akuntala is in her family way. ‘तदिदानीम् आपन्नसत्त्वा’ &c.—*P.* Thus S’akuntala is happily compared to the Kunda flower which has dew inside it.

2. विभाति—For the significance of it, vide Raghava’s remarks in the Com.

3. अन्तस्तुषारम्—Cf. ‘बिभर्षि चाकारमनिर्घृतानां मृणालिनी हैमनिबोपरागम्’—*Raghu. XVI. 7.*

4. न भोक्तुम्—Because S’akuntala is big with child (*in the case of the king*) and the flower is surcharged with dew (*in the case of the drone*).

5. न भोक्तुम्—Because both S’akuntala and the flower possess unblemished loveliness.

प्रतीहारौ (जनान्तिकम्)—अहो ! धम्मा-वेक्खिदा भट्टिणो । ईदिसं णाम सुहोवणदं रूढं देक्खिअ को अस्सो विआरेदि [अहो धर्मावेद्धिता भर्तुः ॥ ईदृशं नाम सुखोपनतं रूपं दृष्ट्वा कः अन्यः विचारयति] ।

Portress (*Aside to the audience*)—Oh, my lord’s devotion to righteousness. Beholding such an easily-arrived beauty surely who else

शाङ्गरवः—भो राजन् ! किमिति जोषमास्यते ।

S'ārngarava—Ho king ! wherefore art (*thou*) sitting silent ?

राजा—भोस्तपोधनाः ! चिन्तयन्नपि न खलु स्त्रीकरणमत्र-
भवत्याः स्मरामि । तत् कथमिमाम् अभिश्रुत-सत्त्व-लक्षणां
प्रत्यात्मानं त्वेति यमाशङ्कमानः प्रतिपत्से ।

King—Ho anchorites ! even after thinking, (*I*) do not indeed remember (*my*) acceptance of (*this*) lady. How shall (*I*) then take her, dreading myself to be an adulterer as she bears evident signs of pregnancy ?

शकुन्तला (अपवार्यं)—हृद्दी ! हृद्दी ! अज्जस्स परिणये
एव सन्देहो । कुदो दाणीं मे, दूराधिरोहिणी आसा [हा धिक् !
हा धिक् ! आर्यस्य परिणये एव सन्देहः । कुत इदानीं मे
दूराधिरोहिणीः [आशा] ।

S'akuntalā (*Aside to the audience.*)—Ah fie ! Ah fie ! my lord has (*his*) doubt about the marriage itself, where now (*is*) my far-mounting hope ?

Reading :— प्रतीहारौ ('स्वगतम्')—B. omitted by M. & R.
'जनान्तिकम्'—S. 'धर्मावेचिता'—B. V. S. M. 'धर्मावेचिता'—V. 'चेवियम्'
—R's com. P. 'चेवियम्'—R. V. M. 'अचवियम्'—B. 'अचेवियम्'—S.
'आशङ्कमानः'—R. M. V. S. 'मन्यमानः'—B. 'आशा'—R. S. M.
'आशालता'—B.

प्रतीहारौति ॥ 'अहो' इति विषये । 'धर्मम् अवेचते' कार्याकार्यं विचारयति
इति 'धर्मावेचि' (ताच्छीले णिनिः) तस्य भावः । 'नाम' इति प्राकाशे । अत्र अन्यथा
इति पूरणीयम् । 'ईदृशम्' मनोमोहकारि 'सुखीपनतम्' अनायासलब्धं 'रूपं दृष्ट्वा'
महाराजं विना
CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.
इति भावः ।

शङ्कर इति ॥ 'जीष' तुणी [जायं सुखे प्रशंसायां तुणी लङ्गनयोरपि]
इति मेदिनीकरः] 'आस्यते' स्थीयते सवता इति शेषः [असिर्भावे लट्] ।

राजिति ॥ 'चिन्तयन्नपि' अतीतवृत्तानां निपुणं संस्मरन्नपि । 'खलु' इति निश्चये ।
'स्वीकरणं' पवीत्वेन ग्रहणं 'न स्मरामि' । 'तत्' तस्मात्, स्वीकरण-स्मरणाभावात्
'अभिव्यक्त' स्पष्टीभूतं 'सत्त्वस्य लक्षणं' चिह्नं यस्यां तादृशी स्पष्टगर्भ-चिह्नम् ;
अतएव परपरिणीतां 'प्रति' [लक्षणे-त्वं भुताऽऽख्यान-भाग-वीक्षामु-प्रति-पर्य-नवं] १।४।८९,
५५२ इति प्रतिः एवंप्रकारार्थे कर्मप्रवचनीय-संज्ञा, ततः 'कर्मप्रवचनीययुक्ते' द्वितीया'
२।३।८ ; ५४८ इति २या] 'आत्मानं' निजं 'चेत्वियं' ५।२।८२ परदारामुक्तं [चेत्वियं
चेत्वजटणे परदाररतेऽपि च' इति राघवधृतविश्वः] 'आशङ्कमानः' मन्यमानः 'कथम् इमां'
शकुन्तलां 'प्रतिपत्स्ये' गृहीष्यामि, यद्वा प्रत्युत्तरं दास्यामि ।

शकुन्तलेति ॥ "हाधिक" इति विषाद-सूचकी निपातः । तस्यातिशये द्विरुक्तिः ।
'दूरम्' अत्यर्थं, तत्र गत्वा सहिषीपदं प्राप्तामि, ततः चक्रवर्तिनं स्वपुत्रं राज्ये
निवेशयेयम् इत्यादि अघिरीद्, शीलं यस्याः तादृशी ।

NOTES

1. अभिव्यक्त-सत्त्वलक्षणम् &c.—चेत्विय means an 'adulterer', 'परदार-
रतः'—*Medini*. चेत्व means 'wife'. 'चेत्वं पवी-शरीरयोः'—*Amar*. Next
परस्य चेत्वम् = परचेत्वम् wife of another person. Then परचेत्व + घच्
by 'चेत्वियच् परचेत्वे चिकित्स्यः' 5. 2. 92; 1892 = चेत्वियः । 'पर' is
dropped by निपातन । So says *Balamanorama*—'परचेत्वशब्दात्
समस्यत्वात् चिकित्स्यः, इत्यर्थे घच्, परशब्द-लोपस्य निपात्यते' ॥ Again 'अथवा
चेत्वियः परदारिकः । परदाराः परचेत्व' तत्र चिकित्स्यः निगृहीतव्यः'—*Va'mana*.
On this *Tattvabodhini* remarks—'परचेत्वशब्दात् समस्यत्वात् घच्
परशब्दस्य लोपस्य निपात्यते' इति मनोरमा । अन्ये तु 'परचेत्वे चिकित्स्यः' इत्यर्थे
'चेत्वियच्' इति निपात्यते । वाक्यार्थे पदवचनं श्रुतिवत् ५।२।८४ इत्यप्याहुः ।
चेत्वियं विषं । यत् शरीरे संक्रमया चिकित्स्यते । * * * किं च चेत्वियः
परदारिकः । परदाराः परचेत्वम् । तत्र चिकित्स्यः निगृहीतव्यः । सर्वोऽप्येते
आकरिष्यताः" Lit. चेत्विय means a disease that can be cured in
another body, hence incurable. Next secondarily it means,
another body.

one deserving punishment in the matter of another's wife, hence an adulterer. The idea is this ; you say S'akuntalā is my legal wife, and I have revolved the matter in my mind, but I do not, in sooth, remember to have any connection with her, and this is why I am keeping silent. Nor on the strength of polygamy should you urge me to accept this lady, as she is in her family-way. So my wilful acceptance of her will surely make me an adulterer and guilty thereby. *Ra'ghava* reads चेत्रिणम् on which he comments thus :—“चेत्रं पत्नी यस्यासौ चेत्री तं चेत्रिणम् । * * * यत इयं गर्भिणी मया चेदधुना प्रतिगृह्यते तत्तदाहं चेत्री स्यां न तु वीजी । अत एतज्जातापत्यं न श्रीरसम्, अपि तु चेत्रजम् । तच्च श्रीरसात् हीनमिति शङ्का । अथच अनेन ऊढायाः परिग्रहे मत्चेवत्वमेव स्यात्, न तु धर्मपत्नीत्वम् इति शङ्का । चेत्रिन् is the legal owner of the field and वीजी is the man who actually sows the seed. Hence secondarily चेत्रिन् is a *nominal husband* (*Apte*), while वीजी is the *real husband*. Just as a person sowing seed in another's field, the fruit goes to the चेत्रिन् the possessor of the चेत्र ; similarly by accepting the pregnant S'akuntalā, unto whom seeds have been sowed by another person, the king becomes merely a nominal husband and he will have no right upon the issue. Besides the position of a चेत्रिन् is not at all honourable and this is why the king is unwilling to accept her. Ours is certainly a better reading.

2. प्रतिपत्स्ये—Either “How shall I receive her,” or “How shall I make any reply,” (*referring to the previous speech of Sa'rugarava*). *Westgard* gives “respondere” as one sense of “प्रति+पद” । Cf. “तच्छ्रुत्वा तथेति प्रत्यपद्यत”—*Ramayana*. I. 10; 15. “कथं प्रतिवचनमपि न प्रतिपद्यसे”—*Mudra*. Act. VI. अपवार्य—“तत्रैतं अपवारितम् । रहस्यं तु यदन्यस्य पराहत्य प्रकाशयते”—*Darpana*. रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य पराहत्याऽप्रकारितम् । *Dayananda Shastri Collection* पथात् ज्ञत्वा यत् रहस्यं गुप्तं वस्तु प्रकाशयति तत् अपवारितं भवेत् इत्याशयः ।

३. आर्यस्य &c.—आर्यपुत्र is the usual address to a husband by the wife (*Vide P. II, l. 2, n. I.*); but here the marriage is doubted by the king, hence S'akuntala says आर्यस्य and not आर्यपुत्रस्य । Cf. 'आर्यपुत्र (अर्धोक्ते) संशयिते परिणये न एष समुदाचारः' *Infra*.

शार्ङ्गरवः—मा तावत् ।

कृताऽभिमर्शमनुमन्यमानः

सुतां त्वया नाम मुनिर्विमन्यः ।

मुष्टं प्रतिग्राहयता स्वमर्थं

पात्रीकृतो दस्युरिवासि येन ॥२०॥

S'arngarava—Indeed do not (*accept her*). The sage—who consents to the wrong (*thou*) didst concerning his daughter and who in asking acceptance of his own filched property has made thee like a thief, an object of gift—certainly deserves to be affronted.

शारद्वतः—शार्ङ्गरव ! विरम त्वमिदानीम् । शकुन्तले, वक्तव्यमुक्तमस्माभिः । सोऽयमत्रभवानिवमाह । दीयतामस्मै प्रत्यय-प्रतिवचनम् ।

S'aradvata—Stop you now, S'arngarava. S'akuntalá, we have said our say. Here he—his highness—speaks in this manner. Let him be given a convincing reply.

शकुन्तला (अपवार्य)—इमं अवस्थान्तरं गदे तारिसे अनुराए किं वा सुमराबिदेण । अथवा अत्ता दाणिं मे सोहणीओ त्ति ववसिदं एदं [इदम् अवस्थान्तरं गते तादृशेऽनुरागे किं वा स्मारितेन । अथवा आत्मा इदानीं मे शोधनीय इति व्यवसित-मेतत्] । (प्रकाशम्) मन्त्रवृत्त ! (इत्यर्धोक्ते) संसददे परिणय-

एषो समुदाचारो । पौरव, जुतं नाम दे तह पुरा
 अस्मत्पदे सहावृत्ताण-हिअग्रं इमं जणं तह समग्र-पुञ्चं
 पदारिअ ईदिसेहिं अक्खरेहिं पच्चाक्खादुं [आर्यपुत्र ! संग्रहिते
 परिणये न एष समुदाचारः । पौरव, युक्तं नाम ते तथा
 पुरा आश्रमपदे स्वभावो-त्तान-हृदयम् इमं जनं तथासमग्रपूर्वं
 प्रतार्य ईदृशैरक्षरैः प्रत्याख्यातुम्] ।

S'akuntalā (*Aside to the audience.*)—When such (*an ardent*) love has been reduced to this state, what will it avail to revive (*old recollections*)? Or (*at least my*) own self has now to be acquitted; so (*I*) have set about it. (*Aloud.*) My lord! (*this being half-said.*) when marriage itself is doubted, this should not be the proper form (*of address*). Paurava! it is indeed worthy of you to repudiate, in such terms, this naturally frank-hearted person, after having formerly hounded her with solemn pledges in the hermitage.

Reading :— 'अभिमर्शम्'—S. M. K. 'अभिमर्शम्'—Apte. R. V. 'अवमर्शम्'—B. 'मुष्ट'—R. V. M. B. 'इष्टम्'—Taylor Mss; some of B Mss. read 'दुष्टम्'. 'शोचनीयः'—B. C. Che'zy. शोचनीयः—K. S. R. M. S. 'मोचनीय'—V. 'युक्त'—B. V. S. 'न युक्त'—R. M. K.

शाङ्करव इति ॥ 'आत्मानं चे वियम् आशङ्कमानः कथम् इमां प्रतिपत्स्ये' इति राज्ञोक्तिः प्रत्युत्तरं सविद्रूपमाह 'मा तावत्' गृह्याण इति शेषः ।

कृतेति ॥ अन्वयः ॥ कृताभिमर्शं सुताम् अनुमन्यमानो मुनिः त्वया विमान्यो नाम येन मुष्ट स्वमर्थे प्रतिग्राहयता दृश्युरिव पात्रीकृतोऽसि । व्याख्या—'कृतः अभिमर्शः' कृतात् स्पर्शः अर्थात् स्पर्शात्मकं सुरते यस्याः, तादृशी [अनेन साति-श्यापराधकृत् ध्वन्यते] 'सुता' दुहितरं शकुन्तलाम् 'अनुमन्यमानः' त्वत्कृतमस्याः अपेक्षितभूतं गूढोपयमनम् अनुमोदमानः 'मुनिः' कुलपतिः कण्वः [तत्कृच्छ्रं यथा—शोचनीयां 'वीत-राम-भय-क्रोध-स्थितो मुनिश्चरति' इति] 'त्वया' असत्कार्य-पटुना

शृपेण 'विमान्यः' अवज्ञासत्यः 'नाम' इति अव्ययपगमे ['नाम कोपेऽभ्युपगमे' इति मेदिनीकरः]। विदूषोक्तिरियम्। 'येन' कृपानुना मुनिना 'मुष्टम्' [अपाणिनीयोऽयंप्रयोगः 'मुषित' इति साधुः] यत्नात् अपठतं 'स्व' स्वकीयम् 'अथे' धनं कन्यारूपं (पुनः प्राप्तमित्यर्थः) 'प्रतिग्राह्यता' स्वीकारयता तदधीनं कारयता सता 'दस्युः' चौरः ('दस्युः चौरि रिपौ पुंसि' इति मेदिनीकरः) 'इव' त्वं पादौकृतोऽसि' ५।४।५० सम्प्रदानौकृतोऽसि ('दानपावं सम्प्रदानम्' इत्युक्तेः)। यथा चौरिण अपठतं द्रव्यं पुनस्तस्मै एवार्पितम् अगृह्णन् विमाननां जनयति तद्वत् इत्यर्थः [अदोपमा लक्षणादर्थो-त्पादनात् विषमालंकारः। दस्युः पादौकृतो (अस्ति), त्वं तु (असि) इति पुरुषमेदनात् प्रक्रमभङ्गदोषः। स च "येन प्रतिग्राह्यता स्वमर्थं पादौकृतो दस्युरिव प्रमुष्टम्" इति पाठेन परिहार्यः। एवञ्च प्रक्रमस्य आरम्भरूपत्वादारभ्य चोक्तेरेव विवक्षणात् प्रदर्शितपाठे च "असि" इत्यस्य अनुज्ञात्वाद् न तद्दोषावसरः इति सुधीर्भिर्भाव्यम्"— इति सिद्धान्तवागोशपादाः। उपजातिवृत्तम्]।

Voice—अनुमन्यमानं मुनिं त्वं विमानये। प्रतिग्राह्यन् यः दस्युमिव त्वां पादौकृतवान्।

शारद इति ॥ 'प्रत्यय-जनक' विश्वासजनकं 'प्रतिवचनम्' उत्तरम् [इति शाक-पार्थिवादित्वात् उत्तरपदलोपी समासः इति राघवपादाणां प्रसाद एव]।

शकुन्तलेति ॥ 'तादृशे' पूर्वानुभूते सातिशये 'अनुराने' प्रेमणि 'इदम् अवस्थान्तरे' १।१।७२ विपरीतदशं 'गते' प्राप्तिं सति 'आरितेन' ६।२।११४ स्मरणहेतुना 'वा किम्' न किमपि प्रयोजनमित्याशयः। यतः अनुरागाभावे केवलं स्मरणस्य अकिञ्चित्-करत्वाद् ['गम्यमानापि क्रियाकारकविभक्तिनां प्रयोजिका' इत्युक्तेः करणे द्वितीया]। तथापि 'आत्मा' निजस्वभावम् ['आत्मा कलिवरे यत्र स्वभावे परमात्मनि' इति धर्मजीदासविप्रः] 'शोधनीयः' लोकापवादात् आत्मनः निर्दोषत्वं प्रतिपादनीयम् 'इति' हेतोः 'एतद् व्यवसितं' स्मरणाय यवः कृतः। 'एष ससुदाचारः' आर्यपुत्र-शब्देन सर्वोपधनरूपः आचारः न योग्यः। ['आश्रमपदं' इत्यनेन तथाचरितं पातकं नितरां दोषावहम् इति सूच्यते]। 'स्वभावेन' प्रकृत्या 'उद्भूतः' तानः' विस्तारः गम्यात् तत् 'उत्तानम्' अगभीरं स्मृतमित्यर्थः ['उत्तानम्' अगभीरं स्मृतमित्यर्थः]

शयिते विषु' इति मेदिनी] 'हृदय' यस्य तादृशम् [अनेन पदद्वयेन आत्मनः अतिमुग्धत्वं तेन परवक्षणाऽनभिज्ञत्वं परात्मजन-विवेकशून्यत्वं च ध्वनितम्] 'इमं जनं' शकुन्तुलारूपं 'समयपूर्वकं' परिग्रह्यहृत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे इत्यादिवाक्येन प्रतिज्ञापूर्वकं यद्वा सङ्केतपूर्वं गान्धर्वेन विधिना [गान्धर्वः समयात् निय' इति याज्ञवल्क्यात्मरणात्] अथच 'समयपूर्वं' ज्ञानपूर्वं 'प्रतार्य' वञ्चयित्वा अधुना 'ईदृशैः अचरैः'—चिन्त्यन्नपि न खलु स्वीकरणम् अवभवत्या, इत्यादिभिः हृदयविदारकैः वचनैः 'प्रत्याख्यातुम्' १।४।६५ असौक्यं "युक्तम् उचितं नाम" इति कुत्सायाम्। ["उपकृतं बहु तव किमुच्यते" इत्यादिदर्पणीदाहरणवत् विपरीत-लक्षण्या अतीवायुक्तम् इत्याशयः]। 'नाम' इति प्रश्ने इति कीचित्।

NOTES

1. मा तावत्—The whole speech of S'arngarava is sarcastic. He is highly incensed at the previous speech of the king (तत् कथम् इमामभिव्यक्तसत्त्वलक्षणां &c.—*Supra*) and implies—O upright king, you should never accept one who is big with child. *Raghava* however construes मा तावत् with the main sloka thus—'मा तावदिति श्लोकेन संशयते। तावत् साकल्येन। नाम इति क्रोधे। मा विमान्यः न विमाननीयः। अपि तु विमाननीय एव'।

2. कृताभिमर्शम्—अभिमर्श means touch, contact, hence carnal embrace, sexual intercourse. The root मृश means 'to touch' 'मृश आमर्शने आमर्शने स्पर्शः'—*Bhattoji* 2541 while 'मृष' means 'to forgive'. आर्ये, मर्षये—*Veni. Act. I. also P. 362, n. 13.* Hence the reading adopted by *Raghava*, *Vidyasagara*, *Apte* and others is erroneous and is to be rejected. Read * * विमर्श परामर्शः। मुषि इति मूर्धन्यान्तपाठो ह्येयः। तर्हि चमैवार्थः। Also Cf. पराभिमर्शः न तवास्ति कः करं प्रसारयेत् पन्नगरवसूचये—*Kumar. V. 43.* where *Malli.* has 'पराभिमर्शः परचर्पणम्'। Also 'परदाराभिमर्शेषु प्रवृत्तान् नृन् महीपतिः। उद्वेजनकरैः दन्तैश्चिन्त्यित्वा प्रवासयेत्'—*Manu. VIII.*

352. मनुष्यमारणं क्षेत्रं परदाराभिमर्शनम्—*Narada*

3. नाम—Implies admittance in an ironical sense.

4. मुष्टम्—Stolen, because the king married S'akuntala without previous sanction from her guardian who was absent at that time. The form मुष्ट is *grammatically wrong*. The correct form (मुषित) however is elsewhere used by our poet. Cf. सैन्यरेणुमुषिताऽर्कदीधितिः—*Raghu. XI. 51*. 'परिमुषितरव' विभुवनम्—*Malati. V. 30*. 'मुषितं मुषितार्थकम्'—*Amar*. 'देवेन मूषितोऽस्मि'—*Kadamvari*. The root is variously conjugated thus—'यो मूषति परद्रव्यं तस्य मुष्णाति यः शिरः । मुष्यति अपहृतार्थानां दुःखं धनसमर्पणात्'—*Halayudha. 115*.

5. शोधनीय &c.—Sakuntala feels it necessary to say something in selfdefence, simply because her character is going to be sullied by the king's wordings.

6. पौत्र—Expresses the acute ire of Sakuntala.

7. आश्रमपदे—Mark the significance of the word (*Com.*).

8. स्वभावीत्तान &c.—उत् + तन + ण = (*by the part. 'तनीतिरूपसंख्यानम्'*)
3. 1. 140 ; 2903) = उत्तानः (*Vide also com.*); Lit. what is stretched out, hence open, frank.

9. युक्तं नाम—It is but quite proper. (*Said ironically*). Or it may imply query.

10. समयपूर्वम्—समय means प्रतिज्ञा, सङ्केत and also ज्ञान । The idea is :—you considered me (प्रतिज्ञापूर्वकम्) as the only mainstay of your family and then married me according to गान्धर्व form (सङ्केतपूर्वम्) and now you are intencionally (ज्ञानपूर्वम्) cheating me. (*Vide Com.*).

राजा (कण्ठे पिधाय)—शान्तं पापम् ।

व्यपदेशमाविलयितुं किमोहसे जनमिमञ्च पातयितुम् ।

कूलङ्घयेव सिन्धुः प्रसन्नमोघं तटतरुञ्च ॥२१॥

King (*Shutting his ears*)—Let sin be averted. Why dost thou strive to sully (*thy own*) lineage and demean this person also just as a river, meeting (i.e. *collecting*), does

(to stain her) lucid water and (to fell or overturn) the riparian trees.

शकुन्तला—होदु, जइ परमत्यदो पर-परिग्रह-सङ्किणा तुए एच्चं पउत्तं ता अहिस्साणिण इमिणा तुह आसङ्गं अवणइस्सं [भवतु, यदि परमार्थतः परपरिग्रहशङ्किना त्वया एवं प्रवृत्तं तदभिज्ञानेन अनेन तव आशङ्कामपनेय्यामि] ।

S'kuntalā—Very well, if really dreading another's wife, this procedure has been adopted by you, then with this keepsake, your dread (I) will remove.

राजा—उदारः कल्पः ।

King—An excellent proposal.

Reading:— The last half of the 1st line is read thus in B :—'समीहसे मास नाम पातयितुम्'; 'अस्यः'—R. M. V. S. 'घोत्रम्'—B. 'परपरिग्रहशङ्किना'—R. B. V. M. 'परिग्रहशङ्किना'—S. 'प्रवृत्तम्'—B. M. S. V. 'वक्तुं' प्रवृत्तम्—R. 'अभिज्ञानेन अनेन'—R. V. S. M. 'अभिज्ञानेन केनापि'—B.

राजिति ॥ 'कणौ पिधाय' इत्याभ्याम् आच्छाद्य । पापवृत्तान्तश्रवणानिच्छया कर्णपिधानम् [वटि भागुरिः अलीपम् अवाऽप्योः उपसर्गयोः । आपञ्चापि हलान्तानां यथा वाचा निशा दिशा इति भागुरिवचनात् अलीपः पात्रिकः, अत अपिधाय इत्यपि साधुः] 'पाप' पापजनकं तव भाषणं 'शान्त' विरमत्तु [अव्ययं वारणे शान्तम् इति मेदिनीकरः] ।

व्यपदेशमिति ॥ अन्वयः ॥ कूलहृषा सिन्धुः प्रसन्नम् भीषं तटतरुष इव, व्यपदेशम् आविलयितुम् इत्थं जनं पातयितुश्च किम् ईदृशे । व्याख्या—'कूलं कषति' भिनत्ति या सा 'कूलहृषा' तटसंघर्षिणी [सर्व-कूलाश्च-करीषेषु कपः शशश्वरः २८५८ इति राजव.] 'सिन्धुः' नदी [सिन्धुः समुद्रे नद्यां च नदी इत्यमरानयोः इति विश्वः] 'प्रसन्नं' निर्मलम् 'भीषं' अक्षप्रवाहम् [भीषी वंशी

अलस्य 'इति मेदिनी] यथा कलङ्कयित्वा 'तटज्ञातं तद्' हष्य' ('शःकपार्थिवादिः')
पातयति तदत्, व्यपदिश्यते जनसमाजे ख्यायते अनेन इति 'व्यपदेशः' तं
निर्मलं कूलं 'आविष्कृतम्' कलुषीकृतम् 'इत्तं जनं' मङ्गलं निर्मलवंशप्रसूतं
सदाचारपूतम् अथ च निःसम्पर्कम् इत्याशयः । 'पातयितुं' धर्मात् प्रखलयितुं 'त्वम्
किं' किमर्थम् 'ईहसे' चेष्टसे ['त्वम्' तु इहागमनेनैव पतिताऽसि इति शिष्या
ध्वनते । उपमालंकारः । अत्र भिन्ने अपि गुणक्रिये अतिशयोक्त्याऽभेदेना
ऽध्यवसिते । पूर्वार्धे गुणक्रिययोः समुच्चयः । यथासंख्यमलंकार इति केचित् ।
'सिन्धुः समीहते,' 'त्वन्तु समीहसे' इति पुरुषभेदात् अत्रापि प्रक्रमभङ्गदोषः ।
स च 'समीहते' इति पाठेनैव समाधियः । अस्मिन् पाठे भवति इति कर्तृपदान्वयादुप-
पत्तिः इति सिद्धान्तवागीशपादाः । आर्या जातिः] ।

Voice :—कूलङ्कषया सिन्धा इव त्वया ईक्षते ।

शकुन्तलेति । 'परमार्थतः' यायायैव [तृतीयायां तसिक्] । 'परस्य' अन्यस्य
'परिग्रहः' पत्नी तादृशं 'शङ्कते' यः तेन । 'अपनेयामि' दूरीकरिष्यामि [आशङ्काम्
अपनेयामि' इत्यत्र 'आशङ्का' इति कर्मणः अशरीरत्वेऽपि 'अपनेयामि' इत्यत्र
म आत्मनेपदम्, कर्तृस्थिताभावात् । तथाचीकं प्रभायाम् १।३।३० ; २७।०—
'कलस्ये किम् ? कर्मणि अन्व-स्ये सति मा भूत् । शिष्यः गुरोः क्रीधं विनयति'] ।

राजिति । 'उदारः' सहान् ['उदारः दातृ-महतीः' इत्यमरः] 'कल्पः' व्यायः
['कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्राह्मणे दिने' इति मेदिनी] ।

NOTES

1. व्यपदेशम् &c.—व्यपदेश is formed with घञ् in करणवाच्य,
hence "that by which one is designated" (व्यपदिश्यते अनेन)
i. e. a family or race. Cf. 'अथ कौटिल्य व्यपदेशः'—*Act. VII. Infra.*
Sometimes it means a name. Cf. 'एवं रूपदेशभाजः'—*Uttar.*
Act. VI. 'शोचम्' is also to be derived with घञ् in करणवाच्य
या उच्यते अनेन "हलश्च" १।१।२१ इति घञ् । न्यङ्कादित्वात् ७।३।५३ कुलम्'
—*Bhanuji.* The word means 'river current' and in this
sense it has been elsewhere used by *Shastri Collection.* Cf. "पुनरोद्दिष्ट

हि युज्यते नदी"—*Kumar. IV. 44*. The word being masculine is in better consonance with व्यपदेश, so reject 'अन्धः' ।

2. आविलयितुम्—'कलुषोऽनच्छ आविलः'—*Amar*. आविलं कर्तुम् इति आविल + णिच् ['तत् करोति तदाचष्टे'—*Ganasutra. 2573*] + तुम् = आविलयितुम् 'to soil' 'to render limpid water turbid'. Thus the root is 'अन्तर्निविष्टकम्', hence it cannot take further कर्म in व्यपदेश । To avoid this difficulty *Vide. P. n.*

3. कूलङ्घया—The word itself is an epithet of the river as it undermines the bank. 'कूलङ्घया नदी'—*Vaman and Bhattoji*. 'सुम्' comes in by 'अरुर्हिषदजन्तस्य सुम्' 6 3. 67 ; 2942.

4. सिन्धुः—स्यन्दते इति स्यन्दु (प्रसवणे)+उ ['स्यन्देः संप्रसारणे घञ' इति उः]—*Bhanuji*. "सिन्धोरचेतनत्वे समीहाया असम्भवात् तदन्वयपक्षे समीहसे" । A corrupt woman is often compared to a river. Cf. "नद्यय नार्यय समस्तभावाः स्वतन्त्रता वेगयलाधिकत्वात् । तीर्थेय दीर्घेय निपातयन्ति नद्यो हि कूलानि कुलानि नार्यः ॥ नदी पातयते कूलं नारी पातयते कुलम् । नारीणाञ्च नदीनाञ्च सख्छन्द-ललिता गतिः" ॥—*Gaduda Purana. Ch. 109*.

5. अपनेष्यामि—The root 'नी' becomes आप्तनेपदी when its object is अशरीर (*incorporeal*) and belongs to the agent, by "कर्तव्ये चाशरीरं कर्मणि" 2710. Here however the object आशङ्गा, though अशरीर, belongs not to the agent शकुन्तला, but to the king (तव) । Hence परस्मैपद । *Vide. Com.*

शकुन्तला (मुद्रास्थानं परामृश्य)—हृष्टी, हृष्टी, अङ्गुलीअअ-सूषा मे अङ्गुली [हा धिक्, हा धिक् । अङ्गुलीयक-शून्या मे अङ्गुलिः] । (इति सविषादं गीतमीमुखमीक्षते) ।

S'akuntala (*Feeling the place of the ring*)—Ah fie ! Ah fie ! my finger is without the ring. (*this said, looks sadly at Gautama*). *Prof. Satya Vrat Shastri Collection.*

गोतमी-शूणं दे सक्रावदारा-अन्तरे सचीतीर्थ-सलिलं
वन्दमानाए पञ्चमदं अङ्गुलीयकं [नूनं ते सक्रावतारा-अन्तरे
सचीतीर्थ-सलिलं वन्दमानायाः प्रभ्रष्टमङ्गुलीयकम्] ।

Gautami—Surely the ring slipped off, as you were bowing to the water of S'achitirtha in S'akravatara.

राजा (सस्मितम्)—इदं तत् प्रत्युत्पन्नमिति स्वीकृतमिति
यदुच्यते ।

King (*With a smile*)—This is what is called "Ready-witted is womankind."

शकुन्तला—एष दाव विहिणा दंसिदं पहुतणं । अवरं दे
कहिस्सं [अत्र तावद्विधिना दर्शितं प्रभुत्वम् । अपरं ते
कथयिष्यामि] ।

S'akuntalá—Here indeed fate has shown its power.
Another (*convincing incident*) I'll relate to you.

राजा—श्रोतव्यमिदानीं संवृत्तम् ।

King—(*It*) has now become a thing to be heard.

शकुन्तला—यं एकस्मिन् दिवसे वेदस-लता मण्डपे नलिनी-
पत्र-भाजन-गदं उन्नयं तुह हते सन्निहितं आसि [ननु
एकस्मिन् दिवसे वेदस-लता-मण्डपे नलिनी-पत्र-भाजन-गतमुदकं
तव हस्ते सन्निहितम् आसीत्] ।

S'akuntalá—Well, one day, in the cane-bower, you had in your hand, water in a lotus-leaf cup.

राजा— शृणुमस्तावत् ।

King-Well, CGO. Prof. Satyavrat Shastri Collection.

शकुन्तला—तत्क्षणं सो मे पुत्रकिदन्त दीर्घापङ्गो नाम
 सिञ्च-पोदयो उवच्छिदो [तत्क्षणं स मे पुत्र-कृतको दीर्घापङ्गो
 नाम मृग-पोतक उपस्थितः] । तदा तुव अत्रं दाव पदमं
 पिअदु त्ति अनुकम्पिणा उवच्छन्दिदो उअ एण । ण उण दे
 अपरिचयादो इत्यम्भासं उवगदो [ततः त्वया अयं तावत् प्रथमं
 पिवतु इति अनुकम्पिणा उपच्छन्दित उदकेन, न पुनस्ते
 अपरिचयात् हस्ताभ्यासम् उपगतः] । पच्छा तस्मिं एव्व
 म ए गहिदे सलिले णेण किदो पणयो । तदा तुमं इत्थं
 पहसिदोसि सव्वो सगन्धेषु विस्सन्नदि । दुवे वि तुह्मे आरखआ
 त्ति [पश्चात् तस्मिन्नेव मया गृहीते सलिले अनेन कृतः
 प्रणयः । तदा त्वमित्थं प्रहसितोऽसि—सर्वः सगन्धेषु विस्वसिति,
 हावपि युवाम् आरख्यको इति] ।

Sākuntalā—Just at the moment, my foster-child, a little fawn, Dirghapanga by name, came up. (Then) you saying "Let him drink first," kindly coaxed him with the water, but he didn't get near your hand owing to unfamiliarity. Afterwards, when that very water was taken by me, he made love (to it, i. e. approached you). Then you jested thus—"All trust (their) own kindred; even both of you are wild."

Reading :—‘गौतमीमुखम् ईक्षते’—B. ‘गौतमीम् अवक्षते’—R. M. V. S. ‘वितमज्जता’—B; ‘नवमालिका’—R; V; S; M. ‘पुत्रकृतकः’—R. B. V. M. ‘कृतकपुत्रकः’—S. ‘हावपि युवाम्’—B. ‘हावप्यव’—R. M. V. S.

शकुन्तलेति । ‘मुद्रास्थानम्’ अङ्गुल्या अञ्जविशेषं ‘परामृश्य’ स्पृष्टम् ।

गौतमीति । ‘शक्तावतारः’ भागीरथीतौरस्थितो जनपदविशेषः तस्य ‘अभ्यन्तरे’
 मध्ये ‘शचीतीर्थस्य’ उत्तरे

श्रियायाः' ११२।१२६ इत्यत्र शानच् हेत्वर्थः । अङ्गुलीयकं [‘जिह्वामूला ऽङ्गुलिः’ ४:३।६२; १४४१; ङ = ईय ७।१।२; ४:७५; ततः स्वार्थे कन्] ‘प्रभट्ट’ अङ्गुल्या नद्यां विद्यतम् । नूतमित्यवधारणे ।

राजेलि ॥ ‘स्त्री’ स्त्रीसमूहः स्त्री-जातिः [इति काटववेसः । ‘स्त्री-पुंसाभ्यां नञ्-स्त्री भवनात्’ ४।२।८७; १०७२ इति जाल्यर्थे समुदाये वा नञ्प्रत्ययः] । ‘प्रत्युत्पन्नमति’ प्रतिभान्वितम् (इति जटाधरः) । [तल्लक्षणं यथा मुधाकरे— “तात्कालिकी तु प्रतिभा प्रत्युत्पन्नमतिः स्मृता” ॥ अपिच, “प्रज्ञा नवनवीन्मे प-शालिनीं प्रतिभा मता” इति रुद्रकोषः] । ‘इति यत् उच्यते’ लोकेः कथ्यते ‘तत् इदं’ प्रमाणम् ।

शकुन्तलेति ॥ ‘अव’ अङ्गुलीयकप्रपाते ‘विधिना’ दैवेन ‘प्रभुत्वम्’ अभिज्ञान-हरणात्मिका अमता ‘तावत् दर्शितम्’ दैवमेवाऽवाऽतिरिच्यते इति भावः ।

राजेलि ॥ ‘श्रोतव्यमिदानीं संवत्तम्’ द्रष्टव्यात् श्रोतव्यस्य दुर्बलत्वात् सीकुरुडन-वचनमेतत् ।

शकुन्तलेति ॥ ‘ननु’ इति वाक्यारम्भे [इति हेमचन्द्रः] । ‘वितसलतामण्डपे’ पानीर-विरचित-विद्याम-गृहे [‘अथ मण्डपोऽस्त्री जनायये’ इत्यमरः] ।

शकुन्तलेति ॥ ‘पुत्रकृतकः’ कविमपुत्रः [‘कृतकः स्यात् पुमान् कृष्णखर्परं चाप्यसम्भवे । पुत्रमेदे कविमि च त्रिविंति शब्दाब्धिः । विस्तरस्तु चतुर्थाङ्गे द्रष्टव्यः] । ‘सुगर्पातकः’ हरिणशिशुः [‘पीतः शिशौ वह्निवे च गृहस्थानि च वाससि’ इति मेदिनी] । ‘त्वया उदकेन उपच्छन्दितः’ पानाय अभ्यर्थितः प्रलीभित इत्यर्थः । ‘इप्तस्य अभ्यासः’ अल्लिकः तम्, [‘अभ्यासीऽभ्यसने ऽल्लिके’ इति विश्वमेदिनौ] । ‘प्रणयः’ याज्ञा सलिलपानेच्छा इत्यर्थः । ‘प्रहसितः’ [कर्तरि क्तः, अकर्मकत्वात् ३।४।७२; ३०८६] । ‘सर्वः’ प्राणी ‘समानः’ तुल्यः ‘गन्धः’ सम्बन्धः येषां तेषु, तुल्यसम्बन्धेषु आत्मीयेषु इति यावत् । [‘गन्धे गन्धकः आसीदे लेशि सम्बन्धगर्वयोः’ इति विश्वप्रकाशः । “समानस्य” ६।१८४ इति योगविभागात् पृथक्त्वत्वे क्त्वा समानस्य सभावः (१८१२) विस्तरस्तु प्रथमाङ्गे द्रष्टव्यः] ‘पारण्यकौ’ वन्यौ [अनेन पूर्वभूतानां कार्याणां संगृहीतत्वात् समानं तावत्समन्वितम् नृकृपाणां तानां दशशब्दे—

“आदानं कार्यसंग्रहः” । अपिच “भूतकार्याभ्यान् उत्कीर्तनं मतम्” इति दर्पण-
लक्षणात् उत्कीर्तनं नाम नाट्यालंकारशोक्तम् ।

NOTES

1. वन्दमानायाः—शानच् here is indicative of हेतुः (Com.)
Read ‘हेत्वर्थं यथा—‘स भर्जयन् आत्मे’ [इह उपार्जनम् एव अस्य प्रवासस्य
कारणम्] ‘स सेव्यमानः विलसति’ (अत्र सेवा एव तस्य विलासे कारणम्)
‘विचिन्तयन्ती यम् अनन्यमानसा तपोधनं वेत्सि न मासुपस्थितम्’ (अत्र कान्तविषयिनी
चिन्तैव तपोधनस्य अवज्ञायाः कारणम्)—*Prabha*. प्रवृत्तपन्नसति—Ready—
witted (Com.).

2. श्रोतव्यम् &c.—Said tauntingly. You wanted first to
give me ocular proof. But now you are producing a
proof that is to be heard. Ultimately it will come to
nothing. Still I must give a patient hearing to your
got-up story. For ‘स चेत् मया न श्रोतव्यः समाश्रवणापराध एव स्यात्
इति प्रयोजनाभावेऽपि श्रवणमपि विधिरिति संगत-पद-दोषम्’—*Raghava*.

3. वेतसलता &c.—Alludes to the cane bower mentioned
before. [‘अस्मिन् वेतसपरिवर्धिते लतामण्डपे सन्निहितया शकुन्तलया भवितव्यम्’
P. 265. l. 16.]

4. शृणुमः &c.—Mark the utter indifference of the king.

5. पुनरुक्तकः—Fully explained in *P. 439. n. 3.*

6. उपच्छन्दितः—उपच्छन्दः means ‘to entreat’ ‘to coax with
flattering language’ Cf. ‘तस्मात् उपच्छन्दयति प्रयोज्यम्’—*Raghu V.*
58. where *Mulli* remarks ‘उपच्छन्दयति’ प्रार्थयमाने सति ।

7. सगन्धेषु—समानः गन्धः येषां ते सगन्धाः । ‘समान’ becomes ‘स’
by the Sutra “समानस्य” obtained by the योगविभाग of the
rule no. 1012. *Vide. P. 67. n. 6.*

8. पारण्यकी—In the case of Sakuntala the word is
to be derived with *Pratya* (from *Pratya* Collection 1. 1.), and
with ‘अन्’ (4. 3. 120.) in the case of the fawn. Next स्तार्थे

कन् । *Vide P. 149. n. 2.* Sakuntala chose this particular incident as the king out of love perhaps often used to taunt her as "wild". ('क वयं क परीचमन्थी मृगशवैः समसेधितो जनः' *Act. II. 18. Supra.*

राजा—एवमादिभिरात्मकार्यनिर्वर्तिनीनां मधुराभिरनृत-
वाग्भिराकृष्यन्ते विषयिणः ।

King—Voluptuaries are tempted by such and other sweet untruthful words of women seeking to compass their own end.

गौतमी—महाभाग ! शारितसि ए एवं मन्तिदुं । तपोवन-
संवर्द्धितो अणभिखो अयं जनो कइदवस्स [महाभाग !
नार्हसि एवं मन्वयितुम् । तपोवन-संवर्धितः अनभिन्नः अयं
जनः कैतवस्य] ।

Gautami—You should not speak thus, O illustrious (*king*) ! Bred in a penance-grove, this person is unaware of guile.

राजा—तापसवृद्धे !

स्त्रीणामशिक्षित-पटुत्वमसानुषीणां

सन्दृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः ।

प्रागन्तरिक्ष-गमनात् स्वमपत्य-जातम्

अन्यैर्द्विजैः परभृताः किल पोषयन्ति ॥२२॥

King—Old hermit-matron ! Intuitive cleverness is observed (*to exist even*) amongst females other than human ; what then in the case of those that are endowed with reason ? The female cuckoos, as is wellknown, cause their own young ones to be reared by other birds, before soaring in the sky.

Reading :— निर्वर्तिनीनाम्—B. R. V. S. Taylor Mss. Dr. Burkhard 'प्रवर्तिनीभिः'—B. 'निर्वर्तिनीणाम्'—M. K. 'मधुराभिः अमृतवाग्भिः'—B. 'अमृतमयवाक्त्रधुभिः'—R. M. V. 'योषितां मधुराभिः'—Mackenzie Mss. 'अमृतवाक्त्रधुराभिः'—S. 'अमानुषीणाम्'—B. 'अमानुषीषु'—R. V. M. 'किल'—B. 'खलु'—R. V. S, M.

राजति ॥ 'आत्मनां कर्माणि' स्वीदृश्यानि अवश्यं 'निर्वर्तयन्ति' साधयन्ति याः तासाम् ['आवश्यकाऽऽधमर्णयोः गिनिः' ३।१।१०० ; ३३।११] स्वीदृश्यसाधने तत्पराणां दुष्टानां नारीणाम् इत्यर्थः ['विशेषणमात्रप्रयोगः विशेष्यप्रतिपत्तौ' इति वामनः] 'एवमादिभिः' इदृशीभिः । 'अमृतवाग्भिः' असत्यवाक्त्रैः 'विषयिणः' कामुकाः ग तु मादृशजनाः । 'आकृष्यन्ते' आकृष्य स्ववशं नीयन्ते ।

गौतमीति ॥ 'कैतवस्य' क्लृप्ताया 'अनभिज्ञः' [कितवस्य कर्म कैतवम् । युवादित्वात् ५।१।१०० ; १७६५ इति अन् । यद्वा कितशब्दपूर्वात् वा-धातोः कः । 'कैतवं तु क्लृप्तिं द्युते कैतवः कितवे रिपौ' इति मेदिनी] ।

स्त्रीणामिति ॥ अन्वयः ॥ अमानुषीणाम् (अपि) स्त्रीणाम् अशिक्षितपटुत्वम् सन्दृश्यते, याः प्रतिबोधवत्यः किमुत । परभृताः स्वम् अपत्यजातम् अन्तरिक्ष-गमनात् प्राक् अन्यैः द्विजैः पोषयन्ति किल । व्याख्या—'अमानुषीणां' मानुषी-भिन्नानां 'स्त्रीणाम्' ['मनोजातावज्यतौ पुक् च' ४. 1. 161 ; 1185] [अनेन मेनका व्यज्यते । अस्या अमानुषीत्वात्] अपि 'अशिक्षितम्' अनुपदिष्टम् यत् 'पटुत्वम्' अर्थात् उपदेशम् अन्तरेण सहजं विद्यमानं कौशलं, यद्वा 'अशिक्षितेषु वस्त्रनादिविषयेषु 'पटुत्वं' स्वाभाविकचातुर्यं 'सन्दृश्यते' परिलक्ष्यते । 'या' नार्थः 'प्रतिबोधवत्यः' विशिष्टबुद्धयो मानुष्यः तासां 'किमुत' अनुपदिष्टवस्त्रकत्वकौशलं किं वक्तव्यम् [अतएव अर्थापत्तिरलंकारः । 'व्यतिरेक' इति राघवपादाः] । 'परैः' क्लृप्तैः 'भृताः' पालिताः इति 'परभृताः' कीकिलाः ['वनप्रियः परभृतः कीकिलः पिक इत्यपि' इत्यमरः । अथच 'परैः' अन्यैः 'भृताः' पुष्टाः, देवधनपरिवर्धिता इति स्वर्वेश्या मेनका अपि बोध्यते । अथच 'परेण' अन्येन महर्षिणा कर्णेन 'भृताः' पालिता इति प्रकृतलोपि लक्ष्यते] स्व स्वकीयम् 'अपत्यजातं'

शावकसमूहं [‘जातं जनिसमूहयोः’ इति कोषः। अथच ‘अपत्यजातं’ शकुन्तला-
रूपम्] ‘अन्तरिचगमनात् २।३।२८ प्राक् आकाशोद्भयनात् प्राक् [अनेन शकुन्तला-
सुकृत्वा मेनकाया स्वर्गगमनात् प्राक् इत्यर्थान्तरमपि लभ्यते] ‘अन्यैः द्विजैः’
२।३।२९ वायसादिभिः पक्षिभिः [अथच ‘अन्यैः’ विश्वामित्रभिर्नैः ‘द्विजैः’ विप्रैः
कण्ठादिभिरित्यर्थः। ‘दन्तविप्राऽखण्डा द्विजा’ इत्यमरः] ‘पीडयन्ति’ वर्धयन्ति ‘किल’
इति वार्तायाम् (‘वार्तायाम्’ अरुचौ किल इति त्रिकाण्डशेषः)। [अतः शकुन्तलालस्य विशेषे
प्रस्तुते स्त्रीसामान्यस्योक्तत्वात् अप्रस्तुतप्रशंसा। अर्थान्तरन्यामोऽपि। ‘तयाः त्य’ इति
‘मना मन्यैः’ इति द्वेकवचनप्रासाः। अतः काकैरेव कीकिल-शावक-पीडण-दर्शनात्
अन्यथादर्शनात् काकैरिति पक्षिविशेषे वक्तव्ये ‘अन्यैर्द्विजैः’ इति पक्षिसामान्याभि-
धानात् विशेषे अवशिष्टाख्यदोषः। स च “काकैः पिकाः किल रहः परिपीडयन्ति”
इति पठित्वा समाधेयः इति सिद्धान्तवागीशपादाः। वसन्ततिलकावृत्तम्]।

Voice :— ०पटुत्वं संपश्यन्ति (जनाः)। परभृताभिः ०जातं पीडयते।

NOTES

1. तापसवृद्धे—The परनिपात of वृद्ध is optional by ‘कङाराः
कर्मधारये’ 2. 2. 38; 75I.

2. अमानुषीणाम्—न मानुषी=अमानुषी, lower animals, तासाम्।
Here नञ् is indicative of तदन्यत् (other than). Hence the
epithet also indirectly refers to the celestial nymph Menaka
who is also other than human beings.

3. प्रतिबोधकत्वः—प्रति + बुध + घञ् करण=प्रतिबोधः intellect i. e.
the instrument of acquiring knowledge. Next सतृप्। This
is expressive of the contrast with ‘अशिक्षित’।

4. अन्तरिचगमनात्—यावा-पृथिव्योः अन्तर् (मध्ये) ईदृश्यते इति अन्तर +
इच् + घञ् कर्मणि (3. 3. 19) =अन्तरीचम्। वेदे तु छान्दसे ह्रस्वत्वम्।
अन्तर् ऋचा (णि नञ्वा) गृह्यस्य। पृथोदरादित्वात् (6. 3. 109) इत्वम्।
अस्मिन् पक्षे ‘अन्तरिचम्’ इति ह्रस्वमध्यः। अधिकरण व्युत्पत्तिस्तु नोचिता
व्युत्पत्ता घञो बाधप्रसङ्गात्—*Bhanuji*. The phrase also indirectly
refers to Menaka's return to heaven after Sakuntala's birth,

5. अन्यैः द्विजैः—द्विज means both 'bird' and 'Brahmana'. Hence the phrase means—"by birds other than cuckoos, *i. e.* the crows'. Next it means—"by a Brahman (*i. e.* *Kanva*) who was other than Visvamitra" (*Com.*).

6. परभृताः—Directly refers to *cuckoo* (*vide P. 424. n. 7*) and indirectly to *Menaka* who is a kept-woman (*Com.*). The king was absolutely ignorant of S'akuntala affair owing to the imprecation of Durbasa, still his speech flung a correct indecent reference to her birth from a prostitute and also perhaps to her chastity. Thus the king's speech it is a beautiful instance of *Dramatic Irony* (*Vide P. 173, 1, 3*). The commentator S'rīnivasa suggests the following interpretation for the last two lines :— "अथ काव्यायीऽपि द्योत्यते । तथाहि अन्तरीच-गमनात् प्राक् दुष्यन्तस्य मातलिना सह स्वर्गगमनात् पूर्वं स्वमपत्यजातं स्वकीयं पुत्रं अन्यैर्द्विजैः मारीचादिभिः पोषयन्ति" । For similar idea, Cf :— 'स्त्रियो हि नाम खल्वेता निसर्गादेव पण्डिताः । पुरुषाणां तु पाण्डित्यं शास्त्र-रेवोपदिश्यते' ॥—*Mriccha. IV. 19*.

शकुन्तला (सरोषम्)—अणञ्ज, अत्तणो हिअन्ना-णमाणेण किल सर्व्वं पेक्खसि । को दाणिं असो धम्म-कच्च अप्पवेसिणो तिनच्छस-कूयो-वमसस तव अणुकिदिं पडिवज्जिस्सदि [अनार्य, आत्मनो हृदयानुमानेन किल सर्व्वं प्रेक्षसे । क ईदानी-मन्यो धर्म-कच्चु-कप्रवेशिनः त्वणच्छनकूपोपमस्य तवानुकृतिं प्रतिपत्स्यते] ।

Sakuntala (*In wrath*). Ing noble man ! (*Thou*) judgest of all others, after the manner of (*thy*) own heart. Who else will act (*so basely*) in imitation of thee, that donning the garb of a virtuous man, thou shalt be covered pit.

राजा (आत्मगतम्)—सन्दिग्धबुद्धिं मां कुर्वन् अज्ञैतव
इवास्याः कोपो लक्ष्यते ;

तथा ह्यनया—

अथैव विस्मरण-दाह्यचित्तवृत्ती

वृत्तं रहः प्रणयमप्रतिपद्यमाने ।

भेदाद्भूवोः कुटिलयोरतिलोहिताद्या

भग्नं शरासनमिवातिरूपा स्मरस्य ॥२३॥

(प्रकाशम्) भद्रे, प्रथितं दुष्यन्तस्य चरितम् । प्रजास्वपीदं
न दृश्यते ।

King (*Aside*)—Her ire, rendering me wavering in mind, appears like that of one free from fraud. For—With the attitude of (*my*) mind (*towards her*) turned dreadful, owing to forgetfulness, I having disowned the love made in secrecy (*between us*),—by her with crimson eyes because of extreme anger, is snapped asunder, as it were, the bow of Cupid, through the knitting of her curved eyebrows. (*Aloud*) Good lady, Dushyanta's actions are well-known (*to all*). Such a thing is not noticed even amongst (*his*) subjects.

Reading :— 'प्रजास्वपीदं न दृश्यते'—B. 'तथापीदं न लक्ष्यते'—R. V. M. 'तथापीदं न लक्ष्यते'—S. In some manuscripts this speech has been assigned to पुरोहित ।

शकुन्तलेति ॥ 'आत्मनः' स्वस्य 'हृदयेन अनुमानं' सम्भाषणं तेन । अर्थात् स्वहृदयं यया वचनापूर्णम् अन्येषामपि तथा इत्यनुमानेन । 'प्रेचसे' मन्यसे । 'ददानीम्' इति वाक्यभूषणाय । 'अन्य' इत्यनेन त्वत्पुत्र्यः दुष्टः नास्ति इति व्यन्यते । 'धर्म' एव 'कञ्चुक' बाह्यरक्षणं (स्वयं कर्मधारयः), तं प्रवेष्टुं

शीलमस्य व्याजिन साधुत्वं प्रख्यापयत, अतएव 'दृश्यैः कृत्रः' पिहित आच्छादित इत्यर्थः [‘कृत्रं रहश् छादितयोः’ इति हैमः । ‘वा दान्त-शान्त-पूर्ण-दस्त-स्पष्ट-कृत्र-चमोः’ ७।२।३७ : ३०६८ इति इडागमः वैकल्पिकः] यः ‘कूपः’ वापी सस्य ‘उपमा’ सादृश्यं यस्य तथाभूतस्य ‘तव अनुकृतिम्’ अनुकरणं धर्मवचनैः स्वस्य सत्यसम्बन्धं प्रख्यापनं ‘कः प्रतिपत्स्यते’ विधास्यति न कोऽपि इत्यर्थः । अधोपनि-रलंकारः । रोषभाषणात् अथ संफेटनामाङ्गमुपचित्रम्—‘संफेठः रोषभाषणम्’ इति दर्पण-लक्षणात्] ।

राजति ॥ ‘सन्दिग्धा’ इयं सत्यं मिथ्या वा वक्ति इत्याकारा संशयायिता ‘बुद्धिः’ यस्य तादृशम् । ‘अकैतवः’ कापक्षग्रन्थः ।

मयीति ॥ अन्वयः ॥ मयि एव विस्मरण-दारुण-चित्त-वृत्तौ रहःवृत्तं प्रणयं अप्रतिपद्यमाने, अतिरूपा अतिजोहिताच्या अनया ध्वोर्भेदात् स्मरणं शरासनं भग्नमिव । व्याख्या—‘मयि’ दुष्यन्ते ‘एव विगतं स्मरणं यस्य तत् विस्मरणं’ विस्मृतिः तेन ‘दारुणा’ भयावहा निष्ठुरा इति यावत् [‘दारुणो रसभेदे ना विषु तु स्यात् भयावहे’ इति विश्वमेदिन्यौ] ‘चित्तवृत्तिः’ मनोवर्तनं यस्य तस्मिन्, अतएव ‘रहः’ निजने ‘वृत्तं’ सम्पादितं ‘प्रणयं’ प्रणयवृत्ति-परिणयादिकम् ‘अप्रति-पद्यमाने’ अज्ञानाने अस्वीकुर्वति सति ‘अतिरूपा’ महता कोपेन हेतुना ‘अत्यन्तं जोहिते’ रक्तवर्णे ‘अचिणी’ यस्याः तादृश्या, ‘अनया’ सौमन्त्या ‘कुटिलयोः’ वक्रयोः ‘ध्रुवः भेदात्’ प्रभङ्गं विधाय इत्यर्थः [‘लघ्वलीपे कर्मण्यधिकरणे च’, वाः-५८४ इति कर्मणि प्रसौ] ‘स्मरणं’ मदनस्य ‘शरासनं’ धनुः ‘भग्नमिव’ [इति भावाभिमानिनीवाच्यक्रियोत्पञ्चालंकारः । काव्यलिङ्गम् । रुणरुणेति वृत्तौ वृत्तमिति श्रमेति स्मरणं इति किकानुप्रासश्च वचनप्रासश्च । वसन्ततिलकावृत्तम् ।]

Voice :— * * * * * ० लोहिताची इयं शरासनं भग्नवती ।

प्रकाशमिति ॥ ‘प्रथितं’ सर्वैर्विज्ञातम् [‘प्रतीति प्रथित-ख्यात-वित्त-विज्ञात-विश्रुता’ इत्यमरः] ‘इदं’ वचकत्वं ‘प्रजास्तपि न दृश्यते’ का कथा प्रजारक्षके दृश्यन्ते इत्याशयः [अधोपनि-रलंकारः] ।

NOTES

1. सरोषम्—Anger is here due to the words of the king which made bitter reflections on S'akuntala's birth and breeding and it is quite justified on the part of a devoted Aryan wife, for she can brook all but scandal about her character. Here शकुन्तला has been depicted as an अवीरा woman. Cf. 'प्रियं सीतप्रास-वक्त्रा मध्या धीरा दहेत् रुपा । धीराधीरा तु रुदितैः, अवीरा परुषोक्तिभिः'—*Darpana*.

2. अनार्य—Even though highly incensed, she has not forgotten the advice of her father (i. e. 'भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मावा प्रतीपं गमः') and she does not use a harsher epithet than अनार्य ।

3. दण्डच्छत्र &c.—“कुत्सिता ईषडा आपोऽव इति कूपः । 'मृक्पुर्व'—५।४।७४ इति अः । 'जदनीर् अदेश' ६।३।८८ इत्यव दीर्घनिर्देशात् अन्यवापि जत् इति वा”—*Bhanuji*. With this Cf. Vali's rebuke of Rama—'स त्वां विनिहतात्मानं धर्मव्रजमधार्मिकम् । जाने पापसमाचारं दृष्टैः कूपमिवाकृतम्'—*Ramayana*.

4. धर्मकञ्चुक &c.—Mark the confusion of metaphor owing to her excessive anger.

5. अगुणतिम् &c.—S'akuntala means to say that nobody will debase himself by imitating the king who has acted so vilely towards her. For “यदयदाचरति श्रेष्ठस्तदेव इतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते”—*Gita*.

5. मयि एव—Some construe the two with सुवोः मेदात् i. e. eyebrows darted against me. We have explained 'अतिरेका' as the instrument of 'अतिशीहिताद्या'—with eyes that were exceedingly crimson owing to intense ire. The epithet may also be taken as an attribute of अनया understood—by her whose anger was intense and whose eyes &c.

6. सुवोः मेदात्—'सुवोः' and 'सुवोः' all mean contraction of the eyebrows, a frown. Cf. 'सुमदसादिन पदाङ्गघोनः'.

—*Raghu. XIII. 36*; 'भूषेपमावानुसतप्रवेशम्'—*Kumar. III. 60*.
'तरङ्गभूषणां क्षुभितविहगयेगिरशना'—*Veni. IV. 28*; 'सम्भूष' मुखसिव'—*Megh. 25. Kumar III. 71; VI. 45*.

7. अरस्य &c.—The eyebrows of women are often compared to Cupid's bow. Cf. 'भूपल्लवं धनुरपाङ्गतरङ्गितानि बाणाः' &c *Gitagovinda*. 'अथ स ललितयोषिद भूलताचारुङ्गम्' &c—*Kumar*.

8. भग्नम्—The idea is :—The king did make love with S'akuntala, but now he is trying to evade that. At this the god of love became exceedingly exasperated and determined to punish the king with an arrow forcibly discharged from the bow which was drawn to such an extent as to break the staff.

9. अरस्य—"The double entendre in the word *smara* which means 'recollection' as well as 'the god of love' is noticeable." — *Williams*.

Remarks :—The s'loka is quoted by the king *Bhoja* in his सरस्वतीकण्ठाभरण ।

शकुन्तला—सट्ठ दाव अत्त सच्छन्दचारिणी किद स्थि
जा अहं इमस्स पुरुवंसलच्चरणं सुह-महुणी हिअअ-विसस्स
हल्यवभासं उवगदा [सुठु तावत् अत्त सच्छन्दचारिणी
कुतास्मि । याहमस्स पुरुवंश-प्रत्ययेन सुखमधोर्हृदयविषय
हस्ताभ्यासमुपगता] । (इति पटान्तेन सुखमावृत्य रोदिति) ।

S'akuntala—Full well now in this I have been represented as a wanton woman, who, from confidence in Puru's race, have got near the hands of one honey-mouthed but poison-hearted. (*This said, covering her face with the cloth-end weeps*).

शार्ङ्गरवः—इत्यमात्मकृतमप्रतिहतं चापलं दहति ।

अतः परीक्ष्य कर्तव्यं विशेषात् सङ्गं रहः ।

अज्ञातहृदयेष्वेवं वैरीभवति सीहृदम् ॥ २४ ॥

S'arngarava—Thus does a self-committed hastiness when not counteracted leads to burning. Therefore a secret union should be formed after a special circumspection. Thus does a friendship turn into hostility in those whose hearts are not known (*to each other*).

Reading :—‘हृदयविषय’—B. ‘हृदयस्थितविषय’—R. V. M. ‘हृदयस्थ-
-विषय’—S. ‘अप्रतिहतम्’—B. M. S. ‘परिहतम्’—R. V. K. ‘प्रतिहतम्’—
S. Mackenzie Mss.

शकुन्तलेति ॥ ‘स्वस्याः हृन्नेन’ अभिप्रायेण [‘अभिप्रायश्चन्द आशय’ इत्यमरः]
परति तच्छीला [ताच्छील्ये णिनिः] स्वरिणी इत्यर्थः । [सीक्रोशीक्तिरियम् ।
तेन च “उपज्ञातं बहु तत्र किमुच्यते” इत्यादिदर्पणीदाहरणवत् विपरीतलक्षणाया
नियतगुरुजनमत्तानुचारिणी परमपतिव्रता एवाहं तत्रापि तदव्यामननात्
त्वमतीव निर्वीधः प्रतारको वा इति सिद्धान्तवागीशपादाः] । ‘पुरुवंशे’ पुरुसदृश-
विश्रुवफले यः ‘प्रत्ययः’ विश्वासः, तेन हेतुना । यतोऽयं महति पुरुवंशे जातः
अतोऽयं न अधार्मिक इति विश्वासात् इत्याशयः । ‘मुखे मधु’ यस्य तथाविधस्य ।
‘हृदये विषं’ हृलाहलं यस्य तादृशस्य [उभयत्र व्यधिकरणः बहुव्रीहिः । विषस्य
इत्यनेन कापव्यनिगणनात् अतिशयोक्तिः । विशेषणद्वयेन अतिखलस्वभावत्वं ध्वनितम्] ।
शार्ङ्गरव इति ॥ ‘इत्यम्’ अनेन प्रकारेण ‘अप्रतिहतम्’ अनिरुद्धम् ‘आत्मकतं’
स्वयंविहितं चपलस्य कर्म ‘चापलम्’ अविसृज्यकारिता ‘दहति’ परिणामि
सन्नापं जगयति ।

अत इति ॥ अन्वयः ॥ अतः रहः सङ्गतं विशेषात् परीक्ष्य कर्तव्यम् ।
अज्ञातहृदयेषु सौहृदम् एवं वैरीभवति ॥ व्याख्या—‘अतः’ पूर्वोक्तात् कारणात्
अर्थात् चापल्यस्य दाहकरत्वात् निर्जने यत् ‘सङ्गतं’ सम्मेलनं प्रणयादिकम् इत्यर्थः
[भावे क्तः] तत् ‘विशेषात्’ विशेषं प्रयत्नातिशयम् आश्रित्य [ल्यबलीने कर्मणि
५सौ, वाः—५८४] ‘परीक्ष्य कर्तव्यम्’ कन्यया इति शेषः । विपक्षे बाधकमाह ।
‘अज्ञातहृदयेषु’ व्यवहारादिना अपरिज्ञातचित्तेषु ‘सौहृदं’ मैत्री ‘एवम्’ अनेन
प्रकारेण अवैरं वैरं भवति इति ‘वैरीभवति’ (अभूतभावविभुः) । [पूर्वोक्ते शकुन्तला-

दुष्कृत्योः संगतस्य कर्तव्ये विशेषे प्रसूते यत् सामान्यसंगतमात्रस्याऽप्रसूतस्य वचनं साऽप्रसूतप्रशंसा । वैधर्म्याऽर्थान्तरन्यासः । वाक्यार्थहेतुकां काव्यलिङ्गञ्च । श्लोकी वृत्तम्] ।

Voice :— सौहृदेन वैरीभूयते ।

NOTES

1. सुखसधो: &c.—Cf. 'वर्जयेत् तादृशं वत्सुं विषकुम्भं पयोसुखम्' । विष is both *masculine* and *neuter*. 'सुखसधो:' is quite in consonance with 'हृदयविष'; thus the redundant 'स्थित' is rejected

2. अप्रतिहतम्—A rash act should always be checked; otherwise it will bring remorse in the long run.

3. चापलं दहति &c—Cf. 'सहसा विदधीत न क्रियासविवेकः परमापदां पदम्' ।—*Kirat. II. 30*.

4. अतः परीत्य &c—This is *certainly the poet's own view* about matrimonial alliance contracted in secrecy. He seems to be against such loveaffairs and points out its evil consequences. Cf. 'सुजन देखिया करिवि पौरिति, प्रहरी राखिवि आखि ॥ सुजन सुजने हृदले पौरिति, याकिवि परम सुखे । असिका सने करिले पौरिति नाम गोडावि दुखे'—*Mukundadas*.

5. वैरीभवति &c.—Cf. 'घातराष्ट्रैः सह प्रीतिर्वैरमस्यास्मृत । असम्भौ हि दीपाय कूलच्छायेव सेवित'—*Kirat*.

6. सौहृदम्—सुहृत् (from सु and हृदय) technically means a *friend*, no matter whether he has a good heart or not, by the rule 'सुहृदुहृदौ मिवासिबयोः' 5. 4. 150; 888. : 'सुहृत् मियम् * * अन्यत्र सुहृदयः । दुहृदयः'—*Bhattoji*. Next अण् comes in by 'हायनान्त-युवादिभ्यः अण्' 5. 1. 130; 1795 in the sense of भाव or कर्म, but अण् cannot cause लभ्यपदवृद्धि by 'हृदभगसिन्धन्ते पूर्वपदस्य च' 1133 as it is barred by the परिभाषा 'लज्जणप्रतिपदीकृत्योः प्रतिपदीकृत्य' 257; 807; 2353 and 'अर्थवद्वयहणे नानर्थकस्य रहणम्' 73. Hence the form is सौहृद by 7. 2. 117; 1075. The same form will be available if अण् is attached after सुहृदय. *Vide P. 103, n. 3.*

राजा—अयि भोः, किमत्रभवतीप्रत्ययाद्वाऽस्मान् संयुत-
दोषाचरैः क्षिण्यथ ।

King—O Sir, why do you, simply giving credence to this
laly, wound me with words of heaped-up accusations?

शार्ङ्गरव (सासूयम्) —श्रुतं भवद्भिरधरोत्तरम् ।

आजन्मनः शाठ्यमशिक्षितो यस्तस्याऽप्रमाणं वचनं जनस्य ।

परातिमन्वानमधीयते यैर्विद्येति ते सन्तु क्लिप्तवाचः ॥२३॥

S'arngrarava—(Spitefully) Do you hear the base (*Ragharav*)
reply. The declaration of a person who from his birth is
untrained to sleight (*whatsoever*) is without validity and
let those by whom (*the art of*) deceit is studied as a
science be (*regarded*) as infallible speakers of truth.

Reading :— 'संयुतदोषाचरैः'—V. R. 'संभृतदोषैः'—B. M. 'संभृतदोषा-
चरेण'—K. 'संभृतदोषाचरेण'—S. M reads 'अधिचिपय' for 'चिनुय' ।
'यैः'—R. V. M. B. 'ये'—S. B reads 'अभिसन्धानं' for 'यतिसन्धानम्' ।

राजिति ॥ 'अत्रभवत्यां प्रत्ययः' विश्वासः तस्मात् 'एव' इत्यनेन प्रमानान्तर-
निरासः । केवलमस्य वचनात् न तु युक्तान्तरमपेक्ष्य इत्याशयः । 'सस्यक्' न
तु ईपत् 'युताः' संश्रुताः न तु स्पृष्टाः 'दोषाः' येषु तादृशानि 'अचराणि' तैः ।
['असंभृतदोषैः इति पाठे अकृतदोषैः इति व्याख्येयम्] । 'क्षिण्यथ' हिंस्य
पीडयथ ['क्षि हिंसायामिति कविकल्पद्रुमे] ।

शार्ङ्गरव इति ॥ 'अधरं' हीनं च तद 'उत्तरम्' च 'अधोत्तरम्' इति
राघवपादाः । 'अधरोत्तरम्' क्षिपरीतम् इति न्यायपञ्चाननपादाः ['विभाषा वच-
संग-टण-धान्य-व्यञ्जन-पशु-शकुन्त-श्व-वडव-पूर्वापराऽधरोत्तराणाम्' २।४।१२ ; ८१६
इति एकत्वं पाचितम्] ।

आजन्मन इति ॥ अन्वयः ॥ यः आजन्मनः शाठ्यम् अशिक्षितः, तस्य जनस्य
वचनमप्रमाणम् । परातिमन्वानमधीयते यैर्विद्येति ते सन्तु क्लिप्तवाचः सन्तु ।

व्याख्या—‘यो’ जनः शकुन्तलारूपः ‘आजन्मनः’ जननात् आरभ्य अयं यावत्
[समासस्य विभाषितत्वात् न समासः। समासपक्षे ‘आजन्म’ इति स्यात्]
‘शाठ्य’ परप्रवचनम् ‘अशिक्षितः’ अध्येतुमपि नारखवान् [‘आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च’
३।४।७१; ३०५३ इति। प्र-शब्दाऽभावेऽपि कर्तरि क्तः। तथाचोक्तं प्रभाषा—
“प्रशब्द आदिकर्मयोक्तकः। कदाचित् प्र-शब्दाऽभावेऽपि आदिकर्मप्रयोगो दृश्यते।
यथा, धातवः पठिताः”]। ‘तस्य’ शाठ्यविवर्जितस्य ‘जनस्य’ शकुन्तलारूपस्य ‘वचनम्’
अप्रमाणम् ‘अविद्यास्यम्’ अपितु कथमपि न इति तात्पर्यम् [अतएव अर्थापत्तिरलंकारः]
‘परिषाम्’ अतिसम्मानं व्यञ्जनम् [‘व्यञ्जनञ्चातिसम्मानं व्यलीकञ्च प्रतारणम्’ इति
हेमचन्द्रः] ‘विद्या इति’ विद्यारूपत्वेन विभाव्य [‘क्वचिन्निपातेनाभिधानम्’ वाः-५३७
इति प्रथमा] ‘यैः’ दुष्यन्सदृशैः नृपैः ‘अधीयते’ यत्रेनानुरागेन च अभ्यस्यते ‘ते’
‘किं’ इत्यरुची ‘वार्तायामरुचौ किं’ द्विकारुण्यः ॥ राघवमते ‘संभावनायाम् किं’।
‘किञ्च शब्दस्तु वार्तायां संभाव्याऽनुनयार्थयोः’ इति विश्व] ‘आप्ताः’ प्रत्ययिताः विश्वासयोग्याः
[‘आप्तः प्रत्ययित स्त्रिषु’ इत्यमरः]। ‘वाचः’ येषां तादृशा सन्तु, अपितु कुतोऽपि
न इति हृदयम्। [सौलुगुणवचनमेतत्। अत्रापि अर्थापत्तिरलंकार राघवमते—
“शकुन्तलावचनं सत्यं दुष्यन्तवचनम् असत्यमिति विशेषे प्रस्तुते यत् सामान्यवचनं
सौ वैधर्म्येणाऽप्रस्तुतप्रशंसा”]। ‘अशिक्षित’ इत्यत्र प्रधानस्य नञर्थस्य समासे गुणि-
भावात् विधेयाविमर्शदोषः। स च “शाठ्यं न जन्मावधि शिक्षितो यः” इति पाठेन
समाधेयः इति सिद्धान्तवाग्विशपादाः। “शकुन्तला सुष्ठु तावत्” इत्यादिना एतदन्तेन
द्रवी नामाङ्गमुपचितम्। “द्रवी गुरुव्यतिक्रान्तिः शोकाविगादिसम्भवा” इति दर्पण-
लक्षणात्। उपजातिवृत्तम्]।

NOTES

1. संयुत &c—With wordings every syllable of which is fraught with censure (*Vide com.*)
2. चिणुष—“चिणोति दूरितं दृष्ट्वा चिणोत्यर्थे च दुःखितम्। भृत्यानां मित्य-
मशानं यं चिणोति सदुक्तिभिः”—*Halayudha 110.*
3. अधरोक्तम्—The word has been explained by Raghava-
nanda as ‘अधर (हीनम्) उत्तरम् i. e. a base reply. But the king has

not given any such reply; he simply wants to know why S'akuntala is to be believed and his humble self disbelieved. Mahamahopadhyaya Nyayapanchana explains it as विपरीत *i. e.* something done in a topsyturvy or contrary manner Candras'ekkhara explains it as 'निल्लट्टमावाचम्' *i. e.* ascendancy of the low, 'placing that at the top which ought to be at the bottom'—*Williams*. For this sense Cf. 'अद्यात् काकः पुरोडाशं या च लिङ्गात् हविस्तया । सायस्य न स्यात् कश्चिञ्चित् प्रवर्तेताऽधरोत्तरम्'—*Manu VII. 21*. where *Kulluka Bhatta* notes—'ब्राह्मणादिवर्णानां च मध्ये यदधरं शूद्रादि तदेवोत्तरं प्रधानं प्रावर्तिष्यत' । Also Cf. 'अदेश्य' यद्यदिशति निर्दिष्टापङ्कते च यः । यथाधरोत्तरानर्थान्विगीताद्भावमुच्यते'—*Manu VIII. 53*; also cf. Devayani's complaint to her father against her maid शर्मिष्ठा 'अधर्मेण जितो धर्मः प्रवृत्त मधरोत्तरम् । शर्मिष्ठययातिवृत्ताच्च दुहित्वा ह्यपर्वणः'—*Mahabharat, Adiparva*. The whole thing is an address to the audience. "Do you notice the inversion of the proper order of things by which the high (*Sakuntala*) has been made low and the low (*king*) has been raised high." Or this is an address to the king by *Sarngarava*. 'You have misunderstood me and consequently have taken my words in a preposterous way. I did mean nothing to you with अतः परीत्य etc. I was only sermonizing to S'akuntala. Surely no body will give greater credence to the wordings of a forest-girl than the statement of one who is none other than a king'. The whole thing of course is sarcastic.

3. अशिक्षितः—Involves विधेयाविमर्षदोषः (*Vide P. 16, n. 7*). rectification. See *Com.*

4. अपतिसन्धानम्—अभिसन्धान (*B*) also means the same thing *i. e.* cheating. The latter has been used elsewhere by our poet. Cf. 'पराभिसन्धानपरं यद्यप्यस्य विवेष्टितम्'—*Raghu. XVII. 76*.

5. आश्रयवाचः—*Com.* means 'अम-प्रसाद-विप्रलिप्ता-करणापाटव-रूपदोषवत्तुष्टय-रहितः । स च नृत्थादिः' इति श्रुतिः । *i. e.* One whose advice is

always correct. 'Ci. "अतवगनुमानायां साध्यं त्वां प्रति का कथा"—
Raghu. X. 28. किञ्च—Either in पश्चि or सम्भावना।

राजा—भोः सत्यवादिन्, अस्युपगतं तावदस्माभिरिवम् ।
किं पुनरिन्नामसितन्वाय लभ्यते ।

King—Ho truth-teller ! granted now by us it is so,
but what is to be gained by having deceived her ?

शाङ्गरवः—विनिपातः ।

S'arngarava—Damnation.

राजा—विनिपातः पौरवैः प्रार्थ्यते इति न शङ्केयमेतत् ।

King—That 'damnation' is sought after by Puru's des-
cendants is not credible.

शारङ्गतः—शाङ्गरव ! किमुत्तरैः । अनुष्ठितो गुरु-नियोगः,
प्रतिनिवर्तमहे कथम् । (राजानं प्रति)

तदेषा भवतः पत्नी त्वज वैनां गृहाण वा ।

उपयन्तु हि दारिषु प्रभुता सर्वतोमुखी ॥ २६ ॥

गौतमि, गच्छाग्रतः । (इति प्रस्थिताः) ।

Saradvata—S'arngarava, enough of altercation. (*Our*)
preceptor's commission has been executed. Let us return.
(*To the king*) This is then your wife. Either desert her
or accept. For a husband (*has*) absolute mastery over
(*his*) wife. Gautami, go ahead. (*This said, they began to move.*)

शकुन्तला—कहं इमिना किदवेण विप्रलब्धम् । तु वि
मं परिचग्रह [कथमनेन कितवेन विप्रलब्धाऽस्मि, यूयमपि मां
परित्यजथ] । (इति अनुप्रतिष्ठते) ।

S'akuntala—How now ! (*I*) have been hounded by
this perfidious ~~man~~ ^{man} ~~Prof. Sanyal~~ ^{Prof. Sanyal} ~~What Shastri~~ ^{What Shastri} ~~Collection~~ ^{Collection} me ? (*This*
said, starts after them.)

गौतमी (स्थित्वा)—वच्छ सङ्गरव ! अनुगच्छदि गो करुण
परिदेइणी सउन्दला । पञ्चादेस-परुसे भत्तुणि किंवा मे पुत्तिआ
करेदु [वत्स शार्ङ्गरव, अनुगच्छति नः करुणपरिदेविनी
शकुन्तला । प्रत्यादेशपरुषे भर्तेरि किं वा मे पुत्तिका करोतु] ।

Gautami (*Stopping*)—My child S'arngarava, piteous-be-
moaning S'akuntala is following us. Her husband cruelly
disowning her, what possibly can my poor child do ?

Reading :—‘न शब्देयम्’—R. M. V. ‘अशब्देयम्’—B. S omits
‘न’ । ‘शारङ्गतः—भी शार्ङ्गरव’—R. V. M. K. ‘शार्ङ्गरव—भी राजन्’—B.
‘उत्तरेः’—B. ‘उत्तरेण’—R. V. M. ‘भत्तरीत्तरेण’—S. ‘नियोगः’—B. ‘सन्देशः’
—R. V. M. S. ‘पत्नी’—B. ‘कान्ता’—R. V. M. S. ‘उपपन्ना’—R. V.
M. ‘उपपन्नः’—B. ‘सर्वतीमुखी’—R. V. M. S. K. ‘विश्वतीमुखी’—B. M
inserts ‘परिदेविनीम्’ before ‘परित्यज्य’ । B reads ‘तपस्विनी’ for
‘पुत्तिका’ ।

राजति ॥ ‘भीः सत्यवादिन्’ सील्लुण्डमेतत् । ‘एवम्’ अर्थात् वयं परप्रतारण-
परायणाः । ‘अतिसन्धाय’ प्रतापं ।

शार्ङ्गरव इति ॥ ‘विनिपातः’ मरुके पतनम् । लभ्यते इति वाक्यसमाधिः
[‘विनिपातो निपाते स्यात् देवादिव्यसने पुमान्’ इति मेदिनी] । [‘राजा भी
सत्यवादिन्’ इत्यादिना एतदन्तेन अक्षमानामा नाट्यालंकारः निबद्धः । “अक्षमा
सा परिभवः स्वल्पोऽपि नाभिसंस्तते” इति दर्पणलक्षणः] ।

राजति ॥ ‘दौरवेः’ पुरुष-पुण्य-पुरुष-कूलीकृतैः पावनैः राजभिः ‘विनिपातः
प्राप्यते’ इत्यते ‘न शब्देयम्’ [अनेन पूर्वपुरुषस्य पुरोः नामकीर्तनात् प्रसङ्गनामाङ्ग-
मुपचितम् । “गुरुकीर्तनं प्रसङ्गः” इति दशरूपकलक्षणात्] ।

तदिति ॥ अन्वयः ॥ तत् एषा भवतः पत्नी । एनां त्यज वा गृहाण वा ।
हि उपपन्नः दारिषु सर्वतीमुखी प्रभुता । व्याख्या—‘तत्’ इति उत्तरप्रत्युत्तरीप-
संहारे । ‘एषा’ पुरोद्वयसना शकुन्तला भवतः ।

अभिज्ञानशकुन्तलम्

विधिना परिणीता यज्ञाधिकारिणी स्त्री न तु वैवलं कान्ता । 'एनां' ['द्वितीया
टौखेनः' १।४।३४ ; ३५१ इति अन्वादेशे एनादेशः] यद्येच्छ 'त्यज' वा 'गृह्णाण'
वा, तद्विषये अस्माकं किसपि वक्तव्यं नास्तीत्याशयः । 'हि' इति कारणसाह ।
'उपयन्तुः' पत्युः [इति जटाधराचार्यकृतः पर्यायनानार्थकोषः] 'दारिषु' यथाशास्त्रं
परिणीतायां भार्यायां ['दाराजन्तत्ताजाऽसुनां बहुत्वञ्च'] 'सर्वतोमुखौ' सर्वप्रकारा
(इति शङ्करपादाः) अधिकरणसमर्था [इति चन्द्रशेखरचरणाः] अर्थात् त्यागे
ताडने स्त्रीकारे अथवा दाने 'प्रभुता' भर्तुः चमत्ता अस्ति इति शेषः ।
[अर्थान्तरन्यासः । श्लोकीवृत्तम्] ।

Voice :— इयं त्यज्यतां गृह्यताम् वा ।

शकुन्तलिति ॥ 'कितवेन' यच्चकेन ['कितवः धूर्तवन्मते यच्चके कनकाऽऽह्वयोः' इति विश्वः] 'विप्लव्या' वञ्चिता ['विप्लवञ्चल वञ्चित' इत्यमरः] । महाविप्रादोक्ति-
रियम् । 'अनुप्रतिष्ठते' पद्यादागच्छति ['समवप्रविभ्यः स्थः' २१८८ इति तङ्] ।
[अनेन खेदनामाङ्गमुपक्षिप्तम् । 'मनयेष्टा-समुत्पन्नः शमः खेद इति धृतः'
इति दर्पणलक्षणात्] ।

गौतमीति ॥ 'क्षरुणपरिदेविनी' दयाजनकं विलपन्ती ['विलापः परिदेवनम्'
इत्यमरः। 'परिदेवना अपि' इति भानुजिः]। 'प्रत्यादिशेन' प्रत्याख्यानेन ['प्रत्याख्यानेन'
निरसने प्रत्यादिशः निराकृतिः' इत्यमरः]। 'पौरुषः' निष्ठुरः तादृशे सति इत्यर्थः।

NOTES

1. सत्यवादिन्—Uttered tauntingly.

2. किं लभ्यते &c—The idea is. Nothing can be done *without any purpose*. Even if it is granted that all you say is true, still for what material gain shall I do as such? The inquisitive student, for the *fallacy in the king's argument*, may ~~conspire~~ ^{conspire} ~~with~~ ^{with} ~~the~~ ^{the} ~~king~~ ^{king} ~~to~~ ^{to} ~~bring~~ ^{bring} ~~about~~ ^{about} ~~the~~ ^{the} ~~king's~~ ^{king's} ~~fallacy~~ ^{fallacy} ~~in~~ ⁱⁿ ~~the~~ ^{the} ~~king's~~ ^{king's} ~~argument~~ ^{argument} ~~on~~ ^{on} the aphorism 'जीवाक्षयं जीवाक्षयम्'—*Brahma Sutra*, ch. II.

3. विनिपातः—This is *elliptical* for विनिपातः त्वया लभ्यते । Do you say what you will gain? Then know, it is eternal damnation.

4. किमुत्तरेः—किम् उत्तरप्रत्युत्तरेः । No use of bandying words.

5. पत्नी—is certainly a better reading than कान्त adopted by Raghava, as the latter is not in consonance with दरिपु, or in other words सर्वतोमुखी प्रभुता of a husband (उपयन्ता) exists only upon a legally married wife (पत्नी) and not upon a ladylove (कान्ता) Cf. 'भर्ता हि देवतं स्त्रीणां भर्ता च गतिरुच्यते । जीवपत्याः स्त्रियो भर्ता देवतं प्रभुरेव च'—*Agnipurana*. Curiously enough Mr. Kale condemns the Bengali reading and observes—“Mark the intentional use of the word (*i. e.* कान्ता). They do not say “पत्नी” for she was not acknowledged as such by the king—“she was loved by you, we do not force her upon you”. But has the love professed by S'akuntala been acknowledged by the king? With the reading 'उपपत्र' explain 'शान्तादिभिः उपपत्रा'—admitted by the scriptures.

6. उपरिदेविनी—परि + दिव means 'to lament' Cf. 'अव्यक्तनिधनान्येव तव का परिदेविना'—*Gita II. 28*. 'न मन्त्रवलवीर्येण प्रज्ञया पौरुषेण च । अलभ्यं लभते मर्त्यः तव का परिदेविना' ॥ 'एकवच्ये यदा रात्रौ नानापचिसमागमः । प्रभाते दशदिशो यान्ति तव का परिदेविना' ॥ 'एकसार्यप्रयातानां सर्वेषां तव गमिनाम् । यद्येकस्वरितो याति का तव परिदेविना'—*Gaduda Purana, Ch. III*; 'अय ते परिदेविताचरैः'—*Kumar. IV. 25*; 'शशंस सीता परिदेविनात्मम्'—*Raghu XIV. 83*.

शार्ङ्गरवः (सरोषं निवृत्य)—आः पुरोभागिनि ! स्वातन्त्र्य-मवलम्बसे । (शकुन्तला भीता वेपते) ।

S'arngarava (*In wrath, turning back*)—What ! forward woman ! do you resort to self-rule ? (*S'akuntala totters in fright*). CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

शाङ्गरवः—शकुन्तले !

यदि यथा वदति क्षितिपस्तथा

त्वमसि, किं पितुरुत्कुलया त्वया ।

अथ तु वेत्सि शुचिव्रतमात्मनः

पतिकुले तव दास्यमपि क्षमम् ॥ २७ ॥

तिष्ठ साधयामो वयम् ।

S'arngarava—S'akuntala, if thou art exactly what the the ruler of the earth asserts, then what (*use has*) thy father in thee outcast ? But if thou believest thy vow to be immaculate, even slavery in the house of your husband is proper for thee. Stay (*here*). We go.

Reading :—‘पाः पुरीभागिनि’—B. K. S. C. ‘किं पुरीभागे’—R. V. M. S. B supported by S’ reads ‘पुनः’ for ‘पितुः’ ।

शाङ्गरव इति ॥ ‘पा’ इति कीपे [‘पाः अरण्येऽप्यकारणे कीपसंतापयोरपि’ इति मेदिनी] ‘पुरीभागिनि’ दीपैकदर्शिनि [‘दीपैकदृक् पुरीभागे’ इत्यमरः] शास्त्रविगर्हितं ‘स्नातन्वाम्’ यथेच्छं वर्तनम् ‘अवलम्बसे’ आश्रयसि [‘अनेन द्युति-नासाङ्गमुपचिन्तम् । “तर्जनाद्भेजेन द्युतिः” इति दशरूपकलक्षणात्] ।

यदीति ॥ अन्वयः ॥ क्षितिपः यथा वदति यदि त्वं तथा असि, उत्कुलया त्वया पितुः किम् ? अथ तु आत्मनः व्रतं शुचि वेत्सि, पतिकुले दास्यम् अपि तव क्षमम् । व्याख्या—क्षितिं पाति इति ‘क्षितिपः’ श.श. राजा दुष्यन्तः ‘यथा’ यादृशं, नेयं मया प्राक् परिणीता इति यत् ‘वदति यदि त्वं’ तथा ‘तादृशी’, अनेन अपरिणीता अथच गर्भवती इत्याशयः । ‘असि’ तदा कुलात् उत्क्रान्ता ‘उत्क्रान्ता’ कुलटा इत्यर्थः [निरादयः क्रान्तादयर्थे पञ्चम्या ७८० इति प्रादितत्] तादृश्या ‘त्वया पितुः’ कण्ठस्य ‘किं’ प्रयोजनम् सिध्येत् न किमपि । अतएव न पुनरव्यान् अगुसरेत् इत्याशयः । [राष्ट्रः वाक्यं सत्यं चेत् तदा दुष्यन्तः अस्याः न भर्ता अतएव पाह ‘क्षितिपः’ न तु ‘पतिः’ इति] । ‘अथ तु’ [इति पूर्वतो व्यतिरेके] .

पचान्तरे यदि 'आत्मनः' स्वस्य 'व्रतं' नियमं पातिव्रत्यलक्षणं 'शुचि' पवित्रं 'वेत्सि' जानासि तर्हि 'पतिकुले' स्वामिभवने ['कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च । भवने च तनौ क्लीवम्' इति मेदिनीकरः । शकुन्तलावाक्यं सत्यं चेत् तदा दुष्यन्तः अस्याः पति स्यात्, अतएव 'पतिकुले' प्रक्रमभङ्गदोषश्च न] 'दास्यमपि' दासीकर्म अपि 'तव चमं' योग्यं ['चमा तितिक्षा पृथ्वी च, योग्ये शक्ते हिते चमम्' इति धरणिदासविप्रः] । हितुरलङ्कारः । प्रथमार्धे यकाराणाम् असक्तसाम्यात् कृत्यनुप्रासश्च । "यदि तथा त्वमसि" इति वाक्यमध्ये "यथा वदति क्षितिपः" इति वाक्यान्तरस्य प्रवेशात् गर्भिततादोषः । स च "वदति यन्नृपतिर्ननुचेत्तथा" इति पाठेन समाधेयः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम्] ।

Voice :— क्षितिपेन यथा उच्यते, त्वया तथा (भूयते) ।

तिष्ठेति ॥ 'साधयामः' गच्छासः ("प्रायेण न्यक्तकः साधिर्गमेः स्थाने प्रयुज्यते" इति दर्पणः) । [अनेन प्ररीचनानामकमङ्ग सुपक्षितम् । तल्लक्षणं यथा दर्पणे— "प्रयोजना तु विज्ञेया संहाराद्यप्रदर्शिनौ"] ।

NOTES

1. आः—Implies anger.
2. पुरीभागिनि—This is the reading of the Bengali recension but others read पुरीभागे (*from* पुरीभागा) and explain it with a quotation from *Amarkosha* (*Vide com.*); but *Amara's* पुरीभागी is a quite different word from पुरीभागा (पुरः भागः यस्याः सा) as the former is formed with a *special* sutra viz. "संपृचा-ऽनुबुधा—" 3. 142; 3122 with घिनुण् । पूरः पूर्वं भजते । भज सेवायाम् । 'संपृचा—' इति घिनुण्—*Bhanuji*. It has been already used by our poet. Cf. "मा मां पुरीभागिनी इति समर्थयसि"—*Vikram. Act. III*. The word पुरीभागः however has been used in the sense of 'Jealous' Cf. 'प्रायः समानविद्याः परस्परयशः पुरीभागाः'—*Act I. 20*. पुरीभागिनी means one who chooses the first i. e. fault, as generally it is taken notice of by people before merit is accounted for. Cf. *the Satya Yajur Veda Collection*.

tries to be conspicuous by being put in the front and this is possible only by pointing out faults of others, hence in any case it means 'fault-finding'. Then the sentence means—you only find fault with the king because he has disowned you. But you forget that you are also committing an offence by following us without the permission of your husband.

3. स्वातन्त्र्यम् &c.—The scriptures sanction no liberty in the case of women. Cf. 'कौमारी रचिता तातो दत्ता पात्राय सत्कृती । सर्वदा रचिता काल सदभावे यत्सुतः ॥ विश्ववस्थामु नारीणां रचितारम्भयः सदा । याः स्वतन्त्राय ता नष्टाः सर्वधर्मवह्निष्कृताः' ॥ *Brh. B. Purana*. (श्रीकृष्णजन्म-खण्ड) *ch. XVII*. 'रचेत् कन्यां पिता बाल्ये यौवने पतिरिव ताम् । वार्षके रचते पुत्रो ह्यनायां ज्ञातयुक्तया ॥ पतिं विना न तिष्ठेय दिवा वा यदि वा निशि'—*Gaduda Purana ch. XCV*. *Vide also Manu. ch. IX. 3; V. 148; I. 85; Sukraniti. III. 20; 120*.

Remarks :—In the last line the word पति is used while in the first line we have चित्तिप, still there is no प्रक्रमभङ्गदोष । For reasons and the proprieties of the two words vide com.

राजा—भोस्तपस्विन्, किमत्रभवतीं विप्रलभसे ।

कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव ।

वशिनां हि परपरिग्रहसंश्लेष पराङ्मुखी वृत्तिः ॥ २८ ॥

King—Ho hermit, why do you betray this lady? The hare-specked (Moon) unfolds lilies only, (and) the sun (arouses) lotuses alone. The inclination of the self-controlled is averse to embracing other's spouses.

शाङ्करवः—राजन् ! अथ पूर्ववृत्तं व्यासङ्गरहिष्मृतो भवेत् तदा कथमवशिनीरतिरिधिरिह्यामः ।

S'arngarava—King, in case the former event be forgotten owing to your attachment to something else, then afraid as you are of demerit what (*will you say about this*) repudiation of (*your own*) wife?

Reading :—‘विप्रलभसे’—B. R. V. M. ‘विप्रलपसि’—S. The speech of S'arngarava (B) is found in R. V. M. as follows—‘यदा तु पूर्ववत्तमन्वसङ्गात् विप्रलभसी भवांसदा कथमधर्मभौरः’ । ‘* * * अन्वसङ्गात् * * * भौरता’—S.

राजति ॥ ‘विप्रलभसे’ प्रतारयसि ।

कुमुदानौति ॥ अन्वयः ॥ शशाङ्कः कुमुदान्वेव (बोधयति) सविता पङ्कजान्वेव बोधयति । वशिनां वृत्ति परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी हि । व्याख्या ‘शशाङ्कः’ मृगलाञ्छनः चन्द्रः ‘कुमुदानि एव’ न तद्विभ्रानि पद्मानि, ‘सविता’ सूर्यः ‘पङ्कजानि एव’ न तद्विभ्रानि कुमुदानि [इति उभयव एवकारः अन्वयोगरुदसम्बन्धं वारयति । तथाचोक्तम् “अयोग सन्वयोगश्च अयन्तायोगमेव च । व्यवस्थितं धर्मस्य एवकार स्विधा मतः”] ‘बोधयति’ विकासयति [तथाचोक्तं दर्पणे ‘अङ्गार्भोज’ निशार्थं विकसति कुमुदम् इति] । ‘वशिनां’ निर्जितेन्द्रियानां ‘वृत्तिः’ वर्तनं ‘परेषां परिग्रहः’ कलवाणि [‘परिग्रहः’ क्रल्ले च मूलस्वीकारयोरपि । शपथे परिवारे च राष्ट्रवक्षस्यभास्करे’ इति अजयपालः] तेषां ‘संश्लेषः’ आलिङ्गनं तच्चात् ‘पराङ्मुखी’ विरता ‘हि’ इत्यवधारणं [अव दुष्यन्तशकुन्तलाऽनङ्गीकारे विंशे प्रस्तुते सामान्यवचनेन अप्रस्तुतप्रशंसा । पूर्वार्धे वैधर्म्येण मालाट्टण्टालंकारः । अत्र पूर्वमुपमेयं पश्चात् तत्प्रतिबिम्बत्वेनोपमानं निबद्धम्यम् इति नायं नियमः । ‘ट्टण्टान्तः’ पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम्’ इत्युक्तेः—इति यत् राघवपादैः उक्तं तत्र सनीरमम् । वस्तुतस्तु एवकार-इवेन कुमुद-पङ्कजानां बोधनस्य इतरापरिग्रह-संश्लेष-पराङ्मुखत्वेन सह ऐक्यरूप्येन अवभासनात् अत्र प्रतिबस्तु-पमालंकारः । ‘बोधयति’ इत्येकया क्रियया अप्रस्तुतयोरिव शशाङ्कसवितीः कर्तृतयाऽभि-संगत्यात् तुल्ययोगिता च । अङ्गाङ्केति न्येक्येवेति परपरिति । क्लेशव्यनुप्रासौ । आर्या जालिः] ।

Voice :— शशाङ्केन बोध्यन्ते, सवित्रा * । इत्या पराङ्मुख्या (भूयते) ।

शार्ङ्गरव इति ॥ 'अथ' इति विकल्पमाह ['अथाऽथो संशये स्याताम् अधिकारी अ मङ्गलि । विकल्पा-नन्तर-प्रश्न-कार्त्तव्याऽऽरम्भ-समुच्चये' इति मेदिनीकरः] 'व्यासङ्गात्' विषयान्तरसम्पृक्तत्वात् 'पूर्ववृत्तम्' अस्याः परिणयादिकं त्वया यदि 'विस्मृतं भवेत्' [संभावनायां लिङ्] तदा अवधानात् भौरुः 'अधर्मभौरुः' [इति सुप्सुपेति समासः । तथाचीकृतं तत्त्वबोधिण्यां—'भवेति (३।३।३७ ; २२२) स्वरूपग्रहणं नार्थस्य, प्रमाणा-भावात् । 'भय-भीत-भीति-भीभि रिति वाच्यम्' इति वार्तिकारम्भाच्च । * * * कथं तर्हि 'भोगोपरतः' 'यामनिर्गत' इत्यादिप्रयोगः ? * * * 'सुप्सुपा' इत्यनेन वा तदुपपत्ति रिति] तादृशस्य तव इदानीं शकुन्तलायाः प्रत्याख्यानेन 'दारपरि-त्यागः' स्यात् । तत् कार्यं त्वया 'कथं' किंविधं मन्यसे । किमेतत् पापं पुण्यं वा तत् ब्रूहि माम् इति सरलार्थः । [अनेन उत्प्रासननामको नाट्यालंकारः उपचिंतः । तल्लक्षणं यथादर्पणे—'उत्प्रासनन्तु उपहासः चीत्साधौ साधुमानिनि' इति] ।

NOTES

1. परपरिग्रहसंश्लेष &c—संश्लेष means embrace. 'परिरम्भ परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम्'—*Amar.* परपरिग्रहस्य संश्लेषः—embrace with another's spouse. तस्मात् पराङ्मुखी सुप्सुपेति समासः । One who is averse to such an embrace. Raghava has construed differently by taking सम् (as an attribute of पराङ्मुखी) to mean excessive अतिशयेन Cf. * * * "तस्या आश्लेषः संपर्कः तस्मात् सम्यग् अतिशयेन पराङ्मुखी । परकलवपराङ्मुखत्वं नापि तु तत्संपर्कपराङ्मुखत्वम् । तदपि तस्मात्वं नापि तु सम्यगिति । तेन सम्यग्शब्दः पराङ्मुखविशेषणतया योज्यः ।"

Remarks :—For similar idea in the latter half Cf. "का त्वं शुभे कस्य परिग्रही वा किंवा मदभ्यागम-कारणं ते । आचचक्षु मत्वा अग्निना रघुना मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्तिः"—*Raghu. XVI. 8.*

राजा—भवन्तमेवात्र गुरुलाघवं पृच्छामि ।

मूढः स्यामहमेषा वा वदेनियतेति संशये ।

दारत्यागी भवाम्याहो पर-स्त्री-स्पर्श-पांशुलः ॥ २८ ॥

King—In this matter, you yourself I ask (*about*) the relative importance [*of sins. Lit. the superiority and inferiority of the two courses of conduct*]. In a doubt as to whether I may have been infatuated or this (*lady*) may be uttering a false-hood, should I be the repudiator of my wife or a sinner by contact with another's wife?

पुरोहितः (विचार्य)—यदि तावत् एवं क्रियताम् ।

Priest (*Pondering.*)—If so, let this be done.

राजा—अनुशास्त्वां भवान् ।

King—Command me, your honour.

पुरोहितः—अत्रभवती तावदाप्रसवाद्वं अस्मद्गृहे तिष्ठतु ।
कुत इदमुच्यते इति चेत् । त्वं साधुभिरादिष्ट-पूर्वः ।
प्रथममेव चक्रवर्तिनं पुत्रं जनयिष्यस्यति । स चेन्मनि-दीहिव
स्तस्मिन्मनोपपन्नो भविष्यति, ततः अभिनन्द्य शुद्धान्तमेनां
प्रवेशयिष्यसि । विपर्यये तु पितुरस्याः समीप-नयनमवस्थितमिव ।

Priest—Let her ladyship then, till child-bearing, stay in our house. Why I say so? If you ask this, you have the sages' prophecy that at the very first, you will beget a son, who will be a paramount ruler. If the hermit's grandson be possessed of those signs, then you would cause her to enter your seraglio with felicitations. But on the contrariety (*of the case*), sending (*her*) to her father is certain.

Reading :—‘गुरुलाघवम्’—R. B. V. M. ‘गुरुलाघवजम्’—S. ‘भवान्’—R. B. V. M. ‘पुरोहितः’—S. In B ‘कुत इदम्’ is uttered by the king. ‘ओषादिष्टपूर्वः’—S. R. ‘ओषादिष्टः’—M. V. ‘साधुभिरादिकैः’—B. CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

राजिति ॥ शाङ्गरवं प्रति एतदुक्तम् । पुरोहितं प्रति इति केचित् । 'गुरु'श्च 'लघु'श्च इति गुरुलघू ['विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि' ३४।१३; १८७, इति पाञ्चिकम् एकत्वम्] तयोः भावः 'गुरुलाघवम्' ['परिमाणान्तस्याऽसंज्ञाशाणयोः' ७३।१७; १६८३ इति 'परम-नैष्किक'वत् उत्तरपदवृद्धिः] । वक्ष्यमाण-पञ्चदये गुरुः कः, लघु वां क, इति भवतः सकाशात् ज्ञातुमिच्छामि इति राजोक्तेराशयः ।

मूढ इति ॥ अन्वयः ॥ 'अहं मूढः स्याम्' वा 'एषा मिथ्या वदेत्' इति संशये, दारत्यागी भवामि, आहो परस्त्री-पांगुली भवामि । व्याख्या—'अहं' स्मृति-भंशात् 'मूढः' नष्टबुद्धिः [तथाचोक्तं श्रीगीतायां 'स्मृतिभंशाद् बुद्धिनाशः' ॥] इति 'स्यां' भवेयं 'वा' अथवा 'एषा' शकुन्तला 'मिथ्या वदेत्' [उभयत्र 'विधि-निमन्त्रणा-ऽऽमन्त्रणाऽधीष्ट-संप्रश्न-प्रार्थनेषु लिङ्' ७३।१६१; २२०८ इति संप्रश्ने लिङ् । संप्रश्नी नाम जिज्ञासा ॥ संभावनायां वा लिङ्] 'इति' एवंप्रकारे 'संदेहे' आगते सति, किमहम् अस्याः परित्यागेन 'दारत्यागी' ['संपृचा—' ३२।१४२ इति त्यजेः घिणुन्] 'भवामि' किं दारत्यागद्वयं पातकं मां स्पृशेत् । 'आहो' इति पचान्तरे 'परस्त्रियाः स्पर्शेन' पांगु पापम् अस्ति यस्य स 'पांगुजः' पातकी 'भवामि' अस्या मिथ्या-भाषित्वे इति भावः ['कपिलकादि', वाः ८२।१८; सिधादिवात् ५२।८७ लज् वा । पांगु लाति वा । 'आतोऽनुपसर्गे कः' ३२।३ इति कः—इति भागुजिः । 'पांगुलः पुंश्लि शम्भोः खट्वाङ्गे स्वासतीधुवीः' इति सेदिनीकरः] । संशयस्थले परस्त्रीसंस्पर्शात् दारत्यागी वरं न वेति पृच्छामि इत्याशयः [श्लोकोद्धतम् । 'राजा—भोः सत्यवादिन्' इत्यादिना एतदन्तेन विरोधनामकमङ्गमुपचित्रम् । तल्लक्षणं यथा—'उत्तरोत्तरवाक्यं तु विरोध इति संज्ञितः'] ।

राजिति ॥ 'अनुशासु' शिञ्जयतु ।

पुरोहित इति ॥ 'साधुभिः' सिद्धपुरुषैः निमित्तज्ञै वा । पूर्वम् आदिष्टः विज्ञापित इति 'आदिष्टपूर्वः' ['भूतपूर्वे चरट्' ५२।५३ इति पाणिनि-निर्देशात् पूर्वशब्दस्य परनिपातः पाञ्चिकः] । 'चक्रवर्तिनं' सार्वभौमं ['चक्रवर्ती सार्वभौम' इत्यमरः] । 'मुने' कण्वस्य 'दौहित्र' इति शकुन्तलायाः पुत्रः । 'तस्य' चक्रवर्तिनः 'लक्षणे' चापाङ्गु आदिचक्रैः 'उपपन्नः' युक्तः । [चक्रवर्तिलक्षणं यथा

सामुद्रिके 'अतिरक्तः करो यस्य यथिताङ्गुलिकी मृदुः । चापाङ्गुलाङ्गितो यस्य चक्रवर्त्ता भवेत् ध्रुवम्' ॥ अपिच—'यस्य पादतले पद्मं चक्रं वाप्यथ तोरणम् । अङ्गुलिं कुलिशं चापि स सचाट् भवति ध्रुवम्' ॥] 'गुह्यान्तः' राजाऽन्तपुरे ['गुह्यान्तोऽन्तःपुरे गुह्यकचर्मदे च भूपतेः' इति अजयपालः] । 'विपर्यये' जातस्य अर्भकस्य सामुद्रिकोक्त-चक्रवर्त्तिलक्षणाऽभावे इत्यर्थः । 'तु' इति पञ्चान्तरे । 'अस्याः पितुः' कण्वस्य 'समीपनयनं' आश्रमे प्रेरणम् 'अवस्थितम्' निर्धारितम् 'एव' इत्यवधारणे ।

NOTES

1. भवन्तमेव &c.—The passage is *obscure*, for it is not certain to whom the speech is addressed. Williams takes it to refer to the priest. In that case the idea is :—Sir, you have all along heard the conversation that passed between S'arngarava and me. The sage insists upon my taking this woman as my wife, but I do not remember to have married her at all. The sage however suggests an alternative, and a possible one too, that I actually married her, but my attention being diverted by multifarious duties I have forgotten her at the present moment. Hence tell me, of the two alternatives (*viz.* the repudiation of the legally married wife and the fornications with another's wife), which is less sinful. In this explanation the *following defects* should be noticed. (a) There is no reason why a *stage-direction* like 'पुरोहितं प्रति' should be *omitted* when the speech is uttered with reference to a *third person*. (b) एवम् in भवन्तमेव seems to lose its entire force. Again a reference to the priest will suggest a defeat on the part of Dushyanta who had been all the while thinking that he was right ; besides the speech will go against the saying—'आये, प्रथितं दुष्यन्तस्य चरितम् । प्रजा-सपीदं न दृश्यते'—*Supra*. The next *stage-direction* (*viz.* 'विचार्य') is of course in quite consonance with the speech. The priest

being asked to give his opinion cannot say anything haphazardly, hence the necessity of deliberation.

Next the passage may also be taken as addressed to S'arngarava himself (*as suggested by एव*). Of course in this case no stage-direction is necessary. Then the idea is:—You mean to say that I am repudiating this lady sheer whimsically and not because I am afraid of sin; but I ask you yourself, sir, if you were in such a dilemma, what would you do? Certainly S'arngarava could not say that the second alternative involved less sin. His only recourse is to keep silent. Thus the king would be victorious. But in this explanation the stage-direction विचार्य has no significance, for an *advice gratis* of the priest, a third person, is quite uncalled for. The first explanation, however, seems to be preferable, as later on in *Act. VII.* the king admits that he had doubt about his own action towards S'akuntala. Also 'सन्निधयुद्धि मा कुर्वन्' &c—*Supra.* 'संग्रहे' in this s'l. also suggests the same.

2. गुरुलाघवम्—The form is obtained by adding अण् to the compound word गुरुलघु (*Com*). Now अण् would cause पूर्वपदङ्गि by 'तद्धितेषु अचाम् आदिः' 7. 3. 117; 1076. But 22 Sutras beginning from 'उत्तरपदस्य' 7. 3. 8. and ending with 'यथातथ यथापुरयो पयोविण्' 7. 3. 21 mention the exceptions where अण-ककारानुयन्त Taddhita affixes cause only उत्तरपदङ्गि. According to some the उत्तरपदङ्गि in गुरुलाघवम् is caused (*as in* परमनैष्किक्) by the rule 'परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः' 7. 3. 17; 1683. According to the follower of Vrittikar this form is not available by the above rule. Vide *Kas'ika* and *Prabha*. Also read the views of *Balamonorama* and *Tattvabodhini* on the sutra. In any case the formation of the word cannot be questioned as it has been used by *Patanjali* himself. Cf. "पयोयशब्दानां

गुरु-लाघव-चिन्ता नास्ति" -- *Mahabhasya*. 'यारैत ततः कार्ये संचिन्ता गुरु-लाघवम्'
Manu. IX. 199. *Mahabharata*. XII. 1273; III. 10572.

3. संशये—सम + शी lit. means 'to lie down together', hence when two or more propositions come together they create some sort of doubt.

4. कुत इदम् &c.—The speech is quite in keeping with the peculiar style of the old professors of Philosophy carrying on discussion on abstruse subjects.

5. चक्रवर्तिनम्—*Vide P. 47, n. 4.*

6. तल्लक्षणीपत्रः—*Vide Com.* and read s'l. 16, *Act VII. Infra.*

राजा—यथा गुरुभ्यो रोचते ।

King—As (*it*) pleases my preceptor.

पुरोहितः—(उत्थाय) वत्से, अनुगच्छ माम् ।

Priest (*Rising.*)—Follow me, my child !

शकुन्तला—भगवदि वसुधे, देहि मे विवरं [भगवति वसुधे, देहि मे विवरम्] । (रुदती प्रस्थिता । निष्क्रान्ता सह पुरोधसा तपस्विभिश्च । राजा शाप-व्यवहित-स्मृतिः शकुन्तला-गतमेव चिन्तयति) ।

S'akuntala—O almighty wealth-bearing (*earth*). Give me (*room in*) a cleft ! [*This said, starts weeping. Exit with the priest and the hermits. The king with his memory intercepted by the curse thinks only about S'akuntala.*]

नेपथ्ये—आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

(*In the tiring room.*)—A miracle ! A miracle !

राजा (कर्णं दृष्ट्वा)—किं न खलु स्यात् ।

King (*Listening.*)—O what indeed may it be !

(प्रविश्य) पुरोहितः (सविस्मयम्)—देव, अद्भुतं खलु
संवृत्तम् ।

(*Entering.*) Priest (*With astonishment.*)—Sir, a miracle,
indeed, has happened.

राजा—किमिव ।

King—What (*is it*) ?

पुरोहितः—देव, परावृत्तेषु कण्वगिष्येषु—

सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि बाला

बाहूत्क्षेपं क्रन्दितुं च प्रवृत्ता ।

Priest—Sir, on the turning back of Kanva's disciples,
that girl upbraiding her own (*ill*) luck, began to cry by
tossing up (*convulsively*) her arms.

राजा—किञ्च ।

King—And then ?

पुरोहितः—स्त्री-संस्थानच्चाऽप्सरस्तीर्थसाराद्

उत्क्षिप्य नां ज्योतिरेकं जगाम ॥३०॥

(सर्वे विस्मयं रूपयन्ति) ।

Priest—When all of sudden a light, having the outline
of a woman, snatched her up and went towards the *Nymphs'*
Shrine. (*All gesticulate surprise.*)

Reading :—B reads 'अन्तरम्' for 'विवरम्' । 'किमिव'—R. B.
V. S. 'किमेवम्'—M. 'किञ्च'—R. B. V. M. 'किमन्यत्'—S. 'उत्क्षिप्य नां'
R. B. V. M. 'आक्षिप्य नां'—S. 'उत्क्षिप्याडे'—B. B and Mackenzie

Mss. read 'तिरोभूत' for 'जगाम' ।
CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

राजति ॥ 'गुरुभ्यः' ११४१३ इति गौरवे बहुवचनम् ।

शकुन्तेति ॥ 'विवरं' गतम् ['विवरं दूषणे' गते] इति भातुजिघृक्षकोषः ।
 'रुदती' क्रन्दन्ती 'प्रस्थिता' गन्तुमारब्धा ['आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' ३:४:७४
 इति कर्तरि क्तः] 'पुरोधसा' पुरोहितेन 'सह' । [पुरोऽग्रे धीयते । 'पुरसि च'
 उः—६८० इति धाञोऽसि । 'पुरोधास्तु पुरोहित' इत्यमरः] । 'शपेन' दुर्वाससः
 अभिसम्पातेन 'व्यवहिता' कृतव्यवधाना विलुप्ता इति यावत् 'स्मृतिः' यस्य तादृशः ।

सिति ॥ अन्वयः ॥ कण्वशिष्येषु परावृत्तेषु सा याला स्वानि भग्यानि निन्दन्ती
 बाहूत्क्षेपं क्रन्दितुं प्रवृत्ता च, स्त्री-संस्थानम् एकं ज्योतिः आरात् एनाम् उत्क्षिप्य
 असरस्तीर्थं जगाम च । व्याख्या—'कण्वशिष्येषु' शाङ्गरवादिषु 'परावृत्तेषु' स्वायम्
 प्रस्थितेषु 'सा याला' शकुन्तला 'स्वानि' स्वकीयानि 'भग्यानि' दुरदृष्टं 'निन्दन्ती'
 ['शप्यन्ती' नित्यम्] ७:१:८१ इति नुम्] सती 'बाहू' उत्क्षिप्य 'ऊर्ध्वं' क्षिप्त्वा
 इति 'बाहूत्क्षेपं' ३:४:५४ ; ३:३:७६ 'क्रन्दितुम्' उच्चैः आरटितुं 'प्रवृत्ता च'
 [इति स्वभावोक्तिः] । 'स्त्रियाः संस्थानम्' आकृतिः ['संस्थानमाकृतौ मृत्यौ संनिवेशे
 चतुर्थ्ये' इति मेदिनीकरः] स्त्रीसंस्थानमिव संस्थाने यस्य तादृशम् [इति उष्ट्रमुख-
 वत् उत्तरपदलोपी बहुव्रीहिः] 'एकं ज्योतिः' 'आरात्' दूरात् ['आरात्' दूरसमीपयोः'
 इति तत्त्वबोधिनी] 'एनाम् उपक्षिप्य' ऊर्ध्वं नीत्वा 'असरस्तीर्थं' तदाख्यं स्वर्गीयं
 तीर्थं 'जगाम च' तदभिमुखं प्रतस्थे इत्यर्थः । [च-इयम् अविलम्बयितनाय ।
 क्रिययोः समुच्चितत्वात् समुच्चयाऽलंकारः । हित्वनुप्रासौ च । मालिनी वृत्तम् ।
 "नेपथ्ये" इत्याद्येतदन्तेन शक्तिर्निर्माङ्गमुपचिन्तम् । 'विरोध-प्रशमनोयस्तु सा शक्तिरिति
 कीर्तिता' इति लक्षणात् । अनेन अद्भूत-रसोऽपि ध्वनितः ।

Voice :— तथा यालया निन्दन्त्या प्रवृत्ताम् । ०संस्थानेन ज्योतिषा एकेन
 जगमे ।

NOTES

1. देहि मे &c.—The idea is—Mother Earth, my face has been defiled by repudiation and as such I am ashamed to show it to the world any more. Please give me a shelter in your bosom. 'तथा मे माधवि देवि विवरं दातुमर्हति'—*Ramayana*.
 CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

2. तपस्विभिश्च—The Pl. number suggests the presence of ascetics other than शङ्करव and शारदत। *Vide P. 428, n. 6.*

3. आद्यर्थम् &c.—The reduplication is due to सन्ध्याम्। Ordinarily the root चर with any उपसर्ग does not take the affix यत् by 'गद-सद-चर-यसयाऽनुपसर्गे' 3. 1. 100; 2841, but the *Vartika Sutra* under it, viz. 'चरिः आङि चाऽगुरौ' allows यत् after चर preceded by 'आङ्'। Next 'आद्यर्थम् अनित्ये' 6. 1. 147, 1062 the word आद्यर्थम् is obtained by निपातन in the sense of something 'unusual'. Read 'अनित्यम् आगन्तुकम् अद्भुतम्'—*Prabha.* 'अनित्ये किम्? आचर्ये कर्म शोभनम्'—*Bhattoje.*

4. बाह्वृत्तेषु—बाहू उत्त्विष्य इति बाहु + चत् + चिप् + णमुल् भावे (by 'स्वाङ्गोऽप्रवृ' 3. 4. 54; 3376) = बाह्वृत्तेषु, throwing her arms convulsively. 'स्वाङ्ग-वाचक-कर्मकारक-पूर्वक-धातोः परः णमुल्प्रत्ययः स्यात्'—*Prabha.* अद्भुतव means any part of the body the loss of which does not lead to the destruction of life. Cf. 'धनं विना न जीवनं तदद्भुतम्'—*Bhattoji.* 'वस्त्रिन्नङ्गे किञ्चेऽपि प्राणी न म्रियते तदद्भुतम्'—*Vamana.* स्वाङ्ग is defined as follows—'अद्भुतं मूर्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम्। अतस्य तवदृष्टञ्च तेन चेत् स्यात् तथायुतम्'—*Vart. 4. 1. 54.* 'अद्भुते इति किम्? उत्त्विष्य शिरः कथयति'—*Vamana.* Williams *wrongly* considers this to be used in a similar sense as 'लतानुपातम् &c'—*Bhatti. II,* as नमुल् there comes by a different sutra. 3. 4. 56.

5. (क्रन्दितुं) च—(संस्थानं) च = 'च' is frequently repeated to express *simultaneousness* or *undelayed occurrence* of two events (*no sooner than.* cf. 'ते च प्रापुरुदन्तं बुबुधे चादिपुरुषः—*Raghu X. 6.* also *Ibid. III. 40.* *Kumara III. 58; 66 Malati. IX. 39; Sak. VI. 8.*

6. किञ्च—The king had seen that S'akuntala was bewailing tossing up her hands and this fact was neither unusual nor astonishing; hence he asked 'what next?' 'इदं ज्ञातमेव इति राजा पृच्छति—किञ्च—*Raghava.*

7. एतं न्योतिः &c.—Because they were at a considerable distance (चारात्), they saw only a luminous something, having the outline (संस्थान) of a woman but could not exactly determine what it was. With तिरोभूत्, take अस्मदीयम्—as an attribute of न्योतिः, where 'तौर्यम्' means 'दर्शनम्'. Cf. 'तौर्यं शास्त्रे गुरौ यज्ञे पुण्यचेवावतारयोः। ऋषिजुष्टे जले सविष्युपाये स्त्रीरजसपि। योनौ पावे दर्शनं च'—*Hemandra*. अस्मदीयत् तौर्यं दर्शनं यस्य—a luminous something, having the shape of a woman as beautiful as a celestial nymph &c.

राजा—भगवन्, प्रागपि सोऽस्माभिरर्थः प्रत्यादिष्ट एव।
किं वृथा तर्केणाऽन्विष्यते। विश्राम्यतु भवान्।

King—Revered sir, from the very first, that object was repudiated by us. Why is it being uselessly sought with conjectures? Please rest yourself.

पुरोहितः (विलोक्य)—विजयस्व। (निष्क्रान्तः)।

Priest (*Staring*).—Be victorious. (*Exit*.)

राजा—वेत्रवति, पर्याकुलोऽस्मि। शयन-भूमि-मार्गमादेशय।

King—Vetravati, I am perturbed. Direct the way to the bed-chamber.

प्रतीहारी—इदो इदो देवो [इत इतो देवः]। (प्रस्थिता)।

Portress—This way, my liege, this way. (*Starts*).

राजा (परिक्रम्य स्वगतम्)—

कामं प्रत्यादिष्टां स्मरामि न परिग्रहं मुनेस्तनयाम्।

बलवत्तु दूयमानं प्रत्याययतीव मां हृदयम्॥ ३१॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)।

King (*Walking round aside*).—True that I do not remember the repudiated daughter of this Collection espoused

(*by me*), yet my heart aching poignantly leads me to believe it (*all*), as it were. [*Exeunt Omnes.*]

॥ पञ्चमोऽङ्कः ॥

(*End of the Fifth Act.*)

Reading :—‘मां हृदयम्’—B. M. S. ‘मे हृदयम्’—V. R.

राजिति ॥ ‘सः अर्थः’ तत् शकुन्तलारूप-वस्तु [इदानीं मनुष्यत्वेऽपि सन्देहात् अर्थ-शब्द-प्रयोगः] ‘प्रत्यादिष्टः’ तत्सौलभ्येऽपि प्रत्याख्यातम् । इदानीं कुत केन वा किमर्थं नीतम् इति विचारिणालम् ।

राजिति ॥ अन्वयः ॥ प्रत्यादिष्टां मुनेः तनयां परिग्रहं न स्मरामि कामम् । हृदयं तु बलवत् दूयमानं (सत्) मां प्रत्याययति इव । व्याख्या—‘प्रत्यादिष्टां’ प्रत्याख्यातां ‘मुनेः’ कण्वस्य तनयां ‘परिग्रहं’ भार्यां मया परिणीतपूर्वाम् इति ‘न स्मरामि कामम्’ अनिच्छयाऽपि तन्मयाऽनुमन्तव्यम् [‘अकामाऽनुमतौ कामम् अमृशी-पगमेऽपि च’ इति रुद्रः] । ‘हृदयं तु’ पुनः ‘बलवत्’ अतीव (बलवत् सृष्टुं किमुत स्व-त्य-तीव च निर्भरं इत्यमरः) ‘दूयमानं’ पीडयमानं सत् ‘मां’ (अणिकर्तुः कर्मसंज्ञा १।४।५२) ‘प्रत्याययति’ २।४।४६ मया इयं परिणीतपूर्वा इति विश्वासम् उत्पादयति ‘इव’ [इत्युत्प्रेक्षा । पीडायाः कारणस्य अरण्यस्य-भविऽपि पीडेति विभावनाऽलंकारः । अनुमानाऽलंकारीऽपि । तत्प्रत्यायनस्य साध्यत्वं हृदय-पीडा-हेतुत्वात् अनुमानम् । भार्या जातिः] ॥ इति त्रयोमदभिज्ञान-शकुन्तल-टीकायां कुमारसन्तोषिण्यां पञ्चमोऽङ्कः ॥

NOTES

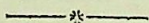
1. सौर्धः—The king uses this epithet, for he now doubts whether she is at all a human being. This also suggests his indifference towards Sākuntala.

2. विस्तीर्णः—The priest, at first, was astonished at his utter indifference as expressed by the epithet सौर्धः ।

3. प्रत्याययति = प्रति + इ + णिच् + लट् ति, makes me believe. 'इ' is not replaced by 'गम्' by the rule 'गौ गमिर् अवोधने' 2. 4. 46; 2667 as here it has the sense of बोधन *i. e.* to cause to understand. 'णिच्-प्रत्यये परे इण-धातु-स्थाने गमि-धातुः आदेशः स्यात् । बोधनार्थे सा भूत् । * * * गमयति । बोधनार्थे तु प्रत्याययति (ज्ञापयति) — *Prabha*. Cf. the idea with the third line of the s'lōka 2.

Time-analysis of Act V—The action of the fifth act seems to take place on the day following the departure of S'akuntala and her party from the hermitage of Kanva. This is inferred from the following reasons—Kanva's hermitage was situated somewhere near the valley of the mount Himalaya (Cf. 'एते खलु हिमगिरिरूपत्यकाऽरुणवासिनः काश्यप' &c.—*Act V.*); and from the speech of the king to S'akuntala on the eve of his departure from the hermitage (Cf. 'एकैकमत्र दिवसे' &c.—*Act VI. 12*) we know that *three or four* days (Cf. 'यावत्' गणन-समाप्तिरित्यर्थः । त्रिचतुर्दिनैः इति भावः.—*Raghava*) are necessary for a journey from the hermitage to the city back. This places the hermitage at a considerable distance from the king's capital. Besides this statement is also in quite consonance with the statement of the Mahabharata, where the metropolis of Dushyanta (*i. e. the city of प्रतिष्ठान or हस्तिनपुर*) is said to be 2 योजनस (*i. e. a little more than 18 miles*) from the hermitage [cf. वनमालीकयामास नगराद् योजनद्वये । also आश्रमात् पथासर्वेनीयतां क्षत्रियालयम् । द्वितीययोजने विप्राः प्रतिष्ठानं प्रतिष्ठितम् ॥ also 'स्याद् योजनं क्रोशचतुष्टयम्'—*Lila'vati*. Again क्रोश = षट्सहस्रहस्तपरिमाणम् (*Ibid.*) Thus one क्रोश = 4000yds. = (2 × 1760) + 480yds = 2 miles + 480yds.] Another fact is also to be noticed. The king had to traverse a long distance with a vehement speed in search of the deer before he could reach the hermitage. [cf. 'दूरममुना सारङ्गेन वयमाकृष्टाः' also s'l. 8 & 9. *Act. I. Sopra*] of. Baita Vrat Shastri Collection.

reasoning. The party arrived at the king's place when Dushyanta was taking rest in his inner-apartments, after finishing his mid-day duty. [Read 'तथापि इदानीमेव धर्मासनाद्व्यताय' &c.—Kancuki's speech *Act V*]. This must be the sixth part of the day *i. e.* roughly 1-30 P. M. to 3 P. M. [cf. 'षष्ठे भागे त्वमपि दिवसस्याऽत्मनश्चन्द्रवर्ती'—*Vikram. Act II. 1*; also Read—'From the *Das'u Kumar Carita* it appears that the day and night was each divided into eight portions, of one hour and a half, reckoned from sun-rise * * * Day :— first portion—the king being dressed is to audit his accounts * * * * * Sixth—he is as stated in the drama, his own master. * * *' *Vide Dr. Wilson's Hindu Theatre Act I. P. 209. Manu. VII. 221 and Medhatithi and Govindaraja* thereon. The scene perhaps ended a bit late in the afternoon.

षष्ठोऽङ्कः

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशति नागरिकः श्यालः, पश्चाद्वाहुवद् पुरुष
मादाय रक्षिणी च) । रक्षिणी (पुरुषं ताडयित्वा)—अले
कुम्भीलआ ! कहेहि कहिं तुए एसे महामणि-भाशुले उकिख-
णामाखले लोभिकारे अङ्गुलीअए शमाशादिए [अरे कुम्भीरक !

कथय कुत्र त्वया एतत् महामणि-भासुरम् उत्कीर्ण-नामा-
ऽवरं राजकीयमङ्गुलीयकं समासादितम्] ।

(Then enter the king's brother-in-law, the superintendent of the city-police and two constables dragging a man with hand tied behind). Constables (*Beating the man.*)—Say, you thief, where you have got this royal ring, sparkling with a precious gem and having the (*king's*) name imprinted on (*it*).

पुरुषः (भीतिनाटितकेन)—पशौदन्तु भावमिश्रं । य
हगे ईदिश-कम्मकाली [पसौदन्तु भावमिश्राः । नाऽहमीदृश-
कर्मकारी] ।

Man (*With a gesticulation of fright.*)—Please sirs, I am not the perpetrator of such an act.

प्रथमः—किं क्वु शोहणे ब्रह्मणेशि त्ति कलिअ लखा दे
परिगह्णे दिस्से [किं खलु शोभनो ब्राह्मणोऽसि इति कृत्वा
राज्ञा ते प्रतिग्रहो दत्तः] ।

First—Was it (*then*) a present awarded by the king, considering you to be a illustrious Brahmana?

पुरुषः—शृणुह दाणिं । हगे क्वु शक्रावदाल-वासी धीवले
[शृणुतेदानीम् । अहं खलु शक्रावतार-वासी धीवरः] ।

Man—Deign to listen to (*me*) now. I am really, a fisher-
man living at S'akravatara.

द्वितीयः—अले पाउच्चला ! किं तुमं अम्हेहिं जादि
पुच्छिदा [आर पाटच्चर ! किं त्वमास्माभिर्जातिः पृष्टा] ।

Second—~~You~~ ^{Do not} ~~Prof. Satya~~ ^{ask} ~~what~~ ^{your} caste ?

श्यालः—सूअत्र, कहेदु सव्वं अणुक्रमेण । मा णं अन्तरा
पडिवन्धह [सूचक, कययतु सर्वमनुक्रमेण । भा एनमन्तरा
प्रतिवधान] ।

Superintendent—Sucaka, let him say all step by step. Don't stop him in the middle.

Remarks :—‘कुम्भीरक’—R. ‘कुम्भिलकः’—B. V. M. S. ‘महामणि-
भासुरम् उत्कीर्णनामाक्षम्’—B. ‘मणियत्वनोत्कीर्ण नामधेयम्’—R. V. M.
‘नामधेयाङ्कितम्’—S. ‘भौति नाटयित्वा’—S. ‘भौतिनाटितकेन’—R. B. V. M.
‘कृत्वा’—B. V. M. S. ‘कलयित्वा’—R. ‘शक्रावतार’—B. S. ‘शक्रावताराभ्यन्तर’
—R. V. M.

तत इति ॥ नगरे (मत्वर्थीयो रः । वाः—५।२।१०७) नियुक्तः, नगरं रक्षति वा इति 'नागरिकः' ['तव नियुक्तः' ४।४।६८; १६९० यद्वा, 'रक्षति' ४।४।३३; १५८३ इति वा ठक्] । 'श्यालः' राज्ञः दुष्यन्तस्य पत्न्या भ्राता ['श्यालाः स्युः' भ्रातरः पत्न्या' इत्यमरः ॥ श्यायते । श्यैङ् गतौ । बाहुलकात् कालन् इति भानुजिः । 'उच्छिष्ट-मधुपर्कवाची 'श्या' शब्दः । श्यां लाति । 'भ्रातृऽनुपसर्गे' ३।१।३ इति कः' इति मुकुटः । "राज-श्यालकस्य उपस्थापनम् अवाधेन अन्तःपुर-प्रवेश-प्रतिपादनार्थम्" ।

रक्षिणा विति ॥ 'भरे' इति नीचसम्बोधनम् [इति हेमचन्द्रः । 'धीरे' इति भाषा] 'कुम्भीरकः' चौरः [कुम्भीरको गण्डपद स्तम्भस्थ मलिम्लुचा' इति धनञ्जय-कविकृत-नासमाज्ञा] । 'महान्' महावः यो 'मणिः' तेन 'भासुरम्' उज्ज्वलम् [भञ्ज-भास्-मिदो घुरच्' श.श.१६ ; १२४१] 'उत्कीर्णं' व्यतीकृतं चीदितमिति यावत् 'नामाच्च' दुष्यन्त-नामधेयं यस्मिन् तादृशं 'राजकीयं' नृपसंस्थम् 'अङ्गुलीयकं' समासादितं प्राप्तम् । ['मागधी' राजसादिः स्यात्' इति भरतः । अथ आदिपद-यङ्गणेन शकार-धीवरादीनामपि यङ्गणादितेषां मागध्यन्तिः] ।

पुरुष इति ॥ 'प्रशस्याः भावाः' पण्डिताः (भावी विद्वान् इत्यमरः) इति
'भावमियाः' [पुस्तक-विशेष-विषय-सूचिकायां Vrat Shastri Collection.]

प्रथम इति ॥ 'शोभनः' सदाचारपुत्र अतएव दाशार्हः 'ब्राह्मणेति' इति कृत्वा' अर्थात् मनसि मत्वा । 'राज्ञा प्रतियही दत्त' इति सीपद्वासीक्तिरियम् ।

पुरुष इति ॥ 'धीवरः' 'कैवर्तः [स तु वैश्यागर्भे चन्द्रियस्य धीरसजात इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् । 'कैवर्ते दासधीवरौ' इत्यमरः] ।

द्वितीय इति ॥ 'पाटञ्जर' चौरः ['दस्युः पाटञ्जरः स्तेन' इति हैमः] । 'त्वम्' ('दुष्टादेर प्रधाने' इति त्वमित्यस्य भक्तता) ।

श्याल इति ॥ 'सूचक' इति रक्षिणीः एकतरस्य नाम । 'अगुक्रमेण' यथाक्रमम् 'अन्तरा' मध्ये 'मा प्रतिवधान' व्याघातं मा जनय ['मा माङ् एतौ निषेधाऽऽशङ्कयोः' इति तत्त्वबोधिनी । मा-योगे लोट्] ।

NOTES

1. नागरिकः—The superintendent of the police; the city inspector equivalent to Bengali. 'सहरकीतीयाल्; vide com. and P. 481 n, 7.

2. श्यालः—(Also श्यालः. according to Khirasvami). The king's brother-in-law is generally introduced in the same capacity in Sanskrit dramas. In the *Mricchakatika* शकार (श्याल) plays a prominent part.

3. कुम्भीरकः—कुम्भीनं हस्तिनम् ईरयति (अन्यत्र प्रेरयति) इति कुम्भिन् + ईर अण् कर्तरि ('कर्मण्यण्' ३. 2. 1.) कुम्भीरः—*Bhanuji*. Next स्वार्थे कन् । कुम्भीरकः originally the word means a crocodile that drives away an elephant and next perhaps from the theevish nature of it, the word means a thief. Some propose to drive it irregularly thus 'कु' means earth, hence secondarily 'an earthen wall'; 'भिद्' means to break, hence a burglar that enters a house after breaking the earthen wall. Except *Raghava* others read कुम्भीलक which also means the same. Cf. 'कुम्भीलः शालमौने च चौर श्लोकार्थ-चौरयोः'—*Medini*; also 'कुम्भील श्यालके चोरे श्लोकार्थादौ चोरे'—*Vis'va*. It is very difficult to determine which of these is the real reading, as *Kalidasa*

has used the first *twice* in *Vikram*, and the second also *twice* in *Malavik*. cf. 'क गतः स रजकुभीरक'—*Act V*. 'लीवण गृहीतस्य कुम्भिरकस्यास्ति वा प्रतिवचनम्'—*Act II*. 'कर्मगृहीतेन कुम्भीलकेन संविच्छेदे शि'क्षितोऽस्मौति वक्तव्यो भवति'—*Act III*. 'अद्वो कुम्भीलकैः कामुक्कंश्च परिहरणीया खलु चन्द्रिका'—*Act IV*. The fisherman here is speaking the मागधी dialect (a variant of *Sakari language*) in which 'र' is always replaced by 'ल', and 'स' or 'प' by 'श' and in the nominative 'अ' by 'ए' 'अत इदेतौ लुक् च' १११०—*Prakita Prakas'a*.

3. महासणिभासुरम् &c.—This is certainly a better reading than सणिवन्वन्तोत्कीर्णनामधेयम्, for this means either (i) that the name was engraved on that place (*i. e. collet*) where usually the gem is set (*Williams*). This supposes the *absence* of any gem; (ii) the setting of the various gems (मणीनां यन्त्रनम्) were so skillfully done on the ring as to imprint the name of the king (*i. e. the three letters दु-ष्य-न्त*) therein. This supposes the *existence of many gems*. Now the former is to be rejected as it is not in consonance with the lines * * * तावत् एतत् महारजभासुररमज्ञ लीयकम् &c, (*speech of पुरुष*)। * 'कथयति महार्हरवेन &c (*speech of शत्रुघ्न*) which clearly state the *existence of a precious gem*. The second also is contradictory to the line 'न तस्मिन् महा' रज' भर्तुः' &c. which proves the existence of a *single gem*. Mark also that the word भासुर (*B*) is repeated in the speech of पुरुष (*Cf. तस्य उदरभ्यन्तरे एतत् रज-भासुरम् &c*).

4. भावमिय—*Vide P. 24, n. 1*. A respectable person should be addressed as भाव। *Cf. 'मान्योभावस्तु वक्तव्यः'—Bharata*. 'आत्मा भावो, मनो भावो भाव सत्ता भवोऽपि च। भावो पुन्यतमो लोके पदार्थो भाव उच्यते'—*Gadasingha*.

5. राजकीयम्—राज इदम् इति राजन् + क = राजकीयम् pertaining to a king. राजन् is pronounced as राजन्. *CC-0. Prof. Sanyal's Sanskrit Collection*. क च' 4. 2. 140; 1364. क = ईय 7. 1. 2; 475. 'राजः ककारश्चात्तादेशो भवति कश्च

प्रत्ययः । राजकीयम् । अर्द्धज्ञातमिह विधेय, प्रत्ययस्तु ब्रह्म ४।२।१४१ इत्येव सिद्धः—*Vamana*.

6. प्रतिग्रहः—Gift, the receiving of which is one of the five duties of a Brahmana. Cf. 'अभ्यापनमभ्ययनं यजनं याजनं तथा । दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्माण्युजन्मनः'—*Manu*. X. 75, also *Ibid*. I. 88; I. 118. *Brihat Paras'ara*, ch. IV. 3.

7. धीवरः—दधाति सत्स्थान् इति धा+वरच् ('कृत्वर-कृत्वर-धीवर—*U*. 281.) 'धीवरः कौर्वतः'—*Bhattoji*.

8. भौति-नाटितकेन—The 'क' added to 'नाटित', may possibly signify a poor, sorry, or ludicrous gesture. It is often *pleonastic*, but in the plays it will sometimes be found affixed to the past passive participle to which it gives the sense of verbal noun. Thus 'उद्गालक' (उद्गालकेन निष्क्रान्ता—*Act VI. In'ra*), 'अपवारितक' (*Mriccha*.) for 'उद्गालि' and 'अपवारण'—*Williams*. But it is doubtful whether this sort of stage-direction can come in the beginning of a speech. (*Vide P. 59, n. 5*). From this consideration the reading of S seems to be preferable. पाटच्चर—पाटयन् चरति यः सः । One who moves about by breaking walls. (अच् 3. 1. 134. पृषोदरादित्वात् स-लोपः 6. 3. 109. Otherwise the form would have been पाटयच्चरः । Cf. "वर्णागमौ गवेन्द्रादौ, सिंहे वर्ण-विपर्ययः । षोडशादौ विकारः स्यात् वर्णनाशात् पृषोदरम्" ॥ The derivation is after *Bhanuji*. Or the word may be explained as पटयन् वेष्टित इव चरति यः सः पटच्चरः—one that moves under cover (*of darkness*), hence a thief. Cf. 'चौर जीर्णपटयोः पटच्चरः' इति नामानुशासनम् । *Vide* also *Trika'nda-viveka* of *Rama'na'th Vidyava'caspati*. Next पटच्चर इव पाटच्चरः । स्वार्थे षण् । Cf. पश्चिनी-परिमलाङ्गिपाटच्चरैः—*Bha'minibila'sha*. II. 75.

Remarks :—The city-superintendent is here speaking शौरसेनी dialect though according to *Vis'vanatha Kaviraja* he should speak दाक्षिणात्य form of *Prakrita* (वेदर्भाषा) । Cf. "योध-नागरिकादीनां दाक्षिणात्या हि दिशताम्" ।
CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

उभौ—जं आवुत्ते आणवेदि । लवेहि ले [यदावुत्त आज्ञा-
पयति । लप रे] ।

Both—As your honour commands. Say on.

पुरुषः—शो हगे जालु-गालादीहिं मच्छ-बन्धणोवाएहिं
कुडुख-भलनं कलेमि [सोऽहं जालो-गालादिभि र्मतस्य-बन्धनो-
पायैः कुटुख-भरणं करोमि] ।

Man—With nets, hooks and other contrivances of
catching fish, I maintain my family.

श्यालः (विहस्य)—विमुद्धो दाणिं आजीवो [विशुद्ध इदानी-
माजीवः] ।

Superintendent (*Jesting.*)—A most refined profession
for sooth.

पुरुषः—भट्टके ! मा एव्वं भण [भर्तः ! मा एदं भण] ।

शहजे किल जे विणिन्दिये ण हु शे कम्म विवज्जणीअए ।

पशु-मालण-कम्म-दालुणे अणुकम्पा-मिदुए वि शोत्तिए ॥१॥

[सहजं किल यद्विनिन्दितं न खलु तत् कर्म विवर्जनौयम् ।

पशु-मारण-कर्म-दारुणीलुकम्पा-मृदुकोऽपि श्रोत्रियः] ॥

Man—Don't say so, my liege. They say, a craft in which
one is born, (*though*) despised, is surely not to be aban-
doned. A Brahmin, read in the Vedas, though soft with
pity, is savage (*enough*) in the act of slaughtering the
(*sacrificial*) beast.

Reading :—‘लप रे’—B. Others have ‘कथय’ । ‘जाल-वडिण-
प्रभृतिभिः’—B. Others read ‘जालो-गालादिभिः’—R. M. V ; R omits
‘भर्तः’ । ‘नहि’—B. V. ‘नखल’—R. S. M. ‘मृदुरपि’—V. ‘मृदुकोऽपि’—
B. ‘मृदुरव’—R. M. S. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

उभाविति ॥ 'बावुत्तः' भगिनीपतिः ['भगिनीपतिरावुत्तः' इत्यमरः । आपम् ३।३।१८४ उक्तनीति इति 'अन्व'भ्योऽपि, -' वाः ३।३।१०१ इति डः] । 'लप' वृद्धिः ।

पुरुष इति ॥ 'जालानि उड्डालाः' वड्डिणानि च इति 'जालीडालं' ['जातिर-प्राणिनाम्' इति एकत्वम् । उत्पूर्वक-गृधातीः परः 'उद-न्योर् यः' ३।३।२६ इति कर्मणि घञ् । ततः 'अचि विभाषा' ८।३।२१ इति व-कारस्य लत्वं पाचिकम्] तत् आदियेषां तादृशैः 'मत्स्यानां यन्त्रस्य उपार्थैः' ।

श्याल इति ॥ 'विशुद्ध' इत्यादि सौल्लुण्ठनं वाक्यम् ।

सहजमिति ॥ अन्वयः ॥ विनिन्दितम् (अपि) यत् कर्म सहजं, तत् नहि विवर्जनीयं किल । श्रौतियः अनुकम्प-मृदुकः अपि पशु-मारण-कर्म-दारुणः । व्याख्या — 'विनिन्दितं' विगर्हणीयं अपि 'कर्म' त्रिया 'सहजं' जन्मनः प्रसूति उत्पन्नं, वंश-परम्पराक्रमेण आगतं 'तत् कर्म नहि' इति निश्चये 'विवर्जनीयम्' परित्याज्यम् 'किल' इति न्युते ['किल-शब्दस्तु वातांयां संभाव्याऽनुनयार्थयोः' इति विश्वः] । अपरित्यागे दृष्टान्तमुदाहरति । 'श्रौतियः' वेदाभ्यास-रतः ब्राह्मणः [अनेन नियत-वेद-पठन-निरतत्वात् हिंसाराहित्वं व्यज्यते] 'अनुकम्पया' दयया 'मृदुकः' कीमलः अपि पशूनां यज्ञीय-पशूनां 'मारण'रूपं यत् 'कर्म' तेन 'दारुणः' भयावहः अतिकठिन इति यावत् ('दारुणो रसभेदे ना विषु तु स्याद्भयावह' इति विश्व-मेदिन्यौ) । [अर्थान्तरन्यासः । पूर्वार्धे धौवरस्य मत्स्याजीवे विशेषे प्रसूते सामान्य-सुकमिति अप्रसूतप्रशंसा । अनुकम्पासृदुकात् श्रौतियात् दारुणत्वरूप-विपरीत-गुणोत्पत्त्याः विषमालंकारश्च । सुन्दरीवृत्तम् । वेतालीयं वृत्तमिति केचित्] ।

NOTES

1. आवुत्त—The epithet seems to have been used to please श्याल । Surely he was not 'sister's husband' of the constable. "In *Mricchakatika* the word has been applied as a tittle of respect by a son to his father, but *Dr. Boehtlingk* conjectures that this may be an error for 'आवुक्' the regular theatrical term for father. According to *Dr.*
CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Burkhard, आवृत्त = Sk. भाव 'an honourable sir', 'gentleman.'
—*Williams*.

2. जालीशाल &c.—उद्दाल means a fishing hook, बडिशम् (and not बडिश; in the masculine as *Prof. G. takes it*). Optional form is उद्दाल (Com).

3. वियुद्धः &c.—This is said sarcastically. Mark that श्याल *himself is interrupting* the fisherman in his speech, though a little before he ordered the first constable not to do like that. 'आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वतनजीवने'—*Amar*.

4. सहजम् &c.—सह एकत्र जातम् इति सहजम्, hence natural. In the case of the fisherman, 'killing fish' is his natural profession, but for this nobody should accuse him of possessing natural cruelty nor ask him to give up that occupation. किल—So say the learned men. Cf. 'सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत्। सर्वारम्भा हि दोषेण धूमनाग्निरिवावृताः'—*Gita. XVIII. 48*. 'श्रेयान् स्वधर्मा विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात्। स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः'—*Ibid III. 35*. 'श्रेयान् स्वधर्मा विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात्। स्वभावनिग्रहं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम्'—*Ibid XVIII. 47; Ibid s'l. 42—46*; also 'वरं स्वधर्मा विगुणः न पारक्यः स्वनुष्ठितः। परधर्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातिवः'—*Manu. X. 97*. 'यो यस्य विहिता धर्मं स तज्जातिः प्रकीर्तितः। तस्मात् स्वधर्मं कुर्वीत द्विजो नित्यसनापदि ॥ * * * ऋते स्वधर्मे न ते यान्ति परां गतिम्'—*Narasingha Purana*. 'देशानुशिष्टं कुलधर्ममयं स्वगोत्रधर्मं न हि संत्यजेत्'—*Quoted by Sudhātattva*.

4. पशुमारण &c.—Our poet supports the vedic rites. Cf. 'अग्निषोमीयं पशुमालभेत'—*S'ruti*. Mark also the sly insinuation against the Buddhists (*P. 5. l. 8*.) Hence *Raghava* remarks 'विनिन्दितम् इति बौद्धादिभिः'।

6. श्रौत्रियः—One (*vastly*) read in the *Vedas*. The rule 'श्रौत्रियश्चन्दोऽधीते' 5. 2. 84 directs चन् to be affixed after 'कन्दम्' which will be replaced by 'श्रौत्र'. Thus कन्दस् + चन् = श्रौत्र + च = श्रौत्रियः (च = ७७०. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. 475.) श्रौत्रियान्नात् कन्दशब्दात् अधीते

इत्यर्थे घन्, प्रकृतः शीवाऽऽदेश्य निपात्यते"—*B. Manorama. P. 874.* *Vamana* however opines that the word 'शीविश्वन्' is but a substitute for the sentence 'कन्दः चधीते' without any affix by निपातन। 'शीविश्वन् इति निपात्यते कन्दोऽधीत इत्यस्मिन् अर्थे। न-कारः स्वरार्थः। शीविश्वन्कन्दोऽधीत इति वाक्यार्थे पदवचनम्"—*Kas'ika. Vamana* has of course suggested the alternative also. Read "कन्दोऽधीते सः शीविश्वो भवति। भाष्ये 'कन्दोऽधीते' इत्यस्य वाक्यस्यार्थे शीविश्वन् इत्येतत्पदं निपात्यते' इति वाक्यार्थे पद-वचन-पक्षः। कन्दमी वा शीव-भावो निपात्यते 'तदधीते इति एतस्मिन्नर्थे घञ प्रत्ययः' इति पक्षान्तरं च स्थितम्" * * * * *Tattvabodhini under 1184.* Note also 'जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैः हिजउच्यते। विद्याभासी भवेत् विप्रः शीविश्वस्त्रिभिरेव हि"—*Padma Purana (उत्तरकाण्ड) ch. CXVI.* 'एकां शाखां सकल्यां वा षडभिरङ्गैरधीत्य च। षट्कर्मनिरतो विप्रः शीविश्वो नाम धर्मवित्"—*Da'na Kamala'kara.* The idea of the sentence is—A शीविश्व though extremely compassionate cannot give up the performance of the *Vedic rites* which has devolved upon him by nature, simply because these are despised by the पाखण्डी and others. Similar is the case with my profession of killing fish.

श्यालः—तदो तदो [ततस्ततः]।

Superintendent—Then, what next ?

पुरुषः—एकशशिं दिशश्च खण्डशो लोहित्रमच्छे मए कपिदे। जाव तशश्च उदल-बभन्तले पेक्खामि दाव एशे महा-लक्षण-भाशुले अङ्गुलीअए पेक्खिदे [एकस्मिन् दिवसे खण्डशो रोहित-मत्स्यो मया कल्पितः। यावत् तस्य उदराभ्यन्तरे प्रेक्षे तावत् एतद् महारत्न-भासुरमङ्गुलीयकं प्रेक्षितम्]। पच्छा इह शे विक्कअत्थं दंशअन्ते एव्व गहिदे भाव-मिश्रंशेहि [पश्चादिह अस्य विक्रयार्थं दर्शयन्नेव गृहीतो भाव-मिश्रः]।

सालिध कुट्टिध वा एत्तिके दाव एदग्ग आश्रम-वुत्तन्त
[मारयत कुट्टयत वा एतावान् तावदेतस्य आगम-वृत्तान्तः] ।

Man—One day I cut into bits a Rohita fish (*Cyprinus Rohita*.) No sooner did I look into its maw than I saw this ring sparkling with a precious gem. Afterwards (*while*) showing (*it round*) for sale here I was seized by your honour. Kill me or chop me, this much (*is*) the story of its turning up.

श्यालः—(अङ्गुरीयमाघ्राय) जाणुअ, विस्स-गन्धी गोहादी
मच्छ-वन्धो एव्व गिस्संप्रअं । अङ्गुलीअअ-दंसणं से विमरिसिदब्बं
ता एध, राअ-उलं एव्व गच्छामो [जानुक, विस्स-गन्धी गोधादी
मतस्य-वन्ध एव निःसंगयम् । अङ्गुलीयक-दर्शनमस्य विस्मष्टव्यम् ।
तदेत, राज-कुलमेव गच्छामः] ।

Superintendent (*Smelling the ring.*)—Januka, (*this fellow*)
stinking of raw flesh is a iguana-eating catch-fish, no
doubt. The finding of the ring by him must be investi-
gated. So come, (*we*) will go even to the king's palace.

रक्षिणी—तह ! (धोवरं घनि) गच्छ ले गगिठ-भेदअ !
गच्छ । [तथा । गच्छ रे ग्रन्थि-भेदक ! गच्छ] । (सर्वे
परिक्रामन्ति) ।

Constables—As you say. (*To the fisherman*) Come on, you
cutpurse ! (*All turn round*).

Reading :—‘प्रेक्षे’—B. V ; others omit it. ‘प्रेक्षितम्’—B. ‘दृष्टम्’
M. V. ‘दृष्ट’—R. S ; B has ‘महा’ before ‘रत्न,’ others omit it.
‘कुट्टयत’—B. ‘मुञ्चत’—R. V. M. S. अयमस्याऽऽगमवृत्तान्तः—R. B. V. M.
‘अयमस्याऽऽगमः’—S. एतावान् तावदेतस्य आगमः—B. ‘जानुक’ is the read-

ing. of B for 'जानुक' । 'गोधादी'—B. R. V. 'गोघाती'—M. 'गोखादी'—S omits 'दर्शनम्' after 'अङ्गुलीयक' । 'तद् एत'—B, omitted by others. 'ग्रन्थिभेदक'—V. M. 'ग्रन्थिभेदक'—B. 'गण्डभेदक'—R. 'गण्डभेदक'—S.

पुरुष इति ॥ 'रोहितमत्स्यः' मत्स्यभेदः ['रोहितः शक्र-कीदण्ड', रोहिती मत्स्यपुंगव' इति गदसिंहः] खण्डखण्डमिति 'खण्डशः' [वीसायां शस् ५।४।४७] । 'कल्पितः' खण्डितः ['कल्पं कर्तनं कृतौ' इति विश्वप्रकाशः] । 'पयात्' रत्नावली-नाऽनन्तरम् । 'अस्य' अङ्गुलीयकस्य 'दर्शनम्' गुणान् दर्शयन् । मूल्याधिकलाभार्थं रत्नवणिग्भ्यः रत्नगुणादिकं स्वित्सारं वर्णयन् इत्याशयः । 'कुट्टयत' खण्डशः कुरुत ['कुट्टं कुट्टन-भर्त्सनयोः' २५८७] ।

शाल इति ॥ 'जानुक' इति द्वितीय-पुरुष-नाम । 'विस्स' आमगन्धिनः ['विस्सं स्याद् आमगन्धि यत्' इत्यमरः] 'गन्धः' अस्ति यस्य तादृशः । 'गोधादी' निहाका-भक्षण-शौलः । [अत्र गोधा इति जातिवाचकैऽपि सुवल्नीपपदे अन्ते णिनिः ३।१।७८ कर्तृविचारावशात्] । मत्स्यान् वध्नाति इति 'मत्स्य-बन्धः' ['कर्मण्यन्' ३।२।१] धौवर इत्यर्थः 'एव' इत्यवधारणे । 'अङ्गुलीयक-दर्शनम्' अङ्गुलीयक-प्राप्ति-सत्त्वन्वी योऽयम् उदन्त अनेन सम्प्रति वर्णितः स इत्याशयः । 'विमष्टव्यम्' एतत् सत्यं मिथ्या वा इति निर्णेतव्यम् । 'तत्' तेन हेतुना 'एत' आगच्छत ।

रक्षिणाविति ॥ 'ग्रन्थि' वस्त्रादिना धनस्य यत् बन्धने तस्य 'भेदकः' भेदकः [भिदेः कर्तरि ण्वुल् ३।१।१३३ ; २८८५ ; "पट-प्राप्तादि-स्थितं सुवर्णादिकं ग्रन्थि-मोचणेन यथोरयति स ग्रन्थिभेदः" इति कुल्लुकभट्टः] ।

NOTES

1. एकस्मिन् दिवसे—Mark that the fish was caught not that very day (अद्य) but some other day back.

2. रोहितः—A variety of carp abounding in the rivers of Bengal. Its flesh is very delicious and it is considered to be the best of all other fishes. Read—'कृष्णः शक्रौ च त-कुचिस्तु मत्स्योऽयं श्रेष्ठोऽसौ लोहिती वृत्तवक्रः । कोणां बल्यं रोहितस्यापि मांसं वातं हन्ति क्षिप्रवध्नाति वीर्यम्' ॥ —*Rajanirghanta*. Again, 'रक्तोदरो

रक्तमुखो रक्ताक्षो रक्तपक्षितः । कृष्णपक्षो भयंशो रोहितः कथितो बुधैः ॥ रोहितः
सर्वसत्त्वानां वरो ह्यर्थाद्विंशतिर्जित् । कषायादुरसः स्नादुर्वातघ्नो नातिप्रियकृत् ॥
ऊर्ध्वजवृगतान् रोगान् हन्याद्वीहितमुण्डकम् ॥ — *Bhava-prakas'a*.

3. विस्त्रगन्धी — विस्र is a synonym of आम्रगन्धि (*Amar*) i. e. it means any thing having the smell of आम्र । Thus *Prof. G's* translation of विस्र as 'raw flesh' seems to be inaccurate. Now what is आम्र ? *Bhanuji* has 'आम्रः अपक्वः सत्वः' । *Bharata* has 'उदं चित्ताधूमादिगन्धे अपक्वमांसगन्धेऽपि' । विस्र itself means आम्रगन्धि hence विस्त्रगन्धी requires justification. 'विस्रस्य' आम्रगन्धिनः 'गन्धः' = विस्त्रगन्धः i. e. the smell of a thing which has the smell of आम्र or in other words the smell of आम्र । Next सत्वर्थे इति 5. 2. 115. On account of this cumbrous process some have doubts about this being the original reading. Cf. the following reading which is found in some Bengali recension — (अङ्गुली-यकमात्राय) जलुक, सत्स्योदराभ्यन्तर-गतम् इति नास्ति संदेहा, यतोऽयम् आम्रिगन्धी वाति । *Prof. G's* 'विस्रस्य गन्धः यस्य सः' is to be rejected, as व्याधिकरणवद् is not sanctioned by Panini. Cf. * * * व्याधिकरणानां सा भूत् — *Mahabhashya*.

4. गोघादि — 'गोघा' or 'निहाका' is an 'iguana' i. e. a kind of big lizard. (and not an alligator.) Cf. 'निहाका गोघिका समे' — *Amar*. 'गो-साप इति भाषा । सा तु स्थलज-जलज-भेदात् द्विविधा' — *S'. Kalpadruma*. This is another instance of our poet's deviation from Panini's rule, for णिनि is not available after गोघा which is indicative of genus. Read 'अजतौ इति किम् ? ब्राह्मणानां सम्प्रयिता' *Kas'ika*, 3. 2. 78. Williams however prefers the reading गोघाती and notes—गोघातिन् (cow-killer) is applied as a reproachful epithet to any rogue or low person. Thus in *Mricchakatika*, the canda'la is called 'गोघ्न or गोघ्न' ।

5. विमर्दव्यम् — Ostimally 'विमर्दव्यम्' by 'अनुदात्तस्य च-द्विपक्षस्याऽन्यतर-स्याम्' 6. 1. 59 ; 2402. 'अनुदात्तो-पदेश-सकारोपध-भावात्काम् अयम् अकारागमो विकृत्येन भवति । * * * अनुदात्तोपदेश-सकारोपध-भावात् द्वि पञ् । यथा, सप-हप-

दृष्ट-सृष्ट-सृष्ट-रूपः । सृष्ट-समा समा । दृष्ट-तर्पिष्यति तर्पेयति वस्यति । सृष्ट-लुट् मल्यति सल्यति । लुङ् अनाचीत् अनाचीत् अवसत् - *Prabha. K* reads 'विमलव्यम्' from 'सज' ।

6. राजकुलम् &c. - For the ring belongs to the king and if the story of the finding of the ring be reported to him, new things may turn up, which possibly will corroborate the statement of the fisher-man.

7. ग्रन्थिमेदक - A cut-purse or pick-pocket. Read 'अङ्गुली ग्रन्थिमेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे । द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥' - *Manu. IX. 277*; 'उत्क्षेपक-ग्रन्थिमेदौ करसंदर्श-हीनकौ' - *Y. quoted by Kulluka*. This epithet shows that the constables have disbelieved his story. According to them he must have had it from some other's pocket.

श्यालः—सूत्र, इध गोउल-दुआले अपमत्ता पड़िचालेध मं, जाव इमं अङ्गुलीअअं जहा-गमणं भट्टिणो णिवेदिअ तदो सासणं पड़िच्छिअ णिकमामि [सूचक, इह गोपुर-हारे अपमत्तो प्रतिपालयतं मां, यावदिदम् अङ्गुलीयकं यथा-गमनं भर्तुं निवेद्य ततः शासनं प्रतीष्य निष्क्रमामि] ।

Superintendent - Sucaka, here at the wicket of the city-gate, you two await me without heedlessness till having informed his majesty of this ring exactly as it turned up and having received (*his*) orders, (I) return.

उभौ—पविशतु आवुत्ते शामि-प्रसादश [पविशतु आवुत्तः शामि-प्रसादाय] । (निष्क्रान्तः श्यालः) ।

Both - Go in, your honour, to get our lord's pleasure. [*Exit Superintendent*].

सूचकः—जाणुअ, चिलाअदि क्व, आवुत्ते [जाणुक, चिरयति खलु आवुत्तः] ।

Sucaka - Januka, our master is indeed delaying.

जानुकः—एवं अवशलो-वशप्पणीया स्नाश्राणी [ननु अवसरो-
पसर्पणीया राजानः] ।

Januka - Why, kings are to be approached at (*their*) leisure.

सूचकः—फुल्लन्ति मे अग्र-हत्या इमश्च वहश्च शुमणो
पिण्डुः [स्फुरतो मे अग्र-हस्तौ अस्य वधस्य सुमनसः
पिण्डुम्] । (इति पुरुषं निर्दिशति) ।

Sucaka - The fore-part of my hands tingles to fasten the
(garland of) flowers for his execution. (*This said, points to the man*).

पुरुषः—णालिहृदि भावे अञ्जालण-मालणे भविहं [नार्हति
भावः अकारण-मारणी भवितुम्] ।

Man—It does not behove your honour to be a murderer
without (*any*) cause.

Reading :— 'इह'—B. 'इमं'—R. S. M. 'पुरद्वारे'—V. M.
'गोपुरद्वारे'—B. R. S. मां—B; omitted by others. 'प्रतीक्ष'—
B. V. M. 'प्रतीक्ष्य'—R. 'प्रतिगृह्य'—S. 'चिरायते'—R. V. S. 'चिरायति'
—M. 'चिरयति'—B. 'वधस्य सुमनसः &c.'—R. V. M. 'वधस्य सुमनसः &c.'
—S. 'व्यापादयितुम्'—B; B reads अग्रहस्तौ for 'हस्तौ' । 'अकारण-
मारणः'—B. V. M. S. 'अकारण-मारणं भावयितुम्'—R. 'अकारण-मारकः'—B.

श्याल इति ॥ 'गोपुरद्वारे' पुरद्वारे ["पुरमाद्वेऽपि गोपुरम्" इति खकोषः]
'अप्रमत्तो' अवहितो सावधानो इति यावत्, अन्यथा पलायिताम् इत्याशयः । मां
'प्रतिपालयतम्' युवाम् अपेक्षितम् । 'आगमनं' लक्षणया आगमन-वृत्तान्तम्
अनतिक्रम्य 'यथागमनम्' । ततः सत्यार्थेन अग्र (अग्रं) इति । विस्तरस्तु कौमुद्या
इत्यर्थः ६०६) येन उपायेन अङ्गुली धीवर-हस्त-गता, पश्चात् अस्माभिः प्राप्ता, तत्

सर्वम् आमूलं 'भवे' दुष्यन्ताय 'निवेद्य ततः' दुष्यन्तात् 'शासनम्' आदेशं 'प्रतीय' लब्धम् । प्रत्यागच्छामि ।

सूचक इति ॥ ततः लक्षणया चिरं करोति इति 'चिरयति' [तत्करोति तदाचष्टे] इति गणसूत्रात् णिच्] विलम्बते (सविरागोक्तिरियम्) ।

जानुक इति ॥ 'ननु' इति परमताऽऽक्षेपे । 'अवसरे' योग्ये काले, न सु यथेच्छया सर्वदैव, तेषां विविधकार्यस्यासक्तत्वात् । 'उपसर्पणैयाः' उपगम्याः ।

सूचक इति ॥ 'वधस्य सुमनसः' वधकाले यानि करवीरादीनि पुण्याणि वध्यस्य कण्ठे दीयन्ते ताः 'पिनङ्गु' परिधापयितुम् ['आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनङ्गुयापिनङ्गवत्' इत्यमरः] । 'मम अग्रहस्तौ' हस्तयोरग्रभागौ अङ्गुल्य इत्यर्थः । ['हस्तायाऽग्रहस्तादयः गुण-गुणिनी भेदाऽभेदाभ्याम्' इति वामनः] 'स्फुरतः' इत्यनेन त्वरा व्यज्यते ।

पुरुष इति ॥ मारयति यः स 'मारणः' हन्ता [एवन्तात् स-धातोः कर्तरि लङ् बाहुलकात्] 'अकारणे' कारणं विना 'मारणः' हन्ता । ['ततः प्रविशति' इत्याद्योतदन्तेन विद्रवण-नामकमङ्गमुपचिह्नम् । "विद्रवः वधवन्वादिः" दशरूपक-लक्षणात्] ।

NOTES

1. गोपुर-हारी—According to रत्नकोष, 'गोपुर' is a synonym of 'पुर', while according to Amar, it means the 'city-gate', principal gate. *Kirat. V. 5*. 'पुरहारन्तु गोपुरम्—Amar.

2. अप्रमत्त—प्रमत्त means 'heedless', 'negligent'. Cf. 'मत्तं प्रमत्त-मुन्मत्तं सुप्तं बालं स्त्रियं जडम् । प्रपन्नं विवर्धं भीतं न रिपुं हन्ति धर्मवित्'—*Bhagabata Skandha I, ch. VII*, where *S'ridhara Svami* remarks—'प्रमत्तम् अनवहितम्', hence 'अप्रमत्त' is careful. Mark that neither the affix 'क्त', nor 'द' of मद is changed into 'म' by 'र-दाभ्यां निष्ठा-तो नः, पूर्वस्य च दः' 8. 2. 42, as the rule is barred by a special sutra 'न ध्या-ख्या-पृ-सूक्ति-मदाम्' 8. 2. 57. 'पूर्वसूत्राणाम् अपवादः । मद-धनमत्तः'—*Prabha*.

3. यथागमनम्—Exactly as it turned up to us.

4. मां प्रतिपालयतम्—प्रति + पा (णिच्) means 'to await'. Cf. 'यावदिमां ह्यायामाश्रित्य प्रतिपालयामि'—*page 62. Supra*. 'एषा कुसुमनिघट्टा * भवन्त' * प्रतिपालयति मधुकरी'—*Act. VI. Sl 19. Infra*. With the reading 'इमं' for 'मां', 'प्रतिपालयतम्' is to be explained as "guard (*this man*)," but this meaning is not usual with Kalidasa.

5. प्रतीच्य—प्रति + इष + ल्यप् । Having taken or received. Cf. 'प्रतीष्ट नौवार-हस्ताभिः'—*P. 398, n. 1. Supra*, where Raghava has 'प्रतीष्टा गृह्णीता' । इष (ईष) is variously conjugated thus—'इच्छति ब्राह्मणैः सङ्गम्, अन्विष्यति च संगतिम् । इच्छाति धर्मकार्येषु यः सदीव्रतिनोवते' ॥ *Halayudha. 36*.

6. चिरयति=To delay. Cf. 'कथं चिरयति पाञ्चाली'—*Veni. Act. I*. 'संकेतके चिरयति प्रवरो विनीह'—*Mriccha. Act. III*.

7. गन्—Implies disapproval. 'नन्विति परमताचीपाऽनुशेषपापद-प्रतिवचनेषु'—*Dandana'ha*. Do you not know that the kings can not be approached whenever you like ?

8. फुल्लन्ति मे अग्रहस्तौ वधस्य सुमनसः &c.—अग्रहस्तौ (*fingers*) has already been used by our poet. *P. 361, n. 3*. So reject 'हस्तौ' । At the time of Kalidasa the penalty for stealing gems was an extreme one. Note the following passage of similar import in *Vikram*. 'आत्मनो वधमर्हता कासौ विहग-तस्करः'—*Act. V. 1*. This sort of capital punishment was in vogue at the time of *Manu* and *Yajñavalkya*, but with the progress of civilisation, the penalty has been mitigated. *This also proves the antiquity of our poet*. Read 'पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः । मुख्यानां चैव रवानां हरणे वधमर्हति' ॥—*Manu. VIII. 323*. 'चौरं प्रदाय्यापहतं चातयेत् विविदैर्वैद्यैः'—*Y. II. 270*. where *Vijñānes'vara* remarks 'एतच्च उतम-साहस-दण्ड-प्राप्तियोग्यो-त्तम-द्रव्य-विषयः' । *Also note I Infra*. Note also that in ancient times a person about to be executed was crowned with flowers. Read 'तस्यैव मन

मृदु-लीक-पदयो वध्यस्य आवध्यताम्—*Mudra. VII. 4*; 'दत्त-करदो-
दामा गृहीत आवाभ्यां वध्यपुरुषाभ्याम्—*Mricha. X. 2*. 'व्यमालजक-रक्तमाख्य
वसना पापगुह-चाण्डालयोः'—*Malati. V. 24*.

९. 'यकारण &c.—मारण with क्युट् in the active voice means 'a killer'. 'यकारणे मारणः' सहसुपेति समासः—a killer with-
out any cause.

जानुकः (विलोक्य)—एषो अम्हाणं इग्गले पत्त-हत्थे लाअ-
शासनं पडिच्छिअ इदोमुहे देक्खीअदि । गिह-वली भविशिशि,
शुणो मुहं वा देक्खिग्गशि [एषः अस्माकमीश्वरः पतहस्तः राज-
शासनं प्रतीक्ष इतोमुखो दृश्यते । गृध्र-वलि भविष्यसि, शुनो
मुखं वा द्रक्ष्यसि] ।

Januka (*Looking.*)—Here our master, with a paper in
hand, having received the royal mandate, is seen turning
this way. (*Now*) you will be an oblation to the vultures or
see the mouth of a (hungry) cur.

(प्रविश्य) श्यालः—सिग्घं । सिग्घं एदं [शीघ्रं शीघ्रम्
एतम्] (इत्यधीत्)

(*Entering.*) Superintendent—Quickly, quickly, let this—
(*This being half-uttered*).

पुरुषः—हा हदोम्हि [हा हतोऽस्मि] (इति विषादं नाटयति) ।

Man—Ah ! I am done for. (*This said, acts sadness*).

श्यालः—मुच्चध जालोपजौविणं । उववन्नो क्व अङ्गुली-
अअस्स आअमो [मुच्चतं जालोपजौविणम् । उपपन्नः खलु
अङ्गुलीयकस्य आगमः] ।

Superintendent—Sucaka, let go (*this*) liver-by-nests. His
finding of the ring is quite consistent.

सूचकः—जह आवुत्ते भणादि [यथावुत्तोभणाति] ।

Sucaka—As your honour commands.

जानुक—जम-भदनं पविशिश्र पड़िणित्ते क्वु एणे
[यम-भदनं पविश्य प्रतिनिवृत्तः स्वस्वेषः] । (इति पुरुषं
मुक्तवन्धनं करोति) ।

Januka—This (*fellow*) getting into the house of Jama
is come back. (*This said, unlooses the fetters of the man*).

पुरुषः—भट्टके ! अहं कीलिशे मे आजीवे [भर्तः. अथ कीटशो
मे आजीवः] । (इति पादयोः पतति) ।

Man—Now, my liege, what is the means of my livelihood
(*to day*) ? (*This said, falls on his feet*).

श्यालः—उट्टेहि, एसो भट्टिणा अङ्गुलीअअ-मुल्ल-सम्मिदे
पालिदोशिए दे प्पशादीकृदे । ता गेह्ण एदं [उत्तिष्ठ, एष भर्ता
अङ्गुलीयक-मूल्य-संमितं पारितोषिकन्ते प्रसादीकृतं । तत्पुत्राण
इदम् । (इति पुरुषाय अर्थं प्रयच्छति) ।

Superintendent—Get up (*get up*). Here is a token of
pleasure (*i. e.* a present), equal to the value of the ring, has
been kindly given to you by his majesty. So take it. (*This
said, gives money to the man*).

पुरुषः (सहर्षं सप्रणामञ्च पतिगृह्य)—भट्टके ! अणुगहिद
मिह [भर्तः, अनुगृहीतोऽस्मि] ।

Man (*Gladly accepting with a bow*).—I am favoured, my
liege.

सूचकः—एणे णाम अणुगहे जे शूलादो ओदालिश्र हत्थि-
कन्थे पड़िठाविदे [एष नाम अनुग्रहः यत् शूलादवतार्य हस्ति-
स्कन्धे प्रतिष्ठयित्वा] ।

Sucaka—This surely is a favour, that taken down from the death-stake, you are put on an elephant, shoulders.

जानुक :—आवृत्ते, पालिदोशि ए कधेदि महलिह-लदणेण तेण अङ्गुलीअण्ण शमिणो बहुमदेण होदब्बं त्ति [आवृत्त, पारितोषिकं कथयति महार्ह-रत्नेन तेन अङ्गुलीयकेन स्वामिनो बहुमतेन भवितव्यमिति] ।

Januka—Your honour, the reward shows that the ring with its precious jewel must have been highly valued by our lord.

Reading :— B reads 'इन्दर' for 'खामी' । 'पवहस्ते राजशासनं प्रतीय'—R. B. V. M. 'पवे गृहीत्वा' &c.—B. 'लिखपवे गृहीत्वा' &c.—S. 'प्रतीय'—B. V. M. S. 'प्रतीक्ष्य'—R. 'श्यालः—श्रीप्रसेतम्' &c. and the following speech of पुरुष occur in B and have been omitted by others. 'कीदृशी मे आजौवः'—R. B. V. M. 'साम्प्रतं तवक्रीतकं मे जौवितम्'—B. S. 'उत्तिष्ठ'—B; omitted by others. 'पारितोषिकं प्रसादीकृत'—B. 'प्रसादीपि दापितः'—R. V. M. 'उदत्तः'—S. 'भर्तः'—R. B. V. S. 'भर्ता'—M. 'पारितोषिकं कथयति'—B. V. M. 'परितोषं कथय'—R. 'राज्ञः परितोषं कथय'—S. 'महार्हरत्नेन'—B; omitted by others. 'बहुमतेन'—B. V. 'संसतेन'—R. M. 'शर्मदेन'—S. 'भवितव्यम् इति'—B. Others omit 'इति' ।

जानुक इति ॥ 'पवं' शासनं पत्रिकां 'हस्ते' यस्य तादृशः सन् । [गङ्गा-दिवाकृतिगणः] । 'राज्ञः शासनम्' आदेशं 'प्रतीय' गृहीत्वा 'इतः' अस्यां दिशि 'मुखं' यस्य तादृशः, अत्रागमने प्रवृत्त इत्यर्थः । 'गृध्रेभ्यः बलिः' उपहारः ['बलिर्देव्योपहारयोः' इति हेमः । 'चतुर्थी तदर्थाथबलि—' २।१।२६, ६८७ इति ४र्थी समासः] 'भविष्यसि' औवन्नेव त्वं बह्व-हस्त-पादः सन् गृध्रेः खाद्यसि 'वा' इति पञ्चान्तरे । 'युनः' अलर्कस्य वाचं 'मुखं' द्रक्ष्यसि । बह्व-हस्त-पादः सन् कुक्कुरैः खाद्यसे इति गङ्गाधरः ।

श्याल इति ॥ 'शौत्रम्' इति त्वरायां द्विकृतिः । 'जालिन उपजीवति' जीविकां निर्वाहयति यः स 'जालीपजीवी' । 'अस्य' धीवरस्य (कर्तरि षष्ठी) 'अङ्गुलीयकस्य' (कर्मणि षष्ठी) क्वचित् कर्तरि कर्मणि च युगपत् षष्ठी स्यात्) 'आगमः' प्राप्तिः 'उपपन्नः' युक्तः ।

पुरुष इति ॥ 'भर्तः' हे स्वामिन् ['भट्टेति चाधनैः' इत्युक्तेः) 'अथ' इति प्रश्ने । 'मि आजीवः' जीविका ['आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिः वर्तन जीवने' इत्यमरः] 'कौटुम्भः' ['गतो मत्स्यो गतश्चाङ्गुरीरकं तदथ केनीपायिन जीविकां करोमि' इति विद्यासागरचरणाः । नैतत् सोल्ल गृह-वाक्यम्] ।

श्याल इति ॥ 'अङ्गुलीयकस्य' मूल्येन समितं तुल्यम् । 'प्रसादीकृतं' प्रसन्नतया दत्तम् ।

सूचक इति ॥ 'प्रतिष्ठापितः' आरोपितः ['उपपद्यते' सुनीति - ' ८१३५ ; २२७० इति पलम्] ।

NOTES

1. गृध्रवलि &c. - In old times a culprit condemned to death, was impaled and his body was allowed to stand on the stake, until it was devoured by vultures and other birds. Cf. अथ बालघातौ पुनः स्वर्णसेयौ च, अमू शतखण्डं कृत्वा अस्य मसिन गृध्राणां वलिर्दातव्यः - *Evatrins'at Puttalika, story IV*. Sometimes the criminal was buried in the ground up to the shoulder and the upper-half was allowed to be eaten by rabbit dogs. This process was also in vogue in Mahomedan rules. युनः मुखम् &c. - The clause has been altogether omitted by *Mackenzie Mss.* "Dr. Boehlilingk has adopted an amendment 'शिशुणी मुहम्' (i. e. शिशोमुखम्) and translated 'or thou wilt see the face of (thy) child (once more)'. He has supported the interpretation by a reference to two other passages, one in Act VII. of the play (पद्ममुख दर्शनेन), another in *Mricchakatika* (P. 303, l. 4. Cu. Ed.) Doubtless 'पद्ममुख' is a common phrase, but the whole

point of this passage seems to me to lie in the ludicrous substitution of 'युक्त' for 'पुत्रस्य'। — *Williams*.

2. अस्य अङ्गुलीयकस्य आगमः :- 'अस्य' has 'कर्तरि षष्ठी', while 'अङ्गुलियकस्य' has 'कर्मणि षष्ठी' in connection with the कृत् in 'आगमः,' in spite of the rule 'उभय-प्राप्तौ कर्मणि' 2. 3. 66. Read "आचार्यः गवां दोहः गोपेन । स्त्री-प्रत्यययोः अकाराद्योर्नायं नियमः । भेदिका विभिनसा वा रुद्रस्य जगतः ॥ * 'शिवे विभाषा' * ॥ स्त्री-प्रत्यय इत्येके । विचित्रा जगतः कृतिः हरेः हरिणा वा । 'केचिद् (*Vamana*) अवशिष्टेण विभाषाम् इच्छन्ति । शब्दानाम् अनुशासनम् आचार्येण आचार्यस्य वा' — *Bhattoji*, 624.

3. कौटुशी मे आजीवः :- 'This is a simple query of the fisherman. The idea is — I am but a poor fisherman living from hand to mouth by catching and selling fish. The other day (एकस्मिन् दिवसे) I caught a big carp and got a ring in its maw. The fish I sold in the market and with its price I lived for some days. Then with the valuable ring in possession I wanted not to go to fish for a few days as it would bring me a large sum in exchange. Now that the ring is taken by the king, I don't know how shall I maintain my family to day. Williams and his followers take it as a *return-taunt* of the fisherman to श्याल for his 'विग्रह इदानीमजीवः'. But this is not at all in consonance with the previous and the following speeches of the fisherman and श्याल । With the other reading, translate "You've ransomed me life" — *Robi Datta*.

4. अङ्गुलीयकमूल्य &c. — Equal to the value of the ring. संमित = Similar, equal. Cf. 'सद्यः परनिर्वृत्तये काशा-सन्मिवतयो-पदेशयुजे' — *Kavya-prakas'a*. 'कुमारजन्मासत-सन्मिताचरम्' — *Raghu*. III. 16. 'रूलेन आनाम्यम् इति मूल्यम् । "नौ-वयो-धर्मः" ४।४।६१ ; १६४३ इति यत् — *Bhatnaji*. The word 'आनाम्यम्' means 'सन्मिवनीयम्' — what ought

to be overpowered, hence 'मूल्यम्' means 'the price, worth, cost', because articles like 'cloth' &c. are produced by the outlay of stock or capital (मूल); 'price' being a thing which because it is capital plus profit, is superior to capital, and thus by price or 'मूल्यम्', the capital or 'मूल' is overpowered"—*S. C. Vasu*. Read "मूलेन आनाम्यमिति ॥

मूलं नाम पटादीनामुत्पत्त्यर्थं वणिग्भिर्विनियुक्तं द्रव्यम् । तेन स्वस्मादतिरिक्तं लाभार्थं यद्रव्यम् आत्मानं प्रति श्रेयैकक्रियते, आत्मन उपकारकं क्रियते तत् आनाम्यम् । * * * तथा चानाम्यम् अभिभवनीयम् आत्मानं प्रति श्रेयैककर्तव्यं स च लाभार्थो भाग एव । लोके तु यावता द्रव्येण पटादिकं विक्रीयते तत्रैव समुदाये मूल्यशब्दः प्रसिद्धः, न तु मूलातिरिक्त-भागसन्निव्युत्पादितः । एवं च लाभसन्निव्युत्पादितस्य मूल्यशब्दस्य तद्वृत्तिरिति संघाते निरुद्धलक्षणा बोध्या'—*Tattvabodhini*.

5. हस्तिवृत्ते—'Mounting on an elephant' denotes elevation to high dignity, elephants being used in triumphal processions—*Williams*.

6. पारितोषिकम्—Both *masculine* and *neuter*. पारितोषः प्रयोजनस्य इति 'पारितोषिकम्' । 'प्रयोजनम्' 5. 1. 109 इति उञ् । 'पारितोषजनकद्रव्यम्'—*S. Kalpadruma*. A present, reward. Cf. 'गृह्यतां पारितोषिकमिदं मङ्गलौकिकम्'—*Mricch. Act. V*. 'यहमपि चन्द्रशेखरशरासनाऽऽरोपणं प्रथमवादिनः पारितोषिकं धारयामि'—*Murari*.

श्यालः—ए तस्मिं महारुहं रदणं भट्टिणो बहुमदं त्ति तक्केमि । तस्स दंसणेण भट्टिणो कोवि अभिमदो जणो सुमराविदो । जटो सुहुत्तञ्चं पकिदि-गम्भीरो वि पज्जस्सु-
-णअणो आसि [न तस्मिन् महारुहं रत्तं भर्तुः बहुमतमिति तर्कयामि । तस्य दर्शनेन भर्तुः कोऽपि अभिमतो जनः स्मारितः । यतो मुहुर्तं प्रकृति-गर्भादिभिः यत्तु भयनं आसीत्] ।

Superintendent—Methinks (*it is*) not the precious jewel there on, that was much valued by his majesty. At the sight of it, our lord was reminded of some beloved person. Since though naturally grave, for a time his eyes were flowing with tears.

सूचकः—शिविदं णाम आवुत्तेण [सेवितं नाम आवुत्तेन] ।

Sucaka—Surely service has been done (*to his majesty*) by your honour.

जानुकः—एं भणाहि इमग्ग कए मच्छ-शत्तुणो त्ति [ननु भण अस्य कृते मतस्य-शत्रोरिति] । (इति पुरुषमसूयया पश्यति) ।

Januka—Better say, to this fish-killer. (*This said, sees the man with spite*).

पुरुषः—भट्टालके ! इदो अर्धं तुम्हाणं सुमणो-मुल्लं होदु [भट्टारक, इतः अर्धं युष्माकं सुमनो-मूल्यं भवतु] ।

Man—Sir, let half from this be the price of flowers for you.

जानुकः—एत्तके जुज्जइ [एतावद् युज्यते] ।

Januka—That's what should be.

श्यालः—धीवर, सहत्तरो तुमं पिअवअस्सको दाणिं मे संवुत्तो । कादम्बरी-सक्खिअं अम्हाणं पड़म-सोहिदं इच्छीअदि । ता सोख्खिआवणं एव्व गच्छामो [धीवर, सहत्तरस्वं प्रिय-वयस्यक इदानो मे संवुत्तः । कादम्बरी-सात्तिकमस्माकं प्रथम-सोह्मदमिष्यते । तत् शौख्खिकाऽऽपणमेव गच्छामः] ।

Superintendent—Fisher-man, noble as you are, you have become a beloved friend of mine. Let us seal our first friendship over (*a peg*) of brandy. So let's go along to a vintner's shop.

सर्वे—तह (तथा) । (निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

All—Right ho ! (*Exeunt Omnes*)

॥ प्रवेशकः ॥

(*End of the Induction*)

Reading :— 'मंतुरभिमतः जनः स्मारितः'—R. B. V. 'स्युतः'—M. 'किमपि अभिमतं भर्तुः स्युतम्'—S. 'पर्यश्रुनयनः'—V. K. 'पर्युत्सुकमनाः'—M. S. B. 'पर्युत्सुकनयनः'—R. 'मत्स्यशब्दोः'—K. B. S. 'मात्सिकभर्तुः'—R. 'मत्सिकाभर्तुः'—M. 'सुमनीमूल्यम्'—R. V. M. S. 'सुरामूल्यम्'—B. 'कादम्बरौसाक्षिकम्'—B. V. M. S. 'कादम्बरिसखित्वम्'—R. 'सौष्टवम्'—B. V. M. S. 'शोभितम्'—R. 'शौण्डिकापणम्'—R. M. V. 'शौण्डिका-लयम्'—B. 'शुण्डिकाभवनम्'—S. 'सर्वे—तथा'—M. Omitted by others. B supported by D reads 'अङ्गावतारः' for 'प्रवेशकः' ।

ग्याल इति ॥ 'तर्कयामि' अहं मय्ये । 'अभिमतः जनः' प्रियो व्यक्तिः । 'प्रकृत्या' खल्वेव 'गम्भीरोऽपि' परिगतानि अश्रूणि ययोः ते 'पर्यश्रुषी' वाष्पा-कुलिते इत्यर्थः, 'नयने' यस्य तथाभूतः । प्रकृति-गम्भीरस्य सवाष्पत्वात् शोकातिशयो व्यज्यते ।

सूचक इति ॥ 'नाम' इति अभ्युपगमे । 'सेवितं' नृपस्य प्रियजनस्य स्मरणं विधाय सन्तोषितः राजा 'आवृत्तेन' ।

जानुक इति ॥ 'ननु' इति परमतात्वेपि । ['नन्विति परमतात्वेपाऽनुज्ञेयणा-प्रष्ट-प्रतिवचनेषु' इति दण्डनाथः] । 'मत्स्यशब्दोः' धीवरस्य 'कृते' ['अर्थे कृते' अन्वयं तावत् तादर्थ्यं वर्तते इयम्' इति कोपसारः] । तस्य उपकाराय च आवृत्तेन सेवितम् । *Omni-Profit, Sany Vrat Shastri Collection.*

इदानीं पारितोषिकस्य किञ्चिदंशं दत्त्वा अस्मान् परितोषय इति बोधयितुम्
'असूयया पश्यति' ।

पुरुष इति ॥ 'सुमनीमूल्य' पुण्य-मूल्यम् इति विनयोक्तिः [अथ भवान् एव
मे प्राणरक्षकः अतएव पूज्यः । पुण्याणि च पूजनीयस्य सुखीपकरण-साधनानि
तेषां च इह समवायो न विद्यते । अतः राज-प्रसाद-लब्ध-धनस्य युष्मत्-पूजाऽर्थानां
पुण्याणां मूल्यं भवतु । पूजादिकाले हि पूजोपकरणेषु यस्य कस्यचिद् असद्भावो
भवति रजत-काञ्चनादिकं तन्मूल्यतया परिकल्प्यते । यथा गौमूल्यं रजतं, भूमि-
मूल्यं काञ्चनम् इति विद्यासागरचरणाः] ।

श्याल इति ॥ 'प्रियवयस्यक' इत्यत्र स्वार्थे कन् । 'प्रथमं सौदृढं' सख्य-स्थापनं
[एतत्तु विस्तारिण व्याख्यातं प्राक्] । 'कादम्बरी' मद्यविशेषः 'साचि' ['सामान्ये नपुंसकम्',
वाः—८२१] यस्मिन् तादृशं [ततः स्वार्थे कन्] । 'भैवादि अग्निसाचिकं क्रियते
इति प्रसिद्धः । पानासक्तानां तु मदिरा साचिकम्' इति विद्याम्बुधिः । शौण्डि-
काऽऽपणं' मद्यपान-गृहम् ।

प्रवेशक इति ॥ प्रवेशक-लक्षणं यथा—तद्देवानुदात्तौक्त्या नीचपावप्रयोजितः ।
प्रवेशकोऽङ्गद्वयात्तः शेषार्थस्योपसृचकः ॥ ह्रीनाभ्यामेव पात्राभ्याम् अङ्गादौ यः प्रवर्तते ।
प्रवेशकः स विज्ञेयः शौरसेन्यादि भाषया ॥ अङ्गद्वयात् इति प्रथमाङ्के अस्य प्रतिषेधः] ।

NOTES

1. न तस्मिन् महाहं &c.—For similar idea cf. 'रुद्रमिति न
मम तस्मिन् मणौ प्रियत्वं विद्वग्माचित्ते । प्रियया तेनास्मि सखे संगमती येन
संगमितः'—*Vikram. Act. V. 3.*

2. असूयया &c.—The envious eyeing of the police officer.
suggests that as their master has done good to the
fisherman so he also in his turn should please them by
giving something from the king's gift. This practice
amongst the policemen is seen even in these days. The
man understands the insinuation of Ja'nuka, and at once
proposes to give something out of fear. Mark that this
also corroborates our explanation of 'कौटुम्भी मे बाजीवः' ।

3. मत्स्य-शब्दः—Most of the Devanagar Mss. read मत्सिक- (मर्तः) which is not found in any lexicon. Dr. Boehtlingk translates it by 'Fisch-brut' the fry of fish, and observes that it is also the name for a kind of fish called in *German Schar*. R's 'मात्सिक-मर्तः' means 'for the sake of the chief of the fisherman'. 'ठक्' comes in by 'पत्तिमत्स्य-स्रगान् इति' 4. 4. 35.

4. सुसमीपूजाम्—The idea is—you have saved my life. I ought to worship you with flowers (*Bhatti. II. 20.*) But these being not at hand, let me give you something as the price of flowers. (*Com.*) Williams takes this speech *ironically* alluding to the *flower of death* which the constables wanted to tie round his neck. This seems to be absurd in this situation. Maha'mahopa'dhya'ya Naya-panca'nana's reading 'सुरामूजाम्' is also equally good. "*Take half of it, masters, to pay for something to drink*"—*Ryder*.

5. महत्तर &c.—Mark the *change of tone* of the Police-superintendent who is now actuated by self-interest. This is the peculiar trait of police officers almost everywhere.

6. कादम्बरी &c.—कादम्बर or कादम्बरी is a spirituous liquor distilled from *Kadamba* tree or its flowers. 'कादम्बरं कादम्ब-पुष्पोद्भव-मद्यम्'—*S'. Kalpadruma*. Here it means wine in general. Read 'कादम्बरी-शर्कराजामयं सुशीतलं वृष्यकरं मदाढ्यम्'—*Rajanirghanta*. कुत्सितम् अम्बरम् [2. 2. 18.] = कदम्बरम् [कु = कद 6. 3. 101.] कदम्बरं (नीलाम्बरम्) अस्य अस्ति इति कदम्बर + अच् ['अर्श आदिभ्योऽच्' 5. 2. 127.] = कदम्बरः *i. e. Bala-Ra'ma* who wore blue robes. Next कदम्बरस्य इयम् इति कदम्बर + अण् [4. 3. 120.] = कादम्बरी [4. 1. 15.] । Or कदम्बे जातः रसः । 'तत्र जातः' [4. 3. 53.] इति अण् । कादम्बं राति इति कः [3. 2. 3.] । Next गौरादित्यात् ङीष् [4. 1. 53.] । Both the derivations have been suggested by *Bhamuji*. साक्षात् + इति निपातने = साच्चिन् ['साक्षात् द्रष्टरि संज्ञायाम्'

5. 2. 91.] a witness, as in 'फलं तपः सान्निभ'—*Kumar. V. 60.* also *VII. 83.* Now see com. Cf. 'अग्निसाचिक इवातिष्ठवान्'—*Raghu. XI. 48.* 'पञ्चबाणाग्निसाचिकम्'—*Malavik. IV. 12.*

7. शौण्डिकापणम्—गुग्गु मदिना (*Medini*) अस्य पणम् इति गुग्गु + उक् = शौण्डिकः ['तदस्य पणम्' 4. 4. 51.] a vintner. 'गुग्गु' इति भाषा—*S'. Kalpadruma.* Read—'ततो गान्धिक-कन्यायां कैवर्ताद एव शौण्डिकः। कैवर्तस्य च कन्यायां शौण्डिकादेव शौचिकः' ॥—*Para's arpadhati.* आ समन्तात् पणायन्ते अथ, पणन्ते अथ वा। पण व्यवहारः। आ + पण + घ = आपणः ['गोचर-संचर'—&c. 3. 3. 119.] a shop—*Bhanuji.*

8. प्रवेशकः—According to the commentators S'ankara and Katayavema there is no difference between 'प्रवेशक' and 'विष्कम्भक'। Cf. "विष्कम्भक इति सूचकः प्रवेशक इति स्मृतः"—*Katayavema.* 'प्रवेशक एव विष्कम्भकः'—*S'ankara.* But the authorities on Dramaturgy prohibits the use of प्रवेशक in the First Act.

Remarks :— The above dialogue has been considered as an instance of प्रवेशक by all excepting B according which it is a case of 'अङ्गावतार'। This is supported by an authority like Vis'vana'tha Kavira'ja, author of *Sa'hitya Darpana.* Read अथ अङ्गावतारः ॥ अङ्गान्ते सूचितः पातैस्तदङ्गस्याविभागतः। यथाङ्गीवतरत्येषोऽङ्गावतार इति स्मृतः ॥ यथा अभिज्ञाने पञ्चमाङ्गे पातैः सूचितः। षष्ठाङ्कस्तदङ्गस्याङ्गविशेष इवावतीर्णः ॥ "The continuation scene (अङ्गावतार) is the occurrence of an Act at the end of the previous Act, without separation from it. By means of these one should intimate what is to be intimated, but what is to be seen one should represent by means of the act themselves—*Dr. Haas.* It is difficult to choose between these two sets of reading. The present dialogue gives an insight into the social condition of the days of Kalidasa. The then police, the high officers even not being exempted, were mostly uneducated and they generally used to belabour the accused exactly as

is done by the present-day police, for extracting the required confession. Bribe is frequently offered to hush up the police. Men of low classes were addicted to drink and frequented the dram-shops. The penalty for theft was an extreme one, and the condemned man was impaled or eaten up by vultures or hungry cur. Buddhism was slowly progressing in the country denouncing the animal sacrifices, performed by the followers of Vedic religion.

(ततः प्रविशत्याकाश-यानेन सानुमती नामास्यराः) । सानुमती—
 णिव्वत्तिदं मए पज्जाअ णिव्वत्तणिज्जं अच्छरा-तित्थ-सस्सिज्भं
 जाव साहु-जणस्य अभिसेअ-कालो, त्ति संपदं इमस्स राएसिणो
 उदन्तं पच्चक्खीकरिस्सं [निर्वर्तितं मया पर्याय-निर्वर्तनीयम्
 अपसर-स्सौर्य-सान्निध्यं यावत् साधु-जनस्याऽभिषेक-काल, इति
 साम्प्रतमस्य राजर्षेः उदन्तं प्रत्यक्षीकरिष्यामि] । मेणआ-
 संवन्धेण शरीर-भूदा दाणीं मे सउन्दला । ताए अ दुहिदु-णिमित्तं
 सन्दिट्ठ-पुब्बं हि [मेनका सम्बन्धेन शरीर-भूता इदानीं मे शकुन्तला
 तथा च दुहित-निमित्तम् सन्दिष्ट-पूर्वाऽस्मि] । (समस्तादव-
 लोक्य) किं णु क्व, उदुच्छवे वि णिरुच्छवा-रम्भं विअ
 राअ-उलं दीसइ । आत्थि मे विहवो पणिधाणेण सब्बं
 परिणादुं । किन्तु सहीए आदर मए माणइदब्बो [किं नु
 खलु ऋतूत्सवेऽपि निरुत्सवाऽऽरम्भमिव राज-कूलं दृश्यते ।
 अस्ति मे विभवः प्रणिधानेन सर्वं परिज्ञातुम् । किन्तु
 सख्या आदरो मया मानयितव्यः] । होदु । इमाणं एव्व
 उज्जाण-पालिआणं । परिज्जविणी धडिच्छा पस्स-परिवत्तिणी

भविष्य उवलम्बिस्सं [भवतु । अनयोरेव उद्यान-पालिकयोः
तिरस्करिणी-प्रतिच्छन्ना पार्श्व-परिवर्तिनी भूत्वा उपलक्ष्य] ।
(इति नाट्येनाऽवतीर्य स्थिता) ।

(Then enter a nymph named Sanumati in an aerial car.)

Sanumati—(Close)-attendance at the Nymph's shrine, which has to be observed in regular rotation, while holy-men's ablution-time lasts, has been performed by me. So at present, this royal-sage's action, (I) will see with (my) own eyes. Owing to her relations with Menaka, one with my (own) body (is) S'akuntala. (I) have already been asked by her (to do something) for her daughter's sake. (Looking around). Why indeed is it that, even in the (vernal) festival, no beginning of festivities appear in the royal mansion? I have the (mystic) power to ascertain all by means of meditation. But my friend's (earnest) request has to be honoured by me. Well, even out of these garden-tending-maids, myself concealed by the veil of invisibility, (constantly) keeping near them, I'll know (everything). (Having acted descent, stands).

Reading :—‘शरीरभूता’—R. B. V. ‘शरीरभूतेदानौम्’—M. S. ‘उपस्थितोत्सवे’—B. ‘ऋतूत्सवे’—R. V. M. ‘उत्सवे’—S ; Sir William Jones, Dr. Pischel, Prof. Ryder following the Bengali recension, read ‘मित्रकेशी’ for ‘सानुमती’ ।

सानुमतीति ॥ ‘पर्यायेण’ क्रमेण परिपाठ्या इति यावत् [‘पर्यायेण’ प्रकारे स्यात् निर्माणेऽवसरे क्रमे’ इति विद्वाः] ‘असरस्तीर्थस्य’ तन्नामकप्रसिद्धस्य तीर्थस्य ‘सानुमत्य’ तवोपस्थितिः ‘निर्वर्तनीयम्’ सम्पादनीयम् । तत्र साधूनां स्नान-समये एकैकस्मिन् दिवसे एकैकया असरसा स्नातव्यम् इति नियमः अस्ति । स त्वद्य मया सम्पादिता । ‘इति’ अन्ताद् हेतोः ‘साम्प्रतम्’ इत्यन्तः ‘अन्तर्ध्वः’ दुष्यन्तस्य

‘उदन्त’ वार्ता [‘उदन्तः साधु-वार्तायोः’ इति भानुजिघृत्कोपः] ‘प्रत्यचीकरिष्यामि
 स्वादिभ्यां द्रष्ट्यामि । ‘मेनका-सम्बन्धेन’ मेनकायाः दुहितृत्वात् इत्यर्थः । ‘शकुन्तला
 मे’ मम अशरीरं शरीरं भूता इति शरीरं भूता [‘श्रेण्यादयः कृतादिभिः’ २।१।५८ ;
 ७३८ इति समासः । ‘श्रेण्यादिषु च्वा-र्थवचनं कर्तव्यम्’ इति कात्यायनः ।
 “श्रेण्यादिराकृतिगणः” इति शाकटायनः] । यद्वा शरीरमिव इति ‘शरीरभूता’
 [अस्यपद-विग्रह-नित्य-समासः । इवार्थे अतः भूत-शब्दः प्रयुक्तः] ‘दुहितृनिमित्तं’
 शकुन्तलायै, पूर्वम् सन्दिष्टा ‘सन्दिष्टपूर्वा’ [इति सहसुपेति समासः । ‘भूतपूर्वं
 चरट्’ ५।३।५२ इति निर्देशात् पूर्व-शब्दस्य परनिपातः पाक्षिकः] । ‘किं नु’ इति
 वितर्कगर्भः प्रश्नः । ‘खलु’ इति निश्चये । ‘चतौ’ प्रकारणात् वसन्तकाले य
 ‘उत्सवः’ कामदेवमुद्दिश्य स ‘चतृत्सवः’ मदनीत्सवः तस्मिन् आगते अपि ६३४,
 ‘निर्गतः’ ‘उत्सवस्य आरम्भः’ यस्मात् तथाभूतं ‘राजकुलं’ नृपभवनं [‘कुलं जनपदे
 गोत्रे सजातीयगणोऽपि च । भवने च तनी क्लीबम्’ इति मेदिनी] । ‘प्रणिधानं
 चित्तैकाग्र्येण [इति रघुटीकायां १।७४ ; ८।१५ सङ्गिनायपादाः । ‘प्रणिधानं प्रवर्त्ते
 स्यात् समाधौ च प्रवेशने’ इति मेदिनी] ‘विभवः’ सामर्थ्यम् । ‘सख्याः’ मेनकायाः
 (श्रेणे षष्ठी) ‘आदरः’ प्रणयः अनुरोध इत्यर्थः । ‘मया मानयितव्यः’ सद्मानेन
 रक्षणीयः । सखी-वचनेन एवाहं स्वयं गत्वा सर्वं परिज्ञास्यामि । यद्वा ‘सख्याः’
 शकुन्तलायाः (कर्तरि षष्ठी) मम ‘आदरः मया मानयितव्यः’ इत्यर्थः । शकुन्तलायाः
 अनुरोधेन एवाहं राजवृत्तान्तं स्वयं गत्वा न तु प्रणिधानेन ज्ञास्यामि इति वाशयः ॥
 ‘तिरस्करिष्या विद्यया’ यत्-प्रभावेण अपरैः अलक्षित-विग्रहः सन् सर्वम् अवेचितुं
 शक्ती भवति जनः तादृश्या अदृश्यता-जनिकया विद्यया ‘प्रतिच्छन्ना’ अलक्षितदेहा
 सती । ‘पार्श्वपरिवर्तिनी’ निकटस्था भूत्वा ‘उपलप्ते राजवृत्तान्तं’ ज्ञास्यामि [‘निर्वर्तितम्’
 इत्यादिना एतदन्तेन सानुमत्याऽऽत्मज्ञाप्तायाः कृतत्वात् ‘विचलनं’ नामाङ्गमुपचितम् ।
 तत्त्वज्ञानमुक्तं धनञ्जयेन यथा—‘विकल्पनं विचलनम्’ इति] ।

NOTES

1. आकाशयानेन—याति अनेन इति या + क्यट् करणे
 यानम्—a passage
 3. 3. 117 =
 a heavenly path

or a passage through the celestial region. The nymphs had the power of flying through the sky. Cf. 'ततः प्रविशति आकाश्यानेन उर्वशी चित्रलिखा च'; 'सिद्धमार्गम् अवगाह' &c.—*Vikram*.

2. पर्याय &c.—परि + इ + चञ् = पर्यायः regular order, succession. 'परौ अनुपात्य इणः' 3. 3. 38; 3210 इति चञ्। In other sense चञ् is not available. 'अयं तव पर्यायः (समयः क्रमः)। व्यतिक्रमार्थे तु जय-विपर्ययः। 'काल-विपर्ययः'—*Prabha*. The celestial nymphs who were the guardian duties of the *nymph's shrine*, had to be there by rotation so long as it was the bathing time for the sages, lest any calamity befalls them. चावन् is indicative of limit inclusive. साम्निध्यम्—here denotes presence, close attendance. Cf. 'अनुजीविना साम्निध्यम् अवश्यम् करणीयम्'—*Hitopades'a*. 'परिकल्पित-साम्निध्या'—*Raghu*. IV. 6; *Ibid*. VII. 3. *Kumar*. VII. 33. In the interlude before Act. IV. of *Vikram*. the word 'उपस्थान' occurs exactly in the same sense. Cf. 'चित्रलिखा—सखि, अप्सरी-वार-पर्यायेण इह भगवतः सूर्यस्य पादमूलीपस्थाने वर्तमाना &c'—*Vikram*. Act. IV.

3. इति = अद्याद हेतोः। Now that I have observed my duty and am free from occupation.

4. मेनका-सम्बन्धेन—Either because S'akuntala is related to Menaka, an अप्सरा or because of my friendship with मेनका। सम्बन्ध = relation or friendship. For the latter sense cf. 'संबन्धभाषणपूर्वमाहुर्हंसः स नौ सङ्गतयोर्वनाम्ने'—*Raghu*. II. 58. where Mallinatha has 'संबन्ध' सङ्घम्।

5. शरीरभूता—This to be taken as an instance of अप्सपद-विग्रह-नित्यसमासः। While commenting on "यत्तर्हि तद् भिक्षेषु अभिक्षं च्छिन्नेषु अभिक्षं सामान्यभूतं सशब्दः" (*Mahabhashya*), Kaiyata remarks "सामान्यमिव सामान्यभूतम्। भूतशब्द उपसार्थे। यथा पितृभूत इति"—*Bhashya-pradipa*. Vide also P. 203. n. 6. Or अशरीरम् शरीरं भूता इति शरीरभूता (*Com*.) The samasa is according to the

rule 'श्रेण्यादयः कृतादिभिः' 2. 1. 59, though 'शरीर' is not specifically mentioned in श्रेण्यादि list. *Vide. P. 438. n. 3, l. 19.*

6. किं नु &c.—As to the preparation of चतुस्त्व (For which *vide* सधूतसव *Infra.*) I am sure (खलु) there is none, but what may be the cause of it (किं नु) *Vide. P. 101. n. 1.*

7. अस्ति मे &c.—प्रणिधान means deep concentration. The sages can know the past or the future by means of 'प्रणिधान'. Read 'सोऽप्यस्यत् प्रणिधानेन सन्त्याः सत्त्वकारणम्—*Raghu. I. 74; Ramayana. III. ch. XIII. 12; Patanjali's Yoga-sutra, ch. III. 50.* The celestial nymphs were also endowed with that power. Read 'मया प्रणिधानस्थितया अत्याहितम् उपलब्ध' सख्याः—*Vikram. Act. IV.*

8. सख्याः &c.—Referring either to the regard for मेनका, or to the request of शकुन्तला। *Vide Com.*

9. तिरस्कारिणी &c.—तिरस्करोति इति तिरस् + कृ + णिनि कर्तरि स्त्रियाम् = तिरस्कारिणी। The वृद्धि (7. 3. 115) is barred by the maxim 'संज्ञापूर्वको विविः अनित्य' 2547. 'प्रतिसीरा अवनिका स्यात् तिरस्कारिणी च सा' इत्यमरः। 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' ८।१।४२; १५६ इति खल्वम्—*quoted by Mallinatha.* Ordinarily 'तिरस्कारिणी' means a veil or curtain. Cf. 'दरी-गृह-द्वार-विजम्बि-विम्बाः तिरस्कारिणी जलदा भवन्ति'—*Kumar. I. 14.* 'व्यवसितमित्र मे तिरस्कारिणीम्'—*Malavik. II. 1.* According to Williams तिरस्कारिणी means a sort of magic veil by wearing which one can be invisible. This is also corroborated by the poet's saying 'तथेति तिरस्कारिणीम् अपनीय राजानम् उपेत्य' &c.—*Vikram*; or it means a secret science by which one can make oneself invisible. Cf. 'भोस्तिरस्कारिणी-गर्वित मदीयमस्त्रं तां द्रव्यति'—*Act. VI. Infra. Also see next.*

10. उपलप्ते—Cf. 'तत्त्वत एनाम् उपलप्ते'—*P. 83, last line.* प्रतिच्छन्ना—Hidden, concealed *i. e.* Sanumati will be invisible to the Garden-keeper. Cf. *Satyavrat, Shastri Collection.*

others, but she will be able to see all of them. Audience of course will see her.

"Being visible to the audience and invisible to the individuals on the stage is a contrivance familiar to the plays of various peoples especially our own, as the *ghost of Hamlet*, that of *Banquo*, *Ariel in the Tempest*, and *Angino in the Virgin Martyr*, who repeatedly enter invisible. The wardrobe of some of our old comedians comprised a robe to walk invisible which *Gifford* supposes was a dress of light, gauzy texture. Something of the kind is used here apparently, as the stage directions are "covered with a veil" and "throwing aside the veil"—*Dr. Wilson*.

(ततः प्रविशति चूताङ्कुरमवलोकयन्ती चेटी । अपरा च पृष्ठतस्तस्याः) । प्रथमा—

आतम-हरिअ-पाण्डुर ! वसन्त-मासस्य जीव-सर्वस्व !

दिट्ठोसि चूद कोरअ ! उदु-मङ्गल ! तुमं पसाएमि ॥ २ ॥

[आताम-हरित-पाण्डुर ! वसन्त-मासस्य जीव-सर्वस्व !

दृष्टोऽसि चूत-कोरक ! ऋतु-मङ्गल ! त्वां प्रसादयामि ॥]

(Then enter, gazing at the mango-sprout, a maid-servant and behind her, a second).

First—O lightly-coppered, pale green, mango-blossom, the be-all of life to the vernal month, thou art seen (*by me*). O auspicious herbing of the season, (*I*) propitiate thee.

द्वितीया—पर-हुदिण ! किं एआङ्गणी मन्तेसि [परभृतिके, किमेकाकिनी मन्त्वयसे] ।

Second—Parabhritika, what art thou chirping about to yourself ?

प्रथमा—महु-अरिण ! चूद-कलिञ्चं पेक्खिअ उम्भत्तिआ क्व
पर-हुदिआ होदि [मधुकरिके ! चूत-कलिकां पेक्ख उम्भत्ता
खलु परभृतिका भवति] ।

First—Madhukarika, Parabhritika (*the cuckoo*) indeed goes crazy (*with delight*) at the sight of the mango-blossom.

द्वितीया (महर्षं त्वरया उपगम्य)—कहं उब्बट्ठिदी
महु-मासो [कथमुपस्थितो मधुमासः] ।

Second (*Hastily approaching with transport.*)—What ! has the spring month (*really*) arrived.

प्रथमा—महु-अरिण ! तव दाणीं कालो एसो मद-
विभ्रम-गोदाणं [मधुकरिके ! तव इदानीं काल एष मद-
विभ्रम-गोतानाम्] ।

First—Madhukarika (*O bee*), for you (*too*) now this is the time for amorous ditties through intoxication.

द्वितीय—महि ! अवलम्ब मां जाव अग-पादट्ठिआ भविअ
चूअ-कलिञ्चं गेण्हिअ सम्पादेमि काम-देवस्स अञ्चणं [सखि !
अवलम्बस्व मां यावदग्र-पाद-स्थिता भूत्वा चूत-कलिकां
गृहीत्वा सम्पादयामि कामदेवस्य अर्चनम्] ।

Second—Hold me, dear, while standing on tip-toe, (*I*) cull the mango-blossom and perform the worship unto the God of love.

Reading :—‘उच्छसितमिव वसन्तमासस्य’—B. ‘जीवसर्वस्व’—V. M. R’s Com. ‘जीवितसर्वम्’—S. R’s Com. ‘जीवितं सत्यं वसन्तमासयोः’—R. ‘दृष्टः’—R. V. M. ‘दृष्टं’—B. ‘दिष्टा’—S ; B reads ‘क्षणमङ्गलम्’ for ‘चतुसङ्गलम्’ CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. B. ‘प्रसादयानि’

—R. V. M. 'इत्तु पश्यामि'—S. 'नियच्छामि'—B, 'मद-विभ्रम-गीतानाम्'

—R. V. M. 'विभ्रमोद्गीतानाम्'—S. B.

तत इति ॥ 'चेटी' दासी [इति हिमचन्द्रः]।

आतास्रति ॥ अन्वयः ॥ (६) आतास्र-हरित-पाण्डुर वसन्त-मासस्य जीव-सर्वस्व
 ऋतु-मङ्गल चूत-कीरक ! दृष्टोऽसि, त्वां प्रसादयामि । व्याख्या—'तासः' लोहितः
 'हरितः' हरिद्वर्णः 'पाण्डुरः' युक्त-पीतकः ['पाण्डुरः युक्त-पीतक' इति शाब्दिक-
 नरसिंहः] इति 'तास-हरित-पाण्डुरः' वर्ण-वय-युत इत्यर्थः ['वर्णो वर्णेन' २।१।६८
 इति समासः] 'आ' ईषत् 'तास-हरित-पाण्डुरः' [इति सहसुपेति समासः] ।
 तत् सञ्जुह्वी] 'वसन्तमासस्य' प्रथमस्य मधुमासस्य चैवस्य इत्यर्थः, न तु फाल्गुनस्य
 ['मधुः साधवश्च वासन्तिकादृतुः' इति मलमास-तत्त्व-धृत-श्रुतिः । अपिच, 'ही ही
 मार्गादिमासौ स्यादृतुः' इत्यमरः] 'जीवस्य' प्राणानां 'सर्वस्व' सारभूत । सत्सु
 अपि अन्येषु विविधेषु पुत्रेषु तदङ्गुरेण एव ऋतोः उत्पन्नितमेव गम्यते । हि 'ऋतोः'
 वसन्तस्य 'मङ्गल' प्रथमं परिजृम्भमाणत्वात् सर्वेषु ऋतुषु वसन्तस्य उत्कृष्टत्वं
 त्वयैव कृतम् इत्याशयः । 'चूतकीरक' आलकलिका ['कलिका कीरकः पुमान्'
 इत्यमरः] मया त्वं 'दृष्टोऽसि' मयन-गोचरीभूतोऽसि । अस्मादेव इतोः 'त्वां
 प्रसादयामि' प्रसन्नं करिष्यामि । कामदेवाय समर्प्य इत्याशयः । [आर्या जातिः] ।

द्वितीयेति ॥ 'परभृतिका' इति प्रथमचेटीनाम । 'एकाकिनी' मया विरहिता ।

प्रथमेति ॥ 'मधुकरिका' इति द्वितीयचेटीनाम । आलकलिका दृष्टा परभृतिका
 (कोकिला) उन्मत्ता भवति । मन्नासीऽपि परभृतिका । अतः ममापि स्वयं अल्पं
 न विचित्रम् ।

द्वितीयेति ॥ 'मधु' नामधेयः सासः 'मधुमासः' चैव इत्यर्थः ['मधुश्चैवे च
 दैत्ये च मद्ये पुष्परसे मधु' इति दृष्टचन्द्रः] । 'कथ'मिति हर्षे ['कथं हर्षे च
 गङ्गायां प्रकारार्थे च संभ्रमे' इति मेदिनी] ॥

प्रथमेति ॥ हि 'मधुकरिके' कृष्णात् भ्रमरि इत्यर्थः । 'मदेन' पुष्पमधु-पानेन
 जनितया मत्ततया यानि 'विभ्रम' युक्तानि 'गीतानि', यद्वा 'मदः' हर्षः च,
 'विभ्रमः' इतस्ततः परिभ्रमणं च 'गीतं' गानं कृतं तेषां 'गीतानां' वत्सा समायातः ।

द्वितीयेति ॥ 'अवलम्ब्यस्व' अन्यथा भूमौ पतियामि । 'अयौ' च तौ 'पादौ'
 च इति 'अयपादौ' तयोः 'स्थिता' [अत्र अवयवाऽवयवविणोः अभेद-विषयया
 अङ्ग-लौष पादत्वारीपः । तथाचोक्तं वामनेन—“हस्तायाऽयहस्तादयो गुण-गुणिकोर्भेदाऽ-
 भेदाभ्याम्” इति । विसरस्यु चतुर्थाङ्के द्रष्टव्यः] ।

NOTE 3

1. आताम &c.—ताम्यतीति तम्+रक्=ताम्यम्; दीर्घ by 'अमितस्योः दीर्घय' (उः-183). तामः गुणः अस्ति अस्य इति ताम्+सतुप्=तामः having the color of copper. सतुप् is elided by the Vart. 'गुणवचनभ्यौ सतुप् लुगिटः' 1896. *Vide P. 313, n. 7*. Similar by in the case with हरित । *Amar*, however, does not seem to like this sort of convention. He says 'गुणे यक्तादयः पुंभिः, गुणलिङ्गास्तु तद्वति विभु' i. e. when यक्ता, ताम् &c. mean 'one possessing that color' they assume the gender of the noun they qualify. 'आ' means ईयत् and goes with all the three colors.

2. ओचूत &c.—कीरक means 'bud'. *Amar* has it in the masculine. But *Medini* has it in the neuter also. 'कीरकोऽस्त्री कुञ्जलीषि'—*Medini*. Also 'समुपहरणं विचकार कीरकाणि'—*S'isupal*. quoted by *Raymukuta*.

3. प्रसादयामि—I shall please you.

4. परभृतिका & मधुकरिका—are the names of two friends very happily chosen. Maybe these two names have been taken from *Ca'rudatta of Bha'sa*. *Vide P. 18 (speech of गणिका)*. The first is vivacious and jolly while the latter is of simple nature. Kalidasa is fond of contrastive characters *Vide P. 72, remarks*.

5. उन्मत्त &c.—The second maid asks the first one as to the reason of her muttering alone. Then परभृतिका using pun says that the cuckoo (परभृतिका) is intoxicated at the sight of the mango-buds and so also she is and hence it is but quite natural for her, maddened as she is, to talk to herself.

6. मधुकरिके—Here is another play on words. It means also 'O bee' (Com.).

7. मदविभ्रम &c.—(i) मद= intoxication, hilarity ; विभ्रम-गीत =amorous ditty. Or (ii) विभ्रम=wandering about. "This is the time for your (*applied to the maid*) amorous song through intoxication", or "This is the time for your (*applied to the bee*) hilarity, wandering and hummings." 'Now this is the time for mirth, gaiety and song'—Roby Datta.

8. अयपाद &c.—Vide P. 361, n. 3.

प्रथमा—जइ मम वि क्लु अहं अचण-फलस्स [यदि ममापि खलु अर्धम् अर्चन-फलस्य] ।

First—If mine too would be half the merit of the worship.

द्वितीया—सहि ! अभणिदे वि एदं सम्पज्जइ । जदो एकं एव्व णो जीविदं दुधा-ठिदं सरीरं [अकथितेऽपि एतत् संपद्यते । यत एकमेव नौ जीवितं द्विधा-स्थितं शरीरम्] । (सखीमवलम्ब्य चूत-प्रसवं गृहीत्वा) अए, अप्पबुद्धोऽवि चूद-प्पसवो बन्धन-भङ्ग-सुरभी होदि [अये, अप्पबुद्धोऽपि चूत-प्रसवो बन्धन-भङ्ग-सुरभि भवति] ॥ (कपोत-हस्तकं कृत्वा) ॥

Second—So it will be, my friend, even though unsaid. For, one only is our life, (*though*) our body be standing in two (*places*). (*Leaning on her friend and plucking the mango-sprout*). Lo, though not (*yet*) full-blown, the mango-sprout gets fragrant at the breaking of the stalk. (*Folding the hands so as to form a hollow*).

तुंसि मए चूदङ्कुर! दिणो कामस्स गहीद-धणअस्स ।

पहिअ-जणु नो लल्लो पध्वमहिआ सरी हाहि ॥३॥

[त्वमसि मया चूताङ्कुर ! दत्तः कामाय गृहीत-धनुषि ।
पथिक-जन-युवति-लक्ष्यः पञ्चाऽभ्यधिकः शरो भव ॥]

॥ (चूताङ्कुरं क्षिपति) ॥

O mango-sprout, thou hast been offered by me, unto cupid, who has taken up his bow. Be thou the most splendid arrow of his five, having for thy mark, the young wives of men journeying (abroad). (Throws the mango-sprout).

Reading :—‘कपीतहस्तकम्’—R. B. V. M. ‘कपीतम्’—S ; B has ‘अहंसि मे’ for ‘त्वमसि मया’ ; ‘कामस्य गृहीतचामस्य’ for ‘कामाय गृहीत-धनुषि’ and ‘भवितुम्’ for ‘भव’ । ‘०अभ्यधिकः’--K. R. S. M. ०‘अन्तरितः’--B.

द्वितीयेति ॥ ‘अभणितेऽपि’ मया अनिविदितेऽपि त्वम् अर्धं पुण्यं प्राप्तसि इति भावः । ‘अप्रवृद्धोऽपि’ न सम्यक् प्रकटितोऽपि ‘चूतस्य’ आस्यस्य ‘प्रसवः’ सुकुलः [‘स्यादुत्पादि फले पुण्ये प्रसवो गर्भसोचने’ इत्यमरः] ‘बन्धनस्य’ बन्धनस्य ‘भङ्गेन’ केदेन ‘सुरभिः’ सुगन्धिः ।

कपीतहस्तकमिति ॥ अनेन करतलयोः सर्वपार्श्व-समाश्लेषार्थः द्योत्यते । अस्य लक्षणं यथा सङ्गीत-रवाकरे—“कपीतोऽसौ करो यत्र श्लिष्टमुलाय-पार्श्वकौ प्रणामे गुरुसंभाषि” ।

त्वमिति ॥ अन्वयः ॥ (हे) चूताङ्कुर, गृहीत-धनुषि कामाय त्वं मया दत्तोऽसि । पथिक-जन-युवति-लक्ष्यः पञ्चाऽभ्यधिकः शरः भव । व्याख्या—‘गृहीत धनुः’ येन तस्यै ‘कामाय’ । [सजासन्त-विधेः अनित्यत्वात् ‘धनुष्य’ प्राश्नार्थ इति न चण्ड् । अनेन सर्वदा सज्जत्वं ध्वनितम्] । ‘पथिक-जनानां’ प्रीक्षितानां पात्र्यानां या ‘युवतयः’ कान्ताः ता एव ‘लक्ष्य’ शरस्य यस्य तादृशः सन् ‘पञ्चानाम्’ अरविन्दादीनां ‘शराणाम्’ ‘अभ्यधिकः’ श्रेष्ठः [‘यस्मात् निर्धार्यते, यश्च एकदेशे निर्धार्यते, यश्च निर्धारण-हेतुः एतत्-वितय-सन्निधाने एवाऽयं निषेध’ इति कैयटीकोः निर्धारणस्य अप्राप्तत्वात् भव षष्ठीसमासः । पञ्चाभ्यधिकत्वे शरस्याऽसम्बन्धे संबन्ध-अशङ्का अतिशयोक्तिः ।

NOTES

1. अप्रवृद्ध—Not fully developed or open. Note that the blooming of the mango-bud is fancied to be similar to the opening of the eyes of a man.

2. बन्धन &c.—बन्धन stalks. Cf. 'बन्धनकीषाः'—*Act III. 4.*

3. कपीत-हस्तकम्—'कः' बायुः 'पीतः' नौका इव यस्य इति 'कपीतः' a pigeon. The phrase however technically means the folding of the palms from the wrists to the finger-end, so as to form a hollow inside and resemble a pigeon. This is used in supplication, fear, respect, saluting a deity or in addressing a superior (*Vide Com*). Read "सर्वपार्श्व-समाश्लेषात् कपीतः सर्वशीर्षकः। भीतौ विज्ञापने चैव विनये च प्रयुज्यते॥"—*Quoted by Candras'ekhara*. S'ankara quotes the same with a variation in 'सर्प-शीर्षकः'।

4. गृहीत-धनुषे—(गहोद-धनुषश्च) There is no धर्षी in Prakrit, षष्ठी replaces it. Cf. 'चनुष्याः षष्ठी'—*Prakrita Prakas'a*. 'धनुः' at the final in बहुव्रीहि compound, always takes 'अनुङ्', unless it is a 'संज्ञाशब्द' 5. 4. 132. Thus the form we expected is 'गृहीत-धन्वने' but the commentators opine that 'समासान्त-विधि' is अनित्य' i. e. not always obligatory. Read 'कथं तर्हि "स्व-लावण्यांशसा धृतधनुषमङ्गाय तृणमन्" इति पुण्यदन्त-प्रयोग, इति चेत् ॥ अवाङ् ॥ समासान्त-विधिः अनित्यत्वात् न अवाङ्नुपपत्तिः। अनित्यत्वे प्रमाणम् अश्वादिगणे राजन्शब्द-पाठः'—*Jnanendra Bhikshu*, 870. For similar use Cf. 'अश्वत्थमा करधृतधनुः'—*Veni. III. 23*. 'धृतधनुषं रघुनन्दनं स्मरामि'—*Uttar. V. 4*.

5. पथिक &c.—पथानं गच्छति इति पथिन् + क्तन् ('पथः क्तन्' 5. 1. 75; 1739) = पथिकः a traveller. It is very curious that both Mallinatha and Jaymangala remark in their commentaries of *Bhatti II. 43*. 'पथि कशलान् पथिकान्। 'तदकुशलः पथः' 5. 2. 63; 1163—*Prak. Satya Vrat Shastris* Collected gives अनु

(अक्) and not टक्, and consequently the form is 'पयकः' and not 'पयिकः'।

6. पञ्चाभ्यधिकः—“पञ्चानाम् अभ्यधिकः”—For the five arrows of cupid *vide P. 261, n. 2*. According to *Sankara* this epithet means “a sixth arrow in addition to the five”. Cf. “किमुत उपवन-सहकारैः &c.”—*Vikram. Act. II*. He does not seem to include mango in the list. ‘अभ्यधिक’ however may be safely explained as ‘*the most excellent*’, “*the best*”. पयिकजन &c.—Cf. ‘प्रचिष्यन्ते पयिक-वनिताः प्रत्यवादाश्चसत्यः’—*Megh. 1. 8*.

(प्रविश्याऽपटीन्नेपेण कुपितः) कञ्चुकी—मा तावदनात्मज्ञे ! देवेन प्रतिषिद्धेऽपि मधूक्षणे चूत-कलिका-भङ्गमारभसे ।

(*Entering in anger with a toss of the curtain*). Chamberlain—Not like that, self-forgetting woman ! (*Do you dare*) begin plucking the mango-bloom, even though the spring-festival is forbidden by his majesty ?

उभे (भीते).—पसीदतु पसीदतु अज्जो । अगृहीद-त्याओ वञ्चं [प्रसीदतु प्रसीदतु आर्यः । अगृहीतार्ये आवाम्] ।

Both (*A/raid*).—Pleased be your honor. We are ignorant of the matter.

कञ्चुकी—न किल श्रुतं भवतीभ्यां यद्वासन्तिके स्तरुभिरपि देवस्य शासनं प्रमाणीकृतं तदाश्रयिभिः पत्निभिश्च । तथाहि—

चूतानां चिर-निर्गताऽपि कलिका बध्नाति न स्वं रजः

सन्नद्धं यदपि स्थितं कुरवकं तत् कोरकाऽवस्थया ।

कण्ठेषु खलितं गतेऽपि शिशिरे पुंस्कोकिलानां कृतं

शङ्खे संहरति स्मरोऽपि चकितः स्तम्भाऽर्धकण्ठं शरम् ॥४॥

Chamberlain—Was it not heard by you two, that even by the vernal trees his majesty's fiat is observed, as also by their sheltered feathery creatures (*i. e. birds*)? For, —The blossom of the mangoes, though burst forth long since, does not form its own pollen; the *amaranth* even though protruded remains in its budding state; though the cold (*season*) is gone, the note of the male-cuckoos falteringly slips in (*their*) throats. (*I*) dread (*that*) even cupid being dismayed arrests his shaft half-drawn from (*his*) quiver.

Reading :—‘प्रसीदतु प्रसीदतु’—B; the reduplication omitted by others ‘यदा’—S. ‘यत्’—R. B. V. M. ‘कुरुवकम्’—R. S. ‘कुरुवकम्’—B. V. M. K. B omits ‘पविमिश्र’।

प्रविश्येति ॥ ‘नासूचितस्य पावस्य प्रवेशो निर्गमोऽपि च’ इत्युक्तेः अत्र कश्चुकिनः सूचनाभावात् ‘पश्याः चेपणम्’ उत्तीर्णनं विनैव प्रवेशः। तत्र कुपितत्वं हेतुः। एतत्तु विस्तरणं व्याख्यातं प्राक्। ‘मा तावत्’ कुरुस्व इति वाक्यशेषः। ‘आत्मानं’ स्वकीय-स्वभावं पराधीनत्वं इत्यर्थः, न जानाति या सा ‘अनात्मज्ञा’ तत् संबुद्धौ। ‘देवेन’ प्रकरणात् राजा दुष्यन्तेन। ‘मधूत्सवः’ चैव-पूर्णमा [इति जटाधरः]। अर्थात् तस्यां तिथौ य उत्सवः विधीयते सः।

उभे इति ॥ ‘अगृहीतः’ अपरिज्ञातः ‘अर्थः’ मधूत्सव-प्रतिषेध-रूपः विषयः याभ्यां तथाभूते ‘आवां’ भवावः।

कश्चु कीति ॥ ‘किल’ इत्युच्यौ [‘वार्तायाम् अरुचौ किल’ इति विकारणशेषः] ‘अगृहीतार्थे आवाम्’ इति यदुक्तं तत् न विश्वसनीयम् इत्यर्थः। ‘वासन्तिकैः’ वसन्तकाले संजात-पुष्पैः [क्रान्दसीऽयं प्रयोगः। ‘वसन्ताच्च’ ४।१।२० ; ३४५२ इति ठञ्] अचेतनैः ‘तरुभिः अपि’ राज-शसनं ‘प्रमाणीकृतं’ पालितं का कथा चेतनानाम् इति अपि-शब्दार्थः [प्रमाणीकृतम् इति गम्योत्प्रेक्षा। अथवा असंवेद्ये संबन्धरूपा अतिशयोक्तिश्च। राजाऽऽज्ञाया तत्त्वतोऽसंवेद्यता]।

चूतानामिति ॥ अन्वयः ॥ चूतानां कलिका चिरनिर्भेतापि स्वरजो न बध्नाति। कुरुवकं यदपि सन्नद्धं तत् कुरुवकस्यैव स्थितम्। पुष्पाकलानां रुते शिशिरे

गतेऽपि कण्ठेषु खलितम् । शङ्के क्षरीऽपि चकितः तूष्णीं कृतं शरं संहरति ।
 व्याख्या—‘चूतानाम्’ आस्राणां ‘कलिका’ मञ्जरी [जात्यऽभिप्रायेण एकवचनम्]
 ‘चिरं निर्गताऽपि’ बहुकालात् विकशिता सत्यपि ‘स्व’ स्वीयं ‘रजः’ परागं ‘न
 बध्नाति’ न दृष्टं करोति इत्यर्थः । [यथा काचन बाला प्रौढतया रजोदर्शनं न
 याति इति समासोक्तिरपि] । ‘कुरवकं’ पुष्पभेदे [जाताविकवचनम्] ‘यदपि
 सन्नद्धं’ प्रसूटनाय सज्जीभूतं विकासोन्मुखम् इत्यर्थः । ‘तत् कौरकाऽवस्थया’
 कुटमलरूपेण स्थितं परन्तु शासनात् न विकसितम् [भव कौरकत्वं न जहाति
 इति कार्याऽभावे वक्तव्ये तद्विरुद्धे नोक्तिः] । ‘पुमांसः कौकिलाः’ पिकाः तेषां
 ‘रुतं’ कूजितं [‘तिरयां वासितं रुतम्’ इत्यमरः] । ‘शिशिरे गतेऽपि’ वसन्ताऽऽरम्भे
 अपि ‘कण्ठेषु खलित’ प्रतिरुद्धं न तु कण्ठेभ्यो वह्निर्गतम् इति भावः । ‘शङ्के’
 सन्देहे [इत्युत्प्रेक्षा] ‘क्षरीऽपि’ भगवान् कामदेवोऽपि [कपूर् इव दग्धोऽपि शक्तिमान्
 यो जने जने, विहरतोऽपि तनुं यस्य शम्भना न बलं हतम्, एवविधः शक्तिधरो
 मघनोऽपि इति अपि-शब्दार्थः] राजाऽऽज्ञया ‘चकितः’ भीत [इति विकाण्डशेषः]
 ‘तूष्णात्’ तूष्णीरात् ‘अर्धकृतं’ अंशतः निष्कासितं ‘शरं संहरति’ पुनरपि तूष्णीं
 स्थापयति [प्रथम-पाद-वधे चिरनिर्गतादिः कारणस्थोक्तिः कार्यस्य परागादेर्निषेधात्
 माला-विशेषोक्तिः । स्वभावोक्तिः काव्यलिङ्गञ्च । स्थित्येति कुरकरीति रेपुरीपीति
 केक-स्रुति-वचनप्रासाः । शार्दूलविक्रीडितं कन्दः] ।

Voice :— ० निर्गतया कलिकया स्व रजः न बध्यते । सन्नद्धेन कुरवकेण
 स्थितेन (भूयते) । रुतेन खलितेन (भूयते) क्षरेणापि चकितेन ० कृतः शरः
 संह्रियते इति शङ्कते ;

NOTES

1. चनामञ्जरी—Have you forgotten that you are but servants? You must be silly enough to make preparations for vernal festivities which have been prohibited by the king.

2. मधूतसवे—The मधूतसव of the Hindus may be identified with the *saturnalia* or rather *carnival* of the Romans. It was performed in the month of March, the month of spring and

in honor of Ka'madeva (in modern times in honor of his progenitor Krishna) with great pomp and eclat in old times. Citizens both men and women, decorated with fine robes and ornaments, used to roam in the streets, dancing singing and beating drums, scattering red powders and coloured water with the help of syringe, upon the persons of their companions. Read 'प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व तावत् अस्य मधु-सक्त-कामिनौ-जन-स्वययह-गृहीत-शृङ्गक-जलप्रहार-नृत्यन्-नागरजन-जनित-कौतूहलस्य समन्ततः स्वच्छन्द-मर्दनी-ह्राम-चर्चरी-शब्द-मुखर-रय्या-मुख-शोभिनः प्रकीर्ण-पठवास-पुञ्ज-पिञ्जरित-दश-दिशः-मुखस्य सश्रीकतां सदन-महोत्सवस्य'—*Ratnavali. Act. I.* Also *Ibid. I. 9 & 10.* The blossom of mango tree mixed up with sandal wood is eaten in this ceremony to secure the highest happiness. Cf. 'चूतमया' वसन्तस्य माकन्दकुसुमं तव। सचन्दनं पिवाच्यं सर्वकामाद्यसिद्धये ॥ Some identify it with the *Holi-festival* called '*Nu-ros*' by the Mahomedans (*Vide Asiatic Researches, Vol. II. P. 385.*) *Dolajatra* in Bengal, '*Hutas'ani* or '*Shimga*' in the Deccan, '*Kamannana Habba*' in the Canarese province, and '*Fa'gua*' by the Mundas. Compare the description of सदनोत्सव quoted above with that of दोलीोत्सव mentioned below—'विशेषतः कलियुगी दोलीोत्सवो विधीयते। चतुर्दश्यामष्टमे यामसंज्ञते ॥ अथवा पौर्णमास्यान्तु प्रतिपत्-सन्धि-सन्धितौ। पूजयेत् विधिवद्भक्त्या फल्गुचूर्णैः चतुर्विधैः ॥ सितरक्तैः गौरपौतैः कर्पूरादि-विमिश्रितैः। हस्तिद्रा-चार-धोगाच्च रङ्गरथैः सनीहैः ॥ अन्यैः वा रङ्गरथैश्च पूजयेत् वा परमेश्वरम्'—*Padma Purana.*

3. वासन्तिकैः—Generally कालवाचक words in the sense of 'तत्र जातः' &c. take 'उज्' by कालात् उज् 4. 3. 11; 1381, but in the case of ऋतुवाचक words, a special sutra viz. 'सन्धिवेलाय् ऋतु-नचवेभ्योऽण्' 4. 3. 16; 1387 bars the application of 'उज्'। Hence for 'वसन्ते जातः' we expect 'वसन्' giving the form 'वासन्तः' (cf. 'वासन्ती शक्तिनी लक्ष्मी तिक्ता दीपप्रयागाज्ज'—*Bhavaaprakas'a*; also

वासन्ती दूर्गापूजा)। But our poet uses the form 'वासन्तिक' with 'ठञ्' which is used only in the *Vedic Literature* and is formed by the *Vedic sutra* 'वसन्ताच्च' 4. 3. 20; 345I. 'ठञ् स्यात् छन्दसि। वासन्तिकम्'—*Bhaṭṭoji*. 'ऋत्वणोऽपवादः। 'सधुय साधव्य वासन्तिकौ ऋतू'—*S'ruti quoted by Kaś'ikā*. The frequent use of Vedic words by our poet have already been noticed by us. Note also that the word वासन्तिक is rarely used in Dramas in the sense of विदूषकः। Cf. 'वासन्तिकः केलिकिली वैहासिकः विदूषकः'—*Hemacandra*.

4. प्रमाणिकृतम्—Held authoritative.

5. चूतानां &c.—Cf. 'ईषद्वज्ररजः कणाड्यकपिशा चूते नवा मञ्जरी'—*Vikram. Act. II. 7*. Read the whole s'loka. Our poet prefers the reading 'कुरवक' though 'कुरुवक' is also correct. *Vide P. 15I, n. 3*. रजस् is also found अकारान्त। Cf. 'पुष्पेवेशि गुणैव रजोऽयं रजसा सह'—*Uṭpalini*.

6. पुंस्त्रीकिलानाम्—'पुमान् कीकिलः पुंस्त्रीकिलः। पुंयदृशं प्रागल्भ्य-धीत-नार्यम्'—*Malli. in Kumar. III. 32*. स् becomes रु (:) by 'पुम खयि चम्परं' 8. 3. 6; 139. Next apply the Vart. 'संपुक्तान् सो वक्तव्यः', 138.

7. चकितः—Frightened, awed. Cf. 'प्रियाये चकितं भीतेरस्थाने-ऽपि भयं महत्'—*Ujḡvala-nīlamanī*. 'पौलस्त्यचकितेश्वराः'—*Raghu. X. 73* 'व्याधानुसारचकिता हरिणीव यासि'—*Mriccha. I. 17*; 'चकितविलीकित-सकलदिशा'—*Gīt. 2*. संहरति—*Vide Raghu. III. 64*; अरः—अरयति उत्कण्ठयति इति 'अृ चाध्यानि'। पवाद्यच् (3. 1. 134) or अर्यते अनेन इति वा 'पुंसि संज्ञायां'—इति चः [3. 3. 111]—*Bhannuji*.

सानुमती—एतत् एतत् सन्देहो। महाप्रभावो क्व, राएसी [नास्त्यत्र सन्देहः। महाप्रभाव खलु राजर्षिः]।

Sanumati—There's no doubt (of it). The royal sage (is) of great—*Prof. Satya Vrat Shastri Collection*.

प्रथमा—अज्ज, कति दिअहाइ' अम्हाणं मितावसुणा
 रट्ठिएण भट्ठिणो पाअ-मूलं पेसिदाणं [आयं, कति दिवसानि
 आवयो मित्रावसुना राष्ट्रियेण भतुः पाद-मूलं पेसितयोः] ।
 एत्थ च णो पमद-वणस्स पालण-कम्म समप्पिदं । ता आअन्तु-
 अदाए अस्सुद-पुब्बो अम्हेहिं एसो वुत्तन्तो [अत्र च नौ
 प्रमद-वनस्य पालन-कर्म समर्पितम् । तदागन्तुकतया अश्रुत-
 पूर्वं आवाभ्यामेष वृत्तान्तः] ।

First—Revered sir, (*it is only*) a few days since we were sent to the feet of his majesty by Mitra'vasu, the king's brother-in-law. And here the duty of tending the pleasure-garden was entrusted to us. Thus owing to our being strangers, the incident was not heard by two of us before.

कच्चुकी—भवतु । नहि पुनरेवं प्रवर्तितव्यम् ।

Chamberlain—All right, never again should you do this.

उभे—अज्ज ! कोटूहलं णो । जइ इमिणा जणेण सोदब्बं
 कहेदु भअं, किं णिमित्तं भट्ठिणा वसन्तुच्छवो पडिसिद्धो त्ति
 [आयं, कोटूहलं नौ । यदि अनेन जनेन श्रोतव्यं कथयतु
 भवान् किं निमित्तं भर्ता वसन्तोत्सवः प्रतिसिद्ध इति] ।

Both—Revered sir, we have a curiosity. If it may be heard by these persons, let your honor tell us why is the spring-festival interdicted by his majesty.

सानुमती—उच्छव-पिआ क्व मणुस्सा । ता एत्थ गरुणा
 कारणेण होदब्बं [उत्सव-प्रियाः खलु मनुष्याः । तदत्र
 गरुणा कारणेन भवितव्यम्] ।

Sanumati—Fond of festivals, indeed, are men. There must be a grave cause here.

कञ्चुकी—बहुली-भूतमेतत् किं न कथ्यते । किमत्र-
भवत्योः कर्ण-पयं नायातं शकुन्तला-प्रत्यादेश-कौलीनम् ।

Chamberlain—This has been thoroughly public; why (*should it be*) not told? Has not the scandal of S'akuntala's repudiation reached the range of your ears here?

Reading :— 'सानुसती'—B. S. 'उभे'—R. V. M. 'भर्तुः पादमूलम्'—B. M. S. 'भट्टिनी-पादमूलम्'—R. V. 'चव'—B. S. 'इत्य'—M. R. V. 'पालनकर्म'—R. V. M. 'सकलं प्रतिकर्म'—S. 'चित्रकर्म'—B.

प्रथमेति ॥ राष्ट्रं अधिकृत इति 'राष्ट्रियः' तेन ('राष्ट्राऽवार-पारात् व-खौ'
४।१।२३; १३।१३ इति घः) नागरिकेण श्यालेन । 'सितावसुः' इति नागरिक-
नान । 'कति दिवसानि' स्वल्पा दिवसाः ['वा तु क्लीबे दिवस-वासरौ' इत्यमरः]
'प्रसद-वनस्य' विहारीद्यानस्य 'आगन्तुकतया' आहार्यतया नवागततया इत्यर्थः ['स्यात्
आगन्तुकम् आहार्यम्' इति विकाशशेषः] 'एषः वृत्तान्तः' मधुत्सव-प्रतिषेधः ।
नगरमागतयोः आवयोः केवलं स्वल्प-कालं गतम्, अतोऽपरिज्ञाता वसन्तीत्सव-
प्रतिषेध-वार्ता । तस्मात् चन्तव्योऽपराधः ।

कञ्चुकीति ॥ 'भवतु' यज्जातं तज्जातम् इत्यर्थः ।

उभे प्रति ॥ 'यदि जनन जनन योतय' श्रवण-योग्यम्, अस्मादृशः हीनस्य जनस्य श्रवणे यदि दोषो न स्यादित्यर्थः ।

सानुमतीति ॥ 'प्रिय उत्सवः' येषां ते 'उत्सव-प्रियाः' ['वा प्रियस्य', वाः—
दृष्ट इति प्रिय-शब्दस्य परनिपातः पाञ्चिकः] ।

कश्च कीति ॥ 'बहुलीभूतं सर्वदेव प्रसिद्धिं' प्राप्तम् । 'शशुनालायाः प्रत्यादेशः' निराकृतः, प्रत्याख्यानम् इति यावत् । राज्ञश्च यत् 'कौकीनम्' अपवादः । 'कौकीनं पश्यन्निर्गच्छेत्' इति श्रुतिः ।

NOTES

1. नास्ति सन्देहः &c.—This speech should be assigned to Sanumati and not to the two maids, as has been done by Sir Williams and others. For, the usual way of naming the king by the servants is 'भट्टा' or 'देव' and not 'राजर्षि'. Cf. 'राजा स्वामीति देवेति भव्यैः, भट्टेति चाधमैः'—*Darpana. Vide. P, 187, n. 3.* Besides सानुमती has already referred to the king as 'राजर्षि' (Cf. 'साम्प्रतमस्य राजर्षेः उदयं प्रत्यक्षीकरिष्यामि' (*Supra*), while in the following speeches the maids have referred to the king as 'भट्टा' Cf. "राष्ट्रियेण भर्तुः पादमूलम्", "किं निमित्तम भवति वसन्तीतुसवः प्रतिषिद्धः".

2. कति दिवसानि &c.—"भर्तुः पादमूलं प्रेषितयोः आवयोः कतिदिवसानि (गतानि)—This is the construction. The phrase 'पादमूलम्' is indicative of *humble servitude*. 'मूल' here means 'अन्तिक'. Cf. "मूलमाय शिफायां स्यात् मे निकुञ्जेऽन्तिकेऽपि चे"—*Vis'va.* "बह्वी" after 'गतानि' &c. expressing the *lapse of time*, is very common in Sanskrit. Cf. 'मासी यातस्य यस्य'—*Bhattoji, 716.* "अयं दशमो मासस्तस्य उपरतस्य"—*Mudra.* "अष्टपञ्चाशत् रात्रिः शयानस्य अयं मे गताः"—*Mahabharata.* The reading 'नष्टिनी-पादमूलम्' is rejected as our poet elsewhere mentions maids being presented to the king and not to the queen. Read 'देव, अमात्यो विज्ञापयति। तस्मिन् विदर्श-विषयोपायने हे शिल्पदारिके मार्गपरिश्रमाद् अलघुशरीरे इति पूर्वं न प्रवेशिते। संप्रति देवोपस्थानयोग्ये संवत्से। तदाज्ञां देवो दातुमर्हतीति'—*Malavik. Act. V.* In *Kadumvari* also चित्तलेखा was presented to the king. राष्ट्रियेण—By the city-superintendent, the king's brother-in-law (श्यालः) mentioned in the Induction. Cf. 'राज-श्यालस्तु राष्ट्रियः'—*Amar.* According to some Mitravasu is a person different from श्याल and probably acted as a kind of *Viceroy*. Sometimes राष्ट्रिय means a king. Cf. "राष्ट्रिय-श्यालः"—*Mriccha. Act. IX.* According to Hemacandra राष्ट्रिय is another form.

4. प्रसद-वनस्य—प्रसदानां वनम् इति 'प्रसद-वनम्'। उद्यापोः, संज्ञा-च्छन्दसी बहुलम् 6. 3. 63; 1001. इति क्रस्त्रः—*Bhanuji*. A pleasure-garden attached to the seraglio where the king takes his promenade with *Vidushaka* or with the inmates of the harem. Cf. स्यादितदेव प्रसद-वनम् अन्तःपुरोचितम्—*Amar*. Sometimes 'षा' of 'प्रसदा' is not shortened. Cf. "क्रस्त्राभावोऽपि । 'प्रविष्टः प्रसदा-वनम्' इति भट्टिः"—*Ra'ya-mukutamani*.

5. किं निमित्तम्—नि + मिद + क्तः = निमित्तम् निपातनात् । *Vide P. 105 n. 3*. निमित्त-पर्याय-प्रयोगे सर्वासां प्रायः दर्शनम्—*Vart. 608* इति प्रथमा । 'किं निमित्तम् वसति', 'केन निमित्तेन', 'कथं निमित्ताय' इत्यादि । * * * प्रायश्चरणं सर्वनामः प्रथमा-द्वितीये न स्तः—*Bhattoji*. उत्सवप्रियाः—*Vide P. 420. l. 19*. उत्सव—*is to be derived from 'सू' "to give birth to" [यू प्रसवैश्वर्ययोः]* । Lit. the word means "the birth of a son" which of course is the greatest occasion for joy, hence any festival.

6. बहुलीभूतम् &c.—Owing to its wide publicity the incident is almost known to all. Hence I don't think there will be any harm, if it is disclosed to these person. 'बहुली भू'—means 'to increase', 'spread'. Cf. 'तथा मनुष्यस्य विपत्ति-काले छिद्रेष्वनया बहुलीभवन्ति'—*Mricchu. Act. 'पौरिवु सोऽहं बहुलीभवन्ति'—Raghu. IX. 38*.

7. शकुन्तला &c.—प्रत्यादिश = Repudiation. कुल + ख = कुलीनः ['कुलात् खः' 4. 1. 139; 1162. ख = ईन 7. 1. 2; 475. Gosvami's 'खञ्' is a slip. कुलीनस्य कर्म भावो वा । युवाद्यण् (5. 1. 130) इति कौलीनम्—*Bhanuji*. Primarily the word means 'nobility of birth', next it came to mean 'something related to a big family which is to be kept secret', hence a family scandal. The word may be explained in other ways also—कुले जन-समूहे भवम् इति कुलीनम् *i. e.* arising from a crowd of men' hence a scandal; for people gathering together in a place generally speak ill of others. Or again 'लौ' पठित्वा लीनम् इति कौलीनम् *i. e.* *On the ground i. e.* a scandal which

generally has got no foundation. Read 'कौलीनमात्मन्यमाचचच'
—*Raghu. XIV. 36. Ibid XIV. 84.* 'मालाविकागतं किमपि कौलीन'
यूयते'—*Malavik. Act. III.* 'तदेव कौलीनमिव प्रतिभाति'—*Vikram. Act. II.*

उभे—अज्ज ! सुदं रट्टिअ-मुहादो अङ्गुलीअ-दंसणं जाव
[श्रुतं राष्ट्रिय-मुखात् अङ्गुलीयक-दर्शनं यावत्] ।

Both—(IVe) have heard from the mouth of the king's
brother-in-law as far as the finding of the ring.

कञ्चुकी—तेन हि स्वल्पं कथयितव्यम् । यदैव अङ्गुलीयक-
दर्शनादनुसृतं देवेन सत्यमूढ-पूर्वा रहसि मे तत्रभवती
शकुन्तला मोहात् प्रत्यादिष्टेति तदाप्रभृत्येव पश्चात्तापमुपगतो
देवः । तथाहि—

रम्यं द्वेष्टि, यथा पुरा प्रकृतिभिर्न प्रत्यहं सेव्यते,

शय्या-प्रान्त-विवर्तने विगमयत्युन्निद्र एव क्षपाः ।

दाक्षिण्येन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा

गोत्रेषु खलितस्तदा भवति च व्रीडा-विलक्ष्णिरम् ॥५॥

Chamberlain—Then indeed very little remains to be told.
When at the sight of (*his own*) ring, it was recollected
by his majesty, that her ladyship S'akuntala was, in sooth,
previously wedded by him in private, and was rejected
though infatuation—even thence-forward his majesty is
struck with remorse. For—He loathes (*everything*) delight-
ful ; as before, he is not daily waited upon by his ministers;
he spends sleep-less nights in rolling about on the edge
of (*his*) couch. And when out of courtesy, he gives the
wonted (*or suitable*) reply to the inmates of the seraglio,
then blundering in (*their*) names, he remains disconcerted
with shame for a long time.

Reading :—B reads 'स्त्व' for 'अत्' । 'ऊदपूर्वा मे—R. V. 'ऊदपूर्वा मया'—M. S. 'यथापुरा'—R. B. V. M. 'यथापुरम्'—S. 'शय्याप्रान्त'—R. V. M. S. 'शय्योपान्ते'—B. 'व्रीडाविलच'—R. V. M. 'व्रीडावनच'—B. S.

कञ्चुकीति ॥ 'शकुन्तला सत्यं' न तु भान्ति-कल्पितं 'मे' मया [सर्वनाम-प्रतिरूपकमव्ययमेतत् । तथाचीकृतं वासनेन—“ते-मे शय्यौ निपातेषु” इति] 'पूर्वम् ऊदा' परिणीता (सहसुपेति समासः) । 'मीहात्' मति-भमात् [अनेन प्रत्याख्याग-जनिताऽपराधः निजस्य इत्युक्तम्] 'पयात्तापम्' अनुतापम् [‘पयात्तापोऽनुतापस्य त्रिप्रतीसार इत्यपि’ इत्यमरः] । ‘उपगतः’ प्राप्तः ।

रम्यमिति ॥ अन्वयः ॥ रम्यं हेष्टि । यथा पुरा प्रकृतिभिः प्रत्यङ् न सेव्यते । उन्निद्रः एव शय्याप्रान्त-विवर्तनैः, क्षपाः विगमयति । यदा दाक्षिण्येन अन्तःपुरेभ्यः उचितां वाचं ददाति, तदा गोत्रेषु सखितः चिरं व्रीडा-विलचः च भवति । व्याख्या—‘देव’ इति गद्यस्थं कर्तृपदमत्र संबध्यते । ‘रम्यं’ रमणीयं सक्-चन्दन-वनितादि-वस्तु ‘हेष्टि’ न अभिनन्दति । चक्षुषाऽपि न पश्यति इति भावः । ‘यथा पुरा’ यथा पूर्ववत् ‘प्रकृतिभिः’ अमात्यादिभिः [‘प्रकृति गुणसाये सादृ अमात्यादि-स्वभावयोः’ इति मेदिनी] ‘प्रत्यङ् न सेव्यते’ स्वेच्छया कदाचित् न पूर्ववत् प्रतिदिनम् अमात्यैर्मिलितः रुन् राजकार्यम् अवलीकयति इति भावः । ‘उदगता निद्रा’ यस्य स ‘उन्निद्रः’ जागरितः ‘एव शय्यानां’ [शय्यते अत्र इति ‘संज्ञायां समज-’ ३।१।२६ इति क्वप् । ततः ‘अयङ् यि कङ्किति’ ७।४।२२ ; २६४६ इति अयङ्] ‘प्रान्तयोः’ न तु मध्ये यानि ‘विवर्तनानि’ न तु स्थापः परन्तु इतस्ततः परिलुण्ठनानि, चणं वामे, क्षणं दक्षिणे, क्षणं पृष्ठत इत्याशयः । ‘क्षपाः’ निशाः न तु एकां निशास् । ‘विगमयति’ यापयति, विरुद्धं यथा स्यात् तथा प्रतिवाडयति, ताः तु न स्वयं गच्छन्ति । ‘यदा दाक्षिण्येन’ सर्वासु समरागितया [‘एषु त्वनेक-सङ्खिलासु सम-रागो दक्षिणः कथितः’ इति दर्पणः] ‘अन्तःपुरेभ्यः’ लक्षणया अन्तः-पुर-स्थित-महिषीभ्यः ‘उचितां’ तत्काल-योग्यां न तु अधिकां ‘वाचं ददाति, तदा गोत्रेषु’ नामसु [‘गोत्रं नाम अन्वये गोत्रं, गोत्रस्य धरणीधर’ इति गदसिंहः]

‘स्वस्मितः’ भटः, तत्रात्र अट्टहीत्वा अर्थात् वसुमती-नाम्नि उच्चारयितव्यं शकुन्तला-
नाम उच्चारितवान् सन् ‘चिरं’ दीर्घकालं ‘ब्रीडया’ लज्जया ‘विललः’ विस्मयान्वितः ॥
[‘इतिकर्तव्यता-शून्य’ इति काठ्यवेसः ॥ ‘दैव्यमापन्नः’ इति विद्याभुधिः] ॥ [‘विललो
विस्मयान्वित’ इत्यनरः] ‘भवति च’ [अत्र पद्यात्तापादिके कारणे वक्तव्ये यत्
कार्यस्य रम्य-रूपादे वर्णनं तत् पर्यायीकम् । काव्यलिङ्गञ्च । अनेकासु क्रियासु
एककर्तृकत्वात् दीपकमेदय । ‘अनुताप-प्राप्ति-प्रतिपादन-कार्यं’ प्रति बहुतर
कारणोपन्यासात् समुच्चयालंकारः । “प्रकृतिभिः न सेव्यते” इत्यत्र कर्मेवाध्यात्मनेपदाऽन्त-
क्रियोपन्यासात् भयप्रकमता-दीषः । रुद्धि-प्रयोजनाऽभावोऽपि अतःपुर-शब्देन तत्स्थ-
स्त्रीषु लक्षणा-करणात् नेयार्यत्व-दीषः । “रम्यं” हेष्टि, यथा पुरा स्वविषयान् गो
पश्यति प्रत्यङ्गम्—इति प्रथम-चरण-पाठेन, “अन्तःपुरेभ्यः” इत्यत्र “सीमन्तिनीभ्यः”
इति पाठेन च तयोः समाधानं विधेयम्—इति सिद्धान्तवागीशपादाः ॥ पुरा प्रेति
प्रप्रेति चचीति क्लेक-वच्चनुप्रासौ च । शार्दूलविक्रीडितं कन्दः] ।

Voice:— रम्यं दिप्यते, प्रकृतयः सेवन्ते (इमम्) उन्निद्रेण अपाः
विगम्यन्ते । वाक् दीयते । स्वस्मितेन ० विललोच्य भूयते ॥

NOTES

1. ऊटपूर्वा मे—‘मे’ is an ‘अव्यय’ having the sense of ‘मया’ ।
Vide P. 35. n. 2. l. 9.
2. रम्यम् &c.—रम्य refers to the usual delightful objects
such as garlands, anointing of the body with sandal and
various other cosmetics, moon-beams, and the Malaya-wind
and so on. In विरहावस्था delightful objects are considered
undelightful. Cf. ‘अति शीतल मलयानिलः मलयार वातास भाल लारे
ना &c’—*Vaishnava Pada’vali*. Also *S’l. 3. Act. III. Supra*.
3. प्रकृतिभिः &c.—Mark the प्रकम-भङ्ग-दीप here.
4. दाक्षिणेन—In spite of his earnest love for S’akuntala,
he was courteous to his other wives. A दक्षिण hero is one
who is kind to his previous lovers. Read ‘एकाऽऽप्यितोऽनुकुलः,
समरागन्तु दक्षिण-परां’ *S’l. 3. Act. III. Supra*. *Das’arupaka*.

(*Vide Com*). For other references consult *Das'arupaka* by *Dr. Haas*, P. 42, 44.

5. गोविषु &c.—The confusion in the utterance of names is due to the absent-mindedness of the king. Our poet elsewhere describes it thus :— पुरुषोत्तमेति भणितव्ये पुरुरवा इति निर्गता वाणी—*Vikram. Act. III*. 'आर्य, यन्निमित्तं भर्वा अय उत्कण्ठितं तस्याः स्त्रियाः नाधयेन भर्वा देवी चालपिता'—*Ibid. Act. II*. 'स्मरसि स्मरमेद्वलागुणैरुत गोवत्खलितेषु बन्धनम्'—*Kumar. IV. 8*. 'नाम वल्लभजनस्य * * * लोलुपं ननु मनो ममेति तं गोवत्खलितमूचुः अहम्नाः'—*Raghu. XIX. 24*.

सानुमती—पिञ्चं मे पिञ्चं [प्रियं मे प्रियम्] ।

Sanumati—Sweet (*news*) to me.

कञ्चुकी—अस्मात् प्रभवतो वैमनस्यादुत्सवः प्रत्याख्यातः ।

Chamberlain—Owing to this over-whelming mental depression, the festival has been prohibited.

उभे—जुज्जइ [युज्यते] ।

Both—That's right.

नेपथ्ये—एदु एदु भवं [एतु एतु भवान्] ।

(*In the tiring room.*)—Let your majesty advance.

कञ्चुकी (कर्णं दत्त्वा)—अये ! इत एवाभिवर्तते देवः ।
स्व-कर्माऽनुष्ठीयताम् ।

Chamberlain (*Leaning his ear.*)—Hark ! even hither tends his majesty. Let your own duty be performed (*by you*).

उभे—तह [तथा] । (निष्क्रान्ते) ।

Both—As you command [*Exeunt ambo*].

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(ततः प्रविशति पश्चात्ताप-सदृश-वेषो राजा विदूषकः प्रतीहारी च) । कञ्चुकी (राजानमवलोक्य)—अहो ! सर्वास्व-वस्थाम् रामणीयकमाकृति-विशेषाणाम् । एवमुत्सुकोऽपि प्रिय-दर्शनो देवः । तथाहि—

प्रत्यादिष्ट-विशेष-मण्डन-विधिर्वाम-प्रकोठाऽर्पितं

विभ्रत् काञ्चनमेकमेव वलयं, श्वासोपरक्ताऽधरः ।

चिन्ता-जागरण-प्रतान्न-नयन स्तेजो-गुणादात्मनः

संस्कारोन्निखितो महामणिरिव क्षीणोऽपि नाऽऽलक्ष्यते ॥६॥

(Then enter the king in an attire indicative of remorse, the Vidushaka and the portress). Chamberlain (Looking at the king.)—Oh ! the loveliness of the beautiful forms under all conditions. Though so anxious, his majesty (is) of charming appearance. For—Discarding (all) forms of special embellishment, wearing but one bracelet of gold, fastened on his left fore-arm, with (his) lower-lip distressed by (hot) sighs, and with eyes very red through wakefulness, (caused by) anxious thoughts,—he though attenuated, is not noticed as such, by virtue of his own (inherent) lustre, like a precious jewel polished by the whet-stone.

Reading :—B reads 'वैमनस्य-परीत' for 'उत्सुकः' । 'रामणीयकम्'—B. 'रमणीयत्वम्'—R. M. V. S. 'प्रकोठार्पितम्'—R. B. M. S. 'प्रकोष्ठे शयम्'—B. 'श्वासोपरक्त'—R. B. S. 'श्वासापरक्त'—M. V. 'प्रतान्'—R. V. 'प्रतान्न'—B. M. S. 'तेजोगुणात्'—R. V. S. M. 'तेजोगुणैः'—B.

कञ्चुकीति ॥ 'प्रभवति' सातिशयां शक्तिं घत्ते यत् तत् 'प्रभवत्' प्रबलं तस्मात् 'वैमनस्यात्' उद्देशात् ['प्रविश्यापटीक्षेपेण' इत्याद्ये तदन्तेन द्युति-नामक-मङ्गमुपलिप्तम् । 'तन्मूर्ध्नि जने प्रोक्ता द्युतिः' इति दर्पण-लक्षणात्] ।

कञ्च कौत्ति ॥ 'अये' इति सम्भ्रमे ['अये कोपे विषादे च संभ्रमे स्मरणेऽपि च' इति मेदिनी] ।

कषु कौति ॥ 'अहो' इति विस्मये । रमणीयत्व-कारणेषु वेदादिषु असत्सु अपि तत्सत्त्वम् इति विस्मय-हेतुः । 'आलति-विशेषाणाम्' उत्तमाऽऽकृतीनाम् [विशेषोऽवयवे द्रव्ये द्रष्टव्ये उत्तमवस्तुणि] इति शब्दार्णवः । 'रामणौयकं' मनोहारित्वम् । 'उत्सुकः' इष्ट-वियोगात् उत्सुकगृह्यतः [औत्सुक्य-लक्षणं यथा सुधाकरे-
"कालाचमत्वम् औत्सुक्यम् इष्ट-वस्तु-वियोगतः । तद्दर्शनाद्रम्य-वस्तु-दिदृक्षादियं" इति] ।

[illegible]

मेदिनी] यद्वा 'संस्कारार्थं' अङ्गरागार्थम् 'उल्लिखितः' श्राणादिना वर्णितः 'महामणिः' इव' हीरकादिरिव [मह्य-शब्देन जात्यत्वं सर्वविशिष्टत्वं महत्त्वं च ध्वनितम्] यथा श्राणील्लिखितः महामणिः 'आत्मनः' स्वस्य 'तेजो-गुणात्' प्रभावाऽऽधिक्येन 'न आलस्यते' क्लृप्तत्वेन न परिदृश्यते तद्वत् [इत्युपमासंस्कारः। प्रपति पृष्ठेति चैव्येति ऐक-वृत्ति-श्रुत्यनुप्रासाः। अथ चिन्तति 'संकल्पः' ॥ जागरति 'निद्राच्छेदः' ॥ चीण इति तनुता ॥ प्रत्यादिष्टेति विषय-निवृत्तिः ॥ इति कामावस्था अपि सूचिताः। अथ साधुर्यं नाम अयवजोऽलंकार उक्तः। "सर्वावस्था-विशेषेषु साधुर्यं रमणीयता" - इति दर्पणलक्षणात्। शार्दूलविक्रीडितं कन्दः] ॥

Voice :— ०विधिं विभक्तम् रक्ताधरम् ०नयनं ०ल्लिखितं ०मणिमिव चीणमपि नालक्षयति (जनः)।

NOTES

1. प्रभवत्—Over-whelming; वैमनस्यम्—Distraction of mind, mental depression.

2. पयात्ताप &c.—This refers to the robes which one in those days was to wear in love-lorn condition, so that the audience might know him to be as such.

3. अङ्गी सर्वासु &c.—The idea is differently expressed by our poet else-where. Cf. 'किमिव हि सधुरं मण्डनं नाहतीनाम्'—*Vide P. 76, n. 8.* 'राजा—(आत्मगतम्) अङ्गी सर्वास्वस्थासु अनवयता रूपस्य'—*Malavik. Act. II*; 'सर्वशोभनीयं सुरूपं नाम'—*Pratima. of Bha'sa. P. II.* रमणीयस्य भावः रमणीय + बुञ् = रामणीयकम् loveliness. Cf. 'सा रामणीयक-निधेरधिदेवता'—*Malati. Act. 21.* 'तरुणी-स्रज एव शोभते मणिहारावलि-रामणीयकम्'—*Naishadh. II. 44.* 'पुरीपनीतं वृष-रामणीयकम्'—*S'is'u. I. 39.*

4. प्रत्यादिष्ट &c.—विधि = The act of donning. Cf. 'आभरण-स्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः'—*Vikram. Act. II. 3.*

5. वाम &c.—प्रकोष्ठ or forearm means the part of the hand from the कपोलि (elbow) to the मणिबन्ध (wrist). 'प्रकोष्ठमन्तरं विद्यात् चरन्नि-मण्डितम्'—*Prof. Kalyan Varadachari collection.* bracelets are

always worn on that part of प्रकोष्ठ (*fore-arm*) which is nearer to the wrist (मणिबन्ध) than the elbow i. e. a little above the wrist, where now-a-days wrist-watches are put on. Cf. 'वासं सन्धि-स्तिमित-बलयं न्यस्य हस्तम्' &c. — *Malavik. Act. II. 6*, where *Katavyavema* notes 'सन्धौ' मणिबन्धे 'स्तिमितं' नित्यत्वं 'बलयं' कङ्कणं यस्य च तद्योक्तः। *Vide P. 295, n. 3*. प्रकोष्ठार्पित-हेम-वेतः'—*Kumar. II. 41*. 'कनकबलय-भ्रंश-रिक्त-प्रकोष्ठः'—*Megh. 2*. 'ततः प्रकोष्ठे हरिचन्दनाङ्किते'—*Raghu. II. 59*.

6. आसोपरक्त &c.—'अपरक्त' sometimes means 'tinged', 'coloured'. Cf. 'द्विष-हेयो-परक्ताऽङ्ग-सङ्घिनीः स्नेह-विप्रपः'—*S'is'u. II. 18*, but here it may mean 'distressed', 'parched'. *Vide Medini* quoted in the Com. Cf. निशासानामशिशिरतया भिन्न-वर्णाधरोष्ठम्—*Megh. 83*. 'निशासेनाधर-किशलय-क्लेशिना'—*Ibid 89*. अपरक्त means "रक्तहीनः, bloodless"—*Williams*, but 'रक्त' in the sense of blood is *un-kalidasian*. *Vide Raghu. VI. 60; XVI. 64; XII. 64; Megh. 36*.

7. प्रताप्त &c.—The king's eyes which are by nature red have become 'deep red', owing to sleepless-ness caused by anxiety about Sākuntala. The reading प्रतप्त means 'much dilated' 'distressed'. The root तप्त means to be distressed (*in body or mind*), 'to waste away'. Cf. 'प्रविशति मुहुः कुञ्जं गुह्यं मुहुर्वह ताम्यति'—*Gīt. 5*. 'गरीतृक्कला ललित-लुलितैरङ्गकैः स्नायतीति'—*Malati. I. 15*. तप्त, लुङ्—अतमत् अतानीत्।

8. संस्कार &c.—संस्कार means 'a polishing stone'. 'उल्लिखित'—scratched, polished. Or संस्कार simply means 'decoration, embellishment'. Cf. 'स्वभाव-सुन्दरं वस्तु न संस्कारमपचते'—*Drishta'nta Sataka, 49*. 'घते हृष्टसंस्कारपाटलीवपुष्टं मुखम्'—*Act. VII. 23. Infra*; also *Mudra. II. 10*. Kalidasa elsewhere uses संस्कार simply in the sense of 'polishing'. Cf. 'प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं यमौ'—*Raghu. III. 18*. and *Malli.* thereon. The word has been used in various other senses by our poet. *Vide (a) Kumar. I. 28; Raghu. XV. 76*—in the sense of 'refinement', 'grammatical purity'. (b) *Kumar. VII. 20; Raghu. III. 35*—in the

sense of 'education', 'training of the mind.' (c) *Raghu. I. 20*—in the sense of 'merit of action'. (d) *Raghu. X. 79*—in the sense of 'purificatory ceremony'.

९. नाहच्यते &c—For similar idea Cf. 'अपचितसपि गात्रं व्यायत-
त्वाद अहच्यम्'—*Act. II. 4. Supra.*

Remarks :—Here the various stages of love-lorn condition (अनङ्ग-दशा) have been described (*Com.*) Read 'दृग् मनः सदसङ्ख्याः जागरः क्लृप्ता रतिः । द्वी-न्यागी-न्माद-मूर्च्छांता इत्यनङ्ग-दशा दश'—*Va'tsya'ra.* Also, 'नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गन्ततीत्य संकल्पः । निद्रा-च्छेदस्तनुता विषय-निवृत्ति स्तपना-नाशः । उन्मादी मूर्च्छा इत्येताः अरदशा दशैव सूरित्वाचक्षते' ॥—*Ujjvalanilamani.*

सानुमती (राजानं विलोक्य)—उत्तरे क्व, पञ्चादेस-
विमाणिदा वि इमस्म किदे सउन्दला किलिस्मदि [स्थाने
खलु प्रत्यादेश-विमानिताऽपि अस्य कृते शकुन्तला क्लिश्यति] ।

Sanumati (*Looking at the king.*)—Rightly, indeed, although dis-respected by repudiation, on his account, does S'akuntala pine.

राजा (ध्यानमन्दं परिक्रम्य)—

प्रथमं सारङ्गाद्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम् ।

अनुशय-दुःखायेदं हत-हृदयं सम्प्रति विबुद्धम् ॥ ७ ॥

King (*Walks about slowly, sunk in thought.*)—This accursed heart (*of mine*) previously asleep though roused by my fawn-eyed beloved, is now broad-awake (*but to feel*) the throe of remorse.

Reading :—'क्लिश्यति'—B. 'क्लाम्यती'—V. M. 'क्लाम्यतीति'—R.

सानुमतीति ॥ 'प्रत्यादेशेन' निगृह्यताना 'विमानिता' अवज्ञाता । 'हते' इति
तिमितार्थ-मूचको निमित्तः । [अथवा त्वेव शब्दे इत्येव 'सिद्धे' वर्तते इत्यम्

इति कीदृशः]। 'स्थाने' युक्तं [स्थाने तु कारणार्थे स्यात् युक्त-सादृश्ययोरपि इति मेदिनी] 'एव' इत्यवधारणे।

प्रथममिति ॥ अन्वयः ॥ प्रथमं सारङ्गाद्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम् इदं हृत्-हृदयं सम्प्रति अनुशय-दुःखाय विवृणुम्। व्याख्या—'प्रथम' प्रत्याख्यान-समये 'सारः अङ्गः' यस्य स 'सारङ्गः' [शकन्वादिषु पररूपं वाच्यम्, वा:- ७८ इति पर-रूपम्] तादृशस्य मृगस्य अक्षिणी 'सारङ्गाक्षिणी' इव 'अक्षिणी' यस्याः तादृश्या [उत्तरपद-नीपी बहुव्रीहिः। पच् ५।४।११३; डीष् ४।१।४१; अनेन तद्वृटि-मात्रेण प्रतिबोध उचित इति ध्वन्यते] तवापि 'प्रियया' शकुन्तलया 'प्रतिबोध्य-मानमपि' स्मर्यमाणमपि [स्मृत एव प्रतिबोध उचितः स नास्ति। तदा नान्यस्य कस्यचित् किन्तु प्रियायाः प्रियत्वे नापि इति अपेः अर्थः] 'सुप्त' ६।१।१५ निद्रितम् अतएव 'इदं' सम 'हृत्-हृदयं' दुष्ट-हृदयं 'सम्प्रति अनुशयः' पश्चात्तापः, तेन यत् 'दुःखं' तस्मै, तदनुभवितुमित्यर्थः [कर्मणि ४र्थी १।३।१४] 'विवृणु' जागरितम् [अत्र पूर्वार्थे विशेषोक्तिः। अत्र प्रतिबोधाभावः। तद्विरुद्धेन सुप्त-पदेनोक्तः। उत्तरार्धे विभावनाऽनुप्रासौ च]। 'सारङ्गाद्या' इत्यत्र लुप्तोपमा। आर्या जातिः]।

Voice :— ०बोध्यमानेन सुप्तेन अनेन ०हृदयेन विवृणु (भूयते)।

NOTES

1. स्थाने—Justly, it is but quite meet that though insulted she should be thinking for such a loving husband as is now clearly corroborated by his present state of mind. For the use of स्थाने *vide Raghu. VII. 13; Malavik. III. 14; Kumar. VI. 67. Gita. XI. 36.* For similar idea Cf. 'स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थमपण्ण्या पेलवयापि तप्तम्। या दास्यमप्यस्य जमेत मारी, सा स्यात् कृतार्या किमुताङ्गशय्याम्'—*Kumar. VII. 65.*

2. सारङ्गाद्या &c.—It is quite unnatural on the part of the king to be asleep *i. e.* to forget the fawn-eyed guile-less S'akuntala at all. Not to speak of his awakening out of his own accord, he was not roused even when her beloved came before him and tried to do so.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

३. हत-हृदयम्—हतं is often used as a first member of the compound in the sense of 'wretched', 'miserable', 'accursed', 'worthless'—*Apte*. The king accuses his heart because it was dormant when it was necessary to be awake, and it awoke when there was no necessity. For this sense of हत *Cf.* 'कुर्यामुपेक्षां हत-जीवितेऽस्मिन्'—*Raghu. XIV. ७५*; 'हत-जीविते तुच्छ-जीविते'—*Malli. thereon*. 'हतविधि-विलसितानां ह्री विचित्रा विपाकः'—*Sis'u XI. ७४*; 'हतविधि-विलसितानां दुष्ट-दैव-वेष्टितानाम्'—*Malli. thereon*.

सानुमती—एवं इदिसाणि तत्रास्मिण्ये भाग्यहेत्याणि [ननु ईदृशानि तपस्विन्या भागधेयानि] ।

Sanumati—O, such is the lot of (*that*) poor (*creature*).

विदूषकः (अपवार्य)—हुं, लङ्घितो एसो भूयो वि सउन्दला-वाहिणा । ए आणे कहं चिकिच्छिदव्यो भविस्सदि त्ति [हुं, लङ्घितः एष भूयोऽपि शकुन्तला-व्याधिना । न जाने कथं चिकिस्सितव्यो भविष्यतीति] ।

Vidushaka (*Aside to the audience.*)—Ah ! even again he is seized by the S'akuntala-malady. (*I*) don't know how (*he*) is to be doctored.

कञ्चुकी (उपसृत्य)—जयतु जयतु देवः । देव, प्रत्यवेक्षिता प्रमद-वन-भूमयः । यथाकाममध्यास्तां विनोद-स्थानानि देवः ।

Chamberlain (*Approaching.*)—May your majesty, be victorious. (*My*) liege, the grounds of the pleasure-grove have been (*thoroughly*) examined. May your majesty resort to the seats of amusement, just as it pleases you.

राजा—वेत्तवति ! सद्यचनात् असात्यमार्येपिशुनं ब्रुहि—
चिर-प्रबोधात् न सञ्भावितसम्भाभिरद्य धर्मासनसञ्चालितम् । यत्
प्रत्यवेक्षितं पौर-कार्यमार्येण तत् पत्रमारोप्य प्रस्थाप्यतामिति ।

King—Vetravati, speak to my minister, the noble Pis'una at my bidding thus :— I cannot occupy the judgement-seat to-day owing to my waking late. Whatever civic affairs may have been examined by his worship, let them (*all*) be committed to paper and forwarded (*to me*).

प्रतीहारौ—जं देवो आणवेदि [यत् देव आज्ञापयति] ।
(इति निष्क्रान्ता) ।

Portress—As your majesty commands. (*This said, goes out*).

राजा—वातायन ! त्वमपि स्वं नियोगमशूच्यं कुरु ।

King—Vatayana ! you to also fulfil your own task.

कञ्चुको—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रान्तः) ।

Chamberlain—As your majesty commands. (*Exit*).

Reading :—‘हु’—B; omitted by others. ‘चिरप्रबोधात्’—B.
M. V. S. ‘चिरप्रबोधानात्’—R ; B reads ‘प्रस्थाप्यताम्’ for ‘दीयताम्’ ।
‘वातायन’—R. V. M. ‘पार्वतायन’—B. Pischel.

सानुसतोति ॥ ‘तदस्त्रिन्याः’ अनुकम्पायाः [‘तपस्वी तापसे चानुकम्पे विभु’
इति मेदिनी] ‘इदृशानि’ [कञ् शश६० ; इदम्=इश ६।श६०] अननुकूलानि
‘ननु’ इत्यवधारणे ।

विद्रूपक इति ॥ ‘हु’ वितर्के प्रत्ये वा [‘हु’ वितर्के परिप्रत्ये’ इत्यमरः]
‘शकुन्तला-निमित्तं व्याधिना’ [उत्तरलोपी कर्मधारयः यद्वा रूपक-कर्मधारयः । शकुन्तला
एव व्याधिः उद्देगदायित्वात्] ‘लङ्घितः’ आक्रान्तः । केन उपायेन ‘चिकित्सितव्यः’
उपचरितव्यः, अथ

क्षुब्ध कीर्ति ॥ 'प्रत्यवेक्षिता' इति वृषस्य निःशङ्क-भ्रमणार्थं प्रत्यवेक्षणं कार्यम्

इति नीतिः ।

राजिति ॥ 'पिप्लुन' इति मन्त्रि-नाम । 'चिर-प्रबोधात्' विलम्बेन जागरणात् । यथा रात्रौ बहुकाल-जागरणात् । अतएव असुप्त-देह-मानसत्वात् । 'अध्यासितुम्' अध्यासनम् ['अन्ययकृता भावे भवन्ति इति वक्तव्यम्' - इति प्रभा ३१४।६-७] 'न सम्भावितम्' असम्भवम् इत्याशयः ; 'पौराणां कार्यं' व्यवहाररूपं यत् 'प्रत्यवेक्षितं' पर्यालोचितं तत् 'पत्रम् आरोप्य' लेख-रूपेण इत्यर्थः । 'प्रस्थाप्यताम्' प्रथेताम् इति वृहि इत्याशयः ।

NOTES

1. तपस्विन्या - *Vide P. 390 n. 6.*

2. लङ्घित - Attacked, seized. Cf. 'आतप-लङ्घनात् शूलवदवस्था शङ्कुलता' - *P. 252, l. 11.* "कचाग्नि-लङ्घित-तरोरिव वृष्टिपातः" - *Raghu. XI. 92.* "Here the Vidushaka uses medical terms. * * The first treatment given to a patient (generally one suffering from fever) is fasting (लङ्घन) and then comes on चिकित्सा diagnosis and cure. लङ्घन here correspond to the king's abstaining from the pleasures" - *Mr. Ka'le.*

3. चिकित्सितयः - कृत (to cure a disease) takes 'सन्' in स्वार्थे and not in the sense of *desideratum* by 'गुप्-तिज-किदभ्यः सन्' 3. 1. 3; 2393. Read 'एते गुप्तिजादयः सप्त-धातवः गुपेर्निन्दायाम् इत्यादि-निबन्धेषु अर्थेषु निवृत्तिं सन्नताः । निन्दार्थकत्वे सन् विना एषां प्रयोगो नास्तीत्यर्थः * * * निन्दाभिध्यः अन्येषु * * * अर्थेषु अनुदात्ताऽनुबन्ध-रहिताः सन्तः चौरादिका एव भवन्ति, न तु भौवादिकाः" - *Bula-manorama on 2395.*

4. प्रत्यवेक्षिताः &c. - प्रमदानां वनम् इति प्रमद-वनम् । *Vide. P. 636, n. 4.* प्रत्यवेक्षिताः = inspected or examined carefully. Before the entrance of the king in the pleasure-garden or in fact in all court-rooms public or private, faithful officers were sent to inspect carefully the respective places, to see if these are free from any spy or assassin who may be lurking there.

Read 'विज्ञेयं प्रसद्वनं वृषत् यस्मिन् शुद्धान्तैः सह रसते पुरीषकण्ठम्'—*Haladyudha quoted by Raghava.*

5. असात्य &c.—असा सह समीपे वा भव इति असा+त्यप् ['अव्ययात् त्यप्' 4. 2. 104.] = असात्यः—who sits near the king, i. e. a minister. अर्थ is significant, for only a noble minister who is virtuous, learned and self-restrained should be entrusted with the civic affairs when the king is tired. Read 'अनात्य-सुखं धर्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्भवम्। स्थापयेदासने तस्मिन् चित्रः कार्येऽग्रे वृणाम्' ॥—*Manu. VII. 147.*

6. चिर-प्रबोधघात—Either 'having got up late' or "having kept awake at night for a long lime". The passage has been misunderstood by Sir William Jones who has—" * * * having on a long absence from the city I do not mean to sit for sometime in tribunal &c".

7. सम्भावितम् &c.—सम्+भू (णिच्) has the sense of fitness, adequacy. Cf. 'न यत्रियन्तं समभावो भानुना'—*S'is'u. I. 27*; 'संभावनां भूति मिवोद्धारिष्यन्'—*Kirat. III. 39*, where *Malli.* has 'संभावनां योग्यताम्। Hence सम्भावित means fit (समर्थ=अलम्)। Thus तुमुन् comes in अश्यासितम् by 'पर्याप्ति-वचनेषु अलम्पर्येषु' 3. 4. 66. 3178; 'पर्याप्ति-वाचक-शब्द-योगे, धातोः परः तुमुन्-प्रत्ययः स्यात्'—*Prabha.* Or अश्यासितम् means 'अश्यासितम्'। This sort of construction has been noted before.

8. प्रस्थाप्यताम्—"प्र+स्था+णिच्" means 'to send'. Cf. "तौ दंपती स्त्रौ प्रति राजधानीं प्रस्थापयामास वशी वशिष्ठः"—*Raghu. II. 70.*

9. स्वं नियोगम् &c.—*Vide P. 203, l. 1.*

विदूषकः—किदं भवता निम्नच्छिद्यं। सम्पदं सिसिरा-
ऽऽतप-च्छेद्य-रमणीय इमस्मिं पमद-वर्णदेशे अत्ताणं रमइस्मसि
[कृतं भवता निर्मलिकम्। साम्प्रतं शिशिराऽऽतप-च्छेद-
रमणीये अस्मिन् प्रमद-वर्णदेशे आत्मानं रमयिष्यसि]।

Vidushaka—Even the (*lust*) fly is driven by your majesty. Now (*you*) will divert yourself in this part of the pleasure-garden, aelightful (*as it is*), owing to the diminution of (*extreme*) cold and heat.

राजा (निश्चय) — वयस्य ! यदुच्यते रन्ध्रो-पनिपातिनो-
ऽनर्था इति तदव्यभिचारि वचः । पश्य—

मुनि-सुता-प्रणय-स्रुति-रोधिना

मम च मुक्तमिदं तमसा मनः ।

मनसिजेन सखे ! प्रहरिष्यता

धनुषि चूत-शरश्च निवेशितः ॥ ८ ॥

King (*Sighing* .)—Friend ! “through chinks in rush all misfortunes”; this which is said, is an unexceptionable saying. Behold—My friend ! no sooner was the mind of mine freed from the gloom that obstructed the remembrance of (*my*) love for the ascetic's daughter, than the mango- (*blossom*)-shaft was affixed to (*his*) bow by the mind-born (*God*), wishing to strike me.

Reading :—‘गिशिरातपच्छेद’—R. V. M. ‘गिशिरावच्छेद’—S. ‘गिशिर-
विच्छेद’—B; B reads ‘पश्य’ for ‘कुतः’ । ‘यदुच्यते &c.’—B. ‘रन्ध्रोपनिपाति-
नोऽनर्था इति यदुच्यते’—R. V. M. All excepting B add ‘वचः’
after ‘अव्यभिचारि’ ।

विदूषक इति ॥ ‘गिशिरस्य’ श्रौतस्य ‘आतपस्य’ उतापस्य ‘छेदिन’ लाघवेन
‘रमणीये’ सुख-सेखे, नाप्यत्यन्तं गिशिरं नाप्यातप इत्याशयः । यद्वा छायावाहुल्किन
‘गिशिराः’ श्रौता ये ‘आतपच्छेदाः’ तैः रमणीये । यद्वा ‘गिशिर’ स्य ‘आतप’स्य
इति ‘गिशिरातपौ’ तयोः ऋत्वीः यः ‘छेदः’ अवकाशः, वसन्त इत्यर्थः । तस्मिन्
‘रमणीये’ इति सहसुपेति समासः । ‘आत्मानं’ [‘गतिबुद्धि—’ १।४।५२ इति
प्रयोज्यकर्तुः कर्मणः] Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

राजति ॥ 'रन्' क्तिरे दुःख-समये इत्यर्थः 'उपनिपतन्ति' सम्भूय आगच्छन्ति
ये तथोक्ताः 'अनर्थाः आपदः' इति यत् उच्यते' लोकाः इति शेषः, 'तत् वचः'
सा उक्तिः 'न व्यभिचरति' न खलति इति 'अव्यभिचारी' सत्यम् [इति कुमार-
सम्भवे मल्लिनाथपादाः ॥ 'अवश्यम्भावि' इति शङ्करपादाः] ।

मुनीति ॥ अन्वयः ॥ (हे) सखे, मुनि-सुता-प्रणय-स्मृति-रोधिना तमसा इदं
मनो मुक्तञ्च, प्रहरिष्यता मनसिजेन धनुषि चूतशरी निवेशितम् । व्याख्या—
हे 'सखे' विदूषक, 'मुनि-सुतायां' शकुन्तलायां यः 'प्रणयः' प्रेम 'तस्य स्मृति'
स्मरणं 'रुणद्धि' आह्वयति यत् तादृशेन स्मृति-विलोपिना 'तमसा' तमोगुण-जनित-
मोहेन 'मम इदं मनः' मानसे 'मुक्तञ्च' स्मृत्या मोह-निरसनेन तस्याः स्मरणम्
अधुना मे संवत्तम् इति प्रयमोऽनर्थः । किन्तु यदैव मोहः निर्भिन्नः तदैव
'प्रहरिष्यता' प्रहृतुकामेन 'मनसिजेन' कामेन [ग्रहण-रूपेण मनसि जायते स्म ।
'समस्यां' 'जनिडः' ११।२७ ; 'तत्पुरुषे कृति—' ६।११४ इति समस्याः अलुक् ।
लुकि तु 'मनोजः—इति भानुजिः] 'धनुषि' चापे 'चूतशरः' विरहि-जन-हृदय-
विदारक-श्रेष्ठ इत्यर्थः 'निवेशितम्' मां प्रति निक्षेपार्थं स्थापितम् । कामानलिन
दग्धमेव मां वसन्तः समुपागत इति द्वितीयः अनर्थः [अथ पूर्वार्ध-परार्धयोः चकार-
इयं मोचन-निवेशन-क्रिययोः यौगपद्यं सूचयति । अथच काम-कर्तृक-चूतशर-
निवेशनं प्रति तमसा मनोमोह-मोचनमेव कारणम्, यौगपद्येन च तयोः पौर्वापर्य-
विपर्ययाद् अतिशयोक्तिः । तन्मूलकं क्रिया-समुच्चयालंकारः । तथाचीकृतं दर्पण-
कारणं—“एते हि गुण-क्रिया-यौगपद्ये समुच्चयप्रकारा नियमेन कार्य-कारण-काल-
विपर्ययरूपाः अतिशयोक्ति-मूलाः” इति सिद्धान्तवागीशपादाः । भोज-राजिन तु “अट्टंटादपि
स्मरणे स्मरणालंकारः” इत्युक्ता तदलंकार इदमुदाहृतम् । अनुप्रासश्च ।
दुतविलम्बितं वृत्तम्] ।

Voice :— स्मृतिरोधि तमः मनः मुक्तवत् । प्रहरिष्यन् मनसिजः
०शं निवेशितवान् ।

NOTE 3

1. कृतं भवता &c.—Vide. P. 203, n. 2.
2. रन् &c.—'रन्' is a weak or vulnerable point, assailable point. CC-0. Prof. Satya Narayana Shastri Collection, 1917, XVII.

Dr. Sir William Jones wrongly translates :—"when persons accused of great offences prove wholly innocent, see how their accusers are punished". Dr. Boehtlingk translates "*The unfortunate fall into a hole (grave)*" which seems supportable by a reading "रन्धीपरि-पातिनोऽनर्थाः" noticed by *Katayavema* although not adopted by him. For similar ideas Cf. "एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं गच्छाम्यहं पारमिवार्णवस्य । तावद्वितीयं समुपस्थितं मे छिद्रे ध्वनर्था बहुलीभवन्ती ॥—*Quoted by Vidyambudhi*. 'यथा पुण्यस्य प्रथमे विकाशे समेत्य पातु' मधुपाः पतन्ति । तथा मनुष्यस्य विपत्तिकाले छिद्रे ध्वनर्थाः बहुलीभवन्ति ॥—*Mriccha*. 'चते प्रहरा निपतन्त्याभीक्ष्ण्यं धनचये मूर्च्छति जठराग्निः । आपत्सु वैराणि समुद्भवन्ति छिद्रे ध्वनर्थाः बहुलीभवन्ति ।—*Panca-tantra*. 'प्राये गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रैव यान्त्रापदः'—*Niti-s'atka*, 86. Also, "One woe doth tread upon anothers heel, so fast they follow. When sorrow come, they come not in single spies, But in battalions."—*Hamlet Act. V*.

3. अर्थभिचारी—'अभिचार' is a *logical term*, meaning 'a fallacious हेतु, the presence of the हेतु without the साध्य'—*Apte*. Cf. 'हेतोः साध्याऽभाववद्भवन्ति' अभिचारः—*Tarka-kaumudi*. Hence false as it is, it but fails to lead to the right conclusion. Thus 'अर्थभिचारी' means 'that which is found always true without exception.' Cf. न रूपम् इत्यर्थभिचारि तद्वचः—*Kumar*. quoted in *P. 350*, last line, and *Malli. (Com.)*

4. चतुशरश्च &c.—चतुशर is put in the bow as it is the most effective of the five arrows of the cupid. Cf. 'पञ्चाभ्यधिकः शरो भवितुम्'—*S'l. 3. Supra*. The two चs show synchrony of the two actions. *Vide P. 584, n. 5*.

विदूषकः—भो वयस्य ! चिट्ठ दाव जाव इमिणा दण्ड-कट्टेण-कान्दय-आणं वराणसेमि मोण-वयस्य ! तिष्ठ

तावन् । यावदनेन दण्डकाष्ठेन कन्दर्प-चाणं नाशयामि] ।
(इति दण्डकाष्ठमुदास्य चूताङ्कुरं पातयितुमिच्छति) ।

Vidushaka—Friend, tarry a bit, while (*I*) destroy the bow of cupid with this staff. (*This said, raising his staff, wishes to fell down the mango-sprout*)

राजा (सस्मितम्)—भवतु, दृष्टं ब्रह्म-वर्चसम् । मखे,
क्वेदानीमुपविष्टः प्रियायाः किञ्चिद-नुकारिणीषु लतासु दृष्टिं
विनोदयामि ।

King (*With a smile.*)—Enough, (*your*) priestly prowess is seen. Friend, where seated shall I (*now*) feast my sight amongst the vines that some-what imitate (*my*) beloved.

त्रिदुषकः—एवं आमन्त्र-परिचारिआ चदुरिआ भवदा
सन्दिष्टा । साधवी-मण्डपे इमं वेलं अदिवहिस्मं । तहिं
मे चित्त-फलक-गदं स-हस्त-लिहिदं तत्तहोदीए सउन्दलाए
पडिकिदिं आणेहि त्ति [ननु आमन्त्र-परिचारिका चतुरिका
भवता संदिष्टा । साधवी-मण्डपे इमां वेलाम् अतिवाहयिथे
तत्र मे चित्र-फलक-गतां स्व-हस्त-लिखितां तत्रभवत्याः
शकुन्तलायाः प्रतिकृतिम् आनय इति] ।

Vidushaka—Why, you have already ordered (*your*) side-waitress Caturika thus :—I will spend this hour in the Jasmine-grove. Bring there the portrait of her ladyship Sakuntala which is sketched with my own hand on a tablet (*lit. picture-board*).

राजा—इदृशं हृदय-विनोद स्थानम् । तत्तमेव मार्गमादेशय ।

King—Such now are the (*very*) means of relieving (*my*) heart. *So direct me that very way.*

‘परिचारिका’ सेविका । ‘चतुरिका’ इति परिचारिका-नाम । ‘चित्रकं गताम्’
आलेख्ये समर्पितां ‘स्वहस्तेन लिखितां’ चित्रितां ‘प्रतिकृति’ प्रतिमाम् ।

राजति ॥ ‘ईदृशं’ प्रियायाः आलेख्य-परिदर्शन-रूपम् । ‘हृदयस्य विनोदन-
स्थानम्’ काल-यापनोपाय इति भावः ।

विदूषक इति ॥ ‘मणिशिलायाः’ रत्नप्रसरस्य ‘पटकेन’ पीठेन आसनेन इति
यावत् [‘पटः पेपन-पाषाणं त्रणादीनाञ्च बन्धने । चतुष्ये च राजादि-शासनान्तर-
पीठयोः’ इति मेदिनीकरः] ‘सनायः’ युक्तः ‘उपकारस्य’ विकीर्ण-कुसुमादिः
‘रमणीयता’ साधुर्यं तथा [‘प्रकरं योपकारस्य विकीर्ण-कुसुमादिषु’ इति विश्वः] ।
‘उपचार-रमणीयतया’ इति पाठे तु, ‘उपचारः’ पुष्पोपचार स्तेन ‘रमणीयः’
तस्य भावः तथा । ‘स्वागतेन’ कुशल-प्रश्नेन [‘स्वागतं कुशलप्रश्नं’ इति हारावली] ‘प्रतीच्छति’
सम्भावयति प्रत्युत्तगच्छति इति यावत् ।

NOTES

1. कन्दर्प &c. -- Cupid is called कन्दर्प as he once deluded even *Brahma*. (कः) ब्रह्माऽपि किल एतदीय सम्भोहनऽस्वात् स्वकीयां कन्यां चकर्ष । Cf. ‘अभिलाषमुदीरितेन्द्रियः स्व-सुतायाम् अकरोत् प्रजापतिः’ — *Kumar*. IV. 41. Hence ‘कम्’ ब्रह्माणं दृष्ट्वाति मोहयति इति क + दृप् + अच् (३. १. १३४) । पृषोदगादित्वात् साधुः । Or कम् इत्यव्ययं कृतसायाम् प्रायोऽसन्मार्ग-प्रवर्तनात् तत्र दर्पः अस्य । Or ‘कं न दृष्ट्वाति’ मोहयति इति कन्दर्पः । दृप् हर्ष-मोहनयोः । Prof. Williams is so very biassed to the Devanagari-reading, that he wants to retain the reading कन्दर्प-व्याधिम् by explaining ‘व्याधिम्’ as ‘hunting’, ‘shooting’, which is hardly to be met with in any Sanskrit work. He forgets that ‘व्याध’ and ‘व्याधि’ are not derived from the same root (as he seems to take them). ‘व्याध’ is from ‘व्यध’ (3. 1. 141; 2903.) while ‘व्याधि’ from ‘धा’ (3. 3. 92). In this connexion readers might consult *Yaśka’s Nirukta* where the question why अद्य and अट् though derived from same root, do not mean the same thing, has been discussed.

2. ब्रह्मवर्चसम् - The Brahmanical prowess. वर्चः is ordinarily शान्त and means 'ordure' and 'power'. In connection with such words as ब्रह्म, इक्षि &c. it becomes अकारान्त (neuter). *Vide Com.* 'तस्य हेतुस्तद्ब्रह्मवर्चसम्' - *Raghu. I. 63.* 'ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे' - *Manu. II. 37.* also *IV. 94.*

3. विनीदयामि - Raghava and others read 'विलोभयामि' which has been rejected by us, as 'वि + लुभ + णिच्' in Kalidasa ordinarily means 'to allure', "entice". Cf. "स्मर यावत् न विलोभ्यसे दिवि" - *Kumar. IV. 20.* "अंगनास्तमधिकं व्यलोभयन्न &c" - *Raghu. XIX. 10.* 'वि + नुद + णिच्' however means 'to spend (as time)', 'to amuse', 'entertain'. "विनीदयिष्यन्ति नवाभिषङ्गासुदारवाची मुनिकन्यकास्त्वाम्" - *Raghu. XIV. 77.* "लक्ष्मीर्विनीदयति येन दिगन्तलम्बी" - *Ibid. V. 67.* Also *Uttar. quoted in n. 6.* Note that the king repeats 'विनीद' in his following speech also.

There are four ways by which a person in separation, or one who is not yet united with his desired object, can while away his time and some-what allay his anguish. These are enumerated thus by the आलंकारिकस (i) Looking at things resembling the beloved. (ii) Drawing a picture of the beloved. (iii) Obtaining a sight of the beloved in dream. (iv) Touching things touched by the beloved. Read "विद्योगाऽवस्थासु प्रियजन-सदृचाऽनुभवनं ततश्चिदं कर्म, स्वपन-समये दर्शनमपि । तदङ्ग-स्पृष्टानाम् उपगतवता स्पर्शनमपि प्रतीकारः काम-व्यथित-मनसां कोऽपि गदितः" - *Gunapata'ka' quoted by Malli. on Raghu. VIII. 92.* Innumerable illustrations of these may be had in *Vaishnava* literature. Read also the s'lokas 43-46 in *Uttara Megha*. Here the king will allay his grief by seeing the portrait of S'akuntala (*Infra*) and also by observing the creepers having the likeness of her.

4. परिचारिका - "सेवादने च गन्धे च तथा चैव प्रसाधने । तयाऽऽभरण-संयोग-माल्य-संयथेषु च । विज्ञेया नामतः सा तु रूपतेः परिचारिका" - *Ma'trigupta.*

5. माधवी &c. — 'The beauty and fragrance of the flower of this creeper (माधवी) give them a tittle to all the praises which Kalidasa and Jayadeva bestow on them. It is a gigantic and luxuriant climber, but when it meets with nothing to grasp, it assumes the form of a sturdy tree, the highest branches of which display, however, in the air, their natural flexibility and inclination to climb.' — *Sir William Jones' works. Vol. V. P. 124.*

6. ईदृशमेव &c. स्थानम् = means. तत् = therefore. As S'akuntala is lost to me, so these (*viz. the picture and the sight of creepers slightly imitating her*) will be my only means of relief. Note that 'ईदृशम्' does not refer to the *Ma'dhabibower* as *Mr. Kale & Prof G.* have it. Ra'ma also assuaged his grief by a sight of the golden image of Sita'. Read 'रामः—“हिरण्यमयी सीता-प्रतिकृतिः। * * * तत्रापि तावत् वायुदिग्धं चक्षुर्विनीदयामि”—*Uttar. Act III.* 'प्रायेणैते रमण-विरहस्ये ज्ञानानां विनोदाः—*Megh. II. 27.*

7. उपहार &c.—उपहार means 'विकीर्ण-पुष्प' (*Com.*) The grove had a very fascinating appearance owing to flowers blossomed in all directions. With the reading उपहार &c., explain 'उपहार as पुष्पोपहार। The grove appeared to receive the king with floral presents. उपचार (*P. 310, n. 2.*) also suits the context well. Read 'एष गणि-शिला-पट्ट-सनाथः अतिमुक्त-जला-मण्डपः भस्मर-संघट्ट-पतितैः कुसुमैः स्वयमिव कृतोपचारः भवन्त' प्रतीच्छति'—*Vikram. Act. II.*

8. स्वागतमिव &c.—'प्रती + इष' means 'to carry'. *Vide P. 604, n. 5;* here 'to welcome'. For similar idea Cf. 'मधुरमिव वदन्ति स्वागतं भृङ्ग-शब्दः, नतिसिव फलनम्; कुर्वतेऽमी शिरोभिः। मम दधत इवार्धं पुष्पदण्डं किरणः कथम् अतिथि-सपथं शिञ्जिताः शाखिनोऽपि'—*Nagananda. Act. I. 11.*

सानुमती—लता-संस्मृता देविकस्मं दाव महीष पड़िकिदिं ।
CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.
तदो से भन्तुणी बहुमुह अणुरात्र णिवेदस्मं [लता-संश्रिता

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दृष्ट्यामि तावत् सख्याः प्रतिकृतिम् । ततस्तस्य भर्तुर्बहु-
मुखमनुरागं निवेदयिष्यामि] । (तथा कृत्वा स्थिता) ।

Sanumati—Leaning on (*this*) creeper, (*I*) will just see the picture of (*my*) friend. Then, (*of her*) husband's all-round affection, (*I*) will inform her. (*Stands having done the same*).

राजा—(निश्चस्य) सखे, सर्वसिदानीं स्मरामि शकुन्तलायाः
प्रथम-वृत्तान्तम् । कथितवानस्मि भवते च । स भवान्
प्रत्यादेश-वेलायां मत्समीपगतो नासौत् । किन्तु पुर्वमपि
न त्वया कदाचित् सङ्कीर्तितं तत्रभवत्या नाम । कच्चिदहमिव
विस्मृतवानसि त्वम् ।

King (*Sighing*).—Friend, now (*I*) remember all the previous incidents (*in connection with*) S'akuntala. And (*I*) had related (*the same*) to you. That self of yours was not by my side at the time of her disavowal. But even before, you never breathed her ladyship's name (*to me*). Did you, like myself, forget it.

विदूषकः—ए विसमरामि । किंदु सच्चं कहिअ अवसाने
उण तुए भणिदं परिहास-विअप्पिओ एसो ए भूदस्यो त्ति ।
मए वि मिप्पिण्ड-बुद्धिणा तह एव गहिदं । अहवा
भविदव्वदा क्व एय बलवदी [न विस्मरामि । किन्तु सर्वं
कथयित्वा अवसाने पुनस्त्वया भणितं परिहास-विजल्पित एष
न भूतार्थ इति । मया अपि मृत्पिण्ड-बुद्धिना तथा एव
गृहीतम् । अथवा भवितव्यता खल्वत्र बलवती] ।

Vidushaka—(*No*), I don't forget. But having told everything, you (*yourself*) added at the end, (*that*) it

was a talk in jest and not a fact. Clod-witted as I was, I, too, took (*it*) like that. Or futurity indeed (*'s*) here power-ful.

सानुमती—एवम् णेदं [एवं नु इदम्] ।

Sanumati—Exactly so.

राजा (क्षणं ध्यात्वा)—सखे, परित्रायस्व माम् ।

King (*Musing for a while.*)—Save me, (*my*) friend.

विदूषकः—भो किं एदं । अणुवचसं क्व ईदिसं तुह ।
ण कदावि सप्परिषा सोअ-वत्तव्या होन्ति । णं पवादे वि
णिक्कम्पा एव्व गिरीओ [भोः, किमेतत् । अनुपपन्नं खलु
ईदृशं त्वयि । कदापि सत्पुरुषाः शोक-वास्तव्या न भवन्ति ।
ननु प्रवातेऽपि निष्कम्पा एव गिरयः] ।

Vidushaka—Ho (*friend*)! what's this? Unbecoming this is, indeed, of you. Never do good men become the receptacle of grief. Even in a hurricane, the mountains are quite unshaken.

Reading:—‘संयिता’—R. B. V. M. ‘दशिता’—S; B reads ‘बहुमतम्’ for ‘बहुमुखम्’ । ‘किन्तु पूर्वम्’—B. ‘पूर्वम्’—R. M. S. ‘कञ्चित्’—B. M. S. ‘क्वचित्’—R. ‘शोकवास्तव्याः’—V. B. Some of the B—Mss. read ‘शोकचित्ताः’ । ‘शोकवत्तव्याः’—R. ‘शोकपावात्मनः’—M. ‘शोक-प्राप्तव्याः’—S. ‘परिहास-विजल्पितः’—B, ०विजल्पः—Others.

सानुमतीति ॥ ‘तस्यै’ शकुन्तलायै [क्रियायोगे ४थीं । तथाचोक्तं हरिणा—
“व्याददाने चतुर्थीं स्यात् दर्शने कथनेऽपि च । आदाय करणे योगे सप्तमी
कौञ्चिदित्येते” इति]; ‘बहुमुखम्’ अनेक-प्रकारैः प्रकटीभूतम् ।

राजैति ॥ ‘प्रथम-उत्ताप्तं’ कत्वायमे शकुन्तलाया सह यत् परिचयादिकं ‘ज्ञातं
तत् सर्वमित्यर्थः । ‘प्रत्यादेश-वेलायां’ तस्याः निराकरण-समये [‘वेला कालविशेषे
स्यात् वेला चित्तवृत्तौ’ इति] अस्मिन् समये यतो हृदयपादिकां

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नागरिकद्वया परितोषयितुं त्वं मया प्रेरितः अभूत् । 'पूर्वमपि' प्रत्याख्यानात् प्राक् अपि 'संज्ञीर्तितं' प्रसङ्ग-क्रमेण उक्तम् । 'कञ्चित्' इति वेदितुमिच्छामि ['कञ्चित्' काम-प्रवेदने' इत्यमरः । काम-प्रवेदनमभिलषित-प्रश्नः । अनतिचिरेणैव प्रतिविस्मरणं आत्मनः स्वल्प-मत्तिल-दोष-निरीधनाय साधवास्यापि विस्मरणम् इष्टम् इत्याशयः] ।

विदूषक इति ॥ 'अवसाने' नगरात् प्रत्यावर्तन-वेलायाम् । 'एष परिहासेन विजम्पितः' मिथ्याभाषितः नर्मोक्तः इति यावत्, 'न भूतार्थः' सत्यः ['युक्ते आदौ ऋते भूतं प्राण्यतीते समे विषु' इत्यमरः] । 'मदां' मृत्तिकानां 'पिण्डः' निवहः इति 'मृत्पिण्डः' । तादृश इव स्थूला 'बुद्धिः' यस्य तथोक्तेन मूढेन मया । 'तथा एव' तत्र वाक्यं परिहास-जल्पन-रूपेण एव 'गृहीतम्' अवबुद्धम् । ननु तथापि कदाचित् तव तस्या नाम-संज्ञीर्तनमुचितम् आसीत् इत्याह 'अथवा' इति आक्षेपे । भवितुम् अर्हति इति 'भवितव्यम्' अवश्यम्भावि वस्तु [बाहुलकात् कर्तरि तस्य १।१।१११] तस्य भावः 'भवितव्यता वल्लवती खलु' इति निश्चये । न तव मम वा दोषः कश्चित् परन्तु दैवमेव अवातिरिच्यते इत्याशयः ।

विदूषक इति ॥ 'इदृशं' शोकाभिभूतत्वम्, यथा "सखे परिवायस्व मां" इत्याकार-कापुरुषोक्तिः 'अनुपपन्नम्' अनुचितम् । वसति इति 'वास्तव्यः' ['वसेः तस्यत् कर्तरि णिच्', वाः—२८३४ इति कर्तरि तस्यत्] वस्ता इत्यर्थः । 'शोकः वास्तव्यः' वस्ता येषु ते 'शोक-वास्तव्याः' ("वाऽऽहिताग्नादिषु" २।१।३७, ८०० इति वास्तव्य-शब्दस्य परनिपातः । बाहिताग्नादिः आकृति-गणः) । [दृष्टान्तालंकारः । 'सत् पुरुषा' इत्येव अप्रस्तुत-प्रशंसा च । लेश-नाम नाक्यलक्षणमुपचितम् । तल्लक्षणं यथा दर्पणे—"स लेशो भण्यते वाक्यं यत् सादृश्य-पुरःसरम्" इति] ।

NOTES

1. बहु-सुखम्--Displayed in various ways, manifold, excessive. Cf. 'उपयन्तु हिं दारिद्र्यं प्रभूता सर्वतोमुखी'—*Act. V. 26*.

2. कथितवान् &c.—Refers to "परिहास-विजम्पितं सखे ! परमार्थेन न गृह्यतां वच" —*Dr. O. P. Banerjee* and *Dr. P. V. Vaidya* are of opinion that it is preferable to 'विजम्पितः' ।

3. प्रत्यादेश &c.—Refers to the king's sending of Vidushaka to pacify *Hansapadika*. Vide P. 478, l. 21.

4. सङ्कीर्तितम् = सम् + कृत् + क्त कर्मणि = सम् + किरृत् + क्त [ऋ = इ by 'उपधायाच्च' 7. 1. 101. and इ = डर् by 'उरण् र-परः' 1. 1. 51] = संकीर्तितः [by 'उपधायाच्च' 8. 2 71. डर् = डृर्].

5. क्वचित्—Implies कामप्रवेदन (*Com.*)

6. भूतार्थः—The real fact. 'आद्ये, कथयामि ते भूतार्थम्—*Act. I. Supra*. 'भूतार्थशीमा-क्षिप्तमाण-नेत्राः'—*Kumar. VII. 13* 'कः शृङ्गा-भूतार्थं सर्वो मां तल्लघियति'—*Mricch. Act. III*. मृत्पिण्ड &c.—'Whose brains are like a lump of clay', 'whose understanding is dense as a clod of earth.' Cf. the expression 'clod plated', 'clod-poll' 'blo-k-head' *Williams*. The Vidushaka often in Sanskrit dramas poses himself as a veritable fool. Cf. "मम बुद्धिः आदर्श-सण्डल-गतेव क्वाया वामेषु दक्षिणा, दक्षिणेषु वामा भवति—*Ca'rudatta of Bhasa. P. 27*. The same also occurs in *Mriccha. Act. I*.

7. अथवा—Implies आक्षेप । It modifies the previous statement. Vidushaka now attributes everything to fate (भवितव्यता) as otherwise the fault will lie on the king ; for it was he who had told the Vidushaka that all his sayings were uttered in jest and not in earnest. *Note 2. Supra*.

8. भवितव्यता &c.—For similar idea Cf. 'प्रायः शुभं च विदधाति अशुभं च जन्तोः । सर्वेकषा भगवती भवितव्यता एव'—*Malati. I 23*. "भवितव्यं भवत्येव नारिकेल-फलाम्बुवत—*D. Puttalika*'. 'नहि भवति यन्नभाव्य' भवति च भाव्यं विना यत्नेन—*Ibid. Also P. 61, n. 5*.

9. अनुपपन्नम् &c.—This is one of the many wise and sensible speeches of the Vidushaka which he utters in *Act. VI*.

10. शोक-वासत्यः—Either (i) such as where sorrow is resident, or (ii) the receptacle of sorrow. 'वासत्य' has 'तव्यत्' in the active voice (*Com.*) and it means—"that which is residing". Next बहुव्रीहि (*Com.*), परनिपात of वास्तव्य, however, may be justified by considering it to belong to आह्वितादि (2. 2. 37) list, which is अधिकारिण, or attach तव्य in the अधिकरण-वाच्य

(3.3. 113) when it means 'abode', 'receptacle'. Cf. 'पुरेऽस्य वास्तव्य-कटुभित्तां ययुः'—*Sis'u. I. 66* and *Malli.* thereon.

11. प्रवातेऽपि &c.—Cf. 'न पृथग्जनवच्छ्रुत्तु वशं वशिलासुतम् ! गन्तुमर्हसि । हुम-सानुमतां किमन्तरं यदि बाधौ द्वितयेऽपि ते चलाः' ॥—*Raghu. VIII. 90.*

राजा—वयस्य, निराकरण-विक्षुब्धवायाः प्रियाया समवस्थाम् अनुस्मृत्य बलधदशरणोऽस्मि । सा हि—

इतः प्रत्यादेशात् स्व-जनमनुगन्तुं व्यवसिता

स्थिता तिष्ठेत्यच्चेवदति गुरु-शिष्ये गुरु-समे ।

पुनर्दृष्टिं बाष्प-प्रकार-कलुषामर्पितवती

मयि क्रुरे यत्तत् स-विषमिव शल्यं दहति माम् ॥८॥

King—Friend, culling to my mind the conditions of (*my*) beloved, distressed at (*my*) disavowal, I have become extremely helpless (*forlorn*). Owing to (*her*) disavowal from here, she tried to follow her own people (*but*) stopped, as (*her*) father-like father's disciple loudly shouted "stay",—(*and*) again (*she*) cast on the cruel (*self*) of mine, a glance bedimmed with the flood of tears.—It is (*all*) this that torments me like an envenomed barb.

सानुमती—अम्महे ! ईदिसी सकज्ज-परदा । इमस्स सदावेण अहं रमामि [अम्महे ! ईदृशी स्व-कार्य-परता । अस्य सन्तापेन अहं रमे] ।

Sanumati—Dear me ! such is (*one's*) attention for (*one's*) own interest. I (*only*) rejoice at his anguish.

विदूषकः—भो, अत्रि मे तक्को । केण वि तत्तहोदी आआस-चारिणा णोदेत्ति [भोः, अस्ति मे तर्कः । केनापि तत्रभवती आकाश-चारिणा नाति] ।

Vidushaka—Ho ! I have a guess that by some sky-rover her ladyship was carried away.

राजा—वयस्य, कः पति-देवतां तामन्यः परामर्ष्टुं मत्सहेत ।
मेनका किल सख्यास्ते जन्म-प्रतिष्ठा इति श्रुतवानस्मि ।
तत्सङ्घ-चारिणीभिः तया वा सखी ते हृतेति मे हृदयमाशङ्कते ।

King—Friend, who else may dare to handle her whose husband is her god. Menaká, I am told, is the source of your friend's birth. It was she or her fellow-rovers by whom she was carried away, so my heart dreads.

सानुमती—सम्मोहो क्व विम्वग्निज्जो न पडिबोहो
[सम्मोहः खलु विस्मयनीयः न प्रतिबोधः] ।

Sanumati—Surely (*his*) infatuation and not the recollection is to be wondered at.

विदूषकः—जइ एव्वं ता ममस्सदु भवं । अत्थि क्व
समाअमो कालेण तत्तहोदीए [यद्येवम् तत् समाश्वसितु
भवान् । अस्ति खलु समागमः कालेन तत्रभवत्या] ।

Vidushaka—If (*it*) is so, do be reassured, your highness. There will, indeed, be a union with her ladyship in course of time.

राजा—कथमिव । King—How possibly ?

Reading :—‘तामवस्थाम्’—B. ‘समवस्थाम्’—R. M. S. ‘प्रत्यादेशात्’
—R. V. M. S. ‘प्रत्यादिष्टा’—B. ‘स्थिता’—B. S. ‘मुहुः’—R. V. M.
‘प्रकार’—B. M. Bh. ‘प्रसरः’—R. V. S. ‘परामर्ष्टुम्’—B. V. S. ‘परिमाहर्ष्टुम्’
—M. K. ‘समाश्वसितुम्’—B. V. S. St. Petersburg Dictionary.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राजिति ॥ 'निराकरणेन' प्रत्यादेशेन 'विक्रवा' कातरौभूता तस्याः । 'समवस्थाम्' अवस्थां, दीनां दशम् इत्यर्थः । 'अनुगन्तुम्' चिन्तयन् 'बलवत्' मितराम् 'अशरणः' निरुपायः ।

इत इति ॥ अन्वयः ॥ इतः प्रत्यादेशात् (हि सा) स्व-जनम् अनुगन्तुं व्यवसिता. गुरु-समे गुरु-शिष्ये "तिष्ठ" इति उच्चैः वदति (सति) स्थिता, वाच्य-प्रकर-कलुषां दृष्टिं पुनः क्रुरे मयि अपितवती—(इति) यत् तत् सविषं शल्यमिव मां दहति । व्याख्या—'इतः' मत् सकाशात् 'प्रत्यादेशात्' प्रत्याख्यानात् हेतोः 'हि सा' शत्रुन्तला 'स्वजनं' गौतमौ-प्रमुखम् 'अनुगन्तुम्' उपधान्तराभावात् अनुसर्तुं 'व्यवसिता' उद्यता आसीत् । तदनन्तरं 'गुरुणा' पित्रा कण्ठेन 'समे' तुल्ये, तद्वत् माननीये इत्यर्थः ['गुरुः पिता, गुरुर्विप्रः, गुरुर्देव-पुरोहितः' इति गदसिंहः] 'गुरोः' आचार्यस्य कण्ठस्य 'शिष्ये' शार्ङ्गरवे [शास्त्रे क्यप् १।१।१०८; शिष्—६।४।१४; बलम्—८।१।६०] 'तिष्ठ' सा गमः 'इति उच्चैः' क्रीड-पूर्णेन स्वरेण 'वदति' आज्ञापयति सति 'स्थिता' अनुगमनात् निवृत्ता । तदनन्तरं 'वाच्याणाम्' अशूणां 'प्रकरेण' समूहेन आधिक्येन इति यावत् 'कलुषां' मलिनां कातराम् इत्यर्थः, 'दृष्टिं' नेत्रं 'पुनः क्रुरे' नृशसे ['क्रुरा नृशंस-वीरोष्ण-कठिनाः' इति हैमः] 'मयि' प्रत्याख्यान-हेतुभूते दुष्यन्ते 'अपितवती' शरण-प्रार्थिनौति भावः—'इति यत् तत्' सर्वं 'सविषं' विष-लिप्तं 'शल्यं' शङ्कुः ["वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्नाम्" इत्यमरः । "शलाकायुधयोः शल्यम्" इति अभिधानरत्नमाला च] । 'इव मां दहति' दुःसहं यन्त्रणां ददाति [अत्र दृष्टेः दाहकत्वासंभवात् मुख्याऽर्थ-बाधे कार्य-कारण-संबन्धात् तापं लक्षयन् तदतिशयं व्यञ्जयतीति दहति-पदम् अत्यन्त-तिरस्कृत-वाच्यम् इति राघवपादाः । उपमाऽनुपासौ । तादृश-दृष्टेः एतादृशे राजनि अप्रपणात् समा-लंकारः । 'गुरु-शिष्ये गुरु-समे' इत्यत्र कथित-पदत्वं न शङ्कनीयम् । तात्पर्य-भेदेन लाटाऽनुपासार्थमेव तथा प्रयुक्तत्वात् । इयं शिखरिणी] ।

Voice :— व्यवसितया तया ० कलुषा दृष्टिः अपिता इति यत् तेन सविषेण शल्यमिव

सानुमतीति ॥ 'अम्भहे' इति विद्यये [विद्यये अम्भहे अम्भो नित्यं स्त्रीभिः प्रयुज्यते] इति भरतः] 'स्वकार्यपरता' स्वार्थपरता । 'अस्य' दुष्यन्तस्य 'सन्तापेन अहं रेमे' प्रीतिमनुभवामि [सन्तापे संतोष इति विषयानुलङ्कारः । एतद्वाक्य समर्थकाः पूर्वोक्तः अर्थान्तरन्यासः] ।

राजेति ॥ 'पतिः देवता' अस्याः तां साध्वीम् इत्यर्थः । 'परामर्ष्टुं' स्पृष्टुम् 'उत्सहेत' अध्यवस्थेत् । [“उत्साहः अध्यवसायः स्यात्” इत्यमरः] । 'जन्म-प्रतिष्ठा' जन्मस्थानम् [‘प्रतिष्ठा गौरवे चितौ स्थाने च यागनिष्पत्तौ’ इति मेदिनी] 'किल' इति ऐतिह्ये ।

सानुमतीति ॥ एतादृशस्य प्रीतिमतः राज्ञः कुतः 'सम्भोहः' स्मृति-भ्रंश इत्येव विद्ययावहः अस्वभावत्वात् । 'न प्रतिबोधः' विद्ययावहः, स्वाभाव्यात् तस्य इत्यर्थः । [शकुन्तला-समागम-विषयेण तर्केणात् अत्र 'तुल्यतर्क-नाम' नाट्यलक्षणस्योपचिह्नम्—“तुल्यतर्कं यदर्थेन तर्कः प्रकृति-गामिना” इति दर्पण-लक्षणात्] ।

NOTES

1. समवस्थाम्—Kalidasa often uses it in the sense of (*deplorable*) condition. *Vide P. 277, n. 6. P. 429, n. 3.*

2. बलवत्—Here an अवयव signifying 'intensity.' 'बलवत् सह किमुत स्वत्यतीव च निर्भरं'—*Amar.* But its use as an adjective is also not unusual. Cf. 'बलवान् खलु मे अभिनिवेशः'—*Act. III. Supra.* 'सम्भोहो मे तदा बलवान्'—*Act. VII. Infra.* 'राजा—बलवान् पुनर्मम मनसोऽभितापः'—*Vikram. Act. III.*

3. इतः प्रत्यादेशात्—Repudiation from here (*i. e. me*). This furnishes the reason for her attempting (व्यवसिता) to follow her own party.

4. स्थिता—This shows *instantaneous obedience* to the mandate of her superior (शाङ्करव) who loudly bade her stay. Thus the word brings out clearly the deplorable condition. Williams prefers "सुहः" and translates—"repeatedly saying to her in a loud voice." Then it is obvious that S'akuntala did not refrain from following her kinsmen *at the first*

bidding of S'arngarava. Thus the epithet गुरु-ममे' (अलङ्कारादेशतया—*S'ankara quoted by Williams*) loses its significance.

5. वाच्य-प्रकर &c.—'प्रकर' means समूह । Cf 'वातिरितोत्पल-दल-प्रकरैः'—*Raghu. IX. 56.* and *Malli.* thereon. 'मुक्ताफल-प्रकर-भाञ्जिगुहा-गृहाणि'—*Sis'u. V. 12*; also *Kumar. V. 68.* 'प्रकर' is preferable to 'प्रसर', as this is the reading of *Sarasvati-kantha'varana.* मयि कुरे—She stopped at the first bidding of S'arngarava and being unable to ascertain what should be done, she once more cast a pitiable and helpless look on me, but I remained inexorable nevertheless. Thus my cruel nature was clearly manifested.

6. अस्महे—(or अस्मो) is uttered by females only, in wonder.

7. स्वकार्यपरता—Devotion to one's own business. Sanumati's business here is to know what is going on in the mind of the king, after the rejection of S'akuntala. Hence more deeply the king is aggrieved, the more would be her joy.

8. पति-देवताम्—पतिः देवता यस्याः ताम् पतिव्रताम् इत्यर्थः । देव एव इति 'देवता' । 'तल्' is used in 'स्वायें' by 'दिवात् तल्' 5. 4. 31. This is a peculiar use of तल्, as this affix is generally used in the sense of समूह or भाव । Cf. साधुता, मृदुता ; वस्तुता (*number of friends*), 'जनता' (*crowd*) and so on. A chaste woman (पतिदेवता=पतिव्रता) by dint of her devotion to husband, is endowed with a power which is dreaded by the malignants. Read 'तस्या विभीषहे सर्वे ये तथान्ये तपोधन'—*Vara'ha Purana.* (पतिव्रता-चरिते यम-वाक्यम्) ॥ 'स्वयं नारायणः शश्विधाता जगतामपि । सुराः सर्वे सुमुनयो भीतास्ताभ्याश्च सन्ततम् ॥ * * * स्वतेजसा समर्था सा महापुण्यावती सदा । न हि तस्याः भयं किञ्चित् यमादपि'—*Brahma-baibarta Purana.* (शीतल-जन्मखण्डे ८३ अध्यायः) । परामर्शम्—'परा+मर्श' ordinarily means 'to touch gently.' Cf. *Raghu. III. 68*; *Sis'u. XVII. 11*; *Mriccha. V. 28.* Next it means 'to attack, outrage, assault.' 'याजसैन्याः परामर्शः'—*Mahabh.* 'किण्वन्ते परामर्शं चाणकीन दौपदी'—*Mriccha. I. 39.*

9. सख्याः ते—Note the use of सखी । The wife of a friend may be considered as one's friends (सखी) । Cf. 'निर्विनीदां सखीं ते'—*Uttar-Megh.* 28. 'जाने सख्यास्तव मयि जनः'—*Ibid.* 34. 'तेन' हि सख्यास्ते मार्गमादेशय'—*Vikram. Act. II.* 'राजा—उपलालयन्तमपि ते सखी न लक्षयिष्यति'—*Malavik. Act. III.* 'शचीतीर्थं वन्दमानायाः सख्यास्ते'—*P.* 551.

10. सम्मोहः &c—Sir William Jones misunderstands this line and translates : 'To reject S'akuntala was, no doubt, the effect of a delirium, not the act of a waking man'. Now see com.

विदूषकः—एष क्व माता-पितरा भक्तु-वियोग-दुःखिदं दुहितरं चिरं देक्षिदुं पारिन्ति [न खलु माता-पितरौ भर्तृ-वियोग-दुःखितां दुहितरं चिरं द्रष्टुं पारयतः] ।

Vidushaka—Surely the parents cannot long endure to see (*their*) daughter sorrowing for separation from her husband.

राजा—वयस्य,

स्वप्नो नु, माया नु, मति-भ्रमो नु

क्षिप्तं नु तावत्फलमेव पुण्यम् ।

असन्निवृत्तं तदतीतमेते

मनोरथा माम तट-प्रपाताः ॥ १० ॥

King—Was it a dream, or a (*magical*) illusion, or a (*mental*) hallucination, or merit exhausted with only that much of fruition. That has gone away no more to return. These (*false*) hopes (*are*) like the crumbings of river-banks (*never to rise any more*).

Reading :—'चिरं द्रष्टुम्'—B. S. Others omit 'चिरम्' । 'क्षिप्तम्'—R. M. V. S. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. 'पुण्यम्'—B. S. 'पुण्यः'—B.

'तदतीतमेते ऽप्रपाताः'—R. V. S. तदतीतं मन्त्रे ऽप्रपातम्—B. 'तदतीतमेव
 ऽप्रपातः'—M. Mackenzie Mss. 'तदतीतमेव तदप्रपाताः'—K

स्वप्न इति ॥ अन्वयः ॥ असन्निवृत्त्यै अतीतं तत् स्वप्नी नु, माया नु, मतिभमी नु, तावत्फलमेव क्लिष्टं पुण्यं नु । एते मनोरथाः नाम तट-प्रपाताः । व्याख्या—‘असन्निवृत्त्यै’ अपुनरावृत्तये [इति रघुटीकायां महिनाथपादाः ८४८] न पुनः आगमनाय इत्यर्थः । [अनेन उत्कण्ठाऽतिशयो व्यज्यते । तादर्थ्ये ४र्थी] ‘अतीतं’ गतं ‘तत्’ अनुभूतपूर्वं शकुन्तलाऽऽगमन-लक्षणं वस्तु [‘प्रकान्त-प्रसिद्धाऽनुभूतार्थेषु यच्छब्दः तच्छब्दं नापेक्षते’ इति मम्मटीकः यच्छब्दस्याऽनुपेक्षा] ‘स्वप्नी नु’ [‘नु स्यात् भन्ने विक्लव्याद्येऽप्यतीताऽनुनयार्थयोः’ इति विश्वप्रकाशः] तत् किं स्वप्नः न वेति वितर्कः । स्वप्नश्चेत् जाग्रदवस्थायां तस्य सुष्यटाऽनुभूतिः न स्यात् । अत आह ‘माया नु’ किं तर्हि तत् कस्याऽपि मायिकस्य इन्द्रजाल-क्रिया, यथा असतः शकुन्तलारूप-वस्तुनः प्रकटनम् आसीत् ; किन्तु तदपि न सम्भवति, इन्द्रजाल-प्रक्रियायाः अल्प-क्षण-स्थायित्वात् । अत आह ‘मति-भमी नु’ बुद्धि-भंग्यो वा, अर्थात् शकुन्तलायाः असत्त्वेऽपि रज्ज्वी सर्प इव, युक्तौ रजतमिव वा, अन्याऽधिष्ठाने मम शकुन्तलारूपा बुद्धिः जाता । किन्तु तदपि न सम्भवति । यतः पुरोहित-प्रतिहारी-प्रभृतीनाम् युगपत् मतिभमः असम्भाव्य एव । अपि च भस्मे पश्चात् सर्वम् अनुभूत-पूर्वम् भस्माधिष्ठानं युक्ति-रज्ज्वाऽऽदिकं मिथ्या इति प्रतिभासते, मम तु इदानीं भस्म-रहितस्याऽपि शकुन्तला-समागम-रूपं वस्तु मिथ्या इति न प्रतीयते । अत आह—‘तावत्’ कणाश्रमे शकुन्तलयो सह स्वल्पकाल-व्यापि यत् मेलनमभूत् तत् परिमाणम् इत्यर्थः, ‘फलं’ यस्य तत् ‘तावत्फलम्’ अतएव ‘क्लिष्टं’ प्रक्षीणं ‘पुण्यं’ सुकृतं ‘नु’ । किं मया पूर्व-जन्मनि तादृशम् अल्पमेव सुकृतम् आचरितं, येन फल-स्वरूपं शकुन्तलारूप-वस्तु मयाऽधिगतम्, अधुना क्षीणे पुण्ये तस्याः विद्योग-दुःखम् अहम् अनुभवामि । ‘एते’ [“अस्ति खलु समागमः कालिन तत्रभवत्या”, “न खलु मातापितरौ भर्तृ-विद्योग-दुःखितां चिरं द्रष्टुं पारयतः”] इत्याकाराः त्वया उच्यमाना, मया आशंस्यमानाः च ‘मनोरथाः’ अभिलाषाः ।

‘प्रपातः’ येषां तादृशा (उत्तर-पदलोपी बहुव्रीहिः) । यथा वर्षासु प्रवाहेषु
 पौड्यमाना गङ्गादि-नदीनां तटाः पतन्ति । एकः पतति, तदुपरि अन्यः, तदुपरि
 इतरः । तद्वत् मनोरथानाम् एके विलीयन्ते, अन्ये उत्पद्यन्ते, तेषुपि विलीयन्ते
 इत्यर्थः ॥ ‘नाम’ इति प्रसिद्धौ वा ॥ यथा गङ्गा-तटस्य झटिति पतनं सर्वत्र
 प्रसिद्धं तद्वत् । [अथ पूर्वार्धे न-शब्देन सन्देहालंकारः व्यज्यते । स च
 सन्देह-मात्र-पर्यवसितत्वात् शङ्कः । तृतीय-पादे ‘प्रपातस्त्वतटो भृगुः’ । इति कोशात्
 पुनरुक्तवदाभाषालंकारः । तटप्रपातैः सह मनोरथानां तादात्म्येनाऽवभाषणात्
 रूपकालंकारः । नृमानमेति तमेमेतेति ऊक-वृत्त्यनुप्रासौ । “विदूषक—यद्येवम्”
 इत्यादिना एतदन्तेन ‘प्ररोचना’ नामाङ्गमुपनिषत् । तथाचोक्तं धनञ्जयेन—‘सिद्धा-
 मन्वणतो भाविदर्शिका स्यात् प्ररोचना’ इति । विदूषकस्थोक्तौ निश्चयाभावात्
 संशय-नाम नाट्य-लक्षणञ्च । तल्लक्षणे यथा दर्पणे—संशयोऽज्ञात-तत्त्वस्य वाक्ये स्याद्
 यदनिययः” ॥ उपजातिः वृत्तम् ।]

NOTES

1. न खलु &c.—This is one of the many sentences to prove that Kalidasa is a keen observer of the Hindu society. Mark how he rightly notices the psychological condition of a Hindu mother in such a juncture. माता च पिता च = माता-पितरौ । ‘म्’ of मातृ becomes ‘वा’ by ‘आनङ् कृती हन्ते’ 6. 3. 25. The optional form is ‘पितरौ’ by ‘पिता माता’ 1. 2. 70 and not by ‘पुमान् स्त्रिया’ 1. 2. 67, as is suggested by some. For मातृ is an eternal feminine form (‘नित्यस्त्रीलिङ्गः शब्दः’) and as such पितृ is not its corresponding masculine form, for it is also a (नित्यपुंलिङ्गः शब्दः) । Besides ‘पिता माता’ which is a special rule becomes redundant, if पितरौ is obtained by 1. 3. 67. ‘माता-पितरौ’ is the third form obtained by ‘मातरपितरौ उद्देशाम्’ 6. 3. 32; 929, and it is used by the people of the northern country only. Next ‘पितरामातरा’ is the fourth available form by ‘पितरामातरा च्छन्दसि’ 6. 3. 35 but it is used in the Vedas only. मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रपूजनयितारौ—Amar.

2. स्वप्नो नु &c.—The king at present with the imprecation of Durbásá gone, remembers everything regarding S'akuntala. He married her and enjoyed ineffable joy in her company. But all these have now become a talk of the past. S'akuntala, escorted by several hermits and Goutami, approached him in presence of persons such as the royal hierophant, portress and others, but how is it that he could not recognise his darling. Was then this S'akuntala affair a dream? But he distinctly remembers that he interviewed the party in broad day-light in the Fire-sanctuary, in presence of the afore-said persons, hence surely he was not sleeping, and thus he could not be thought of dreaming a dream, of S'akuntala. Was it then a sorcery of any magician? But that is also not possible, as the effect of the spell lasts but for a very short time, whereas the king had not the slightest remembrance of S'akuntala for a long period until the recovery of the signet-ring. The third alternative is to consider it to be a case of mental hallucination. But this also does not seem to be justifiable, as synchronous mental delusion of a host of persons is not possible. Besides hallucination has its basis upon an unsubstantial thing. For people mistake रज्ज् and शक्ति for सर्प and रजत respectively, or in other words they consider such things as snake or silver which are really not as such. This is of course due to hallucination. But later on they being free from non-knowledge, can understand their mistake and the unreality of the things in question. Thus the king's case is quite different for he is now fully convinced that S'akuntala did *actually* come and converse with him. Then perhaps the king enjoyed S'akuntala's company for a *very short* time as a result of the scanty merits accumulated in his previous birth. S'akuntala's merit being now exhausted that

thing has also vanished. Hence he is deprived of any further association with S'akuntala. But one fact is certain that in any case that pleasurable experience will not come to him again. Vidushaka however opines that the king's union with S'akuntala is certain. It is a question of time only. (Cf. 'यद्येवमस्ति खलु समागमः कालीन तत्रभवत्या' । 'न खलु माता-पितरौ भर्तृविद्योगदुःखितां दुहितरं चिरं द्रष्टुं पारयतः' ।) But the king considers these hopes to be false and delusive like the erosions of the river banks. Just as the banks of the Ganges and the Padma quickly fall down, one after another, similarly the hopes of reunion, as voiced forth by Vidushaka are also unstable. तत् = पूर्वाऽनुभूतं शकुन्तला-समागम-लक्षणं वस्तु । i. e. either S'akuntala's presence before him or the happiness which the king experienced in her company. The word यद् is not necessary here (Com). Cf. 'ते हि नो दिवसा गताः'—*Uttar*. असन्निवृत्त्यै = असन्निवृत्तये—Never to come, passed for good. Cf. 'परलीकमसन्निवृत्तये यदनापृच्छा गतामि मानितः'—*Raghu*. VIII. 49. 'गतिस्त्वे वीतरागानामभयः सन्निवृत्तये'—*Ibid* X. 27. Sir Williams splits up the fourth line as मनोरथानाम् + अतट-प्रपाताः । Again following the Mackenzie Mss. he reads 'एव' for 'एते', which according to *Prof. Patankar* is the *oldest* reading. This reading is also supported by *Katayavema*. But 'एव' here which is mainly for emphasis, following another 'एव' of the same nature in the third line, sounds *un-kalidasian*. Besides 'अतट' and 'प्रपात' are synonymous. (Cf. 'प्रपातस्तु अतटी भगुः'—*Amar*. Kalidasa also uses 'प्रपात' in the sense of 'fall' and not to signify 'a precipice'. Williams still argues—"but there is no reason why अतट should not be used as an epithet of प्रपात to denote a very precipitous declivity." Some however have adopted the above with the reading 'एते' for 'एव', and explain 'एते' as referring to the four hypotheses of the king's union with S'akuntala. Besides

the objections mentioned above, my attention is drawn by my colleague *Prof. Sures'a Candra Sen M. A. Vaidya-ranjana*, to the faulty nature of this explanation, as 'एते' (*masculine*) cannot refer to words two of which are masculine and feminine, while one is neuter. The right word should be one in neuter by the famous rule 'नपुंसकम् अनपुंसकेन एकवचसाऽऽ-
 ऽन्यतरस्याम्' *I. 2. 69; 935*. Of course it may be argued that the violation of this rule is *often* noticed among the *old writers*. Cf. 'आर्धकः कुलमिव च गोपालदास-नापितौ । एते शूद्रेषु भोज्यान्ना
 यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥—*Manu. IV. 263*. तट-प्रपाताः—The poet perhaps is thinking of the erosions of the banks of the river Ganges (*Padma*). Cf. 'मूर्ध्नि गङ्गा-प्रपातेन धौतपादाभसा च वः—*Kumar. VI. 57*. 'गङ्गा-प्रपातविहङ्गस्य'—*Raghu. II. 27*. *Sir Jones* misunderstands this *s'loka* as is obvious from his translation—" * * * Or was it the destined reward of my bad action? Whatever it was, I am sensible that, until S'akuntala returns to these arms, I shall be plunged in the abyss of affliction." *S'ankara* explains the last half of the verse "As a man after ascending the peak of a mountain falls headlong, so my hopes after ascending to the sight of S'akuntala are precipitated." He seems to prefer splitting of "सनोरथा" - &c.

विदूषकः—मा एवम् । एं अङ्गुलीअं एव एत्य णिदंसणं
 अवस्सभावी अचिन्तणिज्ज-समाअमो होदि ति [मैवम् ।
 ननु अङ्गुलीयम् । निदर्शनम् । अवश्यभावी अचिन्तनीय-
 समागमो भवतीति] ।

Vidushaka—(*Szy*) not so. The ring itself (*is*) an indication that what is necessary to take place, happens unexpectedly.

राजा (अङ्गुलीयकं विलोक्य)—अये, इदं तावदसुलभ-
 स्थान-अंशि शोचनीयम् ।

तव सुचरितमङ्गलीय ! नूनं प्रतनु समेव विभाव्यते फलिन ।

अरुण-नख-मनोरमासु तस्याश्रुतमसि लब्ध-पदं यदङ्गलीषु ॥२१॥

King (*Looking at the ring*).—Ah ! that this (*ring*) slipped away from a not easily obtainable place, is regrettable. Verily, O ring, your merit (*is*) but too meagre like mine, as is judged by the consequence. For, you (*too*) have slipped down, after having obtained a station on her charming pink-nailed fingers.

Reading :—‘अवश्यभावी’—R. B. V. ‘अवश्यभाविनः’—M. S. ‘अचिन्तनीय-समागमः’—B. ‘अचिन्तनीयः समागमः’—R. V. M. S ; B reads ‘कृगेन’ for ‘ममेव’—V. M. ‘मनोहरासु’—R. S. B. ‘मनोरमासु’—V. M.

विदूषक इति ॥ ‘मा एव’ वद [मा-शब्दोऽयं, न माङ्, अतो लोट्] । ‘ननु’ इत्याक्षेपे । यः खलु पदार्थः अवश्यमेव भविष्यति इति दैवेन निरूपितः स ‘अवश्यभावी’ पदार्थः ‘अचिन्तनीयः’ अतर्कितः ‘समागमः’ प्राप्तिः यस्य तथाविधः भवति । बुद्धिपथातीतेन तस्य प्राप्तिः सम्पद्यते । ‘इति’ एतद्विषये ‘अङ्गलीयकमेव निर्दशनम्’ उदाहरणम् [इति भरतः] । यथा सरसि निपतितम् अङ्गलीयकम् मत्स्यीदर-गतमपि त्वया समासादितम् तथा शकुन्तलया त्वत्सम्बलनं नूनमचिन्तनीय-रूपेण भविष्यति इति मे धारणा [अत्र उपपत्तिर्नाम नाख्यालंकारः उपनिषतः—“उपपत्तिर्मता हेतोरुक्तोक्त्यासोऽर्थसिद्धये” इति दर्पण-लक्षणात्] ।

राजति ॥ ‘अत्रे’ इति करणे [‘अत्रे’ कोपे विषादे च संभवे करणेऽपि च’ इत्यमरः] । ‘असुलभं’ न सुखेन लब्धं, शक्यम् यत् ‘स्थानं’ शकुन्ताङ्गुलि-रूपं तस्मात् ‘भग्न्यति’ पतति यत् तथाविधम् [इति ताच्छिल्पी णिनिः] । अतएव शोचनीयं शोचनीयम् ‘इदम्’ अङ्गलीयकम् ।

तवेति ॥ अन्वयः ॥ (हे) अङ्गलीय, तव सुचरितं मम इव नूनं प्रतनु, फलिन विभाव्यते । यद अरुण-नख-मनोरमासु तस्या अङ्गलीषु लब्ध-पदं च्युतमसि । व्याख्या—हे ‘अङ्गलीय’ शकुन्तलया त्वत्सम्बलनं नूनमचिन्तनीय-रूपेण भविष्यति इति मे धारणा [अत्र उपपत्तिर्नाम नाख्यालंकारः उपनिषतः—“उपपत्तिर्मता हेतोरुक्तोक्त्यासोऽर्थसिद्धये” इति दर्पण-लक्षणात्] ।

मेदिनी]। अतीन्द्रियस्य सुचरितस्य प्रतनुत्वं कथं ज्ञायते, इत्यत आह—‘फलिन’
अत्यन्त-फलत्वेन हेतुना इत्यर्थः, ‘विभाव्यते’ अनुमीयते। अस्याऽल्प-पुण्यत्वे हेतुमाह।
‘यत्’ यस्मात् हेतोः ‘अरुणैः’ आनीहितैः [‘अशक्त-रागस्वरुण’ इत्यमरः] ‘नखैः’
मनोरमा’ नातिस्थूला, नातिक्लृप्ता, नातिदृष्टा नातिदीर्घा न वक्रा न सरला
इत्यर्थः [एतेन सौभाग्यत्वं ध्वनितम्] तासु मनोज्ञ-दर्शनासु, ‘तस्याः’ शकुन्तलायाः
‘अङ्गुलीषु लक्ष’ प्राप्तं ‘पदं’ स्थानं येन तादृशं, महता भाग्येन यथाकथञ्चित्
प्राप्त-स्थिति अपि सत् ‘च्युतं’ विगलितम् ‘अस्मि’। यावत् ते पुण्यं तावत् तदङ्गुली-
समागम-सुखं, ततः क्षीणे पुण्ये तस्याः च्युतमासीः। अतः स्वयं ते पुण्यमिति
तर्कयामि। [उपमानाऽनुमान-काव्यलिङ्ग-समासोक्त्यनुप्रासश्च। पुष्पिताया वृत्तम्]।

Voice :— विभावयामि उपदेन च्युतेन (भूयते)।

NOTES

1. ननु &c.—निदर्शनम्=दृष्टान्तः proof. Cf. ‘व्यक्तप्राज्ञेऽपि दृष्टास्मौ
उभे शास्त्र-निदर्शने’ इति नानार्थटीकायां भरतः। ‘ननु’ often = Latin. ‘nonne.’
The gist is:—Don’t despair of S’akuntala. Admitted that at
present there is no visible chance of your reunion with
her; still the unexpected finding of the ring which had
fallen into a distant pond and was devoured by a carp, suggests
that you will also get her in a manner not known to us
at present. Cf. ‘भवितव्यं भवत्येव नारिकेल-फलान्भवत्। गन्तव्यं गतमित्याहुः
गजभुक्तकपित्यवत्’—*Dvā’ttrinsat Puttalika*, *Vide. P. 662, n. 8.*

2. विभाव्यते फलिन—Cf. एक-भूरुभयोरिक-दलयोरिक-काण्डयोः। शालि-श्यामा-
कथोर्भेदः फलिन परिचीयते॥

3. अरुण-नख &c.—Red nail is a good sign. Cf. ‘उक्तञ्च
सामुद्रे स्त्री-लक्षणे—नातिक्लृप्ता नातिदीर्घा न स्थूला न क्लृप्ता अपि। अवक्राः सरला
रक्त-नखाः रक्तातला अपि॥ कीमलाः सितविन्दाद्या भङ्गुरा दीप्तिमन्त्रवाः। तादृग-
ङ्गुलयोः यस्या सा भवेत् राज-वत्तमा’॥—*Quoted by Ra’ghava.*

4. अङ्गुलीषु—*Ra’ghava Bhatta* accounts for the plural
number here thus—‘अङ्गुलीषु’ इति बहुवचनं कदाचित् कनिष्ठिकायां, तत्र
शिथिलं सत् अन्यङ्गुली, तत्रापि तथाविधम् इतरङ्गुल्याम् इति बहुवचनाऽभिप्रायः।

(i); प्रेमाऽतिशयेन वा सर्वाङ्ग-स्यूटकेव सर्वाङ्ग-लीषु निक्षेपः (ii); यदा विरहा-
ऽतिव्रशतया मुकुली-कृतासु पञ्चसु अङ्ग-लीषु विन्यासात् बहुवचनीपपत्तिः
(iii). S'akuntala's hands, and fingers were certainly thinner than
those of Dushyanta. Hence she had to change the ring
from one finger to another, before it was well suited to
one of her fingers (i). The ring was a souvenir of love
and out of ardent affection, she had the ring placed round all
her fingers with a view to making it touch the entire hand.
(ii). Or perhaps the ring was changed from one finger
to another, as she grew leaner and thinner, day by day,
owing to the extreme pangs of separation from the king (iii).

सानुमती—जइ अस्-हस्त-गदं भवे, सच्च एव्व सोअणिज्जं
भवे [यदि अन्य-हस्त-गतं भवेत् सत्यमेव शोचनीयं भवेत्] ।

Sanumati—If it had gone to some one else's hand, surely
it would have been deplorable.

विदूषकः—भो, इयं णाम-मुद्रा केण उद्देशेण भअदा
तत्तहोदीए हत्यब्भासं प्रापिता [भोः, इयं नाम-मुद्रा केन
उद्देशेन भवता तत्रभवत्या हस्ताऽभ्यासं प्रापिता] ।

Vidhusaka—Ho ! this signet-ring with what object was
placed by your honour into her ladyship's hand ?

सानुमती—मम बि कीदूहलेण आआरिदो एसो [ममापि
कीदूहलेन आकारित एषः] ।

Sanumati—This (person) too has been impelled by my
curiosity.

राजा—अयताम । स्व-नगराय प्रस्थितं मां प्रिया सबाष्प-
माह क्रियच्चिरिणाऽऽयपुत्रः प्रतिपत्तिं दास्यतीति ।

King—Listen. To me, about to start for (*my*) own city, my darling said tearfully—“(But) how long (*will it be ere my*) husband sends (*me*) news”?

विदूषकः—तदो तदो [ततस्ततः] ।

Vidushaka—Then, (*what*) next?

राजा—अथैनां मुद्रां तदङ्गुली निवेशयता मया प्रत्यभिहिता-

एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं

नामाऽक्षरं गणय गच्छसि यावदन्तम् ।

तावत् प्रिये ! मदवरोध-गृह-प्रवेशं

नेता जनस्तव समीपमुपैष्यतीति ॥ १२ ॥

तच्च दारुणाऽऽत्मना मया मोहान्नाऽनुष्ठितम् ।

King—Afterwards this signet-ring was put on her finger by me replying :—‘Beloved, count one letter of my name here one at a time, day by day (*and*) ere-long (*you*) reach the end, the person that will escort (*you*) to the entrance of my seraglio, shall come into thy presence’. And that (*thing*) was not done through infatuation by me, dire-souled (*as I am*).

Reading :—‘केन उद्देशेन’—B. M. ‘केनोद्देशेन’—R. V. ‘केन उपायेन’—S. ‘आकारितः’—R. V. M. K. S. ‘वादितः’—S. ‘व्यापारितः’—B. B reads ‘पुनरस्माकं स्मरिष्यतीति’ for प्रतिपत्तिं दास्यतीति’ and ‘अथैनाम्’ for ‘पश्चादिनाम्’। ‘गच्छसि’—B. V. M. Taylor Mss. ‘गच्छति’—R. K. S. ‘गृहप्रवेशम्’—R. V. M. S. निदेशवती’—B.

विदूषक इति ॥ ‘केन उद्देशेन’ किं फलमुद्दिश्य [इति हेतौ तृतीया] ‘हस्तस्य अभ्यासः, CC-0. Public Domain. Digitized by eGangotri Collection. ६१२ मल्लिनाथपादाः] ते ‘प्रापिता’ नीता दत्ता इत्यर्थः ।

मानमतीति ॥ 'एष' विदूषकः 'अपि मम कौतुहलेन आकारितः' प्रेरित इव [इति गम्योत्प्रेक्षा] नियुक्त इव। अन्ये मम एतच्छ्रवण-कौतुहल विदूषकं एवंविधं प्रयकरणं नियुक्तवत्। [भिन्नाधिकरणयोः कौतुहलाऽऽकारितयोः कारण-कार्यभावात् असङ्गतिरलंकारः]।

राजति ॥ 'स्व-नगराय' २।३।१२ हस्तिनापुरमित्यर्थः। 'कियच्चिरेण' कियता विलम्बेन [अपवर्गे तृतीया] 'प्रतिपत्ति' प्रवृत्तिं सन्देशमिति यावत्। ['प्रतिपत्तिः प्रवृत्तौ स्यात्' इति धरणिदास-विप्रः]।

राजति ॥ 'अयं' शकुन्तलायाः तादृश-प्रस्थानान्तरम्। 'एनां' नामसुद्राम् ["द्वितीया टीसूत्रेनः" २।४।३४ इति इदं-शब्द-स्थाने एनादेशः]।

राजति ॥ अन्वयः ॥ अत्र दिवसे दिवसे एकैकं मदीयं नामाचरं गणय। यावद् अन्त गच्छसि, (हे) प्रिये ! मद्वरोध-गृह-प्रवेशं नेता जनः तव समीपम् उपैष्यति इति (प्रिया मया प्रत्यभिहिता)। व्याख्या—'अत्र' अस्यां नामसुद्रायां 'दिवसे दिवसे' ['नित्यव्रीहिवत्' ८।१।४ इति द्वित्व] एकम् एकम् इति 'एकैकम्' न तु अधिकम् [अत्रापि वीसायां द्वित्वम् इति केचित् ॥ तच्चिन्त्याम् ॥ वीसायाः असत्त्वात्। वस्तुतस्तु "स्वार्थे अवधार्यमाणे एकस्मिन् द्वे भवत इति वक्तव्यम्" इति द्वित्वम्। 'एकं बहुव्रीहिवत्' ८।१।८, अर्थात् 'द्विरुक्त एक-शब्दो बहुव्रीहिवत् स्यात्। तेन सुबलोप-पुंवज्ञावौ। एकैकमचरम्' इति भट्टोजी २।४।४] 'नामः अचरं गणय' एकस्मिन् दिने केवलम् एकं वर्णं संख्यातं कुरु। अनेन क्रमेण 'यावत् अन्तम्' वर्ण-गणन-समाप्तिं 'गच्छसि' गमिष्यसि ३।३।४ 'तावत्' वि-दिवसेः ['वि-चतुरदिनैः इति भाव' इति राघवपादाः] हे 'प्रिये मम अवरोध-गृह' राजान्तःपुरं, तस्य 'प्रवेशं' [करणे घञ्] द्वारं ६।२३ 'नेता' प्रापयिता कथित् जनः मदीयाऽनुचरः 'तव समीपम् उपैष्यति' गमिष्यति 'इति' मया सा प्रत्यभिहिता इति पूर्वोक्तं संभवः। [अत्र नामाचर-गणनीपदेश-भङ्गा 'अथावधि-तृतीय-दिवसे' त्वां नेतुं ममान्ताः-पुरस्थो लोक आगमिष्यति 'इति गम्यार्थस्य स्पष्ट-सूचनात् पर्यायोक्तमलंकारः। तथा च दर्पणे "पर्यायोक्तं यदा भङ्गा गम्यमेवाभिधीयते"—इति सिद्धान्तवागीशपादाः। केकहच्यनुप्रासौ। काव्यलिङ्गश्च। वसन्ततिजका वृत्तम्]।

Voice :- ॐ श्रीगणेशाय नमः। Prof. S. N. Sanyal Collection. जनन समीपः उपैष्यति ॥

NOTES

1. हस्तभ्यासम्—अभ्यास means "proximity." 'अभ्यासोऽभ्यसनेऽन्तिके' इति विश्वमेदिन्यौ—Quoted by Ra'yamukuta. Bhanuji supported by Mukuta reads 'अभ्याश' with palatal 'श'. Cf. 'चतुर्गृष्टिर्वाभ्यासे मधौ परभृतीन्मुखौ'—Kumar. VI. 2. 'अर्पितं तवाभ्यासे सीता पूष्यव्रता वधुः'—Uttar. VII. 17. Williams reads "हस्त-भ्यासम्" ॥

2. समापि &c.—एष refers to Vidushaka and अपि may be construed either with (i) सम or (ii) एष: i. e. (i) Vidushaka is inspired by my curiosity as well as by his own curiosity; or (ii) Even Vidushaka is impelled or made to ask the question by my (Sanumati's) curiosity. Sir Williams however explains एष: as referring to the king. "By my curiosity also he (the king) would be incited (to tell the reasons,)" i. e. I too wished to put the same question to the king. 'आकारितः' according to K, means 'प्रितः'; Cf. 'तम् वर-दानाय आकारयामास'—Ramayana. II. 13. 2.

3. आह—This, no doubt, is the लट् form of अह, in third person singular by 'द्ववः पञ्चानाम् आदितः आहो द्ववः' ३१८४। But the use of लट् here is difficult to be justified. 'अथ आह इति लट् प्रयोगयित्वा:। नाह वर्तमान-सामीप्ये वर्तमान-वहा' इति सूत्रस्याऽवसरः, वर्तमान-सामीप्यस्याऽभावात्—Vidya'mbudhi. However 'आह' may be taken as an indeclinable having the sense of 'उवाच'।

4. कियच्चिरेण &c.—प्रतिपत्ति means 'news', 'intelligence.' Cf. 'कर्मसिद्धा वायु प्रतिपत्तिमानय'—Mudra. Act. IV. Sir William Jones misunderstands this line and translates it thus—"How long will the son of my lord keep me in his remembrance"?

5. अयैनाम्—Is certainly better than 'पद्यादिनाम्', as already mention (अन्वादिश) has been made of the signet-ring (इय नामसूत्र &c.); therefore 'इदम्' should be replaced by 'एन' (Com.) Vide P. 22, n. 6.

6. नामाचरम्—अचर in the name (दुष्यन्त) may mean only vowels ('नामाचरं' दुष्यन्त इति महाचक्रस्य शब्दस्य स्वरान्वयः) S'idhu'nta-

Ba'gis'a). So says *Durga-singha* in his *Ka'tantra-vritti*—"न चरति न चलतीति प्रधानत्वादचरं स्वर उच्यते". Then तावत् = three days. But if it means any letter *vowel or consonant* (अकारादि-चकारान्तक-पञ्चाशद्वर्णः—*Medini*. 'अचराणामकारोऽस्मि'—*Gita P. 33.*), then तावत् = Eight days. If we take into account the consonants (which cannot be pronounced without the vowels) then the time will be *five* days. *Raghava* remarks—"वि-चतुर-दिनैः इति भावः" but his 'चतुर' is not clear. It is doubtful whether the king was at all definite about his time.

7. गच्छसि = गमिष्यसि। लट् is used here in connection with 'यावत्' by 'यावत्-पुरा निपातयोर्लट्' 2783. यावत् implying 'अवधि' is a 'निपात'. Cf. 'यावत्तावदेतौ साकल्येऽवधि-मानाऽवधरणेषु'—*Tattva-bodhini*. Hence लट् is used. Read "स यावदागच्छति तावदहं गमिष्यामि। स यावता कालेन आगमिष्यति तत् कालेन अहं तव गमिष्यामि इत्यर्थः। निपातयोः किम्। विशेष्ययोर्भाभूत्। यावदास्यसि तावत् भोक्ष्ये। यत् परिमाणं दास्यसि तत् परिमाणं भोक्ष्ये इत्यर्थः"—*Prabha*'.

8. अगृह्यप्रवेशं नेता—Here लृच् (१।१।१३३) has the sense of future participle. The *indirect* object in connection with a कृतप्रत्यय optionally takes षष्ठी or २या by the *Vart* "गुण-कर्मणि वेध्यते। नेता अथस्य शुभस्य शुभं वा"—*Kaumudi*. 623. Our poet also elsewhere uses षष्ठी with this very word. Cf. 'नेता चभूनामिव'—*Raghu*. XIV, 22.

सानुमती—रमणीया क्व अवहो विहिता विसंवादिता
[रमणीयः खलु अवधिः विधिना विसंवादितः]।

Sanumati—(It) was too charming an arrangement to be frustrated by fate.

विदूषकः—कथं धीवल-कपिशस्य लोहित्र-मच्छस्य उदल-
बभन्तले आसी [कथं धीवर-कल्पितस्य रोहित-मत्स्यस्य
उदराभ्यन्तरे आसीत्]।

Vidushaka - (*But*) how did it get inside the maw of the carp, chopped by the fisher-man ?

राजा—शचीतौर्यं वन्दमानायाः सख्यास्ते हस्ताद् गङ्गा-
स्रोतसि परिभ्रष्टम् ।

King - While doing obeisance to the S'aci-tirtha, (*it*) dropped into the stream of the Ganges from the hand of your friends.

विदूषकः—जुज्जइ [युज्यते] ।

Vidushaka - (*That's*) possible.

सानुमतो—अदो क्व, तवस्त्रिणीए सउन्दलाए अधम्म-
भीरुणी इमस्स राएसिणी परिणए संदेहो आसी । अधवा
ईदिसो अणुराआ अहिस्साणं अबेक्खदि । कधं विअ एदं
[अतएव तपस्विन्याः शकुन्तलाया अधर्म-भीरोरस्य राजर्षेः
परिणये संदेह आसीत् । अथवा ईदृशः अनुरागः अभिज्ञानम्
अपेक्षते । कथमिदमेतत्] ।

Sanumati - It was, indeed, for this that, as to poor S'akuntala, this royal-sage, sin-fearing (*as he was*), had a doubt in (*his*) marriage. Or, how is it that love of such a type is in need of a souvenir ?

राजा—उपालप्स्यं तावदीदमङ्गुलीयकम् ।

King - (*I*) will now reproach this ring.

विदूषकः (आत्मगतम्) — गह्वोदो णिण पत्था उम्मतआणं
[गृहीतोऽनेन पत्था उन्मत्तानाम्] ।

Vidushaka (*To himself*). - He has taken to the ways of a bedlamite. CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

राजा—

कथं नु वन्धुर-कोमलाङ्गुलिं करं विहायाऽसि निमग्नमभवसि ।

अथवा—

अचेतनं नाम गुणं न लक्षयेन्मयैव कस्मादवधौरिता प्रिया ॥१३॥

King—How possibly could you, (*O ring*), get down into the water, having left that hand with beautiful and tender fingers? Or rather, a senseless (*thing*) possibly may not discern merit. (*But*) why did I myself disown (*my*) beloved?

Reading :—‘रमणीयः’—R. B. V. M. ‘रमणीयम्’—S. ‘अवधिः’—
—R. B. V. M. ‘अवधिः’—S. ‘विसेवादितः’—R. B. V. M. ‘सेवादितः’—S.
‘अथवेद्वयः’—R. B. V. M. ‘अथवा नेद्वयः’—S. ‘वन्धुर-कोमल’—R. V. M. S.
‘कोमल-वन्धुर’—B. ‘गुणम्’—R. V. M. B. ‘गुणान्’—S. ‘लक्षयेत्’—R. V.
M. ‘बोधते’—B. ‘अपेक्षते’—S.

सानुमतीति ॥ ‘अवधिः’ विरहस्य सीमा । यथा सुन्दर-दाम्पत्य-सुख-जननी-
पथोगिलात् रमणीयः कालः [‘अवधिः सीमा-कालयोः’ इति विकाण्डशेषः]
‘विधिना’ विपरीतेन दैवेन ‘विसेवादितः’ विफलतां प्रापितः । अङ्गुरीयकस्य
अधर-गणनान्तेऽपि नेता तु नोपगत इति विसेवादः ।

विदूषक इति ॥ ‘धौवरेण कल्पितस्य’ खण्डशः केदितस्य [कल्पनं नाम केदनम्
इति विकाण्डशेषः] ।

सानुमतीति । ‘अतएव’ अङ्गुरीयकस्य अदर्शनादेव । ‘तपस्विन्याः’ अनुकम्पगार्हायाः
‘शकुन्तलायाः’ [परिणयतेः कर्मणि षष्ठी] ‘परिणये’ विवाहे ‘राजर्षेः’ [दिह-धातीः
कर्तरि षष्ठी १।३।६५] ‘सेदेहः’ संशयः । ‘अथवा’ इति पक्षान्तरे । ‘ईदृशः’
अतिगभीरः ‘अनुरागः’ यो मया अधुना दृष्टः, स ‘अभिज्ञानं’ अङ्गुरीयकादि
कारक-द्रव्यम् ‘अपेक्षते’ अभिलषति इति मे विषयः ।

राजिति ॥ ‘कल्पितस्य’ अदर्शनादेव । ‘तपस्विन्याः’ अनुकम्पगार्हायाः
‘शकुन्तलायाः’ [परिणयतेः कर्मणि षष्ठी] ‘परिणये’ विवाहे ‘राजर्षेः’ [दिह-धातीः
कर्तरि षष्ठी १।३।६५] ‘सेदेहः’ संशयः । ‘अथवा’ इति पक्षान्तरे । ‘ईदृशः’
अतिगभीरः ‘अनुरागः’ यो मया अधुना दृष्टः, स ‘अभिज्ञानं’ अङ्गुरीयकादि
कारक-द्रव्यम् ‘अपेक्षते’ अभिलषति इति मे विषयः ।

विदूषक इति ॥ 'उन्मत्तानाम्' उन्माद-युक्तानाम् [उन्मत्तो मुषकुन्दे स्यात्
धत्तुरी-न्माद-युक्तयोः] इति हैमः । "न ध्या-व्या-पू-सूर्क्षि-मदाम्" ८।१।५७ इति
निष्ठायाः णत्वं न] ।

कथमिति ॥ अन्वयः ॥ बन्धुर-कीमलाऽङ्गुलिं तं करं विहाय कथं तु अभसि
निमग्नमसि । अथवा अचेतनं गुणं नाम न लक्षयेत् । मया एव कस्मात् प्रिया
अवधौरिता । व्याख्या—'बन्धुराः' सुविभक्त-पर्वतया उन्नतानताः [बन्धुरं तून्नतानतम्
इत्यमरः] यद्वा 'बन्धुरा' रम्या [बन्धूर-बन्धुरौ रम्ये नम्रे, हंसे तु बन्धुरः] इति
विश्वः] अथच 'कीमलाः' स्पर्श-सुभगाः 'अङ्गुलयः' यत्र, अतएव सर्वथा परित्यक्तुम्
अयोग्यं 'तं करं' [प्रक्रान्त-प्रसिद्धाऽनुभूतायेषु यच्छब्दः तच्छब्दं नापेक्षते] इति
प्रकाशोक्तेः यच्छब्दस्य अनपेक्षा] 'विहाय' त्यक्त्वा [अनेन बुद्धि-पूर्वकस्त्राग उक्तः, न
मोहात् भ्रंशः] 'कथं' केन कारणेन 'अभसि' अतादृग्स्पर्शे अचेतने जले 'नितरां
मग्नम् असि' [अत्र चेतन-व्यवहार-समोरीपात् समासीक्तिः अलङ्कारः] 'अथवा'
[इति वृत्ताऽऽक्षेपालंकारः] पचान्तरे 'अचेतनं' जड़-वस्तु-जातं कर्तुं, 'गुणम्' आशयस्य
योग्यतादिकं 'नाम' इति सम्भावनायां 'न लक्षयेत्' न परिज्ञातुं शक्नुयात्
[संभावनायां लिङ् । अर्थान्तरन्यासाऽलंकारः] । त्वया तु अचेतनत्वात् इदं कृतं,
'मया एव' गुणाऽगुणादि-विवेकाऽभिमानवता सचेतनेन 'कस्मात्' अकारणम् इत्यर्थः
'प्रिया' न केवलं स्त्रीमात्रं किन्तु दयिता, 'अवधौरिता' अवज्ञाता प्रत्याख्याता इति
यावत् ('अवधौरः अवज्ञायां चुरादिः । 'आवधौरयत् साधुमसाधुः' इति दुर्गादासः) ।
[अवधौरणा-कारणाऽभावे तदुत्पत्तेर्विभावना । अन्तः-चरणेन नामाङ्गुरीयकाद आत्मनः
अधमत्वं व्यज्यते इति वस्तुना व्यतिरेकालंकार-ध्वनिः । श्रुत्यनुप्रासयोः इत्यनुप्रासयोः
संकरः । तृतीय-पादे अर्थान्तरन्यासः । वंशस्थं वृत्तम्] ।
Voice :— निमग्नेन भूयते । अचेतनेन गुणः लक्ष्यते । अहं प्रियाम्
अवधौरितवान् ।

NOTES

1. विसंवादितः = वि + सम + वद + णिच् क्त कर्मणि thwarted, caused
to fail. Cf. 'फलं विसंवादित' — Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

2. उन्मत्तानाम् &c.—This is because of the railing at a lifeless thing. Vidushaka here is referring to the ninth stage of love-sickness (vide *P. 645, remarks.*) known as उन्माद, which is defined by *Kavirāja* thus :—“चित्त-संमोह उन्मादः काम-शोक-भयादिभिः । अस्थान-हास-रोदित-गीत-प्रलपनादिकृत” ॥ Cf. ‘नैव पश्यति जालम्भः कामाभ्यो नैव पश्यति । न पश्यति मदीन्मत्तस्वर्यो दीपं न पश्यति’, ॥ also ‘कामार्ता हि प्रकृति-रूपणाद्येतनाऽचितनेषु’—*Megh. 1. 5. and Malli. thereon.*

3. वन्धुर &c.—वन्धुर means “depressed in joints and slightly raised inside”, i. e. undulating hence natural. This is a good sign. Read “दीर्घाङ्ग लीभिः कुण्डला, कृशाभिरतिनिर्धना । कृशाभिः स्वाच्च कृशावुः भग्राभिः भुधवर्तिनी ॥ हस्तद्वयं सृगाचीनां बहुभोगाय जायते । मृदुमध्यो-व्रतं रक्तं तलं पाण्यो अरन्ध्रकम्’ इति सामुद्रिके ॥ Or explain वन्धुर as (रम्भ) beautiful—*Candra-s'ekkhara.*

4. निमग्नम्—नि is *intensive*. Merged deeply into the water.

5. मयेव &c.—The action of the ring may be somewhat justified because it is *inanimate*. But the king's case stands unjustifiable as he, a *rational* being disavowed, the person who had been extremely dear to him. Mark that his determination of railing at the ring ends but in self-reprimand. अवधीरता—*Vide. P. 299, n. 5.* The form “अवधीर्य” (with ल्यप्), however, has been used by *Magha* and *S'rihars'na*, which can be justified by considering “अव” as an ‘उपसर्ग’, and “धीरि” the root. Then लुङ् = अवादिधीरत् ।

विदूषकः (आत्मगतम्)—कथं बुभुक्ष्वाण खादिदव्यो म्हि
[कथं बुभुक्ष्या खादितव्योऽस्मि] ।

Vidushaka (*Aside.*)—What ! am I to be devoured by hunger (*when he is apostrophising his ring*) ?

राजा—अकारण-परित्यक्ते ! अनुग्रह-तप-हृदयस्तावत्
अनुकम्प्यतामयं जनः पुनर्देशनेन ।

King—O cause-lessly forsaken (*one*)! let this person with (*his*) heart heated by after-woe, be just pitied by (*your*) sight again.

(प्रविश्याऽपटी-क्षेपेण चित्र-फलक-हस्ता) चतुरिका—भट्टा !
इदं चित्त-गदा भट्टिणी [भर्तः ! इयं चित्र-गता भट्टिणी] ।
(चित्र-फलकं दर्शयति) ।

(*Entering with a toss of the curtain, with a tablet in hand*). Caturikā—Here (*is our*) mistress painted in a picture. (*Shows the tablet*).

विदूषकः (विलोक्य)—साहु वयस्स ! मधुरा-वत्याण-दंसणिज्जो
भावा-णुप्पवेसो । खलदि विअ मे दिट्ठी णिस्सुअ ण्णप्पदेसेसु ।
किं बहुणा, सत्ता-णुप्पवेस-सङ्गाए आलबण-कोटूहलं मे
जणअदि [साधु वयस्य, मधुराऽवस्थान-दर्शणीयो भावाऽनुप्रवेशः ।
खलति इव मे दृष्टिः निम्नो-न्नत-प्रदेशेषु । किं बहुना,
सत्त्वाऽनुप्रवेश-शङ्कया आलपन-कौतूहलं मे जनयति] ।

Vidushaka (*Looking at it*).—Well done, (*my*) friend ! The representation of the (*various*) sentiments has become delightful owing to charming delineation (*of parts*). My vision stumbles, as it were, amidst (*its*) elevations and depressions. To be brief, (*it*) has roused in me a curiosity for a commune with the impression (*that it is*) instinct with life.

सानुमती—अम्हो, एसा राएसिणो णिउण्णदा । जाणे
पिअ-सही अण्णदो मे वट्ठदि त्ति [अम्हो, एसा राजर्षे
णिपुणता । जाने प्रिय-सखी अग्रतो मे वर्तते इति] ।

Sanumati—Oh, such (*is*) the skill of the royal-sage. (*I*) fancy, my dear friend is standing before me.

Reading :—‘अनुशय’—B. V. M. ‘परित्यागाशय’—R. S. ‘मधुरा-
वस्थान’—R. V. M, ‘मधुरसंस्थान’—S. B reads ‘निभृत’ for ‘निस्त्रीव्रत’ ।
‘किं बहुना—&c’—B. Omitted in other editions. ‘निपुणता’—R. V.
M. ‘वर्तिका-निपुणता’—S. ‘वर्तिका-लेखा-निपुणता’—B.

विदूषक इति ॥ ‘बुभुक्षया’ चुधया ‘अस्मि’ अहम् ‘खादितव्यः’ । असौ उन्मत्तः
अतएव विषयास्त-संचाराभावात् मया भोजनार्थं गन्तुमशक्यम् इत्याशयः ।

राजैति ॥ ‘अकारणं’ निहेतुकं ‘परित्यक्ता’ प्रत्याख्याता तत्संबुद्धौ । [‘अव
परित्यागयेत् कथं कारणाभावः । कारणाभावश्चेत् कथं परित्याग इति विरोधः
नाशङ्कनीयः । अव कारण-शब्देन प्रसिद्धं नायिकापराध-गृहीतं तदेव त्यागे कारणं
दृष्टचरम्’ इति राघवपादाः] । ‘अनुशयेन’ पश्चात्तापेन ‘तप्तं हृदयं’ यस्य तथोक्तः
[‘अनेन राज्ञः चमा-योग्यत्वं दर्शितम्] ‘अयं’ मल्लक्षणः ‘जनः पुनः दर्शनेन’
दर्शन-दानेन ‘अनुकम्पाताम्’ [‘अनेन आक्रन्द-नामा नाट्यालंकार उपचिह्नः ।
तल्लक्षणं यथा दर्पणे—“आक्रन्दः प्रलपितं गुचा”] ।

चतुरिकेति ॥ [‘इयं चित्रगता भट्टिनी’ इत्यनेन यद् राज्ञा पुनर्दर्शनं याचितं
तदनया भङ्गा कविना संपादितम् । अतएव पश्चात् ‘चित्रफलकं दर्शयति’
इत्युक्तिः । इति राघवपादाः] । ‘भट्टिनी’ नाट्योक्तौ अकृताभिषेका राज-योषित्
[‘देवी कृताभिषेकायाम्, इतरासु च भट्टिनी’ इत्यमरः] ।

विदूषक इति ॥ ‘साधु’ इति प्रशंसायाम् अव्ययम् । ‘भावस्य’ मानसः
विकारस्य [‘विकारी मानसीभाव’ इत्यमरः] तस्य यः ‘अनुप्रवेशः’ प्रकटनम्
अभिव्यञ्जनम् इति यावत् । स ‘मधुरेण’ मनोहरेण ‘अवस्थानेन’ विन्यासेन
‘दर्शनीयः’ हृद्यः संजात इति । ‘निस्त्रिषु’ नाभि-प्रमुखेषु अनुव्रतेषु, ‘उन्नतेषु’
स्तन-नासिका-प्रभृतिषु उच्चेषु ‘प्रदेशेषु’ शरीराऽवयवेषु ‘मे दृष्टिः’ ‘सुखलतीव’
भंगमनुभवतीव । ‘किं बहुना’ अलम् अति-पल्लवितेन, समासेन ब्रवीमि ; एतत्
आलिख्यं ‘सत्त्वस्य’ प्राणानां (‘द्रव्यास्तु-व्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री त जन्तुषु’ इत्यमरः)
यः ‘अनुप्रवेशः’ अभ्युदयः । प्राण-सन्निवेश इत्यर्थः तस्य या शक्ती बुद्धिः तथा,
‘मे आलपनस्य’ संलापस्य ‘कौतूहलं’ नीलरा ‘अनयति’ वत्पादयति ।

NOTES

1. खादित्यीऽमि &c.—Vidushaka though extremely hungry. cannot go away leaving the king alone, who was raving all the while. He expresses the keen-ness of his hunger by saying that *hunger* without getting anything as food, will surely devour him.

2. इयं चित्रगता &c.—This prognosticates king's reunion with S'akuntala (*Vide Com.*)

3. साधु—An exclamatory अव्यय, signifying joy. Cf. 'साधु गीतम्'—*Act. I. Supra.* 'साधु, रे पिङ्गलवानर ! साधु'—*Malavik. Act. IV.*

4. सधुरा वस्थान &c.—सधुर = Nice, proper ; अवस्थान = Delineation, adjustment, posture of the parts (*Raghava*). भाव = Various mental feelings (रति) । अनुप्रवेश = Infusion. Cf. 'हरिदम्बदीप्तिः अनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः'—*Raghu. III. 22.* The picture has been wonderfully beautiful on account of the exquisite delineation of the various mental feelings (such as fear, curiosity &c.). "The presence of the prevailing sentiment (*love*) is delightful by its sweet abiding in every part."—*Williams.*

5. खलति &c.—This shows that the relief was drawn with great care to utmost perfection.

6. अम्मी—'विश्वये अम्मीहे अम्मी नित्यं स्त्रीभिः प्रयुज्यते'—*Bharata.*

7. जानि—'अनुपसर्गात् ज्ञः' 1. 3. 76. इति आत्मनेपदम् ।

राजा—

यद्यत् साधु न चित्रे स्यात् क्रियते तत्तदन्वया ।

तथापि तस्या लावण्यं रेखया किञ्चिदन्वितम् ॥ १४ ॥

King—Whatever is not well executed in the picture is (*constantly*) portrayed otherwise (*for improvement*). Yet her loveliness is but partially represented by delineation.

सानुमती—सरिसं एदं पच्छा-दाव-गरुणी सिण्हस्स
अण्वलेवस्स अ [सट्ठमेतत् पञ्चात्ताप-गुरोः स्नेहस्य अनव-
लेपस्य च] ।

Sanumati—This (*speech*) is worthy of (*his*) affection, heightened through remorse and absence of pride.

विदूषकः—भो, दाणिं तिस्सि तत्तहोदीओ दोसन्ति । सव्वाओ
अ दंसणीआओ । ता कदमा एत्थ तत्तहोदी मउन्दला [भोः,
इदानीं तिस्रः तत्रभवत्यो दृश्यन्ते । सर्वाश्च दर्शनीयाः ।
तत् कतमा अत्र तत्रभवती शकुन्तला] ।

Vidushaka—Ho ! now three ladies are seen (*here*). And all are (*equally*) beautiful. So which one here (*is*) her ladyship S'akuntala.

सानुमती—अणभिस्सो क्व, ईदिसस्स रुवस्स मोह-दिट्ठो
अअं जणो [अनभिज्ञः खलु ईदृशस्य रूपस्य मोघदृष्टिरयं
जनः] ।

Sanumati—Unaware, indeed, of such a beauty, this person has his sight in vain.

राजा—त्वं तावत् कतमां तर्कयसि ।

King—Well, which one do you guess ?

Reading :—‘रेखया’—R. M. V. S. K. ‘लिखया’—B. ‘मोघदृष्टिः’

—R. B. M. V. ‘मोहदृष्टिः’—S. Some B. Mss. read ‘मोघवचुः’ ।

यदिति ॥ अन्यथः ॥ चित्रं यत् यत् साधु न स्यात्, तत् तत् अन्यथा क्रियते ।
तथापि तस्या जावणं रेखया किञ्चित् अन्वितम् । व्याख्या—‘चित्रं मया लिखितं
पालिखे ‘यत् यत्’ अङ्गादिकं ‘साधु’ अविकलं विन्यस्तं ‘न स्यात्’ [संभावनायां
लिङ्] ‘तत् तत्’ सर्वत्र विवेचनं अन्यथा यथा दर्शनीयं स्यात् तथा क्रियते,

स्वीकृत्या प्रकारान्तरेण अङ्कते । सर्वेषामिव चित्र-काराणाम् इयमेव रीतिः यत्
अङ्कयितव्यस्य यो योऽंशः आलिख्ये अविकलं विन्यस्तुं न शक्यते स सोऽंशः
यथाकामं प्रकारान्तरेण तैः अङ्कते । अनेन आलिख्यस्य असंपूर्णत्वं प्रतिपद्यते ।
'तथापि' चित्र-कर्मणः असंपूर्णत्वेऽपि 'तस्याः' शकुन्तलायाः 'लावण्यम्' अलौकिकं
सौन्दर्यं 'रेखया' चित्रार्थं तुलिका-विहितया 'किञ्चित् स्वल्पं, न तु बाहुल्येन,
'अन्वितम्' अनुसृतम् अभिव्यञ्जितम् इत्यर्थः । अत्र चित्रे तदलौकिक-लावण्यस्य
कश्चिद् उन्मेषः सम्पादितः । ['लावण्यं रेखया' इति विरोधाभासः । लावण्य-
लक्षणं तूक्तं प्राक् । रेखा-लक्षणं यथा संगीत-रत्नाकरे—'शिरो-नेत्र-करादीना
-महानां मेलने सति । कायस्थितिर्यतो नेत्र-हरा रेखा पकीर्तिता' ॥ श्लोकोक्तम्] ।

Voice :— येन येन साधुना न भूयते तत्तत् अन्यथा करोति (चित्रकरः) ।

सानुमतीति ॥ 'अविद्यमानः अवलोक्य' अहंकार (इति मेदिनी) तस्य तादृशस्य
निरहंकारस्य । 'पथात्तापेन गुरोः' महतः 'च स्नेहस्य' अनुरागस्य 'एतत्' राजीकं
'सदृशं' योग्यम् । आलिख्यमिदं सर्वथा शकुन्तलाऽऽकृत्यनुद्धपम् । गर्व-लेश-शून्येन
अनुशय-तप्त-हृदयेन राज्ञा निरतिशय-स्नेह-युक्तत्वात् 'रेखया किञ्चिदन्वितम्' इत्युक्तम् ।

सानुमतीति ॥ 'मीमा' निरर्थका 'दृष्टिः' यस्य सः ['मीमा स्त्री पाटलावचे,
मीमं विषु निरर्थके' इति रुद्रः । मुह्यन्ति अस्मिन् इति मुह्यते: 'हलश्च' ११११११
इति घञ् । 'न्यङ्क्तादीनाञ्च' ७११११ इति साधुः] ।

NOTES

1. यत् यत्—It is not possible to paint, in toto, all the human sentiments in a picture. Hence it is the common practice with the painter to paint otherwise (अन्यथा) what cannot be executed perfectly (साधु) in a picture or what when painted as it is, will look other than fair. Thus a picture always falls short of the beauty of the original. Nevertheless the loveliness of S'akuntala has been partially delineated in the picture. Or this may be explained otherwise thus :—
The king tried his best to improve upon those parts of

the picture which fell short of S'akuntala's beauty. But her loveliness was of nonpareil nature and inspite of constant retouches, the picture does but a little immitate that beauty. *For the difference between a human being and its portrait.* Read—"What find I here? Fair Portia's counterfeit! * * * yet look, how far, The substance of my praise doth wrong this shadow. In underprizing it, so for this shadow. Doth limp behind the substance." The students may with advantage read the whole speech of *Basanio in Merchant of Venice, A.t. III. Scene 2.*

2. सृष्टमेतत् &c.—Like Vidushaka, Sanumati also thinks that the picture is a faithful representation of the original. But the king is not satisfied with it. He opines that S'akuntala is far more beautiful. This exaggeration, however, according to Sanumati is due to his ardent affection for S'akuntala, which has again been intensified through remorse.

3. मीघदृष्टिः &c—मीघा=useless, दृष्टिः=eye, hence one who has his eyes in vain. Cf. 'माधव्य, अनवाप्त-चक्षुः-फलोत्सि । येन त्वया दर्शनैयं न दृष्टम्'—*P. 200.* In *Vikram. Act. I*, the king referring to उर्वशी says 'यस्य नेत्रयोः अवश्ययोः पयिस्थिता त्वम्'। Also Cf. हरिम्, अवलीक्य सफलं नयने'—*Gita. IX. 6.* Sanumati abuses Vidushaka as he considers all three equally beautiful. (Cf. 'सर्वांश्च दर्शनैयाः'—*Supra.*) Like the king, she also is speaking in this train, out of her ardent affection for S'akuntala; for, in sooth, S'akuntala and her friends are *equally* beautiful and Vidushaka is *right* to call all of them as 'दर्शनैयाः'। Note that Dushyanta also at the first sight considered all three equally beautiful. Cf. 'सप्त-वयो-रूप-रमणीयं मयतीनां सौहार्दम्'—*P. 100, l. 13.* Cf. also the idea in *Bhatti. V. 19.* For मीघ cf. 'याचञ्चा मीघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धवानां'—*Megh. I. 6.* 'मीघ-वृत्ति-फलमस्य वृत्त-निष्ठिना'—*Satyajit Sastri Collection* 'मीघ-विविध-मीघे'—*Ibid. XIV. 65.* 'मीघाणां मीघ-कर्मणि मीघ-ज्ञाना विवेकसः'—*Gita. IX.*

12. This line has been wrongly translated by *Sir Jones* thus—'Her eyes, which fascinated the soul of his prince, never sparkled, I suppose, on Madhavya'.

विदूषकः (निर्वर्ण्य)—तक्केमि जा एसा सिडिल-बन्धणु-
व्वन्त-कुसुमेण केश-हत्थेण उब्भिस-स्नेह-विन्दुणा वअण्णेण
विसेसदो ओसरिआहिं बाहाहिं, अवसेअ-सिणिह-तरुण-पल्लवस्स
चूद-पाअवस्स पासे इसि परिस्सन्ता विअ आलिहिदा सा
तत्तहोदी सउन्दला, इदराओ सहीओ त्ति [तर्कयामि या एषा
शियिल-बन्धनो-द्वान्त-कुसुमेन केश-हस्तेन उद्भिन्न-स्वेद-विन्दुना
वदनेन, विशेषतः अपसृताभ्यां बाहुभ्याम्, अवसेक-स्निग्ध-तरुण-
पल्लवस्य चूत-पादपस्य पार्श्वे ईषत् परिआन्ता इव आलिखिता
सा तत्रभवति शकुन्तला, इतरे सख्यौ इति]।

Vidushaka (*Surveying.*)—Methinks that this one who is (*here*) painted, as it were, a little fatigued, at the side of of the water-glistening young-tendrilled mango-tree with locks of hair having the fillet slackened and the flowers falling, with a face having drops of sudor appearing (*on it*), and with arms extremely drooping—this one (*I think is*) her ladyship S'akuntala; the other two (*are her*) companions.

राजा—निपुणो भवान् । अस्तात्र ममापि भाव-चिह्नम् ।

स्त्रिन्नाऽङ्गुलि-विनिवेशो रेखा-प्रान्तेषु दृश्यते मलिनः ।

अशु च कपोल-पतितं लक्ष्यमिदं वर्णकोच्छ्वासात् ॥ १५ ॥

(चेटीं प्रति) चतुरिके, अर्ध-लिखितमेतद्विनोदन-स्यानम् । तन्नच्छ ।

वर्तिका स्तावदानय ।

King—Clever you (*are*). Besides there (*is*) here a trace of my feeling. The (*deep-laid*) dint [*impression*] of (*my*) sweating finger on the edges of the picture is seen (*all*) dark, and a (*drop of my*) tear fallen on (*her*) cheek is discernible from the puff [*swelling*] of the paint. (*To the maid-servant*)—Caturika', half-sketched (*is*) this source of (*my*) diversion. So go (*and*) bring (*me*) the brushes.

Reading :— 'श्रियिल-वन्धन'—B. 'श्रियिल-केशवन्धन'—R. M. S. 'वेशवन्धन'—V. B reads 'केश-हस्तेन' for 'केशान्तेन'. 'नमितांसकाभ्याम्'—B. 'अपस्तताभ्याम्'—R. V. B. M. 'अवस्तताभ्याम्'—S. 'भावचिह्न'—B. R. M. V. S. 'तावच्चिह्न'—R's Com. Some B. Mss. read 'विनिवेशात्' and 'मलिना' (रेखा) for 'विनिवेश' and 'मलिनः'. B reads 'लक्ष्यम्' for 'दृश्यम्'. 'वर्णक'—B. 'वर्णिका'—M. V. K. 'वर्तिका'—R. S ; B reads 'वर्तिकाः' for 'वर्तिकाम्'. 'चेटीं प्रति'—B. Omitted by others.

विदूषक इति ॥ 'अवसेकेन' जलसिञ्चनेन 'स्त्रिया' मल-नाशान् मष्ट्याः 'तरुणाः अभिनवाः पल्लवाः' किशलयानि यस्य तादृशस्य 'चूत-पादपस्य' आश्रयस्थस्य 'पात्रे' समीपे । 'श्रियिल' विसृज्य 'वन्धनं' यस्य तादृशः, तेन हेतुना 'उद्धान्तानि' उद्भिद्राणि, बहिर्गतानि इत्यर्थः ["निष्ठूती-द्वीर्ण-वान्तादि-गौण-वृत्ति-व्यपाययम् । अतिसुन्दरमन्यव गायकृचां विगाहते" ॥ इत्युक्तेः उद्धान्त-शब्देन अङ्गीलाशङ्का न कार्या] 'कुसुमानि' न्यस्त-पूर्वाणि पुष्पाणि यस्मात् तादृशेन 'केश-हस्तेन' कच-कलापेन इत्यर्थः ["पाशः पल्लव हस्तस्य कलापार्थाः कचात् परे" इत्यमरः । "इत्य-भूत-लक्षणे" २।१।२ इति श्या] । 'उद्भिद्राः' आविर्भूताः 'स्वेद-विन्दवः' घर्म-विप्रुषः यस्मिन् तथाभूतेन 'वदनेन' [पूर्ववत् श्या । अनेन कीमलत्वं यस्य-क्लेश-सहनऽक्षत्वं च व्यज्यते] । 'विशेषतः' आधिक्येन, बाहुल्येन इति यावत् 'अपस्तताभ्याम्' [अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः ३०८६] श्रियिल-मुखाभ्यां 'बाहुभ्याम्' [अत्रापि पूर्ववत् श्या] ।

राजति ॥ 'निपुणः' अनुमान-कुशल इत्यर्थः । 'भावेन' अपरागेण कृतं 'चिह्नम्' (उत्तरपदलोपी कर्मधारयः) । यद्वा 'भावस्य' सात्विक-भावस्य खेदादः 'चिह्नम्'

[इति षष्ठी समासः] इति न्यायपञ्चाननपादाः । “तावत् चिह्नम्” इति पाठे सुबोधमेव इति राघवचरणाः ।

खिन्नेति ॥ अन्वयः ॥ रेखा-प्रान्तेषु मलिनः खिन्नाऽङ्गुलि-विनिवेशः दृश्यते । इदञ्च कपोल-पतितम् अशु वर्णकीच्छासात् लक्ष्यम् ॥ व्याख्या—‘रेखायाः’ चित्र-पटस्य ‘प्रान्तेषु’ प्रान्त-भागेषु ‘मलिनः’ कृष्णवर्णः [‘मलिनं कृष्णदीपयोः’ इति हेनः । ‘ज्योत्स्ना-तमिस्रा’—५।२।११४ इति साधुः] ‘खिन्नाणां’ स्वात्त्विक-भावो-दयात् घर्माप्नुतानाम् ‘अङ्गुलीनां विनिवेशः’ स्थापनं ‘दृश्यते’ । चित्र-निर्माण-वेलायां सात्त्विक-भावो-दयात् अङ्गुलीनां घर्माप्नुतत्वात् तासां स्पर्शेन चित्रपटे कृष्णवर्ण-चिह्नम् समुत्पन्नम् । ‘इदञ्च कपोले’ आलस्यस्थ-शकुन्तलायाः गण्ड-प्रान्ते ‘पतितम्’ मदीय-नेत्र-प्रान्तादिगलितम् ‘अशु वर्णकस्य’ चित्रसाधनौभूत-विलिपनस्य [इति शिशुपाल-टीकायां १६।६२ मल्लिनाथपादाः ॥ “वर्णकं यारणे स्मृतः । विलिपने चन्दने च वर्णकं स्यात्” इति विश्वः] ‘उच्छ्वासः’ उच्छ्वनता स्फूर्तिता इति यावत् तस्माद् हेतोः ‘लक्ष्यम्’ अर्थात् अनुमानेन अवगन्तव्यम् । (दृशेः क्यप् ३।१।११०) । [अनुमानाऽनुप्रासौ । अनेन हेतुनाम भूषणमुपचितम् । तल्लक्षणे यथा दर्पणे—“हेतुर्वाक्यं समासीकम् इष्टकृद्हेतुदर्शनात्” । आर्या जातिः] ॥

‘विनीदस्य’ तप्त-हृदयाऽऽश्रयास्य ‘स्थानम्’ उपाय-भूतं ‘चित्रम्’ अर्ध-लिखितम्’ असम्पूर्णम् । ‘वर्तिकाः’ तूलिकाः [‘पटलिपे पचिमेदि तूलिकायाश्च वर्तिका’ इति नानार्थ-संग्रहे अजयपालः] । अनेन वर्णकादीनामपि आनयनं लक्ष्यते ।

Voice :— ०निवेशं मलिनं पश्यामि अशुणा ०पतितेन अनेन लक्ष्येन (भूयते) ।

NOTES

1. निर्वर्ण्य—It reflects great credit on the part of Vidushaka that he has at last found out correctly S’akuntala though not seen before.

2. शिथिल &c.—Cf. “आलीकमाणे सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्देष्टव-वान्त-माल्यः” । वस्तुं न सम्भावित एव तावत् करिण रुद्धोऽपि च केशपाशः”—*Raghu. VII. 6.*

3. केश-हस्त—‘हस्त’ after ‘केश’, ‘कच’ &c. denotes luxuriance ; mass, or abundance [ज्ञात] of hair. केश-हस्त-केशिकरे सम्प्रकीर्ण-

करेऽपि च। ऋजे केशात्परे ग्राते"—*Medini*; also (*Com*). *Vide* n. 2, *Supra*. *Kumar*. I. 4. 8; VII. 57. This reading has been preferred to 'केशन्तेन, as like many of his favourite words, our poet has already used this *very word* elsewhere under almost *similar* circumstances. Cf. "रति-विगलित-वन्धे केश-हस्ते सुकेश्याः। सति कुसुम-सनाथे किं करोत्येषः बह्वीं"॥—*Viamam. Act. IV. 10*.

4. भावचिह्नम्—भाव = सात्त्विकभाव। Cf. "स्तम्भस्वे दोऽथ रोमाश्चः स्वरभङ्गीऽथ वेपथुः। वैवर्ण्यम् अश्वप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका स्मृताः"—*Darpana*.

5. खिन्नाङ्गुलि &c.—Cf. "खिन्नाङ्गुलिः पुंगवकेतुरासीत्"—*Kumar. VII. 77*. "खिन्नाङ्गुलिः संवदते कूमारौ"—*Raghu. VII. 22*. and *Malli*. thereon.

6. वर्णकोच्छ्रामात्—वर्णक means a paint or anything used as a pigment. वर्णे करोति इति वर्ण + ण्वल् (3. I. 133) = वर्णकः or वर्णकम्। 'विलिपने चन्दने च वर्णकं पुनपुंसकम्'—*Ravhasa*. 'वर्णकयारणस्त्री तु चन्दने च विलिपने'—*Medini*. 'वृष-मौलि-मरीचि वर्णकैः'—*S's'upal. XVI. 62*. 'एतैः पिष्ट-तमाल-वर्णक-निरैः'—*Mriccha. V. 46*; also *Bhatti. XIX. II*. उच्छ्राम—Puff. When water particle falls on a painting, the part wet, swells up. This swelling is उच्छ्रामः *Prem-ca'nda Tarkuva'gis'a* explains it by 'रङ्गस्य उत्फुल्लत्वात्'। *Raghava's* 'वर्तिका' is to be rejected, as in the following sentence, the word has been used in the sense of 'brush' and not in the sense of 'painting'. 'कपोल-पतित'—'Fallen from my cheek', or 'perhaps fallen on the cheek' of the protrait—*Williams*.

7. विनोद-स्थानम्—Lit. 'pleasuse garden', "lieu de la sce'ne"—*Ché'zy*; "means of relief"—*Roby Datta. Vide P. 658, n. 6*. चेटीं प्रति (B)—The stage-direction is unnecessarily omitted in other recensions.

चतुरिका—अज्ज माठव्व, अवलम्ब चित्त-फलञ्च जाव आग्रच्छामि [आर्य माठव्व, अवलम्बस्व चित्र-फलकं यावदागच्छामि]।

राजा—अहमेवैतदवलम्बे । (यथोक्तं करोति । निष्क्रान्ता चेती) ।

King—(May), I myself will hold it. (Does as said. Exit maid).

राजा (निःश्वस्य)—

साक्षात् प्रियामुपगतामपहाय पूर्वं

चित्रार्पितामहमिमां बहु मन्यमानः ।

स्रोतो-वहां पथि निकाम-जलामतीत्य

जातः सखे ! प्रणयवान् मृग-दृष्टिकायाम् ॥ १६ ॥

King (Sighing).—Having first disowned (my) beloved when she personally came to me, and (now) thinking much of her when placed on the picture, I have, O friend, become enamoured of a deer-drouth [mirage] after having passed on (my) way, a streamlet of plentiful water.

Reading :—‘राजा (निःश्वस्य)’—B. ‘राजा-अहं हि’—R. M. S. ‘राजा’—V. ‘अहमिमाम्’—B. V. ‘पुनरिमाम्’—R. S. ‘मुहुरिमाम्’—M.

राजेति ॥ ‘अहमेव’ इत्यादिना चित्रेऽपि आदरातिशयो व्यन्यते ।

साक्षादिति ॥ अन्वयः ॥ (हे) सखे, पूर्वं साक्षात् उपगतां प्रियाम् अपहाय पुनः चित्रार्पिताम् इमां बहु मन्यमानः, अहं निकाम-जलां स्रोतीवहां पथि अतीत्य मृग-दृष्टिकायां प्रणयवान् जातः । व्याख्या—हे ‘सखे’, वयस्य ‘पूर्वं’ पुरा ‘साक्षात्’ प्रत्यक्षेण ‘उप’ समीपे ‘गतां’ प्राप्ताम् [न त्वाभास-मात्रेण, न त्वश्रुतागमनाम् । अनेन शकुन्तलायाः उपस्थितिः न भान्ति-विजृम्भिता किन्तु मया स्वयं तदनुभूतमिति परिज्ञायते] ‘प्रियां’ केवलं नारीमादं न, अपितु बल्लभाम् ‘अपहाय’ अवज्ञाय, न तु त्यक्त्वा । [त्यक्तस्य पुनरुपादाने मंहापुरुषस्य अनौचित्य-प्रसङ्गात् इति राघवचरणाः] । पश्चात् ‘चित्रार्पितां’ आलिख्यद्विताम् ‘इमां’ पुरोदृश्यमानां शकुन्तला-प्रतिकृतिं ‘बहु मन्यमानः’ आदराधिक्येन अवलीक्ष्यमानः ‘अहं निकामं’

पर्याप्तं 'जलं' यस्याः तादृशीं पिपासा-निवारणं सज्जनां भूरि-जलां 'स्रोतोवहा'
 'नदीं' पथि मार्गे 'अतीत्य' प्रत्याख्याय, अतिक्रम्य 'स्रगदृष्टिकायां' नदीवत्
 प्रतीयमानायां सरोचिकायां [स्रगदृष्ट्या सरोचिका' इत्यमरः । 'श्रीमे स्रग्देशे स्रिकतादौ
 अर्क-कराः प्रतिफलिता दूरस्थानां जलत्वेन आभ्रान्ति, तद्वाचिका' इति शब्दकल्पद्रुमे]
 'प्रणयवान्' [वैदिक-प्रयोगोऽयम् 'सुखादिभ्यश्च' प्रा३।१८ इति सूत्रेण चकारात् सतुष्
 षा इति केचित्] प्रीतियुक्तः 'जातः' संवतः [अथ पूर्वार्धोक्तस्य परार्धोक्त-तुल्यत्वेन
 विस्व-प्रतिविम्बभावात् निर्देशनाऽलंकारः । तयार्धोक्तं दृष्टुना - "अथोत्तर-प्रवृत्तेन किञ्चित्
 तत् सृष्टं फलम् । सदसद्वा निदर्शयेत् यदि तत् स्यात् निदर्शनम्" ॥ श्रुतिवृत्त्य-
 नुप्रासौ । सुपमपेति मन्यमान इति कैंकानुप्रासोऽपि । वसन्ततिलकावृत्तम् ।]

Voice :— बहुमन्यमानेन सया प्रणयवता जातेन (भूयते) ।

NOTE 3

1. बहु मन्यमानः—'बहु' is an *indeclinable* here, meaning 'exceedingly', 'in a high degree', or in other words 'बहु + मन' = 'esteem highly', 'rate high'. Cf. 'त्वत्संभावितमात्मनां बहु मन्यामहे वयम्' —*Kumar. VI. 20*. 'अरातिं बहु अमन्यत'—*Raghu. XII. 89*. 'भर्तुः बहुमता भव'—*P. 397, l. 12. Gita. II. 35. Bhatti III. 53; V. 84; VIII. 12.*

2. स्रोतोवहाम्—वहतृति वह + अच् (पचादि—3. 1. 34) कर्तरि स्त्रियाम् = वहा carrier. स्रोतसा वहा = स्रोतोवहा a river. 'This round-about process is necessary; for if it is derived as स्रोतः वहति या सा thus अच् will be barred by 'अण्' by 'कर्मण्यण्' 3. 2. 1, giving the form स्रोतोवाही । Vide discussion under "०शिरोधरा" at the close of this act. निकामजलाम्—yielding abundance of water as much as can be desired.

3. प्रणयवान्—The word 'प्रणय' is included in the सुखादि list, hence *ordinarily*, 'इनि' comes in by 'सुखादिभ्यश्च' 5. 2. 131 giving the form 'प्रणयी' । Cf. 'अह्नाय-प्रणयिनः'—*Act. VII. 17. Infra. 'प्रणयिनी-वहे'*—*Megh. 2, also. Raghu. IX. 55; XI. 2. Kumar. V. 11. Vikram. IV. 15; l. 2.* In fact 'प्रणयवान्'

is a *Vedic word* with 'सुत्' and as such should not be used in classical literature. But we have already noticed good many a case of *Vedic* uses by our poet. Some however opine that 'सुत्' may be *optionally* available after words of the सुखादि list. This is *inferred* from the 'चकार' in the sutra. Read "अथ चकारः सुत्-प्रत्यय-समुच्चयार्थः । सुखी सुखवान् । दुःखी दुःखवान् * * प्रणयी प्रणयवान्"—*Prabha*. Kalidasa in *Raghu*. also repeats this word. Cf. 'सा हि प्रणयवती आसीत् सपत्नीरुभयोरपि'—*Xl. 57*.

5. मृगतणिकाम्—मृगाणां तृणा मृगतृणा । सा अस्ति अस्याम् इति अर्थः आदि अच् (५।२।१२७) = मृगतृणा—*Bhanuji*. Next with 'कन्' (स्वार्थे *P. 393, n.1.*) the two forms 'मृगतणिका' and 'मृगतृणका' are formed in the feminine, by the rule 'अभाषितपुंस्काच्च' 7. 3. 48; 467. "उक्त-पुंस्-भिन्न-शब्दात् परवर्ती आकार-स्थानीयः अकारः इकारः भवति वा । आचार्य-मते आकार एव वर्तते (7. 3. 40) । * * * अभाषितपुंस्कात् किम् ? शुभा शुभिका"—*Prabha*. A mirage is so called as the phenomenon *i. e.* 'a vapour floating over waste places, and appearing at a distance like water, deceives men and animals'.

विदूषकः (आत्मगतम्)—एतो अतभवं यदि अदिकमिअ मिअ-तिण्हिआए संकन्तो [एष अतभवान् नदीमतिक्रम्य मृगतृणिकया संक्रान्तः] । (प्रकाशम्) भोः, अवरं किं एत्य लिहिदव्वं [भोः, अपरं किमत्र लिखितव्यम्] ।

Vidushaka (*Aside.*)—Here his Highness, having crossed a river, has indeed fallen into a dear-drouth. (*Aloud.*) Ho ! what else is to be drawn here ?

सानुमती—जो जो पदेसो पिअ-सहीए मे अभिरुवो तं तं आलिहिदुकामो भवे [यो यः प्रदेशः प्रिय सख्या मे अभिरूपस्तं तमालेखितु-कामो भवेत्] ।

Sanumati—Perhaps (*he*) is desirous of delineating what ever spot is liked by my dear friend. Collection.

राजा—सखे ! श्रूयताम् ।

कार्या सैकत-लीन-हंस-मिथुना स्तोतोवहा मालिनी

पादास्तामभितो निषण्ण-हरिणा गौरी-गुरोः पावनाः ।

शाखा-लम्बित-वल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छास्यधः

शृङ्गे क्षण-मृगस्य वाम-नयनं कण्डूयमानां मृगीम् ॥१७॥

King - Hear, my friend ! The streamlet Mālini is to be portrayed with pairs of swans [*flamingoes*] reposing on its sandy banks, (and) on both sides of it (are to be drawn) the holy spurs [*foot-hills*] of the father of Gauri [*Hima'laya*] with deer reclining on them. And under a tree with bough-swinging bark-garments, (I) wish to represent a doe, scratching (her) left-eye on the antler of a black buck.

Reading - '०टणिकया' - B. '०टणिकाम्' - R. V. '०टण्या' - M. '०टणिकावाम्' - S. 'लेखितव्यम्' - V. G. 'लिखितव्यम्' - R. M. S. 'आलिखितव्यम्' B. B reads 'इति तर्कयासि' for 'भवेत्' । 'निषण्ण-हरिणा' - R. V. M. S. 'निषण्ण-चमराः' - B. Pischel & Ryder.

सातुमतीति ॥ 'अभिरूपः' रम्यः प्रौढिकार इति यावत् ['अभिरूपः बुधे रम्ये' इति मेदिनी] । 'आलिखितुम्' आलिखने [भाव-विहित-कृत्य-प्रत्ययस्य अत्ययत्वात् विभक्ति-लोपः] 'कामः' अभिलाषः यस्य सः [काम-शब्दे परे तु तुमुनः सकारस्य लोपः] ।

कार्येति ॥ अन्वयः ॥ सैकत-लीन-हंस-मिथुना स्तोतोवहा मालिनी कार्या । तामभितः निषण्ण-हरिणाः गौरी-गुरोः पावनाः पादाः (कार्याः) । शाखा-लम्बित-वल्कलस्य तरोः अधः क्षण-मृगस्य शृङ्गे वाम-नयनं कण्डूयमानां मृगीम् निर्मातुम् इच्छामि । व्याख्या—'सैकते' प्रा० २।१०० सिकतास्ये पुलिने ['सैकतं सिकतासयम्' इत्यमरः] तस्मिन् 'लीनं' सङ्गोपविष्टं 'हंसपादं' निषण्णं 'गौरी-गुरोः' मृगस्य न दद्याः राशिभेदे स्तोत्र-युग्मके' इति मेदिनी । यस्याः तादृशी मराल-युगलैः

परिशीभित-तटा 'सोतीवहा' नदी [प्राक् व्याख्यातः] 'मालिनी कार्या' चित्रयितव्या
 'तां' मालिनीम् 'अभितः' आसमन्तात् [अभितः परितः समया निकषा हा
 प्रतियोगेऽपि च दृश्यते, वा: ५४५ इति २या] 'निषष्ठाः' उपविष्टाः [सौदते: क्तः।
 दकार-तकारयोः नत्वं ८२।४२; षत्वम् ८३।६६; णत्वम् ८४।१] 'हरिणाः'
 येषु तादृशाः। 'गौर्याः' पार्वत्याः 'गुरोः' पितुः [गुरुः पिता, गुरुर्विप्रः,
 गुरुर्देव-पुरोहितः' इति मदसिंहः] हिमालयस्य इत्यर्थः [अनेन कन्या-पितृत्वेन
 तद्दःखाऽनुभवात् तत्प्रदेशे अविव्रित-संकेतत्वं द्योत्यते] 'पावनाः' पवित्राः 'पादाः'
 प्रत्यन्त-पर्वताः [पादो बुध्ने तुरीयांशे शैले प्रत्यन्त-पर्वते' इति मेदिनी] कार्याः इति
 वचन-व्यत्ययेनान्वयः। तथा 'शाखासु अवशीषणार्थं' 'लम्बितानि वल्कलानि' यस्य
 तथाभूतस्य कस्यचित् 'तरोः' वृक्षस्य 'अधः' अधोदेशे 'कृष्णमृगस्य' हरिणभेदस्य
 'मृङ्गे' विषाणे स्वकीयं 'वासं' सव्यं 'नयनम्' [इति स्त्रीस्वभावात्] यदा 'वासं'
 अतिमुन्दरं 'नयनं' ['वासं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिमुन्दरं' इति विश्वः]
 'कण्डूयमानां' घर्षयन्ती 'मृगां निर्मातुम्' अङ्गयितुम् 'इच्छामि' [अथ कार्या
 इत्येकया क्रियया अपस्तुतयोरेव सोतीवहा-पाद-पदार्थयोः कर्मतयाभिसम्बन्धात् तुल्य-
 योगितालंकारः। स्वभावोक्तिश्च। लीनलिनीति गौरीगुरोरिति मृगमृगौमिति मनमानामिति
 केक-वृत्ति-श्रुत्यनुप्रासाः। गौरीगुरोरिति प्रसङ्गोपादानात् उदात्तालंकारश्च।
 शार्दूलविक्रीडितं कन्दः]।

Voice :— निर्मातुम् इष्यते ॥

NOTES

1. लेखितव्यम्—Excepting *Vidya'sa'gara*, all the editions have 'लिखितव्यम्'। Let us discuss which of these two is correct. Ordinarily 'लिख + तव्य' gives 'लेखितव्य' with regular गुण। 'लिखितव्य' will be the form if 'लिख' is included in the कृटादि list. On this *Bopadeva*, the author of मुग्धबोध व्याकरण remarks—'अयं विभाषया कृटादिरिति केचित्। तेन लिखितुं विश्वसृजोऽपि शक्तिहानि' रिति लिखितव्यं, लेखितव्यं, लिखनमित्यादि सिद्धम्'—*Kavi-kalpa-druma*. 'लिखन' is sanctioned by 'सारसुन्दरी' of *Mathures'a*. Cf. CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

also 'यस्य लिखनं पूर्वं यवकालि निरूपितम् । तदेव खण्डितं राधे ! जय्ये नाहञ्च को विधिः ॥ विधातुश्च विधाताहं येषां तत् लिखनं कृतम् । ब्रह्मादीनाञ्च चुद्राणां न तत् खण्ड्य' कदाचन' ॥—*Brahma-baibarta-purana*. (Ch. V. कृष्ण-जन्मखण्ड). But hosts of grammarians consider such forms as 'लिखन', 'लिखित्य' &c. erroneous. The root लिख cannot be included in the कृटादि list, for then *Panini's* 'आलिखन' (6. 1. 142 ; 2688) becomes unjustifiable. On this *Juanendra Sarasvati* remarks —“लिख अक्षर-विन्यासे । लिखितुं, लिखिष्यति, इति प्रयोगः प्रामादिकः । यत्तु कैश्चित् कृत्य आदिः कृटादिः । कृटः कृटादिर्घेषां ते कृटादयः । कृटादयश्च कृटादिय कृटादयः इति एकशेषं स्वीकृत्य 'लिखितुम्' इत्यादि समर्थितम् ॥ तदसत् ॥ लेखिता, लेखिष्यति, इत्यादी गुण-निषेधाऽऽपत्तेः ॥ न चेष्टापत्तिः ॥ वृत्तिकार-हरदत्तादि-ग्रन्थ-विरोधात् । 'गाड् लिखादिभ्यः' इत्येव सूत्रयितव्ये कृटादिभ्य इति पठनस्य स्वारस्य-भङ्गापत्तेश्च । किंवा 'शकुनिपु आलिखने' ६।१।१४२ ; २६८८ इति सौत्र-प्रयोगोऽपि विरुध्यते इति प्राग्वीक्ष्यमित्यास्तां तावत् । लिखापयति इति प्रयोगस्तु मनोरमायाम् इत्यं समर्थितः । अपनम् आपः प्राप्तिः । लिखस्य आपः लिखापः । तं करोति" । —*Tattva-bodhini under 2536*. Besides the sutra "रली व्युपवाद् हलादिः संय" 1. 2. 26 ; 2617 becomes contradictory. — *Ibid under 2461*.

2. सैकत &c.—सिकताः सन्ति अग्निन् इति सिकता + अण् मत्वर्थे ['सिकता-शर्कराभ्यां च' ५।२।१०४] = सैकतम् a sandy bank. लीड् (श्लेषण) + क्तः (3. 4. 72) = लीनः [त = न by the *Vart.* 'स्वादय्य आदितः' 8. 2. 45 ; 3019] = seated at rest. इंस serves the God ब्रह्मा as a vehicle and hence the cry of this bird has a sacred character, just as the cry of swan with the Greek. This (also निषण्ण and the action of स्रगो) show that the swan-couple and the deer here are enjoying perfect security (even in the presence of human beings). Prof. Sanyal in his *Shastri Collection*. Cf. *Raghu*.

VII. 75; *Bhatti. II. 18*. Also read "कैलास-वर्णना" of *Bha'rata-candra*. According to *Raghava* the prevailing sentiment is love. Read "(हंसमियुना) इत्यनेन उद्दीपकत्वात्तिशयो व्यज्यते । * * सीतीवद्वा इत्यनेन जलवाहित्वम् । तेन स्वभावाऽपरित्यागः तेन रमणीयत्वं, तेन च उद्दीपकत्वं व्यज्यते । निषण्ण-हरिणा इत्यनेन अत्यन्त-विविक्तत्वम्, तेन भ्रशमुद्दीपकत्वं । तेन च सुरत-चमत्वं ध्वन्यते" ।

3. पादाः—Spurs, hills contiguous to a high mountain.

4. शाखा &c.—Cf. "विटप-विषक्त-जलाद्र-वस्त्रलेषु"—*Act. I. 29, P. 142*.

5. कृष्णसृगस्य—कृष्णसृग is a kind of black buck. This suggests the holiness of the place. A country where black buck naturally grazes, is holy and well suited to the performance of sacrifices. Read 'कृष्णसारस्तु चरति सृगो यत्र स्वभावजः । सञ्जो यो यज्ञियो देशः स्नेच्छदेशस्ततः परः"—*Manu. II. 23*.

6. वासनयनम्—The females generally make use of the left limbs. *Vide P. 367, n. 1*.

7. कण्डूयमानाम्—कण्डूञ् गात्र-विघर्षणे । कण्डूयति कण्डूयते । यक् comes in by 'कण्डादिभ्यः यक्' 2678. Next शानच् and स्त्रियाम् टाप् । For similar ideas Cf. 'ग्रङ्गेण च स्पर्श-निमीलिताचीं सृगीमकण्डूयत कृष्ण-सारः'—*Kumar. III. 36*. 'अत्र कण्डूयनं ग्रङ्गाराऽनुभावसूचकम् घर्षणसावम् । अनेनापि उद्दीपकत्वं ध्वनितम्'—*Raghava*.

विदूषकः (आत्मगतम्)—जधा अहं देक्वामि, पूरिदव्वं णेण चित्त-फलत्रं लम्ब-कुच्चाणं तावसाणं कदम्बेहिं [यथा अहं पश्यामि, पूरयितव्यमनेन चित्त-फलकं लम्ब-कुर्चानां तापसानां कदम्बैः] ।

Vidushaka (*Aside*).—(From the way in which he deliberates) I think the tablet will be filled up by him with long-bearded hermits in large numbers.

राजा - वयस्य, अन्यच्च । शकुन्तलायाः प्रसाधनमभिप्रेत-
मत्र विस्मृतमस्माभिः ।

King—My friend, another decoration of S'akuntala which was loved (*by her*) [or which was intended (*to be sketched*)] here is forgotten by me.

विदूषकः—किं विश्व [किमिव] ।

Vidushaka—What's that ?

सानुमती—वण-वासस्य सौकुमारस्य अ जं सरिसं भविस्सदि
[वन-वासस्य सौकुमारस्य च यत् सदृशं भविष्यति] ।

Sanumati—(*Perhaps something*) that will be like (*her*) sylvan abode and tenderness.

राजा—कृतं न कर्णाऽर्पित-बन्धनं सखे !

शिरीषमागण्ड-विलम्बि-केशरम् ।

न वा शरच्चन्द्र-मरीचि-कीमलं

मृणाल-सूत्रं रचितं स्नानान्तरे ॥ १८ ॥

King—Friend ! a S'irisha flower with its stem placed on (*her*) ear (*and its*) stamens pending towards the cheek, has not been drawn; nor has a necklace of lotus-shoot, soft like the beam of the autumnal moon, been formed between (*her*) busts.

विदूषकः—भो, किं तत्तद्दो रक्त-पल्लव-सोहिणा अग्न-
हृत्प्रेण मुहं आवारिच चइद-चइदा विश्व द्विदा [भोः, किं
तु तत्रभवती रक्त-पल्लव-शोभिना अग्न-हस्तेन मुखमावाये
चकित-चकिता इव स्थिता] । (सावधानं निरूप्य) आ,
एसो दासीए-पुहो ॥ १८ ॥

कमलं अहिलङ्घदि महुचरी [आः, एष दास्याःपुत्रः
कुसुम-रम-पाटञ्चरस्तत्रभवत्या वदन-कमलम् अभिलङ्घति
मधुकरः] ।

Vidushaka—Ho ! why does her ladyship, with (*her*) fore-palm shining like a red-leaf, covering her face, stands as though very much startled ? (*Observing closely.*) Ah ! this whore-son, the bee, the purloiner of the floral-mead is darting upon her ladyship's lotus-like face.

Reading :— 'अभिप्रेतमवविष्मृतमस्माभिः'—V. M. S. R omits 'विष्मृतम्' । अभिप्रेतं लेखितम् &c—B. For सौकुमारस्य B reads 'कन्यकामावस्य' after which R reads 'अविनयस्य' & S 'विनयस्य' । 'रक्तकुवलय'—B. Pischel. 'रक्तकुवलय-पल्लव'—R. V. M. 'रक्तपल्लव'—S. 'आवार्य'—B. M. V. 'अपवार्य'—R. 'आवृत्य'—S ; R & M. read 'दृष्ट्वा' after 'सावधानं निरूप्य' । 'कुसुमरसः'—R. B. V. M. 'कुसुमासव'—S. 'वदनकमलम्'—B. 'वदनम्'—R. M. S. 'अभिलङ्घते'—V. G. 'अभिलङ्घति'—R. M. S. 'अभिलषति'—B.

विदूषक इति ॥ 'यथा' इति निपातः अनुमान-द्योतकः । 'लम्बा' दीर्घाः 'कूर्चाः' श्मश्रूणि येषां ['कूर्चमस्त्री भुवोर्मध्ये कल्यन-श्मश्रु-कैतवे' इति मेदिनी । अनेन तपस्विनां विश्वीकृतं तदङ्गनस्याऽनावश्यकत्वञ्च सूचितम्] तेषां 'तापसानां कदम्बैः' निकुरम्बैः, समूहैः इति यावत् ['कदम्बं निकुरम्बे स्यात् नौप-सर्षपयोः पुमान्' इति मेदिनी] ।

राजिति ॥ 'मया अभिप्रेतम्' अनुमतं 'प्रसाधनं' मूषणं, यद्वा 'शकुन्तलायाः अभिमतम्' अभीष्टं प्रियमिति यावत् ।

विदूषक इति ॥ 'इव' इति वाक्यालंकारः ।

राजिति ॥ अन्वयः ॥ सखे, कर्णार्पित-वचनम् आगच्छ-विलम्बि-केशरं शिरीषं न कृतं, सनान्तरे शरच्चन्द्र-मरीचि-कीमलं मणाल-सूत्रं न रचितं वा । व्याख्या—

शकुन्तलायाः 'कर्णयोः' श्रवणयोः 'अर्पितम्' अवतंसार्थं संस्थापितं 'बन्धनं' प्रसव-
 बन्धनं हन्तं [वञ्चते अनेन इति यद्वातेः करणे ल्युट्] यस्य तादृशम् । अतः
 'आगच्छ' गच्छ-पर्यन्तं [आच्छ् मयादाऽभिधिः २।१।२३ इति अव्ययीभावः]
 'विलम्बितः' लम्बमानाः 'केशराः' परागाः यस्य तादृशम् [अनेन केवलं कर्णं न
 भूषयति। अपि तु कपोलमपि इति व्यञ्जते] 'श्रीरूपा' श्रीरूपस्य पुष्यं
 [पुष्यभूलेषु बहुलम्—वाः १५४५ इति विकारस्य प्रत्ययस्य लुप् । जातावेकत्वम्]
 'न कृतम्' विस्मरणात् । 'स्तुनयोः' अन्तरे मध्ये, मेघ-निर्मुक्तस्य 'शरच्चन्द्रस्य' मरीचिः
 चन्द्रिका इव कीमलं मृदु अथच युग्मं 'मृणालस्य' सूत्रं माला [इति कुमार-
 सम्भव-टीकायां ५।११ मल्लिनाथपादाः] । 'अन्ते' सूत्रपदं मालाम् अभिधत्ते [इतुक्तेः]
 'न रचितं' प्रदत्तं 'वा' इति समुच्चये । ('वा' स्यात् विकल्पोपमयोः एवार्थे
 च समुच्चये इति विश्वः) । [अथ अन्योन्य-शोभा-हेतुत्वेन अन्योन्यालंकारः व्यङ्गः ।
 क्रिययोः समुच्चितत्वात् समुच्चयालंकारः । लुप्पोपमा च । श्रुति-वृत्त्यनुप्रासयोः संकरः ।
 कौकानुप्रासोऽपि । वंशस्थविलं हतम्] ।

Voice :— श्रीरूपा न कृतवान् न रचितवान् ।

विदूषक इति ॥ 'किं नु' इति वितर्क-गर्भप्रश्नः । 'रक्तं' पल्लवं' किसलयं
 [पल्लवोऽस्त्री किसलयम्' इत्यमरः । रक्त इत्यनेन नवीनत्वं सुकुमारत्वं च
 व्यञ्जते] तद्वत् 'शोभिना' । 'अग्र-हस्तेन' हस्ताङ्गुलिभिः [अवयवाऽवयविनी अभेद-
 विषयया अङ्गुलिषु हस्तत्वारोपः । तथाचोक्तं वामनेन—'हस्तायाऽहस्तादयो
 गुण-गुणिनीभेदाऽभिदाभ्याम्' इति] । 'आचार्य' ईषत् आच्छाद्य । 'चकितात्'
 भीतात् 'चकिता' भीता, अतिशयेन भीता इत्यर्थः । 'आः' इति कोपे । 'आः
 अरुणेऽप्यकारणे कोप-संतापयोरपि' इति मेदिनी । 'दास्याः पुत्रः' ६।१।२२ हीन
 इत्यर्थः [पठ्या आक्रोशे ६।१।२१ इत्यलुक्] । 'कुसुमस्य रसः' द्रवः तस्य, मधुनः ।
 'पाटञ्जरः' चौरः [प्रागेवायं व्याख्यातः] 'अभिलङ्घति' आक्रामति ।

NOTES

1. लङ्गुर्वाचानम्—Long-bearded ascetics. लङ्गु means 'beard'
 (Com). Cf. 'आगतमग्न्यायकारणं सविशेषभूतमद्य जौण्ण्वाताम्'—Uttar.

2. अभिप्रेतम्—E'ther favourite (to S'akuntala), or intended for S'akuntala by me (*Com.*).

3. मृणाल-सूत्रम्—'सूत्र' here means 'garland', 'necklace' and not fibre (*Com.*). Elsewhere Kalidasa uses it in the sense of a fibre. Cf. 'तस्य मृणाल-सूत्रात्तरमण्यलभ्यम्'—*Kumar. I. 40.*

4. रक्त-पद्मव &c.—The reading with 'कुवलय', is rejected as कुवलय (= इन्दीवर = इन्दीवार) means a blue water-lily and as such cannot be used as an epithet for red fore-palm. Read 'इन्दीवरं कुवलये शतावर्या' च योषिति—*Quoted by Bhanuji.* "कुवलय" सात् इन्दीवारम्—*Vya'di.* "श्यामं शितिकण्ठ-नीलं कुवलयमिन्दीवरश्च नीलाब्जम्"—*Ni'ma-ma'la.* *Amara-singha's* "साद्रूपलं कुवलयम्" also refers to blue-lily. Read "नन्वेवं कथमुत्पलमित्युक्ते नीलीत्पलादिष्वेव बुद्धिर्जायते, न पद्मादौ इति चेत् । उच्यते । यथा सामान्येऽपि धान्यार्थे 'धान्यम्' इत्युक्ते कलमादिष्वेव बुद्धिर्भवति, न मुद्रादौ एवमिहापि अदोष इति सर्वधरादयः"—*Raya-mukta-mani.* "कुवलय-दल-सिंघैरङ्गैः ददौ नयनीत्सवम्"—*Uttar. III. 22.* Also *Ratnavali. III. 56.*

5. चकित-चकिता—Exceedingly afraid. Gosvāmi and others account for the reduplication by 'प्रकारे गुणवचनस्य' 8. 1. 12 ; 2147, which is hardly applicable here, as the idea of 'प्रकार' i. e. similarity. ['प्रकार-शब्दो भेदे सादृश्ये च वर्तते' * * * ब्राह्मण-प्रकारीयं माणवकः, ब्राह्मण-सदृश इत्यवगमाच्च—*Tattva-bodhini.*] has already been implied by 'इव'. Hence the natural process, in such a case, is to take the first word as neuter gender ('सामान्ये नपुंसकम्'—*Vart. 822.*) and then to compound it with the second word. (*Com.*). The author of *Durghata-vritti* accounts for such reduplication by the *Vart.* "आधिक्ये द्वे वाच्ये" । But *Jnanendra* differs, as such a *Vartika* is not found. Read "कथं 'भीत-भीत इव शोतमयूख' इति भारविः । इव-शब्देन सादृश्यस्य उक्ततया इह प्रकारं द्विजाऽयोगात् ॥ सत्यम् ॥ भीत-भीत इति कथंचित्

राजैति ॥ 'अयि' इति अनुनये ['अनुनये त्वयि' इत्यमरः] । कुसुम-शोभिता लता इति 'कुसुम-लता' [उत्तरपदलोपी कर्मधारयः] तस्याः अपि 'प्रियः' न तु यः कश्चित् सामान्यः 'अतिथिः' तत्संबुद्धौ । 'परिपतनस्य' उड्डीय परिभ्रमणस्य न तु उपवेशनस्य 'खिटे' परिग्रहम् । नेयं खलु कुसुम-लता, अत एतस्मिन् परिपतने मोघएव तव परिग्रह इति भावः ।

एषेति ॥ अन्वयः ॥ अनुरक्ता एषा मधुकरी त्वयिता कुसुमनिषणा सत्यपि भवन्तं प्रतिप्राणयति, त्वया विना न खलु मधु पिवति । व्याख्या—'अनुरक्ता' लज्जतप्राणा 'एषा' पुरीट्टयमाना 'मधुकरी' तव दयिता 'त्वयिता' जातपिपासा अतएव 'कुसुमे निषणा' उपविष्टा ["सदिर् अप्रतेः" ८१६६ ; २२७१ इति पत्वम्] 'सत्यपि' [अनेन त्वयि अस्याः असाधारण-प्रीतिः अनुमीयते] ॥ यद्वा 'कुसुमे निषणा एषा स्तौ' पतिव्रता 'मधुकरी त्वयिता अपि' इत्यन्वयः ॥ 'भवन्तं' प्रेमास्पदं त्वां 'प्रतिप्राणयति' अपेक्षते । 'त्वया' प्रियतमेन 'विना' एकाकिनौ 'न खलु मधु' पुनरमं ['मधुश्चैवे च दैत्ये च मये पुनरसे मधु' इति हट्टवन्दः] त्वया सह मधु पास्यति इत्याकाङ्क्षा तृषातुरापि मधुकरी तवागननम् अपेक्षते । अवालं परिपतन-खिदेन । झटिति प्रिया-सकाशं गत्वा पतिव्रतां तां प्रतिप्राणयति इति सरलार्थः । [चित्र-न्यस्तायाः स्वाभाविकस्य पानाऽभावस्य त्वया विना इति कविमस्य वा भेदाऽध्यवसाय-दतिशयोक्तिः । नायिका-नायक-व्यवहारात् समासीकृत्य । परान्वये भिन्नरूपेण एकदेशविवर्ति-रूपकमपि । मधुमध्विति केकवृत्त्यनुप्रासाः । आर्या जातिः] ।

Voice :— एतया निषण्णया त्वयितया सत्या अनुरक्ता मधुकरी भवान् पालयते मधु न पीयते ।

NOTES

1. अविनीतानां &c.—The chastiser of the undisciplined. Explain शसिता with त्वच् (and not with तन्), otherwise पद्यौ will not be available (2. 3. 69). छट्टः—P. 91, n. 1.
2. परिपतम् &c.—'परि + पत' means 'to fly round', 'to hover about'. Cf. 'चिन्दूत्क्षेपात् पिपासः परिपतति शिखी भानिमत्वारिण्यम्'—

Malavik. II. 12, where *Katayavema* remarks 'परिदत्तति परितो भवति'. *Vide also Amaru. 48.*

3. भवन्तम् अनुरक्तः—'भवन्तम्' may be construed both with 'अनुरक्तः' and 'प्रतिपालयति'. In the former case, अनु is to be taken as a कर्मप्रवचनीय and रया in भवन्तम् may be explained by 'कर्म-प्रवचनीय युक्ते द्वितीया' १।३।८; Cf. 'अलभ्यम् अनुरक्तवान् कथय किन्नु नारी-जनम्'—*Mudra. VI. 16*; 'अपि वृषलमनुरक्ताः प्रकृतयः'—*Ibid. Act. I.* 'अपि वसन्तसेना आर्यचारुदत्तमनुरक्ता'—*Mriccha. Act. I.* If 'अनु' is not taken as a कर्मप्रवचनीय, रया will not be available. Cf. 'भ्रातुर्मृतस्य भार्यायां यो अनुरज्येत कामतः। धर्मेणापि नियुक्तायां सञ्जे यो दिधिषू-पतिः ॥'—*Manu. III. 173*. 'अनु+रज' has a different sense ('to be red') in *Sis'upal. IX. 7*.

4. त्वया विना &c.—Cf. 'मधुहिरफः कुसुमैकपात्रे, पपो प्रियां स्वामनु-वर्तमानः'—*Kumar. III. 36*.

सानुमती—अज्ज. अभिजादं क्व, एसो वारिदो [अथ, अभिजातं खल्वेष वारितः]।

Sanumati—Now for once he has been courteously warned off.

विदूषकः—पडिसिद्धा बि वामा एसा जादी [प्रतिसिद्धापि वामा एषा जातिः]।

Vidushaka—Though forbidden, perverse (*indeed is*) this class (*of creatures*).

राजा—एवं भोः, न मे शासने तिष्ठसि। श्रूयतां तर्हि संप्रति—

अक्लिष्ट-बाल-तरुण-पल्लव-लोभनीयं

पीतं मया सदयमेव रतोत्सवेषु।

बिम्बाधरं स्पृशसि चेद्भ्रमर! प्रियाया—

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

स्त्वा कारयामि कमलो-दर-बन्धनस्थम् ॥ २० ॥

King—Thus, ho ! you don't conform to (*my*) fiat. Then be it known (*to you*) now—If, O drone ! you touch the coccule-like lip of (*my*) beloved, (*all*) alluring as the unimpared young sprout of a tree (*and*) sucked by me but tenderly in festivals of love, (*I*) will have you confined in the belly of a lotus.

विदूषकः—एवं तिण्ह-दण्डस्स किं ण भाइस्सदि [एवं तीण्ह-दण्डस्य किं न भेष्यति] । (प्रहस्य-आत्मगतम्) एसो दाव उम्भत्तो । अहं वि एदस्स सङ्गेण ईदिस-वस्सो विअ संवुत्तो [एष तावत् उम्भत्तः । अहमपि एतस्य सङ्गेन ईदृश-वर्ण इव संवृत्तः] । (प्रकाशम्) भो, चित्तं क्व, एदं [भोः, चित्रं खल्वेतत्] ।

Vidushaka—Why should (*he*) not fear one whose punishment is so severe ? (*Laughing,—aside.*) He (*is*) certainly crazy. I, too, have become as though of similar colour, from associating with him. (*Aloud.*) It (*is*) only a picture, man.

Reading :—‘अर्थ’—B. G. ‘अद्य’—R. M. ‘अद्यापि’—S. ‘प्रतिषिद्धाऽपि’—R. M. V. ‘प्रतिषिद्ध-वामा’—B. K. प्रतिषिद्धेऽपि—S. B reads ‘दशसि’ for ‘सृशसि’ । ‘ईदृशवर्णः’—R. V. S. ‘ईदृशवचनः’—M. ‘ईदृश’—B.

सानुसतीति ॥ ‘अभिजातं’ न्याय्यं यथा तथा ‘वारितः’ प्रतिषिद्धः । [‘न्याय्यं कलिन-बुधयोरभिजातपदं विदुः’ इति शाश्वतः] ।

विदूषक इति ॥ ‘प्रतिषिद्धा’ निवारिता ‘अपि एषा जातिः’ तिर्यग्जातिः ‘वामा’ प्रतीपा निषिद्ध-विषयाऽनुष्ठायिनी इत्यर्थः [‘वामो बल्लु-प्रतीपयोः’ इत्यमरः] अस्मादेव न अभिजातेन परन्तु कठोरतया वारयितव्या इत्याशयः ।

राजेति ॥ ‘शासने’ आज्ञायां ‘न तिष्ठसि’ अतएव आज्ञाभङ्गायः दण्डः श्रूयताम् ।

अलिष्टेति ॥ अन्वयः ॥ हे भ्रमर ! अलिष्ट-बाल-तरु-पल्लव-लीभनीयं रतीतुसर्वेषु

मया सदयमेव पीतं प्रियायाः बिम्बाधरं चेतुः सृशसि त्वं वामलीदर-वस्त्रस्थं

कारयामि । व्याख्या—हे 'भ्रमर' कामुक भृङ्ग [भ्रमरः कामुकं भृङ्गः] इति
 सेदिनी] 'अक्षिप्तः' केनापि कर-स्पर्शादिना अदूषितः यो 'वालः' अभिनवः नूतनीतृपत्र
 इति यावत् यः 'तक्षपल्लवः' वृक्ष-किसलयं यदा 'वालः' यः 'तक्षः' तस्य
 'पल्लवः' तद्वत् 'लोभनीय' [यादृक्कालं कर्तरि अनौद्यम्] चित्ताकर्षकम् [अनेन
 कोमलत्व-लौहिव्यातिशयः व्यज्यते] । 'रतीतृसवेषु' सुरतामोदेषु [बहुत्वाद बहुवचनम्]
 'मया' दुष्यन्तेन 'सदृशमेव' न तु कठोरम् अतिकोमलत्वात् 'पीतम्' आदरेण
 चुम्बितं न तु निर्दयं दृष्टम्, 'प्रियायाः' शकुन्तलायाः "विम्बाकारः अधरः" [इति
 कातन्त्र-परिशिष्ट-टीकायां गोपीनाथ-पादाः] तं 'विम्बाधरं' [शाकपार्थिवादित्वात् उत्तरपद-
 लोपी कर्मधारयः । मध्यम-पदलोपी समास इति यत् वामनेन उक्तं तत् प्रमाद
 एव । तादृश-सूत्राभावात्] त्वं 'चित् स्पृशसि' स्पर्शादिना दूषयसि तर्हि परस्त्री-
 स्पर्शिनं 'त्वां कमलस्य' पद्मस्य 'अदररूपं' यत् 'बन्धनं' कारा-गृहम् [कृत्यलुटी
 बहुलम्] ३३११३ इति अधिकरणे ल्यट्] तव 'तिष्ठति यः तथाविधं कारयामि'
 सूर्येण सूर्ये वा इति शेषः । [अनेन सूर्यस्य निजाज्ञाकरित्वं ध्वन्यते । स्वाभाविकस्य
 तस्य स्वप्रयोजकत्व-व्यापारिणोक्तेः अतिशयोक्तिय' इति राघवपादाः] स्पर्शमपि एव
 अयं दण्डः, पाने तु अतोऽपि कठोरतरः दण्डः भविष्यति इति हृदयम् । [अत्र
 भान्तिमान् अलंकारी व्यज्यते । प्रयत्नपादे विम्बाधरम् इत्यत्र च समासगत-लुप्ती-
 पमादयं कमलोदर-वधनेत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकम् । अथच 'कमलोदरं' जलमध्ये
 बन्धनस्थम् इति शेषोऽपि । प्रतिनायक-व्यवहारात् समासीक्रिय । हेतुनप्राप्तौ ॥ अत्र
 व्यवसायी नाम विमर्शसन्नेरङ्गम् । तल्लक्षणं यथा दर्पणे—"व्यवसायस्य विज्ञेयः
 प्रतिज्ञा-हेतुसंभवः" । वसन्ततिलकावृत्तम्] ।

Voice :— लोभनीयः पीतः विम्बाधरः स्पृश्यते । त्वं ० बन्धनस्यः कार्यसे ।

विदूषक इति ॥ 'तीक्ष्णः' कठोरः 'दण्डः' शासनं यस्य यच्चात् वा तस्य ।

विवक्षया पठौ, 'तीक्ष्णादण्डात्' इति सम्यक् [इति विद्याभुधिः] । 'उन्मत्तः' प्रेमीन्मत्तः ।

*दण्डसु चारदशासु उन्माद एकतमः । 'ईदृशा' उन्मात्ता इव 'वर्णा' अक्षराणि वाक्यानि
 इत्यर्थः यस्य तादृशः । उन्मत्तयत् प्रलापवाक् 'संवत्तः' । ["राजा-युज्यते" इत्यादिना
 एतदन्तेन भान्तिनाम् उन्मत्तयत् प्रलापवाक् 'संवत्तः' । "राजा-युज्यते" इत्यादिना
 प्रसङ्गस्याऽविनिययात् इति] ।

NOTES

1. अद्य &c.—This is the first time Sanumati saw a bee warded off in such a courteous manner. Or अद्य may be explained as an *expletive*, like the English word 'now'. With the reading 'अद्यर्थम्' (B) explain—अद्यर्थं सातिशयं यथा स्यात् तथा वारितः । सीलौष्ठनीक्तिरियम्, तेन न किञ्चिद्धारित इति भावः—*Sidhanta-bagis'a*.

2. अक्षिप्त &c.—Not defiled by handling, hence fresh. Cf. 'अक्षिप्तविश्व-शोभाधरस्य'—*Nagananda II. 8*. Also *Act V. 19. Supra*.

3. विश्वाधरम्—विश्व (*Bryonia Grandis*, *Momordica Monodelpha*, 'तेलाकुच् इति भाषा'—*S. Kalpadruma*) is a kind of cucurbitaceous fruit which when ripe becomes extremely scarlet. 'विश्वस्तु प्रतिविश्वे स्यात् मण्डले पुनपुंसकम् । विश्विकायाः फले क्लीवं ककालासे पुनः पुमान्'—*Medini*. 'विश्वि रक्तफलातुम्बी तुण्डीकिरी च विश्विका । भीरोपमफला प्रीक्ता पीलुपर्णी च कथ्यते'—*Bhava-prakas'a*. The sanskrit poets take fancy in comparing the lips of young women with this fruit. Cf. 'पक्क-विश्वधरोष्ठौ'—*Megh. II. 22*; 'रक्तशोकरुचा विशेषितगुणो विश्वाधरालक्तकः'—*Malavik. III. 5*. Also *Raghu. XIII. 16*; *Naisadha. II. 24*. 'विश्वेन तुल्यः' = विश्वतुल्यः । 'विश्वतुल्यः अधरः' = विश्वाधरः । The last member (उत्तरपद । Cf. 'उत्तर-पद-शब्दः समास-चरमाऽवयवे रुद्धः'—*Nages'a Bhatta*) of the first समास is dropped. This is शाकपार्थिवादित्वात् उत्तरपदलोपी समासः । Vamana cites this very word as an instance of मध्यम-पदलोपि-समास (Cf. 'विश्वधर इति हतौ मध्यमपद-लोपिन्याम्'—*Ka'vya'lanka'ra Sutra Vritti V. 2. 15*) This Vamana was a rhetorician and different from the grammarian Vamana, author of *Kas'ika Vritti* and is posterior to him ; for he quotes from Bhavabhuti (दोदण्डाश्रित चन्द्रशेखर &c.), *Amaru* ('दृष्टेकासन सङ्गते प्रियताम्' &c.) also from *Veni-sanghara*, *Magha. (I. 8, 12, 25, 71.) Kama-sastra* and *कुन्दोविचिंति* । According to *Rajatarangini* he was contemporary to *Jaya'pita*, king of *Kas'mir* (9th century A. D. 'अश्वः कवयस्य वामनाद्याश्च मन्त्रिणः') As far as grammar is concerned, this Vamana cannot be

accepted as a *greater authority* than the grammarian *Vamana*, *Katya'na*, *Jnanendra Sarasvati* and others. Hence his statement of मञ्चपदलोपोसमास is to be considered as a slip. Read 'समानाधिकरणाधिकारि शाकपार्थिवादीनाम् उपसंख्यानम् उत्तर-पद-लोपश्च'—*Kasika' Vritti under II. 1. 60. Vide. P. 12, n 5 ; also P. 108, n. 6.* Most of the commentators have been misguided by the fore-mentioned *erroneous line of Vamana*, even *Mallinatha* not being exempted. *Vide his Com. on Megh. II. 22.*

4. वीतं मया &c.—Cf. 'ईषीदीषत् चुस्वितानि भमरैः'—*Act. I. P. 19.*

5. एवं तीक्ष्ण-दण्डस्य &c.—Excepting M, all the editions have Prakrita equivalent of 'तीक्ष्ण' as 'तिक्खण' which is wrong. The correct form should be 'तिण्ह', as 'खण' of Sanskrit is changed into 'ण्ह' in Prakrita, by "ङ-स्त-ण-स-त्रां ण्हः"—*Prakrita Parakas'a, III. 33.* Note that it was Vidushaka first that ran mad by the exquisite delineation of the painting (Cf. 'आः एष दास्यः पुनः कुसुमरसपाटच्चरः तव भवत्या वदनकमलमभिलहति मधुकरः' *Supra*) and he could not detect his mistake until his present speech was uttered and then he laughed at his own stupidity. But now he says that the king had been all the while insane, and through his association with the king, he was just going to catch his malady of madness. There lies the humour, as we have seen that the reverse of it was true. Note that Vidushaka does not admit that he was mad at all, only he was *about* to lose reason (ईदृशवर्णः—*Lit. of the same shade*).

राजा—कयं चित्रम् । King—What ! a picture ?

सानुमती—अहं वि दाणिं अवगदस्या, किं उण जधा-
लिहिदा-णुभावी एसो [अहमपि इदानीम् अवगतार्था, किं
पुनर्यथालिखितानुभावी एषः] ।

Sanumati – Even I, (*only*) just now have come to know the fact. What of him who is experiencing what he has painted ?

राजा—वयस्य, किमिदमनुष्ठितं पीरोभाग्यम् ।

दर्शन-सुखमनुभवतः साक्षादिव तत्स्येन हृदयेन ।

स्मृति-कारिणा त्वया मे पुनरपि चित्रोक्तता कान्ता ॥ २१ ॥

॥ (वाष्पं विहरति) ॥

King – Friend, why is this mischief perpetrated (*by you*) ? With my heart (*solely*) entranced in her, while I was experiencing the pleasure of beholding (*her*), as though personally present (*before me*), you by raking (*my*) recollection, have again transformed (*my*) darling into a picture. (*Sheds tear*).

सानुमती—पूर्वा-वर-विरोधी अपुञ्च एसो विरह-मग्नो
[पूर्वाऽपर-विरोधी अपूर्व एष विरह-मार्गः] ।

Sanumati – Singular (*is*) this course of separation in as much as it is contradictory to the antecedent and subsequent (*conducts*).

Reading :—‘कथंचित्वम्’—R. B. V. M. ‘उपेतत्’—S. ‘अवगतार्था’—R. V. B. ‘अनवगतार्था’—K. M. S. ‘अनुभावी’—R. B. M. V. S. ‘अनुसारी’—B. ‘विरहमार्गः’—R. B. V. M. ‘विधानमार्गः’—S. ‘विरहमार्गः’—B. ‘अविरोधी’—R. V. M. S. ‘अविरोधः’—B.

सानुमतीति ॥ ‘अवगतार्था’ चित्रत्वेन ज्ञातविषया । ममापि इतः पूर्वं धमरस्य तात्त्विक-बुद्धिरासीत्, इदानीं चित्रमित्युक्तेः अस्य विवतामवगच्छामि । ‘यथालिखितं’ लिखिताऽनुरूपम् ‘अनुभवति’ यः स ‘यथालिखिताऽनुभावी’ । यदि ममापि ईदृशी विपरीता-बुद्धिः, तर्हि येनात्र यत् यत् लिखितं तत् सर्वमनुभूतं च, स चेदेतत् परमाद्ये भावयति तन्नाश्रयम् इति हृदयम् ।

राजिति ॥ 'पुरीभागी' दौषिकदर्शी ['दौषिकटक् पुरीभागी' इत्यमरः] तस्य कर्म 'पुरीभाग्यम्' [इति काट्यवैमपादाः । "गुण-वचन-ब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च" इति ष्यञ्] ।

दर्शनेति ॥ अन्वयः ॥ तन्मयेन हृदयेन साक्षादिव दर्शन-सुखम् अनुभवतः मे स्मृतिकारिणा त्वया कान्ता पुनरपि चिद्वीकृता । व्याख्याः—'तन्मयेन' शकुन्तलामयेन [इति शङ्करपादाः] केवल-शकुन्तला-विषयकेण इत्यर्थः । 'हृदयेन साक्षादिव' प्रत्यक्षमिव प्रियायाः 'दर्शनेन' यत् 'सुखम्' आनन्दं तत् अनुभवतः 'शुभ्रानस्य' 'मे स्मृतिकारिणा' चिवमिति स्मरणं कारितवता त्वया, 'कान्ता' प्रियतमा 'चिद्वीकृता' आलिख्य-रूपेण परिणमिता । अथवा आश्चर्यरूपा कृता ['आलिख्याऽऽश्चर्ययोः चिवम्' इत्यमरः] । [अथ सान्यवशात् चिवे राज्ञः प्रकृत-शकुन्तला-भ्रमात् भ्रान्तिमान् भ्रमंकारः । स्मृतिकारिणा चिद्वीकृता इति शब्दशक्तिमूला विरोधाभासः व्यङ्ग्यः । उत्प्रेक्षा च । वतवतेति येनयेनेति कृतकान्तेति ऐक-श्रुत्यनुप्रादाः । भीमराजेन तु "परप्रयत्नादपि स्मरणे स्मरणाऽलंकारः" इत्युक्ता तदलंकारे इदमुदाहृतम् ॥ "प्रथमार्धे हर्षः, द्वितीयार्धे च विषाद इत्युभयोर्भावयोः सन्नि-विप्रलम्भ-शङ्कारस्याङ्गमिति भाव-सन्निवागालंकारश्च" इति सिद्धान्तवागीशपादाः । आर्या जातिः] ।

सानुमतीति ॥ 'एषः' परिदृश्यमानः 'विरहस्य मारीः' पत्न्या अवस्था इति भाव 'पूर्वाऽपरयो' अतीत-वर्तमानयोः यः 'विरोधः' परस्पर-प्रतिषेधः सीऽस्तीति सत्वर्थीय इति । अतएव 'अपूर्वः' आश्चर्यजनकः । तथा चादौ स्वच्छन्दस्मृतिकारिणी-सम्भावनया प्रत्यादेशात् अस्यां शकुन्तलायां राज्ञः नितरां विषेधः, पुनस्तदर्थमिव भ्रमं पीडितस्य तस्यैव रोदनम् इत्यपूर्वं परस्पर-विपरीताऽवस्थाद्वयम् इत्याशयः ।

NOTES

1. एषः—Certainly refers to the king. It is he who has painted the picture and therefore there is no wonder, if he experiences what he has painted. *Raghava* takes it to refer to the block-headed jester who is not capable of being influenced by any sentiment. This does not seem to give good sense.

2. पौरीभाग्यम्—Cf. “प्रियोपभोगचित्रं पु पौरीभाग्यमिवाचरन्” — *Raghu*.
XII. 22 and *Malli*. thereon. Also *P. 573, n. 2*.

3. तन्मयेन &c.—For an instance of such तन्मयत्व, Cf. “पश्यामि
 इतः परतत्र पश्यादन्तर्दहिः परित इव विवर्तमानाम् । उदुङ्ग-मुग्ध-कनकाञ्जनिभ
 वहन्तीमासक्ति-तिर्यगपवर्धितदृष्टिवक्त्रम् ॥—*Malati. I. 40*.

4. पूर्वापरविरोधी &c.—‘पूर्व’ means what is seen before and
 ‘अपर’ what is seen later on. विरोधी—inconsistent. Sanumati
 means to say that the course of love-sickness (*of the king*)
 is very peculiar, as great deal of inconsistency prevails
 between his former and later actions. The king disavowed
 S’akuntala when she came to his place out of her own
 accord but when she was gone, he is overwhelmed with
 grief and actually weeps for her. *Raghava* explains differ-
 ently thus—‘पूर्वं चित्तस्य चित्तत्वेन ज्ञानं, पुनः स्तस्योन्मादावस्थायां सत्यत्वेन
 ज्ञानं, पुनरपि चित्तत्वेन ज्ञानम् इति पूर्वापरविरोधः । उन्मादीवस्थानन्तरं मूर्च्छा-
 यवस्थाया अभावात् इति भावः । अत एव अपूर्वसाध्यकारौ’ । The picture
 was considered as picture first and then in उन्मादावस्था it
 was mistaken for a real scene of life and lastly it was
 again recognised as picture, so there is inconsistency in his
 prior and later actions. Again his ‘विरहमार्ग’ is *extraordinary*
 as he did not swoon (मूर्च्छा, 9th stage) immediately after his
 ‘उन्मादावस्था (8th stage.)’ *Vide P. 645, Remarks.*

राजा—वयस्य, कथमेवमविश्रान्तं दुःखमनुभवामि—

प्रजागरात् खिलीभूतस्तस्याः स्वप्ने समागमः ।

बाध्यस्तु न ददात्येनां दृष्टं चित्तगतमपि ॥

King—Friends, how shall (*I*) brook this unceasing misery?
 Union with her in dream is barred by wakefulness and
 tears on the other hand do not suffer (*me*) to see her, even
 when drawn in a picture.

सानुमती—सव्वधा पमज्जिदं तुए पच्चादेश-दुक्खं
सउन्दलाए [सर्वथा प्रमाजितं त्वया प्रत्यादेश-दुक्खं शकुन्तलायाः]।

Sanumati—You have made ample amends for S'akuntala's sorrows owing to repudiation.

चतुरिका (प्रविश्य)—जेदु जेदु भट्टा । वट्ठिआ-करण्डअं
गेण्हिअ इदोमुहं पत्थिद म्हि [जयतु जयतु भर्ता । वर्तिका-
करण्डकं गृहीत्वा इतोमुखं प्रस्थितास्मि]——— ।

(*Entering.*) Caturiká—May my liege be victorious. Taking the brush-box, I was proceeding this way——.

राजा—किं च । King—And what ?

चतुरिका—सो मे हत्यादो अन्तरा तरलिका-दुदिआए
देवीए वसुमदीए अहं जेव्व अज्जउत्तस्य उवणइस्सं त्ति
सवलकारं गहीदो [स मे हस्तादन्तरा तरलिका-द्वितीयया
देव्या वसुमत्या अहमेव आर्यपुत्रस्योपनेष्यामि इति सवलत्कारं
गृहीतः] ।

Caturiká—Saying “I shall myself take (*it*) to my lord”
—that (*thing*) was snatched away forcibly by queen Vasumati,
Taraliká seconding her.

Reading :—‘अविश्रान्तं दुःखम्’—V. ‘अविश्रान्त-दुःखम्’—R. M.
‘अविश्रामं दुःखम्’—B. ‘अविश्राम-दुःखम्’—S. ‘खप्रे समागमः’—R. V. M. S.
‘स्वप्नसमागमः’—B. For ‘तरलिका-द्वितीयया’ B alone has ‘पिङ्गलिका-वेदितया’ ।

प्रजागरादिति ॥ अन्वयः ॥ प्रजागरात् तस्याः खप्रे समागमः खिलीभूतः ।
वाप्यस्य चित्रगतमपि एनां द्रष्टुं न ददाति । व्याख्याः—‘प्रजागरः’ प्रकर्षेण
जागरणम् [इति हलायुधः] । विद्रुमायः [अथर्व] । तस्याः प्रियायः
शकुन्तलायाः [कतोरि इहो] ‘खप्रे’ निद्रावस्थायां ‘समागमः’ सम्प्रेतनं ‘खिलीभूतः’

शून्यतां प्राप्तः व्याहत इत्यर्थः । दुर्लभ इति शङ्करपादाः । [‘खिलमप्रहते क्लीयं
सार संचिप्तवेषसोः’ इति मेदिनीकरः] । यत् पुनः जायदवस्थायां तच्चिदर्शनेन
क्लिष्टात्मानं विनोदयामि तदपि न सम्भवति इत्याह । ‘त’ पुनः ‘वापः’ उपचीय-
मानः अश्रुप्रवाहः ‘चिवगताम्’ आलिख्यस्थिताम् ‘अपि’ [प्रत्यक्षदर्शनं पुनरनुपपन्नम्
इत्यपि-शब्दार्थः] ‘एनां’ शकुन्ताणां द्रष्टुं न ददाति’ चिवदर्शन-काले नयने से
अश्रु-प्रवाहेन आकृन्तिते, अतः चित्तेऽपि तां द्रष्टुमहं न पारयामि । [हित्नुप्राप्तौ ।
‘दर्शनमुख’ मित्यादिना एतदन्तेन सुखानुभव-कार्यं प्रति विघ्नप्राप्तेः विरोधननामाहम्
उपचिप्तम् । “कार्यान्वयोपगमनं विरोधनमिति स्मृतम्” इति । श्लोकीवृत्तम् ।]

Voice:— समागमेन ०भूतेन (भूयते) । वाक्येण न दीयते द्रष्टुम् ।

मानुसतीति ॥ ‘प्रत्यादिशात्’ प्रत्याख्यानात् यत् ‘दुःखं’ तत् ‘सर्व्वथा’ (५।३।२३) सर्व्वेण
प्रकारेण ‘प्रसाजितं’ प्रचालितं दूरीकृतमित्यर्थः ।

चतुरिकेति ॥ ‘वर्तिकायाः’ तूलिकायाः [‘पटलेपे पश्चिमेदि तूलिकायाश्च
वर्तिका’ इति अजयपालः] ‘करण्डकं’ तूलिका-रचणोपयोगि ‘वंशादि-रचित-भाण्ड-
विशेष’ [इति शब्दकल्पद्रुमः] । ‘साजि’ ‘झाँपि’ इत्यादि भाषा । “करण्डो वंशादिकृत-पेटके
सधुकोषके” इति शब्दार्णवः] ‘इतीमुखं’ भवदभिमुखं ‘प्रस्थिता’ प्रस्थातुं प्रवृत्ता
[‘आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च’ ३।४।७१, ३०५३] :

चतुरिकेति ॥ ‘अन्तरा’ मध्ये अर्धपथे इत्यर्थः । ‘आर्यपुत्रस्य’ (इति शेषे ६४)।
यद्वा ‘आर्यपुत्रस्य उप’ समीपे ‘निष्यामि’ प्रापयिष्यामि । ‘इति’ एतदुक्ता ‘बलात्-
कारेण’ हठात् इत्यर्थः [‘बलात् इति हठाद्ये’ इति गणकारः] ।

NOTES

1. खिलीभूतः—‘खिल’ means ‘अप्रहत’ (Com.) a piece of fallow-land where no corn exists, hence ‘खिलीभूत’—made empty like a barren land, खिल often in connection with ‘भू’ and ‘क्त’ implies ‘to become impassable,’ ‘to be blocked up.’ Cf. ‘खिलीभूते विमानानां वृद्धापावभयात् पथि’—Kumar. II. 45. Also Raghu XI. 14; 87.

2. स्वप्नेऽपि समागतः &c.—“In Hindu poetry dreams and pictures are the regular standing artifices of lovers for tricking themselves into fictitious union with their mistresses (Cf. ‘सादृश्य-प्रतिकृति-दर्शनैः प्रियायाः स्वप्नेषु-चणिक समागमोत्सवैश्च’—*Raghu. Act VIII. 92*) just as sleeplessness and tears are the regular standing impediments to such devices”—*Williams*. For similar idea Cf. “त्वासांलिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायामात्मानं ते चरण-पतितं योवद्विच्छामि कर्तुम्। अखैस्तावग्यहुरपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे, कुरमा-स्त्रिपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः”—*Megh. II. 44*; ‘मत्संभोगः कथमुप-नयेत् स्वप्नजोऽपौति निद्रासाकाङ्क्षीं नयनसन्निवृत्तौपीडरुद्धावकाशम्”—*Ibid. II. 30*. ‘* * * कथमुपलभे निद्रां स्वप्ने समागमकारिणीं। न च सवदनासालिख्येऽपि प्रियां समवाप्य तां, मम नयनयोरुदात्तत्वं सखे न भविष्यति’—*Vikram. II. 10*. Mark the construction of the last line ‘वाप्यः एनां द्रष्टुं न ददाति’ which is considered faulty by some, as ‘वाप्य’ is the nominative of ददाति, while अहम् (understood) is of ‘द्रष्टुम्’। According to them समानकर्तृकत्व of तुमुन् (i. e. subsidiary verb) and the principal verb must always be observed. Others however opine that समानकर्तृकत्व is compulsory in the case of ‘त्वाच्’ (*Vide notes 6, page 211*) and also with तुमुन् in connection with verbs having the sense of desire only. The sutra ‘समानकर्तृकेषु तुमुन्’ (*III. 3. 158; 3176*) has no connection with the other sutra ‘तुमुन्खलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्’ (*III. 3. 10; 3175*) sanctioning तुमुन्। The Vritti of the sutra determines the question, :—‘एककर्तृकया इच्छार्थक-क्रियाया योर्ग, धातोः परः तुमुन्प्रत्ययः स्यात्। भोक्तुमिच्छति, पातुं व्यवस्यति’ * * * ‘समानकर्तृकेषु किम्? भिन्नकर्तृकत्वे मा भूत्। देवदत्तः यज्ञदत्तं मुञ्चानमिच्छति। अन्नभोजनाय विप्रं निमन्त्रयते’ न तु ‘अन्नं भोक्तुं विप्रं निमन्त्रयते’—*Prabha. P. 177*. It is obvious that the idea of ‘इच्छा’ is found from the previous sutra ‘इच्छार्थेषु लिङ्-लोठी’ *III. 3. 157*. But here तुमुन् (in द्रष्टुं &c.) has been used by (*III. 3. 10*) which is separated from (*III. 3. 158*), by 177 intervening sutras and thus stands independently and has no connection with समान-

कर्तृकत्व। *Goyicandra*, *Vopadeva* and other later grammarians are of the same tenor. Kalidasa, Bhavabhuti and others follow suit. Cf. "राज्ञः भोक्तुं मासमाहरति"—*Sankship'a-Sa'ra-Vya'ku'rana* "ब्रह्मकर्म कर्तुं भवन्तमहं हृण्ते"—*Aniruddha Bhatta*. "वातुं लोकान् इव परिणतः कायवानस्त्ववेदः"—*Bhavabhuti* (*Uttar Act. VI.*) "रैवां यदि प्रेक्षितुमस्मि कामः"—*Kalidasa* (*Raghu VI. 43.*) "प्रजानामधिपः वनाय (वनं गत्वा) धेनुं मुमोच"—*Ibid* (*Raghu. II. 1*) "यद्यर्थितानिर्हृत-पाच्यगन्थान् प्राणान् मया धारयितुम् चिरं वः"—*Ibid*. "कर्तुं वा कश्चिदन्तर्हयति वसुमती दक्षिणं सप्ततनुमिच्छादि प्रयोगात् कर्तृभेदेऽपि तुमो वाच्यत्वमिति नियीयते"—*Sushena Kuviraja's Com. of Ka'tan'tra Vya'ku'rana*. "गोपितुं भुवनमिमां मरुत्वता शैलवाससनुनीय लम्बितः"—*Bharavi* (*Kirat. XII. 67*). The antiparty mainly consists of Bhattoji Dikshita, his grandson Hari Dikshita and Nages'a Bhatta. Read "तुमुन्त्वात्वाविति विधिरपि भिन्नकर्तृकेषु नेष्यते। पुत्रं भोजयितुमागच्छति इति व्यक्त्यै, पुत्रेण भोक्तु-मित्यप्रयोगात्। सेयं व्यवस्था शब्दशक्ति-स्वाभाव्यादहल-ग्रहणाद्वा सिद्धा"—*Prauda Manorama*'. According to *Raghunandana* the statement of *Aniruddha Bhatta* is wrong and should be changed into "ब्रह्मकर्मकरणाय भवन्तमहं हृण्ते". Even if समानकर्तृकत्व be held absolutely binding, the above anomalous cases may be explained by considering such words as "स्थित", "उद्यत" &c. understood after the infinite verb (तुमुन्). *Vide P. 211, n. 6. line 17.*

4. संबलात्कारम्—'बलात् करणम् इति बलात् + कृ + घञ् भावे [३।३।१८]—*Bhanuji*]=बलात्कारः। तेन सह संबलात्कारम् by force. Cf. 'सिंहशिरः' बलात्कारेण कर्षति—*Act. VII. 14, Infra*. 'पिङ्गलिका-वेदितया देव्या' (B) also gives good sense. "Being informed (of the fact that the king was painting a portrait of a woman and that at the command of the king Caturiká was bringing forth painting accessories) by Pingalika (perhaps the personal attendant of Vasumati)"

विदूषकः—दिष्टिआ तुमं मुक्ता [दिष्टिआ त्वं मुक्ता]।

Vidushaka—Fortunately, you were (some how) let off.

चतुरिका—जाव देवीए विडप लग्गं उत्तरीयं तरलिका
मोच्चावेदि ताव सए गिब्बाहिदी अत्ता [यावत् देव्या
विटप-लग्नम् उत्तरीयं तरलिका मोचयति, तावत् मया
निर्वाहित आत्मा] ।

Caturikā—While Taralikā was disentangling the queen's upper garment, caught in a bough (of a tree), I got myself off.

राजा—वयस्य ! उपस्थिता देवी बहु-मान-गर्विता च ।
तत् भवानिमां प्रतिकृतिं रक्षतु ।

King—Friend ! up comes her Majesty, rendered insolent by (my) great attention (to her). So you had better take care of this likeness.

विदूषकः—अत्ताणं त्ति भणाहि [आत्मानमिति भण] ।
(चित्र-फलकमादायोल्याय च) जइ भवं अन्तेउर-कूड-वागुरादी
मुच्चीस्सदि तदी मं मेह-प्पडिच्छन्दे पासादे सद्दावेहि ।
एदच्च तहिं गोवाएमि, जहिं पारावदं उज्झिअ अस्सो
कोवि ण पेक्खिस्सदि [यदि भवान् अन्तःपुर-कूट-वागुरातो
मोच्यते, तदा मां मेघ-प्रतिच्छन्दे प्रासादे शब्दाययतु ।
इदच्च गोपायामि, यत्र पारावतमुज्झित्वा अन्यः कोऽपि
न प्रेक्षिष्यते] । (इति द्रुतपदं निष्क्रान्तः) ।

Vidushaka—"And yourself" (you might add). [Taking up the picture-board and rising]. If your highness is freed from the intrigue [lit. snare of perfidy] of the seraglio, then call me at the Cloud Balcony. And this I'll hide there where except a pigeon, no one can see it. [This said, exit with hasty steps].

सानुमती—अस्मो, अस्म संक्रान्त-हिमयो वि पदम-संभावणं
अवेक्खदि सिद्धिल-सोहदो दाणिं एसो [अस्मो ! अन्य-संक्रान्त-
हृदयोऽपि प्रथम-संभावनामपेक्षते शिथिल-सौहृद इदानीमेषः] ।

Sanumati—Oh ! this (person) with his affection slackened,
maintains (his) previous respects [*i. e.* shows regard to his
first love], though his heart [affection] is transferred to another.

Reading :—‘निर्वाहितः’—R. V. M. ‘निर्वासितः’—K. ‘निर्जुतः’—
B. ‘निर्गतः’—S. ‘तत्भवान्’—B. Others omit तत् । ‘०कूट-वागुरातः’—
‘०कलहात्’—S. K. ‘०कालकूटात्’—B. V. M. ‘०कूटात्’—S. ‘शब्दापय’
—R. S. ‘शब्दय’—M. ‘शब्दायस्व’—V. ‘शब्दायिष्यते’—B. ‘इदञ्च तत्’—
&c—B. Omitted by others. ‘शिथिल-सौहृदो’—V. ‘अतिशिथिल-सौहृदो’
—M. ‘स्थिरसौहृदो’—R. ‘स्थिरसौहृद’—S. B.

चतुरिकेति ॥ ‘देव्याः’ वसुमत्याः ‘विटप-लग्न’ पथिपार्श्व-स्थित-वृक्षशाखायां
संसक्तम् ‘उत्तरीयं’ प्रावारकम् [‘गृहादिभ्यश्च’ ४।२।१३८; १३६२ इति कः] ‘यावत्’
यत्कालं ‘मीचयति’ [‘यावत्-पुरानिपातयोः लट्’ ३।३।४] ‘आत्मा’ स्व-कलिवरः
[‘आत्मा कलिवरे यत्र स्वभावे परमात्मनि’ इति धरणीदासः] ‘निर्वाहितः’ तत्स्थानात्
अन्यत्र नीतः, पलायितः । तरलिकायाः अपि मीचन-व्याघ्रतलेन हयोरिव
अवसराभावात् इत्याशयः ।

राजेति ॥ ‘उपस्थिता’ अधुनैव उपस्थिता भविष्यति [निष्ठाव भविष्यत्युद्योतका
“आदि-कर्मणि निष्ठा वक्तव्या”, वाः—३०५२] ‘बहुमानेन’ मत्प्रदर्शितेन प्रधान-
महिषी-गौरवेण ‘गर्विता’ जातगर्वा । अहमेव आर्यपुत्रस्य प्रियतमा इति तस्या
गर्वः । अतः ‘इमां प्रतिपत्तिं’ कुतचित् ‘रक्षतु’ गोपायतु, अन्यथा सा यदि
इदंमालिख्यं पश्येत् तदा नूनं मां प्रमदान्तरमासक्तं मन्येत, ईर्ष्यायां अलिख्यमपि
विनाशयेच्च इति हृदयम् । [अनेन प्ररोचना-नामाङ्गमुपचितम् । “प्ररोचना तु
विज्ञेया संहारार्थ-प्रदर्शनी” इति दर्पण-लक्षणात् । अत्र चित्राङ्गन-व्यापारस्य
उपसंहारः प्रदर्शितः] ।

विदूषक इति ॥ सा न केवलम् आलस्यं नाशयेत् अपि तु तदालस्य-धारकं
 मामपि पीडयेत् । अत आह आत्मानमिति । राघवमते तु “अत आत्म-शब्देन
 विदूषकः राजा च उभयमपि गृह्यते । तेन प्रतिकृति-रचनेन उभावपि रचणीयौ
 इति भावः”] ‘अन्तःपुरस्य’ अन्तःपुरस्याया देव्या इत्यर्थः । ‘कूट’ माया कैतवं
 वा [“मायानिश्चल-यन्त्रेषु कैतवाऽनृत-राशिषु । आयोधने शैलशृङ्गे सौराङ्गे कूट-
 मस्त्रियाम्” इत्यमरः] तदुपाया ‘वागुरा’ लक्षणया अत जालमात्रं [‘वागुरा मृग-
 बन्धनौ’ इत्यमरः] तस्याः । ‘मिथप्रतिच्छन्दे’ तन्नामके ‘प्रसादे’ सौधे [प्रसिदन्ति
 अत इति ‘हलश्च’ ३।३।१२१ इति घञ् । “उपसर्गस्य घञि अमनुष्ये बहुलम्”
 ६।३।१२२ इति दीर्घः] ‘मा’ विदूषकं ‘शब्दायवतु’ शब्दं कारयतु । तच्छब्द-
 माकाख्ये अहं शब्दयामि इति भावः [“शब्दायते न” वाः—५४० इति निषेध-
 सत्त्वादपि कवेर्विवक्षावशाद् अणिकर्तुः कर्मसंज्ञा] । ‘अत’ तादृशस्थानि । ‘पारावत’
 कपीतम् ‘उन्मिता’ विहाय । केवलं कपीता एव तद्दृष्टं शब्दयन्ति इत्याशयः ।

सानुमतीति ॥ ‘अम्बो’ इति विस्मये । ‘शियिल’ वसुमत्या मन्दीभूतं ‘सौहृदं’
 प्रेम यस्य तादृशः । ‘अन्यस्यां’ नायिकायां शकुन्तलायां ‘संक्रान्तम्’ आसक्तं
 ‘हृदयं’ यस्य [“सर्वनाम्नः वृत्तिमति पुंवद्भावः ७२८] तथोक्तः सन् अपि ‘प्रथमां’
 प्राक् वसुमत्यां दर्शितां ‘संभावनां’ प्रीतिम् ‘अपेक्षते’ अनुरुध्यते । न तस्याः
 अपगौरवं कर्तुमिच्छति ।

NOTES

1. निर्वाहित &c.—Lit. ‘by me, my own person was carried off’, *i. e.* I somehow made my escape. उत्तरीयम्—उत्तरमिन् दिग्भागे भवम् इति उत्तर+क् १३६२ (Com.)=उत्तरीयम् upper garment.
2. उपस्थिता देवी—Within a very short time *she will be present here*. Here क्त has future sense. *Vide P. 238. n. 5.*
3. बहुमान &c.—मान=सम्मान । For sometime past I have been showing her great honour, in consequence of which she has become very proud. *Prof. Satya Vraja Sharma Collection* arising from jealousy. But jealous ladies do not like that their husbands

should be enamoured of other women. [Cf. 'निरास भङ्ग' कृपितेष पद्मिनी । न मानिनी संसहतेऽन्यसंगमम् ॥ — *Bhatti. II. 6.* Hence self-pride or vanity will be naturally inherent in a 'मानिनी' । For मान, read—"स्त्रीणाम् ईष्याकृतः मानः कोपः अन्यासङ्गिनि प्रिये । श्रुते वानुमति दृष्टे—" *Das'a-rupaka. IV. 67.* which *Dr. Haas* translates thus :— "The resentment arising in a (a state of) jealousy is anger on the part of women when their lover is heard, inferred, or seen (to be) devoted to another."

4. अन्तःपुरः &c.—'कूट' means deception, fraud, machination (*Com.*) Cf. 'पाशमपास्य कूटरचनां भङ्क्ता बलाहागराम्'—*Aba'kara-Kaumudi.* Women are known as practising frauds for the attraction of their lovers and these may be well termed as 'वागुरा' or noose in which men are generally enticed. [Cf. "राजा एवमादिभिः आत्मकार्यनिवर्तिनीनां सधुराभिरनृत-वाग्भिराकृत्यन्ते विषयिणः" *P. 555.*] वागुरा—अवा गुरुते इति अव+आ+गुर [हिंसायाम् तुदादिः]+क ['इगुपध—' ३।१।२५]=अवागुरा । Next 'अ' of 'अव' is dropped by 'वटि भागुरिः' &c — *Vide P. 18, n. 1.* Hence "वागुरा"—*Bhanuji.* *Raghava's* '०कालकूलात्' also gives a very good idea as the virulent ire of women are generally compared with the deadly poison 'कालकूट' or 'हलाहल' which was originated by the churning of the ocean. But 'मुच्यते' does not seem to be in consonance with '०कालकूट' । The readings of K, S and S' also suit the context. So it is not easy to find out the original reading.

5. मां शब्दाययतु (भवान्)—Ordinarily शब्दं करोति with कञ् gives 'शब्दायते' । [With तत् करोति इति णिच्=शब्दयति] । Cf. 'शब्दं करोति इत्यर्थे "शब्दरैव—" ३।१।२७ इत्यादिना कञि, "अकृत-सर्वधातुकयोः दीर्घः" ७।१।२५ इति दीर्घः, "सनाद्यन्ता—" ३।१।२२ इति धातुत्वे निर्देशोऽयम्"— *Bala-manorama.* In the causative, the form is 'शब्दाययति' ["तती हेतुमणिच्"— *Tattvabodhini*]. Now the nominative of 'शब्दाय' (अकर्मक), in the noncausal form (अणिकर्ता), does not become कर्म by 'गति-बुद्धि'—&c. 1. 4. ७८-०. account of the *Vart.* "शब्दायते न" 540. "शब्दायते देवदत्तः । शब्दाययति देवदत्तः" *Shashiro Collection.*

कण्डन्तधात्रीः अणौ कर्ता नौ कर्म नेति वक्तव्यमित्यर्थः ॥ शब्दाययति देवदत्तेनेति ॥ शब्दायते देवदत्तः, तं यजदत्तः प्रेरयति इत्यर्थः । देवदत्तस्य कर्मत्वाभावात् प्रयोज्य-कर्तृत्वमादात्र तृतीयैव * * * शब्दकर्मकमुत्पादनं शब्दायेति कण्डन्तस्य धातोरर्थः । एवञ्च शब्दात्मकं कर्म धात्वर्थे अन्तर्भूतम् । अतः शब्दायेति कण्डन्तधातोरकर्मकः । “धात्वर्थ-वहिर्भूत-कर्मकत्वमेव सकर्मकत्वम्” इति ‘सुप् आत्मनः’ ३११८ इति सूत्रे भाष्ये प्रपञ्चितत्वात्—*Bala-monorama*. “एतेन शब्दाययति सैनिकैः रिपून्” इति कर्म-प्रवृत्तानां परान्ताः—*Tattva-bodhini*. Hence strictly मान् should be ‘मया’ but our poet’s frequent deviation from *Panini* has already been noticed. According to the later grammarians however the *Vartika* is considered useless. Read. शब्दायतेनेति अयं वार्तिको व्यर्थः । शब्दायतेः शब्दरूपकर्मणः धात्वर्थ-संगृहीतत्वेऽपि ह्ययतेरिव वहिर्भूत-पुत्रादि-कर्मणोऽभावे मानाभावेन अकर्मत्वाभावात् इति परे—*S. K. Foot-note, P. 132*.

6. पारावतम्—The pigeons can fly very high and generally live in holes in the highest part of a building. Cf. ‘तां कस्याश्चिद्भवन्वतभौ सुप्तपारावतायां नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात् खिन्नविद्युत्कलवः’—*Megh. I. 39*. Both ‘पारावत’ and ‘पारापत’ are correct. Cf. “पारावतस्य क्द्वय्य कपीती रक्तलीचनः । पारापतः कलरवः”—*Ravasapa’la*.

7. अन्यसंक्रान्त &c.—संक्रान्त transferred. ‘अन्या’ refers to शकुन्तला । Cf. ‘पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीकैः यद् वृद्धेचुक्रुभिः धृतम्’—*Uttar. I. 22*. ‘अन्यसंक्रान्त-प्रेमाणो नागरिका अधिकम् दक्षिणा भवन्ति’—*Vikram. Act. III*. ‘राजा—कथं मामन्यसंक्रान्तहृदयमुपलालयन्तमपि ते सखी न लजयिष्यति’—*Malavik. Act. III*. सम्भावना=respect, honor. Cf. ‘सम्भावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम्’ *Act. VII. 3. Infra*. प्रथमं—respect for the queen married first, or the queen in chief. शिथिलं—This is of course due to his love for S’akuntala.

(प्रविश्य पत्र-हस्ता) प्रतीहारी—जेदु जेदु देवो [जयतु जयतु देवः] ।

(*Entering, १००० Prof. Satya*) *Yashwantrao Chavan Collection*
your majesty. —Victory, victory to

राजा—वेत्रवति ! न खल्वन्तरा दृष्टा त्वया देवी ।

King—Vetravati ! did you not, indeed, on the mid-way see her majesty (*Vasumati*) ?

प्रतीहारी—अह इ । पत्र-हस्तं मां पेक्ष्वथ पङ्क्तिउत्ता
[अथकिम् । पत्र-हस्तां मां दृष्ट्वा प्रतिनिवृत्ता] ।

Portress—Yes, (*my lord*), but (*she*) turned back on seeing me with a despatch in hand.

राजा—कार्यज्ञा कार्योपरोधं मे परिहरति ।

King—Knowing business, (*she my queen*) abstains from disturbing my (*state*)-affairs.

प्रतीहारी—देव. अमच्चो बिस्सवेदि अज्ज अत्थ-जादस्स गणणा-बहुलदाए एकं जेव्व मए पौर-कज्जं पच्चवेक्खिदं । तं देवो पत्तारूढं पच्चक्खीकरेदु त्ति [देव, अमात्यो विज्ञापयति अद्य अर्थ-जातस्य गणना-बहुलतया एकमेव मया पौर-कार्यं प्रत्यवेक्षितम् । तद्देवः पत्तारूढं प्रत्यक्षीकरोतु इति] ।

Portress—My liege, the minister submits that by reason of the length of calculation of the various (*items*) of revenue to-day, only one (*important*) citizen's suit has been brought under consideration by him. Your majesty will be pleased to notice the same (*as*) committed to paper.

राजा—इतः पत्रं दर्शय । (प्रतीहारी उपनयति) ।

King—This way, show (*me*) the paper. (*The portress brings it near*).

राजा (अनुवाच)—कथम् । समुद्र-व्यवहारी सार्यवाहो धनमित्रो नाम नौ-व्यसने विपन्नः । अनपत्यश्च अत्र तपस्वी ।

राज-गामी तस्याऽर्थ-सञ्चयः इत्येतदमात्येन लिखितम् ।
(सविषादम्) कष्टं खल्वनपत्यता । वेत्रवति ! बहु-धनत्वात्
बहु-पत्नीकेन तत्रभवता भवितव्यम् । विचार्यतां यदि
काचिदापन्न-सत्त्वा तस्य भार्यासु स्यात् ।

King (*Having read.*)—What ! the sea-faring foreman of a merchant-guild, Dhanamitra by name, has perished in a ship-wreck. And childless, they say, (*is*) the poor man. To the crown, reverts all his hoard of money, so writes the minister. (*Sorrowfully.*) Miserable indeed (*is*) childlessness. Vetravati ! having had vast wealth, many-wived (*that*) gentleman must have been. Let it be inquired if some one, amongst his wives (*is*) enceinte.

Reading :—‘अर्थजातस्य गणना०’—R. V. M. ‘राजकार्यस्य०’—B. S & B read ‘प्रत्यवेचितं’ for ‘अपेक्षितम्’॥ ‘पत्निकां’—R. M. S. ‘पत्नं’—B. ‘धनमिवः’—R. V. M. ‘धनवृद्धिः’—B. Padma-purana. ‘०व्यसने’—R. M. V. ‘०व्यसनेन’—B. ‘तपस्वी’—R. V. M. ‘सः’—S. Omitted by B. ‘विचार्यताम्’—R. V. M. ‘विच्रीयताम्’—S. ‘अन्विष्यताम्’—B.

राजिति ॥ ‘खलु’ इति प्रश्ने । ‘अन्तरा’ पथिमध्ये । ‘देवी’ अभिषिक्ता पत्नी वसुमती [‘देवी कृताभिषेकायाम्’ इत्यमरः] ।

प्रतीहारीति ॥ ‘अथकिम्’ इति स्त्रीकारे । [‘अङ्गीकारेऽपि चाप्यकिम्’ इति हारावली] । ‘पत्नं हस्ते यस्याः’ तां ‘पद्महस्तां राजकार्यार्थं’ प्रस्थितां मामित्यर्थः [गङ्गादित्वात् समस्यन्तस्य परनिपातः] ।

राजिति ॥ ‘कार्यं’ कदा किं कर्तव्यं किं वाऽकर्तव्यम् इति या जानाति सा ‘कार्यज्ञा’ कर्तव्याऽकर्तव्य-विचारकारिणी । प्रजानां ‘कार्यस्य’ उपरोधं कलहेन व्याघातं ‘परिहरन्ति’ ॥ ‘सर्वज्ञा’ राजकार्ये स्थिता । समीपस्थितौ तु तस्य उपरोध-सम्भावना स्यात् इति विचिन्त्य देवी प्रतिनिधता इति भावः ।

प्रतीहारीति ॥ 'अर्यानां' राजस्वाधिकारिकैः प्रेषितानां धनानां 'जातं' समूहं
 ["जातं जनि-समूहयोः" इति कोषः] तस्य 'गणनायाः बहुलतया' बाहुल्येन तस्य
 संख्याने प्रभूतस्य समयस्य अतिवाहितत्वात् इत्यर्थः । 'पत्राच्छ्रुत्' लिखित्वा प्रेषितम् ।
 राजेति ॥ 'अनुवाच्य' पठित्वा । 'कथम्' इति संभवे । 'समुद्रेण व्यवहरति'
 देशान्तरं गत्वा क्रय-विक्रय-व्यवहारं करोति यस्तादृक् पोतवणिकः । 'सार्थान्' वणिक-
 समूहान् ['सार्थः वणिकसमूहेऽपि स्यात् अपि संघातमात्रके' इति मेदिनीकरः]
 'वाहयति' चालयति यस्तादृक् श्रेष्ठपतिः । 'नौव्यसमे' पोतसंघे पोत-निमज्जने
 इत्यर्थः ['व्यसनं विपदि भंशे दोषे कामजे कोपजे' इत्यमरः] 'विपन्नः' स्तः ।
 'अनपत्यः' पुत्र-पौत्रादिरहितः । ["न पतति वंशो येन यातेन तदपत्यम्" इति
 कलाप-टीकायां दुर्गसिंहः ॥ "अपततं भवति पितुः सकाशादस्य पृथक्ततं भवति ।
 अनेन जातेन सता पिता नरकेन पतति इति वा" ॥ इति यास्कः] ॥ 'तपस्वी'
 अनुकम्पाहः । 'राजगामी' शास्त्रानुसारेण इदानीं राजा एव तद्वनस्य अधिकारी
 भवति इत्यर्थः । 'कष्टं' दुःखकरं 'खलु' इत्यवधारणे । 'बह्वाः पत्राः' यस्य
 तेन ['नट्यात्म्य' ५।४।१५३ इति समासान्तः कः] 'विचार्यताम्' अन्विष्यताम्
 'आपन्नसत्त्वा' गर्भिणी ['आपन्नसत्त्वा स्यात् गुर्विण्यन्तर्वन्ती च गर्भिणी' इत्यमरः] ।

NOTES

1. पत्रहस्ताम् &c.—Unlike the meeting between the king *Agnimitra* and the queen *Ira'vati* in *Malavik. Act. III* or that between the *Pururavis* and the queen *Aus'inari* in *Vikram. Act. II* on similar occasions, our poet very skillfully avoids the introduction of वसुमती (an उपनायिका) in such a critical state, as her presence would surely have created a conjugal misunderstanding [perhaps followed by मान and मानभञ्जन] and thus made the whole situation quite unpleasant. Besides the scene would have taken a different shape and the poet's purpose of the introduction of Sanumati would have been frustrated. For we have not as yet known from her mouth that S'akuntala has given birth to a child and

that the gods are anxious for the speedy reunion of the pair. [सति खलु दीपे व्यवधानदीपेण एषः अन्वकारदीपमनुभवति । * * * दिवा एव तथा अनुष्ठायन्ति यथा अचिरं धर्मपत्नीं भर्ता अभिनन्दयति—*Infra*]

2. अयंजातस्य &c.—Heaps of revenues have been received from various collectors in charge, and much time has been spent to day in the calculation and audit. So the minister has not been able to investigate all the cases. The reading 'प्रत्यवेक्षितम्' should be preferred to 'अपेक्षितम्', as the king had already used this expression. Cf. वेत्तवति * * * यत् प्रत्यवेक्षितम् पौरकार्यमायेण &c.—*P. 648, l. 3.* Besides 'अप + ईच्छ' generally means to need, want, wait. Cf. "पादेन नापेक्षत सुन्दरीणाम्"—*Kumar. III. 26*; 'अपेक्षते प्रत्ययसुत्तम' त्वां—*Ibid III. 18*; 'न हि भावस्त्वलितानि अपेक्षते'—*Vikram. IV. 12*; Also *P. 681, l. 15. Supra.*

3. स्वार्थवाही—The foreman of a guild that leads a caravan. The epithets "समुद्र-व्यवहारी" and "नी-व्यसन" conclusively prove the existence of ships in ancient India, and also the prevailing practice of trading in foreign lands with sea-going vessels. The curious may read with advantage *Dr. Mukherje's "Shipping and maritime activities in ancient India"* and *Rao-Bahadur G. V. Joshi's* article on. *Shipping in Ancient India* published in the *Modern Review, February, 1908.* किल—It is reported.

4. राजगामी—In case of failure of issue, the property of one other than a Brahmana, will revert to the state. This is according to *Manu*. Read "अर्हयं ब्राह्मणद्रव्यं राजा नित्यमिति स्थितिः । इतराणां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेद्रूपः"—*Manu. IX. 189*. Thus at the time of Kalidasa the widow of a deceased person could not inherit his estate. The prevalence of this practice places Kalidasa in a very antique period, when this sort of law inheritance of *Manu, A'pastambha, Bohha'yana* were not remodelled by *Yishnu, Sankha, Likhita, Vrihaspati* and other later law-givers. Read :—"अपुत्र-धनं पत्राभिगामी" । तदभावे मातृगामी

तदभावे भ्रातृगामि, तदभावे भ्रातृपुत्रगामि, तदभावे सकुल्यगामि, तदभावे बन्धुगामि,
तदभावे शिष्यगामि, तदभावे महाध्यायिगामि, तदभावे ब्राह्मणधनवज्रं राजगामि" -
इति दायभाग-गन्य-धृत-विष्णु-वचनम् ॥ 'यस्य नीपरता भार्या देहार्धं' तस्य जीवति ।
जीवत्यर्धशरीरे तु कथमन्यः स्वमाप्नुयात् ॥ सकुल्यं विद्यमानस्य पितृमातृसनाभिभिः
अपुत्रस्य प्रसूतस्य पत्नी तद्भागहारिणी' - *Bṛihaspati*. "वे अपुत्राः स्ववित्त्यद्राः
पत्नी-भ्रातृ-विवर्जिताः । तेषां धनं हरेद्राजा सर्वस्याऽधिपतिर्हि सः" - *Ibid*. Also
Kulluk Bhatta on Manu. IX. 187. S. Kalpadruma P. 422.

5. अर्थसञ्चयः - Plenty of wealth. सम् + चि + अच् भावे ['एरच्'
३१३५६] = सञ्चयः abundance. "चयः समूहे प्राकारमूलधमे समाहृतौ" -
Medini. As here the sense is not that of 'उपसमाधान' i. e.
"making heaps" [Cf. "उपसमाधानम् उपर्यधीभागेन राशीकरणम्" - *Prabha.*]
so घञ् by "निवास-चिति-शरीरो-पसमाधानेष्वादेश कः" - ३. ३. 41; 3213,
is barred and 'च' is also not changed into 'क'. Read
"राशीकरणम् उपसमाधानम् । एतेषु अर्थेषु चिनीतेः घञ्प्रत्ययो भवति ।
घातोरादेश ककारः आदेशः । एतेषु इति किम्? चयः । इह कक्षात्रभवति
महान् काठनिचयः । बहुत्वमव विवक्षितम् । न उपसमाधानम्" - *Kaś'ika*.

6. आपन्नसत्त्वा = आपन्नः सत्त्वः (जन्तुः) अनया अस्यां वा (बहु) - *Bhanuji*.
Or say 'आपन्ना सत्त्वम्' इति आपन्नसत्त्वा । The समास is regulated
by "प्राप्तापन्ने च द्वितीयया" 715. Next the application of "परवलिङ्ग"
हन्-तत्पुरुषयोः" 2. 4. 26 is barred by the *Vart*. "द्विगु-प्राप्ताऽऽपन्ना-
ऽलम्पूर्व-गति-समासेषु प्रतिषेधो वाच्यः" 812 Read. "प्राप्त, आपन्न, अलम्पूर्व, गतिसमास
एतेषु परवलिङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । * * * प्राप्तजीविक इति । अत्र
सत्तर-पदस्य जीविका-शब्दस्य यलिङ्गं तत् समासस्य न भवति" - *B. Manorama*.
Cf. 'सममापन्नसत्त्वा ता रेजुः आपाण्डु रलिषः' - *Raghu. X. 59.*

Remarks :— It is obvious that the importance of the
introduction of the story of Dhanamitra is only to put
vividly to the notice of the king the helplessness of a
man, wanting in issue and also to make him keenly feel
for his legally married wife who was pregnant but ruthlessly
repudiated by him (S. 24 C. 13) *Shanku Collection.*

प्रतीहारी—देव, दाणिं जेव्व साकेदअस्स सेट्ठिणी दुहिआ
णिव्वत्त-पुंसवणा जाआ से सुणीअदि [देव, इदानौमेव साके-
तकस्य अंष्ठिनो दुहिता निव्वत्त-पुंसवणा जाया अस्य अयते] ।

Portress—My lord, it is reported that his wife, the daughter of a guild-merchant of Ayodhya, has had her "*male-child-libation*" performed only recently.

राजा—स खलु गर्भः पितरं रिक्थमर्हति । गत्वेव-
ममाल्यं ब्रुहि ।

King—Surely that unborn child [*Lit. foetus*] is entitled to (*its*) paternal assets. Go (*and*) thus inform the minister.

प्रतीहारी—जं देवो आणवेदि [यत् देव आज्ञापयति] ।
(प्रस्थिता) ।

Portress—As my liege commands. (*Starts to go*).

राजा—एहि तावत् । King—Just come back.

प्रतीहारी (प्रतिनिवृत्य)—इअम्हि [इयमस्मि] ।

Portress (*Turning back*).—Here am I.

राजा—किमनेन सन्ततिरस्ति नास्तीति ।

येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना ।

स स पापाट्टते तासां दुष्यन्त इति ब्रुयताम् ॥ २३ ॥

King—Or what matters whether there be issue or not. Let it be publicly announced that of whatsoever loving kin the subjects are deprived, Dushyanta will be (*in the place of*) that (*kin*), excepting the sinful.

प्रतीहारी—एवमस्मि घोषयि-
तव्यम्] । (निष्क्रम्य । पुनः प्रविश्य) देव ! काले पवुठं

विश्र अहिणन्दिदं देवस्य सासनम् [काले प्रवृष्टमिव अभिनन्दितं देवस्य शासनम्] ।

Portress—Thus, indeed shall it be proclaimed. (*Going out & entering again.*) Like timely shower, is hailed the royal proclamation (*by the populace*).

राजा (दीर्घमुष्णञ्च निःश्वस्य)—एवं भोः सन्तति-विच्छेद-
निरवलम्बना मूल-पुरुषाऽवसाने सम्पदः परमुपतिष्ठन्ते ।
मसाप्यन्ते पुरुवंशश्चिय एष वृत्तान्तः ।

King (*Heaving a long and warm sigh.*)—Thus alas ! do the goods of families, rendered propless by the discontinuance of lineal descendants, pass over to a stranger, at the demise of the representative of the original stock. On my decease, too, the fortune of Puru's line will have (*quite*) a like story.

Reading :—‘साकेतकस्य’—M. V. S. ‘साकेतस्य’—R. ‘साकेतपुरस्य’—B. ‘प्रतिनिवृत्त्य’—B. Omitted by others. After ‘देवस्य शासनम्’ B reads ‘महाजनेन’, while S has ‘असात्येन जनेन च’ । ‘विच्छेदनिरवलम्बना’—B. ‘विच्छेदनिरवलम्बानां कुलानां’—R. V. S. M. ‘उपतिष्ठन्ते’—B. Others have ‘उपतिष्ठन्ति’ । ‘अश्चिय एष वृत्तान्तः’—B. S, ‘अश्वीरकाले इवोपवौजा भूरेवं वृत्ता’—R. V. M.

प्रतिहारितीति ॥ ‘साकेते’ अथोद्ध्यायां जात इति ‘साकेतकः’ [‘साकेतः स्यादथो-
द्ध्यायां कोसलानन्दिनी च सा’ इति यादवः । धूमादित्वात् ४।२।१२७ डञ्]
‘श्रेष्ठिनः’ कुलिकस्य वणिज इति यावत् [‘कुलिकान्तु कुलौ श्रेष्ठौ कुलश्रेष्ठिनि
शिल्पिनाम्’ इति जटाधरः । ‘श्रेष्ठ’ इति भाषा] । ‘निर्वृत्तं’ सम्पादितं ‘पुंसवनं’
गर्भोत्पत्यवधि तृतीय-मास-कर्तव्य-पुंसन्तान-सम्पादक-संस्कार-विशेषः यस्याः तादृशी ।
राजेति ॥ ‘पित्रा’ पितुरागतं पैत्रिकमित्यर्थः [‘पितुः यच्च’ ४।३।७९ ; १४५८
इति यत्] । ‘रिक्त्यन्ते’ पुत्रवधौ रिक्त्यन्ते इति यावत् । ‘रिक्त्यन्ते’ धनम्

[पाट-तुटि—' इ:-१७२, इति थक् । "बसिकाशि—' इत्यादिना धन-इति मुकुटसु अपाणिनीयः—इति भानुजिः । "रिक्तथम् ऋक्थं धनं वसु" इत्यमरः । 'गर्भः' अर्थात् गर्भस्थः सन्तानः । अर्हति लब्ध्ं योग्यः भवति, न तु नृपतिरित्यर्थः ।

येनेति ॥ अन्वयः ॥ प्रजाः येन येन वियुज्यन्ते, पापादृते दुष्यन्तः तासां स स इति वृथ्यताम् । व्याख्या—'प्रजाः' जनाः सदीयाः प्रकृतय इत्यर्थः । 'प्रजा तु जन-पुत्रयोः' इति वैजयन्ती] 'येन येन स्निग्धेन' स्नेहवता 'बन्धुना' पुत्रादिना स्वजनैः [संगोत्र-बन्धव-ज्ञाति-बन्धु-स्व-स्वजनाः समा' इत्यमरः ॥ सहाये तृतीया । यद्वा अनृक्ते कर्तरि तृतीया, 'वियुज्यन्ते' इत्यस्य कर्तृपदम्] 'वियुज्यन्ते' विच्छेद्यन्ते नियतिवशात् विरहिता भवन्ति इत्यर्थः । 'पापात् ऋते' पापिनं विना [अत पाप-शब्दः विशेष्य-निघ्नः । 'नृशंसः घातकः क्रूरः पाप' इत्यमरः । अर्शपादित्वात् ५।२।१२७ सत्वर्थे अच्] : ये ये बान्धवा दुराचारा भ्रियन्ते तान् वर्जयित्वा इति भावः । 'दुष्यन्तः तासां' सङ्घ-विरहित-प्रजानाम् ["सर्ववाचीपहतात् पितेवानु-गृह्णीयात्" इत्युक्तेः] 'स स' ततश्च स्थानीयः भविष्यति 'इति' पूर्वीक्तं वाक्यं 'घृथ्यताम्' उच्चैः राज्यमध्ये प्रचार्यताम् । पुत्रादि-बान्धव-विशेषात् ये ये निराश्रया भवन्ति दुष्यन्त स्तेषां सर्वेषां तत्तत्त्वन्धुस्थानीयोभूत्वा तेषामाश्रय-स्वरूपः भविष्यति । किन्तु मृतः स बान्धव्येत् दुराचारः स्यात्, दुष्यन्तः तस्य पापिनः स्थानीयो न भविष्यति इति हृदयम् । अनेन साहाय्यनामा नाश्यालंकार उपचक्षितः । तल्लक्षणं यथा दर्पणे—"साहाय्यं सङ्गटे यत् स्यात् आनुकूल्यं परस्य च" इति । छेदवृत्त्यनुप्रासौ । श्लोकीवचनम्] ।

प्रतिहारोति ॥ 'नाम' इत्यभुपगमे । 'कानि' योग्यविधायाम् । 'प्रहृष्ट' शोभनं वर्धनम् [वर्धतेः भावे क्तः] ।

राजेति ॥ 'उष्णम्' इति विशेषणं व्यर्थं सत्यामहे । एवंविधस्याऽभिनयस्य असंभाव्यात् । 'भीः' इति विषादे ["भीम् संशोधन-विषादयोः" इति मेदिनीकरः] । 'सन्तत्याः' अपत्यस्य 'विच्छेदेन' लीपेन 'निःशेषितम्' अवलम्बनम् आश्रयः यस्याः तादृशः 'सम्पदः' धनसम्पत्तयः ['सत्पद' शब्दस्य पर्यायशब्दः] 'अवसाने' अवस्ये 'एवम्' अनया रीत्या धननिववदित्यर्थः । 'पर' तत्कुलाऽनुत्पन्नं परकीयं

पुरुषम् 'उपतिष्ठन्ते' संगच्छन्ते ["उपादिवपूजा-सङ्गतिकरण-मितकरण-पश्चिषु इति वक्तव्यम्" २।३।२५ ; २।३।२२ इति वार्तिकीकृतिः सङ्गति-करणार्थे तद्ध्। 'उपतिष्ठन्ति' इत्यपपाठः]। अनपत्यस्य 'ममापि' दुष्यन्तस्य 'अन्ते' स्यौ 'पुरुवंश-श्रियः' मत्कुल-संपदः 'एष वृत्तान्तः' ईदृश एव प्रकारो भविष्यति अर्थात् धनमिववत् ममापि सम्यत् अपरं कश्चित् आश्रयिष्यति ["वृत्तान्तस्तु प्रकरणे कात्स्न्ये वार्ता-प्रकारयोः" इति हेमः]।

NOTES

1. साकेतकथ—साकेते जतः इति साकेत + जुञ् [धृमादिभ्यश्च 4. 2. 127 ; 1351 ; व = अक 7.1.1.] = साकेतकः An inhabitant of साकेत। *Abhirama's* "साकेते वसतीति साकेतकः" seems to be inaccurate. 'साकेत' is included in the धृमादि-list. 'साकेत' is the name of Ayodhya given by the *Buddhists* and it is often met with in the Buddhist literature. The absence of साकेत in the *Ramayana* according to *Prof. Jacobi* of *Bonn* is a conclusive proof of its priority to Buddha. The word is *masculine* according to यादव (*Com.*) but *neuter* according to शब्दरत्नावली। Kalidasa elsewhere has used this word. 'साकेतीपवनमुदारमध्यावास'—*Raghu. XIII. 79 ; XIV. 13 ; V. 31 ; XVIII. 36.* श्रेष्ठी—"The head of a guild or corporation practising the same trade"—*Williams.*

2. निर्वृत्त-पुंसवना—पुंसवन is the second of the 12 purificatory ceremonies enjoined on the three superior classes and is performed on a woman's manifesting unmistakable sign of pregnancy, with view to the birth of a male child. It generally takes place in the 3rd or 4th month. Read "मासि द्वितीये तृतीये वा पुंसवनं यदा पुंसा नक्षत्रेण चन्दमा युक्तः स्यात्"—*Pa'raskara.* "त्यक्ते गर्भे तृतीये तु मासे पुंसवनं भवेत्। गर्भेऽत्यक्ते तृतीयेष्वेव तुर्यमासि वा भवेत्"—*Gobhila.*—*Saunaka.* "तृतीयस्य गर्भमासस्य आदिम-देशे पुंसवनस्य कालः"—

3. गर्भः &c.—गर्भः = foetus. रिक्य—wealth. 'A child who is in the mother's womb at the time of the death is, in contemplation of law, actually existing and will on his birth, divest the estate of any person who is at that time inferior to

his own, - who has taken it in the meantime"—*Mayne's Hindu Law*. Read also 'ये याता येऽप्यजाता वा ये च गर्भे व्यवस्थिताः । वृत्तिं तेऽपि हि काङ्क्षन्ति वृत्तिलोपः विगर्हितः'—*Bhṛigu*. "उत्पत्त्यै वार्थं खामित्वात् लभेत इत्याचार्या मन्यन्ते"—*Gautama*.

4. पापादृते—Here पाप is an adjective (*Com.*) and is equivalent to "पापी", sinner, a wicked person. The idea is Dushyanta will not fill up the place of that dead man who in his living time was a sinner; consequently when a man loses such friend, naturally he deserves not king's protection. According to *Williams*, the king will not be a loving friend to a person who is living & is a sinner, even if he undergoes any bereavement. According to *Raghava*, it means—'Excepting sin' (*i. e. sinful act*). Or in other words the king will fill up that place of the deceased person, provided there is no sin in doing so, as there would be in his becoming husband to a widow. "पापादृते । स्त्रीणां भर्तृत्वेन विना इत्यर्थः"—*Raghava*.

5. वृष्यताम्—वृषिः विशब्दे इति कविकल्पद्रुमः । To cry or proclaim aloud, declare publicly. विशब्द इह कथनम् आविष्करणं नानाशब्दकरणं वा । आङ्गपूर्वकः सतत-क्रन्दने इति तट्टिका । It is चुरादि but णिच् is optional, hence it is भूदि also. Read "वृषिर् विशब्दने । घोषयति 'वृषिर् अ-विशब्दने' ७.२.२३, ३०.६३ इति सूत्रे 'अ-विशब्दने' इति निषेधात्तद्विना अनित्योऽस्य णिच् । घोषति"—*Bhattoji*. 2571. "घोषयतु मन्मथनिदेशम्"—*Gitagovinda*. Because of this very word, the reading 'दुष्यन्त' is preferred to 'दुष्मन्त' । *Vide P. 25, n. 4, l. 20*.

6. मूलपुरुषः—The man who represents the original progenitor from whom in a direct line the family is descended; "the eldest surviving son", 'the stock-man'.

7. भोः—Implies विषाद । उपतिष्ठन्ते—*Por. Atmp. vide Com.* The reading 'उपतिष्ठन्ते' is grammatically inaccurate. एषः वृत्तान्तः = इह क्व प्रकारः (*Com.*) *Williams* "अकाश इवोपधौजा &c.

is rejected, as the simile is quite defective ; besides there is no reason why a land where seed has been sown *untimely*, should go to another's hand.

प्रतीहारी—पडिहदं अमङ्गलं [प्रतिहतममङ्गलम्] ।

Portress—The misfortune be averted.

राजा—धिङ् मामुपनतश्रेयोऽवमानिनम् ।

King—Fie on me, who scorned a blessing arrived !

सानुमती—असंस्रं प्रियसखीमेव हृदये कृत्वा निन्दितः
एण अप्पा [असंशयं प्रियसखीमेव हृदये कृत्वा निन्दितः
अनेन आत्मा] ।

Sanumati—Undoubtedly having (*my*) dear friend alone in (*his*) mind, he censured himself.

राजा—संरोपितेऽप्यात्मनि धर्म-पत्नी

त्यक्ता मया नाम कुल-प्रतिष्ठा ।

कल्पिष्यमाणा महते फलाय

वसुन्धरा काल इवोप्त-वोजा ॥ २४ ॥

King—Although (*my*) own self was implanted (*in her* womb), the lawful wife (*of mine*), the support of (*my*) family, was foolishly disavowed by me, like a plot of land, sown with seed at the right season (*and*) promising a magnificent harvest.

सानुमती—अपरिचिता दाणिं दे भविस्सदि [अपरित्यक्ता
इदानीं ते भविष्यति] ।

Sanumati—(*See the support of your family*) will not be (*long*) forsaken.

चतुरिका (जनान्तिकम्) —अए, इमिणा सत्य-वाह वृत्तन्तेण
दिउणुव्वेओ भट्टा । एं अस्सासिटुं मेहप्पडिच्छन्दादो अज्ज-
माठव्वं गेण्हिअ आअच्छेहि [अये, अनेन स्वार्थ-वाह-वृत्तान्तेन
विगुणोद्देशो भर्ता । एनमास्वासयितुं मेघप्रतिच्छन्दात् आर्यं
माधव्यं गृहीत्वा आगच्छ] ।

Caturiká (*Aside to the Portress.*)—Ah ! (*our*) lord has
(*his*) remorse doubled by this story of the head of the
merchant-guild. Go to the Cloud Balcony (*and*) bring
Máthavya to dispel his grief.

प्रतीहारी—सुष्ठु, भणामि [सुष्ठु, भणसि] । (निष्क्रान्ता) ।

Portress—Right well (*you*) say. [*Exit*].

Reading :—‘उपनत’—B, ‘उपस्थित’—R. M. S. ‘अपरित्यक्ता’—B.
‘अपरिक्लिप्ता * * सन्तति’—R. V. M. S. ‘विगुणोद्देशो’—R. V. ‘विगुणोद्देशो’
—M. ‘विगुणितानुशयी’—S. For ‘आगच्छ’—S has ‘आगच्छामि न इति
निष्क्रान्ता चतुरिका’ ।

प्रतिहारीति ॥ ‘अमङ्गलं’ भयदाशङ्कितं स्वापत्य-विच्छिद्ररूपम् ‘प्रतिहतं’ दूरीकृतं
भवतु इति शेषः ।

राजेति ॥ ‘उपनतं’ स्वयमेव आगतं ‘श्रेयः’ सगर्भदार-रूपम् ।

संरोपिते इति ॥ अन्वयः ॥ काले उत्त-बीजा महते फलाय कल्पित्यमाणा
वसुन्धरा इव कुलप्रतिष्ठा धर्मपत्नी आत्मनि संरोपिते अपि त्यक्ता नाम । व्याख्या—
‘काले’ योग्ये समये ‘उत्तं’ (६।१।१५) रोपितं ‘बीजम्’ एकवचन-कारणं [अन्वयः शुक्रम
‘बीजं तु रेतसि । स्यादाधाने च तत्त्वे च हेतावङ्कुर-कारणं’ इति हेमः]
यस्यां तथोक्ता । अस्मादेव हेतोः ‘महते’ एकवचन-भूरिणे [अन्वयः पराक्रमशालिने]
‘फलाय’ एकवचन-संस्थाय [अन्वयः पुत्ररूप-फलाय । “कृपि संपद्यमाने च” इति
४र्थः] ‘कल्पित्यमाणा’—
३१।४६ इति खच् । ‘खल्वि ह्रस्वः’ ६।४।२४ इति णिजन्तधातोः उपधाया ह्रस्वत्वम् ।

खित्वात् सुमागमः ६।१।६७] 'इव कुलस्य' सङ्गस्य 'प्रतिष्ठा' स्थितिहेतुः [एतत्
तु तृतीयाङ्के सप्तदश-श्लोके उक्तम् । "प्रतिष्ठा गौरवे स्थितौ" इति हेमः] 'धर्मस्य
पत्नी' ४।१।३३ [अश्वघासादिवत् तादर्थ्ये षष्ठी-समासः] शकुन्तला इत्यर्थः । 'आत्मनि
संरोपितेऽपि' तस्यां गर्भरूपेण स्वात्मनि स्थापितेऽपि [तथाचीकं भारते— "आत्मा
आत्मनैव जनितः पुत्र इत्युच्यते बुधैः" इति] 'मया त्यक्ता' अवधौरिता 'नाम'
इति कुत्सने । अतएव 'मां धिक्' इत्यभिप्रायः । [उपमा । काव्यलिङ्गं च ।
श्रुत्यनुप्रासः । उपजातिर्वाच्यम्] ।

Voice :— ०पत्नीं ०प्रतिष्ठां कल्पिष्यमाणां वसुधरां ०वीजां त्यक्तवान् अहम् ।
सानुमतीति ॥ 'इदानीं' मेनका-प्रेषितया मया साक्षात् दुष्यन्तावस्थादर्शनात्
अनन्तरं प्राक् प्रत्याख्याता कुल-प्रतिष्ठा शकुन्तला 'न परित्यक्ता' अर्थात् पुनः प्राप्ता
भविष्यति । मया यज्ञभागीतृत्वं देवैश्च तथा अनुपास्यते । पाठान्तरपक्षे 'अपरिच्छिन्ना'
अविच्छिन्ना विनाशरहिता इति यावत् 'ते' तव दुष्यन्तस्य 'सन्ततिः' दंश-प्रवाहः
'भविष्यति' सर्वदमनस्य जातत्वात् इति व्याख्येयम् ।

चतुरिकेति ॥ 'द्वौ गुणौ' आठसी यस्य [गुणस्तु आठसि-शब्दादि-ज्येन्द्रियाऽमुख्य-
तन्तुषु' इति वैजयन्ती] स 'द्विगुणः' निरतिशय इत्यर्थः, तादृशः 'उद्देगः' मानसी
व्यथा यस्य तथाभूतः ।

NOTES

1. आत्मनि संरोपिते &c.—The Hindu notion is this that the son is nothing but the husband himself born in his consort and hence a wife is called "जाया" ('जायते अस्मात्'—*Bhanuji*). *Manu* observes :—'पतिर्जायां संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते । जायायास्तद्धि जायात्' यदस्यां जायते पुनः"—*Ch. IX. 8*. "आत्मा प्रविश्य जायायां पुनरुपेय जायते"—*Quoted by Abhira'ma*. "आत्मा वै पुननामासि"—*Quoted by Kulluka Bhatta*. "अगादगात् संभवसि हृदयादधिजायसे । आत्मैव पुनरनामासि स जीव शरदः शतम्"—*Quoted by Katayavema* (Also *Mahabh. Adiparva.*) The idea is :—I have not only disavowed (त्यक्ता) my legally married wife which was a heinous crime but that was again foolishly (नानुप्रासः) aggrava-

even then she was bearing my seed in her womb (आत्मनि संरोपिते) and as such was the only means of the continuity of my clan (कुलप्रतिष्ठा)। Now see *n.* 4.

2. कल्पिष्यमाना - The root कृप् (८।२।१८) has the sense of 'to be fit or adequate for,' 'result in,' 'tend to.' Cf. 'कल्पसे रक्षणाय' - *Act V. 5. Supra.* 'पद्यात्पुनः अपहृतभरः कल्पते विद्यमाय' - *Vikram. III. 1.* 'विभावरी यथरुणाय कल्पते' - *Kumar. V. 44.* also *V. 79; VI. 29;* 'शेषे हि फलाय कल्पते' - *Raghu. VIII. 40;* also *V. 13; Megh. 55. Manu. II. 151; II. 266. Bhatti. XXII. 21.* Read also "अर्धनाम् ईप्सितप्राप्तौ कल्पते कल्पवृक्षवत्। न कल्पयति मिथ्यार्थाच्छिरः कल्पयति द्वेषाम्" ॥ - *Hala'yudha, Kavirahasyam, 83.*

3. सहते फलाय &c. - For somewhat similar idea Cf. "तेनैव वीर्येण पिता प्रजायै कल्पिष्यमाणेन ननन्द यूना। सुवृष्टियोगादिव जीवलीकः सस्येन संपत्तिफलीन्मुखेन" ॥ *Raghu. XVIII. 2.* "तं भावार्थं प्रसवसमयाकाङ्क्षिणीनां प्रजानाम्। अलर्गूढं क्षितिरेव नभोबीजमुष्टिं दधाना" ॥ *Ibid. XIX. 57.*

4. अपरित्यक्ता &c. - The king is sad because he has forsaken (त्यक्ता) his कुलप्रतिष्ठा। But Sanumati is aware of the fact that the gods are making arrangements for the union of S'akuntala with Dushyanta very soon. Hence she will not be long forsaken. With अपरिच्छिन्ना &c. - "Henceforth your progeny will not be without a break"; because she is aware of the birth of सर्वदमन।

राजा—अहो ! दुष्यन्तस्य संशयमारूढाः पिण्ड-भाजः ।

कुतः— अस्मात् परं वत यथाश्रुतिं सम्भृतानि

को नः कुले निधनानि करिष्यतीति ।

नूनं प्रसूति-विकलेन मया प्रसिक्तं

धोताऽश्व-शेषमुदकं पितरं पिबन्ति ॥ २५ ॥

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

॥ (मोहमुपगतः) ॥

King—Oh ! Dushyanta's oblation-eaters (*i. e. manes*) have come to be under apprehension. For—"who, alas ! after this (*man*) in our family will offer (*us*) oblations prepared after the Vedic (*precept*) ? Thus thinking assuredly (*my*) manes drink such of the waters offered by me, destitute of progeny, as remains after washing (*their*) tears. (*He swoons.*)

चतुरिका (ससम्भ्रममवलम्ब्य)—समस्ससदु समस्सदु भट्टा
[समाश्वसितु समाश्वसितु भट्टा]।

Caturikā (*Hastily supporting him.*)—Be reassured, my liege, be reassured.

सानुमती—हृद्वी ! हृद्वी ! सदि क्वु दीवे व्यवधान-दोषेण एसो अन्धआर-दोसं अणुहोदि । अहं दाणीं जेव्व णिञ्चुदं करेमि । अधवा सुदं मए सउन्दलं समस्सासअन्तीए महेन्द्र-जणणीए मुहादो जस्स भाअ-समुस्सआ देवा जेव्व तथा अणुचिट्ठिस्सन्दि जधा अदरेण धम्म-पदिणिं तुमं भट्टा अहिणन्दि-स्सदि त्ति । ता जुत्तं एदं कालं पडिपालिदुं । जाव इमिणा वुत्तन्तेण पिअसहिं सउन्दलं समस्सासेमि [हा धिक् । हा धिक् । सति खलु दोपे व्यवधान-दोषेण एषः अन्धकार-दोषम् अनुभवति । अहमिदानोमिव निर्वृतं करोमि । अथवा शुतं मया प्रकुन्तलां समाश्वसयन्त्या महेन्द्र-जनन्या सुखात् यज्ञ-भाग-समुत्सुका देवा एव तथा अनुष्टास्यन्ति यथा अचिरेण धर्मपत्नीं तां भर्ता अभिनन्दिष्यति इति । तत् युक्तम् एतं कालं प्रतिपालयितुम् । यावदनेन वृत्तान्तेन प्रियसखीं समाश्वसयामि] । (इति उद्गमः) ।

Sānumati—Ah fie ! ah fie ! though (*the bright*) lamp is there, this (*man*) experiences (*all the*) ill-effects of darkness, by reason of intervention. I'll forthwith make him happy. Or rather, I have heard from the mouth of Indra's mother while she was consoling S'akuntala, that eagerly longing for (*their*) portions of sacrifices the gods themselves will so devise that before long the husband will welcome (*his*) lawful wife. Therefore it is proper to wait for this period. In the interim (*I*) shall reassure my dear friend with this (*happy*) news. [*Exit with Udva'ntaka dance*].

(नपथ्ये,—अब्वम्हसं अब्वम्हसं । अब्वह्मण्यम् अब्वह्मण्यम् ।)

(*In the postscenium.*) A Brāhmana in danger ! A Brāhmana in danger !

राजा (प्रत्यागत-चेतनः । कर्णं दत्त्वा)—अये ! माठव्यस्येव अर्त-स्वरः । कः कोऽत्र भोः ।

King (*Coming to his senses and leaning his ear.*)—Hark ! (*it is*) like Mathavya's tone of distress. Who, who is there, ho ?

(प्रविश्य) प्रतीहारी (ससम्भ्रमम्)—परित्ताअदु देवो संसअ-गदं वअस्सं [परित्रायतां देवः संग्रयगतं वयस्यम्] ।

(*Entering.*) Portress (*Distractedly.*)—Let my liege save your friend who is jeopardised.

Reading :—B has 'संहितानि' for 'संभृतानि' । 'नियच्छति'—R. V. M. 'करिष्यति'—S. B. K. S'r. Dr. Burkhard. '०ग्निषम्'—R. V. M. S. 'सिकम्'—B. 'अवल्लब्ध्या'—V. S. 'अवलीक्य'—M. R. Omitted by B 'युक्तमेतं'—K. M. S. 'न युक्त'—R. V. B. 'कालं प्रतिपालयितुम्'—K. M. R. V. 'ने अत्र विलम्बितुम्'—B. 'कालं क्षन्तुम्'—S. 'प्रत्यागत-चेतनः'—B. 'प्रत्युत्पन्नः'—S. 'प्रत्युत्पन्नः'—S. 'प्रत्युत्पन्नः'—S. B. K. S'r read 'अवकारम्' for '०दीपम्'

राजिति ॥ 'अद्भो' इति विषादे । 'पिण्ड' भजन्ते' ये ते 'पिण्डभाजाः' पूर्वपुरुषा इत्यर्थः ['भजो णिः' ३।२।६२ ; २९७६ इति कर्तरि णिः] ।

अध्वानिति ॥ अन्वयः ॥ नः कुले अध्वान् परं वत यथाश्रुति-संभृतानि निवपनानि कः करिष्यति इति पितरः प्रसूति-विकलेन मया प्रसिक्तमुदकं नूनं धौताश्रु-शेषं पिबन्ति । व्याख्या—'नः' अध्वान्कं 'कुले' वंशे ["कुलं वंशे सजातीययणे च स्यान्नैकतेन" इति केशवः] 'अध्वान्' दुष्यन्तात् 'परम्' अनन्तरं ["सम्प्रति देश-काल-वृत्तिना योगेऽपि भवति" इति दीक्षितोक्तः ५९५ पञ्चमी] 'वत' इति खेदे ["वत खेदेऽनुकम्पायां हर्षे संबोधनेऽद्भुते" इति अजयपालः] 'यथाश्रुति' वेदोक्त-विधानाऽनुसारेण 'संभृतानि' संगृहीतानि 'निवपनानि' पिण्ड-श्राद्ध-तर्पणादीनि पिबद्दानानि ["मृतमुद्दिश्य यत् दानं निवापः स प्रकीर्तितः" इति भरतः] 'कः करिष्यति' विधायति न कोऽपि इत्याशयः । 'इति' चिन्तयित्वा 'पितरः' मदीय-पूर्वपुरुषाः 'प्रसूत्या' तनयेन ['प्रसूति स्तनयोत्पत्त्योः तथा दुहितरि स्मृता' इति विश्वः] 'विकलः' रहितः तादृशेन अपुत्रकेण 'मया प्रसिक्तम्' अर्पितम् 'उदकं' तर्पण-सलिलं 'नूनं' निश्चितमेव 'धौतानि' चालितानि [धातु मार्जने इत्यध्मात् क्तः ६।४।१९] 'अश्रूणि' येन करणभूतेण तत् 'धौताश्रु' च तत् 'शेष' च 'धौताश्रुशेषं', यद्वा 'धौताश्रुणः शेषम्' अवशिष्टं यथा तथा 'पिबन्ति' [इति क्रियोत्पेचालंकारः । काव्यलिङ्गानुप्रासाः । "इति शब्दात् परं 'चिन्तयित्वा' इत्यनभिधानेऽपि न नूनपद-तादीषः वक्तुर्विधादमग्नत्वात् । "उक्तौ आनन्दमग्नादेः स्यान्नूनपदतागुणः" इति साहित्यदर्पणात्—इति सिद्धान्तवागीशपादा । "राजा—दीर्घमुष्णञ्च निःश्वस्य" इत्यादिना एतदन्तेन क्लृप्तं नामाङ्गमुपचितम् । तल्लक्षणं यथा—"आत्मावसादनं यत्तु क्लृप्तं तदुदाहृतम्" इति । दर्पणकारमते क्लृप्तमस्य नामान्तरम् । "राजा—संरोपिते" इत्यादिना मोहमुपागतः इत्यन्तेन मूर्च्छना नाम कामदशा उक्ता । वसन्ततिलका वृत्तम्] ।

Voice :— निवपनानि केन करिष्यते पिबन्तिः पीयते ।

सानुमतीति ॥ 'दोषे' कूलदीपके शकुन्तला-तनये 'सति अपि व्यवधान-दीषेण' बहुभिः जनपदैः व्यवधानरूपः दोषः तेन । [इति हेतौ श्या] अज्ञानवशात्

निरापत्यता-जनितं दुःखम् अनुभवति । यथा कस्मिंश्चित् दीपे सत्यपि तस्य व्यवधान-दीपेण जनः अन्धकार-दीपमनुभवति, तद्वत् तनये सर्वदमने सत्यपि देशान्तरस्थितत्वेन अज्ञतावशात् अयं जनः अधुना निरपत्यताजनितं महोद्वेगम् अनुभवति । [“सत्यामपि शकुन्तलायां तददर्शने प्रस्तुते साम्यादीपकस्याऽप्रस्तुतस्य वचनाद् अप्रस्तुतप्रशंसा” इति राघवपादाः । अन्ये तु असम्भवद्वस्तुसम्बन्धा निदर्शनालंकार इत्याहुः] । ‘निर्वृत’ सपुत्र-शकुन्तला-वृत्तान्त-ज्ञापनेन सुखिनम् । ‘अथवा’ इत्यादिषु । ‘यज्ञानां’ मत्प्रजाभिः विहितानां यागानां ये ‘भागाः’ तेषु ‘समुत्सुकाः’ अशं व्यग्राः ॥ अवायमेव आशयः ॥ यानि यजनानि देवार्थानि प्रजाभिः सम्पादितानि तानि सर्वाणि कालनेमि-प्रसूतिना दुर्जयेन दानवशणेन अपहृतानि । अनेन देवानां यज्ञभाग-ग्रहणं असामर्थ्यम् । अतएव दानव-वधार्थं दुष्यन्तस्य प्रयोजनम् । ‘अभिनन्दिष्यति’ सादरं परिगृहीष्यति । ‘महेन्द्रजनन्याः’ कश्यप-दयितायाः अदितेः । ‘एतं कालं’ यावता अयं इन्द्रेण आहूतः सन् काश्यपाश्रमे शकुन्तलाया मिलितः भवति तावत् ‘प्रतिपालयितुम्’ विवस्वं कर्तुम् । ‘यावत्’ इत्यवधौ । ‘उद्भ्रान्तकेन’ नृत्यविशेषेण, बाहुमुद्यम्य मण्डलाकार-खड्ग-भ्रमणेन [इति महाभारतम् । कल्पद्रुमे ११४ पृष्ठे] । [‘युतमित्यादिना वक्ष्यमाण-मातलि-प्रवेशः सूचितः । अनेनाऽऽदानं नामाङ्ग-मुपचिन्तम् । तद्वचनं तु—“बीजकार्योपगमनम् आदानमिति संज्ञितम्” ॥ भर्ता शकुन्तलाम् अभिनन्दिष्यतीति बीजकार्योपगमनम्] ।

नेपथ्ये इति ॥ [‘अब्रह्मण्यम् अवध्योक्तौ’ इत्यमरः । तत्र भानुजिः—वधं नार्हति इत्युक्तौ । अब्रह्मणि साधु (ब्रह्मण्यम्) । “तत्र साधुः” ३३१८ इति यत् । “अब्रह्मण्यं स्याद्ब्रह्मसाधु ब्रह्मदारुणैर्यरै” । ततो नञ्समासः ३३१६] अवध्योऽपि ब्राह्मणोऽहं कैश्चित् हन्ये । शीघ्रं मां वायस्व इति आपन्नस्य आक्रोशः । संक्षमे विरुक्तिः । [अनेन भय-नाम संध्यन्तराङ्गमुपचिन्तम् । तद्वचनं तु—“भयं त्वाकथिकस्त्रासः”] ।

NOTES

1. संशयमाह Dr. G. Prof. Satya Narayana Collection. Some dubious regarding their future food. पिण्डभाजः—This technically refers

to 'पिता', 'पितामह' and 'प्रपितामह', whereas the term 'लिपभाजः' means three more ancestors beginning from 'बृहत्प्रपितामहः'। Read "लिपभाजयतुर्याद्याः पिताद्याः पिण्डभागिनः। पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डा साप्तपौरुषम्"। इति शुद्धितत्त्व-धृत-सत्स्य-पुराण-वचनम्—*Quoted by S' Kalpadruma. P. 646 & 1668.* Also Cf. 'पितापितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः। लिपभाजयतुर्याद्याः सापिण्डा साप्तपौरुषम्" ॥—*Quoted in* हारलता।

2. निवपनानि—Funeral obsequies, that is, offerings of water, sesamum, darbba &c. offered for the satisfaction of the manes at the श्राद्ध ceremony. The word is from the root 'वप्' ("to shave") referring to the shaving of the hair before the commencement of the funeral ceremonies to be performed by a descendant to his ancestors. 'पितृद्देशकदानम्"—*Sabda-ratna'vali.* "पितृदानं निवापः स्यात्"—*Amar. Vide also Bharata* quoted in the Com. Therefore the reading 'निवपनं नियच्छति' with an additional "दा" dhātu seems to be a bit unidiomatic. Cf. 'निवर्त्यते यैः * * * निवापाञ्जलयः पितृणाम्"—*Raghu. V. 8*, where *Malli.* has "निवर्त्यते निषायते"। Again in 'भर्तृलीकप्रपन्नानां निवापान् विदधः क्रमात्"—*Ibid XV. 91*, the same commentator has 'विदधः चक्रुः'। 'अकरोत् स तदीर्घदेहिकम्"—*Ibid. VIII. 26.* But again observe 'गुरवे देयः निवापाञ्जलिः"—*Mudra. Act IV. 5*; 'निवाप-दत्तिभिः"—*Raghu. VIII. 87.*

3. प्रसूति &c.—प्र + सू + क्तिन् कर्मणि = प्रसूति son (*Com.*) तथा विकलः। 'विकल' at the end of a compound means devoid or destitute. cf. 'आरामाधिपतिः विवेकविकलः"—*Bha'mini-bila'sa. I. 31*; also *Mriccha. V. 41.* For the various conjugation of सू, Cf. "यस्य पृथ्वी प्रसूतये धर्मसर्थः प्रसूयते। प्रसूति विजयं धर्मः स च प्रसवति श्रियम्"—*Hala'yudha. Kavirahasyam. 26.*

4. धौताशु &c.—धातु (गतिशब्दीः) + क्त (3. I. 102) = धा + ऊट् + क्तः [By the rule 'क्चू-वोः श्-ऊट् अनुनासिके च' 6. 4. 19; 2561. 'व' becomes 'ऊ'। Read अनुनासिक-वर्णादि-प्रत्यये परे, क्तिप्-प्रत्यये परे च, ककार-ङकार-लोपिनि वर्ग-चतुर्थ-तृतीय-ध्रिगौय-प्रथम-श-प-हकारादि प्रत्यये च परे शब्दस्य तुगागम-

सहितस्य कंकारस्य स्थाने शकारादेशः, वकारस्य स्थाने ऊकारादेशो भवति । * * *
 सिवधातोः शौणादिकोः नः, स्योनः । अचैः दीव्यति यः सः अचद्राः । वस्त्रस्य
 दूतम्—*Prabha*]. = धौतम् washed. Read “वकारस्य ऊठ्, ठकार इत्
 ८।३३; “इत्य-एथल्-ऊठ्सु” ६।१।८८; ७३ इति वृद्धिरिति भावः”—*Ba'la-*
manorama'. “धावित” is another form optionally allowed by
 the अनित्यत्व of the rule “यस्य विभाषा” 7. 2. 15; 3025. Read
 “नृत्तौ गावविज्ञेपे इत्यत्र ईदित्करणं ‘यस्य विभाषा’ इत्यस्य अनित्यत्व-ज्ञापनार्थम् ।
 तेन धावितम् इमराजधियेत्यादि सिध्यति”—*Prauda-manorama*'. Also
Prabha. P. 483. ‘धौताशुशेषम्’—what is left after washing their
 tears (*Com.*) For similar idea, Cf. ‘नूनं सत्तः परं वंश्याः पिण्ड-
 विच्छेद-दर्शिनः । न प्रकामभुजः शब्देषु स्वधासंग्रहतत्पराः ॥ ‘सत्परं दुर्लभं
 मत्वा नूनमावर्जितं मया । पयः पूर्वं सनिश्चासैः कवीणमुपसृज्यते’—*Raghu*.
 I. 66 & 67.

5. पिवन्ति—Cf. ‘पिवन्ति मधु पीयन्ते च प्रियाननम् । यत् प्रसादात्
 अविज्ञात-स्वपरोपद्रवाः प्रजाः ॥”—*Hala'yudha, Kavirahasyam* 65.

6. मोहमुपगतः—The king fell into a swoon as soon as
 he understood the real significance of Hindu-marriage.
 Before this (as will also be corroborated by Act. II.)
 he was all the while talking to Vidushaka, about the
 physical beauty of his lady-love S'akuntala and all his pinings
 seem to be only for material consideration. But a union of
 flesh can not be permanent. In the wordings of *Ravindranatha*
it only adds to the number of Hansapadika's. (‘राजसभाय प्रवेश
 करिवा माव दुष्यन्त यदि तत्त्वणात् शकुन्तलाके ग्रहण करितेन, तवे शकुन्तला हंस-
 पदीकार दलवृद्धि करिया ताहार अवरोधेर एक प्रान्ते स्थान पाइत’—*Sankalana*.
 P. 123.) This is why our poet by repentance and remorse
 thoroughly purges him of his earthly love and makes him
 conscious of the deeper meanings of विवाह, धर्मपत्नी and पुत्र ।
 And he swooned aright as soon as he realized the fact that
 a Hindu wife is not merely for joy of this world but it is
 necessary for the discharge of his own paternal debts and also for

the solace and happiness of his ancestors that had long departed in another world. He had never before viewed this in such a light; and consequently his ruth-less repudiation of S'akuntala barring his ancestors from joys in the next world, aggravated but his mental throes and the shock thereof he was unable to bear. Thus his love for flesh is transferred by the elimination of its sordid elements into divine love and his purification is complete. And before long we shall hear the sound of the celestial car that will be sent by Indra to take him to unite with S'akuntala in a supermundane region—a fit place for such blending of souls.

7. दीपे—Light, also सर्वदमन । A son is compared to a light. 'सत्-पुत्रः कुलदीपकः'—*D. Puttalika*. 'सुताभिधानं स ज्योतिः सद्यः शोक्तमोपपन्नम्'—*Raghu. X. 2*. व्यवधान—By which intervention or obstruction to the view is caused, hence secondarily distance or screen or cover [*Kumar. III. 44*]. A light covered by a screen or placed at a distance gives but darkness. Similarly the king on account of his being at a very distant place and also of his utter ignorance of his own son सर्वदमन experiences despair only. "*Dr. Boethlink* proposes to interpret 'अन्धकार-दीपम्' by 'अन्धकार-दीपम्'—*dark night or the darkness of night* but this seems hardly a legitimate compound, nor does the sense require it" — *Williams*.

8. यज्ञभागसमुत्सुका &c.—*Prof. G.* seems to have misunderstood this line. He opines that the king had totally forbidden the performance of sacrifices like the spring-festival. Hence the gods being unable to partake of any oblation are eager for the reunion of Dushyanta with S'akuntala. But there is no passage to support his theory, while on the otherhand the portress informs the king of the पुंसवन ceremony of the daughter of a guild-merchant recently performed. This ceremony involves sacrifices. Read "गर्भस्य तृतीय-मासीपक्षे यच्छुद्धिर्दिनं तस्मिन् पतिः कृतनित्यक्रियः

हृत-वृद्धि-श्राद्धः 'चन्द्रनामानमग्निं' संस्थाप्य विरुपाक्षरूपानां कुशखिकां समाप्य कृतज्ञानां
 बहुमग्नः पश्चिमायां दिशि स्वदक्षिणतः कुशेषु प्राञ्चुखौमुपवेश्य प्रकृत-कर्मारम्भे प्रादेश-
 प्रसाणां वृताकां समिधं तुष्णीमग्नौ हत्वा सहाय्याहति-हीमं कुर्यात्' &c. *Vide* शब्द-
 कल्पद्रुमः *P. 630*. For detailed discussions vide भवदेवभट्टकृत-दशकर्म-
 पद्धतिः। *S'l 25* is also not in consonance with his theory. The thing is our poet is referring to the practice of the demons
 who were always vigilant to seize and carry away the oblation
 of the sacrifices unto gods. Here the redoubtable demons, the
 offspring of *Ka'lanemi* ['अस्ति कालनेमिप्रसूतिदुर्जयो नाम दानवगणः' *Infra*]
 were perhaps emboldened to enter into Dushyanta's territory
 and were carrying away the oblations of the sacrifices performed
 by his subjects, owing to his slack administration caused
 by the repentance of S'akuntala's repudiation. [Cf. 'रस्य' हेष्टि
 यथा पुरा प्रकृतिभिर्न प्रत्यहं सेयते' *P. 637* also 'समापि सत्त्वैरभिभूयन्ते गृहाः।
 अहन्त्यहनि आत्मन एव तावत् ज्ञातुं प्रमादस्त्वलितं न शक्यम्' &c—*S'l. 26. Infra*.]
 This practice of the demons has been mentioned by Kalidasa
 and other poets. Read "यज्ञभागं स चाप्नाति विनिवर्त्य दिवौकसः"—*S'iva*
Purana. 'दैवानां चैव यज्ञयः पितॄणां कथमेव च। दैलोक्य चैव तत् सर्वं
 तारकाज्ञापरायणम्—*Ibid. ch. IX*. "भुवनालीकनप्रीतिः स्वर्गिभिर्नानुभूयते * *
 यज्वभिः संभृतं हव्यं विततेष्वश्वरेषु सः। जतवेदीमुखात् मायी मिपतामाच्छिनत्ति
 नः"—*Kumar. II, 45-46*. "अचिरात् यज्वभिर्भागं कल्पित विधिवत् पुनः। साया-
 विद्विरनालीकमादास्यश्च निशाचरैः" ॥—*Raghu. X. 45*. मखांशभाजाम्—
Ibid III, 44.

9. उद्गानकन—उद्गान्त (क) is a peculiar kind of dance. It
 is defined thus :—'पूर्वं दक्षिणमुत्थाप्य पश्चात् आकुञ्चयन् पदम्। वामं शीघ्रं
 भस्मेत् वामावर्तकमुद्गान्तकं विदुः'—*Sangita-sudha'nidhi. Vide. P. 593. n. 8*.

10. अन्नक्षयम्—In drama this is usually found as a cry of
 rescue like Eng. "Help ! help !", "Murder ! murder !" or
 "a horrible deed has been committed by a person (generally
 a Brahmin) whose life is at stake". Cf. "अथैव योगनन्दस्य व्याडिना
 क्रन्दितं पुरः। अन्नक्षयमपराधोऽसौ भवति" *Brihat Katha*.
 'अन्तर्गतं ब्राह्मणेन हृतपुत्रसारीप्य राजहारि अन्नक्षयम् उद्घोषितम्'—*Uttar. Act I*.

राजा—केनाऽऽगन्धो माणवकः ।

King—By whom that poor fellow (*has his*) pride humbled (*i. e. placed in jeopardy*)?

प्रतीहारी—अदिङ्ग-रूपेण केण वि सत्तेण अदिक्कमिअ मेह-प्पडिच्छन्दस्स पासादस्स अगभूमिं आरोविदो [अदृष्ट-रूपेण केनापि सत्त्वेन अतिक्रम्य मेघ-प्रतिच्छन्दस्य प्रासादस्य अगभूमिम् आरोपितः] ।

Portress—By some hobgoblin of invisible form, (*he*) has been seized (*and*) carried to the turrets of the Cloud Balcony.

राजा (सहसोत्थाय)—मा तावत् । ममापि नाम सत्त्वैः अभिभूयन्ते गृहाः । अथवा—

अहन्यहन्यात्मन एव तावत्

ज्ञातुं प्रमाद-स्खलितं न शक्यम् ।

प्रजासु कः केन पथा प्रयाती

त्यशेषतः वेदितुमस्ति शक्तिः ॥ २६ ॥

King (*Rising up suddenly*).—That can't be. Even my house is, forsooth, invaded by goblins ! Or rather (*when my own*) blunders (*proceeding from*) heedlessness, (*occurring*) day by day, cannot be altogether ascertained, is there (*then any*) power (*in me*) to know thoroughly, as to who among (*my*) subjects, proceeds by which path ?

(*निपथ्ये*)—भो वयस्स, अविहा, अविहा ।

(*Behind the scene*)—Alas ! my friend ! alas !

राजा (आकर्ण्य । गति-भेदं रूपयन्)—सखे ! न भेतव्यं, न भेतव्यम् ।

King (*Listening and representing an altered gait.*)—Fear not, my friend, fear not.

(नेपथ्यं । पुनस्तु देव पठित्वा) — भो कथं न भाद्रस्स ।
 एस मं को वि पश्चावणद-सिरोहरं उच्छुं विअ तिस्र-भङ्गं
 करोदि [कथं न भेष्यामि । एष मां कोऽपि पश्चादवनत-
 शिरोधरम् इच्छुमिव त्रिभङ्गं करोति] ।

[*In the tiring room. Reciting the same again.*] —How shall (*I*) not fear. Here is some one snapping me into three parts, like a (*a piece of*) sugar-cane, with (*my*) neck bent back-wards.

राजा (सदृष्टिचेपम्) — धनुर्धनुः ।

King (*Flinging a glance around.*) — A bow ! A bow !

Reading :—‘आत्तगन्धः’—R. V. M. ‘आर्तकण्ठो’—S. M’s com. Omitted by B. ‘ममापि’—R. V. M. ‘आः ! ममापि’—B; D inserts ‘माम’ after ‘ममापि’ । B adds ‘अथवा बहुप्रत्यवायं नृपत्वम्’ । For ‘वेदितुमस्मि शक्तिः’ B has ‘कस्य पुनः प्रभुत्वम्’ । ‘अविहा’—R. V. ‘अविधा’—K. M. ‘अविहो’—Mackenzie. ‘अविदु’—M’ Mss. ‘अविध’—Patankar. ‘अयि धाव’—Dr. Burkhard ‘अभिधाव’—B. ‘प्रत्यवनत-शिरोधरम्’—R. V. ‘पश्चादवनतम्’—K. M. S. S’r ‘प्रत्यामीड-शिरोधरां’—B. ‘पश्चात्कीटितम्’—Burkhard. P. ‘त्रिभङ्ग’—R. K. ‘त्रिभङ्ग’—M. S. ‘भग्रास्थि’—B. ‘धनुस्तावत्’—V. S’r R. V. M. ‘धनुर्धनुः’—B.

राजेति ॥ “अथ ‘माणवकः’ कुत्सित मनुष्यः [‘हारमेदे माणवकः बाली कुपुरुषेऽपि च’ इति रभसपालः] ‘किन’ जनेन ‘आत्तः’ गृहीतः (७।४।४७; २०७८) ‘गन्धः’ गर्वः यस्य [‘गन्धः गर्वः लोकोऽपि च’ इति लिङ्गप्रयोगः] इत्यर्थः [‘आत्त-गन्धः अभिभूतः स्यात्’ इत्यमरः] ।

प्रतिहारौति ॥ 'सत्त्वेन' पिशाचिन, भूतयोनिना ['सत्त्वं' गुणे पिशाचादौ बले द्रव्य-स्वभावयोः] इति मेदिनी] 'अतिक्रम्य' आक्रम्य अभिभूय इत्यर्थः।

राजति ॥ 'मा तावत्' एवं मा वादौः। 'ममापि नाम' अतिधार्मिकस्य यथाश्रुति प्रजापालकस्य नानायज्ञादिकर्तुः 'गृहाः' ['गृहे कः' २।१।१४४; 'गृहिज्या'—६।१।१६ इति संप्रसारणम्। "गृहं गृहाय पुंभूमि कलविऽपि च सद्गनि" इति मेदिनी] 'सत्त्वं' पिशाचादिभिः 'अभिभूयन्ते' अत्याचारविषयीक्रियन्ते इति काका पाठ्यम्। कदापि एतत् भवितुं न शक्यम् अत एवविधम् असम्भाव्यं न वक्तव्यम्। 'अथवा' इति पचान्तरे, ममापि गृहे इदानीम् एतद्ववितुं शक्यम्। तदेव वचसाण-श्लोकेन स्पष्टयति।

अहनीति ॥ अन्यः ॥ अहनि अहनि आत्मन एव प्रमाद-स्खलितं तावत् ज्ञातुं न शक्यम्, प्रजासु कः केन पथा प्रयाति (इति) अशेषतः वेदितुं शक्तिः अस्ति (किम्)? व्याख्या—'अहनि अहनि' प्रतिदिवसं ['नित्यवृत्तयोः' ८।१।४ इति द्वित्वम्] 'आत्मनः एव' स्वस्यैव 'प्रमादेन' अनवधानतया ['प्रमादोऽनवधानता' इत्यमरः] यत् 'स्खलितं' शास्त्रविधेः विच्युतिः 'तावत्' साकल्येन [इति काट्यवेमपादाः। "यावत्ता-वदेतौ साकल्याऽवधि-मानाऽवधारणेषु" इति तत्त्वबोधिनी] 'ज्ञातुम्' अवधारयितुं 'न शक्यम्' मया इति शेषः। यदि प्रत्यहम् अनुष्ठीयमानां स्वस्यापि दुष्कृतिं अवधार-यितुम् अहम् असमर्थः 'प्रजासु' मध्ये 'कः जनः केन' कीदृशेन सता असता वा 'पथा' मार्गेण 'प्रयाति' गच्छति, साधु असाधु वा आचरतीत्यर्थः। इति 'अशेषतः' साकल्येन [इति काट्यवेमपादाः] 'वेदितुं' ज्ञातुं मे 'शक्तिः' सामर्थ्यम् 'अस्ति' किम्। नास्त्येदपि काका पाठ्यम्। ["ज्ञातुं", "वेदितुम्" इत्यर्थालंकारः। अर्थापत्तिश्च। सामान्यात्विशेषप्रतीतिरूपा अप्रस्तुतप्रशंसालंकारश्च। क्क-इत्यनुप्रासौ। उपजातिः वृत्तम्]।

Voice :— न शक्नोमि केन प्रयायते; शक्या न भूयते।

नेपथ्ये इति ॥ 'अविहा' इति खेदे निपातः।

राजति ॥ 'गत्याः' स्वाभाविक-गमनस्य यो 'भेदः' पार्थक्यं तेन। [कीधीकृतगत्या इत्यर्थ इति राघवपादाः। 'त्वरितगमनेन' इति काट्यवेमचरणाः]।

नेपथ्ये इति ॥ 'तदेव' अविहा अविहा इत्यर्थः। धरति इति 'धरा' [पचाद्यच् १।१।१३४]। शिरसः धरा 'शिरोधरा' कम्बरा गीवा [इति हेमचन्द्रः]। 'कण्ठः'

[इति शिशूपालवधटीकायां सलिनाथपादाः ४।५२] 'पथ्यादवनता' पृष्ठभागे वक्रा
'शिरीधरा' ग्रीवा यस्य तथाविधम् अत्राक्शिरसम् इत्यर्थः । 'त्रिषु अवयवेषु 'भङ्गः'
कृटिलता यस्य तथाभूतम् ।

NOTES

1. आतगन्धः—'आतः' = आ + दा + क्त । Vide *P. 504, n. 2*. In a similar way प्र + दा + क्त = प्रतः । cf. "रामप्रतेषु भोगेषु नाहमज्ञासिषं रतः"—*Bhutti*. 'अवदत्' &c. are justified by the following *Kārikā* in the sense of आदिकर्म (commencement of action). Cf. "अवदत्तं विदत्तञ्च प्रदत्तञ्चादिकर्मणि । सुदत्तमनुदत्तञ्च निदत्तमिति चेष्यते"—*Quoted by Maha'bha'shya*. 'आत्त' means 'taken', 'assumed'. Cf. 'आत्मरतिः'—*Raghu. XI. 57. Malavik. V. 1*. 'आत्तशस्त्रः'—*Infra*. 'आत्मदण्डः'—*P. 503. Supra*. 'आत्तधन्वा'—*Sl 27. Supra*. 'आत्तसत्वया'—*Raghu. VII. 34*. 'आत्तसाराम्'—*Ibid. V. 26 ; XI. 77*. 'राज्यम् आत्त-लक्ष्मि'—*Mahabhar. 'गन्ध'*—pride. Hence 'आत्तगन्ध' means 'having the pride taken', humbled, defeated. Cf. 'पक्षिच्छिदा * आत्तगन्धाः'—*Raghu. XIII. 7*. 'आत्तगन्धमवधूय शत्रुभिः'—*Sis'upal. XIII. 84*. The reading 'आतकण्ठ' (S.) means 'throttled', 'strangled'.

2. माणवकः—Ordinarily to signify अपत्यजाति, 'अण्' and 'यत्' come after 'मनु' giving the forms 'मानुषः' and 'मनुष्यः' (1186). But as the प्रत्यय's used in the sense of 'तस्येदम्' may be affixed to signify तस्यापत्यम्, so 'अण्' [available by 'तस्येदम्' 4. 3. 120 ; 1500] may also be used after 'मनु' in the sense of तस्यापत्यम् । Read "तस्येदम् इत्यपत्येति वाधनार्थं कृतं भवेत् । उत्सर्गः शेष एवासौ ब्रह्मन्त्यस्य प्रयोजनम् ॥" *Vart. 2081*. 'तस्येदमिति विहितः अण् अपत्येऽर्थेऽपि भवति । इदमर्थे तस्यापि अन्तर्भवत्"—*B. manorama*. Therefore मनीः अपत्यम् (कुत्सितम्) इति मनु + अण् = माणवः a deformed man. The cerebral 'ण' is due to the कारिका—"अपत्ये कुत्सिते चैव मनीरौत्सर्गिकः स्मृतः । न-कारस्य च मूर्धन्यत्वेन सिद्धति माणवः" ।—*Quoted by Kas'ika*. उत्सर्ग-प्रत्ययः पृथक् । According to *Jnanendra Sarasvati*, णत्व is due to निपातन and is

inferred from the sutra of Panini. Read 'इदं च वचनं 'ब्राह्मण-सायव-वाडवान् यत्' ४।२।४२ ; १२५० इति णत्व-निपातनात् लक्षम्"—*Tattva-bodhini* under 1186. Bhanuji is also of the same opinion. 'ब्राह्मण-सायव'—इति निपातनात् णत्वम्—*Bhanuji*. Next 'कन्' comes to signify अनुकम्पा । The Vidushaka is supposed to be deformed in body [*Vide com. P. 160 and P. 161 n 1*]. According to *S'ankara* he is grey-haired (परित), hump-backed (कुञ्ज), lame (खञ्ज) and with distorted features (विकृतानन) ।

3. मा तावत्—*Vide, p. 543. l. 6*. The idea is—The portress says that the jester is overpowered by the evil spirits. But the king contends that it is not possible for the ghosts to haunt his palace, as he is virtuous and ever dutiful. (*Note the force of अपि*). But simultaneously he changes his view (अथवा) and thinks that all this may be possible. (*See next*). गृहाः—(masculine plural) means 'a house'. Cf. 'इमे नो गृहाः'—*Mrichha. Act. 1*. 'स्कटिकीपलविग्रहा गृहाः'—*Nuishadh. II. 74*. 'तवागारं घनपति-गृहान् उत्तरेण'—*Megh. 75*.

4. प्रसाद &c.—Sins due to carelessness. He is referring to the disavowal of his lawful wife through forgetfulness

5. प्रजासु कः केन &c.—The king himself does not exactly know the faults committed by him every day. Hence it is but quite natural that he should be more careless regarding the courses taken by his subjects, Or in other words the king is not ruling his subjects properly. So he has become a sinner. Read सर्वतो धर्मषड्भागी राज्ञो भवति रचतः । अधर्मादपि षड्भागी भवत्यस्य ह्यरचतः ॥—*Manu. VIII. 304*. Hence the presence of evil spirits.

6. अविहा—This is also a cry of distress—"save me here from danger". [अव (save)+इह (here)] The word has been used in *Malavik.* in many places.

7. प्रयादवनत &c.—शिरोधरा (f.) means neck. Cf. "आवर्तिभिः गृह-कपोत-शिरोधराभिः"—*S'isupal. IV. 52*. Hence whose neck

has been bent backwards. This is necessary for sucking the blood. (*See next s'l.*). Words like 'पयोधरः' (*P. 72. l. 12.*) 'शिरोधरा', 'स्रोतोवाहः' (*P. 699. l. 2.*) &c. present a great grammatical difficulty. For 'धरः' (धरति यः सः), 'पचः' (पचति यः सः), 'देवः' (दिव्यति यः सः) &c. are formed by adding 'अच्' which is an 'अनुपपद'-affix. Or in other words, the affixes 'अच्', 'क', 'श' are used after roots when not preceded by any 'उपपद'. But 'अण्' is a 'कर्मीपपद'-affix and as such will invariably be used after a root preceded by a word in the accusative as 'उपपद'. Again the *Vart.* "अकारादनुपपदात्" - &c. enjoins that the 'विप्रतिषेध', *i. e.* the subsequent sutra ('कर्मण्यण्' - 3. 2. 1; 2913) will bar the application of the previous sutras (*i. e.* पचाद्यच् - 3, 1. 134; 2896; 'इगुपधक्' - 3. 1. 135; 2897; 'श' - 3. 1. 138; 2910). *Patanjali* is of same tenor. Read "इह उभयम् (अच्, अण्) प्राप्नोति ॥ श्रीदनपाचः कर्मीपपदी भवति विप्रतिषेधेन । इह उभयं (क, अण्) प्राप्नोति ॥ काष्ठभेदः ॥ कर्मीपपदी भवति विप्रतिषेधेन" - *Mahabha'shya*. But then with 'अण्' the forms become 'पयोधारः', 'स्रोतोवाहः', 'शिरोधारः' and so on. The difficulty is however, avoided by *Bhattoji* and his followers by disregarding 'कर्मत्व' and attaching prominence to 'शेषत्व'. Read "अथ कथं न सद्यभव उत्तर-धारयस्य ते" इति श्रीहर्षः । परत्वाद्भि स्वधारादिषु इव कर्मण्यणा भाव्यम् ॥ तथाच वार्तिकम् ॥ "अकारात् अनुपपदात् कर्मीपपदी विप्रतिषेधेन" इति ॥ सत्यम् ॥ कर्मणः शेषत्व-धिवचायाम् अणः अप्राप्त्या शं कृते शेष-षट्शान्तेन समासो भविष्यति । एतेन गङ्गाधरः-भूधरः-जलधरादयः व्याख्याताः - *Jnanendra Bhikhu*. "कर्मीपपदे के सति नित्य-समासः भवति । अकर्मीपपदे तु विकल्पेन षष्ठीसमासः स्यात्" - *Kaiyata*. कर्मणः शेषत्वेति ॥ तथाच कर्मीपपदाभावात् न अण् इति - *Ba'la-manorama*'. Vide also *Pranda-manorama*' under 2900. *Haradatta Mis'ra* however differs and accepts संज्ञात्व in such cases. इच्छामिव - It is interesting to note that the jester who is noted for his greediness. (*P. 682. l. 5.*) is not content with something sweet, even in such a trying position.

(प्रविश्य शार्ङ्गहस्ता) यवनी—जम्बदु जम्बदु भट्टा । एदं
ससरं सरासनं हस्तावारकञ्च [जयतु जयतु भर्ता । एतत्
सशरं शरासनम् हस्तावारकञ्च] । (राजा सशरं धनुरादत्ते) ।

(*Entering bow in hand.*) Yavani – Let my liege be victorious.
Here (*is your*) bow with shafts and gauntlet. (*Lit. the finger-
guard*). [*The king takes the bow with arrows*].

(नेपथ्ये)— एष त्वामभिनव-कण्ठ-शोणितार्थी

शार्दूलः पशुमिव हन्मि चेष्टमानम् ।

आर्तानां भयमपनेतुमात्त-धन्वा

दुष्यन्तस्तव शूरणं भवत्विदानीम् ॥ २७ ॥

(*In the green room.*) Here thirsty of the fresh-blood of
(*thy*) throat, (*I*) will kill thee struggling, as does a tiger
a beast (*struggling for life*). Let Dushyanta now, who
wields (*his*) bow to remove the dread of the distressed, be
thy refuge.

राजा (सरोषम्)—कथं मामेवोद्दिशति । आः, तिष्ठ
तिष्ठ, कौण्ठपाऽपसद ! त्वमिदानीं न भविष्यसि । (शार्ङ्गमारोप्य)—
वेत्नवति ! सोपान-मार्गमादेशय ।

King (*Wrathfully.*)—What ! my (*own self he*) challenges !
Ah ! stay ! stay ! (*ye*) vile carrion-eater ! Thou shalt be
no (*more*) now. (*Stringing his bow*). Vetravati, direct the
way to the stair-case.

प्रतीहारी---इदो इदो देवो [इत इतो देवः] । (सर्वे
सत्त्वमुपसर्पन्ति) ।

Portress – This way, my liege, this way. (*All approach
hurriedly.*)

Reading :— 'जयतु &c.'—B. Omitted by others. 'सगरं शरासनं'—B. S. Others omit 'सगरम्'। 'हस्तावारकः'—B. 'हस्तावाप-सहितम्'—R. S. M. K. S has 'वेष्टमानम्' for 'चेष्टमानम्'। 'आः ! तिष्ठ तिष्ठ कौणपापसद'—B. 'तिष्ठ कुणपाशन'—R. V. M. S.

यवनैति ॥ हस्तम् आहणीति व्याघातादि-वारणाय आच्छादयति इति 'हस्तावारः' [कर्मण्यण्] चर्ममयं लीहमयं वा अङ्गुलिवम् इत्यर्थः। स्वार्थे कन्। हस्तावाप इति पाठे तु हस्तम् आवपति रक्षति इति 'हस्तावाप' इति व्याख्येयम्।

एष इति ॥ अन्वयः ॥ अभिनव-कण्ठ-शोणितार्थी शार्दूलः पशुमिव चेष्टमानं त्वाम् अहम् एष हन्मि। आर्तानां भयम् अपनेतुं आतधन्वा दुष्यन्तः इदानीं तव शरणं भवतु। व्याख्या—'अभिनव' सद्यो निर्गमात् प्रत्ययम्, उष्णमित्यर्थः। यत् 'कण्ठ-शोणितं' गलस्थं रुधिरं, तस्य 'अर्थी' याचकः। 'शार्दूलः' व्याघ्रः ["शार्दूली-राक्षसान्तरं। व्याघ्रे च पशुभेदे च सत्तमे तु उत्तरस्थितः" इति मेदिनीकरः] 'पशु' हरिणादि-जन्तुम् 'इव चेष्टमानम्' आत्म-वाणाय हस्तपादादिकं विचिपन्तं 'त्वाम्' 'एषः' अहम् अपुनैव 'हन्मि' हनिष्यामि ['वर्तमान-सानौष्ये वर्तमान-महा' ११।१२१ इति भविष्यदर्थे लट्। अभिनवेत्यादि विशेषणम् एतदोऽपि योज्यम्]। 'आर्तानां' विपन्नानां 'भयम् अपनेतुं' नाशयितुम् 'आत' ७।४।४७ गृहीतं 'धन्व' चापं ['धन्वा तु मरुदेशे ना, क्षौवं चापे स्थलीऽपि च' इति मेदिनीकरः] येन सः। [यथा धनुःशब्देन सह समासः। तत्पञ्चे 'धनुषश्च' १।४।१२२ इति अनङ्] गृहीत-चाप इत्यर्थः। तादृशः 'दुष्यन्तः' यदि शक्तिमान् स्यात् तर्हि 'इदानीम्' अपुना तव विपत्तौ इति भावः। 'तव शरणं' रक्षिता ['शरणं गृहहरक्षितोः वध-रक्षणयोरपि' इति मेदिनी] 'भवतु'। 'दुष्यन्त' कोपयितु-मुदीरितमेतत्। उपमा-वृत्ति-न्युत्पन्नासाः। प्रथमाधेयं वीभत्स-रसो ध्वनितः। अत्र 'अहं हन्मि', 'शार्दूलस्तु हन्मि' इति पुरुषभेदात् "कतेव राजसे तन्मि" ! इति दर्पणीदाहरणवत् भयप्रकमता दीपः। स च 'हन्तव्यः पशुरिव कण्ठरक्तमनुं व्याघ्रेण स्वमिह मया विचेष्टमानः" इति पठित्वा समाधेयः इति सिद्धान्तवागौशपादाः। अत्र ओजी नाम सध्यन्तराङ्मुपपन्नम्। तद्वचनं तु—'ओजसु वागुपन्यासी निजशक्ति-प्रकाशकः'। मङ्गलिनी उत्तरम्]।

Voice :—‘अर्थिना शार्दूलोऽनेन पयसि त्वं एतेन मया हृत्से चेटमानः
आत्तधन्वना दुष्यन्तेन शरणेन भूयताम् ।

राजिति ॥ ‘कथम्’ इति विद्ये। ‘नाम्’ जगति अप्रतिरथं दुष्यन्तम् ‘एव उद्दिशति’
लक्ष्मीवत् वदति। ‘कौण्ठानां’ राक्षसानां [‘राक्षसः कौण्ठ’ इत्यमरः] अपसदः
अधमः [‘निहीनीऽपसदः जात्यः चुल्लकथेतरस्य स’ इत्यमरः]। [अनेन क्रीडनामकाङ्क्षम्
उपचितम्। तल्लक्षणं तु ‘क्रीडस्तु चेतसी दैतिः अपराधादि-दर्शनात्’ इति।
संक्षेपः अस्य नामान्तरम्]।

NOTES

1. सशरम् &c—The word ‘सशरम्’ has been omitted by *Raghava and others*, but this seems to be necessary as it occurs in the following stage-direction here and also in the mouth of यवनौ in *Vikram. Act. V* on a similar occasion. हस्तावारकः—This is a kind of gauntlet generally made of iguana skin to protect the fingers or the fore-arm. Read “तदा कुशिकपुत्रं तु धनुष्याणौ खलं कृत्वा। बद्ध-
गोधाऽङ्गुलि-वाणौ खड्गवन्तौ महायुतौ—*Ramayana I. ch. 22. 9.* ‘आवाप’ means a ‘band’ or bracelet hence ‘हस्तावाप’ almost means the same thing (‘ज्याघाताऽवरणः’—*Katavyavema*).

2. एषः—Indicative of instantaneous action. Cf. ‘राजा भोस्त्रिस्त्रिणीगर्वित ! * * एष तमिषु सन्दधे’—*In/ra*. ‘राजा एष प्रतिसंहतः’ *P. 46, n. 1.* ओशीणिताऽर्थी—‘इनि’ comes after ‘अर्थ’ in the sense of अभाव by the *Vart.* ‘अर्थ्याऽसन्निहिते’ 1941 giving अर्थी। “असन्निहितः अर्थः अस्येति विग्रहः। अर्थी नास्तीति यावत्”—*B. manorama*. ‘अन्वया अर्थ्याम् शब्दः’—*Prabha*. Next इष्टीतत् (*Com*). But *Patanjali* has rejected this *Va’rtika*. Read. “भाष्ये तु एतत् सूत्रं प्रत्याख्याय अर्थनम् अर्थः (याच्ञा)। ततः अत्यर्थकम् इनि-प्रत्यय [5. 2. 115; 1922] कृत्वा अर्थी, अर्थिकः, प्रत्यर्थिक इति साधितम्”—*Prabha. P. 324.* Others again attach ‘इनि’ by the *Vart.* ‘तदन्ताच्च’ 1941. अर्थ-शब्दात्तादपि इनिः बलम्—*B. manorama*. Hence आन्वयार्थी, हिरण्यार्थी and so on.

आक्षेपः—The समास is either with धनुस् or धन्वन् (*Com.*)—*Vide P. 191, n. 5.*

३. कौणपापसद—कुणपं शयं भक्षयितुं शीलमस्य इति कुणप + अप [by 'शीलम्' 4. 4. 61] = कौणपः a carrion-eater, Rakhasasa. Or 'कौणम्' [अश्वीम् = रक्तम्] पाति इति कौण + पा + क ['पातः—' 3. 2. 3] = कौणपः। कौणपस्य निरुद्धेतिः पयस् इति कौणपः। ['सख्येदम्' 4. 3. 129 इति अप]—*Bhanuji.* अपसद—usually at the end of a compound has the sense of 'vile', 'wretch', 'accursed'. 'कापालिकापसदः'—*Malati. Act V.* "रे रे क्षत्रियापसदाः"—*Veni. Act. III.* Hence कौणपापसद = राक्षसाधम। Cf. 'राजा—महवचनात् उच्यतां मागरिकाः सायं निवास-हृषायै विचर्यतां विहगाधमः'—*Vikram. Act. V.* So reject 'कुणपाशन'।

राजा (समन्तादवलोक्य)—अये ! शून्यं खल्विदम्।

King (*Looking about.*)—Lo ! vacant, indeed, this (*is*) !

(नेपथ्ये)—अविहा, अविहा। अहं तुमं पेषामि तुमं मं ए पेषामि। विडाल-गृहीतो मूषको विश्व निराशो न्हि जीविदे संवृत्तो [अविहा, अविहा। अहं त्वां पश्यामि खं मां न पश्यसि। विडाल गृहीतो मूषक इव निराशोऽस्मि जीविते संवृत्तः]।

(*Behind the scene.*)—Alas ! alas ! I see you, (*but*) you see me not. Like a cat-caught rat, (*I*) have become helpless of (*my*) life.

राजा—भोस्तिरस्करिणी-गर्वित ! मदीयमस्त्रं त्वां द्रक्ष्यति।
एष तमिषु सन्दधे—

यो हनिष्यति वध्यं त्वां रक्ष्यं रक्षिष्यति द्विजम्।

हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मित्रा वर्जयत्यपः ॥ २८ ॥

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

॥ (अस्त्रं संधत्ते) ॥

King—Oh ! Thou priding (*thyself*) on the veil [*or magic*] of invisibility ! my missile shall see thee. Here do (*I*) fix my shaft—That will slay thee worthy of death (*and*) save the Brahmin worthy of preservation. The flamingo, indeed' extracts milk (*and*) rejects the water mixed up with it. (*This said, aims the missile.*)

Reading :— B has 'अवे' before शून्यम् &c. 'विडालो'—R. V. M. S. 'मार्जारो'—B. 'मूषकः'—R. V. M. S. 'उन्दु'—B. 'अस्त्रम्'—B. M. K. Burkhard. S'r. 'शस्त्रम्'—R. V. S. After 'त्वां द्रक्षति', B has the following line 'स्थिरीभव, मा च ते वयस्य-सम्पर्कात् विश्वासी भूत्'. 'रक्षिष्यति'—P. B. Burkhard. 'रक्षति'—R. V. M. S.

नेपथ्ये इति ॥ 'विडाल-गृहीतः' मार्जाराक्रान्तः । [अनेनोपमानेन त्यागेऽपि जीविताभावः सूचितः] । 'जीविते' जीवने (भावे क्तः) ।

राजिति ॥ 'तिरस्करिण्या' देहस्य अदृश्यत्व-विधायिकया विद्यया 'गर्वितः' सञ्जात-गर्वः दृष्टः । तत् संवृद्धौ ।

य इति ॥ अन्ययः ॥ यः वध्यं त्वां हनिष्यति रक्ष्यं द्विजं रक्षिष्यति (तमिषुम् एष सन्दधे) । हि हंसः क्षीरम् आदत्ते तन्मिश्राः अपः वर्जयति । व्याख्या—'यः' मदीयो वाणः 'वध्यं' अकारणं ब्रह्महत्या-प्रवृत्तत्वात् वधाहं 'त्वां' कौणपाधमम् 'हनिष्यति' । अथच 'रक्ष्यं' अपराधाभावात् सर्वथा रक्षणाहं 'द्विजं' ब्राह्मणं विदूषकं ['दत्तविप्राख्यया द्विजाः' इत्यमरः] । 'रक्षिष्यति' त्वत् वास्यते 'ताम् इषु' एषः 'अहं' 'सन्दधे' धनुषि योजयामि । एकस्यैव उभय-कारित्वे स्पष्टयितुं दृष्टान्तमाह । 'हि' इत्यवधारणे । 'हंसः' [हन्ति गच्छति । 'हन' हिंसा-गत्योः । पञ्चादयच् ३।१।१३४ "भवेत् वर्णागमात् हंसः, सिंहे वर्णविपर्ययः" इति सक् इति व्याख्यासुधायां भानुजिः] 'क्षीरं' पेयं दुग्धम् 'आदत्ते' जलमध्यात् गृह्णाति पिबति इत्यर्थः ['आङी दोऽनास्य-विहरणे' २६८६ इति आत्मनेपदम्] । अथच तेन 'दुग्धेन' मिश्राः ५८३ अपः 'अपेयं' जलं 'वर्जयति' परित्यजति । [अत्र दृष्टान्तालंकारः । "राज्ञा—कः कोव भीः" इत्यादिना एतदन्तेन व्यवसायी

नामाङ्गमुपचितम् । तल्लक्षणमुक्तं यथा धनधनयेन—“अवसायः स्व-शक्ता,क्तिः”
इति दुष्यन्तस्य स्वशक्तेः आविष्करणत् । ‘नेपथ्ये’ इत्यारभ्य एतदन्तेन रौद्ररसः
ध्वनितः । श्लोकी वृत्तम्) ।

Voice :— येन वध्यः त्वं घानिष्यसे रक्ष्यः विजः रक्षिष्यते (एष स इषुः
एतेन मया सन्वीयते) । हंसेन आदीयते । आपः वर्ज्यन्ते ।

NOTES

1. वध्यम्—वधम् अर्हति इति हन+यत्=वध्यः । ‘हन्’ is replaced
by ‘वध’ by “ह्नो वा यद्वधश्च वक्तव्यः”—*Vart. under 2843*. हन्धातीर्यद्वा
स्यात् । प्रकृतेर्वधादेशश्च इत्यर्थः—*B. manorama*. Gosvāmi and some
others have “यद्वा वधम् अर्हति इति ‘दण्डादिभ्यः यः’ 3. 1. 66. They
evidently follow *Ka’sika*. But *Jna’nendra Sarasvati* and
others think that this sutra of *Kasika* is *inaccurate*. ‘य’ there is
a *slip* for ‘यत्’ । Read. “केचित्तु, ‘दण्डादिभ्यः यः, इति पठन्ति । स चाप-
पाठः, भाष्यादि-विरोधात् इत्याहुः—*Tattvabodhini*. दण्डादिभ्यः यः इति त्वपपाठ
“अचो यत्” इति सूत्रभाष्ये तथैव दर्शनात्—*Ba’la-mona’rama*.

2. तिरस्करिणी-गर्वित—*Vide P. 620, n. 9*.

3. हंसो हि &c.—The swans are often described by Sanskrit
poets to posses the power of separating milk from water
when these are mixed together. Cf. ‘अम्बोजिनौ-वन-निवास-विलासमेव
हंसस्य हन्ति नितरां कुपितो विधाता । नलस्य दुग्ध-जल-मैद-विधौ प्रसिद्धां वैदग्ध-
कीर्तिमपह्नुतुं समर्थः’—*Nitis’ataka*, 18. ‘हंसैः यथा चौरमिवाश्वमुध्यात्—
Pancatantram. “प्राज्ञस्तु जल्पतां पुंसां श्रुत्वा वाचः शुभाशुभाः । गुणवहाक्य-
मादत्ते हंसः चौरमिवाश्वसः”—*Mahabharat* ; *Adiparva*. “नीर-चौर-विवेकी
हंसालस्यं त्वमेव तनुषे चेत्—*Bha’mini-vilasa*. 1 13.

(ततः प्रविशतिर्मातलिर्विद्रुषकश्च) मातलिः—आयुक्ताम् ।

कृताः शरव्यं हरिणा तवासुराः

शरासनं तेषु विकृष्यतामिदम् ।

प्रसाद-सौम्यानि सतां सहज्जने

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

पतन्ति चक्षुषि न दारुणाः शराः ॥ २८ ॥

(Then enter *Mátali* and the *Vidushaka*). *Mátali*—O Long-lived sir! The demons have been made (*your*) mark by Indra.—Let (*then*) this bow (*of yours*) be drawn against them. Of the good, looks softened with affection (*and*) not deadly arrows, fall on (*their*) friendly persons.

राजा (ससंभ्रममुखमुपसंहरन्)—अये मातलिः । स्वागतं महेन्द्र-सारथे !

King (*Distractedly, withdrawing his missile.*)—Lo ! (*is it*) *Mátali* ? Welcome, charioteer of Indra.

विदूषकः—भो मणस्मिं ! इमिणा अहं इष्टि-पशुमारं मारितः भवं उण इमं साअदेण अभिणन्दुदि [भो मनस्विन् ! अनेनाहं इष्टि-पशुमारं मारितः, भवान् पुनरिमं स्वागतेना-ऽभिनन्दति] ।

Vidushaka—Oh high-souled (*man*) ! I was being butchered by this (*man and*) your honor is greeting him with welcome !

मातलिः (सस्मितम्)—आयुस्मन् ! श्रूयतां यदर्थमस्मि हरिणा भवत्सकाशं प्रेषितः ।

Mátali—(*With a smile.*)—O Long-lived sir ! (*please*) listen for what purpose (*I*) have been sent by Indra to your honor's presence.

राजा—अवहितोऽस्मि । King—(*I*) am all heed.

मातलिः—अस्ति कालनेमि-प्रसूतिदुर्जयो नाम दानव-गणः ।

Mátali—There is a host of demons called the "Invincible"—the brood of *Kálanemi*.

राजा—अस्ति । श्रुतपूर्वं मया नारदात् ।

King—There is. (*This*) was heard by me previously, from Narada.

Reading :—‘मातलिः विदूषक्य’—B. P. ‘विदूषकनुत्सृज्य मातलिः’—R. V. M. S. K. ‘शरव्यम्’—B. M. V. ‘शरव्याः’—K. S’r. S’. ‘आयुभन्’—B. Burkhard. Omitted by others. B. has ‘ससम्भ्रमम्’ before ‘अस्त्रमुपसंहरन्’ । ‘महेन्द्रसारथे’—R. M. V. “देवराज०”—B. ‘देवेन्द्रसारथये’ S. ‘भी मनस्विन्’—B. Omitted by others ‘भवान् * * अभिनन्दति’—B. ‘येन * अभिनन्दते’—Others.

कृता इति ॥ अन्वयः ॥ हरिणा असुरास्तव शरव्यं कृताः तेषु इदं शरासमं विकृष्यताम् । सतां प्रसाद-सौम्यानि चचूषि सुहृज्जने पतन्ति दारुणाः शराः न । व्याख्या—‘हरिणा’ इन्द्रेण [‘हरिरिन्द्रो हरिर्भानुः हरिर्विष्णुः हरिर्मरुतः’ इति गदसिंहः] ‘असुराः’ दैत्याः ‘तव शरव्यं’ बाण-क्षेप-लक्ष्यं [‘लब्धं लक्ष्यं शरव्यं च’ इत्यमरः । अजहलिङ्गत्वात् उद्देश्येन सह लिङ्गस्वातन्त्र्यात्] ‘कृताः’ विहिताः अर्थात् तवाङ्गस्त्रादेव एते विनाशत्वं लभेरन् इति इन्द्रेण निर्धारितम् । अस्त्रादेव ‘तेषु’ असुरेषु ‘इदं’ करे धृतं सज्जं ‘शराशनं’ धनुः ‘विकृष्यताम्’ शरक्षेपाय प्राकृष्यताम् । इदमर्थमहम् अवागत इति सूचितम् । [अतएव सूक्ष्म-काव्यलिङ्गे अलंकारौ] । तथाहि ‘सतां’ सज्जनानां ‘प्रसादेन’ अनुग्रहेण ‘सौम्यानि’ ४।२।३० मनोज्ञानि न तु रोष-रक्तानि [‘सौम्यः बुधे मनोज्ञे स्वाह अनुग्रहे सोम-दैवते’ इति विश्वः] ‘चचूषि’ नयनान्येव ‘सुहृज्जने’ प्रियजने मयि मातली इत्यर्थः । ‘पतन्ति’ किन्तु ‘दारुणाः’ मर्त्यमेदिनः ‘शराः न पतन्ति’ अतएव मां प्रति प्रसाद-सौम्यं नयनं पातय इत्यर्थः । [उत्तरार्धेन प्रथमार्धस्य समर्थनात् अर्थान्तरन्यासः । न-शब्देन दारुण-शरपात-व्यपोहनात् शास्त्रीपरिसंख्या च । अनयोरीकाशयानुप्रवेशरूप-संकरः । ‘मयि’ इति विशेवे वक्तव्ये ‘सतां सुहृज्जने’ इति सामान्योक्तिः अपस्तुत-प्रशंसा । सतां तादृशचक्षुषा सुहृज्जन-संबन्ध-प्रतीतिः समालंकारी व्यङ्ग्यः । ‘न दारुणा’ इति व्यतिरेकः । इत्यहमाहुः समस्त एव असुराणां उद्देश्येन प्रसाद-सौम्यं इति धीतयिषु ‘शरव्यम्’ इत्यत्र एकत्वम् । ‘कृताः’ इत्यस्य ‘असुराः’ इत्यनेन अन्वयः—प्रकृतं

दिक्कतेर्वापि यत्नोक्तत्वं इथौरपि । वाचकः प्रकृतेः संख्या गृह्णाति विकृतेन तु ॥—इति न्यायपञ्चानन-पादाः । 'चक्षूषि' इति नपुंसकलिङ्गेन प्रकृत्य 'शराः' इति पुलिङ्ग-प्रयोगात् भग्नप्रक्रमता दोषः । एवं 'चक्षूषि' इत्यनन्तरं भेद-बोधक-शब्दः वक्तव्यः किन्तु नीतः । अतएव वाचानभिधान-दोषः । तत्समाधानाय परार्धमेवं पठनीयम् "पतन्ति हर्षेण सतां सुहृज्जनं सुदृष्टयो दारुण-हेतयस्तु न"—इति सिद्धान्तवागीश-चरणाः । वंशस्थविलं वृत्तम्] ।

Voice :— हरिः असुरान् शरव्यं कृतवान्, इदं शरासनं विकर्ष ।
०सौव्यैः चक्षुर्भिः न दारुणैः शरैः पत्यते ।

राजिति ॥ 'अये' इति संशोधने [इति शब्दरत्नावली] । विस्मये वा ।
विदूषक इति ॥ 'भो मनस्विन्' प्रशस्त-मनाः [सौल्लुखनम् इदं संशोधनम्] ।
'अनेन' जनेन 'अहं' माधव्यः 'इष्टे' यज्ञस्य यः 'पयः' छागादिः स इव 'मारितः' इति 'इष्टि-पयमारं मारितः' ['उपमाने कर्मणि च' ३।४।४५; ३३६६ इति कर्मण्युपपदे पयशब्दे उपमाने वाच्ये मारयतेर्णमुल् । "कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ३।४।४६ इति मारयतेः अनुप्रयोगश्च] 'भवान् पुनः' इति भेदे । इमं दुराचारं 'स्नागतेन अभिनन्दति' सत्करोति ।

मातलिरिति ॥ विदूषकोक्ता कौतुकीदयात् 'स्मितम्' [स्मित-लक्षणम् द्वितीयाङ्गे १७० पृष्ठे उक्तम्] 'हरिणा' इन्द्रेण ।

राजिति ॥ 'अस्मि' इति अहम् इत्यर्थे निपातः ।

मातलिरिति ॥ 'कालनेमिः' दैत्यविशेषः [स तु हिरण्य-कशिपु-पुत्रः इति हरिवंशः] तस्य 'प्रसूतिः' अपत्यम् ।

NOTES

1. शरव्यम्—गृणाति हन्ति इति शृ+उ=शरुः an arrow. Next the word being उकारान्त, यत् comes in by "उ-गवादिभ्यः यत्" 4. 4. 2; 1662. Hence शरवे हितम् इति शरव्यम् a target. Or शरान् व्ययति व्यञ् संवरणे (भ्रादिः) । "क-विधौ सवव संप्रसारण्यो डः"—*Vart.* 3. 2. 3; 2914 इति डः [शर+व्यञ्+उ=शर+त्य+उ=शरव्य]—*Bhanuji.* Or 'आतः अनुपसर्गे कः 3. 2. 3. इति कः । Next 'संप्रसारण' (य=इ) by "वचिःखपि

King—There is. (*This*) was heard by me previously, from Narada.

Reading :—‘मातलिः विदूषकश्च’—B. P. ‘विदूषकमुत्सृज्य मातलिः’—R. V. M. S. K. ‘शरव्यम्’—B. M. V. ‘शरव्याः’—K. S’r. S’. ‘आयुष्मन्’—B. Burkhard. Omitted by others. B. has ‘ससम्भ्रमम्’ before ‘अस्त्रमुपसंहरन्’। ‘महेन्द्रसारथे’—R. M. V. “देवराज०”—B. ‘देवेन्द्रसारथे’ S. ‘भो मनस्विन्’—B. Omitted by others ‘भवान् * * अभिनन्दति’—B. ‘येन * अभिनन्दते’—Others.

कृता इति ॥ अन्वयः ॥ हरिणा असुरास्तव शरव्यं कृताः तेषु इदं शरासनं विकृत्यताम्। सतां प्रसाद-सौम्यानि चचूषि सुहृज्जने पतन्ति दारुणाः शराः न। व्याख्या—‘हरिणा’ इन्द्रेण [‘हरिरिन्द्रो हरिर्भानुः हरिर्विष्णुः हरिर्मरुतः’ इति गदसिंहः] ‘असुराः’ दैत्याः ‘तव शरव्यं’ वाण-क्षेप-लक्ष्यं [‘लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च’ इत्यमरः। अनहलिङ्गत्वात् उद्देश्येन सह लिङ्गस्वातन्त्र्यात्] ‘कृताः’ विहिताः अर्थात् तवास्त्रादेव एते विनाशत्वं लभेरन् इति इन्द्रेण निर्धारितम्। अस्त्रादेव ‘तेषु’ असुरेषु ‘इदं’ करे धृतं सज्जं ‘सराशनं’ धनुः ‘विकृत्यताम्’ शरक्षेपाय प्राकृत्यताम्। इदमर्थमहम् अवागत इति सूचितम्। [अतएव सूक्ष्म-काव्यलिङ्गे अलंकारी]। तथाहि ‘सतां’ सज्जनानां ‘प्रसादेन’ अनुग्रहेण ‘सौम्यानि’ ४।२।३० मनोज्ञानि न तु रोष-रक्तानि [‘सौम्यः पुष्टि मनोज्ञे स्याद अनुग्रहे सोम-दैवते’ इति विश्वः] ‘चचूषि’ नयनान्येव ‘सुहृज्जने’ प्रियजने मयि मातली इत्यर्थः। ‘पतन्ति’ किन्तु ‘दारुणाः’ मर्मभेदिनः ‘शराः न पतन्ति’ अतएव मां प्रति प्रसाद-सौम्यं नयनं पातय इत्यर्थः। [उत्तरार्धेन प्रथमार्धस्य समर्थनात् अर्थान्तरन्यासः। न-शब्देन दारुण-शरपात-व्यपीडनात् शाब्दीपरिसंख्या च। अनयोरेकाग्रयानुप्रवेशरूप-संकरः। ‘मयि’ इति विशेषे वक्तव्ये ‘सतां सुहृज्जने’ इति सामान्योक्तेः अप्रस्तुत-प्रशंसा। सतां तादृशचक्षुषा सुहृज्जन-संख्य-प्रतीतिः समालंकारी व्यङ्ग्यः। ‘न दारुणा’ इति व्यतिरेकः। वृत्त्यनुप्रासः। समस्त एव असुरगण त्वदेकेषु-निपात-साध्य, इति द्योतयितुं ‘शरव्यम्’ इत्यत्र एकत्वम्। कृताः इत्यस्य ‘असुराः’ इत्यनेन अन्वयः—प्रकृते

दिक्कतेर्वापि यद्योक्तत्वे द्वयोरपि । वाचकः प्रकृतेः संख्या गृह्णाति विकृतेर्न तु ॥—इति न्यायपञ्चानन-पादाः । 'चक्षूषि' इति नपुंसकलिङ्गेन प्रकृत्य 'शराः' इति पुलिङ्ग-प्रयोगात् भग्नप्रक्रमता दोषः । एवं 'चक्षूषि' इत्यनन्तरं भेद-बोधक-शब्दः वक्तव्यः किन्तु नोक्तः । अतएव वाचानभिधान-दोषः । तत्समाधानाय परार्धमेवं पठनीयम् "पतन्ति हर्षेण सतां सुहज्जनं मुदृष्टयो दारुण-हेतयस्तु न"—इति सिद्धान्तवागीश-चरणाः । वंशस्थविलं वृत्तम्] ।

Voice :— हरिः असुरान् शरव्यं कृतवान्, इदं शरासनं विकर्षे ।
०सौम्यैः चक्षुर्भिः न दारुणैः शरैः पत्यते ।

राजिति ॥ 'अये' इति संशोधने [इति शब्दरत्नावली] । विस्मये वा ।

विदूषक इति ॥ 'भो मनस्विन्' प्रशस्त-मनाः [सीलं गृह्णन् इदं संशोधनम्] ।
'अनेन' जनेन 'अहं' माधव्यः 'इष्टेः' यज्ञस्य यः 'पयः' कागादिः स इव 'मारितः' इति 'इष्टि-पयमारं मारितः' ['उपमाने कर्मणि च' ३।४।४५; ३३६६ इति कर्मण्युपपदे पयुशब्दे उपमाने वाच्ये मारयतेर्णमुल् । "कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ३।४।४६ इति मारयतेः अनुप्रयोगश्च] 'भवान् पुनः' इति भेदे । इमं दुराचारं 'स्वागतेन अभिनन्दति' सत्करोति ।

मातलिरिति ॥ विदूषकोक्ता कौतुकीदयात् 'स्मितम्' [स्मित-लक्षणतु द्वितीयाङ्गे १७० पृष्ठे उक्तम्] 'हरिणा' इन्द्रेण ।

राजिति ॥ 'अस्मि' इति अहम् इत्यर्थे निपातः ।

मातलिरिति ॥ 'कालनेमिः' दैत्यविशेषः [स तु हिरण्य-कशिपु-पुत्रः इति हरिवंशः] तस्य 'प्रसूतिः' अपत्यम् ।

NOTES

1. शरव्यम्—शृणाति हन्ति इति शृ+उ=शरुः an arrow. Next the word being उकारान्त, यत् comes in by "उ-गवादित्यः यत्" 4. 4. 2; 1662. Hence शरवे हितम् इति शरव्यम् a target. Or शरान् व्ययति व्यञ् संवरणे (भुदिः) । "क-विधौ सवव संप्रसारणभ्यो डः"—*Vart.* 3. 2. 3; 2914 इति डः [शर+व्यञ्+उ=शर+त्य+उ=शरव्य]—*Bhanuji.* Or 'मातः अनुपसर्गे कः 3. 2. 3. इति कः । Next संप्रसारण (य=ङ्) by "वचि-स्वपि

सुवर्णनिधाय निहितम् (सुवर्णमिव सुगुणमित्यर्थः) । गुरुं पितृवेदं (पितरमिव) वेत्ति । शिष्यं पुत्रदर्शं पश्यति । कर्तरि, - विद्युत्प्रकाशं प्रणयति । अविस्मय्यकारी पुरुषः शत्रुभ-नाश (शत्रुभङ्ग) नयति । अयं पापहरयापम् अर्जुन-याहं अयहीत्—*Prabha*. Note that the same verb after which 'अमुल्' is attached, is repeated as finite verb. (3. 4. 46).

7. अस्मि = अहम् । Cf. 'अथ ययं कुसुमावचयं कुरुध्वम्, अवास्मि करोमि सख्यः । नाहं हि दूरं भूमितुं समर्था प्रसौदताय रचितोऽङ्गलिर्वा ॥—*Ka'vya-praka's'a. II. Vide P. 25. n. 2.*

8. कालनेमि &c.—The demon Kālanemi who had one hundred heads and arms, was slain by Vishnu. ('शतप्रहरणीदयः शतबाहुः शताननः &c.—*Matsya Purana. (Com)*

9. नारदात्—Nārada was one of the ten मानसपुत्रs of Brahmā, being supposed to have sprung from his lap. ['उत्सृज्यात् नारदी जप्ते दक्षोऽङ्गुष्ठात् स्वयम्भुवः'—*Bha'gabat. Also S'is'upal. I. 1*]. He is represented as a messenger from the God to men and *vice versa*. He is very fond of promoting quarrel and discords amongst men and gods. *Vide Brahmabai'barta Purana. (ब्रह्मखण्ड) ch. 21-22.* The word has been variously derived by *Bhanuji* thus :—(i) नरस्य धर्मम् = नारम् ['नराश्चेति वक्तव्यम्'—*Vart. 4. 4. 49* इति अञ्] । Next नारं ददाति इति नार + दा + क ['आतः अनुपसर्गे'—3. 2. 3] = नारदः । (ii) 'नार' पानीयमित्युक्तं तत् पितृभ्यः सदा भवान् । ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति" इत्यागमः । (iii) नार' (नरसमूहं) दत्तं कलहेन इति वा (iv) नृः इदम् नारम् (अज्ञानं) तथति (खण्डयति) ज्ञानोपादेशेन । 'दो अवखण्डने । पूर्ववत् कः । Though reckoned as one of the ten. "प्रजापति" (procreator of beings) he did not take any part in the creation of the world and also dissuaded दक्ष's sons from bringing forth any offspring, and sent them abroad for penance. He was consequently imprecated by Daksha to have *wandering habits*. Cf. "तांशपि नष्टान् विज्ञाय पुत्रान् दक्ष-प्रजापतिः । क्रीडं चक्रे महाभाग नारदं स शशाप च" ॥ *Bhagabat. Also Vishnu Purana. I. ch. 15. (तृतीया च) ।*

मातलिः—मख्यस्ते स किल शतक्रतो रजय्यस्

तस्य त्वं रण-शिरसि स्मृतो निहन्ता ।

उच्छेत्तुं प्रभवति यन्न सप्तमसि

तन्नैशं तिमिरमपाकरोति चन्द्रः ॥ ३० ॥

स भवानात्त-शस्त्र एव इदानीमैन्द्रयमारुह्य विजयाय प्रतिष्ठताम् ।

Mátali—That (*troop of demons is*) really not vanquishable by your friend, the performer of hundred-sacrifices (*but*) you are declared as its destroyer in the fore-front of battle. The moon dispels the nocturnal gloom which the seven-rayed (*sun*) is unable to remove. So commemorated let your highness, even equipped with weapon, march for victory now, having ascended that (*famous*) chariot of Indra.

राजा—अनुगृहीतोऽस्मि अनया सचवतः सम्भावयथा ।

अथ माठय्यं प्रति भवता किमेवं प्रयुक्तम् ।

King—Favoured am I by this honour (*done to me*) by Indra. But what made you act thus towards Máthavya ?

Reading :—Dr. Burkhard supported by B has 'अवध्य' for 'अजय्यः' । 'देवरथम्'—B. 'ऐन्द्रो'—R. V. M.

सख्यरिति ॥ स ते सख्युः शतक्रतोः अजय्यः किल । रणशिरसि त्वं तस्य निहन्ता श्रुतः (असि) । सप्तमसिः यत् नैशं तिमिरम् उच्छेत्तुं न प्रभवति, तत् चन्द्रः अपाकरोति । 'स' दुर्जयः नाम प्रसिद्धः दानवगणः ['प्रकान्त-प्रसिद्धाऽनुभूतार्थेषु यच्छब्दः तच्छब्दं नापेक्षते' इति प्रकाशकारोक्तेः प्रसिद्धत्वात् प्रकान्तार्थत्वात् वा यच्छब्दस्य अपेक्षा] 'ते सख्युः' सुहृदः 'शतक्रतोः' इन्द्रस्य [इति धनञ्जयकोषः । "कथानां कर्तरि वा" १।३।७१ इति षष्ठी पाणिनी] 'अजय्यः' प्रयत्न-सहस्रैरपि जेतुम् अशक्यः ["जय्यः यः शक्यते जेतुम् जियः जेतव्य-मात्रके" इत्यमरः । "अकि लिङ् च" १।३।७२ इति शक्यो- "अन्तो-यत्" १।३।८७ । "अजय्य-जय्यौ

श्रुत्यर्थे" ६।१।८२ ; ६५, इति निपातितः] । 'क्विप्' इत्यवधारणे [इति असर-
कोष-टीका सारसुन्दरी] । 'रण-शिरसि' समराग्र-भागे 'त्वं' तस्य' दानवगणस्य
'निहन्ता' विनाशयिता 'मृतीऽसि' निर्धारित इत्यर्थः । यः खलु सहेन्द्रेण अवध्यः
स कथं मया हनिष्यते इत्याशङ्काम् उच्छेत्तुमाह 'सप्त-सप्तिः' सूर्य [इति हेमचन्द्रः ।
तस्य विशदो यथा :—(१) 'सप्तसंख्यकाः सप्तयः' अथा इति रामायण-भाष्ये
रामानुजपादाः ॥ तथाच श्रुतिः ॥ "सप्त त्वा हरिती रथे वहन्ति देव सूर्यं"
इति ॥ यद्वा, (२) 'सप्त-नामा सप्तिः' अथा इति वा । तथाच श्रुतिः—“एकोऽपि
अथाः वहति सप्त-नामा" इति ॥ यद्वा (३) 'सप्तानां' तत्संख्यक-प्राणानां 'सप्तिः'
प्रवृत्तिः चालक इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः—“सप्तशीर्षण्डाः प्राणा" इति ॥ अपिच
“अक्षोराक्षं रथेनासाविकचक्रेण वै भमन् । सप्तक्षीपसमुद्राक्षं सप्तभिः सप्तभिर्दुर्तम् ॥
हृन्दीरुपैच तैरथैर्दत्तयक्रं ततः स्थितिः" इति मात्स्ये ॥ 'यत्' निशया इदम्
इति 'नैश' 'तिमिरम्' अन्यकारं 'उच्छेत्तु' दूरीकर्तुं 'न प्रभवति' न समर्थो
भवति 'तत्' नैशमन्वकारं सूर्यापेक्षया न्यूनतेजाः अपि 'चन्द्रः अपाकरोति'
ध्वंशयति विधिनियमात् इत्याशयः । त्वमपि तद्वत् इन्द्रावध्यं दानवगणं व्यापादयितुं
शक्यसि [दृष्टान्तालंकारः । सोऽसस्तस्येति सप्तसप्तीति ऐक-वच्यनुप्रासाः ।
महर्षिणी वृत्तम्] ।

Voice :— तेन अजय्येन भूयते । त्वया निहन्ता मृतेन भूयते ।
०सप्तिना प्रभूयते । चन्द्रेण अपाक्रियते ।

स इति ॥ 'तम् ऐन्द्ररथम्' सुप्रसिद्धम् इत्यर्थः [‘प्रकान्त-प्रसिद्धाऽनुभूतार्थेषु
यच्छब्दः तच्छब्दं नापेक्षते' इति मम्मटभट्टः] 'विजयाय [‘तुमर्थाच्च भाववचनात्'
२.३।१५ इति ४र्थी] 'प्रतिष्ठतां' गच्छतु [‘समवप्रविव्यः स्थः' १।३।२२ इत्यात्मनेपदम्] ।

राजति ॥ 'मघवतः' इन्द्रस्य [‘इन्द्रः मरुत्वान् मघवा' इत्यमरः । मघ्वते
पूज्यते इति कनि-प्रत्ययेन “श्चब्रुचन्—” उः-१६५, इत्यादिना 'मघवन्' इति
निपातितम् । "मघवा बहुलम्" ६।४।१२८ ; ३६० इति वादेश-पक्षे तु 'मघवान्'
इत्यपि बोध्यम् । यत्तु “वादेशे दीर्घाभावात् मघवन्" इति स्वामिनोक्तम् ॥ तन्न ॥

'सर्वनामस्थाने' सिद्धौ Prof. A. V. R. at Shri Sri Venkateswara Temple, Tirumala. न च 'संयोगान्तस्य

नीपः' ८।२।२३ ; ५४ इत्यस्य असिद्धत्वम् । 'मघवा बहुलम्' ६।४।१२८ इति बहुल-ग्रहणेन तद्वाधनात् ; अतएव मतुपा ५।२।२६ तन्नादिश-प्रत्याख्यानपरं वार्तिकं तद्वाप्यं च ६।४।१२८ संगच्छते । "हविर्जित्ति निःशङ्को मखेषु मघवान् असौ" इति भट्टिः । एतेन 'मघवा, मघवन् मघवान्,' इति वैकल्प्यं वदन् मुकुटोऽपि प्रत्युक्तः । भाष्य-वार्तिकैकमत्यानुरोधेन सूत्रकारमतेऽपि 'मघवान्' इत्यस्यैव अभ्युपगमात् । मतभेदे हि प्रत्याख्यानोऽसंभवात् । भवतु वा मतभेदः तथापि "हीट लृकारः" इत्यत्र सूत्ररीत्या यणादिशः प्राप्तः वार्तिकरीत्या दीर्घेण बाध्यते यथा, सूत्ररीत्या 'मघवन' इति प्रयोगः प्राप्तः भाष्य-वार्तिक-कृत-प्रत्याख्यान-रीत्या 'मघवान्' इति प्रयोगेण बाध्यते—इति भानुजि-दीक्षितः] । 'सम्भावनया' गौरवेण । 'अथ' इति प्रश्ने । 'एवं' पश्चादवनत-शिरोधरम् ।

NOTES

1. शतक्रतोः—Indra (*Jove or Jupiter Pluvius of classical mythology*) is called शतक्रतु according to the *Puranas* by his performance of *hundred horse-sacrifices*. But his lordship over paradise may be supplanted by any one who could perform a hundred such sacrifices. Hence he views with jealousy and alarm any persistency by a human being in acts of penance or sacrifices which might raise him to a level with himself and if carried beyond a certain point, might enable him to dispossess him of paradise. *Vide P. II 7, n. 6*. Our poet also endorses this view. Read "यदात्य राजकुमार! तत् तथा, यश्मत् रक्ष्यं परतो यशोधनैः । जगत् प्रकाशं तदृषेत् इज्यथा, भवद्गुरुः लङ्घयितुं समीयतः ॥ हरिर्यथैकः 'पुरुषोत्तमः' स्मृतः । महेश्वरः 'दैविक' एव नापरः । तथा विदुर्मां मुनयः 'शतक्रतु', द्वितीयगामी नहि शब्द एष नः" ॥—*Raghu. III. 48 & 49*. According to the western Vedic scholars, क्रतुस् (*Gr. Kratos*) in the Vedic Literature invariably means '*power*' (i. e. *wisdom, strength*) of the mind or body. Hence according to them the epithet means *one whose power or wisdom is hundred i. e. infinite*. सख्युते—Cf.

‘अयं स वलभित्सवः दुष्यन्तः’—*P. 228, l. 13*. अजयः—*Cf. ‘तेन शिपानासिव पुण्डरीको राजासजयोऽञ्जनि पुण्डरीकः’—Raghu. XVIII. 8.*

2. सप्तसतिः—Either the sun who has seven horses [*Rig-Veda. I. 50, 8; 115, 4*] or who has a horse named रुप्त (*Com.*)

3. चन्द्रः अपाकरोति—“The appositeness of this comparison depends on the fact that Dushyanta’s pedigree was traceable to the moon” (चन्द्रवंश)—*Williams*. *Cf. “न पुत्रवात्सल्यम् अपाकरिष्यति”—Kumar. V. 14.* Elsewhere ‘अपा+कृ’ has different sense *i. e.* ‘to give up’. *Cf. “शिव भुजच्छेदमपाचकार”—Raghu. VII. 50.*

4. मघवतः—In classical sanskrit it is invariably an epithet of Indra, and is derived irregularly from the root मघ (to worship) + कनि (*Com.*). In the Vedic literature it is sometimes used as an epithet of the sun god because he was the giver of rain (आदित्याज्जायते इष्टिः इष्टेरन्नं ततः प्रजाः) and thereby wealth. मघ (wealth, present) + मतुप् (वत्) 361. According to Khirasvāmi “मघवा” and “मघवन्” and according to Mukuta, ‘मघवा, मघवन्, मघवान्’ are the forms in Nom. sing. But *Bhanuji* opines that the form ‘मघवन्’ is incorrect. (*Com.*)

मातलिः (सस्मितम्)—तदपि कथ्यते । किञ्चिन्निमित्तादपि मनःसन्तापात् आयुष्मान् मया विल्लवो दृष्टः । पश्चात् कोपयितुमायुष्मन्तं तथा कृतवानस्मि । कुतः—

ज्वलति चलितेभ्यनोऽग्निर्विप्रकृतः पन्नगः फणां कुरुते ।

प्रायः स्वं महिमानं कोपात्पूतिपद्यते हि जनः ॥ ३१ ॥

Mátali (*With a smile.*)—That too will be (*just*) explained. Owing to some mental throe, due to certain cause, your long-lived highness was found by me utterly dispirited. (*And*) afterwards to anger your long-lived highness, I did like that. For—The sun in the sky blazes up; the

serpent when irritated swells (*its*) hood; verily a man generally attains (*his*) own high-spiritedness through provocation.

राजा (विदूषकं प्रति)—वयस्य ! अनतिक्रमणीया दिवस्पते-
राज्ञा । तद्गच्छ परिगतार्थं कृत्वा मवचनादमात्य-पिशुनं
बुद्धि— त्वन्मतिः केवला तावत्प्रतिपालयतु प्रजाः ।

अधिज्यमिदमन्यस्मिन् कर्मणि व्यापृतं धनुः ॥ ३२ ॥

King (*To Vidushaka*).—Friend ! the bidding of heaven's king (*is*) not to be transcended. So apprising him of the circumstance, tell minister Pis'una in my wordings—Let your intelligence alone protect (*my*) subjects, (*while*) this braced (*strung*) bow is employed in another (*sublime*) task.

विदूषकः—जं भवं आणवेदि [यज्ञवान् आज्ञापयति] ।
(निष्क्रान्तः) ।

Vidushaka—As your honor commands. (*Exit.*)

मातलिः—आयुस्मन् ! रथमारोहतु । (राजा रथारोहणं
नाटयति) । (निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

Mátali—Let your long-lived highness ascend the chariot.
(*The king represents mounting the chariot*). [*Exeunt Omnes*].

षष्ठोऽङ्कः !

(*End of the sixth Act*)

Reading :— 'सञ्चितम्'—B. Omitted by others. 'विकृतः'—
B. Others read 'विकृतः' । 'फण'—M. V. K. S. 'फण'—R. B.
'चीमात्'—R. V. M. 'कीपात्'—K. S; B reads the last line thus
—'तेजस्वी संचीमात् प्रायः प्रतिपद्यते तेजः' । 'हि जनः'—R. V. M. 'जन्तुः'
—Mackenzie Mss. B reads विदूषकं प्रति for 'महाविजयम्' । 'प्रतिपालयतु'
—B. P. 'परिपालयतु'—R. V. S'r. 'परिपालयितुम्'—K. M. Burkhard.

भातलिरिति ॥ क्षित-लक्षणमुक्तं प्राक् । [अनेन विदूषक-पौडन-घटनाया अकिञ्चित्-
करणं सूच्यते] । 'किञ्चित्' समानाज्ञातं किमपि वस्तु 'निमित्तं' कारणं यस्य तस्मात् ।
'विप्लवः' विह्वलः कातरः इति यावत् ।

ज्वलतीति ॥ अन्वयः ॥ अग्निः चलितेन्धनः ज्वलति । पन्नगः विप्रकृतं फणं
कुरुते । हि प्रायः जनः कीपात् स्वः महिमानं प्रतिपद्यते । व्याख्या—'अग्निः'
निर्वाणोन्मुखः अनलः 'चलितानि' कम्पितानि [चल कम्पने । घटादित्वात् मित्वं,
"घटादयो मितः" इत्युक्तेः] । ततः णिचि "मितां द्रुसः" ६।४।२२ इति द्रुस्त्वम् ।
अन्वया 'चालितम्'] । 'इत्यनानि' काष्ठानि यस्य तथाभूतः सन् 'ज्वलति'
पुनर्दीप्यते । 'पन्नगः' सर्पः ["पट्भ्यां न गच्छति यः सः 'पन्नगः' पृषोदरादित्वात्
साधुः" इति प्रभा । यद्वा "पन्नं पतितं गच्छति इति 'पन्नगः' । पन्नमिति
पद्यते क्तात् क्रियाविशेषणम्" । "सर्वव-पन्नयो रूपसंख्यानम्", वाः-२२६५—इति
भट्टोजिदीक्षितः] । 'विप्रकृतः' निकृतः, केनापि उद्देजितः सन् इत्यर्थः ['निकृतः
स्याद् विप्रकृतः' इत्यमरः] 'फणं' फटां ['फटायां तु फणा द्वयोः' इत्यमरः । 'शशीर्णे
करणं फणम्' इति क्लीवशब्दे चन्द्रगीमी च] 'कुरुते' स्व-पराक्रम-प्रकाशार्थम् उत्ती-
लयति इत्यर्थः । 'हि' इत्यवधारणे 'प्रायः' बाहुल्येन ['प्रायो बाहुल्य-तुल्ययोः'
इति विश्वः । अनेन ज्ञानि-रुग्नादीनां व्यावृत्तिः बोद्धव्या] 'जनः' कीपात् उत्तेजनात्
'स्व' स्वकीयं 'महिमानम्' आत्मप्रभावं तेज इत्यर्थः । 'प्रतिपद्यते' प्राप्नोति
आविष्करोति इत्याशयः [अव मात्वा-दृष्टान्तालंकारः । 'भवाश्' इति विशेषे प्रस्तुते
'जन' इति सामान्योक्तेः अप्रस्तुतप्रशंसा । एकस्य पराक्रम-प्रकाशरूप-धर्मस्य वाक्य-
भेदेन पृथङ्-निर्देशात् प्रतिवस्तूपमा । पूर्वोक्तस्य चरणद्वयस्य विशेषीकृतस्य परार्धोक्त-
चरण-द्वयेन सामान्येन समर्थनात् अर्थान्तरन्यासो वा । एतेषां परस्पर-निरपेक्षतया
संघट्टिः । ललितलिते इति प्राप्नोति क्लृप्त-वचनप्राप्तौ । आर्या जातिः] ।

Voice :— ० इत्यनेन अग्निना ज्वल्यते । विप्रकृतेन पन्नगेन फणः क्रियते ।
जनेन स्वः महिमा प्रतिपद्यते ।

राजति ॥ 'अनतिक्रमणीया' अनुलङ्घनीया । 'दिवस्पतिः' इन्द्रस्य ['शतमन्युः
दिवस्पति' इत्यमरः] । परिगतः अवगतः अर्थः । एतद्दृष्टान्तः, धनं तथाभूतं क्त्वा ।

अर्थात् एतद्वृत्तान्तम् अभिधाय [“अथ साधव्यं प्रति भवता किमेवं प्रयुक्तम्” इत्यादिना एतदन्तेन शक्ति-नाम अङ्गमुपलक्षितम्। तल्लक्षणं यथा दर्पणे—“शक्तिः पुनर्भवेत्। विरोधस्य प्रशसनम्” इति]।

त्वदिति ॥ अन्वयः ॥ केवला त्वन्मतिः तावत् प्रजाः परिपालयतु। अधिज्यम् इदं धनुः अन्यस्मिन् कर्मणि व्याप्तम् [‘इति बुद्धि’ इति संबन्धः]। व्याख्या—‘केवला’ अन्यनिरपेक्षा सम साहाय्यं विना इत्यर्थः। ‘त्वन्मतिः’ तव बुद्धिः [‘बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा श्रेयुषी मतिः’ इत्यमरः] ‘तावत् सदागमन-पर्यन्तं’ ‘प्रजाः’ राज्यवासिनः सर्वान् जनान् ‘परिपालयतु’ रक्षतु। ननु तव धनुषा इदानीं किं कार्यमिति आह, ‘अधिज्यम्’ आरोपित-सौर्वीकम् ‘इदं’ मदीयं ‘धनुः’ अन्यस्मिन् दानव-वध-रूपे ‘कर्मणि’ देवकार्ये [एतेन लीकद्वय-रचकत्वमस्य ध्वनितम्] ‘व्याप्तम्’ नियुक्तम् [श्लोकी वृत्तम्]।

॥ इति श्रीमदभिज्ञान-शकुन्तल-टीकायां कुमार-सन्तोषिण्यां षष्ठोऽङ्कः ॥

Voice:— केवलया ०मत्या प्रजाः ०पाल्यताम्। अधिज्येन अनेन धनुषा व्याप्तेन (भूयते)।

NOTES

1. चलितेभ्यः—The root जिहन्वी is रुधादि। लङ् इन्धे। लुङ् ऐन्धत्। लिट् इन्धाच्चेत्, इन्धाम्भुव, इन्धामास। ‘आम्’ after ‘इन्ध’ in लिट् is optional in the Vedas, but not in the Classical sanskrit as is opined by a class of grammarians. Read “केचिदिन्धि-भवतिभ्याञ्च” 2. I. 6; 3393 इन्धेः परस्य लिट् कित्त्व-विधान-सामर्थ्यात् आसः विकल्पमिच्छन्ति। तदिन्धेः कृदोविषयत्वात् भुवी वृको नित्यत्वादित्यादि भाष्य-वार्तिक-विरोधादुपेक्ष्यम्—*Jinendra-buddhi in his Nya'sa*,

2. विप्रकृतः—Offended, insulted. *Vide P. 402, n. 5.*

3. फणं कुरुते—Both ‘फण’ & ‘फणा’ mean the expanded hood of a snake, but the reading ‘फणा’ is rejected as our poet usually writes ‘फण’। Cf. ‘सृष्टीमर्षक-समृद्ध-रागैः व्यज्यन्ते एते

मणिभिः फणस्यैः—*Raghu. XIII. 12*; 'वपुः सहोरगस्येव कराल-फण-मण्डलम्'—*Ibid. XII. 98*; 'गामधास्यात् कथं नागो मृणाल-मुदुभिः फणैः'—*Kumar. VI. 68*. But also cf. 'तत्-फण-मण्डलोदधिः'—*Raghu. X. 7*.

4. कोपात् (B)—This reading is supported by *Katayavema*. We have preferred it as just before this s'loka 'पद्यात् कोपयितुम्' &c. occurs in Mátali's speech.

5. दिवस्पतिः—It involves a big grammatical difficulty. The word is evidently equal to 'दिवः (स्वर्गस्य) पतिः' but why is it that षष्ठी is not elided (अलुक्) in the compound form? Similar difficulty exists in 'वाचस्पतिः', 'वासीस्पतिः', 'भातृपुत्र' and so on. *Nages'a Bhatta* in लघुशब्देन्दुशेखर observes "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" ६।३।१४; ६७२। वाचस्पत्यादौ तत्पुरुषे कृति इति अलुक्" ॥ *Jaya-Krishna* in his famous *Subodhini* also echoes the same. वाचस्पतिमिति 'तत्पुरुषे कृति बहुलम् इति अलुक्'। On this sutra B. *manorama*' says—"तत्पुरुषे सप्तम्याः बहुलम् अलुक् स्यात् कृदन्ते उत्तरपदे संज्ञायामित्यर्थः"। Hence as the present case does not come under the scope of this sutra, *Rayamukuta* says "तत्पुरुषे कृति बहुलम्, इत्यत्र बहुल-ग्रहणात् अकृति अपि अलुक्"। But *Bhanuji* finds fault with it—"तत्र पतिर्दतिः (उः-५०६) इति ऊणादि सूत्र-सत्त्वात् ॥ Next he continues—वस्तुतस्तु "षष्ठाः पति-पुत्र-पृष्ठ-पार-पद-पय-स्पर्शेषु" ८।३।५३; ३६३८ इति सत्त्व-विधान-सामर्थ्यात् लोका-वेद-साधारण्येन "वृद्ध-कुमारी-वर"-न्यायेन अलुक् ज्ञापितः। कस्कादित्वात् ८।३।४८; १४४ इति सत्वम्। यत्तु "षष्ठाः पतिपुत्र—" ८।३।५३ इति सत्वम् इति मुकुटेनोक्तम् ॥ तत्र ॥ तस्य कृन्दीऽधिकारात्"। Thus according to *Bhanuji*, अलुक् of षष्ठीविभक्ति of दिवः is to be inferred from the *Vedic Sutra* (8. 3. 53; 3638) by the "maxim of the old virign's boon" (वृद्ध-कुमारी-वर-न्याय)। The maxim has been thus explained by *Patanjali* :—"वृद्धकुमारी इन्द्रेणीक्ता, 'वरं वृणीष्व' इति। सा वरम् अग्रणीत—'पुत्रा मे बहुचौर-घृतमीदनं काञ्चन-पावगां भुञ्जीरन्' इति। न च तावदस्याः पतिर्भवति। कुतः पुत्राः। कुतो गावः। कुतो धान्यम्। तवानुया एकेन वाक्कोन 'पतिः', 'पुत्राः', 'गावः', 'धान्यम्' इति सर्वे संग्रहीतं भवति इति"—*Mahabhashya* under "न मुने" 8. 2. 3. In other

words the boon covers all that she wishes to have, such as progeny, abundance of corn, cattle and gold. Similarly because the *Vedic Sutra* (8. 3. 53) enjoins that the षष्ठी-विसर्जनैय should be changed into 'स' with such words as पुत्र &c., therefore the inference about *Panini's* view is that the षष्ठी विभक्ति in such cases should be अलुक् in the समासवाक्य । Next कस्कादित्वात् सः । *Bhanuji* follows *Vardhamana* who has included दिवस्पति in the कस्कादि-list. Besides कस्कादि is आकृतिगण । Others simplifies the matter by extending the scope of 'विभाषा स्वसृ-पत्न्योः' 6. 3. 24 ; 982 apropos of words other than ऋकारान्त । "विभाषा स्वसृ-पत्न्योरिति स्वस्य ऋदन्त-भिन्नेऽपि शब्दे अतिदेशः कार्यः"—*Vidya'm-budhi*. "बाहुलकात् क्वचित् अन्यथापि । दिवस्पतिः, वाचस्पतिः, भ्रातृष्वः"—*Prabha*. P. 424. *Kramadisvara* in his संचितसार-व्याकरण has simplified all such anomalies by framing a sutra "क्वचिदन्यथापि" । *Vide also Malli. on Kumar. II. 30.*

6. लम्बति; केवला &c.—The kingdom is well governed by the king if assisted by his minister. Cf. 'मदानकलेषु हि कुर्वते रतिं नृपेष्वमात्येषु च सर्वसंपदः'—*Kirata. I. 5.* Also *Manu. VII. 35.* But in this particular case the king is engaged elsewhere, hence the minister has alone to carry on the work. परि+पा means 'to protect'. Cf. "क्षिप्यति लब्ध-परिपालन-वृत्तिरेव"—*Act. V. 6. Supra. Vide. Malati. X. 25; Y. I. 334; Manu. IX. 251.* 'प्रतिपालयति' of the Bengali recension does not seem to be a good reading, 'प्रति+पा' generally means 'to await'. Cf. 'यावदिमां क्षायामाश्रित्य प्रतिपालयामि'—*P. 62 Supra* 'सूचक, इह पुरद्वारे अप्रसन्नौ प्रतिपालयतम्' &c.—*Act. VI. P. 601.* 'प्रतिपालयति मधुकरी &c'—*Ibid. P. 706* 'प्रतिपाल्यावसरः खलु प्रस्तावः'—*Act. VII. Infra ; P. 604, n 4.*

Time-analysis of Act VI :— A long interval of about six years or so separates the sixth act from the previous one. This we infer from the following considerations. (i) The interval between acts VI and VII is more than a day. [देवा एव तथा * * यथा अचिरं धर्मपत्नीम् &c.

P. 739 ; also time-analysis of act VII.] (ii) From the childish pranks and talks of सर्वदमन, his age seems to be six years or so. (iii) According to the Mahābhārata also सर्वदमन is six years old. ('पटुप्रे एव बालः स कण्वायमद प्रति । सिंहान् व्याघ्रान् * * ववन्व हृत्ते बलवानायमस्य समीपतः'] । The induction begins in the morning. The fisherman was perhaps caught at 8 or 9 A. M. (*i. e. in the market-time*) in a suburban high street where he was wandering over the market place for a buyer for the ring (*P. 602, n. 3*). Later on he was dragged all the way up to the wicket of the city-gate. Several hours may be supposed to have passed between S'ya'la's going to and returning from the palace with gift. [जानुक, चिरयति खलु आवुतः । ननु अवसरीपसर्पणीया राजानः] । Most likely the scene ended in the later part of the day when the party proceeded towards a vintner's shop. [तत् शौण्डिकापणमेव गच्छासः] । The act proper begins in the morning and Sānumati after finishing her attendance to the *morning* ablution of the sages (perhaps worshipping the sun ; cf. सुखि असरी-वारपर्यायेण इह भगवतः सूर्यस्य पादमूलीपस्थाने वर्तमाना &c.—*Vikram. Act. IV.*) met the maid-servants of the king not later than 10 A. M. The worshipping of Ka'madeva is also in keeping with this time. The king kept late hours in the previous night and consequently having got up late (*P. 650, n. 6*) could not attend the *morning* court in time. [Cf. 'उत्थय पश्चिने यामि कृतशैवः समाहितः * * प्रविशेत् सा शुभां सभां'—*Manu. VII. 145* ; Also *P. 538, l. 7*). Hence he informs the minister to send all the cases that have been investigated, on paper. The conversation of the king with Vidushaka continued for a long period when Vidushaka was pinched with hunger (कथं बुभुक्षया खादितव्योऽस्मि—*P. 634*) । Hence the act perhaps closes not later than two in the afternoon. The season is spring and about two weeks' time may be supposed to intervene between the Induction and the main act before the pangs of

love could have produced such a remarkable change in the king's mind and person (641, *Sl. 6*); S'akuntala-affair has also by this time been thoroughly public. (बहुलीभूतमेतन् किं न कथ्यते — *P. 634.*)

सप्तमोऽङ्कः

(ततः प्रविशत्याकाश-यानेन रथारूढो राजा मातलिश्च) ।
राजा—मातले ! अनुष्ठित-निदेशोऽपि सघवतः सत्क्रिया-
विशेषादनुपयुक्तमिव आत्मानं समर्पये ।

(*Then enter along the aerial path, the king seated on a chariot with Ma'tali*). King—Mátali although (*I*) have executed (*his*) commission, yet because of his extraordinary [*or excessive*] honor (*accorded to me, I*) consider myself (*quite*) unworthy (*of it*).

मातलिः (सस्मितम्)—आयुषन् ! उभयत्राप्यसन्तोषम्
अवगच्छ । कुतः—

प्रथमोपकृतं मरुत्वतः प्रतिपत्त्या लघु मन्यते भवान् ।

गणयत्यवदान-विस्मितो भवतः सोऽपि न सत्क्रियामिमाम् ॥ १॥

Mátali (*With a smile*).—My long-lived king, I know (*that*) dissatisfaction (*lies*) in both of you. Your honor considers

the prior obligation (*conferred by you*) upon Indra to be (*very*) insignificant, by reason of the (*subsequent*) honor (*shown to you by him*). He, too, amazed at your (*heroic*) achievement takes no account of this honor (*bestowed on you*).

Reading :— ‘यानेन’—R. V. M. K. ‘वर्मना’—B. P. ‘रथ-यानेन’—Dr. Burkhard. K, B & S'r. have ‘रथारूढः’ for ‘वर्माभिरूढः’ । ‘उभयवाप्यपरितोषं समर्थये &c.—R. V. M. ‘उभयवाप्यसन्तोषम् अवगच्छ’—B. P ; S & K omit ‘समर्थये’ । ‘कृतः’—B ; omitted by others. The first half is thus read in B & Burkhard—“उपकृत्य हरिस्तथा भवान् लघु सत्कारमवेक्ष्य मन्यते” । ‘अवदान’—R. B. K. M. ‘अपदान’—S. Burkhard. ‘विस्मितः’—R. V. ‘तोषितः’—M. Colebrooke Mss. ‘सन्मिता’—B. ‘ोक्रियागुणान्’—R. K. S. M. V. ‘ोक्रियामिमान्’—B. Burkhard.

तत इति । [इतः प्रभृतिः ग्रन्थ-समाप्तिं यावत् निर्वहण-सन्धिः । तल्लक्षणं यथा दशरूपके—‘धीजवन्ती मूल्याद्यर्था विप्रकौर्णा यथायथम् । एकार्यम् उपनीयन्ते यव निर्वहणं हि तत्’ ॥ तथा चाव शकुन्तला-प्राप्तिरूपं कार्यं नाम अर्थप्रकृतिः । तल्लक्षणं मातृगुप्ताचार्यैरुक्तम्—“यदाधिकारिकं वस्तु सम्यक् प्राज्ञैः प्रयुज्यते । तदर्थी यः समारम्भं कृत् कार्यं कथ्यते इति” ॥ दुष्यन्तस्य पुत्रेणापि सह धर्मपत्नी-लाभात् फलयोगी नाम कार्यावस्था सूचिता । तल्लक्षणं यथा दर्पणे—“सावस्था फलयोगः स्याद यः समय-फलोदय” इति । अत्र दानवयुद्धं युद्धत्वेन साक्षात् निषिद्धमित्यङ्गेनैव सूचितम् । प्रकृते प्रयोजनाभावात् अन्यद्वारा वाचिकाऽभिनयेनापि नीतम् । अनङ्गस्य अभिधानमिति रसदीपापत्तेः । अतः कृतकार्ययोः सूत-रथिनोरिव प्रवेशः । तत्संवादेनैव कार्यमुन्नेयम्] । ‘अनुष्ठितः’ प्रतिपालितः ‘निदेशः’ दानव-वध-रूपः आदेशः येन तथोक्तः अहम् । ‘मघवतः’ इन्द्रस्य [अयं शब्दः मध्यमणि-न्यायेन पूर्वपदेन परपदेन च सह अन्वेति । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः] । सती क्रिया इति ‘सत्क्रिया’ आदरः अभ्यर्थना इति यावत् [तथाचोक्तं श्रीगीतायां “सहावे साधुभावे च-कृदिभिरुत्साहयुजितं शक्यं कर्मणि”] तथा सच्छब्दः पार्थः

युज्यते ॥ १७२६] तस्याः 'विशेषः' अतिशयः तस्मात् सभावनाऽऽतिशयात् इत्यर्थः
 ['विभाषा गुणोऽस्त्रियाम्' २।३।२५ इति हेतौ प्रसी] 'अनुपयुक्तं' सर्वथा अयोग्यम्
 'समर्थये' मन्वे । [यन्मया कार्यं कृतं तदिन्द्रसमाननया सहस्रांशनापि तुल्यितं
 न क्षममिति सूक्ष्मलंकारः] ।

नातलिरिति ॥ उभयोरपि असन्तोष-दर्शनेन कौतुकात् क्षितम् । 'उभयवापि'
 त्वयि दुष्यन्ते मघवति च ['उभय-शब्दस्य द्विवचनं नास्ति इति कैयटः । अस्ति इति
 हरदत्तः' ॥ तथप् प्रत्ययस्य (प्रा२।४३) स्थाने अयच् प्रा२।४४] । 'असन्तोष'
 परितोषस्य अनुदग्रम् । इन्द्रस्तु तत्कर्माऽधिकां मन्यते । त्वं तु इन्द्रकृतं सत्कारम्
 अधिकम् मन्यसे इति भावः । तदेव वक्ष्यमाण-श्लोकेन स्पष्टयति ।

प्रथमेति ॥ अन्वयः ॥ भवान् मरुत्वतः प्रतिपत्या प्रथमोपकृतं लघु मन्यते ।
 सोऽपि भवतः अवदान-विष्मितः इमां सत्क्रियां न गणयति । व्याख्या—'भवान्
 मरुत्वतः' इन्द्रस्य ['इन्द्री मरुत्वान् मघवा विडौजाः पाक-शासनः' इत्यमरः] 'प्रतिपत्या'
 गौरवेण, पश्चात् कृतया सम्माननया ['प्रतिपत्तिः प्रवृत्तौ च प्रागल्भ्ये गौरवेऽपि
 च' इति मेदिनी] 'प्रथमम् उपकृतं' दानव-जय-रूप-पूर्वोपकारं 'लघु' तुच्छं
 'मन्यते' । अतएव भवतः असन्तोष इति भावः । तथा 'सोऽपि' इन्द्रश्च 'भवतः'
 तव दुष्यन्तस्य 'अवदानेन पराक्रमेण [इति, रघुटीकायां मल्लिनाथपादाः । "पराक्रमः
 अवदानं स्यात्" इति भागुरिः] दुर्जय-दानवगण-वधात्मकाऽतीतकर्मणा इत्यर्थः ।
 'विष्मितः' सञ्ज्ञातार्थः 'इमान्' ['इदमस्तु सज्जिह्वसि' लुक्तेः] सम्प्रति आत्मना विहितं
 'सत्क्रियां' सम्माननां 'न गणयति' न योग्यां मन्यते । अतस्तस्यापि असन्तोष
 इति भावः [हेतु-युत्यनुप्रासी । उपमेयोपमा व्यङ्ग्या । परस्परं क्रिया-जननात्
 अन्योन्यालंकारः । अत्र सत्क्रियालक्षणे कारणे सत्यपि यज्ञेन लक्षण-कार्यादनुत्पत्तिः
 सा किं विशेषोक्तिः किंवा गणना-भाव-लक्षण-कार्योत्पत्तौ कारणोऽभावात् विभावना
 (कारणाभावात् तद्विरुद्धमुखिनोक्त) इति विशेषोक्ति-विभावनयोः सन्देह-संकरः इत्युभयोः
 परस्पर-निरपेक्षतया संवृष्टिः । सुन्दरी इत्यपरनाम विथीगिनीवृत्तम् । अन्ये तु
 वेतालौघमेतत् स्मिन्। Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Voice :— भवता मन्यते । तेन विष्मितेन इयम् क्रिया न गण्यते ।

NOTES

1. मघतः—*Vide P. 767, n. 4.* The word being in the middle, may be connected with both 'अनुष्ठित-निदेश' (अनुष्ठितमघत्रिदेशः) and 'सत्क्रियाविशेषात्'। This is called मध्यमणि-न्याय [A brilliant gem placed in the middle of a necklace, enhances its beauty on both sides.] Or देहली-दौपक-न्याय [A lamp hanging over the thresh-hold (देहली) of a house, by its peculiar position, serves to light the rooms on both sides of the thresh-hold]. Or काकाचि-गोलक-न्याय [A crow (एकाच) serves its purpose by moving its one pupil, as occasion requires, from one socket to another]. Here one word serves two purposes. The construction is justified by the maxim 'स्वापेक्षेऽपि गमकत्वात् समासः'। Read 'सर्वशब्दः सापेक्षः नित्य सर्वः समस्यते। वाक्यवत् सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते ॥ *Vide also P. 33, n. 7.*

2. सत्क्रिया-विशेषात्—Owing to extraordinary or special mark of distinction. *Vide P. 86, n. 2.*

3. उभयत्र &c.—This is the *best* reading. In the other reading [उभयमव्यपरीतोषं समर्थये], the word 'समर्थये' unnecessarily repeated, sounds *unka'lida'sian*. Note also that this word is not only omitted by *Katayavema* and *South Indian recension* but also in some Devanagar Mss. This raises great doubt about the authenticity of this reading.

4. मरुत्वतः—मरुत् (स्र+उत्ति) means 'gods in general'. Cf. 'मरुत् देवै समौरे ना ग्रन्थिपणे नपुंसकम्'—*Medini. Vide also Raghu. XII. 101; VI. 1.* where *Mulli.* has 'मरुताम् अमराणाम्'। Next मरुतः सन्ति अथ इति मरुत्+सतृप् [5. 2. 94.] = मरुत्+वत् [म=व by 'भयः' 8. 2. 10.] = मरुत्वत् *Indra*. We do not get 'मरुद्वा' as तकारान्त word followed by 'सतृप्' is not a 'पद' but a 'भम्'। Thus 'त्' is not changed into 'द्'। Read "तसौ मत्वर्थे" १।४।१६ इति भवात् जगत्वाभावात्—*Bhanuji.* "मत्वर्थोऽयं प्रत्यय परं तत्कारान्तप्रकाशः। उभयोरपि मत्वर्थे भम् उच्यते। मरुत्वान्"—

—*Prabha*. In the Vedic literature however 'मरुत्' means the 'Gods of Storm' and Indra is called मरुत्वान् as he accompanied by them, killed his foe *Vritra*. In *Harivans'a* I. 3. मरुत्'s are spoken of as the step-brothers of इन्द्र ।

5. प्रतिपत्तिः—Honour, mark of distinction. Cf. *Act. IV. 15. Supra; Raghu. XV. 12; XIV. 22.* 'स्थानप्रतिपत्ति'—*Uttar. Act. VII.*

6. अवदान &c.—अव+दो (क्षिदने)+ल्यट् = अवदानम् । लट् यति । लिट् ददौ । लुङ् अदात् । Or from दैप् (शीघ्रने । लट् दायति) । Or from दाप् (क्षिदने) । लट् दाति । लुङ् अदासीत् with ल्यट् which in all cases, is to be used in भावे or करणे । The word means a 'valorous act', 'act of heroism'. (*Vide Com.*) 'अवदान' पौरुषम्—*Katayavema*. Cf. "प्रवीणैः संगीयमानः विपुलावदानः"—*Kumar. VII. 48.* 'प्रापत् अश्वम् अवदान-तोषितात्'—*Raghu. XI. 21.* 'वीर्यावदानेषु कृतावमर्षः'—*Kirat. III. 43.* 'अपदान' also is frequently met with in the *Ramayana*. Indra has been stunned by your extraordinary power. Most probably there was no serious fight at all. The demons were perhaps vanquished very easily. *Vide Act. III. 1; also Time-analysis. of Act VII. (Infra).*

7. सत्क्रियाम् इमाम्—Refers to honour recently shown to Dushyanta (*Com.*) This is the best reading. 'सत्क्रिया-गुणान्' is the other reading which has been explained as 'सत्क्रिया-विशेषाम्' by *Katayavema*, [as 'गुण' at the end of a compound has the sense of 'विशेष' । Cf. 'सम्भावना-गुणम्' *infra*. S'l. 4.] but there is no reason why all on a sudden, plural number should be used, as the idea has been expressed before and in the s'l. 4 with singular number. Cf. 'सत्क्रियाविशेषात्'—*Supra.* and 'सम्भावना-गुणम् अवेहि तमीन्द्राणाम्'—*Infra.*

Remarks :—In the beginning of this act, the *Kashmirian* recension of Dr. Burkhard introduces a प्रवेशक with two dancing celestial nymphs, talking about the prowess of द्रुपत् । But this being not supported by any other recension is rejected.

राजा—मातले ! मा मैवम् । स खलु मनोरथानामप्य-
भूमिः विसर्जनाऽवसर-सत्कारः । मम हि दिवौकसां समक्ष-
मर्धा-सनी-पवेशितस्य—

अन्तर्गत-प्रार्थनमन्तिकस्थं

जयन्तमुद्दीक्ष्य कृत-स्मितेन ।

आमृष्ट-वक्षो-हरिचन्दनाऽङ्गा

मन्दार-माला हरिणा पिनडा ॥ २ ॥

King—Nay, Mátali, not so. That honorary distinction, at the time of (*my*) dismissal, was certainly beyond the compass of even the (*wildest*) expectations. For—Seating me on (*his*) half-throne, in presence of the denizens of heaven, a garland of Mandára (*flowers*), marked by the (*celestial*) yellow-sandal, rubbed off from (*his*) breast, was fastened (*round my neck*) by Hari himself, as he smiled looking at Jayanta who was standing near by and inwardly longing (*for the same distinction*).

Reading :— ‘अभूमिः’—K. R. M. ‘दूरवर्ती’—B. S. has ‘‘प्रार्थितो’’ for ‘‘प्रार्थनो’’ ।

राजेति ॥ ‘मां मैव’ ब्रुहीति शेषः । ‘स’ मयाऽनुभूतः [‘प्रक्रान्त-प्रसिद्धाऽनु-भूतार्थेषु यच्छब्दः तच्छब्दं नापेक्षते’ इति मन्मटभट्टः] ‘विसर्जनस्य अवसरे’ स्व-राज-धान्यां प्रत्यावर्तन-विलायाम् । ‘सत्कारः’ संमाननम् । ‘खलु’ इत्यवधारणे । ‘मनोरथानाम्’ अभिलाषाणाम् ‘अपि अभूमिः’ अविषयः [इति शिष्यपालवध-टीकायां मल्लिनाथ-पादाः १४२] एतावत् संमाननं स्यादिति मे कल्पनैव नासीत् इति भावः । ‘हि’ इति हेतौ । ‘दिवौकसां’ एकस्य देवस्य न, अपितु सर्वेषां देवानाम् [‘स्यात् दिवौकाः दिवौकाश्च देवे चापिह पक्षिणि’ इति रत्निदेवः] । श्रूयमानतया न, अपितु ‘समक्ष’ अक्षीः समीपे । आसनमात्रे न, अपितु स्वकीयस्य ‘अर्धासने’ [‘अर्धं नपुंसकम्’ २।२।२ इति समांशवाचिनः अर्धशब्दस्य पूर्वनिपातः] निविष्टस्य न, अपितु ‘निवेशितस्य’ उपवेशितस्य । ‘मन्दार-माला’ मन्दार-फूल-माला । ‘हरिचन्दना’ हरिचन्दन-माला । ‘पिनडा’ शीकेन अन्वयः ।

अन्तरिति ॥ अन्वयः ॥ अन्तर्गत-प्रार्थनम् अन्तिकस्थं जयन्तम् उद्दीक्ष्य कृत-
 स्मितेन हरिणा आमृष्ट-वनी-हरिचन्दनाङ्गा मन्दारमाला [दिवौकसां समक्षं अर्धासने
 उपवेशितस्य मम] पिनङ्गा । व्याख्या—‘अन्तः’ हृदयं ‘गता’ इति ‘अन्तर्गता’
 हृदयस्थिता, न पुनर्वाचा प्रकटिता इति भावः । ‘प्रार्थना’ मन्दार-मालाविषयिणी
 याच्ना यस्य तादृशम् । जनकः सकाशात् प्रसाद-रूपेण मन्दार-विरचितां मालां
 लब्धुकामम् इत्यर्थः । न दूरस्थम् अपि तु ‘अन्तिकस्थं समीपस्थं’ ‘जयन्तं’
 स्व-तनयं [‘जयन्तौ ऐन्द्रि-गिरिशौ जयन्तौ उमा-पताकयोः’ इति कीषः । अन्तिकस्थ-
 पदेन स्वपुत्रस्य प्रेमाप्यदत्वं व्यन्यते] ‘उद्दीक्ष्य’ लोचने उर्ध्वं कृत्वावलीक्य [अनेन
 जयन्ताद्याः सर्वे नोपाविष्टा इति सूचितम्] ‘कृतं स्मितम्’ ईषड्भसनं [“स मनाक्
 स्मितम्” इत्यमरः । तल्लक्षणं यथा—“ईषड्भकमितैः दन्तैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः ।
 अलक्षित-द्विजहारम् उत्तमानां स्मितं भवेत्”] येन तथोक्तेन [जयन्तस्य मालाऽभिलाषं
 ज्ञात्वा कौतुकोदयात् इन्द्रस्य हास्यं ज्ञेयम् । अनेन जयन्तादपि आत्मनः अधिक-
 स्नेहपात्रता ध्वन्यते] ‘हरिणा’ इन्द्रेण [‘हरिरिन्द्री हरिर्भानुः’ इति गदसिंहः]
 ‘आमृष्टं’ घर्षणेन विलुप्तं ‘वचःस्थं’ यत् ‘हरिचन्दनं’ विलेपनार्थं प्रदत्तं चन्दनम्
 [इति भानुजिदीक्षितः । गोशीर्षाख्यं चन्दनम् इति रघुटीकायां मल्लिनाथः ६।६०]
 तदेव ‘अङ्गः’ चिह्नम् यस्याः तादृशी ‘मन्दारस्य’ देवतरु-विशेषस्य पुष्पाणि इति
 ‘मन्दाराणि’ [‘पुष्प-फल-मुलेषु बहुलम्’ इति कात्यायन-वचनात् ४।३।१६५ विकारार्थक-
 प्रत्ययस्य अणो लुक् भवति वा] ‘तेषां माला’ स्वक्, सहासनीपवेशितस्य ‘मम’
 कण्ठे इति शेषः । ‘पिनङ्गा’ न तु दत्ता, किन्तु स्वयं परिधापिता (अपि पूर्वात्
 नह्यतेः कर्मणि क्तः । “वष्टि भागुरिः अल्लोपम्”—इति वचनात् अकार-लोपः
 पाञ्चिकः । “आचार्यग्रहणे च विभाषा वक्तव्या” इति परिभाषीकः ।) [गौरवस्या-
 धिकात् उदात्तालंकारः । नान्तीति नन्देति क्लेशवृत्त्यनुप्रासौ । उपजातिः वृत्तम्]

Voice :— ०स्मितः ०अङ्गां ०मालां हरिः पिनङ्गवान् ।

NOTES

1. अभूतिः—Lit. an unfit place or object; ‘not proper object for’—Hence beyond the range of my highest

expectation. Cf. 'अभूद् अभूभिः प्रतिपच्च-जन्मनाम्'—*Sis'upal. I. 42.* 'नाभूद्भूमिः क्षरसायकानाम्'—*Nais'adha.* 'अभूभिः इयम् माताविकायाः'—*Malavik. Act. III.* 'अभूभिरियमविनयस्य'—*Act. VII. Infra.*

2. दिवौकसाम्—द्यौः ओकः येषां ते 'दिवौकसाः' देवाः । पृथोदरादित्वात् साधुः । This is how *Mallinatha* derives it under *Raghu. III. 19.* He considers the form दिवौकस् *irregular* and puts it under पृथोदरादि list, as otherwise the form would be 'दिवौकस्' । Cf. 'दिवौकाय दिवौकाय पुंसि देवे च चातके'—*Medini.* Bhanuji gives a *better* derivation thus :— अकारान्त दिव (*neuter*) also exists. Cf. "द्यौ स्त्री स्वर्गे च गगने दिवं क्लीवं तथोः च्युतम्"—*Medini.* 'मन्दरः सैरिभः शक्र-सदृशं खं दिवं नमः'—*Trikandas'esha. Hemacandra* also notices this word in his *Abhidhū'na Cinta'mani.* Next दिवम् ओकः येषां ते दिवौकाः । सम—Either 'पृथौ जेषे' or *vide com.*

3. अर्धसनम् उपवेशितस्य—*Dushyanta* was perhaps hesitating as to the propriety of his sitting in the same seat with *Indra*, while all the gods were standing (*Vide उद्देशितस्य*), but he was made to sit by *Indra* himself. This is the highest honour that one can aspire for. *Dasaratha* was also similarly honoured, when he had killed the demon *सम्बर* । Cf. 'सहासः' गोवभिदा अध्यवात्सौत्—*Bhat'i. I. 3.* 'दिवर्गपारिणमसौ भवन्तम् अज्यास्यन् आसनमेकमिन्द्रम् &c.—*Ibid. II. 46.*

4. अन्तर्गत &c.—*Indra* could understand that *Jayanta* had been all the while *inwardly* longing for the garland, but considering his own inability, he smiled and offered the garland to the king.

5. भद्वीत्य—This suggests that *Jayanta* (*and perhaps all other gods*) were standing (*Com.*).

6. ओहरिचन्दनाङ्गा—For *हरिचन्दन* *vide Kumar. V. 69. Raghu. III. 59 ; VI. 60,* where *Malli.* remarks 'हरिचन्दनेन गोशीर्षाख्येण चन्दनेन । तैलपर्णिक-गोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम्' इत्यमरः ; This is a kind of *yellow sandal* growing in the *Malaya* mountain. 'मलयेकदेश-जातं * * * कपिलवर्णम् । हरिचन्दनम् अस्त्रियाम्' *अभिज्ञानशकुन्तलम्* ।

सुरभि शीतलतया सदैव सर्पवेष्टितम्—*Bharata*. It is exceedingly cool and soothing. 'Read हरिचन्दनन्तु दिव्यं हिमं तदिह दुर्वहं मनुजैः । पिप्ता-टोप-विलोपि-वमथु-सम-शोष-सान्दा-सेदोहत्' ॥—*Ra'ja-nirghanta*. Or it may technically mean a particular kind of ointment prepared by the combination of various fragrant things and used as unguent. Read "दृष्टञ्च तुलसीकाष्ठं कर्पूराऽगुरु-योगतः । अथवा केशरैर्योज्यं हरिचन्दनमुच्यते"—*Padma-purana, Pa'ta'la-khanda, ch. XII*.

7. मन्दारमाला—मन्दार (*Erythrina Subarosa*) is one of the five trees of Indra's paradise. Cf. "पञ्चैते देवतरवः मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम्"—*Amara*. Cf. *Megh. 67 ; 75. Vikram. Act. IV. 35*.

मातलिः—किमिव नामाऽऽयुष्मानमरेश्वरान्नाहति । पश्य—

सुखपरस्य हरेरुभयैः कृतं

त्रिदिवमुत्तृत-दानव कण्टकम् ।

तव शरैरधुनानत-पर्वभिः

पुरष-केसरिणश्च पुरा नखैः ॥ ३ ॥

Matali :—What forsooth does your long-lived highness not deserve (*at the hands*) of the lord of the immortals. Remember—The heaven of the pleasure-loving Indra has been rendered free from the plague [*Lit. thorn*] of demons by (*these*) two things—by thy flat-jointed arrows now and by the claws of the Man-lion in days of yore.

राजा—अत्र खलु शतक्रतोरिव महिमा स्तुत्यः ।

सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः

सम्भावना-गुणमवेहि तमोश्चराणाम् ।

किं वाऽभविष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

तच्च त् सहस्र-किरणो धुरि नाऽकरिष्यत् ॥ ४ ॥

King—Herein the might of the performer of hundred sacrifices (*is*) really to be admired. That delegates succeed in mighty undertakings, know that (*to be result of*) the condescending grace of (*their*) masters. Could Aruna become dispeller of (*the nocturnal*) gloom, had not the thousand-rayed (*sun*) placed him in the van (*i. e. yoke*) of his car ?

Reading :— B & R omit 'नाम' after 'किमिव' । 'सुखपरस्य'— R. B. V. 'सुरसखस्य'—M. B omits 'क्षुत्वः' and reads 'तव' for 'अव' । S has 'मा मैवम्' before 'अव' । The third line of s'l. 4 is thus found in B & Burkhard—'किं प्राप्तिविषयदुरुक्तमसं वधाय' ।

मातलिरिति ॥ 'अमरेश्वरात्' देवराजात् [अनेन मनोरथाऽतीत-वस्तु-दानेऽपि सामर्थ्यं ध्वनितम्] । 'किमिव नाम' वस्तु ['नाम' इति सम्भावनायां] 'नार्हति' प्राप्तुं न योग्यो भवति, अर्थात् यदतिप्रियम् अतिरम्यम् अत्युत्कृष्टं जीविताय मानमपि तदपि अर्हति, अन्यद् अर्हति इति किं वक्तव्यम् इति राघवपादाः ।

सुखेति ॥ अन्वयः ॥ पुरा पुरुष-केसरिणः नखैः, अधुना आनत-पर्वभिः तव शरैश्च उभयैः सुखपरस्य हरेः विदिवं उद्धृत-दानव-कण्टकं कृतम् । व्याख्या— 'पुरा कृतयुगे पुरुषस्यासौ केसरी च इति 'पुरुष-केसरी' तस्य, वृसिंहरूपिणो विष्णोः । 'नखैः' नखरैः [एतेषां बहुत्वात् बहुवचनम्] । 'अधुना' सम्प्रति 'आनतानि' ईषत् कुटिलानि 'पर्वानि' गन्धर्वः येषां तादृशैः । [सृष्टत्वात् शराणां शीघ्रगतित्वं व्यज्यते । नखपक्षे 'नतानि पर्वानि' संनिवन्धाः येषाम् तैः अर्थात् नखीभूत-सन्निभिः नखरैः इति व्याख्येयम्] । 'तव' दुष्यन्तस्य 'शरैः च' इति 'उभयैः [भाष्यकार-वचन-प्रामाण्यात् बहुलं प्रयोगः । तथा च वालसनोरम्ना-धृतम्—'उभये देवमनुष्याः' १२७] । 'सुखे परः' आसक्तः यद्वा 'सुखमेव 'परं' प्रधानं यस्य । केवलं विषय-सम्भोग-सुख-निरतस्य, न तु विग्रहादि-गुरुतरे व्यापारे प्रवर्तितुमभिलषतः 'हरेः' इन्द्रस्य 'विदिवं' खर्गः [प्रायेणास्य पुंलिंग-प्रयोगः दृश्यते । नपुंसक-निर्देशस्तु हेमचन्द्र-सम्मतः] । 'उद्धृता' उन्मूलिताः 'दानवरूपाः कण्टकाः' यस्मात् तथाभूतं कृतम् । [C.C. Prof. Satya Narayana Shastri Collection]

सूर्यः [‘सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः’ इत्यमरः] ‘तम्’ अरुणं ‘धूरि’ रघस्य पुरी-
भागे ‘न अकरिष्यत्’ न न्ययोजयिष्यत् [“लिङ् निमित्ते, लृङ् क्रियातिपत्तौ” ३।३।१८६;
२२२८ इति लृङ् । अतिपत्तिः असमाप्तिः] । सूर्यानुग्रहेण एव यथा अरुणः
तमो नाशयति, तद्वत् इन्द्रानुग्रहादेव मया दानवगणो निहत इति सरलार्थः ।
[अत्र इन्द्र आत्मनि च विशेषे प्रस्तुते अप्रस्तुत-प्रभु-भृत्य-वचनात् अप्रस्तुतप्रशंसा-
लंकारः । अनया च स्वस्य भृत्यत्वं, तस्य प्रभुत्वं च सूचयन्त्या विनयातिशय-
द्योतनात् उदात्तालंकारी व्यज्यते । विशेषेण सामान्यसमर्थनात् अर्थान्तरन्यासश्च,
अनयोः परस्पर-निरपेक्षतया संसृष्टिः । राघवमते दृष्टान्तालंकारः । वसन्ततिलका
वृत्तम्] ।

Voice :— नियोज्येन यत् सिध्यते स्० गुणः अव्ययताम् अरुणेन विभेत्ता
अभविष्यत् ० किरणेन स नाकरिष्यत् ।

NOTES

1. सुखपरस्य &c.—Indra being naturally addicted to enjoy-
ments of pleasure, often in case of difficulty, though himself
capable, takes the help of his friends to have it removed
as soon as possible.

2. उभयैः—“उभौ अवयवौ यस्य उभयः । उभाद् उदात्तो नियम्” ५।२।४४
इति तद्यपोऽयच् (उभ + अयच्)—*Tattvabodhini*. Though usually singular,
it may be used in the plural on the authority of *Patanjali*.
(*Com.*) Also *Prabha* under 5. 2. 44. ‘उभये मणयः’—*B. Manora-*
rama. “भर्तृपुत्रीभये भटाः”—*Bhatti*. XIV. 30.

3. विद्विषम्—The word involves great grammatical difficulty.
Kshirasva'mi gives the following derivation—‘तिसृषु अवस्थासु,
ब्रह्म-विष्णु-रुद्रा वा, दिव्यन्ति अत्र इति वि + दिव् + क अधिकरणे (घञर्थे ३।३।५८)
—*Vide also Malli. under Kumar. I. 28*. But this is
inaccurate as दिव् dhatu does not occur in the list of
roots mentioned in that *Vartika*. (*P. 98, n. 4*) According to
some it is to be derived with ‘क’, (मूलविमुजादित्वात् 3. 2. 5),
but this also does not agree with Shastrigloss such ‘क’-प्रत्यय

comes only in the कर्तृवाच्य । Hence *Bhanuji* observes—“तष्मात् —‘हलश्च’ ३।३।२२ इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् न गुणः इति व्याख्येयम्” । Next he suggests an alternative -- “यद्वा ब्राह्म-वैष्णव-रौद्र-भेदेन सात्त्विक-राजस-तामस भेदेन वा विविधो दिव्यति व्यवहरति प्रकाशते वा (दिवु क्रीडा * * व्यवहार-द्युति * * गतिषु दिवादिः) इति (वि + दिव + क) ‘इगुपधत्वात्’ ३।१।२३ कः । *Mallinātha* has the following :—“तृतीया द्यौः लोकः इति विदिवः स्वर्गः । वृत्ति-विषये वि-शब्दस्य वि-भागवत् पूरणार्थत्वम् । प्रघोदरादित्वात् दिव्-शब्दात् अकारागमः । पुंस्त्वं लोकात्” ॥ In a compound, a numeral is generally used in the sense of an ordinal numeral, though in form it is cardinal. Vide P. 223, n. 7. l. 5. This may do, but *Malli. unnecessarily* includes it in the anomalous प्रघोदरादि-list. For दिव also exists as अकारान्त. Vide P. 781, n. 2. l. 9. To avoid cumbrousness proceed as follows :—व्यवयवं दिवम् इति विदिवम् (उत्तरपदलोपी कर्मधारयः) । This is how *Jñānendra Sarasvatī* explains ‘विलोक-नाथः’ । Read ‘कथं तर्हि, विलोक-नाथः पितृसन्नगोचर इति कालिदासः । * * * व्यवयवो लोकाः विलोकः । शाकपार्थिवादित्वात् उत्तरपद-लोपः’—*Tattvabodhini under 727*. ‘विदिव’ is ordinarily masculine, though its neuter use is not rare. Cf. ‘विदिवं तु खि स्वर्गे च विदिवा नद्याम्’ इति मेदिनी-दर्शनात् क्लीबेऽपि ॥—*Bhanuji*. Here ‘मेदिनी’ is a slip for ‘हेम’ । Medini has “द्यौः स्त्री स्वर्गे च गगने दिवं क्लीवं तयोः व्युत्पत्” ॥ अधुना—Either (i) इदम् + धुना = अ + धुना (‘इदम्’ changed to ‘अ’) = अधुना । Or (ii) इदम् + अधुना (‘इदम्’ is elided). Both to be regulated by the rule ‘अधुना’ 5. 3. 17, 1966. Read “अधुनेति किं निपात्यते ? इदमः अश्नावः, धुना च प्रत्ययः (i); इदमो वा लोपः, अधुना च प्रत्ययः (ii); अधिन् काले अधुना”—*Mahābhāṣya*.

4. पुरुष-केसरिणः &c.—Some indiscriminately spell ‘केसर’ with dental ‘स’ or palatal ‘श’ to mean ‘manes of a lion’ or ‘pollens of flowers’ &c. But *Raghunātha* is against this view. Read “केशं केसरस्तथा” इति विरूप-कोषात् तावद्य-संध्योऽपि इति चतुर्भुज-मित्रः ॥ तस्मिन्नाम् ॥ “सटायां केसरी दत्ता” इति शदसिंह-दर्शनात्—*Raghunātha*. Now see P. 21, n. 2. The reference here is to the fourth incarnation of Lord Vishnu for the destruction of Hiranyakashipu,

father of प्रह्लाद । Cf. 'सटाच्छटाभिन्नघनेन विभता नृसिंह सैहीमतनु' तनुं त्वया । स सुधकान्तास्तनसङ्गभङ्गैः प्रतिच्छरैः नखैः" ॥—*Sis'upal. I. 4*; *Ibid I. 42*; 'सिंहस्य वदनं कृत्वा सुरारिः सदा करालञ्च सुरक्तनेवम् । अर्धं वपुर्वं मनुजस्य कृत्वा ययौ सभां दैत्यपतेः पुरस्तात्"—*Agnipura'na. Indian wisdom. P. 331*. (आ) नत-पर्वभिः शरैः—by flat-jointed arrows. Cf. 'शरेण आनतपर्वणा विभेद सप्ततानान्'—*Ramayana*. As applied to नखैः it means 'curved', 'bent'. (नतपर्वभिः नखैः) ॥

5. अव—In the matter of my victory over the Dānavas.

6. नियोज्याः—नि+युज्+णत् कर्मणि ['च ह्योणत्' 3. 1. 24] = नियोज्याः = servants. 'ज' is not changed into 'ग' by "प्रयोज्य-नियोज्यौ शकाथे" 7. 3. 68; Read 'प्रयोक्त्वा शकाः प्रयोज्याः, नियोज्यं शकाः नियोज्यः भृत्यः'—*Bhattoji, 2884*. "अन्यथा प्रयोज्यः, नियोज्यः"—*Prabha'. P. 503*.

7. संभावना-गुणम् &c.—The king means to say that he has no doubt been victorious in the battle but this is really the effect of the greatness of Indra. *Vidya'sagara* and *Williams* take संभावना in the sense of 'योगताऽध्यवसाय' i. e. the word means supposition or expectation in the power or ability of another to perform any action.—*S'. C. Vasu. (S. K, P. 702.)* Cf. 'संभावनं क्रियासु योगताऽध्यवसायः"—*Jna'nendra Sarasvati* under 2811; also *Malli. quoted in P. 650, n. 7*. "सर्वज्ञः संभावनायाः सद्गुणम्" &c.—*Bhatti. XII. 22*. Indra had made a proper estimation of the king's ability and then entrusted him with the great enterprise. Thus according to them, the king no doubt has killed the demons, but if Indra had not condescended to entrust him with the aforesaid business, he would not have been able to show his prowess and valour. Hence Indra's estimation or expectation (संभावना) is the real cause of the defeat of the demons. Kalidasa has elsewhere expressed the same idea in different ways—"ननु ब्रह्मिण एव वीर्यं मेतत् विजयन्ते द्विषती यदस्याः पत्न्याः । वसुधाधरकन्दगात् विसर्पिं प्रतिशब्दोऽपि हरिर्निर्मितो मया" *Varat Shastri Collection*. 2. 45. "विजोकरचो महिमा हि

ब्रजिनः—*Ibid* I. 5. "तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपि सहायमेकं सधुमेव लब्ध्वा' &c.
 —*Kumar. III. 10.* Cf. also "तवानुभावः अयमवेदि यन्मया निगूढतत्त्वं
 नयवर्त्म विहिषाम्"—*Kirat. I. 6.* "संभावना ह्यधिकृतस्य तनीति तेजः"—*Ibid*
quoted by Abhira'ma. "विजयी यदस्मि समरेषु जित्वराः प्रभवन्ति तव तव
 पादपांशवः । अरुणो यदस्वतमसं निषेधति स्फुरितं नराधिप तदर्कतेजसात्"—
Nava-sa'hasa'nka caritam. X. 40. Sis'upal. XI. 25. According to
 some 'ईश्वर' derived with 'वरच्' ['स्ये-श-भास-पिप्स-कसो वरच्' 3. 2.
 175.] means 'lord', 'master' (the feminine being ईश्वरा), but
 when derived with 'वरट्' after 'अश' [अशोतेः आयुर्कर्मणि—उः-746] it
 means 'Siva' [the feminine being 'ईश्वरी' । Cf. 'ईश्वरीके कहिलेन ईश्वरी
 पाटनौ"—*Annada'-mangal of Bha'rata-candra. (Also Com.)* For
 अरुण *vide P. 372, n. 4.*

8. अभविष्यत् ना करिष्यत्—Conditional (लृङ्) has been used
 owing to the implication of the non-performance of the action
 (अतिपत्ति). Read "भविष्यत् काले यथा—ज्ञानं चेत् अभविष्यत् तदा सुखमभविष्यत्
 (अव ज्ञानस्य असम्भावात् सुखस्यापि असम्भावः भविष्यति इति क्रिययोः अनिपत्तिः) ।
 अतीतकाले यथा—यदि अनर्थार्थी पथिकः अव दृष्टः अभविष्यत्, तदा अभीक्षत ॥
 अनिपत्तौ किम् ॥ प्रवासौ चेद् आयास्यति, तदा गृहे स्थासति"—*Prabha. P. 174.*

मातलिः—सदृशं तवैतत् । (स्तोकमन्तरमतीत्य) आयुषम् !
 इतः पश्य नाक-पृष्ठ-प्रतिष्ठितस्य सौभाग्यमात्म-यशसः ।

विच्छित्ति-शेषैः सुर-सुन्दरीणां
 वर्णरमो कल्प-लताऽंशुकेषु ।

संचिन्त्य गीति-क्षममर्थ-वन्धं

दिवौकसस्त्वच्चरितं लिखन्ति ॥ ५ ॥

Matali—This (is) but worthy of you. (Going down a
 little distance.) My long-lived king ! this way behold the
 sublimity of (your) own fame (that is well)-established on
 the back of paradise. There the inhabitants of heaven,
 having though *COOLIDGE* long worthy theme, are tracing your

(*glowing*) exploits on vestments (*obtained*) from the Kalpa-tree with tints, remaining from the colour (*used in the toilet*) of the heavenly beauties.

Reading :— 'तवैतत्'—B. 'एवैतत्'—R. V. M. 'एतदायुष्मतः'—S. 'प्रतिष्ठितस्य'—B. R. S. V. 'गतस्य'—M. K. 'संचिन्ता'—B. M. S. 'विचिन्ता'—R. 'गीति'—B. K. M. S. 'गीत'—R. V. 'अर्थवन्धम्'—B. M. S. K. 'ोजातम्'—R. V. 'उत्तत्त्वम्'—R's Com.

मातलिरिति ॥ 'एतत्' सविनयोक्तम् इत्यर्थः । 'कं' सुखं [—सुख-शीर्ष-जलेषु कम् इति मेदिनी] तद्विरुद्धम् 'अकं' दुःखम् । अवियमानम् अकम् अस्मिन् इति 'नाकः' स्वर्गः [“नन्वाङ् नपात्—” ६।३।७५; ७५८ इति नञ्-शब्दस्य न नकार-लोपः । “स्वरव्ययं स्वर्ग-नाक-विदिव-विदशालयः” इत्यमरः] तस्य 'पृष्ठं' उपरि 'प्रतिष्ठितस्य' सर्वदा स्थिरत्वेन प्रतिष्ठां प्राप्तस्य 'आत्मयशसः' दानव-विजयरूपस्य [“दान-पुण्य-कृता कीर्तिः, पराक्रम-कृतं यशः । एक-दिग्वापिनी कीर्तिः सर्वदिग्विस्तृतं यशः” ॥ इत्युक्तेः] । 'सौभाग्य' सुदैवताम् [उभयपद-वृद्धिः ७।३।१८] 'पश्य' अवलीकय ।

विच्छित्तिरिति ॥ अन्वयः ॥ अमी दिवौकसः गीति-चमम् अर्थवन्धं विचिन्ता सुर-सुन्दरीणां कल्प-लताऽयुक्तेषु विच्छित्ति-शेषैः वर्णैः तच्चरितं लिखन्ति । व्याख्या—'अमी' दूरे दृश्यमानाः [“अदसस्तु विप्रकटं, तदिति परीक्षे विजानीयात्” इत्युक्तेः] । अनेन तयोः नाकपृष्ठात् अधोऽवतरणं व्यज्यते । 'दिवौकसाः' स्वर्गवासिनः देवाः [“स्यात् दिवौकाः दिवौकाश्च देव चापिह पक्षिणि” इति रन्तिदेवः] 'गीतिचमं' गानयोग्यम् [इति चन्द्रशेखरपादाः] अर्थः बध्यते अनेन इति 'अर्थवन्धः' पद-समूहः [इति काट-यवेमचरणाः] तं 'संचिन्ता' मनसि सम्यक् विभाव्य, केवलं 'सुर-सुन्दरीणां', नतु सर्वेषां साधारणीनां योषितां [“रूप-यौवन-सम्पन्ना सुन्दरी परिकीर्तिता” इत्युक्तेः] 'कल्पलतायुक्तेषु' कल्पलताभ्य उत्पन्नेषु वस्त्रेषु [“अयुक्तं शृङ्खलवस्त्रे स्याद् वस्तुमावी-त्तरीययोः” इति मेदिनी] 'विच्छित्तिः' अङ्गरागः [“वर्णकं चाथ विच्छित्तिः स्त्री कषायो-ऽङ्गरागके” इति रभसपालः] तस्याः 'शेषैः' अङ्गरागावशेषैः वर्णैः करणैः । सुरसुन्दरीभिः सहस्रैः तासाम् अङ्गैः रम्यं चरितं लिखन्ति । अनेन

त्वच्चरितानाम् अति प्रियत्वमावृत्तम्] 'त्वच्चरितम्' परीपकारादिकं तव अवदानं
 'लिखन्ति' [सम्बद्धिमद-वस्तु-वर्णनात् उदात्तालंकारः । विच्छित्ति-शेषस्य वर्णकत्वेन निरूपणात्
 तस्य च प्रकृतीपयोगित्वाच्च परिणामालंकारः । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासी, उपजातिवृत्तम्] ।

Voice :— अमीभिः दिवौकाभिः लिख्यते ।

NOTES

1. विच्छित्ति &c.—विच्छित्ति ordinarily means "cutting off",
 "excision". Cf. *Vairā'gya S'ataka*, 11. Next colouring the
 body with paints and unguents; painting colour; rouge.
Vide. Sis'upal. XVI. 84 Raghava explains "अङ्गरागावशेषैः यच्च-
 कर्दमादिभिः" ॥ "यच्चकर्दम" technically means an ointment consisting
 of agallochum, musk, camphor, kakkola (or according to
 others sandal & saffron). Read 'कर्पूराङ्गुर-कस्तूरी-कक्कोल-घर्षणादि च ।
 एकौकृतमिदं सर्वं यच्चकर्दम इत्यति"—*Bharata*. Also 'कुङ्कुमाङ्गुर-कस्तूरी-
 कर्पूरं चन्दनं तथा । महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यच्चकर्दमः"—*Dhanvantari*.
 Pandit Sivādatta has the following :— आभरणं विलिपनादीनां कुतश्चित्
 प्रियापराधादीर्ययाऽनादरेण त्यक्तानां सखीनां प्रयत्नात्धारणं विच्छित्तिः । प्रियेण दत्तं
 प्रीतिनिबन्धनं स्वल्पमपि भूषणं विच्छित्तिरित्युच्यते ॥

2. कल्पलता &c.—कल्पवृक्षस्य लता = कल्पलता (उत्तरपदलोपी कर्मधारयः) ।
 कल्पस्य संकल्पस्य दाता वृक्षः—*Sa'ra-sundari*. A desire-yielding creeper.
 The celestial women generally get their decorative unguents,
 ornaments &c. from this tree. Read * * * पुष्पेद्भेदं सह किसलयै-
 भूषणानां विकल्पान् । लाचारागं चरण-कमल-न्यासयोग्यञ्च यस्याम् ॥ एकः स्तुते
 सकलम् अवला-मण्डनं कल्पवृक्षः—*Megh. II. 12*. अंशुक—generally
 means "silken cloth." 'अंशुकञ्चीत्तरीयञ्च दुकूलं चौमसस्त्रियाम्'—*Amara-
 Ma'la*, here garments in general. *Vide Vikram. III. 12*;
Kumar. I. 14. Our poet sometimes uses it to mean 'a
 white cloth'. *Vide Megh. 62*.

3. संचिन्ता—Thinking and thinking to find out the choicest
 expression. 'सु' is intensive (*Comp.*) अर्थव्यवस्था-
 CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. arrangement of
 words, hence 'a verse'. Cf. 'तुल्यानुरागपियुनं ललितादर्शवन्धुम् पथे निवसितम्'

&c—*Vikram. II. 14.* Note this corroborates the genuineness of the reading adopted by us.

Remarks :— For a somewhat similar idea, cf. “इच्छाया-
निषादिभ्यः तस्य गीतुर्गुणोदयम् । आकुमार-कथोदात्तं शालिगीष्यः जगुर्यशः ॥”—
Raghu. IV. 20.

राजा—मातलि ! असुर-संप्रहारोत्सुकेन पूर्वव्युदिवसधि-
रोहता न लक्षितोऽयं प्रदेशो मया । तत् कतमस्मिन् मरुतां
पथि वर्तमानम् ।

King—Mátali, intent on fighting with the demons, this region was not noticed by me yesterday while ascending the sky. In which path of the (seven) winds are we (keeping at present) ?

मातलिः— त्रिस्रोतसं वहति यो गगन-प्रतिष्ठां

ज्योतींषि वर्तयति च प्रविभक्त-रश्मि ।

तस्य व्यपेत-रजसः प्रवहस्य वायोर्

मार्गो द्वितीय-हरि-विक्रम-पूत एषः ॥ ६ ॥

Mátali—This (*is*) the path of the wind *Pravaha*, sanctified by the second stride of Hari, freed from the dust (of passion. *Lit. the qualities of Rajas*), bearing the triple-coursed (*river*) located in heaven, which makes the luminaries revolve with their beams duly distributed.

Reading :— ‘रश्मि’ – R. ‘रश्मिः’ – R. V. M. S. K. The last half is thus read in other recensions excepting B, P, & *Burkhard* :— ‘तस्य द्वितीय-हरि-विक्रम-निष्ठा-मरुतां वायोऽस्मिन् परिवहस्य वदन्ति मार्गम् ॥ P, Burkhard and some B recensions read ‘चक्र-विभक्त-रश्मिः’ for ‘चक्र-विभक्त-रश्मिः’ for ‘चक्र-विभक्त-रश्मिः’.

राजेति ॥ महापुरुषत्वाद् राज्ञः निज-तुति-यवणं लज्जाकरम् मातलिरपि तत्सुतेः
 न विरमति । अस्मादेव तत्परिहारायै राजा विषयान्तर-संचारं करोति । ‘पूर्वेद्युः’
 पूर्वस्मिन् अहनि सर्गारोहण-वेलायामित्यर्थः । [‘सद्यः-पुरुत्-परार्थ-ऐषमः-परेद्यञ्-अद्य-
 पूर्वेद्युः—’ ५।१।१२ इत्यादिना निपातितः । “पूर्वेद्युः पूर्ववासरे” इति रुद्रः]
 ‘असुरैः’ सह य. ‘संप्रहारः’ युद्धं [‘संप्रहारः गती रणं’ इति हैमः] तेन (तव वा)
 ‘उत्सुकः’ २।३।४४ उत्कण्ठितः तेन । ‘मरुतां’ सप्तानाम् आहवादीनां मध्ये कत-
 मस्मिन् पथि वायुस्कन्धे वयं ‘वर्तामहे’ तिष्ठाम इति पृच्छा ।

विस्तीतसमिति ॥ अन्वयः ॥ यः गगन-प्रतिष्ठां विस्तीतसं वहति, ज्योतींषि
 प्रविभक्त-रश्मिं वर्तयति च, तस्य व्यपेत-रजसः प्रवहस्य वायोः एष द्वितीय-हरि-विक्रम-
 पूतः मार्गः । व्याख्या—‘यः’ प्रवह्नाख्यः वायुः ‘गगनस्य’ स्वर्गस्य ‘प्रतिष्ठाम्’ आधारम् ।
 यथा ‘गगने’ आकाशि ‘प्रतिष्ठा’ स्थितिः यस्याः तादृशीं ‘विस्तीतसम्’ गङ्गाम् [इति
 मेदिनी] अर्थात् मन्दाकिनीम् [तथाचोक्तं—“स्वर्गे मन्दाकिनी गङ्गा, मर्त्ये भागिरथी तथा ।
 पातालि च भोगवती, मार्गा स्तस्याः वयो मताः ॥] ‘वहति’ धारयति । यः
 ‘ज्योतींषि’ नक्षत्राणि [“दीप्ती दृष्टौ तारासु ज्योतिः शब्दे निगद्यते” इत्यनेकार्थकोषः]
 ‘प्रविभक्ताः यथायोग्यं व्यवस्थाप्य, समन्तात् विसारिताः ‘रश्मयः’ किरणाः यथा स्यात्
 तथा ‘वर्तयति’ संचारयति, परिभ्रमयति ‘च’ [तथा चोक्तं—“ग्रह-च-तारा-धिष्णानि
 ध्रुवे ब्रह्मान्तरेषतः । भ्रमन्ति उचितचारेण मैत्रियानिल-रश्मिभिः” ॥] ‘तस्य व्यपेतानि’
 भूवायोरुपरि स्थितत्वात् दूरीभूतानि ‘रजांसि’ धूलयः यस्मात् । अथच गङ्गा-सम्पर्कात्
 ‘व्यपेतानि रजांसि’ रजोगुणा यस्मात् इत्यर्थोऽपि [‘रजः क्लीवं गुणान्तरे । आर्तवे
 च परागे च रेणुमात्रेऽपि दृश्यते’ इति मेदिनी] तादृगस्य ‘प्रवहस्य’ प्रवह-नामकस्य
 ‘वायोः एषः’ इदानीमेव अस्माभिः परिकल्पमाणः [‘समीपवर्तितरचैतदीरुपम्’
 इत्युक्तेः] ‘द्वितीयः’ ‘हरेः’ वामन-रूपिणः नारायणस्य ‘विक्रमः’ क्रान्तिमात्रं, पादन्यासम्
 इति यावत् [‘विक्रमः शक्तिसंपत्तिः क्रान्तिमात्रं च विक्रमः’ इति धरणिदासविप्रः]
 तेन ‘पूतः’ पवित्रः ‘मार्गः’ पन्थाः [‘मार्गो मृगमदे मासि समीपे’ अन्वेषणे पथि”
 इति हैमः] विद्यते इति शेषः । [समृद्धिमत्पुत्र-वर्णनात् उदात्तालंकारः । व्यपेतरजस
 इत्यनेन तत्राद्योः मलसहितः सूचितः, तेन नात्र अपुष्टायत्वदोषः । वसन्त-तिलका वृत्तम्] ।

Voice :— येन ०प्रतिष्ठा विस्तोताः उच्यते । ज्योतीषि वर्त्यन्ते मार्गेण ०पूतेन एतेन (भूयते) ।

NOTES

1. कतमस्मिन् मरुतां पथि &c—The king was much ashamed by the continued eulogy of Mátali; hence with a view to avoiding it, he takes up a quite different topic. The ethereal region is divided into seven paths (Cf. *Raghu, XIII. 19.*) each having a particular wind assigned to it. These have been classified by *Sidha'nta Siromani* thus :—
 'भू वायुरावह इह प्रवहस्तदूर्ध्वं स्यात् उदह स्तदनु संवह-संज्ञकश्च । अन्यस्ततोऽपि सुवहः परिपूर्वकोऽस्माद वाह्यः परावहः इमे पवनाः प्रसिद्धाः' ॥ The word 'वह' with 'आ', 'प्र', 'उत्', 'सम्', 'सु', 'परि' and 'परा' gives the seven paths of wind. *Va'yu Pura'na* substitutes 'विवह' for 'संवह' and gives fourth place to सुवह and seventh place to 'परिवह' । Read
 "वातस्कन्वान् इमान् सप्त चरन्तु मम पुत्रकाः । मरुतयैति विज्ञेया गणान्ते सप्त सप्तकाः ॥ पृथिव्यां प्रथमस्कन्वः द्वितीयश्चैव भास्करे । सीमे तृतीयो विज्ञेय चतुर्थो ज्योतिषांगणे ॥ ग्रहेषु पञ्चमश्चैव, षष्ठः सप्तर्षिमण्डले । ध्रुवे तु सप्तमश्चैव वातस्कन्वः परन्तु यः ॥ पृथिव्यां प्रथमस्कन्वः आमेधेभ्यो य आवहः (१) चरन्तु मम पुत्रास्ते सप्तमे प्रथमे गणे ॥ द्वितीयश्च मेधेभ्यः आसृयात् प्रवहन्तु यः (२) वातस्कन्वं द्वितीयस्तु द्वितीयचरतांगणः ॥ सूर्योर्ध्वन्तु ततः सीमात् उदही यस्तु वै स्मृतः । वातस्कन्वन्तु तं प्राह तृतीय चरतांगणः ॥ सीमादूर्ध्वम् अथर्चेभ्यश्चतुर्थः सुवहन्तु यः । चतुर्थो मम पुत्राणां गणस्तु चरतां विभो ॥ ऋचेभ्यश्च तथैवोर्ध्वम् आगृह्णात् विवहन्तु यः । पञ्चमं पञ्चमः सौम्यः स्कन्वस्तु चरतांगणः ॥ उर्ध्वं ग्रहाटपिभ्यस्तु षष्ठो यो वै परावहः । चरन्तु ममपुत्रास्तु तत्र षष्ठे गणे तु ये ॥ सप्तर्षयस्तथैवोर्ध्वम् आगृह्णात् सप्तमस्तु यः । वातस्कन्वः परिवहन्तव तिष्ठन्तु मे सुताः ॥—*Va'yu Pura'na, ch. 67. Sl. 110-120.* Thus we see that the *first* मार्गे is identical with भूवर्लीक or atmospheric region extending from भूर्लीक, or terrestrial region, (comprising the earth and the अधोलीक called पाताल,)

upwards to the sun. The *second* is the मार्ग of the *sun*; *third*, that of the *moon*; *fourth*, that of the *lunar* constellations; *fifth*, that of the *planets*; *sixth*, that of the *Great Bear*; *seventh*, that of the *pole-star*. But this arrangement of the position of the wind is different in different Pura'nas. The king wants to know in which of these paths (कतमस्मिन् पथि) they were then traversing. As the paths are many, therefore it is obvious that the reading 'कतमस्मिन्' is better than 'कतरस्मिन्'. But Williams biassed as he is for the Devanagar readings (P. 656, l. 19.) argues "sometimes कतर is used for कतम" but this is inaccurate, as far as the writings of our poet are concerned. Cf. 'मातलि, कतमोऽयं पूर्वोपरसमुद्रावगाह' &c. *Infra*; 'मातलि, कतमस्मिन् प्रदेशे मारीचायमः'—*Infra*. Vide. P. 19, 17; P. 103, l. 23, 24.

2. विस्तीतसम्—The river Ganges is so called as it is supposed to have three courses, the first (मन्दाकिनी) in heaven, the second (गङ्गा) in the earth, and the third (भोगवती) in 'पाताल' (*Vide Com.*) Here the first course, which originates from वैकुण्ठ and passes through ब्रह्मलोक, is meant. Read "प्रधानधारा या स्वर्गे सा च मन्दाकिनी स्मृता । योजनाऽयुत-विस्तीर्णा प्रस्थेन योजना स्मृता ॥ चौरतुल्यजला शब्दं अत्युत्तरङ्गिणी । वैकुण्ठाद् ब्रह्मलोकश्च ततः स्वर्गं समागता"—*Brahma-baibarta Purna* (श्रीकृष्णजन्मखण्डे जाह्नवीजन्म-प्रस्तावे ३४ अध्यायः) । मन्दाकिनी however is identified with the *Galaxy* or *Milky-way*.

3. प्रविभक्त-रश्मि—An *adverbial* compound (*Com.*) 'रश्मि' means both 'rein' and 'ray'. Cf. 'रश्मिः पुमान् दौधितौ स्यात् पञ्च-प्रयहयोरपि'—*Medini*. The idea is :- Just as a charioteer with reins in hand, can regulate the course of his steeds, so also the प्रवह winds with due distribution of rays to the various luminaries, makes them revolve (ज्योतिषि वर्तयति) ।

4. व्यपेत-रजसः—"रजस्" also means both 'quality' and 'dust' (*Com.*). The path is free from 'रजोगुण' owing to the sacred touch of the *Coat of Prof. Satya Narai Shastri Collection* and also to its connection

with the celestial Ganges. And it is also free from dusts as it is far *above* the earth where only dust is found.

5. प्रवहस्य वायोः—प्रवह is the second of the seven courses of winds in order of their distance from this earth. (*Note 1*). It makes the luminaries (ज्योतीषि वर्तयति) revolve in due order. Read “भचक्रं ध्रुवयोर्नक्षत्रं आक्षिप्तं प्रवहानिलैः । पर्येत्यजसं सन्नद्धा ग्रहकक्षा यथाक्रमम्”—*Surya Sidha'nta*. भूमेर्वहिर्द्वादश योजनानि भूवायुरवाऽश्वुद-विद्युदाद्यम् । तदूर्ध्वं गो यः प्रवहः सनित्यं प्रत्यगगति सस्य तु मध्यसंज्ञा ॥ नचवक्त्राः खचरैः समेता यस्मादतस्तेन समाहतीऽयम् । भ-पञ्जर खिचर-चक्र-युक्ती भसत्यजसं प्रवहाऽनिलेन ॥—*Sidha'nta Siromani*. “अलातचक्रवदयान्ति वातचक्रे रितास्तथा । यस्माद्वहति तान् वायुः प्रवहस्तेन संस्मृतः” ॥—*Kurma Purana. Ch.*

42. 3. ‘अलातचक्रवदयान्ति वातचक्रे रितास्तथा । यस्माद् ज्योतीषि वहति प्रवहस्तेन संस्मृतः’ ॥—*Vishnu Pura'na. II. 12, 28*. ‘यस्मात् ज्योतीषि प्रकर्षेण वहति तेन स वायुः प्रवहः स्मृतः । प्रवहस्य एव भेदाः सर्वे वायुस्त्वन्वाः’—इति तट्टीका ॥ That the car was passing at that time through the course of ‘प्रवह’ wind is also corroborated by the fact that the king in his following speech remarks that they have reached the course of आवह wind where *clouds and lightning* occur (*Sl. 7, Infra*). Hence the region above this path must be that of प्रवह wind. But a *fresh difficulty* arises in this explanation, for प्रवह though causes the *revolution* of the *luminaries*, (*According Va'yu and Brahma'nda Pura'na* प्रवह *makes the sun revolve*) it does not bear *celestial Ganges* (विस्तीतम्) along its path. That is the business of the wind ‘परिवह’, the reading adopted by *Vidya'sa'gar, Ra'ghava, Ka'tayavema* and *Williams*. Read “श्रेष्ठः परिवहो नाम तेषां वायुरपाग्रयः । योऽसौ विभर्ति भगवान् गङ्गासाकाशगोचराम् ॥ दिव्यामृतजलां पृथ्वां विधा स्वर्गपथे स्थिताम्” ॥—*Va'yu Purana. Ch. 51. s'l. 46-47*, “सप्तपिचक्रं स्वर्गङ्गां षष्ठः परिवहस्तथा”—*Brahma'nda Purana*. ‘तस्मात् प्रवृत्ता पृथ्वीदा नदी ह्याकाशगामिनी । सप्तमेन अनिलपथा प्रयाता विमलीदका’ ॥—*Va'yu Purana*. But though परिवह bears the celestial Ganges, it

causes the सप्तर्षि (and not ज्योतीषि) to revolve. Thus none of the reading is free from objection, still on the whole we prefer the reading "प्रवहस्य वायो:", for in the following speech we see clearly that the chariot is moving in the आवह wind or the region of clouds (मेघपदवीमवतीर्णाः स्मः). Therefore naturally the king should speak of प्रवह wind in his previous speech. If the reading with परिवह be adopted, then from the sixth (or seventh according Va'yu Purana) the transition would be all on a sudden to the second wind, (which evidently is not very natural). Williams observes :— "We have descended to the path of the clouds i. e. to the atmospheric region between the sun and the earth, the Marga of the clouds and of the आवह wind. The chariot must, therefore, have traversed with the speed of a lightning, the four intervening मार्ग's of the planets, lunar constellations, moon and sun. If the Bengali reading 'प्रवहस्य' be adopted, the transition would merely be from one मार्ग to the next". Katuyavema accepts the reading परिवह but being conscious of its inconsistency with "ज्योतीषि वर्तयति" explains "ज्योतीषि" as "सप्तर्षीणाम् धिष्णानि", but it is doubtful whether this is strictly accurate. Maha'mahopadhyaya. Nya'yapanca'nana justifies the anomaly in 'विद्योतसं वहति' by the following quotation from Va'yu Purana—"विभज्यमानसलिला तैजसेना-
निलेन सा' 1. 42. तैजसेन ज्योतिर्वह्निं प्रवहेण इति यावत् ॥ In fact all the seven intervening winds must have some function in bearing the Ganges as it comes down from heaven to this world. Perhaps our poet from this consideration connects प्रवह with the bearing of the Ganges. (Cf 'ये द्वे कालं विधत्तः'—P. 4. n. 5). Or it may be considered a case of lapsus memoriae. (Vide P. 394, n. 6.).

6. द्वितीय-हरि &c—The reference here is to the dwarf incarnation of Vishnu (Vijaya Shastri Collection) to humble the pride of Bali,

son of Virocana and grand-son of *Prahla'da. Vishnu* with a view to succour the oppressed gods, assumed the form of a *manakin*, went to Bali who was then engaged in performing a big sacrifice, and begged, as a boon, as much land as he could pace in three steps. Bali who was noted for his liberality, unhesitatingly acceded to this apparently simple request. But the dwarf in the twinkling of an eye, assumed a gigantic form and covered the entire earth with his first step, and the heaven with the second, and planting the third on Bali's head, sent him and all his legions to the Pa'ta'la and allowed him to be its ruler. Cf.

"सर्वेश्वरी विष्णुर्द्वितीयं पदमव्ययम् । ऊर्ध्वं प्रसारयामास ब्रह्मलीकान्तमच्युतः ॥
सनचतयहीपेतं सर्वदेवसमावृतम्" ।—*Padma-pura'na. Ch. 40.* " * * *

प्रथमक्रमेण । महीं महीर्षुः संहितां सहायवां जहार रत्नाकरपत्तनैर्युताम् ॥
भुवं सुनाकं विदशधिवानं सोमार्कचर्चैरभिमण्डितं नभः । देवो द्वितीयेन जमाम
वेगात् क्रमेण देवप्रियलीकमीश्वरः ॥ क्रमं तृतीयं न यदास्य पुरितं तदातिकीपात्
दनुपुङ्गवस्य । पपात प्रष्टे भगवान् विविक्रमी मेरुप्रमाणेनः तु वियहेण " ।

—*Va'mana Purana, Ch. 79.* Also *Ra'ma'yana, Ba'laka'nda, Ch. 29* ; *Indian Wisdom, P. 331, n. 1. Raghu. XIII. 1* ; *XVI.*

28. "विक्रम" means footstep. Cf. 'गतेषु लीलाञ्चित विक्रमेषु'—*Kumar. 1. 34*, where *Malli.* has विक्रमाः पादचक्राः (*Also Com.*). In the *Rig-Veda* the three steps of Vishnu (i. e. the sun), symbolises its rising, culmination and setting.

राजा—मातले ! अतः खलु स-वाह्याऽन्तःकरणो ममाऽन्तरात्मा
प्रसीदति । (रथाङ्गमवलोक्य) शङ्के मेघ-पदवीमवतीर्णाः स्मः ।

King—Matali, hence indeed, with all (*my*) organs internal and external, my inner soul is sated. (*Looking at a wheel*). (*I*) dread (*we*) have got down to the region of clouds.

‘निष्पतङ्गिः’ रहिरागच्छति: ‘चातकैः’ मेघजीवनाख्य - पञ्चविंशतैः [इति राजनिर्घण्टः ।
 ‘पपीहा इति ख्यातैः’ इति भानुजिः । ‘पापिया इति’ भाषा] । [चातक-सान्निध्यात्
 मेघमार्गेण चवतरणम् अनुमीयते इत्याशयः] ‘अचिरा’ क्षणस्थायिनी ‘भाः’ दीप्तिः यासां
 तासां विदुषामित्यर्थः । ‘तेजसा’ कान्त्या ‘अनुलिप्तैः’ दिग्धकलेवैः ‘हरिभिश्च’
 इन्द्रार्थे च [“हरी इन्द्रस्य, हरितः आदित्यस्य” इति निरुक्ते १।१५] ‘वारिगर्भाणि’
 सलिल-पूर्णानि ‘उदराणि’ अस्यन्तराणि येषां तथाभूतानाम् [इति त्रिभिः लिङ्गैः]
 ‘घनानां’ मेघानां [“घनो मेघो घनः सान्द्रः कांस्य-ताल-ध्वनिर्घनः । घनः स्वर्गो घनो
 नित्यः घनः स्याद्वलौहमुद्गरः” इति गदसिंहः] ‘उपरि’ ऊर्ध्वभागे ‘गत’ गमनं
 [भावे क्तः] पिशुनयति सूचयति [‘पिशुनौ खल-सूचकौ’ इत्यमरः] अन्यथा नेमेः
 क्लिन्नत्वम् अश्वानां विदुषात्प्रभा-रञ्जितत्वं सलिलपानार्थं चातक-निर्गमनञ्च न स्यात्
 इत्याशयः । प्रथमाधे घनानामुपरि गमनभूचनं प्रति हेतु द्वयोपन्यासात् समुच्चयालंकारः ।
 वारिगर्भोदराणाम् इत्यस्य हेतुद्वयं प्रति आर्थं हेतुत्वं बोद्धव्यं । तेन हेतु-काव्य-
 लिङ्गयोः अङ्गाङ्गिभावेन संकरः । वारिगर्भोदरत्वं प्रति रयविशेषणस्य आर्थं हेतुत्वं
 बोध्यम् । अनुमानालंकारश्च । रेभ्यरिभिरभेति क्लृप्त-वचनप्राप्तौ । मानिनी वृत्तम् ।

Voice :—अनेन ०नेमिना रथेन गतं पिशुन्यते ।

NOTES

1. सवाह्य &c.—बहिः भवानि इति बहिस् + ज्ञा [‘बहिर्द्वय-पञ्चजनेभ्यश्च
 इति वक्तव्यम्”—*Vart. quoted by Ka's'ika' under 4. 3. 58. Vide also S. K. 1435.*]=बाह्यानि external senses. These are
 पञ्चज्ञानेन्द्रिय and पञ्चकर्मेन्द्रिय । Internal senses (अन्तःकरणम्) according
 to Sa'nkhya philosophy are three, but according to Veda'nta
 four in number, viz. मनः (the organ of thought), ‘बुद्धिः’ (the reason
 or the organ of apprehension), ‘अहंकारः’ (individuality or self-
 consciousness) and [चित्तं the heart or the organ of feeling].
 Cf. “अन्तःकरणं विविधं बुद्धिरहङ्कारी मन इति शरीराभ्यन्तरवृत्तित्वात् अन्तः-
 करणम् । दशधा बाह्यमिन्द्रियम्”—*Tattava-Kaumudi*. ‘मनोबुद्धिरहंकारः’

चित्तं करणमान्तरम्। संशयो निश्चयः गर्वः स्मरणं विषया अभी' इति वेदान्ते
'आशंससे करणैः अवाह्यैः'—*Raghu. XIV. 50.*

2. समान्तरात्मा प्रसीदति &c.—Cf. 'तद्दर्शनादेव प्रसन्नवाच्यान्तःकरणः
अन्तरात्मा'—*Vikram. Act. IV.* 'उर्वशीगाव-स्पर्शात् इव निर्हतं मे सद्दयं
शरीरम्'—*Ibid. Also Raghu. XIII. 37.*

3. मेघपदवीम्—This refers to भूवायु आवह which immediately
follows the course of wind named प्रवह। *Vide P. 793, n. 1.*
रथाङ्गम्—our poet generally uses it to signify only a wheel
of a chariot. Cf. 'रथो रथाङ्गधनिना विजङ्गे'—*Raghu. VII. 41.*

4. चातकैः—A kind of small bird seen in rainy season.
It is supposed to live only on rain drops before they
touch the earth. ['धरणी-पतितं तोयं चातकानां रुजाकरम्'—*Quoted
by Malli. under Raghu. V. 17.* 'सर्वेसहापतितमम्बु न चातकस्य हितम्
इति शास्त्रात्'—*Ibid under Megh.*] Hence it is often alluded to
in classical poetry as invoking the clouds for a few drops
of water, to allay its thirst. It has a shrill but not
unpleasant note which is of the same pitch as that of
the cuckoo and which much resembles the word for rain
produced in the vocative. 'सृष्ट्वा एव पतन्ति चातकमुखे हिवा पथोविन्द्वः'
—*Niti-s'ataka. 131.* . चातक never flutters about clouds which
do not possess water. 'निर्गलिताम्बु घनं शरदघनं नार्दति चातकोऽपि'—
Raghu. V. 17. 'अम्बु गभी' हि जीमूतश्यातकैः अभिनन्दते'—*Ibid.
XVII. 60.* 'दृषाकुलैर्यातकपक्षिणां कुलैः प्रयाचितस्तोय भरावलम्बिनः'—
Ritu. II. 3. Also Ghtakarpara-ka'vya 10. Megh. V. 'अग-विवरेभ्य'
(of B) means 'from the cavities of the mountains'. हरिभिः
—*Vide. P. 40. n. 2. Raghu. III. 43.*

4. गतम्=गमनम् (नपुंसके भावे क्तः 3. 3. 114). For similar
use cf. 'अवसितं हसितं प्रसितं मुदा विलासितं स्मरभाषितम्। न समदाः प्रमदा
हन्तमदाः पुनरहितं विहितं न समोहितम्'—*S'is'upal. X. 6.*

5. पिशुनयति—पिशुनं करोति इति पिशुन + णिच् ('तत्करोति तदाचष्टे') + तिप् = पिशुनयति indicates. Cf. 'शत्रुणासनं विनाशपिशुनः'—*Sis'upal* I. 75. 'तुल्यानुरागपिशुनम्'—*Vikram* II. 14. *Raghu*. I. 53.

मातलिः—अयं किम् । क्षणाच्चायुषान् स्वाधिकारभूमौ वर्तिष्यते ।

Mātali—Quite right. And in a moment, your long-lived (*highness*) will be on the land under his own sway.

राजा (अधोऽवलोक्य)—मातले ! वेगाऽवतरणात् आश्चर्य-दर्शनः संलक्ष्यते मनुष्य-लोकः । तथाहि—

शैलानामवरोहतीव शिखरादुन्मज्जतां मेदिनी

पर्णाऽभ्यन्तर-लीनतां विजहति स्कन्धोदयात् पादपाः ।

सन्तानात्तनु-भाव-नष्ट-सलिला व्यक्तिं भजन्त्यापगाः

केनापुनर्त्क्षिपतेव पश्य भुवनं सत्पार्श्वमानीयते ॥८॥

King (*Looking down*).—Mātali, owing to our speedy descent, the region of human beings is observed to be of wonderful sight. For—The earth, it seems, is climbing down from the peaks of the emergent mountains; the trees from the exhibition of (*their*) stems, lose (*their*) state of being wrapped in the foliages; the rivers whereof waters had disappeared through attenuation, acquire manifestation through expansion (*of their waters*). Behold, the earth is being brought up to my side (*for clearer view*), as if by someone tossing (*it*) upwards.

Reading :— 'अयं किम्'—B. 'पर्णाभ्यन्तर'—B. S'. V. M. S'r. 'पर्णास्त्रान्तर'—R. Colebrooke Mss. 'पर्णेऽभ्यन्तर'—Taylor Mss. 'पर्णेऽस्त्रान्तर'—Mackenzie Mss. 'पर्णान्तर'—K. 'वर्णस्त्रान्तर'—S. 'पर्णेऽस्त्रान्तर'—A's Com. 'सन्तानात्'—K. M. 'सन्तानैः'—R. V. 'सन्तानम्'—S. 'सन्तानम्'—B. P. The CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

third line thus occurs in P. B & Burkhard—‘सन्धानं तनु-भाग-नष्ट-सलिल-व्यक्ता &c. S reads ‘सत्यं’ for ‘पश्य’।

मातलिरिति ॥ ‘अथकिम्’ इति स्त्रीकारे [‘अस्त्रीकारेऽपि चाथकिम्’ इति हारावली] । ‘चणात्’ इति रथवेग-तूचनम् । चणकालमतिवाह्य इत्यर्थः । [ल्यब्लोपे पञ्चमी] । ‘स्वाधिकार-भूमी’ निज-शासन-विषयीभूत-देशे, भूलीके इत्यर्थः ।

शैलानामिति ॥ अन्वयः ॥ मेदिनी उन्मज्जतां शैलानां शिखराद् अवरोहति इव । पादपाः स्कन्धीदयात् पर्णाभ्यन्तर-लीनतां विजहति । तनुभाव-नष्ट-सलिला आपगाः सन्तानात् व्यक्तिं भजन्ति । पश्य, भुवनम् उत्क्षिपता केनापि सत्पाश्चर्म आनीयते इव । व्याख्या—‘मेदिनी’ पृथिवी [‘मधु-कैटभयोर्भेद-संयोगात् मेदिनी स्मृता’ इति देवीभागवतम्] ‘उन्मज्जताम्’ उद्वच्छताम्, क्रमशः प्रकटीभवताम् ‘शैलानां’ पर्वतानां ‘शिखरात्’ अग्रभागेभ्य इत्यर्थः [जातावेकवचनम्] ‘अवरोहति’ अधोगच्छति ‘इव’ [इति क्रियोत्प्रेक्षा] ॥ आदौ अतिदूरत्वात् शैलादीनां पृथग्दर्शनात् सर्वं तावत् समदेशवर्तितया परस्परम् निमज्जितमिव प्रतीयते स्म । इदानीं तु रथस्य क्रमिक-सन्निहिततया शैला ऊर्ध्वमुत्पतन्त इव, पृथिवी च तच्छृङ्गात् अधःपतन्ती इव प्रतीयते इत्यर्थः ॥ ‘पादपाः’ वृक्षाः ‘स्कन्धानां’ तरु-प्रकाण्डानां [‘स्कन्धः स्यात् वृषपावसे संपराय-समूहयोः । काये तरु-प्रकाण्डे च भद्रादौ कन्दसो भिदि’ इति मेदिनी] ‘उदयात्’ प्राकट्यात् [हेतौ प्रसौ] ‘पर्णानां’ पत्राणां ‘अभ्यन्तरे’ मध्ये ‘लीनाः’ प्रच्छन्नाः, तेषां भावं ‘पर्णाभ्यन्तर-लीनतां’ ‘विजहति’ परित्यजन्ति ॥ आदौ अतिदूरत्वात् तरु-मूलानाम् अदर्शनात् ये तरवः पवराणि-सावा इव अजायन्त इदानीं तु क्रमिक-सन्निहिततया ते मूलादारम्य संवैरवयवैः दर्शनीयतां गता इत्यर्थः ॥ ‘तनीर्भावः’ जीर्णत्वं तेन हेतुना ‘नष्टानि’ अदृश्यानि ‘सलिलानि’ जलानि यासां तादृश्याः ‘आपगाः’ नद्यः [‘अपां समूहः इति आपः ॥ तेन गच्छति इति डः (वाः—१२।४८)—इति भानुजिः] ‘सन्तानात्’ विस्तारात् [‘सन्तानो विवृतौ देववृक्षे चापत्य-गोवधोः’ इति धरणिदासविप्रः] ‘व्यक्तिं’ प्राकट्य ‘भजन्ति’ लभन्ते ॥ प्रागतिदूरत्वात् या नद्यः स्ववत्सूत्रावापन्नाः सत्यः अदृश्या आसन् अधुना तु ताः सान्निध्ये नस्माभाविनीं विवृतिसापन्नाः सुस्पष्टं प्रतीयन्ते इत्यर्थः ॥ ‘पश्य’ इति वाक्याथस्य कर्मत्वम् ॥ ‘भुवनम्’ [भवन्ति

अस्मिन् इति भवते: क्युन् ॥ उ:—२४७] पृथिवीम् 'उत्चिपता' ऊर्ध्वीकुर्वता
(इति क्रियोत्प्रेक्षा) 'मत्पार्श्वम्' सन्निकटम् [पश्यणां समूह इति णस् । "पश्चां णस्
वक्तव्यः", वा:—४।२।४३] 'आनीयते इव' (इति गम्योत्प्रेक्षा) ॥ प्रागदतिदूरत्वात्
पृथिवी अचला इवाट्टयते, इदानीं तु महता वेगेन अधोऽवतरणात् सन्निहिततया
पृथिवीतलमुत्चिपमिव प्रतीयते इत्यर्थः [स्वभावोक्ति-काव्यलिङ्गीतप्रेक्षयोः संसृष्टिः ।
क्वैक वृत्ति-श्रुत्यनुप्रासाः । अत्र "काश्यानाकलिताऽभ्रसः पृथुतया व्यक्तिसु" इति पठित्वा
ऽस्थानस्थ-पदलक्षणी दोषः परिहरणीयः ॥ एतेन सन्तान-शब्दे अप्रयुक्तत्वं निहतार्थत्वं
वा नष्ट-शब्दे नामप्रकट-लक्षणार्थानभिधानात् तत्तावाचकत्वं च परिहृतं भवति इति
राघवचरणाः ॥ "उन्मज्जनात्" इति पठित्वा प्रथम-पादस्य-प्रक्रमभङ्गः समाधेयः ॥
'पश्य' इति वाक्यान्तर-पदस्य केनापीत्यादि-वाक्यान्तरे प्रवेशात् सङ्कीर्णता-दोषः । स च
"उत्चिष्ये व ममान्तमानयति कीऽप्ये तज्जगदृश्यताम्" इति पाठेन समाधेयः इति सिद्धान्त-
वागीशपादाः । अनेन वाच्यप्रक्रम-भङ्गोऽपि परिहृतः स्यात् । शार्दूलविकीर्णितं कन्दः] ।

Voice :—मेदिन्या अवरुह्यते । पादपैः ०लीनता विहीयते । ०सलिलाभिः
आपगाभिः व्यक्तिः भज्यते । कीऽपि उत्चिपन् सुबन् पार्श्वम् आनयति ।

NOTES

1. शैलानाम् &c.—For शैल *vide P. 247, n. 3*. मेदस् also occurs as अदन्त, hence मेदः अस्ति अस्याम् इति मेद + इति (5. 2. 115) = मेदिनी । Read "मेदः-समानार्थः अदन्तः मेद-शब्दोऽस्ति । 'दृष्टा-कण्डु-कृमिहरो मलमो मेद-कुष्ठहा' इति शालिहोवः" ।—*Bharata. Also Com.* पृथिवी is so yclept as it was smeared with the fat of the demons *Madhu* and *Kaitava*, slaughtered by *Na'ra'yana*. 'मधुकैटभयोरासीत् मेदसैव परिप्लुता । तेनेयं मेदिनी देवि प्रीचते ब्रह्मवादिभिः'—*Quoted by Bharata. Vide also Brahma-baibarta Pura'na Ch. VII.* (प्रकृतिखण्डे नारायण-नारद-संवादे पृथिव्युपाख्यानम्) ।

2. उन्मज्जताम् &c.—To a man soaring very high in an aeroplane or zappeline, the mountains will appear exactly level with the ground and then they will be indistinguishable from the surface of the earth. But with the gra-

dual descent of the aeroplane &c., the peaks of the mountains also will gradually come into view and the earth will appear to descend slowly from them. Excepting in the first line, हेतु has been exhibited in the *ablative* and hence प्रक्षय-दोष arises. For *rectification vide Com.*

3. पर्णान्तर-कीनताम् &c.—Similarly the trees can hardly be distinguished from the leaves, but with the gradual exhibition of the stems, they become clearly discernible from the leaves.

4. सन्तानात्=On account of expansion. *Ragha'va's* सन्तानैः (in the plural) seems to have no justification. Besides it will give rise to कमभङ्गदोष। *Ra'ghava* notices अस्थानस्थ-पद-लक्षणः दोषः here as 'सन्तानात्' has not been placed immediately before 'व्यक्ति' भजन्ति। For *rectification vide Com.* भज्ज is usually *Atmp. Cf. Ma'lāwik. I. 2. S'k. V. 10; Raghu. XVII. 28; I. 21*; Note the peculiar meaning of भज्ज here in the sense of 'acquire'. Cf. "अभितप्तमयोऽपि मारुदं भजते कौव कथा शरीरिषु"—*Raghu. VIII. 43.*

5. कैनापि &c.—The car was approaching the earth with an intense velocity; hence to the king, unconscious of his own motion, it appeared that somebody was flinging up the earth with trees, hills and rivers towards him.

Remarks :— It is not very easy to say whether our poet is in any way, indebted for this vivid description to the drama *Avima'raka of Bha'sa (?) Act. VI*, where a similar downward aerial journey of the Vidyālhara *Megha-na'da* and his consort *Sauda'mini*, towards the sandal-wood in the Malaya Mountain is described.

मातलिः—आयुष्मन् ! साधु दृष्टम् । (स-बहुमान
मालोक्य) अहो, उदार-समीपे दृष्टम् ।

Mātali—My long-lived (*king*), well observed. (*Looking with admiration*). Oh ! how grand and lovely (*does the earth look*).

राजा—मातलि ! कतमोऽयं पूर्वाऽपर-समुद्राऽवगाढः कनक-रस-निष्यन्दो माख्यः इव मेघ-परिवः सानुमानालोच्यते ।

King—Mātali, what (*is*) this yonder mountain, that has plunged into the eastern and the other [*i. e. western*] oceans and that, dripping golden fluid appears like a bar [*gate—Williams ; wall—Roby Datta.*] of evening clouds.

मातलिः—आयुष्मन् ! एष खलु हेमकूटो नाम किंपुरुष-पर्वतः परं तपस्विनां चैदम् । पश्य—

स्वायम्भुवान्मरीचे र्यः प्रबभूव प्रजापतिः ।

सुरासुर-गुरुः सोऽत्र सपत्नीकस्तपसति ॥ ८ ॥

Mātali—My long-lived (*king*)! this is indeed "*Gold Peak*," by name, the mountain of *centaurs*, the supreme field of success for the anchorites. Behold—That *Praja'pati*, who sprang from Marichi, the son of the self-born (*Brahma*'), and who (*himself*) is the father of gods and demons, practises austerities here along with (*his*) consort (*Aditi*).

Reading :—‘अलीक’—B. ‘विनीक’—Others. K, S'r, S read ‘उदय’—for ‘उदार’ । “परं तपस्विनां चैवम्”—B. ‘तपसां सिद्धिचैवम्’—M. ‘परं तपस्विनां सिद्धिचैवम्’—S. Mackenzie Mss. ‘तपःसिद्धि-चैवम्’—R. M, V, R read “अव” for ‘अस्मिन्’ ।

मातलिरिति ॥ ‘अहो’ इति विस्मये । ‘उदारा’ महती चासौ ‘रमणीया’ चेति [‘उदारी दाढमहतीः’ इत्यमरः] ।

राजिति ॥ पूर्वाऽपरयोः पूर्व पश्चिमयोः ‘समुद्रयोः’ मध्ये ‘अवगाढः’ ८।१।३१ प्रविष्टः । पूर्वसागरात् आरभ्य पश्चिमसागरं यावत् अवस्थितः इत्यर्थः । ‘कनकस्य’

सुवर्णस्य 'रसः' द्रवः ['रसो गन्धे रसे स्वादे तिक्तादौ विष-रागयोः । गृह्णारादौ द्रवे वीर्ये देह-धात्वस्व-पारदे' इति विश्वः] तस्य 'निष्यन्दः' प्रवाहः ['अनुविपर्य-भिनिध्मः सान्दतेरप्राणिषु' ८३१७२ इति पत्रं पालिकम्] स अस्ति अस्य इति मतवर्थायः इति । अतएव सभ्यायां भव इति 'साम्यः' ४३११६ सायंकालीनः 'मेवः परिव' इव अगलवत् सुदीर्घ इत्यर्थः । ['परौ घः' ३३८४ इति आप् । "परेय चाड्डयोः" ८३१२२ इति पत्रे पलिघश ॥] 'सानुमान्' पर्वतः (इति हेमचन्द्रः) ।

मातलिरिति ॥ 'किंपुरुषाणाम्' अश्वमुख-देवयोनि-विशेषाणां 'पर्वतः' । अत्र हि किंपुरुषवर्षस्य मर्यादा-पर्वतः [तथाचोक्तं भागवते—'दक्षिणेनेलावतं निषधी हेमकूटो हिमालया इति तयो हरिवर्ष-किंपुरुष-भारतानां वयाणां मर्यादागिरयः' इति] । 'पर' श्रेष्ठ ['दूरानात्मीत्तमाः पराः' इत्यमरः] 'क्षेत्र' सिद्ध-स्थानम् ['क्षेत्र' शरीरे केदारे सिद्धस्थान-कलवयोः' इति मेदिनीकर] । श्रेष्ठत्वे मानमाह ।

सायम्भवादिति ॥ अन्वयः ॥ सायम्भवात् मरीचैः यः प्रजापतिः प्रबभूव सुरासुर-गुरुः स सपत्नीकः अत्र तपस्यति । व्याख्या—'स्वयंभूः' ब्रह्मा ['स्वयंभूश्चतुराननः' इत्यमरः] तस्य अपत्यं पुमान् इति 'सायंभुवः' ६४१४६, तस्मात् अर्थात् ब्रह्मणः मानस-पुत्रात्, 'मरीचैः' तदाख्यमुनेः ['भुवः प्रभवः' १४३११ इति प्रसू] 'यः प्रजापतिः' कश्यपः 'प्रबभूव' संजज्ञे सुरासुराणां देव-दैत्यादिनां [नित्य-विरोधाभावात् न समाहारद्वन्द्वः २४१८] 'गुरुः' पिता ["गुरुः पिता गुरुर्विप्रः गुरुर्देवः पुरोहितः" इति गदसिंहः । कश्यप-पत्नी अदितिः देवानां माता, तस्य अन्यतमा पत्नी दितिः दैत्यानां माता । अतएव कश्यपः सुरासुराणां पिता । अनेन विशेषणेन अवश्यं नमस्कार-योग्यत्वं सूच्यते] 'सः' कश्यपः 'पत्न्या' अदित्या सह 'सपत्नीकः' ['नटतश्च' ५४१५३ इति समासान्तः कप् । अनेन तवापि अत्र पत्नीयोगः भविष्यतीति ध्वनितम्] 'अत्र' हेमकूटे 'तपस्यति' तपः आचरति ("कर्मणो रीमन्-तपोभ्यां वर्तिचरीः" ३११५५ इति क्यङ् । "तपसः परस्मैपदश्च", वाः—२६७१ इति परस्मैपदम्) ।

[द्विक-वच्यनुप्रासौ । श्लोको वृत्तम्] ।

NOTES

1. *or*सिन्धुन्दी—Attach सर्वार्थीयः इति: (5. 2. 115.) *Gosva'mi* has 'कनकरसे निश्चन्दते इति ०निश्चन्दै' but this is 'चित्ता', as 'स्यन्द' is *ordinarily intransitive*. *Sidha'ntaba'gisa's* "कनकरसे निश्चन्दयितुं सावयितुं शीलमस्य" may do. स्यन्द—लट् स्यन्दते । लुङ्—अस्यन्दते । सन्-सिन्धुन्दिषते, सिन्धुन्-सते, सिन्धुन्सति । यङ्—सास्यन्ते । परिचः—*Vide P. 231. n. 4.* पूर्वापर &c.—Cf. 'पूर्वापरौ तीयनिधी वगाह्य' &c.—*Kumar. I. 1.* "पूर्वापरौ प्राच्य-पश्चिमौ"—*Mallina'tha.*

2. *हेमकूटः*—It is one of the sacred mountain-ranges that divide the earth into nine वर्षाः. 'हेमवान् हेमकूटश्च निषधस्यास्य दक्षिणे । नीलः श्वेतश्च शङ्खौ च उत्तरे वर्षपर्वताः ॥ लचप्रमाणौ द्वौ मध्ये दशहीनास्तथापरे । सहस्रद्विषोच्छ्रायास्तावत् विस्तारिणः य ते ॥—*Kurma Pura'na Ch. 44. Read also ch. 47.* (हेमकूटवर्णनम्) ॥

3. *किम्प रुष* &c.—*किञ्चित् कुत्सितः वा पुरुषः 'किम्प रुषः' ॥ "किञ्चिप"* 2. 1. 64. इति समासः ॥ A kind of demigods (*Eng. Centaur ; Gr. Kentauros ; Sk. kinnaras*) with human head and equinal body, (a variety of which is also called *तुरङ्गवक्र with human heads on bodies of horses. Vide. Sis'upal. IV. 38.* 'स्यात् किन्नरः किंपुरुष स्रुरङ्गवदनी सयुः'—*Amara.* "कुत्सा च कस्यचिन्नर-मुखाश्च-कायत्वात्, कस्यचित् अश्वमुख-वरशरीरत्वात्"—*Bha'naji.* They are classed with the *सत्त्वर्ष* and are described as heavenly minstrels. They are the sons of the sage *Pulastya.* Read—"राचसाय पुलस्तास्य वानराः किन्नरास्तथा । यज्ञाय मनुजभ्यान्न पुत्रास्तस्य च धीमवः" ॥ Also *Dr. Wilson's Vishnu Pura'na. P. 82, 87.*

4. *सायम्भवात्*—*स्वयम्* आत्मना भवति इति स्वयम्+भू+किप् कर्तरि ('भुवः संज्ञाऽन्तरयोः' ३।१।१७९ ; ३।१।२) = स्वयम्भूः self-born. The word is technically indicative of ब्रह्मा (*Com.*) Cf. 'जगद्योनिरयोनिस्त्व' जगदन्तो निरन्तकः—*Kumar II. 9.* स्वयम्भुवः अपत्यम् इति स्वयम्भू+अण् = स्वायम्भुवः । Here 'ऊ' of 'स्वयम्भू' does not take *guna* by the rule 'योगुणः' 6. 4. 146 ; 847, owing to the maxim 'संज्ञापूर्वकः विधिः अनित्यः' (*Vide. P. 98, n. 4, l. 15.*) Read "ओरोदिति वक्तव्ये गुणोक्तिः

संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः इति ज्ञापयितुम् । तेन स्वायम्भुवम् इत्यादि सिद्धम्—*Bhattoji*. “संज्ञापूर्वक-विधिः अनित्यत्वात् “धाम स्वायम्भवं ययुः”—*Irabha*. Also *Malli. under Kumar. II. 1. मू=सुव* by 6. 4. 71 ; S. K. 27. *सायम्भुव* refers to Marici, who was one of the ten मानसपुत्र of *Brahma* (‘* * ध्याते तु मनसा तामां प्रजानां जायते सकृत् । शब्दादिविषयः शुद्धः प्रत्येकं पञ्चलक्षणः ॥ ४३॥ इत्येवं मानसौ पूर्वं प्राकृष्टटिप्यां प्रजापतेः । तस्यान्वयायै सभूता वैरिदं पुरितं जगत् ॥ ४६ ॥—*Va'yu Pura'na Ch. VIII. Vide P. 358, n. 5.*

5. प्रजापतिः—Refers to कश्यप who was a progenitor on a magnificent scale. He is considered to be the father of gods, demons, men, fish, reptiles and all animals. (“कश्यपात् तु इमाः प्रजाः”) । He married 13 (*Seventeen—Bha'gubad and Kurma Pura'na* ; eight—*Ra'ma'yana.*) out of 50 daughters (60—*B. & K. Purana—Ra'ma'yana*) of Dakhsa. Read ‘षष्टि दुहितरीः * * कश्यपः प्रतिजग्राह, तामासटी सुमध्याः’—*Ra'ma'yana*. “ततः पञ्चाशत् कन्यां पुत्रिका अरिसन्दधे । प्रजापतिः प्रजा दत्तः सिद्धचूर्जनमेजय ॥ ददौ स दश धर्माय, कश्यपाय त्वयेदं &c”.—*Ma'ha'bhar, A'diparva Ch. 75.* Also ‘षष्टि दत्तोऽष्टजन्तु कन्यां वैरिण्यां वै प्रजापतिः &c”.—*Kurma Pura'na. S. Kalpadruma. P. 170.* *Ka's'yapa* is supposed by some to be a personification of the race who took refuge in the *Central Asiatic* chain, in which traces of his name may be found as *Koh-kas (orCaucasus), the Caspian, Kasmira—Vide Dr. Wilson's Hindu Theatre Vol. II. P. 12.* The term प्रजापति is applied to the *mind born* sons of *Brahma*, created by him to supply the universe with inhabitants. But the scriptures are not unanimous as to the number and names of the प्रजापतिस. According to *Manu-sanhita* their number is *ten*. Read ‘अहं प्रजाः सिद्धचूर्नु तपसात्मा सुदुश्चरम् । पतीन् प्रजानामष्टजन्तु महर्षिणादितो दश सरोचिमवाङ्गिरसौ पुलस्त्य पुलहं क्रतुम् । पक्षितसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च” *Vishnu-purana (I. ch. VII, 4—6)* and *Ma'ha'bhar. Satya Yuga Chapter Collection. Sa'nti Parva ch. 206, 20)* the above number is reduced to *nine* and

six (or seven) respectively. But in none of these the name of कश्यप is included. The *Ra'ma'yana*, however, specifically mentions the name of कश्यप in the list of 17 प्रजापतिस, while the *Va'yu Pura'na* includes him in the *additional list*.

Read "पूर्वकाले महाबाहो ये प्रजापतयोऽभवन् ॥ तान्मे निगदतः सर्वानादितः
शृणु राघव ॥ कर्दमः प्रथमस्तेषां विर्जतस्तदन्तरम् । शेषश्च संश्रयश्चैव बहुपुत्रश्च
वीरवान् ॥ स्थानुर्मरीचि रविश्च क्रतुश्चैव महाबलः । पुलस्तायाङ्गिराश्चैव प्रचेताः
पुलहस्तया ॥ दक्षो विवस्वानपरोऽरिष्टनेमिश्च राघव । कश्यपश्च महातेजा सैषा-
मासीच्च पश्चिमः ॥—*Ra'ma'yana*'. (अरण्यकाण्ड *Ch. XIV*, 6-9). Also
"अपरे प्रजानां पतयः तान् शृणुध्वमतन्द्रिताः । कर्दमः कश्यपः शेषः विक्रान्तः
सुयवास्तया । बहुपुत्रः कुमारश्च विवस्वान् स शुचिश्रवाः * * इत्येवमादयः
अन्येऽपि बहवश्च प्रजेश्वराः" ॥ —*Va'yu Pura'na. Ch. 65. 52—54*. In

this connection note that marriage between *fast cousins*, was not considered incestuous but was allowed in old days. (Aditi and Kās'yapa were the children of the two brothers दक्ष and मरीचि respectively)

6. सपत्नीकः—Suggests that Dushyanta also will soon be united with his धर्मपत्नी । To signify यज्ञफल-भागिनी, पत्नी is the feminine form of पति । "पत्युर् नो यज्ञसंयोगी" 490. "अन्यथा इयं यासस्य पतिः" (land-lady) —*Prava'*. In case of शूद्र, and other low castes who are not entitled to perform sacrifices, पत्नी may be derived as 'पति + नी + क्तिप्', or explained by the help of लक्षणा । In the *1st* case it will be declined differently. "वृषलस्य पत्नी" इति व्यस्ये कथयन्ति, चेन्न । पत्नीव पत्नी इत्युपचारात् ॥ यद्वा आचारक्रियान्तात् कर्तरि क्तिप् ॥ अस्मिन् पक्षे "पत्नीशौ", "पत्नीयः" इतीयङ्-विषये विशेषः—*Bhattoji*. 'यज्ञ-संयुक्तायां द्विज-भार्यायां यः पत्नीशब्दः व्युत्पादितः तस्यैव शूद्रस्त्रियास्य यज्ञसंयुक्तायां पाणिग्रहणादि-धर्मपुरस्कारेण गौणत्वा प्रयोगः । यथा "गङ्गायाम्" इति स्त्रीलिङ्गस्य "तीरे" प्रयोगः । उक्तञ्च भाष्ये "तुयज्जस्य पत्नीस्यपूजनात् सिद्धम्"—*B. Manorama*'.

राजा (सादरम्)— तेन हि अनतिक्रमणीयानि श्रेयांसि ।
प्रदक्षिणीकृत्य भगवन्तं गन्तुमिच्छामि ।

King (*Reverently*).—Then surely (*an happy chance of obtaining*) blessings should not be neglected. (*I*) like to proceed after having circumambulated (*thrice*) the revered (*sage*).

मातलिः—आयुष्मन् ! प्रथमः कल्पः । (नाट्येनाऽवतीर्णैः) ।

Mātali—My long-lived (*king*)! (*That's*) a capital idea!
(*They gesticulate descent.*)

राजा (सविस्मयम्)—मातले !

उपोढ-शब्दा न रथाङ्ग-नेमयः

प्रवर्तमानं न च दृश्यते रजः ।

अभूतल-स्पर्शतया निरुद्धति

स्तवावतीर्णोऽपि न लक्ष्यते रथः ॥१०॥

King (*With astonishment*).—Mātali, by reason of its not touching the ground, the fellies of the chariot-wheels have produced no sound; nor too uprising dust is seen (*in front of us*). Although your car which is free from (*upward*) jolting has descended (*to the earth*), is not observed (*to have done so*).

Reading :—‘सादरम्’—B. Omitted by others. ‘निरुन्वतः’—K. M. V. S. ‘अनिरुद्धतः’—R. S'r. ‘निरुद्धतिः’—B ‘निरुद्धतः’—Prof. G.

राजिति ॥ ‘तेन’ हेतुना, प्रजापते रथ स्थितत्वात् । ‘अनतिक्रमणीयानि’ अनुकूलनीयानि ‘श्रेयांसि’ सङ्कलानि, कश्यप-दर्शन-नमस्कारादीनि इत्यर्थः ‘भगवन्तं’ माहात्म्यावन्तं [‘देवाय मुनयश्चैव लिङ्गिनः साधकाय च । भगवन्निति ते वाच्या स्त्रीपुंनपुंसकैः’ ॥ इति भरतः] ।

मातलिः—आयुष्मन् ! प्रथमः कल्पः । (नाट्येनाऽवतीर्णैः) ।
प्रशस्यतमा इत्याशयः ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उपोदति ॥ अन्वयः ॥ अभूतल-स्पर्शतया रथाङ्ग-नेमयः उपोद-शब्दा न ।
 रजय प्रवर्तमानं न दृश्यते । निरुद्धतिः तव रथः अवतीर्णोऽपि न लक्ष्यते ।
 व्याख्या—‘अविवक्षितः’ ‘भूतलस्य’ पृथिव्याः ‘स्पर्शः सम्पर्कः यस्य, तस्य ‘भावः’ तथा
 (इति द्वितीया तृतीया) भूमि-स्पर्शाभावेन इत्यर्थः । ‘रथाङ्गानां’ चक्राणां [“रथाङ्गोऽपि
 च चक्रं स्यात् चक्रवाकोऽपि तत् स्मृतम्” इति गदसिंहः] ‘नेमयः’ प्रथमः प्रान्तभागा
 इति यावत् । ‘उपोदाः’ (८११८) समारम्भाः ‘शब्दाः’ भूमि-संघर्ष-जन्त-स्वनाः यैः
 तथाभूताः ‘न’ असञ्ज्ञात-शब्दा इति हृदयम् । ‘रजय’ रेणवय [जात्यैकवचनम्]
 ‘प्रवर्तमानम्’ तुरग-खुरैः ऊर्ध्वमुन्नक्तम् ‘न दृश्यते’ । तथाच ‘निरस्ता उद्धतिः’
 उद्धातः अर्थात् हठादेव भूमि-सम्पर्कात् सञ्जीभः यस्मात् तादृशः । उद्धातरहित इत्यर्थः ।
 ‘तव रथः अवतीर्णः’ (८११४२) भूतलमागतः ‘अपि न लक्ष्यते’ अवतीर्णतया न बुध्यते ।
 [अतएव विरोधाभासासङ्कारः । अवतरण-ज्ञानाभावं प्रति पूर्ववाक्यार्थानां हेतुत्वात् वाक्यार्थ-
 हेतुकं काव्यलिङ्गम् । तथा च रथावतरणे कारणे सति तत्कार्याणां नेमि-शब्दादीनाम्
 अभावात् विशेषीकृतिः । श्रुत्यनुप्रासश्च । वंशस्थविलं वृत्तम्] ।

Voice :—०नेमिभिः ०शब्दाभिः (भूयते) रथश्च न पश्यामि । निरुद्धतिं
 रथम् अवतीर्णमपि न लक्षयामि ।

NOTES

1. अनतिक्रमणीयानि — Not to be transgressed. For reasons see P. 358. n. 2. Cf. P. 180, l. 26 ; P. 241, last line.

2. प्रदक्षिणीकृत्य &c. — Vide. P. 415, n. 7. Circumambulation is necessary on account of the following injunction — ‘सृदङ्गं गां दैवतं विप्रं धृते मधु चतुष्पयम्’ । प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रजातांश्च वनस्पतीन् ॥ — *Manu. IV. 39, quoted by Malli. Cf. Raghu. I. 76 ; IV. 25 ; VII. 24. Kumar. XIII. 6 ; XIII. 44.*
 भगवन्तम्—Cf. “गुणैरतुल्यैः निखिलैः समागमादृषेष्ट-दीपाऽपगमाच्च नो गुरुः । समय-साहाय्या-विभूषिती यतः प्रकीर्त्यतेऽव्याह भगवान् असाविति” इति बौद्धागमि ॥
 Vide also P. 364, n. 2, 3.

3. प्रथमः कल्पः—कल्प means a suggestion, proposal. This phrase occurs also in *Ma'la'rik. Act. I.* Vide ‘उदारः कल्पः’

—*P. 549, l. 17. Cf. also 'एष वै प्रथमः कल्पः'—Manu. IV. 147. 'प्रभुः प्रथमकल्पस्य'—Ibid. XI. 30, Raghu. 1. 94.*

4. रथाङ्ग-नेमिः—The word नेमि itself implies रथप्रान्तः। Cf. 'चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात् प्रधिः पुमान्'—*Amar.* Hence further mention of 'रथाङ्ग' gives rise to tautology. The same difficulty arises also in 'धनुर्च्या—' (*Vide P 187, n. 1; also K. S. B. II. 2, 13*) कर्णावतंस', 'पुष्पमाला', 'मुक्ताहार' (*Ibid. 14—15. Vis'vānātha Kavira'ja* solves the difficulty thus :—“धनुर्ज्योदिपु शब्देषु शब्दानु धनुरादयः । आरुढत्वादि-बोधाय, प्रयोक्तव्याः स्थिता अमी * * अथ ज्या-शब्देनापि गतार्थत्वे धनुःशब्देन ज्याया धनुष्याततीकरणं बोध्यते ॥ आदिशब्दानु—“भाति कर्णावतंसले” । अथ कर्ण-स्थितत्व-बोधनाय कर्णशब्दः ॥ एवं “श्रवणकुण्डल-शिरःशिखर-प्रभृतिः” ॥ एवं निरुपपदे मालाशब्दः पुष्पसज्जमेवाभिधत्ते—इति स्थितावपि “पुष्पमाला विभाति ते” । अथ पुष्पशब्द उत्कृष्ट-पुष्पबुद्धौ । एवं “मुक्ताहार” इत्यथ मुक्ता-शब्देन अन्यत्रास्मिन्नितत्वम्—*Darpan. Ch, VII.* Here the epithet should be taken to give the idea of उत्कृष्ट-नेमि ॥ न लक्ष्यते—*Cf. 'जीर्णोऽपि न लक्ष्यते'—P. 641, l. 8.*

मातलिः—एतावानेव शतक्रतोरायुश्चतस्र विशेषः ।

Mātali—This much only (*is*) the difference between the performer of hundred sacrifices and your long-lived (*highness*).

राजा—मातले ! कतमस्मिन् प्रदेशे मारीचाश्रमः ।

King—*Mātali*, in which part (*lies*) the hermitage of *Mārica*.

मातलिः (हस्तेन दर्शयन्)—पश्य,

वल्मीकाऽर्ध-निमग्न-मूर्तिरुरमा सन्दृष्ट-मर्ष-त्वचा

कण्ठे जीर्ण-लता-प्रतान-वलयेनाऽत्यर्थं संपीडितः ।

अंस-व्यापि शकुन्त-नीड-निचितं बिभ्रज्जटा-मण्डलं

यत्तु यामुनिऽप्युनिऽपि विभ्रज्जटा-मण्डलं स्थितः ॥११॥

Mātali (*Showing it with the hand.*)—Behold. (*There*) where quiescent [*or immovable, stolid. Insensate—Ryder.*] like the stem of a tree, stands yon sage, staring at the solar orb, with (*his*) frame half-sunk in an ant-hill, (*his*) breast having closely cleaved by a snake-slough, with (*his*) neck pressed hardly by the coil of worn-out creeper-tendrils and bearing a mass of matted hair overspreading (*his*) shoulders and thickly filled with bird's nests.

Reading :— R alone reads '०द्य' for '०ध्व' । 'उरसा' &c — R. M. V. 'उरग-त्वग्-वृद्ध-स्वान्तरः'— B. Mackenzie Mss reads 'अध्वर्क०' for 'अभ्यर्क०' ।

मातलिरिति ॥ 'एतावान् एव' [इति व्यतिरेकालंकारः] 'विशेषः' प्रमेदः । इन्द्रस्य रथः पृथिवीम् असृष्टः धावति किन्तु भवत्यथ रथः सृष्टः धावति इत्याशयः ।

वक्षीकिति ॥ अन्वयः ॥ यत्र असौ वक्षीकार्ध-निमग्न-मूर्तिः सन्दष्ट-सर्प-त्वचा उरसा, जीर्णलता-प्रतान-वलयेन कण्ठे अत्यर्धसम्पीडितः, अंश-व्यापि शकुन्त-नीड-निचितं जटा-मण्डलं विभत् स्थानुरिव अचलः मुनिः अभ्यर्कविम्बं स्थितः । व्याख्या—'यत्र' यत् स्थानं मया हस्तेन दर्शितं तस्मिन् । 'असौ' इत्यभिनये । दूरवर्ती मुनिः ['अदसस्तु निप्रकट', तदिति परोक्षे विज्ञानीयात् इत्युक्तेः] 'वक्षीके' वामलूरे ['वामलूरस्य नाकुय वक्षीकं पुनपुंसकम्' इत्यमरः । "वीणि पिपीलिकादि-निष्कासित-स्रतपञ्चस्य" इति भानुनिः] 'अध्व' यथा स्यात् तथा 'निमग्न' आवृता 'मूर्तिः' शरीरं ["मूर्तिः काठिन्य-काययोः" इत्यमरः] यस्य तादृशः । [एतेन सुदीर्घकाल-तपश्चरणमुक्तम्] । 'सन्दष्ट' संलग्न 'सर्पस्य त्वक्' निर्मोकः यत्र तादृशेन 'उरसा' वक्षसा उपलक्षितः [इत्यभूतलक्षणे २।१।२१ श्या । अनेन सर्वेषां जन्तूनाम् आश्रयत्वमुक्तम्] । 'जीर्णानां' शुष्काणाम् [अनेन स्थूलत्वं बहुशाखात्वं च ध्वनितम्] 'लतानां प्रतानः' विस्तारः । स 'वलयः' कण्ठरोमाणि इव [इत्युपमित समासः । संपीडनस्य साधकत्वात् इति राघवपादाः । 'वलयः कण्ठरोमि स्याद् वलयं कङ्कणेऽपि च' इति विश्वः] तेन । 'कण्ठे' गलदेशे 'अत्यर्ध' संपीडितः 'दृढ' निबद्ध [एतेनापि एकस्मिन्नेव स्थाने बहुकाल-पर्यन्तं स्थितिः, अथच अपकारिणि अपि उपकारकत्वमुक्तम्]

‘अमो’ स्तान्द्वयं [“अंसः स्तन्वे विधाशे स्यात्” इति हेमः] व्याप्नोति यत् तत्
 ‘अम-व्यापि’ स्तान्द्वयदेशाच्छादकम् [अनेन महत्त्वं जायते] ‘शकुन्तानां पक्षिणां नीडैः’
 कुलाद्यैः [‘कुलायो नीडमस्त्रियाम्’ इत्यमरः] ‘विचित्’ व्याप्तं (‘परितम्’ इति
 काट्यवेमपादाः) ‘जटानां मण्डलं समूहं’ ‘विभत्’ धारयन् [अनेन परनिमित्त-
 संपदत्वं व्यज्यते] ‘स्थानुः’ शाखादि-विहीनः वृक्षकाण्ड ‘इव अचलः’ स्थीरिभूतः
 ‘मुनिः’ कथितप्रखो ‘अर्कस्य’ सूर्यस्य ‘विम्ब’ मण्डलं [‘विम्ब’ तु प्रतिविम्बं स्यात्
 मण्डले विम्बिकाफलं’ इति हेमः] ‘अभि’ अभिलक्षणीकृत्य [‘अभिरभागे’ १।४।२१
 इति अभिः कर्मप्रवचनीयत्वं, तद्योगे २।३।८ च २या ॥ यद्वा “लक्षणेन अभि-प्रती
 आभिमुख्ये” २।१।१४ इति अव्ययीभावः समासः] ‘स्थितः’ अवतिष्ठते [इति
 तदानीन्तनावस्था । ‘मति-बुद्धि-पूजार्थेभ्यश्च’ इत्यत्र ‘च’कारस्य अनुक्त-समुच्चयार्थत्वात्
 क्वचित् अकर्मक धातुभ्यः वर्तमाने कर्तरि क्तः स्यात् इत्यत्र वर्तमाने कर्तरि क्तः ।
 यद्वा, ‘यत् स्थितः, स मारीचायम्’ इति वाक्य-समासः] । स्थानु-पक्षेऽपि विशेषणानि
 योज्यानि—‘उरसा’ मध्यन । ‘कण्ठे’ उपकण्ठे समीपे इत्यर्थः । ‘अंसः’ स्तम्भः ।
 ‘जटा’ प्ररोह-रूपा ॥ [अत्र परिकर-श्लेषोपमालंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम्] ।

Voice :—०मूर्तिना ०प्रीडितेन विभक्ता स्थानुना अचलेन मुनिना अमुना स्थीयते ।

NOTES

1. एतावानेव &c.—Unlike the ordinary mortals, the
 god's feet (also their cars) never touch the ground. Besides
 their eyes like fish, never wink, their bodies never perspire
 and the flowers of their garland never wither. Read.
 “महीतल-स्पर्शन-मात्र-भिन्नं ऋद्धा” हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः”—*Raghu. 50.*
 ‘देवलिङ्गानि दृष्टानि रामलक्ष्मणसंनिधौ । तानि दर्शय देवेन्द्र यदि त्वं देवराट् स्वयम् ॥
 सीतायाः वचनं श्रुत्वा तथा चक्रे शचीपतिः । पृथिवीं नास्पृशत् पद्भ्याम् अनिमेषे-
 चणाणि च ॥ भरजोऽम्बर-धारी च नखानकुसुमस्तथा &c’—*Ra'ma'yana*, (अरण्य-
 काण्ड) after ch. 52, *sl 17—19.* ‘अस्नान-पद्भ्यां मालां शिरस्यरसि चापराम्’
 —*Devi-purāṇa* Prof. Sanyal Collection.

—*Devi-purāṇa* Prof. Sanyal Collection. श्रुताणि मे ॥१४॥

साऽपश्यत् विबुधाश्च सर्वान् अस्त्रदानं स्वध्वनीचनान् । हृषितस्वर्गजां हीनान्
स्थितान् असृष्टंशतं द्वितीम् ॥२४॥ कायाद्वितीयं स्नानस्वर्गजः स्वदे-समन्वितः ।
भूमिगानैपद्ययैव निमेषिण च सूचितः ॥२५॥ — *Mahabhar. Vanaparva, ch.*
57. (नलदमयन्तीमश्वरे) । 'मनुष्याः स्वस्त्रिदाः सनिमेषाः स्वायमानस्वजः सरजस्का
मृनिस्सृष्टः । देवान् द्विपरीताः हृषितस्वर्गजं ते रजोहीनायैति सप्रासः — *Nilakantha.*
'आरुह्य तादृशं नभसीव भूतले ययौ अनुदात सुखिन सोऽब्जना' — *Sisupal. XII. 2.*

"In *Vikram Act. I*, when the car of Pururavas touches the ground, the stage-direction is "रथावतार-चीमं नाटयति" i.e. acting the concussion caused by the descent of the chariot" — *Williams.*

2. बन्धोकार्ध &c. — बन्धोक्त is the mound of earth thrown up by white ants. It is held sacred. *Manu. IV. 46, 238.*

3. सन्दटसर्प-त्वचा — *For* सन्दट *vide. P. 310. n. 1.* "उरग-त्वग्-ब्रह्म-सूत्रान्तरः" of the Bengali recension also gives very good sense. It may be explained thus — 'उरग-त्वक्' सर्प-निमीकः 'ब्रह्मसूत्रान्तरम्' अन्यद् यज्ञोपवीतं यस्य तथाभूतः । That is, on account of his motionlessness, a snake mistaking him for a tree-trunk, left a slough on his shoulder which looked like a second Brāhmanical chord. *Vide also Indian Wisdom, P. 201.*

4. लताप्रतान &c. — Cf. 'लतानप्रतानोदययितैः सकेशैः' — *Raghu. II. 8.*

5. शकुन्तलीड &c. — नौडम् = निशिला इलन्ति अत इति 'हलश्च' ३३१२२१ इति घञ् । सञ्ज्ञापूर्वकत्वात् न गुणः । ड-लघोः एकत्वम् — *Bhanuji.* The root 'इल' means "to sleep (स्वप्न)" hence where the bird, sleeps *For* जटा &c. — *Vide. 'Ja'naki-harana', VI. 3 ; Malati. I. 6. Manu. IV. 6.*

6. स्यानुः = सर्वदा एकव तिव्रति इति स्या(गतिनिवृत्तौ) + णु (By "स्थो णु" — *Unadi. 324.*) Hence a post, branchless tree, pollard. Cf. "स्यानुच्छेदस्य केदारमाहुः" &c. — *Manu. IX. 44.* It is optionally *neuter*. The God शिव is also called स्यानु as he exists for all times without change. Cf. 'स स्यानुः स्थिर-भक्तियोग-सुलभः' &c. CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

- *Vikram. I. 1.* 'संस्थानकैलासधर' - *Bhatti. XII. 19.* For a similar idea Cf. "अर्जुनवाहः त्वनिमेषं सिद्धं स्थानुरिवाचलः" - *Mahabhar. Ch. 223, 39.*

5. अभ्यर्कयिष्वम् = अभि + अर्कयिष्वम्, where 'अभि' is a कर्मप्रवचनीय or take the whole as an instance of अव्ययीभाव (*Com*) Cf. 'अभिषायस उच्चकैः' - *Sis'upal. I. 16.* 'अभिचैद्य' प्रतिहासुः' - *Ibid II. 1.* and *Malli*, thereon. For similar idea Cf. "दृष्टिं व्यवधान-सुक्तां पुनः सहस्रार्चिषि संनिधत्त" - *Raghu. XIII. 44.* 'ललान्तप-सुप्तसतिः' - *Ibid XIII. 41.* 'नेवप्रतिघातिनी प्रभासनन्यदृष्टिः सवितारमैचत' - *Kumar. V. 20.* It is obvious that this gazing at the sun would be possible for the sage in some *fixed hour* of the day and *not always*, as he is termed 'स्थानुरिवाचलः' ।

✓ **Remarks** :—Our poet gives here a vivid description of an Indian Yogi in his समाधि, in which state such impassiveness for several months is only possible.

राजा (विलोक्य)—नमोऽस्मै कष्टतपसे ।

King (*Gazing*.)—A bow to him (*who is practising*) austere penance.

मातलिः (संयत-प्रग्रहं रथं कृत्वा)—एतावदितिपरिवर्धित-मन्दारवृक्षं प्रजापतेरायमं प्रविष्टौ स्वः ।

Mātali (Drawing in the reins of the car.)—Here (*we*) have entered the hermitage of the lord of creation, the Mandāra trees wherein have been grown by Aditi (*herself*).

राजा—अहो ! स्वर्गादिदमधिकतरं निर्वृति-स्थानम् ।
अमृत-रुदमिवाऽवगाढोऽस्मि ।

King—Oh ! (*This is*) greater than heaven, a place of content. I am, as though, immersed in a lake of ambrosia.

मातलिः (रथं स्थापयित्वा)—अवतरत्वाऽस्थानम् ।

Mātali (*Having stayed the car.*)—Get down, my long-lived (*king*).

राजा (अवतीर्य)—मातले ! भवान् कथमिदानीम् ।

King (*Descending.*)—But how will you now fare, Mātali ?

मातलिः—समय-यन्त्रित एवायमास्ते रथः । तद्वयमप्य-
वतरामः । (तथा कृत्वा) इत इत आयुष्मन् । (परिक्रम्य)
दृश्यन्तामत्रभवतामृषीणां तपोवन-भूमयः ।

Mātali—The chariot (*itself*) has stopped here, knowing the insinuation (*of my command.*) I, too, will get down. (*He does so.*) This way, my long-lived (*king*), this way. (*Walking round.*) Let the sites of the penance-grove of the revered anchorites be observed.

Reading :—‘नमस्ते’—R. V. M. ‘नमोऽस्मै’—B. K. S. P, ‘एतावदिति &c’—B. ‘महाराज ! एतावदिति &c’—R. M. V. ‘एतावति’—S. ‘अहो ! स्वर्गादिदम्’—B. Others omit ‘अहो’ and ‘इदम्’ । M supported by some Devanagari Mss. reads “निर्वृत्ति” for “निर्वृति” । B has ‘क्तिम्’ for ‘कथम्’ । ‘समय-यन्त्रित &c.’—B. Burkhard. P. Others read “संयन्त्रितः मया रथः” । All but B and M read ‘आयुष्मन्’ for ‘आयुष्मन्’ ।

राजिति ॥ ‘अस्मै’ दुरवर्तिने [“अदसस्तु विप्रकृष्टमि”त्युक्तेः] ‘कष्टम्’ अतीव-
कष्टकरं ‘तपः’ यस्य तस्मै [नमः शब्दयोगे ४र्थी ५८७] ।

मातलिरिति ॥ ‘अदित्या’ देवमाता ‘परिवर्धिता’ जल-दानादिना लालिता
‘मन्दारहृचा’ यत्र तादृशम् । ‘प्रविष्टौ स्वः’ भवावः [अस् धातोः लटि उत्तम-पुरुष-
द्विवचने रूपम्] । ‘एतौ’ आवांसिति शेषः ।

राजिति ॥ ‘निर्वृतेः सौख्यस्य स्थानम्’ [“निर्वृतिः सुखतायां स्यात् अस्तागमन-
सौख्ययोः” इति विश्वप्रकाशः] । ‘अवगादः’ ८।२।३१ मध्ये प्रविष्टः ।

राजैति ॥ 'कथम्' इति प्रश्ने । 'इदानीम्' अधुना 'कथम्' आत्मानं व्यापा-
रयिष्यति इति शेषः । अर्थात् अधुना भवान् इहैव स्यास्यति उत कस्यपान्
द्रष्टुं सदनुगामी भवेत् ।

सातलिरिति ॥ 'समयेन' संकेतेन ["समय" शपथाचारे सिद्धान्तेषु तथा घृष्टि ।
क्रियाकारे च निर्देशे सङ्केत-कालभाषयोः" इति मेदिनीकरः] 'यन्त्रितः' स्थापितः ।
अस्मादेव रथोऽयम् अन्यत्र न गच्छति । [दैवरथाणां संकेतज्ञत्वम् रथोस्त्वथोदशेऽपि
कविना वर्णितम्] । 'तत्' तस्मात् हेतोः 'वयम्' अहम् 'अपि' ['अस्मादो-
द्भयोश्च' १।२।५८ इति बहुले प्रयोगः] ।

NOTES

1. अदिति &c.—*Vide P. 808 n. 5.*

2. स्वर्गात् अधिकतरम् &c.—Though there is no rule to
sanction *ablative* (५मी) in connexion with 'अधिक', *Haradatta*
Mis'ra, thinks that ५मी and optionally ७मी too may be
available in a similar case, as *Pa'nini himself* has used
as such in two Sutas of his अष्टाध्यायी । Read "यस्मादधिकं"
(१।१।८, ६४५), "तदस्मिन्नधिकम्" (५।२।४५, १८४६) इति च निर्देशात् अधिक-शब्द-
योगे पर्यायेण सप्तमी-पञ्चम्यौ भवतः—*Pada-manjari on. 2. 3. 9.*
Elsewhere he sanctions even तृतीया विभक्ति । Read 'अधिका
खारी द्रोणेन' इति कर्तरि तृतीयापि भवति—*Ibid on 5. 4. 45.* Bhattoji of
course follows suit. *Vide P. 313, n. 3.* It seems however very
strange to us that *Haradatta* who is profoundly read in
the महाभाष्य should overlook the fact that सप्तमी in 5. 2. 45.
is in अधिकरणे, and not due to the presence of 'अधिक' । Read
"यद्यपि तावत् व्यापके वैषयिके वा अधिकरणत्वे सम्भवो नास्ति औपदेशिक-
मधिकरणं विज्ञास्यते"—*Maha'bha'shya.* "औपदेशिकेऽधिकरणे सप्तमी" इति
भाष्यम् । "सप्तमीपिकमधिकरणम्" इति कौयटः—*Ba'lamanorama'. P. 866.*
Hence *Haradatta's* view is to be taken with a grain of
salt, or we may call these lines spurious. In fact in such
cases ५मी may be well explained by "पञ्चमी विभक्तिः" 2, 3, 42. and

इया by "हेतौ" 2. 3. 23. Cf. रामः श्यामात् धनेन गरीयान् (अधिकः) or (प्रकृष्टः) and so on.

3. भवान् कथम् &c.—Are you going to stay in the chariot or will you accompany me? The king means to say that in the latter case the steeds might run away with the chariot (*See next*).

4. समय-यन्त्रितः &c.—Mātali informs the king that the chariot, divine as it is, will not move an inch from where it has stopped. This is because *Ka'lidasa* like *Va'lmiki* believes that all the divine cars such as '*Pushpaka*' and the like, have got tutelary deities (अधिदेवता) residing on them, and which *have the power to understand the will or the slightest insinuation of the charioteer or the occupant of the car*. Consequently they will rise up in heaven or come down in the earth and stop automatically according to needs. Hence these विमानसः are termed 'काम-गतिः'. Read 'एता वदुक्तवति दाशरथौ तदीयामिच्छां विमानम् अधिदेवतया विदित्वा । ज्योतिष्यादवततार' &c.—*Raghu. XIII. 68*. "अध्यास्ते कामगति सावरजो विमानम्"—*Ibid. 76*. " * * व्रजणा परिनिर्मितम् ॥ ३८ ॥ * * स तं राजा समारुह्य कामगं वीर्यनिर्जितम् जितं विभुवनं मेने दपोत्सेकात् सुदुर्मतिः" ॥ ४० ॥—*Ra'ma'yana* (उत्तरकाण्डम् *ch. 15*.) " * कामगं * * वभञ्ज च महारथम्"—*Ibid. (अरण्यकाण्डम् ch. 51*. " * * मनः समाधान-विचार-चारिणम् । * * मनः समाधाय तु शीघ्रगामिनं * * स पुण्यकं तत्र विमानमुत्तमं ददर्श * *—*Ibid. (सुन्दरकाण्डम् ch. IX. 48*. where the commentator *Ra'ma* remarks—मनः समाधानेन यत्र विचारः गमनस्य तत्र संचरणशीलं मनः-संकल्पित-देश-गमन-शीलम् * * मनः समाधाय स्वामि-मनोऽनुबध्य तु शीघ्रगामित्वादि धर्मकम्' &c. We have preferred this reading, because the other one does not *clearly* state why the car (*horses*) will not move when both the king and Mātali will be away.

राजा—ननु विस्मयादवलोकयामि ।

प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने

तोये काञ्चन-पद्म-रेणु-कपिशे पुण्याऽभिषेक-क्रिया ।

ध्यानं रत्न-शिला-गृहेषु विबुध-स्त्री-सन्निधौ संयमो

यद्वाञ्छन्ति तपोभिरन्य-मुनयस्त्वस्मिंस्तपस्यन्तस्मी ॥१२॥

King—Indeed with wonder do (I) behold. In a wood abounding in the desire-yielding trees, the necessary maintenance of life (*is obtained by the sages*) with air (*alone ; or the sages are wont to support life &c.*) The performance of ablution for (*acquiring*) merit (*alone is thought of*) in water tawny with the dusts of golden lotuses. In houses of jewelled-stones, meditation (*is all that is practised*) ; restraint (*of the passions is observed*) in the presence of celestial damsels ; these (*sages*) practise austerities in the midst of what other hermits aspire after by means of penance.

Reading :— 'सत्कल्पो'—B. K. R. M. 'संकल्पो'—Colebrooke Mss. 'पुण्याऽभिषेक'—Bh. B. S. Burkhard. 'धर्माऽभिषेक'—R. M. K. 'गृहेषु'—B. Bh. Burkhard. Others have 'तलेषु' । 'वाञ्छन्ति'—Bh. P. B. Burkhard. 'काञ्चन्ति'—M. R. K. S.

राजति ॥ 'ननु' इति संबोधने अवधारणे वा । 'विस्मयाद्' विस्मयमाश्रित्य [इति ल्यब्लोपे प्रसी] । रक्ष्यमाण-श्रीकेन विस्मयावहत्वमुपपादयति ।

प्राणानामिति ॥ अन्ययः ॥ सत्कल्पवृक्षे वने उचिता प्राणानां वृत्तिः अनिलेन । काञ्चन-पद्म-रेणु-कपिशे तोये पुण्या अभिषेक-क्रिया । रत्नशिला-गृहेषु ध्यानम् । विबुध-स्त्री-सन्निधौ संयमः । अन्यमुनयः तपोभिः यद् वाञ्छन्ति तस्मिन् अस्मी तपस्यन्ति ।

व्याख्या—'सन्तः' विद्यमानाः 'कल्पवृक्षाः' सर्वाऽभिलाष-पूरका देवपादप-विशेषाः यत्र तादृशं कल्पतरु-पूर्णं अरण्यं उचिता अवश्यकतया प्राणानां वृत्तिः जीवन-धारण-

क्रिया 'अनिर्जन' केवलं वायुना । न तु कल्पतरु-वितरितेन चर्यं चीथ-लेह्य-पेयादि-द्रव्येण । भवति इति शेषः ॥ यद्वा ॥ यस्मिन् 'वने अनिलेन प्राणानां वृत्तिः उचिता' अभ्यस्ता ['अभ्यस्तेऽपि उचितं न्यायम्' इति यादवः] । कल्पतरुः सर्वेभ्यः अभिकाङ्क्षितं वितरति । तस्मिन् सन्निहितेऽपि भोगविमुखाः एते मुनयः केवलं वायु-भक्षणं तपस्यन्ति इति विषयजनकमेव । 'काञ्चन-पद्मानां स्वर्ण-कमलानां 'रेणुभिः' परागैः 'कपिशे' पिङ्गले 'तीये' जले [अनेन पद्मानां बाहुल्यं सर्वदा प्रस्फुटितत्वं च व्यज्यते । अतः सुरभिलसपि] 'पुण्यायम्' न तु सुन्दरीभिः सह केलि-करणार्थम् 'अभिक्षिक-क्रिया' नैमित्तिक-स्नान-कर्म क्रियते इत्यपि विषयावहम् । 'रत्न'मश्रया याः 'शिलाः' ताभिः निर्मितेषु 'गृहेषु' [उत्तरपदलोपी कर्मधारयः] भवनेषु 'ध्यानं' परमार्थ-चिन्तनं ['आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यश्च' इति श्रुत्युक्तेः] न पुनः विलास-शय्या-शयनादिकम् इत्यपि अव्युत्तम् । 'विबुधानां' सुराणां ["विबुधौ सुर-पण्डितौ" इति विश्वः] 'स्त्रियः' तासाम् अर्थान् देवभोग्यानाम् अस्मत्साम् 'सन्निधौ' समीपे 'संयमः' इन्द्रिय-निग्रहः । अन्य-सन्निधाने एव संयमो न सिध्यति, विशेषतः स्त्री-सन्निधाने । किन्तु एते स्वर्गस्था-सन्निधौ अपि जितेन्द्रिया इति विषयावहम् । अतएव 'अन्ये मुनयः' पृथिवीस्थाः साधारणाः तपस्विनः 'तपोभिः यत्' यादृशं कल्पवृक्षादि-भोगोपायाऽन्वितं स्थानं 'वाञ्छन्ति' प्राप्तुम् अभिलषन्ति 'तस्मिन्' तादृशे भोगोपाय-समन्विते स्थाने 'अमी' दूरे दृश्यमानाः 'मुनयः' तपस्यन्ति ११।१५ तपस्यां कुर्वन्ति । [अनेन तेषां मोक्षार्थत्वम् गम्यते । अत्र कल्पवृक्षादीनां कारणानां सद्भावे सति तत्कार्याभावे वक्तव्ये तद्विरुद्धाऽनिल-प्राणवृत्तिर्वाऽऽद्युक्तेः उक्तनिमित्ता मालाविशेषोक्तिः । चतुर्थ-चरणार्थं प्रति पूर्वचरण-त्वगत-वाक्यार्थानां हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । पाद-द्वये प्रतीयमानः परिस्पष्टालंकारः । अवस्थितानां समुत्कर्षवर्णनेन अन्यमुनिभ्यः व्यतिक्रम्य व्यज्यते । तपोतप इति न्यनयेति सस्तेति केक-श्रुति-वच्यनुप्रासाः । शार्दूलविक्रीडितं कन्दः] ।

Voice :— ० मुनिभिः यत् वाञ्छ्यते अमीभिः तपस्यते ।

NOTES

1. अनिलेन वृत्तिः उचिता &c.—Cf. "मुनयः सलिलाहारा वायुभक्षास्तथा-परं"—*Ra'ma'yana*. (अरण्यकाण्डम्), *ch. VI. 4*. Cf. "सप्तरात्रे कृताहारा

वायुना अचलवासिनः—*Ibid.* (किष्किन्वाकाण्डम्), *ch.* 13. 19. On this Williams remarks—"The Hindus imagine that supporting life upon air is a proof of the *highest degree of spirituality* to which a man can attain."—This is hardly accurate. Read "आहार-संयम-क्लिष्टा यथेष्टाहार-तुन्दिताः । ब्रह्मज्ञान-विहीना येत् निष्कृतिं ते व्रजन्ति किम् ॥ वायु-पर्ण-कणा-तीय-व्रतिनो मोच-भागिणः । सन्ति चेत् पन्नगा मुक्ताः पशु-पक्षि-जले-चराः ॥—*Mahā'nirvā'na-tantra*. अचिता—Either (i) 'necessary', 'fit for'. That is, that much of wind only is inhaled as is necessary for the sustenance of life. Or (ii) 'accustomed' (*Com.*). Cf. 'परिभ्रमंल्लोहित-चन्दनोचितः'—*Kirata. I.* 34. 'नीवारभागधेयोचितैः'—*Raghu. I.* 50 ; also *ibid. II.* 25. *III.* 54 ; 60. *XI.* 9.

2. सत्कल्प &c.—'सत्' may mean 'existing'. 'विद्यमाने कल्पद्रुमे'—*Ka'tayavema*. Or it may mean fine, good. Cf. 'सद्भावे साधुभावे च' &c., *P.* 497, *n.* 3. The sages could have easily obtained delicious food, charming raiment or any other object of luxury from the कल्पतरु (*Vide P* 790, *n.* 2.) if they simply so desired, but they didn't.

3. काञ्चनपद्म &c.—Cf. 'मन्दाकिनी तत्र पुण्या रस्या सुविमलोदका । * * * अन्याद्यः नद्यः शतशः स्वर्णपद्मै रलङ्कताः—*Kurma Pura'na. ch.* 47. (हेमकूटवर्णनम्) । 'सरय राजतैः पद्मैः ज्वलितैः हेम-केशरैः'—*Ra'ma'yana IV. ch.* 40 ; 45. 'चामीकरीयैः कमलैर्विनिद्रैः च्यूतैः परागैः परिपिङ्गलोद्याम्'—*Kumara. XIII.* 27. "निर्विष्टहेमाब्ज-ज-रेण यस्याः"—*Raghu. XIII.* 60. पुण्याभिषेक &c.—They used to bathe in such waters not for making जलकेलि but only to acquire merit.

4. रत्नशिलागृहेषु—'गृह' of B is certainly better than the reading 'उत्तल' । *Ka'lidā'sa* elsewhere has 'नागराण्यम् उद्दामानि प्रययति शिला-वेष्टभिः'—*Megh. I.* 26 ; 'प्राविशत् सणि-शिला-गृहं हरः'—*Kumar. VIII.* 31. The presence of jewels suggests that lamps were not necessary. The commentator, *Nā'ra'yana*

remarks—अथ मणि-शयनेन नित्योज्ज्वलत्वं ध्वनितं, तेन च प्रदीप-निराकाङ्क्षत्वं
 “रवाङ्कुरा यव खप्रदीपाः” इत्यादिवत् ॥ Read also the description
 of हेमकूट in *Kurma Pura'na*, ch. 47. The houses, artistically
 decorated with jewels, were fit for merry-making. But the sages there
 averse to enjoyments, practise austere penance. This is wonderful. ध्यानम्—“तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्”
 —*Yoga sūtra of Patanjali*. प्रत्ययैकतानता means अविच्छिन्न-चिन्ताप्रवाह ।

5. यत् वाञ्छन्ति &c.—यत् means a place fraught with all
 the objects of enjoyments (such as celestial damsels, houses
 inlaid with jewels &c.) that one may aspire for.

मातलिः—उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना । (परिक्रम्य ।
 आकाशे) अये वृद्धशकल्य ! किंव्यापारः सम्प्रति भगवान् मारीचः ?
 (आकर्ण्य)—किं ब्रवीषि, दाक्षायण्या पतिव्रता-धर्मं मधिकृत्य
 पृष्टस्तदस्य महर्षि-पत्नी-गण-सहितायै कथयतीति ?

Mātali—Verily upsoaring (*is*) the ambition of the
 great. (*Turning round ; in the air.*) Hearken, aged S'ākalya !
 what (*is*) his reverence Mārica doing now ? (*Gesticulating
 hearing.*) What ! do you say ? “Being queried by the
 daughter of Daksha (*Aditi*) respecting the duties of wives
 devoted to (*their*) husbands, (*he*) is recounting them to
 her in company with the wives of (*other*) great sages” ?

राजा (कर्णं दत्त्वा)—अये, प्रतिपाल्याऽवसरः खलु प्रस्तावः ।
 King (*Leaning his ear.*)—Oh ! verily the introduction
 of the subject is such that (*its*) time must be awaited.
 (*i. e. we must wait for a chance at the end of the discourse.*)

मातलिः (राजानमवलोक्य)—अस्मिन्नशोक-वृक्ष-मूले तावदा-
 स्तामायुष्मान्, यावत्त्वामिन्द्र-गुरवे निवेदयितुमन्तरान्वेषी
 भवामि ।

Mātali (*Looking at the king.*)—(*My*) long-lived (*king*) may sit at the foot of (*this*) Asoka tree while (*I*) shall engage myself in seeking out a suitable opportunity to announce you to the father of Indra.

राजा—यथा भवान् मन्यते (इति स्थितः । मातलिर्निष्क्रान्तः) ।

King—As your honor thinks (*proper*). (*This said, stands.*
Exit Mātali)

राजा (निमित्तं सूचयित्वा)—

मनोरथाय किं बाहो ! सन्दसे मुधा ।

पूर्वावधीरितं अयो दुःखं हि परिवर्तते ॥१३॥

King (*Indicating an omen.*)—(*I*) hope not (*to obtain*) the desire (*of my heart.*) ; why, O arm, throbbest (*thou thus*) in vain ? For bliss (*if*) scorned before, turns to misery. [*or, Bliss has been disowned before, misery alone encircles (me now)*].

Remarks—‘अये’—M. R. ‘किमनुतिष्ठति’—R. V. M. S. ‘किंब्यापारः संप्रति’—B. ‘०धर्म’—R. V. M. K. ‘०पुण्य’—B. ‘तदस्य’—B. ‘तत्तस्य’—M. K. R, Others omit तत् । ‘पत्नीगण’—B. ‘पत्नी’—R. M. S. ‘मुनयः’—M. K. Mackenzie Mss. The Bengali and Kashmirian Mss. supported by the Tamil Mss. (*S*) give no speech before the exit of Mātali. Others—‘आयुष्मन् साधयाम्यहम्’ (निष्क्रान्तः) । K alone reads “विपरिवर्तते” for “हि परिवर्तते” । B reads ‘मुधा’ for ‘वृथा’ ।

मातलिरिति ॥ ‘उत्सर्पिणी’ महीयसि पदे धावन्ती, उत्तरीत्तरं वर्धमाना ‘महतां प्रार्थना’ अभिलाषः [इति पूर्ववाक्यस्य समर्थकत्वात् अर्थान्तरन्यासः । अन्ये पृथिवीस्था मुनयः तपोभिः एतादृशं सुखकरं स्थानमभिकाङ्क्षन्ति । किन्तु अवस्था तपस्विनः ब्रह्मलोकादिकम् इच्छन्ति इति हृदयम्] । ‘अये’ इति संबुद्धौ । ‘वृद्धः’

इत्याकृत्य' इति कस्यप-शिय-नाम । 'कः व्यापारः' यस्य स इति 'किंव्यापारः' किम् अनुतिष्ठति इत्यर्थः । 'दाद्यायत्या' [अपत्यार्थे फिज् ४।१।१५७] दत्त-कन्यया अदित्या ।

राजिति ॥ 'प्रतिपात्यः' प्रतीचणीयः 'अवसरः' कालः यस्य तादृशः अयं 'प्रस्तावः' पतिव्रताधर्म-कथन-लक्षण-प्रसङ्गः । अर्थात् यावदयं प्रस्तावः न समाप्तिमिति तावद्वहिः प्रतीक्षितव्यम् ।

मातलिरिति ॥ 'अन्तरम्' अवकाशं 'अन्विष्यति' यः सः [साधुकारिणि णिनिः ३।२।७८] । 'आस्ताम्' उपविशतु ।

राजिति ॥ 'निमित्तं' दक्षिण-भुज-स्पन्दनरूपं शुभलक्षणम् ।

सनोरथायेति ॥ अन्वयः । (अहं) सनोरथाय न आशंसे । (हे) बाहो ! मुधा किं (त्वं) स्फुरसे । पूर्वाश्वधीरितं श्रेयः दुःखं परिवर्तते [यद्वा, श्रेयः (मया) पूर्वाश्वधीरितम् । (अधुना) दुःखं हि परिवर्तते] । व्याख्या—अहं 'सनोरथाय' [इति विषये विषय्युपचारः] अर्थात् सनोरथ-विषयीभूतां शकुन्तलां प्राप्तुं मित्यर्थः [कर्मणि ४र्थी २।३।१४] 'न आशंसे' ['आङ्शसि इच्छायाम्' (गः-२३३४) इति आत्मनेपदम्] मम तु सनोरथाशंसापि नास्ति, प्राप्तुस्तु दूरतः अपाक्ता इति भावः । हे 'बाहो' महच्छिणभुज ! 'मुधा' वया ['व्यर्थके तु वया मुधा' इत्यमरः] 'किं' किमर्थं त्वं 'स्पन्दसे' । 'पूर्वे' प्राक् 'अवधीरितं' मया अवज्ञातम् ['अवधीर' इति अवज्ञायां चुरादिः । 'अवधीरयत् साधुम् असाधुः' इति धातु-दीपिकायां दुर्गादासः ॥ "मृतपूर्वे चरत्" ५।३।५७ इति पाणिनि-निर्देशात् पूर्व-शब्दस्याव परनिपाते कर्तव्ये "ज्ञापक-सिद्धं न सदेव" इत्युक्तेः अस्य न परनिपातः इति बोद्धव्यम्] । 'श्रेयः' शकुन्तलारूपं कल्याणं 'दुःखं' सत् अर्थात् दुःखरूपेण 'परिवर्तते' परिणतं भवति ॥ यद्वा ॥ 'श्रेयः मया पूर्वमवधीरितम् ॥ सम्प्रति 'दुःखं हि' केवलं 'परिवर्तते' परिभ्रमति [इति कुल्लुकभट्टपादाः ४।१६५] अर्थात् मां परितः तिष्ठति [सनोरथाय इति विषयस्य निगमनात् अतिशयोक्तिः । अर्थान्तरन्यासः । वृत्त्यनुप्रासश्च । श्लोकी वृत्तम्] ।

Voice :—आशंसेत्ये स्पन्दते ० अवधीरितेन श्रेयसा परिवर्त्यते ।

NOTES

1. उत्सर्पिणी—Gradually soaring high. Cf. 'कुत इदानीं मे दूराधिरोहिणी आशा'—*Act. V. P. 540, l. 11.*

2. आकाशि—*Vid. P. 256, n. 6. ; P. 436, n. 1.*

3. दाचायण्या—The derivation of the word puzzles many. The word 'दच' can be considered as a वृद्धसंज्ञक word by the Vart. 'वा नामधेयस्य', 1. 1. 73. Hence दचस्य अपत्यं स्त्री इति दच + फिञ् = दाचायणी (डौप् 4. 1. 47.) Read "दचस्य अपत्यानि । 'वा नामधेयस्य इति वृद्ध-संज्ञायाम् "उदीचां वृद्धादगोवात्" ४१११५७ इति फिञ् । गौरादित्वात् ४११४१ डौप्"—*Bha'nuji. Mr. Kale, Gosva'mi* and others have 'फक्' (*Kshirasva'mi's view*) which is inaccurate. We quote below in full Bhānuji's discussions refuting the views of *Mukuta* and others. Read (A) यत्तु "आसुररूपसंख्यानम्" (वा:—४१११९) इत्यत्र केचिद् 'आसुरि-दाक्ष्यीः' इति—इति मुकुट आह ॥ तत्र ॥ भाष्ये दाचिरदर्शनात् । (B) यदपि गोवत्वमुपचर्य "गोवे कुञ्जादिभ्यः 'चफञ्' ४११९८ इति च्फञि "जातिरस्त्रीविषयादयोपधात्" ४११६३ इति 'डौप्' इत्याह ॥ तदपि न ॥ कुञ्जादि-गणे अस्य पाठाभावात् । उक्त-रीत्योपचारं विना निर्वाहाच्च । (C) यत्तु "अत इन्" ४११९५ । अन्तरापत्येऽपि द्वौपायनवत् "यञिञीश्च" ४१११०१ इति 'फक्' इति स्वाभ्याह ॥ तदपि न ॥ अन्तरापत्ये फकः अदर्शनात् । (D) "इती मनुष्य-जातेः" ४११६५ इत्यत्र उजः उपसंख्यानात् 'डौप्' । "कौरव्य-माण्डुकाभ्यां च" ४१११९ इति चकारात् आसुरायणीवत् 'फः' इति ॥ तदपि न ॥ तदुक्तीपसंख्या नाऽप्रसिद्धेः । चकारस्याऽनुक्त-समुच्चयार्थे मानाभावाच्च । (E) यदपि दचमयते ॥ ल्युः ३१११३४ ॥ प्रज्ञायण् ४१११३४—इत्याह मुकुटः ॥ तदपि न ॥ प्रज्ञ-प्राज्ञवद् रूप-व्य-प्रसङ्गात्—*Bha'nuji.*

4. पतिव्रता-धर्मम्—For पतिव्रता cf. "आर्ताति, मुदिता हृष्टे, प्रीषिते भलिना कृशा । मृते च्येते या पत्न्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता" ॥—*Suddhi-tattvam.* For पतिव्रताधर्मं *vide Brahma-haibarta Pura'na.* (कृष्ण-ग्रन्थखण्ड) —*Ch. 83. Also Skanda Pura'na where Brihaspati*

describes the devotion of *Lopa'mudra* towards her husband, the sage *Agastya*. Also read *Maha'bha'rata*, *Anus'a'sana Parva* (स्त्रीधर्मकथने १४६ अध्याय P. 2005), beginning from उमोवाच ॥ स्त्रीधर्मो मां प्रति यथा प्रतिभाति यथाविधि । तमहं कीर्तयिष्यामि तथैव प्रयितो भव' &c. Such lectures on Puranas (पुराण-पाठ) are generally begun in the *afternoon*.

5. तस्यै—'तां बोधयितुम्' इति कर्मणि चतुर्थी—*Vide P. 130, n. 2*. Cf. also the कारिका on P. 249, n. 3, last two lines. महर्षिः—*Vide P. 358, n. 5*.

6. प्रस्तावः—Refers to the subject matter under discussion i. e. पतिव्रताधर्म ।

7. अशोक &c.—The bark of As'oka tree (*Jonesia Asoka*) is indispensable for female disease. "The vegetable world scarce exhibits a richer sight than an As'oka tree in full bloom. It is about as high as an ordinary cherry tree." Its flowers are very large "and beautifully diversified with tints of *orange-scarlet*, of *pale-yellow*, of *bright orange*, which form a variety of shades according to the age of the blossom"—*Sir William Jones*. According to *Ra'ghava*, Mātali's suggestion to sit under the अशोक tree implies that the king will ere long be freed from sorrow (अ-शोक) —"अशोक-वृक्ष इत्यनेन अत्र उपविष्टस्य शोकराहित्यं भविष्यति इति ध्वनितम्" ।

8. अन्तरान्वेषी—This is only a pretext to leave the king alone, thus providing him with a free scope of meeting S'akuntala alone. *In this connexion vide P. 49, n. 1. and P. 320. n.*

3. इन्द्रगुरवे—Refers to Kās'yapa, father of Indra and other gods. *Vide Mahabha'r. Sa'ntiparva. Cf. 207—208.*

9. बाहो &c—बाहु here refers to the right hand. 'स्यन्दोभुजस्य इष्ट-समागमाय । स्यन्दः करस्य द्रविणाऽऽसि-हेतुः'—*Basanta-ra'ja Sakuna*. 'सुहृत्स्त्रे हृद्यबाहुभ्याम्'—*Matsya Purana. Ch. 215*. 'दक्षिणभुज-स्यन्दनम् अर्थलाभं यन्तु दर्शनं वा'—*Garga. Vide P. 61, n. 3.*

10. सुधा—In vain, Cf. 'यत्किञ्चिदपि संवीक्ष्य कुरुते हसितं सुधा'
—*Darpana*. Sometimes it means 'falsely', 'wrongly'. Cf.
'रात्रिः सैव पुनः स एव दिवसी मत्वा सुधा जन्तवः'—*Vaira'gya Sataka*,
78. पूर्वावधौरितम्—Either from the root अवधौर (*Com.*) or from
धौर with the Upasarga 'अव'. Cf "त्वं कुत इदानीम् माम् अवधीर्य
&c.—*Ratna'vali. Act.* "इतीव धारामवधीर्य मण्डली क्रिया" &c.—
Naisadh. "अवधीर्य धैर्यकलिता"—*S'is'upal.* "अवधीर्य धैर्य परिश्रमे"—*Ibid.*
Vide P. 684, n. 5.

11. दुःखं &c.—According to *Ra'ghava* and *Abhira'ma*
"दुःखम्" here has been used *adverbially* and it means
'with great difficulty,' 'rarely'. For this sort of adverbial use, cf.
"दुःखं नूनं कुरुष्व चरिष्यामः सहोमिमाम्"—*Maha'bhar.* (सौप्तिकपर्व) *ch. 9.*
41. "खादुभित्तु विषयैर्हृतस्ततो दुःखमिन्द्रियगणो निवार्यते"—*Raghu. XIX*
49. 'दुःखं नूनं भविष्यामि विचरन् पृथिवीमिमाम्'—*Ibid.* (स्त्रीपर्व) *ch. 1. 10.*
—'दुःखं यथा स्यात् तथा'—*Nilakantha. Also Gita. V. 6 ; XII. 5.*

12. परिवर्तते—Either (i) turns to misery—*Williams*, or (ii)
(*scarcely*) returns—*Ra'ghava*. Or (iii) moves round (*me*).! For
the latter sense cf. 'शतं वर्षाणि तामिस्रं नरके परिवर्तते'—*Manu. IV.*
165 and *Kulluka-Bhatta* thereon.

Remarks :—*Bhavabhuti* had evidently this s'loka before
him when he wrote "सनोरघस्ययद्वीजं तद्वैवनीदिता हतम् । लतायां
पूर्वलूनायां कुसुमस्यागमः कुतः ॥ —*Uttara-caritam Act. V. 20.*

(निपथ्ये) मा क्व, सा क्व चावलं करेहि । कथं गदो जेव्व
अत्तणो पकिदिं [मा खलु मा खलु चापलं कुरु । कथं
गत एव आत्मनः प्रकृतिम्] ।

(*In the postscenium.*)—(You) must not be so foolhardy.
What! you have (*already*) gone back (*straight*) to (*your*)
own nature.

राजा (कर्णे दत्त्वा)—अभूमिरियमविनयस्य, तत् को नु खल्वेवं निषिध्यते । (शब्दानुसारिणाऽवलोक्य सविस्मयम्) अये, कोनु खल्वयम् अनुबध्यमानस्तापसौभ्याम् अवाल-सत्त्वो बालः ।

अर्ध-पीत-स्तनं मातुरामर्द-क्लिष्ट-केसरम् ।

प्रकीडितुं सिंह-शिशुं बलात्कारेण कर्षति ॥१४॥

King (*Leaning his ear.*)—This (*is*) no place for petulance ; who (*is*) this then, that is being thus forbidden ? (*Looking in the direction of the sound—With wonder.*) Lo ! who is this boy with unboyish strength, closely followed by two hermitesses,—(*Who*) for the purpose of playing (*with him*), is forcibly dragging away from its dam a lion's whelp, that has (*but*) half-sucked (*its dam's*) dug and has its manes dishevelled by rough handling ?

Reading :—B alone reads 'यस्मिन् तस्मिन्नेव आत्मनः प्रकृतिं दर्शयसि' for "कथं गतः" &c. तत्—B. Omitted by others. M reads 'संस्मितम्' for 'सविस्मयम्' । 'एव'—R. V. M. S. 'एवं—B. 'अवबुध्यमानः'—B. 'अनुबध्यमानः'—R. M. V. 'अनुगम्यमानः'—Mackenzie Mss. B reads "करणेवाकर्षति" for 'बलात्कारेण &c.' 'तापसौभ्याम्'—B. S. Burkhard. 'तपस्विनीभ्याम्'—Others. 'केशरम्'—M. G. 'केसरम्'—Others.

नेदर्थे इति ॥ 'चापलम्' अनवस्थितिः [इति हेमचन्द्रः] औद्धत्यम् [इति रघुटीकायां मल्लिनाथाः ३।४२ ; तल्लक्षणं यथा दर्पणे—'मातृसर्प-क्षेप-रागादेः चापलं तु अनवस्थितिः'] 'आत्मनः प्रकृतिं' स्वभावम् अर्थात् चाञ्चल्यम् ।

राजति ॥ 'अविनयस्य' अशिष्ट-व्यवहारस्य 'अभूमिः' अस्थानम् । 'निषिध्यते' निवार्यते । "अये" इति विस्मये । 'अनुबध्यमानः' अनुगम्यमानः । 'अवालस्य' अर्थात् यूनः सत्त्वं बलं ["सत्त्वोऽस्त्री तु जन्तुषु स्त्री तु व्यवसाये पराक्रमे" इति केशवः] तद्वत् 'सज्ज' यस्य तथाभूतः [उत्तरपदलीपौ बहुव्रीहिः] । 'कोनु खल्वयं बालः' शिशुः 'सिंहशिशुं' बलात्कारेण कर्षति' इति चूर्णिकथा सहाय्यः ॥

अर्धेति ॥ अन्वयः ॥ प्रक्रीडितुम् आमर्दक्लिष्ट-केसरम् अर्धपीत-स्तनं सिंह-शिशुं
बलात्कारेण मातुः कर्षति । व्याख्या—‘प्रक्रीडितुं’ सिंह-शिशुना सह खेलां कर्तुम्
‘आमर्देन’ आकर्षणविशेन ‘क्लिष्टा’ विग्रहलीकृताः ‘केसराः स्तन्यकेशाः [“सटायं
केसरी दत्ताः” इति गदसिंहः] यस्य तम् । ‘अर्धम्’ असंपूर्णं यथा स्यात् तथा
पीतः स्तनः (लक्षणया स्तन्यं दुग्धम् इत्यर्थः,) येन तादृशम् (स्तनम्बन्धत्वात् सिंहशिशोः
स्नेह्यया अनागमनं व्यज्यते) ‘सिंहस्य शिशुं’ बलात्कारेण हठात्कारेण [इति
शब्दरत्नावली] बलादग्रहर्णन [इति रघुटीकायां मल्लिनाथपादाः १०।४७] कीयं
वालः ‘मातुः’ जनन्याः सिंहिकायाः सकाशात् इत्यर्थः [अपादाने प्रमी] ‘कर्षति’
दूरं नयति [स्वभावोक्तिः । उदात्तमनुप्रासश्च । श्लोको वृत्तम्] ।

Voice :— ० स्तनः ० केसरः ० शिशुः कृष्यते ।

NOTES

1. चापलम्—Any inconsiderate act, rashness. Cf. ‘स्वचित्त-
वृत्तिरिव चापलभ्यः निवारणीया’—*Ka'damvari*. ‘पुनः पुनः सुतनिषिद्धचापलम्
—*Raghu. III. 42*.

2. तापसीभ्याम् अनुबध्यमानः—‘अनु + बध्य’ Lit. means ‘to bind’,
or ‘fasten to’. Cf. ‘सौमन्तं निजम् अनुबध्नती कराभ्याम्’—*Sis'upal. VIII. 69*, hence ‘to follow closely’. Cf. ‘मधुकरकुलैः अनुबध्यमानम्
—*Ka'damvari*. The epithet “very forcibly expresses the close attendance of a nurse upon a child”—*Williams*.
‘अवरोधमानः (B) also suits the context. It may be explained as “प्रियमाणः” “obstructed”. All except B, S & Burkhard read
“तपस्विनीभ्याम्” here and in the next stage-direction. But this is to be rejected and replaced by “तापसीभ्याम्” as this word has been repeated *through out* in the following passages. Cf. “तापसीं विलीक्य हसति” । तापसी—भो, न मां गणयसि । तापसी—(उभौ निर्वर्ण्य)—आययम् आययम् । (प्रविश्य मयूरहस्ता) तापसी &c.

3. अवालसत्त्वः बालः—A boy whose strength is like an un-
boy, i.e. a youth. Cf. “बालो हि अमालाद्विनीतमूव धृत्या च शीचेन
प्रिया प्रियाच”—*Buddha-carita. II. 23*.

4. मातुः कर्षति—Drags away from its mother. *Raghava* construes 'मातुः' with "अर्धपितृस्तनं सिंहशिशुम्" (lion's cub which has but half-sucked its mother's dug—*Williams.*) and remarks—"शिशुना अन्यकर्षणमेव दुस्करं, तवापि सिंह-शिशुकर्षणं, तवापि अन्यस्मात्, तवापि मातुः क्रोडात्, तवापि स्तनम्वयन्तमिति सर्वोत्कर्षः व्यज्यते" ॥

5. बलात्कारेण—'बलात्' is an अव्यय in the sense of 'forcibly' 'against one's will'. 'बलात्' इति निपाती हठार्थः—*Khirasva'mi.* Cf. 'बलात्' संदूषयेत् यस्तु परभार्यां नरः क्वचित् । वधदण्डो भवेत् तस्य नापराधो भवेत् स्त्रियः—*Matsya Pura'na Ch. 20.* 'बलात्' यः 'कारः' करणं स 'बलात्कारः' (कर्मधारयः) तेन । Using violence, employing force. For *Bhanuji's* derivation vide *P. 719, n. 4.* Cf. 'श्रापयन्ति-पौलस्त्याबलात्कार-कचयद्दे'—*Raghu. X. 47.* 'मत्ताभियुक्त-स्त्री-बलात्कार-कृतञ्च यत् तदप्रमाणं लिखितं भयोपाधिकृतं तथा'—*Na'rada* quoted by *Mita'kshara'.*

Remarks :—Similar ideas contained in this and some other S'lokas of this act are met with in those cantos of *Kuma'ra'samvabam*, which according to the occidental scholars are interpolations made by a *pseudo-Kalidasa*. Cf. 'गृह्णन् विषाणे हरवाहनस्य स्पृशन् उमाकिशरिणः उटालीः । स भङ्गिणः सूक्ष्मतरं शिखायुग्मं कर्पन् वभूव प्रमदाय पितोः—*Kumar. XI. 43.*

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्ट-कर्मा तापसीभ्यां सह बालः) ।
बालः—जिह्वा, ले सिंह-सावत्रा ! जिह्वा । दन्ताइं दे गणयिस्सं
[जृम्भस्व, रे सिंह-शावक ! जृम्भस्व । दन्तान् ते गणयिष्यामि ।

(Then enter behaving as described, with two hermitesses a boy). Boy—Gape, you lion-whelp, gape. (I'll count thy teeth.

प्रथमा—अविणीद ! किं णो अपच्च-णिव्विसेसाइं सत्ताइं
विप्पअरेसि । हन्त, वड्ढइ दे संरम्भो । ठाणे क्खु, इसि-
जणेण सव्वदमणो त्ति किद-णामहेओसि । [अविनीत ! किं

नः अपत्य-निर्विशेषाणि सत्वानि विप्रकरोसि । हन्त, वर्धते
ते संरम्भः । स्थानि खलु ऋषि-जनैः सर्वदमन इति कृत-
नामधेयोऽसि] ।

First - Naughty (*boy*) ! Why d'(you) torment the animals
(*looked upon by us*) with no difference from our (*own*)
offspring? O dear ! your turbulence but waxes ! Fitly
indeed, thou hast been yclept "*All-tamer*" by the
anchorites.

राजा—किं नु खलु बालेऽस्मिन् औरस इव पुत्रे स्निह्यति
मे मनः । (विचिन्त्य) नूनमनपत्यता मां वत्सलयति ।

King - Why, indeed, does my mind yearn towards this
boy, as towards a begotten child? (*Reflecting.*) Certainly
(*my*) childlessness makes (*me*) feel a fatherly affection.

Reading: - 'तापसीभ्यां, - B. S. Burkhard 'तपस्विनीभ्याम्' - Others.
B has 'सिंहशावक' for 'सिंह' । 'वर्धते' - M. R. S. 'वर्धते इव' - B.
'मनः' - R. V. M. 'हृदयम्' - B. 'विचिन्त्य' - B. Omitted by others.

तत इति ॥ 'यथानिर्दिष्टं' सिंह-शावकाकर्षण-रूपं 'कर्म' यस्य तादृशः ।

बाल इति ॥ 'जृम्भस्व' मुखं व्यादेहि । 'गणयिष्यामि' संख्यास्यामि [शिवाभावात्
राजदारकस्यापि अस्य शौरसेनी भाषा] ।

प्रथमेति ॥ तापसीति संवधते । 'अपत्येभ्यः', 'विर्गते' 'विशेषः' प्रभेदः
येभ्यः तानि पुत्रतुलानि इत्यर्थः । 'सत्वानि' जन्तूनि ['सत्वं' द्रव्ये गुणे चित्ते
व्यवसाय-स्वभावयोः । पिशाचादी आत्मभावे बलि प्राणेषु जन्तुषु - इति हेमचन्द्रः]
'विप्रकरोषि' उत्पृीडयसि । 'हन्त' इति खेदे । 'संरम्भः' कोपः ['संरम्भः संभवे
कोपे' इति विश्वः । "रमेः अश्वलिङ्गोः" ७।१।६३ इति नृमागसः ।] 'स्थानि' इति
युक्ते [इति तत्त्वबोधिनी ४७७] ।

राजिति ॥ 'उरसा' वल्गमा निर्मितः ["उरी वल्गसि च श्रेष्ठे" इति मेदिनी]
इति 'औरसः' ४।४।६४ अङ्गजः पुत्रः तस्मिन् ['अङ्गादङ्गाद् सम्भवसि हृदयाद्
अभिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्' ॥—इति महाभारते
शकुन्तलीपाख्याने ७४ अध्यायः । बालमनोरमाधृता श्रुतिश्च १६४६ द्रष्टव्या] ।
'मि मनः 'सिंहश्रुति' स्नेहाद्रं भवति । 'वत्सलं' स्नेहवन्तं ['हिरण्यसु वत्सलः'
इत्यमरः । "वत्साऽसाभ्यां" ५।१।८८ इति लच्] करोति इति 'वत्सलयति'
['तत्करोति तदाचष्टे', गः-२५७३ इति णिच्] ।

NOTES

1. सिंह-शावक—This reading of B is evidently better than 'सिंह', for it was not a *lion*, but a *lion-cub* with which the boy was playing. Cf. 'सिंहश्रुति' बलात्कारिण कर्षति—*Act. VII. 14. Supra*. 'वत्स, एतं बालसुगेन्द्रकं मुञ्च', 'भद्रमुख * सोचय * * * बाध्यमानं बालसुगेन्द्रकम्', 'सिंह-शावकस्य विमर्दात् परित्यज्य'—*Infra*. Note that the boy speaks शौरसेनी Prākṛita owing to the injunction—"बालानां षण्डकाणाञ्च नीचग्रहविचारिणां उन्मत्तानामातुराणां सैव स्यात्"—*Darpan. Ch. VI*. "सैव शौरसेनी एव" इति तट्टीका ॥

2. दन्तान्ते &c.—In a similar way, *Child Ka'rūka* used to count the teeth of snakes and human skulls in the neck of *S'iva*. Read "एको नवो वा द्वौ दश पञ्चसतेति अनीगणत् आत्ममुखं प्रसार्य । महेश-कण्ठोरग-दन्तपति तदङ्गः शैशवमौग्धमैशः ॥ कपर्दी कण्ठात्म-कपाल-हन्त्रोऽङ्गुली प्रवेष्टानन-कोठरेषु । दन्तानुपात्तुं रभसौ बभूव सुक्ताफल-भान्तिकरः कुमारः ॥—*Kumar. XI. 44-45. Vide remarks on P. 831.*

3. अपत्यनिर्विशेषाणि &c.—Cf. 'त एव जातनिर्विशेषा सुगणविपादयाः'—*Uttar. Act. III*. 'आधार-यत्न-प्रमुखैः प्रयत्नैः संवर्धितानां सुतनिर्विशेषम्'—*Raghu. V. 6. Also XIV. 22*. 'सुतनिर्विशेषः नकुल'—*Hitopades'a*. 'विप्रकरोषि'—tease. *Vide. P. 402, n. 5*. The hermitessess must be educated and of high pedigree and this is why they converse in शौरसेनी Prākṛita. Read 'शौरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योषिताम्'—*Darpana*.

4. औरसः—This is one of the *twelve* kinds of son, mentioned in the code of Manu (*Vide Ch. IX, 158—160*). It means a son, born of a legally wedded wife (धर्मपत्नी). Cf. 'औरसी धर्मपत्नीजः'—*Y. II. 128*. 'स्वचेतं संस्कृतायान्तु स्वयमुत्पादयेत् हि यम् । तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पितम्'—*Manu IX. 166*. 'सर्वणीयां संस्कृतायाम् उत्पादितम् औरसम्' विद्यात्—*Bodha'yana*. "उरसा निमित्त" इति उरस् + अण् ["उरसीऽण् च", 4. 4. 64] = औरसः ॥ Prof. G and others derive औरसः as 'उरसः जातः' (*with* पञ्चमी विभक्ति in उरस्) but this is "चिन्ताः" । The *Vritti* remarks "उरः शब्दात् तृतीयासमर्थात् निर्मित इत्येतस्मिन्नर्थे अण्-प्रत्ययो भवति । उरसा निर्मितः, औरसः पुत्रः" —*Va'mana under 4. 4. 64*. *Bhattoji* does the same (*Vide 1646*) on which *Ba'la-manorama* observes "तृतीयान्तात् निर्मित इत्यर्थे इति शेषः । पुत्र इति संज्ञाधिकारात् लब्धम्" ॥ Again "संज्ञाधिकारात् नेह, उरसा निर्मितं सुखम्"—*Tattvabodhini*.

5. स्निह्यति मे मनः—Cf. "अभितलं पृथग्सूनुः स्नेहेन परितस्तरि । अविज्ञातेऽपि बन्धौ हि बलात् प्रह्लादते मनः"—*Kira'ta. XI. 8*. Also *Rāma's* speech at the sight of लव—'तत् किम् एकपदे एव दुःखविशामं ददाति उपस्नेहति कुतोऽपि निमित्तात् अन्तरात्मानम् । अथवा स्नेहस्य निमित्तमव्यपेक्ष इति विप्रतिसिद्धमेतत् ॥ Also "बाधायते निपतिता समदृष्टिरस्मिन्, वात्सल्यावन्धि हृदयं मनसः प्रसादः । सञ्जातवैपथ्यभिरुज्झित-वैर्य-वृत्तिरिच्छासि चैनमदयं परिरञ्ज्युरङ्गः"—*Vikram. I. 9*. बाले अस्मिन्—

Note the peculiar use of locative here. This may be technically called "निमित्त सप्तमी" (*locative of motive*). A person or a thing to whom any feeling such as attachment, love &c. is shown, is exhibited in the locative, in connection with roots such as स्निह्, अभिलष &c. Cf. "सीदरस्नेहीऽपि एतेषु"—*P. 65, l. 6*. "अस्याम् अभिलाषि"—*P. 83, s'l. 20*. "तापसकन्यायं ममाभिलाषः"—*P. 247, l. 24*. "तस्यां सीदरस्नेहम्"—*P. 430, l. 16*.

द्वितीया—एसा तुमं केसरिणी लंघइस्सदि, जइ से पुत्तअं
ण मुच्चिस्सदि [० एसा लंघइस्सदि केसरिणी लंघइस्सदि यद्यस्याः पुत्रकं
न मोच्यसि]

Second—This lioness will (*surely*) attack you, if (*you*) don't let her baby go.

बालः (सस्मितम्) —अम्हहे । बलिअं क्खु, भीदं मिहि [अम्हहे, बलीयं क्खु, भीतोऽस्मि] (इत्यधरं दर्शयति) ।

Boy (*With a smile.*) —Oh! I'm dreadfully scared, indeed. (*This said, pouts out his under-lip.*)

राजा (सविस्मयम्) —

महतस्तेजसो बीजं बालोऽयं प्रतिभाति मे ।

स्फुलिङ्गाऽवस्थया वज्रिरेधोऽपेक्ष इव स्थितः ॥ १५ ॥

King (*With amazement.*)—This boy, appears to me (*to possess*) mighty energy, like fire remaining in a state of scintillation (*i.e. in a sparkling state*) waiting for fuel (*to display its blaze*).

Reading :— All but B read 'लङ्घयति' and 'मुञ्चेसि' for 'लङ्घयिष्यति' & 'मोक्षसि'. 'सविस्मयम्'—B. Omitted by others. 'एधोऽपेक्षः'—B. Burkhard. S'r. "एधोऽपेक्ष"—R. V. M. K. S. Some of the B. Mss. read 'एधः क्षयः' ।

द्वितीयेति ॥ अत्रापि तापसीति संबध्यते । 'लङ्घयिष्यति' अभिसविष्यति, तवोपद्रवः किञ्चित् करिष्यति ।

बाल इति ॥ 'अम्हहे' इत्याशये । तदवचनात् 'बलीयः' अत्यर्थं यथा स्यात् तथा 'अस्मि' अहं 'भीतः' इति सोल्लङ्घम् [तस्मादेव "उपकृतं बहुतव किमुच्यते" इत्यादिदर्पणीदाहरणवत् विपरीतलक्षणया किञ्चिन्मात्रमपि नाहं भीत इत्यर्थः गम्यते] । अधरं दर्शयति इति उपहासार्थम् ।

महत इति ॥ अन्वयः ॥ एधोऽपेक्ष स्फुलिङ्गाऽवस्थया स्थितः वज्रिरेव अयं बालः मे महतस्तेजसः बीजं प्रतिभाति । व्याख्या—'एधोऽपि' इत्यनानि ['काष्ठं दारिद्र्येन लेधः' इत्यमरः] 'अपेक्षते' यः तथामृतः ['ईक्षिचसिभ्याञ्च', वाः-२९१३ इति कर्मण्योसपदे णः]

काष्ठप्राप्तिं प्रतीक्षमाणः, 'स्फुलिङ्गस्य' अग्निकणस्य ['विषु स्फुलिङ्गः अग्निकण' इत्यमरः । 'फिन्की' इति भाषा] 'अवस्थया' अर्थात् विन्दुरूपेण ["कयम् 'अवस्था' 'संस्थिति' ? 'व्यवस्थायाम् असंज्ञायाम्' १।१।३४ इति ज्ञापकाद् नात्यन्ताय बाधा भवति" इति काशिका । अङ्—३।३।२०३, अङ् बाधकः क्तिन्—३।३।८५] 'वज्रिरिव' अयं बालः' शिशु सर्वदमनः मै मम संबन्धे 'महतः' प्रखरस्य तेजसः' वीर्यस्य [अग्निपक्षे दीप्तये] 'बीजम्' उत्पत्तिनिदानम् ['हेतुर्ना कारणं बीजम्' इत्यमरः] 'प्रतिभाति' प्रतीयते इत्यर्थः । काष्ठपिप्पी अग्निस्फुलिङ्ग इव विनयमपेक्षमाणः शिशुरयं जगद्दीपकत्वस्य कारणं स्यात् [उपमानुप्राप्तौ । श्लोकी हतम्] ।

Voice :—०पेक्षण स्थितेन वज्रिना अनेन बालेन बीजेन प्रतिभायते ।

NOTES

1. लङ्घयिष्यति—Will hurt, attack, or injure. *Vide. P. 256, n. 7 ; P. 706, n. 6*: Also cf. 'न लङ्घते गुरोराज्ञां न लङ्घयति यः स्थितिम् । अस्याधिरतिदीप्ताग्नि र्यं कदापि न लङ्घति"—*Hala'yudha. 67*.

2. अन्हहे—This is rather *unusual* in the mouth of a male member. *Vide. P. 261, n. 1. and P. 260, l. 21*.

3. अधरं दर्शयति—The boy ironically pouts out his lower lip. This is extremely natural to the children. (*Cf. Bengali 'मुखं मे'चान्'*) । "विनिष्क्रान्तो विस्मृतः स्यात् अधरोऽलक्तकादिना । रञ्जने बालकानाञ्च चेतमिदं नियुज्यते । स्त्रीणां विलास-विस्वीक-हर्षादिषु च कौर्तितः ॥ —*Sangita-sudha-nidhi*. Cf. "All they that see me laugh me to scorn ; they shoot out the lip"—*Psalm. XXII. 7*.

4. स्फुलिङ्गा &c. = In a state of scintillation, in a smouldering state. "स्फु" is an onomatopoeic word, signifying the sound produced by blowing (*Cf. Bengali 'फु'*) । 'स्फु,' इति अनुकरणशब्दः—*Bha'nuji*. 'स्फु'ना स्फुत्कारेण लिङ्गति गच्छति इति पचाद्यच् ३।१।३४—*Bharata*.

5. एधीपेचः—Waiting for fuels that it may blaze up. Both 'एध' (०) Prof. Sanyal (Prof. Shastri Collection). Both have been used by our poet. Cf. 'अनलाय अगुरु-चन्दनैधसे'—*Raghu. VIII*.

71. 'एधान् हुताशनवतः (स मुनिर्ग्रयाचि)—*Raghu. (IX. 81.)* quoted by *Ra'ya Mukuta* ; also 'अग्निन् एधान् इवानिलः'—*S'is'upal. II. 99.* *S'idha'ntaba'gis'a* notices अधिकपदतादोष in this S'loka. Read * उपमेये पूर्वार्धे "शिचां प्रतीचमाणः" इत्यनभिधानात् उपमाने परार्धे च 'एधोऽपच' इत्यभिधानात् अधिक-पदता दोषः, "नयनज्योतिषा भाति" इत्यादि-दर्पणाटाहरणवत् । "शिचां प्राप्तावयं बालः सहतिजाः भविष्यति" इति पूर्वार्धपाठेन स दोषः परिहरणीयः—*S'idha'ntaba'gis'a.*

प्रथमा—वच्छ, एदं मुञ्च बाल-मिन्दुअं । अवरं दे कीलणअं दाइस्सं [वत्स ! एमं मुञ्च बाल-मृगेन्द्रकम् । अपरं ते क्रीडनकं दास्यामि] ।

First—My child ! release this poor lion's cub. (I) will give you another toy (to play with).

बालः—कहिं । देहि णं [कस्मिन् । देह्येनत्] । (इति हस्तं प्रसारयति) ।

Boy—Where (is it) ? Give it (me first). [This said, stretches his hand].

राजा (बालस्य हस्तं दृष्ट्वा)—कथं चक्रवर्ति-लक्षण मप्यनेन धार्यते । तथाह्यस्य—

प्रलोभ्य-वस्तु-प्रणय-प्रसारितो

विभाति जाल-ग्रथिताङ्गुलिः करः ।

अलक्ष्य-पत्राऽन्तरमिद-रागया

नवोषसा भिन्नमिवैक-पङ्कजम् ॥ १६ ॥

King (Looking at the hand of the boy.)—How now ! the imperial birthmarks are also borne by him. For—His hand, outstretched in love (to grasp) the coveted object, CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

ऊणादिवृत्तौ भद्रोजिः । “अथ कालेन सह तदभिसंनिव्या देवताया अभेदेविवचा”
इति विद्यास्त्रुधिः ॥ अतएवोक्तं विश्वप्रकाशे “उषा रात्रौ तदन्ते स्यात् अवाऽनव्ययमप्युषा ॥”
‘नव’ इत्यनेन विकास-सामर्थ्यं ध्वनितम्] । ‘भिन्नं केवलं मेदं प्राप्तं न तु सम्यक्
विकसितम् अतएव ‘न लक्ष्याणि’ दृश्यानि ‘पवाणाम् अन्तराणि’ परस्परस्यैवकाश-दर्शाः
सन्निविभागा इत्यर्थः यस्मिन् तथाभूतम् ‘एक’ द्वितीयरहितं [‘एक’ संख्यान्तरे श्रेष्ठे
केवलेतरयोस्त्रिषु’ इति मेदिनी] ‘पङ्कज’ पद्मम् ‘इव विभाति’ शोभते [उपसाल-
कारः । काव्यलिङ्गम् । प्रसारितस्यैकस्यैव करस्य पूर्णसाम्य-प्रदर्शनार्थम् एक-पदम् ।
प्रप्रेति त्वान्तरेति केक श्रुति-वृत्त्यनुप्रासाः । वंशस्थविलं वृत्तम्] ।

Voice :—० प्रसारितेन ० अङ्गुलिना करेण भिन्नेन ० पङ्कजेनेव ० अन्तरेण विभायते ।

NOTES

1. चक्रवर्ति &c.—For चक्रवर्ती Vide. P. 47, n. 4. As the boy stretched out his hand to take the toy, the king could have a distinct view of his hand which was extremely rufescent. The hand also bore some marks which according to the *Science of Palmistry*, are some signs prognostic of paramount lordship.

2. प्रलीम्ब &c.—‘प्रणय’ means ‘desire’, ‘longing’. Cf. ‘करस्य दर्भेप्रणयापहारिम्’—*Kumar. V. 35.* where *Mallinātha* has ‘प्रणयेण प्रार्थनया’ ।

3. जालग्रथिताङ्गुलिः—Whose fingers are sticking to one another like a web. This corresponds to ‘अलक्ष्यपवान्तरम्’ as applied to पङ्कज । Kāṭyavema dissolves differently “जालिषु अन्तरेषु ग्रथिताः संहताः अङ्गुल्यः यस्य सः” । Again “जालवत् गवाचवत् गवाचगत-सरल-दारुवत् इत्यर्थः, ग्रथिताः परस्परं संश्लिष्टाः अङ्गुल्यः यस्मिन् सः । ‘जालं गवाचे’ इति हेमचन्द्रः”—*S’idha’ntabāgis’a*. This is a good sign and is indicative of ‘महापुरुषत्व’ । Read “घनाङ्गुलिश्च सधनस्त्रिष्व रेखाश्च यस्य वै । नृपतेः करतलगा मणिवन्धे समुत्थिता” &c.—*Gaduda Pura’na. Ch.*

०६. ‘चक्राङ्गपादं स तथा सहर्षिः जालावनद्वाङ्गुलिपाणिपादम्’—*Buddha-carita.*

t. 65. 'सुजात-जालावतताङ्गुली यदु निगूढगुल्फौ विषपुष्पकोमलौ'—*Ibid.*

VIII. 55. "जाल-पाद-भूजाविति नर-नारायण-विशेषणमुक्तम्"—*S'ankara*.

3. नवोपसा &c.—On this *Maha'mahopa'dhya'ya Nya'yapanca'nana* remarks 'नवोपसा इति पाठः दृष्ट एव, उपःशब्दस्य नित्यस्त्रीवत्वात्'। This is of course in consonance with 'उपः प्रत्युपसि स्त्रीवि'—*Amar*. But 'उपस्' in the sense of "deity presiding over dawn [aurora]" is *feminine*, as is sanctioned by an authority like Pa'nini in his *शिक्षाशुभासन*। Read 'प्रतिपद-श्वापद-विपत्-सम्पच्छरत्-संसत्-परिषद-उपः-संवित्-तुत्-पुत्-मुत्-समिधः'—27. Hence Bhavabhuti writes "जगद्धां देवीम् उपसमिध" (*Now see Com.*) Pandita Ta'ra'na'tha has included उपस् in the feminine gender in his famous *वाचस्पत्यकोष*। *S'ankara* also takes उपस् (f) in the sense of प्रभातकाल and quotes from an *unknown* lexicon. But his gloss is corrupt. Williams observes—"It is possible that the feminine noun 'उपा' may form its vowel cases from उपस्, as 'जरा' from 'जरस्'; cf. "आदित्यपि हलन्तानां यथा वाचा, निशा, दिशा"—*Bha'guri*. In fact 'उपस्' though usually *neuter* in *classical* sanskrit, it is always used in the *feminine* in the *Vedas* and we have many a time noticed *our poet's* fancy for *archaic forms*. 'अवस्य मेव चित्ततो मघोनी उपाः याति स्वसरस्य पत्नी—*Rigveda. Mandala. III. 61, 4*; 'अच्छ वः देवीम् उपसम्'—*III. 61. 5*; *6*; *7*; 'वि उपाः आवः'—*Ibid. Mandala. VII. 75*; where *Sa'yana* observes 'इयम् उपाः दिविजाः' &c.—*Ka'taya vema* however takes 'नवोपसा as an instance of बहुव्रीहि (*i. e.* = *by the early-dawned one*). Read नवम् उपः यस्याः सा 'नवोपा' प्रातःसम्या तथा भिन्नम् विकसितम्। The day was just dawning and hence the petals of the lotus were a little and not fully opened ('अङ्गाभोजं, निशायां विकसति कुमुदम्'—*Darpana*); and its interestices in the lower part were not visible (अलक्ष्य पदान्तरम्). The *Prof. Sayya Bra Chastri* Collection. palm with his fingers upraised, but as the fingers were joined at

their roots by a web or a sort of membrane, the hand thus looked like a partially bloomed lotus. एकपद्मजम्—एक is added to adapt the simile to the single hand. (Com.).

4. इङ्गरागया—Suggests that the petals of the lotus, naturally red, were made *extremely* rufescent and hence such a lotus can be beautifully compared with the hand which also is *extremely* red. ('अतिरक्त &c'.—Vide Com.) इन्वी (दीप्तौ) + क्त कर्मणि = इङ्गः (संदीपितः) kindled, hence enhanced. Though usually अकर्मत्वे the root is often used *transitively*; cf. 'अग्नीन् इन्वी'—अग्नीत् (ऋत्विग्विशिष्टः)—*Rha'nuji*; also *Bhattoji* under 1500. 'युनज्मि कालिन ससिद्धानः अस्त्रकौशलम्'—*Bhatti. VI. 37.* where *Mallina'tha* has 'अस्त्रकौशलं समित्वाः दीपयन्'. *Sidhānta-bāgis'a* explains differently—'इङ्गः प्रकाशितः रागः रक्तिमा यस्याः तथा अधिरप्रवृत्तेन प्रभातकालिन। * * * इङ्गरागया इत्यनेन उपः प्रवृत्ति-सूचनात् पद्मज-प्रकाश-योग्यत्वम् सूचितम्'। For 'राग' in the sense of 'redness,' cf. 'अधरः किसलय-रागः'—*P. 77; Kuma'r. - III. 10.*

Remarks— Here the उपमा is not *defective* though two words of *different* genders (*i. e.* करः and पद्मजम्) have been compared. On such cases *Dandi* observes :— "न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाऽधिकतापि वा। उपमाद्वेषणायान् यत्कोटिगः न धीमताम् ॥ स्त्रीव गच्छति षण्डोऽयं, वक्तव्या स्त्री पुमानिव। प्राणा इव प्रियोऽयं मे विद्याधन-मिवाजिज्ञा ॥—*Ka'vya'dars'a II. 51-52.*

द्वितीया—सुखदे ! न सक्रो एसो वाआ-मेत्तेण विरमाविदुं । ता गच्छ । मम-केरण उडण मक्कण्डेयस्स इसि कुमारस्स वस्स-चित्तिदो मित्तिआ-मोरओ चिट्ठदि । तंसे उवहर [सुवते ! न शक्य एष वाचा-मात्रेण विरमयितुम् । तद्वच्छ । मदीये उठजे मार्कण्डेयस्स ऋषि-कुमारस्स वर्ण-चित्रितो मृत्तिका-मयूरक स्तिष्ठति । तमस्योपहर] ।

Second—Suvrata' ! it is not possible to stop him by mere words. Go (*you*), therefore, in my cottage (*where*) lies, belonging to the hermit-boy Mārkaṇḍeya, a vary-coloured earthen peacock. (*Please*) get it for him.

प्रथमा—तह [तथा] । (निष्क्रान्ता) । First—Well. (*Exit.*)

बालः—दाव इमिणा एव कीलिस्सं [तावत् अनेनैव क्रीडिष्यामि] । (इति तापसीं विलोक्य हसति) ।

Boy—(*T*)ll meanwhile play with this same (*whelp.*)
[*This said, laughs looking at the hermitess*].

राजा—सहयामि खलु दुर्ललितायाऽस्मै । (निश्चस्य)---

आलक्ष्य-दन्त-मुकुलाननिमित्त-हासै-

व्यक्त-वर्ण-रमणीय-वचः-प्रवृत्तीन् ।

अङ्गाऽऽश्रय प्रणयिनस्तनयान् वहन्तो

धन्यास्तदङ्ग-रजसा मलिनीभवन्ति ॥ १७ ॥

King—Really I have (*a great*) fancy for this wayward boy. The blessed (*alone*) bearing (*on their persons their little*) sons, fondly soliciting a refuge in (*their*) lap, having budding teeth slightly visible by causeless smiles (*and*) attempting prattles charming by indistinct syllables—are dirtied by the dust of (*their infantine*) limbs.

Reading :— 'विरमयितुम्'—R. V. M. K. 'शमयितुम्'—B. 'विष्मा-
रयितुम्'—S. 'मार्काण्डेयस्य'—R. V. M. K. 'सङ्कीर्तनस्य'—B. 'मङ्गलकस्य'
—S. Ryder. 'दुर्ललिताय'—R. V. M. B. 'दुर्लसिताय'—K.
Excepting P. B. Dr. Burkhard and some Devanagar Mss. of
Patankar, 'निश्चस्य' is omitted by others. For 'मलिनी' B reads
'परुषी०' । Some of the E Mss. have 'कलुषी०' ।

द्वितीयेति ॥ 'सुत्रे' इति प्रथम-तापस्याः संवृद्धिः । 'विरमयितुम्' निवर्तयितुम् ('मितां ह्रस्वः' ६।४।२२ इति णिचि ह्रस्वः) । वाचा एव इति 'वाचामावम्' तेन [मयूरव्यसकादित्वात् नित्यसमासः ७५४ । "वटि भागुरिः" इत्यारभ्य "आपञ्चापि हलान्तानां यथा वाचा निशा दिशा" इत्युक्तेः, "आचार्यग्रहणे च विभाषा वक्तव्या" इति परिभाषीक्तेः विभाषया टाप् । अन्यथा "वाङ्मात्रम्"] केवलम् "अपरं क्रीडनकं दास्यामि" इति वाक्येन इत्यर्थः । 'वर्णैः' रक्तपीतादिभिः नानावर्णैः 'चिवितः' रञ्जितः 'सृक्तिका' ['सृदस्' तिकन्' ५।४।३८ इति स्वार्थे तिकन्] निर्मितः । तादृशः 'मयूर' [उत्तरपदलोपी कर्मधारयः] । 'अस्य' इति सम्बन्धमात्रे षष्ठी ['शेषविज्ञानात् सिद्धम् । शेषलक्षणा अत्र षष्ठी भविष्यति"—इति महाभाष्यम् ॥ "सम्बन्धमात्रं हि अत्र विवक्षितम्"—इति कैयटः] ।

बालइति ॥ 'तावत्' इत्यवधौ । सृक्तिका-मयूरानयन-पर्यन्तम् ।

राजेति ॥ 'दुः' दुष्ट' 'ललितं' बाल्यखीला यस्य तस्मै दुर्निवारशीलाय ["आवदारे" इति भाषा] 'अस्मै' १।४।३६ बालकाय 'स्पृहयामि खलु' इत्यवधारणे ।

आलस्येति ॥ अन्वयः ॥ धन्याः अनिमित्त-हासैः आलस्य-दन्त-मुकुलान् अव्यक्त-वर्ण-रमणीय-वचः-प्रवृत्तीन् अङ्गाश्रय-प्रणयिणः तनयान् वहन्तः तदङ्ग-रजसा मलिनी-भवन्ति । व्याख्या—'धन्याः' पुण्यवन्तः ["धनगणं लब्ध्वा" ४।४।८४ इति यत् ॥ 'सृक्तती पुण्यवान् धन्यः' इत्यमरः] 'अनिमित्ता' निर्हेतुकाः 'हासाः' तैः हेतुभिः 'आ' ईषत् ['आङ् ईषदर्थे अभिव्याप्तौ सौमार्थे धातुयोगेच' इत्यमरः] 'लस्यः' दृग्धाः, 'दन्ताः मुकुलाः' कुङ्मला इव इति 'दन्तमुकुलाः' [उपमितसमासः २।१।५६], येषां तादृशान् । 'अव्यक्त-वर्णाः' अस्पष्टाचराः अतएव 'रमणीयाः' श्रुतिसुखावहत्वात् मनीहराः ['वाहुलकात् कर्तारि अनौयर् ३।३।१३] 'वचः प्रवृत्तयः' वाग्व्यापाराः येषां तथोक्तान् । तथाच 'अङ्गे' क्रीडे यः 'आश्रयः' स्थितिः तत्र ये 'प्रणयिनः' आकाङ्क्षिणः तादृशान् अर्थात् क्रीडारोहणीतृप्तकान् 'तनयान् वहन्त' उत्सङ्गे धारयन्तः सन्तः, 'तेषां' तनयानाम् 'अङ्गस्थेन रजसा' गात्रस्थ-धूलिभिः ['जात्यैकत्वम्'] 'मलिनीभवन्ति' कलुषीभवन्ति । अतो अधन्योऽहम् एवम्बिधं सन्तानमवहन् तदङ्गरजसा न मलिनीभवामि इत्याशयः । [अत्र तादृशकस्य मयूरव्यापार-वर्णनान् स्वभावोक्तिरलंकारः । प्रथमचरणे

लुप्तोपमा । एतद्वाच्येत्यादि विशेषे प्रस्तुते सामान्यवचनाद् अप्रस्तुतप्रशंसा । तथा च माहृशा अध्वन्या इत्यन्यथपोहनात् आर्यां परिसंख्याच । एतेषां संकरः । शीघ्रगतीति, सतीति नयान्येति ऐकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः । वसन्ततिलकावत्तम्]

Voice :—वहनिः धन्यैः मलिनीभूयते ।

NOTES

1. न शक्यः एषः विरमयितुम्—Here the 1st case-ending (प्रथमा) in “एषः” involves knotty points of grammar. Let us explain. The grammarians unanimously opine that the predicate expressed by आख्यात (तिङन्त) is *principal* (प्रधान) and it is subordinate (गौण) when expressed by कृदन्त (*such as* क्ताच्, लप्, णमुल्, तुम् &c). Consequently the syntax should be regulated by the principal verb and not by the subordinate one. So says *Haradatta Mis'ra*—“आख्यान-पद-वाच्या क्रिया विशेष्यत्वात् प्रधानम् । विशेषण-भूता तु अप्रधानम् । तद्वारेण तद्विषययोः शक्थोरपि गुण-प्रधान-भावः । तत्र प्रधानाऽनुवर्तित्वात् गुणाणां तन्मुख-प्रेक्षित्वात् तद्विरुद्ध-स्वकार्या-ऽऽरम्भाऽभावात् यथायथं विभक्तिरिति—*Pada-manjari* Hence if we now examine the sentence “लम् एतम् विरमयितुम् न शक्यः”, we see that the ‘तिङ्’ in शक् declares the *nominative* (कर्ता) and तुम् in ‘विरम’ declares the ‘भाव’ only. (Cf. “अव्ययकृतो भावि भवन्ति इति वक्तव्यम्”—*Prabha'* under 3. 4. 67.) Hence if this sentence is changed into *Passive* voice, attaching ‘यत्’ after ‘शक्’ (3. 1. 99. ; 2847) it is clear that the ‘कर्ता’ becomes ‘अनभिहित’ and takes third case-ending (‘अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात्’—*Bhattoji*. 561); ‘एतम्’ the object of ‘शक्नुयाः’ should be ‘अभिहित’, but ‘तिङ्’ being more *powerful*, the case-ending of ‘एतम्’ should be regulated by the प्रधान क्रिया । Hence it takes प्रथमा (‘अभिहिते तु कर्मणि “प्रातिपदिकार्थमावि” इति प्रथमैव’—*Bhattoji* 537). Thus we have—“(लया) एषः विरमयितुम् न शक्यः” । In a similar way the following uses may be justified—“अभिहिते कर्तव्यं न शक्यः” (गृहीत्वा) विन्यस्तः लयि * * * न तस्याः (करः)”—*Ratna'vali*. Act. III. 1. Also

Vide P. 368, l. 5-10. But sometimes गुण-क्रिया may get प्राधान्य । This of course will depend upon the sense. In the sentence “पाचकः (औदनं भोक्तुं) पचति” if the sense is the cook cooks औदन with a view to eating, the गुणक्रिया becomes प्रधान (the root पच being अविवक्षित-कर्म) । Hence the syntax being regulated by ‘तुम्’ in the neuter voice (भाववाच्य) we get पाचकेन पच्यते (औदनं भोक्तुम्) । The optional nature of the case is inferred from *Va'mana's* using the word ‘वा’ in the following statement—“तुमर्थाधिकाराच्च सर्व एते भावे प्रत्ययाः । यद्येवं स्वादुकारं भुङ्क्ते देवदेन इति णमुला कर्तुरनभिहितत्वात् कर्तरि कस्मात् तृतीया न भवति । भुजिप्रत्ययेन अभिहितः कर्ता । न चास्मिन् प्रकरणे शक्ति-शक्ति-मतीर्भेदो विवक्ष्यते । समान-कर्तृकत्वं हि विरुध्यते । प्रधानशक्त्यभिधाने (वा) गुण-शक्तिः अभिहितवत् प्रकाशते—*Ka's's'ika' on 3. 4. 26. Kaiyata* clearly corroborates the same. “शक्तेः कर्मसामान्ये लिङ्सर्वनाम नपुंसकयुक्ते क्त्यप्रत्ययः [Cf. (शक्ते) (चुत्) प्रतिहन्तुम्]—*P. 266, l. 13 Also P. 267, n. 1.* यदातु पूर्वमेव विशेषविवक्षा तदा “शक्ता चुत्” [*P. 269, l. 10.*] इति भवत्येव । यदा तु प्रतिघातस्यैव चुत्कर्म, शक्तेस्तु प्रतिघातः, तदा “चुधं प्रतिहन्तुम् शक्यम् इति भवति—*Bha'shya Pradipa.* Even if it be argued that ‘एतम्’ is the object of both “विरमयितुम्” and ‘शक्’ [by देहली-दीपक-न्याय—*Vide P. 777. n. 1.*] still we will get the same result. For ‘एतम्’ cannot be ‘अभिहित’ by ‘तुम्’ in “विरमयितुम्” (which declares भाव only). Hence when the voice will be changed it will remain as ‘एतम्’ (i. e. take २य विभक्ति) by ‘कर्मणि द्वितीया 2. 3. 1. [‘अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात्’—*Bhattoji*]. But because शक् declares the ‘कर्म’, hence it is also necessary that ‘एतम्’ should be changed into ‘एधः’ (i. e. it should take प्रथमा विभक्ति by ‘प्रातिपदिकार्थे &c.—2. 3. 46. But in a doubt whether 1st or 2nd case is to be used, preference will be given to the 1st case. *Vide full discussions on P. 31. n. 1.* The gist of the above has been very nicely put in the following couplets—“प्रधानेत्तरयो र्वाव द्रव्यस्य क्रियायोः प्रथमकः शक्ति गुणायया

तत्र प्रधानमनुबध्यते ॥ प्रधान-विषया शक्तिः प्रत्ययेनाऽभिधीयते । यदा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयते ॥ — *Va'kyapadiya of Bhatrihari.*

2. समकेरए &c.—According to Lassen 'केरए' is pleonastic and is derived from Sk. कृते and hence equivalent to Latin. '*pertinens ad*'. The meaning being — "*in the cottage belonging to me.*" अथ—*Vide. P. 59, n. 4 ; P. 254, l. 9.*

3. दुर्ललिताय—Ordinarily it means '*spoilt by fondling*', '*fondled too much*'. Cf. 'दुर्योधन—हा मदद्दुर्ललित'—*Veni. Act. IV.* Hence *S'ankara* has 'दुर्लभं इप्सितं यस्य' i. e. difficult to be coaxed or pleased, wayward." 'दुःखिन लल्यते पाल्यते यः सः दुर्ललितः'—*Sidha'ntaba'gis'a.* Hence '*fastidious*' *Malali. IX. 1.* Cf. 'चचुर्नवधाति धृतिं तदुपालीक-दुर्ललितम्'—*Vikram. II. 8*, where the word has been used as an epithet of the eye. Also धिक् धिक् मृत किं कृतवानसि वत्सस्य मे प्रकृति-दुर्ललितस्य'—*Mahabharata* quoted by *Darpana*. Here the epithet should be taken as a term of *endearment* and not literally. The *dative* is to be explained by 'स्पृहेरौप्सितः' *i. 4. 36.* ; but note that when the sense is of *intensive desire*, धर्षी will be replaced by स्या । "इप्सितमाति इयं संज्ञा । प्रकर्ष-विवक्षायां तु परत्वात् कर्मसंज्ञा ॥ पुष्पाणि स्पृहयति—*Bhattoji.*

3. ०दन्तमुकुलान्—Cf. 'दशनमुकुलैः मुग्धालीकं शिशुर्दधाति मुखम्'—*Uttar. I. 20.* आलक्ष्य—*Vide P. 624, l. 14.*

4. अनिमित्त-हासैः &c.—Cf. 'अहेतुहास-क्कुरिताननेन्दुः गृहाङ्गण-क्रीडन-भूलिनसः । सुहृवदन् क्विदलचितार्थे मुटं तथोरङ्गतं स्तान्'—*Kumar. XI. 41.* For the idea contained in the S'l, cf. 'तमीक्ष्यमाणा चण-मौचयानां सहस्रमाप्तुं विनिमेषमैच्छत् । सा नन्दना-लीकनमङ्गनेषु चणं चणं दृष्यति कस्य चेतः'—*Kumar. XI. 20.* 'एवं च भाषते लीके चन्दनं किल शीतलं । पुत्र-यावस्य संस्पर्शः चन्दनात् अतिरिच्यते ॥ 'इदं तत् स्नेहसर्वस्व' सममाख्य-दरिद्रयोः । अनन्दनमनौशीरं हृदयस्याऽनुलेपनम्'—*Mriccha. X. 23.* स्पृशतु लो समाश्लिष्य पुनोऽयं शिशुर्दन्तं'—*Bh'arata, P. 85.* *Bhavabhuti* evidently had this beautiful s'loka

before him when he wrote the following verse — “अनित-रुदित-
 मितं विराजत् कतिपय-कीमल-दल-कुञ्जलायम् । वदन-कमलकं शिशोः स्मरामि समञ्जसं
 भद्र-जल्पितं ते” — *Uttar. Act. IV. 4* ; Cf. also *Ibid. VI. 13*, &
22. Oषणयिनः — Vide. P. 686, n. 3.

Remarks :—M. Che'zy, was enraptured by this verse which displays great farsightedness of our poet anent human psychology. He observes in his beautiful endition of S'akuntala (*Paris, 1830*)—“* * * strophe incomparable, que tout père, où plutôt toute mère, ne pourra lire sans sentir battre son cœur, tant le poète a su y rendre, avec les nuances les plus délicates, l'expression vivante de l'amour maternal”. (* * *incomparable strophe which no father or rather no mother will be able to read without a beating of heart to such a degree has the poet succeeded in putting in it, with all its delicate shades, the living expression of maternal love.*)

तापसी (साङ्गुलीतर्जनम्)—भो ! ए मं गणिसि । [भो, न मां
 गणयसि । (पार्श्वमवलोक्य) को एव्य इति-कुमाराणां [कोऽत्र
 ऋषिकुमाराणाम्] । (राजानमवलोक्य) भद्रमुख ! एहि दाव ।
 मोत्रावेहि इमिणा दुर्मोच-हस्त-ग्रहेण डिम्भ-लीलया बाहीयमाणं
 बाल-मिहन्द्रम् [भद्रमुख ! एहि तावत् । मोचय अनेन दुर्मोच-
 हस्त-ग्रहेण डिम्भ-लीलया बाध्यमानं बाल-मृगेन्द्रकम्] ।

Hermiteess (*Chiding him with her finger.*)—What ! (you) heed me not. (*Looking sideways.*) Any one of the sages' boy here ? (*Seeing the king.*) Gentle sir ! (*please*) come (*and*) release this poor lion cub which is being drubbed in childish play by this brat of hardly-loosened clutch.

राजा--तथा । (इतुपगम्य सस्मितम्) --

अयि भो महर्षि-पुत्रक !

एवमाश्रम-विरुद्ध-वृत्तिना

संयमी किमिति जन्मदस्त्वया ।

सत्त्व-संश्रय-गुणोऽपि दूष्यते

कृष्ण-सर्प-शिशुनेव चन्दनः ॥१८॥

King—Very well. (*This said, approaching—with a smile.*)
Ho! ye child of a great sage! why is it that by thee whose behaviour is (*quite*) contrary to (*the peaceful character of*) a hermitage, (*thy*) self-controlled progenitor (*who is endowed*) even with the virtue of being the refuge of (*all*) creatures is dishonoured [*or disgraced*], like a sandal tree by the young cobra.

तापसी—भद्रमुह ! ए क्व, एसी इसि-कुमारश्चो [भद्रमुख !
न खल्वेष ऋषि-कुमारकः] ।

Hermitess :—But sir, he (*is*) not the son of a hermit.

Reading :—‘साङ्गुलीतर्जनम्’—B. Omitted by others. ‘अवलीक्य’
—B. V. M. ‘अवलीकयति’—R. M. ‘अवलीकयन्ती’—S. ‘दुर्मोच’—
V. M. S. ‘दुर्मोक’—R. S'r. ‘दुर्मोच’—B. ‘ग्रहेण’—B. V. R.
‘ग्रहेण’—M. B reads ‘डिम्भेन’ for ‘डिम्भलीलया’। ‘तथा’—B.
Omitted by others. ‘उपवक’—B. Others have ‘उपव’। ‘संयमः’
—K. R. V. M. ‘संयमी’—B. ‘जन्मदः’—B. ‘जन्मनः’—K. M. S.
‘जन्मतः’—V. R. ‘गुणः’—B. K. Mackenzie Mss. ‘सुखः’—R. V.
M. S. ‘चन्दनः’—B. S. R's Com. ‘चन्दनम्’—M. V. R.

तापसीति ॥ ‘साङ्गुलीतर्जनम्’ अङ्गुलीतर्जनम् । ‘भद्रमुख’
‘मृष्टानां जनानां’ ‘मुख’ प्रधानं तत्संबुद्धौ । [‘मुखमात्रे प्रधाने च’ इत्यमरः] ।

‘ऋषिकुमाराणां’ मध्ये कोऽव आस्ति इति शेषः । दुःखिन मुच्यते इति ‘दुर्मोचः’ [मुच्यते मोचयते वा कर्मणि खल् । ‘दुर्मोचः’ इत्यपपाठः, चकारस्य ककारत्वासिद्धेः] तादृशः ‘हस्तेन ग्रहः’ धारणे यस्य तेन । ‘डौम्भस्य’ शिशोः [‘डौम्भौ तु शिशु-बालिशौ’ इत्यमरः] ‘लीला’ क्रीडा तथा ‘वाध्यमानम्’ आकर्षणादिना क्रिश्यमानम् ।

राजिति । “अयि” इत्यनुनये [‘अनुनये त्वयि’ इत्यमरः] ।

एवमिति ॥ अन्वयः ॥ एवम् आश्रम-विरुद्ध-वृत्तिना त्वया संयमी सत्त्वसंशयगुणः अपि जन्मदः कृष्णसर्प-शिशुना चन्दन इव किमिति दूष्यते । व्याख्या—‘एवम्’ अनेन प्रकारेण सत्त्वोपद्रवादिना इवार्थः । ‘आश्रमस्य’ तपोवनस्य ‘विरुद्धा’ प्रतिकूला ‘वृत्तिः’ हिंसारूपः व्यवहारः यस्य तथाभूतेन ‘त्वया संयमी’ मुनिः [इति धरणीदासविप्रः । अतएव महर्षिपुत्रक इति संतुष्टिः ॥ अथच ब्राह्मणोचित-हिंसादि-विवर्जितः [तथाचोक्तं भारते—“अहिंसा परमी धर्मः सर्वप्राणिहितं परम् । तस्मात् प्राणभृतः सर्वान्निहिसेत् ब्राह्मणः क्वचित् ॥ ब्राह्मणः सौम्य एवैव जायतेति परा श्रुतिः” इति । “यमः सम्-उप-नि-विषुच” ३३।६३ इति अप् । ततः इन् ५।२।१२५] अस्मादेव ‘सत्त्वानां’ जन्तूनां [‘सत्त्वोऽस्त्रौ जन्तुषु क्ली तु व्यषसाये पराक्रमे’ इति कैशवः] ‘संशयः’ सम्यग्रचक्षुः, तदुपः ‘गुणो’ यस्य तथाविधः ‘अपि’ [चन्दनपत्रे तु ‘सत्त्वानां’ कायादिना यः ‘संशयः’ तद्रूपः ‘गुणः’ धर्मः यस्य सः] तत्र ‘जन्मदः’ अहिंसकः पिता ‘कृष्णसर्पस्य’ विषाक्तसर्पभेदस्य [अविग्रहः नित्यसमासः] ‘शिशुना चन्दनः’ स्वनामख्यात-वृत्त-विशेषः [चन्दनोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः] ‘इव किमिति’ किमर्थम् अकारणमित्याशयः ‘दूष्यते’ मलिनतामापाद्यते । [अत आती पूर्णोपमा । अनुप्रासश्च । रथोद्धता वृत्तम्] ।

Voice :— ०वृत्तिः त्वं ०गुणं संयमिनं जन्मदं ०शिशुः चन्दनमिव दूषयसि ।

NOTES

1. ऋषिकुमाराणाम्—The genitive here has the sense of “from amongst”. (Com.) भद्रमुख = Lit. ‘O ye with auspicious countenance’. According to *Vis’vanatha Kavira’ja*, the epithet is to be only used in addressing the king’s son by inferior characters. Read “सौम्य भद्रमुख इत्येवम् अधमैस्तु कुमारकेः”—*Darpan*, Ch. VI. Our

of dramaturgy. This is because he flourished at a time when many such rules were not in vogue. *Vide. P. 66, n. 3. Ka'tayavema* however extends the application of सौम्य and भद्रमुख to any honourable person without citing any authority. 'भद्रमुख इति । सान्ध्य आमन्त्रणे सौम्य भद्रमुख इत्येवं सान्धीराजः सूती वा' (*Also com.*) दुर्मीच &c.—Rāghava's reading seems to be grammatically indefensible. (*Com.*) संयमी—a sage (मुनि) who has controlled all his passions.

2. जन्मदः—जन्म or जन्मं ददाति इति जन्मदः [3. 2. 3] father. 'जन्म' is usually नान्त, and neuter, but अकारान्त masculine जन्म also exists. 'सकि' (उः—१५०) जन्म-शब्दः अदन्तः पुलिङ्गः—*Bhanuji*, It is also neuter "कौवीर्य" — *Ujjala-dattā*.

3. संयमी &c—Your father is self-controlled (संयमी) and he observes forbearance from hurting animals and has thus become the resort of all creatures, but how is that, you—son of such a great sage (महर्षिपुत्रक) have been quite opposite to him,—a wayward child, teasing the animals all the while. Thus you are going to disgrace your father just as poisonous adder vitiates a sandal tree 'सर्वभूतेषु यः सम्यक् ददाति अमयदक्षिणां । हिंसादिष्विषुक्तात्मा स वैधर्म्येण युज्यते &c'—*Maha'bha'rata. P. 2001*. With the reading सत्त्वसंश्रयसुखः; translate 'delighting (सुखयति इति सुखः) in the protection &c'. *Williams* read 'जन्मनः' for 'जन्मदः' and 'संयमः' for 'संयमी' and observes 'जन्मानः जन्महेतोः इति काट्यवेदः । "So प्रभवः = जन्महेतुः (*Vide P. 113, l. 10*), the operative cause of being i. e., a father; otherwise I should translate "from thy birth"—*Williams*. Evidently he derives 'जन्म' with 'मनिन्' in the अपादानवाच्य to us however 'जन्म' signifying father, appears to be quite *unkalidasian*. The other reading जन्मतः has been explained by Prof. Satya Narayana Shastri as जन्मनः आरम्भ—*from the very birth* i. e., Childhood. But this also does not

um to give good sense. आश्रमविरुद्ध &c.—Cf. “अथ पुण्यसमिदर्यम् कष्टिकुमारकैः सह गतेन आश्रमविरुद्ध माचरितम्”—*Vikram. Act. V.*

4. कृष्णसर्प &c.—*Mr. Kale* opines that the simile is faulty, as the *black serpent* does not bear good comparison with the boy [*the points of comparison being 'महर्षिपुत्रक' and 'कृष्णसर्पशिग्रु', 'चन्दनः' and 'जन्मदः'*]. It must be noted that 'कृष्णसर्प' does not mean 'a black serpent' but *any poisonous serpent* 'such as cobra etc. This is a case of 'अवियह नित्यसमासः'. Read. “नित्यसमासः नित्यः समासः यस्य विग्रहो नास्ति”—*Maha'bha'shya.* “बहुलग्रहणं व्यवस्थार्यम् । कचित्रित्यसमास एव । कृष्णसर्पः—*Ka's'ika'* under 2. 1. 57 ; S. K. 756. In other words, if by the *mere fixation* of विभक्ति, a प्रातिपदिक does not give its true meaning then it is to be considered a case of नित्यसमासः । The converse of this is अनित्य समासः । Hence *Jagadis'a Turka'lanka'ra* in his renowned *Sabda-s'akti-Praka's'ika'* notes thus —“विभक्ति-मात्र-प्रवेपात् निजःस्त्वंगत-नामसु । स्वार्थस्याऽशेष-बोधाय्या' नित्याऽ-नित्यौ समासकौ ॥” *Vide also Prabha* under 2. 1. 1, P. 50. The idea is :- Though it is possible for an irrational being like cobra to pollute the sandal tree, still this sort of outrage on animals is not expected from the son of a great sage.

5. चन्दनः—Both *masculine* and *neuter*. (*Com.*) Hence for the sake of simile, Bengali reading should be preferred. Even Ra'ghava endorses this view. * * इति कीशात् चन्दन इति पठनीयम् । “This celebrated tree seems to have paid dearly for the fragrance of its wood. “The *root* is infested by *serpents*, the *blossoms* by *bees* ; the *branches* by *monkeys* ; the *summits* by *bears*. In short there is not a part of the Sandal tree which is not occupied by the vilest impurities”—*Hitopodes'a Book II, verse 163—translated by Williams.* *Vide also P. 457 and n. 4.* CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

राजा—आकार-सदृशं चेष्टितमेवास्य कथयति । स्थान-
प्रत्ययात् वयमेवंतर्किनः । (यथाऽभ्यर्चितमनुतिष्ठन् बालकस्य
स्पर्शमुपलभ्य । स्वगतम्)—

अनेन कस्यापि कुलाऽङ्गुरेण
सृष्टस्य गात्रेषु सुखं ममैवम् ।
कां निर्वर्तिं चेतमि तस्य कुर्याद्

यस्याऽयमङ्गात् कृतिन प्रसूतः ॥ १८ ॥

King—His action itself befitting (*his*) mien, betokens it. But from the consideration of the place (*he is now in*), I surmised that way. (*Doing as requested, feeling the touch of the boy,—Aside.*) (*If*) such is (*the thrill of*) delight in my limbs, touched by this sprout of the family of someone (*unknown to me*), what rapture then he must engender in the heart of that fortunate person, from whose loins he has sprung.

तापसी (उभौ निर्वर्ण्य)—अच्छरित्रं ! अच्छरित्रं [आश्चर्यम् !
आश्चर्यम्] ।

Hermiteess (*Surveying both.*)—Wonderful ! wonderful !

राजा—आर्ये । किमिव ।

King—What is it, madam ?

राजा—इमस्म बालअस्म असम्बन्धे वि भद्रमुहे रूपसंवादिणी
दे आकिदिति विमिद म्हि । अवि च वामशीलो वि अबरिददस्म
वि दे अप्पडिलोमो संबुत्तो [अस्य बालकस्य असम्बन्धेऽपि भद्रमुखे
रूपसंवादिनीति० आङ्गुतिरिति विमिदस्मि । अपि च वामशीलो-
ऽपि भूत्वा अपरिचितस्यापि ते अप्रतिलोमः सवृत्तः] ।

Hermitess—Though unrelated, gentle sir, your person (*strikingly*) resembles the feature of this boy, (*and*) so I'm astonished. Though (*naturally*) restless, even to you, a (*mere*) stranger, he (*has ceased*) to be cross-grained.

राजा (बालमुपलालयन्)—आर्य्ये ! न चेत् मुनि-कुमारो-
ऽयम्, तत् कोऽस्य व्यपदेशः ।

King (*Caressing the boy*)—Madam, if he (*is*) not the son of a hermit, what (*is*) his family ?

तापसी—पुरुवंसो [पुरुवंशः] ।

Hermitess—The family of Puru.

Reading :— 'गात्रेषु सुखम्'—R. V. M. 'गत्रि सुखिता'—B. P. For 'प्रसूतः' R. V. M. S read 'प्रसूतः' । R has 'अङ्गात्' for 'अङ्गात् ॥ "अस्य बालकस्य &c.—B. 'छरूपस्य तेषुपि संवादिन्याकृतिः'—M. '*बालकस्य तेषुपि संवादिन्याकृतिः'—R. 'अस्य तव संवत्स-संवादिनी आकृतिः'—S. 'विच्छिता'—B. Others read 'विच्छापिता' । 'अपिच * * भूत्वा', & 'आर्य्ये'—B. Omitted by others.

राजैति ॥ 'आकारस्य' वहिराकृतेः मूर्तः इति यावत् ['इङ्कितो हस्तभावः, आकारः वहिराकृतिः' इति कोषात्] 'सदृशं' तुल्यं 'चेष्टितं' सिंहशिशुकर्षणरूपः कायिकव्यापारः ['चेष्टा कायिकव्यापार' इति मुग्धसोधटीकायां दुर्गादासः] 'एवं कथयति' नायम् महर्षिपुत्र इति स्पष्टं सूचयति । अतएव पूर्ववाक्यगत-विरोध-समाधानार्थमाह स्थानेति ॥ 'स्थानस्य प्रत्ययात्' अर्थात् अमानुषीयं मारीचायम-भूमिः' न्यास्यां मानुष-कुमारः सम्भवति इति विश्वासात् 'वयम्' अहम् दुष्यन्तः 'एवम्' इदृशं 'तर्कयन्ति' ये तादृशाः, अर्थात् महर्षि कुमारतया प्रत्ययिनः संवत्सः ['अस्मादी इयय' १।२।५८ इति सूत्रम् तु "सविशेषणानाञ्च प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति वार्तिकेन बाध्यते ॥ तथापि "विधेयत्वात् भवत्येव" इति शब्दकौस्तुभस्य-दीक्षित-वचनात् कथञ्चित् समाधेयम्] । 'यथाऽभ्यर्थितं' तापसीप्रार्थनाऽनुरूपं बालस्येन्द्र-मोचनम् 'अनुतिष्ठन्' कुर्वन्] Satya Vrat Shastri Collection.

अनेनेति ॥ अन्वयः ॥ कस्यापि कुलाङ्कुरेण अनेन स्पृष्टस्य गात्रेषु लभ एवं सुखम् अथ कृतिनः यस्य अङ्गात् प्रसूतः तस्य चेतसि कां निर्वातिं कुर्यात् । व्याख्या—‘कस्यापि’ अज्ञायमानस्य सद्यतिरिक्त-जनस्य ‘कुलाङ्कुरेण’ वंशप्ररोहिण [‘अल्पदिन-जातत्व-कोमलत्व-सनीहरत्वादिनाङ्कुररूपेण’ इति राघवपादाः] ‘अनेन’ बालकेन कर्ता, केवलं ‘स्पृष्टस्य’ न तु आलङ्घितस्य ‘मम गात्रेषु’ सर्वेषु अवयवेषु ‘एवम्’ अनिर्वचनीयम् अनुभूत्येकगम्यं विगलित वेद्यान्तः ‘सुखं’ यदि सम्पद्यते, तदा ‘अथ’ बालकः ‘कृतिनः’ अर्थात् सुकृतिनः धन्यस्य ‘यस्य’ जनस्य ‘अङ्गात्’ देहात् ‘प्रसूतः’ संजातः ‘चेतसि’ हृदये ‘तस्य’ जनस्य ‘कां’ न जाने किदृशीम् अनिर्वाच्यामित्यर्थः । ‘निर्वातिं’ सौख्यम्, आनन्द-सन्तानम् [“निर्वातिः सुस्थितायां स्यात् अस्तगमन-सौख्ययोः” इति विश्वः] ‘कुर्यात्’ जनयेत् वितरेत् वा (‘सर्वधात्वर्थानुवादः करोतिना भवति’ इत्युक्तेः) । [अत्र अर्थापत्तिरलंकारः । रूपकञ्च । तसितस्येति कात्कृतौति क्लृप्त-वृत्ति-श्रुत्यनुपासाः । उपजातिवृत्तम् ।]

Voice :— का निर्वातिः क्रियते ।

राजिति ॥ ‘कस्मिन्’ आर्यमिति शेषः ।

तापसीति ॥ ‘असम्बद्धेऽपि’ सर्वविध-संपर्क-विरहितेऽपि । [भावे सप्तमी] ‘रूपस्य’ अर्थात् बालकरूपस्य ‘संवादिनी’ अनुकारिणी (‘साधुकारिणि च’, वाः-३।२।७८ इति णिनिः) आकृतिसदृशी इत्यर्थः । ‘वामशीलोऽपि’ शिष्टप्रतिकूल-स्वभावोऽपि । ‘अप्रतिबोम’ ३।४।७५ अवरुद्धः अनुकूल इति यावत् ।

राजिति ॥ ‘उपलालयन्’ हस्तादिना स्पृशन् । ‘अथ’ इति जिज्ञासायाम् । ‘व्यपदिश्यते’ अनेन इति ‘व्यपदेशः’ वंशः ।

NOTES

1. आकार-सदृशम् &c.—*Vide. P. 350, n. 2.* स्थान-प्रत्ययात्—The mount, Hemakuta is full of great sages (*Vide. P. 805 l. 10*) besides ordinary mortal; cannot come here out of their own will. (Cf. ‘न पुनरात्मन्या मानुषाणामेव विषयः’ *Supra*). Hence the foregoing conclusion.

2. अनेन स्पृष्टस्य मम गात्रेषु—This is the correct construction I have simply touched (and not embraced) one or two parts

of the boy's limb but a thrilling rapture has been produced throughout my body. For similar ideas. cf. 'यदि पुत्रमिदं श्रुत्वा पिता समाद्यं सुतोऽहमस्मि'। उत्सङ्गवर्धितानां गुरुषु भवेत् कौटुशी स्नेहः"—*Vikram. V. 10*. 'सर्वाङ्गैः स्पर्शः सतस्य क्लितेन साम्प्रगतेन। आह्लादयस्व तावच्चन्द्रकरचन्द्रकान्तमिव"—*Ibid. V. 11*. 'नन्दयति चन्द्र-चन्दन-निष्यन्दजडस्तव स्पर्शः"—*Uttar. VI. 13*. Also *Ibid. VI. 22*; *Raghu. III. 26*. 'न वाससां न रामाणां नापां स्पर्शस्तथाविधः। शिशोरालिङ्गमानस्य स्पर्शः सूनी यथा सुखः ॥ * * * पुत्रस्पर्शात् सुखतरः स्पर्शो लोके न विद्यते"—*Maha'bhar. P. 85*. Also *Vide. P. 846, n. 4*. कृतिनः—*Vide P. 89, n. 6*.

3. रूपसंवादिनौ &c.—Resembling closely the feature (of this boy). Cf. 'तथा बहुतर भवन्तमनुकरोति'—*Vikram. Act. V*. 'सम् + वद्' means "to resemble". Cf. 'अस्य सुखं सीतायाः सुखचन्द्रेण संवदत्येव'—*Uttar. Act. IV*. "तस्य संवदति" has been included in the list of सादृश्यवाचक phrases by दण्डी। Read "इव-वद्वा-यथा-शब्दाः समान-निभ-सन्निभाः। तुल्य-संकाश-नीकाश-प्रकाश-प्रतिरूपकाः * * * सदृक्-सदृश-संवादि-सजातीयानुवादिनः। * * * तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्य-सूचकाः"—*Ka'vya'dars'a. II. 57-65*.

4. अप्रतिलोम—'प्रतिगत लोमानि इति 'प्रतिलोम'। The समस is regulated by the *Vart.* अल्पादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया"—*S. K. 780*. Next समामान्त 'अच्' by "अच् प्रत्य-अन्-अवपूर्वात् साम-लोमः," 5. 7. 75. 943. "Against the hair or grain", hence 'contrary to the natural order', 'reverse'—*Apte* Cf. 'प्रतिलोम कथं देव शक्रो धर्मैः निवर्तितुम्'—*Maha'bha'rata. P. 2001*. 'न प्रतिलोम' = अप्रतिलोम willing to remain with you though unacquainted.

5. उपलालयन्—'लल' often means to 'caress' 'fondle'—*Kumar. V. 15*. Though included in the चुरादि आत्मनेपदी list, its परस्मैपद use is often met with; cf. 'लालने बह्वीदीषा स्तारणे बह्वी गुणाः। तस्मात् पुत्रं च शिष्यं च ताडयेत् न तु लालयेत्"—*Subhashita*. "लालयेत् पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि ताडयेत्। प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं मितवदाचरेत्"—*quoted by Kalpadruma. P. 664*. "राजा—उपलालयन्तमपि ते सखी न लजयिष्यति"—*CC-01 Prof. Satya Vihar Shastri Collection. P. 549, n. 1*.

राजा (स्वगतम्)—कथमेकान्वयो मम । अतः खलु मदनु-
कारिणमेनमत्र-भवती मन्यते । (प्रकाशम्) अस्मिन् तत् पौरवा-
णाम् अन्यं कुल-व्रतम् ।

भवनेषु रसाधिकेषु पूर्वं

चित्तिरक्षार्थमुशन्ति ये निवासम् ।

नियतैक-यति-व्रतानि पश्चात्

तरु-मूलानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥ २० ॥

न पुनरात्मगत्या मानुषाणामेव विषयः ।

King (*Aside.*)—How strange ! of the same stock as myself ! This is, indeed, why her ladyship considers him to take after me. (*Aloud.*) There is this final race-vow of the descendants of Puru—To them, who in their early life, for the sake of protecting the world, choose a residence in mansions, abounding in [*or delightful with all*] the pleasures of senses, the tree-roots become in old age, the (*sole*) dwelling place where the one vow of asceticism is rigidly maintained. But this (*sacred*) place is not accessible to mortals by their own power.

तापसी—जह भद्रमुहो भणादि । किन्दु अच्छरा सखन्धेण
उण इमस्स बालस्स जणणी इध एव्व देवगुरुणो तपोवणे पसुदा
[यथा भद्रमुखो भणति । अपसरः-सखन्धेन पुनरस्य बालस्य
जननी इहैव देवगुरोः तपोवने प्रसूता] ।

Hermitess—(*It is*) just as your gentle worship says. Through relations with sky-nymphs, however, the boy's mother gave birth to him even here in the penance-wood of the father.

राजा (स्वगतम्)—हन्त, द्वितीयमिदमाशा-जननम् ।
(प्रकाशम्) अथ सा तत्रभवती किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी ।

King (*Aside.*)—Ah ! a second source of hope. (*Aloud.*)
What was the name of the royal-saint whose wife she was ?

तापसी—को तस्मै धर्म-दार-परिचाइणो णामं सङ्कीर्त्तिदुं
चिन्तिस्मदि [कस्तस्य धर्म-दार-परित्यागिनः नाम सङ्कीर्त्तितुं
चिन्तयिष्यति] ।

Hermitess—Who'll think of uttering the name of that
(*man*) who had repudiated his lawful spouse ?

राजा (स्वगतम्)—इयं खलु कथा मामिव लक्ष्मीकरोति
(विचिन्त्य) यदि तावदस्य शिशोर्मातरं नामतः पृच्छामि ।
अथवा अनार्यः खलु परदार-व्यवहारः ।

King (*Aside.*)—This story indeed points just to
myself. Suppose I ask the name of this child's mother.
(*He reflects.*) Or perhaps, it (*is*) ignoble to make enquiries
about another's wife.

Reading :— Excepting B. K. S'r, C. P. & Dr. Burkhard,
others put the stage direction 'प्रकाशम्' after the following
verse. 'रसाधिकेषु'—R. V. M. 'रुधास्तिषु'—B. K. S. S'r. Dr.
Burkhard. 'नियतैकपतिः'—B. V. M. K. 'निरतैकपतिः'—S. 'निय-
तैकपतिः'—R. S'r. Some Devanagar Mss. read—ॐनुनि ॥ 'न
पुनः'—R. V. M. 'कथं पुनः'—B. Mackenzie Mss. 'स्वगतम्'—B.
'आत्मगतम्'—S. 'अपवार्य'—R. V. M. 'सङ्कीर्त्तितुं चिन्तयिष्यति'—R. V.
M. 'कीर्त्तयिष्यति'—B. S. 'अनार्यः'—B. R. V. P. 'अन्यायः'—M.
Mackenzie Mss. Dr. Burkhard. 'अनायः'—S'r. 'न न्यायः'—S.
'परदारपृच्छायापारः'—B. S. 'परदारपृच्छायापारः'—R. V. S.

राजिति ॥ कश्मिति हर्षसूचको निपातः । 'एकः' तुल्यः 'अन्वयः' वंशः यस्य अभिन्नवंश इत्यर्थः । 'मम अनुकारिण' सदृशम् [तथाचोक्तं काव्यादर्शे - "तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्य-सूचकाः"] अर्थात् सदाकृति-सदृशाकृतिकम् । अन्ते-भवं इति 'अन्ताम्' ["दिगादिभ्यो यत्" ४।३।५४, १४२९ ; "अन्तास्तु अन्तभवेऽधमे" इति हेमः] । 'कुलस्य' वंशस्य 'व्रतम्' आचारः । [चित्रियाणां वाणप्रस्थाश्रमोऽन्ताः । तथाचोक्तं "मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् । बाहुजातीरुजातानाम् अयं धर्मो न विद्यते] ।

भवनेष्विति ॥ अन्वयः ॥ ये चित्ति-रचार्थे पूर्वं रसाधिकेषु भवनेषु निवासम् उशन्ति, पश्चात् नियतैक-यति-व्रताणि तरुमूलानि तेषां गृहीभवन्ति । व्याख्या - 'ये' पुरुषवंशीयाः नरपतयः 'चित्तेः' पृथिव्याः 'रचार्थे' परिपालनार्थं नतु इन्द्रियसुख-साधनार्थं 'पूर्वम्' वार्धकादृ अर्वाचीने अर्थात् यौवने वयसि 'रसैः' मधुरास्वादैः रागादिभिश्च ['रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादेः विषरागयोः । शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये दिहधालस्व, पारदे' इति विश्वप्रकाशः] 'अधिकानि' आख्यानि तथाविधेषु 'भवन्तेषु' अष्टालिकासु 'निवासम्' अवस्थानं गृहस्थायमम् इति यावत् 'उशन्ति' उच्छन्ति ["वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा" इति भट्टोजि-चौरतरङ्गिणीकारस्य २४८८], 'पश्चात्' वार्धके 'नियतम्' अवश्यविहितम् 'एकं' केवलं ["एके मुखान्य-केवला" इत्यमरः] 'यतेः' व्रतम् अर्थात् वानप्रस्थायमाचारी येषु ['ये निर्जितिन्द्रियो यतिनो यतयश्च ते' इत्यमरः] तादृशानि 'तरुमूलानि' वृक्षतलानि 'तेषां' वृषादानां गृहीभवन्ति' अर्थात् अगृहान्यपि निवासत्वे न कल्पनात् गृहाणि सम्पदान्ते [अभूततद्भावे चित्तिः ५।४।६० ; "अस्य चू" ८।४।३२ ; २११८ इति अवर्णस्य ईकारः] । [वृक्षमूलेषु भवनत्वारीपस्तु यतिव्रताचरणोपयोगौ, अस्मादेवात्र परिणामालंकारः । अनुप्रासश्च । मालभारिणी वृत्तम्] ॥ 'आत्मगत्या स्वेच्छया' इत्यर्थः । 'मानुषाणाम् एष' हेमकूटः 'न विषयः' अभूमिः, तत्कथमस्यात्र संगतिरिति पृच्छा ।

Voice :—यैः निवासः उश्यते । ०व्रतैः ०मूलेः गृहीभूयते ।

तापसीति ॥ 'भद्रमुखो यथा' यथार्थमेव 'भणति' कथयति । तस्य संगतिमाह —असर इति CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. यथात् मनकया सह सम्बन्धं सम्पर्केण [हृत्तौ

तृतीया] । 'पुनः' [इति मेदि । "पुनरप्रथमे मतम् । अधिकारी च मेदि च तथा पश्चान्तरेऽपि च" इति मेदिनीकरः] 'देवानां गुरोः' पितुः अर्थात् कश्यपस्य [गुरुः पिता गुरुः विप्रः गुरुर्देवः पुरोहितः] इति गदसिंहः]

राजति ॥ "हन्त इति हर्षे ["हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः" इत्यमरः] । 'आशयाः' पुत्रोऽयं मे, इत्येवंविधायाः 'जननं' हेतुः । 'इदम्' तापस्योक्तम् अर्थात् अस्य बालकस्य अप्सरःसम्बन्धः द्वितीयहेतुः । [आकृतिगतसौसादृश्यत्वम् एक-वंशोत्पन्नत्वञ्च प्रथम हेतुः] 'का आख्या' नाम ['आतथोपसर्ग' ३।३।१०७ इति अङ् । "आख्याऽऽह्ने अभिधानं च नामधेयं च नाम च" इत्यमरः] यस्य तस्य किन्नामधेयस्य 'राजर्षेः पत्नी' [पौरवत्वेन राजर्षिर्वलनियथात् राजर्षिरित्युक्तिः बोद्धव्या] तापसीति ॥ 'धर्मस्य दाराः' पत्नी [अश्वघासादिवत् तादर्थ्ये षष्ठीसमासः । "भार्याजायाऽयं पुंभूषि दाराः" इत्यमरः । "दाराचत-लाजाऽसूनां बहुत्वञ्च" इत्युक्तिः बहुत्वे अस्य प्रयोगः] तान् यः परिच्यजति स 'धर्मदार-परित्यागी' ["संपृच्छानुरुधा * * * * विविच्-त्यज-रज * * मुषा-भ्याहनय" ३।१।१४२; ३।२।२२ इति घिनुष् प्रत्ययः] । तस्य 'नाम कः' न कोऽपि इत्यर्थः । 'सङ्कीर्तयितुम् चिन्ताधिष्यति' । (संकीर्तनार्थं हृदिचिन्तनेऽपि दीधः । संकीर्तने पुनः किंवक्तव्यम्' इत्याशयः) । [अनेन परिभाषण-नामाङ्गमुपचिप्यम्—"वदन्ति परिभाषणम् । परिवादकृतं वाक्यम्" इति दर्पण-लक्षणात्]

राजति ॥ 'इयं कथा' धर्मपत्नी-त्यागसम्बन्धिनी । 'लक्ष्मीकरोति' विषयी-करोति । 'तावत्' इति वाक्यालंकारः । 'नामतः' नाम्ना ["प्रयोगानुसारेण सर्वाभ्यः प्रकृतिभ्यः परः, सर्वासां विभक्तौनां स्थाने तसिल् प्रत्ययी भवति वा" इति प्रभा, ५।३।७] यद्येषा पितुर्नाम न कथयति तर्हि मातुर्नाम 'पृच्छामि' । 'परस्य' अन्यस्य 'दाराणां पत्नीनां' व्यवहारः । तत्सम्बन्धिनी जिज्ञासा 'खलु' इत्यवधारणे 'अनार्यः' साधुजन-विगर्हितः ["ऋ-हलोर्णात्" ३।१।१२४, २८७२ ; "अस्मात्तत् पौरवाणाम्" इत्यारभ्य एतदन्तेन विबोध-नामाङ्गमुपचिप्यम् । कार्यस्याऽन्ते षणं युक्त्वा विबोधः परिकीर्तितः" इति लक्षणात्] । CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

NOTES

1. क्षत्रा कुलव्रतम्—The Kshatriyas should take recourse to वानप्रस्थ (*and not sannyāsa*) in the latter part of their lives. (*Wde Com.*) This was *invariably* the custom with the kings of the Ikshāku dynasty. Cf. 'वार्धके सुमित्रत्तिनाम् &c.'—*Raghu. I. 8. ; VII. 71 ; XIX. 1.* 'अहमपि सूनावद्य विव्यस्य राज्यं * * चाययिष्ये वनानि'—*Vikram. V. 7.* 'वयः सुखानि भुक्त्वा पुरुषस्य तपोवनप्रवेशः रमणीयः हि'—*Buddha-carita. I. 33. Also P. 464, n. 6.*

2. रसाधिक्यम्—Abounding in pleasures and enjoyments. (*Com.*). Our poet has used the word 'रस' in several other senses (i) "Water"—*Raghu. I. 19. ; (ii)* An object of taste"—*Ibid. III. 4. (iii)* "Delight, happiness"—*Ibid. III. 26. (iv)* "Liquid"—*Kumar. I. 7.* 'A feeling of love'—*Ibid. III. 37 ;* 'Taste or inclination for a thing, liking'—'इष्टे वस्तुन्युपचितरसा'—*Megh, 112.* The reading 'सुधाश्लिषु' [*white with stucco or chunam*, "सुधाश्लिषु स्तर्हीर्भूर्वा-लेप-गङ्गा-एकास च"—*Vis'va*] is supported by the *Bengali, Kashmirian* and *South Indian Recensions* and seems to be *older*.

3. चित्तिरचार्यम्—धीयतेऽस्यां इति चि (निवासगत्योः । तदादिः) + क्तिन् अघिवारणे = चितिः earth. 'चितिः निवासे मेदिन्यां कालमेदे चये स्त्रियाम्'—*Medini.* For various conjugations read 'चिषाति दूरितं दृष्ट्वा चिषीत्यर्थे च दुःखितम् । भृत्यानां नित्यमज्ञानम् यः चिषीति सदुक्तिभिः । जयति प्रत्यङ्गं पापं, जायति द्विषतां कुलम् । यशः क्षिपति रोदस्थीर्यस्य धर्मरतात्मनः'—*Hala'yudha.* Their residing in palaces was not for pleasure but only for the protection of the world. (*Manu. VII.*)

4. उश्नन्ति—The root 'वश्' (अदादि) means 'to desire,' 'long for'. It is strictly a *Vedic root* (कान्दस). But its use in *classical literature* is sometimes seen. *Kalidasa* has used it twice. Read—'वश् कान्ती । भाषायामस्य प्रयोगः दृश्यते । "वदि भागुरिः" —(*P. 18, n. 1, l. 10.*) "जयाय सेनाय च उश्नन्ति देवाः" (*Kumar. III. 15.*) इति—*Tattvabodhinī.* Also निःस्त्री वदि शतं, शती

दशशतम्'—*S'antisi'ataka*. वश—लट् वष्टि, उष्टः, उश्नति । वचि उष्टः उष्ट
वश्मि उष्टः उश्मः । लोट्—वहु ॥ उड्ठि ॥ वशानि ॥ लङ्—अवट् , औष्टम्
औश्न ॥ अवट् ॥ अवशम् , औश् , औश्म । लिङ्—उश्नात् । लिट्—उवाश ।
लुङ्—अवशीत् अवशीत् ॥

4. नियतैक्यति &c.—Vividly expresses the *contrast* between the present and past mode of living. From this consideration this reading is to be preferred to "उपतिव्रतानि" । It can not be argued that this is necessary *for the birth of a son* for in वानप्रस्थाश्रम a man may take his wife. "(ग्रहस्थानु यदापश्येत् वस्त्रीपणितमात्मनः । अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥ * * पुत्रेषु भार्या' निचिष्य वनं गच्छेत् सदैव वा"—*Manu. VI. 2, 3* : "*दारान् निचिष्य &c"—*Ya'jñavalkya. Garuda Purana. Ch. 102 ; Kurma Purana. Ch. 27, 2*) but he must live as a typical यती (*vide com.*) with full control over his passions. Read 'वने वसेत् नियतो ययावत् विजितेन्द्रियः'—*Manu. VI. 1*, 'विशेषेण जितेन्द्रियः'—*Kulluka Bhatta thereon*. "यामादरण्ये निःसृत्य निवसेन्नियतेन्द्रियः"—*Ibid. VI. 4*. "अप्रयवः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः"—*Ibid. VI. 26* where *Kulluka* observes "ब्रह्मचारी अस्त्री-संभोगी । The scriptures also unanimously enjoin that one should not go to forest without giving birth to a son. "ऋणानि वीन्यपाहृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्"—*Manu. VI. 35*. 'अनधीत्य द्विजो वेदान् अनुपाद्य तथा सुतान्-अनिष्टा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् ब्रजत्वधः"—*Ibid. VI. 36*.

6. तरुमूलानि &c.—Cf. "मुनिवन्तरुच्छायां देव्या तया सह शिष्यि । गलितवयसा मिच्छाकृष्णमिदं हि कुलव्रतम्"—*Raghu. III. 70*. "शरणेष्वंममथैव वृक्षमूल-निकेतनः"—*Manu. VI. 26*. आत्मगत्या—without being helped by celestial or supernatural beings. विषयः realm "Pradesh—*Che'zy*". (*Vide P. 2, l. 13, 14*). For other sense *vide Raghu. I, 8, III, 70, VIII. 10, Vikram. I. 9 ; Kumar. VI. 17, Megh. 82, Raghu. VII. 12 ; VIII. 89*.

7. द्वितीयमिदम् &c.—The boy's same lineage (अयमेकान्तयो मम &c.—*P.* 856.) is the first (*direct*) source of hope. Of course besides this there were *indirect* and *intuitive* evidences also (कथं चक्रवर्त्ती लक्षणमप्यनेन धार्यते—*P.* 837) In this connexion see *P.* 577, *l.* 12—14; *P.* 412, *s'l.* 7; *P.* 46, *s'l.* 12. "एवमायमविरुद्धं वृत्तिना" &c.—*P.* 848; "अस्य बालकस्य रूप-संवादिनौ ते आकृतिः"—*P.* 852; Also 'निमित्तं सूचयित्वा &c'—*s'l.* 13. *Supra.* 'किं न खलु बाले अस्मिन् औरस इव पुत्रे स्निह्यति मे मनः—*P.* 832, also cf. *last line of s'l.* 20, *P.* 83. "स्पृहयामि खलु दुर्ललिताय &c."—*P.* 842; "यथाभ्यर्थितं मनुतिष्ठन्"—*P.* 852. The boy's relation-ship with a nymph is the second source of hope.

7. यदि-तावत्—Also यदि किल mean 'if perchance', 'if suppose' *perhaps*. Cf. पूर्वं स्पष्टं यदि किल भवेदङ्गवभिस्तुवेति—*Megh.* 103; *Y. III.* 104. पुणेहितः—यदि तवत् एवं क्रियताम्—(*P.* 577, *l.* 7)—Perhaps you might do so—*Apte*.

6. धर्मदार-परित्यागिनः &c.—The king was पतित hence nobody will even think of ever uttering his name for fear of incurring sin. Read "पतिताऽताम्यपतितव्यागिनस्य पतिताः"—*Gautama*. "स्पर्शनाद-भाषणाद्यापि परस्य स्ववनादपि । दशांशं पुण्यपापानां नित्यं प्राप्नोति मानवः"—*Garuda Pura'na*.

अनार्यः परदार &c.—Cf. राजा—भवतु, अनिवर्णनीयं परकलत्रम्"—*P.* 520, *last line*. व्यवहार ordinarily means 'litigation' 'dispute' (cf 'ददृशं संशयच्छेद्यान् व्यवहारान् अतन्द्रितः'—*Raghu.* XVII. 39 here 'enquiry or investigation' about another's wife. Read विनानार्ये, सव संदेहे, हरणं हारउच्यते । नाना-संदेह-हरणात् व्यवहारइति स्मृतः—*Ka'tya'yana* quoted by *Bha'nui Dikshita*.

(प्रविश्य मृगयूर-हस्ता) । तापसी—सखदमण, पेक्ष सउन्द-लावण्यं [सर्वदमन, प्रेक्षस्व शकुन्त-लावण्यम्] ।

(*Entering earthen peacock in hand.*) (*First*) Hermitess—*Sarvadama*, behold the beauty of the *Sakunta* [*i. e.* bird].

बालः (संदृष्टिचेष्टम्)—कहिं वा मे अज्जू [कुत्र वा मे माता] । (उभे प्रहसतः) ।

Boy (*Looking about.*)—Where's mammy ? (*Both laugh out.*)

प्रथमा—णाम-सारिस्सेण वच्चिदो माउ-वच्छलो [नाम-साट्ठेन वच्चितो माट्ठ-वत्तमलः] ।

First Hermitess—Fond as he is of (*his*) mother, (*he*) is cheated by the similarity of names [*sound*].

द्वितीया—वच्छ, इमस्स मित्तिआ-मोरस्स रम्मत्तणं पेच्चि भणिदो सि [वत्त, अस्य मृत्तिका-मयूरस्य रम्यत्वं पेच्चस्व इति भणितोऽसि] ।

Second Hermitess—Darling, you are asked to see the beauty of the earthen-peacock.

राजा (स्वगतम्)—किं शकुन्तलेति अस्य मातुराख्या । अथवा सन्ति पुनर्नामधेय-साट्ठ्यानि । अपि नाम मृग-दृष्टिकेव नाऽयमत्र-प्रस्तावो मे विषादाय कल्पते ।

King (*Aside.*)—What ! is S'akuntalā his mother's name ? But there do exist resemblances of names. Can it be [*can I hope*] that this occasion here, like a deer-drouth may not tend to my despondency ?

बालः—अन्तिए, रोञ्छदि मे एसो भइ-मोरओ [अन्तिके, रोचते मे एष भद्रमयूरः] । (क्रीडनकमादत्ते) ।

Boy—Sister, this beautiful peacock pleases me. (*Takes the plaything.*)

Reading :— 'मयूर'—M. G. Patanker. 'मयूर'—R. V. B. 'मयूर'—S. 'मयूर'—Prof. S. S. 'मयूर'—K. B. Mackenzie Mss, उभे

— प्रहसतः— B. Omitted by others. 'रमात्वं'— R. V. M. S. 'रमणीयता'
— B. 'नाममात्र-प्रस्तावो'— R. M. B. V. 'नायमत्र प्रस्तावो'— S. 'कल्पेत्'—
S. 'चलिके'— B. S'. C. 'आयिके'— M. K. मातः (अञ्जुए)— R. V. S.

प्रविश्येति ॥ 'सुदोः सयुरः' सन्मयूरः सृत्तिका-निर्मितमयूर-रूप-क्रीडनकम् इत्यर्थः ।
['यरोऽनुनासिके—' ८४१४५ ; इति सूत्रेण सुद इत्थंसा दकारस्य नत्वम् ।
"पूर्ववासिद्धम्" ८२११ अर्थात् "सपाद-समाध्याथौ प्रति विपादौ असिद्धा" (१२)
इति 'रपाभ्यां नो णः समान पदे' ८४११ इत्यस्य बाधा । अतः न णत्वम्] ।
स 'हस्ते' यस्याः तादृशी ।

तापसीति ॥ 'शकुन्तल्य' (सउन्दल्य) पक्षिणः 'लावण्य' (लावण्यं) सौन्दर्यं 'प्रेचस्व'
पश्ये । एतत्प्रेचणे न च एनं गृहीत्वा मिहशावकं परित्यज इत्याशयः । बालकेन तु
'शकुन्तलायाः' (सउन्दला) वर्णं (वर्णं) ["वर्णः स्तुतौ कथायाश्च वर्णः स्यात्
रूपमेदयोः" इति शाश्वतः] प्रेचस्व इति चावबुद्ध । तत आह कुत्र मे माता ।
[अतएव स्तुतवक्रीत्यलंकारः । अत्र शकुन्तलारूप-प्रधानार्थान्तरा ऽऽचेपात् दर्पणीकं
चतुर्थ-पताकास्थानमुपचितम् । लक्षणन्तु उक्तं प्राक्]

बालइति ॥ शकुन्तला आगता न वेति परीचार्थम् 'सदृष्टिमे' समन्तात्
अवलोक्य आह । 'उमे' तापसी 'प्रहसतः' नामसादृश्य-श्रवणमात्रेणैव मातुरत्वे श्वण ।
कुतूहलात् इतिभावः ।

प्रथमेति ॥ 'नामः सादृश्येन' शकुन्तलेति नामाश्रयणाम् तुल्यतया कवा 'वत्सलः'
स्निग्धः प्रेमवान् इति यावत् ['वत्सांसाभ्याम्—' ५११८८ इति लक्ष्] अथ बालकः
इति शेषः । 'वञ्चितः' विप्रलब्धः ।

द्वितीयेति ॥ 'भणितः' कथितः ।

राजेति ॥ शकुन्तला एव अस्य शिशोर्मातृनाम इति तृतीयभाषास्थानं मत्वा
आह 'किमि' त्यादि । 'अथवा' इति पक्षान्तरे 'नामधेयस्य सादृश्यानि' तुल्यताः
सन्ति । तच्चादेव तत्र न आशादाकार्यमित्याशयः । 'अपि नाम' इति सम्भावनायाम् ।
अहमिच्छामि इत्यर्थः । 'सदृष्टिमे' इति अलंकारोपपत्तिः । मर्यादकेव 'अतः' अभिहितम्

आशये 'अयं प्रस्तावः' अर्थात् शिशोः सत्सन्निधाने अवचलतयाऽवस्थानं, तस्य मत्-
सादृश्यं, अस्या मातुः स्वामिना परित्यागः इत्याद्यारम्भः प्रसङ्गः 'न मे विषादाय
('क्लृपि सम्पद्यमाने च', वा:- ५४०) 'कल्पते' विषादं जनयितुं प्रवर्तते [अत्र
शकुन्तलाऽनुरागरूपसा मुखसन्धि-सन्निविशित-बीजसा पुनरुपस्थितत्वात् सन्धिनाम
अङ्गमुपचित्रम् । "मुखबीजोपगमनं सन्धिरित्यभिधीयते" इति लक्षणात् ।
"राजा-यदि तावत् असा" इत्यादिना "मातुराख्या" इत्यन्तेन "अचरसंघात-
नाम' भूषणमुपचित्रम् । 'वाक्यमचरसंघातः भिन्नार्थ-स्रष्टवर्णकम्" इति लक्षणात्] ।

बाल इति ॥ "अन्तिके" ज्येष्ठ-भगिनि ["चूल्यां ज्येष्ठ-भगिन्यां च नाट्योक्तौ
कीर्त्यते अन्तिका" इति विश्वमेदिन्यौ] । 'भद्रः' रमणीयः 'सयूरः' । 'क्रीडनकं'
खेलाद्रयम् । 'यादत्ते' ("अ.डोदो—" १।१२० इत्यात्मनेपदम्) ।

NOTES

1. सउन्द-लावण्य &c.—Mark how skillfully our poet, by the entrance of the hermitess, in the nick of time removes the king's anxiety regarding the enquiry about the name of the boy's mother. The word "सउन्द-लावण्य" may be dis-compounded as (i) 'सउन्द-लावण्य' or 'सउन्द-ला-वण्य' ॥ Now the hermitess meant 'the loveliness' (*Prk.* लावण्य = *Sk.* लावण्यम्) of the bird (शकुन्त), but the boy understood—'the complexion' (*Prk.* वण्य = *Sk.* वर्णम्) of S'akuntalā (सउन्दला) In the latter sense, there is a clever insinuation to the audience about the *immensely altered complexion* of S'akuntalā who is to meet them shortly after.

2. कुत्र मे अन्वा &c.—The reading 'अन्वा' is preferred to 'अञ्ज' as the latter, in *theatrical language* (नाट्योक्तौ) is applied only to a 'गणिका' (*prostitute*). Read 'हृष्टे वैश्याऽञ्जुका तथा'—*Vis'vāna'thu Kavira'ja*. "नाट्योक्तौ गणिकाऽञ्जुका"—*Amar*. In later lexicon of course the word is found as a synonym of mother. Cf. "अञ्ज अञ्ज च मातरि"—*Des'i-kos'a*. Now correct the reading of the text. 'अञ्ज'—Prof. Satya Vrat Shastri Collection

theatrical. Read—‘तातेन अस्व विहीनोऽसि,’ ‘बालभाविऽहमस्वया’ इत्यादौ अनार्योक्तावपि अस्वा-शब्द-प्रयोगः । ‘तत्र मातः किमसदृशं करणं वचस्ते’ इति वेशी-संहारादौ नाट्योक्तावपि मातादीनां प्रयोगः । तस्मादस्वादीनां नाट्ये प्रायशः प्रयोगाविधिरयम् । अज्जुकादीनां तत्त्ववाप्रयोगान्नियमः । एतदेवाह शब्दार्णवकारः—“अदैवा रूपकाराणामुक्तौर्वच्येत्यस्येषतः । कासचिन्नियमस्तत्र विधिरेव च कासुचित् ॥—*Ra'ya-mukuta*. सदृष्टिवेषम्—The boy glances this way and that way to see if his mother has actually come.

3. अपि नाम—The two together generally mean ‘*may it be*’, ‘*I wish that*’. Cf. “तदपि नाम मनागवतीर्णोऽसि रतिरमणवाण गोचरम्”—*Malati. Act. I*. ‘अपिनाम * * प्राज्ञमानिनः’—*Buddha-carita IV. 52*; *Vide P. 83, n. 1*.

4. अल्लिके—‘अल्लिका’ is a theatrical term for ‘*elder sister*’ (‘भगिनी ज्येष्ठा’—*Sankara*). Also com. This is preferred to ‘अज्जुका’ (or अज्जू), as according to *Manu. II. 129*, a woman who is not related in any way, should be addressed as ‘भगिनी’ ॥ *Vide P. 106, l. 21*. भद्रमयूरः—‘भद्र’ means ‘*beautiful*’ ‘*lovely*’. Cf. *Pancatantra I. 181*. Kālidāsa has used it elsewhere in the sense of ‘*foremost*’, ‘*chief*’. Cf. “प्रपच्छ भद्रं विजितारिभद्रः”—*Raghu. XIV. 51*. Kālidāsa’s boys seem to be very fond of peacock. Read कुमारः (आयुः)—तेन हि, यः सुप्रबालं मदहे शिखण्ड-कण्डूयोनी-पलब्धः-सुखः । तं मे जातकलापं प्रेषय शितिकण्डकं शिखिनम्—*Vikram. Act. V. 13*.

5. नायमव प्रस्तावः &c.—प्रस्तावः = प्रसङ्गः *An introduction, allusion, reference*—*Apte*. Hence the various incidents direct, or indirect that have occurred since the beginning of his entrance into this penance-grove.—*Vide P. 862, n. 7*. All those incidents have almost persuaded him to believe the boy to be his son, still he is not free from anxiety and hence he fondly hopes (अपि नाम) that this his belief may not be false. The reading नाम-मात्र-प्रस्ताव is rejected as ‘अपि

नाम' which generally implies 'inward longing' (P. 83, n. 1; P. 85, n. 1.) is not in consonance with 'मे विषादाय कल्पते'। Again he is aware of *many incidents* and not the mention of name only. For चरहणिका—Vide P. 697, n. 5.

प्रथमा (विलोक्य । सोद्वेगम्)—अम्हहे, रक्षा-करण्डम्
मे मणिवन्धे ए दीसदि [अम्हहे, रक्षा-करण्डकम् अस्य
मणिवन्धे न दृश्यते] ।

First Hermitess (*Looking agitatedly.*)—Dear me! the protecting amulet on his wrist is not seen.

राजा—आर्ये! अलमावेगेन । नन्विदमस्य सिंह-शावकस्य
विमर्दात् परिभ्रष्टम् । (आदातुमिच्छति) ।

King—Don't be anxious, madam. It has fallen through his scuffle with the lion-cub. (*He wishes to pick it up.*)

उभे—मा क्व. मा क्व. । एदं अवलम्बिअ— । कधं
गहिदं णेण ! [मा खलु, मा खलु । एतदवलम्बा— । कथं
गृहीतमनेन] ! (विस्मयादुरो-निहित-हस्ते परस्परमवलोक-
यतः) ।

Both—Pray don't! pray don't! (*If you*) touch it (*you will die*). Why! he has taken (*it*) up (*straight*)? (*Astonished they lay their hands on their bosoms and look at each other.*)

राजा—किमर्थं प्रतिसिद्धाः स्मः ।

King—Wherefore have (*I*) been forbidden?

प्रथमा—सुणादु महाराओ । एसा महाप्यहात्रा अब-
राजिदा णाम सुर-महोषही इमस्स दारअस्स जादकम्म-समये
भअवदा मारोएण दिस्स । एदं किल माअपिअरा अप्पाणं

च वज्जिअ अबरो भूमि-पडिदं ए मेह्लादि [शृणोतु महाराज !
 एषा महाप्रभावा अपराजिता नाम सुर-महौषधिः अस्य
 दारकस्य जातकर्म-समये भगवता मारीचेन दत्ता । एतां
 किल मातापितरौ आत्मानञ्च वर्जयित्वा अपरो भूमि-पतितां
 ए गृह्णाति] ।

First Hermitess—Listen, your majesty. Of potent virtue, this divine-mighty-herb, named the “*Invincible*”, was given by the almighty Mārica at the time of the natal ceremony of this boy. This, says he, none but his parents or himself, can take it up when dropped on the ground.

राजा--अथ गृह्णाति ?

King—But if (*any one*) takes it ?

प्रथमा--तदो तं सप्पो भविअ दंसइ [ततस्तं सपो भूत्वा
 दशति ।

First Hermitess—Then being transformed into a snake, (*it*) bites him.

Reading :—‘रचाकरण्डकम्’—R. V. M. S. K. ‘०काण्डकः’—B ‘०गण्डो’—S’. ‘०गण्डकी’—C. ‘आये’—B. Omitted by others. ‘महाभागः—B. ‘महाराजः’—R. V. M. S. ‘महाप्रभावा’—B. Omitted by others. ‘सुर-महौषधिः’—B. ‘औषधिः’—R. V. M. S.

प्रथमेति ॥ ‘अम्हहे’ इति विद्यये । [‘विद्यये अम्हहे अस्मी नित्यं स्त्रीभिः प्रयुज्यते’ इति भरतः] । ‘रचा-करण्डकं’ रचावीटिका [तथाचीकम्—‘करण्डो मधुकोशे स्यात् वीटिका-खड्गकोशयोः’ इति । स्तार्ये कन् । कचित् सार्धिकाः प्रकृतेः लिङ्गवचनान्तरिक्रामन्ति” इति वामनोक्तेः नपुंसकत्वम्] ।

उभे इति । ‘मा खलु’ अवलम्ब्य इत्यन्वयः । हिरण्यं संभ्रमजा । ‘एतद्’ करण्डकं भूम्या ‘अवलम्ब्य’ गृहीत्वा मरिष्यसि इति शेषः । राजा तु तस्याः

वाक्यमभिः प्रागेव करण्डकं गृहीतं परन्तु नास्मियत अस्मादेव तयोर्विष्मयः ।
 'कथम्' इति विस्मयद्योतकः निपातः । 'उरसि' वचसि 'निहितौ' न्यस्तौ 'हस्तौ'
 याभ्यां ते ['आहितं निहितं न्यस्तमारोपितमिति स्मृतम्' इति हलायुधः] । [अनेन
 विस्मयाभिनयः । एतदुक्तमादिभरते—'शिरोधृतं पताकय वचस्थौ विस्मये भवेत्'
 इति । अनेन अद्भुतरसय व्यज्यते । लक्षणन्तूक्तं प्राक् । तथाचीकृतं धनिकेन—
 'कुर्याद् निर्वहणेऽद्भुतम्' इति । आदिभरतेनापि—'निर्वहणे कर्तव्यो नित्यं हि
 रसाद्भुतः कविभिः' इति । अत्र उपगृह्यन-नामाङ्गमुपचिह्नम्—'तद्भवेदुपगृह्यनम् ।
 यन् स्यात् अद्भुतसंप्राप्ति' इति दर्पणलक्षणात्]

प्रथमेति ॥ 'सुरमहौषधिः' देवलीक-जातलता-विशेषः । 'दारकस्य' बालकस्य
 'जातकर्म' शरीर-संस्कार-विशेषः, तस्य समये ॥ 'किल' इति वार्तायाम् । मारीचिन
 एवेदमुक्तम् इत्यर्थः ।

राजति ॥ 'अथ' इति विकल्पे । गृह्णाति चेत् किं भविष्यति ।

NOTES

1. रचा-करण्डकम्—'करण्ड' is *masculine* (Com.) and ordinarily means a *little box*. Hence the whole may mean a preservative casket ; or a locket or amulet containing mystical herbs as used by people of those days. Cf. * * मन्त्रकरण्डाकानुवाह । रचा-प्रतिसरोपेतान्यौषधिसूत्राणि वषम्—*Ka'damvari*. Kāṭayavema explains it by रचागुटिका i. e. a magical ball. The Bengali reading has been thus explained "रचाकाण्डः रचणार्थमावड्डः समूल-लता-विशेषः । 'काण्डो मूलं तरोरपि'—हयनन्तार्ये-ध्वनि-मञ्जरी—Shidhāntabagis'a. It is not easy to find out the original reading. अपराजिता—*Vide. Rā'ja-nirghanta. P. 432.*

2. अलम् आवेगेन—Don't say तृतीया in connexion with 'अलम्' । Say करणे तृतीया in connexion with some verb understood (गम्यमाना) । Read "ने केवलं श्रूयमाणैव क्रिया कारक-विभक्तौ प्रयोजिका । अपि तु गम्यमानापि"—*Nya'soddyota*. "अलं श्रमेण । साध्यं नास्ति इत्यर्थः । साधन-क्रियां प्रति यमः" Cf. *Opinion of Śaṅkara* in *Śāstri Collection*.

3. मणियत्वे न दृश्यते—As the boy stretched out his hand to take the clay-peacock, the absence of the amulet was noticed by the hermitess.

4. एतत् अवलम्बा—The hermitess was to add some such wording as 'मरिच्यसि' but before they could say their say, the amulet was picked up by the king. They had seen many a time that the picker of the amulet, other than the boy's parent was instantly bitten by a snake. But no such thing happened this time and hence they looked at each other in amazement. Thus they are now fully convinced that the stranger is no other than the king Dushyanta, the father of the boy. This is corroborated by the hermitess' address to the king as "महाराजः" । उरोनिहत &c.—This is a peculiar trait of women in amazed condition. (*Com.*)

5. जातकर्म &c—जातकर्म (*Natal ceremony*) is the fourth of the twelve purificatory rites (संस्कार) and the first after the child's birth. Before the navel string is cut off, the father distributing gold should see the child's face and then offering oblation to the various gods, he should give the infant honey and ghee in equal part from a pot of bell-metal (कांस्य) with his right hand *finger ring*. Read "जातमात्रं सुतं दृष्ट्वा दत्त्वा स्वर्णं गृह्णात्तर । पूर्वीकृतिविधिना धौगे धाराहीमं समापयेत् ॥ ततः पञ्चाहुतीर्दद्यात् अग्निमिन्द्रं प्रजापतिं । विश्वान् देवांश्च ब्रह्मणमुद्दिश्य तदनन्तरम् ॥ मधुसर्पिः कांस्यपात्रे समानीय समांशकम् । वाग्भवं शतधा जप्त्वा प्राशयेत् तनयं पिता ॥ दक्षहस्ताऽनामिकाया मन्त्रमिदं समुच्चरन् । आयुर्वर्चो बलं मेधाः वर्धतां ते सदा शिशोः ॥ * * * प्रायश्चित्तादिकं कृत्वा जातकर्म समापयेत् । नालच्छेदं ततो धावौ कुर्यादुत्साहपूर्वकम् ॥ —*Maha'-nirva'na-tantra. Ch. IX. 130—144.* "प्राङ् नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्मविधीयते । मन्त्रवत् प्राशनं चास्य हिरण्य-मधु-सर्पिषम्" ॥—*Manu. II. 29 ; Y. I. II. Raghu. III. 18.* मातापितरौ
CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

6. अय गच्छति—अय here has the sense of विकल्प i. e. 'supposing that,' 'but if,' 'now in case' 'अथाथो संशयः स्याताम् अधिकारि च सङ्गति । विकल्पाऽनन्तर-प्रत्य-कार्त्ताऽऽरम्भ-समुच्चये"—Medini. Cl. 'अय कौतुकसावेदयामि'—Ka'damvari. 'अयसरणमवश्यमेव जन्तोः किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुध्वे'—Veni III. 4.

राजा—भवतीभ्यां कदाचिदस्याः प्रत्यक्षोक्ता विक्रिया ।

King—Has this change witnessed by your ladyships at any time ?

उभे—अणिअसो (अनेकशः) । Both—More than once.

राजा (सहर्षमात्मगतम्)—तत् किमिदानीं संपूर्णमपि आत्मनो मनोरथं नाभिनन्दामि । (बालं परिखजते) ।

King (With joy—Aside.)—Why, quite fulfilled as it is, shall (I) not hail my wish ? (Hugs the boy).

द्वितीया—सुव्वते ! एहि, इमं वृत्तन्तं णियम-व्वावुडाए सउन्दलाए णिवेदम्हे [सुव्वते ! एहि । इमं वृत्तन्तं नियम-व्यापृतायै शकुन्तलायै निवेदयामः] । (निष्क्रान्ते) ।

Second Hermitess—Suvrata ! come, (we) will impart this incident to penance-engaged S'akuntalā. (Exeunt ambo.)

बालः—मुञ्च मं, मुञ्च मं । अम्माए सआसं गमिस्सं । [मुञ्च मां, मुञ्च माम् । अम्मायाः सकाशं गमिष्यामि] ।

Boy—Release me, release me, I'll go to (my) mammy.

राजा—पुत्रक ! मयैव सह मातरमभिनन्दिष्यसि ।

King—(My) son ! even with me, (you) will felicitate (your) mother.

बाल.—मम क्व तादो दुस्सन्दो । ए तुमं [मम खलु तातः दुष्यन्तः] ।

Boy—My daddy (*is*) indeed Dushyanta, not you.

राजा (सस्मितम्—स्वगतम्)—एष विवाद एव मां प्रत्याययति ।

King (*With a smile—Aside.*)—This contradiction itself convinces me.

(ततः प्रविशति एक-वेणीधरा शकुन्तला) । शकुन्तला (सवितर्कम्)—विश्रार-काले वि पकिदित्यं सब्दमणस्य ओमहिं सुणिश्च ए मे आसा आसी, अत्तणो भाअहेयेसु । अधवा जधा साणुमदीए आचक्खिदं तथा सम्भावीअदि एदं [विकार-कालेऽपि प्रकृतिस्थां सर्वदमनस्य औषधिं श्रुत्वा न मे आशा आसीत् आत्मनो भागधेयेषु । अथवा यथा सानुमत्या आख्यातं तथा सम्भाज्यते एतत्] । (परिक्रामति) ।

(*Then enter 'Sakuntala', having her braid of hair woven once for all, i.e. wearing the same braid that was last woven before the separation.*) S'akuntalā (*Thoughtfully.*)—Even hearing that S'arvadamanā's herb remained in (*its*) natural form at the time of metamorphosis, I had (*still*) no hopes in my own fortune. Or perhaps, as Sānumati told (*me*), so 'tis possible. (*This said, walks round.*)

Reading :—'कथमिव सम्पूर्णम्'—R. V. M. 'तत् किं खल्विदानीं पूर्णम्'—B. 'किमिव पूर्णम्'—S. 'कथमिव पूर्णम्'—Patankar. 'किम् * आत्मानं पूर्णं मनोरथं'—D. 'मे'—R. V. M. S. 'आत्मनः'—B. 'मुञ्च मां मुञ्च मां'—B. S. 'मुञ्च मां यावत्'—R. V. M. 'अव्याधाः'—B. M. 'मातुः'—R. V. S. After 'सस्मितम्' S only has स्वगतम् । 'आशा'—R. V. M. 'आशंसा'—S. B. 'आसंघः'—P. C. 'मां प्रत्याययति'—B. P. Dr. Burkhard. Others omit 'मां' । परिक्रामति,—B. Dr. Burkhard. P. Omitted by others.

राजिति ॥ 'विक्रिया' विकारः अर्थात् औषधिः सर्प-भवनान्तर दंशनम् ।

उभे इति ॥ 'अनेकशः' अनेकवारान् ["बहुल्यार्थात् शस् कारकादन्तरस्याम्" ३।४।४२ इति शस् ;] प्रत्यचीकृतव्यत्ययः । ["प्रथमा—शृणोत महाराज" इत्यादिना "अनेकश" इत्यन्तेन पूर्ववाक्य-नामकमङ्गमुपचितम् । "पूर्ववाक्यन्तु विज्ञेयं यथोक्तार्थो-पदर्शनम्" इति दर्पणलक्षणात्] ।

राजिति ॥ 'तत्' औषधि-विकाराभावात् मम औरस एवायमिति निश्चित्य सहर्षमाह 'संपूर्णम्' अनुरूप-सुत-त्वात्मेन सफलत्वं प्राप्तम् 'मनोरघम्' अभिलषितं आलिङ्गनादिना एतत् 'न अभिनन्दामि' आद्वये [अनेन आनन्द-नामाङ्गमुपचितम् । "आनन्दी वाञ्छितागमः" इति दर्पण-लक्षणात् । "प्रहर्ष-नाम-नाट्यालंकार उपचितश्च ॥ तल्लक्षणं यथा तत्रैव— "प्रहर्षः प्रसादाधिक्यम्" । दर्पणकारिणैव एतदुदाहृतम्] ।

द्वितीयेति ॥ नियमे ['यमः समुप-नि-विषु च' ३।३।६३ इति अप् पाचिकः] । प्रीयितभर्त्तकया आचरणेयौ व्रते [अनेन अद्यापि तत्प्राप्तार्थे नियमकारित्वमुक्तम्] 'व्यावृता' नियुक्ता तस्यै [क्रियायोगे ४र्थी] । 'इमं वृत्तान्त' औषधिः असर्पीभवन-रूपां वार्ताम् ।

राजिति ॥ 'एष विवादः' अर्थात् मम 'पुत्रक' इति सम्बन्धः 'दुष्यन्त -' इत्यादिः यः प्रतिवादः 'मां प्रत्याग्रायति' तव पितृत्वेन विश्वासं जनयति, ममैव दुष्यन्तत्वात् इत्याशयः । [अतएव "गौ 'गमिर्' अवीधने" २।४।४६, २६०७ इति सूत्रस्य नावसरः । प्रत्याग्रायति इत्यनेन एतावत्पर्यन्तं सत्यक् प्रत्ययो न उत्पन्न इत्यर्थः व्यज्यते] ।

तत इति ॥ धरति इति 'धरा' धारिका इत्यर्थः (पचायच् ३।१।१३४) 'एकस्याः' अर्थात् प्रत्याग्यान्-दिन-कृतैक-संस्कारवत्या 'विष्णाः कथया 'धरा' इति पतिवियोग-चिह्नम् ।

शकुन्तलेति ॥ 'विकारस्य' स्वरूपात् अन्यथाभावस्य अर्थात् परपुरुषेण भूया उद्धृतत्वात् असर्पीभवनस्य ['सतत्वतोऽन्यथाप्रया विकार इत्युदाहृत' इति वेदान्ते] । 'काले प्रकृतौ' स्वभावे स्वरूपे ['प्रकृतिगुण साम्ये स्याद अमात्यादि-स्वभावयोः' इति मेदिनी] तिष्ठति या तां 'प्रकृतिस्थाम्' अपराजिता-रूपेणैव स्थिताम् 'श्रुत्वा अपि अर्थात् एतादृशं असंशयितं प्रमाणं लब्ध्वा अपि । स्थितायाः 'मे' [अनेन न समान-कर्तृ कल-हादि-CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

‘भागवेयेषु’ ५।४।१५ भाग्येषु [‘भागवेयं मतं भाग्ये, भाग-प्रत्यययोः पुमान्’ इति मेदिनी] अर्थात् स्वकीय-सौभाग्य-जन्यस्वामि-प्राप्ति-विषये इत्यर्थः, । ‘अथवा’ इति पदान्तरे मे आशा अस्ति । ‘सानुमत्या यथा’ येन प्रकारेण । [यथा-शब्दः अत्र अनुमान-द्योतकः । “यथा-शब्दस्तु निर्दिष्ट-तुल्ययोगानुमानयोः” इति विश्वप्रकाशः] ‘मे’ मत्समीपे ‘आख्यातं राज्ञः पुनः स्मरणम्’ इत्याशयः । ‘तथा’ तेनैव राज्ञा पुनः स्मरणेन ‘एतत्’ अवाच्यमे आर्यपुत्राऽऽगमनं ‘सम्भाव्यते’ [“विकारकालेऽपि” इत्यादिना समयान्वयसङ्गमुपचिन्तम् । “दुःखस्यापगमो यस्तु समयः स निगद्यते” इति लक्षणात्] ।

NOTES

1. विक्रिया—Metamorphosis (*into a snake*). ‘परिणामी विकारः’ हे समे विक्रित-विक्रिये—Amar.

2. सहर्षम्—Because this is the last but the most direct evidence of the boy's recognition. *Vide P. 862 n. 7.*

3. एष विवादः &c.—The contradiction that your father is Dushyanta and not I. प्रत्याययति—*Vide P. 587, n. 3.*

4. एक-वेणीधरा—The word एकवेणी may mean (i) the uncombed mass of hair tied into an *single knot* as opposed to modern द्विवेणी or पञ्चवेणी । Or (ii) hair woven into a braid once for all *i. e. uncombed and unbraided from the day of separation*. This word occurs more than once in the Rāmāyana, and the commentator *Ra'ma* is at a loss as to the real meaning of it and consequently he gives both the senses. Read ‘एकवेणीधरा हि त्वा नगरौ संप्रतीचते’—*Ra'ma'yana. II. 108, 8.* “नौलनागाभया वेण्या जघनं गतयैकया”—*Ibid. IV. 15, 25.* where *Ra'ma* remarks “पृष्ठभागं गतया एकया हरण-दिन-कृतैक-सेस्कारवत्या यथा ॥ पुरीभागीय-वेणीद्वय-राहित्येन पृष्ठलम्बयैकया वेण्या &c.” But the following lines quite *clearly* corroborate the *second* explanation. Read “धृतामेकां वद्धन् मासान् वेणीं रामो महाबलः”—*Ibid. VI. 33, 31.* “आद्ये वद्धा विरह-दिवसे या शिखा दामं हित्वा, शापस्थाने विगलितश्रुचा तां मयोद्देष्टुमीयान् स्पर्शक्रियामयमित-नखिनासक्तान् सारयन्तो गण्डाभोगान् कठिन-विषमाम् एकवेणीं कारण—*Ibid. 11. 31 and also the following*

3 *s'lokas*. In the *Kumar*. we see that the celestial ladies that were in bondage could not let loose their locks that were braided once. Cf. 'सीद्यते मुरवन्दीनां वेणीः वीर्यविभूतिभिः'—*Kumar*. II. 61. Also "सीद्यन्ते स्वर्गवन्दीनां वेणीवन्धन-दूषितान् &c". *Raghu*. X 47. *Ibid* XIV 12 ; *Megh*. 98. A विरहिणी is forbidden to have any kind of decoration. "मण्डनं वर्जयेत् नारी तथा प्रोषितभर्तृका । देवताराधनपरा तिष्ठेत् भर्तृगृहेरता"—*Vishnu-dharmottara*. "न प्रोषिते तु संस्कार्यात् न वेणी च प्रसीचयेत्"—*Ha'rita*. "प्रवासी भिन्नदेशित्वं कार्याच्छापाच्च संभमात् । तदाङ्गचेलमालिन्यमेकवेणीधरं शिरः"—*Vis'vān'tha Kavira'ja*. "क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजीतुसर्वदर्शनम् । हास्यं परगृहे वासं त्यजेत् प्रोषित-भर्तृका"—*Gaduda Pura'na*.

5. विकार-कालि—At the time when it should have been transformed into a snake. ("स्वरूपादन्यथात्वं विकारः"—*Sripati Datta*.)

6. न मे आशा &c.—Because unexpected good fortune is generally taken in this light by one who is ever and anon frowned at my misery.

7. अथवा—On the contrary she might have hopes. यथा &c. —This proves that Sānumati had already related the changed condition and after remorse of the king to S'akuntalā.

राजा (शकुन्तलां विलोख्य सहर्ष-खेदम्)—अये ! मेयमत्र भवती शकुन्तला । येषा—

वसने परिधूसरे वसाना नियम-क्षाम-मुखी धृतैक-वेणिः ।

अति-निष्कारुणस्य शुद्ध-शीला मम दीर्घं विरह-व्रतं विभर्ति ॥२१॥

King (*Looking at S'akuntala' - With plaintive joy*). —Lo ! this (*is*) her ladyship S'akuntalā—She who, of pure character, wearing a pair of dusty garments, with (*her*) face penance-impaired (*and*) braid knotted once for all, observes a long vow of separation from me, excessively unmerciful.

शकुन्तला (पश्चात्ताप-विवर्ण राजानं दृष्ट्वा सवितर्कम्)—
 ण क्व अज्जउत्तो विअ । ता को एसो दाणिं किदरत्ता
 मण्डलं दारअं मे गत्त-संसग्गेण दूमेदि [न खलु आर्यपुत्र
 इव । तत् क एष इदानीं कृत-रत्ता-मण्डलं दारकं मे
 गात्र-संसर्गेण दूवयति] ।

S'akuntalā (Seeing the king who had turned pale through
 remorse, — thoughtfully.)—(He is) not, indeed, like my good-
 man. Then who is here now contaminating my auspicious-
 amulet-protected child by the contact of (his) body ?

Reading :—‘सहर्षखेदम्’ & ‘सवितर्कम्’—B. Omitted by others.
 M reads ‘विलोक्य’ for ‘दृष्ट्वा’ । S omits ‘यैषा’ and reads
 ‘वहति’ for ‘विभर्ति’ ।

राजिति ॥ बहुकालानन्तरं प्रणयिनी-दर्शनात् ‘हर्षः’, पुनस्तस्या विवर्ण-वेष-दर्शनात्
 अवस्थान्तर-ज्ञानाच्च ‘खेदः’ । ताभ्यां सह यथा स्यात् तथा । ‘अये’ इति
 विषादे स्मरणे वा [‘अये क्रीधे विषादे च संभमे स्मरणेऽपि च’ इति मेदिनीकरः] ।
 वसने इति ॥ अन्वयः ॥ परिधूसरे वसने वसना, नियम-चाम-मुखी धृतैक-
 वेणिः शुद्धशीला या, एषा अतिनिष्करुणस्य मम दीर्घं विरह-व्रतं विभर्ति । व्याख्या—
 ‘परितः’ सर्वतो ‘धूसरे’ ईषपाण्डुवर्णे मल्लिने इति भाव [‘ईषत् पाण्डुस्तु धूसरः’
 इत्यमरः] ‘वसने’ उत्तरीयम् अन्तरीयकम् इति वस्त्र-युगलम् ‘वसना’ धारयन्ती,
 ‘नियमेन’ उपवासादि-व्रतेन [‘नियमो यन्त्रणायाश्च प्रतिज्ञानियमे व्रते’ इति मेदिनी]
 ‘चामं’ कण्ठं ‘मुखं यस्याः तादृशी । [‘स्वाङ्गाचीपसर्जनाद् असंयोगोपधात्’ ४।१।५४ ;
 इति डीप् पक्षे टाप्] । ‘एका’ अर्थात् प्रत्याख्यान-दिन-कृतैक-संस्कारवती ‘वेणिः’ यथा
 सा तथा ‘शुद्धशीला’ पूत-स्वभावा पतिव्रता इत्याशयः [‘शुद्धः शुक्लं च पूते च केवले
 च प्रयुज्यते’ इति धरणिदासविप्रः] । ‘या एषा’ परिहृत्यमाना शकुन्तला अति-
 निष्करुणस्य गृध्रवैश्यामिव प्रत्याख्यानात् अतिनिष्ठुरस्य ‘मम’ मत्संवन्धिनं ‘दीर्घं’

बहुकान्तिनं 'विरहोचितं' व्रतम् [शाकपार्थिवादिः] नियमम् 'विभर्ति' आचरति ।
[काव्यलिङ्ग-सम्भावोक्ती । वसवसेति मनसानेति द्वेकानुप्रास-वचनानुप्रासौ ।
मालभारिणी व्रतम्] ।

Voice :—वसानया ०मुखा ०वेण्या ०शीलया यया एतया ०व्रतं श्रियते ।

शकुन्तलेति ॥ 'पद्यात्तापः' प्रत्याखानजनितः अनुतापः [पद्यात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार
इत्यपि' इत्यमरः] तेन 'विवर्णे' परिवर्तितरूपम् । अस्मादेव च 'वितर्क' इति ज्ञेयम् ।
पूर्वाकारवैषम्याद् 'न खलु' इति अवधारणे 'आर्यपुत्र' दुष्यन्त 'इव' अयं जनः लक्ष्यते ।
'कृतं' विहितं 'रचार्यं मङ्गलं' माङ्गलिकं कर्म यस्य तथोक्तं मे दारकं पुत्रम् ।

NOTES

1. वसने—Hindu ladies generally wear two garments, अन्तरीयक (*S'a'ri*) and 'उत्तरीय' (*Bodice*),

2. परिधूसरे—"The prepositions 'परि' and 'सम्' give force and intensity like Greek. "*peri*" and "*su'n*" and Latin. '*per*' and '*con*'. 'परि' is even more intensive than 'सम्'. Thus—समाप्ति=completion, 'परि-समाप्ति' entire completion—*Williams*. वसाना—वस (अदादि: to put on)+ शानच् । लट् वले । लिट् ववसे । लुङ् अवसिष्ट । क्तः वसितः । Cf "वासी वसाना तरुणाकारागम्"—*Kumar*.
III. 54. "वसानस्य च वल्कले"—*Raghu*. XII. 8. *Sis'upal*. IX. 75.

3. नियम-चास &c.—cf. "नियमेन तनुतरं सध्यस"—*Ratna'vali*. I. 20. For 'चास' vide *P. 281 n. 1*. 'ङौष्' is optional, hence '०चासमुखा' is another form. (*Com*).

4. विरहव्रतम्—This consists in forbearing the use of cosmetics, showy dresses, flowers or any other decoration either of the person or of the hair. It also enjoins certain vows to be observed. Read 'आर्ताते, मुदिते हृष्टा, विद्योगे मलिना-
कृशा । भूते श्रियेत या पत्न्यौ साध्वी ज्ञेया प्रतिव्रता ॥—*Vishnu-dharmottara*.

"अमला अवधारणम् अलकानाञ्च कल्पनम् अनुलेपन संस्कारम् न कुर्यात् पथिकाङ्गना"
CC-0: Prof. Satya Vrat Shastri Collection.
—*Bharata* quoted by *S'ankar*. Also see *P. 875, l. 5*.

शकुन्तला (पश्चात्ताप-विवर्णं राजानं दृष्ट्वा सवितर्कम्) —
 ण क्व अज्जउत्तो विअ । ता को एसो दाणिं किदरच्चा
 मण्डलं दारअं मे गत्त-संसर्गेण दूमेदि [न खलु आर्यपुत्र
 इव । तत् क एष इदानीं कृत-रच्चा-मण्डलं दारकं मे
 गात्त-संसर्गेण दूषयति] ।

Sākuntalā (*Seeing the king who had turned pale through
 remorse, — thoughtfully.*) — (*He is*) not, indeed, like my good-
 man. Then who is here now contaminating my auspicious-
 amulet-protected child by the contact of (*his*) body ?

Reading :—‘सहर्षखेदम्’ & ‘सवितर्कम्’—B. Omitted by others.
 M reads ‘विलोक्य’ for ‘दृष्ट्वा’ । S omits ‘यैषा’ and reads
 ‘वहति’ for ‘विभर्ति’ ।

राजिति ॥ बहुकालानन्तरं प्रणयिनी-दर्शनात् ‘हर्षः’, पुनस्तस्या विवर्ण-वेष-दर्शनात्
 अवस्थान्तर-ज्ञानाच्च ‘खेदः’ । ताभ्यां सह यथा स्यात् तथा ॥ ‘अये’ इति
 विषादे स्मरणे वा [‘अये क्रीडे विषादे च संभमे स्मरणेऽपि च’ इति मेदिनीकरः] ।

वसने इति ॥ अन्वयः ॥ परिधूसरे वसने वसना, नियम-चाम-मुखी धृतैक-
 वेणिः शुद्धशीला या, एषा अतिनिष्करुणस्य मम दीर्घं विरह-व्रतं विभर्ति । व्याख्या—
 ‘परितः’ सर्वतो ‘धूसरे’ ईषपाण्डुवर्णे मलिने इति भावः [‘ईषत् पाण्डुस्तु धूसरः’
 इत्यमरः] ‘वसने’ उत्तरीयम् अन्तरीयकम् इति वस्त्र-युगलम् ‘वसना’ धारयन्ती,
 ‘नियमेन’ उपवासादि-व्रतेन [‘नियमो यन्त्रणायाश्च प्रतिजानियये व्रते’ इति मेदिनी]
 ‘चामं’ कणं ‘मुखं यस्याः तादृशी । [‘स्वाङ्गाच्चोपसर्जनाद् असंयोगोपधात्’ ४।१।५४ ;
 इति छेप् पक्षे टाप्] । ‘एका’ अर्थात् प्रत्याख्यान-दिन-कृतैक-संस्कारवती ‘वेणिः’ यथा
 सा तथा ‘शुद्धशीला’ पूत-स्वभावा पतिव्रता इत्याशयः [‘शुद्धः शुक्लं च पूते च केवले
 च प्रयुज्यते’ इति धरणिदासविप्रः] । ‘या एषा’ पुरीटदृश्यमाना शकुन्तला अति-
 निष्करुणया पुनःपुनः राजानं दृष्ट्वा सवितर्कम् मत्संवेक्षितं ‘दीर्घं’

बहुकान्तिनं 'विरही'चित्तं 'व्रतम्' [शाकपार्थिवादिः] नियमम् 'विभर्ति' आचरति ।
[काव्यलिङ्ग-स्वभावीकौ । वसवसेति मनमानेति द्वेकानुप्रास-वच्यनुप्रासौ ।
मालभारिणी व्रतम्] ।

Voice :—वसानया ०मुग्या ०वेग्या ०शीलया यया एतया ०व्रतं भियते ।

शकुन्तलेति ॥ 'पयात्तापः' प्रत्याखानजनितः अनुतापः [पयात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि इत्यमरः] तेन 'विवर्णे' परिवर्तितरूपम् । अस्मादेव च 'वितर्क' इति ज्ञेयम् ।
पूर्वाकारवैषम्याद् 'न खलु' इति अवधारणे 'अर्यपुत्र' दुष्यन्त 'इव' अयं जनः लक्ष्यते ।
'कृतं' विहितं 'रचार्यं मङ्गलं' साङ्गलिकं कर्म यस्य तथोक्तं मे दारकं पुत्रम् ।

NOTES

1. वसने—Hindu ladies generally wear two garments, अन्तरीयक (*S'a'ri*) and 'उत्तरीय' (*Bodice*),

2. परिधूसरे—'The prepositions 'परि' and 'सम्' give force and intensity like Greek. "*peri*" and "*su'n*" and Latin. '*per*' and '*con*'. 'परि' is even more intensive than 'सम्'. Thus—समाप्ति=completion, 'परि-समाप्ति' entire completion—*Williams*. वसाना—वस (अदादिः to put on)+ शानच् । लट् वले । लिट् ववसे । लुङ् अवसिट । क्तः वसितः । Cf "वासी वसाना तरुणाकारागम्"—*Kumar*.
III. 54. "वसानस्य च वस्त्रले"—*Raghu. XII. 8. Sis'upal. IX. 75.*

3. नियम-चाम &c.—cf. "नियमेन तनुतरं मध्यम"—*Ratna'vati. I. 20.*
For 'चाम' vide *P. 281 n. 1.* 'डौप्' is optional, hence '०चाममुखा' is another form. (*Com*).

4. विरहव्रतम्—This consists in forbearing the use of cosmetics, showy dresses, flowers or any other decoration either of the person or of the hair. It also enjoins certain vows to be observed. Read 'भार्ताते, सुदिते हृष्टा, विद्योगे मलिना-
कृशा । भूने म्रियेत या पत्नी साध्वी ज्ञेया प्रतिव्रता ॥—*Vishnu-dharmottara.*

"अमला अवधारणम् अलकानाञ्च कल्पनम् अनुलिपन संस्कारम् न कुर्यात् पथिकाङ्गना"
—*Bharata quoted by Sankarabharata* Collection, l. 5.

शकुन्तला (पश्चात्ताप-विवर्णं राजानं दृष्ट्वा सवितर्कम्) —
 ण क्व, अज्जउत्तो विअ । ता को एसो दाणिं किदरच्चा
 मङ्गलं दारअं मे गत्त-संसग्गेण दूमेदि [न खलु आर्यपुत्र
 इव । तत् क एष इदानीं कृत-रच्चा-मण्डलं दारकं मे
 गात्र-संसर्गेण दूषयति] ।

S'akuntalā (*Seeing the king who had turned pale through
 remorse, — thoughtfully.*)—(*He is*) not, indeed, like my good-
 man. Then who is here now contaminating my auspicious-
 amulet-protected child by the contact of (*his*) body ?

Reading :—‘सहर्षखिदम्’ & ‘सवितर्कम्’—B. Omitted by others.
 M reads ‘विलीक्य’ for ‘दृष्ट्वा’ । S omits ‘यैषा’ and reads
 ‘वहति’ for ‘विभर्ति’ ।

राजति ॥ बहुकालानन्तरं प्रणयिनी-दर्शनात् ‘हर्षः’, पुनस्तस्या विह्वल-वेष-दर्शनात्
 अवस्थान्तर-ज्ञानाच्च ‘खिदः’ । ताभ्यां सह यथा स्यात् तथाः । ‘अये’ इति
 विषादे स्मरणे वा [‘अये क्रीडे विषादे च संभमे स्मरणेऽपि च’ इति मेदिनीकरः] ।

वसने इति ॥ अन्वयः ॥ परिधूसरे वसने वसना, नियम-चाम-मुखी धृतैक-
 वेणिः शुद्धशीला या, एषा अतिनिष्कलणस्य सम दीर्घे विरह-व्रतं विभर्ति । व्याख्या—
 ‘परितः’ सर्वतो ‘धूसरे’ ईषपाण्डुवर्णे मलिने इति भावः [‘ईषत् पाण्डुस्तु धूसरः’
 इत्यमरः] ‘वसने’ उत्तरीयम् अन्तरीयकम् इति वस्त्र-युगलम् ‘वसना’ धारयन्ती,
 ‘नियमेन’ उपवासादि-व्रतेन [‘नियमो यन्त्रणायाश्च प्रतिज्ञानियये व्रते’ इति मेदिनी]
 ‘चामं’ कणं ‘मुखं यस्याः तादृशी । [‘स्वाङ्गाञ्चोपसर्जनाद् असंयोगोपधात्’ ४।१।५४ ;
 इति ङीष् पठे टाप्] । ‘एका’ अर्थात् प्रत्याख्यान-दिन-कृतैक-संस्कारवती ‘वेणिः’ यथा
 सा तथा ‘शुद्धशीला’ पूत-स्वभावा पतिव्रता इत्याशयः [‘शुद्धः शुक्ले च पूते च केवले
 च प्रयुज्यते’ इति धरणिदासविप्रः] । ‘या एषा’ परोदृश्यमाना शकुन्तला अति-
 निष्कलणस्य गभीरव्यासासंघ प्रत्याख्यानात् अतिनिष्ठुरस्य ‘मम’ मत्संबन्धिनं ‘दीर्घे’

5. न खलु आर्यपुत्र—The king was so greatly changed by pining for Śakuntalā, that even she could not recognise him at the first sight.

Remarks :—Like many other S'lokas of this act, Bhavabhūti had this one certainly in his mind while composing the following stanza for his Uttara-carita—'परिपाण्डु दुर्वलकपोलमुदरं दधती विनीलकवरीकमाननम् । करुणस्य मूर्तिरिव वा शरीरिणी विरहव्यथैव वनमिति जानकी' ॥

बालः (मातरमुपेत्य) —अस्व ! एमो को वि पुरिसं मं पुत्तक
त्ति ससिण्हं आलिङ्गदि [अस्व ! एष कोऽपि पुरुषो मां
पुत्रक इति सस्नेहमालिङ्गति] ।

Boy (*Going up to his mother.*)—Mammy, here's some man, calls me (*his*) son (*and*) hugs (*me*) affectionately.

राजा—प्रिये ! क्रौर्यमपि मे त्वयि प्रयुक्तमनुकूलपरिणामं
संवृत्तम् । तदहमिदानीं त्वया प्रत्यभिज्ञातमात्मानमिच्छामि ।

King :—Darling, even my cruelty, exercised (*by me*) on you, has turned out to be of a favourable end. So I now want myself to be recognized by you.

शकुन्तला (स्वगतम्) —हिअअ ! समस्सस समस्सस ।
पहरिअ परित्यक्त-मच्छरेण अणुकम्पिदं हि देव्वेण । अज्जउत्त
क्ख, एमो [हृदय ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि । प्रहृत्य
परित्यक्त-मत्सरेण अनुकम्पिताऽस्मि देवेन । आर्यपुत्र-खल्वेषः] ।

Śakuntalā (*Aside.*)—(*My*) heart! be reassured, be reassured. I am commiserated by fate with its spite renounced, after the stroke. *This (is) saying may Shashi in English.*

राजा—प्रिये !

स्मृति-भिन्न-मोह-तमसो दिष्टया प्रसुखे स्थितामि मे सुमुखि ।

उपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहिणी योगम् ॥ २२ ॥

King :—Darling ! luckily do you stand before me, whose gloom of stupor, is dispelled by remembrance, (Oh) fair-faced one ! After eclipse, Rohini [the fourth mansion] has approached union with the moon.

Reading :—‘एष कोऽपि पुरुषः’—R. V. M. B omits ‘पुरुषः’ and S replaces it by ‘परकीरकः’ and ‘आलिङ्गति’ by ‘आलपति’ ॥ ‘सन्नेहम्’—B. Omitted by others. ‘समाश्वसिहि’—B. R. M. ‘आश्वसिहि’—S. ‘यदहम्’—R. V. M. S. ‘तदहम्’—B. ‘पश्यामि’—R. V. M. S. ‘इच्छामि’ B. ‘प्रहृत्य ०मत्सरेण’—B. ०मत्सरेण—R. V. M. ‘०मत्सरेणापि’—S.

राजति ॥ ‘त्वयि’ शकुन्तलायां ‘मे’ मया दुष्यन्तेन [“त्वया-मया इत्यस्मिन् अर्थे ते-मे-शब्दौ निपातेषु द्रष्टव्यौ” इति काव्यालंकार-सूत्र-वृत्तौ प्रा० १२० वासनः] । ‘प्रयुक्तम्’ आचरितम् ‘क्रौंथे’ सगर्भाया धर्मपत्न्याः परित्यागरूप-निष्ठरत्नं । [यद्वा ‘मे’ मम ‘क्रौंथे’ मित्यन्वयः] । ‘अनुकूलः’ सङ्गलकारः ‘परिणामः’ उदकैः, शेष इति यावत्, यस्य तादृशम् । यतीऽहमिदानीं पुत्रवान् । सच पुत्रः सुरलोके जातत्वात् अपार्थिव-प्रभाव-सम्पन्नः । पुनः सुरगुरु-मारीचिन रचौषधिदत्तत्वात् अयं नूनं दीर्घजीवी स्यात् । अस्य पृथिव्यां जातत्वे तु एतादृश-शुभ-फलस्य असम्भाव्यत्वं स्यात् । ‘तत्’ तस्माद् हेतोः ‘इदानीमहम् आत्मानं त्वया प्रत्यभिज्ञातं’ आर्यपुत्र खल्वेष, इतिरूपेण परिचितम् ‘इच्छामि’ येन आनन्दस्य परिपूर्णता भवेत् इति [अनेन आनन्द-नामकमङ्गमुपदिशाम् । लक्षणन्तु उक्तं प्राक्]

शकुन्तलेति ॥ ‘प्रहृत्य’ अर्थात् आदौ प्रहारं कृत्वा पश्चात् तज्जनित-क्रुश-भोगेन अपराधस्य क्लिष्टत्वात् ‘परित्यक्तः’ परित्यक्तः ‘मत्सरः’ क्रोधः [“क्वचित् ओधीऽपि मत्सरः” इति रत्नकीषः । यद्वा साद्यति परकृच्छ्रे इति “कृधूमद्विभ्यः कित्” उः—३६८ इति सूत्रम् ॥ अन्यथाम-हेषः ॥ ‘मत्सरोऽन्यथामहेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु’ कित्” उः—३६८ इति सूत्रम् ॥

इत्यमरः] । येन तादृशेन 'दैवेन' । एवमनुनीतामपि किमपि प्रत्युत्तरम् चददतीं
शकुन्तलां पुनः अनुनेतुकामः वक्ष्यमाणश्लोक-साह प्रिये इति ।

स्मृतीति ॥ दिष्टा स्मृति-भिन्न-मोह-तमसो मे प्रमुखे (हे) सुमुखि ! असि स्थिता ।
उपरागान्ते रोहिणी शशिनः योगम् समुपगता । व्याख्या—'दिष्टा' भाग्येन
[आनन्द-सूचक-निपातीत्यम्] 'स्मृत्या' पूर्ववृत्तान्तस्य स्मरणेन 'भिन्नं' दूरीकृतं मोहः तमः
अन्धकार इव इति 'मोहतमः' यस्य तस्य 'मे' दुष्यन्तस्य 'प्रमुखे' पुरतः हे 'सुमुखि'
४।१।५४ [डीप् पाचिकः] 'असि' त्वम् [सर्वनाम-प्रतिरूपकमव्ययम्] स्थिता
[सुमुखीति साभिप्रायम् । सुमुखस्यैव समुखे स्थातुं योग्यत्वात्] । एतदेव
उदाहरणेन स्पष्टीकरोति । 'उपरागस्य ग्रह-संस्पर्शस्य ['उच्यते राहु-संस्पर्श उपराग
उपप्रवः' इत्यभिधानरवसात्ता] 'अन्ते' अवसाने 'रोहिणी' ४।१।३८ दक्षकन्या
चन्द्रस्य नक्षत्ररूपा ग्रैष्टा भार्या 'शशिनः' चन्द्रस्य 'योग' सम्मेलनम् 'समुपगता'
प्राप्ता (अनेन परिग्रह-बहुत्वेऽपि त्वमेव मे प्रेष्टा भार्या इत्यर्थः आचिष्यते) । [अत्र "अर्थाभ्यां
यत्तन्नाम् एकवाक्यत्वात् संभवद्वस्तु-संवेद्यात् निदर्शनम्" इति राघवपादाः । न्यायपञ्चानन-
पादैरपि एवमोक्तम् । एतत्तु चिन्ताम् । यतः अत्र वाक्यद्वयस्य भिन्नत्वं तु सुस्पष्टमेव ।
अतएवात्र दृष्टान्तालंकारः, न निदर्शनम् । स च "मोहतम" इति निरङ्ग-केवल-
रूपकालंकारेण सङ्कीर्ष्यते । अन्ये तु साधक-बाधक प्रमाणाभावात्
उभयोः सन्देहसंस्कारमाहुः । मुखे सुखीति सिम सम् इति छेकानुप्रासः । बहुना
सकारदीनां दन्त्याचराणां मकारादीनाम् षोष्ठाचराणां सत्त्वात् श्रुत्यनुप्रासः ।
कृतिनामकमङ्गं चावीपक्षितम् । "लभ्यार्थशमनं कृतिः" इति दर्पण-लक्षणात् ।
इयमार्था] ।

Voice :—स्थितम् । रोहिण्याः योगः समुपगतः ।

NOTES

1. अनुकूल-परिणामम् &c. — I had been no doubt extremely cruel at the time of your disavowal, still it seems to me that in the long run, this cruelty has effected beneficial result. For the Satya Vratashaster Collection, I have

now got a son who is delivered by you in the supermundane (*divine*) region and hence he is supposed to be endowed with divine power. Again this boy is sure to be a macrobiote as he has been protected with a divine herb (*सुरमहौषधि*). by *Ma'rica*. All these would not have been possible in this sordid world.

2. तत् — Form all these considerations.

3. प्रत्यभिज्ञातम् &c.—I wish that you should now *recognise* me as your husband, as then my felicity will be complete. 'प्रत्यभिज्ञा' (= स्मृति + अनुभूति or प्रत्यक्ष — *P. 461, n, 1.*) is a philosophical term, as in 'एषोऽयम् आर्यपुत्रः', 'एषः' forms the *recollection* and 'अयम्' the *direct perception*. The reading with 'आत्मानं पश्यामि' is rejected as from her previous speech it is clear that she could not first recognise the king.

4. सुमुखि—Optionally सुमुखा (*Com.*). The epithet has been very apt here as the fair-faced (सुमुखी) are worthy of being put (स्थिता) in the van (प्रमुखे). Cf. "तद्वस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः"—*Gita. II. 6.*

5. उपरागान्ते—उपरज्यते अनेन । रञ्ज रागे (*to tinge*) । 'हलन्' ३।३।१३१ इति घञ् ॥ "घञि च भाव-करणयोः" ६।४।२७ इति न-लोपः । भावे वा घञ् ३।३।१८—*Bha'nuzi*. उपरागः = Eclipse as by it the sun and the moon are tinged. "उपरागस्तु पुंसि स्याद् राहुगार्श्वर्क-चन्द्रयोः । दुर्नये गह-कल्लोले व्यसनेऽपि निगद्यते"—*Medini*.

6. रोहिणीं शशिनः योगम् समुपगता—This is the construction. The latent idea is this—Just as Rohini, despite many a wife of the Moon, became his most favourite, similarly you are my most esteemed consort though my harem is replete with other wives ('परिगृह-बहुल्वेऽपि' — *Act. III. 18*). Repudiation was due to a delusion which caused my power of recollection to fall in slumber. But that is quite repelled now. Cf. "गुणमहतां महते

गुणाय योगः"—*Kirat. X. 25*. For different meanings vide, *Raghu. III. 26* ; *X. 86* ; *1. 8* ; *Kumar. VII. 55* ; *1. 21* ; also *P. 227, n. 5*.

शकुन्तला—जेदु जेदु अज्जउत्तो [जयतु जयत्वार्यपुत्रः] ।
(इत्यधोक्ते वाष्पकण्ठी विरमति) ।

S'akuntalā—Victory, victory (to my lord). [*With this half-said, stops with her throat choked with tears.*]

राजा—सुन्दरि !

वाष्पेण प्रतिषिद्धेऽपि जय-शब्दे जितं मया ।

यत्ते दृष्टमसंस्कार-पाटलोष्ठ-पुटं मुखम् ॥ २३ ॥

King—Lovely one ! I have been a victor, though the word of "victory" is withstood by tears, since your face with its lips rosy even without decoration, has been seen by me.

बालः---अम्ब ! को एसो [अम्ब ! क एषः] ।

Boy—Who (is) he, mammy ?

शकुन्तला—वच्छे ! दे भाअहेआइं पुच्छेहि [वत्स !
ते भागधेयानि पृच्छ] (इति रोदिति) ।

S'akuntalā—Ask thy fate, my child. (*This said, she weeps.*)

Reading :—‘असंस्कार &c (as one word)—R. B. S. “असंस्कार’
‘पुटं’—Taylor Mss. M. “असंस्काराल्लोलाऽलकम् इदं मुखम्”—S. C. Bodelian B. Mss. “असंस्कार’ पाटलोष्ठं मुखं प्रिये”—Mackenzie Mss. ‘ते भागधेयानि पृच्छ’—R. V. S. ‘ते भागधेयानि—R’s. Com. ‘भागधेयानि पृच्छ’—B.

सुन्दरीति ॥ सुन्दरी इत्यनेन त्वं विशेष-दृष्टासि इत्यर्थः व्यज्यते । स्त्रीणां किलिकिञ्चिताख्यो भावो विशेष-दृष्ट्यताम् आवहति । तथाचीत्तं “क्रीडाऽशु-हर्ष-भोग्यादेः संख्य” (*किलिकिञ्चिताख्यं भावो विशेष-दृष्ट्यताम् आवहति । तथाचीत्तं “क्रीडाऽशु-हर्ष-भोग्यादेः संख्य”*)

वाप्येति ॥ अन्वयः ॥ वाप्येण जय-शब्दे प्रतिषिद्धेऽपि मया जितम् । यत्
 असंस्कार-पाटलोष्ठ-पुटं ते मुखं दृष्टम् । व्याख्या—‘वाप्येण’ अश्रुभारेण [अनेन
 चातिविरह-क्लान्तत्वं व्यज्यते] ‘जय-शब्दे’ जयतु जयतु इत्यादि शब्दे [“जयत्यर्थेन
 नमस्कार आचिष्यते” इति मम्मटभट्टः] ‘प्रतिषिद्धे’ कण्ठे एव विलीने सति ।
 ‘अपि मया जितम्’ उत्कर्षः प्राप्तः इत्यर्थः [जयतेरवासंस्कारकस्य उत्कर्षप्राप्तिरर्थः ।
 “जय उत्कर्ष-प्राप्तिः । अकर्मकोऽयम्” इति भट्टोजिः] कथं तदाह । ‘यत्’ यस्मात्
 ‘असंस्कारात्’ नियम-पूर्वकम् अलक्त-प्रदानादि-संस्कार-वर्जनेन अपि ‘पाटलम्’ गोलावाख्य-
 पुष्पवत् रक्तं यदा ‘असंस्कारेण’ हेतुना ‘पाटलम्’ श्रेष्ठ-रक्तम् (‘श्रेष्ठ-रक्तस्य पाटलः’
 इत्यमरः) ‘ओष्ठ-पुटं’ यस्य तादृशं ते मुखं दृष्टम् । पुनस्तन्मुख-दर्शनाशा-रहितस्य मे
 यत् तद्दर्शनम् जातं, तदेव मे जय इत्यवधेयम् । [जय-शब्दे प्रतिषिद्धेऽपि जितमिति
 विरोधाभासः । जितं प्रति उत्तर-वाक्यार्थस्य हेतुत्वेनोपन्यासात् काव्यलिङ्गम् । असंस्कार-
 पाटलोष्ठपुटम् इत्यत्र विभावना । क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्ति विभावना” इति
 लक्षणात् । श्रुतिवच्यनुप्रासौ । श्लोकी वृत्तम्] ।

Voice :—अहं जितवान् । दृष्टवान् ।

शकुन्तलेति ॥ “आत्म-नाम गुरोर्नाम नामातिरूपणस्य च । श्रेयस्कामो न गृह्णीयात्
 ज्येष्ठ-पुत्र-कलवयोः” इत्युक्तेः वत्स इति सख्युद्भिः । ‘भागधेयानि’ भाग्यानि ‘पृच्छ’
 [कश्चित् पुस्तके “पृच्छेहि” इति नास्ति । तस्मिन् पाठे रूपकम् इति राघवपादाः] ।
 सार्वभौम-वृषात् ते जन्म, तेनैव तव प्रत्याख्यानं, पुनस्तनैव सह तव आकस्मिक-समागमः ।
 अतएव ते भाग्यानां विरूपत्वात् भागधेयानि इति बहुवचनम् ।

NOTES

1. वाप्यकण्ठ—Cf. “वाप्यकण्ठः स इदं वचनं जगाद”—*Buddha-carita*,
 I. 20. Optionally ‘वाप्यकण्ठ’ by “अङ्ग-गात्र-कण्ठेभ्यो वक्तव्यम्,”—*Vart.* 511.
 गङ्गादित्वात् सप्तम्यन्त-कण्ठ-शब्दस्य परनिपातः । *Va'mana* however includes
 “गङ्गादि” in the “आहिताग्रादि” list. Read—‘सप्तम्याः पूर्वनिपाते प्राप्ते
 गङ्गादिभ्यः सप्तम्यन्तं परम् । गङ्गकण्ठः । कथं ‘वहे-गङ्गुः’ ? * * * आहिताग्रादिषु
 निष्ठान्तं पूर्वं प्रयोज्यम् । अग्राहितः, आहिताग्रादिभिः ।

तेन गडुक्कण्ड प्रभृतय इहैव द्रष्टव्याः"—*Ka's'ika*. The *lachrymal moisture* (*previous to its formation into tear*) entering into the throat (कण्ड) embarrasses the utterance. *P. 442, n. 1.*

2. जितं मया—The root जि means "*to prosper*" and is *intransitive*. *Vide P. 174, n. 8.* Dushyanta had given up all hopes of seeing S'akuntalā's face again (*Cf. 'असंनिवृत्त्यै तदतीतम्'—Act VI. 10.*) Hence he considers himself a victor as he has not only been able to see her face but also finds her, though cruelly repudiated, solely devoted to him.

3. असंस्कार &c.—Unlike ordinary women accustomed to enhance the beauty of their cheeks with lacs or other dyes [*cf. 'आपाण्डुरौभूतमुखच्छवीनाम्'—Kumar. III. 33.* where *Malli*. has कुडुम-परिहारात् इति भावः। "रागेण बालारुण-कीमलेन चूत-प्रबालोढमलंचकार"—*Ibid III. 30* where *Malli*. says रागेण अरुणिष्ठा तेनैव लाचारारेण] S'akuntalā was not under the necessity of such embellishments as her lips were naturally red like the *विश्व* fruit or *new foliage* [*cf. "अधरः किमलयरागः"—P. 77 ; "अक्षिष्ट-बाल-तरुण-पल्लव-लोभनीयं विश्वाधरम्"—P. 708. "इदं किल अय्याज-मनोहर वपुः"—P. 68.*] but on the eve of her departure to the king's place she used various things of decoration (*Act. IV. 6 ; मङ्गल-ममालम्बनम् &c. P. 400*) and since her repudiation she felt no necessity of ornamentations, hence her lips have been shorn of their natural ruddiness and have turned pale. Or her lips are turned pale owing to her austere vows. (*P. 877, n. 4*). In that case it is to be taken as a कर्मधारय समास। According to Vidyāsāgara her lips were ruddy *even though* unadorned. *Williams* read "असंस्कारं पाटलोद्भुतम्" and objects to the other reading which according to him violates the usual *cæsura*. "There is no doubt," says he "that unpainted lips were a sign of mourning, but this is sufficiently implied in "पाटलोद्भुत" and it is a *Geet. Prof. Shyambhat Shastri Collection* never mean "*paint*".

(P. 644, n. 8.) For a somewhat similar idea, cf. “हृदी मया नाम जितं यस्य त्वया जय उदीयते। जय-शब्दः सङ्ज्ञाचादागतः पुरुषान्तरम्”—*Vikram. III. 17*. Both ‘पाटलोष्ठ’ and ‘पाटलौष्ठ’ are correct by “ओत्लोष्ठयोः समासे वा”—*Vart. 79*. “समासे किम्। तवीष्ठः”—*Bhattoji. पुट (m & n) = A hollow-space, concavity. ‘पल्लव-पुटः’—Raghu. IX. 68; XI. 23; XVII. 12; ‘किसलयपुट—Mahvik. III. 9*.

4. भागवत्यानि &c.—You had several vicissitudes in your life. Born of this man, a paramount emperor, you were abandoned by him when you had been in my womb. Again out of his own accord he has come here, who knows whether to take you back or not. I know him, but his nature is not explicable to me. So I can neither say that he is simply a king, nor do I dare introduce him as your father. The answer to your query can be best decided by your luck only. (*Com.*)

राजा—सुतनु ! हृदयात् प्रत्यादेश-व्यलीकमपैतु ते

किसपि मनसः संमोहो मे तदा बलवानभूत् ।

प्रबल-तमसामिव-प्रायाः शुभेषु हि वृत्तयः

सजमपि शिरस्यन्धः क्षिप्तां धुनोत्यहि-शङ्कया ॥२४॥

॥ (इति पादयोः पतति) ॥

King—(O) fair-framed ! let the throe of rejection go out of (your) heart. At that time some strange [or unknown] powerful infatuation of my mind took place. Such indeed are generally the attitudes towards auspicious (objects) of whose, (lost) in mighty gloom. The blind (man) shakes off even the garland placed on (his) head, in dread of a serpent. (*This said, falls at her feet.*)

शकुन्तला—उठेदु उठेदु अज्जउत्तो । एणं मे सुअरिअ-
पडिबन्धअं सुअ किदं तेसु दिअहेसु परिणाम-सुहं आसी ।

जेण माणुकोसो वि अज्जउत्तो मइ तधाविहो संवुत्तो [उत्तिष्ठतु
उत्तिष्ठतु आर्यपुत्रः । नूनं मे सुचरित-प्रतिबन्धकं पुराकृतं
तेषु दिवसेषु परिणाम-मुखम् आसौत् । येन सानुकोशोऽपि
आर्यपुत्रो मयि तथाविधः संवृत्तः] । (राजोत्तिष्ठति) ।

S'akuntalā—Get up, get up, my lord. Assuredly (*one of*) my merit-obstructing deeds in a quondam birth, was in those days drawing towards fruition, so that though compassionate, my lord, became so [*showed that sort of attitude*] towards me. (*The king rises up*)

Reading :—‘शकुन्तलायाः पादयोः प्रणिपत्य’—This stage-direction is put in the beginning of the s'l. by R. V. M. S ; B & P have ‘पादयोः पतति’ at the end. ‘हि वृत्तयः’—B. M. S. K. S'r. ‘प्रवृत्तयः’—R. ‘सुचरित’—R. V. M. S. ‘सुखं’—B. ‘परिणाम-मुखम्’—R. V. M. ‘परिणाम-सुखम्’—P. B. ‘परिणामाभिमुखम्’—S'r. S. ‘परिणामाभिमुखम्’—K. For ‘विरसः’ S supported by Patánkar reads ‘तथाविधः’ ।

सुतत्विति ॥ अन्वयः ॥ हे सुतनू ! प्रत्यादेश-व्यलीकम् ते हृदयात् अपैतु । तदा मे किमपि बलवान् मनसः सम्मोहः अभूत् । यमेषु प्रबल-तमसाम् वृत्तयः एवंप्राया हि । अन्वयः शिरसि चितां स्रजमपि अहि-शङ्कया धुनोति । व्याख्या—‘सुष्ठु तनूः’ मूर्तिः [‘स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः’ इत्यमरः] यस्याः सा ‘सुतनूः’ [समासान्त-विधे-रनित्यत्वात् “नटतश्च” ५।४।२५३ ; ८३३ इति न कप्] अस्मादेव तत्संबुद्धौ “सुतनु” । [अनेन व्यलीकस्य वर्द्धिविकाराभावो व्यन्यते] ‘प्रत्यादेशेन ‘प्रत्याख्यानेन [‘प्रत्याख्याने निरसनं प्रत्यादेशः निराकृतिः’ इत्यमरः] संजातं यत् ‘व्यलीकं’ पीडा [‘पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्यात्’ इत्यमरः] तत् । “ते हृदयात्” मानसात् [अनेन व्यलीकम् हृदये निगूढमस्तीति सूच्यते] ‘अपैतु’ दूरे गच्छतु । ‘तदा’ तस्मिन् निराकरण-काले ‘मे किमपि’ अनिवचनीय-रूपं यथा स्यात् तथा ‘बलवान्’ अतिप्रबलः ‘मनसः’ चेतसः ‘सम्मोहः’ अभ्रान् ‘अभूत्’ अभ्रान् नूनं आसत्, यमेषु कृतम्, तस्मात् कृतमयम् इति वाक्याशयः ।

‘शुभैषु’ संज्ञकैषु विषयेषु ‘प्रबलं’ बलवत्तरं ‘तमः’ तमोगुण-जनित-मोहः अन्वकारश्च
 येषां तथोक्तानां [‘विशेषण-साधप्रयोगः विशेष्य-प्रतिपत्तौ’ इति वामनः]
 मोहाच्छत्रानां जनानां ‘वृत्तयः प्रवृत्तयः व्यापारा इति यावत् “प्रायेण” बाहुल्येन
[“प्रायेः सरणाऽनशने मृत्यो बाहुल्य-तुल्ययोः” इति मेदिनीकरः] ‘एवम्’ इत्यभूताः
 अर्थात् शुभ-त्यागरूपाः [मयूर-व्यंसकादित्वात् प्राय-शब्दस्य पूर्वनिपातः । “अविहित-
 लक्षण सत्पुरुषो मयूर-व्यंसकादिषु द्रष्टव्यः” इति वामनोक्तः] ‘हि’ इत्यवधारणे ॥
 तत्र दृष्टान्तामाह ॥ ‘अन्वः’ नेत्र-विहीनः जनः ‘शिरसि’ मूर्ध्नि ‘अन्ताम्’ केनापि
 अप्रतितां ‘स्रजमपि’ पुष्प-मालामपि [‘मृत्विग्—’शरा३५ इति मृजतेः क्तिन्]
 ‘अहि-शङ्कया’ सर्प-भान्ता ‘धुनोति’ शिरस्यात्मनेन दूरे निक्षिपति, इत्युक्ता शकुन्तलायाः
 पादयोः पततिः प्रसादनार्थमिति भावः [तथाचीकं नाय्यशास्त्रे भरतेन-“काकुभिः
 प्रणिप्रातैश्च भाग्य-निन्दादिभिस्तथा । एवं कृते च नारीणां पुरुषोऽतिप्रियो भवेत्” इति] ॥
 [अत्र प्रबल-तमसामित्यादिना अर्थान्तरत्यासः स च स्रजमित्यादि-दृष्टान्ताङ्गः । प्रयम-
 चरणार्थे प्रति द्वितीय-चरणगत-वाक्यार्थो हेतुः इति काव्यलिङ्गम् । ‘अहिशङ्कया’
 इति भान्तिमान् । श्रुत्यनुप्रासश्च । कंसकिमेति सर्पमपीति बलवन्नेति एकानुप्रासः ।
 “पादयोः पतति” इत्यादिना अनुनय-नाम भूषणमुपचिन्तम् । “अभ्यर्थना-पर वाक्यं
 विशयोऽनुनयो बुधैः” इति लक्षणात् । हरिणी वृत्तम्] ।

Voice :—० व्यलौकेन अपेयताम् । बलवता सम्बोद्धेन अभावि । वृत्तिभिः

० प्रायाभिः भूयते । अन्वेन चित्ता सक् धूयते ।

शकुन्तलेति ॥ भर्ता भार्यायाः पादयोः पतनम् अन्वःस्थम् असंगलकरश्च इति
 मन्यमाना शकुन्तला त्वरया उत्तिष्ठतु इति हिरुक्तिमाह । अतएव भद्रादिभिर्भृता
 “राजा शकुन्तलायाः पादयोः प्रणिपत्य” इत्यादि नाय्योक्तिः पूर्व-श्लोकस्य आदौ
 असमीचीना एवेति वयं मन्यामहे । ‘आर्यपुत्र’ इति संबोधनेन न मे त्वयि कोपः
 अस्ति इत्यर्थः व्यज्यते । ‘नूनम्’ तर्कयामि इत्यर्थः [“नूनं तर्कोऽर्थनिश्चये” इत्यमरः] ।
 ‘मे’ मम ‘पुराकृतं’ पूर्वजन्माऽनुष्ठितं किमपि मलिनात्मको कर्म यत् ‘सुचरितानां’
 पुण्यानां ‘प्रतिबन्धकं’ प्रतिकूलम् दुःखजनकमित्यर्थः । ‘तेषु दिवसेषु’ मन्त्रिराकरण-
 बेलासु ‘परिणाम-सुखे’ दिवसपदविशेषेण प्रयुक्तम् अर्थात् दुःखजनन-प्रवृत्तम् ‘आसीत् वेन’

"हृत्तोष्ठरागैः नयनोद्विन्दुभिः निमग्न-नामैः——" ॥ अथ "निमग्न-नामैः" इति मनुष्य-जातेः अविवक्षा इति ङीप् न कृतः ॥ "सुतनु जहृहि कीपं——" इत्यत्र मनुष्य-जातेः विवक्षा इति सुतनु-शब्दात् "ऊङुतः" इति ऊङि सति ङस्यत्वे (७:११०७) 'सुतनु' इति सिद्धति ॥ "वरतनुः अयवासौ नैव दृष्टा त्वया मे" (*Vikram. IV. 22.*) इत्यत्र मनुष्य-जातेः अविवक्षा इति ऊङ् न कृतः—*Ka'vya-lanka'ra-sutra-vritti*. Also "ननु इह तनु-शब्दस्य ङसान्तत्वे संबन्धौ चेति गुणेन भाव्यम् । दीर्घान्तत्वे नदी-लक्षणः "कप्" प्राप्नोति ॥ सत्यम् ॥ तनु-शब्दः स्त्री-जातौ कविभिः प्रयुज्यते । तस्मात् "ऊङुतः" इति "ऊङि" कृतैः कर्मधारयोऽयम् इति हरदत्तः"—*Bhattoji in Sabda-kaustabha*. "विहर-मया भौरु काननानि । भौरुः स्त्री-जातिः । क्रियावत्त्वे तु भौरुः"—*Prabha'*. For similar uses cf. "एते ते सुतनु परीजनोपभोग्या दृश्यन्ते"—*Bhatti. XVI. 27.* "स्वयंभूता या तनुः सुतनु पूर्वमुज्जिता"—*Kumar. VII. 52.* "एताः सुतनु मुखं ते सख्यः पश्यन्ति"—*Vikram I. 11.* "अरुणकरोऽन एष वर्तते वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः"—*Kuma'ra-da'sa quoted by Kshemendra in his "शौचित्यविचारचर्या"* ।

2. ०व्यलीक—Grief. 'व्यलीक-निःश्वासम्'—*Kumar. III. 25* ; 'अस्मित-पराजय-व्यलीकान्'—*Raghu. IV. 87. Kirat. III. 19. Ra'ghava*. explains व्यलीक as 'अप्रिय' । 'व्यलीकं त्वप्रियेष्टते'—*Amar.* Cf. 'इत्य' गिरः प्रियतमा इव सोऽव्यलीकाः शुश्राव"—*Sis'upal. V. 1.*

3. किमपि मनसः—'किम्' and 'अपि' together mean *indescribable*. 'अनिर्वचनीयरूपं यथा स्यात्'—*Sankara*. "किमपि चेदमनङ्ग-विचेष्टितम्"—*Vikram. II. 9.* "स्नेहानाहुः किमपि विरहे च 'सिनः'—*Megh. II. 51.* "व्यतिषजति पदार्थान्तरः कोऽपि हेतुः"—*Uttar. VI. 12.* "किमपि अहिंस्यत्वात्"—*Raghu. II. 57.* Considering that "संनोह" always belongs to the mind, *Ra'ghava* takes the whole as a

him 'मनस्' being superfluous *tautology* will arise. Read "किमर्थम् अप्रियं कृतम् ? "किमपि" ईषत् "मनः" यस्य असौ किमपि-मनः। तस्य 'किमपि-मनसः मे' मम 'बलवान्' अधिकः 'संमोहः' अज्ञानम् अभूत् इति विशिष्टं विधेयम्। तेन संमोहेन मन्मनः-समुन्मूलनं जातमित्यर्थः। तेन चित्ताऽभावात् कृतमिदं चन्तव्यमितिभावः। संमोहात् मनः समुन्मूलनं जातम् इत्यस्य शाब्दे विधेयत्वे वक्तव्ये पदार्थ-विधेयत्वं तत् संमोहस्य प्राधान्य-द्योतनाय। तेन संमोहस्य मनो-धर्मत्वात् मनसः संमोहः जातः इति आर्थं पौनरुक्त्यं निरस्तम्—*Ra'ghava*. My mind being weak was easily destroyed by infatuation. Thus it was not in me at that time and consequently you were not recognised. बलवान्—Another *Ka'lida'sian* adjectival use of 'बलवत्'—*Vide P. 277, n. 3.*

4. प्रबल-तमसाम्—तमस् is darkness or foulness whence proceed ignorance, infatuation, delusion, mental blindness &c. Cf. "तमस्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम्। प्रमादाऽऽलस्य-निद्राभि-स्तन्निवध्नाति भारत ॥८॥ "अप्रकाशोऽ प्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च। तमस्येतानि जायन्ते विवर्द्धे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥ प्रमाद-मोहौ तमसो भवतीऽ ज्ञान मेव च ॥१७॥—*Gita. Ch. XIV*. Also "मद-मुद-बुद्धिषु विवेकिता कुतः"—*Sis'upal. XIII. 6.*

5. अहि &c.—आहन्ति इति आ+हन् (हिंसागत्योः)+ङ्ण ["आडि चि-हनिभ्यां ऋस्वश्च", उः-५८० इति ङ्ण. डित् आडौ ऋस्वः]=अहिः—*Bha'nusji*. 'अहिर्वांसुरे सर्पे'—*Vis'va*.

6. पादयोः पतति—This is only to propitiate S'akuntalā. (*Vide Bharata's quoted in the Com.*). Elsewhere our poet makes his heroes 'पुरुषाः' and 'अग्रिमिव' fall at the feet of their consorts 'काशीराजपत्नी' and 'इरावती' respectively. The *Devan'dgara* and the *South Indian recensions* supported by *Williams* and others, place Satya's Vrat Shastri Collection just before this

s'loka ; and the following speech is uttered by the king *while lying prostrate for some time*—which fact however is neither in consonance with the reduplication in 'उत्तिष्ठतु' implying *haste* nor with the character of S'akuntalā who adores her husband as God (Cf. "कः पतिदेवताम् &c.—P. 664). Our doubt is doubly increased by the fact that both in *Vikram.* and *Ma'la'vik.* this *very* stage-direction occurs *after* and not *before* the speeches of propitiation made by 'पुरुषाः' and 'अग्निमिव'. Read "राजा—अपराधी नामाहं प्रसीद रम्योरु * * * * * निरपराधः" ॥२१॥ (इति पादयोः पतति) ॥—*Vikram. Act. II.* "राजा—(सरशनं हस्तमवलम्ब्यति) अपराधिनि मयि दण्डं संहरसि * * * * * कुप्यसि च ॥ नूनमिदमनुज्ञातम् (इति पादयोः पतति) ॥—*Ma'la'vik. Act. III.*

7. चार्यपुत्र—Shows sign of conciliation. Read P. 544, l. 3.

8. सुचरित &c.—I had performed some good deeds (सुचरित) in previous birth and the merit accrued thereof caused my union with you. But its further action was debarred by some of my bad deeds which were then drawing towards fruition. Thus I was disowned by my bad luck and not by you. S'akuntalā has been represented as a typical Hindu woman who always attributes her sorrows to evil deeds done in previous birth. Cf. 'यो मदर्थे पयोरशिं रुद्धवान् वानरैर्युतः ॥ स कथं मां महावीरो निष्पापं रजकोक्तितः । त्यजिष्यति ममैवाव देवन् प्रतिवृत्तितम् ॥'—*Padma-pura'na, Pa'ta'ia-khanda, ch. 32, 23-24* ; 'नित्यं तत्र पदे रक्तां त्वदुच्छिष्टभुजं हि माम् । भवान्जत्याज तत् सर्वं मम देवन् कारणम्"—*Ibid 29.* "कल्याणकुक्षेरषवा तवायं न कामचारी मयि शङ्कनीयः । ममैव जन्मान्तर-पातकानां विपाक-विस्फूर्जथरप्रसङ्गः—*Raghu. XIV. 62.* 'किं तु पापं कृतं पूर्वं को वा दारैः विधीजितः । ग्राहं शुद्धं सम्मचारा त्यक्ता वृत्तिर्मा सवी' ॥—*Ra'ma'yana. VII. 41.* This vague

general nature of the expression is more suited to the feminine nature.

शकुन्तला—अधं कधं अज्जउत्तेण सुमरिदो दुक्खभाई
अअं जणो [अथ कथमार्यपुत्रेण स्मृतो दुःखभागी अयं जनः] ।

S'akuntalā—How then was this unhappy person remembered by (*my*) lord ?

राजा—उद्धृत-विषाद-शल्यः कथयिष्यामि ।

मोहन्मया स्मृतनु ! पूर्वमुपेक्षितस्ते

यो वाष्प-बिन्दुरधरं परिबाधमानः ।

तं तावादाकुटिल-पक्ष्म-विलग्नमद्य

कान्ते ! प्रमृज्य विगताऽनुशयो भवेयम् ॥२५॥

॥ (यथोक्तमनुतिष्ठति) ॥

King :— When I have plucked out the splinter of sorrow (1) will tell you. Having first wiped off to-day that tear-drop which weighing upon (*your*) nether lip, was, Oh fair-bodied one ! formerly neglected by me through infatuation (*and*) which is (*now*) hanging on (*your*) slightly-curved eye-lashes, I will, O my beloved ! be rid of remorse. (*This said, acts accordingly.*)

Reading :—‘वाष्पबिन्दुः’—B. R. M. Dr. Burkhard. ‘बद्धबिन्दुः’—S'r. V. S. ‘कान्ते’—B supported by one Devanāgar Mss. of Patankar. ‘वाष्प’—R. V. M. S. ‘भक्तमि’—B. ‘भवेयम्’—R. M. S.

राजति ॥ ‘उद्धृतं’ हृदयात् दूरीकृतं ‘विषादरूपं शल्यं’ शङ्कुः [‘वा पुंसि शल्यं’ शङ्कुर्नो’ इत्यमरः] येन तथाविधः भूत्वा ।

मोहादिति ॥ अन्वयः ॥ (हे) सुतनु ! यो वाष्पबिन्दुः पूर्वं ते अधरं परिबाधमानः तं तावादाकुटिल-पक्ष्म-विलग्नमद्य कान्ते ! प्रमृज्य (हे)

कान्ते ! विगतानुशयः भवेयम् तावत् । व्याख्या—‘सतनु’ (प्राक् व्याख्यातः) हे शोभनाङ्गि ‘यः वाप्यस्य’ अश्रुणः ‘विलुः’ कणः [जालैकवचनम्] ‘पूर्वे’ निराकरण-वैलायां ‘ने’ तव ‘अधरं’ निम्नीष्टं ‘परितः’ सदैवः ‘वाधमानः’ उत्पीडयमानो । नेवजलस्य उणात्वात् अधरस्य मलिनतां सम्पादयन् इत्यर्थः । ‘मया’ [परम-विवेकिना धर्मभौरुणा परमविदग्धेन दुष्यन्तेन इत्यर्थान्तरसंक्रान्तिम्] ‘भीहात्’ अज्ञानात् ‘उपेक्षितः’ अगणितः न प्रमृष्ट इति यावत्, ‘अथ’ बहु-दिवसानन्तरम् ‘आ’ ईषत् ‘कुटिलं’ वक्रं यत् ‘पद्म’ नेव-लीम तेषु ‘विलग्र’ संसक्तं ‘तं’ विषाद-शल्यरूपं वाप्यविलुः ‘प्रमृज्य’ विशीघ्र्य दूरीकृत्य इत्याशयः । हे ‘कान्ते’ प्रिये ‘विगतः’ दूरीभूतः ‘अनुशयः’ अनुतापः यस्य तथाभूतः ‘भवेयम् तावत्’ इत्यवधारणे (‘यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे इत्यमरः) । [इदमेव उद्धृत-विषाद-शल्यत्वम् । यतोऽपराधादिनाऽनुशयो हि विषादः । तदुक्तं सुधाकरे—“अपराध-परिज्ञानात् अनुतापस्तु यो भवेत् । विषादः” ॥ इति ॥ काव्यलिङ्ग-श्रुति-वृत्त्यनुप्रासाः । अकुटिलेति व्यतिरेकः । वाप्यमीचन-कार्यस्या-ऽन्वेषणात् विबोध-नामकमङ्गमुपचिन्तम् । “विबोधः कार्यसार्गणम्” इति दर्पण-लक्षणात् । यथोक्तमित्यादिना प्रसाद-नामकमङ्गमप्युपचिन्तम् । तल्लक्षणं तु ‘शुश्रूषाद्युपसंपन्ना प्रसादस्तु प्रसन्नता’ इति । वाप्यमार्जनं तु विपताक-वक्राऽनामिकया इति ज्ञेयम् । तथाचोक्तं संगीत-रवाकरे—“तन्मार्जने च स्याद अधो यान्तीमनामिकां नेवक्षेवगतां विधत्” इति । वसन्ततिलका वृत्तम्] ।

NOTES

1. दुःखभागी—is to be derived with ‘विणुन्’ (3. 2. 142 ; 3122) or with ‘खि’ (3. 2. 62 ; 2976) after ‘भज्’ । 0 विषादशल्यः—शल्य (lance, dart) if lodged in the body becomes the cause of continuous grief. Cf. “अवगच्छति मुद्वेगतः प्रियनाशं हृदि शल्य-मर्पितम् । स्थिरधीस्तु तदेव मन्यते कुलालद्वारतया समुद्धृतम्”—Raghu. VIII. 88. ‘शल्य-प्रोतम्’—Ibid IX. 75 ; IX. 78 ; ‘अलात-शल्यम्’—Uttar. III. 35. Also P. 663. s'l. 9. हृदयगत-शल्यः—Buddha-charita. IV. 103 ; Vikram. II. 100. ‘अङ्गो शल्य’ मे हृदयात् अपनीतमेव—Ibid. Act. V. ‘उद्धरेत् नो हृदय-शल्यम्’—Ibid. Act. V. Shastri Collection.

2. परिचायमानः—Suggests the continuity and tepidity of tears.

3. आकुटिल &c.—The king is vividly reminded of the past scene of S'akuntalā's rejection. Cf. 'भेदाद् भूवीः कुटिलयोरतिलोहिताद्या &c'.—P. 559, s'l. 23. P. 663 s'l. 9. Hence he identifies the present tear (तम्) of S'akuntalā with that which (यः पूर्वम्) had arisen at the time of her repudiation. (अत्र पुरातनाद्यतनयोः बाष्पयोः एकत्वम् अभेदादध्यवसात्—Abhira'ma) just as woes experienced long before are renovated at the sight of dear and near ones. This is how Ra'ghava has explained the *significance of the correlatives* (यद्—तद्). Read 'ननु तस्य बाष्पस्य अतीतत्वात् 'तम्' इति तच्छेष-निर्देशः कथमिति चेत् ॥ उच्यते ॥ यत शिरास्तुभूतानि अपि बभूवुः-दर्शनात् जनस्य दुःखानि नवीभवन्ति इति उक्तदिशा एनं दृष्ट्वा तस्याः पूर्वदुःख-स्मरणेन यो बाष्प उत्पन्नः स 'तत्' शब्देन राज्ञा परामृष्टः । दुःख-हेतुत्वादुभयोः"—Raghava.

4. काले—Note that the king is trying his utmost to please S'akuntalā. The view that काले appears to be a needless epithet (Mr. Kale) owing to the presence of सतनु in the first line is 'चित्ता'. For काले is suggestive of the unliminshed love of the king for S'akuntalā while the other is suggestive of her personal beauty. The reading 'बाष्पम्' on the other hand causes unnecessary palillogy and is well rejected. But Williams argues—"The repetition of बाष्प seems at first unnecessary but not if it be borne in mind that बाष्प is properly the moisture in the eye (Cf. 'अश्रुणः पूर्वावस्था'—Ka'tayavema) and बाष्पविन्दु, the tear-drop when it has left the eye. प्रसज्य = सृज—लट् माष्टि' (७।२।१४) सृष्टः, सृजन्ति सार्जन्ति । लोट् सार्जन्ति सृजन्तु । लङ् असार्जन्तु असार्जन् । लृङ् असार्जन्तु असार्जन्ति । Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

शकुन्तला (प्रमृष्ट-वाष्पा अङ्गुलीयकं विलोक्य)— अज्जउत्त !
ते एदं अङ्गुलीयकं [आर्यपुत्र ! तदेतत् अङ्गुलीयकम्] ।

S'akuntalā— (*With tears wiped off, seeing the ring.*)— This, my lord, (*is*) that ring !

राजा—अथकिम् । अस्याऽङ्गुतोपलभामया स्मृतिरुपलब्धा ।
King :— Yes. From the wonderful acquisition of this (*ring my*) memory was restored.

शकुन्तला—विषमं किदं क्व इमिणा, जं तदा अज्ज-
उत्तस्य पञ्चअ-काले दुल्लभं आसी [विषमं कृतं खल्वेनन,
यत् तदा आर्यपुत्रस्य प्रत्यय-काले दुर्लभं आसीत्] ।

S'akuntalā— (*Great*) mischief was indeed done by it, in as much as it was difficult to obtain, at the time of convincing my husband.

राजा—तेन हि ऋतु-समवाय-चिह्नं प्रतिपद्यतां लता
कुसुमम् ।

King— And so, let the vine receive (*her*) blossom, as earnest of (*her inseparable*) union with the (*spring*) season.

शकुन्तला—ए मे विस्वसामि । अज्जउत्त एव णं धारेदु
[नास्य विश्वसिमि । आर्यपुत्र एवैनंवारयतु] ।

S'akuntalā— (*I*) trust it not. Let my husband keep it himself.

Reading :— 'प्रमृष्टवाष्पा &c'.—B. 'नाममुद्रां विलोक्य'—R. V. M.
S. 'तदेत'—B. 'एतत् तत्'—V. M. S. 'अथकिम्'—B.
'अस्याङ्गुत' &c.—B. 'अस्य अङ्गुलीयस्य उपलब्धात्'—V. 'अस्मादङ्गुलीयोपल-
भात्'—R. M. S. 0. Prof. Satya Vamsi Chastin Collection.

१'. 'प्रत्यय'—R. S. V. 'समवाय'—R. V. M. S. 'समागम'—B. P. Some B. Mss. reads 'समागमाशंसि'। 'संगमसूचकम्'—S.

राजिति ॥ 'अधिकम्' इति स्वीकारे ['अङ्गीकारेऽपि चायिकम्' इति हारतयो] 'अयं' अङ्गुरीयकस्य 'अङ्गुलीपलम्भात्' ७।१।६७ रोहितमत्स्थोदरात् आद्यर्थरूपेण प्राप्तत्वात्।

शकुन्तलेति ॥ 'विषमं' विरुद्धं दारुणमित्यर्थः। 'प्रत्यय-कालि' 'विशोभोत्पादन-वेलायाम्'।

राजिति ॥ 'तेन' इदमङ्गुलीयकम् यदि मत् प्रत्यायकं तस्मात्। 'हि' इत्यवधारणे। 'लता' कर्तुं 'ऋतोः समवायस्य' समागमस्य 'चिह्नं' सूचकं 'कुसुमं' 'प्रतिपद्यतां' धारयतु। लतायां यथा तिष्ठति कुसुमम् तद्वत् इदमङ्गुलीयकं तत्रैव हस्ते तिष्ठतु। [अथ लतयैव तन्वा त्वया मत् प्रत्यायकम् अङ्गुलीयकं धारणीयम् इति प्रस्तुते यत्नताकुसुमीवृत्तान्तोऽन्यः प्रस्तुत उक्तः सादृश्येन साऽप्रस्तुतप्रशंसा। "राजा—प्रिये" इत्यादिना एतदन्तेन परिभाषणं नाम निर्वहनसम्भेरङ्गमुपचितम्। तत्र च यथा दशरूपके—"मिथः संजल्पनं यत्स्यात्तदाहुः परिभाषणम्" इति]।

NOTES

प्रमृष्टवाण्या &c.—With a view to making amends for the past misdeed while the king was wiping away the tears of S'akuntalā, the ring was noticed by her.

2. प्रत्यय &c.—प्रत्यय is settled belief, conviction. Cf. 'मूढः परप्रत्यय-नेय-वृद्धिः'—*Ma'la'vik. Act. I; Kumar. VI. 20.* Also स्थानप्रत्ययात्—*P. 852. l. 1. I.* 'आकृतिप्रत्ययात्'—*Ma'la'vik. Act. I; Also Megh. 8.* The word प्रत्यायन does not seem to be a common word with *Ka'lida'sa*. विषमम्—Acted contrarily.

3. ० समवाय—समवायते। अथ गतौ। घञ् ३।३।१८ ॥—समवयन्ति अनेन अस्मिन् वा। घञ् ३।३।१८ ॥ तत्र ॥ "अजवभ्याम्"—(वा.—३।३।१८६) इति वार्तिकविरोधात्—*Bhanuji*. समवाय—constant and inseparable connection. "अवयवाऽवयविनोर्गुण-गुणिनोः क्रिया-क्रियावतोः जाति-व्यक्तौ नित्यद्रव्यविशेषयोश्च यः सम्बन्धः स समवायः"—*Prof. Satya Vrat Shastri Collection.*

4. तेन हि &c.—Just as blossoms are the symbols of union of a creeper with the vernal season, in a similar way let this ring testify to the union of you with me. (*Vide com.*). Here ऋतु (*m.*) stands for दुष्यन्त, लता (*f.*) for शकुन्तला, and कुसुमम् (*n.*) for अङ्गुलीयकम्। The instrumental of तद् is often used with an adverbial force in the sense of 'therefore', 'in that case', Cf. "तेन हि प्रयच्छतां वाजिनः,"—*P. 41*. 'तेन हि लघु &c,—*P. 214, l. 16*. Also *P. 219, l. 25*; *P. 224, l. 3*.

5. अस्य विश्वसिनि—Ordinarily *locative* is used with वि + श्रस (also अप् + राध, प्र + सद्, अप् + कृ & चम). Cf. "पुंसि विश्वसिति कुब कुमारी"—*Naishadh. V. 110*; "तस्यां हरिणा विश्वसतः"—*Kumar. V. 15*. "सर्वः सगन्धेषु विश्वसिति"—*P. 552, l. 11*. "तुष्टे दिष्टे च विश्वासः"—*Ra'jas'ekhara*. "कन्निकपि पूजाहं अपराद्धा"—*P. 357*. "अपराद्ध युवतीषु"—*P. 272, s'l. 7*. But *genitive* is also often found. Cf. "अपराद्धोऽपि युष्मत्गोवस्य कण्ठस्य"—*Infra*. "दिशः प्रसेदुर्मस्ततः वधुः सुखाः"—*Raghu. III. 14*. "न किञ्चित् मया तस्य अपकर्तुं शक्यम्"—*Panatantram*. 'सा हि तयोः चमा'—*Raghu. XI. 5*. "मलिनो हि यथादशीं रूपालोकस्य न चमः"—*Y. III. 141*. षष्ठी in such cases is 'शेषे'।

6. आर्यपुत्र &c.—Perhaps uttered a bit *jocosely* and cunningly too. The idea is :—The absence of the ring was not a bar to my recognising you as my husband. but you, on the other hand, without it could not recognise me, as your legally married wife. Thus it is meet that the ring should have a place in the finger of you and not of mine, so that in future you can put a stop to such calamity.

(ततः प्रविशति मातलिः) । मातलिः—दिष्टा धर्मपत्नी-
समागमेन पुत्र-सुखिदर्शनेन चायस्मान् वर्धते ।

५. 'प्रत्यय'—R. S. V. 'समवाय'—R. V. M. S. 'समागम'—B. P. Some B. Mss. reads 'समागमाशंसि'. 'संगमसूचकम्'—S.

राजिति ॥ 'अथकिम्' इति स्त्रीकारे [‘अङ्गीकारेऽपि चायकिम्’ इति हारावली] ‘अस्य’ अङ्गुरीयकस्य ‘अङ्गुलीपलम्भात्’ ७।१।६७ रोहितमत्स्थोदरात् आचर्यरूपेण प्राप्तत्वात् ।

शकुन्तलेति ॥ 'विषमं' विरुद्धं दारुणमित्यर्थः । 'प्रत्यय-काले' 'विश्वासीत्' पादन-वेलायाम् ।

राजिति ॥ 'तेन' इदमङ्गुलीयकम् यदि मत् प्रत्यायकं तस्मात् । 'हि' इत्य-वधारणे । 'लता' कर्वी 'ऋतोः समवायस्य' समागमस्य 'चिह्नं' सूचकं 'कुसुमं' 'प्रतिपद्यतां' धारयतु । लतायां यथा तिष्ठति कुसुमम् तद्वत् इदमङ्गुलीयकं तवैव हस्ते तिष्ठतु । [अथ लतयेव तन्वा त्वया मत् प्रत्यायकम् अङ्गुलीयकं धारणीयम् इति प्रस्तुते यज्ञताकुसुमीवतान्तीत्यः प्रस्तुत उक्तः सादृश्येन साऽप्रस्तुतप्रशंसा । "राजा—प्रिये" इत्यादिना एतदन्तेन परिभाषणं नाम निर्वहणसम्भारङ्गमुपचिपम् । तल्लक्षणं यथा दशरूपके—“मिथः संजल्पनं यत्स्यात्तदाहुः परिभाषणम्” इति] ।

NOTES

प्रमृष्टवापा &c.—With a view to making amends for the past misdeed while the king was wiping away the tears of S'akuntalā, the ring was noticed by her.

2. प्रत्यय &c.—प्रत्यय is settled belief, conviction. Cf. 'मूढः परप्रत्यय-नेय-बुद्धिः'—*Ma'la'vik. Act. I*; *Kumar. VI. 20*. Also स्थानप्रत्ययात्—*P. 852. l. 1*. 'आकृतिप्रत्ययात्'—*Ma'la'vik. Act. I*; Also *Megh. 8*. The word प्रत्यायन does not seem to be a common word with *Ka'lida'sa*. विषमम्—Acted contrarily.

3. ०समवाय—समवायते । अयं गतौ । घञ् ३।३।१८ ॥—समवयन्ति अनेन अस्मिन् वा । घञ् ३।३।१८ ॥ तत्र ॥ "अजवभ्याम्"—(वाः-३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात्—*Bhanuji*. समवाय—constant and inseparable connection. "अवयवाऽवयविनोर्गुण-गुणिनोः क्रिया-क्रियावतोः जाति-व्यक्तौ नित्यद्रव्यविशेषधीय यः सम्बन्धः स समवायः"—*Sol/Sanyam Shastri Collection*.

4. तेन हि &c.—Just as blossoms are the symbols of union of a creeper with the vernal season, in a similar way let this ring testify to the union of you with me. (*Vide com.*). Here ऋतु (*m.*) stands for दुष्यन्त, लता (*f.*) for शकुन्तला, and कुसुमम् (*n.*) for अङ्गुलीयकम्। The instrumental of तद् is often used with an adverbial force in the sense of 'therefore', 'in that case', Cf. "तेन हि प्रयच्छतां वाजिनः," —*P. 41*. 'तेन हि लघु &c,—*P. 214*, l. 16. Also *P. 219*, l. 25 ; *P. 224*, l. 3.

5. अस्य विश्वसिनि—Ordinarily *locative* is used with वि+श्चस (also अप्+राध, प्र+सद्, अप्+कृ & चम). Cf. "पुंसि विश्वसिति कुन कुमारी"—*Naishadh. V. 110* ; "तस्यां हरिणा विश्वसुः"—*Kumar. V. 15*. "सर्वः सगन्धेषु विश्वसिति"—*P. 552*, l. 11. "तुष्टे दिष्टे च विश्वासः"—*Ra'jas'ekhara*. "कस्मिन्नपि पूजाहो अपराद्धा"—*P. 357*. "अपराद्धं युवतीषु"—*P. 272*, s'l. 7. But *genetive* is also often found. Cf. "अपराद्धोऽस्मि. युष्मत्गीवस्य कण्वस्य"—*Infra*. "दिशः प्रसेदुर्मरुतः वसुः सुखाः"—*Raghu. III. 14*. "न किञ्चित् मया तस्य अपकर्तुं शक्यम्"—*Panatantram*. 'सा हि तयोः चमा'—*Raghu. XI. 5*. "मलिनी हि यथादर्शो रूपालोकस्य न चमः"—*Y. III. 141*. वष्टी in such cases is 'शेषे'।

6. आर्यपुत्र &c.—Perhaps uttered a bit *jocosely* and cunningly too. The idea is :—The absence of the ring was not a bar to my recognising you as my husband. but you, on the other hand, without it could not recognise me, as your legally married wife. Thus it is meet that the ring should have a place in the finger of you and not of mine, so that in future you can put a stop to such calamity.

(ततः प्रविशति मातलिः) । मातलिः—दिष्टा धर्मपत्नी-

समागमेन पुत्र-मुख-दर्शनेन चायुक्तान् यथोक्तं

(Then enter *Ma'tali*.) *Mā'tali*—Fortunately does his long-lived (*highness*) prosper by (*his*) reunion with (*his*) lawful wife and by the sight of (*his*) son's face.

राजा—अभूत् सम्पादित-स्वादु-फलो मे मनोरथः । मातले !
न खलु विदितोऽयम् आखण्डलस्यार्घ्यः ।

King—My desire has had a sweet fruition. *Mā'tali* ! may not this affair be known to *Indra* ?

मातलिः (सस्मितम्)—किमीश्वराणां परोक्षम् । एह्यायु-
षम् । भगवान् मारीचस्ते दर्शनं वितरति ।

Mā'tali (*With a smile*).—What is out of the ken of the omnipotent ? Come, my longlived (*king*). His holiness *Mā'rica* vouchsafes you an audience.

राजा—प्रिये ! अवलम्ब्यतां पुत्रः । तां पुरस्कृत्य भगवन्तं
द्रष्टुमिच्छामि ।

King—My darling ! please take up (*thy*) child. Placing you in the van, (*I*) wish to see his reverence.

शकुन्तला—हिरिआमि अज्जउत्तेण सद्धं गुरअण-समीवं
गन्तुं [जिह्मेमि आर्यपुत्रेण सार्धं गुरुजन-समीपं गन्तुम्] ।

S'akuntalā—(*I*) feel coy to approach (*my*) elders in company of my husband.

राजा—अप्याचरितव्यमभ्युदय-कालेषु । एह्येहि । (सर्वे
परिक्रामन्ति) ।

King—Even (*this*), may be observed in auspicious times. Do come. (*All turn round*.)

(ततः प्रविशति अदित्या सार्धमासनस्थो मारीचः) ।
मारीचः (राजानमवलोक्य)—दात्रायणि ।

पुत्रस्य ते रण-शिरस्यमग्र-यायी

दुष्यन्त इत्यभिहितो भुवनस्य भर्ता ।

चापेन यस्य विनिवर्तित-कर्म-जातं

तत् कोटिमत् कुलिशमाभरणं मघोनः ॥२६॥

(Then enter Ma'rica seated together with Aditi.) Mārica (Looking at the king).—Dākshāyaṇi! this (is) he, the fore-runner of the battles of (thy) son (and) the protector of the world, named Dushyanta, by whose bow with (its) functions fully done, the sharp-edged thunder-bolt has become a (mere) ornament to Indra.

Reading:— 'आखण्डलस्यार्थः'—B. S. 'आखण्डलेन वृत्तान्तः स्यात्'—R. V. M. In S the following speech 'किमीश्वराणां परोचम्' with 'अथवा' before it, has been attributed to the king. 'वितरति'—R. V. M. S. 'इच्छति'—B. 'प्रिये'—B. P. 'शकुन्तले'—R. V. M. S. 'गुरु'—R. V. M. S. 'गुरुजन'—B.

राजिति ॥ 'मे' मम 'मनोरथः' अभिलाषः 'सम्पादितं' सौभाग्येन विवृणोते 'स्वादु' मधुरं हृदयानन्द-वर्धनम् इति यावत् 'फलम्' उदरकः यस्य तथाभूतः । 'अयम् अर्थः' दुष्यन्तस्य सपुत्र-पत्नी-समागमरूपः विषयः ['अर्थो' विषयार्थनयोर्धन-कारणवस्तुषु इत्यमरः] 'आखण्डलस्य' इन्द्रस्य ['तस्य च वर्तमाने' २।३।६७ इति पठौ] 'न खलु' इति वाक्यालंकारे 'विदितः' इति काकुः । [अभूदित्यादिना प्रहर्ष-नामा नाव्यालंकारः उपचिन्तितः । लक्षणान्तर्गतं प्राक्] ।

मातलिरिति ॥ यज्ञभाग-समुत्सुकेन सर्वज्ञेन इन्द्रेणैव आत्मनः प्रेषितत्वात् कौतुकेन जातं मातलेर्हास्यमिति ज्ञेयम् । 'ईश्वराणां' प्रभूणां ['ईश्वरः शङ्करेऽधीशे तत्पदग्राम् ईश्वरी ईश्वरा' इति वीपालितः ॥ 'स्वैशभास'—३।२।१७५ इति वरच्] 'किं परोचम्' अतीन्द्रियम् अगोचरं, न किमपि इत्याशयः ।

राजिति ॥ 'प्रिये' प्रियताम् । [क्वचित् "शकुन्तले" इति पाठः । स तु न मनोरथः, शास्त्रकारैः कलत्र-नामाभरणस्य निषिद्धत्वात् । तथा

चोक्तम्—“आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिरूपणस्य च । त्रैयम्कामो न गृह्णीयात् ज्येष्ठ-
पुत्र-कलत्रयोः” ॥ इति कर्मसूचीचनम्] ।

शकुन्तलिति ॥ ‘गन्तु’ गमनात् [क्रिदन्त-शब्दानाम् अन्त्ययत्वात् विभक्ति-लोपः ।
“सुगुप्ता-विराम-प्रसादार्थानामुपसंख्यानम्”, वाः-५५७ इति ५मी] ‘जिह्मेमि’ लज्जे ।

राजिति ॥ ‘अभ्युदय-कालेषु’ मङ्गलौत्सव-समयादिषु पत्या सह मिलित्वा
गुरुजन-वन्दनादिकं ‘आचरितव्यम्’ कर्तव्यम् ‘अपि’ इति कामचार-क्रिया-द्योतकः
[“अपि संभावना-प्रश-शङ्का-गर्हा-समुच्चये । तथा युक्तपदार्थे च कामचार-क्रियासु च”
इति विश्वप्रकाशः] । “एह्यहि” इति संभवे द्विरुक्तिः ।

पुत्रस्येति ॥ अन्वयः ॥ ते पुत्रस्य गण-शिरसि अययायी दुष्यन्त इत्यभिहितः
अयं भुवनस्य भर्ता, यस्य चापेन विनिवर्तित-कर्म (सत्) कोटिमत् तत् कुलिशं
मघोनः आभरणं जातम् । व्याख्या—हे ‘वाचायणि’ दक्षपुत्रि । [“वा नामधेयस्य”
वाः-१।१।७३ इति वृहत्संज्ञायां “उदीचां वृद्धादगोवात्” ४।१।१५७ इति फिङ् ।
गौरादित्वात् ४।१।४१ ङीप्] ‘ते’ तत्र ‘पुत्रस्य’ इन्द्रस्य ‘गण-शिरसि’ समर-मूर्धनि
‘अययायी’ सर्वेषां सैन्यानाम् अये गन्ता [अनेनाऽस्य महावीर्यम् । अथच तदीयतनय-
संवन्धितात् अयं तवापि प्रेमपात्रम् इति व्यज्यते] ‘दुष्यन्त इति’ नाम्ना ‘अभिहितः’
लोकैराख्यातः ‘अयं’ जनः ‘भुवनस्य’ भूमण्डलस्य ‘भर्ता’ पालकः ‘यस्य’ दुष्यन्तस्य
‘चापेन’ धनुषा ‘विनिवर्तितं’ समापितं ‘कर्म’ देवारि-घातन-रूपं कार्यं यस्य तथोक्तं
सत् ‘कोटयः’ तौल्ययाणि विद्यन्ते यस्य तत् ‘कोटिमत्’ साध्व्य-भाग-युक्तमित्यर्थः
[‘कोटी स्त्री धनुषोऽय्यौ संख्या-मेद-प्रकर्षयोः’ इति मेदिनी । प्राशस्त्ये मतुप्]
‘तत्’ सुप्रसिद्धम् [‘प्रक्रान्त-प्रसिद्धाऽनुभूतातिर्थेषु यच्छब्दः तच्छब्दं नापेक्षते’ इति
प्रकाशोक्तिः यच्छब्दाऽभावेऽपि तच्छब्द-प्रयोगः] ‘कुलिशं’ दध्नीलिं वज्रमिति यावत्
[‘कुलिशो न स्त्रियां प्रोक्तो दध्नीलो न भषान्तरे’ इति मेदिनी] ‘मघोनः’ इन्द्रस्य
‘आभरणं’ परिच्छदरूपं ‘जातम्’ [वीर्यलक्षणस्य वस्तुनोऽतिशयितत्वेन वर्णनात् उदात्ता-
लंकारः । आभरणत्वं प्रति विनिवर्तितकर्म-जात-पदस्य आधीं हेतुः इति पदार्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गम् । चाप-कर्तृक-कुलिश-कर्म-जात-विनिवर्तनात् कार्यादसुर-वध-लक्षण
कारणं प्रतीयते, CGS: Prof. Satya Vrat Shastri Collection. आभरणमित्यर्थे ‘निरङ्ग’ केवलरूपकश्च ।
संस्थेति अययायीति छिन्न-वचनमुप्रासी । वसन्ततिलका इत्यम्] ।

Voice :—०यादिना अभिहितेन भवां (भूयते)। ०कर्मणा कोटिमता कुलिशिन आभरणेन जातेन (भूयते)।

NOTES

1. प्रिये—This is better than the reading 'शकुन्तले' as the utterance of the name of his wife by the husband is prohibited. Note that the king had already used this epithet more than once. Cf. 'प्रिये क्रौर्यमपि—P. 878, l. 14. 'प्रिये स्मृतिभिन्न-मोह-तमसो'—P. 879, l. 1. Vide Com. and note 8. P. 256.

2. गन्तुम् जिह्नेमि—The fifth case in 'गन्तुम्' is elided as 'तुमुन्' here is in भावे [i. e. अन्वय]। This sort of construction has been noted more than once. Vide P. 91. l. 7. प्रसी is used by the Vart. quoted in Com. but the Vart. has been rejected by Patanjali. Read 'यदा तु जुगुप्सते इत्यादेर्निवर्तेत इत्यर्थः आशीयते तदा बुद्धि-कृत-विशेषावधित्वमादाय अपादानत्वादेव सिद्धिमिति वार्तिकमिदं भाष्ये प्रत्याख्यातम्'—*Ba'lamanorama*'. Also *Tattvabodhini* under 2. 3. 28. क्री लट् जिह्नेति जिह्नीतः जिह्नीयति। लङ् अजिह्नेत्। लिट् जिह्याय जिह्याश्चकार &c. लुङ् अजिह्यीत्। क्तः क्रीतः क्रीणः। शत जिह्रियत्। S'akuntalā's bashfulness clearly shows that the women in our country even in old days did not approach their superiors either singly or along with their husband. Cf. also the speech of द्रौपदी—"गुरुस्थाना गुरुवश्यैव सर्वे तेषामग्रे नीतुमहेत्याहुर्मम"—*Maha'bha'rata*.

3. अपि (आचरितव्यम्)—अपि here is indicative of कामचारक्रिया (Com.) i. e. "indifference on the part of the speaker", "where he permits another to do as he likes". Cf. "अपि सुहृदि संधायास्तथ्यमुक्तं नराशन"—*Bhatti. VIII. 92*.

4. ते पुत्रस्य—This is purposely mentioned to rouse motherly affection towards Dushyanta, who always ungrudgingly helps her son. अग्रयायी—cf. "प्रवेश्य चैनं पुरमग्रयायी"—*Raghu. V. 62*. 'मानधनाग्रयायी'—*Also* "तस्य त्वं रणशिरसि स्मृती निहन्ता"—P. 764, l. 2.

5. दुष्यन्—अभिहिते प्रथमा, as 'इति' here is प्रातिपदिकार्थ-द्योतक (Vide P. 5. n. 7. l. 11.). But when 'इति' is शब्द-स्वरूप-द्योतक i. e. refers to a mere word without having any reference to its meaning, then the word with which it is used gets no विभक्ति। Cf. "राम रामेति कूजन् मधुराचरम्"—*Ra'ma'yana*. "अतएव गविव्याह"—*Bhartrihari*. And when it is पदार्थ-द्योतक i. e. refers to the meaning of a word with its कारक, then the word with which it is used takes its proper विभक्ति। Cf. 'निषादो मारुतं सूते दासं नौकर्मजीविनम्। कैवर्तम् इति यं प्राहुरार्यावर्त-निवासिनः"—*Manu*. X. 34. "कीर्तयिष्यन्ति मनुजाः शताचीम् इति मां ततः"—*Candi*.

6. वत् कुलिशम्—That famous (*Com.*) thunderbolt by which in days of yore, your son extirpated the hosts of demons. कुलि = हस्त ('कुलिर्हस्तः'—*Trika'nda-s'esha*). Hence 'कुलौ' (अर्थात् हस्ते) शेति इति ['अन्वोभ्योऽपि दृश्यन्ते', वाः-३।१।१०१] डः। That which rests in the hands of Indra, or 'कुलिनः' पर्वतान् श्यति कुलि + शो (तनूकरणे) + कः ['आतोऽनुपसर्गे' १।१।३]—*Bha'nuji*.

अदितिः—सम्भावणीआणुभावा से आकिदी [सम्भावनीया-
ॐनुभावा अस्य आकृतिः]।

Aditi—His is a form of impressive majesty.

मातलिः—आयुष्मन् ! एतौ पुत्र-प्रीति-पिशुनेन चक्षुषा दिवौकसां पितरावायुष्मन्तमवलोकयतः। तावुपसर्प।

Mātali—My long lived (*king*)! here the parents of the dwellers of heaven are looking at you with eyes betokening an affection as for a son. Approach them.

राजा--मातले !

प्राहुर्दाम्भा इत्यवसामुजयो यत्नेन कारणं

भर्तारं भुवन-त्रयस्य सुपुत्रे यद्यन्न-भागीश्वरम्।

यस्मिन्नात्म-भवः परोऽपि पुरुषश्चक्रे भवायाऽऽस्पदं

इहं दक्ष-मरीचि-सम्भवमिदं तत् सष्टुरेकान्तरम् ॥२७॥

King—Mātali is this that pair, born of Daksha and Marici, separated only by one (*progenitor*) from the creator, which the sages declare (*to be*) the source of energy subsisting in twelve forms, which begot the sustainer of the three worlds and the lord of the sharers of sacrifices, (*and*) which even the selfborn supreme (*Viṣṇu*) resorted to as the place of (*his*) birth.

Reading :—‘अनुभावा’—R. V. M. S. ‘प्रभावा’—B. ‘तत्’—B. S. ‘तावत्’—R. V. M. ‘आत्मभवः’—R. V. M. ‘आत्मभुवः’—B. S. K. C.

अदितिरिति ॥ ‘संभावनीयः’ अनुमातुं योग्यः ‘अनुगतः भाव’ इति ‘अनुभावः’ प्रभावः सामर्थ्यमिति यावत् [‘अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचके’ इति विश्वः] अस्याः तथोक्ता ।

मातलिरिति ॥ ‘एतौ’ पुरतः दृश्यमानौ ‘दिवम् षोकः’ वासस्थानं येषां ते ‘दिवौकसः’ देवा इत्यर्थः । [‘स्याद्विवौकाः दिवौकाश्च देवे चापीह पचिणि’ इति रन्दिदेवः] तेषां ‘पितरौ’ १।१।७० मातापितरौ अदिति-कश्यपौ इत्यर्थः । ‘पुत्रे’ इन्द्रस्य सखीत्वेन पुत्रस्वरूपे त्वयि या ‘प्रीतिः’ तस्याः यत् ‘पियुने’ सूचकं [‘पियुनौ खल-सूचकौ’ इत्यमरः] तेन ‘चक्षुषा’ दृष्टा [जाल्येकत्वम्] ।

प्राहुरिति ॥ अन्वयः ॥ सुनयः यत् (इहं) द्वादशधा स्थितस्य तेजसः कारणं प्राहुः । यत् यज्ञ-भागेभ्यश्च भुवन-वयस्य भर्तारं सुषुवे । यस्मिन् आत्म-भवः परः पुरुषः अपि भवाय आस्पदं चक्रे । दक्ष-मरीचि-सम्भवं सष्टुः एकान्तरं तत् इदं इहम् । व्याख्या—‘सुनयः’ व्यासाद्याः महर्षयः [अनेन एषां विप्रजन्मकरण-पाटवादि-राहित्यं ध्वन्यते । तेन च तदुक्ते वेदानुमानेन प्रामाण्यम्] ‘यत्’ इहं द्वादशधा [‘संख्याया विधायै धा’ प्रा३।४२; १६८८ इति क्रियायाः प्रकारार्थे धा-प्रत्ययः] सासि सासि आदित्य-मेदात् द्वादशभिः प्रकारैः स्थितस्य तेजसः तेजो-

मयस्य सूर्यस्य 'कारणं' उत्पत्ति-मूलम् 'प्राहुः' वदन्ति ['ब्रुवः पञ्चानामादितः आर्हा
 ब्रुवः' ३।४।८४ इति वर्तमाने उस् आहादेश्य । द्वादशादित्या यथा भारते चीत्ता-
 "अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता भूवनेश्वराः । ये राजानामतस्तांस्ते कीर्तयिष्यामि
 भारत ॥ धाता मित्रोऽर्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च । भगो विवस्वान् पूषा च
 सविता दशमस्तथा ॥ एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते । जघन्यस्तु सर्वेषा-
 मादित्यानां गुणाधिकः" ॥] अथवा, 'द्वादशधा स्थितस्य' द्वादश-कलात्मकस्य इति
 व्याख्येयम् [तद्योद्धृतं राघवपादैः— "तपिनी तापिनी घृष्मा मरीचिर्ज्वालिनी रुचिः ।
 सुषुम्णा भोगदा विद्या योधिनी धारिणी क्षमा ॥ कभाद्या वसुधाः सौर्या ठण्डान्ता
 द्वादशेरिताः] । यत् इत्थं 'यज्ञ भागो' येषां ते 'यज्ञभागाः' देवाः, तेषाम् 'ईश्वरम्'
 अधीशम् इन्द्रमित्यर्थः । अथच 'भुवन-त्रयस्य' भूर्भुवः-स्वः-संज्ञकस्य लोकत्रयस्य
 'भर्तारं' पालकं 'सुषुम्णे' उत्पादयामास ["यज्ञभागेऽश्वं न सुरेश्वरम् । न भुवनस्य
 भर्तारम् । अपि तु त्रयस्य इति तस्य उत्कर्षं वदता पदसमुदायेन तदुत्-
 पादकत्वात् तस्य कोऽपि अतिशयः ध्वनितः" इति राघवचरणाः] । 'यस्मिन्' इत्थं
 'आत्मनः भवः' ['जन्म-हरो भवौ' इत्यमरः] जन्म यस्य तथोक्तः । स्वयंजातं
 इत्यर्थः । 'परः' श्रेष्ठः ['परः श्रेष्ठारिद्रान्योत्तरे लीवं तु केंवले' इति मेदिनी]
 'पुरुषः' पुरुषोत्तमः विष्णुरित्यर्थः । 'भवाय' वामन-रूपेण उत्पत्तये 'आस्पदं'
 ६।१।१४६ पदं स्थानमिति यावत् ['आस्पदं पद-कृत्यथोः' इति शब्दाधिः] 'चक्रे'
 [अनेन आत्मनपद-प्रयोगेण ततोत्पत्तिः परम-पुरुषस्य अपेक्षिता इति व्यज्यते ।
 तथोत्पत्तिरुक्ता यथा विष्णुपुराणे 'मन्वन्तरे च संप्राप्ते तथा वैवस्वते द्विज । वामनः
 कश्यपात् विष्णोः अदित्यां संवभूव ह' ॥] 'दक्षः' ब्रह्मणः ब्रह्माङ्ग-लीतः जातः
 प्रजापतिः 'मरीचिः' तस्यैव व्येष्टः मानसपुत्रः, तौ 'सम्भवः' उत्पत्तिस्थानम् [अप् अव
 अपादाने] यस्य तत् 'दक्ष-मरीचि-सम्भवम्' अतएव 'सष्टः' ब्रह्मणः 'एकम्' एक-
 पुरुषमावम् 'अनन्तरं' व्यवधानं यस्य तादृशं । [तत्रा चोक्तं भारते — 'अव्यक्त-
 प्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्यश्चाव्ययः । तस्मान्मरीचिः संजज्ञे दक्षश्चैव प्रजापतिः ॥
 अङ्ग, षाट् दक्षसमुज्जत चन्द्रयोश्च सौमित्रात् सतीति ॥] पुनः दक्षस्य दुहितु-
 रिति ॥] 'तत् इदं इत्थं' मित्यनेन किमिति काकुवशेन प्रश्नो व्यज्यते । ['अङ्गभूत

सहायक-चरितवर्णनम् उदात्तम् इति लक्षणत् पादव्ये साक्षीदात्तालंकारः ।
 'आत्मभवः भवाय' इत्यादिना विरोधाभासः । सारीचादित्योः निरतिशय-प्राधान्यं
 प्रतिपादन-कार्यं प्रति अनेक-कारणीयत्वात् समुच्चयालंकारश्च । भवी भवेति इन्द्रेति
 कैकद्वयचतुर्मासी । कारणं सुषुप्ते, भवाय आस्पदं चक्रे इति पर्यायैकसौवार्दस्य
 ग्रहणत् अर्थावृत्तिरलंकारः । शार्दूलविक्रीडित कन्दः] :

Voice :—मुनिभिः तत् कारणम् उच्यते । तेन भर्ता यज्ञभागेन्दुरः सुषुप्ते ।
 ०भवेन परेण पुरुषेण आस्पदं चक्रे । ०सम्भवेन अनेन तेन ०अन्तरिण इन्द्रेण भूयते ।

NOTES

1. सम्भावनीय &c.—Dushyanta's form was such that his prowess can be well inferred from it.

2. द्वादशधा &c.—The Puranic theory is this that with the change of months, the sun also changes his form, hence this phrase refers to the twelve आदित्य's—the representatives of the sun in the twelve months of the year.

They were born of *Ka's'yapa* and *Aditi*. Vide *Com.* and *Mita'kshara* (द्विचविधिप्रकरण), *Vishnu-pura'na*. I. XV. 129-131 ;

Also read "अरुणो मावनासि तु सूर्यः पूषा तु फाल्गुने" ॥ "चैत्रे मासि भवेदश्विर्वाता वैशाख-तापनः । ज्येष्ठे मासि भवेद्विन्द्र आषाढे तपते रविः ॥

शिवस्वान् आश्विने मासि, प्रौष्ठपदां भगः श्रुतः । पर्जन्यशशिने खट्वा कार्तिके मासि भास्करः ॥ [but गभस्तिः आश्विने मासि यमो भाद्रपदे तथा । श्वेद्विराट्परेताय

कार्तिके च दिवाकरः"—*Vishnu Puran'a*] मार्गशीर्षे भवेन्निवः पौषे विष्णुः सनातनः । इत्येते द्वादशादित्याः काश्यपेवा. प्रकृतिताः"—*Kurma Pura'na*.

Ch. 42, 19-22. According to some these refer to the 12 digits of the sun (*Com.*)

3. यज्ञ &c.—यज्ञभाग=God, and Indra was the lord of the Gods (*Com.*). Or 'यज्ञेषु' अर्प्यमाणाः ये 'भागः' तेषाम् ईश्वरः प्राधान्येन ग्रहणत्—This will also refer to Indra as it is he that gets the principal share of the sacrificial food. Our

poet has clearly expressed this view elsewhere thus :—
“मखांशभाजां प्रथमो मनीषिभिः तमेव देवेन्द्र सदा निगद्यसे”—*Raghu. III. 44.*

4. आत्मभवः—Refers to Vishnu. Though *self-born* (आत्म-भवः) still he chose this pair as the fit place for his *birth* (भव). Hence विरोधाभासालंकारः (*Com.*). This is a very common idea in Sanskrit. Cf. “गर्णेवरं भुवनहित-क्लृप्तं यं सनातनं पितर-मुपागमत् स्वयम्”—*Bhatti. I. 1.* The reading ‘आत्मभुवः परः’ does not seem to give very good sense. It only implies the superiority of the great-grand-son to the great-grand-father (*i. e.* ब्रह्मा).

5. परः पुरुषः—Read ‘महतः परमव्यक्तम् अन्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषात् परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः’—*Katha Upanishat. II.* Kālidāsa here represents *Vishnu as the Supreme* पुरुष while in *Vikram*, superiority has been given to *Siva*. This will also testify to the *absence of sectarianism* in him. (*Vide Introduction*). इत्थम्—*Vide P. 228, l. 4.*

6. आस्यदं चक्रं—The reference here is to the *dwarf* (वासन) *incarnation* of Vishnu. *Vide com. and Sī's'upa'l. XIV. 70.* आपद्यते अस्मिन् इति आ + पद + घ अधिकरणे = आस्यदम् abode. ‘आस्यदं प्रतिष्ठायाम्’ ६।१।१४६ इति साधुः—*Bha'nujī.*

7. एकान्तरम्—The couple was separated from the creator by *one step only*. ब्रह्मा > मरीचि > कश्यप and ब्रह्मा > दक्ष > अरिषि (*Com.*) *P. 809, l. 15.*

मातलिः—अथकिम् । Ma'tali—Yes.

राजा (प्रणिपत्य)—उभाभ्यामपि वां वासव-नियोज्यो दुष्यन्तः प्रणमति ।

King (*Prostrating himself.*)—To both of you, Indra's servant Dushyanta bows down.

मारीचः—वत्स ! चिरं जीवन् पृथिवीं पालय ।

Mārica—My son, may you live long to protect the earth.

अदितिः—वच्छ ! अप्यङ्गि-रघो होहि [वत्स ! अप्रतिरथो भव] ।

Aditi—My child ! may (your) car be unchecked.

॥ (शकुन्तला पुत्र-सहिता पादयोः पतति) ॥

(*'Sakuntala' prostrates herself with her child at their feet.*)

मारीचः—वत्से !

आखण्डल-समो भर्ता जयन्त-प्रतिमः सुतः ।

आशीरव्या न ते योज्या पौलमौ-मङ्गला भव ॥ २८ ॥

Mārica—My child ! (your) husband is Indra's peer (and your) son is like Jayanta. Therefore no other blessing apropos of you should be uttered (by us). May you be as lucky as Paulami.

अदितिः—जादे ! भक्तुणो बहुमदा होहि । अयच्च दीहाज वच्छओ उहअ-कुल-नन्दणो होदु । उवविसह [जाते । भर्तुर्बहुमता भव । अयच्च दीर्घायुर्वत्सक उभय-कुल-नन्दनो भवतु । उपविशतम् । (सर्वे प्रजापतिसभित उपविशन्ति) ।

Aditi—My child ! may (you) be (your) husband's beloved. And may this (your) little son be long-lived and a delight to both the families. Sit down (here). [All sit down around the *Prajāpati*.]

Reading :—‘प्रणिपत्य’—B. ‘उपगम्य’—Others. ‘०निद्योज्यः’—B. P. S. ‘०पनुद्योज्यः’—R. V. M. S. ‘जीवन्’—B. ‘जीव’—R. M ; Patankar omits either. CC-0. Prof. Sanyal & Co.—B. This stage-direction is substituted by the following speech of Sākuntalā in

other editions :— 'दारक-सहिता वां पादवन्दनं करोमि' । 'पौलमी-मङ्गला'
—B. P. 'पौलमीसदृशी'—R, V, M & S; R, M, V read
'अभिमता' for 'बहुमता' ।

राजिति ॥ 'उभाभ्याम् वाम्' उभौ युवाम् अनुकूलयितुमित्यर्थः [कर्मणि ४र्थी
२।१।१४ "उभाभ्यां प्रति प्रणाम-क्रियया अभिप्रेतत्वात् चतुर्थी । "क्रियया
यमभिप्रेति सोऽपि संप्रदानम्" इति विद्यास्वधियादाः] । दैत्यानां 'वासं वाति'
बध्नाति य सः 'वासवः' [वा गति-वत्सन्धयोः । "आतोऽनुपसर्गं कः" ३।२।३] तस्य
'नियोज्यः' दासः ['नियोज्य-किकार-प्रेष्य-शुजिष्य-परिचारकाः' इत्यमरः । युजिः ण्यता
३।१।१३४, "प्रयोज्य-नियोज्यौ शक्यार्थे" ७।३।६८ इति साधुः] ।

आखण्डलिति ॥ अन्वयः ॥ भर्ता आखण्डल-समः, सुतः जयन्त-प्रतिमः । वत्सी !
ते अन्या आशीः न योज्या । पौलमी-मङ्गला भव । व्याख्या—तव 'भर्ता'
स्वामी दुष्यन्तः 'आखण्डलस्य' इन्द्रस्य 'समः' तुल्यः । 'सुतः' सर्वदमनः 'जयन्तेन'
सम इति 'जयन्तप्रतिमः' [अ-स्तपद-विग्रह-नित्यसमासः] । अस्मादेव कारणात् 'ते'
तव सम्बन्धे 'अन्या आशीः' आशीर्वादः 'न योज्या' अस्माभिः प्रवर्तनीया । केवलं
'पौलम्याः' इन्द्रपत्न्याः शच्या 'मङ्गलमिव' 'मङ्गलम्' अवैधव्यम् भर्तृ बहुमतत्वादिरूपं
यस्याः तादृशी 'भव' [तृतीयचरणार्थं] प्रति पूर्वार्धस्य हेतुत्वेन नियुक्तत्वात् वाक्यार्थ-हेतुकं
काव्यलिङ्गम् । उपमानुप्रासौ । अत्र आशंसा नाम नाट्यालंकारश्चोक्तः । 'आशंसनं
स्यादाशंस' इति दर्पण-लक्षणम् । श्लोकी वृत्तम् ।

अदितिरिति ॥ उभे कुले इति 'उभयकुले' [उभ-शब्दात् वृत्तिविषये नित्यमयव
स्यात् सार्थे । विसृज्य तत्त्वबोधिन्यां द्रष्टव्यः २।१७] मातृकुलं पितृकुलं तथीः
'नन्दनः' २७८६ अर्थात् "आनन्दवर्धनः" ।

NOTES

1. वामन &c.—नियोज्य = Servant. Our modest king else-
where also calls himself a servant of Indra. Cf. 'सिध्यन्ति
कर्मसु महत्स्वपि यच्चियोज्याः'—P. 782 l. 23, s'l. 4.

2. यच्छेनो. रूपेण सत्यं व्रतं शास्त्रेण Collection
better than the speech of Śakuntalā (दारकसहिता वां पादवन्दनं

करीम) as found in other recensions, because it is not followed by a *stage-direction* (इति पादवन्दनं करोति)। *Vide. P. 414, n. 2.* Besides this reading is not in consonance with her *former speech* viz “जिह्वेति आर्यपदेण सह गुरुसमीपं गन्तुम्”। She was *bushful* even to go up to the sage accompanied by her husband,—what to speak of her any utterance in his presence. Note also that after she has said “जिह्वेति &c.”, *she broached not a single word up to end of the book.*

3. जयन्त-प्रतिम—A case of नित्यसमास। इतत् is not possible as निभ, भूत, प्रतिम &c. do not imply equality when not at the end of a compound word. *Vide. P. 204, n. 6. l. 12.*

4. पौलमी &c.—*Saci* is called ‘पौलमी’ as she is the daughter of the demon ‘पुलमन्’ killed by Indra himself. Read ‘कृत्वा संवत्सकं चापि विवृषेत् शवणा नहि। पुलीमानं जघानासौ जामाता सन् शतक्रतुः॥—*Harivans'a. XX. 133.* Also “एतस्मिन्नन्तरे वीरः पुलीमा नाम वीर्यवान्। दैत्येन्द्रस्तेन संगृह्य शचीपुत्रीऽपवाहितः॥१६॥ संगृह्य तं तु दौहित्रं प्रविष्टः सागरं तदा। आर्यकः स हि तस्यासीत् पुलीमा येन सा शची॥ २०॥ “उत्पादिता इति शेषः” इति तट्टिका—*Ra'ma'yana. VII. ch. 28.* According to *Bha'nuji* शची is the daughter of a sage named ‘पुलीमा’ [*Cf.* “पुलीचः मुने जाता”]. The accuracy of this view is however doubted. पौलमी-मङ्गला is indicative of husband's बहुमान & eternal freedom from ‘वैधव्य’ (*Com.*). The reading “०सदृशी” has almost the same sense but ours seems to improve the alliteration. सर्वे प्रजापतिम् &c.—*Cf.* “सर्वे नारदमनु उपविशन्ति”—*Vikram. Act. V. before s'l. 20.*

मारीचः—(एकैकं निर्दिशन्)—

दिष्ट्या शकुन्तला साध्वी सदपत्यभिदं भवान्।

अद्या वित्तं विधेयं तिलं तिलं सुमागतम् ॥ २६ ॥

Mārica (*Pointing to each.*)—Fortunately the virtuous S'akuntalā, this noble boy, and your honour, indeed the famous triad—the Faith, Fortune and Formal performance, are (*here*) united.

राजा—भगवन् ! प्रागभिप्रेत-तिद्धिः पश्चाद्दर्शनम् इत्यपूर्वः
खलु वाऽनुग्रहः । कुतः—

उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं, घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।

निमित्त-नैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्यदः ॥३०॥

King—Almighty Sir! first (*came*) the success of (*my*) desires, (*and*) afterwards (*your*) sight. Thus thy favour (*i.*) indeed unprecedented. For—The blossoms comes first, then the fruitage. First the rising up of clouds, afterwards the shower. This (*is*) the (*true*) sequence of the cause and effect. But (*my*) fortunes had (*their course*) in advance of your favour,

मातलिः—आयुष्मन् ! एवं विधातारः प्रसीदन्ति ।

Mālati—O Long-lived one, thus do the Ordainers perform favours.

Reading :—‘तत्’—R. V. B. M. ‘वः’—S ‘इत्यपूर्वः’—B. ‘अतोऽपूर्वः’—R. V. M ; ‘अपूर्वः’—S. For ‘कुतः’ S reads ‘पश्यतु भवान्’ । आयुष्मन्—B. D alone reads “विधिः” for “क्रमः” ।

दिष्टति ॥ अन्त्यः ॥ दिष्टा साध्वी शकुन्तला, इदं सत्पत्यं, भवान् च यज्ञं वित्तं विधिः च इति वित्तं समागतम् । व्याख्या—‘दिष्टा’ इत्यानन्दे । ‘साध्वी’ पतिव्रता ‘शकुन्तला’ इदं सत् उत्कृष्टम् ‘अपत्यं’ सर्वदमनरूपं ‘भवान्’ [इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् । तेन तत्तद्गुणगरीष्टो भवान्, इत्यनेन विशेषण-प्रक्रम-भङ्गः परिहृतः] ‘यज्ञा’ शास्त्रेषु दृढविश्वासः [‘प्रत्ययो धर्मकार्येषु तथा यज्ञा इत्युदाहृताः’ इति मायश्चित्ततत्त्व-देवतः] ‘वित्तं’ यागाद्यनुष्ठानसाधकं धनं,

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

‘विधिः’ शस्त्रीक-कर्मोद्घातनं ‘च इति’ सप्रसिद्धं ‘तितयं’ वाच्यं वस्तु [तद्यप्य
११४२, पक्षे अथच १२४३ त्वयम्] । ‘समागतम्’ सम्मिलितम् [शङ्कादिभिः
अपिप्यस्य कल्पितत्वात् अत्र निदर्शनालंकारः ॥ “शकुन्तलां प्रति शङ्कायाः, अपत्यं प्रति
वित्तस्य, दुष्यन्तं प्रति विधेः उद्देशक्रमेणानुद्देशात् यथासंख्यमलंकारश्च । अनयोः
गुणप्रधानभावेन अङ्गाङ्गभावात् सङ्करः । वामनादिभिः आलंकारिकैः “अस्ति”,
“भवति”, “विद्यते” इत्यादि क्रियाणां अनुपादानेऽपि सामर्थ्यादवगत्या न्यूनपदत्व-
दोषाऽनङ्गीकारात् न न्यूनपदत्वदोषः” इति सिद्धन्तवागीशपादाः ॥ श्लोकोद्भूतम्] ।

राजैति ॥ अत्रायमे आगमनात् ‘प्राक्’ पूर्वम् ‘अभिप्रेतस्य अभिलक्षितफलस्य
‘मिद्धिः’ लाभः शकुन्तला-लाभरूप-सङ्कलम् इत्यर्थः [“अभिप्रेतार्थसिद्धिमङ्गलम्” इति
तितयित्वम्] ‘पयात्’ तदनन्तरं दग्धेन तत्संघकः भवादृशानां साक्षात्कारः ‘अपूर्वः’
अभिनवः कारणस्य पश्चाद्विविधत्वात् ।

उदेतीति ॥ अन्वयः ॥ पूर्वं कुसुमम् उदेति ततः फलम् (उदेति) । घनोदयः
प्राक् (उदेति) तदनन्तरं पयः (उदेति) । निमित्त-नैमित्तिकयोः अयं क्रमः । तत्र
प्रसादस्य तु पुरः सम्पदः । व्याख्या—‘पूर्वं’ फलीतपत्तेः प्राक् ‘कुसुमं’ फलस्य
निमित्तभूतं प्रसूतम् ‘उदेति’ उत्पद्यते ‘ततः’ तदनन्तरम् एव ‘फलं’ तत्कार्यभूतं
चूतादि जायते नतु कुसुमोदयात् प्राक् । तथा ‘घनानां’ पयोनिमित्तभूतानां
मेघानां [‘घनः मेघः घनः सान्द्रः कांस्य-ताल-ध्वनिर्धनः’ इति गदसिंहः । “भूतौ”
घनः” १११७७ इति अप् घनादेशश्च । अन्यथा “वधः”] ‘उदय’ उद्भवः ‘प्राक्’ आदौ
उदेति एव ‘तदनन्तरं’ तत्कार्यभूतं ‘पयः’ जलम् उदेत्येव । अत्रादेव कारणात्
‘निमित्तस्य’ कारणस्य ‘नैमित्तिकस्य’ कार्यस्य च पूर्वोक्तरूपः ‘अयं क्रमः’ रीतिः
अर्थात् आदौ हेतुना उद्भवितव्यम् पश्चात् तु हेतुमत्ता । न कुत्रापि एतस्य
विपर्यय इति भावः । ‘तत्र प्रसादस्य’ सम्पदकारणीभूतस्य अनुग्रहस्य [प्रसादोऽनुग्रह
काव्य-प्राण-स्वास्था-प्रसूतिषु’ इति मेदिनी] ‘तु’ इति भेदे ‘पुरः’ पूर्वं ‘सम्पदः’
तत्कार्यभूताः स्त्री-पुत्रादि-लाभरूपा-श्रियः । अतएव अलौकिक एव ते महिमा ।
[पूर्वादि आदिक्रियादीपकम् । तृतीयचरणार्थं प्रति पूर्वार्धगतवाक्यानां हेतुत्वात्
वाक्यार्थहेतुकं वाक्यं प्राकरणीकत्वेन प्राकरणीकार्यपातात् मालार्थापत्तिः ।

‘तु’ इत्यनेन व्यतिरेकः । तृतीयवरणे अर्थान्तरव्यासः (व्यापकज्ञाननपादानां सति
 दृष्टान्तालंकारः) । चतुर्थवरणे कार्य-कारण-विपर्ययात् अतिप्रयोजितः । ‘सम्पदः इत्यत्र
 शकुन्तला-पुत्रलाभ इति प्रच्युतस्य विगेषस्य गत्यन्ते अप्रच्युतप्रशंसा च । ऐक्य-इत्यनुप्रासौ ।
 अत्र सधुरं नाम भूषणञ्चोपनिमित्तम्—‘यत् प्रत्ययेन मनसा पूज्यपूजयितुर्वचः ।
 स्मृतिप्रकाशनं यत्तत्स्मृतं सधुर-भाषितम् ॥ इति लक्षणात् । दर्पणकारसते ‘प्रियोजित’
 स्य नाम । श्लोकव्यासस्य तेनैव षष्ठपरिच्छिद्ये उदाहृतः । वंशस्थविलं वृत्तम् ।

Voice :—कुसुमेन उदीयते &c. क्रमेण धनेन (भूयते) । सम्पत्तिः भूयते ।

NOTES

1. एकैकम्—*Vide P. 53I. n. 2.* The *abstract* metaphor of 'यज्ञा' and 'विधि' has also been mentioned in the *Raghu-vansam*. Read "ता देवता-पितृ-तृपि-क्रियार्थमन्वग्ययौ मध्यमलोकपालः। यभौ च सा तेन सतां सतेन, यज्ञेव सत्तात् विधिनीपयन्ना"—*II. 16.* Kālidāsa must have lived in those days when sacrifices were performed constantly by the पूर्वसिमांसकs and the Vedic कर्मकाण्ड (पूर्वसिमांसा) was highly esteemed.

2. वितयं समागतम्—Note the *peculiar* use of 'तयप्' [संख्यायाः चतुर्थे तयप्' 1843. "द्वि-विभ्यां तयस्य चयञ् वा" 1844.] It has been used before the three components 'यज्ञा', 'वित्त' and 'विधि', by their appearance have formed the triad. In this connexion read the discussions made in *Tattvabodhini* for the justification of "मुनिवयम्" under 1844.

3. भगवन्—Cf. "देवानामपि ये देवा महात्मानो महर्षयः । भगवन् इति ते वाचा वाक्तेषां योषितस्तथा"—*Bharata quoted by Raghava. Also P. 364, n. 2, 3.*

4. अभिप्रेतसिद्धः—Refers to the king's longing i. e. his auspicious reunion with his wife and child. (Cam.). Read 'शकुन्तला-प्रापकं भवद्दृशन्तं भविष्यति इत्येवं समाभिप्रेतम् आसीत् तावत् प्रभावात् दर्शनपूर्वं नित्यं हृत्'.

5. अपूर्वः—Because of the change of order (क्रम) of the cause (निमित्त) and effect (कार्य). Cf. 'तथाच नैमित्तिकानन्तरं निमित्तोत्पत्तिः इति अनुग्रहस्य अपूर्वत्वमिति भावः'—*Ibid.* Note the double sense (*i. e. not occurring before & strange*).

6. उदेति—'उत्+इ' has been used figuratively to mean "to come", "to be produced". Cf. 'आफलोदय-कर्मणाम्'—*Raghu. I. 5*. "वैजाङ्गुरः प्रागुदयात् इवाश्वः"—*Kumar. III. 18*. Also read 'रात्रौ उदयते चन्द्रो दिवोदयति भास्करः। उदेति यः सदोर्ध्वा च नोदीयन्ते च सर्वशः'—*Kavi-rahastayam, 23*.

7. पुरः—*Vide P. 152, s'l. 31, P. 244, s'l. 17*. It is to be derived with "पूर्व+असि", पूर्व being changed into 'पुर' by 'पूर्वाङ्घरासवराणाम् असि, पुर-अङ्घ-अवयवेषाम्' 5. 3. 39; 1975. Like many other poets Kālidāsa has also used the word 'पुरतः' [Cf. 'मे चरणौ पुरतः प्रवर्तते'—*P. 427, l. 12*; 'इयं च तेऽन्धो पुरतो विदम्बना'—*Kumar. V. 70*.] which according to hosts of grammarians is wrong. *Punditu-ra'ja Jaganna'tha*, author of *Manoramu'-kusa-mardana* and tutor of 'Dura' Seko, is furious against this word in his *Rasa-ganga'-dhara*. *Jna'-nendra Sarasvati* however gives a probable derivation. Read 'कथं तर्हि "पश्यामि तामित इतः पुरतश्च पश्यात्" इति भवभूतिः, (Malati. I. 40.) "स्वात् पुरः पुरतोऽयतः" इत्यमरः, "पुरतः प्रथमे चाग्रे" इति विश्वश. 'समानकालीनं', 'पूर्वकालीनम्' इत्यादिवत् प्रामादिकमेव इति बहवः। केचित् "दक्षिणोत्तराभ्यां तमुज्जिघ्र्सेव इष्टसिद्धौ "अतस्तुच्" (प्र. ३४; १८८३) इत्यकारोच्चारण-मन्त्रतोऽपि विधानार्थम् ॥ तेन पुरत इति सिध्यति ॥ 'पुर अग्र-गमने किपि पुर 'वोः' इति दीर्घस्तु न भवति, भवतात्—*Tattvabodhini*.

राजा—भगवन् ! इमामाज्ञाकारी वो गान्धर्वेण विवाह-विधिना उपग्रस्य कस्यचित् कालस्य वन्धुभिरानीतां स्मृतिः शैथिल्यात् प्रत्यादिशन् अपराधाऽस्मि तस्मिन्मते, युष्मात्गतस्य

कण्वस्य । पश्चादेनामङ्गुलीक-दर्शनाऽऽरुद-स्मृतिः । ऊढपूर्वा-
भवगतोऽहम् । तच्चित्रमिव मे प्रतिभाति ।

यथा गजो नेति समक्ष-रूपे

तस्मिन्नपक्रामति संशयः स्यात् ।

पदानि दृष्ट्वा तु सवेत् प्रतीति

स्तयाविधो मे मनसो विकारः ॥३१॥

King—Your reverence ! this servant-maid of yours, I wedded according to the Gāndharva-form of marriage and when after sometime (*her*) relatives brought (*her to me*) I repudiated (*her*) *per lapsus memoriae* (and thus) offended his holiness, your cognate Kaṇva. Afterwards with (*my*) memory regained by the sight of (*this*) ring, I came to know her as having previously married. All that appears, as it were, strange to me. The change of my mind is of similar nature as to say that this is not an elephant, when it is present with (*its*) form before the eye, and to have a doubt (*as to whether it is an elephant or not*) when it is passing (*out of sight*), and (*then*) to have (*firm*) conviction (*that it was an elephant*) after seeing (*its*) foot-prints.

Reading — '०दर्शनारुदस्मृतिः'—B '०दर्शनात्'—R. V. M. S. '०गोवस्य'—B. P. '०सगोवस्य'—R. V. M. S. 'गजः'—R. V. M. S. 'गजे'—B. 'नेति'—R. V. M. S. 'साधु'—B. B has 'कस्मिन्' for 'तस्मिन्' । 'अपक्रामति'—R. V. 'अतिक्रामति'—M. S. 'अपि क्रामति'—B. For 'तु' B has 'अथ' ।

राजिति ॥ "आज्ञाकारी" सेविकाम् [इत्यनेन विनयोक्तिः । "गजो हेतु-ताच्छील्या-
ऽनुवीच्येयु" शशु०. १५३६. उद्धृतः] । 'उपयस्य' विवाहः ।
'कस्यचित् कालस्य' अनन्तरम् इत्याद्याहारात् तद्वत् पठो, यदा 'पठो' अतस्य-प्रत्ययेन

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

६०८ इत्यनेन 'परस्तात्' इति पदस्य गम्यत्वे षष्ठी, "गम्यमानापि क्रिया कारक-
विभक्तीनां निमित्तम्" इत्युक्तेः । 'स्मृति-श्रेष्ठित्यात्' स्मृतिभंशात् हेतोः न तु स्वयम्
इति द्योत्यते अनेन । 'प्रत्यादिशन्' अस्तीकुर्वन् । 'त्वमेव गोवम्' आदिपुरुषः
यस्य तस्य काश्यपस्य 'कण्वस्य' [सम्बन्ध-मात्र-विवक्षया षष्ठी । "वंशपरम्परा-
प्रसिद्धमादिपुरुष-ब्राह्मणरूपं गोवम्" इति उदाहृतत्त्वम्] । 'ऊर्ध्वपूर्वा' पूर्वपरिणीतां
शकुन्तलां [पूर्वशब्दस्य परनिपातः पाचिकः] । 'चिव' विस्मयकरम् । [अत्र
उपगूहन-नामकमङ्ग सुपचिप्तम्—"तद्ववेत् उपगूहनम् । यत्स्यात् अद्भुत-सम्प्राप्तिः" इति
दर्पण-लक्षणात्] ।

यथेति ॥ अन्वयः ॥ यथा समचरूपे (गजे) गजः न इति (प्रतीतिः), तस्मिन्
अपक्रामति (सति) संशयः स्यात् । पदानि दृष्टा तु प्रतीतिः भवेत्, मे मनसः
विकारः तथाविधः (आसीत्) । व्याख्या—'यथा' येन प्रकारेण ['प्रकारवचने घाल्'
५।१।२३] 'समच' प्रत्यचीभूतं 'रूपम्' आकृतिः यस्य तादृशे कस्मिन् गजे सति,
अथ 'गजः न इति' निश्चयात्मकं मित्याज्ञानं भवति । अनन्तरं 'तस्मिन्' गजे
'अपक्रामति' गच्छति सति 'संशयः' गच्छन्नयं जीवः गज इवालक्ष्यते, किमयं गजो
नवेति इत्याकारः सन्देहः स्यात् । पश्चात् 'पदानि' तदपक्रमणेन उद्भूतान् विचिन्वान्
पादव्यासान् ['पादव्यासे पादमुद्रा सुप्तिङन्ते पद' भवेत् इति चौरस्वामी]
'दृष्टा तु' इतः गज एव गत इति 'प्रतीतिः निश्चयात्मकं ज्ञानं' भवेत् । 'मे मनसः
विकारः' स्वरूपाऽन्यथा-भावः ['सतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विकार इत्युदाहृतः' इति वेदान्ते]
आसीत् इति शेषः । साचदुपस्थितायां शकुन्तलायां नेयं परिणीतपूर्वा इति
प्रतीतिः । पश्चात् तदपक्रमण-वेलायां, बलवत्तु दूयमानं प्रत्यायतौव सां हृदयम्,
५।११ किमियं मया परिणीता इत्याकारः सन्देहः जातः । ततः अङ्गुरीयात्मक-
विद्गदर्शनेन 'ऊर्ध्वपूर्वेव सा' इति प्रतीतिर्जाता, न तु तस्याः साक्षाद्दर्शनेन इति
विचिन्वो मे मनसः विकार इति सरलार्थः [निदर्शनानुप्रासश्च । उपजातिर्वत्तम्] ।

NOTES

1. युष्मत्-गोवस्य—'गोव' means the first person of a parti-
cular class, (CCO-P) of the Arya Vaidya Shastri Collection.

पुरुष इत्यर्थः । यस्य) — of whose race you are the first progenitor. The reading 'युष्मत्-सगोवस्य' has been objected to by Mahāmahopādhyāya Nyāyapancānana. For 'सगोव' means समानं गोवं यस्य सः, [समान = स, ६. ३. ४५ ; १०१३], hence कश्यप being himself a progenitor cannot be said to be possessed of a गोव । For पृष्टी *vide* P. ४९७, n ५.

२. तच्चित्तम् &c.—Because his power of recognizing Sākuntalā failed when she had actually presented herself, but was roused at the finding of the ring given to her.

३ यथा गजः &c.—Rāghāva construes differently thus :— 'समचरुषे' (गज) 'गजः न' वा 'इति सशयः स्यात्' । 'तस्मिन् अपक्रामति सति पदानि भूमौ दृष्ट्वा यथा, (गज एवायम् इति) प्रतीतिः भवेत्' । 'तथाविध' &c. The meaning is obvious. The root 'क्रम' with 'अति' generally in Kālidāsa means 'to disregard', 'neglect'. [Cf. 'प्रथितयशसं प्रवन्धान् अतिक्रम्य'—*Ma'la'vik. Act. I.* 'किंवा परिजनमतिक्रम्य भवान् संदिष्टः'—*Ibid. Act. IV.*], sometimes 'to cross beyond'. 'सद्वैरुपतट मतिक्रम्य'—*Megh. ५८.* 'सोऽतिक्रान्तः'—*Ibid. II. ४२.* Hence 'अपक्रामति' seems to be preferable. समच &c.—P. ५. n. ९.

४. तथाविधः &c.—Because the king could not recognize Sākuntalā. ('चिन्तयन्नपि न खलु स्वीकरणमवभवत्याः स्मरामि'—P. ४५०.) when she was actually present. But when she was passing the king became doubtful about the correctness of his memory. ['सन्धिगुह्यं मां कुर्वन् अकैतव इवास्याः कीपी लक्ष्यते'—P. ५५९. 'मृदुः सामहमेषा' &c. V. २९ ; 'राजा शापस्यवहित-स्मृतिः शकुन्तलागतमेव चिन्तयति'; बलवत्तु दूयमन्तम् &c.' V. ३१.]. Next he could remember her as his legally married wife at the finding of the ring [श्यालः—तस्य दर्शनेन भर्तु रभिमतः जनः स्मरितः—*Act. VI. Prelude.* 'कुक्षु की—यदैव अङ्गुलीयकदर्शनादनुस्मृतं देवेन सत्य-मृदुपूर्वां मे तवभवती शकुन्तला रहसि &c.—P. ६३७.].

मारीचः—वक्तु ! अलमात्मापराध-शङ्कया । संमोहोऽपि त्वय्युपपन्नः । श्रूयतामि—

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Mārica—My son ! away with (*any*) mistrust of your own
a'u't. Even the great stupor in you (*is*) quite justifiable.
Please listen.

राजा—अवहितोऽस्मि । King—I am all heed.

मारीचः—यदैव अप्सरस्तीर्थाऽवतरणात् प्रत्यक्ष-वैलक्ष्यां
शकुन्तलामादाय दाक्षायणीमुपगता मेनका, तदैव ध्यानादव-
गतोऽस्मि दुर्वाससः शापादियं तपस्विनी महधर्मचारिणी त्वया
प्रत्यादिष्टा नान्यथेति । स चायमङ्गुलीयक-दर्शनाऽवसानः ।

Mārica—Even when Menakā came to Dakṣhāyaṇi, bearing
S'akuntalā, visibly distressed owing to her descent into the
Nymph's shrine, just then I knew by meditation, that this
poor (*girl*), your fellow-worker of piety, had been disavowed
by you because of the imprecation of Durbāsas, (*and*) not
otherwise. And that was to terminate with the finding of
the ring.

राजा (सोच्छासम्)--एष वचनीयान्मुक्तोऽस्मि ।

King (*With a heaved breath*).—Here I am free from blame.

शकुन्तला (स्वगतम्) — दिङ्मित्रा अकारण-पञ्चादेसी ण
अज्जउत्तो । ण उण सत्तं अत्ताणं सुमरेमि । अधवा ण सुदो
विरह-शून्य-हिअआए मए अअं सावो । जदो महीहिं
सदिङ्गुहि “सो राआ जइ तुमं ण सुमरेदि, तदा एदं अङ्गुलीअअं
दंसेसि” त्ति [दिष्टा अकारण-प्रत्यादेशी न आर्यपुत्रः । न पुनः
शप्तमात्मानं स्मरामि । अथवा न श्रुतः विरह-शून्य-हृदयया मया
अयं शापः । यतः सखीभ्यामत्यादरेण सन्दिष्टास्मि “स राजा
यदि त्वां न स्मरति तदा इदं मङ्गुलीयकं दृश्यसि” इति] ।

S'akuntalā (*Aside.*)— Luckily (*my*) husband did not repudiate (*me*) without reason. But I don't remember myself to have been imprecated. Or perhaps the imprecation was not heard by me with the heart distracted by separation, for I was directed by my friends with great care thus—“In case the king do not recognise you, then show him this ring”.

Reading :— S reads ‘०अरचार’ for ‘०अपराध’ ॥ ‘उपपन्नः’— B. S. V. ‘अनुपपन्नः’—R. M. ‘प्रत्यक्षः’—R. V. M. S. ‘प्रत्याख्यानः’—B. ‘नान्वयेति’—Omitted by B. ‘शप्तम्’—R. V. M. S. ‘सत्यम्’—S'r. K. B. ‘न श्रुतः’—B. ‘न विदितः’—R. V. M. S. ‘अत्यादरेण’—B. P. S. Burkhard. Omitted by others. ‘स राजा’ &c—B. ‘भवेत् अङ्गलीयकं दर्शयितव्यमिति’—R. V. M. S.

मारीच इति ॥ “कण्वस्याहम् अपराधः” इति ‘शङ्कया अलम्’ इति निषेधः ।
‘उपपन्न’ सम्भवपरः ‘एव’ शापहेतुकत्वादित्याशयः ।

मारीच इति । ‘अप्सरस्तीर्थे’ यत् ‘अवतरणं’ सकर्तव्य-पालनार्थं पर्यायेण आकाशात् अवरोहणम् तस्माद् हेतोः । ‘प्रत्यक्षं वैक्तव्यं’ दुःखं यस्याः ताम् । ‘इयं तपस्विनी’ शोच्या शकुन्तला ‘शापात् हेतोः’ ‘प्रत्यादिष्टा’ । ‘न अन्यथा’ न स्वबुद्ध्या इत्याशयः ।

राजति ॥ ‘वचनीयात्’ अकारण-घर्मपत्नी-परित्याग-रूप-कौलीनात् ।

शकुन्तलेति ॥ ‘अकारणं’ हेतुं विनैव यः ‘प्रत्यादिशति’ निराकरोति तादृशः । ‘शप्तं’ दुर्वासश्शापविषयीभूतम् । ‘अथवा’ इति पक्षान्तरे ‘विरहेण’ भर्तृविशेषेण ‘गत्य’ विषयान्तराऽस्पृष्टं ‘हृदयं’ यस्याः तादृशी अतएव ‘न श्रुतः’ । तस्य मानमाह । ‘यतः’ यस्मात् ‘सखीभ्यां’ अनमूया-प्रियंवदाभ्यां ‘सन्दिष्टास्मि’ भर्तृगृह-निर्गमण-वेलायाम् इत्याशयः । [“मारीच—वत्स ! अलमाया—” इत्यादिना एतदन्तेन निर्णय-नामाङ्गं सुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं यथा दशरूपके—“अनुभूतार्थ-कथने निर्णयः समुदाहृतः” इति] ।

NOTES

१. ०अपराधशङ्कया— करणे श्या । ‘न केवलं शूयमाणैव क्रिया कारकविभक्तौ’ *Dr. P. Prof. S. V. V. S. Collection* *Vya'soddyota*, The

reading 'अपचार' for 'अपराध' gives the same sense. Our poet has already used this word in this book and elsewhere. Cf. 'आहोस्त्रित् प्रसवो समापचरितैर्विद्विषितो विरुधाम्'—*P.* 505. *s'l.* 9. Also—*Raghu. XV: 47*. But अपराध seems to be the original reading as it has been used in the previous sentence. i. e. 'प्रत्यादिशन् अपराद्धोऽस्मि' &c.

2. ध्यानाद्वगतः—ध्यान=प्रणिधान, now see *P.* 620, n. 7.

The knowledge of Durbāsa's imprecation is a *sine qua non* for the entire and everlasting commingling of the two hearts. As otherwise, the king unable to account for the past misbehaviour to his legally married wife, would surely feel constant inquietude specially when near his consort whose devotion for him had not a jot diminished even after such a long lapse of time. S'akuntalā also though she is united with her husband and is informed of his unaccountable mental infatuation, would surely have a perturbed mind, as there was nothing to bar the re-currence of the similar stupor in her husband. And owing to this she requested him to wear the ring and to put a stop to such future calamity (Cf. नास्य विद्वंसि। आर्यपुत्र एव एनत् धारयतु *P.* 895 & notes thereon). Our poet purposely did not make S'akuntalā aware of the curse before her meeting with the king, only to show that if material love, being purged of all worldly considerations, is transformed into spiritual love, it takes no cognizance of the past deeds, however sinful, and always condones a sinner, who has suffered terribly and is penitent.

3. त्वयि उपपन्नः—Even (अपि) infatuation was possible in a person like you, the reason for it I am just going to explain to you. तपस्विनी—*Vide. P.* 390, n. 6. सहधर्मचारिणी—compare "सहधर्म-चरणीय" *Jyotiśhastri Collection.*

4. दिष्टा अकारण &c.—Sākuntalā was all the while under the notion that she had been disavowed without any reason. But now from her knowledge of the curse, she is made aware of the whole situation and consequently her mind, free from inquietude has become perfectly serene. Thus has been possible a permanent and complete commingling of the two souls. (*Vide Supra*). Note that this and the previous speech of Mārica are absolutely necessary for the dramatic point of view.

5. न श्रुतः &c.—In a somewhat similar manner King Dilipa could not hear the curse of Surabhi. *Vide Raghu. I. 76-78*.

मारोचः (शकुन्तलां विलोक्य)— वत्से ! चरितार्थासि । तदिदानीं सहधर्मचारिणं प्रति न त्वया मन्युः कार्यः । पश्य—

शापादसि प्रतिहता स्मृति-रोध-रुचे

भर्तार्यपित-तमसि प्रभुता तवैव ।

काया न सूक्ष्मति मलोपहत-प्रसादे

शुद्धे तु दर्पण-तले सुलभाऽवकाशा ॥३२॥

Mārica (*Looking at Sa'kuntala*)— My child ! Fulfilling is thy object. So you should not now be wroth towards (*thy*) fellow-worker in piety. For— You were disavowed when (*your*) husband was rude through the obstruction of memory, by reason of the imprecation. (*His*) gloom (*now*) gone, yours alone (*is*) the mastery (*upon your husband*). An image tells not on the surface of a mirror with (*its*) transparency clogged by dirt, but gains an easy scope when it is clean.

राजा—यथाह भगवान् ।

King—(*It is*) as says your reverence.

Reading— अश्वत्थामा प्रदिशतः शशिनोऽपि च ।

—B. V. S. 'चरितार्थो'—R. M. K. S. 'तदिदानीं'—B. Burkhard.

Omitted by others. '०रीष'—R. M. V. '०लीप'—B. '०दीष'—Mac-
kenzie Mss. 'प्रभुता तवैव'—R. V. B. M. 'प्रभुता तवैव'—S.

मारीच इति । 'चरितार्थ' लब्धार्था, कृतार्था । [पाठान्तःपक्षे तु अवगतः 'अर्थः'
पत्युः अपराधाऽभावरूपः वृत्तान्तः यथा तादृशी] 'अत्' तस्माद् हेतोः । 'सहधर्मचारिण्य'
स्वामिने 'प्रति मन्वः' क्रोधः ['मन्यु दैव्यो क्रतौ क्रुधि' इति मन्मः] 'न कार्यः'
यत्तत्तत्वात् सहधर्मचरणस्यैव व्याघातः स्यात् । 'पश्य' इति वाक्यार्थस्य कर्मत्वम् ।

शापदिति ॥ शापात् स्मृतिरोधरुचे भर्तरि (त्वं) प्रतिज्ञता असि । अपेत-तमसि
(भर्तरि) तवैव प्रभुता । मन्वीपहत-प्रसादे दर्पण-तले छाया न मूर्च्छति, गुडो तु
सुलभाऽवकाशा । व्याख्या—'शापात्' दुर्वाससा दत्तात् अभिसम्पातात् हेतोः 'स्मृतेः'
अरण्यशक्तेः 'रीधात्' व्याहृतत्वात् 'रुचे' कठोरे सति 'भर्तरि' स्वामिनि दुष्यन्ते, त्वं
'प्रतिज्ञता' प्रत्याख्याया 'असि' । [शापादित्यनेन तस्य दोषभाव-उक्तः] । 'अपेतं
अधुना दूरीभूतं 'तमः' स्मृत्वावरकमज्ञानं यस्मात् तादृशी 'भर्तरि' [इति मध्यमणि-न्यायेन
देहली-दीपक-न्यायेन वा अत्रापि अनुपपद्यते] 'तदैव प्रभुता' आधिपत्यम् [एव-कारेण
अस्याः भतुर्विदुमान-सूचक-महादेवो-पद-प्राप्तिः सूच्यते] । तथाच 'मलेष' धूल्यादिना
'उपहतः' नष्टः 'प्रसादः' निर्मलता यस्य तादृशी 'दर्पण-तले' दर्पणे सुकुरे इत्यर्थः
['अथः स्वरूपधोरस्त्री तलम्' इत्यमरः] 'छाया' प्रतिबिम्बः ['छाया सूर्यप्रिया कान्तिः
प्रतिबिम्बमनातपः' इत्यमरः] 'न मूर्च्छति' प्रसरति । 'तु' किन्तु सा छाया 'गुडो'
निर्मले दर्पणतले 'सुलभः' सुकरः 'अवकाशः' विस्फुलित इत्यर्थः यस्याः तादृशी भवतीति
शेषः । [छाया-शकुन्तलयोः साम्यस्य प्रणिधानेन गम्यत्वात् अत्र दृष्टान्तालकारः ।
हेतुयः । 'तवैव प्रभुता' इत्यत्र असंख्ये संवन्धाऽतिशयोक्तिः, भर्तृसंज्ञायाः प्रभुतायाः
प्रसिद्धत्वात् । अथ च यो भर्ता स प्रभुः, या वनिता सा गुणभूता इति शास्त्र-स्थितौ
भर्तृत्वं तस्मिन् प्रभुता चास्याम् इत्यसंगतिः । अतिशयोक्त्या सहाङ्गाङ्गिभावः इति
रायवपादाः । तत्तत्तलेति तमसिमेति क्लृप्तव्यगुप्राप्ते । वसन्ततिलका वृत्तम्] ।

Voice :—छायाया न मूर्च्छति ।

NOTES

1. शकुन्तला-पति-This stage-direction is necessary.
चरितार्थ - This reading has weighty support elsewhere.

Cf. 'रामरावणयोर्युद्धं चरितार्थमिवाभवत्'—*Raghu XII. 87*;
 "बभूव कृतसंस्कारा चरितार्थव भारती"—*Ibid. X. 36*. विदितार्थ
 means—"you are now aware of the facts. भर्तृरि—Construe both
 with '०रुचे' and '०तमसि'। (*Vide Com. and P. 777, n. 1.*)

2. मूर्च्छति—'To prevail', 'take effect upon'. Kālidāsā fre-
 quently uses this root in this sense. *Vide P. 536, n. 10*.
 '०प्रसादे—प्रसाद means 'limpidness', 'brightness'. Cf. 'गंगारोष-
 पतनकलषा गृह्यतीव प्रसादम्'—*Vikram. I. 8*.

3. दर्पण-तले—दर्पण is a looking-glass. लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः
 किं करिष्यति—Cānakya-S'atakam. *Kumar VII. 26*; *X, 10*;
XVI. 37. Long before the Phœnicians, the Hindus knew
 the art of making glass, specially looking-glasses which
 formed a part of their toilette and were designed as
 ornaments for room. It will be interesting to note that
 even the word 'काच' for glass, occurs in works considerably
 over two thousand years old. The Singhalies who borrow-
 ed all the arts of civilized life from the Hindus, make
 mention in the *Dipavans'a* of a glass pinnacle placed on
 the top of the *Hunawelle dagoba* by *Suidaitissa*, brother
 of *Detugaimuna*, in the 200 B. C., and of a glass mirror
 in 300 B. C. *Vide Tennent's Ceylone I, P. 454*. Pliny
 describes the glass of India being superior to all others
 from the circumstance of its being made of pounded
 crystal. (*Lib. XXXVI. 66.*)

मारीचः—वत्स ! कश्चिदभिनन्दितस्त्वया अस्माभिर्विधिवद-
 नुष्ठितः जात-कर्मादि-क्रियः पुत्र एष शाकुन्तलेयः ।

Mārica—My son ! I think you have greeted this son
 (of yours) born of S'akuntalā, with his natal ceremony
 and other rites duly performed by me.

राजा—भगवन् । अत्र खलु मे वंश-प्रतिष्ठा (इति बालं
 हस्तेन गृह्णाति) ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

King—Your reverence ! in him, indeed, (*is*) the permanency of my family. (*This said, holds the boy by the hand*).

मारीचः—तथा-भाविनं चक्रवर्तिनमेनमवगच्छतु भवान् ।

पश्य— रथेनाऽनुद्वात-स्तिमित-गतिना तीर्ण-जलधिः

पुरा सप्तद्वीपां जयति वसुधामप्रतिरथः ।

इहाऽयं सत्त्वानां प्रसभ-दमनात् सर्वदमनः

पुनर्यास्यत्याख्यां भरत इति लोकस्य भरणात् ॥३३॥

Mārica—Let your majesty know that he will be such (*and*) will also be a paramount sovereign (*of the earth*). Behold—Having crossed the ocean in a chariot with a steady motion, through the absence of resistance, he, without a rival, will ere long conquer the seven-isled earth. Here (*in this hermitage*), he is (*called*) “Sarva-damana” from his forcible taming of the (*savage*) creatures, but he will again, from (*his*), supporting the world get the (*famous*) appellation Bharata (*i. e. the protector.*)

Reading:—‘वत्स’—Omitted by M. ‘०जातकर्मादिक्रियः’—B, ‘०जातकर्मा’—R. V. M. S. ‘बालं हस्तेन गृह्णाति’—B. Omitted by others. ‘तथाभाविनम्’—R. V. M. K. ‘तथा भाविनम्’—Others. B omits ‘तथा’ । ‘अनुद्वात’—R. B. V. Burkhard. ‘अनुत्खात’—M. S. K. Mackenzie Mss.

मारीच इति ॥ ‘विधिवत्’ यथाशास्त्रम् ‘अनुष्ठिताः’ जातकर्मादयः क्रियाः यस्य तथाविधः । ‘शकुन्तलाया अपत्य’ पुमान् इति ‘शकुन्तलियः’ [‘स्त्रीभ्यो ढक्’ ४।१।२२०, ११२३ इति ढक् । शकुन्तलायाः असरीजातत्वात् ‘अहङ्गाभ्यो नदी मानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः’ ४।१।११३, १११६ इति षणा ढक् न बाध्यते] । त्वया ‘अभिनन्दितः’ विशेषण आहतः कञ्चित् इति वेदितुमिच्छामि इत्यर्थः । [‘कञ्चित् कामप्रवेदने’ इत्यमरः । कामप्रवेदनं नाम इष्टप्रेमः इति मानुजः ।] इति तत्त्वबोधिनी च []

Voice:—‘०जलधिना चनेन ०रथेन ०दीपा वसुधा जीयते । चनेन ०दमनेन

भरत इति आख्या वास्यते ।

NOTES

1. कश्चित्—An indeclinable particle of interrogation often translatable by ‘*I hope*’. Cf. ‘कश्चिदहमिव’ &c.—*P. 659*.
l. 11. ‘कश्चित् सृगौणामनेन प्रसूतिः’—*Raghu V. 7. Ibid. V. 6*;
V. 7. जातकर्म—P. 870, n. 5.

2. चव &c.—In this son of S’akuntalā. *Ka’tayavema* supported by *Williams* takes it as referring to S’akuntalā because she has given birth to a son, the upholder of my family. But this is to be rejected, as elsewhere the stability of the race of Dīlīpa is ascribed by the poet to his son. Cf. ‘अमंस्त चानेन परार्थजम्पना स्थिते रमेता स्थितिमन्त-सन्धम्’—*Raghu. III. 27*. Besides *tथा* in the next line is not in consonance with this view. Cf. ‘अप्रतिष्ठे रघुज्येष्ठे का प्रतिष्ठा कुलस्य नः’—*Uttar. V. 25*. ‘वंशप्रतिष्ठां नीतः’—*Ka’damvari, Sis’upal. II. 34*. Contrast this meaning with that in *P. 317, sl. 18*. and *Kumar. VII. 27*.

3. तथाभाविनम्—Following *K* we have explained it as one compound word. Others however take it separately and construe ‘भाविनम्’ with चक्रवर्तिनम् (*i. e. would-be paramount ruler*).

4. चक्रवर्तिनम्—Cf. ‘तस्यतत् प्रार्थितं चक्रं प्रावर्तत महात्मनः * * * स राजा चक्रवर्त्यासीत् सार्वभौमः प्रतापवान्’—*Maha’bha’rat*.

5. अनुदात &c.—The motion of the car will be steady on account of the absence of jolting, or because it will move through the air, (तेन विशेषणेन रथस्य आकाश-गामित्वम सूचितम्—*K*) or through water. (‘जले खलनासंभवात्’—*Ra’ghava*). ‘ययौ अनुदात-सुखेन सार्वभौमः’—*Raghu. II. 72. Sis’upal. XII. 2*. रथेन—By an aerial car having the appearance of a chariot or it may mean a consecrated *himalayas* which could

move through the air or water. Real "वसिष्ठ-मन्त्रीवर्णजात् प्रभावात् उदन्वादाकाश-महीधरेषु । मरुत्सखस्येव बलाहकस्य गतिर्विजघ्ने न हितद्रयस्य" - *Raghu. V. 27.*

6. पुरा जयति - पुरा (*usually with लट्*) means 'in a short time', 'ere long', 'soon'. It has also latent sense of 'certainty'. "निपातौ एतौ निश्चयं द्योतयतः" - *Bhattoji. Cf. "पुरा दूषयति स्थलीम्" - Raghu. XII. 30; "आलोके ते निपतति पुरा सा" - Megh. II. 24. quoted by Prabhu'. "पुरा प्रत्यासीदति" - Kirat. XI. 36. Ibid. X. 50. 'पुरा यमन्ते' - Mahabhar. (कर्ण पर्व: ch. 67.); Ibid. द्रोणपर्व: ch. 137; शान्तिपर्व: ch. 37; Sisupal. XV. 56. Naishadh. I. 18.*

7. सप्तद्वीपम् - According to Purānic theory this earth consists of seven islands or rather insular continents each enclosed by a sea which was caused by the wheels of the dazzling chariot of the king Priyavrata, who with a view to change night into day, with vehement velocity circumambulated the earth seven times like the sun - *Vide S'. Kalpadruma, P. 461. Also Kurma Pura'na, ch. 44; Vishnu ch. II. Va'yu. ch. 34.* Our poet elsewhere speaks of 18 द्वीपः. Cf. 'अष्टादश-द्वीप-निखातयूपः' - *Raghu. VI. 38.* In fact the number of islands are differently stated by different authorities.

8. सत्त्वानां &c. - Cf. 'बन्धुः सृगेन्द्रं तरसा क्रौडति सा स बालकाः' - *Bha'gabat, ९ स्कन्धः, ch. 20; "सिंह-व्याघ्र-वराहाश्च महिषाश्च गजास्तथा । ववर्धे ब्रुचे बलवानाश्रमस्य समीपतः ॥ आरोहन् दमयश्चैव क्रौडश्च परिधावति । ततोऽस्य नाम चक्रुस्ते कण्वाश्रमनिवासिनः ॥ अश्वयं सर्वदमनः सर्वं हि दमयत्यसौ । स सर्वदमनी नाम कुमारः समपद्यत' - Maha'bha'r, आदिपर्व ch. 95. Ibid द्रोण पर्व ch. 68; शान्तिपर्व ch. 29; also Brahma'nda Pura'na, ch. 13 Harivans'a I. 32; Padma Pura'na, ch. V.*

9. भरत &c. - 'शाकुन्तलं महात्मानं दौषन्ति' भर पौरव । भर्तव्योऽयं त्वया यथादृष्टं वचनादपि ॥ तस्यादृष्टं भवत्ययं नाम्ना भरती नाम ते सुतः । * * * दुष्यन्तस्तु तदा राजा पुत्रं शाकुन्तलं तदा । भरतं नामतः कृत्वा दौषवर्त्ये अभ्यपेचयत् । *CC-0. Prof. Sanyal's Collection. Observes: - Many Indian princes*

were so named, but the most celebrated was the son of Dushyanta and S'akuntalā, who so extended his empire that from him the whole of India was called *Bharata* or *Bhārata-barsha*". But this does not seem to be accurate, for India came to be known as भारतवर्ष not from the name of the son of दुष्यन्त, but from the name of मनु who also from his supporting the world got the epithet भरत। Read "उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमवद्दक्षिणञ्च यत्। वर्षे तद्भारतं नाम यत्त्रयं भारती प्रजाः। भरणाञ्च प्रजानां वै मनु भरत उच्यते। निरुक्तवचनाच्चैव वर्षे तद्भारतं श्रुतम्"—*Va'yu Pura'na. ch. 45, 75-76*. These s'lokas exactly occur in *Brahma'nda Pura'na. ch. 49*, and with a little variation in *Matsya Pura'na. ch. 114*.

राजा—भगवता कृतसंस्कारि सर्वमस्मिन् वयमाशास्महे ।

King—Your reverence having performed his purificatory ceremonies, all this we hope in him.

अदिति :— भगवं ! इमां दुहितु-मणोरह-सम्पत्तौ कस्यो वि दाव सुद-वित्यरो करीअदु। दुहितु-वत्सला मेणसा उण इध मं उवचरन्ती सखिहिदा एव। [भगवन् अस्या दुहित-मनोरथ-सम्पत्तेः कखोऽपि श्रुत-विस्तरः क्रियताम्। दुहित-वत्सला मेनका पुनरिह मां उपचरन्ती सन्निहितैव]।

Aditi—Your reverence ! of this fulfilment of his daughter's wish, let Kanva, too, be now informed at length. Menakā fond of (her) daughter, however, is even present here waiting on me.

शकुन्तला (आत्मगतम्)—मणोगदं मे वाहरिदं भगवदीए [मनोगतं मे व्याहृतं भगवत्या] ।

S'akuntalā (to herself.) My reverence has, indeed, broadcast what is in (my) heart.

मारीचः—तपःप्रभावात् प्रत्यक्षं सर्वमेव तत्रभवतः ।

Mārica—Palpable (*is*) all this to his reverence (*Kanva*) through the power of penance.

राजा—अतः खलु मामनभिक्रुद्धो मुनिः ।

King—Hence, indeed, the sage was not angry with me.

मारीचः—तथाप्यसौ प्रियमस्माभिरापष्टव्यः । कः कोऽत्र भोः ।

Mārica—Nevertheless (*this*) happy news should be imparted to him by us. Who, who is there, ho ?

(प्रविश्य) शिष्यः—भगवन् ! अयमस्मि ।

(*Entering.*) Pupil—Here I am, your reverence.

मारीचः — गालव ! इदानीमेव विहायसा गत्वा
महवचनात् तत्रभवते कण्वाय प्रियमावेदय यथा पुत्रवती शकुन्तला
तच्छप-निवृत्तौ स्मृतिमता दुष्यन्तेन प्रतिगृहीतेति ।

Mārica—Gālava ! just now having gone through the air, inform at my bidding, his holiness Kaiṇa of the happy news that together with her child, S'akuntalā has been accepted by Dushyanta with his memory revived on the expiry of the malison.

शिष्यः—यदाज्ञापयति भगवान् । (निष्क्रान्तः) ।

Pupil—As your reverence commands. (*Exit.*)

Reading :—‘सुतविस्तरः’—R. B. M. ‘सुतविस्तरः’—S. G. ‘ज्ञात-
विस्तरः’—S. ‘मां परिचरन्ती’—B. P. Dr. Burkhardt Mackenzie
Mss. ‘उपचरन्ती’—R. S. ‘मनोगतं’—B. V. ‘मनोरमः’—R. M. S.
रयः’—S. K. ‘व्यावृत्तम्’—B. ‘भणितम्’—V. ‘भणितः’—R. M. S.
‘मामनभिक्रुद्धः’—S. ‘ममानभिक्रुद्धः’—M. B. ‘ममानभिक्रुद्धः’—R. V.
‘विहायसा गत्वा’—R. V. M. S. ‘विहायसा गत्वा’—B.

अदितिरिति ॥ 'दुहितः' शकुलजायाः यो 'मनोरथः' भर्तृ-पुत्र समागमरूपः
तस्य सम्पत्तिः' सिद्धिः तस्याः, 'श्रुतः' आकर्षितः 'विस्तरः' बाहुल्यं [शब्द-बहुल्ये अथ
१३३० अन्यथा घञ् । "विस्तारी विग्रहः व्यासः, स च शब्दस्य विस्तरः" इत्यमरः ।
अथवा विस्तरः, 'वृत्तासवयोः विस्तरः' ८।१।८३, इत्युक्तेः] येन तादृशः ['सापेक्षत्वेऽपि
शमकत्वात् सत्तासः'] 'मां उपचरन्ती' मां सेवमाना (अनेन सेनकाऽन्तिके वार्ता-प्रेरणस्य
प्रयोजनाभावेः सूच्यते) ।

शकुलनेति ॥ ['मनोगतं खलु' इत्यादिना कृति-नामकमङ्गमुपचित्रम् । — "खल्वर्थ-
शमनं कृतिः" हति दर्पण-लक्षणात्] ।

राजिति ॥ 'मां' ['क्ष-दुहोरूपस्य योः कर्म', — १।४।३८, ५७६ इति कर्मत्वम् ।
उपसर्गाभावे ऋथी स्यात्] 'अनभिकृद्' अभिशपाऽकरणेन फलाऽदर्शनेन च तदनुमानात्
इत्याशयः । अयमेव पाठः साधूयान् ।

मारीच इति । 'तथापि' तपसा जानन्नपि । 'असौ प्रियम् आपद्य' वाच्यमित्यः
['अप्रधाने दुहादीनां प्रधाने नीहकृत्त्वहाम्' इत्युक्तेः गौणे कर्मणि प्रथमा] ।

मारीच इति ॥ 'इदानीमेव' अविनश्यतैव इत्यर्थः । 'विहायसा' गगन-मानेन
'गवा' । ['विहायोः शकुनौ पुंसि गगने पुंनपुंसकम्' इति मेदिनी । अनेन
दुतगमनं सूच्यते]

NOTES

1. भगवता कृतनेत्करे &c.—We expect him to be able to do all that are mentioned in the previous s'loka, as his natal and other ceremonies have been performed by your worship. Read "चितं कर्म यथानेकै रङ्गै रव्युत्थिते शनैः । ब्राह्मणमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्दिधिपूर्वकैः" ॥—*Angira'h*.

2. श्रुत-विस्तरः—To imply expatiation विस्तर is the only form. Read "वारिविस्तरः । पठेय विस्तरः । अशब्दे किम् ? वाक्याद्यै मा भूत् । वाक्यस्य विस्तरः । अत्रम् अतिविस्तरण" — *Prabha'*. *Al's* *Com.* "सुविस्तरतरा वाचो &c.—*Sis'upal. II. 24* : "विस्तरिण्योतुमिच्छामि" — *Mudra'*. *Act.CCFO*. *मित्र* *Uatya Vrat* *Shastri* Collection. *Gita'*. X. ४८. "विस्तर" does not seem to be a good reading.

3. इह मां उपचरन्ती &c.—Hence it is not necessary to inform her. (*Com.*) 'उप + चर' means 'to serve', 'wait upon'. Cf. 'गिरिशमुपचर'—*Kumar. I. 60*; 'उपचरदपिंक्षी'—*Raghu. V. 62. Ibid V. 20. Mriccha. I. 31; Manu. III. 193.*

4. माम् अनतिक्रुद्धः—This reading is better than the other readings. For, the use of genitive (मम) in place of ४र्थो is not good (*Com.*) Besides 'अनतिक्रुद्धः' or 'नातिक्रुद्धः' will imply that the sage was angry with दुष्यन्त and hence it will not be in consonance with 'तपः प्रभावात् प्रत्यक्ष' &c. which clearly proves that Kanva was fully aware of the curse and the repudiation of S'akuntalā by Dushyanta through infatuation.

5. तच्छाप्त-निवृत्तौ—At the expiry of the curse of which he is already aware by his power of penance.

मारीचः—वत्स ! त्वमपि सापत्य-दारः सख्याराखण्डलस्य
रथमारुह्य राजधानीं प्रतिष्ठस्व ।

Mārica—My son ! you too having mounted the car of your friend, along with (*your*) child and wife, set out for your capital.

राजा (सप्रणामम्)—यदाज्ञापयति भगवान् ।

King (*Bowing.*)—As your reverence commands.

मारीचः—अपि च—

तव भवतु विडौजाः प्राज्य-वृष्टिः प्रजासु

त्वमपि वितत-यज्ञो सर्गिणः प्रीणयाऽलम् ।

युग-शत-परिवृत्तैरेवमन्योऽन्य-वृत्त्यैर्

जयतमुभय-लोकाऽनुग्रह-ज्ञाघनीयैः ॥३४॥

Mārica—May both Satya and Indra be bountiful of showers to your subjects. Do you, too,

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

by your extensive sacrifices satisfy the celestials immensely. May (both of you) thus prosper with reciprocal acts (of piety and benevolence), lasting for a cycle of a hundred yugas and laudable because of favours (bestowed) on both the worlds.

Reading :— 'सापत्यदारः'—B. P. 'सापत्यदार-सहितः'—R. M. S. 'सापत्यदार-सहितः'—V. 'सप्रणामम्'—B. Omitted by others. 'वज्रिणः प्रीणयालम्'—N. 'स्वर्गिणः प्रीणयालम्'—M. K. S. 'स्वर्गिणः भावयालम्'—S. 'स्वर्गिणः प्रीणयस्व'—V. 'परिवृत्तैः'—B. P. 'उपरिवर्तान्'—V. M. S. 'जयतम्'—B. 'नयतम्'—V. M. S. Rāghava has omitted this s'loka while Dr. Burkhard's Kāshmirian recension reads the following s'loka instead— "वत्स, क्रतुभिरचितभागैस्त्वं सुरान् भावयालम्, सुरपतिरपि वृष्ट्या तत्प्रजायं विधत्ताम् । इति समुपकार-व्यञ्जित-श्रीमहिम्नो, व्रजतु बहुतिथो वां सौहृदय्येव कालः" ॥ One Devanāgarī Mss. reads this very s'loka with a little variations thus :—“क्रतुविरचितभागैस्त्वं * * * वर्षे त्वत् प्रजास्वातन्त्र्ये । अविरतमुपकार-व्यञ्जके स्वे महिम्नि * * * सौहृदेनैव कालः” ॥

मारीच इति ॥ 'अपत्य' च दाराय इति 'अपत्यदारौ' [हितम् १।४।२२ ; १८६] ताभ्यां 'सह' ['वोपसर्जनस्य' ८।१।६२ इति सहस्य सः] 'प्रतिष्ठस्व' गच्छ ('समवप्रविभ्यः स्यः' १।१।२२ इति तङ्) । ['मारीचः—वक्त्रे' इत्यादिना एतदन्तेन च कर्तव्य-विषयस्य उल्लेखात् यथनं नामकमङ्गमुपचितम् । "उपन्यासस्तु कार्याणां यथनम्" इति दर्पणः । 'उपन्यास' उल्लेख इति तटीका] ।

तवेति ॥ अन्वयः । विडौजाः तव प्रजासु प्राज्यवृष्टिः भवतु, त्वमपि वित्ततयज्ञः (सन्) स्वर्गिणः अलं प्रीणय । युगशत-परिवृत्तैः उभय-लोकानुयङ्ग-शाचनीयैः एवं अन्योन्यकृत्यैः (युक्ताम्) युगशतं जयतुम् । व्याख्या—'विडौजाः' इन्द्रः ['इन्द्रो वृद्धयवाः सादयमपि कथितः ज्ञैः विडौजाः विडौजाः' इति वीरपालितः] 'तव प्रजासु' मध्ये

‘प्राज्ञा’ बहुला [‘प्रभृतं प्रचुरं प्राज्यमदृशं बहुलं बहु’ इत्यमर] ‘वष्टिः यथाकालवर्षेण यस्य तथाभूतः ‘भवत्’ । ‘त्वमपि वितताः’ वित्सीर्णा विसृतभावेन प्रततं क अनुष्ठिता इत्यर्थः, ‘यज्ञा’ येन तथाभूतः सन् ‘स्वर्गिणः’ देवान् ‘अलम्’ अत्यर्थं ‘प्रीणय’ सन्तोषय । [“धृज् प्रीचीर्नुग् वक्तव्यः” वाः—२५७२ इति नृगागमः] यतः प्रीणितेषु देवेषु सत्सु प्रचुरः वष्टिपातः स्यात् [तथाचोक्तं दण्डनीत्याम्—“राजा त्वयान् समाहृत्य कुर्याद्विन्दमहीत्सवम् । प्रीणिती मेघवाहस्तु महतीं वष्टिमावहेत्” ॥ इति] ‘युगानां’ सय-वेतादीनां ‘शतं’ यावत् ‘परिवृत्तेः’ सर्वतोभावेन वर्तमानैः ‘उभौ लोको’ स्वर्गमन्यौ इति ‘उभयलोकौ’ [“उभ-शब्दात् वृत्तिविषये नित्यमयच् स्यात् स्तार्थ । अयन्तु प्राक् न्याखातः] तयोः ‘अनुपहृण’ अर्थात् इष्टिद्वारा वष्टिद्वारा च हित-संपादनेन ‘प्राप्तनीयैः’ कृत्यैः ‘एवम्’ अनया रीत्या ‘अन्योन्यस्य’ परस्परस्य [‘कर्मव्यतिहारि सर्वनाम्नः द्वे वाच्ये’ । ‘समासवच्च बहुलम्’ । ‘बहुल्यहणात् अन्य-परश्चो न समासवत्’ । ‘असमासवद्भावे पूर्वपदस्य रूपः सर्वकृत्यः’, वाः—२१४७ इति अन्योन्य-शब्दः सिद्धः] ‘कृत्यैः’ कार्यैः [‘कृत्यो विविदिषि कार्ये च कृत्या क्रिया-दिवौकसीः’ इति रभसपाणः] ‘जयतम्’ त्वम् इन्द्राय युवाम् उत्कर्षेण वर्तेश्याम्, शीघ्रं वां वर्धताम् इत्याशयः । (जयतेरवाऽकर्षकस्य उत्कर्ष-प्राप्तिरर्थः । तथाचोक्तं—“जयिः जयाऽभिभवयोः आयोऽर्थेऽसावकर्मकः । उत्कर्ष-प्राप्तिरायोऽर्थः । द्वितीयेऽर्थे सकर्मकः ॥’ इति) । [त्वमपि इति अर्थावतिरलंकारः । मानिनी वृत्तम्] ।

Voice :—विड्जीजा ० वष्टिना भूयताम् । त्वया ० यज्ञेन स्वर्गिणः प्रीण्यन्ताम् । युवाभ्यां जौयताम् ।

NOTES

1. विड्जीजाः—‘विडिति’ भिनत्ति रिपून् इति विड (भेदने तुदादिः) + क [‘ङ्गुपघ &c—’ ३१।१३५] = ‘विडम्’ भेदकमित्यर्थः । विडम् षोऽजः यस्य । सान्तः ॥ विट्सु प्रजाम् मनुष्येषु वा षोऽजोऽस्य इति विड्जीजाः इति केचित्—*Bhanuji*. Or वष्टि व्याप्नोति इति विष + क्तिप् = विट् व्यापकमित्यर्थः । विट् षोऽजः यस्य सः । ‘षोऽदरादीनि यथोपदिष्टम्’ ६।३१०८ इति साधुः ।

2. प्राज्यवष्टिः—CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri
‘संज्ञायाम्’—*Part. 3. I. 109*; ‘अनिदितास’—६।४२४ इति न. लोपः]

प्राच्या—what is desired most must be copious, hence 'plentiful'
Or 'प्रकृष्टम्. आच्यम्' घृतं यस्याम्—having the abundance of clarified butter, hence 'copious'. In both the cases 'प्र' is intensive. It is इन्द्र who holding higher position should perform his duty first, because that will act as an impetus to those holding lower positions, as the latter exactly follow what they find in the former. Read "यद्यत् आचरति येष्टस्तदेव इतरो जनः । स. यत् प्रमाणं कुरुते लोके सदनुवर्तते ॥—Gita".
III. 21. Hence इन्द्र's name has been mentioned first.

3. अलं प्रोणय—अलम् is also intensive. The idea is just as Indra will pour *copious* rains on your subjects, you will also gratify the gods *immensely*. Thus it will be seen that 'अलम्' is not *superfluous* but is fraught with meaning. Cf. "अहंस्तेनं शमयितुमलं वारिधारा सहस्रैः"—Megh. I. 54 'अलम् उद्योतयामासुः'—Raghu. V. 80.

4. युगशत-परिवृत्तैः—The Rāmāyana and the Purāṇas speak of incredible longevity of men and other beings. Cf. "विंशद्वयसहस्राणि राज्यं कृत्वा दिवं गतः"—Ra'ma'. I. 26 ; * तपस्तेषु * द्वाविंशच्छत—साहस्र वर्षाणि *—Ibid. I. 42. 4. दशवर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयत्"—Ibid. VI. 128, 104. अन्वीन्य—The formation of this word is similar to that of परस्परम्—P. 137, n. 9.

5. जयतम्—This seems to be better than the reading 'नयतम्', as our poet is very fond of the intransitive use of जि which means 'to prosper'. Cf. 'वाच्येण प्रतिबिद्भेऽपि जयशब्दे जिजितं मया'—P. 884, n. 2 ; also 'वाचाक्षेण जाप्यसे'—P. 174. n. 8. With "नयतम् (युगशत परिवर्तान्)"—translate—"Thus pass both of you periods of hundred ages &c."

Remarks :— This s'loka has been omitted by Ra'ghava, but its authenticity can not be doubted. It occurs in many other recensions ; and like the exhibition of his happy ideas and choicest expressions in different places, as is usually the wont with our poet, the idea

contained in it has also been expressed elsewhere. Read
 'त्वत्कार्यं वासवः कुर्यात् त्वं च तस्येष्टमाचरेः । सूर्यः समेधयत्वग्निमग्निः सूर्यं च
 तेजसा' ॥—*Vikram. V. 23.* 'वार्षिकं संजहारिन्द्रः, धनुर्जैर्दे रघुर्दधी ।
 प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायीयतकामु'कौ ॥'—*Raghu. IV. 16.* Also
 "दुदोह गां स यज्ञाय शस्याय मघवा दिवम् । सम्पद्दिनिमयेनीभौ दधतुर्धुवन-
 हयम्"—*Ibid. I. 26.* "देवान् भावतानेन ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं
 भावयन्तः श्रेयः परमवाप्साथ' ।—*Gita. III. 11.* 'चात्रं हि जलच्च परस्परार्थम्'
 —*Bhatti. I. 21.*

राजा—भगवन् ! यथाशक्ति श्रेयसे यतिष्ये ।

King—Your reverence ! to the best of my might, (I)
 will strive for the good (of the world).

मारौचः—वत्स ! किं ते भूयः प्रियमुपहरामि ।

Mārica—My son ! what additional favour can I bestow
 on you.

राजा—अतः परमपि प्रियमस्ति । तन्नाप्येतदस्तु ।

(भरत-वाक्यम्)

प्रवर्ततां प्रकृति-हिताय पार्थिवः

सरस्वती श्रुति-महतां महीयताम् ।

समापि च क्षपयतु नील-लोहितः

पुनर्भवं परिगत-शक्तिरात्मभूः ॥ ३८ ॥

King—Is there (any) good even superior to this ?
 However, may this [saying of Bharata—Williams.] take
 place. [Epilogue or the actors' benedictory speech]—May the
 ruler of the earth exert himself for the good of (his)
 subjects. (My Prof. Satya Vrat Shastri Collection)
 (by reason of their knowledge) in the Vedas be (highly)

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
honoured. And may the self-born blue-(necked) red-
(haired) god, with all-encompassing power, cancel (my)
metempsychosis.

॥ (निष्क्रान्ताः सर्वे) ॥

(*Exeunt Omnes*)

सप्तमोऽङ्कः---The Seventh Act.

॥ (समाप्तमिदमभिज्ञानशकुन्तलं नाम नाटकम्) ॥

(*Here is finished the Drama named "Sakuntala' and her Keepsake"*).

Reading :—'श्रेयसे—R. V. M. B. 'श्रेयसि'—B. 'उपहरामि'—B. V.
M. S. 'उपकरोमि'—R. 'तथाप्ये तदस्तु'—B. 'यदिह भगवान् प्रियं कर्तुमिच्छति
तर्हीदमिच्छतु'—R. M. S. 'श्रुतिमहतां'—M. 'श्रुतमहतां'—R. V. K.
'श्रुतिमहती'—B. 'श्रुतिमहता'—S. 'महीयताम्'—M. K. 'महीय्यताम्'—V. G.
'न हीयताम्'—B. 'महीयसाम्'—R. S.

मारीच इति । ["तव भवतु विडौजाः" इत्यादिना एतदन्तेन काव्यसंहार-नामाङ्क
मुपचितम् । तल्लक्षणं यथा दृश्यरूपके— "वर-प्रदान-संप्राप्तिः काव्यसंहारः" इति] ।
पूर्वोक्तश्लोक-मुखेन भगवता मन्त्रं या प्रीयाशीर्दत्ता, तत्परं किञ्चिदपि मे प्रियं नावशिष्टं,
'तथापि' यदि' प्रसन्नेन भवता पुनः किञ्चित् विधातुमिष्यति तदा 'एतत्' वक्ष्यमाणम्
'अस्तु' । 'भरतानां' नटानां नटरूपेणैव आविर्भूतानां तेषामितिभावः ['रङ्गावतारो
श्रेतुषो नटो भरत-भारती' इति वाचस्पतिः] 'वाक्यम्' । नाटकाऽभिनय-समाप्ता नटेन
सामाजिकेभ्यः आशीर्दीयते । प्रस्तावनाऽनन्तरम् नट-वाक्याऽभावात् भरत-वाक्यमित्युक्तिः ।
प्रवर्ततामिति ॥ अन्वयः ॥ पार्थिवः प्रकृति-हिताय प्रवर्तताम् । श्रुति-महतां
सरस्वती महीयताम् । प्रसिद्धा-शक्तिः आत्मभूः नीललोहितः समापि पुनर्भवं अपयतु च ।

व्याख्या—‘पार्थिवः’ पृथिव्या ईश्वरः [“सर्वभूमि-पृथिवीभ्याम् अणञौ” ५।१।४१ इत्यनुवर्तमाने
 “तस्येश्वरः” ५।१।४२ इत्यञ् । ‘पार्थिवो नृपतौ भूमि-विकारे पार्थिवोऽन्यवत्’ इति विश्वः]
 ‘प्रकृतौतां’ प्रजाणां ‘हिताय’ कल्याणं विधातुमित्यर्थः । ‘प्रवर्ततां प्रवृत्तौ भवतु अर्थात्
 प्रजाणां कल्याण-साधनमेव राज्ञः मुख्यधर्मः अतु इत्याशयः । ‘श्रुतिभिः’, वेद-वाक्यार्थ-
 परिज्ञानैः ये ‘महान्तः’ प्रसिद्धाः तेषां वेदज्ञान-सम्पन्नानां विप्राणां न तु वेदद्वेषिपाखण्डनां
 [‘विशेषणमात्र-प्रयोगः विशेष्य-प्रतिपत्तौ’ ५।१।२० इति वामनीकीः । न विशेष्योपादनम् ।
 ‘सरस्वती’ वाणी [‘ब्राह्मी तु भारती भाषा गौर्वाग्वानी सरस्वती’ इत्यमरः]
 ‘महीयता’ पूजां लभताम् [‘महीङ् पूजायाम्’, कण्डादिद्यगन्ताकर्मकः १।१।२७]
 अर्थात् लोके वेदविद्यायाः गौरवं शास्त्रेषु विश्वासाय स्यादिति तात्पर्यम् । ‘परितः गताः’
 व्याप्ताः सर्वव्यापिन्यः इत्यर्थः । तादृशः ‘शक्तयः’ सामर्थ्यानि अष्टमूर्तिरूपाणि यस्य
 तथाभूतः । [अनेन सकल-भुवन-शासनानुग्रह-सामर्थ्यं द्योत्यते इति चन्द्रशेखरपादाः]
 यद्वा, ‘शक्ति’ गौरी ‘परिगतः’ प्राप्तः [‘शक्तिरस्तान्तरे गौर्याम्, उत्साहासौ बले
 स्त्रियाम्’ इति मेदिनीकरः], यद्वा, ब्राह्मी-माहेश्वरी-कौमारी-वैष्णवी-वाराही-माहेंद्री-
 चासुख-चण्डिकाख्याभिः अष्टभिः शक्तिभिः उपेत इति व्याख्येयम् ।
 आत्मना स्वयमेव भवति यः स ‘आत्मभूः’ [“भुवः सञ्ज्ञान्तयोः” १।२।१७६
 इति क्षिप्] ‘नीलः’ कण्ठे ‘लोहितय’ केशेषु नीललोहिताः [इति चौरस्वामी]
 यद्वा ‘वामभागे नीलः दक्षिणभागे लोहितः’ [इति काठ्यवेसपादाः] अर्थात् महादेवः
 ‘ममापि’ दुष्यन्तस्य [नाटककर्तुः कविः कालिदासस्य च इति व्यज्यते] ‘पुनर्भव’ पुनर्जन्म
 [सहस्रपेति समासः । ‘जन्महरौ भवौ’ इत्यमरः] ‘अपयत्’ तत्त्वज्ञान-जननेन मुक्तिं प्राप्य
 नाशयतु इत्यर्थः [तथाचीकृत—“तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यपन्थाः विद्यतेऽयनाय” ।
 अपि-धातुत्तु धातुपाठे न दृश्यते । शिष्टप्रयोगात् अस्य धातुत्वम् । “वर्धते धातुगण इति
 हि शब्दविद् आचक्षते । तेनैषां गणपाठोऽनुमतः शिष्टप्रयोगात्” ५।२।४ इति वामनीकीः ।
 यद्वा, स्वादिगणीय-चौ-धातोः गन्तस्य लटि रूपम्] ‘च’ [इति क्रियासमुच्चयालंकारः ।
 प्रथमार्धे तकरास्य असकृत् साप्यात् इत्यनुपासः । कैकानुपासय । अत्र प्रशस्तिनाम्
 निर्वहण-सम्बन्धेन नृपाणां प्रशस्तिः सात
 प्रशंसनम्” । कचिराहतम्] ।

आस्ते ढाका-जिलायां धन-जन-बहुलो मेघनादी-पवर्ती-
ब्रह्मजालोक्त-नाथादधिगत-गरिमा वारदी-ग्राम एकः ।
तत्र श्रीनाथ-तातात्मजनि सरला-सुन्दरी-मातृ-कुक्षौ
दीनः श्रीमान् रमेन्द्रोवसुज इति पुनर्गौतम-ख्यात-गोत्रः ॥

समाप्ता तत्कृता टीका निर्विघ्नं विक्रमाब्दके ।

जीवाष्ट-नव-चन्द्रांशे वासन्ती-पुर्णिमा-दिने ॥

इति श्रीमदभिज्ञान शकुन्तल-टीकायां

कुमार सन्तोषिण्यां सप्तमोऽङ्कः समाप्तः ॥

॥ श्रीं शिवमस्तु ॥

Voice :—पार्थिवेन प्रहृत्यताम् । सरस्वत्या सङ्गीयताम् । शक्तिमा ऽमुवा
चोद्धितेन ऽभवः चप्यताम् ॥

NOTES

1. उपहरामि—उप+ह means 'bestow', 'offer'. Cf. *Raghu*. XIV. 19; XVI. 80, XVIII. 12. Also 'किं ते भूयः पाकशासनः प्रियमुपहरतु'—*Vikram. Act. V*. The reading उपकरोमि is also often met with. Cf. 'चाणक्यः—उच्यतां किं वा भूयः प्रियमुपकरोमि'—*Mudra VII*; 'योगेश्वरायणः—देव किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि'—*Ratna'vali. IV*. It is not easy to find out the real reading. अतः परमपि &c.—A very common expression at the end of Sanskrit dramas. Vide *Ratnāvali* & *Mudrā*.

2. तथापीदमस्तु (भरत-वाक्यम्)—भरत is the renowned sage who was the manager of the god's drama and the founder of the science of music and dramaturgy. His date must be of hoary antiquity as Kālidāsa has called him मुनि । Cf. "मुनिना भरतेन य प्रयोगः &c."—*Vikram. Act. II. 18*. This celebrated work is known as 'भरतनट्यशास्त्रम्' which is mainly a metrical composition divided into 38 chapters and deals with rules and precepts about everything regarding dramatic composition. Hence भरतवाक्यम् is such an utterance as that sage would utter. Or, (ii) भरत means

“an actor” (Com.) Also “शैलाखिनस्तु शैलुषा जायाजीवाः कृशाश्विनः भरता इत्यपि नटाः”—*Amar*. ‘तत् किमिष्यदासते भरताः’—*Ma’lati. Act. I*. “भवसूत्रिणाम् कविः निसर्गसौहृदेन भरतेषु”—*Ibid*. Thus it will form a part of the king’s speech. Hence translate :— “Still let there be this prayer of the actors”. Or, thirdly the king’s speech may be supposed to have finished with ‘यस्तु’। Then it may be considered a stage-direction (*as opposed to* नान्दी which is uttered in the beginning of प्रस्तावना।) which enjoins all the actors to gather on the stage and recite in a body one or two verses containing expressions of well wishes on the part of the actors in the form of a prayer or blessing. Really this is the wish of the poet himself. नट’s function is finished with प्रस्तावना, hence it has been substituted by the word भरत (Com.).

3. प्रवर्तताम्—Let the chief aim of the kings be directed to the complete satisfaction of the people. [राजा प्रकृतिरञ्जनात्] Most likely some of the kings of our poet’s time were exception to this great principle.

4. सरस्वती &c.—This insinuates the predominance of the Buddhists and other sceptics who had no faith in the teachings of the Vedas. Cf. ‘दिवेदस्य कर्तारः भण्ड-धूर्त-निशाचराः। तुर्करी तुर्करीव्याघ्रमिकानां वचः स्मृतम्॥’ The idea has been elsewhere expressed by our poet thus :— ‘संगतम् श्रीसरस्वतीमूर्तेश्वरसु सदा स्तताम्’—*Vikram. V. 24*. सरस्वती=बाणौ, Originally it referred to a river in कुरुक्षेत्र, famous for the seats on its banks of the earliest Brāhmaṇa thinkers. *Vide Maha’bha’r. शल्यपर्व ch. 37 et sequentes*. Williams take सद्गताम् as genitive plural of “मह (to honour)+गद्”॥ In that case श्रुति-सद्गताम् may mean “of the lovers of literature.” सद्गीयताम्—सद्गीष् is कण्ठादि Atmp. and is intransitive. सद्गीयते पूजां लभते—*Bhattoji*. ‘मेव स्वर्गे सद्गीयते’—*Ra’ma’yana*. The reading “नदीनां प्रतीकानां” in the *Shastri Collection* unnecessarily gives rise to प्रतीकमन्त्रदीपः।

5. चपयत्—Let further birth of mine be cancelled by the total removal of non-knowledge (*i. e. by the generation of तत्त्वज्ञान*). According to Vāmāna such verbs as *स्निग्धति* (*touches*), *क्लृप्ते* (*fears*), *चपयति* (*destroys*) and the like, though not found in Pāṇini's धातुपाठ, are considered as *regular* verbs, as the enumerations in the several lists are not meant to be final and exhaustive. “*स्निग्ध-क्लृप्-चपि-प्रभृतानां धातुत्वम् । धातु-गणस्यऽसमाप्तेः*”—*Ka'vya'lanka'r S. Vritti, V. II. 2.* Vā'mana's view however is open to criticism. The root *मि* is actually found as the 1365th root in the *तुदादि Prmp.* list. The root *चपि* also though not mentioned in the *original* list of *फणान्ताः परस्मैपदिनः* (2353), has been included in the list by the *King Bhoja*. “*अत भोजः । दलि, बलि, खलि, रणि, ध्वनि, वपि, चपययेति पपाठ*”—*Bhattoji*. Bhaṭṭanujī however seems to be of different opinion regarding the root *चपि*. This we infer from his derivation of ‘*चपा*’, where he takes recourse to the causative form of the root ‘*च*’ (*चये*) (*स्वादिगणीय*)—‘*अस्मात् खलात् मितः पचायच्*’—*Bha'nujī*.

6. नील-कीदितः—S'iva is so called as he is blue in his throat owing to poison (*हलाहल*), and is red owing to his matted hairs. *Vide. Vishnu Purā'na. VII. 7. 41-43.* Also “*नीलं येन मसाङ्गत् रसाङ्गं, कीदितं लिख । नीलकीदित इत्येव ततोऽहं परिकीर्तितः*”—*Skanda Purā'na quoted by Ka'ya-mukuta*. According to another account his neck turned blue owing to a stroke given by Indra with his thunder-bolt. “*दत्तः प्रहारः कुलिशेन पूर्वं तद्वैश्वान सुरराज्ञतिवीर्यः । कण्ठे वैलं तेन ते यत्प्रवृत्तं तस्मात् ख्यातत्वं नीलकण्ठेति कथ्यः*” ॥ Another version accounts for the blue colour to its being seized by Nārāyaṇa in a duel. “*ततः प्रसभमाश्रुत्य रुद्रं विष्टः सन्तततः । जयाह कण्ठे भगवान् नीलकण्ठस्ततोऽभूत्*” ॥

7. परिगतशक्तिः—परिगत = manifested all round, accompanied by; शक्तिः—(i) *Op-Overof, Sanyat* (Shāstri Collection) the active power of a deity, numbering 8, 9 or 50. Hence the

two together mean (i) whose energy is everywhere manifested (ii) accompanied by his wife पार्वती (iii) attended by the female divinities (Cf. तं सातरो देवमनुव्रजन्ताः &c.—*Kumar. VII. 38*. 'यः जयति परिणद्ध शक्तिभिः शक्तिनाथः'—*Mulati. V. 1*. and जगद्गुरु's gloss on it.

8. आत्मभूः—technically means 'ब्रह्मा'. Cf. "ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः"—*Amar*. But here (and also in *Kumar. Cf. "सोऽनुमान्य हिमवन्तम् आत्मभूः &c.—VIII. 21*) it is used as an epithet of *Siva*. Elsewhere our poet has used it to refer to both *Vishnu* and *Brahma*. Cf. "पुरुषमात्मभूवच्च पतिव्रता &c.—*Raghu. IX. 16*. 'यमानन्ति आत्मभूवोऽपि कारणम्'—*Kumar. V. 81*. From this promiscuous use it is easy to infer (i) that our poet had lived long before this word attained संज्ञात्वम् । (ii) that he was free from sectarianism and considered the three deities as manifestations of the one supreme being. (Cf. "एकैव मूर्तिर्विभिदि विधा सा सामान्यमेवां प्रथमावरत्नम् । विष्णोर्हस्तस्य हरिः कदाचिदेषामयो सावपि धातुराद्यौ" ॥—*Kumar. VII. 44*.)

Time-analysis of Act VII:— The interval between this and the foregoing act is only of a day. So we infer because of the following speech of the king—सातले-असुर-सम्पदागोत्सुकेन पूर्वद्य (yesterday) दिवसधिरोहता न ललितोऽयं प्रदेशो मया । Otherwise we would say that Dushyanta had stayed in Indra's place and enjoyed his hospitality for a few days. Hence most probably there was not at all any real fight with the demons and they were vanquished very easily. (*Vide Act. III. 1*.) The king reached the mount Hemakuta in the afternoon (* * कनकरस-निखन्दो सः स्या इव मेघपरिवः सानुमानादीकृते—*P. 805, l. 45*.) This is also corroborated by Kāśyapa's lectures on the duties of a पतिव्रता, as such discourses are generally begun in the afternoon, *P. 826, n. 4*. This time is also in consonance with children's going out for a walk attended by nurses. [अथै कौन खल्वयम् अनु-बन्धमानः सपत्नीयम्—*P. 829*.] The act perhaps ended late in the evening. (*P. 830, n. 2*.)

APPENDIX—I

The Metres Used in The Play

Sanskrit Prosody as in Greek has been carried to an extraordinary fineness. The earliest and the most important work in Sanskrit prosody is “पिङ्गलच्छन्दः सूत्रम्” of the sage Pingala. The Agni-purāṇa also gives a complete system of Prosody. There are several other works on the subject such as वृत्तरत्नाकर, छन्दोमञ्जरी, श्रुतबोध (of Kālidāsa ?) वृत्तकौमुदी, वृत्तदर्पण, वाणीभूषण &c. The first three are however the more popular works.

Sanskrit verse is regulated by quantity and not by accent as in English. A stanza (पद्य, श्लोक) consists of four verses (पाद) or feet or quarters, and is either “वृत्त” or “जाति”. The metre of वृत्त is regulated by अक्षर (number and position of syllables) in each पाद or quarter; and that of जाति by मात्रा (or the syllabic instants i.e, the time taken in pronouncing a short vowel.)

A वृत्त is divided into three classes (“सममर्धसमं वृत्तं विषमश्चेति तत् त्रिधा”) ॥ (i) समवृत्त—in which the construction of the four feet obeys one principal rule and hence the quarters are all similar, e. g. मन्दाक्रान्ता, वसन्ततिलका । (ii) अर्धसम-वृत्त—in which the alternate quarters are similar, e.g. पुष्पिताम्या, विद्योगिनी । (iii) विषम—in which the quarters are all dissimilar, e. g. भार्या, उदगाथा ।

यति is the pause or cæsure in a part of a verse at which the reader is required to stop his breath and then proceed on. (“यति जिह्वेष्ट-विश्रामस्थानं कविभिरुच्यते”) ।

A syllable is short (ह्रस्व) or long (गुरु) according as its vowel is short or long. But a short vowel becomes long

in prosody when it is followed by अनुस्वार, विसर्ग or by a *conjunct* consonant. The *last* syllable of a पाद is *optionally* long or short according to the exigence of the metre, whatever be its natural length ('संयुक्ताय दीर्घ' सानुस्वारविसर्गसंश्रियम् । विज्ञेयमक्षरं गुरु, पादान्तस्य विकल्पम् ॥)

Three successive syllables form a 'तृ' (*triad*); a short vowel is marked as ॐ and a long one as —. When expressed in these symbols, the different metres may be exhibited as follows:—

{	य	—	—	—	(Bacchius) —	आदि-लघु	{
	र	—	—	—	(Amphimacer) —	मध्य-लघु	
	व	—	—	—	(Anti-bacchius) —	अन्ता-लघु	
{	भ	—	—	—	(Dactylus) —	आदि-गुरु	{
	ज	—	—	—	(Amphibrachys) —	मध्य-गुरु	
	स	—	—	—	(Anapæstus) —	अन्ता-गुरु	
{	म	—	—	—	(Mollosus) —	त्रि-गुरु	{
	न	—	—	—	(Tribrachys) —	त्रि-लघु	

आदि-मध्याह्नसंज्ञिषु य-र-ता यान्ति लाघवम् ।

भ-ज्ज-मा गौरवं याति, स-नी तु गुरु-लाघवम् ॥

A long syllable is sometimes denoted by 'ग' and a short one by 'ल'. In नातिच्छन्द one मात्रा (instant) is attached to a short vowel, two to a long vowel and three to a *prolated* (प्र, त) vowel and half मात्रा to a consonant. ("एकमात्रो भवेद् ऋक्षी विमात्रो दीर्घ उच्यते। विमात्रस्तु प्रतीक्षीत्यै व्यञ्जनं चार्धमात्रकम्॥")

The following are the schemes of metres used in this play. यति which is usually indicated by the words in the definition standing in the *instrumental* case, is shown by Roman figures in brackets.

समवृत्त [Equal Metres]

A, चीक or अतुष्टम् (8 syllables in a quarter). "ह्रींके षष्ठं राग जयं वेदन्० निध० पञ्चमः Vratashastri Collection सप्तन दीर्घमत्यधीः ॥
(5th short, 6th long, 7th alternately long and short).

B. पञ्चावक्त—A variety of श्लोक । “युजीयतुर्धतो जिन पञ्चावक्तः प्रकीर्तितम्” [ज in समपाद after the 4th letter].

C. इन्द्रवज्रा—A variety of विष्टुम् [11 syllables in a quarter]. “ता विन्द्रवज्रा ज-ग-गा निरुक्ता” ॥ [त, त, ज, ग, ग, ॥ V & VI.]

D. उपजाति (i)—Ordinarily a combination of इन्द्रवज्रा and उपेन्द्रवज्रा ॥ “उपेन्द्रवज्रा ज-त-जाय गौ स्यात्” [ज, त, ज, ग, ग, ॥ V & VI.]

E. उपजाति (ii)—Even if other metres are mixed up together in one stanza the metre is still called उपजाति ॥ P. 417, l. 18-20. “अनन्तरो-दीरित-लक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातय स्ताः । इत्ये किलाऽन्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम) । The s'loka S. Act. IV is of this type, as there is a combination of वातोर्मी and शालिनी । वातोर्मी—“वातोर्मीयं गदिता श्रौ त-गौ गः” । [म, भ, त, ग, ग ॥ IV & VII.]

F. शालिनी—“वेदैः शैलैः शालिनी मय तौ गौ” [म, त, त, ग, ग ॥ IV & VII.]

G. रथोद्धता—“रौ न-रौ लघु-गुरु रथोद्धता” । [र, न, र, ल, ग, ॥ III. & VIII, or IV, & VIII.]

H. द्रुतविलम्बित—A variety of जगती [12 syllables in a quarter]. “द्रुतविलम्बितमाह न-भौ भ-रौ” । [न, भ, भ, र ॥ IV, VII & X].

I. वंशस्थ—Also called वंशस्थविल and वंशस्तनित । “वदन्ति वंशस्थ-विलं जतौ जरौ” [ज, त, ज, र ॥ V & VII.]

J. प्रहर्षिणी—A variety of अतिजगति [13 syllables in a quarter.] “वराशानि मं-न-ज-र-गाः प्रहर्षिणीयम्” ॥ [म, न, ज, र, ग ॥ III and X].

K. रुचिरा—Also called प्रभावती । “ज-भौ स-जौ गिति रुचिरा चतु-यष्टैः” । [ज, भ, स, ज, ग ॥ IV & IX].

L. वसन्ततिलक—Also called (तिलका, सिद्धोन्नता, उद्धर्षिणी)—A variety of शङ्करौ [14 syllables in a quarter]. “तत् स्यात् वसन्ततिलकं त-भ-जाः ज-गौ गः” [त, भ, ज, ज, ग, ग ॥ VIII & VI].

M. मालिनी—Also called मानिनी । A variety of अतिशङ्करौ । [15 syllables in a quarter.] “मालिनी नाम-शैलेः” । [न, न, म, य, य ॥ VIII & VII].

N. सन्दाक्रान्ती—*A variety of अत्यष्टि [17 syllables in a quarter.]* “सन्दाक्रान्ता म-भ-न-त-त-गा गः समुद्र-तु-शैलैः” [म, भ, न, त, त ग ग ॥ IV, VI & VII] or “सन्दाक्रान्ताऽम्बु धि-रसनगैः मो भ-नी गौ य-युग्मम्” [म, भ, न ग, ग, य य]

O. शिखरिणी—“रसैः रुद्रैरुक्ता य-म-न-स-भ-ला गः शिखरिणी” । [य, म, न, स, भ, ल, ग ॥ VI & XI]

P. हरिणी—“न-स-म-र-स-ला गः पङ्कजैर्हयैः हरिणी मता” [न, स, म, र, स, ल, ग ॥ VI, IV & VII].

Q. शार्दूलविक्रीडितम्—*A variety of अतिघृति [19 syllables in a quarter.]* “शार्दूलैस्तु म-सौ ज-सौ च त-त-गाः शार्दूलविक्रीडितम्” [म, स, ज, स, त, त, ग ॥ XII & VII].

R. स्रग्धरा—*A variety of प्रकृति [21 syllables in a quarter]* “विप्रैः शैलैः चित्तिवृः म-र-भ-न-य-य-याः स्रग्धरेति प्रसिद्धा” [म, र, भ, न, य, य, य ॥ VII, VII & VII].

अर्ध-समवृत्त (Half-equal Metres)

S. अपरवृत्त—“न-न-र-ल-ग कृताऽयुजं समे तु यदपरवृत्तमिदं नजौ जरी” [Odd quarter—न, न, र, ल, ग, । Even quarter—न, ज, ज, र].

T. पुष्पिताग्रा—“न-न-र-य-विहिता यदाऽयुजोः स्यात् । न-ज-ज-र-गैः समयोश्च पुष्पिताग्रा” [Odd quarter—न, न, र, य ॥ Even quarter—न, ज, ज, र, ग]

U. सुन्दरी—Also called वियोगिनी । “अयुजोर्यदि सौ ज-गौ, समे स-भ-रा लगौ यदि सुन्दरी तदा” [Odd quarter-स, स, ज, ग । Even quarter-स, भ, र, ल, ग] ।

V. मा (का) लभारिणी—“विषमे स-स-जा गुरु, समे चेत् स-भ-रा येन कु मा(का)लभारिणीयत्” [Odd quarter—स, स, ज, ग, ग । Even quarter—स, भ, र, य] ।

आर्या (Metres regulated by the number of मात्राs)

W. आर्या or गायत्री—“यस्याः पादौ प्रथमे षाडशमात्रा तथा तृतीयोऽपि षट्पादश्च द्वितीयो चतुर्पादश्च स आर्या” । [The four पादs contain 12, 18, 12, 15 मात्राs respectively].

X. उद्गाथा (गीति)—Vide P. 307, remarks. It is a variety of आर्या in which द्वितीयार्ध corresponds to प्रथमार्ध (*i. e. contain* $30 = 12 + 18$) मात्रास in each half. In the 1st half of s'l. 4, Act. I. P. 4, we have 31 मात्रास ($12 + 19$) altogether but the 1st syllable of the second foot (बुद्धिया) should be considered short by a license peculiar to प्राकृत Prosody (*Vide Colebrooke's Essays New Ed. Vol. II. P. 651 note*).

Remarks :— If treated in मात्रा scheme, it will be noticed that सुन्दरी and अपरवक्त्र become particular cases of वैयालीय, and पुष्पिताया and कालभारिणी of औपच्छन्दसिक। In the former the first and the third quarters contain fourteen short syllables and six syllabic instants and the 2nd and the 4th 16 short syllables and eight syllabic instants, followed by a र-गण (— — —) and a short and long vowel (— —). औपच्छन्दसिक is the same as वैयालीय with a य-गण (— — —) at the end of each quarter instead of ल and ग। Vide P. 249, l. 4-5 P. 595, l. 19, P. 776, l. 25 ; P. 337, l. 12.

APPENDIX-II

Analysis of Nerves

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
श्रीक																								
पद्मावक्र																								
इन्द्रवद्या																								
उपजाति(i)																								
उपजाति(ii)																								
शालिनी																								
रथोदता																								
दुत- विलम्बित																								
वशस्थ																								
महर्षिणी																								
रुचिरा																								
वसन्त- तिलक																								
मालिनी																								
मन्दाक्रान्ता																								
शिखरिणी																								
हरिणी																								
शादूल विक्रीडितम्																								
सम्भरा																								
अपरवन्ना																								
पुष्पिताया																								
सुन्दरी																								
कालभारिणी																								
आयां																								
गोति																								

APPENDIX—III

Index to Stanzas with Metres.

Stanzas	No.	Me- tre	Page	Stanzas	No.	Me- tre	Page
अकृष्ट	६२०	L	708	अस्मान् साधु	४१७	Q	447
अतः परीक्ष्य	५२४	A	562	अह्न्यह्न्या	६२६	D	747
अधरः	११८	W	77	अहिण्वमड	५११	S	473
अध्याक्रान्ता	२१४	N	225	आखण्डल	७२८	A	907
अनवरत	२१४	M	184	आचार	५१३	L	486
अनात्रात	२१०	O	212	आजन्मनः	५२५	D	565
अनुकारिणि	२१६	A	236	आतम	६१२	W	621
अनुमत	४१०	S	419	आपरितीषात्	११२	W	14
अनुयायन्	१२६	W	130	आलक्ष्य	७१७	L	842
अनेज	७१८	D	852	इतः प्रत्यादिशात्	६१८	O	663
अन्तर्गत	७१२	D	779	इदं किल	११७	I	68
अन्तर्हिते	४१३	L	373	इदमनन्य परायण	३१७	H	314
अपरिचत	३२२	V	329	इदमशिशिरैः	३११	P	293
अभिजनवती	४१८	P	457	इदमुपगत	५१८	M	537
अभिसुखे	२११	H	215	ईसीसिचुम्बिआइ	११४	X	19
अभ्यक्तमिव	५११	W	512	उगलिष	४१२	W	427
अभ्युन्नता	३६	W	265	उतपद्मणीः	४१५	L	440
असी वेदीम्	४१८	E	416	उत्सृज्य	३२०	W	324
अयं स	३१२	I	300	उदेति	७२०	I	910
अयमर	७७	M	798	उन्नमिँक	३१३	W	302
अयोहि	४२२	C	468	उपीदृशब्दा	७१०	I	810
अर्धपीत	७१४	A	829	एकैकमव	६१२	L	677
अमंशयम्	१२०	I	83	एवसायम	७१८	G	848
अस्मात् परम्	८०२	P	815	एवसायम	६२७	J	753

Stanzas	No.	Me ter	Page	Stanzas	No.	Me ter	Page
एष कुसुम	६१२८	W	606	चलापाङ्गाम्	११२१	O	86
एसा वि पिण	४१२६	W	444	चित्रे निवेश्य	२१८	L	208
औत्सुक्यमावम्	५१६	L	495	चूतानाम्	६१४	Q	628
कथं नु तम्	६१२३	I	682	जन्म यस्य	११२२	A	46
कः पौरवे	११२२	W	93	जाने तपसी	३१२	W	257
कर्कश्वनाम्	४१	N	375	ज्वलति	६१३१	W	767
का कथा	३११	B	252	णावेक्खिन्नी	५११६	W	529
कामं प्रत्यादिष्टां	५१३१	W	585	तत् साधु	११११	A	42
कामं प्रिया	२११	W	168	तदेष्टा	५१२६	A	568
कार्या सैकत	६१२७	Q	698	तपति	३१२५	W	307
किं शिकरैः	३१२८	L	321	तव कुसुम	३१३	M	259
किं कृतकार्यं	५११८	W	532	तव भवतु	७१३४	M	930
किं तावत्	५१८	Q	505	तव सुचरित	६१११	T	674
कुतो धर्म	५११४	A	523	तवास्मि	११५	A	23
कुमुदान्वेव	५१२८	W	574	तस्याः	३१२४	Q	335
कृतं न	६१२८	I	702	तौत्राघात	११३०	N	142
कृताभिमर्श	५१२०	D	543	तुङ्गं ण	३११४	X	305
कृताः शरव्यम्	६१२८	I	758	तुंसि मए	६१३	W	625
कृत्ययोः	२१२७	A	244	तुरगखुर	११२८	T	142
कृष्णसारि	११६	A	27	विस्तीतसम्	७१६	L	791
केयम्	५११३	W	518	त्वन्मतिः	६१३२	A	768
क्षणात्	५१	A	493	त्वमङ्गतां	५११५	I	526
क्षामक्षाम	३१८	Q	403	दर्भाङ्गुरेण	२११२	L	217
नच्छति पुरः	११३१	W	152	दर्शनसुख	६१२१	W	713
गान्धर्वेण	३१२१	A	326	दिष्ट्या	७१२८	A	909
गाहनाम्	२१६	Q	192	दुष्यन्तेन	४१४	A	386
गीवाभङ्गा	१११९	R	३९	गङ्गा	११२०	M	42

Stanzas	No.	Me ter	Page	Stanzas	No.	Me ter	Page
न नमयितुम्	२१३	T	178	महाभागः	५१२०	O	509
नियमयसि	५१८	M	503	मानुषीषु कथं	११२३	A	118
नीवाराः	१११४	Q	54	मुक्तिषु रश्मिषु	११८	L	35
नैतद्विवेकं	२११५	N	228	मुनिसुता	६१८	H	651
परियह बहुत्वेषु	३११८	A	317	मुहुरङ्गुलि	३१२३	V	335
पातुं न प्रथमं	४१८	Q	419	मूढः स्वाम्	५१२८	A	576
पादव्यासं	४१-	N	376	मेदश्चेद	२१५	Q	188
पुत्रस्य ते	७१२६	L	899	मीहान्	७१२५	L	892
पृष्टा कनेन	३१८	L	283	यथा गजो	७१३१	W	914
प्रजागरात्	६१२२	A	715	यदालोकि	११८	O	38
प्रजाः प्रजाः	५१५	D	487	यदि यथा	५१२७	H	572
प्रत्यादिष्ट	६१६	Q	641	यदुत्तिष्ठति	२११३	A	220
प्रथमं	६१७	W	645	यद्यत्	६११४	B	687
प्रथमोपकृतं	७११	U	774	ययातिरिव	४१७	A	412
प्रलीभ्य वस्तु	७११६	I	837	यस्य त्वया	४११४	L	437
प्रवर्ततां	७१३५	K	934	यात्यक्तः	४१२	L	368
प्राणानां	७११२	Q	820	या नृष्टिः	१११	R	1
मार्हुद्वादशधा	७१२७	Q	902	यास्यत्यय	४१६	Q	409
बाध्येषु	७१२३	A	882	येन येन	६१२३	A	730
भवनेषु	७१२०	V	856	यो हनिष्यति	६१२८	A	756
भवन्ति नसा	५११२	I	515	रथेनानुद्धात	७१३३	O	923
भव हृदय	११२५	W	127	रस्य द्वेष्टि	६१५	Q	637
भानुः	५१४	C	486	रम्याणि	५१२	L	482
भूत्वा चिराय	४१२०	L	462	रम्यान्तरः	४१११	L	424
मनोरथाय	७११३	A	824	रम्यास्तपो	१११३	W	47
मय्येव	५१२३	L	559	वक्षीकार्ध	७१११	Q	812
महतं स्तजसी	७११५	A	835		७१२१	V	875

Stanzas	No.	Me tre	Page	Stanzas	No.	Me tre	Page
वाचं न	११२८	L	140	सरसिजमनुविद्धं	११२८	M	73
विचिन्तयन्ती यम्	४११	I	353	साक्षात् प्रियां	६११६	L	695
विच्छिन्तिशेषैः	७५	D	788	सा निन्दन्ती	५१२०	P	582
वैखानसं	११२४	L	123	सायन्ते सवन	३१२५	L	340
व्यपदेशं	५१२१	W	547	सिध्यन्ति कर्मसु	७१४	L	782
शक्यमरविन्द	३५	W	265	सुखपरस्य हरेः	७१३	H	782
शमप्रधानेषु	२१७	D	197	सुतनु हृदयात्	७१२४	P	885
शममेध्यति	४१२१	W	465	सुभग-सलिलावगाहाः	११३	W	17
शहजे किल जे	६११	U	594	सुरयुवति	२१८	W	205
शान्तमिदम्	१११५	W	60	स्तनन्यस्तोश्रीरं	३१७	O	272
शापादसि	७१२२	L	920	स्त्रीणामशिक्षित	५१२२	L	555
यद्वात दुर्लभं	१११६	W	62	स्निग्धं वीक्षितं	२१२	Q	171
यदूषस्व गुरुन्	४१२८	Q	451	स्मर एव	३१२०	W	286
शैलानाम्	७१८	Q	801	स्मृतिभिन्नमोह	७१२२	W	879
संगीपति	६१२४	W	735	सकांसा वतिमात्र	११२७	Q	133
सख्युक्ते स	६१२०	J	764	स्वप्नी तु माया तु	६११०	D	668
संकल्पितं	४११३	L	432	स्वसुख	५१७	M	500
सतीमपि	५११७	I	532	स्वायंभुवान्मरीचिः	७१८	A	805
संदष्ट-कुसुम	३११६	W	309	स्त्रिन्नांगुलि	६११५	W	691
सम्मीलन्ति न	३१४	W	262				

Additions To The Abbreviations.

Brh. B. = Brahma-baibarta

उः = ऊषादिसूत्रम्

वः = वार्तिकसूत्रम्

U = Unadi Sutra

S'r. = S'riniṣā

APPENDIX—IV

Index To Apophthegms

The items marked (s') in the following refer to s'lokas, the rest being references to prose sentences.

अज्ञातार्थेऽपि मनसिजे (s')-Page 168	आपन्नाभयसत्त्वेषु (s') —Page 236
अज्ञायय प्रणयिनः (s') 842	आपन्नस्य विषयनिवासिनः जनस्य 311
अचेतनं नाम गुणं (s') 682	आशङ्कसे यदग्निं (s') 127
अज्ञातहृदयेष्वेवं (s') 562	आशीरन्या न ते योज्या (s') 907
अतनुषु विभवेषु ज्ञातयः (s') 503	इदं तत् प्रत्युत्पन्नमति स्त्रैणम् 551
अतः समीपे परिणेतुः (s') 532	इष्ट प्रवासजनितानि 373
अतिस्नेहः पापशङ्कौ 460	इष्टं नाम सुखोपनतं 539
अत्यारुर्ध्वमिति महतां 376	उत्सर्पिणौ खलु महतां प्रार्थना 823
अथवानार्थः परदार-व्यवहारः 857	उत्सवप्रियाः खलु मनुष्याः 633
अथवा भवितव्यता खल्वत्र 659	उपयन्तुर्हि दारेषु प्रभुता (s') 568
अथवा भवितव्यानां द्वाराणि (s') 60	एकैकस्य च चरिते (s') 530
अथवाऽविशमोऽयं 486	एवं भोः सन्ततिविच्छेदनिरवलम्बना 731
अनतिक्रमणीयानि श्रेयांसि 810	एवमात्माभिप्रायसम्भावितेऽपि जनचित्ते 168
अनिश्चयताऽनुयोगः तपस्विजनः 121	एवमादिभिरात्मकार्यनिर्वर्तिनौनाम् 555
अनिवर्णनीयं परकलवम् 520	एष इदानीं भवतोऽनुकूलो गलहस्तः 235
अनुकृताः सत्पुरुषाः (s') 515	एष नामानुग्रहः यत् 606
अनुग्रह दुःखाद्येदं (s') 645	ओदकान्तं स्निग्धो जनः 440
अन्यथावश्यं सिद्धतं मे 288	कइदानीं सङ्स्कारमन्तरिण 290
अरण्ये मया रुदितम् 180	कदापि सत्पुरुषा शोकवास्तवा न 660
अर्थो हि कन्या परकीयः (s') 468	कष्टं खल्वनपत्यता 726
अये धीर-प्रशान्त-स्वर्गः 223	किमत्र चित्तं यदि विशास्ते 290
अवश्यम्भावी अचिन्तनीय 673	किमिव हि मधुराणां (s') 73
अवसरोपसर्पणीया राजानः 602	किंवाभविष्यदरुणः (s') 782
अवेहि तनयां ब्रह्मन् 386	किमौश्वराणां परोक्षं 898
अस्तेतत् अन्यसमाधिभीरुत्वम् 115	कुतः किल स्वयम् 174
अहो कामी स्वतां पश्यति (s') 171	कीनामोष्णीदकेन 366
अहो चेष्टाप्रतिरूपिका कामिजन 130	कोऽन्योऽहुतवहात् प्रभवति दग्धम् 359
अहो विघ्नवत्यः 385	गुरुस्योपरि पितृकः संवत् 158
अहो सर्वास्ववस्थासु रामशौचकम् 641	गुरुपरितापानि न (s') 309

गुर्वपि विरहदुःखमाशावन्ध' P.	444
नल्पयति यथा शशाङ्कं न तथा	307
चक्रवाकवधुके आसन्त्यस्य	329
चूतकलिकां दृष्ट्वा	622
छाया न मूर्च्छति मलोपहत (s')	920
तच्चैतसा स्मरति नूनम् (s')	482
तथापौढं शश्वत् (s')	509
तपः षड्भागमचयं (s')	220
तमस्तपति घमांशौ कथम् (s')	523
तेजोद्वयस्य युगपद्वासनीद्वयाभ्यां(s')	368
तेन हि ऋतुसमवाय चिह्नं	895
विशङ्क रिवालरा तिष्ठ	242
त्वमपि स्व' नियोगमशूल्यं कुरु	199
दूरीकृताः खलु गुह्यैः (s')	62
न खलु दृष्टमावस्य	217
न खलु धीमतां कथिदविपयी	451
न खलु मातापितरौ	668
न जाने भोक्तारं कमिह	212
न तावदेनां पश्यसि येनैवमवादीः	207
न तादृशा आकृतिविशिषाः	347
ननु प्रवातेऽपि निष्कम्पा एव गिरयः	660
न प्रभातरलं ज्योतिः रुदति (s')	118
नातिश्रमापनाय यथा श्रमाय (s')	495
निमित्त-नैमित्तिकयीः (s')	910
परातिसन्धानमधीयते धैः (s')	565
पूर्वावधीरितं श्रेयः दुःखं हि (s')	824
प्रवलतंससासेवं प्राया हि (s')	885
प्रसादसौम्यानि सतां सुहृज्जने (s')	758
प्रागन्तरिचगमनात् (s')	555
प्रायः स्वगहिमानं कोपात् (s')	767
प्रियमपि तस्यसाह शकुन्तला	77
खल्वदपि शिचितानां (s')	14
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया (s')	451

भाग्यायत्तमतः परं न खलु (s')P.	447
भावस्थिराणि जननान्तर (s')	482
मनोरथा नाम तटपपाताः (s')	668
मलिनमपि हिमांशीर्लज्ज (s')	73
मुष्टं प्रतिग्राहयता समर्थं(s')	543
मूर्च्छन्त्रामी विकाराः (s')	533
यथा कस्यापि पिण्डस्वर्ज्जरैः	205
यद्देतसः कुञ्जलीलां विडम्बयति	175
यदुच्यते रन्ध्रोपनिपातिनोनर्था	651
राजरचितव्यानि तपोवनानि नाम	90
राज्ञां तु चरितार्थता दुःखोत्तरैव	495
लभेत वा प्रार्थयिता नवा श्रियं (s')	300
वयं तत्त्वान्वेषात् मधुकर हता (s')	86
वशिनां हि परपरिग्रह (s')	574
विकारं खलु परमार्थतः अज्ञात्वा	275
विङ्गालगृहीतौ मूषक इव	756
विनीतवेशेन प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि	58
विवर्चितं ह्यनुक्तमनुतापं जनयति	311
श्रेष्ठः सदैवाहितं सुमिभारः	486
शान्तानुकूलः पवनश्च (s')	424
श्रद्धावित्तं विधियेति वितथं (s')	909
स खलु गर्भः पित्रो रिक्षमर्हति	730
सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु (s')	83
समानयन् तुल्यगुणं वधूवरं (s')	526
सर्वैः कान्तमात्मीयं पश्यति	201
सर्वैः प्रार्थितसमिगस्य सुखौ सम्पद्यते	495
सर्वैः सगन्धेषु विश्रंसिति	552
संभावनागुणमवेहि तमौश्वराणां(s')	782
सागरं वर्जयित्वा कुव वा	290
स्निग्धजन संविभक्तं हि दुःखं	282
स्पर्शानुकूला इव सूर्यकान्ता (s')	197
स्वजमपि शिरस्यन्धः चित्तां (s')	885
स्त्रीहीना पृथि निकासजलां (s')	695
स्वाधीनकुशलाः सिद्धिमन्तः	523
इन्धोहि चौर मादत्ते (s')	756

ERRATA

(Comparatively graver ones.)

P-I.	For	Read	P-I.	For	Read	P-I.	For	Read	P-I.	For	Read
I, 19	boasted	boosted	62, 7	दूरीकृताः	दूरीकृताः	161, 11	कुक्कुट	कुक्कुट	222, 24	Katyana Kātyāyana	
I, 23	उट्	उट्	69, 9	निदिशति	निदिशति	166, 18	इटम्	दिटम्	223, 18	जयौ	जयौ
XVIII, 3	जलो	भासः	72, 22	do	to do	166, 22	cosmetics	cosmetics	225, 17	ऋषिभ्ये	ऋषिभ्यो
2, 26	प्रत्यचादिभिः	प्रत्यचाभिः	83, 16	centents	contents	177, 14	अनुधावनैः	अनुधावनैः	226, 10	इत्यादु०	इत्याद्यु०
10, 3	सौरसेनी	शौरसेनी	103, 17	कौतूहलं	कौतूहलं	186, 19	राज्ञ	राज्ञा	229, 14	०कीलं	०कील
14, 25	अप्रत्ययम्	अप्रत्ययम्	103, 18	कौतूहलं	कौतूहलं	194, 24	गृह्णन्ति	गृह्णन्ति	229, 26	वज्रे	वज्रे
21, 13	Viswakosh Trikānda-		111, 26	तपसि	तपसि	196, 12	०श्रयेण	०श्रयेण	232, 21	समीप	समीप
34, 10	०वतिन	०वतिन	116, 18	निवाक	नीवाक	200, 4	उपविषदु	उपविशतु	235, 16	द्वितीय	द्वितीयः
39, 5	दृश्यते	दृश्यते	119, 24	व्यदासाथं	व्युदासाथं	202, 19	सहस्रुपा	सहस्रुपा	236, 8	आपन्ना०	आपन्ना०
40, 21	प्रशूनां	प्रशूनां	131, 23	०धर्मिनी	०धर्मिणी	203, 24	भूमिलम्	भूमि-तलम्	236, 17	M. Burkhard.	
41, 25	गृह्णातिः	गृह्णातिः	134, 25	०ऽङ्गल	०ऽङ्गल	204, 25	'khatrīya's	kshatriya's	242, 3	Invoilable	Inviolable
51, 1	वखानस	वैखानस	134, 26	इत्युक्तिः	इत्युक्तिः	206, 20	युवतीः	युवतिः	243, 11	Patraraja	Putra-rāja
51, 20	निच्	णिच्	141, 9	काक्यं	वाक्यं	208, 18	शक्यः	शक्यम्	244, 12	go	to go
55, 13	दृश्यन्ते	दृश्यन्ते	149, 5	पूजन	पूजनं	212, 26	प्रस्तुटितं	प्रस्तुटितं	246, 11	सोतवहः	सोतोवहः
57, 20	मुटित०	मुटितो०	151, 8	वक्त्रलं	वक्त्रलं	219, 8, 12	घञ्	खञ्	252,	दत्तीयोऽङ्ग	दत्तीयोऽङ्गः
59, 19	पृष्ठ	पृष्ठं	151, 20	Baslena	Barleria	221, 12	राशीम्	राशीन्	252, 7	हुङ्कारेणैव	हुङ्कारेणैव
61, 27, 28	सौरसेनी	शौरसेनी	153, 14	लक्षणेन	लक्षणेना		विपये	विपये	254, 19	आतपेण	आतपेन
			160, 22						256, 26	गृहीयात्	गृहीयात्

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

P-l.	For	Read	P-l.	For	Read	P-l.	For	Read	P-l.	For	Read
256,27	कलहवयोः	कलवयोः	294,18	०पाख्योः	०पाख्योः	329,	(s'l)21	(s'l)22	364,2	वाक्व	वाक्वे
259,21	शीत०	शीत०	295,28	si	is	329,25	०वधूक्ते	वधूक्ते	367,11	वैधर्म्येण	वैधर्म्येण
259,23	०गर्भे	०गर्भे	296,23	wheneveI	whenever	330,13	आह्वय०	ह्वय०	368,24	fall	rise
264,5	वर्त्मन्	वर्मन्	306,11	०रश्यमेव	०रवश्यमेव	330,14	व्यङ्गी	व्यङ्गी	371,7	चतुर्दशी	चतुर्दशी
266,9	ऊर्मीनां	ऊर्मीणां	312,3	०भाषिनीम्	०भाषिणीम्	330,15	व्यङ्गः	व्यङ्गाः	372,11	looses	loses
270,9	उपसनं	उपासनं	312,4	प्रेम्ना	प्रेम्णा	332,4	brances	branches	375,7	Dushyanta	of Dushyanta
273,11	प्रत्यक्स०	प्रत्यक्स०	315,9	अवरोधेण	अवरोधेन	332,13	np	up			
279,6	सुष्ठ	सुष्ठु	315,10	०सहमान	०सहमानः	334,20	विचित	विवचित	381,3	गुविण्य्	गुर्विण्य्
281,3	अधूना	अधुना	317,	(s'l) 17	(s'l)18	335,28	(s'l)33	(s'l)34	382,18	तपस्वी०	तपस्वि०
281,10	अभिमुता	अभिभृता	319,19	अभिप्रायेन	अभिप्रायेण	337,1	ओष्ठत्वयोः	ओत्वीठयोः	386,1	०परिदत्ता	०परिदत्ता
285,8	रगुगुच्छं	रनुगुणं	321,	(s'l)18	(s'l)19	343,1	is	in	392,14	सम्पादायतुम्	सम्पादयितुम्
285,16	nervourness	nervous- ness	322,25	अव्युत्पन्न	अव्युत्पन्न	344,25	पुष्यानाम्	पुष्याणाम्	392,19	निपातने	निपातेन
			322,26	अव्युत्पन्नौ	अव्युत्पन्नौ	345,347,	दत्तीथोऽङ्कः	चतुर्थोऽङ्कः	396,22	उपसर्पतः	उपसर्पतः
287,27	अर्ष०	अर्ध०	323,11	यस्या	यस्याः	349,351,	बोधितेनाति	बोधितेनापि	398,21	पुषा	पूषा
290,20	इदानीं	इदानीं	324,	(s'l)19	(s'l)20	354,14	सान्तरयायश्च	सान्तरायश्च	403,24	तन्मवता	तन्मवया
292,3	०गृह्णाति	०गृह्णाति	326,	(s'l)20	(s'l)21	356,30	पुलस्त	पुलस्ता	406,7	wrist	wrist
290,16	गुण (आर)	गुण (अर)	327,15	श्रूयते	श्रूयन्ते	358,27	अधो	अधो	407,12	unused	unused
294,13	आभीक्ष्ये	आभीक्ष्ये	329,2	विज्ञेय	विज्ञेयः	360,21	अस्महे	अस्महे	412,	(s'l. 9)	(s'l) 7

P.L.	For	Read	P.L.	For	Read	P.L.	For	Read	P.L.	For	Read
417,25	सर्वैः	सर्वैः	461,11	पृजेधाम	पृजेधाम	545,16	उत्तरपद०	मध्यपद०	565,14	चिनुय	चिणुय
424,3	following as well as		462	(s'l)19	(s'l)20	545,20	०विभक्तिनां	०विभक्तीनां	569,21	पुरुषम०कूलो०	पुरुषम०
424,15	परभृत	परभृत	470,7	परकौथेन	परकौथेण	545,22	धरणि०	धरणी०		कूलो०	
424,27	ग्रान्तानुकूल	ग्रान्तानुकूल	473,3	friends	friend	546,3	शकुलुला	शकुलला	570,2	टौखिनः	टौखेनः
425,9	ग्रान्तो	ग्रान्तः	479,15	हंसपीदकायाः	हंसपदौकायाः	549,9	भवति	भवती	572,17	तर्जना०	तर्जनी०
426,24	अनुकूलः	अनुकूलः	484,27	clingling	clinging	549,15	०स्थिता०	०स्थितत्वा०	572,22	कुलात्	कुलात्
426,21,	अनुकूलः	अनुकूलः (ः)	490,23	०कूलानि	०कूलानि	550,7	P.n.	P. 529, n. 4	572,25	अनुसरत्	अनुसरैः
25,26,27	अनुकूलः	अनुकूलः (ः)	500,16	कायाया	कायया	552,1	०किदत्त	०किदधो	573,6	कृत्य०	वृत्त्य०
426,22	अनुकूले	अनुकूले	504,16	भावेन	भवेन	554,2	योक्तम्	योक्तः	573,6	न्यन्तकः	ग्यन्तकः
427,18	वि दाव	वि	507,30	नौ	णौ	554,7	०विषयिनी	०विषयिणी	573,13	प्रयोजना	प्ररीचना
428,19	समावस्थाः	समवस्थाः	521,24	०प्रतिहतः	प्रतिहतः	554,29	अन्	अण्	575,14	एवकार	एव कारः
431,3	सोदर्या०	सोदर्या०		०प्रहित ०प्रतिहितः, प्रहितः	प्रतिहितः	555,10	णारितसि	णारिहसि	575,17	कलत्रे	कलत्रे
3	सोदाय	सोदर्य	522,16	युना	यूना	556,1	B.R.V.S.	R V.S.	575,23	०रूप्येन	०रूप्येण
436,5	मन्दगामी	मन्दगामिनी	524,6	रचितरि*सतां सतां*रचितरि		556,2	निवर्तिणीणाम्	निवर्तिनीनाम्	576,12	चोत्साधौ	योऽसाधौ
437,	(s'l)13	(s'l)14	524,7-8	place 'सतां सज्जनानां		560,23	प्रतीते	प्रतीते	579,1	सामुद्रिके	सामुद्रिके
442,12	readings	reading		before रचितरि		562,18	स्थि	स्मि	579,5	सामुद्रिकीक	सामुद्रिकीक
447,21	author's	author's	531,25	भनामि	भणामि	563,9	अभिप्रायेन	अभिप्रायेण	580,30	cannot	cannot
456,23	चन्द्रनस्य	चन्द्रनस्य	534,25	प्रथमाधौ०	प्रथमाधौ०	563,10	साकोशी०	साकोशी०	583,17	मालिनी	शालिनी
457,	(s'l)18	(s'l)19	544,7	audience	audience	565	Shastri Collection.	(s'l)25			

P-I.	For	Read	P-I.	For	Read	P-I.	For	Read	P-I.	For	Read
584,13,21	यामूल, नमूल	यामूल	648,22	विदूषक	विदूषक	768,5	प्रतिपालतु	परिपालयतु	843,22	आकाङ्क्षः	आकाङ्क्षः
591,1	पूत०	पूत०	674,	s'l.21	s'l.11	768,18	mounting	mounting	846,2	Bhatihari	Bhartrihari
591,23	drive	derive	675,7	च्युतं	च्युतं	779,18	मां मैवं	मा मैवं	848,25	साङ्गली०	साङ्ग ली
591,28	कृषि	कृषि	675,9	०नुप्रास्य	०नुप्रासाः	780,9	नोपाविष्टा	नोपविष्टा	858,18	नृपादानां	नृपादीनां
593-595	पञ्चमीऽङ्कः	षष्ठीऽङ्कः	676,22	कौतुहलिन	कौतूहलिन	780,18	भवति	भवति	858,19	अष्टहात्यपि	अष्टहात्यपि
597,7	इत्यन्त०	इत्यन्त०	678,1	कौतुहल	कौतूहलं	781,10	द्यौः	द्यौः	861,1	अज्जू	अम्मा
600,29	ostimally	optionally	678,2	कौतुहल	कौतूहलं	781,16	उद्देजितस्य	उद्देज्य	861,2	माता	पम्मा
601-602	पञ्चमीऽङ्कः	षष्ठीऽङ्कः	678,3	कौतुहल०	कौतूहल०	785,5	अप्रस्त०	अप्रस्तुत०	864,16	०न्वे वष ।	०न्वे वष-
603,8	ताः	तानि	684,11	मृगाचीनां	मृगाचीणां	786,20	द्यौः	द्यौः	870,10	are now	were then
605,17	इत्यधीकं	इत्यधीकं	688,14	०दृष्टि	०दृष्टि	789,26	अनेने	अनेन	870,11	is	was
605,22	खलु	खलु से	689,9	श्रीकी	पथावक्त-	791,3	सर्गा०	सर्गा०	875,21	विलोप्य	विलोप्य
605,23	खलु	खलु अस्य	694,6	Viaram	Vikram	798,15	०वाहिनी	वाहिनः	896,13	निर्वहन	निर्वहण
608,8	सौम्यगहन०	सौम्य गहन०	615,12	is	was	802,20	०दारस्य	०दारस्य	901,5	utterence	utterance
621,6	Banko	Banquo	717,6	प्रवाहेन	प्रवाहेण	805,13	सुरासुर	सुरासुर	903,19	जाल्य०	जाल्य०
624,9	Similarby	Similarly	722,17	अभगौरवं	अभगौरवं	825,19	मृतपूर्वं	मृतपूर्वं	904,7	व्याख्यम्	व्याख्यम्
624,17	समुपहरणं	समुपहरणं	725,15	पत्रारुदं	पत्रारुदं	831,2	०पित०	०पित०	904,26	मिथुनं	मिथुनं
640,7	नामधेयेन	नामधेयेन	727,10	दुर्गसिंह	दुर्गसिंहः	834,7	निमित्त	निमित्त	914,5	भवेत्	भवेत्
642,5	०वस्तुनि	०वस्तुनि	736,4	०स्वामितुं	०स्वामितुं	834,23	technically	technically	921,22	इत्यसंगतिय	इत्यसंगतिय
646,6	सारङ्गाजिणौ	०जिणौ	745,2	in	to	836,29	seud	send	924,24	प्रथमा	प्रथमा
648,13	you to	you	747,23	वयस्य	वयस्य	837,5	दर्पणा०	दर्पणा०	937,6	पूर्णमा	पूर्णमा
			753,10	शरणं	शरणं	843,6	वर्णः ०वर्णः	वर्णः, ०वर्णः	904,9	शार्दूल०	शार्दूल०
			761,26	सर्वत	सर्वत	843,12	वाल्मीकीया	वाल्मीकीया	946	Act. VII. A (15)	Act. VII. X (15)
			767,23	फणं	फणं						

All dental न and cerebral प in Prakrita sentences should be read as cerebral ण and dental स respectively.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

